MEHMET GENÇ *anısına*

OSMANLI İKTİSAT TARİHİ ÇALIŞMALARI

- I -

Editör **Fehmi Yılmaz**

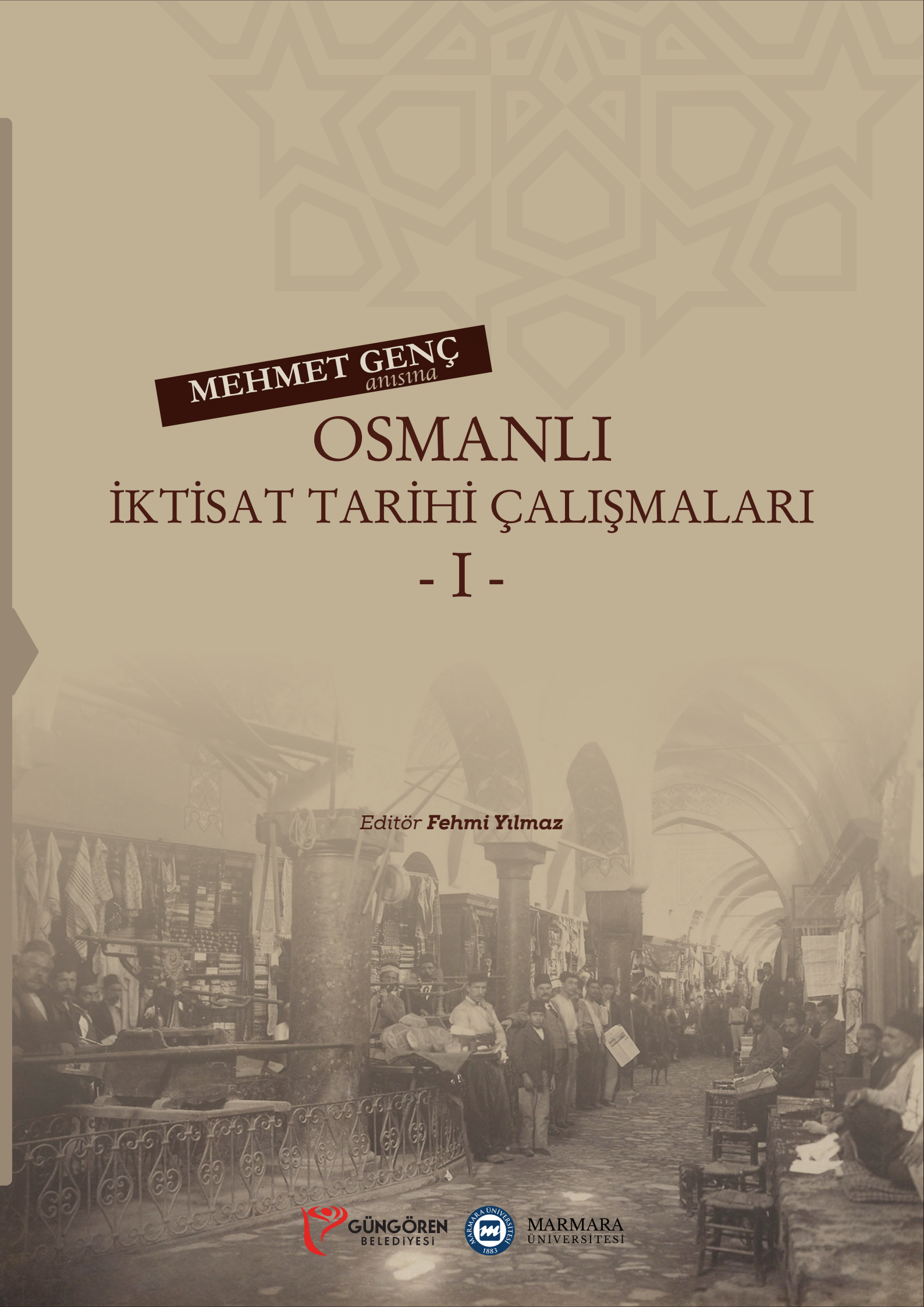

GÜNGÖREN BELEDİYESİ
MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MEHMET GENÇ anısına

OSMANLI
İKTİSAT TARİHİ ÇALIŞMALARI
- I -



Editör
Fehmi Yılmaz

GÜNGÖREN BELEDİYESİ
MARMARA ÜNİVERSİTESİ

Mehmet Genç Anısına
Osmanlı İktisat Tarihi Çalışmaları - I

Güngören Belediyesi Yayınları, No: 2
ISBN 978-605-72807-1-8

Genel Yayın Yönetmeni
Abdulkadir Altınhan

Editör
Fehmi Yılmaz

Yayın Koordinasyon
Oğuzhan İbrahimusta

Yayın Kurulu
Yüksel Çelik - Murat Uluskan - Davut Hut
Bülent Bakar - Selim Karahasanoğlu
Yunus Uğur - Ömerül Faruk Bölükbaşı
Ali Çifçi - Murat Arısal
Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu
Abdullah Tok - Oğuz Satır

Redaksiyon
Ayhan Yıldırım

Kapak ve İç Tasarım
Pikatron Medya Ltd. Şti.

GÜNGÖREN BELEDİYESİ
Güven Mah. Marmara Cad. No: 38 Güngören - İstanbul
Tel: 0212 449 55 00 - www.gungoren.bel.tr

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
Göztepe Yerleşkesi, 34722 Kadıköy - İstanbul
Tel: 0216 777 00 00 - www. marmara.edu.tr

"Mehmet Genç Anısına Osmanlı İktisat Tarihi Çalışmaları - I" Kitabı'nın tüm yayın hakları Marmara Üniversitesi ve Güngören Belediyesi'ne aittir. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.
İzinsiz basılamaz ve çoğaltılamaz.

İÇİNDEKİLER

Takdim 9

Giriş 11

Teşekkür 15

OSMANLI İKTİSAT TARİHİ ÇALIŞMALARI I 17

İktisadi Düşünce Kaynaklar 19

1 To my friend 21

2 Mehmet Genç'in Metodolojik Yaklaşımı ve Çağdaş Bilim Felsefesindeki Konumuna Dair Bazı Düşünceler 25

3 Sadi Bin Halil'in Mecmuası Işığında Osmanlı İktisadına Dair Tespitler: Miftahu'l-Müşkilât ve Kavâid-i Üslûb-i Defter İsimli Risâleler 59

Maliye - Bütçeler - Kurumlar 77

4 Osmanlı Vilayet Hususi Bütçelerinin Hazırlanma ve Onay Süreci 79

5 Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Polis Maaşları (1865-1937) 95

6 Padişahtan Cemiyete Miras Muhtaç ve Fakir Kitle: 1326 Senesi Muhtacin Maaşları 123

Mukataalar- Gümrükler 155

7 18. Yüzyilda Girit'te Ağnam Resmi Mukata 157

8 Ruha Gümrük Defterlerinde Ürün Kompozisyonu 167

9 Muhasebe Düzeni Açısından Trabzon Ambarının İcmal Kayıtlar (1723-1746) 193

10 Türkiye - Suriye Sınırının Oluşumuna İktisadi Bir Bakış 219

Hazine Gelirleri - İltizam - Mukataalar 235

11 "Mîrîye Gadr ve Zarârı Mûcib Olmağın" 18. Yüzyılda Merkezi Hazine Gelirlerinden Mîrî Rüsûm Açısından Kıbrıs ve Girit Karşılaştırması 237

12 Karantina Vergisi: Osmanlı Toplumunda Salgınla Mücadelede Malî Bir Çözüm 249

13 Tax-farming and entrepreneurship in the ottoman empire: The case of the macedonian kaza of serfice during the sixteenth century 273

Narh - Fiyatlar 291

14 Osmanlı Döneminde Fiyat İstikrarının Sağlanması Hususunda Alınan Tedbirler 293

15 Vakıf Muhasebe Defterlerine Göre Konya'da Fiyatlar (1593-1651) 325

16 18. Yüzyılda Bursa'da Buğday Fiyatlar 337

İaşe - Lojistik - Kıtlık 357

17 1918-1927 Dönemi Tramvay Hatlar 359

18 III. Selim Döneminde İstanbul'un Kahve İhtiyacının Temini Üretimi ve Ticaretinde Yapılan Usulsüzlüklerle Mücadele 367

19 İstanbul'un Balkanlardaki Kileri: Eflak Prensliği (18. Yüzyıl) 391

20 19.Yüzyılda Kaht Komisyonu ve Kıtlıkla Mücadelesi 403

Loncalar - İmalat - Sanayi 419

21 Modernleşme Sürecinde, Osmanli Taşra Vilayetlerinde Esnaf ve Sanayi Sorunları: Musul, Bağdat ve Basra Vilayetleri Örneği 421

22 Tanzimat'ın Osmanlı Sanayiine Tatbiki ve Meydana Gelen Gelişmeler 431

23 Karlovo's textile guilds in the 19th century 449

Ticaret - Tüccarlar - Servet 459

24 Napolyon'un Mısır'ı İşgali Sonrasında Fransız Mallarına El Konulması: Yeni Tespit ve Değerlendirmeler 461

25 Lehistan - Trabzon - Erzurum Yolunda Bir Ticarî Faaliyet ve Bileşenleri: Çukadar Osman Ağa ve Ortakları (1746-1754) 475

26 18. Yüzyıl Osmanlı İlmiye Ricalinden Bir Portre: Şeyhülislam Arabzâde Atâullah Efendi ve Terekesi 505

27 Bölgesel Rekabetin Gölgesinde Yeşermeyen Bahçe: 19. Yüzyılda Osmanlı-Rus Ticari İlişkilerinin Kurumsal Yapısı 537

28 Osmanlı - Hint Ticareti ve Bir Osmanlı Sarraf/ Tüccarının Ticari ve Sosyal Bağlantıları: İpekçi Ahmed Çelebi 555

Finans Kurumları - Bankacılık - Yabancı Sermaye 583

29 Eytam Sandıklarının Para Arzı (1851-1926) 585

30 Institutional finance interconnected markets and trans-regional networks: The political economy of ottoman tobacco in macedonia and thrace (1880-1900) 599

31 Osmanlı Devletinde Fransız Madencilik Teşebbüsleri ve Laurium Maden Şirketi: La compagnie française des mines du laurium (1875-1982) 625

Taşrada İktisadî Ticarî Ziraî Hayat 643

32 İngiliz Belgelerinde Bursa Kenti'nin Sosyal ve Ekonomik Vaziyeti (1861-1864) 645

33 Siyasi ve Toplumsal Dinamikler Bağlamında Edirne Vilayetinde Ziraî Dönüşüm (1867-1922) 681

34 İngiliz Konsolosluk Belgelerinde Bağdat Vilayetinde Ticaret ve Siyaset (1875-1877) 705

TAKDİM

Güngören Belediyesi olarak gerçekleştirmiş olduğumuz Mehmet Genç Anısına "Osmanlı İktisat Tarihi" konulu uluslararası sempozyumun ardından, sempozyumda sunulan değerli bilgi ve değerlendirmeleri içeren bu kitabın hazırlığına başladık. Bu kitabın sadece tarihi bir değer taşımakla kalmayıp, günümüz ekonomisi için de önemli bir fayda sağlayacağına inanmaktayım,

Bu sempozyum, Güngören Belediyesi ve Marmara Üniversitesi işbirliği ile gerçekleştirilmiştir ve yerli ve yabancı onlarca bilim adamı, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik tarihine dair makalelerini sunmuştur. Bu makaleler, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik sistemi ve ticaret ilişkileri hakkında yeni bilgiler ve perspektifler sunarak, alanında önemli bir katkı sağlamaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi yapısı, ticari ilişkileri, üretim ve tüketim alışkanlıkları, günümüz dünyasında ekonomik yönelimlerimizi etkileyen önemli faktörlerden birisidir. Bu nedenle, Osmanlı İktisat Tarihi üzerine yapılan bu çalışmalar, günümüz ekonomik koşullarını daha iyi anlamamıza ve geleceğe yönelik daha sağlıklı adımlar atmamıza yardımcı olacaktır.

Ayrıca, sempozyumun uluslararası bir boyutta gerçekleştirilmesi, farklı kültürlerden insanların bir araya gelerek kültürler arası diyaloğun güçlenmesine katkı sağlamıştır. Bu kültürler arası diyaloğun günümüz ekonomisi için de faydaları bulunmaktadır. Farklı kültürlerden gelen insanlar, farklı bakış açıları ve iş modelleriyle bir araya geldiklerinde, yeni iş fırsatları doğabilir ve yeni pazarlar keşfedilebilir.

Güngören Belediyesi olarak, bu kitapla birlikte tarihi tecrübe birikimini günümüze taşımanın yanı sıra, günümüz ekonomisi için de fayda sağlayacak bir kaynak sunmaktan büyük bir mutluluk duyuyoruz. Ayrıca, gelecekte de kültürel ve akademik faaliyetlerimize devam etmeyi hedeflemekteyiz. Bu doğrultuda, siz değerli okuyucularımızın da desteğiyle, yeni etkinlikler düzenlemeyi ve başarılarımızı sürdürmeyi arzulamaktayız.

Saygılarımla,

Dr. Mimar Bünyamin DEMİR
Güngören Belediye Başkanı

GİRİŞ

Seksen yedi yıllık ömrünün altmış yılını Osmanlı Arşivi'nde tarihimizin problemlerini çözmekle geçiren hocamız Mehmet Genç, yakalandığı amansız hastalık sebebiyle 18 Mart 2021 tarihinde bu dünyadan ayrıldı. 1960 yılında Ömer Lütfi Barkan'ın asistanı olarak akademik hayata adım atan Genç, İstanbul Üniversitesi'nden 1982 yılında emekli olduktan sonra aynı tarihte yeni kurulan Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde Osmanlı iktisat tarihi ve tarih metodolojisi dersleri vermeye başladı. Yaş haddinden 2001'de buradan da emekli olduktan sonra çeşitli üniversitelerde dersler verdi, son öğrencileri ise vefatından önce yine Marmara Üniversitesi'nden oldu. "*Tek çaremiz çalışmak hem de çok çalışmak aksi halde yaşama şansımız yok*" düsturuyla yaşamının son günlerine kadar durmaksızın çalışan hocamıza hastalık teşhisi konulduktan sonra, Erol Özvar ile birlikte bizim de bulunduğumuz Marmara Üniversitesi Tıp Fakültesi dekanlık odasında bir heyet tarafından bilgilendirilip, tedaviye ivedilikle başlanması gerektiği söylendiğinde, kendisinin üzerinde çalıştığı bir makaleyi bitirmek için doktorlardan 4-5 günlük süre istemesi, onun yukarıda belirttiğimiz düsturuna bağlılığını, hayat felsefesini ve bilime olan bakış açısını göstermesi açısından önemlidir. Özetle Mehmet Genç Osmanlı tarihine farklı açılardan bakarak yazdıkları ve anlattıklarıyla paradigma değişikliğine yol açmış büyük bir ilim adamıydı. Hocamızın açtığı bu önemli yol ve gösterdiği metotlarla gelecekte tarihimize ait farklı çalışmalar yapılacağını ve yeni eserler ortaya çıkacağını umut ediyoruz.

Mehmet Genç, çalışmalarının yanı sıra Türk tarihçiliğinin eksiklikleri ve bu hususta yapılması gerekenler konusunda da önemli tavsiyelerde bulunmuştur. Ona göre öncelikle Türk tarihçiliği, millî sınırların dışına çıkmalıdır. Hocamız, bu konuda amacımızın sadece Türkiye tarihini ortaya çıkarmaktan ibaret olsa bile, sınırlarımızın dışına da bakmanın bir zorunluluk olduğunu, tarihimizi Türklerin yönetimini beş asır paylaşmış bulunan Irak, Suriye, Mısır, Kuzey Afrika, Yunanistan, Bulgaristan, eski Yugoslavya, Romanya gibi Osmanlı Bölgesi ülkelerinin tarihinden ayırarak anlamanın imkânı olmadığını, onların tarihine ait belgelerin önemli bölümünün Türkçe olup ve bizim arşivlerimizde ve kütüphanelerimizde bulunduğunu; ancak sadece bunlarla yetinmeden, bu ülkelerin kendi dillerindeki belge ve yayınları da izleyebilen uzmanlıklar düzeyinde araştırmalara yönelik, sadece millî tarihimizi ortaya koyabilmek adına olsa bile, zaman bakımından da gerilere giderek Orta-Asya Türk tarihi ile İslam tarihi yanında Roma ve bilhassa Bizans tarihinin, uzmanlık dalları halinde kurulmasının da zorunlu olduğunu, sonuç olarak Türkiye'nin son bin yıl boyunca yoğun ilişki içinde bulunduğu kültür sahaları olarak İran, Rusya, Kuzey Batı Akdeniz ve Orta Avrupa tarihinin de uzmanlık düzeyinde incelenmesi gerektiğini, zaman ve mekânda sadece Türkiye tarihini daha iyi araştırabilmemiz için zorunlu görünen bu genişlemenin yanında, başka ülkeler ve kültürler hakkında, her medeni ülkenin ihtiyaç duyduğu bilgilere bizim de muhtaç bulunacağımızı düşünerek, ilgi ve çalışma alanımızı daha da genişletmemiz gerektiğini belirtir.

Mehmet Genç'e göre ikinci eksiklik, Türk tarihçiliğinin muhteva bakımından son derece dar ve çoğu geleneksel kalan konuların sınırları içinde hapsolmasıdır. Ona göre tarih araştırmalarında bütün dünyada; giderek önem kazanmakta olan bilim tarihi, teknoloji tarihi, tarihi demografi, sosyal tarih, hukuk tarihi gibi alanlar, Türkiye'de ya hiç mevcut değildir, ya da tamamıyla bireysel düzeyde birkaç takipçisinin kaderi ile tesadüfe terkedilmiş durumdadır. Tarih araştırmalarında içerik fakirliğinin önemli bir nedeni de, tarih formasyonunda sosyal bilimlere karşı sürdürülen geleneksel kapalılıktır. Fuad Köprülü ile Barkan'ın başlattıkları çığır, henüz bu kapalılığı ortadan kaldıracak bir inkişafa, maalesef erişmemiştir. Bu kapalılık sürdüğü için de tarih çalışmalarımızda metot, kavramlaştırma ve teori ile ilgilenme de son derece düşük düzeyde kalmakta olduğunu bildirir.

Mehmet Genç'e göre üçüncü eksiklik ise Türk tarihçiliğinin kurumsal çerçeveden yoksun olmasıdır. Ona göre bütün bu eksiklerin temelinde yatan belki en büyük noksan, yalnız tarih çalışmalarının değil, diğer sosyal bilimlerin, hatta bütün bilimlerin ortak meselesi olarak bilimsel araştırmanın, Türkiye ölçüsünde yaygın ve çeşitlenmiş bir kurumsal çerçeveden, üniversite hocalığı dışında, yoksun bulunmasıdır. Üniversite hocalığı ile bilimsel araştırma arasında sıkı ilişki vardır, ama özdeşlik yoktur. Bunları, belki birbirini kesen ve besleyen daireler gibi düşünmek gerekir. Bu dairelerden bilimsel araştırma halkası, kurumsal düzeyde ayrıca tesis edilmedikçe; bilimsel faaliyeti, ferdî çabaların tesadüfiliğinden kurtarmak mümkün olmayacağı gibi, fonksiyonlarını da dünya standartlarına uygun bir etkinliğe kavuşturabilmek, giderek zorlaşacaktır demektedir.

Mehmet Genç'in yaklaşık 40 yıl evvel tespit ettiği bu eksikliklerin giderilmesi konusunda şimdi bizlere, gelecekte de yeni nesillere büyük sorumluluk düşmektedir. Ancak bu sorumluluk, sadece bilim insanları için değil, ilgili devlet kurumları yanında özel kuruluşların da üstelenmesi gerektiği aşikardır. Son yıllarda bu konularda belediyeler çok önemli başarılara imza atmıştır. İşte elinizdeki bu kitap da bu sorumluluğun farkında olan Güngören Belediyesi vesilesiyle özelde merhum hocamız Mehmet Genç'i anmak genelde ise yukarıda belirtilen eksikliklerin giderilmesi için Marmara Üniversitesi ile ortaklaşa yapılan bir sempozyum sonucunda ortaya çıkmıştır. Nisan 2021 tarihinde Güngören Belediye Başkanı Dr. Mimar Bünyamin Demir dönemin Marmara Üniversitesi rektörü Prof. Dr. Erol Özvar'a Mehmet Genç anısına bir uluslararası sempozyum düzenlemek istediklerini belirtmiş, teklifin rektörlükçe kabul edilmesiyle sempozyum yapma kararı alınmıştır. Sonrasında Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü ile Güngören Belediyesi Kültür Daire Başkanlığı'ndan oluşan heyet ilk görüşmelerini yaparak gerçekleşecek sempozyumun adı ve şartları üzerine karar vermişler ve Mayıs 2021 tarihinde etkinliğin duyurusu yapılmıştır.

Eylül 2021 tarihine kadar sempozyuma 120 bildiri başvurusu alınmış, düzenleme kurulu tarafından yapılan inceleme ile yurtiçinden 43, yurtdışından 9 olmak üzere 52 bilim insanın bildirisi kabul edilmiştir.

Sempozyum 17-19 Aralık 2021 tarihinde Güngören Belediyesi Genç Osman Kültür Merkezi'nde üç gün boyunca devam etmiştir. İlk gün yapılan özel oturumda öğrenci ve yakın meslektaşları tarafından Mehmet Genç anlatılmış, ikinci ve üçüncü gün de yurtiçinden 43, yurtdışından Amerika Birleşik Devletleri, Azerbaycan, Bulgaristan, Irak, İngiltere, İtalya, Katar, Polonya, Yunanistan olmak üzere 9 farklı ülkeden katılan bilim insanları tarafından sempozyumun konusuyla ilgili iktisadi düşünce ve kaynaklar, mukataa, gümrük, hazine gelirleri, iltizam, vergi, narh, fiyat, iaşe, lojistik, lonca, imalat, sanayi, ticaret, tüccarlar, servet, vakıf, finans, bankacılık, sermaye; taşradaki iktisadi, ticari ve zirai hayat hakkında yeni bulgu ve bilgiler paylaşılmıştır.

Kitapta 31 Türkçe ve 4 İngilizce makale bulunmaktadır. Dipnot ve kaynakçada birliği sağlamak amacıyla yazarların tercihlerine müdahale edilmiş, fakat makalelerde ileri sürülen görüşler ve yorumlar, kendi düşüncelerini yansıttığından cümle yapısına ve ifadelere dokunulmamıştır. Dolayısıyla makalerdeki görüş ve yorumlar yazarların kendisine aittir.

Bu kitap, makalelerin konu ve içeriği bakımından 10 bölümden oluşturulmuştur:

Birinci Bölüm'de iktisadi düşünce ve kaynaklar konusunda Evangelia Balta, Mehmet Genç'in bilimsel kişiliği ve bilime katkıları ile kendisiyle olan kardeşlik derecesindeki dostluk bağını; Abdulkadir Buluş, Mehmet Genç'in metodolojik yaklaşımı ve çağdaş bilim felsefesindeki konumunu; Tuba Oğuz Ceyhan ve Muhammed Ceyhan, Sadi Bin Halil'in *Miftahu'l-Müşkilât* ve *Kavâid-İ Üslûb-ı Defter* adlı eserlerine göre Osmanlı iktisadına dair yeni tespitleri anlatmaktadır.

İkinci Bölüm'de Osmanlı maliyesi, bütçe ve kurumları konusunda Kerim Sarıçelik, Osmanlı döneminde vilayet hususi bütçelerinin hazırlanma ve onay sürecini; Yücel Yiğit, II. Meşrutiyet döneminde Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'nün bütçelerini; M. Ali Düzgün, 20. yüzyıl başlarında muhtaç ve fakir kimselere devletin tahsis ettiği *muhtâcîn* maaşlarını anlatmaktadır.

Üçüncü Bölüm'de Osmanlı mukataa ve gümrükleri konusunda Nuri Adıyeke, 18. yüzyılda Girit'te küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinden alınan *ağnam* vergisi mukataasını; Mehmet E. Üner, Urfa gümrüklerine gelen malların kompozisyonunu; Temel Öztürk 18. yüzyıl Trabzon ambar icmal defterlerinin muhasebe düzenini; Ramazan H. Öztan, Osmanlı sonrası Ortadoğu'daki gümrük politikalarını anlatmaktadır.

Dördüncü Bölüm'de Osmanlı hazine gelirleri, iltizam ve vergiler konusunda A. Nükhet Adıyeke, 18. yüzyıl Osmanlı maliyesinin önemli gelir kalemlerinden olup ihraç ürünlerinden alınan *mîrî* vergisinin Kıbrıs ve Girit durumunu; Şahin Yeşilyurt, Osmanlıların salgınla mücadele mali bir çözüm olarak uyguladıkları karantina vergisini; Dimitros Lamprakis, 16-18. yüzyıllarda Makedonya bölgesindeki Serfice kazasında iltizam sistemi ve uygulamalarını anlatmaktadır.

Beşinci Bölüm'de narh ve fiyatlar konusunda Mustafa Öztürk, Osmanlıların fiyat istikrarının sağlanmasında aldıkları önlemleri; Ümit Ekin vakıf muhasebe defteri üzerinden 16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyılın ilk yarısında Konya'daki fiyatları; Sema Keleş Yıldız, Bursa kadı sicilleri üzerinden 18. yüzyılda Bursa'da buğday fiyatlarını anlatmaktadır.

Altıncı Bölüm'de Murat Arısal, Birinci Dünya Savaşı sonrasında İstanbul tramvay hatlarını; Seydi Vakkas Toprak, III. Selim döneminde İstanbul'un kahve ihtiyacının sağlanması ve yaşananları; Ümmügülsüm F. Bayram, İstanbul'un iaşesinde Eflak bölgesinin önemini; Güzin Çaykıran, 19. yüzyılda kıtlıkla mücadele için kurulan *kaht komisyonu*nu anlatmaktadır.

Yedinci Bölüm'de lonca, imalat ve sanayi konusunda Sinan Marufoğlu, Musul, Bağdat ve Basra vilayetleri üzerinden 19. üzyılda Osmanlı taşrasındaki esnaf ve sanayi problemlerini; Serdal Soyluer, Tanzimat'ın Osmanlı sanayiine uygulanması ve sonuçlarını; Aleksandar Zlatanov, 19. yüzyılda Karlova kazasında tekstil sanayisini anlatmaktadır.

Sekizinci Bölüm'de ticaret, tüccarlar ve servet konusunda Ömer F. Bölükbaşı, Napolyon'un Mısır'ı işgali sonrası Osmanlı topraklarında Fransız mallarına el konulmasıyla ilgili yeni tespit ve değerlendirmeleri; Necmettin Aygün, 18. yüzyılın ortalarında Erzurum-Trabzon-Lehistan

arasında ticaret yapan bir Osmanlı tüccarının faaliyeti ve yaşadıklarını; Ali Karahan, 18. yüzyıl şeyhülislamlarından Arabzade Ataullah Efendinin mal varlığını; Erdal Bilgiç, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı-Rus dış ticaretini; İsa Uğurlu, İpekçi Ahmed Çelebi üzerinden Osmanlı-Hint ticaretini ve bir Osmanlı tüccarının ticari ve sosyal bağlantılarını anlatmaktadır.

Dokuzuncu Bölüm'de finans kurumları, bankacılık ve yabancı sermaye konusunda Kaleb H. Adney, Osmanlı Makedonya ve Trakya'sında siyasi ayrıcalık, kredi mekanizması ve kurumsal bankacılığın gelişiminde yaşananları; Onur Çapar, Osmanlı topraklarında madencilik girişiminde bulunan bir Fransız şirketini anlatmaktadır.

Onuncu Bölüm'de taşrada iktisadî, ticarî ve ziraî hayat konusunda Emel Demir Görür, İngiliz belgelerine göre 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Bursa'nın sosyal ve ekonomik durumunu; Okan Ceylan, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Edirne vilayetinde coğrafi, iktisadi ve toplumsal dönüşüm bağlamında zirai durumu; Halil İ. Görür, İngiliz konsolosluk belgelerine göre 19. yüzyılın son çeyreğinde Bağdat vilayetindeki ticaret ve siyaseti anlatmaktadır.

Yayın Kurulu Adına
Fehmi Yılmaz

Teşekkür

Bu sempozyum **Güngören Belediyesi** ile **Marmara Üniversitesi** işbirliği ile gerçekleşti.
Bu nedenle öncelikle
Belediye Başkanı Dr. Mimar Bünyamin Demir,
Belediye Başkan Yardımcısı Abdulkadir Altınhan,
Belediye Kültür ve Sosyal İşler Müdürü Oğuzhan İbrahimusta ve **Basın Yayın Sorumlusu Ayhan Yıldırım**
ile **Genç Osman Kültür Merkezi Müdürü Ziya Yılmaz**'a
katkıları, yardımları, ev sahipliği ve misafirperverlikleri için teşekkür ederiz.

Sempozyum sürecinde hep yanımızda olup desteğini hiçbir zaman esirgemeyen
Yüksek Öğretim Kurumu Başkanı Prof. Dr. Erol Özvar
Marmara Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Mustafa Kurt
Rektör yardımcısı Prof. Dr. Mustafa Çelen
Üniversite Genel Sekreter Dr. Murat Arısal
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Sebahat Deniz
Dekan Yardımcısı Prof. Dr. Faruk Uçar
Fakülte Sekreteri Murat Balkan'a teşekkür ederiz.

Ayrıca sempozyum bilim ve yürütme kurullarında bulunan hocalarımıza teşekkür ederiz.

Sempozyumda sunulan bildirilerin bir kitap haline gelişinde yayın kurulunda bulunan
Prof. Dr. Yüksel Çelik, Prof. Dr. Murat Uluskan, Prof. Dr. Davut Hut,
Prof. Dr. Bülent Bakar, Prof. Dr. Selim Karahasanoğlu,
Doç. Dr. Yunus Uğur, Doç. Dr. Ömerül Faruk Bölükbaşı, Dr. Ali Çifçi,
Dr. Murat Arısal, Dr. Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu,
Dr. Abdullah Tok ve Oğuz Satır'ın
katkılarıyla gerçekleşti. Kendileri gönderilen bildirileri birkaç kez okuyarak değerlendirme ve eleştirilerde bulunarak eksiklerin giderilmesi konusunda bilgi, tecrübe ve zamanlarını ayırdıkları için teşekkür ederiz.

Tarih bölümünden Araştırma Görevlileri
Abdullah B. Çelikten, Burcu Özcan, Engin Çetin, Ozan Karabudak, Selim Hüsem,
Birce Balcı, Şahin Kılınç ve Zeynep H. Sekmen
hem sempozyum sırasında hem de sonrasında yardım ettiler, kendilerine teşekkür ederiz.

Bu toplantının ortaya çıkışı, gerçekleşmesi ve sonrasındaki süreçte de inanılmaz bir performansla
sempozyum sekreterliğini yürüten **Araş. Gör. Oğuz Satır**'a ve
bildirilerin kitaplaşma sürecinde büyük bir titizlikle okumaları ve düzeltmeleri gerçekleştiren
özverili meslektaşım **Dr. Ali Çifçi**'ye
bir kez daha teşekkür ederiz.

Ayrıca sempozyuma katılarak araştırmalarını paylaşan değerli bilim insanlarına teşekkürü bir borç biliriz.

Bütün bunların yanında eserin titizlikle basılması ve bilim dünyasına sunulması için hiçbir fedakarlıktan
kaçınmayan **Güngören Belediye'sine ve Pikatron Medya Şirketi**'ne çalışanlarına
teşekkür ederiz.

MEHMET GENÇ anısına

OSMANLI
İKTİSAT TARİHİ ÇALIŞMALARI
- I -



İKTİSADİ DÜŞÜNCE
KAYNAKLAR



1

TO MY FRIEND

Evangelia Balta[*]

I am here among you today to speak about the historian Mehmet Genç, an outstanding colleague with whom I had a firm friendship for 35 years. I have written two texts about him but I will always have many, indeed a great many, things to say about Mehmet Genç and countless others to look back on.

I came across him on paper before I even met him. At the age of 25 I read a paper written by him in Greek on tax-farming (*iltizam)*. It was the best paper at a conference held in Hamburg in March 1976 on the industrial revolution in the Balkans, organised by the Association International d'Études du Sud-Est Européen. Vassilis Panagiotopoulos, who was a participant, published the proceedings of the conference in Greek. Some 15 to 20 years later Mehmet was invited to our research foundation for a series of conferences in Athens. He stayed for a week, reading a whole day in the library and ordering innumerable photocopies that were sent by parcel. "You are very lucky to be working in a research centre," he used to say. Indeed I had the opportunity to choose and my decision to work as a researcher in the National Hellenic Research Foundation was one of the best choices I ever made in my life.

As I said, I read at article by him when I was 25 and I must say that a phrase in that article defined my future academic research. He began his study with this question: *To what extent do the registers of the Ottoman financial authorities correspond to real economic life? If this doesn't exist, can we construct it? How large would the percentage error be in this case?*

Resmi Osmanlı mali verileri gerçek ekonomiyle ne derecede örtüşüyor? Örtüşmüyor ise, gerçek ekonomiyi olabildiğince resmeden bir şeyi inşaa etmek mümkün mü?

This phrase was the first in the series of those that followed, which defined the way I worked on my thesis and continue to dictate the manner in which I approach Ottoman sources. I wrote my thesis in Paris between 1980 and 1983 at a time when historical thought there and around the world was deeply influenced by Fernard Braudel. And I say that as, while writing his study, Mehmet appeared to have been introduced to the methodology of the Annales. His personal library contained the first volumes of the *Annales* journal. It was no coincidence. He trained for many years alongside Ömer Lutfi Barkan, who collaborated with Fernand Braudel. Thanks to Barkan, Ottoman Studies in Turkey expanded into new

[*] *Prof. Dr., National Hellenic Research Foundation, Institute of Historical Research, Department of Neohellenic Research, Athens/Greece, evabalta@eie.gr, ORCID: 0000-0002-4676-5338.*

fields, such as demography and social and economic history. And with his publications he inaugurated new approaches to Ottoman sources. It was the time when Mehmet read all the French medievalists at the Institute of Economic History, founded by Barkan. The economic history of Ernest Labrousse, all the works of the founders of the French Annales, Lucien Febvre, Marc Bloch and all their descendants. This education most certainly defined his work along with many other fields of study.

When I met Mehmet Genç, in the Ottoman Archives in 1987, I felt very at ease as I knew that we were bound by a common attitude to the subject we were working on. We saw issues concerning our work and our discipline from the same perspective, and not only those, as revealed in the years that followed.

Mehmet, who devoured every new theoretical book and article in circulation, whether about economics, politics or philosophy, always relied on the source, the sources, to formulate a proposition, a conclusion. This profound theorist despised any theory that was not born from the hands of working people (farmers and artisans), from the customs and *mukata*'a registers, from the budget details of the Imperial Treasury. Always curious about any new piece of knowledge, he never isolated himself in a history school or in a historical tradition. Besides, he never allowed himself to be trapped in the narrow confines of a one-sided involvement with history.

Mehmet Genç read everything, from literature, philosophy, critical theory, contemporary political and economic analyses, and a host of others outside the narrow confines of the *métier*. He was one of those increasingly rare kind of academic with a broad and comprehensive knowledge. He built strong foundations from early on, which with youthful enthusiasm, he constantly made sure were enriched and renewed. I was amazed when many years ago I saw in his home the entire series of *History and Theory* journal from 1960, that is, from the journal's inception. He had become a subscriber as, at that time, the journal could not be found in any library in Turkey.

Mehmet Genç spent his whole life in the university. It was clear, though, that he did not belong to what is known as the academic world, despite working there all his life. He remained outside of the rules governing the academic milieu. He never defended his thesis, even though he worked on it for years. Asked once about this in an interview, he said that he could not submit a text that would simply describe a situation. He had not yet reached the point of interpretation, of explaining the topics he had tackled. So he continued to work systematically on it and, by choosing to strive for his goal, was left out of the academic hierarchy, of which he could very easily have been part. Few people, very few, make such tough decisions.

Mehmet's entire life was defined by his interests, an exceptionally difficult choice for his own life and that of his family. It was impossible, though, for him to do otherwise. His commitment lay elsewhere. He was, by nature, a true intellectual. Free, unconventional, primarily brave as the road and the manner in which he chose to follow it were extremely hard.

Alongside all that I appreciated and respected about him, I admired the gift he had of enjoy-

ing life, the company of friends, his optimistic attitude to everything. He was a kind, gentle person as I attested countless times. And above all, he was a generous, faithful friend. A remarkable character. I feel fortunate to have had him in my life and because he honoured me for more than thirty years with his friendship, love and discreet consideration. I owe him infinite things. Nothing can fill the gap he has left.

They broke the mould when they made Mehmet.

Mehmet hiçbir kalıba sığdırılamadı

2

MEHMET GENÇ'İN METODOLOJİK YAKLAŞIMI VE ÇAĞDAŞ BİLİM FELSEFESİNDEKİ KONUMUNA DAİR BAZI DÜŞÜNCELER

Abdulkadir Buluş[*]

GİRİŞ

Osmanlı tarihi çalışmaları içerisinde Osmanlı tarihini anlatıların ötesine taşıma ve belli bir metotla inceleme çabalarında[1] Ömer Lütfi Barkan çizgisindeki en önemli tarihçilerden birisi, aynı zamanda Barkan'ın talebesi olmuş ve onunla birlikte çalışmış olan ama onu aşmış efsane isim Mehmet Genç'tir.

Mehmet Genç'in kendisini tatmin etmeyen araştırmalar sonucunda ulaştığı kendi metodolojik yaklaşımı bu bildirinin konusunu oluşturuyor. Mehmet Genç'in Osmanlı iktisadi tarihindeki merkezî sorunlardan birisi olan "Osmanlı Sanayileşmesi-Osmanlının Sanayileşememesi" üzerine başladığı doktora çalışmasında karşılaştığı kaynakların kendisini Osmanlı sanayisi üzerine anlamlı bir sonuca ulaştırmaması üzerine girdiği arşivde yürüttüğü uzun soluklu çalışmaları onu tüm Osmanlı iktisadi tarihini ve iktisadi tarihin nasıl değerlendirilmesi gerektiği sorununa götürdü.

Temel soruları cevaplayacak bir metodolojik çerçeveyi inşa ederken kurduğu teorik model alanda çok derin bir etki yarattı. Genç'in, devletin öncelikleri çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin iktisadi, mali ve ticari politikaları ve bu politikaları belirleyen, sınırlayan veya genişleten kurumlar arasındaki karşılıklı etkileşimin doğurduğu sonuçları anlama zarureti üzerinden kurguladığı veya yürüttüğü metodolojik yaklaşımı sayesinde bugün Osmanlı iktisadi tarihi üzerine tutarlı bir analiz için gereken kavramsal ve kurumsal çerçevelere dair daha fazla şey biliyoruz.

Mehmet Genç, bugünden bakarak geçmiş olayları yorumlamada etkili tarihsel inceleme metotlarına göre bu olayları yorumlamanın önündeki engellerden biri olan Avrupa-merkezli ilerleme-gerileme paradigmasına dayalı tarihin dönemselleştirilmesi anlayışının yetersizliklerini ortaya koymuştur. Yaptığı çalışmalar ile bugün Osmanlının batılı ilerleme-gerileme paradigması parantezine hapsedilen

[*] *Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat Bölümü, akbulus@erbakan.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2621-9767.*

1 Genç 2014: 5-14 "Modern iktisadî büyüme, yalnız ekonominin bütün sektörlerini kapsamakla kalmayan, toplumun ve kültürün zihniyetten teknolojiye, aile yapısında dini pratiklere kadar uzanan geniş bir yelpaze içinde çok çeşitli unsurları içeren karmaşık bir dönüşümü ifade ediyordu."

anlayışla tam olarak anlaşılamayacağını ispatlaması en önemli katkılarından birisidir. Avrupa-merkezli Avrupa tarihçiliği, antik çağ, orta çağ, Rönesans ve aydınlanma, modern çağ şeklinde sürekli ilerleyen bir dönemlendirme anlayışına sahip olduğundan kendi ekonomik üstünlüğünü merkeze alır ve diğer toplumların ekonomilerini değerlendirmede bu aşamalar doğrultusunda analizler yapar. Bu yöntemsel anlayışı, farklı toplumsal ve kültürel yapıların hepsinin "biricik" Avrupa tarihi için geçerli değişim ve dönüşüm aşamalarına uygun gelişip gelişmediklerine dayalı bir analiz yöntemi olduğu için tüm toplumların ekonomik ve toplumsal tarihlerinin bu dar elbiseye sığdırılması gibi bir tuhaflığa yol açtı. Halbuki, Avrupa'nın yüzyıllar içerisinde kendine özgü koşullarında ulaştığı ekonomik gücü ve bunun arkasındaki temel olan sanayi devrimini gerçekleştiremeyen toplumlar, bu koşullardan farklı koşullara sahip olduklarından Avrupa'daki sanayi devrimi hikayesine değerlendirilmeleri tuhaftı.

Avrupalı olmayan diğer ekonomilerin sanayi devrimini gerçekleştirememiş olmaları Avrupa'daki kurumsal yapı ve politikalardan farklılıkları ile açıklandı. Bu bir bakıma kaçınılmazdı. Ancak bu farklılıkların açıklanmasındaki temel eksiklik, Avrupa'nın başat tecrübesindeki olayların Avrupalı olmayan toplumlarda gözlemlen(e)memesi delil gösterilerek bunların Batı karşısında gerilediği ve çöktüğü biçiminde açıklandığı için Avrupalı olmayan toplumların özgül yapılarının nasıl işlediği tam anlamıyla bilinmeden kaldı. Bu da Avrupalı olmayan toplumları değerlendirmede, Avrupa-merkezli bir yaklaşımla, Avrupa ekonomik yapılarının gelişimindeki etkili olduğu öne çıkartılan unsurlardan sermaye birikimi ve sınıfsal çelişkilerin, diğer toplumlarda var olup olmadığına göre karşılaştırılması şeklinde eksik ve yetersiz bir anlayışa yol açtı. Halbuki, her toplumun kendi tarihsel özgüllüğü tam olarak ortaya konulmadan sermaye birikiminin ve işçi sınıfının yokluğu ile izah edildiğinde diğer toplumların tam anlamıyla anlaşılması mümkün değildir. Sadece yokluklar üzerinden analiz yapıldığında bu toplumların Avrupa ile uyumlu olmayan yapıları taklit etmesini Avrupa'nın modernlik tecrübesini izlemeleri gerektiğini aksi halde gelişemeyeceklerini söylemekten başka bir şey söylemiş olmuyordunuz.

Mehmet Genç, bu tuzaklara düşmeden Osmanlı ekonomik ve toplumsal tarihinin temel kurumlarını içeriden bir anlayışla anlama ve açıklamaya girişti. Bir süre sonra tarihin nicel verilerinden hareketle uzun dönemli tahavvülâtını (dönüşümünü) belirleyen trend çizgilerini tespit edecek çalışmalara başladı. Kapitülasyonların gerçek mahiyeti, mali krizler karşısında timar ve iltizam sisteminin değişimi, vakıfların aşırı eşitsizliklerin olmadığı bir toplum inşasında oynadığı rolün belirlenmesi ve Osmanlı sanayinin direncini ortaya koydu.

19. yüzyılda iyice ortaya çıktığı gibi Avrupa'ya karşı direnemeyen bir Osmanlı vardı belki, ama bu direnemeyişin hikâyesini daha gerçekçi anlattı. Ulaştığı sonuçta, Osmanlının batı kapitalizmini takip ettiği ama onun ulaşabileceği noktanın kendi yönetim anlayışının dayandığı noktalardan birisi olan "tervîh-i ahvâl" önceliği için tercih edilemez bir anlayışa dayandığını görmüş ve Osmanlının var olan önceliklerini mümkün olduğunca koruyarak modernleşmeyi biraz da çaresizce denemekten başka bir şeyin elinden gelmeyeceğini ortaya koymuştur.

Bu çalışmada, Mehmet Genç'in metodolojisine dair daha önceki çalışmalardaki tespitlere değinildikten sonra, bu çalışmalarda da kısmen temas edilen bazı hususların bilim felsefesindeki bazı yaklaşımlarla hangi noktalarda benzerlik veya farklılıkları varsa onlar üzerinden bir bu yakla-

şımlarla irtibatlandırma denemesi yapılmaktadır. Sonuç kısmında ise Mehmet Genç'in metodolojik katkılarının daha iyi anlaşılabilmesi için bazı öneriler de bulunulmaktadır.

1. TÜRK TARİHÇİLİĞİ VE TÜRK İKTİSAT TARİHÇİLİĞİNDE MEHMET GENÇ'İN YERİ

Özvar'a göre, Özellikle, uzun dönemli sosyal, coğrafî ve hukuk tarihine vurgu yapan ve Türk Tarihçiliğinde 1930›lardan itibaren etkisini gösteren Annales Okulu'nun, Türkiye'deki en önemli isimleri Fuat Köprülü ve Ömer Lüfti Barkan oldu. Bu isimlerden Barkan, ekonomik ve sosyal tarihçilikte arşiv malzemelerinin kantitatif kanıt elde etmek için nasıl kullanılabileceğini göstererek kendisinden sonraki tarihçi ve özelde iktisat tarihçilerine öncülük yaptı. Kantitatif veri ve metotları kullanarak Osmanlı nüfusu ve para sistemi üzerine uzun dönemli tahminleri başlattı. Halil İnalcık da, genel tarihçilikte aynı yaklaşımı sürdürdü. Özvar, buna rağmen Barkan›ın tüm çalışmalarının Annales tarihçiliği içerisinde değerlendirilemeyeceğini de ifade etmektedir. Ancak, Braudel ile Barkan›ın birbirleri ile sürekli temas halinde oldukları için Barkan üzerinde Braudel›in etkili olduğu söylenebilirdi.[2] Özvar'a göre, Barkan'ın meslektaşları ve takipçilerinin sürüklediği çalışmaları ile Türk iktisat tarihçiliği 1950'lerden sonra gelişmeye başladı. 1980'lerden sonra bazı vaka çalışmaları ile alanda yeni gündemler ortaya çıktı. Mehmet Genç bu anlamda en etkili olmuş iktisat tarihçilerinden birisidir. Özvar, Genç'in vergi rakamlarını kullanarak Osmanlının sanayi performansını ve üretimini tahmin etmek gibi yeni bir metot geliştirmesini alana dair katkılarından birincisi olarak gösterir. İkinci katkısının, birincisinden elde ettiği sonuçların ortaya koyduğu, 18. yüzyılın 3. çeyreğine kadar Osmanlı ekonomisinin büyüdüğünün anlaşılması ve önceden gerileme dönemi diye adlandırılan dönemin hiç de gerileme dönemi olmadığını ortaya koymuş olması olduğunu söyler. Özvar, 1990'lar boyunca kamu borçlanması, loncalar ve esnaflık, savaş ve hukukî uygulamalar gibi alanlara yayılarak çeşitlenen tarihçilikte Osmanlı tarihini 17. yüzyıldan sonraki dönemleri çöküş, bozulma ve gerileme şeklinde değerlendiren dönemleştirme[3] anlayışının sorgulanmasının başladığına dikkat çeker. Özvar'a göre Cemal Kafadar, Robert Owen, Jane Hathaway ve Linda Darling gibi isimlerin de gerileme paradigmasına karşı görüşlerinin yaygınlaşması Genç'in alana yaptığı katkının önemini daha da açık hale getirmektedir.[4] Özvar'a göre, Genç'in diğer önemli bir katkısı da, Batı ile Osmanlı arasındaki en önemli farklılıklardan birisinin Osmanlı'nın anti kapitalist bir zihniyete sahip olmasından dolayı sanayi kapitalizmine dönüşmediğini söylemesidir.[5]

Genç'in katkılarından bir diğeri de akademide kurumsal yapılar teşkil edilmeden akademik araştırmalardan umulan yararın elde edilemeyeceği tespitidir. Buna göre, Mehmet Genç akademik başarıların tesadüfî olduğunu öne sürdüğü Türkiye'de akademik başarıların sürekliliği için kurumsal düzeyde akademik araştırmaya ihtiyaç olduğunu söylemiştir.[6]

2 Özvar 2011: 79-104.
3 Dönemleştirme için bkz. Özvar 2012: 84; Kafadar 1997-1998: 30-75; Owen 1976: 110-117; Howard 1998: 64-87; Hathaway 1996: 25-31; Genç 2007: 37-44; Özvar 1997: 135-151; Darling 2002: 9-24.
4 Özvar 2012: 82-83.
5 Özvar 2012: 101.
6 Küçükkalay 2018: 37-101.

Mehmet Genç için herkesin ortak olarak kanaatleri benzerdir sanırım: Mütevazı ama büyük bir bilim adamı. Küçükkalay yakından tanıdığı hocası hakkında yazdığı satırlarda duygusal davranma riskini ifade ederken Genç'in "hayatında ve bilimsel tavırlarında mütevazılığı ilke edinmiş olduğu için…kendisi hakkında söylenmesini pek de istemediği cümlelerin kurgulanma ihtimali"nden söz etmektedir.[7]

2. MEHMET GENÇ'İN METODOLOJİK YAKLAŞIMINA VE BAŞLICA KATKILARINA GENEL BAKIŞ

Mehmet Genç'in metodolojisinde ideolojik bir tutumun olup olmadığına dair olarak Küçükkalay, "Türk-İslam ahlâkı ve Osmanlı ruhu arasındaki sarsılmaz ilişki" temelli bir tarih şuuru olduğunu öne sürmektedir.[8] Normalde bilim adamlarının ideolojisi olması seçtiği konuları ve bu konuların çözümlenmesindeki seçtiği araçları etkilediği için bilimdeki nesnellik özelliğini azaltan bir durum kabul edilmektedir.[9] Ancak sosyal bilimlerde araştırmacı seçtiği konunun bir parçasıdır ve doğal bilimlerdekinden farklı olarak seçtiği konuyu etkileyememesi veya etkilenmemesi anlamında bir tarafsızlığa sahip değildir. Kaldı ki, doğal bilimlerde bile bilim adamlarının tarafsızlığı Görecelik kuramından sonra tartışılan bir olgudur. Bu durumda Genç'in araştırmalarında yukarıda ifade edilen ideolojik tutuma uygun olarak araştırma konularını ve yöntemlerini seçtiğini öne sürebiliriz. Ancak Genç'in, zaman içerisinde Türk-İslam ahlâkı ve Osmanlı ruhu arasındaki sarsılmaz ilişkiye olan inancını korumakla birlikte Batı kültürüne dair okumalarını sürdürerek körü körüne bir ideolojinin esiri de olmamıştır. Nitekim, Orta Çağ'ın Osmanlı dışında pek çok devletine uygulanabilecek bir model kurarken olabildiğince bilimsel bir tutum içerisinde pek çok kültür ve medeniyetin birikimini de göz önünde tutmuştur.

Mehmet Genç'in Osmanlı tarihinde gördüğü en önemli problematiklerden birinin, Sanayi Devrimi'nden sonra 150-200 yıl daha nasıl ayakta kaldığı sorusu olduğu açıktır. Bu soruya verdiği cevap, Osmanlılar, "kaynakların dağılımını çok akışkan bir şekilde kontrol etmeyi başarmışlardır" oldu. Ona göre diğer devletler bu konuda başarılı olamadılar. Osmanlılar ise "iktisadi ve zihni kaynaklarını devamlı surette değişik gruplarla ve grup-için eşit bölüştürerek" bunu başarmıştı.[10] Zaten bu cevap aslında Genç'in Osmanlı iktisadî zihniyetini anlamak için geliştirdiği modelin en önemli çıkarımlarından birisinin yani Osmanlının ekonomik aktörler arasında aşırı farklılaşmaya izin vermediği tespitinin başka bir ifadesinden başka bir şey değildir.

Mehmet Genç'e göre, Osmanlı ekonomisi eşitlikçi, dayanışmacı, itidale ve hoşgörüye dayalı değerler üzerinde hareket etmekteydi. Ona göre, bütün bu "değerler doğrudan veya dolaylı olarak esas kaynağını" İslam'dan almaktaydı.[11]

Mehmet Genç'in önceden alanla ilgili genel bilgi sahibi olmadan veya teorilerden haberdar olmadan arşive girilmesini mahzurlu gören ifadelerinden hareketle arşiv çalışmasına ilişkin me-

7 Küçükkalay 2018: 18.
8 Küçükkalay 2018:17-36.
9 Savaş 2007: 109.
10 Genç ve Özvar 2021: 22.
11 Genç 2000: 73.

todolojisinin "kuram yoksa tarih yoktur" şeklindeki Braudel tipi tarih metodolojisi olduğu görülmektedir.[12] Genç, tasvirî (descriptive) tarihçilikten çıkılıp, diğer sosyal bilimlerle alakalı, teorik bir problematik temelinde incelenen olayların muhtemel sebeplerinin arşiv malzemelerine göre sürekli gözden geçirilmesine dayalı bir metodolojiyi benimsediğini açıkça ortaya koymaktadır. Genç'e göre arşive girmeden önce yapılması gerekenler için şu ifadeleri kullanır:

"*Araştırmaya arşive girmekle başlayanlar vardır. Arşivi okuyarak ilim yapmanın imkânı yok. İnsan daha evvel ne yapacaksa ilmini öğrenmiş olmalıdır. Arşiv bir okyanustur. Okyanusun hangi kaynağını nasıl kullanacağınızı bilmek lazımdır. Bir teorik formasyon şarttır. Artık klasik deskriptif tarihten çıkılıyor bütün dünyada. Tarih sosyal bilimler grubunda yer alıyor, mutlaka sosyal bilimlerden bir ikisine dayanmak, onunla yakın ilişki içinde olmak lazım. Tarihçinin kafasında 'teorik' bir şey olmalı, tasavvur olmalı, 'problem' olmalı, bu problem nasıl araştırılır, onu bilmeli, seçmeyi bilmeli, yoksa arşiv bir müthiş umman. Dışarıdan 'hipotezler' kurulmalı, arşiv belgelerinde bulunup çıkarılmazsa 'yeni hipotezlere' geçilmeli, incelediği belgelerle teorik düşünce arasında sürekli geliş gidişler olmalı. Zihnini o belgelere dayanarak ıslah etmeli.*"[13]

Genç'in bilimsel metodolojisinin açıkça ifade edildiği bu satırlarda, tarihçinin incelediği konu, olgu veya nesnenin teorik açıklamalarını öne sürerken, kurduğu hipotezlerin sınanıp doğrulananlarını kullanmayı savunmaktadır. Tarihsel açıklama ancak bu şekilde tasvirî olmaktan çıkıp analitik bir bilgi düzeyinde olduğu kabul edilen bir açıklama olabilecektir.

a. Kendi Dilinden Model İnşasına Gidişin Macerası

Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi" 1975 tarihli araştırmasına "… başlangıçta zihnimi işgal ettiğini ifade ettiğim temel problematiğe …ekonominin bütünü ile ilgili olmak üzere Osmanlı sisteminin mantığını kavramaya doğru yönelmeye" ifadesiyle başlayan Genç, ekonomiden aldığı paylar ve verdiği katkılar temelinde Devletin ekonomideki rolünü ise 1984 tarihli "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş" başlıklı makalesi ile genellemeye girişti.[14] 2021'de Erol Özvar ile birlikte çıkardıkları Osmanlı Ekonomisine Dair Konuşmalar-1- kitabının "Ne Yapmak İstedim" başlıklı kısmında Mehmet Genç, kendi metodolojisine dair şu ifadeleri kullanıyor:

"*Ben çok çeşitli sosyal bilimden gelen biraz teorik, biraz hipotezlerle bir tarih çalışması yaptım. İlk hipotezim; Osmanlı Devleti, merkezi büyük bir devlettir. Bu devlet vergisiz yaşamaz, herkesten vergi almıştır. Benim araştırdığım sanayiden de vergi almıştır. ...Bu benim yaptığım ilk hipotezdir ve doğrulanan tek hipotezdir. Ondan sonrakilerin hepsi yanlış çıktı.*"[15]

Devlet ve Ekonomi kitabının girişinde uzun uzun anlattığı ve yukarıda ondan hareketle yapılan alıntılardan da anlaşıldığı gibi Mehmet Genç, bir teori oluşturup, teorisindeki nedenselliklerin geçerli olup olmadığını test için hipotezler oluşturmaya dayalı bir yönteme sahiptir. Buna göre Osmanlı Devleti merkezi büyük bir devlettir tümden gelimsel yargısından hareketle, bu devlete ilişkin

12 Pamuk 2007: 22.
13 Genç ve Özvar 2021: 17-18.
14 Genç 2000: 43-52.
15 Genç ve Özvar 2021: 17-18.

birinci çıkarımını yapıyor: "Böyle bir devlet vergisiz yaşamaz". Ondan hareketle ilk hipotezini kuruyor. "Öyleyse herkesten vergi almıştır". İkinci hipotezi "vergiyi sanayiden de almıştır" şeklinde idi. Bunları doğruladı. Ancak sonra malikâne kayıtlarında devletin aldığı vergilerin donukluğunu gördü. Bunun sebeplerine ilişkin olarak, sanayinin 1700'den sonra durgunlaşmış olabileceği varsayımına dayalı hipotezi ise tam olarak doğrulanamayınca bunu ıskartaya çıkartıp, bu donukluğun asıl nedeninin ne olabileceğine dair uzun soluklu araştırmalarına girişti ve Malikâne uygulamasının künhüne vardı. Bu durumu şöyle özetliyordu: "(rakamlardaki değişmezliğin bürokratik bir hata olmadığından bahisle) Bunların bir bildiği, iki yüz sene değişmeyen rakamları yazmanın bir sebebi olmalıydı. Beş-on sene sonunda bu durumu çözmek mümkün oldu."[16]

Mehmet Genç'in kantitatif veriler toplayarak kurulan teoriden üretilen hipotezlerin sınanmasına ilişkin bir metot (yol, yordam) izlemesinin ardında yatan sebep, aksi halde birincil arşiv malzemelerinden faydalanmanın iğne ile kuyu kazmaktan başka bir anlam taşımayacağı ve ulaşılacak açıklamaların tasviri olmaktan öte gidemeyeceğini düşünüyor olmasıdır zannederim. Çünkü Mehmet Genç, genel Osmanlı tarihine bakış açısı itibarıyla, arşivde 1985 sonrasında nispeten eskiye oranla artan çalışmalara atfen şunları söylemektedir:

"Çok büyük çalışmalar da yapılıyor. Fakat Osmanlı Tarihi'ni *tanıyor muyuz diye sorarsak başlangıçtayız diyorum. Son zamanlardaki çok sayıda tezin içinde yenilik içerenler az. Daha çok düşünen, daha çok analiz eden zihinlere ihtiyaç var. Arşivde belge çok, onlardan bazılarını seçip de onları dizip, bir tez yapmak kolay bir şey değil. Şimdiki tezlerin bu düzeyi aşanları az, onların çoğalması lazım.*"[17]

Mehmet Genç, Osmanlı tarihinin Avrupa tarihi içinde yeterince yer almıyor oluşunu, Osmanlı tarihi "dünya tarihindeki kara deliklerden biri hüviyetini hâlâ koruyor. Osmanlı tarihi, modern bilim kavram ve metotlarıyla aşağı yukarı son 50 yılda araştırılmaya başlanmıştır" şeklinde izah etmektedir. Öte yandan *iktisat tarihinin* Barkan'ın başlattığı formasyonu izleyen birçok gencin katkıları ile biraz daha iyi durumda olduğundan söz ederken Genç, bu alana yaptığı muazzam katkı yapan en önemli kimselerden birisi değilmiş gibi mütevazı bir tutum içindedir. Genç iktisat tarihi dışındaki alanlardan siyasi, askeri ve diplomatik alanların derinliğine henüz bilinmediğine de vurgu yapmaktadır.[18]

Mehmet Genç'in, iktisat tarihindeki en önemli amacı ekonomik yapı ve performanstaki değişmeleri uzun vadeli açıklayabilecek genel eğilimleri tespit etmekti. Bu konuda, "*…uzun vadeli objektif değişmelere ait trendi bir kere ortaya çıkardıktan sonra devletin, esnafın ve diğer grupların tutum ve tepkilerindeki subjektif değişmeleri bu trendin seyri içinde yorumlamak üzere analizlere girmek mümkün olacaktı*"[19] demektedir.

Nitekim, Barkan'ın doktora tezini eldeki haliyle savunmasını istemesine rağmen bunu reddetmesinin altındaki temel sâiki açıkladığı satırlarda da bunları görebilmek mümkündür:

16 Genç ve Özvar 2021: 14.
17 Genç ve Özvar 2021: 17.
18 Genç ve Özvar 2021: 26-27.
19 Genç 2000: 20.

"*Sorduğum soruların hiçbirini cevaplandırmayan, hiçbir hipotezimi test etmeye imkân vermeyen bu yetersiz, hatta derbeder verileri bir araya getirecek herhangi bir açıklama ve genelleme ihtiva etmeyen, sadece tasvirle yetinen bir metni yazıp 'bu benim tezimdir' demek istemiyordum. Bunca ümitle başladığım bir araştırmayı, zihnimi hiçbir şekilde tatmin etmeyen bir metinle noktalamak bana entelektüel bir intihar denemesi gibi geliyordu. Onun için saygıda kusur etmeden, rahmetli hocamın tavsiyesini dinlemedim ve kötü bir metinler ara vermeden araştırmayı sürdürmeyi kararlaştırdım.*"[20]

Genç'te verilerin homojen olmayışından kaynaklı problemlerin araştırmanın bulgularını önemli derecede gerçekliği açıklamada saptırabileceğinin farkında olması çok önemlidir. Bugün, ekonometride ve istatistikteki verilerin homojenize edilmeleri için bir dizi işlemden geçirildiği bilinmektedir.

Genç bu konuya dair şunları söyler:

"...belli hipotezlere dayanarak hazırlanan sorular demetini cevaplandırmak üzere oluşturulmuş değerli veriler çok çeşitli kaynaklardan derlenmiş olmalarından aynı konuda, aynı dönem için birbirinden çok farklı, hatta bazen çelişkili verilerle 'görünmeyenleri bu gözlemlerden hareketle tahmin imkânı' ekseriya yoktu bunlara dayanarak analiz yapmak mümkün olamıyordu.tutarlı, homojen ve çok az sayıda, mümkünse tek bir kaynaktan sağlanacak güvenilir veriler elde edilebildiği takdirde vergi kalemleri arasından metodik şekilde seçilecek belirli örneklerine ait yıllık meblağlar(dan) hareketle uzun vadeli değişmeleri yansıtan kantitatif seriler oluşturmak. mümkündü. Bu rakamlar, taşıdıkları hata ve kusurları ne olursa olsun, homojen ve karşılaştırılabilir verilere dönüştürülebilirdi kantitatif seriler inşa edilebildiği takdirde, Batı literatüründen devşirilen verileri de muhtemel eksik ve boşlukları doldurmak üzere kullanma imkânı da doğacaktı."[21]

b. Mehmet Genç'in İktisat Tarihine Devrimci Katkısı: Bir Paradigmanın Doğuşu

Sanayi verilerinin donuklaşmasını sanayideki durgunlukla açıklama eğilimi zihninde belirince bunu test için 1700 öncesi rakamlarla karşılaştırmaya girişen ve vergi kaynaklarının dalgalı olduğunu bulan Genç, başlarda sanayide durgunluk hipotezinin tutarlı olduğunu düşünmeye başlamıştı. "İktisat tarihinde benimsediğim anlayışa göre, yapmakta olduğum araştırmayı mutlaka kantitatif verilere dayandırmak istiyordum" şeklinde ifade ettiği kendi metodolojik anlayışına uygun olarak hazırladığı veri tablolarından elde ettiği grafikler "âdeta bir ölünün elektrokardiyogramını andırır şekilde aşağı yukarı düz bir çizgi halinde sürüp" gittiği için önceki durgunluk hipotezinin de kuşkulu hale gelmesi ile bu hipotezi de çökmüş oldu. Ayrıca 1700 sonrasında fiyatlar bir yüzyılda %100 arttığı halde vergi miktarlarının yalnızca %10 artmasından dolayı reel vergi gelirlerinin yüzyıl sonunda, yüzyıl başındaki değerlerinin %30'una düştüğünü gören Genç, sanayi sektörü dışındaki vergi gelirlerini incelemeye ve oradaki durumu da sınamaya girişti. Orada da vergi gelirlerinin gerilediğini bulunca "*Sanayi Devrimi'ne ait etkilerin henüz yeni başladığı bu dönemde bu kadar büyük oranda gerileme ihtimali yok denecek kadar düşük*" olduğuna göre, bunun ekonominin ge-

20 Genç 2000: 20.
21 Genç 2000: 20-21; 24-25.

nel bir gerilemesi ile açıklanamayacağını düşündü. "*Reel iktisadi faaliyet hacmi ile hiçbir ilişkisi olmadığı anlaşılan bu değişmez rakamlarını kaydını tutmak üzere binlerce sayfalık defterler*" niye hazırlanmıştı ki?[22] "*Belgeler bu konuda hiçbir şey söylemiyorlardı. Çözülmesi kolay görünmeyen bir bilmece(yi) çözmek mümkün olursa bu sayede ölmüş bir insanın elektrokardiyogramına benzeyen düz çizgi şeklindeki grafiğini canlı hale getirip faaliyet dallarındaki reel değiştirmelerle irtibatlandırmak*" mümkün olabilirdi. "Çözüme ulaşmak pek kolay görünmüyordu, ancak çözüldüğü takdirde vaat ettiği potansiyel yararların muhtemelen yüksek olacağı beklentisi ile denemeye değer diye düşündüm". Genç, birkaç yıl sonra çözümü bulmuştu. Buna göre, 1700'lerde iltizam sisteminden kaynaklanan vergi gelirlerindeki donukluk anlaşılmıştı. Şimdi bu cansız verileri canlandırmak zamanı gelmişti. Bunlar Türk İktisat tarihçiliğinde bir milat oldu. Çünkü 18. yüzyılın tamamında ekonomik üretimde genel bir gerileme olduğu görüşüne dayalı gerileme paradigmasına dayalı dönemlendirme anlayışının yetersizliği ispatlanmıştı.[23]

Mehmet Genç'in tarih kuran en önemli makalesi, belki de ilk kez nicel yöntemler kullanarak Osmanlı büyüme performansını tahmin etmeye ilişkin modelini tartıştığı, "18. Yüzyıla Ait Osmanlı Malî Verilerinin İktisadî Faaliyetin Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği Üzerinde Bir Çalışma Başlıklı" 1981 tarihli çalışmasıdır. Çalışma İngilizce olarak da 1987'de "A study of the Feasibility of Using Eighteenth Century Ottoman Fiscal Records as a Indicator of Economic Activity" başlığı ile yayımlanmıştır. Malikanelerin brüt hasılatlarını bulmak için, olandan hareketle olmayana vergi veya az ile çoku açıklayabilme çabasına giren Mehmet Genç, inanılmaz bir akıl yürütme yöntemi ile malikâneye konu olan üretim gelişmelerine dair brüt hasılatları buldu. Mehmet Genç, mukataaların satış bedellerinden hareketle belirlenebilecek yaklaşık kâr oranları tespit edilirse elde mevcut olan muaccele yıllık vergi ödemeleri bedellerini kullanarak brüt vergi hasılatının zaman içerisindeki değişimini yansıtan bir zaman serisi elde etmeyi ve böylece iktisadi faaliyetin uzun dönemli değişimini tahmin edebileceğini düşündü. İkinci olarak 1793'e kadar olan dönemde Osmanlı'da vergi tarifesinin değişmediğini varsaydı. Bir değişiklik olmuşsa bunları da rakamlara uyarlayarak vergi hâsılatı ile iktisadi faaliyet hacmi arasındaki korelasyona dair tahminini güçlendirmeyi hedefledi.[24] Burada izlenen yöntem, açıkça belli hipotezler kurmayı ve test etmeyi içermektedir. Genç'in hipotezlerine göre, ilk olarak yıllık vergilerin ve vergilerin oranlarının büyük ölçüde sabit olduğu varsayılabilirdi. İkinci olarak, muacceleler veri olduğuna göre ortalama kâr oranları ile muaccele oranları çarpılırsa toplam brüt hâsılata ulaşılabilirdi. Son olarak mukataalar el değiştirdikçe iktisadi faaliyet hacmi değiştikçe bu değişim muacceleye ve nihayet brüt hâsılata göre ikinci hipotez gereğince yansıyacağından uzun dönemli iktisadi faaliyet hacminin değişme yönü kestirilebilir olacaktı. Vergi masrafları ve vergi kaçakçılığı gibi iktisadi faaliyet hacminin değişimine etki etmesi mümkün diğer faktörlerin de olduğunu söyleyen Genç, vergi masraflarının, incelediği dönemde sabit vergi oranları olduğu için brütün yaklaşık %5 ila 15'i ile sınırlandırılmasının mümkün olduğunu 1750'den sonra mal fiyatlarının arttığı bilindiği için bu rakamların bir miktar yükselmiş olabileceğini varsaymıştır. Ancak vergi idaresinin etkinliği ve kaçakçılık müeyyideleri gibi hususların ise Osmanlının bu dönemi için tahmininin imkânsız olduğunu söyleyerek araştırmada elde edilen sonuçları kısıtlayan

22 Genç 2000: 27-28.
23 Genç 2000: 29.
24 Genç, 2000: 159-160.

ve rakamlarının gerçekliğini yorumlamayı etkileyen diğer faktörleri de tartışmayı ihmal etmemiştir. Vergi kaçakçılığını nicel olarak hesaplamak güç olsa bile spesifik tarifeli Osmanlı vergilerinin oranlarının genel olarak düşük olduğunu ve fiyat artış oranlarında vergi yükünün nisbî olarak düşeceğini söyleyerek bu faktörün genel olarak etkisinin sınırlı olabileceğini varsaymıştır. Bir diğer hesaba katılması gereken faktör de Genç'in ifadesiyle, malikânecilerin çoğunluğunun mültezim eliyle mukataaları idare ettirmesi nedeniyle, malikânecinin brüt kârına mültezimin kârını da ilave etmek zaruretidir. Burada ise mültezimin kârının, malikâneci bu oran belli bir oranı aştığında kendisi veya bir adamına idare ettirmesini gerektireceğinden aşırı dalgalanma göstermeyeceğini varsaymıştır. Bu durumda "potansiyel vergi hâsılatının durumu" tam olarak bilinemese de malikânecinin aldığı payın oranının istikrarlı kaldığı kabul edilirse bu oranlar üzerinden iktisadi faaliyetin hacmi için bazı tahminler yapılabilirdi. Malikâneciye potansiyel brüt hâsılattan intikal eden oranın da zaman içerisinde mültezimlerle olan pazarlık gücünde değişme olmadığı varsayımı ile % 50 civarında olduğunu varsayan Genç, en azından 18. yüzyıl için malikâne sistemindeki verilerden hareketle iktisadi faaliyet hacmini yaklaşık olarak tahmin edebilecek modelini tamamlamış oluyordu. 1800'den sonra ise bu durumun, merkez taşra arasındaki güç mücadelesi sertleştiği ve ayanlardan da doğrudan malikâneciler çıkması olgusu güçlenmesinden sonra artık malikâne rakamlarının iktisadi faaliyet hacminin tahmini için kullanılabilirliğinin sınırlandığını söylemeyi de ihmal etmez. Genç, bu çalışmasında en son olarak farklı sektörlerdeki toplam 200 mukataanın 21'inden hareketle 18. yüzyıldaki ekonomik gelişmenin yönü hakkındaki birkaç mukataa hariç tutulursa sektörlerin geliştiği sonucuna varmıştır. Ancak sanayi sektöründekilerin 1760'lardan sonra önce duraklayıp sonra gerilediğine özellikle de işaret etmiştir. İç ticaret gümrüklerine oranla yine dış ticaret gümrüklerine dair mukataalardaki gelişmeden hareketle dış ticaretteki gelişmeleri de ortaya koymuştur. En önemlisi Genç, "*Avrupa rekabetinin 19. yüzyılın ortalarından sonra iç üretimi etkilediğine dair yaygın kanaatin bu durumda 18. yüzyılın son çeyreğine çekilerek revizyon edilmesi gerektiği görüşüne varmıştır.*"[25]

c. Tarihsel Dönemlendirme Anlayışına Mehmet Genç'in Vurduğu Darbe ve Kendine Mahsus Klasik Dönem Anlayışı

Giriş kısmında kısmen tartışıldığı üzere Avrupa-merkezli tarih yaklaşımında tarihsel dönemlendirme anlayışı Avrupalı olmayan toplumların tarihlerini tam anlamıyla anlamıyla anlamayı zorlaştırmaktadır. Tarihte dönemlendirmenin, Osmanlı'nın askeri ve siyasi tarihindeki gelişmelerden hareketle ortaya çıkan ama özelde Osmanlı'nın ekonomik ve toplumsal yaşamını tam olarak anlamayı ve değerlendiren bir engel olduğunu söyleyen Genç, Osmanlı tarihinin kurtuluş, yükseliş, duraklama, gerileme ve dağılma şeklinde ele alınmasının normatif vasıflandırmalardan başka bir şey olmadığına vurgu yapar. "*Siyasi sınırların ileri geri hareketine göre yapılmış*" bu dönemlendirmelerin şayet "*Osmanlı sisteminin çeşitli alanlarındaki performansı incelenmiş olsaydı*" isabetli olmadıklarının kolayca görüleceğini ve tarihi daha doğru algılayabileceğimizi söyler.[26]

Mehmet Genç'in Osmanlı İktisat tarihini inceleme metodolojisine bir diğer katkısı da şüphesiz Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1800'e kadar olan döneminde temel iktisadi yapıların aşağı

25 Genç 2000: 161-163, 167-168, 170-171.
26 Genç ve Özvar 2021: 28-29.

yukarı aynı olmasından dolayı bu yıllar arasındaki zamanı "klasik" diye adlandırması ve 1800'den sonraki Batı ile eklemlenme sonrası dönemden ayırmasıdır[27]. Kuşkusuz bu durum Osmanlı İktisat tarihi incelemeleri için benim de "Türk İktisat Politikalarının Tarihi Temelleri" kitabımın Osmanlı bölümünde kullanmayı tercih ettiğim bir kolaylıktır. Ancak, bazı bilimsel faaliyet ve yayınlarda Genç'e üstünkörü atıf yapılmasına rağmen Genç'e yapılan referanslarda onun klasik dönemi 19. yüzyıla kadar uzatan yaklaşımından bîhaber olan ifadelere rastlanmasını ancak ideolojik bağnazlık veya akademik eksiklik olarak adlandırabilirim.

d. Mehmet Genç'in Provizyonizm, Fiskalizm ve Tradisyonalizm Kavramlarını Kullanma Nedeni?

Bu konu ile hoca ile teşrik-i mesaisi fazla olan dostları eminim ki fazla bilgi sahibidirler. Hoca ile yüz yüze iken böyle bir soruyu sormamış olmak ise kalbimde hicrandır. Ancak bu konuda açık kaynaklardan ulaşabilen bir yorumu aktarmak istiyorum. Salzmann, bu konu ile ilgili olarak, bu üç kavram "*Genç'e modern dönem öncesi iktisadi uygulamalara yaklaşım açısından seküler ve kapsamlı bir kelime kadrosu temin eder*" demektedir. Salzmann'a göre bu üç kavrama dayalı model evrensel olarak sadece Osmanlı'yı değil, modern dönem öncesi başka ekonomileri anlamak için kullanılabilecek bir modeldir.[28] Dolayısıyla Mehmet Genç'in bu kavramları kullanma nedeninin evrensel bir model kurma çabasının gereği olan bir tercih olduğu söylenebilir.

e. Mehmet Genç'in Merkez-Taşra İlişkisine Dair Literatür Üzerindeki Etkisi

Mehmet Genç'in malikâne çalışmasından sonra, dönemlendirme anlayışına mahpus olan 17 ve 18. yüzyılların gerileme paradigmasını taşra-merkez ilişkileri ve uzun dönemlilik bakımından farklı şekilde değerlendirilebilecek esaslı bir dayanak noktası elde edildi. Devlet belki taşradaki bazı gelirlere erişemiyor ama bu gelirleri denetleyen unsurlarla karşılıklı menfaat ortaklığı içerisinde aslında taviz vermiş gibi görünen ilişkide hem belli gelirleri kontrol ettiği gibi malikânecileri seçerek onları merkezle birleştirmiş oluyor ve karşılaştığı mali bunalım karşısında en rasyonel uygulama ile ömrünü uzatıyordu.

Literatürde merkez ile taşra mali ilişkilerine dair çalışmalardan bazılarında, 17. yüzyıldan sonra devletin taşradaki merkezi denetiminin azaldığı görüşünü farklı bakımdan değerlendirmenin mümkün olduğu ve devletin siyasal ve mali yetkilerinin bir kısmını taşradaki güçlerle paylaşarak karşılaştığı askeri, mali ve idari sorunları çözmede gayet esnek ve pazarlıkçı bir uzlaşmayı tercih ettiği savunulmaktadır.

Bu konuda en özgün ve etkili fikirlerden birisi Karen Barkey'e aittir. Barkey'in, Osmanlıda ayanlık için de büyük ölçüde geçerli olan yaklaşımında, kırılgan bir Osmanlı Devleti'nden çok esnek ve pragmatist bir Osmanlı Devleti portresi çizdiği görülmektedir. Barkey, ayanlar konusunda *esneklik* kavramı ile adem-i merkeziyetçi güçlerin merkeze karşı güçlendiği fikrinin dışında

27 Genç ve Özvar 2021: 202; Genç 2000: 44.
28 Salzmann 2013: 205.

Osmanlı Devleti'nin problemleri çözmede ayanları nasıl kullandığını incelemektedir.[29] Bu yaklaşıma benzer çalışmalar yapan araştırmacılardan Salzmann[30] Diyarbakır'daki malikânecilerin nasıl devletin maliyesi ile ilişkilendirildiğinden ve ilave kaynaklara eriştiğinden söz etmektedir. Üstelik devlet, 1713, 1732 ve 1734 yıllarında yaptığı düzenlemelerle devlet kadrolarının yine askeri soydan gelen beyzade ve eski müftü çocukları olan mollazadelerin eline geçmesini sağlamıştı. Khoury[31] ise Musul örneğinde malikâne uygulamasının yaygınlaşması ile devletin idari denetim gücünün zayıflaması arasında bir ilişkiden söz etmekle birlikte, devletin kaynakları dağıtma yetkisini kullanarak mali denetimini artırdığı sonucuna varmıştır. Üstelik devletin mali denetim gücü sayesinde bölgedeki seçkinler marifeti ile Sünni inancının hâkim olduğu bu bölgedeki sınırları koruduğunu hem de mevkilerini kaybetmek istemeyen bu seçkinleri kendine bağladığını ve onları Osmanlılaştırdığını ileri sürmektedir. Hathaway[32] ise, Mısır'daki Kazdağlıların yükselişi üzerinden, bir ailenin devamlılığını sağlamanın ancak devlete kapılanarak elde edilebilecek düzenli bir gelir kaynağı ile mümkün olduğunu öne sürmekte ve devletten alınacak vergi toplama haklarının önemine dikkat çekmektedir.

Rifat Abou-el-Haj[33] ve Metin Kunt,[34] 17. yüzyılın ortalarına kadar vergi toplamada Eyalet Valileri ile saray veya vezirlerin hizmetlilerinin etkin olduğunu öne sürmüşlerdir. Darling,[35] 17. yüzyılın ortalarından sonra ise bu eğilimin değiştiğini gösteren kanıtlar sunmaktadır. Osmanlı'da 1590'dan sonra mali durumun kötüleşmesinde etkili olan faktörler olarak savaşlar, nüfus artışı, kuraklık, salgın hastalıklar, tağşiş ve iç kargaşalar gösterilmektedir. Aynı dönemde Avrupa'da da benzer bir tablonun olduğuna işaret eden Darling, bu durumun İspanya, Fransa ve İngiltere'de olduğu gibi Osmanlı'da da, fiyat artışları, gerileyen ücretler, ticarileşme, parasallaşma, kentlerin büyümesi, askeri ayaklanmalar, isyanlar ve bunları takip eden ekonomik gerilemelerle sonuçlanmasına dikkatleri çekmektedir.[36]

1620'lerden sonra avarız ve cizye tahsilâtının ve toplanacak vergi tahminleri için yapılan yerel sayımların kadıların sorumluluğundan alınıp saray ve askeri sınıfa mensup olanlara iltizamla verilmesinin toplanması gereken vergi miktarının artması şeklinde yararları devlet açısından önemliydi. Öte yandan iltizamlar çoğu kez bir yıllığına verildiği için mültezimlerin vergi mükellefleri üzerinde baskıları gibi olumsuz sonuçları da olmaktaydı. Bunun boyutu tam olarak bilinmemekle birlikte adaletnamelerin yayın sıklıklarına bakılabilir. Aslında önemli olan devletin taşradaki gelirleri merkezileştirmenin önemini fark etmesi ama yeterince başarılı olamamasıdır. Modern öncesi devletlerin bunu başaracak kurumsal kapasiteleri yoktu. Bu durumda vergi toplama işinin yereldeki aktörlere bırakılması gerekti. Bu nedenle 17. yüzyılda gelirler artırılamadı.[37] Dolayısıyla Mehmet Genç'in malikâne uygulamasında ulaştığı sonuçların merkez-taşra ilişkileri literatürüne katkısı, yukarıdaki örneklerden açıkça anlaşılabilmektedir.

29 Barkey1999: 248-249.
30 Salzmann 2011.
31 Khoury 2007: 191-256.
32 Hathaway 2002: 196-205.
33 Al-Haj 1974: 438-447.
34 Kunt 1978: 122-123.
35 Darling 1996.
36 Darling 1996.
37 Darling 1996.

f. Akademik Yazım Üslubu ve Yönteme Dair Diğer Düşünceleri

Makalelerinin hepsi arşiv malzemelerine dayanmakla birlikte Mehmet Genç, bazı makalelerindeki dipnot kullanımı tercihleri için, "*varılan yargılar ile arasında objektif ve doğrudan bir bağın bulunma derecesine göre*" kaynaklara gönderme yaptığını söylemektedir.[38] Makalelerinde, kitabındaki bölümleme tercihinden dolayı görülebileceği üzere "*birbirlerine yakınlıkları dolayısı ile art arda okunduğu zaman fark edilen, birbirine zıt iki önemli kusur(dan) birincisi farklılık yahut uyumsuzluk, ikincisi tekrarlardır*" diye ifade ettiği hususa ilişkin açıklamalarının bir yerinde söylediği şu söz muazzamdır: Ona göre farklılıklar, "*Uzun vade içinde kompleks bir yapının didiklenmesinde, körlerin fil tarifine benzer durumlarla karşılaşılması bir dereceye kadar normal sayılmalıdır. Tekrarlar ise, meçhul bir alanda, âdeta mayın tarlasında ilerler gibi bilinmeyen bir ortamı terra incognito'yu keşfetmeye çalışmanın kaçınılması mümkün görünmeyen bir bedeli*"dir. Bazı tekrarlar ise, "*belirlemekte ve temellendirmekte zorluk çekilen bir çerçeveye ulaşabilmek üzere, düşüncenin oluşum safhasında birbirinden farklı yolları deneme zorunluluğundan kaynaklanmıştır*". Osmanlı bürokrasisinin "*iktisadî hayata bakışında istinat eder göründüğü referans çerçevesi, matematik ifade ile bir nev'i zihnî koordinat sistemi bir kere ortaya konulduktan sonra tekrar edilmesi ise, artık bir meçhule ulaşmak istemeyerek ödenen bir zorunlu bedel değil, aksine birer anlama ve açıklama unsuru halinde bilerek ve isteyerek kullanmaktan ibarettir*" demekte Osmanlı elitinin kararlarında bu koordinat sistemi ile karşılaşmanın normal oluşuna gönderme yapmaktadır.[39]

Mehmet Genç, Devlet ve Ekonomi kitabı içerisinde yer alan makalelerinden olan "18. Yüzyılda Osmanlı Sanayii" makalesinin hemen girişinde, "genel ve soyut modeli, Osmanlı ekonomisinin işleyişi ve özellikle sanayideki değişmelerle irtibatlandırarak biraz daha somut bir muhtevaya kavuşturmaya" çalıştığından söz eder. Bu ifade açıkça soyut model inşasından sonra modelin somutlaştırılması için ekonominin değişik alanları ile ilişkilendirilip oralardaki olayları açıklayıp açıklayamadığının test edilmesidir.[40]

Kurduğu ve "devletin ekonomi ile ilgili tutumunu ve kararlarını yönlendirmiş olduğunu düşündüğüm ilkelerden oluşan bu zihnî çerçeve ile Osmanlı sosyo-ekonomik dünyasını bütün manzaraları ile açıklamaya yeterli deva-ı küll türünden bir model bulmuş olduğum iddiasında" değilim diyen Genç, bir anlamda bu modelin açıklayamadığı hususlar olabileceğine dair eleştirilere[41] de cevap vermiş olmaktadır. Şevket Pamuk'un da benzer bir eleştirisi vardır. Bu eleştirilerin farkında olan Genç, en önemlisi kendi dönemlendirme anlayışına gönderme yaparak bu modelin 19. yüzyıl öncesinde geçerli bir olduğunu söylemekte ve devletin neden yüzyıllar boyunca bu modele dayanarak kararlar aldığının kurumsal ve sosyolojik temellerinin araştırılmaya muhtaç olduğunu söyleyerek araştırma yapılması gereken alanlara işaret etmektedir. Nihayet bu modelin etkisini, "*devletin ekonomiyi biçimlendirmekte ve yönlendirmekteki gücü*" ile sınırlamaktadır.[42]

38 Genç 2000: 31.
39 Genç 2000: 31-33.
40 Genç 2000: 226.
41 Edhem Eldem'in buna benzer eleştirisine bu çalışmada kısaca değinilmektedir.
42 Genç 2000: 33.

3. MEHMET GENÇ'İN METODOLOJİSİ HAKKINDA YAZILANLARA BİR BAKIŞ

Mehmet Genç'in metodolojisi üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada da bu çalışmalardan yararlanılmış ve bu çalışmalardaki önemli bulgulara temas edilmiştir.

a. Abdullah Mesud Küçükkalay

Mehmet Genç'in metodolojisi hakkında yazmış öncü isimlerden birisi şüphesiz Abdullah Mesud Küçükkalay'dır. Daha önceki kısımlarda Küçükkalay'ın yazdıklarından bazılarına temas edilmişti. Burada ise diğer görüşlerine kısaca temas edilmektedir.

Küçükkalay, Mehmet Genç'in önemini ve başarısını anlatırken, akademik statükonun surlarında gedik açan bir yeniçeri gibi akademik unvan sahibi olmadan alanın ve iktisat tarihi alanındaki iş birliğinin yetersizliğinden kaynaklanan zorlukları aşabilmiş olmasına vurgu yapar.[43] Genç'in bilgiye erişmekten daha önemli olanın bu bilgiye nasıl ulaşıldığı yani yöntemini bilmek daha değerlidir. Genç'e göre teorik bir bakış açısı olmadan arşiv verilerinden tarihsel bir olgunun anlaşılması mümkün değildir. Genç, tarihin değişik alanlarında çalışmalar olmadan İslam Medeniyetinin en önemli siyasi organizasyonunu kurmuş olan Osmanlı'nın bu medeniyetin bir temsilcisi olarak karşılaştığı problemleri nasıl çözümlediğine dair bir bilgi çerçevesinin mümkün olmadığını söyleyerek çok disiplinli çalışmaların önemine vurgu yapmaktaydı.[44] Küçükkalay, Genç'in yazılarının Marksist, Osmanlıcı ve liberal bakış açılarına dâhil edilemeyecek derecede tamamen özel olduğunu; ideolojik kalıpları tercih etmeyen kendine özgü kantifiye edilmiş veya nicel verilerle desteklenen bir hipotez-teori-model inşa etme yöntemi geliştirdiğini savunur.[45]

Mehmet Genç'in uzun yıllar içerisinde şekillenen yöntemi hakkında mükemmeliyetçi olduğuna dair bir tespit yapan Küçükkalay, bu mükemmeliyetçiliğin Genç'in kendi sözleri ile şöyle ifade edilebileceğini belirtmektedir:

"*En basit, güncel, alelade ve somut bir veriden hareket ettiğim zamanlar dâhil, daima daha genel ve soyut olana tırmanmaya çalıştım Burada, matematiksel muhakeme tarzına olan hayranlığım kadar, bilimsel olanın, mutlaka genel ve soyut olması gerektiği âmil oldu. Yaptıklarımı hizaya getiren en önemli leitmotivin bu olduğunu düşünüyorum. Bu benim kuvvetle hissettiğim subjektivemdir*."[46] Mehmet Genç'in "zihninin duvarlarını yıkan" ve düşünmeyi rutinin dışına çıkan bir faaliyet olarak belirleyen yöntemsel yaklaşımı aynı zamanda belli bir formasyonda kalmanın yenilikleri anlayamamayı getirdiğini söylemesi de[47] Kant'ın kelimelerin hapishanesinde kalma benzetmesine ve Kuhn'un yeniliklerin paradigmal farklılaşmaya bağlı olduğu fikrine gönderme şeklinde yorumlanması mümkündür. Mehmet Genç'in yurtdışından gelen bazı teklifleri, "kendi medeniyetini bir alternatif olarak sunabilmek için başka medeniyetlerin paradigmik aletleri ile bilim yapmayı uygun bulmadığından" reddettiğini öne süren Küçükkalay, yazdıklarını Türkçe yazmasını da buna

43 Küçükkalay 2018: 50.
44 Küçükkalay 2018: 51-53.
45 Küçükkalay 2018: 54.
46 Alıntılayan, Küçükkalay 2018: 25.
47 Küçükkalay 2018: 23.

bağlar.[48] "Hac yolunda bir karınca" benzetmesi ile millî bir tarih şuuru ile sonsuzluğa götüren hakikati keşif etme macerası içinde olan kesintisiz ve müdanasız bir bilimsel meraka dayalı kendine özgü bir paradigma oluşturmuştur.[49]

Küçükkalay, klasik anlatı tarihçiliği yerine analiz tarihçiliğini geliştirirken Genç'in temel kaygısının, geçmişi anlatmaktan öte olgusal nedensellikleri tespit etmeye yöneldiğini ve arşivlerdeki bilgilerle hipotezlerini test edip doğrulama yöntemini bizzat göstererek dünya çapında bir tarihçilik yaptığı tespitinde bulunur ve Şevket Pamuk'un bu konudaki fikri ile tespitini destekler. Osmanlı tarihine yönelik prototip algıları ters yüz ederek Türk toplumuna Osmanlıyı hakkıyla tanıtmak suretiyle cumhuriyetin öncesindeki tarihsel mirasla barışma yolunda çaba gösterdiğini söyleyen Küçükkalay, Osmanlının durağan değil devingen dünyasının örneklerini bulup çıkartarak ortaya koyduğu muazzam katkıyı öne çıkarır.[50] Genç'in Devlet ve Ekonomi kitabının ilk kez Osmanlı'nın 700. Yılı Armağını olarak yayınlandığına da burada göndermek yapmak doğrudur olabilir. Küçükkalay, Genç'in diğer metodolojik katkılarını, Osmanlı'nın diğer medeniyetlerden farklılıklarını ortaya koyuşu ve dönemselleştirme yaklaşımını alt üst edişi ile zenginleştirir. Asıl önemli somut katkıları arasında Osmanlı'nın iltizam, malikâne, esham, yed-i vahit, gümrükler, savaşların Osmanlı ekonomisine etkisi, bütçeler, esnaf teşkilatı gibi pek çok kurum ve uygulamanın sırlarının çözülmesi olmuştur.[51]

b. Erol Özvar

Erol Özvar, "Mehmet Genç: Belgeden Modele Uzanan Bir Portre" 2000 yılı tarihli çalışmasında, Türkiye'deki çağdaş fikir akımlarının en önemli problematiğinin "bize ne olduğu" sorusu olduğu ve bu soruya ilişkin özelde tarih ve iktisat tarihi alanında Mehmet Genç'in bu problematik çerçevesindeki çalışmalarını değerlendirir. Özvar, Mehmet Genç'in akademik katkılarının önemli bir bölümünü seminer, kongre ve sempozyum yoluyla ortaya koymuş olmasının doğal bir süreç olması yanında, Genç'in bu ortamlarda kurduğu test edilmiş modeli sunarken alabileceği feed-back usulü ile muhataplarını da bir nevi test ederek ilave bir tür sınamaya tutmasından söz eder. Bunun altında yatan temel sâik Özvar'ın ifadesiyle, "*ortaya koyduğu yargılarında adeta matematiksel kesinlik ve zarafete ulaşma endişesi kadar Alman idealist geleneğinin tesiriyle perfeksiyonizme varma amacı taşır gibidir.*"[52] Özvar, bir bakıma, bu sözleriyle Mehmet Genç'in neden az yazdığına dair sorulara da cevap vermiş olmaktadır. Mehmet Genç, sözü namus bilip kesin olmayan yargılardan kaçınan bir bilim ahlakı ve mükemmeliyetçilikle kesinliğinden emin olmadığı şeyleri yazmakta hiç aceleci davranmamıştır. Genç'in Alman felsefe geleneği ile bağı olduğuna dair kişisel tanıklık kaynaklı olduğunu düşündüren bu ifade ile Genç'in metodolojisinin en azından bazı Alman düşünürlerle ilişkisi olduğuna dair bir irtibattan da söz etmek sanki mümkünmüş gibidir.

Özvar'ın çalışmasındaki en önemli tespitlerden biri de, Mehmet Genç'in malî kayıtların uzun dönemli ekonomik trendi belirlemede nasıl kullanılabileceğine dair yönteminin başkalarına

48 Küçükkalay 2018: 27.
49 Küçükkalay 2018: 29.
50 Küçükkalay 2018: 32-33.
51 Küçükkalay 2018: 34-35.
52 Özvar 2000: 143–55.

ilham vermesidir. Özvar'a göre, bu etki, "*ihtiva ettiği yöntem ve ulaştığı sonuçlar açısından, genelde Osmanlı tarihi özelde ise, Osmanlı iktisat tarihi alanında bir kilometre taşı mesabesindedir.*" Özvar, Genç'in yaklaşımı ve modeline dair doğrudan veya modelin çıkarımlarından hareketle modele dayalı yeni yorumlama çabalarını örneklendirir. Özvar'a göre, Murat Çizakça tarafından Osmanlı İpek Sanayinin performansı araştırmasında; Ariel Salzman tarafından ise malikâne uygulamalarının merkez-taşra ilişkilerinde merkezin gücünün gerilemesinden çok pekişmesine yol açıcı olduğu tezinde ve Jean-Pierre Thieck tarafından ise Halep bölgesinde malikane uygulamasının araştırılmasında Genç'in etkilerine değinir.[53]

Özvar ayrıca Genç'in 18. yüzyıldaki ekonomik canlanma da olduğunu ispatlamasıyla bu yüzyılın "gerileme veya çöküş" dönemi olduğuna dair paradigmada kaymaya yol açtığını söylemiştir.[54] Özvar, Kuhn'un paradigmal kayma kavramını kullanarak Genç'in modelini, Kuhn'cu paradigmal geçişlerle ilerleyen bilimsel devrimler yaklaşımına yerleştirdiğini göstermektedir. Özvar, Mehmet Genç'in sadece tarihe ve iktisat tarihine dair diğer sosyal bilimlerin de Osmanlı tecrübesini değerlendirirken kullandıkları Batılı modellerden farklı kendi geliştirdiği bir modelle incelemesinin, "bize ait hikâyenin tarih araştırmalarının odağa" çekilmesindeki gayretlerinden yalnızca biri olduğunu tespit etmektedir.[55]

c. Murat Çizakça

Mehmet Genç'in en yakınlarından birisi olan ve akademik kariyerinde karşılaştığı metodolojik sıkıntıları Genç'in tavsiyeleriyle çözen Murat Çizakça, 2019'da yayınladığı son çalışmalarından birisi olan İslam Ekonomisi ve Finansı kitabını ithaf ettiği Mehmet Genç'i için şu ifadeleri kullanarak bu duruma gönderme yapar: "Akademik hayatım boyunca onun yolundan açtığı yoldan ilerlemiş olduğum Mehmet Genç'e."[56]

Çizakça, Genç'in muaccele fiyatlarını kullanarak uzun dönemli üretim değişimlerini tahmin etme metodunun elde üretime ilişkin kayıtların olmadığı durumdaki en iyi teknik olduğunu; kendisinin de 1550-1700 yılları arası Bursa İpek Sanayi verilerini kullandığını böylece Genç'in 1700-1850 arası dönemi de düşünüldüğünde 350 yıllık sanayi üretimine ilişkin tahmini trendi belirlemenin mümkün olduğunu söyleyerek Genç'in yönteminin öneminin altını çizmektedir. Sonra da Maliyeden Müdevver Defterler'deki verilerden hareketle İmparatorluğun belli başlı sanayi merkezlerindeki veriler tüm Osmanlıya şamil kılınmıştı. Ancak malikânelerdeki muaccele değişimi nedeni ile çözümlenebilir olan vergi gelirlerindeki donukluk veya yatay seyir hali, malikâne öncesi dönemdeki iltizamlardaki donukluk problemi bakımından bunların 1650'den sonra donuklaşmaya başlaması nedeni ile geçerliydi. Bu verilerdeki donukluk problemi, **"***verilerin sürekli veya kesiksiz olmasını engellediği için*" yapılan tahminlerin gerçek üretimi yansıtma düzeyini düşürmekteydi. Bu durumda ilerde şayet mültezimlerin özel hesap defterlerine ulaşılabilirse bu seriler düzeltilebilir ve gerçekçi hale getirilebilirdi.[57] Çizakça, Mehmet Genç'in üçlü sacayağı dediği modelinin Osman-

53 Özvar 2000: 148.
54 Özvar 2000: 149.
55 Özvar 2000: 150.
56 Çizakça 2019.
57 Çizakça 2013: 159–162.

lı'nın öncesindeki benzer sistemler olan Roma ve Bizans dönemleri için de geçerli olabilecek bir model olduğunu ileri sürmekteydi. "Mantıksal olarak bir model birbirine benzeyen bu üç unsurdan birini açıklayabiliyor ise diğerlerini de açıklayabilmelidir" diyen Çizakça bu modelin eski dönemlerdeki sistemleri de açıklayabilen *genel* bir *model* olduğunu düşünmekteydi.[58] Bu ise bilim felsefesi anlamında Mehmet Genç'in iktisat tarihi ve tarih alanında geçerli standart çerçeve anlamında bir devrimci bir paradigma geliştirebildiğini ileri sürmemize olanak tanımaktadır. Çizakça, Roma ve Bizans hakkında yeni sorular sorma ve hatta bilinmeyenleri ortaya çıkarmanın mümkün olduğunu da düşünmektedir.[59] Çizakça'nın bu görüşü, tabiri caizse bilinenden hareketle bilinmeyenleri ortaya çıkarma ihtimalinden söz ederek bir paradigmanın kendisinden öncekileri de açıklayabilen bir paradigma olması halinde daha kullanışlı olduğuna dair Kuhncu gelenekle birleşmektedir.

d. Ethem Eldem

Ethem Eldem, Marsilya Ticaret Arşivleri'nden hareketle Osmanlı Fransız dış ticaret ilişkilerini incelerken Mehmet Genç'in modelinden ve çalışmalarından yararlanmış ve sorgulamıştır. Eldem, Genç'in modelinin ve çalışmalarının iki hususiyetine işaret etmektedir. Ona göre bunların birincisi, 18. yüzyılın gerileme paradigmasının dışında ele alınabilmesinin imkânları, ikincisi ise modelin "*Osmanlı iktisadının işleyişindeki bazı olguları gerçekten de çok rahatlıkla izah ediyor olmasıdır.*"[60] Eldem'in söylediklerini Popper'in teori seçimindeki kıstaslarından birisi olan, bir teorinin olguları açıklayabilen basit kullanışlı bir teori olmasını öngören kıstası ile bakıldığında Genç'in teorisinin bu kıstasla uyumlu olduğuna dair bir ifade olarak değerlendirmek yanlış olmaz sanırım. Eldem, buna rağmen Genç'in modelinin sınırlılıklarına işaret eder. Eldem, Mehmet Genç'in üçlü iaşecilik, fiskalizm ve gelenekçilik modelinin Osmanlı iktisadi sistemindeki olaylara ne kadar tekabül ettiği ne kadarının ise bu modelin dayandığı ilkelerin retorik düzeyinde ilkelerden ibaret olduğunun tefrikinin önemli olduğunu ifade etmekteydi. Bu konuda Eldem, bu ilkelerin reel düzlemi tamamen yansıtmadığını ve "kâğıt üstünde" kalan, dayandığı geleneksel miras düşünüldüğünde normal karşılanması gereken yanlarının da olduğunu söylerken Fransızların tüccarları lehine Osmanlı İdaresi ile olan yazışmalarındaki argümanlar ve ilişkileri üzerinden bazı örnekler verir.[61] Dolayısıyla Eldem de Genç'in modelini Osmanlı-Fransız ticareti yönünden bir bakıma sınamış oldu. Eldem'in Genç'in katkıları bakımından değindiği bir husus ise fevkalade önemlidir. O da, Osmanlının Avrupa'da ortaya çıkan "gayet kuvvetli ve acımasız" iktisadi sisteme geçmeyi denediği ama başaramadığına dair anlatının gereksiz ve yetersizliğine ilişkin vurgusudur. Eldem, "*Oysa niye denesinler? Niye bu türden bir dürtüyle hareket etsinler? Artık birçok Batı iktisat tarihçisinin yaptığı gibi Avrupa'nın 'normal' gelişmenin en mükemmel örneği olarak bu kurguyu sorgulamanın vakti gelmemiş midir?*" ve "*bu modeli oluştur(a)mayanları da anormal olarak görmek ne kadar gerçekçidir*" diyerek Genç'in yapmaya çalıştığı Osmanlı'yı kendine özgü bir sistem olarak anlamlandırma çabasının önemini vurgulamaktadır.[62]

58 Çizakça 2013: 165-168.
59 Çizakça 2013: 168-169.
60 Eldem 2013: 176-177.
61 Eldem 2013: 177-179.
62 Eldem 2013: 179.

e. Antony Greenwood

Antony Greenwood da, Genç'in modelinden araştırmasında faydalanan iktisat tarihçilerindendir. Greenwood İstanbul'a et iaşesi politikalarının tarihsel gelişimini incelediği çalışmasında, zaman ve şartlar değiştikçe bu politikalardaki değişmeleri aslında iaşe sistemindeki dengelerin bozulması ve sonradan dengelenmesi arayışları ve çabaları olarak yorumlarken Genç'in iaşe ilkesine gönderme yapar. Greenwood, ordu ve sarayın öncelikleri temelinde İstanbul'un, ihtiyacı olan koyun sayısını sağlamak için uyguladığı celepkeşanlık ve kasaplık uygulamalarında bu amaca yönelik uyguladığı yöntem ve fiyat düzenlemelerinin zaman içerisindeki karmaşık değişiminin yanında değişmeyen tek şey olan iaşe amacına yönelik uygulamaların sürekli yeni durumlara uyumlaştırılmasındaki becerisine işaret eder. Greenwood'a göre, zaman içerisinde önce, bir para vakfı kurarak celep ve kasaplardan ve *kasap akçesi* adı ile halkın değişik kesimlerden fon elde edip kurup bunun faizinden kasaplara sermaye sağlayacak bir fon oluşturulmasından, diğer satın alma politikalarına kadar izlenen politikaların altında yatan temel sâik iaşe idi. *Zarar-ı kassabiye* adı altında kasapların zararlarını azaltacak yeni bir gümrük vergisi de sisteme dâhil edilmişti. Sonraki dönemlerindeki piyasa fiyatlarından alım esaslı uygulamalar yanında, 19. yüzyılda ondalık ağnam uygulaması ile toprak kayıpları nedeni ile geleneksel olarak tedarik yapılan bölgelerin elden çıkmasının yarattığı boşluğu kapatmaya çalışan devletin iaşe ilkesini ne kadar uzun süre uyguladığı et örneğinde ispatlanmış oluyordu. Ondalık uygulaması on koyundan birisinin alınacağı tedarik sistemi ile bir bakıma 16. yüzyıldaki zorlayıcı uygulamalara da dönüş anlamını taşımaktaydı.[63]

f. Ariel Salzmann

Mehmet Genç'in çalışmalarından yararlanan başka bir isim olan Ariel Salzmann'ın Mehmet Genç'in alana metodik katkısını Douglas North'un alana katkısından daha önemli bulan değerlendirmelerine bakmak ilginç olabilir. Salzmann, Genç'in iktisadi olguları istatistiksel olarak ekonominin kavram ve yöntemleri ile izah edebilen ve çıtayı yükseğe çıkartan teorik yöntem ve uygulamalarına vurgu yapar. Salzmann, uzun dönemli iktisadi performansın ölçümlenmesi işinde Genç'in katkısının Douglas North'ın kurumsal yaklaşımının ötesine geçtiğini söyler. Çünkü, North ve Robert Paul Thomas'ın ikincil kaynaklar kullanılarak hazırladıkları ve dar bir bölgedeki gelişmeleri açıklayabilen sınırlı bir model kurmuş olmalarına nazaran Genç'in modelindeki verileri kendi üretmiş ve 19. yüzyılın büyük bir bölümüne de açıklayabilen bir model kurmuş olabilme başarısına işaret ederek hakkı sahibine teslim etmekteydi.[64]

Teorik genellemelerin ispatlanmadan kullanılmalarının iktisadi yapı ve performans değişimlerini anlamayı olanaksız kıldığını ifade eden Salzmann, özellikle Osmanlı için durumun bilhassa böyle olduğunu söyleyerek Genç'in teorik modelinin sınamaları ile elde edilen açıklayıcılığın önemini hatırlatır. Salzmann'a göre Genç, "alternatif araç ve yöntemler" aramış ve nihayet "devrim niteliğindeki metodolojik bir hamleyle" malikâne sisteminin sırlarını keşfetmiştir. Salzmann bu metodolojinin Jean-Pierre Thieck, Neşe Erim, Erol Özvar ve kendisinin Diyarbakır'daki merkez-çevre ilişkileri ve taşra idaresiyle ilgili çalışmalarında kullanıldığını gösterir. Batı merkezli standart

63 Greenwood 2013), 185–94.

64 Salzmann 2013: 195-196; Küçükkalay 2018: 54-55.

teleolojik modellerle açıklanamayan batı dışı bölgelerdeki teoriye karşıt olguların açıklanamaması durumunun aşılmasında da Genç'in katkısını tartışan Salzmann, Genç'in nasıl temelsiz varsayımlara dayalı Batı merkezli teorik modelleri "alt üst" ettiğinden söz eder. "Toprakta geniş özel mülkiyet, patent koruması ya da özerk bankacılık sistemleri gibi ön koşullar" olmadan sürekli büyüme olamayacağına dayalı North'un modelinin aksine Genç'in, bu şartların yokluğunda Osmanlı'da 18. yüzyılın bir bölümünde ticaret ve imalatın nasıl büyüdüğünü gösterebilmesine vurgu yapar. Salzmann, nihayet Genç'i sorduğu sorular ve kullandığı yöntemler itibarıyla *Kurumsal İktisatçı* olarak niteler. Ona göre Mehmet Genç eski ve yeni kurumsal yaklaşımı birleştirebilen tek kimsedir. Eski kurumsalcıların birey ve grup davranışlarına yön veren ilkelere önem veren sosyolojik yaklaşımı ile yeni kurumsalcıların piyasa ve mülkiyet hakları ile girişim özgürlüğü etkileşimine önem veren yaklaşımını birleştirebilen yegâne isim Genç'tir. Salzmann, Genç'in modelinden hareketle Osmanlı idaresi ve bürokratlarının bugün yanlış olduğunu bildiğimiz yanlış varsayımlardan kaynaklanan politikaların "amaçlanmayan sonuçları" olduğunu söylerken Popper'in durumsallık analizindeki ifadesine gönderme yapmakta gibidir.[65]

Genç'in basit nedensellik ilişkilerinden uzak kalarak gerçek nedenlerle olguları ilişkilendirmeye yönelik başka toplumlarla karşılaştırmalı analizinin özellikle devlet ve ekonomi ile devlet ve sanayi arasındaki politik öncelik ve kararların anlaşılmasında devletin iaşe, provizyonizm ve gelenekçilik ilkelerine müracaatını gerektirecek örneklerle desteklenmesi çok önemliydi. Salzmann, Genç'in ayrıca yeni kurumsalcılara benzer şekilde piyasa dinamiklerinin iktisadi olaylara dâhil edilmesinin bir örneği olarak malikâne uygulamasında ortaya koyduğu anlayışın da çok ileri bir anlayış olduğunu söyler. Salzmann, malikânecilerin işlettikleri mukataalarında üretimi destekleyici bir girişimci sınıf olmaktan çok vergisel artıktan alabilecekleri payı maksimize eden aktörler olduklarına ilişkili yorumlara temel teşkil eden Genç'in yaptığı bu katkıya gönderme yapar. Aslında bu sistemden asıl yararlananların, elit konumlarını koruyabilen ve yeniden üretebilen İstanbul'daki elitler olduğuna dair bir yorumla malikâne sistemine yönelik algıyı genişleten Salzmann'ın, bir anlamda siyaset bilimindeki asil-vekil problemine de gönderme yaptığı görülmektedir. Netice olarak, Salzmann, neoklasik ve yeni kurumsalcı büyüme teorilerinin varsayımlarını eleştiren ve Osmanlı'yı anlamlandırma yeteneğimizi genişlettiğini söylererek[66] Genç'in, Kuhn'cu paradigmal geçiş anlatısına uygun bilimsel yönteminin üstünlüğüne vurgu yapar.

g. Şevket Pamuk

Mehmet Genç'in metodolojisine dair diğer önemli görüş sahiplerinden bir diğeri de, uluslararası alanda en fazla tanınan ve uzun dönemli Osmanlı fiyat ve büyüme tahminlerini yapmış ve bu çalışmalarında Genç'in nicel yöntemlerinden yararlanmış olan iktisat tarihçilerimizden Şevket Pamuk'tur. Şevket Pamuk, Mehmet Genç'in çalışmaları ile Osmanlı iktisat tarihçiliğini dünya çapında bir düzeye ulaştırdığını söylemektedir. Pamuk, Genç'in kurduğu teorik modelin önemini anlatırken, malikâne satışlarından hareketle 17. ve 18. yüzyıla ilişkin ekonominin farklı sektörlerindeki ekonomik sektörlerine dair yaptığı büyüme tahminlerinin teorik yeniliğine dikkati çeker. Üstelik ma-

65 Salzmann 2013: 206-207. Popper'e göre, "amaçlı insan eylemlerinin öngörülmeyen sonuçlarını" araştırmak sosyal bilimlere en uygun ve rasyonel modeldir (Demir 2012: 77).

66 Salzmann 2013: 195-212.

likâne verilerindeki donukluğa rağmen izlenen nicel yöntemle Genç'in dünya çapında tanınan bir iktisat tarihçisi olduğunu söyler. Pamuk, Genç'in kendi sorularına cevap bulmak için kendi yöntemini geliştirmesine özellikle vurgu yapmakta ve Braudel tipi tarihçilikteki yerini tespit etmektedir. Genç'in, Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun ömürlülüğü konusundaki görüşlerinin alana en önemli katkı olduğunu söyleyen Pamuk, Genç'in Osmanlı devletinin önceliklerine ilişkin modelinin eleştiriye açık olsa bile devletin ekonomik yapı ve ilişkilere etki etme kapasitesi ile sınırları dikkate alınmak kaydıyla açıklayıcı bir model olarak başarısını vurgular. Pamuk'a göre Genç'in çalışmalarına daha ayrıntılı incelemeler yapılması gerekmektedir.[67] Pamuk, Genç'in sunduğu bu modelin, Osmanlı bürokrasisinin niyetlerini anlamak bakımından yararlı olduğunu ama bunun Osmanlıyı bir ekonomiye müdahalesinde sonsuz etkili bir devlet olarak değerlendirmeyi tazammun etmediğini çünkü devletin niyetleri ile elde ettiği sonuçlar arasında farklılaşmaya dair para ve narh gibi konular olmak başta olmak üzere bazı örnekler nedeniyle Osmanlı'nın müdahaleciliğini kapsamlı değil seçici müdahale olarak adlandırmak gerektiği konusunda bazı eleştirilerde bulunmaktadır.[68]

4. MEHMET GENÇ'İN METODOLOJİSİNİN BİLİM FELSEFESİNE GÖRE DEĞERLENDİRİLMESİ

Mehmet Genç'in Bilim Felsefecilerinin Yaklaşımlarına Göre Konumu

Genç'in metodolojik yaklaşımında etkili olmuş bilim felsefecileri var mıdır ya da varsa bunlar kimlerdir? Öncelikle burada Mehmet Genç'in herhangi bir bilim felsefesi yaklaşımına dâhil edilmesi gibi bir amaç taşımadığımı belirtmem gerekir. Aksine kendine özgü bir yaklaşım sahibi olduğunu yeterince örnekler verilmiştir. Ama metodolojik yaklaşımının oluşumunda etkilendiği ve metodolojisini oluştururken yararlandığı bilim felsefecileri olmuş olabileceği hususuna değinilmeye çalışılacaktır.

Küçükkalay, Fichte, Schiller, Kant, Schopenhaure, Hegel, Unamuno, Gazali, Gogol, Kirkegaard, Nietzche, Dostoyevski, G. Marcell, Sartre, Descartes, Weber ve Sombart'ın, Genç'in gençliğinden itibaren okuduğu bazı isimlerden bazıları olduğunu söyler. Fransız Kültür Ataşeliği'nin verdiği sosyoloji bursuna başvurduğu esnada ise yukarıdaki isimlerden Weber dışında Sorokin ve Scheler de okuyordu.[69] Fethi Gemuhluoğlu'nun "birbirinizden hiç ayrılmayın" tavsiyesiyle uzun yıllar dostu olan ve bu dostunun ölümünden sonara zihninin yarısını kaybetmişçesine sarsılan Genç'in Erol Güngör'ün fikri havzasından etkilenip etkilenmediği de belki de araştırmacılara bir konu olarak tavsiye edilebilir.[70] Bu isimlerin ağırlıklı bölümünün Alman felsefeciler ve iktisatçılardan oluştuğu görülmektedir. Bu hususa Erol Özvar'ın, Mehmet Genç'in metodolojisine ilişkin tespitlerinde de değinilmişti. Bu liste dışında kalan başka felsefeciler, sosyologlar ve iktisatçılar olduğu da söylenebilir. Mehmet Genç'in şahsî kütüphanesine dair bir inceleme bu konuda bize daha ayrıntılı bir liste sunabilir.

67 Pamuk, 2021: 3-5.
68 Pamuk 2007: 89-90.
69 Küçükkalay 2018: 25, 48.
70 Küçükkalay 2018: 44.

a. Mehmet Genç Karl Popper İlişkisi

Genç'in metodolojik yaklaşımında etkilendiği veya kendisinden yararlandığı bilim felsefecileri olup olmadığını net olarak delillendirebilecek bilgiye tam olarak sahip olmasak da çalışmalarında kullanılan bazı kavramlar üzerinden böyle bir etkilenme olup olmadığına dair bazı karşılaştırmalara müsait bir tartışma yürütülebilir. Örneğin, Genç'in Karl Popper'de görülen bazı metodolojik ilkelere yakın ifadeleri bulunmaktadır. Popper'in yanlışlamacılık diye ifade edilen metodolojisini oluşturan temel kavramlardan bir tanesi 'eleştirel akılcılık"tır. Popper'e göre eleştirel akılcılık basitçe bir teorinin eleştirel açıklığa açık ve hazır olmasıdır. "Eleştirel akılcılık perspektifinden bakıldığında herhangi bir teorinin eleştirel tartışması şunları içerecektir:

-Problemlerini çözmede ne kadar başarılı olduğu;

-Birçok yarışan teori arasında bunu ne kadar daha iyi yaptığı;

-Gidermeye koyulduğu zorluklardan daha büyüklerini yaratıp yaratmadığı;

-Sunduğu çözümün basit olup olmadığı;

-Yeni ve yeni çözümler öne sürmede ne kadar verimli olduğu ve muhtemel deneysel testlerle çürütülüp çürütülemeyeceği vb."[71]

Karl Popper'e göre, her önermenin belirsiz sayıda doğru sonuçları vardır. Bir teorinin varsayımlarından bir veya bir kaçının yanlış olması, teoriden elde edilen sonuçların hepsinin yanlış olmasını anlamına gelmez.[72] Mehmet Genç, araştırmalarında doğrulayamadığı hipotezlerine ilişkin yaptığı bir değerlendirmede, doğal bilimcilerin doğrulanamayan teorilerinin ıskartaya çıktığını "ama tarih araştırmalarında bir problemi çözememe sürecinde oluşan bulgular da ekseriya önemli olabiliyor" şeklinde,[73] başarısız teorik-hipotetik önermelerin sonraki başarılı teorik-hipotetik önermelerde pekâlâ işe yarayabileceğini söylemiş olması ilginçtir. Çünkü bu yeni başarılı teorilerin seçiminde kriterlerden biri olan eskisinin başarısını da açıklayabilen teorinin seçilmesi gerektiğine dair Popper'ci "deneysel bilim oyunun kuralları"[74] adıyla bilinen ilkelerden birisine dayanan kritere çok benzemektedir.

Genç, Osmanlı sosyal ve iktisadi tarihine dair araştırmaların artması ile "*eski bilgilerimizdeki yanlışları düzeltiyor ve daha önemli olarak, açıklamakta zorluk çektiğimiz birçok problemi de çözme imkânı da buluyoruz*" diyerek araştırılan problem ve çözümü konusunda açıkça ilişki kurmaktadır. "*Ancak yeni verilerle zenginleşen bilgi stoku, eski problemlerin bir bölümünü çözmeye izin verirken, çözülmesi daha çetin yeni birtakım problemler yaratmaktan da geri kalmamaktadır*" ifadeleri ile yukarıda sıralanan Popper'in eleştirel akılcılık ölçütlerinde yer alan ölçütlerden birinci, üçüncü ve beşinci ölçütlere yakın değerlendirmeler yapmaktadır.[75] En ilginci, Mehmet Genç'in bilgi stokunda artışın, eksik bilgiden dolayı eskiden çözümü üzerine kafa yorulması gerekmemiş

71 Alıntılayan, Demir 2012: 126-127.
72 Demir 2012: 124.
73 Alıntılayan, Küçükkalay 2018: 48.
74 Demir 2012: 129.
75 Genç 2000: 53.

ama veriler artıkça çözülmesi gereken yeni paradoksal sorunlar yaratması ve en önemlisi bunların çözülme ihtimalinin ancak yeni bir perspektif geliştirerek çözümlenebileceğine dair tespitidir. Genç bu tespit üzerinden teorik modelini kurmaya girişir. Bu paradoksal problemlerden bazıları Osmanlının dış ticarete, esnaflara ve para vakıflarına karşı tavırlarıdır.[76] Genç, bu çözümü zor paradoksal problemleri çözerken geliştirmeye çalıştığı yeni bir bakış açısının (paradigma) ortaya koyulup koyulamayacağını tartışırken şu ifadeleri kullanıyor:[77]

Yapmamız gereken işte bu bilmeceyi çözmektir. Bizim garip, anlaşılmaz ve çelişkili bulduğumuz bu tavırları, anlaşılıyor ki, Osmanlılar öyle idrak etmiyorlardı. Aksine, tartışma veya açıklama ihtiyacı duymayacak derecede vuzuh içinde, tabii ve normal sayıyorlardı. Bu insanın kendi anadiline benzeyen bir tutumdur.

b. Mehmet Genç ve Kuhncu Paradigma Kavramı İlişkisi

Daha önce Mehmet Genç'in kendine özgü paradigma kurduğuna dair pek çok araştırmacıya dair görüşler ele alınmıştı. Burada ise bu ilişki kavramsal olarak genişletilmektedir.

Küçükkalay'a göre, Genç, Batı paradigmalarından farklı Türk-İslam ahlakından beslenen ve hikmeti arayan bir paradigma kurmaya çalıştı. Eylem ve düşünce uyumuna önem veren Genç ömrü boyunca bilimsel araştırmalarında da tutarlı, ilkeli ve sağlam olmaya önem veriyor ve parçalanmış bir kişilik yapısından uzak olma isteği ile çalışmalarının sahip olduğu bütünlüğünü birleştirebiliyordu.[78]

Genç'in geliştirdiği Osmanlı'ya özel model, mevcut bir paradigmaya mı dahil edilebilir yoksa yeni bir paradigma gibi değerlendirilmelidir? Eğer paradigma, belli bir adamı grubunun kabul ettiği ortak standartlara dayalı bir çerçeve gibi tanımlanırsa, Mehmet Genç'in Annales Okulu"nun paradigmasına yerleştirilebileceğini söylemek mümkün gibi görünmektedir. Ancak Genç'in kendisinden nicel yöntemleri kullanmanın önemine ilişkin pek çok değerlendirme sâdır olmuşsa da bunların Annales okulu ile irtibatına dair açık ifadeler olduğunu söylemek için daha fazla inceleme yapılması gerekir. Şayet Genç, Osmanlı ekonomisini anlamlandırmaya ilişkin yeni bir paradigma kurmuştur denilirse bu durumda paradigma kavramının ifade ettiği hususların modelinde bulunup bulunmadığı üzerine düşünmek gerekecektir. Örneğin, Thomas Kuhn'un paradigma yaklaşımına göre değerlendirildiğinde eğer paradigmanın onun verdiği pek çok tanımlardan biri olan "kuram, referans çerçevesi veya kavramsal şema" tanımı esas alınacak olursa, Mehmet Genç'in bir paradigmanın taşıması gereken özelliklere sahip bir model kurduğu rahatlıkla söylenebilir. Yine, "sosyolojik ve metodolojik açıdan kabul gören model" tanımına göre de değerlendirildiğinde Mehmet Genç'in metodolojik açıdan kabul gören bir modele sahip olduğu söylenebilir.[79] Küçükkalay ise, Mehmet Genç'in tarihçi, kurumsalcı ve Annales Okulu'nun bir sentezi olarak nitelenebilecek bir yöntemi olduğunu söylemektedir.[80]

76 Genç 2000: 54.
77 Genç 2000: 59.
78 Küçükkalay 2018: 19-21.
79 Demir 2012: 106.
80 Küçükkalay 2018: 54-55.

Genç'e göre tarih, "*senfoni gibi sürekliliklerden oluşan bir âlem olduğu için onu dönemlendirmek hayli zahmetli ve soyutlama gerektiren bir iştir*". Ona göre:

"İyi bir periyotlaştırmanın herhalde bir modelleme olarak doğrusu ve yanlışı olmaz, elverişliliği ve elverişsizliliği olur. Bunu Kuhn'un tabiriyle paradigmaya benzetebiliriz. Her periyodun bir periyodun bir paradigma olarak anlaşılabilmesi mümkün. O periyodun içinde olup bitenleri anlamlandıran, çerçeveleyen, açıklayan bir paradigma. Fakat bu paradigma belli bir sosyal değişme anlayışına dayandığı ve mümkün olduğu kadar nötral olabildiği zaman elverişliliği de yükselir diyebiliriz."[81] Yukarıdaki alıntıda ifade edildiği gibi, Genç, Kuhn'un, teorilerin seçiminin, daha iyi ve daha doğru olması bakımından değil işe yarayıp yaramadıklarına göre seçilmelerinin uygun olacağından[82] söz ettiği yaklaşımı benimsemiş görünmektedir.

Genç, iktisat tarihinde Kuhn'cu paradigmal sıçramalar olmadığını düşünmektedir. Ona göre, "*iktisat tarihinde büyük kesintiler, kopukluklar son derece nadirdir. Tedrici değişme esastır.*"[83] Bu görüşü ile iktisatta Martin Bronfenbrenner[84] gibi iktisatta Kuhn'cu anlamda devrimler değil tedricî değişimler olduğu görüşü ile aynı kanaate sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Mehmet Genç'in iktisat tarihçisinin, iktisadi olayları belirleyen değişkenlerdeki düzenlilikleri elde etmek için teorik bir model kurmayı ana yöntemsel ilkesi olarak belirlemesi gerektiği ve iktisat tarihçisinin model olmadan belli şablon açıklamaları tekrar eden bir yetersizlikle malul olacağı düşüncesini dillendirmesi önemlidir. Mehmet Genç, Osmanlı tarihindeki iktisadi olayları açıklarken savaş, mali bunalım gibi pek çok dalgalanmaların ekonomik yapı ve performansta neye tekabül eden etkiler yarattığını göstererek ekonomik ve mali kurumların evrimini anlamamızı kolaylaştırmıştır.[85]

Sonuç olarak, Mehmet Genç'in kendine özgü bir kavramsal çerçeve oluşturarak paradigma kurma yolunda ilk adımı attığını söyleyebiliyoruz. Ayrıca, bir paradigma kurucusu olarak önceden örnekleri verildiği üzere onun kavramsal çerçeve ve uygulama yöntemlerinin başkaları tarafından da kabulü ile paradigmasının belli bir bilim alanındaki araştırmacılar tarafından benimsenen bir çerçeveye dönüştüğü görülmektedir.

c. Mehmet Genç ve Imre Lakatos İlişkisi

Mehmet Genç'te, Lakatos'un *Bilimsel Araştırmalar Metodolojisi Programı*'na uygun bir yan da bulunduğu söylenebilir. Sosyal ilimler yoluyla yaptığınız hipotezler, kurduğunuz geçici modellerle yöneldiğiniz tarihsel verileri, bu hipotez ve modelleri test etmede kullanırsınız. Genç, "*yanılırsanız eğer, yani veriler sizin model ve hipotezinizde yanlışlık ortaya çıkarırsa, yapılacak şey model ve hipotezinizi değiştirerek yeniden verilere gitmektir*"[86] dediği için, Lakatos'un katı çekirdekte koruyucu kuşağa yönelik olumsuz gelişmeler olması durumunda *ad-hoc düzenleme* yapılarak

81 Alıntılayan, Küçükkalay 2018: 148.
82 Demir 2012: 111-113.
83 Alıntılayan, Küçükkalay 2018: 149.
84 Savaş 2007: 147; Demir 2012: 112-116.
85 Küçükkalay 2018: 56-57.
86 Alıntılıyan, Küçükkalay 2018: 151.

katı çekirdeğin desteklenmesine benzer bir anlayışıyla kendi metedolojisi arasında bir doğrudan olmasa bile dolaylı bir ilişki olduğunu bize düşündürmektedir. Ancak hemen bu noktada Popper'in bu tür düzenlemelerle modelin yardımcı önermelerle desteklenmesine karşı olduğunu ve bu konuda Mehmet Genç ve Lakatos'un Popper'den farklı pozisyonda olduğunu söylemek gerekir. Yani Genç, Popper'den de Lakatos'dan da yararlanıp kendine özgü bir sentez içerisindedir.

Genç, "*Osmanlı tarihi için hayatî önem taşıyan sorulardı*[87]*...ama bu halleri ile yapılabilir bir araştırmanın programına esas olamazlardı*" diyerek Lakatos'un ayırt edici kavramlarından biri olan araştırma programı kavramını kullanmıştır.[88] "*Sınırlı, anlamlı ve test edilebilir hipotezler oluşturabilecek şekilde sorularımı daraltmak gerekiyordu*"[89] ifadesinde bir araştırma programının temel önermelerinin ifade edildiği bir katı çekirdek inşasına benzer bir tutum sezilmektedir. Yine, araştırma sorularının önemine binaen "*sormamız ve ampirik olarak cevaplandırılması gerekli ve mümkün görülen sorular*"[90] ifadelerini kullanmaktadır.

d. Mehmet Genç'te İdeoloji ve Dünya Görüşü Kavramları ile Genç'in Wittgenstein'ın Dil Oyunları ile İlişkili Olabilecek Bazı Görüşleri

Genç, geliştirdiği Osmanlı ekonomisinin temel ilkelerini "bir ideoloji olarak nitelemek mümkün müdür?" sorusuna karşı bunların zihniyet ve dünya görüşü olarak nitelenmesinin isabetli olacağını söyler:

"*Bunların zihin dünyasında tekabülleri olduğu muhakkaktır; ancak bu, siyaset veya ideolojiden çok, dile benzetilebilecek bir tekabüldür. Çünkü bunlar Osmanlı zihninin ekonomiye ait idrakinin kategorileri gibidir. O kadar yaygın, derin ve geneldirler ki uzun asırlar değişmeden kalmışlar ve hiçbir zaman bilinçli bir tartışma konusu da yapılmamışlardır. Bu özelliklerine bakarak zihniyet ile dünya görüşü arasında bir yere yerleştirmenin daha doğru olabileceğini düşünüyorum.*"[91]

Burada kullandığı ilkelerin dile benzetilebilecek ekonomiye ait idrakin kategorileri olduğu görüşü Kant'ın zihnimizin dış dünyaya göre, dış dünyanın zihnimize göre şekillendiği şeklindeki epistemolojisine oldukça yakın olduğu söylenebilir.[92] Genç'in, tarihsel bilgilerimizin geçmişe ait olan ve tarihçiler tarafından aktarılan bilgiler olarak Kant'ın "noumen" gibi künhüne varılması mümkün olmayan bir alan olduğuna dair ifadeleri de ilginçtir.[93] Wittgenstein'in ikinci dönemine ait *Felsefi Araştırmalar* adlı eserinde ileri sürdüğü "dil oyunları" kuramına göre, "*her dil kendine özgü kurallarıyla bir bütün oluşturur, dili meydana getiren ögelerin her biri anlamlarını bu bütünlükten*

87 "*Osmanlı sisteminin Batı Avrupa'daki iktisadî değişmelere neden ayak uyduramadığı da ortada duran önemli bir mesele idi. Ne düşünmüşlerdi, ne yapmışlardı, yahut ne yapmamışlardı da modern iktisadî büyümenin dışında kalmışlardı? Bu büyük değişmeye katılmak için herhangi bir çaba göstermişler mi idi? Mitosun genellikle kabul ettiği gibi, dış âlemde olup bitenin hakikaten hiç farkına varmadıkları için mi bu değişmenin dışında kalmışlardı? Yoksa farkına varmış, uğraşmış ama başaramamışlar mı idi? Başarısızlığın kaynağı/kaynakları nerelerde idi? Kendilerinde, kendi sistemlerinde mi, yoksa başkalarında mı idi? Sorumluluğu kime/neye yüklemek gerekiyordu? Yahut sorumluluk yoktu da, tarihin ve coğrafyanın ördüğü kaçınılmaz bir zorunluluk mu söz konusu idi?*" (Genç 2000: 17).

88 Genç 2000: 18.

89 Genç 2000: 18.

90 Genç 2000: 18.

91 Genç 2000: 84.

92 Demir 2012: 77.

93 Alıntılayan, Küçükkalay 2018: 55.

alırlar. Bu nedenle, dilin hiç bir ögesi veya kuralı, bütünlüğün verdiği anlamı bozmadan veya onu dönüştürmeden anlaşılamaz" idi. Buna göre, herhangi bir söz, önerme veya teori dış dünyanın temsilleri olmayıp; ait oldukları bir programın veya dil oyununun içinde anlam taşıyan ve anlamını ait olduğu bu dizgelerden alan şeylerdir.[94] Genç'in modeli bu açıdan ele alındığında Osmanlı dünyasındaki ekonomik ve siyasi ilişkilerin oluşturduğu bir sistemin parçası olarak Osmanlı üretimi, tüketimi ve ticaretinin ancak bunların sistemde ne ifade ettiklerinin bilinmesi ile anlaşılabileceği şeklinde yorumlanmaya müsaittir.

e. Mehmet Genç'in Tümden Gelim-Tüme Varım-Yaratıcı Kuralsız Çıkarım Yöntemleri Bakımından Konumu

Mehmet Genç'in tümden gelim ile tüme varımı kendine özgü şekilde birleştirdiği yorumunu yapan Küçükkalay, Genç'in teorik önermeler kurarak olayı inceleme ve verilerin bunların doğrulayıp doğrulamadığına dair sınamadan oluşan ama tek başına yalnızca veriye yaslanmayan bir metoda sahip olduğunu söylerken çok haksız görünmemektedir.[95] Ancak bana göre Genç'in yöntemi, yaratıcı kuralsız çıkarım (abduction) denilen yönteme daha yakındır. Belli bir olayı, olmuşsa şöyle olmuş olmalı (kural-sebep- sonuç ilişkisi) ve şu değişkenlerde değişmeler olmuş olmalı, verilerle bu durumu gözlemlemişsen olaya ilişkin kural doğrudur şeklinde açıklanabilecek bu yöntem, bir bilim felsefecisi olan Charles S. Peirce'nin *yaratıcı kuralsız çıkarım* denen yöntemi ile benzeşmektedir. Bu yöntemde gözlemlerimizi, gözlem dışı kalan nesne veya süreçler tasavvur ederek açıklamaya ilişkin bir çıkarım yaparız. Üstelik Genç'in okuduğunu bildiğimiz T. B.Veblen, bir dönem Peirce'nin öğrencisi idi.[96]

f. Mehmet Genç'in Olgusal Olmayan (Counter-Factual) ve Hipotetik Tarih Metodolojisine Bakışı

Mehmet Genç "Fethin İktisadî Sonuçları" başlıklı konuşmasında iktisat tarihinin, "olgusal olmayan (counter-factual) ve hipotetik diye nitelenen tarih metodolojisi"nin uygulanabildiği düzeyde bir alan olmadığını söyler. Bu yöntemde belli bir olaylar olmamış olsa idi incelenen olaylar nasıl gelişirdi ortaya konulup gerçek olgularla karşılaştırılmaktadır. Genç, Fetih öncesi İstanbul ile Fetih sonrası İstanbul'u kısaca karşılaştırarak buna ilişkin imkânları hissettirir.[97] "Uluslararası Fetih Sempozyumu Bir Değerlendirme Konuşması" başlıklı konuşmasında İstanbul Fethi ile oluşan İslam gücü olmasa idi, Batı lehine 11 ve 12. yüzyıllardan başlayan olumlu değişimin daha hızlı tempoda oluşacağını ve fethin bu Batı'nın sonraki üstünlüğüne gidişi gösteren mukadder süreci bir veya iki yüzyıl yavaşlattığından örnek verir.[98]

94 Demir 2012: 104.
95 Küçükkalay 2018: 59.
96 Demir 2012: 193; Eren 2018: 75.
97 Genç 2000: 318-324.
98 Genç 2000: 329.

g. Mehmet Genç'te Beşerî Sermaye

Mehmet Genç'te metodolojik bakımdan önemli bir diğer kavram *beşerî sermaye* kavramıdır. Denison-Schultz'un 1962'de ortaya attığı, Gary Becker'in ekonomik büyümenin %64'ünün tek başına belirleyicisi olduğunu öne sürdüğü ve bugün de iktisadî büyümede ölçümü üzerinden kalkınma analizleri yapılan kavramı "Fethin İktisadî Sonuçları" başlıklı konuşmasında, İstanbul'un fethi ile yapılan sosyo-ekonomik yatırımların "beşerî sermaye oluşturacak verimli yatırımlar" olduğundan söz ederek kullanır. Bu farklılığa yol açan faktörlere yönelik açıklamalarını derinleştirmek ve tartışmaya açarak ileriye götürmekten söz etmesi Genç'in, eleştirel akılcılık denilen yönteme açık bir tutum sahibi olduğunun bir göstergesi olarak yorumlanabilir.[99] Genç, Osmanlı Devleti'nin ekonomik sistemde emek hareketliliğini denetlemesinin üretim yapısı ve hacmini korumak dışında bazı iş ve mesleklerin babadan oğula devrini sağlamak suretiyle, özellikle şehir esnafının uzmanlaşması ve beşeri sermayesinin birikimini kuvvetlendirmesinden söz eder. Osmanlının kuyumculuk, sahtiyan, meşin, boyacılık, madeni eşya imalatında üstünlüğünü buna bağlar.[100]

h. Mehmet Genç'in İslam Dünyasının Modern Ekonomik Büyümeyi Gerçekleştirememesi Tartışması Üzerinden Totoloji ve Pareto Optimumuna Dair Fikirleri

"Kalkınma Meselemize Tarihî Bir Yaklaşım" başlıklı konuşmasında Genç, Batı'da ortaya çıkan modern iktisadî büyümenin neden İslam ve diğer medeniyet havzalarında çıkmadığı ile ilişkili olarak şunları söyler:

"*...İslâmın bir eksikliği veya Müslümanların bir kusuru mu? Yoksa bu büyük değişmeyi gerçekleştirmiş olan Batılı insanın eşsiz bazı meziyetlere ve üstünlüklere sahip bulunması mı? Bir tesadüf mü? Yoksa değiştirilmesi imkânsız bir kader mi idi, söz konusu olan? Yahut da* çeşitli faktörlerin ördüğü tarihî olabilirliğin (contingence) önceden kestirilmesi mümkün olmayan bir sonucundan mı ibaretti?"[101]

Bu ifadelerde Popper'in "niyetli insan eylemlerinin öngörülmeyen sonuçları" şeklinde ifade ettiği sosyal bilimler için önerdiği durumsal analize benzer bir yan bulunabilir. Üstelik aynı tartışma ile ilişkili Batı ile İslam Dünyası ve özelde Osmanlı arasında ortaya çıkan farklılaşmayı dayandırdığı noktalardan (enformasyon-iletişim ağları olan ilişkilerin yoğunluğu ve hızı; özel mülkiyet yüksek mobiliteye sahip olması ve Osmanlının Batıdan farklı olarak ihtiyaç ekonomisi olması) ikincisi olan sermaye birikiminin büyümede başlangıç koşulu olmakla birlikte aslında büyümeyi izah eden bir sebep olmaktan çok sosyal açıdan ise yalnızca gelir ve tasarrufla alakalı olmayan karmaşık bir olgudur diyerek bu konularda totolojik açıklamalara dikkat çeker. Genç bu durumu "*izah edilmesi gereken bir olguyu, yani büyümeyi aynı derecede meçhul bir başka olgu ile açıklamak gibi anlamsız bir söz oyunu*" olarak görür.[102] Bilindiği gibi totolojik önermeler özne ile yüklem ayrı bilgiye sahip olmadığından açıklama gücü bakımından ilâve bir bilgi sağlamaz. Genç, Osmanlı'nın

99 Genç 2000: 319.
100 Genç 2000: 9.
101 Genç 2000: 333.
102 Genç 2000: 338.

kurduğu düzeni ekonomik aktör ve grupların aşırı servet farklılaşması elde etmediği, Pareto Optimumu'na benzer bir denge ile ve dolayısıyla bir aktör veya grubun zenginleşmesinin ancak bir başkasının fakirleşmesi ile mümkün olduğu ideal bir gelir dağılımı düzeni olarak ifade etmektedir. Böyle bir yapıda sermaye birikimi olanakları sınırlı olduğu için gerekli yatırımları devlet veya vakıflar yaparak mevcut üretim kapasiteleri idâme ettirilir. Servet ve gelir imkânı tanınan kesimlerin ise askeri ve idarî bazı görevliler olduğunu bunların ise görevli sınırlı birikim anlamında Batı'daki servet sahiplerinden farklı bir grup oluşturduğunu ifade ederek Batı'daki servet birikiminin neden mümkün olamayacağını ifade eden mükemmel bir model kurmuştur.[103] Genç, bu konuda Osmanlının1780'den sonraki 60-70 yılda artan mali bunalımları ile ekonomideki nakit birikimlere ulaşarak açıklarını kapatırken yatırıma dönüşebilecek veya mevcut üretimi idame ettirebilecek sermayelerin savaş finansmanına gitmesinin Osmanlı'nın Avrupa ile rekabet etmesini imkânsız kılacak şekilde *yatırım çözülmesi ve sermaye birikiminin eritilmesi*ne yol açtığını söylemiştir. Bu durumun Osmanlının, klasik paradigmanın sona erip, modern ekonomik büyümeye geçmesini gerektirecek ekonomik paradigmasını yenilemek için harekete geçmesine de yol açtığını söylemiştir.[104]

i. Mehmet Genç'te Mikro Tarih Kavramı

"Uluslararası Fetih Sempozyumu Bir Değerlendirme Konuşması" başlıklı konuşmasında Genç bu defa *aşağıdan tarih (history from below)* diye nitelenen "türden çalışmalarla gayrı Müslim halk kütlelerinin tutumlarının araştırılması" ifadeleri ile bugün tarih metodolojisinde görülen toplumu oluşturan bireylerin tarihi veya mikro tarih çalışmalarına vurgu yapar.[105]

j. Mehmet Genç'te Matematik ve Sınırları

Genç'in matematik soyutlamaya hayran olduğu bilinmekle birlikte iktisat tarihini matematiğe indirgeyen görüşlere itibar etmemektedir. Zira ona göre, model inşasında matematik kullanılırken "ölçünün kaçırılması realiteden kopmaya ve birçok değişkenin etkisini görmezden gelmeye; modellemeye yer verilmemesi ise sonuçsuz bir çalışmanın boşluğuna mahkûm olmasına neden olacaktır."[106]

k. Mehmet Genç'te Tarih ve İktisat Tarihi Uyumsuzluğu

Küçükkalay, Mehmet Genç'in bilim felsefesini inceleyen ilk yazarlardan birisi olarak, Genç'in sonsuz bilimsel bilgiyi elde etmiş olmak için bu sonsuzluğa daldığını ve adeta öğrenme etkinliğini hayatının bir parçası haline getirip adeta zihnini havalandırdığını söylemiştir.[107] Mehmet Genç, II. İktisat Tarihi Kongresi'nin (TİTAP) açılış konuşmasında, iktisat tarihini bir tarih ve iktisat adlı uyumsuz ebeveynlerin çocuğu olarak ebeveynlerden hangisini yöneleceğini bilemeyen disiplinin bu sorunun çözümü için şunu önerir:

103 Genç 2000: 341-342.
104 Genç 2000: 13-14.
105 Genç 2000: 328.
106 Küçükkalay 2018: 157-158.
107 Küçükkalay 2018: 111-113.

"*Tamamen tarihe ya da tamamen iktisada yaklaşma durumunda olan örneklerde gördüğümüz şudur. Tarihe arkasını döndüğü zaman tamamen formel, realitede tekabülü olmayan araştırmalardan ibaret kalır iktisat tarihçisinin yaptığı. İktisada arkasını döndüğü zaman, iktisattaki kavramlar ve modelleri kaale almadan yaptığı zaman, çalışma bir anekdotlar birikimi haline gelir.*"[108]

2015 yılında Necmettin Erbakan Üniversitesi'nde kendisine tevcih edilen fahri doktora töreninde belge takdiminden sonra kendisine sorulan "Osmanlı'dan bugün için örnek almamız gereken neler var?" sorusuna verdiği cevap şöyledir: "*Yalnızca Osmanlıdan değil başka kültürlerden de almamız gereken şeyler vardır. Yalnız onları tekrar etmek, taklit etmek doğru değil. Osmanlılar kendileri kimseyi taklit etmediler. Kendi başlarına anlattığım prensiplerine göre, doğru bulduklarını kendileri düşünüp uyguladılar. Bizim de böyle yapmamız lazım. Osmanlılar bizim atalarımızdır. Onların kusurlarını da, sevaplarını da, doğrularını da görüp değerlendirmek, iyi yaptıklarını taklit etmek, yanlışlarını da çekinmeden söylemek gerek.*"[109]

I. Mehmet Genç'in Servet Araştırmalarının Öncüsü Olarak Konumu ve Vakıfların Servet Dağılımını Dengeleyici Rolüne Dair Tespitleri

Genç, "Osmanlı Arşivlerinden Yararlanma Yöntemi" başlıklı çalışmasında, Osmanlı arşivlerinin, "çağdaş sosyal bilimlerin kavram, metot ve tekniklerini kullanmaya en elverişli görünen … önemli bölümü istatistiklerden oluşan, veya istatistikleştirilebilir nitelikteki örnekler" içerdiğinden söz ederken, iktisat tarihinden nicel verilerin önemine işaret eder. Bu istatistik verilerin Osmanlı arşivlerinde nerelerde bulunabileceğini örneklendirir. Bunlardan *muhallefat ve tereke evraklarından* hareketle Osmanlı'da servet birikiminin düzeyi, dağılımı, servet unsurlarının genel servet içerisindeki oranlarından hareketle tüketim kalıpları, gelir artışının tüketime etkisinin oranı (*Keynesyen tüketim teorisi*) gibi hususların bulunabileceğine işaret ederek son yıllarda çoğalan tereke ve servet araştırmacılarına hazır paket soruları çıkartmıştır. En önemlisi 1985'de buradaki nicel verilerin, "*modern istatistik metotlarını, kantitatif analiz tekniklerini bilgisayarlar birlikte geniş çapta kullanma imkânı*" sağladığını söyleyerek adeta geleceği o zamandan doğru olarak kestirmiştir. Genç, bu çok önemli çalışmasında servet araştırmaları için ulaşılması muhtemel sonuçlardan birisi olarak, sanayi öncesi toplumlarda tüketim malları sınırlı olduğu için servet sahiplerinin tüketim dışında serveti en fazla hizmet satın alımlarında kullanarak serveti istihdam yaratacak şekilde kullanarak servet eşitliğine uygun şekilde kullanmalarının muhtemel olduğuna da işaret etmiştir.[110]

Mehmet Genç, vakıfların Osmanlı'da servet dağılımını dengeleyici rolü olarak oynadığı rol üzerinden bu kurumu Osmanlı İktisadi Dünya Görüşü'nün tamamlayıcı bir diğer ilkesi olarak değerlendirmektedir. Osmanlı'da yüksek servet elde edebilen servet sahibi sınıf askeri sınıfa mensup bürokratlardır. Genç, bunların merkezi otoriteyi zayıflatabilecek bir unsur olarak ortaya çıkmalarını engellemek için sıklığı ve yaygınlığı zaman içerisinde değişmekle birlikte servetlerini müsadere edebiliyordu. Bu nedenle bu kimseler vakıf yatırımlarına girişerek ahireti düşünerek sağlıklarında önemli bir hayır hizmetlerini servetlerine tahsis etmekteydiler. Bu ise devlet görevi ile elde edilen

108 Alıntılayan, Küçükkalay 2018: 138.
109 Genç 2015.
110 Genç 2000: 345-348.

servetin toplum çıkarına sarf edilmesi ile servet dağılımının dengelenmesine yol açmaktaydı.[111]

m. Klasiklerdeki Denge Kavramı ve Genç'te Gelenekçilik İlkesindeki Denge Kavramı Arasında İlişki

Klasiklerde ekonomik değişkenlerin hep kendisine yöneldiği belli değerlerin meydana getirdiği bir denge noktası olduğu fikri vardır. Denge zaman içinde değişmeyen durumlar denge ilişkilendirilir.[112] Bu anlamda ele alındığında Mehmet Genç'in Osmanlı Dünya Görüşünün İlkeleri'ndeki gelenekçilik ilkesi ile denge kavramı arasında bazı benzerlikler kurulabilir. Genç gelenekçilik ilkesini "bunu, mevcut durumu muhafaza etme, değişme halinde yeni dengeler aramak yerine, eski duruma geri dönme iradesinin hâkim kalması diye özetleyebiliriz" şeklinde açıklamaktadır.[113] Ancak burada eskiye dönüş siyasi bir karar iken, klasiklerde ise eski denge noktasına piyasa mekanizmasında tam rekabet ve esneklikler olduğu varsayımıyla otomatik bir yöneliş olduğu için mahiyet farkı olduğu açıktır. Benzerlik ise büyük ölçüde denge kavramının sözlük manası üzerinden gibi görünmektedir. Yine de Osmanlı Devleti'nin ekonomide kararlı bir denge sağlamak istediği söylenebilir.

SONUÇ, BULGU VE ÖNERİLER

Mehmet Genç'in açtığı yoldan pek çoğumuz yürüdük. Çünkü onun yolu yani yöntemi ve kurduğu modeller Osmanlı tarihini anlamlandırma pratiklerimizde işe yaramıştır. Bu açıdan onun yöntemi ile kendine özgü bir paradigma oluşturduğu ve henüz bu paradigmaya alternatif diğer paradigma iddialarının aynı sağlamlığa sahip olmadığı görülmektedir. "Hac yolunda bir karınca" "hakikatin peşinde bir ömür"ü bu denli semere ile nihayetlendirmiştir. Tarihsel verilerden üretilen hipotezlerin gerçeklikle tekabüliyetini sınama ve bunları sınama yöntemine giden yolda önüne çıkan uçurumları ve engelleri aşmak için bitmez tükenmez bir kendini adanmışlık cevabını verebiliyorum.

Bu çalışmada, Mehmet Genç'in metodolojisi merkezinde, ağırlıklı olarak metodolojisini oluşturma serüveni ile bu serüveni değerlendiren çalışmalar incelenmiştir. Sonra da, Mehmet Genç'in metodolojisinde çağdaş bilim felsefesinde öne çıkan felsefi yaklaşımların izi sürülmüştür.

BAŞLICA BULGULAR

Küçükkalay, Özvar, Çizakça, Salzmann, Greenwood, Eldem ve Pamuk gibi önceki araştırmacıların öne çıkarttıkları gibi Mehmet Genç, Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi politikalarını belirleyen ilkeleri açıklayan bir teorik model kurmuştur. Sonra da Osmanlı ekonomisinin 17. ve 18. yüzyıldaki farklı ekonomik sektörlerinin uzun dönemli büyüme eğilimini tespit etmiştir. Ayrıca Avrupa-merkezli tarih anlayışının dayandığı dönemlendirme anlayışını geçersiz kılmıştır. Merkez-taşra ilişkilerini açıklamada özgün yaklaşımlara kapı aralamıştır.

111 Genç 2000: 13-14.
112 Savaş 2007: 57.
113 Genç 2000: 227.

Metodolojik olarak ise modern bilim felsefecilerinden Popper, Kuhn, Lakatos ve felsefeci Wittgenstein'deki bazı kavram ve yöntemlerden Mehmet Genç'in haberdar olduğu ve kendi modelini kurarken bunlardan yararlandığı kanaatine varılmıştır. Özellikle Genç'in metodolojisine dair literatürde geçen Genç'in kendine özgü bir paradigma kurduğu tespitine katılmamak mümkün değildir. Çünkü yalnızca bir araştırma programı çerçevesi ve yöntemi bulmamış bunu uygulayan başka araştırmacılar da olmuştur. Bu nedenle, bu metodolojik çerçeve, bir bilim adamı grubunun paylaştığı ortak çerçeve anlamında paradigma tanımına uygun bir hale gelmiştir. Mehmet Genç'in Popper'in eleştirel akılcılık yönteminde teori seçimine yönelik kriterlerden problem çözümünde ne kadar başarılı olup olmadığı; gidermeye koyulduğu zorluklardan daha büyüklerini yaratıp yaratmadığı ve yeni problemler ve yeni çözümler öne sürmede ne kadar verimli olduğu ve deneysel olarak çürütülüp çürütülemeyeceği kriterlerini karşılayan yaklaşımlara sahip olduğu görülmüştür. Kuhn'cu paradigma ve teori seçiminden de teorilerin daha iyi veya daha doğru oluşlarına göre değil sorunu çözmede elverişli olup olmamalarına göre seçildikleri anlayışına benzer tutumun bir örneği de Genç'in metodolojisinde var gibi görünmektedir. Genç'te, Lakatos'daki araştırma programı kavramına ve katı çekirdeğin etrafındaki koruyucu kuşakta *ad hoc* düzenlemeler yapılması anlayışının izlerine de rastlanmıştır. Son olarak Wittgenstein'deki bir dünya görüşünün ifade ettiği anlamın ancak o anlamları içeren dil içerisinde anlaşılabileceğine dair önermenin, Genç'in Osmanlı iktisat politikalarının ancak dâhil oldukları dünya görüşünün koordinatları içerisinde anlaşılabileceği anlayışı ile çok benzeştiği sonucuna varılmıştır.

Bunların dışında bu çalışmada Mehmet Genç'in metodolojisi, bazı kavramlarla da ilişkili olarak incelenmiştir. Bunlar ise önce tümden gelim ve tüme varımcılık bakımından Genç'in konumu olmuş ve bu konuda yaratıcı kuralsız çıkarıma uygun şekilde değerlendirilebileceği görüşü ileri sürülmüştür. Genç'in beşerî sermaye kavramını Osmanlı tarihi ile ilişkilendirmesine dair örnekler verilmiştir. Mehmet Genç'in gelenekçilik ilkesi ile iktisat teorisindeki denge kavramı arasındaki ilişki incelenmiş ve bu konuda bir Klasik iktisattaki denge anlayışına kıyasla bir benzemezlik tespit edilmiştir. Mehmet Genç'in Osmanlı gelir dağılımı anlayışının *pareto optimumuna* benzediği fikri ileri sürülmüştür. Mehmet Genç'in mikro tarihçiliğe dair yaklaşım sahibi olarak ekonomideki aktörlerin davranışlarını anlamanın önemine yaptığı vurguya dikkat çekilmiştir. Genç'in counterfactual/olgusal olmayan yaklaşımlara ve hipotetik tarih metodolojisine dair düşünceleri İstanbul'un fethi üzerine bir konuşması üzerinden ortaya koymuştur. Normalde tarihte bu tür spekülatif düşüncelerin yeri olmasa da eğer olmuş olsaydı ne olurdu sorusu İstanbul'un fethi bakımından ele alındığında Genç'in fethin Avrupa ilerleyişini 150-200 yıl yavaşlatmış olduğu kanaati önemli bulunmuştur. Mehmet Genç'in modern ekonomik büyüme karşısında başarısız olan İslam Medeniyeti ve Osmanlı'nın tepkilerini değerlendirirken Batı ile İslam Medeniyetinin sahip olunan değerler bakımından aralarındaki derin farklılıktan söz etmesinin önemine işaret edilmiştir. Yine Genç'in muhallefat ve tereke kayıtları üzerinden Osmanlı'daki servet dağılımına ilişkin yorumunun günümüzdeki bu tür çalışmalara ilham verdiği tespitinde bulunulmuştur. Genç, bu konuya ilişkin olarak vakıfların Osmanlı'da servet dağılımını dengelemedeki rolünü net olarak ortaya koymuştur. Mehmet Genç'in tarihle iktisat gibi uyumsuz bir ebeveynin çocuğu olarak tanımladığı iktisat tarihinde ideal tarih ve iktisat teorisine ilişkin dengeye dair fikirlerinde öne çıkan şey veriler kadar bunları anlamlandıracak teorik bakış açısının uygun bileşimi olduğu düşüncesidir.

Osmanlıda Merkez-Taşra ilişkileri literatüründeki temel yaklaşımlara Mehmet Genç'in etkisi ise hayli doğrudandır. Genç'in malikâne çalışmasından sonraki bulgularının, bu anlamdaki literatürde oluşan 17. yüzyıl sonrasında Osmanlıda devletin merkezi olarak gerilemesinin ve taşradaki bazı grupların yükselmesinin aslında Osmanlı Devleti tarafından kendi lehine yönlendirilen bir süreç olduğuna dair yorumlara temel teşkil ettiği söylenebilir. Malikâne uygulaması bu sürecin tarihsel verilerle çözümlendiği ilk olaylardan biri olarak görülmelidir.

Osmanlı Tarihi ve Osmanlı İktisat Tarihi'nin büyük ismi Mehmet Genç'in metodolojik yaklaşımları üzerine yapılmış önceki çalışmalardan ve kurduğu kendine mahsus paradigmasındaki bazı kavramlardan hareketle ağırlıklı olarak Popper ve Kuhn'cu yaklaşımlarla olan bir etkilenme ve yararlanma olup olmadığına ilişkin düşüncelerimden oluşan bu çalışmada öne çıkan şey, Mehmet Genç'in inanılmaz bir entelektüel kapasiteye sahip olmasa idi çözümlemeye çalıştığı bilmeceleri çözemeyeceğidir. Bu açıdan bakılınca Genç'in bilim adamları eğer multi- disipliner değillerse belli bir vasatın üstüne çıkamaz ve alana yaygın etkileri sınırlı kalır tespitinin kendisi üzerinden doğrulandığı görülmüştür.

ÖNERİLER

Doğrudan bu çalışmanın merkezinde yer almamakla birlikte Mehmet Genç'in akademik çalışmalarında zorlandığı zamanlarda Richard Wagner dinlediğine dair bilgi çok yaygındır. Mehmet Genç'in Wagner'in hangi bestelerini veya onun operalarından hangi bölümleri sevdiği konusu hakkında yakın dostlarından elde edilebilecek bilgi onu daha yakından tanımamıza yardımcı olabilir. Müzikologlardan da Wagner müziği hakkında bilgi almak yararlı olabilir.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Beştepe Külliyesi Millet Kütüphanesi'ne taşınan şahsi kütüphanesinde yapılacak incelemeler ve dostlarının ve ailesinin tanıklıkları ile geniş yelpazeli okuma tercihleri konusunda bilgilenmemiz metodolojisini anlamada ilave bilgiler sağlayacaktır. Vefatından sonra, Marmara Üniversitesi'nde kurulan Mehmet Genç Araştırma Merkezi'nde bulunan şahsi dosyalarının içeriği, yazmayı düşündüğü konular hakkında aydınlatıcı olacağı için buradaki çalışmalar da büyük önem arz ediyor.

Son olarak Mehmet Genç müzesi külliyatı için Mehmet Genç'in tüm konferansları ve röportajlarına ilişkin Erol Özvar'ın yürüttüğü projenin geliştirilmesi için herkesin tanıklıklarının tespiti ve varsa görsel malzemelerin bir yerde toplanması zarureti vardır.

Rahmetli hocamıza Allah'tan rahmet diliyor, hakikati keşfetme yolunda ve Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihle olan sağlıklı ilişkisini kurmada çektiği çilelerin alanın gelişimine yaptığı katkının burada ifade edilenlerin fevkinde olduğunu söylemek istiyorum.

KAYNAKÇA

Araştırma ve İncelemeler

Al-Haj, Rifa'at Ali A. 1994. "The Ottoman Vezir and Pasa Household, 1683-1703", *Journal of the American Oriental Society* 94: 438-447.

Barkey, K. 1999. *Eşkiyalık ve Devlet*, (1. Baskı) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Çizakça, M. 2009. İslam Ekonomisi ve Finansına Giriş, (1. Baskı) KTO Karatay Üniversitesi Yayınları, Konya.

Çizakça, M. 2013. "Mehmet Genç İle Beraber İktisat Tarihi Araştırmalarında Geçen Bir Otuz Beş Yıl", *Türk Tarihçiliğinde Dört Sima: Halil İnalcık, Halil Sahillioğlu, Mehmet Genç, İlber Ortaylı*, (ed.) Erol Özvar, (1. Baskı) Timaş, İstanbul: 159-77.

Darling, L. 1996. *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, (1. Baskı), New York.

Darling, L. 1997. "Ottoman Fiscal Administration: Decline or Adoption" *European Journal of Economic History* 26/1: 157-179.

Darling, L. 2002. "Another Look at Periodization in Ottoman History" *Turkish Studies Association Journal* 26: 9-24.

Demir, Ö. 2012. İktisat Metodolojisi, (3. Baskı) Sentez, Ankara.

Eldem, E. 2013. "Mehmet Genç'in Osmanlı Klasik Sistemini Algılayışı" *Türk Tarihçiliğinde Dört Sima: Halil İnalcık, Halil Sahillioğlu, Mehmet Genç, İlber Ortaylı*, (ed.) Erol Özvar, Timaş, İstanbul: 173-184.

Eren, E. 2018. "İktisadi Modellemede Gelişmeler: Evrim Modellenebilir mi?" *Efil Journal-Efil Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 1/1: 45-58.

Genç, M. 2000. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, (1. Baskı) Ötüken, İstanbul.

Genç, M. 2014. "Modern İktisadî Büyüme Karşısında Osmanlı Sistemi ve Ekonomisi" *Türkiye Günlüğü* Yaz 2014, 119: 5-14.

Genç, M. 2015. "Necmettin Erbakan Üniversitesi, Mehmet Genç'e Fahri Doktora Töreni'nde Mehmet Genç'in Konuşması" Konya.

Genç, M.; Özvar, E. 2021. *Osmanlı Ekonomisine Dair Konuşmalar 1*, (1. Baskı) Ötüken, İstanbul.

Greenwood, A. 2103. "Osmanlı'da Provizyonizmin Uygulama Alanlarına Bir Örnek: İstanbul'un Et İaşesi", *Türk Tarihçiliğinde Dört Sima: Halil İnalcık, Halil Sahillioğlu, Mehmet Genç, İlber Ortaylı*, (ed.) Erol Özvar, (1. Baskı) Timaş, İstanbul:185-94.

Hathaway, J. 1996. "Problems of Periodization in Ottoman History: The Fifteenth Through the Eighteenth Centuries" *The Turkish Studies Association Bulletin*, 20: 25-31.

Hathaway, J. 2002. *Osmanlı Mısır'nda Hane Politikaları: Kazdağlıların Yükselişi*, (çev). Nalan Özsoy (1. Baskı) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002.

Howard, D.A. 1998. "Ottoman Historiography and the Literature of Decline of the Sixteenth and Seventeenth Centuries" *Journal of Asian Studies* 22: 64-87.

Kafadar, C. 1997-1998. "The Question of Ottoman Decline" *Harvard Middle Eastern and Islamic Review* 4/1-2: 30-75.

Khoury, Dina R. 2007. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu Musul 1540-1834*, (çev.) Ülkün Tansel, (1. Baskı) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Kunt, İbrahim M. 1978. *Sancaktan Eyalete, 1550-1650*, (1. Baskı) Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Küçükkalay, Abdullah M. 2018. *Hikmetin Eşiğinde Üç Portre Mehmet Genç, Hüseyin Küçükkalay, Ahmet Tabakoğlu*, (1. Baskı) Çizgi Kitabevi, Konya: 103-75.

Owen, R. 1976. "The Middle East in the Eighteenth Century --An 'Islamic' Society in Decline? A Critique of Gibb and Bowen's Islamic Society and the West" *British Society for Middle Eastern Studies* 3/2: 110-117.

Özvar, E. 1997. "Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü" *Divan* 7: 135-151.

Özvar, E. 2000. "Mehmet Genç: Belgeden Modele Uzanan Bir Portre" *Doğu Batı-Akademidekiler 3*, 12: 143-55.

Özvar, E. 2011. "Economic History in Turkey" *Dove va la storia economica? Metodi e prospettive, secc. XIII–XVIII (Where is Economic History Going? Methods and Prospects from the 13th to the 18th Centuries)*, (ed.) by Francesco Ammannati, Florence, Firenze University Press: 79-104.

Pamuk, Ş. 2007. *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, (4. Baskı) İletişim, İstanbul.

Pamuk, Ş. 2021. "Remembering Mehmet Genç (1938-2021), Economic Historian of the Ottoman Empire" *New Perspective on Turkey* 65: 3-5.

Salzmann, A. 2011. *Osmanlı Ancien Regime'I Modern Devleti Yeniden Düşünmek*. (çev.) Ayşe Özdemir), (1. Baskı) İletişim, İstanbul.

Salzmann, A. 2013. "Mehmet Genç, İktisat Tarihçisi" *Türk Tarihçiliğinde Dört Sima: Halil İnalcık, Halil Sahillioğlu, Mehmet Genç, İlber Ortaylı*, (ed.) Erol Özvar, (1. Baskı) Timaş, İstanbul: 195-212.

Savaş, V. F. 2007. *Varsayalım ki İktisat*, (2. Baskı) Nobel, Ankara.



3

SADİ BİN HALİL'İN MECMUASI IŞIĞINDA OSMANLI İKTİSADINA DAİR TESPİTLER: *MİFTAHU'L-MÜŞKİLÂT VE KAVÂİD-İ ÜSLÛB-İ DEFTER* İSİMLİ RİSÂLELER

Tuba Oğuz Ceyhan[*]

Muhammed Ceyhan[**]

GİRİŞ

Ortaçağ itibariyle Ön Asya'da Fars kökenli bir malî muhasebe sistemi uygulandığı ve Osmanlı muhasebe sisteminin özellikle Farisî-İlhanlı malî sistemi tesirinde biçimlendiği bilinen bir hususdur. Osmanlıların kuruluş döneminde İlhanlılara vergi veren bir beylik olması, malî idarede Farisî bürokratların ağırlığı ve malî kayıtlardaki teknik bazı benzerlikler, bu tesirin açık delilleri olarak kabul edilmektedir. Ayrıca, İlhanlılar döneminde Abdullah Püser Muhammed b. Kiya Mazenderanî'nin *Risâle-i Felekiyye*, Felek Ala Tebrizî'nin *Saâdetnâme* ve Ali Şirazî'nin *Şemsü's-Siyâk* adlı eserleri, muhasebe kültürüne dair Osmanlıların kaynak eserlerini teşkil etmektedir.[1]

15. yüzyılın sonu itibari ile Osmanlılar son derece canlı bir telif hareketi içine girmiş ve muhasebeciler mesleki problemlerinde uygulayabileceği çeşitli matematik konularını işleyen eserler ortaya koymaya başlamıştır. Üstelik erken dönemli Farsça birkaç kitap haricinde, geri kalan bu eserler Türkçe yazılmıştır. İhtiyaç duyulan pek çok hesap kuralını içeren Hacı Atmaca'nın *Mecma'u'l-Kava'id* isimli metni (1484) oldukça yaygın bir şekilde kullanılarak etkisini hissettirdiği için Osmanlı muhasebe matematiğini sistemli başlatan eser olarak kabul edilmiştir. 16. yüzyıla gelindiğinde ise sadece Matrakçı Nasuh'un kaleminden çıkmış iki eser olan *Cemalü'l-Küttab ve Kemalü'l-Hussab'ı* (1527) ve *Umdetü'l-Hussab*'ı (1534) bile görülen canlılığı tarif etmek adına verilebilecek örneklerdendir.[2] Bu örneklerin benzerleri çoğaltılabilir. *İlyas b. İsa el-Akhisarî'ye (Derviş Saruhanî)*

* *Arş. Gör. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul/Türkiye, z.tuba.oguz@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0506-8990.*

** *Doç. Dr., Yalova Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, Yalova/Türkiye, muhammedceyhan@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3880-3506.*

1 Bülbül 1991: 155-157.

2 Fazlıoğlu 2003: 354, 357; Ayrıca bkz. İhsanoğlu vd. 1999: 29, 68-73.

ait Miftâhu'l-Hussâb,[3] hatta 17. yüzyılın en gözde eserlerinden *Kenaniye Risalesi*[4], klasik muhasebeye ait teknik içeriği hem matematik hem de defter tutma kurallarını içerecek kadar zenginleşmiştir.[5]

Görüldüğü gibi kitapların bazıları sadece matematik içeriğinden ibaret olmuş, bazıları ise matematik ve defter tutma kaideleri ile mezcedilmiştir. Ancak İlhanlılarda olduğu gibi sadece muhasebeye dair müstakil öğreti kitaplarının Osmanlılarda da varlığından bahsetmek şimdiye kadar pek mümkün olmamıştır. Fakat milli kütüphanede bulunan bir mecmua, bu konudaki yaygın kanaati değiştirecek niteliktedir. Çalışmamızda da mecmuanın bu hususta bazı istisnalarına işaret edilmiştir.

Bu çalışmada, Kanuni'nin sadrazamı maktul İbrahim Paşa'ya kâtip olarak hizmet etmiş Sadi bin Halil'in iki eseri tanıtılmış olup, eserlerde Osmanlı iktisat tarihi açısından önem arz eden bahisler öne çıkarılmıştır. Bilindiği kadarıyla, Sadi bin Halil mesleki anlamda biri matematik, diğeri ise defter tutma usulüne dair iki farklı eser yazmıştır. Eserlerin her ikisi de Milli Kütüphane koleksiyonundaki yazma eser mecmualarından[6] birinde bir arada bulunduğundan ve bu nüshalar Sadi bin Halil'in kendi kaleminden çıktığından dolayı çalışmamızda, kısaca Sadi bin Halil'in mecmuası olarak nitelendirilebilecek olan eserlerde tespit edilen mesleki becerilere işaret etmek amaçlanmıştır.

Osmanlılarda muhasebe eğitiminin okullarda değil, muhasebe örgütü içinde, uygulama sırasında verildiği bilinmektedir. Ancak, yaklaşık yedi yaş itibariyle çıraklıkla başlayan ve kırk yılı aşkın süren bir çalışma ve öğrenme hayatı söz konusudur. Çırak olarak kişi altı yıl sonra şakird olarak devam etmekte ve altı yıl kadar daha çalıştıktan sonra kisedar (veznedar), mutfak katibi, halife, serhalife (baş muhasebeci) gibi konumlara gelerek bundan sonra kendisine defterdar veya reisülküttaplık yolu açılmaktadır.[7] Bu bağlamda, Sadi bin Halil'den intikal eden bu metinler, Osmanlı malî teşkilatının içinden bir ismin tecrübelerini gözler önüne sermektedir.

Esasında mecmuanın ilk eseri(risalesi), Türkçe bir matematik kitabı olup, muhtelif kaynaklarda kendisine işaret edilmektedir.[8] Ancak ikinci esere (risaleye) dair, şimdiye dek işaret edilmemiştir. Halbuki mecmua aynı yazı stili ile devam ettiğinden dolayı bu ikinci risalenin de Sadi bin Halil'e ait müstakil başka bir eser olup, bütünü ile defter tutma kuralları ile temayüz etmekte ve bu hususta Osmanlı klasik döneminde istisna teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Hem hesap yapmak hem de defter tutmak Osmanlı iktisadının aktörleri sayılabilecek muhasebeciler için hayati yetilerden olduğundan dolayı Osmanlı iktisat tarihi penceresinden Sadi bin Halil'in ortaya koyduğu eserlerde hitap ettiği kesime nasıl klavuzluk ettiğine bakmak yerinde olacaktır. Bu maksatla, risalelerden seçilen örneklerin ayrıntılı analiz ve çözümlemeleri üzerinden konu izah edilecektir.

3 Milli Kütüphane no. 4077/2; istinsah tarihi: 1561.
4 Şehid Ali Paşa no. 1979; istinsah tarihi: H. 11. Asır.
5 Klasik dönemde müellifi meçhul *Miftâhu'l-Hussâb* isminde bir esere daha işaret edilmektedir ki taslağı ve içeriği Saruhanî'nin aynı isimli eseriyle oldukça benzerlik gösterdiği dikkat çekmektedir. Eserle ilgili bilgi için bkz. Fazlıoğlu 2003: 353.
6 Mecmuada bu iki risalenin dışında başka bir metin yoktur.
7 Güvemli vd. 2014: 258-263.
8 İhsanoğlu vd. 1999: 63.

1. *MİFTÂHU'L-MÜŞKİLATİ'L-MA'HÛDE* İSİMLİ ESER

1.1. Eserin Tanıtımı

H. 956 (M. 1550)'de telif edilen eserin günümüze iki nüshası ulaşmış olup bunlardan biri müellif nüshasıdır.[9] Çalışmamızda da eserin müellif nüshası esas alınmıştır. Metin, kırık divanî hatla yazılmış olup, 299 yapraktır. Besmele-hamdele-salveleden sonra eserin giriş kısmında aşağıdaki ifadeler mevcuttur:

Ammâ ba'd, bu bende-i dilhaste ve fâtır-ı şikeste , evvelden bu ilm-i hısâbın tahsîline tâlib ve râgıb olup *men talebe vecede ve cebere* mefhûmiyle bu fenden habîr ve âgâh olan tâifenin her biri ile mülâkı olduğumca husûl-i merâm içün anlarun ayakları türâbına yüzler sürüp cân u dilden anlara rağbet idüp kemâl-i sa'y-i belîğ izhâr etmeyi kudretüm yettüğünce ikdâm idüp durışırdum. Meğer günlerden bir gün medîne-i Kostantıniyye *sânehallâhü te'âla mine'l-âfat ve'l-ahat ve'l-beliyye* cenâb-ı emâret-meâb-ı sadâret-nisâb Hazret-i İbrahim Paşa *yesserallâhü mâ yeşâ*nın âsitâne-i şerîflerinde matbah ve kiler kitâbet hizmetinde olup muhâsebe ahvâline şurû' olunup erbâb-ı kalem ve eshâb-ı rakam bendelerden ki -muhâsibân-ı âl-i Osmandır- ba'zı ihvân-ı safâ ve yârân-ı bâ-vefâ cem' olup muhâsebe ahvâli tetebbu olundukta bu ilm-i hısâbın ve terkîb-i erkâmın ahvâlinden mübâhase ve mükâleme olunup esnây-ı kelâmda erkâm-ı Hindînin cem' ve tansîf ve tefrîk ve taz'îf ve darb ve taksîm ve kısmet-i guremâ ve müşkilât-ı küsûratın cem'i ve darbı ve taksîmi ve kesr-i bastı nice istihrâc olunur deyü yâd olundukta ulemâ-i mütekaddimîn ve fudalâ-i müteahhırîn bu babda nice vâzıh ve rûşen risâleler zuhûra getirmişlerdir. Bu takdîrce bu ilimde fazîlet var idügi *a'yen mine'ş-şems ve ebyen min'el-ems* olup ebnâ-i cinsden nice kimseler bu ilme şurû' idüp bu ilmin müşkilâtı ba'zına inâyet-i hak ile feth olup ve ba'zına olmamıştır. Anun içün bu ilimde vâkı' olan risâlelerin kimi Arabî ve kimi Fârisidir ki mütekaddimîn-i selef ve müteahhırîn halefin her biri nice fenler ve dekâyikler derc etmişlerdir. Ammâ vilâyet-i Rûmda ekser-i isti'mâl olan lisân Türkîdir. Pes bu Türkî dilde bu bende-i dâ'î müznibin dahi kalîlül bidâ'a ed'afü'n-nâs Sadi b. Halil dahi bu bâbda bir hoş risâle te'lîf idem deyü ahd eylemiştim ki fi zemânina matlûb ve mergûb ola. Onlar dahi eğer sen bu ilmin ehli ile müsâhabet idüp fi'l-cümle onlardan istifâde olacak kadar nesne ahz eyledin, eyleme beyâza ve zuhûra getüresin deyü tazarru' ittikleri ecilden hemandem miyân-ı câna ihlâs kemerin bağlayıp ulemâ-i selefde vâkı' olan müşkilâta nazar olunup bi-tarîki ahsen ve eshel intihâb idüp bu risâleye *Miftâhu'l-Müşkilâti'l-Ma'hûde* deyü isim verildi. Her mübtedî ki bu risâleyi mütâla'a kıla ümîddir ki terakkıyât-ı nâ-mütenâhi hâsıl mütevâsıl ola. Sadi bin Halil.[10]

Görüldüğü gibi, Sadi bin Halil hesap ilimin inceliklerini gereğince bilen uzmanların yanında kendini yetiştirdiğini sonra da sadrazam İbrahim Paşa'nın Matbah-ı Âmire kiler katipliği hizmetine girerek muhasebeciler zümresi içinde muhasebeciliği öğrendiğini ifade etmektedir. Esasında o dönemde hesap ilmine dair yeterli miktarda olgun kitaplar mevcuttur. İçerikleri de klasik dönem Osmanlı matematiğinde on tabanlı konumsal sayı sistemine karşılık gelen Hindî hesap sisteminde-ki tam ve kesirli sayılarla temel işlemlerden oluşmakta; ancak bunların Arapça ve Farsça yazıldığı

9 Nüshaların kayıt numaraları şöyledir: Milli Kütüphane, Yz FB 130/1, divani hatla 299 yaprak (müellif hattı); İstanbul Üniversitesi TY, no. 517, talikle 199 yaprak (istinsah tarihi: H. 1139).

10 *A.g.e.*, v. 1b-2b.

belirtilmektedir. Bu yüzden müellif, kullandığımız dil olan Türkçe bir hesap kitabına olan ihtiyacı vurgulamaktadır. Bu ihtiyaca istinaden böyle bir kitap kaleme almaya hem kendine söz verdiğinden hem de kendisinden bu yönde talepte bulunanlar olduğundan dolayı, eserini *Miftâhu'l-Müşkilâti'l-Ma'hûde* ismi ile ortaya koymuştur. Bu vesile ile hesap ilminin üstatlarından kendi yararlandığı gibi başkaları da yararlanmış olacağından eserin itibar kazanması ümit edilmektedir. Eserin hedef kitlesinin mesleğe yeni başlayanlar olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin 15. ve 16. yüzyıllarında, topraktan yararlanma düzeni, gelir yerlerinden alınan vergilerin muhtelif tahsil şekilleri (mukataa gibi), cizye yükümlülükleri, hayvan vergileri, esnaf düzeni, çalışanların ücretleri, vakıf ve miras hukuku, kayıt ihtiyacını belirleyen en önemli gelişmelerden sayılmaktadır.[11] Katiplerin de tüm bu kayıtların düzenleme ve denetiminde veya bütçe hazırlamada ayrıntılı hesap bilgisine ihtiyaç duyduğu açıktır. Bu bağlamda muhasebecilerin gereksinim duyduğu matematiksel becerilerin söz konusu eserde şu başlıklar altında işlenen konular yardımıyla kazandırılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Tablo 1. *Metinde Geçen Konu Başlıkları*

Konu Başlıkları	**Varak Numarası**
1. Bölüm: Tam sayılarla işlemler	**3a-102b**
Fasıl 1. Siyakat rakamlarının	3a-5a
Fasıl 2. Hint-Arap rakamları	5a-8a
Fasıl 3. Toplama	8a-10a
Fasıl 4. Çarpma (Basamak değerleri gözetilmeksizin): Çarpanlardaki rakamlardan işlem aşamalarında elde edilen sayıların üçgensel veya dörtgensel olarak tertip edilmesi yardımı ile sonuca ulaşma	10a-11b
Fasıl 5. Çarpma (Basamak değerleri gözetilerek): Birlikleri ve onlukları; birlikler, onluklar, yüzlükler, binliklerle çarpma	11b-14a
Fasıl 6: Çarpma (Basamak değerleri gözetilmeksizin): Çarpanlardaki rakamların çeşitli biçimlerde gruplandırılması yardımı ile sonucuna ulaşma	14a-16a
Fasıl 7. Bir sayının değerinin iki katını bulma	16a-18b
Fasıl 8. Bir sayının değerinin yarısını bulma	18b-20b
Fasıl 9. Çıkarma işlemi	20b-22b
Fasıl 10. Bölme işlemi	22b-27b
Fasıl 11. Dört işlemin sağlaması	27b-30a
Fasıl 12. Gurema taksimi: Örneklerle tanıtımı ve sağlama işlemi	30a-35a
Fasıl 13. Bir sayının üçte biri, dörtte biri, beşte biri … onda birini bulma	35a-37b
Fasıl 14. Kesirlerin paydaları ile ilgili işlemler	37b-39b
Fasıl 15. Miras taksimi	39b-41b

11 Güvemli vd. 2014: 272-279.

Fasıl 16. Kesirlerde payda eşitleme	41b-51a
Fasıl 17. Miras taksimi	51a-62b
Fasıl 18. Vasiyet ahvali	62b-65a
Fasıl 19. Gurema taksimi: Problemlerle uygulamaları	65a-84b
Fasıl 20. Orantılı dört sayı	84b-102b
2. Bölüm: Kesirli sayılarla işlemler	**102b-201b**
Fasıl 1. Miskalin küsûratı	102b-106a
Fasıl 2. Miskalin küsûratı ile çarpma	106a-116a
Fasıl 3. Dirhemin küsûratı	116a-118a
Fasıl 4. Dirhemin küsûratı ile çarpma	118a-124a
Fasıl 5. Kesirli bir sayı ve kesirli dirhemle çarpma	124a-126b
Fasıl 6. Tam sayılı kesirlerde bölme işlemi	126b-129a
Fasıl 7. Zira'ın küsûratı	129a-130b
Fasıl 8. Zira'ın küsûratı ile çarpma	130b-138b
Fasıl 9. Müdlerin küsûratı	138b-140a
Fasıl 10. Müdlerin küsûratı ile çarpma	140a-144a
Fasıl 11. Kantarın küsûratı	144a-146b
Fasıl 12. Kantarın küsûratı ile çarpma	146b-155b
Fasıl 13. İpek lidresinin küsûratı	155b-157b
Fasıl 14. İpek lidresinin küsûratı ile çarpma	157b-159a
Fasıl 15. İpekten alınan vergiyi tam sayı ve kesirli değerlerle hesaplama	159a-162a
Fasıl 16. Gümrük hesapları	162a-165b
Fasıl 17. Kesirli sayılarda toplama	165b-169a
Fasıl 18. Kesirli sayılarda toplama ile bir metaın değerini bulma	169a-180a
Fasıl 19. Kesirli sayılarla çarpma işleminin sağlaması	180a-189a
Fasıl 20. Kesirli sayılarla bölme işleminin sağlaması	189a-197b
Fasıl 21. Tam sayılı kesri birleşik kesir haline getirme ve sağlaması	197b-201b
Problemler - Gümrük hesabı (201b-206b) - Mukataa hesabı (206b-208a) - Çadır için gereken kumaş hesabı (217b-219b) - Havuz problemi (214a-217a) - İşçi problemi (226a-228a) - Hız problemi (217a) - Vasiyet hesabı (219b-220a) - Eşyalarda veya takılarda bulunan değerli maden veya taşların hesabı (230-238b) - Bilinmeyen bir niceliğin bulunması: Bilinmeyen miktarın kendisinden üçte biri çıkarılıp bilinen bir değere ulaşıldığında, başlangıçtaki bilinmeyen miktarı hesaplama (253a-b) - vb.	**201b-253b**

TETİMME - Muamele-i şeriyye hesabı (273a-275b) - Gümüş akçe kesimi hesabı (279b-280b) - Pul ile ilgili hesaplar (287b-288a) - Müd, dirhem, kıyye, kantar ve miskal ile ilgili hesaplar (288b-292a) - Bir tacirin bir miktar akçeyle her defasında sermayesi kadar kazanacak şekilde birkaç kez ticaret yaptığında elde edeceği kazanç (278a-279b) - Kanun-ı şâhîde dönümün tanımı (272a-273b) ve bir dönüm yerin dörtte birinin uzunluğu (285a-b) - Tarla ve bağlara dair uzunluk hesapları (285b-286a) - Padişahın verdiği bir kese akçenin her defasında yarısının sırası ile dört kişiye dağıtıldıktan sonra kalan miktarın yardımıyla padişahın başlangıçta kaç akçe verdiğini bulma (278b-279a) - vb.	**(253b-299b)**[12]

Kitabın ana hatlarıyla muhasebe ve finans matematiği olduğu görülmektedir. Bu konular oldukça detaylı işlenmiş, çözümlü problemlerle de pekiştirilmiştir. Ardından bir tetimme bölümü eklenip, burada da çözümlü problemler işlendikten sonra ketebe kaydı[13] düşülerek esere son verilmiştir. Problemlerin çoğu, muhasebecilerin gündemini oluşturabilecek olası konularla kurgulanmıştır. Konular, birkaç istisna dışında oldukça düzenli bir sıra izlemektedir. Sadece miras ve alacaklılara borç taksiminin dağınık şekilde ele alındığı göze çarpmaktadır. Söz konusu konularda araya giren fasıllar olan kesirlerde payda eşitleme işlemi oldukça hayati olduğundan dolayı bunların birden fazla fasılda tekrar ele alınmasına ihtiyaç duyulması gayet doğaldır. Uygulamaya geçilmeden önce konulara dair tüm inceliklerin kavratılmasında gösterilen özenin kitabın geneli için geçerli olduğu ve bu açıdan hitap ettiği kitle için eserin eğitici olduğu söylenebilir. İşlemlerde Hint-Arap rakamları kullanılmış, divanî rakamları ise burada sadece tanıtılarak, uygulaması bu risalede değil, ikinci risalede görülmektedir.

1.2. Bazı Örneklerin Matematiksel Analizi

1.2.1. Resm-i Mizan (İpek vergisi) Hesabı

Osmanlıların değişik yerlerinde mîzân-ı harir yani ipek kapanı bulunduğu, satılmak üzere getirilen ipeklerin burada tartıldığı ve kantarcının tartma görevi karşılığında resm-i mîzân adıyla taraflardan vergi alındığı bilinmektedir.[14] *Miftahu'l-Müşkilat*'ın on beşinci faslında da ipekten alınan vergilerin hesabı öğretilmektedir. Müellif önce ipeğin tartısındaki ölçülerin as ve üskatlarında aşağıdaki eşitliklerin geçerli olduğunu söylemektedir.

1 vezne=30 lidre=3600 dirhem

12 290. varağın numarası sehven 300 olarak yazılmıştır. Bu yüzden 309b sayfasında bittiği görülen metin 299b sayfasında sona ermektedir.

13 Tetimmetü'r-risâleti'l-kâtib bi-'avni'llâhi'l-meliki'l-vahhâb kad vaka'u't-tahrîr min yed-i Sadi bin Halil, fi-yevmi'l-ehad, 'an-gurre-i şehr-i Rebiulevvel, min-şuhûr sene 956.

14 Akgündüz 1990: 240.

1 lidre=120 dirhem [15]

Bu önkoşul bilgilerden sonra, ipekten alınan verginin, ipeğin dirhem veya vezne cinsinden kabul edilmesi suretiyle esas olarak iki yöntemle hesaplanabileceği anlatılmış ancak birimlerin birbirine çevrilmesinde kesirli sayıların ortaya çıkabileceği noktasında da uyarı yapılmıştır. Her iki yöntemde de gerek tek tarafa (resm-i yekser) gerek iki tarafa düşen verginin (resm-i duser) hesabı ihmal edilmemiş ve bu ilkelerin takip edildiği aşağıdaki örnek verilmiştir.

Satıcı ve alıcının her birinden veznesi için 50 akçe olan alınacak olan 300 lidrelik ipeğin vergisi ilk yöntemde, 300 lidrenin 10 vezneye eşit olmasından ötürü önce 10 ve 50 çarpılarak 500 akçe resm-i yekser, sonra da 50 ve 50'nin toplamı olan 100 yine 10 ile çarpılarak 1000 akçe resm-i duser olarak hesaplanmıştır.

İkinci yöntemde ise aynı işlemler lidre değeri üzerinden yapılmaya çalışılmıştır. Önce 300 lidre 50 ile çarpılıp, sonra da 1 vezne 30 lidre olduğundan dolayı elde edilen değer 30'a bölünerek 500 akçe resm-i yekser bulunur. Bu değerin iki katı olan resm-i duser için ise bunun 2 ile çarpılması yerine, 300 lidre 100 ile çarpılıp, sonra da 30'a bölünerek 1000 akçeye ulaşılması tercih edilmiştir.

Başka alternatif yollar da sunulmuştur. Özellikle de 1 vezne için her iki taraftan toplamda alınacak olan verginin 100 akçe olması, işlemlerde pek çok kolaylık geliştirilmesini sağlamıştır. Örnek olarak, önce 300 lidrenin yanına iki sıfır ilave edilip 30'a bölünerek veya 300 lidre önce 30'a bölünüp sonra iki sıfır ilave edilerek resm-i duser bulunmuştur. Ancak bunun resm-i yekseri için yapılan işlemler gerekçesi ile anlatılmamış, sadece 300 lidre yanına bir sıfır ilave edilerek, 6'ya bölmüştür.[16] Ayrıca burada bölme işlemlerinin öne alınıp, bölüme sıfırın ilave edilebileceği de tavsiye edilmiştir. Hatta resm-i yeksere geçiş yapmak için resm-i duserin ikiye bölünebileceği bilgisi de verilmiştir.

Görüldüğü gibi burada, muhasebecilere olası tüm teknikler tek bir örnek üzerinde gösterilmeye çalışılmıştır. Hatta müellif çarpma ve bölme bilmeyenlerin bile takip edebileceği yollar öne sürerek seçenekleri artırmıştır. Mesela bunlardan biri, bir önceki önerisinin genelleştirilmiş ve basitleştirilmiş hali olup, lidre cinsinden verilen bir miktarın altıda birini bularak yanına bir sıfır ilave etmekten ibarettir. Muhasebeciler sayıların ½'sinden 1/10'na kadar kolayca alabildikleri için hatta bu da on üçüncü fasılda işlendiği için bölme işlemi kullanarak bir sayıyı altıya bölmek tercih edilmeyebilir. Buradan da resm-i yekser elde edilir. Eğer resm-i duser istenirse lidre cinsinden verilen bir miktarın üçte biri bulunarak yanına bir sıfır ilave edilir. Bu kuralların hepsi açıklandıktan sonra matematiksel karşılıkları, Hint-Arap rakamları ile yapılan işlemlerle de açıkça gösterilmektedir.

Sonuç olarak müellif, muhasebecilerin aritmetiksel becerilerini pekiştirmeleri için birkaç

15 Ayrıca bkz. İnalcık 1991: 32.

16 1 vezne 30 lidre olduğundan ve her vezne için tek taraflı 50 akçe vergi alındığından, 300 lidre ipeğin vergisi günümüzde aşağıdaki gibi ifade edilir.

$$\frac{300 \times 50}{30} = \frac{300 \times 10 \times 5}{30} = 3000 \times \frac{5}{30} = \frac{3000}{6} = 500$$

Ancak yazar, buradaki ara aşamalarını zihninde hesapladığı için sadece son işlemi yazmayı yeterli görmüştür. Çünkü Osmanlılarda muhasebeciler işlemleri mümkün olduğunca pratikleştirmeye eğilimli olduğundan bazen herkes tarafından bilindiği veya anlaşılacağı düşünülerek bazı işlemleri ihmal edebilmektedir.

satırlık bir çözümü, altı sayfada anlatacak kadar detaylandırmıştır.[17]

1.2.2. Mukataa Hesabı

Eserde konuyla ilgili ilk problem şöyledir:

Bir âmile[18], bir mukataayı[19] 3 yıl için 108000 akçeye verseler ve 4 ay 10 gün çalıştıktan sonra o iş başkasına veya tımara verilse,[20] âmilin borcu ne olur?[21]

Mukataalarda muhasebe görülme usullerinden biri kıste'l-yevm olarak da bilinen, iltizam[22] bedelinin bir günlük bölümünün mukataanın deruhte edildiği gün sayısı ile çarpım yöntemidir. Bu doğrultuda, mukataa başka bir mültezime deruhte edildiğinde de önceki mültezimin muhasebesi, tasarruf ettiği gün sayısı ile gün başına düşen miktarın çarpılmasıyla görülebilir. Ayrıca iltizam yöntemi, Osmanlı mukataa sisteminde borç (deyn) kavramının kullanılmasına sevk etmiş olup, bir mukataayı iltizama alan kişi devlete borçlanmış sayılmaktadır.[23]

Bu bağlamda, problemde istenen âmilin borcu için, müellif yukarıda anlatılan çerçeveye uygun olarak şu adımları takip etmiştir. Öncelikle 3 yılı 1080, sonra da 4 ay 10 günü 130 olarak gün cinsinden bulmuştur. Ardından da 1080000 akçeyi 130 ile çarpıp, bunu 1080 güne bölmüştür.[24]

1.2.3. Guremâ Taksimi Hesabı

Alacaklı anlamındaki "garîm" kelimesinin çoğulu olan "guremâ"nın "taksîm-i guremâ" şeklindeki kullanımı, borçlunun malının alacaklılar arasında taksim edilmesi anlamını taşır.[25] Sadi bin Halil ise eserde şöyle bir tanım yapmıştır: "Taksîm-i guremâ dahi şol taksîme derler ki bir kimesne medyûn-ı müstağrak olup deyni dahi müte'addid eşhâsa olsa ve elinde olan meblağı dahi deyn-i sâbite dahi vefâ etmese ve ol bî-vefâ olan meblağdan dâyinlerinin her birine borçlarına göre yek hesap hisse ne değer onu istihrâc etmeye derler". Bu bağlamda borçlunun malı alacaklıların alacağını karşılamadığı durumda alacak miktarlarıyla orantılı olarak malın bölüştürülmesine dair çözümlü bir problem eserde şöyle anlatılmıştır.

Bir kimsenin Zeyd'e 820 akçe, Bekir'e 650 akçe, Halid'e 900 akçe ve Amr'a 710 akçe borcu olsa ki toplamı 3080 akçedir, toplam malı da 2000 akçe ise bu meblağdan her bir alacaklı ne

17 v. 159a-162a.

18 Özel girişimci veya ortak, devlete düzenli ödeme yapmayı taahhüt ederek, gelir getiren bazı işletmeleri üstlenen kişi (Pamuk 1999: 39).

19 Devlete ait gelirlerin bir bedel karşılığında kiralanması, geçici olarak temliki (Pakalın 1993: 578).

20 Hazineye gelir sağlamak amacı ile tımar alanlarının mukataalaştırıldığı ve bunun Kanuni dönemine dek geri gittiği söylenebilir (Çakır 2003: 42-43).

21 v. 206b-207a.

22 Devlete ait bazı gelirlerin belli bir bedel karşılığında kişilere devredilerek toplanması (Pakalın 1993: 57).

23 Çakır 2003: 40, 68, 183.

24 4 ay 10 gün → 130 gün

3 yıl → $360 \times 3 = 1080$ gün

$$\frac{108000 \times 130}{360 \times 3} = \frac{14040000}{1080} = 13000$$

25 Şemseddin Sâmi 1317: 966.

kadar hisse alabilir? Çözüm için önce asl-ı mal olan mevcut ana miktar 2000 akçe olarak, sonra da "deyn-i sabit" denilen toplam borç miktarı 3080 olarak yazılır. Her bir alacaklıya olan borç miktarı, asl-ı mal ile ayrı ayrı çarpıldıktan sonra bu çarpımlar toplam borca bölünerek, her birine düşen miktar bulunur.[26]

Konu benzer örneklerle zenginleştirilmiştir. Diğer örneklerde de işlem sırasında tercih edilebilecek olası değişiklikler göze çarpmaktadır. Ancak bunların bazılarında asl-ı mal, bölme işlemine imkân vermeyecek kadar küçük bir miktar olduğundan dolayı, işlemleri kolaylaştırmak adına önce sıfır eklenip son aşamada da elde edilenlerden bir basamak kaydırarak gerekli düzeltmeler yapılmıştır. Ayrıca bu hususta, ilgili örnekte görüldüğü gibi tam sayılarla işlemlerin dışında, kesirli sayılarla işlemlerin de söz konusu olduğu belirtilerek taksîm-i guremâya dair birbirinden farklı durumlar göz önüne alınmıştır.

1.2.4. Sikke kesimi hesapları

Burada çözümlü bir problem olarak işlenen 'dirhemden akçe kesimi',[27] esasında sorunun ve çözüm yönteminin belirgin sınırlarla ayrışmamasından ve soru kökünde verilmesi beklenen bazı ipuçlarının çözümde bulunmasından dolayı, hesap becerilerinden ziyade kavram veya akçe kesim işlemine dair bazı malumatın kazandırılması bakımından önem taşımaktadır. O halde, öncelikle darphanedeki mutat uygulamalara sonra da Sadi bin Halil'in bunu işleyişine dikkat çekmek uygun olacaktır.

Darphanelerin çalışma tarzına göre, 1500'lü yılların başında, satın alınan madenlerin Rumeli'de 13065 dirhemi ve Anadolu'da 12185 dirhemi 1 'nevbet' sayılır. Ancak her yerde fiilen 12185 dirhem gümüş, nevbet olarak maliyet ve kazanç hesaplarında esas alınır. 1 nevbetlik gümüşü teslim alan ayar sahibi, bu madeni potaya koyarak ergime işlemine tabi tutar. Bu esnada gümüş yandığı için harku'n-nar denilen oksidasyon kaybı kaçınılmaz olur. 1 nevbet gümüş için yaklaşık 65 dirhemlik kayıp, teamüllere göre normal kabul edilir. 13000 dirhem gümüşün sikkelenmesi sırasında hurda olarak, kırpıntı gümüş kalır. Bu miktarın da bir nevbet için 880 dirhemi geçmemesi lazımdır. Darphane, aldığı 13000 dirhem kalıplanmış gümüşten 120 dirhemini, baskı masraflarını ve usta ücretlerini karşılamak üzere alıkoyar. Böylece 12000 dirhem sikkelenmiş gümüş (akçe) ile 880 dirhem kırpıntı gümüşü verir. Darphanenin kazancını da 12185 dirhem gümüşün bedeli (o çağda kaç akçeye tekabül ediyorsa) ile 12000 dirhemden darp edilen akçenin sayısı tayin eder.[28]

Sadi bin Halil'in konuyla ilgili problemde verdiği değerlere bakılacak olursa, burada farklı

---

26 820 + 650 + 900 + 710 = 3080

$$\frac{820}{3080}=\frac{x_{zeyd}}{2000} \qquad \frac{710}{3080}=\frac{x_{amr}}{2000} \qquad \frac{650}{3080}=\frac{x_{bekir}}{2000} \qquad \frac{900}{3080}=\frac{x_{halid}}{2000}$$

$$x_{zeyd}=\frac{2000\times820}{3080}=532 \quad x_{amr}=\frac{2000\times710}{3080}=461 \quad x_{bekir}=\frac{2000\times650}{3080}=422 \quad x_{halid}=\frac{2000\times900}{3080}=584$$

27 v. 279b-280b.

28 Sahillioğlu 1968: 72-73.
13065 = 65 + 120 + 12000 + 880
işlemlerde 12185 dirhem esas alınmaktadır.
nevbet içinde, hem yanma kaybı, hem darphane masrafı hemde sikkelenmiş gümüş olduğundan
12185 = 65 + 120 + 12000

olarak 60 dirhem oksidasyon kaybı vardır. Ustalara verilecek ücretten de 120 dirhem olarak bahsedildiğinden dolayı, 12180 dirhem 1 nevbet kabul edilmiş ve 13000 dirhemden 820 dirhem akçe hurda artacağı belirtilmiştir. Ücret ve kayıplar çıkarıldığında kalan gümüşün her 100 dirheminden[29] 340 dirhem akçe kesileceği bilgisi sunularak bu koşullar altında problemde darphanenin karı sorulmaktadır. Çözüm için öncelikle 12180[30] ile 340 çarpılıp çarpımın iki hanesi ayrılarak 41412 elde edilmiştir. Ardından 12180 dirhem ile 4 akçe çarpılarak 48720 bulunmuştur. Buradan anlaşılıyor ki soruda verilmese de bir dirhem gümüş 4 akçe kabul edilmiştir. Bu iki çarpımın farkı olan 7308 akçenin de kar olarak devlet görevlisine verileceği ifade edilmiştir.[31]

Muhasebecilerin gündemini oluşturan konular, eserin içerik tablosundan da anlaşıldığı gibi bunlardan ibaret olmayıp verilebilecek örnekler çoğaltılabilir. Bununla beraber, müellifin çadır veya murabaha hesapları[32] gibi bazı problemlerde seleflerinin kitaplarını da takip ettiği söylenebilir.[33] Böylece, *Miftâhu'l-Müşkilâti'l-Ma'hûde* klasik dönemde katiplerin nasıl bir matematik anlayışına sahip olduklarını gösteren eserlerden biri olarak muhasebe matematiği eserleri arasında yerini almaktadır.

2. KAVA'İD-İ ÜSLÛB-I DEFTERÎ İSİMLİ ESER

2.1. Eserin Tanıtımı

Miftâhu'l-Müşkilâti'l-Ma'hûde sona erdikten sonra aynı mecmuada aynı hat ile yazıldığından yine Sadi bin Halil tarafından yazıldığı düşünülen müstakil bir eser mesabesinde farklı bir metin[34] bulunmaktadır ki bu da *Kavâ'id-i Üslûb-ı Defterî* ismini taşımaktadır. Bu konuya, Osmanlı klasik dönemindeki bazı matematik kitaplarında da rastlamak mümkündür. Yani defter tutmaya dair pek çok hususun klasik dönemde kurallara bağlandığı ve bunların "kavâid-i defter", "usûl-i defter" gibi başlıklar altında işlendiği görülmektedir.[35] Ancak Sadi bin Halil'in bu eseri, kuralların bağımsız

29 Müellif bunu bir satırda 400 dirhem, başka bir satırda 100 dirhem olarak ifade etmiştir.

30 Müellif bu değeri akçe cinsinden zikretmektedir.

31 Müellifin çözümü: $13000 = 60 + 120 + 12000 + 820$

$$12000 + 60 + 120 = 12180$$

$$(12180 \times 4) - \left(\frac{12180 \times 340}{100}\right) = 48720 - 41412 = 7308$$

Yazarın notu: Ücret ve kayıplar çıkarıldığında her 100 dirheminden 340 dirhem akçe kesilecek olan gümüşün 12000 dirhem olarak düşünülmelidir.

O halde $(12180 \times 4) - \left(\frac{12000 \times 340}{100}\right) = 48720 - 40800 = 7920$

32 v. 217b-219b; 273a-275b.

33 Oğuz 2018: 108-111; Oğuz 2017: 225-228.

34 Sadi bin Halil, *Kava'id-i Üslûb-ı Defter*, Milli Kütüphane, Yz FB 130/2.

35 Yusuf b. Muhammed (Kâtib-i Müşâhere), *Risâle-i Kenâniye*, Şehid Ali Paşa, no. 1979, v. 72a-79b. Bu eserin incelemesi için ayrıca bkz. Sahilloğlu 1995: 116-135; Hacı Muhammed Akpınarî, *Şems-i Leylân*, İzmir, no. 26756, v. 36a-40a; Derviş Saruhânî (İlyas Akhisarî), *Miftâhu'l-Hussâb,* Milli Kütüphane no. 4077/2, v. 47a-57a; Anonim, *Miftâhu'l-Hussâb,* Arkeoloji Müzesi Yazmalar Kütüphanesi no. 574/2, v. 58b-77b.

bir kitap haline geldiği ilk örnektir. İncelenen nüsha müellifin kaleminden çıkmış olup kırık divanî ve siyakî hatla 27 yapraktır. Eserin baş kısmında besmele veya bir dibace mevcut olmadığı gibi son kısmında da herhangi bir hatime mevcut değildir.

2.2. Eserden Bazı Örnekler ve Eserin Analizi

Esere dair örnekleri ve analizleri zikretmezden evvel Osmanlı kayıt sistemi ve kültürünün ana argümanı olan *defter*i tanımlamak ve izah etmek yerinde olacaktır. *Defter,* lügatte: "1. Mu'âmelât-ı ticâriyye ve îrâd ve mesârif ve hâtırda kalması merâm olunan hesâbât ve sâ'irenin kayd ve tahrîririne mahsûs cedvelli beyâz kitâb. 2. Hesâbât veya esâmî ve rakamları hâvî kâğıd, pusula, liste. 3. Yazı yazmak üzere birlikte dikilüb kitâb şekline konmuş beyâz evrâk" şeklinde tanımlanmaktadır.[36] Esasen *defter* kelimesi köken itibariyle Grekçe olup "post, hayvan derisi" anlamına gelir ve İslâm öncesinde İran yolu ile Arapça'ya, daha sonra da Türkçe'ye geçmiştir.[37] Bu tanımlardan da anlaşılacağı üzere *defter*, ilk ortaya çıktığında bir malzeminin adı iken zamanla yazı yazmak amacıyla kığıtların bir araya getirilmesi ile oluşturulmuş ve ciltlenmiş bir nesneyi ifade eder olmuştur.

Osmanlı döneminde *defter* kavramı söz konusu olduğunda ise bilhassa yukarıda belirttiğimiz ilk tanımdaki birinci ve ikinci maddede belirtilen ifadeler esas alınarak olsa gerek daha ziyade "rakam içeren kayıtlar" *defter* olarak telakki edilmektedir. Oysa ki Osmanlı kayıt kültürünün ilk ortaya çıktığı zamanlar için doğru olan bu yaklaşım, zamanla Osmanlı bürokrasisindeki gelişmelere ve genişlemeye dayalı olarak oluşan kayıt sistemi için doğru kabul edilemez. Nitekim rakam ile alakası olmayan ve arşivlerde kimi fonlardaki ciltli kayıt unsurlarına bizzat Osmanlı *defter* adlandırması yapmaktadır. Mesela Mühimme Defterleri'nin bazılarının kapak yazısında "Mühimme Defteri"[38] ifadesi yazmaktadır. Yine Ahkam Defterleri'nin bazılarının kapak yazısında bu şekilde *defter* ifadesi geçmektedir ki kapağında "Sivas Defteri"[39] yazan Ahkam Defteri buna bir örnektir. Mali kayıtlarla hiç alakası olmayan ve dolayısıyla içerisinde rakam barındırmayan kimi mahkeme sicilleri için de yine bizzat Osmanlı tarafından *defter* adlandırılması yapılmıştır. Bu bağlamda Ankara'ya bağlı Zîr kazasının bir sicil defterinin iç kapak yazısında "İşbu bidâyet hukuk ve sulh esâs defteri bi't-ta'dâd iki yüz altmış yedi sahîfeden ibâret olduğu tasdîk kılınur" şeklinde bir ifade mevcuttur.[40]

Öte yandan defter kaidelerini izah eden Osmanlı muhasebesine dair kimi öğreti kitaplarında da *defter* sadece rakam içeren kayıtlar şeklinde tanımlanmamaktadır. Mesela;

"Sûret----------i

Defeter kavâ'idlerinin gereklülerin beyân eder

36 Şemseddin Sami, 1317: 611.

37 Göyünç 1994: 88-89. Rumca lügatlerde defter kelimesi; *Diftera=Διφτερα*: "işlenmiş deri, meşin, sahtiyân" şeklinde tanımlanmıştır (Panayotidis 1897: 578).

38 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA), Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Sicillatı Mühimme Defterleri (A.DVN.SMHM.d.) 134, H. 20 Cemaziyelevve l1140 / M. 3 Ocak 1728

39 BOA, Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri Sivas Ahkam Defterleri (A.DVNSAHK.SS.d.) 35, H. 29 Cemaziyeahir 1280 / M. 11 Aralık 1863.

40 BOA, Meşihat Şer'iyye Sicilleri (MŞH.ŞSC.d.) 8915, H. 10 Eylül 1337 / M. 10 Eylül 11921.

Meselâ yazıcı defter yazmak dilese gerekdirkim kâğıdı defter ‘âdetince kesüb tamâm mühreledikden sonra çevre kenârların kese andan ortasından büke iki şâkk eyleye ve ibtidâ-i kitâbeti sağdan başlaya….”[41]

“Sûret----------i

Defeter kavâ‘idinin gereklileri budurkim zikr olunur

Meselâ eğer bir yazıcı defter yazmak dilese gerekdirkim kâğıdı defter ‘âdetince kesüb onat vechile mühreledikden sonra çevre kenârcıkların kese andan sonra ortasından büke iki dıl‘ eyleye ve ibtidâ-i kitâbeti sağ dıl‘ından eyleye….”[42]

şeklindeki *defter* tanımlamalarından da anlaşılacağı üzere ayrı ayrı kâğıt parçaları ortadan ikiye katlandığı vakit *defter* hüviyetine bürünüyor. O halde sadece rakam içeren müstakil kâğıt ve ciltli evraka *defter* demek yanlış olur. Bu durumda kâğıtların bir araya getirilmesi ve ciltlenmesi ile ortaya çıkan her kayıt malzemesi *defter*dir demek kanaatimizce yanlış olmayacaktır.

Osmanlı Devleti’ndeki *defter* tanımının zikrini ettiğimiz değişimini, Osmanlı kayıt kültüründe ve düzeninde *defter* kavramının zaman içerisinde şekil ve muhteva bakımından geçirdiği aşamalar ile izah edebiliriz. Başka bir söylemle, daha beylik statüsünde iken henüz bir kayıt tutmaya ihtiyacı yok iken zamanla para basmak, vergi toplamak, askerin donanımını ve ihtiyaçlarını sağlamak gibi kimi temel mali kayıtların tutulması gerekliliği ilk zamanlarda *defter=rakam* şeklinde telakki edilmiştir. Ancak zaman içerisinde sadece mali kayıtlar değil aynı zamanda hukuka ve diğer idari işlere dair kayıtlar da tutulmaya başlayınca söz konusu *defter* kavramının rakamların ötesinde bütün ciltlenmiş kayıtları ifade eden bir kayıt kaynağına dönüşmesi mevzubahistir.

İncelememize konu olan ve kaynaklık teşkil eden *Kavâ‘id-i Üslûb-ı Defter*[43] isimli eserde Sadi bin Halil, ilk olarak kimi ölçü birimleri ve araçlarının tanımını yapmaktadır. Buna dair ilgili kısmın kısmî çevirisi şu şekildedir:

Kavâ‘id-i Üslûb-ı Defter Budur ki Zikr Olunur ve Şerh Kılınur

Der beyân----------ı

Âlât-ı cevâhir ve gayruhû

Miskāl ----------

Cevherde ve zer’de ve râdde yazılur

Miskāl	Miskālan	3 Mesākīl	50 Mesâkîl	70 Mesâkîl
100 Miskâl	200 Miskāl	500 Miskāl	900 Miskâl	1000 Miskāl

41 Derviş Saruhânî, *Miftâhu’l-Hussâb,* Milli Kütüphane, no. 4077/2, v. 47a.
42 Anonim, *Miftâhu’l-Hussâb*, Arkeoloji Müzesi Yazmalar Kütüphanesi, no. 574/2, v. 58b.
43 Sadi bin Halil, *Kava‘id-i Üslûb-ı Defter*, v. 309b-336a.

Dirhe----------m Nükûd ve sâir vezn olan nesnelerde yazılur, bu vecihle Dirhem Dirhemân 3 Derâhim 11 Dirhemen 50 Dirhemen 100 Dirhem 1000 Dirhem	Kıyy----------e Mervâridde yazılur ki tartılmış ola Kıyye Kıyyân 3 Kıyyân 11 Kıyye 60 Kıyye 100 Kıyye 1000 Kıyye
Simt---------- ..... mervârîdde yazılur Simt Simtân 3 Simât 11 Simât 60 Simât 90 Simât 100 Simt 1000 Simât	Tâk---------- Kadifede ve sâir akmişede yazılur Tâk Tâkān 3 Tâk 50 Tâk 100 Tâk 1000 Tâk
Sev----------b Câmelerde yazılur Sevb Sevbân 3 Esvâb 11 Esvâb 50 Esvâb 100 Sevb 1000 Sevb	Zirâ‘---------- Arşuna girer nesnelerde yazılur Zirâ‘ Zirâ‘ân 3 Zirâ‘ 11 Zirâ‘ 50 Zirâ‘ 100 Zirâ‘ 1000 Zirâ‘
Nefe----------r Âdemde yazılur Nefer Neferân 3 Neferen 11 Neferen 50 Nefer100 Nefer 1000 Nefer	Kalçe---------- Dikilmemiş kürklerde yazılur, samur ve vaşak ve kakum gibi Kalçe Kalçeyân 3 Kiyâç 11 Kalçe 100 Kalçe 1000 Kalçe
Re’s---------- Hayvanâtda yazılur 1 // Re’sân 3 // , 11 // , 50 // , 100 // 1000 //	Kışlak---------- Şikâr olan canavarlarda yazılur Kışlak, Kışlakan, 3 Kışlak, 11 Kışlak 100 Kışlak, 1000 Kışlak[44]

Buradaki çevirilerden de anlaşılacağı üzere yazar, bilhassa maliye kaleminde ve muhasebe sistemi dahilinde kullanılacak ölçü birimlerine ve araçlarına ilişkin tanımlara yer vermiştir. Özellikle kimi rumuzlar ve kısaltmalar ile erkâm-ı dîvâniyyeye yer verilen ilgili kısım, döneminin katipleri için kayıt tutma noktasında yol ve yöntem gösterici mahiyettedir. Ayrıca bugün kaynak çözümlemelerinin sağlıklı yapılabilmesi açısından da önem arzetmektedir.

Sadi bin Halil, ölçü kısımlarından sonra ise kimi defter türlerinin nasıl kaleme alınması hakkında bilgi vermektedir. Bu hususta ilgili kısımlara dair çeviri örnekleri şu şekildedir:

Der beyân ----------ı

Ruznâmçe-i mübârek budur

Evvel ruznâmçenin aslın ve târihin ve sâniyen yevmin ve sâlisen şehrin yazmakdır. Eğer îrad vâki‘ olursa el-îrâd deyü bir râdde çeke ve eğer masraf vâki‘ olursa el-masraf deyü bir râdde çeke. Îrâdı îrâddan ve masrafı masrafdan fark ideler. Îrâdı îrâd altına ve masrafı masraf altına yaza ve bir varakdan bir varaka ol günün îrâdı ve yahud masrafı vâki‘ ola ol vakit tetimme deyü bir med çeke

44 *A.g.e.*, v. 309b-310a.

yevmin ve şehrin med'in altına bile yaza ve yahud masraf olsa ol vakit el-îrâd ve yahud el-masraf deyü bir med çeke ve her ayın gurresinden tâ selhine varınca böyle yaza. Ve eğer îrâd ve yahud masraf vâki‘ olmasa ol günlerde hâliyen deyü bir med çeke ve eğer ol günlerde in‘âmât ve yahud teşrîfât ve mersûmat ve mevâcibât ve mukāta‘ât ve irsâliyât ve deff-i kat‘ ve ibtidâ-i mevâcibât ve inkıtâ‘-i mevâcibât ve teslîmât ve sâir vâkı‘ât her ne ki vâki‘ ola ale'l-infirâd her birine bir med çeke birbirinden fark ide mechûl nesne kalmaya. Bu husûsda tam dikkat etmek gerekdirdir ki hatâ vâki‘ olmaya ve's-selâm…[45]

Der-beyân ---------- 1

Mevâcibât, bilgil ki mevâcibin aslı evvel târîhin ve sâniyen cemâ‘atın ve bölüğün ve neferin ve yevmiyesin ve mukarrerin ve müşâheresin yazmakdır işbu mûcibçe...[46]

Matbah-ı Âmireye kâtib olan harc-ı me'kûlât yazmalu ola bu tarîk üzerine yazalar

Defter ---------- i

İhrâcât-ı Matbah-ı Âmire der-âmede (ve) reft Sarây-ı Cedîd an-yed-i Mahmud Bakkal

26 Muharremü'l-harâm sene ihdâ erba‘în ve tis‘a mie...47

Defter----------i

Mahsûlât-ı pençik-i deryây-ı İstanbul an-Deryây-ı Sefîd ve Bahr-i Siyâh âmedzen ve reftend be-ma‘rifet-i Abdurrahman Çelebi emîn ve Hüseyin Çelebi kâtib der-tahvîl-i Mehmed bin İsmail el-âmil-i pençik...48

Der-beyân----------1

Mevcûdat-ı Hızâne-i Âmire ki evvelâ lazımdır ki her bâr Hızâne-i Âmireyi yoklamalu olduklarında evvel târîhin ba‘de yevmin ve şehrin ve kimin ma‘rifetiyle görülür ve her cins ki mevcûd bulunur her birine ale'l-infirâd birer med çekilir işbu mûcibce zikr olunur...[49]

Der-beyân----------1

Kâtibân-ı Mezkûrîn

Muhâsebe----------i

Vâridât ve masârif-i Hızâne-i Âmire -ammerahüllâhü te‘âla ilâ yevmi'd-dîn- ve an-akçe-i mahsûl-i bağçe-i âmire ve zevâid-i evkâf-ı selâtîn ve an-akçe-i avârız ve mahsûl-ı evkâf-ı Mekke ve Medine -şerrefehüllâhü te‘âlâ- an-evvel-i nevrûz el-vâki‘ fî 10 Şevvâlü'l-mükerrem min-şühûr-ı sene 945 ilâ 16 Şevvâlü'l-mükerrem sene 946 be-ma‘rifet-i Mevlana Kıvamüddin Efendi ve Mev-

45 *A.g.e.*, v. 310a-310b.
46 *A.g.e.*, v. 312a.
47 *A.g.e.*, v. 314b.
48 *A.g.e.*, v. 317a.
49 *A.g.e.*, v. 319b.

lana Muhyiddin Efendi ki Defterdârân-ı Hızâne-i Âmire...[50]

Defterin ilgili kısımlarından aldığımız kadarıyla bu çeviriler incelendiğinde karşımıza şu sonuç çıkmaktadır: Yazarın beyan ettiği söz konusu defter türleri sadece maliye kalemine ilişkindir. Hatta bilhassa Matbah-ı Âmire'nin işleyişine ilişkin defter türleridir. Bunun temel sebebi Sadi bin Halil'in Kanunî'nin sadrazamlarından İbrahim Paşa zamanında Matbah-ı Âmire kiler katipi olarak hizmet etmiş olmasıdır. Bu nedenle bu eserin ilgili kısmını, yazarın mesleki deneyimlerini ve kayıt tutuş usullerini usta-çırak ilişkisi bağlamında kendisinden sonrakilere aktardığı şeklinde yorumlayabiliriz. Nitekim yukarıdaki çevirinin bir yerinde geçen "Matbah-ı Âmireye kâtib olan harc-ı me'kûlât yazmalu ola bu tarîk üzerine yazalar" şeklindeki ifade bu düşünceyi doğrulamaktadır.

SONUÇ

Miftâhu'l-Müşkilâti'l-Ma'hûde, aritmetiksel konuları kapsayan hacimli bir hesap kitabı olup, burada daha ziyade bilinen niceliklerle hesabın öne çıktığı anlaşılmaktadır. Eserde cebir ve mukabele gibi bilinmeyen niceliklerle hesap yöntemlerine rastlanmamakta, eserin sadece yirminci bölümünde oran-orantı konusu bu bağlamda ayrıntılı olarak işlenerek uygulamaları yapılmaktadır. Eserdeki tüm konular, genel itibariyle, alıştırmalarla pekiştirilmektedir. Soru çözümlerinde bol miktarda alternatif ve kolaylaştırıcı teknikler sunulmaktadır. Eserin hem sonunda hem de tetimmesinde çözümlü problemler olduğundan, muhasebecilerin matematiksel becerileri azami düzeyde desteklenmektedir.

Kavâ'id-i Üslûb-ı Defter ismini taşıyan eser ise daha ziyade Osmanlılarda kayıt tutmaya dair katiplere yol gösterici bir eserdir. Bilhassa yazarın yaptığı görevden dolayı rûznâmçe, muhâsebe, mevâcibât, mahsûlât defterleri gibi bazı mâlî kayıtların yazıldığı defterlerin nasıl tutulacağına dair örneklem üzerinden anlatım ile ölçüm araçları ve birimleri hakkında bir bütün olarak bilgi veren bu risale, söz konusu defter tutma kurallarının bağımsız bir kitap haline geldiği ilk örnek olması hasebiyle önemlidir. Bu bakımdan ilgili risale özel olarak defter diplomatiği açısından genel olarak da Osmanlı maliyesi ve iktisat tarihi açısından önem arz etmektedir.

O halde mecmuanın ilk risalesi, müstakil bir matematik kitabı olarak muhasebecilere aritmetiksel incelikler yardımıyla matematiksel beceriler kazandırmaktadır. İkinci risalesi ise, müstakil bir usul kitabı olarak muhasebecilere defter tutma becerileri kazandırmakta hatta bu yönüyle Osmanlı klasik döneminin özgün ve ender metinlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlılarda gün yüzüne çıkmamış böyle bir örneğin mevcudiyeti, klasik dönemde, bu tarz -hatta daha yetkin- başka müstakil yazma eserlerin olasılığını akla getirmekte, tarihçileri bu anlamda yeni sorulara cevap aramaya yönlendirmektedir. Böylece Sadi bin Halil, Osmanlı iktisadını çok yönlü beslemiş bir bürokrat ve aynı zamanda kaleme aldığı rehber mesabesindeki risaleleri vasıtasıyla klasik dönemin iktisadi gereksinimlerini bizlere fark ettirmiş velûd bir yazar olarak kendini göstermiştir.

50 *A.g.e.*, v. 321b.

KAYNAKÇA

Araştırma ve İncelemeler

Akgündüz, A. 1990. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri* 2, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

Bülbül, Y. 1991. "Klasik Dönem Osmanlı Muhasebe Sistemi" *Divan* 1: 151-182.

Çakır, B. 2003. *Osmanlı Mukataa Sistemi (16-18. Yüzyıl),* Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Fazlıoğlu, İ. 2003. "Osmanlı Klasik Muhasebe Matematiği Üzerine Bir Değerlendirme" *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* I/1: 345-367.

Göyünç, N. 1994. "Defter" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 9: 88-90.

Güvemli, O., Toraman, C., Güvemli, B. 2014. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet Muhasebesi: Anadolu Kayıt Kültürü*, Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu, İstanbul.

İhsanoğlu, E., Şeşen, R., İzgi, C. 1999. *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi* 1, IRCICA, İstanbul.

İnalcık, H. 1991. "Osmanlı Metrolojisine Giriş" (çev.) Eşref Bengi Özbilen, *Türk Dünyası Araştırmaları* 73: 21-50.

Pakalın, Mehmet Z. 1993. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* 2, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.

Panayotidis, Y. 1897. *Kâmûs-ı Rumî - Rumcadan Türkçeye Lügat* I, Yovanaki Panayotidis Matbaası, İstanbul.

Pamuk, Ş. 1999. *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Sahilloğlu, H. 1968. "Türk Para Tarihi Bakımından Eski Hesap Kitaplarının Değeri" *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 7: 71-75.

Sahilloğlu, H. 1995. "Osmanlı Devlet Muhasebe Sisteminde Birimler" *Osmanlı Türk Diplomatiği Semineri (30-31 Mayıs 1994 - Bildiriler),* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul: 113-135.

Şemseddin Sâmi, *Kamus-ı Türkî,* İkdam Matbaası, Dersaadet 1317.

Oğuz, T. 2017. "Muhasebecilerin Eserlerinde Muamele-i Şeriyenin Yeri: Çözüm Yöntemleri ile Murabaha Problemleri" *Muhasebe ve Finans Araştırmaları Tarihi Dergisi* 13: 205-250.

Oğuz, T. 2018. "Osmanlıların Klasik Dönem Muhasebecileri ve Telif Ettikleri Muhasebe-Matematik Eserleri" *Muhasebe ve Finans Araştırmaları Tarihi Dergisi* 15: 98-145.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, A.DVN.SMHM.d: Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Sicillatı Mühimme Defterleri 134.

BOA, A.DVN.SAHK.SS.d: Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri Sivas Ahkam Defterleri 35.

Yazma Eserler

Anonim, *Miftâhu'l-Hussâb,* Arkeoloji Müzesi Yazmalar Kütüphanesi, no. 574/2.

Derviş Saruhânî (İlyas Akhisarî), *Miftâhu'l-Hussâb,* Milli Kütüphane, no. 4077/2.
Hacı Muhammed Akpınarî, *Şems-i Leylân*, İzmir, no. 26756.

Sadi bin Halil, *Miftâhu'l-Müşkilâti'l-Ma'hûde,* Milli Kütüphane, Yz FB, no. 130/1; İstanbul Üniversitesi TY, no. 517.

Sadi bin Halil, *Miftâhu'l-Müşkilâti'l-Ma'hûde,* İstanbul Üniversitesi TY, no. 517, talikle 199 yaprak (istinsah tarihi: H. 1139).

Sadi bin Halil, *Kava'id-i Üslûb-ı Defter,* Milli Kütüphane, Yz FB, no. 130/2.

Yusuf b. Muhammed (Kâtib-i Müşâhere), *Risâle-i Kenâniye*, Şehid Ali Paşa, no. 1979.

Meşihat Şeriyye Sicilleri (MŞH.ŞSC.d.)

MŞH.ŞSC.d. 8915.

MALİYE – BÜTÇELER – KURUMLAR



4

OSMANLI VİLAYET HUSUSİ BÜTÇELERİNİN HAZIRLANMA VE ONAY SÜRECİ

Kerim Sarıçelik[*]

GİRİŞ

Tanzimat'tan önce Osmanlı taşrasında idari masraflar *tevzi defterleri* yoluyla bölgedeki vergi mükelleflerince karşılanırdı. Eyalet ve sancaklarda altışar aylık süreler itibariyle oluşturulan tevzi defterlerine idari birimin cari harcamaları, kamuya ait tamir ve inşa giderleri gibi yatırım harcamaları, sosyal hizmetler ve yardımlar ile olağanüstü masraflar hesaplanarak kaydedilirdi. Bunlara muamele ücretleriyle birlikte taşra mülki amirleri adına toplanan örfî vergiler ile bedel-i ağnam, iane-i cihadiye ve avarız gibi merkeze ait olan vergiler de eklenirdi. Böylece tespit edilen tutar vergi mükellefleri arasında tevzi edilmek suretiyle toplanırdı.[1] Harcamalarla tahsil işlemi arasında zaman farkı olduğundan taşra yöneticileri yöredeki esnaf ve sarraflardan faizle para tedarik ederek işleri yürütürlerdi. Alınan borçlar, faizleri de eklenmek suretiyle tevzi defterlerinde gösterilir ve diğer masraflarla birlikte tahsil edilirdi.

Tanzimat'la birlikte uygulama alanına giren yeni vergi sistemi ile artık idari masraflar örfî vergiler yerine ikame edilen *virgü* den karşılanma yoluna gidilmiştir. Böylece harcamalar yapılmadan önce halkın ödeyeceği virgü tarh ve tahsil edilecek, masraflar, virgü gelirleri sağlandıkça yapılacağından borçlanmaya gerek kalmayacaktı.[2] Öte yandan Tanzimat yöneticileri malî merkeziyetçiliği meydana getirmek için taşra maliyesini de kontrol altına alma eğiliminde olmuştu. Taşra idari birimlerinde malî organizasyon kurularak, Maliye Nezaretine eyalet ve sancaklardan düzenli olarak aylık gelir gider cetvelleriyle, yıllık muhasebe defteri gönderilmeye başlanmıştı. Böylelikle merkezi idare taşra gelir ve gider gerçekleşmeleri üzerinde daha sağlıklı bilgiler edinmeye başlamış, harcamaları denetleme imkânına sahip olmuştur.

Malî merkeziyetçilik anlayışı taşra idaresine yeni bir düzen getiren vilayet nizamnamelerine de yansımıştır. Nitekim Maliye Nezaretince genel devlet bütçesinin bir uzantısı olarak vilayetlerde

* *Doç Dr, Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Konya/Türkiye, ksaricelik@erbakan.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2824-6132.*

1 Abdurrahman Vefik 1328: 70-71; Çadırcı 2013: 148-149, 163-164.

2 Süleyman Sûdî 1306: 85.

bir sene içerisinde tahsil edilmesi gereken devlet gelirleriyle vilayetlerin gerçekleştirecekleri tahmini idari harcamalarını içeren *muvazene defterleri*, hazırlanmaya başlanmıştır. Resmî muamelelerde vilayet bütçesi olarak da isimlendirilen muvazene defterleri vilayetlerce her sene düzenli bir şekilde merkeze gönderilmekte olan gelir-gider cetvelleri temel alınarak hazine tarafından oluşturulmaktaydı. Hazineye bağlı *masârifât muhâsebesi* her vilayete bir muvazene defteri gönderir ve vilayetler bu defteri esas alarak her sancak için ayrı ayrı muvazene defterleri hazırlarlardı. Sancak muhasebeleri de aynı şekilde kazalar için defterler tanzim ederlerdi. Vilayetlerin bütçe masrafları dâhiliye, maliye, şerriye, maarif, ticaret ve nafia başlıkları altında altı kısımda gösterilirdi. Vilayette yapılan nizamiye, bahriye ve tophane dairelerine ve Hazine-i Hassa'ya ait harcamalar hazineden gönderilen havalenamelerle yapılırdı. Evkaf Hazinesi masrafları ise kendi varidatından karşılanırdı.[3] Vilayet bütçelerinde mahalli masraf kalemleri olarak gösterilen dâhiliye, maliye, şerriye, maarif, ticaret ve nafia dairelerinin tahsisatları aslında bu dairelerin bağlı oldukları nezaretlerin genel devlet bütçesindeki giderlerinin taşra kısmını meydana getirmekteydi. Aynı şekilde vilayetlerin bütçeye konu olan tüm gelirleri de aynı zamanda genel bütçenin gelirlerinin bir kısmını oluşturmaktaydı. Öyleyse vilayet bütçesi bir anlamda merkezi yönetimin taşradaki harcama ve gelir uzantısıydı.[4]

Vilayetlerde gelirlerin toplanması ve masrafların yapılması, vilayetlerin tüzel kişilikleri olmadığı için genel bütçe doğrultusunda merkezî yönetim adına gerçekleştirilmekteydi. Vilayetlerin kendi gelirleri yoktu. Masraflarını kendileri belirleyememekteydiler. Dolayısıyla kendi bütçelerini de oluşturamamaktaydılar. Bu durum 26 Mart 1913 tarihinde çıkarılan İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Kanun-ı Muvakkati'ne kadar böyle sürmüştür.[5] Vilayet Kanunu vilayetin genel yönetimi yanında bir yenilik olarak vilayet hususi idaresi denilen taşınır taşınmaz mallara sahip bir tüzel kişiliği de meydana getirmişti. Artık vilayet hususi idaresi kamu hizmeti yapan ayrı bir hukuksal yapı olarak görülmekte ve onun organları ve yürütme kararı alma yetkisi kabul edilmekteydi. Böylelikle vilayetler kendilerine tahsis edilmiş gelirlerle bazı mahalli hizmetleri yapabileceklerdi. Bunun için tahmini hususi bütçeler hazırlamaya başlamışlardır.

Vilayet kanununda hususi bütçenin hazırlanma ve onaylanma süreciyle ilgili genel bilgiler bulunmaktaydı. Kanunda öngörülen hususları açıklayıcı mahiyette bir de talimatname kaleme alınmıştı. Ayrıca Maliye Nezareti vilayetlere 27 Temmuz 1913 tarihinde içinde örnek bütçe şablonunun olduğu bir de tarifname göndermişti. Fakat buna rağmen vilayetlerin, bütçelerde çeşitli hatalar yaptıkları, hususi bütçeyle ilgisi olmayan gelir ve giderleri muvazenelerde gösterdikleri ya da bütçelerde bulunması gereken hususları göz ardı ettikleri görülmüştür. Bu araştırmada esas olarak hususi bütçelerin hazırlanma ve onay sürecindeki bürokratik işlemler hakkında bilgiler verilerek vilayetlerin bütçe hazırlarlarken yaşadıkları tereddütler, yaptıkları hatalar spesifik örneklerle ortaya konulacaktır. Aynı zamanda taşra bürokrasisinin yaptığı bilinçli/bilinçsiz usulsüzlüklerin nedenleri üzerinde de durulacaktır. Fakat konunun bütünlüğünün sağlanabilmesi için vilayet hususi idarele-

3 Vilayet bütçesi hakkında 26 Nisan 1871 tarihinde bir talimat hazırlanarak vilayetlere gönderilmiştir. Talimat, vilayet bütçelerinin hazırlanma safhasında maliye hazinesi ile vilayet birimlerinin takip edecekleri basamakları ayrıntılı bir şekilde tarif etmektedir. "Vilâyâtın Mesârifât-ı Umûmiyesi Hakkında Talîmât", *Düstûr*, I. Tertib, C. II, s. 74-78.

4 Akkuş 2011: 263-264.

5 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri Nizamat Defterleri (A.DVNS.NZAM.d.) 24, s. 1-19; *Düstur*, Tertib 2, C. V, s. 186-216; Takvîm-i Vekâyi, no: 1414 (15 Mart 1329).(Kısaltma: *Vilayet Kanunu*)

rinin görevleri ile hususi bütçe gelir ve giderlerinin bir çerçevesinin çizilmesi gerekmektedir. Bu konulara dair kapsamlı bilgiler veren bir kitabımız bulunmaktadır.[6] Dolayısıyla araştırmanın bu kısmı 1913 tarihli vilayet kanununun ilgili hükümlerine dayandırılarak kitapta ortaya konulan bilgi ve yorumların katkısıyla oluşturulacaktır.

1. VİLAYET HUSUSİ BÜTÇELERİ

1.1. Vilayet Hususi İdarelerinin Görevleri

Vilayet hususi idaresi kendi kararlarını alabilen bir tüzel kişiliğe sahipti. İdareyi temsil eden organlar; vali, meclis-i umumi ve vilayet encümeni idi. Vali icra kuvvetiyle donatılmıştı. Valinin emri altında muhasebe-i hususiye adında bir daire bulunmaktaydı. Vilayet hususi idaresinin görevi mahalli hizmetlerin bir kısmını yerine getirmekten ibaretti. Bazı mahalli hizmetler belediyelerce yapılacaktı.[7] Vilayet hususi idarelerinin görevlerinin çerçevesi vilayet kanununda ayrıntılarıyla belirlenmiş, vilayetler bu hususlardaki hizmetlerden sorumlu tutulmuştur. Vilayetler öncelikle yapım ve tamiri Nafia Nezaretine ait olanlar dışında liva, kaza ve nahiyeleri birbirine bağlayan yollar ve köprülerin inşa ve tamiratının yapılmasından sorumluydu. Vilayet bütçesinin müsaadesi dâhilinde göl ve bataklıkların ıslahı ve kurutulmasına gayret edecekler, uygun nehirlerden cetveller açılmak suretiyle arazinin sulanmasını sağlayacaklardı veya bu işleri ihaleyle yaptıracaklardı. Vilayette tarım ve hayvancılığı geliştirmek için numune tarlaları, tecrübe çiftlikleri ve fidanlıklar ile çiftçilik mektepleri, damızlık hayvan depoları ve ziraat aletleri depoları tesis edecekler, sergiler açıp yarışmalar düzenleyeceklerdi. Vilayetin iklimine uygun yeni mahsulleri teşvik etmek için ücretsiz tohum ve fidan dağıtmak ve tohum ıslahı yapmak, orman yetiştirmeye müsait alanlarda ormanlar tesis etmek, yabani ağaçları aşılayarak faydalı hâle getirmek hususi idarenin görevlerinden sayılmıştı. Ayrıca vilayete modern ziraat aletleri celp edilerek ahaliye tanıtılacak ve isteyenlere kiraya verilecek, ziraatla ilgili müzeler ve yardım şirketleri açmak suretiyle ziraat geliştirilmeye çalışılacaktı.

Öte yandan şehir ve kasabalarda menfaati belediyelere ait olmak ve şartları devletçe belirlenmek üzere tramvay hattı inşa edilmesi ve işletilmesi, elektrik veya havagazıyla aydınlatma yapılması veya içme suyu tedariki gibi konularda süresi 40 seneyi geçmemek üzere imtiyaz verilmesi görevi vilayete bırakılmaktaydı. Vilayetler ayrıca idari birimin sınırları içinde otomobil ve omnibüs işletmek isteyenlere, fabrikalar tesis edenlere ruhsat verecekti. Yalnız imtiyaz süresi 40 seneyi geçerse merkezden izin alınması gerekmekteydi.

Vilayette sanayi ve ticareti geliştirmek amacıyla tedbirler almak da hususi idare görevlerinden sayılmıştı. Öyle ki vilayetler sanayi ve ticaret odalarıyla borsalar kuracaklar, sanayi mektebi tesis etmeğe gayret edecekler, bu okulda öğrencilere mahalli ihtiyaçlara uygun mamullerin yapımının öğretilmesini sağlayacaklardı. Ayrıca sanayi ve ticaret müzeleri ile pazar ve panayırlar kurmaya ve sergiler açmaya çalışacaklardı. Vilayete mahsus iktisat ve itibar sandıkları kurmak veya buna ruhsat vermek de vilayet hususi idaresinin göreviydi.

6 Sarıçelik 2019.

7 *Vilayet Kanunu*, Madde: 76-77; Sarıçelik 2019: 92.

Hususi idare vilayet eğitimi üzerinde belirleyici bir rol de üstlenmekteydi. Nitekim vilayette iptidai, rüştiye, idadi ve darülmuallimin-i iptidai mektepleri tesis etmek, okuma-yazma bilmeyenler için gece mektepleri açmak ve bunları kanunu dairesinde idare etmek görevi hususi idareye bırakılmıştı. Hususi idare vilayette hastane, eytamhane, bimarhane ve darülaceze gibi kurumlar tesis edecek, vilayete ait bütün emlak, emval ve akar ile vilayet menfaatine tesis edilmiş müessesat-ı nafia ve hayriyenin idaresinden sorumlu olacaktı.

Vilayet hususi idarelerinin sınırları çizilen hizmetleri yapabilmeleri için malî kaynaklara sahip olmaları gerekirdi. Merkezî hükümet hizmetleri paylaştığına göre vilayetlere bazı gelirler tahsis etmesi veya gelir sağlamasına imkân tanıması icap ederdi. Nitekim hükümet, vilayet kanunu ile bir kısım gelir kaynaklarını vilayetlere bıraktığı gibi vilayetlerin belirli ölçülerle gelir temin etmesine de müsaade etmiştir.[8]

Vilayet hususi idareleri hizmetlerini hususi bütçeler tanzim etmek suretiyle planlı bir şekilde yapacaklardı. Vilayetler adi ve fevkalade olmak üzere iki çeşit bütçe hazırlayacaklardı. Vilayet gelir ve giderlerinin reel olarak yansıdığı esas bütçe, *adi bütçe* olacak, *fevkalade bütçe* ise adi bütçeyi tamamlayıcı bir yapı arz edecekti.

1.2. Vilayet Hususi Bütçesi Gelirleri

Vilayet kanununda vilayetin adi bütçesinin gelir kısmını oluşturan hususlar belirlenmişti. Hükümet tarım ürünleri vergisi olan aşara bağlı olarak tahsil edilmekte olan maarif hissesini vilayetlere bırakmaktaydı. Aynı yolla alınan menafi hissesi ise eskiden olduğu gibi ziraat bankalarına verilecek fakat banka buna karşılık vilayetlere yıllık kârından bir miktar ayıracaktı. Yine hazine gelirlerinden olan *turuk ve maâbir bedelât-ı nakdiyesi* tamamen vilayetlere bırakılıyordu. Vilayet meclis-i umumileri karar alarak nakit bedel miktarını istedikleri şekilde belirleyebilirlerdi. Hükümet vilayetlere bazı genel vergiler için belirli bir miktarda munzam koyma hakkını da vermişti. *Zebhiye, müsakkafat, temettü* vergileri ile *ağnam, deve, camus ve canavar resmine*, *ferağ ve intikal harçlarına* ve *bedel-i nakdi-i askeriye* vilayet hesabına ek zam koyabilecekti.

Vilayet hususi idarelerine taşınır taşınmaz mal edinme hakkı verildiği için vilayete ait emval ve emlakin bütün gelirleri de adi bütçelerin gelirlerinden sayılmıştı. Ayrıca numune çiftlik ve tarlaları, çiftçilik mektepleri, damızlık hayvanat ve ziraat aletleri depoları, sanayi mektep ve sergileri, ticaret sergileri ve panayırlardan hâsıl olacak bütün gelirleri, vilayetçe tesis ve idare edilecek okulların her nevi varidatı ile vilayet matbaa ve gazeteleri gelirleri vilayet hususi idaresine aitti.

Vilayet hususi idaresinin görevi kabul edilen köprü, iskele ve kayık işletilmesi ile bunun ihalesinden doğan gelirler, vilayet dâhilinde işlemek üzere tesis edecek tramvay, omnibüs, otobüs ve otomobil gibi nakliye vasıtaları şirketlerinden ve fabrikalardan yıllık alınacak miktarlar ve bunlara verilecek imtiyazname ve ruhsatnameler mukabilinde beş liradan elli liraya kadar alınacak

8 *Vilayet Kanunu*, Madde: 78; Sarıçelik 2019: 92-93.

ruhsatname harçları da adi bütçeye konu olan hususi idare gelirleriydi. Kanunlara uymak koşuluyla bunlar haricinde vilayetçe edinilmiş her nevi gelir kaynağı tasarruf edilebilir, hibe ve vasiyet yoluyla bırakılan para ve mallar da kabul edilerek adi bütçe geliri olarak gösterilebilirdi. Son olarak da ihtiyaç duyulması ve hükümetin onay vermesiyle genel bütçeden vilayet hususi bütçesine yapılacak yardımlar da adi bütçe geliri kabul edilmişti.[9]

Vilayet kanunu fevkalade bütçenin gelirlerini beş başlık altında toplamıştır. Olağandışı masraflara ait olmak ve nispeti özel kanunla tayin olunmak üzere vilayet meclis-i umumisinin genel vergiler üzerine geçici olarak koyacağı munzamlar, borçlanma gelirleri, genel bütçeden yapılacak yardımlar, hibe ve vasiyet yoluyla elde edilecek gelirler ve adi bütçenin gelir fazlasından ayrılacak meblağlar olarak belirlenmiştir.[10]

1.3. Vilayet Hususi Bütçesi Giderleri

Vilayetin tanımlanmış görevlerini ifa edecek kurumların işletme masrafları ve personel maaşları, cari yıl içinde yapılacak yatırım ve transfer harcamaları hususi bütçelerde gösterilecekti. Vilayet kanunda adi bütçelerin gider kısmını oluşturacak masraflar belirlenmişti. Hususi idare organları olan meclis-i umumi ve vilayet encümeninin kırtasiye, tefriş, ısıtma ve müteferrik masrafları, meclis-i umumi üyelerinin yevmiye ve harcırahları ile encümenin maaşları ve meclis-i umumi üyelerinin seçimi için yapılacak masraflar adi bütçede yer alacaktı. Bunun yanında vilayet hususi idaresi memurları ile mektepler personelinin maaşları ve kurumların tamir, inşa ve işletme giderleri ilgili fasıllar da ayrı ayrı gösterilecekti. Adi bütçelere vilayetlerde tesis edilmiş umur-ı nafia ile emlak ve akarlarının tamir masrafları, vergi ve sigorta bedelleri, daimi masrafları da eklenecekti. Vilayet hususi idaresi gelirlerinin tahsil masrafları, şayet yapıldıysa istikraz taksitleri de bütçede gösterilecek, vilayet yol ve köprülerinin inşa, tamir masrafları ve daimi masrafları da kaydedilecekti. Adi bütçelerde ayrıca vilayete ait müessesat-ı hayriye ve sıhhiye ile vilayet matbaa ve gazetesi masrafları da bulunacaktı. Bunlardan ayrı olarak vilayetin hususi vazifelerine dâhil veya kanun ile icrası vilayete bırakılmış hizmetlerin tamamının gerektirdiği masraflar da adi bütçelerde bulunacaktı.[11]

Vilayet kanunu fevkalade bütçede gösterilecek tahmini harcamaların mahiyetini de belirlemişti. Buna göre vilayetin görev alanına giren hizmetlerle ilgili yeni inşaat ve tesisat giderleri, vilayetin daimi masrafları dışında oluşacak geçici harcamalar fevkalade bütçelerin gider tertiplerini oluşturacaktı.[12]

9 *Vilayet Kanunu*, Madde: 80; Sarıçelik 2019: 112-113.
10 *Vilayet Kanunu*, Madde: 81; Sarıçelik 2019: 113.
11 *Vilayet Kanunu*, Madde: 82; Sarıçelik 2019: 124-125.
12 *Vilayet Kanunu*, Madde: 83; Sarıçelik 2019: 125.

2.VİLAYETLERİN HUSUSİ BÜTÇE HAZIRLAMA VE ONAY SÜRECİ

Vilayet hususi bütçeleri, hususi idarenin bir organı olan ve valinin başkanlık ettiği meclis-i umumiler tarafından hazırlanırdı. Vilayet meclis-i umumileri kazalardan nüfus oranları gözetilerek seçilen üyelerden oluşurdu. Her sene belirlenen tarihte vilayet merkezinde toplanan ve 40 gün boyunca çalışan meclis, vilayeti ilgilendiren eğitim, bayındırlık, ziraat, ticaret, sanayi, sağlık, vergi ve idareye dair meseleleri görüşür, kararlar alır ve gelecek seneye ait tahmini hususi bütçeyi tartışarak kabul ederdi.

Vilayet kanununda hususi bütçelerin hazırlanma biçimine dair bazı bilgiler verilmekteydi. Kanunda, adi ve fevkalade bütçeye esas olacak gelirler ve masraflar belirtilmişti. Meclis-i umumiler bu sınırlar içinde özgürce bütçe yapabileceklerdi. Meclislerin oluşturacakları bütçeyi bir devlet kurumunun ya da yetkilisinin değiştirmesi söz konusu olamayacaktı. Fakat bütçelerde daimi masrafların mutlaka gösterilmesi gerektiğinden şayet bu türden bir masraf bütçeye dâhil edilmemişse valinin resmî yazısıyla Dâhiliye Nezareti tarafından resen bütçeye konulabilecekti.[13] Vilayet hususi bütçeleri için hesap devresi 12 ay ve kapatma muamelesi iki aydan ibaret olacak, bir senenin bütçesinden devreden meblağ, ertesi sene bütçesinde ait olduğu fasla ilave olunacaktı.[14] Valinin maiyetinde çalışacak olan vilayet hususi muhasebe kalemi müdürü her sene, gelecek seneye ait tahmini bütçe taslağını meclis-i umumide görüşülmek üzere vilayet makamına takdim edecekti.[15] Kanunda ayrıca meclis-i umumilerin bütçe hazırlarlarken dikkat etmesi gereken iki hususa da değinilmişti. Meclis-i umumiler bir özel kanunla izin verilecek nispet dâhilinde genel vergilere konulacak küsurat-ı munzama miktarını tayin edecekler ve gerekli gördükleri takdirde bir yıllık adi bütçe gelirlerinin üçte ikisini geçmemek kaydıyla istikraz yapabileceklerdi.[16] Görüldüğü gibi vilayet kanununda bütçelerin tertip edilme biçimine dair kapsamlı bilgiler yoktur. Bütçelerin uygulanması ve hesap kesim işlemlerinden de ana hatlarıyla bahsedilmiş ayrıntıya girilmemiştir. Bu eksiklikler, hazırlanarak vilayetlere gönderilen İdâre-i Husûsiye-i Vilâyât Talimâtnâmesi ile bir ölçüde giderilmeye çalışılmıştır.[17] Talimatnamede hususi bütçelerin hazırlanması ve tasdiki, gelirlerin ne şekilde tahsil olunacağı ve bütçede gösterileceği, bütçe tahsisatlarının tediye usulü, Ziraat bankası ve mal sandıklarının bu konulardaki fonksiyonları, bütçelerin kesin hesap muhasebeleri ve muhasebe-i hususiye müdürlerinin görev ve sorumlulukları geniş bir şekilde izah edilmiştir. Maliye Nezareti de vilayet hususi bütçelerinin bütün meclis-i umumiler tarafından yeknesak bir surette tanzim edilebilmesi için 27 Temmuz 1913 tarihinde bir tarifname hazırlayarak örnekleriyle birlikte vilayetlere göndermiştir.[18] Vilayetler tarifnamede gösterildiği biçimde önce bir bütçe nizamnamesi oluşturacaklardı. Burada masraflar ile gelirlerin toplam miktarları ve o sene yürürlükte olmak üzere nizamnameye konulmasına lüzum görülen maddeler sırasıyla gösterilecekti. O sene bütçesinin gelirleri (Elif) işaretli cetvele, masraflar (B) işaretli cetvele, kısımlar hâlinde kaydedilecekti. Gelir çeşitlerinin her birinin cibayet ve tahsilinin hangi kanun ve nizama dayanmakta olduğu (T) işaretli cetvelde gösterilecekti. (S) cetvelinde

13 *Vilayet Kanunu*, Madde: 84.
14 *Vilayet Kanunu*, Madde: 85.
15 *Vilayet Kanunu*, Madde: 99.
16 *Vilayet Kanunu*, Madde: 130-131.
17 *İdâre-i Husûsiye-i Vilâyât Talimâtnâmesi*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1329.
18 *Vilâyât Muhâsebe-i Husûsiyelerinde Tutulacak Kuyûd ve Defâtir-i Hesâbiye Hakkında Tarifnâme*, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1329. Bu tarifnamenin 111-116. maddeleri vilayet bütçesiyle ilgilidir. Ekinde örnek cetveller verilmiştir.

ise meclis-i umuminin toplantıda olmadığı zamanlarda vilayet encümenince uygulanacak, gelir ve gider tertipleri şeklinde hazırlanmış bütçe metni yer alacaktı.

Meclis-i umumiler hususi bütçeleri bir dizi bürokratik işlemi takip ederek oluştururlardı. Öncelikle valinin emriyle vilayet muhasebe kalemi tarafından bir bütçe taslağı hazırlanırdı. Vilayet hususi hizmetlerini ifaya memur olan daireler, masraflarına ait gelecek sene tahminlerini tanzim ederler, müfredat cetveli ve *esbâb-ı mucibe layihalarıyla* beraber bunları vilayet muhasebesine teslim ederlerdi. Muhasebe müdürü bunları tetkik eder, kendi dairesinin masraf tahminlerini içeren kısımla birlikte varidat tahminlerini de ilave ederek vilayetin tahmini bütçesinin taslak metnini meydana getirirdi. Taslak metin ekleriyle beraber muhasebe-i hususiye müdürü tarafından vilayete takdim olunurdu. Valinin kabul ve onayından sonra meclis-i umumiye sunulurdu. Burada bütçe taslağı meclis üyelerinden kurulu ihtisas encümenlerinden biri olan maliye encümenine incelenmesi için havale edilirdi. Maliye encümeni metni inceler gerekli gördüğü değişiklikleri yaparak bir mazbatayla meclis riyasetine takdim ederdi. Mecliste bütçe görüşmeleri maliye encümeninin mazbatasının okunmasıyla başlardı. Bütçe fasıl ve maddelerinin ayrıntılarının yer aldığı müfredat kısmı mecliste önce varidat sonra masraflar olmak üzere fasıl fasıl, madde madde tartışılarak bütçeye son şekli verilirdi. Meclis-i umumi, maliye encümenince düzeltilen ve bir mazbata ile sunulan bütçe metni üzerinde vilayetin ihtiyaçlarını ve mali kapasitesini dikkate alarak son değişiklikleri yapmaktaydı. Daha sonra bütçe üç nüsha hâlinde müfredat defteriyle birlikte Dâhiliye Nezaretine gönderilirdi. Dâhiliye Nezareti bünyesinde mahalli idarelerle ilgili işleri görmek için oluşturulmuş olan *Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti* vilayet bütçelerini tetkik ederdi. Vilayetlerin nezarete gönderdikleri bütçelerin tetkik edilmesi ve ardından irade-i seniyye alınması için zamana ihtiyaç olduğundan mali seneden belirli bir müddet önce bütçelerin nezarete ulaştırılması icap ederdi. Bütçede hazineden karşılanmak üzere bir açık gösterilmesi durumunda bütçenin eylülün ilk gününden önce Dâhiliye Nezaretinde olacak şekilde gönderilmesi gerekirdi. Meclis-i umumiler içtimalarını buna göre tayin etmeliydiler. Zam talep etmeyen vilayetler ise kanun-ı evvel ayının sonuna kadar bütçelerini gönderebilirlerdi. Nezaretin eline ulaşan bütçeler de daimi masrafların kaydedilip kaydedilmediği, -bütçe nüshalarıyla gönderilen müfredat defteriyle karşılaştırılmak suretiyle- kontrol edilir, eksik görülürse resen bu masraflar bütçeye ilave edilir, bütçelere usulsüz şekilde konulmuş tahsisatlar da çıkarılırdı. Bu tür düzeltmeler yapıldıktan sonra bütçe, irade alınması için üst makama arz edilirdi.[19] Buna karşın bazı bütçelerin gerekli düzeltmeleri yapmaları ya da yeniden bütçe oluşturmaları için vilayetlere iade edildiği de olurdu.

Vilayetlerde meclis-i umumiler 1913 yılı yazında toplanmaya ve ilk hususi bütçelerini oluşturmaya başlamışlardı. 8 Ekim 1913 tarihi itibariyle Halep, Trabzon, Kastamonu, Mamuretülaziz, Aydın, Erzurum, Hüdavendigar, Adana ve Ankara vilayetleriyle Canik, Zor, Urfa, İzmit ve Biga (Kale-i Sultani) sancakları 1329 mali yılı bütçelerini tanzim etmişlerdi. Bu arada müstakil sancakların da vilayet statüsünde kabul edildiği ve hususi bütçe hazırladıkları vurgulanmalıdır. Öte yandan Hüdavendigar, Kastamonu, Erzurum ve Sivas meclis-i umumileri 1330 mali yılı bütçelerini de hazırlamış bulunuyorlardı. Çünkü meclis-i umumilerin toplanmaları uzun sürdüğünden 1329 mali yılı bütçeleri gecikmiş, hükümet de meclis-i umumilerden hem 1329 hem de 1330 mali yılı bütçelerinin

19 Sarıçelik 2019: 137-140.

hazırlamalarını talep etmişti. Dâhiliye Nezareti, valilere bir yazı göndererek 1330 bütçesini oluşturmadan dağılan meclisleri fevkalade surette yeniden içtimaa davet ederek bir an evvel bu bütçeleri de tanzim etmelerini istemişti.[20]

Vilayetler ilk hususi bütçelerini hazırlarlarken birçok sorunla karşı karşıya kalmışlardı. Bazı vilayetlerde hususi idareye bağlı muhasebe birimi meydana getirilememiş ya da eksik personelle çalışılmak zorunda kalınmış, bir kısım vilayette de meclis-i umuminin toplanması çeşitli nedenlerle gecikmişti. Aynı zamanda vilayetler hususi gelirler ve masraflar konusunda tereddütler yaşamışlar, belediyelerle yetki karmaşasından doğan sorunlarla baş etmek zorunda kalmışlardı. Nitekim vilayet kanununun 80. maddesinin 4. fıkrasında ifade edilen bilavasıta tekâlif-i umumiyeye ilave edilecek küsurat-ı munzamanın nasıl belirleneceği hususu vilayetleri kararsız bırakmıştı. Neyse ki hükümet 6 Nisan 1913 tarihinde aldığı kararla küsurat-ı munzamanın azami miktarını, verginin %7,5 ile sınırlandırmıştır.[21] Buna rağmen vilayetlerin hususi bütçelerini tanzim ederlerken küsurat-ı munzama uygulamalarında başarılı olamadıkları görülmüştü. Meclis-i umumiler genel vergilere koyacakları munzam miktarlarında farklı farklı oranlar belirliyorlar bu da Dâhiliye Nezaretinin iş yükünü artırıyordu. Hâl böyle olunca merkezî idare her bir vergi birimi için uygulanacak munzam miktarını kendisi belirlemeyi uygun görerek 29 Aralık 1913 tarihinde çıkarılan kanunla bilavasıta tekâliften bazılarına vilayet hissesi olarak belirli oranlarla zam yapılmasına karar vermiştir. Kanunla müsakkafat vergisinin aslına maarif hissesi namıyla %5 nispetinde zam yapılmış ayrıca vilayet hissesi olarak temettü vergisinin aslına %5, ferağ ve intikal harçlarının asıllarına %10, ağnam, deve, camus ve canavar rüsumunun asıllarına %5 ve bedel-i askerinin aslına %10 zam konulmuştur.[22]

Vilayetlerde gelirlerde olduğu gibi tahsisatlar konusunda da tereddütler hâsıl olmuştu. Hüdavendigar vilayeti, vilayet kanunu mucibince resmî mekteplerin masraflarının karşılanmakta olduğuna değinerek vilayetteki gayrimüslim mektepler için bir tahsisat ayrılıp ayrılmayacağını merkezden sormuştu. 4 Mayıs 1913 tarihinde gelen cevapta gayrimüslim mekteplere de nüfuslarına ve emsaline nazaran bir hisse ayrılmasının tabi olduğu belirtilmişti.[23] Bunun gibi resmi metinlerde yer almayan ayrıntılar vilayetlerin karar almasında zorluklar yaratabiliyordu. Benzer şekilde Mamüretülaziz vilayetinden gelen bir resmî yazı ayrıntıların mahiyetini anlaşılması bakımından açıklayıcıdır. Vilayet, sene sonu imtihanları için köy okullarında mümeyyiz sıfatıyla görev yapan rüştiye ve iptidai öğretmenlerine genel bütçeden harcırah verilmesini istemekteydi. Çünkü bu hizmete hususi bütçede bir tahsisat faslı/maddesi ayrılmış değildi. Dâhiliye Nezareti bu durum karşısında vilayet bütçesinden bir karşılık bulunarak harcırahların ödenmesini daha uygun bulmuştu.[24] Öte yandan hususi idarelerle belediyeler gelirlerin ve masrafların paylaşımında karşı karşıya gelebiliyorlardı. Öyle ki vilayetlerde yaygın olarak bulunan verem, sıtma ve frengi hastalıklarıyla mücadelede sağlık müesseselerinin ihtiyaç duyduğu ilaç ve aletlerin temin edilmesinde masrafların belediye bütçesinden mi, yoksa hususi bütçeden mi karşılanacağı hususu belirsiz olduğundan iki kurum arasında tartışmalara neden olmuştu. Gerek belediyelerin gerekse hususi idarelerin halk sağlığı konusunda görevli

20 BOA, Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH.MUİ.) 168/24 (25 Eylül 1329/8 Ekim 1913).
21 BOA, Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD.) 198/13.
22 BOA, A.DVNS.NZAM.d. 24, s. 232-233.
23 BOA, DH.İD. 30/41.
24 BOA, Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi (MF.İBT.) 432/46 (22 Mayıs 1329).

oldukları gerekçesiyle ödemelerin belediyelerden, yeterli gelmezse hususi bütçeden ita edilmesine karar vermiştir.[25] Belediyelerle hususi idareler arasında gelirlerin aidiyeti konusunda da sorunlar çıkabiliyordu. Bu konuda bir problem Mersin belediyesi ile Adana vilayeti hususi idaresi arasında yaşanmıştı. Mersin belediyesi 8 Ekim 1913 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği resmî yazıda büyük meblağlar harcayarak vücuda getirdiği ve mütemadiyen tamiri yolunda para harcamaya devam ettiği çeşitli mevkilerde bulunan beş iskelenin Adana vilayeti hususi idaresi tarafından vilayet bütçesine ilave edildiğini belirterek bu iskelelerin eskiden olduğu gibi yeniden belediyeye bırakılmasını istirham etmekteydi. Nezaret durumu vilayetten sorduğunda Adana vilayeti, adı geçen iskelelerin vilayet kanununun 80. maddesinin 7. fıkrasına göre hususi idareye ait olduğunu, iskelelerin bedelinin keşif yaptırılarak belirleneceği ve belediyeye ödeneceğini bildirmiştir. Adana vilayeti bu iş için hususi bütçede o yıl 180.500 kuruş tahsisat ayrılacağını ve diğer sene bütçesine de 5.000 lira tahsisat koymak suretiyle bedelinin ödenme yoluna gidileceği üzerinde durmuştur.[26]

İlk hususi bütçeler Dâhiliye Nezareti'ne ulaşmaya başladığında vilayetlerin bütçe gelir ve gider tertiplerinde yapmış oldukları bariz hatalar ortaya çıkmaya başlamıştı. Örneğin Hüdavendigar vilayetinin 1329 ve 1330 mali yıllarına ait hususi bütçeleri incelendiğinde vilayetin, beş yıllık idadi mektepleri talebesinden alınması gereken öğrenim ücretlerini bütçe gelirleri içinde göstermediği anlaşılmıştı. Vilayetin ilgili kısma ait açıklama yazısında vilayet meclis-i umumisinin aldığı bir kararla 1329 senesi Ağustos ayı başından itibaren bu ücretlerin lağvedildiği bilgisinin verildiği görülmüştü. Yine hususi bütçelerin gelirler kısmında *turuk ve meabir memurin-i fenniyesi maaşatı karşılığı olan öşr-i menafi* adıyla bir meblağ konulmuş ve diğer bir kısımda da *hatab öşrü* başlığı altında 25 bin kuruşluk bir gelir gösterilmişti. Nezaret bütçelerde gösterilen bu hususları usulsüz bulmuştur. Çünkü talebelerden ücret alınması yolunda muvazene kanununda bir madde bulunduğu bu kanunu ortadan kaldıracak başka bir kanun olmadıkça uygulamanın devam edeceği vurgulanarak meclis-i umuminin aldığı karar gayri caiz görülmüştür. Öşr-i menafinin de vilayet kanununun 80. maddesinde sayılan hususi bütçe gelirlerinden olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca hatab öşrü olarak gösterilen gelirin hangi karara dayandırılarak, ne suretle tahsil edildiği ve neye irad-ı kayd edilmekte bulunduğunun vilayet tarafından açıklanması gerektiği üzerinde durulmuştur. Gerçekten de Hüdavendigar vilayeti ilk iki kısımda yaptığı hataları kabul ederek bütçede düzeltme yoluna gitmiştir. Hatab öşrü hasılatı olarak bütçeye konan meblağın ise Hüdavendigar Gazi'nin vakıflarından olan vakıf köylerin korularından kesilen odunlardan alınmakta olan öşür ile ilgili olduğu, bunun irade-i seniyye ile Bursa Gureba Hastahanesine terk edilmiş bulunduğu ve memur-ı mahsusu marifetiyle toplanan gelirlerin hastane hesabına yatırıldığından hususi gelirler içine alındığına değinilmiştir.[27] Dâhiliye Nezareti, Beyrut vilayetinin hazırlamış olduğu 1329 mali yılı bütçesinde de bazı usulsüzlükler tespit etmişti. Vilayet, Şeria nehrinde işleyen ve önceleri belediye tarafından ihale olunmakta olan kayıkların iltizam bedeli olarak bütçenin gelirler kısmına 20 bin kuruş varidat koymuş, fakat bu gelirden finanse edilen hastanenin masraflarını bütçede göstermemişti. Öte yandan

25 BOA, Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Evrakı (DH.HMŞ.) 28/27 (15 Haziran 1329). Vilayetlerin vermekte oldukları sağlık hizmetlerinin ayrıntılarıyla ilgili Musul vilayetindeki bir uygulama ilginçtir. Vilayetteki *mecnunların* muhafaza ve tedavisi için kira ile bir ev tutulmuş, burada bir gardiyan görevlendirilmiştir. Masrafların hususi bütçeden karşılanma yoluna gidilmiştir. BOA, Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayet Müdürlüğü Evrakı (DH.UMVM.) 130/56 (1 Nisan 1331).

26 BOA, DH.İD. 40/21.

27 BOA, DH.UMVM. 20/1, lef 4 (27 Teşrin-i Evvel 1329), lef 5 (10 Teşrin-i Sani 1329).

iskele gelirlerinin hususi idareye aidiyeti konusu da tartışmalıydı. Her ne kadar vilayet kanunuyla hususi idarelere kayık işletilmesi veya bunun ihaleye verilebilmesi hakkı tanınmış olsa da hususi idareler bunu ancak belediyece tasarruf edilmeyenler için kullanabilirlerdi. Nezaret durumun açıklığa kavuşturulmasını ve bütçenin buna göre düzeltilmesini vilayetten talep etmişti. Vilayet bunun üzerine kaleme aldığı cevap yazısında bu gelirin belediyeye ait olduğunu kabul ederek 1329 bütçesinden çıkarmış ve 1330 bütçesinin hazırlanması sırasında da kayıklar bedelinin bütçe gelir ve giderleri haricinde bırakılacağını belirtmiştir.[28]

Dâhiliye Nezareti, bütçeler üzerinde incelemeler yaparken Bağdat vilayetinin 1330 mali yılı hususi bütçesinin özensiz, usulüne uygun olamayan bir tarzda hazırlandığını tespit etmişti. Gerçekten de bu bütçenin söz konusu edildiği rapordan anlaşıldığına göre bütçe gelir ve giderlerinin çeşitleri gösterilmediği gibi müfredat cetveli, kanun ve nizamlar cetveli ve bütçe nizamnamesi hazırlanmamış, esbab-ı mucibe layihası da yazılmamıştı. Bütçe daimi masraflarından bir kısmı eksik kaydedilmiş, hesaplama hataları yapılmış ve ne olduğu anlaşılamayan *reftiye rızkıyesi* gibi bazı gelirlere yer verilmişti. Nezaret bütçede düzeltmeler yapmak yerine bütçeyi tamamen iade ederek usulü dairesinde bir bütçenin yapılmasını vilayetten istemiştir.[29]

Bütçelerde yoğun bir şekilde yapılan usul hatalarının bazı sebepleri vardı. Vilayet meclis-i umumilerinden bazıları yeterli gelirlere sahip olunmadığı gerekçesiyle genel bütçeden yardım talep etmekte ve bütçelerini de idare-i maslahat türünde geçiştirerek hazırlamaktaydılar ki yukarıdaki Bağdat vilayeti buna örnektir. Bağdat vilayeti halkın fakirliğini öne sürerek küsurat-ı munzama uygulamasını da yapmaya gerek görmemiş ve bütçe açığının hazinece kapatılmasını istemiştir. Bir kısım vilayetler ise kendilerince kanun boşluğundan faydalanarak gelirleri çoğaltmanın masrafları azaltmanın yollarını aramışlar ve oldubittiye getirerek bunların tespit edilemeyeceğini düşünmüşlerdi. Nitekim kanunda açıkça ifade edilen hususlarda bile basit hataların yapılması bunu akla getirmektedir. Bununla birlikte vilayetlerin önemli bir kısmı vilayet kanununun ve gönderilen ilk tarifnamenin çerçevesini çizdiği hususları tam olarak anlamamışlar veya yüz yüze kaldıkları ayrıntılar nedeniyle çözüm yollarını kendileri belirlemişlerdi. Öte yandan Maliye Nezareti tarafından hazırlanarak vilayetlere gönderilen tarifnamede bazı çelişkilerin ve eksiklerin bulunduğu da ortaya çıkmıştı. İstanbul vilayetinin, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 18 Kasım 1913 tarihli resmî yazıda, vilayet hususi bütçelerinin yeknesak surette hazırlanmasına yardımcı olabilecek bu tarifnamenin muhtevasının kısmen kanun ve usullere aykırı olduğu belirtilmekteydi. Buna uygun muamele yapılması durumunda pek çok müşkülat çıkacağı konusunda uyarıda bulunulmaktaydı. Örneğin tarifnamede rüştiye masrafları bir fasılda iptidai masrafları da ayrı bir fasılda gösterilmişti. Oysa 6 Ekim 1913 tarihli Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati ile bu iki kurum iptidai adı altında birleştirilmişti.[30] Bütçelerde tarifnameye uyularak iki ayrı fasıl açılması hâlinde bütçe uygulaması sırasında fasıllar arasında münakale yapılmak zorunda kalınacaktı. Yine tarifnamede, vilayette yapılması tasarlanan yeni inşaatlar ve yollar adi bütçede gösterilmişti. Fakat bütçe kanununa göre bu masrafların fev-

28 BOA, DH.İD. 201/4 lef 1 (6 Kanun-ı Sani 1329), lef 8 (16 Şubat 1329). Benzer şekilde Diyarbekir vilayeti hususi idaresi, belediye tarafından işletilmekte olan kayıklara ait gelirlere el koymuştu. Dahiliye Nezareti, bu uygulamayı gayr-i caiz bularak, vilayet meclis-i umumisinin bu konudaki kararını geçersiz saymıştır. BOA, DH.UMVM. 130/27 (30 Mart 1330).

29 BOA, DH.UMVM. 18/29 (15 Kanun-ı Sani 1329).

30 Kanun metni için bakınız; *Düstur*, Tertib 2, C.V, s. 804-823.

kalade bütçede bulunması gerekmekteydi. Bu uyarılar nezaret tarafından dikkate alınarak Maliye Nezaretine bilgi için gönderilmişti. Fakat Maliye Nezareti konunun içeriğine girmeyerek tarifname ve örnek şablonun her bir vilayetçe ihtiyaca göre tadil edilmesi hususunun Dâhiliye Nezareti ve vilayetlerin salahiyetleri dairesinde bulunduğunu belirterek işin içinden çıkmıştı.[31] Hükümet yeni durumu da dikkate alarak 16 Nisan 1914 tarihinde vilayet kanununun bazı maddelerinde değişikliğe gitmiştir.[32] Vilayet gelir ve giderlerinin yeniden tanımlandığı muaddel kanuna Tedrisat-ı İptidaiye Kanununun getirdiği yenilikler yansıtılmış ve vilayetlerin sorumluluğuna bırakılan okulların sıralandığı dokuzuncu fıkradaki *rüştiye* ibaresi çıkarılmıştır.[33]

Vilayetlerin 1329 ve 1330 mali yılı hususi bütçelerini hazırlarlarken yapmış oldukları usulsüzlükler Dâhiliye Nezaretinin tetkikatı neticesinde ortaya çıkarılmıştı. Nezaret yeni bütçe devresinde aynı hataların tekrar edilmemesi için 6 Aralık 1914 tarihinde 12 maddelik bir talimat kaleme alarak vilayetlere göndermiştir.[34] Talimatta hususi bütçelerde yapılan usulsüzlükler ve hatalar ayrıntılarıyla belirtilmiş ve doğru uygulama örnekleri gösterilmek suretiyle vilayetlerin bu hususlara dikkatleri çekilmek istenmiştir.

Öte yandan ilk hazırlanan bütçelerde vilayet kanununun 80. ve 81 maddelerinde bahsedildiği üzere iki ayrı nüsha şeklinde hazırlanması gereken adi ve fevkalade bütçe ayırımına dikkat edilmediği de ortaya çıkmıştı. Esasen 27 Temmuz 1913 tarihinde vilayetlere gönderilen tarifnamede de bu hususun gözden kaçtığı, örnek olarak hazırlanan numunelerde fevkalade bütçeye hiç değinilmeden (S) cetveli içinde idare-i hususiye-i vilayet varidat ve masarif bütçesi başlığıyla bütçe kalemlerinin sıralandığı görülmektedir. İşte bu eksikliğin farkına varılarak 23 Ocak 1915 tarihinde, 27 Temmuz 1913 tarihli tarifnamenin vilayet bütçesine dair olan 111-116. maddeleri tadil edilmiştir. Vilayetlere yeniden gönderilen tarifname numunelerinde, (S) cetveli vilayet adi bütçesi ve vilayet fevkalade bütçesi olarak iki kısımda gösterilmiştir.[35] Dolayısıyla 1915 yılından itibaren hazırlanan bütçelerde adi bütçe, fevkalade bütçe ayrımına dikkat edilerek hazırlanmaya başlanmıştır.

Vilayetlere gönderilen yeni tarifname ve örnek bütçe şablonları vilayet hususi bütçelerinin oluşturulmasında yol gösterici olmuş özellikle bütçe hazırlığı sırasında yapılan teknik hataların azalmasına hizmet etmişti. Fakat vilayetlerden bir kısmı bütçe uygulamaları sırasında bazen dikkatten kaçan bazen de bilinçli hatalar yapmaya devam etmişlerdi. Nitekim vilayetlerin hususi bütçelerinde bu türden usul hatalarından en çok rastlanılanı gider bütçelerinde bulunması gereken *masarıf-ı gayrimelhuze* tertibinin gösterilmemesi veya bu tertipten usulünce harcama yapılmamasıydı. Esasen bu tertip, bütçenin hazırlanması sırasında tasavvur edilemeyen ve bütçede bir tertibi olma-

31 BOA, DH.İD. 211/3.

32 BOA, A.DVNS.NZAM.d. 25, s. 42-43.

33 Vilayetteki sultani mektepler dışındaki eğitim kurumları hususi idarece fonlanır ve kanunu dairesinde idare edilirdi. Sultani mekteplerin masrafları hazineden karşılanırdı. Fakat 22 Ağustos 1914 tarihinde yayınlanan bir tamimle sultani mekteplerin parasız yatılı öğrencilerinin masraflarının hususi bütçeden karşılanması hususu vilayetlere tebliğ edilmişti. Vilayetler yeni parasız yatılı öğrenci kaydına gitmeyecekler mevcut öğrenciler mezun oluncaya dek masrafları ödemeye devam edeceklerdi. BOA, Dahiliye Emniyet-i Umumiye Evrak Odası Kalemi Evrakı (DH.EUM.VRK.) 15/7 (2 Haziran 1331).

34 BOA, DH.UMVM. 123/1; BOA, Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH.İ.UM.) E90/60; BOA, Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye-Hapishaneler Müdüriyeti Müteferrik Evrakı (DH.MB.HPS.M.) 18/78.

35 BOA, DH.HMŞ. 28/54; *Muhâsebe-i Husûsiyelerde Tutulacak Kuyûd ve Defâtir-i Hesâbiye Hakkındaki Talimâtnâmenin Vilâyet Büdcelerinin Sûret-i Tertîb ve Tanzîmine Dâir Olan Mevâdını Muaddel Talimâtnâme*, Hilal Matbaası, Dersaadet 1330.

yan hususi idareye dair ortaya çıkacak muhtemel masraflar için açılırdı. Fakat vilayetlerden bazıları bütçe uygulamaları sırasında bütçede tertibi bulunan masraflar için münakale yapmak yerine masarıf-ı gayrimelhuze tertibinden harcama yapma yoluna gidiyorlardı. Bazı vilayetler ise hususi idarede istihdam edilen memurların bir kısmının maaşını bu tertipten ödüyorlardı. Hatta vilayetlerin bir kısmının katiyen hususi idareyle ilişkisi bulunmayan vilayet yaveri tahsisatı, hükümet konakları inşaatı gibi hususlarda bu tertipten sarfiyat yaptıkları tespit edilmişti. Dâhiliye Nezareti, vilayetlere bu türden usulsüz harcamaların gayr-i caiz olduğunu bildirerek muhasebe-i hususiye müdürlerinin bundan sorumlu tutulacağını tebliğ etme gereği duymuştur.[36]

Vilayet hususi bütçesine esas olacak gelir ve giderlerin netleştirilmesi, vilayetlerin tereddütlerinin ortadan kaldırılması bakımından yoğun bir mesainin harcandığı görülmektedir. Dâhiliye Nezareti yayınladığı tamimlerle karşılaşılan ayrıntı problemlerin çözümü için vilayetlere yol gösterici olmaya devam etmiştir.

SONUÇ

Osmanlı taşra yönetiminde tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif kaidesine göre tanzim edilen 26 Mart 1913 tarihli vilayet kanunu bir dönüm noktası olmuştur. Vilayetlerde ve vilayet statüsü tanınmış bağımsız sancaklarda tüzel kişiliğe sahip hususi idareler kurulmuş, hususi idarelere kendilerine tahsis edilen bazı gelirlerle, bazı mahalli hizmetleri yapabilme olanağı sağlanmıştır. Vilayet hususi idareleri, meclis-i umumiler vasıtasıyla kendi hususi bütçelerini tanzim etmeye başlamışlardır.

Hükümetin 1913 tarihli vilayet kanununu tam bir hazırlık yapmadan, göç yolda düzülür mantığıyla yürürlüğe koyduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı idaresinde buna benzer kapsamlı yenilikler öncelikle dar bir bölgede deneme suretiyle uygulanır, başarı göstermesi durumunda ülke genelinde geçerli hâle getirilirdi. Nitekim 1864 vilayet nizamnamesi önce Tuna vilayetinde denenmiş, başarılı sonuçlar alınınca 1867 yılından sonra diğer vilayetlerde de uygulanmaya başlanmıştı. Oysa 1913 kanunu buna imkân verilmeden aynı yıl içinde bütün vilayet ve bağımsız sancaklarda yürürlüğe girmiştir. Hükümet, kanun hükümlerinin uygulanmasında ortaya çıkan sorunları kanun tadilleri yaparak, tamimler yayınlayarak aşmaya çalışmıştır. Gerçekten de vilayet hususi idareleri hususi bütçelerini hazırlarlarken birçok sorun ve tereddütle karşılaşmışlardı. Bunun yanında bazı vilayetler kanun boşluğundan yararlanarak veya merkezî yönetimin gözünden kaçacağı varsayımıyla gelirlerini artırmaya veya masraflarını azaltmaya çalışmışlar ya da masrafların bir kısmını yok saymak gibi usulsüzlüklere başvurmuşlardı. Öte yandan bazı valiler de vilayetin genel yönetimini ilgilendiren kimi masrafları kanuna aykırı olarak hususi bütçelere dâhil etme yoluna gitmişlerdir.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen Dâhiliye Nezareti ve nezarete bağlı olarak taşra mahalli idareleriyle ilgili işleri görmek için oluşturulmuş olan Umur-ı Mahalliye-i Vilayat Müdüriyeti yoğun bir çaba sarf ederek usulsüzlükleri düzeltmeye uğraşmıştır. Vilayet hususi bütçeleri ayrıntılı bir şekilde tetkik edilmiş, gerekli uyarılar ve yönlendirmelerle, bazen de tehdit dili kullanılmak suretiyle kanunun öngördüğü sistem vilayetlerde kurulmaya çalışılmıştır.

36 BOA, Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Evrakı (DH.HPS.M.) 19/50 (2 Şubat 1330).

KAYNAKÇA

Araştırma ve İncelemeler

Abdurrahman Vefik 1328. *Tekâlif Kavâidi*, I. Kısım, Kader Matbaası, Dersaadet.

Akkuş, Y. 2011. *Osmanlı Taşra Maliyesinde Reform: Merkez-Taşra Arasındaki İdarî-Malî İlişkiler ve Vilayet Bütçeleri (1864-1913)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Çadırcı, M. 2013. *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

İdâre-i Husûsiye-i Vilâyât Talimatnâmesi, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1329.

Muhâsebe-i Husûsiyelerde Tutulacak Kuyûd ve Defâtir-i Hesâbiye Hakkındaki Talimâtnâmenin Vilâyet Büdcelerinin Sûret-i Tertîb ve Tanzîmine Dâir Olan Mevâdını Muaddel Talimâtnâme, Hilal Matbaası, Dersaadet 1330.

Süleyman Sûdî 1306. *Defter-i Muktesid*, C I, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet.

Sarıçelik, K. 2019. *Osmanlı Devleti'nde Vilayet Hususi İdareleri ve Bütçeleri*, Çizgi Yayınları, Konya 2019.

Vilâyât Muhâsebe-i Husûsiyelerinde Tutulacak Kuyûd ve Defâtir-i Hesâbiye Hakkında Tarifnâme, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1329.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, A.DVNS.NZAM.d: Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri Nizamat Defterleri 24.

BOA, A.DVNS.NZAM.d: Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri Nizamat Defterleri 25.

BOA, DH.EUM.VRK: Dahiliye Emniyet-i Umumiye Evrak Odası Kalemi Evrakı 15/7.

BOA, DH.HMŞ: Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Evrakı 28/27.

BOA, DH.HMŞ: Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Evrakı 28/54.

BOA, DH.İD: Dahiliye Nezareti İdare Evrakı 30/41.

BOA, DH.İD: Dahiliye Nezareti İdare Evrakı 40/21.

BOA, DH.İD: Dahiliye Nezareti İdare Evrakı 198/13.

BOA, DH.İD: Dahiliye Nezareti İdare Evrakı 201/4.

BOA, DH.İD: Dahiliye Nezareti İdare Evrakı 211/3.

BOA, DH.İ.UM: Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı E90/60.

BOA, DH.MB.HPS.M: Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye-Hapishaneler Müdüriyeti Müteferrik Evrakı 15/50.

BOA, DH.MB.HPS.M: Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye-Hapishaneler Müdüriyeti Müteferrik Evrakı 18/78.

BOA, DH.MUİ: Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı 168/24.

BOA, DH.UMVM: Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayet Müdürlüğü Evrakı 18/29, 20/1, 123/1, 130/27, 130/56.

BOA, MF.İBT: Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi 432/46.

Düsturlar

Düstur, Tertib 1, C. 2.

Düstur, Tertib 2, C. 5.

Takvim-i Vekâyi

Takvîm-i Vekâyi, no: 1414 (15 Mart 1329).

5

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E POLİS MAAŞLARI (1865-1937)

Yücel Yiğit[*]

GİRİŞ

Özlük ve mali haklar bakımından bazı kurumlarda zaman hiç ilerlemez. Şüphesiz onlardan biri de emniyet teşkilatıdır. Polisler arasında güncel bir araştırma yapılsa en çok şikâyet ettikleri konuların başında maaş düşüklüğü, uzun çalışma süreleri, sosyal yardımların eksikliği, üniforma/teçhizat niteliği gibi hususlar gelir. Esasından özlük hakları açısından bir asır evvel Osmanlı polisleri arasında ne konuşulup düşünülüyorsa günümüzde de benzer tür konular onlar arasında gündemden düşmemektedir. Hatta bu çalışmanın kaleme alındığı sıralarda bile polislere 3.600 ek gösterge verilmesi, hak ediş ile emeklilik aylıkları arasındaki uçurum ve enflasyon karşısında eriyen maaşlarına karşılık ek zam tartışmaları devam etmektedir. Dolayısıyla polislerin aylık gelirleriyle ilgili talepleri her zaman aktüelliğini muhafaza etmiştir. Gerçi son yıllardaki maaş artışlarıyla polis maaşları kamudaki bazı sektör temsilcilerine göre daha iyidir lakin benzer görev yaptıkları jandarmanın gerisindedir. Neticede polisin görev ve imza yetkisi çoğaldıkça maaşı artmış lakin alım gücü düşmüştür.

20 Mart 1845 tarihinde kurulan ve o tarihten itibaren sürekli bir gelişim gösteren ve palazlanan emniyet teşkilatına mukabil Osmanlı Devleti ekonominin bozulması, savaşlar, çağa tam anlamıyla uyum sağlayamaması, kötü yönetim gibi sebeplerden ötürü zayıflamıştır. Dolayısıyla devlet ile polis teşkilatı arasında ters bir korelasyon mevcuttur. 1845-1922 yılları arasındaki üç çeyreklik zaman diliminde polislerin kadro mevcutları ve gelirleri pozitif bir ivme göstermiştir. Lakin polis teşkilatının gelişim sürecinde devlet büyük gailelerle uğraştığı için hanede evlad ü iyalin geçiminde zorluklar yaşanmıştır. 75 yıllık süre zarfında polis memurunun maaşı ilk önce 300'den 1.000'e Atatürk döneminde ise 2.000 kuruşa yükselmiştir. Özellikle savaş yıllarındaki tipik ekonomik arızalar ve yüksek enflasyonist baskı polis maaşlarını eritmiştir. Zira devlet bu süreçte paranın ekonomik değerini korumakta zorlanmış, üretim azalmış ve fiyatlar neredeyse 20 kat artmıştır.

Araştırmamızın temel amacı: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e polis maaşlarının miktarı ve artış sürecini ortaya koymaktır. Ayrıca yüksek enflasyonun alım güçlerinin nasıl erittiği de konumuz içerisinde yer almıştır. 100 kuruşun 1 lira kabul edildiği dönemde polis ne yer ne satın alabilirdi? Hayat pahalılığı

[*] *Prof. Dr., Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, Ankara/Türkiye, yigit21@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-0268-1965*

karşısında polisler hangi çözümleri üretmişlerdir? Güvenlik bürokrasi, polis mevcudunu korumak ve diğer kurumlara naklini önlemek için ne gibi adımlar atmıştır? İstanbul Polis Umûm Müdürü Halil Nedim Beyin, aylıkların artışındaki etkisi nedir ve niçin istifa seçeneğini masada tutmuştur? Cumhuriyet'e geçiş sürecinde polis maaşlarında bir değişiklik oldu mu? Mustafa Kemal Paşa zamanında hangi iyileştirmeler yapıldı? gibi sorularda cevaplanmıştır. Çalışmamızın kronolojik çerçevesini 1865-1937 yılları arasını kapsamaktadır.

Belirtilen zaman diliminde yazdıklarımızın günümüzde ne anlama geldiğini ortaya koymak için polis maaşlarını, iktisat tarihçilerinin önerisiyle daha istikrarlı olduğu için zeytinyağı fiyatlarıyla karşılaştırdık. Çünkü et, ekmek, un ve tereyağı gibi temel besin maddelerinin fiyatı mevsim şartlarına, hayvan sayısına, salgın olup olamadığına ve rekolteye göre değişiklik göstermektedir. Ayrıca devlet, bu ürünleri sübvanse de ettiği için de piyasa fiyatlarının altında halkın kullanıma sunmaktadır. Bu bakımdan polislerin alım gücünü doğru tespit edebilmek amacıyla maaşlar zeytinyağı fiyatları üzerinden değerlendirilmiştir. Şayet zeytinyağı fiyatları hakkında bilgi mevcut değilse tereyağı ve altın üzerinden hesaplamaya gidilmiştir. En sağlıklı neticeyi alabilmek için de Şevket Pamuk'un "İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler (1469-1998)" adlı kaynak eseri kullanılmıştır. Yine araştırma hazırlanırken Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı ve Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivlerindeki belgeler ile *Polis Mecmuası* ve salnameler başlıca veri kaynağımızı oluşturmuştur. Ayrıca telif eserlerden de istifade edilmiştir. Deneyimlerinden istifade ettiğimiz *Prof. Dr. Fehmi Yılmaz, Prof. Dr. Selim Karahasanoğlu* ile Emekli 1. Sınıf Emniyet Müdürü ve EGM Eski Arşiv Daire Başkanı Sayın *Eyüp Şahin*'e okuyucuların huzurunda teşekkürü bir borç bilirim.

1. TEFTİŞ MEMURLUĞUNDAN POLİS NEFERİNE VE MEMURUNA OSMANLI POLİS TEŞKİLATININ KURULUŞU

Osmanlı Devletinde iç güvenlik ve asayiş 19. yüzyıla kadar asker tarafından yürütülmüştür. Bu anlayış Tanzimat devriyle terk edilmiş 19. yüzyılın ilk yarısında büyük bir ivme kazanan yenileşme sürecinde ilk Osmanlı polis teşkilatı, Sultan Abdülmecit *döneminde* 20 Mart 1845 tarihinde kurulmuştur.[1] Polis hizmetlerini yürütmek amacıyla 'teftiş memuru' olarak isimlendirilen 46 kişilik kolluk temsilcilerinin sorumluluğu, Mehmet Ali Paşanın emrindeki Tophane-i Âmire Müşirliğine bırakılmıştır. Akabinde teftiş memurlarının sorumluluğu Zaptiye Müşirliğine ve Kaptan-ı Deryalığa verilmiştir.[2] Sayıları zamanla artan ve başkentte asayiş hizmetlerine katkı sağlayan teftiş memurluğu uygulaması 1879 yılına kadar devam etmiştir.

1879 yılındaki Sadaret tezkeresiyle, Zaptiye Nezareti kurulmuş ve polis hizmetleri 4 Ağustos 1909 tarihine kadar bu nezaretçe yürütülmüştür. Sultan II. Abdülhamit döneminde yayınlanan bu Sadaret tezkeresinin bir önemi de şehir ve kırsalda benzer hizmeti yürüten polis ve jandarmanın birbirinden kopmasıdır. Nitekim bu ayrışma 2016 yılına kadar devam etmiştir. Ayrıca tezkereyle,

1 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Mesail-i Mühimme (İ.MSM.) 3/48 (Hicri 11 Rebiyülevvel 1261).

2 Ayrıntılı bilgi için bkz. Okçabol 2016; Alyot 2008; Tongur 2016.

1 Mart 1880 tarihinden itibaren teftiş memuru yerine zihinlerde askeri bir çağrışım yapan 'polis neferi' kullanılmaya başlanmıştır.[3] Zira İstanbul'un güvenliğinden sorumlu polis neferleri askeri geleneklere uygun olarak bölük şeklinde organize edilmiş ve polis bölükleri İstanbul'un ilçelerine ihtiyaç doğrultusunda dağıtılmıştır.

1879 yılındaki Sadaret tezkeresinin ömrü uzun olmamış ve iki yıl sonra -1881- Sait Paşanın sadrazamlığı döneminde yayınlanan yeni bir tezkereyle polis hizmetlerinde bir dizi reformlar yapılmıştır. Yeni düzenlemeyle başkent: İstanbul, Üsküdar ve Beyoğlu olmak üzere üç emniyet bölgesine ayrılmış ve buralarda emniyet müdürlükleri kurulmuştur.[4] "İlk olarak başkentte teşkilatlanan Osmanlı Polisi, 1 Mart 1885'ten itibaren Selanik, Beyrut, Şam, Bağdat, Halep, Musul ve Kosova vilayetleri ile Kudüs ve Çatalca gibi bazı bağımsız sancaklar da dâhil olmak üzere tüm Osmanlı coğrafyasında müdürlük ve serkomiserlik statüsünde teşkilatlanarak iyice büyümeye çalışmıştır".[5]

20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Osmanlı polis teşkilatı bir takım yasal düzenlemelerle kendini aramakla ve müesseseleşmekle geçirmiştir. Sultan II. Abdülhamit döneminde kabul edilen 18 Nisan 1907[6] tarihli polis nizamnamesi, Osmanlı polisinin tercüme ve taklitten öte yerli kabul edilebilecek ilk yasal alt yapısını oluşturmuştur. Nizamnameyle ilk defa 'polis memuru' unvanı yasal düzeyde kullanılmaya başlanmıştır. Şüphesiz 1907 nizamnamesinin çıkartılmasında Polis Müfettişi Celestin Bonnin'in katkısı inkâr edilemez. Her ne kadar yabancı bir uzmanın etkisi büyük olsa da nizamname Osmanlı polisinin arzu ettiği iç dinamikler dikkate alınarak hazırlanmıştır. Nitekim o kadar iyi ve verimli hazırlanmış bir nizamnamedir ki İttihatçılar iktidarında güncellenen 16 Mayıs 1913 tarihli polis nizamnamesi, 1907 polis nizamnamesinin devamı niteliğindedir. Hatta Cumhuriyet devrinde özellikle Mustafa Kemal Atatürk dönemindeki polise dair düzenlemelerin esin kaynağı yine aynı nizamnamedir. 1907 ve 1913 nizamnameleri Cumhuriyet'in ilk çeyreğine kadar mer'iyyetini muhafaza etmişlerdir.

Sultan II. Abdülhamit'in hal' edilmesinden sonra devleti kontrol eden İttihatçıların ilk işi 1879 yılından beri emniyet hizmetlerini yürüten Zaptiye Nezaretini ortadan kaldırmak olmuştur. Yerine de 4 Ağustos 1909 tarihinde Emniyet-i Umûmiye Müdüriyetini ikame etmişlerdir.[7] Başına da Miralay Ali Galip (Pasiner) Beyi[8] (bkz. Fotoğraf 1) getirmişlerdir. Neticede henüz emekleme aşamasındaki polis teşkilatı, 4 Ağustos 1909 tarihine kadar hem bağlı olduğu birimlerde hem de tanımlamalar da tam bir kargaşa yaşanmıştır. Zira polis hizmeti yürütenlere: 20 Mart 1845'ten 1 Mart 1880'e kadar 'teftiş memuru', 1800'den 18 Nisan 1907'ye kadar 'polis neferi', 1907'den sonrada ilk defa günümüzdeki haliyle 'polis memuru' tanımlaması yapılmıştır. Esasında iki ana kolluk

3 Tongur 2016: 165-166; Yiğit 2019: 133-134; Yiğit 2017: 517.

4 Şahin 2004: 36.

5 Yücel Yiğit, "Atatürk Dönemi Polis Teşkilatı", *Atatürk Ansiklopedisi (Elektronik Ansiklopedi)*, https://ataturkansiklopedisi.gov.tr Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2021, (11 Kasım 2021).

6 1907 Polis Nizamnamesine kadar polisin merkez ve taşradaki birimlerinin yetki ve sorumluluklarını tespit edecek yasal bir zemin yoktu. Polis, kanuni mesnetten yoksun bir şekilde görevini ifa etmektedir. Genelde Dâhiliye Nezaretine özelde Zaptiye Nezaretine bağlı olarak hizmet üreten Osmanlı polisi, 1907 nizamnamesiyle emniyet ve asayişten sorumlu tutulmuştur. İdari, mülki ve adli olmak üzere polis üç kısma ayrılmış ve rütbeler tespit edilmiştir. Yine aynı nizamnameyle "polis neferi" yerine "polis memuru" ifadesi kullanılmaya başlamış ve her bir polise yaka numarası verme usulü getirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Alyot 2008: 193-194; Tongur 2006: 206-207; Şahin 2017: 313-329.

7 Okçabol 2016: 99-102.

8 Miralay Ali Galip (Pasiner) Beyin hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Şahin 2014: 41-51.

biriminden biri olan polis teşkilatı, 4 Ağustos 1909 tarihinde Emniyet-i Umûmiye Müdüriyetinin kurulmasıyla daha modern bir hüviyet kazanmaya başlamış ve Cumhuriyet devrine miras kalmıştır.

2. II. MEŞRUTİYET ÖNCESİ POLİS MAAŞLARI (1865-1909)

Şüphesiz II. Meşrutiyet devri polis maaşlarından bahsetmenden evvel kolluk hizmetlerini yürütmek üzere polis yerine tesmiye edilen teftiş memurlarının maaşları hakkında bilgi vermek konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Onların maaşları hakkında ilk bilgiler 1865 yılına aittir. 1845-1865 yıllarını kapsayan 20 yıllık süreçte aylık gelirleriyle ilgili şu an elimizde bir malumat bulunmamaktadır. 20-50 yaşları arasında sakat olmayan, illetsiz, mütenasip vücutlu, cinayetten ceza almayan, zatî liyakatli, şahsî hâlleri belli, hükûmet işlerinde kullanılmaya elverişli, gerektiği zaman zaptiye neferlerine kumanda edecek ve sözü tesir eyleyecek yetki ve haysiyet erbabı olma, okuma ve yazma yeteneğine sahip ve yabancı veya ekalliyet dillerinden birini bilmesi gibi temel vasıflar[9] aranan teftiş memurlarının aylık ücretleri şöyledir:

Grafik 1. *Teftiş Memurları Maaşları/Kuruş (1865)*

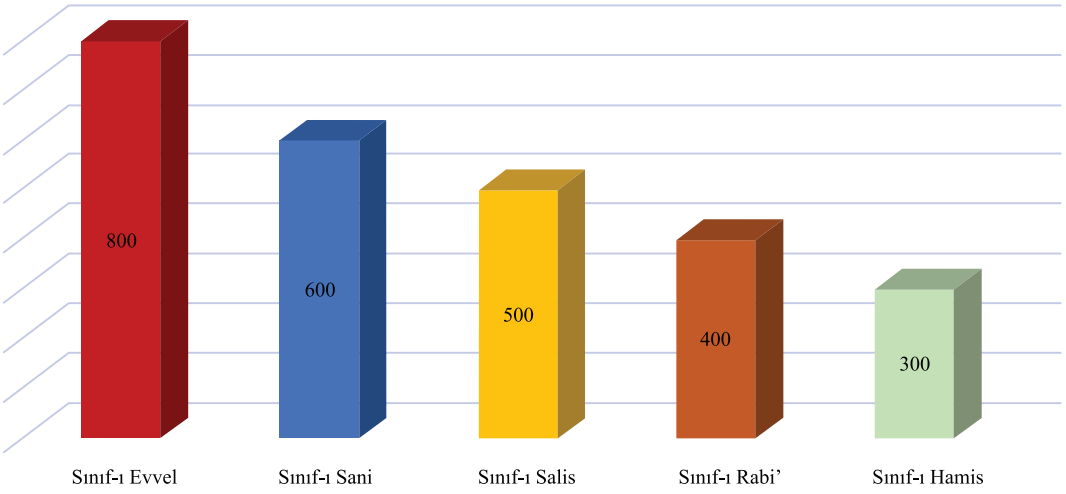

Kaynak: Gören 2018: 14; Okçabol 2016: 318

1865 yılında Zaptiye Nazırlığına bağlı ve başkentte beş dereceli bir rütbeyle iç güvenlik hizmeti sunan teftiş memurları arasında *Grafik 1.*'den de anlaşılacağı üzere en yüksek maaşı 'birinci sınıf teftiş memuru', en düşüğü de 'beşinci sınıf teftiş memuru' almaktadır. En üst kademeye kadar her rütbe arasında sistematik olarak 100 kuruşluk bir fark söz konusudur. Bu fark 'birinci sınıf teftiş

9 Bu temel vasıfların yanında iyi iş göreceklerine dair kefil ve senet vermeleri de lazımdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tongur 2016: 162-163.

memuru' rütbesine varınca 200 kuruşa çıkmaktadır. Teftiş memurlarının maaşı, 2 yıl sonra genel tensikatta % 15 oranında azaltılmıştır.[10] Şevket Pamuk'un eserine göre elimizdeki en yakın veri 1867 yılına aittir. Bu yılda İstanbul zahire borsasında pirincin kilesi[11] 46,6, mısır pirincinin okkası[12] 3,6, şekerin kantarı[13] 229, tereyağın okkası 11,4, zeytinyağının okkası ise 8,4 kuruştur. Birinci Sınıf Teftiş Memuru, 800 kuruşluk maaşıyla yaklaşık 95 okka dolayısıyla 95X1,282=121,790 kg zeytinyağı alabilmektedir.[14] Ocak 2022 itibariyle ortalama sızma zeytinyağı fiyatı 60 TL civarında olduğu düşünüldüğünde Birinci Sınıf Teftiş Memurunun maaşı yaklaşık 7.260 TL'ye tekabül etmektedir.[15] Bu hesaplamayla Beşinci Sınıf Teftiş Memurunun maaşı da 2.700 TL civarındadır. Dolayısıyla Birinci ile Beşinci Sınıf Teftiş Memurları arasında nerdeyse 2 katı maaş farkı bulunmaktadır.

Grafik 2. *Teftiş Memurları Maaşları/Kuruş (1870)*

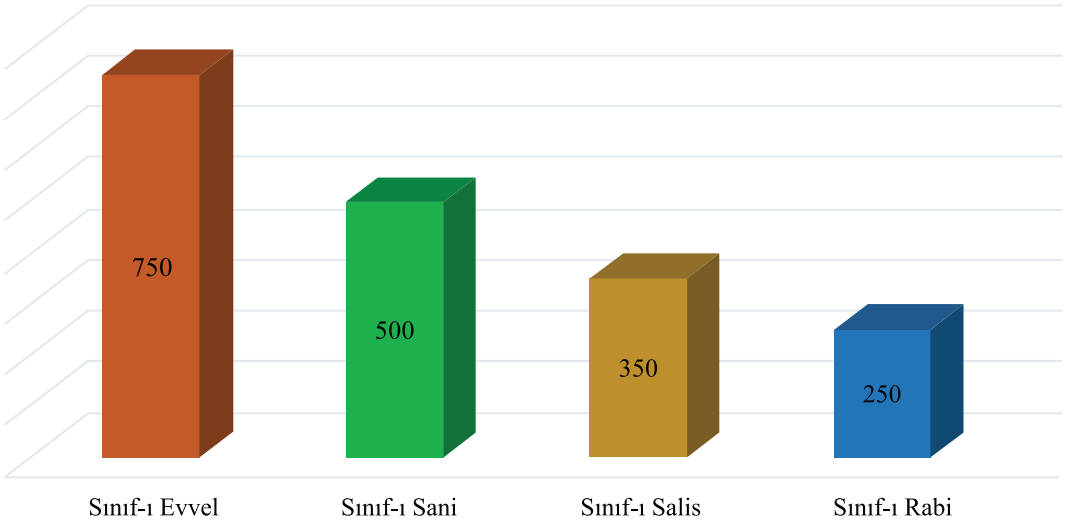

Kaynak: Alyot 2008: 179; Gören 2018: 14

Yaklaşık 35 yıl devam eden teftiş memurluğu uygulaması 1 Mart 1880 yılında lağvedilmiştir. Tamamen ortadan kalkmadan evvel rütbe silsilesi 4 sınıfa düşürülmüştür. Onların maaşları ülkenin ekonomik durumuna göre 1880 yılına kadar azalıp artmaya devam etmiştir. Zaten 5 yıllık zaman dilimini kapsayan *Grafik 1.* ile *Grafik 2.* mukayese edildiğinde teftiş memurlarının ücretlerinde mü-

10 Gören 2018: 14.

11 4 urup veya şinik 1 kiledir. Yaklaşık ağırlığı ortalama 32 kg'dır. Kilenin ağırlığı bölgelere göre değişmektedir.

12 1 okka 1,282 kg'dır.

13 1 kantar 56,320 kg'dır.

14 Pamuk 1999: 170.

15 Araştırma kaleme alındığı sıralarda piyasada sızma zeytinyağının ortalama kilogram birim fiyatı 60 TL civarındadır. Dolayısıyla maaşların günümüzdeki karşılığını hesaplamak için şöyle bir yol izlemiştir: İlk önce maaş miktarı zeytinyağı fiyatına bölünmüştür. Bulunan rakam, 1 okka 1,282 kg olduğuna göre 1,282 ile çarpılmıştır. Çıkan miktarda sızma zeytinyağı fiyatı 60 TL olduğu hesaplanarak sonuç bulunmuştur. Benzer bir değerleme diğer temel ve zaruri ürünlerin ağırlık ve birim miktarları kullanılarak da kullanılabilir.

şahhas bir azalma söz konusudur. Zaten mali durumu gittikçe kötüleşen gelir gider dengesi bozulan Osmanlı Devleti, ilk dış borcunu kısa bir süre önce Fransızlardan almış ve iflasın eşiğindedir. Doğal olarak kamu görevlilerinin maaşlarında kesintiye gidilmesi gayet anlaşılırdır.

1870 yılına ait fiyat verileri biraz daha detaylıdır. Unun çuvalı 132,5, sert buğdayın kilesi 31,5, pirincin kilesi 42,5, mısırın kilesi 16,4, şekerin kantarı 259, zeytinyağın okkası 7,4 kuruştur.[16] Temel parametremiz zeytinyağın okkası 1867 yılına göre 1 kuruş azalmıştır. Diğer ürünlerde dalgalanma daha yüksektir. Lakin bu dönemde teftiş memurları maaşları da düşmüştür. Birinci Sınıf Teftiş Memuru, 750 kuruş maaşıyla yaklaşık 129 kg zeytinyağı alım gücüne sahiptir. Günümüzdeki karşılığı da 7.740 TL'dir. 1870 yılında Dördüncü Sınıf Teftiş Memuru ise yaklaşık 2.500 TL civarında aylık almaktadır. En alt ve en üst rütbedeki teftiş memuru arasındaki maaş farkı yine 2 katıdır ve beş yıl öncesine göre pek bir değişiklik yoktur.

Grafik 3. *Polis Neferi Maaşları/Kuruş (1880-1883)*

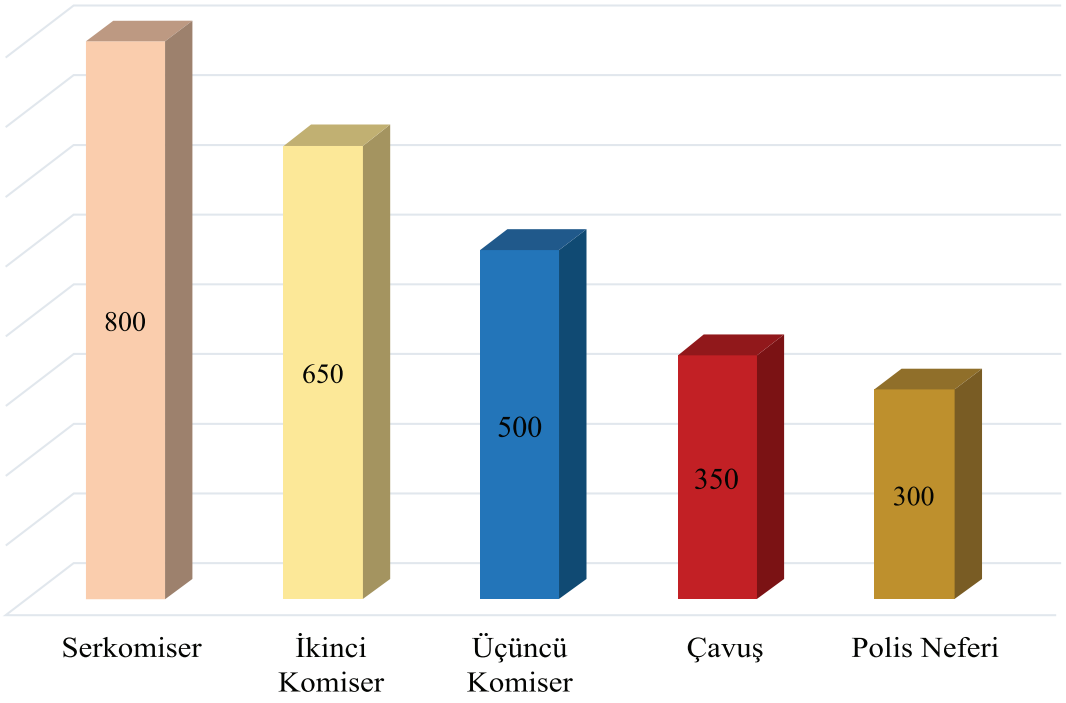

Kaynak: Gören 2918: 16; Okçabol 2016: 319.

Bazı isimlerden de anlaşılacağı üzere II. Meşrutiyet devrine kadar polis teşkilatı, Zaptiye Nezaretine bağlı olarak askeri usullere göre tanımlanmış ve bölüklere[17] ayrılmıştır. Dolayısıyla

16 Pamuk 1999: 170.

17 Bir polis bölüğü: 1 serkomiser, 2 ikinci komiser, 3 üçüncü komiser, 8 polis çavuşu ve 40 polis neferi olmak üzere toplamda 54 kişiden oluşmaktadır. 1880'de başkentte 10 polis bölüğünde toplamda 540 amir ve polis neferi bulunmaktadır. Bu rakam 1883'te 895'e baliğ olmuştur. 1899'da İstanbul'da toplamda 39 polis bölüğü emniyet ve asayişi sağlamaktadır Ayrıntılı bilgi için bkz. Okçabol 2016: 96-97; Tongur 2016: 166-167; Şahin 2004: 36-37.

Grafik 3.'e göre rütbesi 'birinci sınıf teftiş memuruna' tekabül eden serkomiser aynı maaşı almaya devam etmiştir. *Grafik 2.*'ye nispeten alt rütbedeki polislerin maaşlarında ortalama 50 kuruşluk bir artış söz konusudur. Bu yıllarda 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşının siyasi ve mali olumsuz etkileri de derinden hissedilmektedir. Yine 1875 yılında başlayan ve 20 Aralık 1881 tarihinde Muharrem Kararnamesiyle Osmanlı Devleti, iflasını ilan etmiş ve alacaklılar Düyûn-ı Umûmiye dairesi vasıtasıyla borçlarını tahsile başlamışılardır. Dolayısıyla böyle bir ekonomik atmosferde polis neferlerinin maaşlarında bir miktar artış yapılmış lakin ücretler dalgalı bir seyir göstermiştir.

İstanbul zahire borsasında 1880 yılına ait temel ve zaruri malların fiyatları şöyledir: Unun çuvalı 136, sert buğdayın kilesi 31,5, pirincin kilesi 43,2, mısırın kilesi 17,9, şekerin kantarı 206, tereyağının okkası 10,4, nohuttun okkası 3,1, zeytinyağın okkası ise 6 kuruştur.[18] Dolayısıyla günümüzle mukayese edildiğinde serkomiser 10.200, polis neferi ise 3.840 TL maaş almaktadır. Şüphesiz harcama kalemlerinin çeşitli olmadığı 1880 yılında serkomiser maaşının gayet dolgun olduğu aşikârdır. Serkomiserin maaşı polis neferininkinden neredeyse 2,6 kat daha fazladır.

Öte yandan polis neferlerinin aylıkları hakkında bu dönemde bir intiba elde edebilmemiz için bir takım bilgilere sahibiz. II. Abdülhamit devrinde emniyet hizmetlerini modernleştirmek amacıyla "polis mütehassısı" sıfatıyla *Celestin Bonnin* 2.500 kuruş maaşla[19] İstanbul'a davet edilmiştir.[20] Yine başkentte İstanbul, Beyoğlu ve Üsküdar'da 3 polis meclisi kurulmuştur. Bu meclislerin reisi serkomiserlerdir. 3 kişiden mürekkep meclisin diğer azaları bir tane 'ikinci komiser', bir tane de 'üçüncü komiserdir'. 1890 yılında polis meclisi reisinin -serkomiser- maaşı 800 kuruştan 1.000 kuruşa çıkmıştır. Akabinde 2.000 kuruş olmuştur.

Ödeme dengelerinin iyice bozulması üzerine Anadolu Müfettiş-i Umûmisi Şakir Paşanın layihasındaki önerisiyle 1897 yılındaki genel tenkihâtta[21]: 500 kuruştan yukarı olan maaşlardan % 10 indirim yapılmıştır. Dolayısıyla meclis reislerinin maaşları 1.800'e, birinci komiserleri 720'ye, ikinci komiserlerin maaşları 585 kuruşa inmiştir.[22] 1897'den sonra başkent dışındaki vilayet ve kazalarda 1.200 kuruş maaşlı serkomiserler, 650 kuruş maaşlı ikinci komiserler, 350 kuruş maaşlı üçüncü komiserler, 250 kuruş maaşlı polisler bulunmaya başlamıştır. 1904-1905 yılları arasında Selanik vilayetinde bir polis memuru 300, birinci komiser 1.000 ve polis müdürü de 2.500 kuruş maaş almaktadır.[23] Müdür ile polis memuru arasında neredeyse 8 kat maaş farkı mevcuttur. 1905 yılında zeytinyağının okkası 4,2 kuruştur.[24] Dolayısıyla polis müdürünün maaşı günümüzde yaklaşık 45.750 TL'ye denk gelmektedir. Nahiyelerde polis neferi maaşları 150-200 kuruş arasında değişmektedir. 1898 yılındaki bir başka yenilik de 1.500 kuruş maaşlı dört polis müfettişinin mevcudiyetidir.[25]

18 Pamuk 1999: 170.
19 Celestin Bonnin'in maaşını zeytinyağı üzerinden hesapladığımız da ortalama 32.000 TL'ye tekabül etmektedir.
20 Gören 2018: 14.
21 Bütçeyi düzenlemek üzere memur maaşlarından yapılan indirim.
22 Gören 2018: 17-18.
23 Yılmaz 2019: 122.
24 Pamuk 1999: 172.
25 Gören 2018: 19.

İttihatçıların iktidarına kadar maaşlarda ve müsavi rütbelerde bir standart yakalanamamış ve ücretler vilayetlere göre farklılık arz etmiştir. Ayrıca aylıkların tam ödenememesi de sıkıntıları büsbütün artırmıştır. Nitekim geçim sıkıntısı yaşayan polis neferleri, sıklıkla ihtiyaçlarını gideremediklerine dair dilekçelerini bağlı üst makamlara sunmuşlardır. Örneğin Selanik vilayeti Cuma-i Bâlâ kazası polis memurlarından *Hüseyin oğlu Abdullah*, 15 Temmuz 1903 tarihinde Rumeli Umûm Müfettişliğine yazdığı bir dilekçede günümüzde 3.500 TL'ye tekabül eden 200 kuruş maaşla ailesini geçindirmekte zorlandığını kaleme almıştır.[26] Çözüm bulamayanlar muhtemelen ya araya hatırlı kimseleri devreye sokarak aylıklarını normal zamanda almaya çalışmışlar ya maaş miktarından belli oranda kesintiyi göze alarak zengin tüccar ve esnafa başvurmuşlar ya da akraba ile üçüncü şahıslardan borç para dilenmek zorunda kalmışlardır. Şüphesiz bazıları da gayr-i kanuni yollara sapmıştır.

II. Meşrutiyet öncesi taşrada karşılaşılan problemlerden biri de aynı rütbedeki personele farklı maaş ödenmesidir. Özellikle Selanik, Kosova ve Manastır vilayetlerinde bu problem derinden hissedilmiştir. 1903 yılında Manastır vilayetinde ikinci komiserlere 750, üçüncü komiserlere 500 kuruş maaş ödenirken Selanik vilayetinde her iki rütbe mensubuna 300 kuruş aylık verilmiştir. 1904-1905 yıllarında Kosova ve Selanik vilayetlerinde polis memurları 300 kuruş maaş alırken muadilleri Manastır vilayetinde 400 kuruş almaktadır.[27] Bu rakamlar onların hayat standartlarını ve iş verimini düşürmüştür.

3. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ POLİS MAAŞLARI (1909-1918)

Sultan II. Abdülhamit'in hal' edilmesinden sonra iktidara yön veren İttihatçılar, Osmanlı polis teşkilatında da köklü değişiklikler yapmıştır. İttihatçılar ilk önce eski devri çağrıştıran Zaptiye Nezaretini lağvederek, jurnalcilik sistemini ortadan kaldırarak iç güvenlik anlayışına ve kolluk birimlerine yeni bir form vererek işe koyulmuşlardır. Ayrıca tensikat kanunuyla ehil olmayan polisler de görevlerinden uzaklaştırılmıştır. Zaten yeni dönemde onlar kendilerini 'yeni polis' olarak nitelendirilmişler ve eskiye dair hususları kabullenmemişlerdir. Hatta bordo renkli fesi ve yeşil çizgili lacivert üniformayı II. Abdülhamit iktidarını anımsattığı için giymek istememişlerdir. İttihatçı seçkin zümre iktidarın gücünü dolaylı olarak ellerinde tuttukları dönemde dahi polis teşkilatını kurumsallaştırmış ve 4 Ağustos 1909 tarihinde Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti (EUM) kurularak Zaptiye Nezareti devri kapanmıştır.

EUM'un ihdasıyla kurum ve personel giderleri için genel bütçeden ödenek ayrılmıştır. Müdürlüğün 1909 yılına ait ilk bütçesinden merkez teşkilatı için 957.000, vilayetler için de 19.670.200 olmak üzere toplamda 20.627.200 kuruşluk maaş tahsisatı ayrılmıştır. *EUM*'a hazineden ilk bütçesinde toplamda 40.363.010 kuruş ödenek verilmiştir.[28] 1910 yılında *EUM*'un merkez teşkilatının maaş tutarları aynı kalırken taşra teşkilatına hazineden 32.686.800 kuruş planlanmıştır. Merkez ve

26 Rumeli vilayetlerinde polislerin maaş ve üniforma ve ulaşım durumları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmaz 2019: 119-139.

27 Yılmaz 2019:125.

28 *Devlet-i Osmaniye'nin 1325 (1909) Senesine Mahsus Bütçesi, "Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti"* 1325: 66-69.

taşra teşkilatlarının toplam maaş miktarı 33.643.800 kuruş olarak gerçekleşmiştir.[29] 1911 yılına ait üçüncü bütçesinde merkez teşkilatının maaş giderleri düşmüş ve 559.800 kuruşa gerilemiştir. Taşra teşkilatı içinse 37.760.348 kuruş harcama öngörülmüştür. İkisinin yekûnu 38.320.148 kuruş olarak hesaplanmıştır.[30] 1912 yılında *EUM* maaş giderlerinde her hangi bir değişiklik olmamış ve bir yıl önceki tahsisat aynen kalmıştır.[31]

EUM'a 1913 yılında hazineden verilen bütçede, maaş tutarlarında bir önceki yıla göre pek fazla bir değişiklik olmamıştır. I. Dünya Savaşının başladığı 1914 yılında *EUM*'un personel maaşları için merkez teşkilatına 1.050.000, taşraya 40.447.700 kuruş ödenek ayrılmıştır. Her iki teşkilatın toplamı 41.497.700 kuruş etmektedir.[32] 1915 yılında istihbarat ödeneği maaşların içerisinde değerlendirilmiştir. Dolayısıyla merkez ve taşra teşkilatına ait maaş giderleri yükselmiştir. Bu yıl için merkez teşkilatına 2.239.600, taşraya 43.812.320 kuruş miktarında bütçeden pay ayrılmıştır.[33] 1916 yılında maaşlar için toplamda 45.866.920 kuruş tahsis edilmiştir. Bu miktarın 1.742.400'ı merkez teşkilatındaki, 44.124.520 kuruşu vilayetlerdeki emniyet personelinin aylıklarına aittir.[34] 1917 ve 1918 yıllarına ait şimdilik elimizde bir veri bulunmamaktadır. Araştırmamız kapsamında son veri 1919 yılın aittir. Bu yıl maaşlar için 41.290.896 lira ayrılmıştır. Bunun 16.956 lirası merkez teşkilatına gerisi vilayetlere aittir.[35]

EUM bütçesinden de anlaşılacağı üzere hazineden personelin aylıkları için ayrılan ödenek sürekli artmıştır. Bu artışı iki gerekçeyle izah edebiliriz. Birincisi: I. Dünya Savaşı sonuna kadar güvenlik ve asayiş hizmetleri sağlayan polisim mevcudunun gittikçe artması, ikincisi de polis maaşlarına 1919'da % 100 oranında zam yapılmasıdır. Şüphesiz harpten mağlubiyetle ayrılan ve büyük toprak kayıplarına uğrayan Osmanlı Devletinde, bazı polisler başkentte ve Anadolu'ya gelerek görevlerine devam etmişler bazıları da istifa etmeyi tercih etmişlerdir. Her şeye rağmen savaş yıllarında iç güvenliği sağlamak için polis ve jandarmaya her zamankinden daha fazla ihtiyaç duyulmuştur. Kolluk mensuplarının istifa etmesini ve özel sektöre geçmesine mani olmak amacıyla güvenlik bürokrasisi, onları ekonomik olarak tatmin etmek istemişlerdir.

29 *Devlet-i Osmaniye'nin 1326 (1910) Senesine Mahsus Bütçesi, "Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti"* 1326: 54-56.
30 *Devlet-i Osmaniye'nin 1327 (1911) Senesine Mahsus Bütçesi, "Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti"* 1327: 44.
31 *Devlet-i Osmaniye'nin 1328 (1912) Senesine Mahsus Bütçesi, "Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti"* 1328: 44.
32 *Devlet-i Osmaniye'nin 1330 (1914) Senesine Mahsus Bütçesi, "Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti"* 1330: 80.
33 *Devlet-i Osmaniye'nin 1331 (1915) Senesine Mahsus Bütçesi, "Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti"* 1331: 100.
34 *Polis Mecmuası*, "1332 (1916) Senesi Emniyet-i Umûmiye Bütçesi" Sayı 65: 36-36.
35 *Polis Mecmuası*, "1335 (1919) Senesi Emniyet-i Umûmiye Bütçesi" Sayı 112: 260-262. 1920 yılında hazinden Emniyet-i Umûm Müdürlüğüne 1.354.688 lira ödenek ayrılmıştır. Bu yılın gelir gider hesapları ve bütçesi için bkz. Tekin 2002: 137-150.

Grafik 4. *II. Meşrutiyet Öncesi Polis Maaşları/Kuruş (1907-1908)*

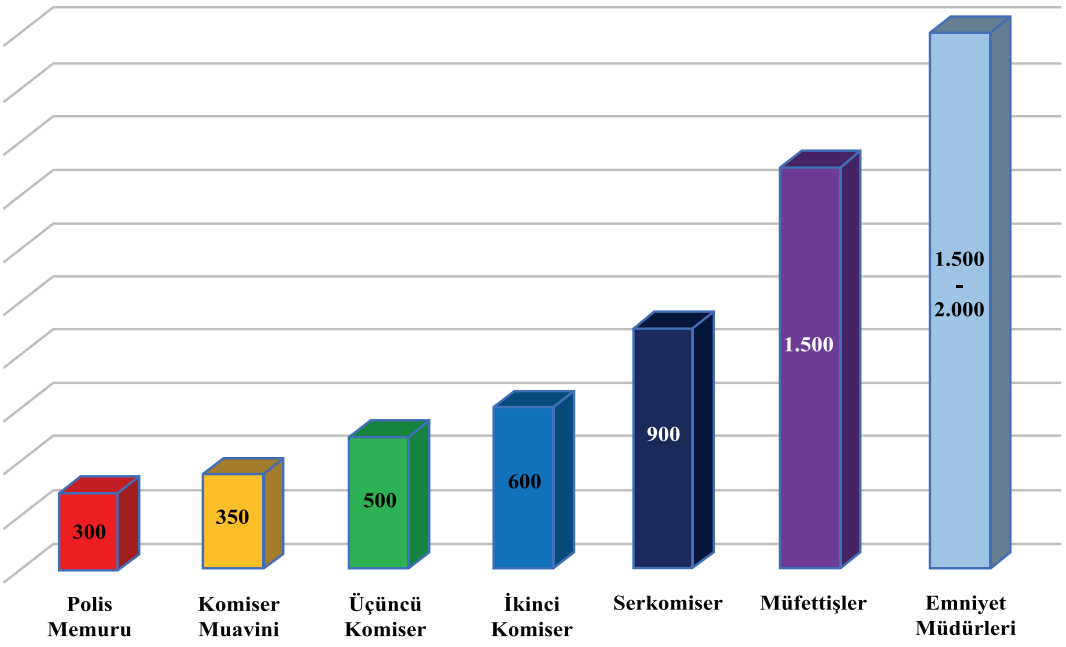

Kaynak: Gören 2018: 34.

Sultan II. Abdülhamit devrinde de modern devletin iç güvenlik anlayışının devamı olarak emniyetteki yenileşme ve kurumsallaşma çabaları hız kesmeden devam etmiştir. İhtiyaca binaen yeni birimler, kadrolar ve unvanlar ihdas edilmiştir. 18 Nisan 1907 tarihli 'polis nizamnamesi' ile II. Abdülhamit'in hal' edildiği 30 Nisan 1909 tarihleri arasını kapsayan iki yıllık süre sarfında polis maaşlarında pek bir değişiklik olmamıştır. *Grafik 3*. ile *Grafik 4*. arasında takriben çeyrek asırlık bir zaman farkı vardır. Bu sürede polis memurlarının ve 'üçüncü komiserlerin' maaşlarında hiçbir iyileştirme yapılmamıştır. Serkomiserlerin aylıklarında 100 kuruş bir artış olmuştur. Buna mukabil 'ikinci komiserlerin' aylıkları 50 kuruş düşmüştür. Yeni ihdas edilen müfettişlere aylık 1.500 kuruş ödenmiştir. Polis memurlarının aylıkları serkomiserden 3, emniyet müdüründen 5 kat daha azdır. Vilayetlere göre bu oran değişiklik gösterebilmektedir.

1907 yılına ait temel ve zaruri malların fiyatları şöyledir: Unun çuvalı 113,8, yerli buğdayın kilesi 48, pirincin çuvalı 45, mısırın kilesi 26,1, şekerin kantarı 91, kahvenin okkası 5,5, tereyağının okkası 17,3, zeytinyağın okkası ise 4,6 kuruştur.[36] Dolayısıyla 1.500 kuruş maaş alan emniyet müdürü ve müfettişinin günümüzdeki reel aylığı yaklaşık 35.500 TL'dir. Serkomiser 15.000, polis memuru ise 5.000 TL maaş almaktadır. Polis müdürünün maaşı, serkomiserden 1,4, polis memurundan 7 kat daha yüksek maaş almaktadır. 1880 yılından 1907 yılına kadar polis memurunun maaşında 1.160 TL artış gerçekleşmiştir.

Hayat pahalılığı bakımından geçinilmesi en zor şehir şüphesiz başkent İstanbul'dur. Hatta bazı resmi evraklarda polislerin İstanbul'da görevlendirilmesi talepleri bu gerekçelerle kibarca reddedilmeye çalışılmıştır. Osmanlı Devletinde ilk polis mektebi 20 Aralık 1907 tarihinde Sela-

36 Pamuk 1999: 172.

nik'te açılmıştır. Mektep mezunu polislerden verim alınması üzerine eğitimli polislerin İstanbul'da görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır. İlk aşamada Dâhiliye Nezareti, 19 Ağustos 1908 tarihinde Vilâyât-ı Selâse Müfettişliğinden 20 polisin başkentte güvenlik ve asayiş hizmetlerinde kullanılabilmesi amacıyla talepte bulunmuştur.[37] Rumeli Vilayeti Umûm Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa, talebi doğrudan reddetmemiş ve bazı çekincelerini belirtmiştir.[38] Çekincelerinin başında da İstanbul'daki hayat pahalılığını ve polislerin gündelik hayatlarını idame ettirmekte zorluk yaşayacağını dillendirmiştir. Dolayısıyla mektepli polislerin başkentte görev yapmak istemesinin önündeki en büyük engel hayat pahalılığıdır. Buna rağmen gönüllük esasına dayalı olarak 5 komiser, 10 polis olmak üzere toplamda 15 kişi[39] İstanbul'a gönderilmiştir.[40]

EUM'un 4 Ağustos 1909 tarihinde kurulmasıyla polis maaşları ve özlük haklarında önceki döneme göre nispeten bir artış olmuştur. Nitekim ilk Emniyet-i Umûmi Müdürü Erkân-ı Harp Miralayı Ali Galip Bey (Pasiner)[41], 8.000 kuruş maaşla[42] göreve başlamıştır. Ali Galip Beyin ilk icraatlarından biri de polis maaşlarını artırmaktaki ısrarı olmuştur. Polis memurlarının maaşlarına Meclis-i Mebusan kararıyla 100 kuruş zam yapılarak 300'den 400 kuruşa (bkz. Belge 1) yükseltilmiştir.[43]

Grafik 5. *II. Meşrutiyet Dönemi Polis Maaşları/Kuruş (1909)*

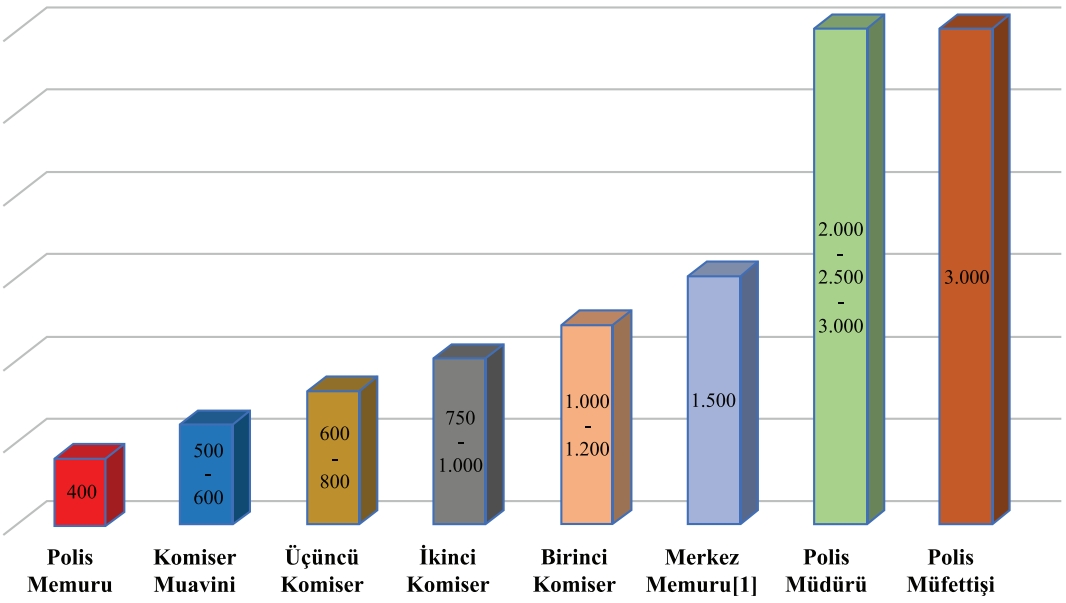

Kaynak: Gören 2018: 35.

37 BOA, Zabtiye Nezareti Evrakı (ZB.) 325/41, 6 Ağustos 1324 (19 Ağustos 1908).
38 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (DH.MKT.) 1282/88, 16 Ağustos 1324 (29 Ağustos 1908).
39 Dersaadet'e gönderilen komiser ve polis memurlarının kimler olduğu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yiğit 2020: 475.
40 BOA, Rumeli Müfettişliği Müteferrika Evrakı (TFR.I.M.) 22/2124.1, 13 Ağustos 1324 (26 Ağustos 1908); 22/2124.2, 13 Ağustos 1324 (26 Ağustos 1908).
41 İlk Emniyet-i Umûm Müdürü Miralay Ali Galip Bey (Pasiner) hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Şahin 2014: 41-51.
42 Ali Galip (Pasiner) Beyin 1909 yılındaki maaşı günümüzde yaklaşık 89.100 TL'ye denk gelmektedir.
43 *Devlet-i Osmaniye'nin 1325 (1909) Senesine Mahsus Bütçesi, "Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti"* 1325: 68; Alyot 2008: 490.

Bu maddi iyileştirme hem kadroyu elde tutabilmek hem de polisleri İttihatçıların iktidarına ısındırmak amacıyla yapılmıştır. II. Meşrutiyet başlarında polisler, haftanın 6 günü çalışmakta sadece bir gün izin kullanabilmektedirler. Çalıştıkları günlerde çalıştıkları karakollarda yatıp kalkmaktaydılar. Dolayısıyla hem iş yerinde hem de evlerinde bulunmaları masraf kapısını ziyadeleştirmiştir. Geçinmekte güçlük çeken polisler, çareyi ya istifa etmekte ya da tramvay kumpanyasına geçiş yapmakta bulmuşlardır.[44] Özellikle nitelikli polis memurlarının farklı kurumlara geçmesini önlemek amacıyla daha cazip hale getirilmesi gerekmiştir. Yeni zamlardan sonra *EUM* personel maaşları şöyledir:

Rütbe silsilesinde merkez memuruna kadar olanların maaşlarına ortalama 100 kuruş zam yapılmıştır. Bu artışı *EUM*'un hazineden pay aldığı ilk 1909 bütçesinde de açıkça gözükmektedir.[45] Merkez memuruna[46] iki yıl öncesinin polis müdür maaş miktarı 1.500 kuruş ödenmeye başlamıştır. İki yıl öncesine göre en ciddi artış polis müfettişi aylıklarında olmuştur. Neredeyse aylıkları % 100 artışla 3.000 kuruşa çıkmıştır. Artıştan polis müdürleri de nasiplerini almışlardır. Onlara da en az % 33 artışla 500 kuruş zam yapılmıştır. Bu miktar bazı vilayetlerde % 50'nin üzerindedir. II. Abdülhamit sonrası İttihatçılar'ın polise verdiği zamdan sonra onların alım gücü ve temel besin ürünlerinin miktarları şöyledir: Unun çuvalı 101,3, yerli buğdayın kilesi 53,9, pirinçin çuvalı 48,3, mısırın kilesi 33, şekerin kantarı 101,5, kahvenin okkası 6,4, tereyağının okkası 20,6 ve zeytinyağının okkası 6,9 kuruştur.[47] Henüz Balkan ve I. Dünya Savaşları başlamadığı için piyasada bir fiyat istikrarı söz konusudur. II. Meşrutiyet devrinde 3.000 kuruş maaş alan bir polis müdürü ve müfettişi 434 okka yani 556 kg zeytinyağı alabilme iktidarına sahiptir. Bunun da günümüzdeki yaklaşık değeri 33.360 TL'dir. 400 kuruş aylık alan polis memuru ise yaklaşık bir ayda 57,9 okka yani 74 kg zeytinyağı alabilmektedir. Dolayısıyla şimdilerdeki maaşı 4.440 TL tutmaktadır. Polis müdürü ile memuru arasındaki maaş farkı 8 kattan biraz fazladır.

İstanbul Polis Mektebi daktiloskopi (parmak izi) ve Ankara Polis Enstitüsü tarih muallimlerinden ve alanıyla ilgili 9 farklı kitabı kaleme alan Emniyet Amiri Derviş Okçabol[48] da "*Türk Zabıta Tarihi ve Teşkilat Tarihçesi"* adlı eserinde II. Meşrutiyet devri polis aylıklarına dair bilgiyi araştırmacılara sunmaktadır.

44 Tepe 2013: 19.

45 *Devlet-i Osmaniye'nin 1325 (1909) Senesine Mahsus Bütçesi, "Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti"* 1325: 68.

46 1907 polis nizamnamesiyle ilk defa kurulmuştur. Bugünkü rütbe karşılığı 'emniyet amiri'.

47 Pamuk 1999: 172.

48 Derviş Okçabol'un Türk polis tarihine katkıları ve meslek hayatı için bkz. Yücel Yiğit ve Eyüp Şahin, "Parmak İzinden Tarih Yazmak: Türkiye'de Dakstiloskopinin Öncü Uzmanı Derviş Okçabol", *Adli Bilimler ve Kriminalistik*, EGM Kriminal Daire Başkanlığınca eser 2022 yılında uluslararası bir yayınevi tarafından bastırılacaktır.

Grafik 6. *II. Meşrutiyet Dönemi Polis Maaşları/Kuruş (1909)*

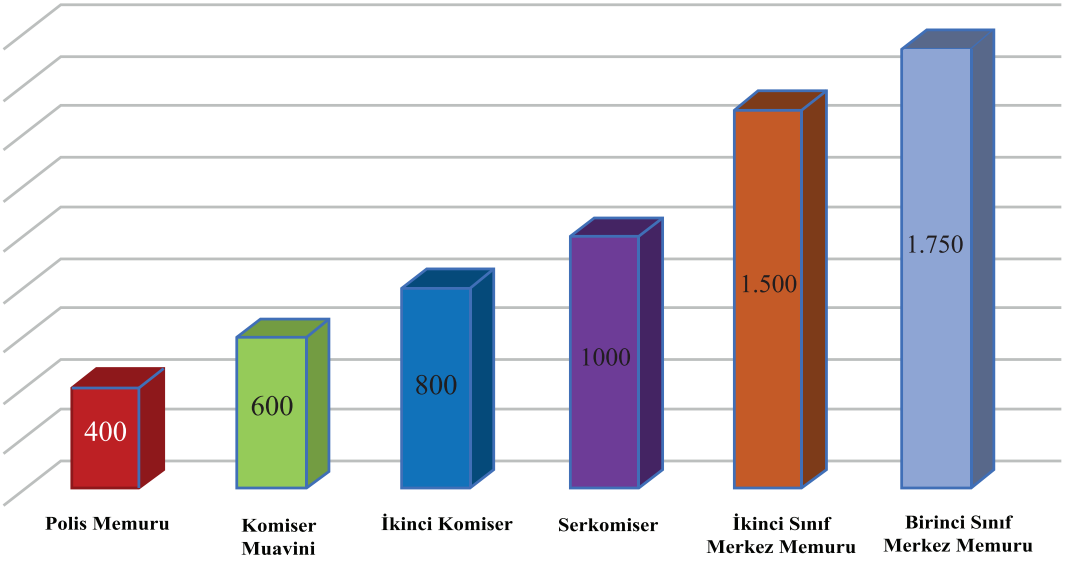

Kaynak: Okçabol 2016: 319.

Okçabol'un verdiği bilgiler I. Dünya Savaşı öncesine 1909 ile 1914 yıllarına aittir. Zira savaş yıllarında İstanbul Polis Umûm Müdürü Azmi[49] (Samurkaş) Beyin gayretleriyle polis aylıklarında 100 kuruşluk bir artış olmuştur. *Grafik 5.* ile *Grafik 6.* mukayese edildiğinde Hüseyin Hüsnü Gören ile Derviş Okçabol'un verdikleri aylıklar büyük ölçüde birbirini tutmaktadır. *Grafik 5.*'deki aynı rütbedeki maaş aralıkları vilayetlerdeki farktan kaynaklanmaktadır. *Grafik 6.*'da rakamlar daha nettir ve farklılık söz konusu değildir. Okçabol, 1939'da ilk defa kaleme aldığı eserinde serkomiser yerine birinci komiser kullanmayı tercih etmiştir. Ayrıca merkez memurlarını derecesine göre daha teferruatlı bir bilgi de sunmuştur. Ancak listesinde polis müdürleri/müfettişleri yer almamaktadır. *Grafik 5.* ile *Grafik 6.*'e dikkatle bakıldığında polis memurundan merkez memuruna kadar aylıkların aynı olduğu gözükmektedir.

Bu iyileştirmelerle mesleki motivasyon ve verim sağlanmaya çalışılmıştır. Lakin hayat pahalılığı ve Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Savaşları arifesindeki ekonomik daralma tüm kamu personeli gibi polisleri de olumsuz etkilemiştir. 1914 yılında İstanbul polisleri ile İzmir, Beyrut, Kudüs ve Suriye vilayetlerinin sahil kısmında istihdam edilen polis memurlarına 100 ile 500 kuruş arasında değişen zam yapılmıştır. Ayrıca 1907 yılında yayınlanan Polis Nizamnamesinin 54. maddesi mucibince sicili iyi olup da terfi edemeyenlerin de maaşları rubu derecesinde artırılmıştır.

Bu artışta daha evvel İstanbul Polis Umûm Müdürlüğü yapan Azmi (Samurkaş) Beyin (bkz. Fotoğraf 2) etkisi büyüktür. Nitekim polis kökenli Azmi Bey, Çorum Mebusu olarak Osmanlı Me-

49 Azmi (Samurkaş) Bey hakkında detaylı bilgi için bkz. Tepe 2021.

busan Meclisinde bulunduğu dönemde 1914 yılında polis maaşlarının 400 kuruştan 500 kuruşa çıkartılmasını talep etmiştir. Azmi Bey, Meclis-i Mebusanda söz alarak Osmanlı polisinin mali durumu üzerine şu sözleri sarf etmiştir:

"*Polis neferlerinin, yani memurlarının aldıkları maaş 400 kuruş ise de, tevkifattan (kesintilerden) sonra 345 kuruşa inmektedir… Bunlar haftada bir defa evlerine gittiklerinden karakollarda başka, evlerinde başka masraf ihtiyacına mecbur olmaktadırlar. Bu maaşla bittabi (doğal olarak) çalışamıyorlar. Bu sebeple Polis Mektebinden mezun birçok muktedir (kudretli) efendiler istifa ederek Tramvay Kumpanyasına ve sair şirketlere gittiler*".[50]

Ünlü İttihatçı Polis Müdürü Azmi Beyin gayretleriyle polislerin maaşı savaş yıllarında 500 kuruşa yükseltilmiştir. Şevket Pamuk 1914 yılına ait temel parametremiz zeytinyağı fiyatı hakkında bir bilgi vermemiştir. Biz de bunun yerine okkası 22 kuruş olan tereyağı baz alarak polislerin alım gücünü ve maaş miktarları ortaya konulmuştur. Şimdilerde kaliteli bir tereyağının 1 kg market fiyatı ortalama 120 TL civarındadır. Dolayısıyla 1914 yılında 500 kuruş maaş alan bir polis memuru yaklaşık 30 kg tereyağı satın alabilmektedir. Bunun da piyasa karşılığı 3.600 TL'dir. Görüleceği üzere savaşın ekonomik olumsuzlukları hem fiyatlara hem de polis maaşlarına olumsuz olarak yansımıştır. Emniyet personeli mevcut maaşlarla 5 yıl kadar idare etmiştir. Onlar açısından esaslı zam Mütareke devrinde olmuştur.

4. MÜTAREKE DÖNEMİNDE POLİS MAAŞLARI (1918-1920)

Emniyet kökenli mebusların çabalarıyla maaşlardaki artışlara rağmen I. Dünya Savaşı yıllarında polislerin alım gücü düşmüş ve hane halkını geçindirmekte sıkıntılara gark olmuşlardır. Zira Trablusgarp ile başlayan Balkan Savaşlarını kapsayan ve I. Dünya Savaşıyla devam eden on yıllık süre zarfında yetişkin iki milyon erkek silahaltına alınmış dolayısıyla üretim düşmüş, arz-talep dengesi bozulmuş, enflasyon yükselmiş, bütçe imkânları ülke savunmasına ayrılmış, ithalat daralmış ve hammadde temininde güçlükler yaşanmıştır. Temel ve zaruri mallar piyasada seyrelince karaborsa baş göstermiş ve muhtekirler türemiştir. Örneğin İfham dergisindeki 1919 yılına ait bir habere (bkz. Belge 3) göre İstanbul'daki hayat pahalılığı ekmek, şeker, tereyağı, yumurta, patates, pirinç, peynir ve sığır eti fiyatları üzerinden mukayese edilerek başkenttin Londra'dan 8, Paris'ten 4 kat daha pahalı olduğu gözler önüne serilmiştir.[51] Nitekim savaş koşullarında her zaman insanların yaşam standartları zorlaşır. Koşulların hafifletilmesi için merkezi yönetime büyük sorumluluklar düşer. İstifçilerle mücadele etmek için hukuka dolayısıyla kolluğa büyük ihtiyaç vardır. Dolayısıyla yaşanan ekonomik güçlükler emniyet ve asayiş vakalarını da ziyadesiyle artırmış ve polis ile jandarmaya her zamankinden daha fazla ihtiyaç duyulmuştur.

Polislerin ücretlerinin düşük olması ve ağır çalışma şartları yüzünden ya istifa etmeye başla-

50 Tepe 2021: 71-72.
51 "Pahalılık Mukayesesi", *İfham Dergisi* 1919: 54-56.

mışlar ya da başka kuruma geçiş yapmışlardır. Kadro miktarının azalması üzerine 3 Ocak 1919 tarihinde İstanbul Polis Müdüriyet-i Umûmisi olarak atanan Halil Nedim (Aşuroğlu) Bey[52] (bkz. Fotoğraf 3) maaşlara ciddi oranda zam yaptırmıştır. Örneğin polis memurunun maaşı % 100 artarak 500 kuruştan 1.000 kuruşa çıkmıştır. Komiser muavinlerinin maaşı % 100'den fazla artarak 600 kuruştan 1.250 kuruşa yükselmiştir. Serkomiserin maaşı da ise % 75 artış olmuş 1.000 kuruştan 1.750 kuruşa ulaşmıştır.[53] 1914 yılında günümüzdeki reel karşılığı 3.600 TL olan polis memuru maaşları % 100 zamlanarak 7.200 TL'ye yükselmiştir. Şüphesiz bu % 100'lük zam oranı ilk bakıldığın da iyi bir rakam gibi gözükse de savaş yıllarında piyasadaki tüm ürünlerin fiyatı en az 15-20 kat daha zamlandığı polislere bir nebzede olsa ekonomik oksijen vermiştir. Özellikle rütbeli emniyet personelinin durumu göreceli olarak daha iyi hale gelmiştir.

Halil Nedim Bey, hâtıralarında hükümetten nasıl polis maaşlarına zam kopardığını şöyle anlatmaktadır:

"Gece ve gündüz durmadan çalışan ve pek yorucu olan vazifelerini bihakkın ifa eden polis memurlarının mümkün olduğu nispette terfih edilmesi başlıca emelimdi. Meclis-i Vükelânın içtimaında bulunarak sadrazama bu meseleyi şu surette teklif ettim. Polisler aç bî-ilâç gece ve gündüz çalışsınlar. Koynunda ve koltuğunda tereyağı, bal, havyar, francala bulunsun fakat yemesinler, bu aç kalan insanlar için bunlardan yememek mümkün müdür? Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendiye dönerek bu hale mütemadiyen tahammül edebilir misiniz? diye sordum?

-Hayır, cevabını verdi.

O halde her türlü suistimalin önünü almak için az maaşlara yüzde yüz, ikinci derece memurlara yüzde seksen, daha büyüklere yüzde elli, altmış beş ve kendi için hiçbir şey vermemek üzer maaşların tezyidini, muamelâtın hüsn-i cereyanı için teklif ediyorum dedim ve bu hususta izahat verdim. Polis Müdüriyet-i Umûmiyesinde lüzumu olmayan tahrirat müdüriyetini ve kalemini, Üsküdar Polis Müdüriyeti ve şubelerini lağvedip bu suretle tasarruf edilecek meblağa Maliyece mümkün olduğu nispette yardım edilerek maaşların artırılmasını, olmadığı takdirde istifamın kabulünü rica ettim. Sadrazam muvafakat etti. Zam için Maliye Nazırı Tevfik Beye emir verdi.

Ertesi sabah Maliye Nezaretine gittim. Maliye Nazırının Sadrazam'dan aldığı emir üzere Müsteşar Berberyan Efendi ile emniyet müdürü ve ben polis kadro ve bütçesini tespit ederek müdür-i umûmi maaşı hariç bütün memurlara teklifim veçhile ve o nispet dâhilinde polis memurlarının maaşlarına zam yapılmıştır."[54]

Bunun yanında 1 Ocak 1919 tarihinden geçerli olmak üzere 4 ay müddetince her bir polis memuruna 900 gram ekmek, 250 gram et, 150 gram bulgur, 20 gram yağ ve tuz, 9 gram sabun, 800 gram odun ve 250 gram da kömür yardımında (bkz. Belge 2) bulunulmuştur. Ayrıca polisler,

52 Halil Nedim Beyin İstanbul Polis Müdüriyet-i Umûmisi olarak iki defa görev yapmıştır. İlk ataması 3 Ocak 1919 tarihinde olmuş 13 Mayıs 1919'da son bulmuştur. İlk görevi yaklaşık dört ay kadar sürmüştür. İkinci kez aynı göreve atanan Halil Nedim Beyin İstanbul Polis Müdüriyet-i Umûmisi görevi 12 Haziran 1919 ile 21 Haziran 1919 tarihleri arasında sadece on gün sürmüştür. Halil Nedim Beyin hayatı ve hâtıraları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Aşuroğlu 2016.

53 Okçabol 2016: 319.

54 Aşuroğlu 2016: 31-32.

Ramazan ayında da unutulmamış değişik miktarlarda temel ve zaruri ihtiyaçları için yardımda bulunulmuştur.[55] Kararnameyle sivil memur olarak hizmet eden taharri memurlar da kapsama dâhil edilmiş ve ihtiyaçların askeri ambarlardan karşılanması emredilmiştir. Askeri ambarlarda bulunmayan yiyecek ve barınma maddeleri için belediyelere de sorumluluk yüklenmiştir.[56] Görüleceği üzere polislerin göreceli ekonomik rahatlamalarında İstanbul Polis Müdüriyet-i Umûmisi Halil Nedim Beyin etkisi büyük olmuştur. Zam miktarının getireceği yükün nasıl karşılanacağını sadrazama, şeyhülislama ve nazırlara izah etmiştir. Hatta artışın gerçekleşmemesi durumunda istifa restini de ortaya koymuştur. Yine Mütareke devrinde hükümet de bu rahatlamaya temel ve zaruri ihtiyaç mallarında geçici bir süre de olsa sosyal yardımlarla emniyet mensuplarına destek olmuştur.

5. MİLLİ MÜCADELE VE CUMHURİYET DÖNEMİNDE POLİS MAAŞLARI (1920-1937)

Milli Mücadelenin kurumsal aktörlerinden biri de emniyet teşkilatıdır. Polis, bu mücadeleye yaklaşık yetmiş beş yıllık kurumsal tecrübesiyle destek vermiştir. Milli Mücadelenin siyasal anlamda başlamasıyla düzenli ordu teşkiline paralel olarak, iç güvenliğin sağlanması hususunda da TBMM hükümetine bağlı Ankara'da 24 Haziran 1920 tarihinde *EUM* kurulmuştur. Böylece biri İstanbul'da biri Ankara'da olmak üzere iki *EUM* ortaya çıkmıştır. Şüphesiz ön planda ve aktif olan TBMM emrinde görev yapan Ankara'daki *EUM*'dur. Bu yeni kurum, Milli Mücadeleyi halka mal etmenin yanı sıra, onların can, mal, ırz güvenliğinin sağlanması konusunda önemli sorumluluklar üstlenmiştir. Topyekûn direnişin yaşandığı bir dönemde polisin de bu mücadeleye kayıtsız kalması düşünülemezdi. Nitekim emniyet teşkilatı, Milli Mücadele döneminde tüm insan kaynaklarıyla Kuvâ-yi Milliye'ye destek vererek iki görevi birden üstlenmiştir. Zira bir yandan asayişi sağlarken öte yandan da cephelerde savaşa iştirak etmiştir. Ayrıca istihbarat toplamış, lojistik destek sağlamış, asker kaçaklarını yakalamış, halkı teşkilatlandırmış ve Kuvâ-yi Milliye'ye insan kaynağı temin etmiştir

Milli Mücadele yıllarında polise, Ankara Hükümetince aylık 1.000 kuruş maaş verilmiştir. Bu miktar eleştirilere konu olmuş ve İzmit Mebusu Namık Hamdi Bey, 200 kuruş alan jandarmaya karşın polise 1.000 kuruş verilmesini hiç de adil bulmadığını meclis kürsüsünde dile getirmiştir. 1920 yılı için Dâhiliye Nazırlığından jandarmaya ayrılan kaynak, % 11 iken; polise ayrılan kaynak, % 3'tür.[57] Günümüze nispeten polisin gelirleri jandarmaya göre Milli Mücadele devrinde fevkalade iyidir. Aynı görevi yapan iki kolluk biriminin maaş ve özlük haklarının farklı olması polis sohbetlerinin vazgeçilmez konularındandır. Nitekim maaş bakımından polisle mukayese edildiğinde jandarmanın mali durumu çok daha iyidir.

55 Polis memurlarına verilecek bir nefer tayini hakkındaki 1 Kanun-u Sânî 1335 Tarihli Kararnamenin ayrıntıları için bkz.: *Polis Mecmuası*, "Talimatnameler" Sayı: 111: 239-241.

56 *Polis Mecmuası*, "Talimatnameler" Sayı: 111: 240.

57 Tepe 2013: 19.

Grafik 7. *Milli Mücadele Dönemi Polis Maaşları/Kuruş (1920)*

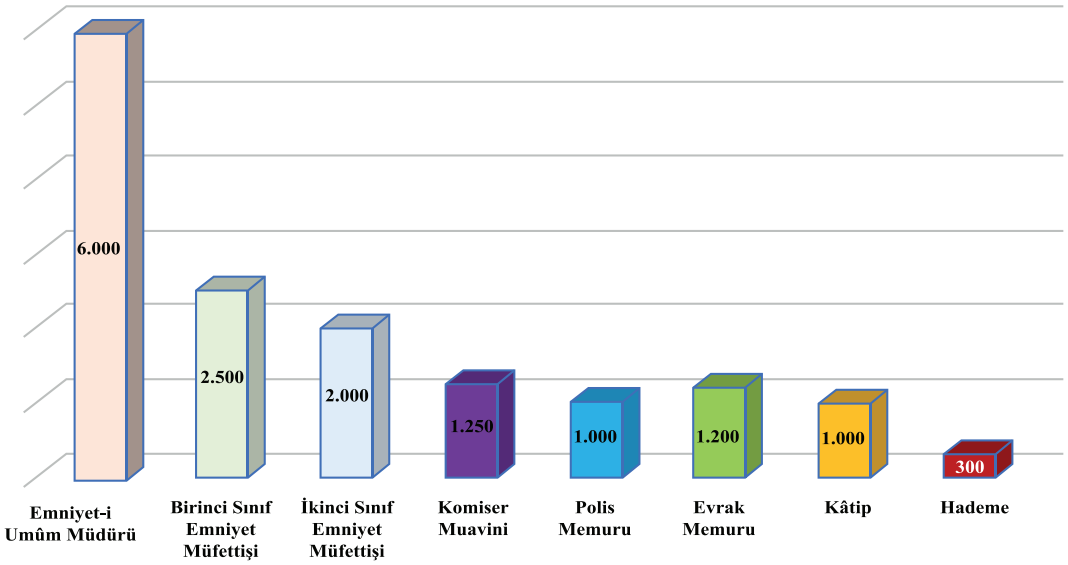

Kaynak: Tepe 2013: 20.

1914 yılında 500 kuruş olan polis memuru maaşı 5 yıl sonra Mütareke devrinde % 100 artışla 1.000 kuruşa yükselmişti. Mütareke devrindeki maaşlar aynen Milli Mücadele devrine naklolmuştur. Neredeyse hiçbir değişiklik bulunmamaktadır. Savaş koşullarına rağmen maaşlarda herhangi bir azalma söz konusu olmamıştır. İstanbul ve Ankara hükümetleri kendi eli ve emrindeki polise aşağı yukarı benzer rakamları vermiştir. Burada dikkati çeken bir husus şudur: İlk Emniyet-i Umûmiye Müdürü Ali Galip (Pasiner) Bey, 1909 yılında 8.000 kuruş maaşla göreve başlamıştı. 11 yıl sonra Ankara'da göreve başlayan mülkiye kökenli Erzurum Mebusu Durak Beye, 6.000 kuruş ödemesi yapılmıştır. Dolayısıyla diğer sınıflara oranla emniyet-i umûm müdürün maaşında bir gerileme yaşanmıştır. Öte yandan *Tablo 7.*'de ilk defa emniyet hizmetleri sınıfı dışındaki evrak memuru, kâtip ve hademe gibi yardımcı personelin maaşları da tabloya yansımıştır. En alt seviyedeki hademe maaşı 1909 yılı öncesi polis memuru maaşına tekabül etmektedir. Evrak memurunun maaşı polis memurunun maaşından % 20 oranında daha fazladır. Neredeyse komiser muavini maaşına denk gelmektedir.

Erken Cumhuriyet devrinde emniyet teşkilatı Osmanlı'dan Cumhuriyet'e miras kalmıştır. Lakin Mustafa Kemal Paşa, çağın şartlarına uygun bir emniyet teşkilatı için de köklü değişikliklere kapı aralamıştır. İlk adımı, "çift başlılığın önüne geçebilmek amacıyla 1922'de İstanbul'daki *EUM* ile 24 Şubat 1923 tarihinde İstanbul Polis Müdüriyet-i Umûmiyesinin lağvedilmesi emri olmuştur. Dolayısıyla sadece Ankara'daki *EUM* kalmış ve yeniden teşkilatlandırılmıştır."[58]

58 Yücel Yiğit, "Atatürk Dönemi Polis Teşkilatı", *Atatürk Ansiklopedisi (Elektronik Ansiklopedi)*, https://ataturkansiklopedisi.gov.tr Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2021, (11 Kasım 2021).

Öte yandan "Cumhuriyet ilan edildikten sonra kabaca "serpuş, kırçıllı gri ceket, siyah pantolon/ayakkabı ve kemerden oluşan polis üniforması, 2 Eylül 1925 tarihinde devlet memurlarına şapka giyme zorunluluğu getiren 2341 numaralı Bakanlar Kurulu kararnamesi doğrultusunda 7 Eylül 1925 tarihine kadar aynen kullanılmıştır. Bu yasayla büyük bir değişiklik olmamış polis, Osmanlı Dönemini çağrıştıran serpuş yerine sadece siperli şapka kullanmaya başlamıştır. Öte yandan 1 Kasım 1928 tarihli Harf Devrimi'nden sonra da polis üniformasında yer alan apolette, yakada ve kemer tokasındaki Arap harfleri yerini Latin harflerine bırakmıştır. Atatürk Dönemi'nde polis üniformasındaki köklü değişiklik 11 Haziran 1936 tarihinde gerçekleşmiştir. II. Meşrutiyet'ten beri kullanılan Avusturya modeli terk edilerek; disiplini, ağırbaşlılığı ve ciddiyeti yansıtan Bavyera Eyaletinin/Almanya polis üniformaları örnek alınmıştır. Gazi Paşanın talimatıyla, emniyet teşkilatının yasal alt yapısını oluşturmak, görev ve yetkilerinin sınırlarını çizmek amacıyla 1932, 1934 ve 1937 yıllarında arka arkaya üç kanun mecliste yasalaşmıştır."[59] Bu köklü değişikliklerden polisin özlük hakları ve maaşları da nasibini almıştır.

Grafik 8. *Cumhuriyet Dönemi Polis Maaşları/Kuruş (1937)*

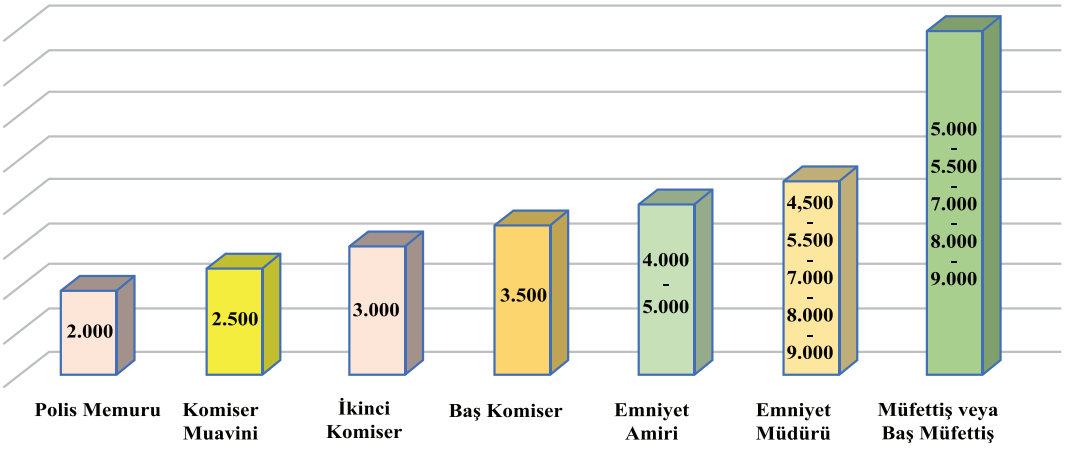

Kaynak: Gören 2018: 36.

Artışlardan tüm emniyet hizmetleri sınıfı yararlanmıştır. *Grafik 7. ile Grafik 8.* arasındaki 17 yıllık süreçte her rütbenin maaşı neredeyse iki katına çıkmıştır. Polis memurlarının maaşı 1920 yılında 1.000 kuruşken % 100'lük artışla 2.000 kuruşa çıkmıştır. Komiser muavinlerindeki zam oranı da % 100'dür. Daha evvel 1.750 kuruş aylık alan serkomiserin maaşı 3.500 kuruşa yükselmiştir. Emniyet amiri/müdürü/müfettişi, rütbelerinde ciddi artışlar olmuştur. Yeni kanunlarla üç büyük şehrin il emniyet müdürü maaş katsayısı diğerlerine göre yüksek tutulmuştur. Emniyet müdürü ile müfettişlerin maaşları müsavidir.

59 Yücel Yiğit, "Atatürk Dönemi Polis Teşkilatı", *Atatürk Ansiklopedisi (Elektronik Ansiklopedi)*, https://ataturkansiklopedisi.gov.tr Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2021, (11 Kasım 2021).

İlk Cumhuriyet altını 5 Ekim 1925 tarihinde darp edilmiş ve değeri 5 liradır. Günümüzde bir Cumhuriyet altını ortalama 5.250 TL'dir. Dolayısıyla enflasyon oranlarının günümüze göre çok daha düşük olduğu, harcama kalemlerinin kısıtlı olduğu dönemde takriben bir emniyet amiri/müdürü/müfettişin maaşı 10 Cumhuriyet altınına tekabül etmektedir. Komiser muavinlerinin aylık gelirleri 5, polis memurlarınki ise 4 Cumhuriyet altını etmektedir. Dolayısıyla polis memuru 21.000, komiser muavini 26.250, polis müdürleri de 52.500 TL maaş almaktadır. Cumhuriyet döneminde rütbeler arasındaki maaş katı gittikçe daralmıştır. Osmanlı döneminde polis müdürü ile polis memuru arasında ortalama 7-8 kat maaş farkı bulunmaktadır. Yeni dönemle bu fark 2-3 kat ile sınırlı kalmıştır. Yine bu dönemde oluşturulan beş sınıf muâmelât memurlarının[60] da maaşları şöyledir:

Grafik 9. *Muâmelât Memuru Maaşları/Kuruş (1937)*

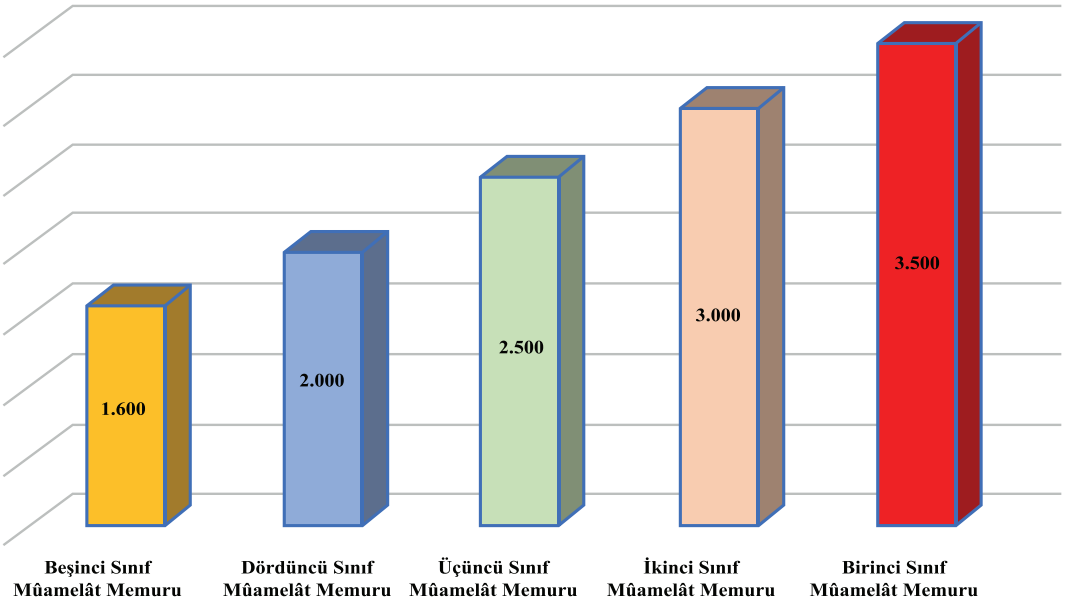

Kaynak: Gören 2018: 36.

İlk defa göreve başlayan muâmelât memurlarının maaşı polis memurlarından daha düşüktür ve ortalama 1.600 kuruş aylık almaktadırlar. Bu maaşıyla da 3 Cumhuriyet altını alabilmektedir. Takriben günümüzdeki karşılığı 15.750 TL'dir. Meslekte kıdem almış ve emeklilik noktasına gelen bir muâmelât memurunun maaşı emniyet hizmetleri sınıfındaki başkomisere denk gelmektedir. Beş dereceli muâmelât memurlarının her kademesinde aşağı yukarı 500 kuruşluk bir fark söz konusudur. Birinci ile beşinci derece muâmelât memurları arasındaki fark bir kattan daha fazladır. En yüksek rütbeli muâmelât memurunun maaşı bir Cumhuriyet altını dahi etmemektedir.

60 Emniyet birimlerinde evrak kayıt, takip ve sonuçlandırmasıyla ilgili görevli.

SONUÇ

Zamanın ruhunu yakalamak amacıyla Cumhuriyet devrinde dâhil olmak üzere bir dizi yasal dönüşüm geçiren emniyet teşkilatı, modern devlet felsefesinin XIX. yüzyıl Osmanlı iç güvenlik anlayışının bir çabası olarak karşımıza çıkar. Asayiş ve emniyet hizmetlerini karşılamak üzere kolluk teşkilatının iki ana öğesinden biri olan polis, ilk olarak 'teftiş memurları' adıyla 20 Mart 1845 tarihinde kurulmuştur. 4 Ağustos 1909 tarihinde *EUM* kuruluncaya değin teşkilat, bazen ilgisiz birimlerin sorumluluğunda farklı isimlerle palazlanmaya çalışmıştır. Zira 'teftiş memuru' uygulaması ilk polis nizamından 1 Mart 1880 tarihine kadar devam etmiştir. 1879 yılında Zaptiye Nezaretinin ihdasının hemen sonrasından 18 Nisan 1907 tarihine kadar 'polis neferi', bu tarihten günümüze kadar da 'polis memuru' isimlendirilmesi kullanılmıştır. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e teşkilat sadece kurumsal düzeyde değil özlük hakları ve maaşlar noktasında da müşahhas gelişmeler yaşamıştır.

Polis hizmetlerini yürüten ilk teftiş memurlarının 1845-1865 yılları arasındaki maaşları hakkında şu an itibariyle elimizde bir veri bulunmamaktadır. İlk bilgiler 1865 yılına aittir. Bu yıldan itibaren maaşlar hakkında Cumhuriyet devrine kadar daha çok ve düzenli kaynak mevcuttur. Beş kategoriye ayrılan teftiş memurları arasında polis memuruna karşılık gelen 'sınıf-ı hamisin' aylığı 300 kuruştur. Bu maaş, II. Meşrutiyet devrine kadar pek fazla değişmeden alt sınır olarak devam etmiştir. Ancak aylıklar konusunda vilayetler arasında bir standart mevcut değildir. Hatta müsavi rütbeler arasında bile orantısızlık söz konusudur. Eşit olmayan maaş problemi Balkan vilayetlerinde açıkça gözükmektedir. Ayrıca İstanbul'da yaşamanın maddi olarak bir bedeli vardır. Başkentte ayakta kalmakta zorlanacağına inanan birçok polis, mücbir sebeplerin dışında İstanbul'da görev yapmak istememiştir.

1865 ile 1937 yılları arasındaki 72 yıllık zaman diliminde polis maaşları stabil kalmamış pozitif bir ivme kazanarak 300'den 2.000 kuruşa çıkmıştır. Şüphesiz yaklaşık 7 katlık bu artış, ilk bakıldığında gayet iyi gözükmektedir. Lakin emniyet teşkilatının büyüme eğilimine girdiği süreçte Osmanlı Devleti savaşlar, dış baskılar, borçlanma, ayaklanmalar gibi büyük problemlerin üstesinden gelmeye çalıştığı yıllardır. Maaşlara iyileştirmeler yapılmıştır ama savaş yıllarına tekabül eden yıllarda yüksek enflasyon aylıkları buharlaştırmış ve polisler geçinmekte büyük zorluklar yaşamıştır. Maaşlarını zamanında alamayan ve eli daralan polisler çözümü borçlanmakta, bir miktar kesinti karşılığında esnaf ve tüccara başvurmak veya torpille aylıklarını kısa sürede almakta bulmuşlardır.

Sultan II. Abdülhamit'in hal' edilmesinin akabinde İttihatçılar, polis maaşlarına 100 kuruşluk bir zam yaparak 400 kuruşa çıkartarak Osmanlı polisini yanına iyice çekmeye çalışmıştır. Şüphesiz maaş yükselmesinde asker kökenli Ali Galip (Pasiner) ve Azmi (Samurkaş) Beyler etkili olmuştur. Zaten Osmanlı Mebusan Meclisi kararıyla yapılan bu artış, *EUM*'un 1909 yılındaki ilk bütçesinde yer almıştır. Yine I. Dünya Savaşı yıllarında geçinmekte zorlanan polislere, İttihatçı ve polis kökenli Azmi Beyin çabalarıyla 100 kuruşluk bir zam daha verilerek maaşlar 500 kuruşa çıkartılmıştır. Lakin savaş koşulları polisleri çok zorlamıştır. İş verimini ve mesleki motivasyonu düşüren düşük maaşlar karşısında polisler ya istifa etmeyi ya da başka kamu ve özel kurumlara geçmeyi tercih etmişlerdir. Özellikle de tramvay şirketi istifa sonrası ilk adres olmuştur.

Savaş yıllarında Osmanlı polisi hem cephede savaşmış hem de cephe gerisinde asayiş ve

emniyeti sağlamaya çalışarak iki rolü birden üstlenmiştir. Şehit ve esir polislerin yanında müstafi polislerin varlığı o dönem güvenlik bürokrasinin karşılaştığı en önemli sıkıntılardan biri haline gelmiştir. Emniyet bürokrasisi istifaları engellemek amacıyla maaşlarda iyileştirmeler ve sosyal yardımlar yapmıştır. Nitekim I. Dünya Savaşının akabinde polis maaşlarındaki en önemli artış Mütareke devrinden asker kökenli Halil Nedim (Aşuroğlu) Beyin İstanbul Polis Umûm Müdürlüğüne tekabül etmektedir. Şahsi gayretiyle, maaş ödemeleri için ortaya çıkan kaynağa da çözüm bulan Halil Nedim Bey, talebinin yerine gelmemesi durumunda istifa restini de çekmiştir. Teşebbüslerinde başarılı olmuş ve polis maaşları % 100 artarak 1.000 kuruş olmuştur. Tüm bu çabalara rağmen fiyatlar neredeyse 18 kat arttığı ülkede polise oksijen olması maksadıyla sosyal destekler de unutulmamıştır. 4 aylık süre zarfında temel ve zaruri mal yardım alan polis ayakta kalmaya çalışmıştır. Ramazan-ı Şerif ayında da ilave destekler verilmiştir.

Polis bu mali tabloyla Milli Mücadelede de hizmet etmeye devam etmiştir. Siyasi bağımsızlığın kazanılmasın akabinde daha Cumhuriyet ilan edilmeden evvel Gazi Paşa, 17 Şubat 1923 tarihinde İzmir'de İktisat Kongresini toplayarak izlenilecek ekonomi haritasını oluşturmaya çalışmıştır. İstanbul'daki *EUM* lağvedilerek emniyetteki iki başlılık sona ermiştir. Akabinde Mustafa Kemal Paşa zamanında emniyet teşkilatında köklü değişikler yapılmıştır. Yeniliklerden polis maaşları da nasibini almıştır. Mustafa Kemal Paşa devrinde maaşlar % 100 artmış ve 2.000 kuruş olmuştur. Ancak 1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Osmanlı dış borç ödemelerinin ilk taksitinin yine aynı yıla denk gelmesi Türkiye ekonomisini derinden sarsmıştır. Hükümet, ekonominin istikrarını ve paranın alım gücünü muhafaza etmekte zorlanmıştır. Erken Dönem Cumhuriyet Hükümetleri de hayat pahalılığı karşısında polisi ezdirmemek amacıyla bir takım iyileştirmeler yapmışsa da yeterli düzeyde olmamıştır. II. Dünya Savaşının ayak seslerinin duyulmasıyla ağır ekonomik şartlar ve kısıtlamalar nerdeyse on yıl boyunca polisi bir kez daha sıkıntılara gark etmiştir. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e emniyet mensuplarının aylıkları artmış, rütbeler arasındaki maaş oransızlıkları daha anlaşılabilir seviyeye çekilmiştir lakin sorumluluğu ve iş yükü artan polislerin alım gücü düşmüştür. Çünkü hayat pahalılığı ve enflasyon polis maaşlarının çok fevkindedir.

KAYNAKÇA

Araştırma ve İncelemeler

Alyot, H. 2008. *Türkiye'de Zabıta Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum,* Polis Akademisi Yayınları, Ankara.

Aşuroğlu, Halil N. 2016. *Mütareke Günlerinde İstanbul Polis Müdürünün Hâtıratı,* (haz.) Ali Birinci ve Yücel Yiğit, Polis Akademisi Yayınları, Ankara.

Gören, Hüseyin H. 2018. *Birinci Yüzyılında (1839–1938) Türk Polis Teşkilatının Tekamül, Teşkilat ve Kadro Hareketleri*, (haz.) Ebubekir Açıkgöz, Emniyet Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.

Okçabol, D. 2016. *Türk Zabıta Tarihi ve Teşkilat Tarihçesi*, Polis Akademisi Yayınları, Ankara.

Pamuk, Ş. 1999. *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler (1469-1998)*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara.

Şahin, E. 2013. *Türk Polisinden Gayrimüslim Biyografileri* I-II, Polis Akademisi Yayınları, Ankara.

Şahin, E. 2014. *Emniyet Genel Müdürleri*, Polis Akademisi Yayınları, Ankara.

Şahin, E. 2004. "Türk Zabıta Yapılanmasının Tarihi Gelişimi" *Emniyet Genel Müdürlüğü Polis Dergisi* 10/38: 91-198.

Şahin, E. 2017. "1845'ten 1913'e Osmanlı Polis Nizamnamelerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım" *Türk Polis Tarihinin Kökenleri,* (ed.)Yücel Yiğit, Polis Akademisi Yayınları, Ankara: 313-329.

Tekin, A. 2002. "Milli Mücadele Bütçeleri, Vergi Politikası ve Dış Yardımlar (1919-1923)" *Türkler Ansiklopedisi* 16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 137-150.

Tepe, C. 2021. *İttihatçıların Meşhur Polis Müdürü ve Beyrut Valisi*, Zet Akademik Yayıncılık, Ankara.

Tepe, C. 2013. "Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Polis Maaşları" *Çağın Dergisi* 139: 18-20.

Tongur, H. 2016. *Türkiye'de Genel Kolluk Teşkil ve Görevlerinin Gelişimi*, Polis Akademisi Yayınları, Ankara.

Yılmaz, İ. 2019. "Osmanlı Polis Teşkilatında Lojistik İmkânlar: Selanik Vilayeti Örneği" *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3: 119-139.

Yiğit, Y. "Atatürk Dönemi Polis Teşkilatı", *Atatürk Ansiklopedisi (Elektronik Ansiklopedi)*, https://ataturkansiklopedisi.gov.tr Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2021, (11 Kasım 2021).

Yiğit, Y. 2017. "İstanbul Polis Müdürü Halil Nedim Aşuroğlu'nun Kaleminden Mütareke İstanbul'u" *Türk Polis Tarihinin Kökenleri*, (ed.)Yücel Yiğit, Polis Akademisi Yayınları, Ankara: 515-534.

Yiğit, Y. 2019. "Serkomiserlikten Müdürlüğe: Diyarbakır Emniyet Müdürlüğü'nün Kuruluşu (1885-1938)" *Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır*, (ed.) Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, Mehmet S. Erpolat. Manas Yayınları, Ankara: 131-144.

Yiğit, Y. 2020. "Mektepsiz Polis Kalmasın: Selanik Polis Mektebi" *Osmanlı İdaresinde Balkanlar II,* (ed.) Alaattin Aköz, Slobodan Ilić, Doğan Yörük, Danko Leovac. Palet Yayınları, Konya: 459-479.

Yiğit, Y. ve Şahin, E. (baslıda) "Parmak İzinden Tarih Yazmak: Türkiye'de Dakstiloskopinin Öncü Uzmanı Derviş Okçabol" *Adli Bilimler ve Kriminalistik*, Eser, EGM Kriminal Daire Başkanlığınca 2022 yılında uluslararası bir yayınevinde bastırılacaktır.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, DH.İD: Dahiliye Nezareti İdare Evrakı 159-2/61

BOA, DH.EUM.ECB: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Ecanib Kalemi 19/36.

BOA, DH.EUM.MEM: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Memurin Kalemi Evrakı 80/78

BOA, DH.EUM.MEM: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Memurin Kalemi Evrakı 57/22.

BOA, DH.EUM.MEM: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Memurin Kalemi Evrakı 80/63.

BOA, İ.MSM: İrade Mesail-i Mühimme 3/48.

BOA, DH.MKT: Dahliye Nezareti Mektubi Kalemi 1282/88.

BOA, TFR.I.M. Rumeli Müfettişliği Müteferrika Evrakı 22/2124.1-2.

BOA, Zabtiye Nezareti Evrakı (ZB.) 325/41.

Salnameler

Devlet-i Osmaniye'nin 1325 (1909) Senesine Mahsus Bütçesi, "Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti", Matbaa-i Âmire, İstanbul 1325.

Devlet-i Osmaniye'nin 1326 (1910) Senesine Mahsus Bütçesi, "Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti", Matbaa-i Âmire, İstanbul 1326.

Devlet-i Osmaniye'nin 1327 (1911) Senesine Mahsus Bütçesi, "Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti", Matbaa-i Âmire, İstanbul 1327.

Devlet-i Osmaniye'nin 1328 (1912) Senesine Mahsus Bütçesi, "Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti", Matbaa-i Âmire, İstanbul 1328.

Devlet-i Osmaniye'nin 1330 (1914) Senesine Mahsus Bütçesi, "Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti", Matbaa-i Âmire, İstanbul 1330.

Devlet-i Osmaniye'nin 1331 (1915) Senesine Mahsus Bütçesi, "Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti", Matbaa-i Âmire, İstanbul 1331.

Süreli Yayınlar

İfham Dergisi, 15 Eylül 1919, İstanbul, s. 54-56.

Polis Mecmuası, "1332 (1916) Senesi Emniyet-i Umûmiye Bütçesi" Sayı: 65, İstanbul 15 Mart 1332, s. 36-36.

Polis Mecmuası, "1335 (1919) Senesi Emniyet-i Umûmiye Bütçesi" Sayı:112, İstanbul 1 Nisan 1335, s. 260-262.

Polis Mecmuası, "Talimatnameler" Sayı:111, İstanbul 1 Mart 1335 (1919), s. 239-241.

EKLER

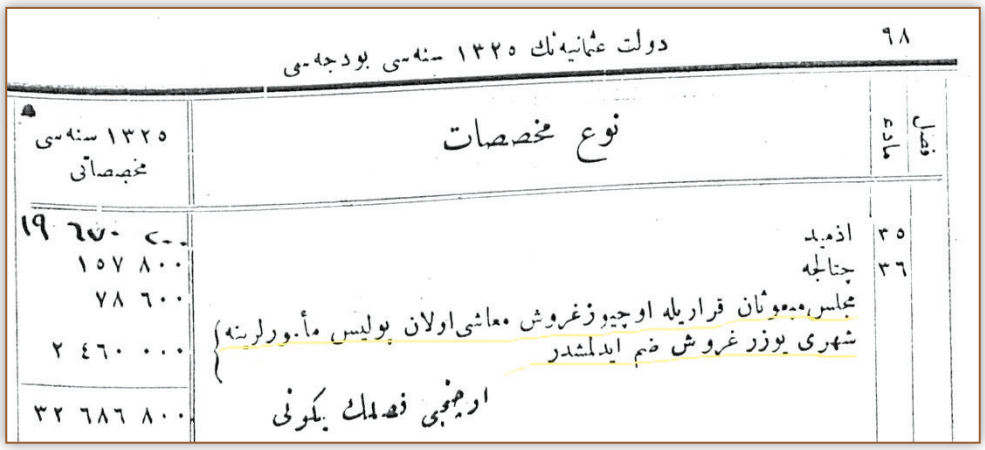

٦٨ دولت عثمانیه‌نك ١٣٢٥ سنه‌سی بودجه‌سی

فصل	مادده	نوع مخصصات	١٣٢٥ سنه‌سی مخصصاتی
	٣٥	اذمید	١٩ ٦٥٠ ...
	٣٦	چتالجه	١٥٧ ٨٠٠
		مجلس مبعوثان قراریله اوچیوز غروش معاشی اولان پولیس مأمورلرینه شهری یوزر غروش ضم ایدلمشدر	٧٨ ٦٠٠
			٢ ٤٦٠ ٠٠٠
		اوچنجی فصلك یکونی	٣٢ ٦٨٦ ٨٠٠

Belge 1. Polise 100 Kuruş Maaş Zammı Kararının Yer Aldığı 1909 Yılındaki İlk EUM Bütçesi



Fotoğraf 1. İlk Emniyet-i Umûm Müdürü Ali Galip (Pasiner) Bey



Fotoğraf 2. İstanbul Polis Umûm Müdürü Azmi (Samurkaş) Bey



Fotoğraf 3. İstanbul Polis Umûm Müdüri Halil Nedim (Aşuroğlu) Bey

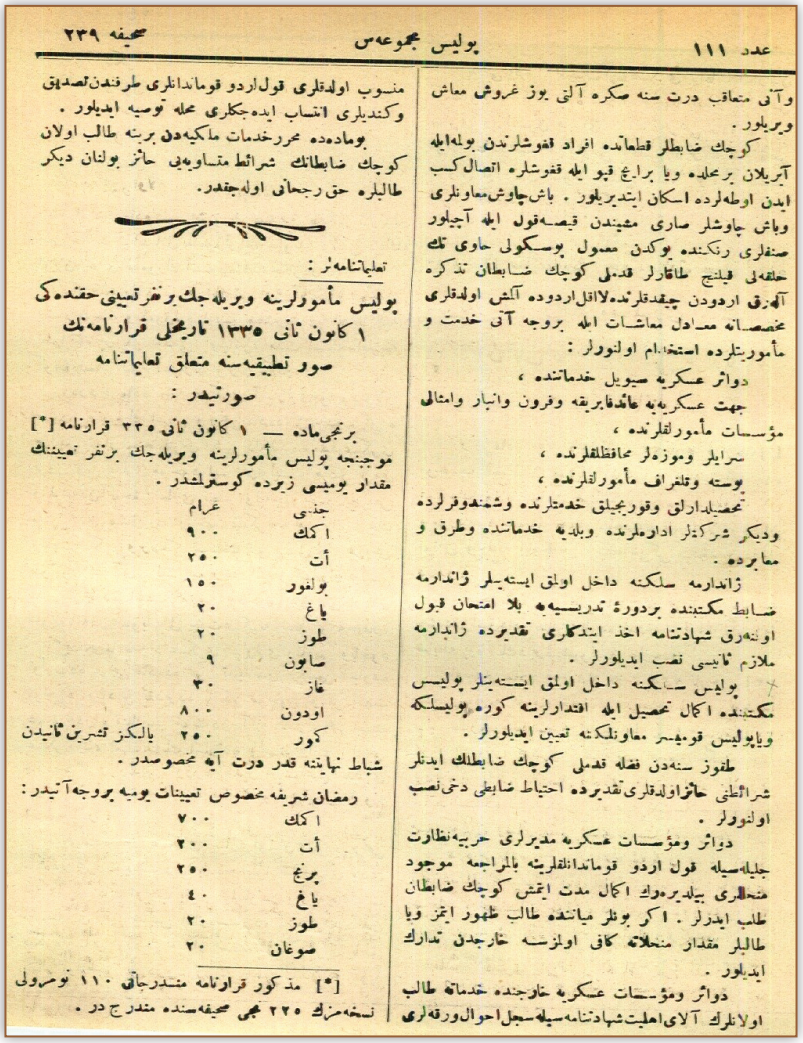

عدد ۱۱۱ — پولیس مجموعه‌سی — صحیفه ۲۳۹

وآتی متعاقب درت سنه عسکره آلنی یوز غروش معاش ویریلور .

کوچك ضابطلر قطعاتنده افراد قفوشلرندن بوله‌ایله آبریلان برمحله ویا براریخ قبو ایله قفوشلره اتصال کسب ایدن اوطه‌لرده اسکان ایتدیریلور . باش‌چاوش‌معاونلری وباش چاوشلر صاری مشیندن قیصه‌قول ایله آچیلور صنفلری رنکنده یوکدن معمول پوسکولی حاوی تك حلقه‌لی قیلنج طاقارلر قدملی کوچك ضابطان تذکره آلمرق اردودن چیقدقلرنده‌لااقل اردوده آلتش اولدقلری مخصصاته معادل معاشات ایله بروجه آتی خدمت و مأموریتلرده استخدام اولنورلر :

دوائر عسکریه سیویل خدماتنده ،

جهت عسکریه‌یه عائدفابریقه وفرون وانبار وامثالی مؤسسات مأمورلقلرنده ،

سرایلر وموزه‌لر محافظلقلرنده ،

پوسته وتلغراف مأمورلقلرنده ،

تحصیلدارلق وقوریجیلق خدمتلرنده وشمندوفرلرده ودیکر شرکتلر ادارەلرنده وبلدیه خدماتنده وطرق و معابرده .

ژاندارمه سلکنه داخل اولق ایسته‌یلر ژاندارمه ضابط مکتبنده بردورهٔ تدریسیه‌یه بلا امتحان قبول اولنه‌رق شهادتنامه اخذ ایتدکلری تقدیرده ژاندارمه ملازم ثانیسی نصب ایدیلورلر .

پولیس سلکنه داخل اولق ایسته‌یلر پولیس مکتبنده اکمال تحصیل ایله اقتدارلرینه کوره پولیسلکه ویاپولیس قومیسر معاونلکنه تعیین ایدیلورلر .

طقوز سنه‌دن فضله قدملی کوچك ضابطلك ایدنلر شرائطنی حائزاولدقلری تقدیرده احتیاط ضابطی دخی نصب اولنورلر .

دوائر ومؤسسات عسکریه مدیرلری حربیه نظارت جلیله‌سیله قول اردو قوماندانلقلرینه بالمراجعه موجود منحللری بیلدیرمك اکمال مدت ایتمش کوچك ضابطان طلب ایدرلر . اکر بونلر میانتده طالب ظهور ایتمز ویا طالبلر مقدار منحللاته کافی اولمزسه خارجدن تدارك ایدیلور .

دوائر ومؤسسات عسکریه خارجدنه خدماته طالب اولانلرك آلای اهلیت شهادتنامه‌سیله سجل احوال ورقه‌لری منسوب اولدقلری قول اردو قوماندانلری طرفندن تصدیق وکندیلری انتساب ایده‌جکلری محله توصیه ایدیلور .

بومادەده محرر خدمات ملکیه‌دن برینه طالب اولان کوچك ضابطلك شرائط متساویه‌یی حائز بولنان دیکر طالبلره حق رجحانی اولەجقدر .

تعلیماتنامه‌لر :

پولیس مأمورلرینه ویریله‌جك برنفر تعیینی حقنده کی ۱ کانون ثانی ۱۳۳۵ تاریخلی قرارنامه‌نك صور تطبیقیه‌سنه متعلق تعلیماتنامه

صورتیدر :

برنجی‌ماده — ۱ کانون ثانی ۳۳۵ قرارنامه [*] موجبنجه پولیس مأمورلرینه ویریله‌جك برنفر تعیینك مقدار یومیسی زیرده کوسترلمشدر .

جنسی	غرام
اکمك	۹۰۰
أت	۲۵۰
بولغور	۱۵۰
یاغ	۲۰
طوز	۲۰
صابون	۹
غاز	۳۰
اودون	۸۰۰
کور	۲۵۰ یالکز تشرین ثانیدن شباط نهایتنه قدر درت آیه مخصوصدر .

رمضان شریفه مخصوص تعیینات یومیه بروجه آتیدر :

اکمك	۷۰۰
أت	۲۰۰
پرنج	۲۵۰
یاغ	۴۰
طوز	۲۰
صوغان	۲۰

[*] مذکور قرارنامه منددرجاتی ۱۱۰ نومرولی نسخه‌مزك ۲۲۵ نجی صحیفه‌سنده مندرج در .

Belge 2. Polislere Temel ve Zaruri Mallarda Sosyal Destek Kararının Yer Aldığı Talimatname, Polis Mecmuası, Sayı:111, İstanbul,1 Mart 1335 (1919)

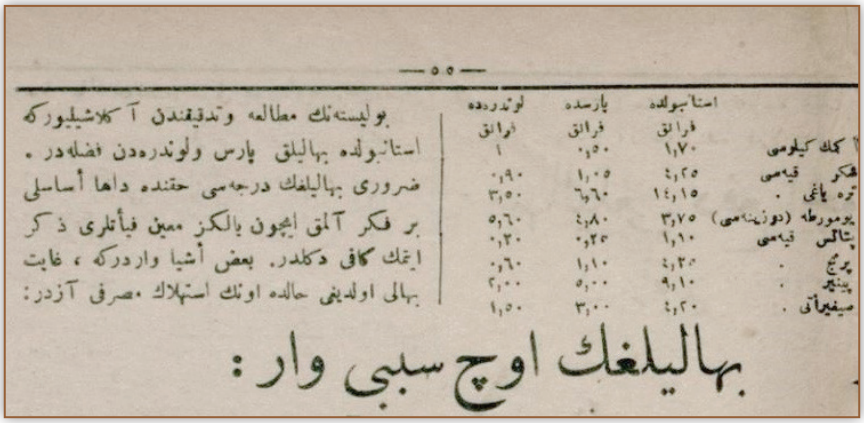

بولیسته‌نك مطالعه وتدقیقندن آکلاشیلورکه استانبولده بهالیلق پارس ولوندره‌دن فضله‌در . ضروری بهالیلغك درجه‌سی حقنده داها أساسلی بر فکر آلمق ایچون یالکز معین فیأتلری ذکر ایتمك کافی دکلدر . بعض أشیا واردرکه ، غایت بهالی اولدیغی حالده اونك استهلاك مصرفی آزدر :

	استانبولده	پارسده	لوندره‌ده
	فرانق	فرانق	فرانق
اکمك کیلوسی	۱٫۷۰	۰٫۵۰	۱
فکر قیه‌سی	۴٫۲۵	۱٫۰۵	۰٫۹۰
تره یاغی .	۱۴٫۱۵	۶٫۶۰	۳٫۵۰
پومورطه (دونمه‌سی)	۳٫۷۵	۴٫۸۰	۵٫۶۰
پتالس قیه‌سی	۱٫۱۰	۰٫۲۵	۰٫۳۰
پرنج .	۴٫۲۵	۱٫۱۰	۰٫۶۰
پنیر .	۹٫۱۰	۵٫۰۰	۲٫۰۰
صیغیراتی .	۴٫۲۰	۳٫۰۰	۱٫۵۰

بهالیلغك اوچ سببی وار :

Belge 3. İfham Dergisine Göre İstanbul-Paris ve Londra'daki Hayat Pahalılığının Mukayesesi, 15 Eylül 1919, İstanbul, s. 55.



6

PADİŞAHTAN CEMİYETE MİRAS MUHTAÇ VE FAKİR KİTLE: 1326 SENESİ MUHTACİN MAAŞLARI

Mehmet Ali Düzgün[*]

GİRİŞ

19. yüzyıl boyunca Osmanlı devlet yapısı; merkeziyetçi politika dâhilinde birçok alanda önemli dönüşümler geçirmiş, bu durum sosyal devlet uygulamalarının da şekillenmesini sağlamıştır. Sosyal politika alanında imaret ve vakıf sisteminin çözülmesi ile birlikte sistemin devamlılığını sağlayan sosyal kesimlerin özerk yapılarını kaybedip devletin maaşlı görevlileri haline dönüşmesi; yoksulların korunması konusunu merkezi devletin sorumluluk alanı içerisine dâhil etmiştir.[1]

Yoksulların maaş alma durumuna işaret eden muhtacin maaşı uygulaması Tanzimat'tan önceki dönemde vakıfların kendi çevresindeki fakirlere bağladığı bir maaş olarak ortaya çıkmış, Tanzimat döneminden itibaren ise Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti bünyesindeki Evkâf Hazînesi'nden verilmeye başlanmıştır.[2] Merkeziyetçi yapının, devlet idaresinde yer edinmesiyle birlikte vakıflara ait gelirlerin Mâliye Hazînesi'ne bağlanması, muhtacin maaşını Mâliye Hazînesi'nden karşılanan bir maaş haline getirmiştir. Bu özelliği ile merkezdeki fakirlere Mâliye Hazînesi'nden, taşradaki fakirlere ise kapualtı hâsılatından tahsis edilen bir maaş çeşidi olmuştur.[3]

Sultan II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde Osmanlı bireyine, yoksul ve fakir kesimlerine yapılan devlet yardımları sultanın lütfu, ihsanı ve sadakası şeklinde belirtilmiştir. Bu dönemde muhtacin maaşı, Osmanlı yoksullarına yapılan önemli bir nakdi destek durumuna gelmiştir. Muhtacin maaşı uygulaması örneğinde görüldüğü üzere fakir ve yoksulların korunması hususu merkeziyetçi zihniyet ve yapının genişlemesiyle doğru orantılı olarak devletin yetki ve faaliyet alanına girmiştir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde muhtacin maaşı, devlete karşı sadâkat duygusunun gelişmesinde önemli bir işlev görmüştür.[4]

* Öğretmen, İstanbul Büyükşehir Belediyesi–Enstitü İstanbul İSMEK, İstanbul/Türkiye, *mehmet.duzgun@ibb.gov.tr,* ORCID: *0000-0003-2152-6645*.

1 Osmanlı Devleti'nde sosyal devlet oluşum süreci için bkz. Özbek 2002b: 7-33.

2 Özbek: 2002a: 53-55.

3 Düzgün 2009: 6.

4 *A.g.t.*, s. III.

Muhtacin maaşı bu dönemde Hazîne-i Mâliye-i Celîle Tahsîsâtı olarak belirtilmiş, ayrıca nezaretlerden ve belediye gelirlerinden verilen bir maaş şekline dönüşmüştür. Maliye bünyesinde Ma'âşât-ı Zâtiye kalemlerinden biri olarak yer alan muhtacin maaşı, hizmet karşılığı olmayan bir maaş çeşidi olarak gerek yaşam boyunca verilen gerekse de süre ile kısıtlanarak fakirlerin geçinebilmeleri için önemli bir fon olmuştur.[5] Belediyelerden tahsis edilen muhtacin maaşlarında sabit bir rakam bulunmasına rağmen Mâliye Hazînesi'nden ve nezaret bütçelerinden verilen muhtacin maaşları birbirinden oldukça farklı miktarları içermiştir.[6]

Tablo 1. *1325 Yılı Bütçesi / Ma'âşât-ı Zâtiye Kısmı*

FASIL	MADDE	NEV'-İ MUHASSASÂT	1325 Senesi Muhassesâtı
9		**"Kayd-ı Hayât Vechile Verilmekde Olan Ma'âşât-ı Zâtiye"**	
	1	Mütekâ'idîn-i Kadîme	1.967.007
	2	Jandarma ve Asâkir-i Redîfe Mütekâ'idleriyle Eytâmı	2.345.793
	3	Ma'zûlîn	3.042.068
	4	Şürefâ-yı Kirâm	1.608.093
	5	Yurtdluk ve Ocaklık Emlâk-ı Mazbûta	2.010.198
	6	**Muhtâcîn**[7]	**10.595.004**
	7	Tımâr ve Ze'âmet	290.674
	8	Girid Me'mûrîn-i Munfasılası	334.960
	9	Çırâklık Ma'âşâtı	4.384.142
Toplam			**26.577.939**

Kaynak: Maliye Nezareti 1325: 17

5 Akar 1998: 323; Düzgün 2009: 6.

6 A.g.t., s. 6-7

7 1325 senesi bütçesindeki Muhtâcîn Tertîbi tahsisatının Maliye Nezareti Tetkikat Komisyonu tarafından 604.248 kuruş azaltıldığı ve 1326 senesi bütçesindeki Muhtâcîn Tertibi tahsisatı konusundaki tartışmalar için bkz. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi 1326: 1404

Tablo 2. *1326 Yılı Bütçesi / Ma'âşât-ı Zâtiye Kısmı*

FASIL	MADDE	NEV'-İ MUHASSASÂT	1326 Senesi Muhassesâtı
18		**Dördüncü Kısım : "Ma'âşât-ı Zâtiye"**	
	1	Şürefâ-yı Kirâm	1.524.771
	2	Yurtdluk ve Ocaklık ve Emlâk-ı Mazbûta Mukâbili Ma'âşât	2.202.748
	3	**Muhtâcîn**	**10.313.309**
	4	Çırâklık	3.984.097
	5	Tımâr ve Ze'âmet	290.674
	6	Girid Me'mûrîn-i Munfasılası	334.960
	7	Hidemât-ı Vataniye	1.090.512
	8	Ecânib	684.606
Toplam			**20.425.677**

Kaynak: Maliye Nezareti, *Devlet-i Osmâniye'nin 1326 Senesine Mahsus Bütçesidir,* Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1326, s. 6

Tablo 3. *1327 Yılı Bütçesi / Ma'âşât-ı Zâtiye Kısmı*

FASIL	MADDE	NEV'-İ MUHASSASÂT	1327 Senesi Muhassesâtı
		Dördüncü Kısım : "Ma'âşât-ı Zâtiye"	
	32	Şürefâ-yı Kirâm	2.425.361
	33	Yurtdluk ve Ocaklık ve Emlâk-ı Mazbûta Mukâbili Ma'âşât	2.216.227
	34	Tımâr ve Ze'âmet	69.035
	35	**Muhtâcîn**	**10.820.614**
	36	Çırâklık	4.655.727
	37	Girid Me'mûrîn-i Munfasılası	318.180
	38	Hidemât-ı Vataniye Mukâbili Ma'âşât	1.060.872
	39	Ecânib	586.280
	40	Harem Ma'âşâtı	400.000
	40	(Mükerrer) Rü'esâ-yı Rûhâniye Ma'âşâtı	336.600
Toplam			**22.888.896**

Kaynak: Maliye Nezareti: 1327, s. 5

Yukarıda belirttiğimiz muhtacin maaşının 3 yıllık tahsisat miktarını incelediğimizde muhtacin maaşları bütçede bağlı bulunduğu kısım olan Ma'âşât-ı Zâtiye'nin 1325 senesinde %39,86'sına, 1326 senesinde %50,49'una ve 1327 senesinde %47,27'sine denk gelmektedir.

Grafik 1. *1325-1326-1327 Seneleri bütçelerinde belirtilen muhtacin maaş miktarı*

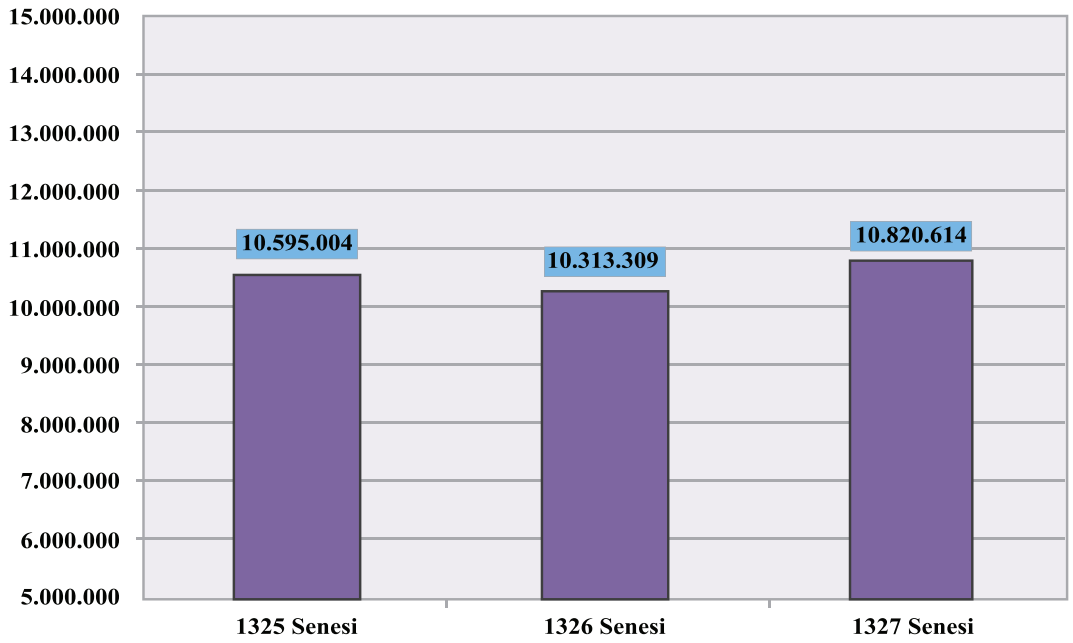

Kaynak: Osmanlı Devleti 1325, 1326 ve 1327 Senesi Bütçeleri Maaşat-ı Zatiye Kısmı Muhtacin Maaşı Verileri

Muhtaç insanlara verilen maaşlar şeklinde tanımlayabileceğimiz muhtacin maaşını, 1910 yılında yayınlanan nizamnamesine değin salt bir fakirlik maaşı olarak nitelendirmek zordur. Bağlanan maaş miktarları arasındaki farklılıklar, maaş alan kitle içerisindeki farklı sosyal statüdeki gruplar ve bölgesel erişim imkânları doğrultusunda mevcut ve müspet uygulamalar muhtacin maaşını sadece fakirlerin faydalandığı bir maaş olmaktan çıkarmıştır. Nizamnameye kadar mevcut tahsis örnekleri; devletin muhtacin kavramını algılayış biçimini yansıtması ve kendisini bakmakla yükümlü hissettiği öncelikli grupları ortaya çıkarması açısından da önemli veriler sunmaktadır.

Yukarıda belirttiğimiz amaç doğrultusunda hazırlamış olduğumuz çalışma; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda *Taşra Muhtacin Maaşatı* başlığı ile kataloglu halde bulunan *1326 Senesi Taşra ve Dersa'âdet Muhtâcîn Ma'âşâtı*[8] müfredat cetvelindeki kayıtlara dayanmaktadır.[9] Cetvelde *Esâmi* başlığı altında sancaklarda maaş tahsis olunan kişi ya da kişi-

8 Atatürk Kitaplığı'nda Taşra Muhtâcîn Ma'âşâtı ismiyle kayıtlı, 1326R/1910 yer ve MC.OSM.B.00004/3 demirbaş numaralı Muhtâcîn Maaşı Müfredât Cetveli için bkz. *Taşra Muhtâcîn Ma'âşâtı*, Ahmed İhsan Şürekâsı, İstanbul, 1326. Eser; Taşra ve Dersaadet muhtacin maaş kayıtlarını içermektedir ve makalemizde 1326 Senesi Muhtâcîn Maaşı Muhassasatı Müfredat Cetveli şeklinde belirtilmiştir.

9 Müfredat cetvelinde yer alan 7813 kayıt işlenmiş, eserin 1-206 sayfaları arasındaki maaş tahsis kayıtları makale verisini oluşturmuş ve dipnotlarda Dersaadet ya da sancak ismi ile belirtilmiştir. Veri girişi hususunda verdiği destekten ötürü

lerin isimleri, Şehrîsi – Müfredât başlığı altında tahsis edilen aylık maaş miktarı, Şehrîsi – İcmâl bölümünde sancak aylık maaş toplamı, *Senevîsi* kısmında da sancak yıllık maaş toplamı verilmiş ve maaş tahsis edilen kişilerin hazîne numaraları ile birlikte maaşın verildiği bölge kayıt altına alınmıştır. Taşra muhtacin maaşı verilerinin sınıflandırılmasında sancak birimi esas alınırken[10] Dersaadet maaşları tek başına ve ayrı tutulmuştur.[11]

Kuruş üzerinden maaş miktar ve toplam hesaplamaların yapıldığı 1326 Senesi Muhtâcîn Maâşâtı Müfredât Cetveli'nde Taşra muhtacin maaşlarının toplamı 4.948.722 kuruş, Dersaadet muhtacin maaşlarının toplamı ise 5.730.534 kuruş olarak belirtilmektedir.[12]

Grafik 2. *1326 senesi muhassasatına ait Dersaadet ve Taşra muhtacin maaşları toplamı*

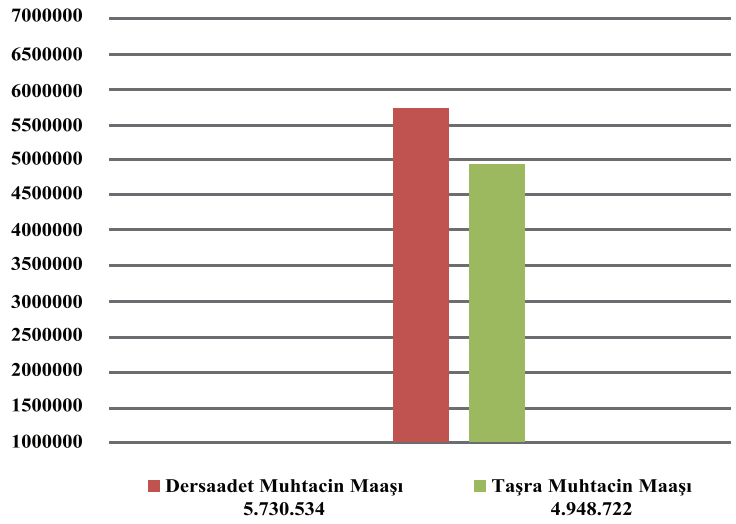

Kaynak: Taşra Muhtâcîn Ma'âşâtı 1326: 1-206

Taşra muhtacin maaşları muhassasatında İzmir, Bağdat, Halep, Bursa, Şam, Sivas, Konya, Isparta, Musul, Süleymaniye ve Sana sancaklarında maaş tahsis miktarı 100.000 kuruş üstünde iken Dedeağaç, Menteşe, Denizli, Cebel-i Bereket, Havran, Ergiri, Preveze, Taiz ve Cidde sancaklarında maaş tahsis miktarı 1.000-3.000 kuruş arasında, Şile, Beykoz ve İlbasan bölgelerinde ise 1.000 kuruşun altında yer almaktadır.[13]

Sadık Ozan Aktuğ'a teşekkür ediyorum.

10 Müfredat cetvelinde Edirne, Aydın, Adana, İşkodra, Bitlis, Basra ve Beyrut vilayetlerinin başlıkları yazılmış ancak tüm muhtacin maaş kayıtları sancakların başlıkları altında verilmiştir.

11 Müfredat cetvelinin 1-134 sayfaları arasında Taşra Muhtacin Maaşatı, 136-206 sayfaları arasında Dersaadet Muhtacin Maaşatı kayıtları yer almaktadır.

12 *Yevmiyye Nân Ta'yînâtı – Ta'yînât Bedeli*, *Nân Bedeli*, *Nân-ı Azîz Esmânı* vb. şekilde belirtilen tayinat ve bedeller de kuruş üzerinden hesaplamaya dâhil edilmiştir.

13 Taşra Muhtacin Maaşı Muhassasatı içerisinde belirtilen sancakların muhtacin maaş miktarları EK-1'de verilmiştir.

TAŞRA VE DERSAADET TASNİFLERİ – TABLO VE GRAFİKLER

Taşra ve Dersaadet şeklinde iki bölüm halinde kayıtlı bulunan tahsisat verilerini kendi içlerinde tasnif ettiğimizde Dersaadet muhassasatında aylık 208.190 kuruşun erkeklere, 194.304 kuruşun kadınlara, 28.167 kuruşun ise yetimlere ayrıldığı tespit edilmektedir. Kayıtlarda aile olarak belirtilenlerin toplam miktarı 5.054 kuruş, kadın ve erkek karışık belirtilenler 1.960 kuruş ve cinsiyet tasnifi dışında belirtilen kayıtların toplam miktarı 60 kuruştur. Taşra muhtacin maaşı muhassasat verilerini aynı kıstaslara göre kategorize ettiğimizde ise 269.241 kuruşun erkeklere, 118.394 kuruşun kadınlara, 3.445 kuruşun yetimlere ayrıldığı, 3.495 kuruşun ise aile nitelemesiyle verildiğini tespit etmekteyiz. Dersaadet verilerinden farklı olarak Taşra muhtacin maaşı muhassasat verileri arasında *Ekmek Tayinatı*, *Verese*, *Vazife Bedeli* ve *Tamirat* tahsisleri bulunmaktadır.

Dersaadet muhtacin maaşı kısmında 803 erkeğe ve 1823 kadına maaş bağlanmış, erkeklerin maaş ortalaması 259 kuruş, kadınların maaş ortalaması 106 kuruş olarak tespit edilmiştir. Taşra kısmında ise 2817 erkek, 2021 kadın adına tahsisat yapılmış, erkeklerin maaş ortalaması 95 kuruş, kadınların maaş ortalaması 58 kuruş belirlenmiştir. Dersaadet muhassasatında 29 kalemde aile, 184 kalemde yetimler; Taşra kısmında da 19 kalemde aile, 43 kalemde ise yetimler yer almıştır. Dersaadet'te 184 kalemde belirtilen yetimlerin ortalaması 153 kuruş, 29 kalemde belirtilen aile ortalaması 174 kuruş iken Taşra'da 43 kalemde belirtilen yetimlerin ortalaması 80 kuruş, 19 kalemde belirtilen aile ortalaması 183 kuruş olarak tespit edilmiştir.

Tablo 4. *Dersaadet Muhtacin Maaşları – Tasnif 1*

	Maaş Ortalaması	Sayısı	Toplam Tutar
Erkek	259,26	803	208.190
Kadın	106,58	1.823	194.304
Eytâm	153,08	184	28.167,2
Aile	174,30	29	5.054,7
Karışık	150,76	13	1.960
Belirtilmeyen	X	X	60

Grafik 3. *Dersaadet Muhtacin Maaşları – Tasnif 1*

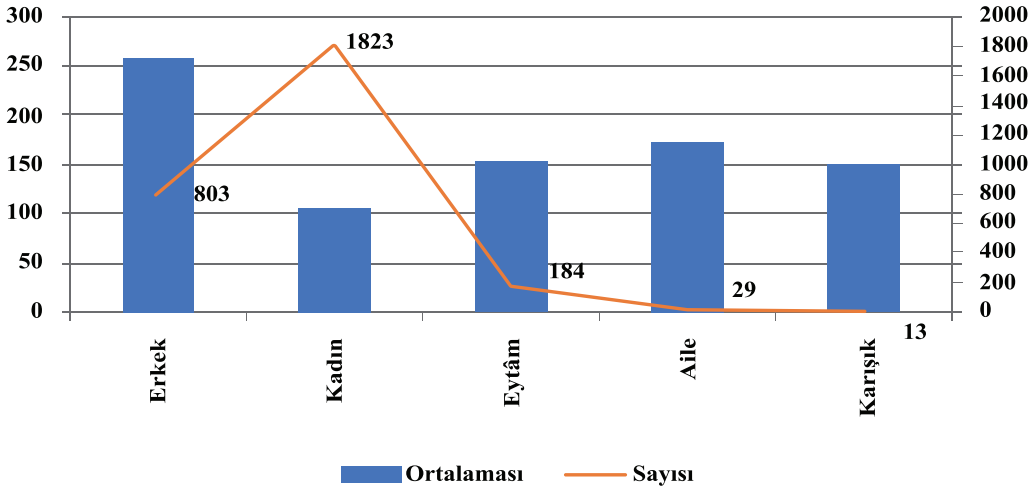

Kaynak: Taşra Muhtâcîn Ma'âşâtı 1326: 136-206

Tablo 5. *Taşra Muhtacin Maaşları – Tasnif 1*

	Maaş Ortalaması	Sayısı	Toplam Tutar
Erkek	95,57	2.817	269.241,25
Kadın	58,58	2.021	118.394,5
Eytâm	80,13	43	3.445,75
Aile	183,94	19	3.495
Ekmek Tayinatı	X	X	3.638
Verese	X	X	415
Vazife Bedeli	X	X	1.426
Tamirat	X	X	142

Grafik 4. *Taşra Muhtacin Maaşları – Tasnif 1*

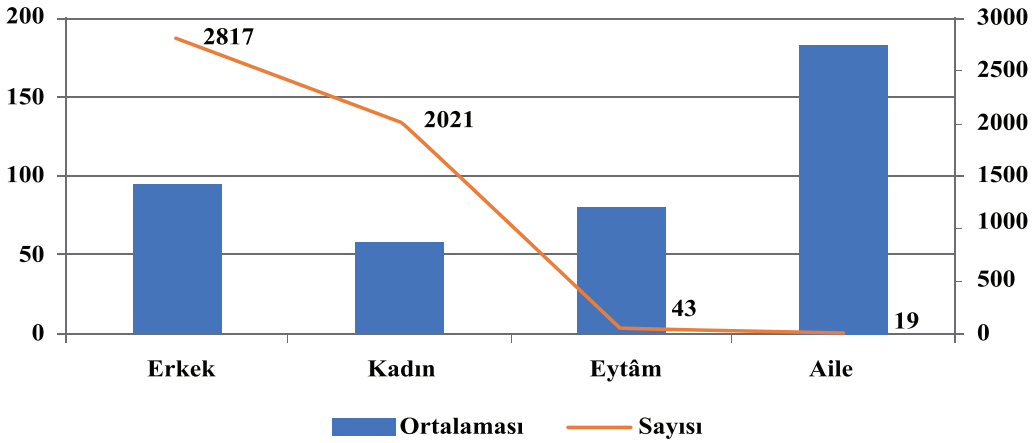

Kaynak: Taşra Muhtâcîn Ma'âşâtı 1326: 1-134

Dersaadet kısmındaki tahsisat rakamlarını incelediğimizde muhtacin maaşından faydalanan kadın sayısının erkek sayısından yüksek olduğu, hatta iki katını geçtiği görülmektedir. Ancak maaş ortalaması ve toplam tutar açısından değerlendirdiğimizde erkeklerin daha yüksek maaş oranı ile muhtacin maaşından faydalandığını belirtmek mümkündür. Toplam tutar ve maaş ortalaması yönünden Dersaadet kısmı Taşra kısmı ile uyuşmaktadır. Bu uyuşmaya rağmen Dersaadet'te kadın, erkek, yetim maaş ortalamaları Taşra'daki tahsisat ortalamalarının çok üzerinde bulunmaktadır. Maaş toplam miktarında Dersaadet'te kadın ve erkek toplam tutar farkı çok daha az iken Taşra Muhtacin muhassasatında bu oran çok daha yüksektir. Taşra'da erkeklere bağlanan muhtacin maaşının toplam tutarı, kadınlara bağlanan maaş toplam tutarından iki kat daha fazladır.

1326 senesi maaş müfredât kayıtlarını müslim ve gayrimüslim açısından tasnif ettiğimizde Dersaadet muhassasatında aylık 414.536 kuruşun Müslümanlara, 23.349 kuruşun gayrimüslimlere; Taşra muhassasatında ise 387.503 kuruşun Müslümanlara, 9.030 kuruşun gayrimüslimlere ayrıldığı ortaya çıkmaktadır. Dersaaadet kısmında maaş bağlanan 2.715 Müslümanın maaş ortalaması 152 kuruş iken 139 gayrimüslimin maaş ortalaması 167 kuruş olarak tespit edilmiştir. Taşra kısmındaki 4.743 Müslümanın maaş ortalaması 81 kuruş, 164 gayrimüslimin maaş ortalaması 55 kuruş olarak belirlenmiştir.

Tablo 6. *Dersaadet Muhtacin Maaşları – Tasnif 2*

	Maaş Ortalaması	Sayısı	Toplam Tutar
Müslim	152,68	2.715	414.536,2
Gayrimüslim	167,98	139	23.349,7

Grafik 5. *Dersaadet Muhtacin Maaşları – Tasnif 2*

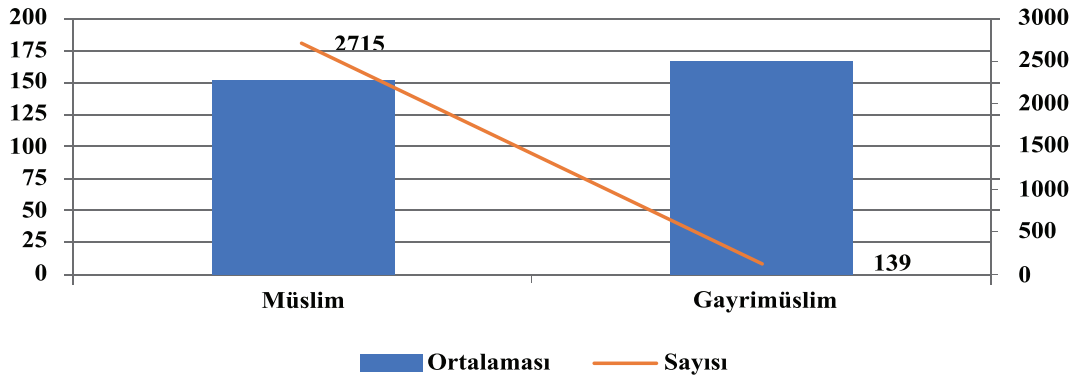

Kaynak: Taşra Muhtâcîn Ma'âşâtı 1326: 136-206

Tablo 7. *Taşra Muhtacin Maaşları – Tasnif 2*

	Maaş Ortalaması	Sayısı	Toplam Tutar
Müslim	81,7	4.743	387.503,95
Gayrimüslim	55,06	164	9.030,55
Farklı Tahsis	X	X	204

Grafik 6. *Taşra Muhtacin Maaşları – Tasnif 2*

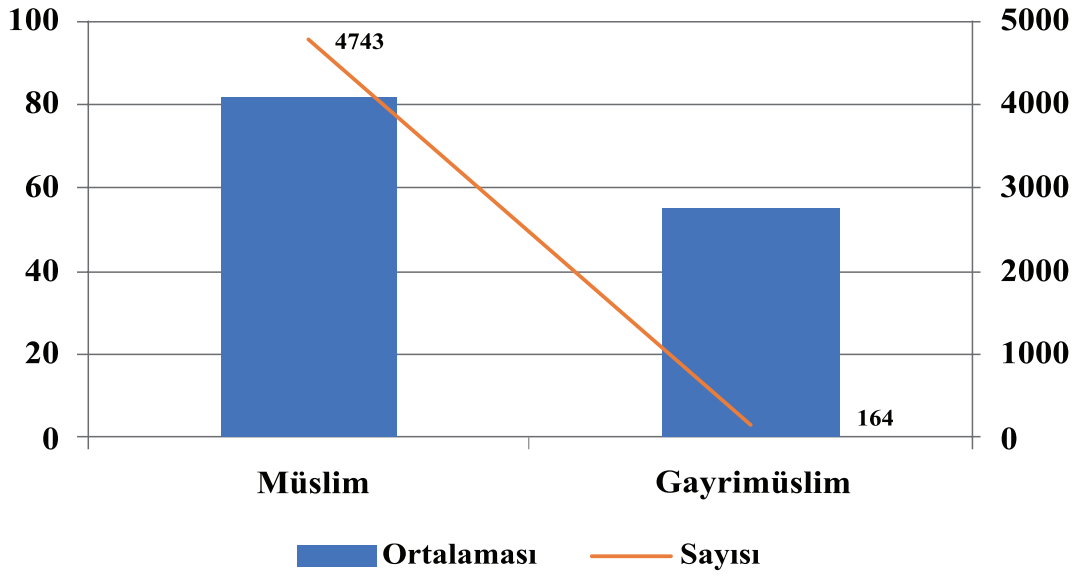

Kaynak: Taşra Muhtâcîn Ma'âşâtı 1326: 1-134

Müslim ve gayrimüslim verileri açısından Dersaadet kısmındaki maaş miktarları incelendiğinde Müslümanlar çok yoğun bir şekilde muhtacin maaşından faydalanmıştır. Bu fark ülke sınırları dâhilinde müslim – gayrimüslim oran ve bu oran içerisindeki muhtaçlık durumu ile ilgilidir. Dersaadet bünyesindeki maaş alan müslim ve gayrimüslimler taşradakilere müslim ve gayrımüslimlere oranla çok daha yüksek maaş almaktadır. Dersaadet muhassasatı ile Taşra muhassasatı arasındaki en dikkat çekici veri ise maaş ortalamasında ortaya çıkmaktadır. Dersaadet muhassasatında tespit ettiğimiz 2715 Müslümanın maaş ortalaması 152 kuruş iken, 139 gayrimüslimin maaş ortalaması 167 kuruştur. Gayrimüslim maaş ortalaması Müslüman maaş ortalamasının üzerindedir. Taşra'da ise Müslüman maaş ortalaması, gayrimüslim maaş ortalamasının üzerinde tespit edilmiştir.

Muhtacin maaşı tertibini İstanbul'da çok daha etkin kullanıldığı ve devletin uygulama hedef ve pratiğini daha yansıttığını eldeki veriler ışığında belirtmek mümkündür. Başta kadınlar olmak üzere muhtaç kesimin çeşitliliği ve maaşa ulaşabilme olanaklarının genişliği Dersaadet muhtacin maaşatı muhassasat verilerini daha çeşitli ve farklı kılmaktadır. Devletin en iyi uygulama bölgesi olması hasebiyle Dersaadet bünyesindeki ödenekleri ele aldığımızda toplamda 209.303 kuruşun devlet görevlisi ve devlet görevlisi yakınlarına,[14] 12.013 kuruşun ulema ve ulema yakınlarına, 18.748 kuruşun seyyid ve şerrif ve yakınlarına,[15] 6.000 kuruşun post-nişin, şeyh, dede ve yakınlarına, 2.064 kuruşun paşazade, efendizade unvanlı eşraf ve yakınlarına, 725 kuruşun gayrimüslim din adamı ve yakınlarına tahsis edildiği ortaya çıkmaktadır. Maaş kayıtlarında fakir ve fakir yetimleri olarak belirtilenlerin maaşlarının toplamı 162.317 kuruş, esnaf, esnaf yakını ve esnaf yetimlerinin toplam maaş miktarı 25.442 kuruş olarak hesaplanmıştır.

Toplam tutar açısından devlet görevlileri ve yakınları; 883 kayıt, 237 kuruş ortalama ve 209.303 toplam maaş miktarı ile muhtacin maaşından en çok faydalanan kesimi oluşturmaktadır. Dersaadet Muhtacin Maaşı Muhassasatı'nda maaş tahsis edilen en geniş kesim ise 1359 kalemde belirtilen fakirler ve fakir yetimleridir. Fakir ve fakir yetimlerinin maaş ortalaması 119 kuruştur. Fakirlerin oluşturduğu grup; maaş tahsis edilen kişi sayısı itibariyle her ne kadar en geniş kesimi oluştursa da maaş ortalamaları açısından diğer gruplara oranla oldukça düşük bir seviyede maaş almışlardır.

14 Kayıtlarda yapılan tanımlama, maaş miktarı ve maaş ortalamaları sebebiyle ulema ve ulema yakınları; devlet görevlisi ve devlet görevlisi yakınları kategorisinden ayrı tutulmuştur.

15 Şerrif Haydar Bey'in maaş durumu üzerinde yapılan tartışmalarda Kastamonu Mebusu Ahmet Mahir Efendi seyyid ve şerriflerin muhtacin maaşı alma durumunu "*Ehlibeyt, Muhtâcîn Tertibi'nden sadaka alamaz.*" sözüyle eleştirmiş, Hakkâri Mebusu Taha Efendi ise "Şürefanın sadaka alması haram olduğuna nazaran Muhtâcîn tertibinden maaş alamazlar." şeklinde ifade kullanmıştır. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 2. Sene, 81. İctimâ, 17 Nisan 1326, (1910), s.1409 ve s.1412. Burada Sultan 2. Abdülhamid'in büründüğü pederşahi rol; seyyid ve şerrif soyuna sadaka verilemeyeceği konusu üzerinden açık bir şekilde eleştirilmektedir.

Tablo 8. *Dersaadet Muhtacin Maaşları – Tasnif 3*

	Maaş Ortalaması	Sayısı	Toplam Tutar
Devlet Görevlisi / Devlet Görevlisi Yakını	237	883	209.303
Ulema / Ulema Yakını	343,22	35	12.013
Seyyid / Şerif	347,18	54	18.748
Tarikat / Şeyh / Post Nişin / Dede	333,3	18	6.000
Paşazade / Efendizade / Hanedan Üyesi	258	8	2.064
Gayrimüslim Din Adamı / Yakını	352,5	2	725
Fakir / Fakire / Fakir Eytâmı	119,43	1.359	162.317,7
Esnaf / Esnaf Eytâmı / Esnaf Yakını	52,24	487	25.442,2
Diğer	X	X	270

Grafik 7. *Dersaadet Muhtacin Maaşları – Tasnif 3*

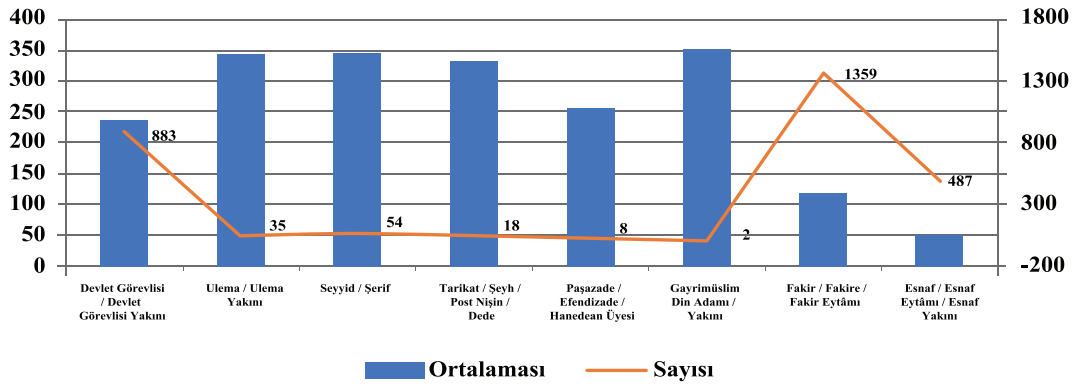

Kaynak: Taşra Muhtâcîn Ma'âşâtı 1326: 136-206

Dersaadet muhtacin maaşatı müfredât kayıtlarında maaş tahsis edilen kişilere yönelik yapılan tanımlamalar yeni veri alanları tespit etmemize olanak sağlamaktadır. Kayıtlar arasında mütekait, mühtedi-mühtediye, memleket, mahalle sakini, muhacir, engelli ve benzeri şekilde gruplar yer almaktadır. Yaptığımız araştırmada 103 kişi mütekait, 20 kişi mühtedi ya da mühtediye, 41

kişi muhacir olarak kaydedilirken 149 kişi mahalle sakini, 7 kişi engelli olarak belirtilmiş, 96 kişi ise memleketi üzerinden nitelendirilmiştir. Dersaadet Tahsisatı maaş ortalamaları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 9. *Dersaadet Muhtacin Maaşları – Tasnif 4*

	Maaş Ortalaması	Sayısı
Mütekaid	95	103
Mühtedi - Mühtediye	131,45	20
Memleket	237,25	96
Mahalle Sakini	62,14	149
Engelli	266,66	7
Muhacir	104,86	41

Grafik 8. *Dersaadet Muhtacin Maaşları – Tasnif 4*

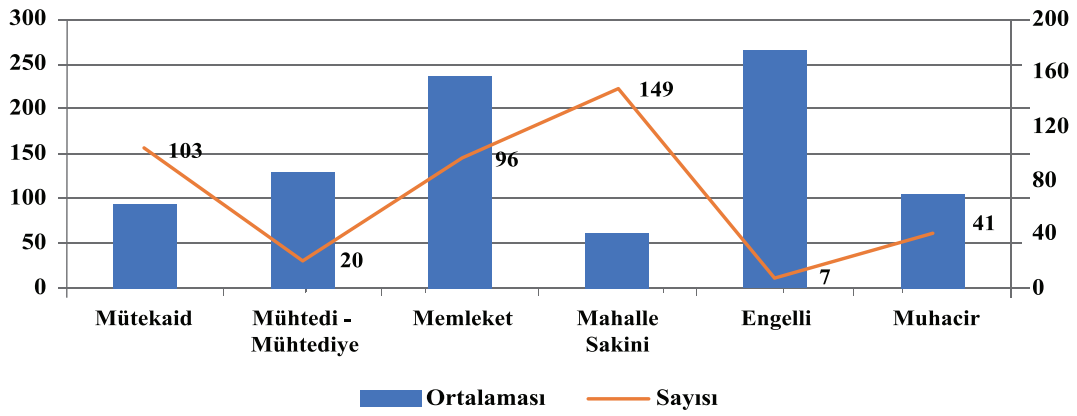

Kaynak: Taşra Muhtâcîn Ma'âşâtı 1326: 136-206

Dersaadet Muhtacin Maaşı ödeneğinde tahsis oranları içerisinde kadınların sayı itibariyle en büyük grubu oluşturduğunu, 1823 kadının maaş ortalamasının 106 kuruş olduğunu belirtmiştik. Kayıtlarda paşa hanımı, paşa kızı veya paşa kız kardeşi olarak belirtilen kadınların maaş tahsis miktarlarının çok daha yüksek olduğu görülmektedir. Kayıtlardaki nitelemeye göre; *Merhûm Paşa Haremi* 493, *Merhûm Paşa Zevcesi* 445, *Paşa Zevcesi* 394, *Merhûm Paşa Kerîmesi* 470, *Paşa Kerîmesi* 379, *Paşa Hemşîresi* 200 kuruş maaş ortalamasına sahiptir. 106 kuruşluk kadın ortalama

maaş tahsisat oranını ele aldığımızda *Paşa* faktörüne sahip olmayan kadınların maaş miktarlarının oldukça düşük bir düzeyde olduğunu söylemek mümkündür.

Taşra ve Dersaadet ayrımı olmaksızın muhassasat kayıtları içerisinde; dul kadınları, yetimleri, mühtedileri, muhacirleri, muhacir yakınlarını, emeklileri, engellileri, iş kazası sonucu vefat edenlerin yakınlarını görmekteyiz. Bu grupların yanı sıra Dîvân-ı Örfî kararıyla sürgün ve idam edilen, siyasi ve toplumsal olaylarda ve eşkıya takibi sırasında vefat eden insanların yakınları ile birlikte ihraç edilen ve iki veya daha fazla çocuk sahibi olan ailelere yapılan tahsisat da kayıt altına alınmıştır.

İmparatorluğun birçok bölgesinde yerleşik halde bulunan muhacirlere muhtacin maaşı tahsis edildiği gerek nezaret evrakı arşiv belgelerinden gerekse diğer mâlî kayıtlardan ortaya çıkmaktadır. İncelediğimiz Dersaadet ve Taşra muhassasat kayıtları içerisinde Afganistan,[16] Ahıska-Ahısha,[17] Balçık,[18] Batum,[19] Belgrad,[20] Bosna,[21] Cezayir,[22] Dağıstan,[23] Filibe,[24] Girid,[25] Kafkasya,[26] Kars,[27] Kazgan,[28] Kıbrıs,[29] Kırım,[30] Nakşik,[31] Niş,[32] Rumeli,[33] Ruscuk,[34] Samakov,[35] Sofya,[36] Tırnova[37] şeklinde *geldiği bölgeler belirtilen* muhacirler tespit edilmiştir. Muhacir nitelemelerinde *Erenköyü'nde sakin muhacir* şeklinde sadece ikamet ettiği bölge belirtilen ve *Muhâcir İsmail Ağa* şeklinde sadece muhacir olduğuna yönelik kayıt düşülen örnekler de bulunmaktadır.[38] Yukarıda belirtilenlerin dışındaki kayıtlarda özellikle Çerkes olduğu belirtilen muhacirler imparatorluğun farklı bölgelerinde fakir olmaları sebebiyle muhtacin maaşı alan kesimi oluşturmuşlardır.[39]

16 İçel Sancağı, s. 15.
17 Erzurum Sancağı, s. 23; Tokad Sancağı, s. 81; Gebze (Gekbuze) Kazası, s. 83; Dersaadet, s. 154, 168.
18 Dersaadet, s. 181, 185.
19 İzmid Sancağı, s. 29-30.
20 Çankırı (Kengırı) Sancağı, s. 95; Üsküb Sancağı, s. 96; Priştine Sancağı, s. 97.
21 Dersaadet, s. 181.
22 Aka Sancağı, s 41; Şam Sancağı, s. 62.
23 Erzurum Sancağı, s. 23; Erzincan Sancağı, s. 28; Bursa Sancağı, s. 50 ve 53; Kütahya Sancağı, s.54; Şam Sancağı, s. 61; Sivas Sancağı, s. 75-76; Amasya Sancağı, s. 78 -80; Tokad Sancağı, s. 81; Trabzon Sancağı, s. 86; Mekke Sancağı, s. 130.
24 Dersaadet, s. 151.
25 İzmir Sancağı, s. 11; Trablusşam Sancağı, s. 41; Dersaadet, s. 142, 145, 161, 165.
26 Bursa Sancağı; s. 51; Karahisar Sancağı, s.55; Dersaadet, s. 138, 154.
27 Sivas Sancağı, s. 76.
28 Menteşe Sancağı, s. 13.
29 Dersaadet, s. 154.
30 Tekfurdağı Sancağı, s. 6; İzmir Sancağı, s. 7; Karesi Sancağı, s. 56; Hama Sancağı, s. 67; Teke Sancağı, s.109; Dersaadet, s. 163-165, 169, 170.
31 Saruhan Sancağı, s.14; İşkodra Sancağı, s. 21-22; İzmid Sancağı, s. 29; Üsküb Kazası, s, 96, Priştine Sancağı, s. 97-98; Yeni Pazar Sancağı, s. 98-99; Taşlıca Sancağı, s. 102.
32 İpek Sancağı, s. 101.
33 Dersaadet, s. 150.
34 İzmir Sancağı, s. 11.
35 Dersaadet, s. 180.
36 Dersaadet, s. 162.
37 İzmir Sancağı, s. 7.
38 Dersaadet, s. 181.
39 Şam Sancağı, s, 61; Sivas Sancağı, s. 77; Lazistan Sancağı, s. 88; Sinob Sancağı, s.92; Bolu Sancağı, s. 93-94; Prizren Sancağı, s.103; Niğde Sancağı s. 108; Dersaadet, s. 150.

İğtişâş kelimesi öznelinde Kandiye,[40] Girid[41] ve Ermeni[42] örneklerinde görüldüğü gibi meydana gelen toplumsal ve siyasi olaylarda yaralananların ve ölenlerin yakınlarına maaş verildiğini tespit edebilmekteyiz. Bu kesimin dışında şehit yakınlarının,[43] eşkıya tarafından öldürülen[44] ya da eşkıya takibi esnasında vefat edenlerin yakınlarının[45] hatta eşkıya ailesinin de maaş alan kitle içerisinde yer aldığını[46], Dersaadet – Taşra ayrımı yapmaksızın muhtacin maaşından faydalandığını belirtebiliyoruz.

Muhtacin tahsisatında engelliler ve iş göremeyecek durumda olanlar için *ma'lûl,*[47] â'mâ[48]*, basardan mahrûm*[49]*, ni'met-i basardan mahrum,*[50] *nûr-ı basardan mahrum,*[51] *başından vurulub kuvve-i basardan mu'attal kalmış olan,*[52] *alil,*[53] *iki gözleri 'alîl,*[54] *ayağı kat' edilmiş,*[55] *sakat,*[56] *iki kolu sakat/çolak,*[57] *kol ve ayağı sakat,*[58] *parmakları kâmilen ezilüb sakat olan*[59] şeklinde nitelemeler yapılmıştır. Yapılan bu nitelemeler; çalışamayacak durumda olmalarına binaen ihtiyaçları göz önünde bulundurularak muhtacin maaşı tahsis sebebi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Muhassasat kayıtları içerisinde *eytâm* nitelemesi üzerinden yetimlere maaş bağlandığı gibi *tev'em* tabiri üzerinden de iki veya daha fazla çocuk sahibi olan kişilerin -geçinme durumu gözetilerek- muhtacin maaşından faydalandığını listelerdeki kayıtlardan görmekteyiz. İmparatorluğun birçok farklı coğrafyasından muhtacin tertibinden bağlanan eytâm ve tevem maaşları; devlet nezdinde muhtaç ve korunması gereken kitleyi göstermesi bakımından oldukça önemlidir. 1326 senesi muhtacin maaşı ödenekleri içerisinde tevem nitelemesiyle ikiz çocuk kayıtlarının dışında Anastasya Hanım'ın üçüz çocuğunun kaydı da yer almıştır.[60] Genelde çocuklar adına tahsis kayıtları tutulmasına karşın Kastamonu Sancağı'nda *tev'em vâlidesi Fatma* şeklinde anne adına yine 8 kuruşluk tahsis kaydı yapılmıştır.[61] Sinop Sancağı'nda ise sekizer kuruşluk tevem maaşları liste halinde verilmiştir.[62]

Muhtacin maaşının emekli maaşına ilave bir maaş olarak kullanıldığını hatta emekli maaşı

40 İzmir Sancağı, s. 8.
41 İzmir Sancağı, s. 7-8.
42 Hakkâri Sancağı, s. 123.
43 Siroz Sancağı, s. 73-74. Selanik Sancağı, s.71.
44 Üsküp Sancağı s. 96-97.
45 Trabzon Sancağı, s. 85.
46 Denizli Sancağı, s.14.
47 Yozgad Sancağı, s. 16; Siroz Sancağı, s.75; Rodos Sancağı, s.42; Isparta Sancağı, s.107; Dersaadet, s.148, 204.
48 Edirne Sancağı, s. 2; Hille Sancağı, s. 37; Erzurum Sancağı, s. 27; Karahisar-ı Şarki Sancağı, s.82; Trablusgarb Sancağı, s.84; Trabzon Sancağı, s. 85; Konya Sancağı, s. 104; Dersaadet, s.138, 162, 167, 168, 171, 179, 183, 200.
49 Hille Sancağı, s. 37; Siroz Sancağı, s. 73.
50 Edirne Sancağı, s. 3; Beyrut Sancağı, s. 40.
51 Gümülcine Sancağı, s. 5.
52 İzmir Sancağı, s. 11.
53 Bolu Sancağı, s. 93.
54 Saruhan Sancağı, s. 14.
55 Kırşehir Sancağı, s. 18.
56 Sivas Sancağı s. 76; Isparta Sancağı s.107; Niğde Sancağı s.108.
57 İzmir Sancağı, s. 9; Dersaadet s.185.
58 İzmir Sancağı, s. 10.
59 Erzurum Sancağı, s. 27.
60 Saruhan Sancağı, s. 13.
61 Kastamonu Sancağı, s. 89.
62 Sinob Sancağı, s. 91-92.

verilemeyenler için alternatif bir maaş olarak kullanıldığını daha önceki çalışmamızda belirtmiştik.[63] 1326 senesi müfredat cetvelinde de neredeyse her kazada muhtacin maaşı alan emeklilere rastlıyoruz. Emeklilerin tekil olarak belirtildikleri kayıtların dışında Dersaadet ile Kastamonu ve Bolu sancaklarında toplu halde kaydedildikleri görülmektedir. Kastamonu Sancağı'nda 175-210,[64] Bolu Sancağı'nda 65-75[65] hazine numaraları arasında art arda ve grup hâlinde mütekait kayıtları verilmişken, Dersaadet tahsisatındaki emekli grubunun hazine numaraları düzensiz bir şekilde verilmiştir.[66] En az 30 kuruş maaşın bağlandığı Bolu ve Kastamonu'da tavan maaşı 100 kuruşu aşmazken Dersaadet'teki tahsisler 400 guruşa kadar çıkmaktadır.

Emekli maaşı yetmeyen ya da alamayanların yanı sıra ihraç edilen, bulunduğu makam ve meslekten çıkarılanların kayıtlarını muhtacin maaşı alan kitle içerisinde görmek mümkün. Silk-i askerîden ihraç edilen; İbrahim Edhem,[67] Mustafa Ağa,[68] İsmail Hakkı Efendi,[69] saraydan çıkma Suzdil ve Elâdil Hanımlar,[70] Dürmisal Kalfa,[71] Merzifon kilisesi papazlığından çıkarılan Rahip Zinob?[72] müfredat kayıtlarına yansıyan diğer kişiler olmuşlardır.

Mühtedi, *mühtediye* ya da şeref-i İslâm ile müşerref şeklinde ifade edilen kesim de 1326 senesinde muhtacin maaşından faydalanan bir başka gruptur. Kimi zaman bir fakirin kimi zaman ise gayrimüslim din görevlisinin gerçekleştirdiği ihtida hareketi devletin koruyucu niteliğini açığa çıkaran başka bir unsur olmuştur.[73]

1326 senesi muhtacin maaşı ödeneklerinin kullanım biçimini göstermesi açısından müfredat cetvelinde belirtilen tekil örnekler aşağıda tablo halinde verilmiştir.

Tablo 10. *1326 Senesi Taşra Muhtacin Maaşı Tahsis Örnekleri*

Taşra Tahsisat Bölgesi	Hazîne Numarası	İsmi	Aylık Tahsisatı	Sayfa Numarası
Gelibolu Sancağı	4	İran Şehzâdegânından müteveffa Mirza'nın kerîmesi Hafize Hanım	24	5
İzmir Sancağı	119	Şaki-i meşhûr Piç Osman'ı ta'kîb esnâsında itlâf edilen Mustafa'nın mahdûmu Mehmed	16	7

63 Düzgün 2009: 15-18.
64 Kastamonu Sancağı, s. 90-91.
65 Bolu Sancağı, s. 94.
66 Dersaadet, s. 202-203.
67 Erzincan Sancağı, s. 28.
68 Karahisar Sancağı, s.54.
69 Dersaadet, s. 161.
70 Dersaadet, s. 146-147.
71 Dersaadet, s. 189.
72 Amasya Sancağı, s. 80.
73 Sakız Sancağı, s. 43; Şam Sancağı, s. 65; Konya Sancağı, s. 106; Preveze Sancağı s.124, Dersaadet, s.138, 149-154, 157, 162, 164, 172, 183; Diyarbekir Sancağı'nda *muhtedi zevcesi* nitelemesiyle tahsis örneği bulunmaktadır. Diyarbekir Sancağı, s. 57.

İzmir Sancağı	166	Şâir Ferah(in)in mahdûmu Ahmed Efendi[74]	22	7
İzmir Sancağı	459	Lazistan Mutasarrıfı Hamid Paşa kerîmesi Rafia Hanım	115	12
Saruhan Sancağı	42	Hazret-i Mevlânâ Postnişîni müteveffa Saffet Çelebi Efendi'nin birâderi Abdülvahid Çelebi	500	14
Adana Sancağı	25	Nogay Ahmed bin Mehmed	50	15
Adana Sancağı	35	İ'dâm olunan Veli zevcesi Gülsüm Hanım	50	15
Erzurum Sancağı	246	Kars hânedânından Mehmed Şakir Bey	270	27
Erzurum Sancağı	266	Harac Gazetesi baş muharriri müteveffa Yervant Efendi â'ilesi	100	28
Bayezid Sancağı	13	Seyki? Aşîreti rü'esâsından Yusuf Paşazâde Mehmed Bey	500	29
Bağdad Sancağı	73	Silistre Vâlisi mütevaffa Said Paşa kerîmesi Emine Hanım	26	34
Bağdad Sancağı	78	Sarrâf Akil kerîmesi Dahle Hanım	18	34
Bağdad Sancağı	208	Şeyhülislâm Efendizâde Şeyh Ahmed Efendi	150	35
Bağdad Sancağı	225	Şammar Aşîreti riyâsetine ta'yîn edilen Su'ûd bin Abdülaziz	3125	36
Basra Sancağı	51	Bahreyn Emîr-i sâbıkının zevcesi Lütfiye Hanım	500	38
Beyrut Sancağı	16	Mîr Beşir familyasından Melek Hanım	126	39
Beyrut Sancağı	108	Manchester Şehbenderi Abdullah Efendi kerîmesi Safiye Hanım[75]	100	40
Sakız Sancağı	9	Şeref-i İslâm ile müşerref olan Fatma Hanım	73	43
Haleb Sancağı	111	Osman Paşa kerîmesi Züleyha Hanım	53	46
Haleb Sancağı	208	Ömer Paşa müstefreşesi Ruyudil Hanım	81	47
Karahisar Sancağı	18	Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî Hazretleri sülâlesinden Karahisar Mevlevîhânesi şeyhi Ali Çelebi Efendi'nin mahdûmu Abdülbaki Çelebi Efendi	500	54
Karahisar Sancağı	31	Sadr-ı esbak Cevad Paşa merhûmun hâlesi Emine Hanım	200	55

74 Şair Ferrâhi'ye verilen 100 kuruş maaştan 50 kuruşun oğlu Ahmed'e geriye kalanının ise Hazine'ye aktarılmasına içeren arşiv belgeleri için bkz. 13 Ekim 1862 (1 Teşrîn-i Evvel 1278), BOA, İrade Dâhiliye (İ.DH.), 498/33825; 19 Ekim 1862 (1 Teşrîn-i Evvel 1278), BOA, Mabeyn-i Hümâyûn İrâdeleri (MB.İ.), 18/60;19 Ekim 1862 (1 Teşrîn-i Evvel 1278), BOA, Mektubî Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM.) 244/28.

75 Manchester Şehbenderi Abdullah Efendi kerîmesi Safiye Hanım arzuhalinde muhtacin tertibi için *sadaka-i seniyye* tabirini kullanmıştır. 27 Mayıs 1902 (14 Mayıs 1318), T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Bâbıâli Evrak Odası Evrakı (BEO), 1948/146042, Lef 4. Arşiv kataloğunda Safiye Hanım'ın ismi Hanife şeklinde yazılmıştır.

Karahisar Sancağı	31	Diğeri Vecihe Hanım (Cevad Paşa hâlesi)	200	55
Karesi Sancağı	67	Sultân Bâyezîd Hân Hazretleri Câmi‘-i Şerîfi imâm ve mü’ezzini Hâfız Mehmed Efendi	90	56
Diyarbekir Sancağı	90	Diyârbekir Nakîbüleşrâfı Mehmed Mesud Efendi	1000	57
Şam Sancağı	37	Yahûdî Romano kerîmesi Pölise?	90	60
Şam Sancağı	98	Ali Paşa mu‘tekası Melek Hatun	21	60
Şam Sancağı	200	Mevlânâ Halid kuddise sirruhu hafîdesi Behiye Hanım	129	61
Şam Sancağı	485	Hüsn-i hatt mu‘allimi Rıza Efendi	108	63
Şam Sancağı	553	Dürzi meşâyihi reîsi Şili Atraş Bey	500	63
Üsküb Sancağı	4	İştib Kasabası’nda harîkzede olan ahâliye altı mâh müddetle verilecek nân-ı azîz esmânı	2052	95
Üsküb Sancağı	5	İştib Kasabası’nda bîkes ve fukarâ ve meşâyihe verilmek üzere yevmiye nân-ı azîz esmânı	1566	95
Üsküb Sancağı	87	Bâ-irâde-i seniyye rüfekâsıyla Dersaâdet’e gelerek Dârüşşafaka’ya kaydedilmiş olan Tahir Efendi	94	97
Konya Sancağı	52	Karadağ papaslarından Müslüman olmak üzere hicret ve ilticâ eden Yusuf nâm râhib	129	105
Burdur Sancağı	5	Hindistan ahâlisinden müteveffâ Şeyh Müştak Efendi mahdûmu Ali Efendi	27	109
Musul Sancağı	13	Said Paşa diğer kerîmesi Gülhayat Hanım	107	110
Musul Sancağı	15	Said Paşa zevcesi Adile Hanım	107	110
Musul Sancağı	147	Süleymaniye Sancağı müderrislerinden Mahmud Şükrü Efendi	180	112
Mamuretülaziz Sancağı	140	Erkân-ı Harbiye müşîri merhûm Şakir Paşa birâderi Halil Paşa	500	118
Preveze Sancağı	2	Petersburg maslahatgüzârı Yorgaki Bey kerîmesi Marina	44	124
Sana Sancağı	151	Yemen Vilâyeti’nden Dersaadet’e gelen Mekteb-i Tıbbiye talebesinden Ahmed Efendi	200	127

Yukarıda tablo halinde örneklerini verdiğimiz maaş tahsis örnekleri dışında Beyrut Sancağı dâhilinde sırasıyla *Marûnî*, *Ermeni*, *Rûm Katolik*, *Rûm*, *Ermeni Katolik* fukarası tanımlaması üzerinden kayıtlar yapılmış,[76] ayrıca Trablusgarb Sancağı’nda Rum kilise ianesinin,[77] Edirne Sancağı’nda medrese tamirat masraflarının,[78] İzmir Sancağı’nda İzmir Gurebâ Hastanesi tahsisatının,[79]

76 Beyrut Sancağı, s. 39.
77 Trablusgarb Sancağı, s. 84.
78 Edirne Sancağı, s. 2.
79 İzmir Sancağı, s. 6.

Kastamonu Sancağı'nda cüzzam taifesi maaşının[80] kayıtları yer almıştır. Farklı türdeki bu kayıtlara ilaveten Bursa Sancağı'nda *Sultan Murad Emekdârları* tanımlamasıyla belirtilen kalfalara,[81] Edirne ve Çatalca Sancağı'nda Cengiz sülalesinden,[82] Karahisar Sancağı'nda Mevlana sülalesinden,[83] Yozgad Sancağı'nda İmam Gazali ailesinden[84] geldiği kaydedilenlere, Kırşehir Sancağı'nda *Ağazâde*, *Paşa Ağazâde*, *Efendizâde*, *Sofuzâde*[85] ve Bağdad Sancağı'nda Şehzâdegân ve *Beyzâdegân*[86] unvânıyla belirtilen kişilere rastlamaktayız.

Klasik tahsis ve nitelemelerin dışında yine özel örnekler olarak belirtebileceğimiz maaş tahsisleri içerisinde Geylanizâdeleri,[87] Afgan emiri biraderzâde ailesini,[88] Belgradlıları,[89] Belgrad tabya muhtahfızlarını,[90] *kılâ'-i hâkânî huddâm-ı atîka neferâtı* olarak kayıtlı boğaz kalelerinde görevlendirilmiş neferleri,[91] Bulgar ahalisinden olup askere yararlılık gösteren şahıs eşini,[92] sürgün edilen Ahmed Fuad'un ailesini,[93] meczup Muharrem'i[94] ve 324 kuruşu pay edecek yüz yirmi nefer fukarayı[95] gösterebiliriz.

Muhtacin maşının en farklı kullanım şekli ise Asir Sancağı'ndaki kayıtta ortaya çıkmaktadır. Muhtacin maaşının halk hareketliliğinin kontrolünde önemli bir işlev gördüğünü, yaşam standartları açısından yüksek mertebedeki devlet adamlarının ve aile fertlerinin ihtiyaçlarının giderilmesinde dahi kullanıldığını tespit etmiştik. Ancak Asir Sancağı Hazîne Numarası 3'te aylık 1800 kuruşun; *Asir Emîri'nin birâderi müteveffâ bin Aiz'in mahdûmuna;{taht-i itâ'at ve inkıyâdda bulunduğu müddetce verilmek üzere muhassasdır.}* kaydı ile verildiği belirtilmektedir. Siyasi, idari, askerî, mali birçok amacı içinde barındıran ilgili kayıt; muhtacin maaşının bizzat veriliş amacını, hem de kayd-ı hayat ya da sabit bir süre olmaksızın şartı süre şeklinde tanımlayarak vermektedir.[96]

80 Kastamonu, Sancağı s. 89.
81 Bursa Sancağı, s. 52.
82 Edirne Sancağı, s. 2 ve 4; Çatalca Sancağı, s. 42.
83 Karahisar Sancağı s. 54.
84 Yozgad Sancağı s. 17.
85 Kırşehir Sancağı, s. 18.
86 Bağdad Sancağı, s. 36.
87 Haleb Sancağı, s. 48; Hama Sancağı s. 67-68.
88 Şam-ı Şerif Sancağı, s. 64.
89 Sancak ismi belirtilmemiştir. s. 102.
90 Sancak ismi belirtilmemiştir. s. 72.
91 Sancak ismi belirtilmemiştir. s. 31.
92 Selanik Sancağı, s. 71.
93 Rodos Sancağı, s. 43.
94 Amasya Sancağı, s.79.
95 Selanik Sancağı, s. 69.
96 Asir Sancağı, s. 130.

Tablo 11. *1326 Senesi Dersaadet Muhtacin Maaşı Tahsis Örnekleri*

Hazîne Numarası	İsmi	Aylık Tahsisatı	Sayfa Numarası
1	Devletlü Seyyid Fazıl Paşa Hazretlerinin mahdûmu Süheyl Paşa[97]	8500	136
3	Devletlü Seyyid Fazıl Paşa Hazretlerinin mahdûmu Mehmed Bey	5000	136
4	Devletlü Seyyid Fazıl Paşa Hazretlerinin mahdûmu Ahmed Bey	5000	136
7	Zât-ı şevket-simât-ı hazret-i Hilâfet-penâhînin ferâşet vekîli İbrahim Efendi	4796	136
8	Şeyhü'l-İslâm-ı sâbık Üryanizâde Ahmed Said Efendi haremi İffet Hanım	500	136
14	Zât-ı şevket-simât-ı hazret-i Hilâfet-penâhînin ferâşet vekîli Esad Efendi mahdûmu Ebussuud Efendi	2400	136
15	Seyyid Fazıl Paşa merhûmun mahdûmu Fatih Efendi	2250	136
16	Seyyid Fazıl Paşa merhûmun mahdûmu Mehmed Yusuf Efendi	2250	136
17	Seyyid Fazıl Paşa merhûmun mahdûmu Ali Efendi	2250	136
26	Merhûm Cemal Paşa zevcesi Eladil Hanım	280	136
36	Şehremîni esbak müteveffa Ali Bey zevcesi Naile Hanım	182	136
66	Bahriye Nâzırı merhûm Hasan Paşa hemşîresi Seher Hanım[98]	300	136
88	Ser-tabîb-i Şehriyârî merhûm Said Paşa'nın büyük haremi Ayşe Sıddıka Hanım	500	136
95	Müteveffa Ağa Hüseyin Paşa kerîmesi ve Hâssa Müşîri Vasıf Paşa haremi Habibe Hanım	500	136
104	Bahâriye Mevlevihânesi Post-nişîni Şeyh Hüseyin Efendi	500	137
170	Tahran Sefîri müteveffa Hayrullah Efendi kerîmesi Mihrünnisa Hanım	500	138
250	Medîne-i Münevvere Nakîbü'l-eşrâfı Seyyîd Ulvi Efendi	500	139
264	Mekke-i Mükerrime Kâdısı Tevfik Efendi haremi Saide Hanım	380	139
297	Mîrlivâ Abdülezel Paşa merhûmun zevcesi Emine Lebibe Hanım'ın hafîdesi Fatma Zehra Hanım	400	139
363	Ermeni Patriği esbak Horen Aşıkyan Efendi hemşîresi Filorik? Hanım	500	140
372	Müteveffa İstepan Paşa hemşîresi Matild Hanım	300	141
424	Şürefâ-yı kirâmdan Şerîf Yahya Efendi	270	141

97 Sultan II. Abdülhamid döneminde Süheyl Paşa'nın mevcut maaşına birçok kez zam yapılmasına dair irade örnekleri bulunmaktadır. 1 Haziran 1899 (20 Mayıs 1315), BOA, İrâde Mâliye (İ.ML.), 32/46, Leff 3, 27 Eylül 1899 (15 Eylül 1315), BOA, İrade Maliye (İ.ML.) 34/37, Leff 4. İrâde belgelerinin birinde yer alan şu ifadeler dikkat çekicidir. *"... Hükûmet-i Seniyyece is'âf-ı istid'âlarına bakılmadığı takdîrde başka cihete mürâca'at ve azîmet edecekleri şüpheden berî bulunduğundan..."* 24 Ocak 1906 (11 Kânûn-ı Sânî 1321), BOA, İrâde Husûsî (İ.HUS.) 138/48.

98 Sultan II. Abdülhamid döneminde Bahriye Nâzırı Hasan Paşa'nın eşi Seher Hanım'a 1000 kuruş maaş bağlanması hususunda irade çıkmıştır. 10 Aralık 1903 (27 Teşrîn-i Sânî 1319), BOA, İ.ML. 56/76.

498	Râhib Papa Kostanti Efendi	225	142
767	Sarây-ı Hümâyûn'dan muhrec Eladil Hanım	162	146
803	Sokullu Mehmed Paşa hafîdi Abdülkerim Cevdet Efendi	400	146
910	Rûmeli Defterdârı müteveffa hâcı Nasuhi Efendi kerîmesi Sıddıka Hanım	132	148
1093	Zenciye Zehra Hanım	100	151
1202	Girid Cezîresi'nde Jandarma Yüzbaşılarından Yorgi Kostandaki	100	153
1459	Sami Paşa â'ilesinden Nazik Hanım	80	157
2059	Ayşe Hatun – Şekip Paşa akrabasından	18	167
2477	Aşîret Mektebi müdürü Muhsin Efendi[99]	1500	173
2540	Bedirhan oğullarından Şûrâ-yı Devlet Â'zâ-yı sâbıkasından Bedri Bey	3000	174
2621	Sivas Vilâyeti'nden gelen Haleb Vilâyet Vâli Mu'âvini Süleyman Sururi Efendi	1750	175
2657	Beyrut Vilâyet-i Sıhhiye Müfettişi Ali Saib Efendi	1600	175
2875	Sâbık Aşîret Mektebi müdürü Mehmed Nâdir'in eytâmı	80	178
2907	Merhûm Namık Kemal Bey haremi Nesime Hanım[100]	500	179
2973	Şehremâneti me'mûrlarından Hasan Efendi zevcesi Cemile Hanım	50	181
2985	Şehremâneti â'zâsından Mehmed Reşad Efendi eytâmı	40	181
3116	Kapu Ağası Muallimesi Radiye Hanım	100	184
3158	Hâkân-ı Sabık'ın Harem Ağalarından Abdülfettah Efendi	100	185
3488	Rodos'da İkâmete me'mûr olub Hicaz'a gönderilen Bedirhânî Hüseyin Kenan Paşa	1250	186
5088	Marangoz Kayu Zevcesi Mina	100	191
5106	Aşcı Osman Ağa zevcesi Hacer Hanım	100	191
5107	Kapıcı Salih Ağa vâlidesi Emine Hanım	30	191
5283	Börekci Ali Ağa zevcesi Fatma Hanım	40	195

Yukarıda tablo şeklinde örneklerini sunduğumuz Dersaadet muhtacin maaşı müfredat kayıtlarında Seyyid Fazıl Paşa üzerinden bağlanan maaşlar dikkat çekicidir. Özellikle 1 hazine numarasıyla oğlu Süheyl Paşa'ya yapılan aylık 8.500 kuruşluk tahsisat; muhtacin maaşları içerisindeki en yüksek

99 Aşiret Mektebi Müdürü Muhsin Efendi arzûhâlinde; bakmak zorunda olduğu aile efradının çok olduğunu ve vazifesine karşılık verilen maaşın yetmediğini vurgulamakta, "... *husûsen şu (Aşîret) mektebde saç ve sakalım ağartmağa mecbûr olmuş bulunduğuma merhameten* ..."ifadeleriyle de maaşının arttırılmasını talep etmektedir. Tarihsiz. BOA, Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi (MF.MKT.) 424/67, Lef 1.

100 Tanzimat dönemi düşünürü Namık Kemal Bey'in eşi Seher Hanım'ın Muhtâcîn Tertîbi'nden aldığı 500 kuruş maaşın Hidemât-ı Vataniyye Tertîbi'ne nakline dair kanun layihası kararı için bkz. 30 Mart 1911 (17 Mart 1327), BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.) 150-64.

maaşı oluşturmaktadır.[101] Süheyl Paşa hâricinde Seyyid Fazıl Paşa'nın diğer iki oğlu Mehmed ve Ahmed Beylere de 5.000 kuruş maaş bağlanmış, tahsisattan sadece bu üç kardeşe ayrılan aylık maaş toplamı 18.500 kuruşu bulmuştur.

Zevce açısından ele aldığımızda özel örnek olarak sunabileceğimiz veriler arasında Şerif Adnan Paşa ve Subhi Paşa üzerinden bağlanan maaşları gösterebiliriz. Şerif Adnan Paşa zevceleri olarak kayıtlı Ülker, Şükriye ve Nazire Hanımların her birine 500 kuruş maaş verilmiş,[102] eski Tanzîmât-ı Hümâyûn Nâzırı Subhi Paşa'nın zevceleri olarak kayıtlı Bahtiyâr, Âramdil, Ülfet ve Canfezâ Hanımların her birine ise 450 kuruş muhtacin maaşı bağlanmıştır.[103]

Zevce örneği dışında aile içerisinde dağılım miktarını göstermek açısından Hamparsum Efendi, Şeyh Zafer Efendi ve Aristidi Gaytanaki Efendi ailelerine verilen maaşları belirtmek mümkün. Hamparsum Efendi'nin annesine, bir erkek ve iki kız kardeşine 270 kuruş,[104] merhûm Şeyh Zafer Efendi'nin üç kızı ve iki oğluna 380 kuruş ve kız kardeşine ise 285 kuruş muhtacin maaşı bağlanmıştır.[105] Hamparsum Efendi ile Zafer Efendi örneklerinde aile içerisindeki her bir ferde belirtilen miktarlarda maaş tahsis yapılmış iken vefat etmiş olan Marsilya Başşehbenderi Aristidi Gaytanaki Efendi'nin beş kız kardeşine ise toplamda 250 kuruş tahsisat yapılmıştır.[106]

Dersaadet muhassasat kayıtları içerisinde Adile Sultan'ın çıraklarına,[107] Şerif Yahya Paşa mahdumlarına,[108] mevlithanlara[109] ve çiftlik çalışanlarının ailelerine[110] yapılan tahsisatlar da grup şeklinde belirtilmiş, taşraya sürülen ve Dîvân-ı Harb kararıyla cezalandırılan kişilerin ailelerinin muhtacin maaşları kaydedilmiştir.[111]

1326 yılına ait müfredat cetveli; muhtacin maaşı uygulamasının kapsadığı fakir kitleyi içermekte ve fakir kitleye yönelik devletin anlayışını ve tasarrufunu gösteren farklı örnekleri de barındırmaktadır.[112] Örneğin birçok kayıtta maaşlar aile içerisinde eşit bir şekilde pay edilmektedir.[113] Selanik Sancağı'nda müderris oğlu Hikmet Efendi'ye validesine bakmak şartıyla maaş tahsis edilmiştir.[114] Cetvelde kadınlar genellikle ya durumunu ifade eden ya da erkek üzerinden yapılan tanımlamalar ile yer almaktadır ancak Ahmed Namık Efendi *hanım zevci* olarak yani zevcesi üzerinden

101 Dersaadet, s. 136.
102 Dersaadet, s. 138.
103 Dersaadet, s. 139.
104 Dersaadet, s. 141. Matbû'ât-ı Dâhiliye Kalemi'nde memur olup katledilmiş olan Hamparsum Efendi'nin vazifesine karşılık aldığı 1500 kuruşun; annesi, babası, erkek kardeşi ve iki kız kardeşine kayd-ı hayat şeklinde bağlandığına dair irade için bkz. 24 Ağustos 1895 (12 Eylül 1311), BOA, İ.ML. 15/29.
105 Dersaadet, s. 205.
106 Dersaadet, s. 171.
107 Dersaadet, s. 159.
108 Dersaadet, s. 173.
109 Dersaadet, s. 185.
110 Dersaadet, s. 205.
111 Dersaadet, s. 177-180.
112 Meclis-i Mebusan'ın 15 Mart 1911 (2 Mart 1327) tarihli toplantısında Maliye Nazırı adına Hamid Bey 1326 senesine ait muhtacin maaşlarının vilayetlerde ve İstanbul'da tetkik ettirildiğini, usulsüz bağlanan birçok maaşın kesildiğini, %75'ten fazla tahkikatın tamamlandığını ve artık muhtaç olmayan kişilere maaş bağlanmayacağını belirtmektedir. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. Sene, 58. İctimâ, 2 Mart 1327, (1911), s.1641.
113 Bursa Sancağı, s.51; Diyarbekir Sancağı, s. 57; Drama Sancağı, s. 75; Kartal Kazası, s. 83; Trabzon Sancağı, s. 86; Serfice Sancağı, s. 121.
114 Selanik Sancağı, s. 70.

kaydedilmiştir.[115] Dersaadet'te ise Şayeste ve Şefika Hanımlar doğrudan *fakire* şeklinde tanımlanmıştır.[116]

Tahsisat içerisindeki yüksek rakamlı maaşlar sebebiyle ve muhtacin maaşının gerçekten fakirlere, ihtiyaç sahiplerine verilmesi amacıyla nizamname hazırlanmıştır. 22 Haziran 1910 tarihli Muhtâcîn Ma'âşâtı Hakkında Nizâmnâme ile Sultan II. Abdülhamid döneminde yaygınlaşan keyfiyetin yok edilmesi amaçlanmıştır. Bu hususta çalışmamızın konusu itibariyle Konya Mebusu Zeynel Abidin Efendi'nin devr-i sabık olarak II. Abdülhamid dönemi muhtacin maaşı için kullandığı sözler dikkat çekicidir. "*Ezcümle Muhtâcîn maaşatının müfredâtına dair olan defteri okudum. Tedkîk edebildiğim 200 bu kadar esâmiden hemen üç tânesine bihakkın maâş tahsis edildiğini gördüm. Mütebâkisi muhtâç değil. Sahib-i servet ve nüfûz adamlardır. Zannedersem rüfekânın (merhûm Abdullah Paşa'nın zevcesi) tedkîkinde de böyle zuhûr edeceği şüphesizdir. Çünkü Devr-i sâbıkta fukarâ aranmazdı. Kendi hâlini anlatabilen kimselere maâş tahsîs olunurdu.*"[117]

Keyfi uygulama olmaktan çıkarılması amacıyla oluşturulan nizamnameye göre muhtacin maaşı kişi başına asgari 50 kuruş, azami 150 kuruştur ve bir aileye toplam 500 kuruştan fazla maaş tahsis edilmeyecektir. Osmanlı Devleti tebasından olmak, geçimini sağlayacak araçlardan ve hukuken geçimini sağlamakla yükümlü yakını, akrabası olmamak, yaşlı, malûl veya yetim bulunmak nizamnamenin en temel şartlarını oluşturmaktadır.[118]

SONUÇ

Osmanlı arşiv belgelerinde yoksulluğu nitelemek amacıyla; *fakîr – fukarâ, zarûret, fukarâ ahâli, muhtâc-ı mu'âvenet, muhtâcîn, musâbîn, aceze, muhtâcîn-i zürrâ, eytâm ve erâmil, evlâd-ı şühedâ, ma'zûlîn, fakr û zarûrete dûçâr olmak* şeklinde çeşitli kavramlar kullanılmıştır. Bu kavramların içeriği muhtacin maaşı alan kesimi nitelemektedir[119] ancak muhtacin maaşını alan kitle bu nitelemeye sahip gruplarla sınırlı değildir.[120] İncelediğimiz kayıtlardan elde ettiğimiz veriler bu kavramların muhtacin maaşı alanları içerdiğini ancak alan kitleyi nitelemede yeterli olmadığını göstermektedir. Muhtacin maaşı alan kitle; yoksulluk sınırını aşmış, tamamiyle fakir olarak nitelendiremeyeceğimiz insanları da barındırmaktadır. Yüksek maaşlı muhtacin maaşı verileri ve alanların aile bağları incelediğinde devletin kendine hizmet gösteren insanların aile üyelerinin koruyucusu pozisyonuna daha da önem verdiğini görmek mümkündür.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda yer alan müfredat cetveli; rapor niteliğinde hazırlanmış mâlî doküman olarak maaş alanın ismini, hazine numarasını, aylık maaşını ve yıllık toplamını sancaklar içerisinde bizlere sunmaktadır. Müfredat cetvelinin tüm imparatorluğu kapsayacak nitelikte düzenlenmiş olması tahkikat amaçlı oluşturulduğunun ve rapor niteliği

115 Gümülcine Sancağı, s. 5.
116 Dersaadet, s. 200.
117 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. Sene, 58. İctimâ, 2 Mart 1327, (1911), s. 1641.
118 *Düstur*, Tertib-i Sani, Cilt 2, Forma 26.; Düzgün 2009: 41-44; Nizamnamenin 1917 yılında yürürlüğe konulması ve maddelerinin incelenmesi konusunda bkz. Yaman 2007.
119 Özbek 2002a: 49-52.
120 Muhtacin maaşının; muhtaç insanlara bağlanan bir maaş olduğu ve yoksulluk maaşı olarak nitelendirildiği Safiye Kıranlar tarafından da ifade edilmiştir (Kıranlar 2005: 170).

taşıdığının bir kanıtıdır. Cetveldeki kayıtlarda bulunan muhtacin maaşlı kitle ise genel itibariyle devlette görev yapmış insanların yakınlarıdır. Bu grupta yer alanlar; muhtacin maaşı kendisine bağlanmadan önce bir şekilde devlet tarafından verilen maaşı hanelerinde önceden görmüş, maaş getirenin vefatı ya da maaş getiremeyecek halde olmasından sonra yine devletin kendilerine sahip çıkacağını hatta sahip çıkması gerektiğini bilen insanlardan oluşmaktadır.

Bu rapordaki binlerce kayıt bize Ermeni gazete başyazarından hüsn-i hatt muallimine, börekçiden papaza, paşa eşinden kimsesize değin toplumsal çeşitliliğin muhtacin maaşı tertibinde buluştuğunu göstermektedir. Muhtacin maaşının salt bir fakirlik maaşı olmaması bu özelliğin ve çeşitliliğin en büyük sebebidir.

KAYNAKÇA

Araştırma ve İncelemeler

Akar, Şevket K. 1998. *1876-1909 Bütçelerine Göre II. Abdülhamid Dönemi Maliyesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Düzgün, Mehmet A. 2009. *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Muhtacin Maaşı Uygulaması,* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Kıranlar, S. 2005. *Savaş Yıllarında Türkiye'de Sosyal Yardım Faaliyetleri 1914-1923*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Özbek, N. 2002a. *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1909*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Özbek, N. 2002b. "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Sosyal Devlet" *Toplum ve Bilim* 92: 7-33.

Yaman, K. 2007. *Yoksulluk Hukuku: Modernleşme Sürecinde İngiltere-Osmanlı İmparatorluğu Karşılaştırması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, A.MKT.MHM: Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı 244/28.

BOA, A.MKT.MHM: Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı 1948/146042.

BOA, İ.DH: İrade Dahiliye 498/33825.

BOA, İ.HUS: İrade Hususi 138/42.

BOA, İ.ML. İrade Maliye 15/29.

BOA, İ.ML. İrade Maliye 32/46.

BOA, İ.ML. İrade Maliye 34/37.

BOA, İ.ML. İrade Maliye 56/76.

BOA, MB.İ. Mabeyn-i Hümâyûn İrâdeleri 18/60.

BOA, MF.MKT: Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi 424/67.

BOA, MV. Meclis-i Vükelâ Mazbataları 150/64.

Yayınlanmış Belgeler

Maliye Nezareti, *Devlet-i Osmâniye'nin 1325 Senesine Mahsus Bütçesidir*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1325.

Maliye Nezareti, *Devlet-i Osmâniye'nin 1326 Senesine Mahsus Bütçesidir*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1326.

Maliye Nezareti, *Devlet-i Osmâniye'nin 1327 Senesine Mahsus Bütçesidir*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1327.

Meclis-i Mebusan 1. Devre-i İçtimaiye 4 Kanun-ı Evvel 1324-5 Kanun-ı Sani 1327, Matbaa-i Amire, 1328.

Taşra Muhtâcîn Ma'âşâtı, Ahmed İhsan Şürekâsı, İstanbul, 1326.

Düsturlar

Düstur, II. Tertip, C II, s. 400-403.

Gazeteler

Cumhuriyet Gazetesi, 17 Mart 1925, Sayı 310.

EKLER

EK 1: 1326 Senesi Taşra Muhtacin Maaşlarının Sancaklardaki Tahsis Miktarı

1	Edirne Sancağı	51.399
2	Kırkkilise Sancağı	7.872
3	Dedeağaç Sancağı	2.388
4	Gümülcine Sancağı	12.108

5	Gelibolu Sancağı	15.801
6	Tekfurdağı Sancağı	6.504
7	İzmir Sancağı	184.503
8	Menteşe Sancağı	2.652
9	Aydın Sancağı	12.600
10	Saruhan Sancağı	39.108
11	Denizli Sancağı	2.652
12	Adana Sancağı	27.102
13	İçel Sancağı	7.896
14	Mersin Sancağı	16.800
15	Kozan Sancağı	4.308
16	Cebel-i Bereket Sancağı	1.080
17	Ankara Sancağı	34.212
18	Yozgad Sancağı	26.760
19	Kayseri Sancağı	13.344
20	Kırşehir Sancağı	13.512
21	Çorum Sancağı	21.108
22	İşkodra Sancağı	89.244
23	Drac Sancağı	8.928
24	Erzurum Sancağı	49.680
25	Erzincan Sancağı	25.911
26	Bayezid Sancağı	8.592
27	İzmit Sancağı	43.968
28	Biga Sancağı	9.132
29	Bitlis Sancağı	22.464
30	Muş Sancağı	30.888
31	Siird Sancağı	4.944
32	Bağdad Sancağı	161.724
33	Divaniye Sancağı	5.400

34	Hille Sancağı	4.107
35	Kerbela Sancağı	14.400
36	Basra Sancağı	75.240
37	Amare Sancağı	6.000
38	Necid Sancağı	12.000
39	Beyrut Sancağı	84.276
40	Nablus Sancağı	5.172
41	Trablusşam Sancağı	25.140
42	Akka Sancağı	14.712
43	Bingazi Sancağı	7.884
44	Çatalca Sancağı	7.389
45	Cebel-i Lübnan Sancağı	23.940
46	Rodos Sancağı	41.295
47	Sakız Sancağı	5.172
48	Midilli Sancağı	15.888
49	Limni Sancağı	4.863
50	Haleb Sancağı	223.116
51	Maraş Sancağı	13.812
52	Urfa Sancağı	5.820
53	Bursa Sancağı	277.440
54	Kütahya Sancağı	8.343
55	Karahisar-ı Sahib Sancağı	30.072
56	Ertuğrul Sancağı	25.944
57	Karesi Sancağı	33.612
58	Diyarbekir Sancağı	36.114
59	Mardin Sancağı	12.792
60	Ergani Sancağı	11.076
61	Zor Sancağı	68.400
62	Şam Sancağı	447.657

63	Hama Sancağı	83.409
64	Havran Sancağı	1.200
65	Kerek Sancağı	4.311
66	Selanik Sancağı	90.465
67	Siroz Sancağı	86.508
68	Drama Sancağı	3.084
69	Sivas Sancağı	109.569
70	Amasya Sancağı	47.616
71	Tokad Sancağı	36.591
72	Karahisar-ı Şarki Sancağı	24.252
73	Kartal Kazası	9.408
74	Gekbuze Kazası	5.124
75	Şile Kazası	768
76	Beykoz	972
77	Adalar Kazası	9.540
78	Çekmece-i Sagîr Kazası	12.252
79	Trablusgarb Sancağı	26.334
80	Humus Sancağı	3.240
81	Trabzon Sancağı	53.028
82	Samsun Sancağı	18.708
83	Gümüşhane Sancağı	7.548
84	Lazistan Sancağı	7.092
85	Kastamonu Sancağı	65.694
86	Sinob Sancağı	33.426
87	Bolu Sancağı	39.120
88	Kengırı Sancağı	11.100
89	Üsküb Sancağı	82.425
90	Priştine Sancağı	39.732
91	Yeni Pazar Sancağı	10.800

92	İpek Sancağı	42.561
93	Taşlıca Sancağı	6.468
94	Prezrin Sancağı	33.615
95	Konya Sancağı	109.005
96	Isparta Sancağı	143.040
97	Niğde Sancağı	30.324
98	Teke Sancağı	6.348
99	Burdur Sancağı	6.252
100	Musul Sancağı	114.342
101	Kerkük Sancağı	52.533
102	Süleymaniye Sancağı	125.148
103	Mamuretülaziz Sancağı	50.592
104	Malatya Sancağı	3.672
105	Dersim Sancağı	7.308
106	Manastır Sancağı	38.349
107	Görice Sancağı	9.120
108	Debre Sancağı	10.548
109	İlbasan Sancağı	384
110	Serfice Sancağı	3.264
111	Van Sancağı	55.680
112	Hekkari Sancağı	62.316
113	Yanya Sancağı	11.136
114	Ergiri Sancağı	2.520
115	Berat Sancağı	1.788
116	Preveze Sancağı	2.136
117	Leskovik Emvâlinden	1.092
118	Sana Sancağı	277.608
119	Hudeyde Sancağı	69.186
120	Asir Sancağı	31.650

121	Taiz Sancağı	2.448
122	Mekke-i Mükerrime Sancağı	78.729
123	Medine-i Münevvere Sancağı	90.531
124	Cidde Sancağı	2.268
125	Kudüs-i Şerif Sancağı	37.356

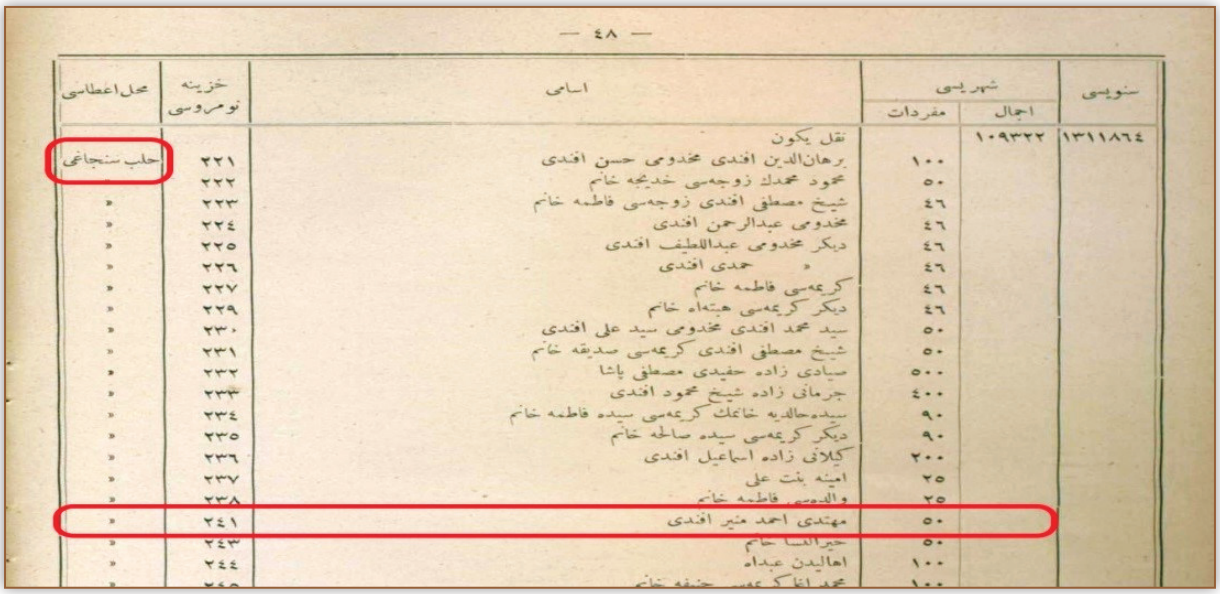

— ٤٨ —

سنویسی	شهریسی اجمال	شهریسی مفردات	اسامی	خزینه نومروسی	محل اعطاسی
١٣١١٨٦٤	١٠٩٣٢٢		نقل یکون		
		١٠٠	برهان‌الدین افندی مخدومی حسن افندی	٢٢١	حلب سنجاغی
		٥٠	محمود محمدك زوجه‌سی خدیجه خانم	٢٢٢	
		٤٦	شیخ مصطفی افندی زوجه‌سی فاطمه خانم	٢٢٣	»
		٤٦	مخدومی عبدالرحمن افندی	٢٢٤	»
		٤٦	دیکر مخدومی عبداللطیف افندی	٢٢٥	»
		٤٦	» حمدی افندی	٢٢٦	»
		٤٦	کریمه‌سی فاطمه خانم	٢٢٧	»
		٤٦	دیکر کریمه‌سی هبته‌اه خانم	٢٢٩	»
		٥٠	سید محمد افندی مخدومی سید علی افندی	٢٣٠	»
		٥٠	شیخ مصطفی افندی کریمه‌سی صدیقه خانم	٢٣١	»
		٥٠٠	صیادی زاده حفیدی مصطفی پاشا	٢٣٢	»
		٤٠٠	جرمانی زاده شیخ محمود افندی	٢٣٣	»
		٩٠	سیده‌حالدیه خانمك کریمه‌سی سیده فاطمه خانم	٢٣٤	»
		٩٠	دیکر کریمه‌سی سیده صالحه خانم	٢٣٥	»
		٢٠٠	کیلانی زاده اسماعیل افندی	٢٣٦	»
		٢٥	امینه بنت علی	٢٣٧	»
		٢٥	والده‌سی فاطمه خانم	٢٣٨	»
		٥٠	مهتدی احمد منیر افندی	٢٤١	»
		٥٠	خیرالنسا خانم	٢٤٣	»
		١٠٠	اهالیدن عبداه	٢٤٤	»
		١٠٠	محمد اغا کریمه‌سی حنیفه خانم	[illegible]	»

1326 Senesi Müfredat Cetveli, Taşra Muhtacin Maaşatı Muhassasatı, Sayfa 48, Haleb Sancağı, Hazine Numarası 241

EK 2. Sultan II. Abdülhamid Döneminde Muhtacin Maaşı Aldığı Belirtilen Halebli Ahmed Münir Efendi ve Müfredat Defterindeki Kaydı

EK 3. Cumhuriyet Gazetesi - 17 Mart 1925, Sayı 310, Sayfa 1

Ben Haleb'de doğdum. Haleb'de üç kızım, bir de oğlum var. Abdülhamid zamanında Muhtâcîn Tertîbi'nden elli guruş maaşım vardı, onu alıyordum.

On beş sene evvel İstanbul'a geldim. Tahtakale'de oturdum. Gelirken iki yüz altın Lira param vardı. Onları bozdurdum çocuklarıma gönderdim, bir kısmını da ben sakladım.

-

Paran vardı da ne için dileniyordun?

-

Ben dilencilik yapmıyorum.

-

O halde seni ne için tutup Darülaceze’ye götürdüler?



ایپلکی پازاره چیقان حلبلی دیلنجی

دیلنجیلکله بویوك بر ثروت وجوده کتیره‌ن حلبلی «احمد منیر»ك مراق آور حیاتی

قارئلریمزك خاطرلرنده‌در ، سوقلرده دولاشوب اوته‌کنه بریکنه آووچ آچان وبوصورتله ۷۰۰ لیرا بریکدیره‌ن احمد منیر اسمنده‌کی دیلنجی ، بردها دیلنجیلك یاپمایه‌جغنه دائر بر کفیل کوستردکدن صوکره دارالعجزه مدیریتنجه سربست براقیلمشدی .

صباحدن آقشامه قدر طوپلادیغی اونر ، یکرمیشر پاره ایله معیشتنی تأمین ایتدکدن باشقه ۷۰۰ لیرا قدر بر پاره بریکدیرمکه موفق اولان یوزنکین دیلنجی‌یه دون محررلریمزدن بری تصادف ایتمشدر .

احمد منیر ، فاتحده شکرجی خاننك زمین قاننده تقریباً بر بچق مترو عرض وایکی مترو اوزونلغنده کوچوجوك برباراقه‌ده یاشامقده‌در . یره سه‌ریلمش کیرلی ایکی بطانیه وهرحالده سنه‌لرجه صو وصابون یوزی کورمه‌مش سیم سیاه بر باصدیق ، کوچوك واوزرنده آصمه کلید بولونان تك صندق ، برراف اوزرینه کلیشی کوزل آتیلمش شیشه‌لر ، برفس ، سکسان یرندن یامالی ایکی آیاق قابی ، اوزرنده ینه برچوق رنکلی یامالر اولان بر بانطالون ، بوکوچوجك اوطه‌نك باشلیجه اشیاسنی تشکیل ایتمکده‌در .

احمد منیر ، قیصه بویلی ، مائی کوزلی بر آز قانبورجه ، یشیل صاریقلی ، تخمیناً آلتمش یاشنده برآدمدر . کندیسی دیلنجیلك یاپدیغنی قطعیاً انکار ایتمکده ، ۷۰۰ لیرادن بحث ایدیله‌سنی ایسته‌مه‌مکده‌در .

احمد منیر محرریمزك ۷۰۰ لیرانك ناصیل بریکدیردیکی سؤالنی ایشدنجه دیمشدرکه :

« — بن حلبده طوغدم . حلبده اوچ قیزم ، برده اوغلم وار . عبدالحمید زماننده محتاجین ترتیبندن اللی غروش معاشم واردی ، اونی آلیوردم . اون بش سنه اول استانبوله کلدم . تحته قلعه‌ده اوطوردم . کلیرکن ایکی یوز آلتون لیرا پاره‌م واردی . اونلری یوزدیردم چوجوقلریمه کوندردم ، برقسمنی ده بن صاقلادم .

— پاره‌ك واردی‌ده نه ایچون دیله‌نیوردك ؟

— بن دیلنجیلك یاپمایوردم .

— اوحالده سنی نه ایچون طوتوب دارالعجزه‌یه کوتوردیلر ؟

— نه‌بیله‌یم بن ، بر افندی اوتوموبیله قویدی بر یره کیتدك . صوکره حلبلی آکاه‌پاشا بکا کفیل اولدی ، براقدیلر .

— بن سنی هر زمان شهزاده باشی جامعنك قاپوسنده دیله‌نیرکن کورویوردم .

— هر زمان اورایه کیدردم .

استانبول خلقنك یوزده طقساننده‌ن دها زنکین اولدیغی آکلاشیلان

فقیر (!) دیلنجی احمد منیر قولبه‌سنك اوکنده

— سن دائما آقشاملری طیشاری‌یه چیقار وصباحه قارشی دونرمشك ؟

— کیجه‌لری شهزاده باشنه تیاترویه کیدرم .

ملی طاقم حاضرلانیور !

MUKATAALAR – GÜMRÜKLER

7

18. YÜZYILDA GİRİT'TE AĞNAM RESMİ MUKATAASI

Nuri Adıyeke[*]

Ağnam resmi, küçükbaş hayvanlardan alınan vergi idi. Farklı dönemlerde ve farklı coğrafyalarda farklı miktarlarda alınmıştı.[1] Bu vergi Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinde ve bazı yerlerde tımarlar ve diğer mansıp sahiplerine doğrudan bağlanmış bazı yerlerde ise hazine hesabına alınmıştır. Tımarlara tahsisli yerlerde doğrudan tımar sahipleri tarafından, havas-ı hümayun ve hazineye tahsis edilen yerlerde ise memurlar tarafından emanet usulü ile idare edilirdi.[2] Hayvan besicilerinden alınan bu vergi aslında 7 farklı vergi ile ilişkili idi. Adet-i ağnam resmi, ondalık ağnam resmi, ağıl resmi (çit parası), selamet akçesi (toprak bastı parası, geçit resmi), ağnam bacı, zebhiye resmi (serçin, derçin resmi, mürde bacı), otlak (yaylak, kışlak) resmi. Bu vergiler bazen ayrı ayrı bazen de birkaç tanesi birleştirilerek tahsil ediliyordu.[3]

Ağnam resminin tahsili için hayvanların sayılması gerekiyordu. Bu sayım kimi zaman tapu tahrirleri ile birlikte yapılsa da genelde ayrı yapılıyordu. Sayım işini merkez görevlileri ve yerel görevliler ile birlikte yapıyorlardı. Merkezce bir ağnam görevlisi ve sayıcılar tayin edilip bunların üzerine de bir nazır tayin ediliyordu. Bunlar oranın yerel yöneticilerince yanlarına verilen bir görevli ile sayım işini yapıyor daha sonra da verginin toplanıp merkeze gönderilmesi sağlanıyordu.[4] Bu işlemler bahar içinde yapılsa da duruma göre yaz aylarına sarktığı da oluyordu.

Girit'te 1650 tahriri kanunnamesinde ağnam vergisi ile ilgili doğrudan bir kayıt bulunmasa da ağnam bacı ve zebhiye vergisi ile ilgili kayıt vardır. Buna göre; "... satmağa koyun ve keçi gelse birer akçe ve iki kuzudan bir akçe alına ve kassab boğazlamağa koyun ve keçi getirse iki koyundan bir akçe ve sığırdan dört akçe alına."[5] Gülsoy, bu tahrirde Tapu defterleri ile birlikte düzenlenen ağnam vergisinin 320.000 akçe olduğunu belirtir.[6] Adada savaşın devam ettiği 1670 yılına kadar Girit'teki ağnam resmi

[*] *Dr. Öğretim Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İzmir/Türkiye, nuri.adiyeke@deu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8577-2357.*

1 Süleyman Sudi, 1307: 127 vd.

2 Karamursal 1989: 176.

3 Süleyman Sudi 1307: 115. Örneğin Ege adalarının bir kısmında resm-i ağnam ağıl vergisi ile birlikte toplanıyordu (Demircan 2008: 74; Demiryürek 2019: 129). Kimi zaman bu vergi ilgisiz vergiler ile de birleştirilebiliyordu. Kıbrıs'ta pembe resmi veya küvvare, hınzır vergisi ile birlikte tahsil edilebiliyordu (Demiryürek 2019: 129, 135).

4 Süleyman Sudi 1307: 119.

5 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu Tahrir Defterleri (TT.d.) 820, s. 6; Oğuz 2002: 511, belge no. 1050.

6 Gülsoy 2004: 298. Demircan, adaların bir kısmında Tapu Tahrir Defterleri'nde ağnam resmi gelirlerinin ayrı bir şekilde açıkça yazıldığını söylemektedir (Demircan 2008: 74).

hakkında şimdilik fazla bilgimiz yoktur. 1651 veya 1652 tarihinde kadılara yazılan buyrulduda; Resmo köylerinin koyun öşrünün miri tarafından Papa Tito adlı zımmiye maktuen verildiği bildirilmektedir. Müslüman koyunlarından, koyun başına beşer akçe ve ek olarak 1 akçe yazıcı akçesi alınmasının kanun olduğu belirtilmektedir.[7] Belgede özellikle *Müslüman* kavramının vurgulanmasının ise nasıl bir anlam ifade ettiği tartışmaya açıktır.[8] Adada savaşın devam ettiği bu dönemde olağan üstü savaş durumunun, ağnam vergisini etkilediği anlaşılmaktadır. Ordu beslenmesi için Resmo voyvodası Hasan Ağa'nın her köyden birer muzur buğday, birer muzur arpa ve bir koyun aldığı belirtiliyordu.[9] Alınan "her karyeden bir koyun", ağnam vergisinin dışına, savaş içinde bir el koyma idi.

Adanın fethini müteakip yapılan 1670 tahriri ile adadaki vergi sistemi tamamen değiştirilmiştir. Bu kanunname ile; "rüsûm-ı divaniyeden olan ispençe ve resm-i tapu ve *rüsûm-ı* ağnam ve küvvare ve deştbani ve rüsûm-ı otlak ve kışlak ve yaylak ve cürüm ve cinayet ve bad-ı hava ve resm-i arusane ve tarh-ı milh ve sair bid'a-yı şetta ferman-ı hümayun ile Girid ceziresinden bi'l-külliye men ve ref ve ilga olmuşdur."[10] Bu kanunname ile birçok vergi ile birlikte ağnam resmi ve otlak, kışlak ve yaylak vergileri ada ahalisinden tamamen kaldırılmıştır. Kanunnamedeki bu hüküm kadı sicillerine de aynı cümleler ile kaydedilmiştir.[11] Keza 1705 yazımı çerçevesinde; Girit'te koyun sahibi olanların asla rüsum namına bir şey vermedikleri hatırlatılarak bura halkının da "mukataatı miri reayasına kıyas ile .... rüsumatı gereği gibi vaz olunup" defter edilmesi gereği vurgulanıyordu.[12] Nitekim tarihçi Râşid Efendi de, "cezire-i mezburede adet-i ağnam rüsumu yoğ iken müceddeten vaz olunduğu" nu söylemektedir.[13]

Girit'te ağnam mukataasının tekrar ne zaman başladığı oldukça tartışmalıdır. 19. yüzyılın başlarına tarihlenen, mukataa-vakıf çekişmesine ait bir belgede "adet-i ağnam Girid mukataası iptida kangı tarihte mukataa olmuştur" sorusu açıkça sorulmuştur.[14] Bu soruya aynı vesika, 1730'lu yılların ortasını işaret ederek "Kandiye valisi vezir Ali Paşa gününden" itibaren diye yanıt vermektedir.[15] Ne var ki bu tarihi geriye doğru götürmek mümkün görünmektedir. 1705 tarihli Girit kanunnamesinde, "... ahali-i cezire yedlerinde mevcud olan ağnam be-her sene add olunub mukteza-yı şer' üzere zekat-ı beytü'l-mal için ahz olundu[ğu]..." açıkça yazmaktadır.[16] Aslında adadaki ağnam resmi ile ilgili düzenlemeler daha önceki tarihlerde başlamıştı. Nitekim 1698 ve 1699 yıllarında ağnam resmi düzenlemeleri ile ilgili sicillerde çok sayıda kayıt vardır. Bu tarihten kısa bir süre öncesine ait Ekim 1690 tarihli vesikadan da Girit ağnam resminin defterdar Ebubekir Efendi uhdesinde olduğu anlaşılmaktadır.[17]

7 Tarihsiz olan bu belge için bkz. Oğuz 2002: 491, belge nr. 1009.

8 Adada Müslümanlardan ve gayrı Müslimlerden farklı oranlarda ağnam vergisi alındığı bilinmektedir. Burada Müslüman reayadan alınan vergi kastedildiğini açıktır fakat Gayrımüslim reayadan alınan vergi ile ilgili bir kayıt olmaması dikkate değer bir durumdur.

9 Oğuz 2002: 461, belge nr. 949.

10 BOA, TT.d. 825, s. 4.

11 Kandiye Şer'iyye Sicili, no. 3, s. 104.

12 BOA, Cevdet Maliye (C.ML.) 612-25248-1.

13 Mehmed Râşid, 1282: 138.

14 BOA, AE. Ali Emiri Mahmud II (SMHD.II.) 91-7567, (15 Mart 1819).

15 Ali Paşa'nın Girit valiliği 1734-35 yılıdır. Ali Paşa hakkında bkz. Süreyya 1996: 274, 275.

16 Tapu Kadastro Arşivi, TT.d. 1, s. 3. Bu tahrirle ilgili genel olarak bkz. Adıyeke ve Adıyeke 2020: 203-242.

17 BOA, Ali Emiri Süleyman II. (AE.SSÜL.II.) 15-1453.

1670 tarihli kanunnamede ve farklı belgelerde yerli halkın üzerinden ağnam vergisinin kaldırıldığı yazılmış olsa da bu konuda bir tereddütten söz edilmektedir. 1799 yılı son gününe ait bir vesikada vakıf-mukataa tartışması çözümü çerçevesinde bu verginin kaldırılmadığı bildirilmektedir. "Cezire-i Girid ahalisi üzerine vaz' olunan cizye harac-ı mukataa mine's-sub' yani yedide bir öşür virmek bir de adet-i ağnam bu üç maddeden maada ..." kaldırılan vergiler sayılmaktadır. Kaldırılan tekalif-i örfiye zikredilirken, rüsum-u yaylak kışlak otlak vergileri sayılmakta fakat rüsum-u ağnam anılmamaktadır.[18] Bu belgeye göre Girit'in fethinden itibaren hep var olan 3 vergi sayılırken, cizye, öşür/haraç ve adet-i ağnam zikredilmektedir. Bu noktada şu soru düşündürücüdür. Kanunnamede ve diğer resmi belgelerde bu verginin kaldırıldığı açıkça yazıldığı halde böyle bir kaydın gerekçesinin ne olduğu bir problemdir. Acaba kanunname pratik olarak uygulama alanına sahip değil miydi? Resm-i ağnam ilga edildiği halde reayadan bir şekilde bu vergi tahsil ediliyor muydu?

Ağnam vergisinin ilk adımı hayvanların yazımıdır. Vergi tahsili her yıl ilkbaharda, marifet-i şerle yapılan bu sayımlara dayanarak yapılıyordu. Reayanın ve askerinin ellerindeki koyun ve keçiler, yavruları sayıma dahil edilmeden tek tek sayılıp defter ediliyordu. Küçükbaş hayvanlar, "her ne mikdar ise müfredat üzere defter idüp bu defter koyun eminine" teslim ettiriliyordu.[19] Bu sayımların, "ferman olunduğu üzere bulundukları mahallde eda"sı gerekiyordu[20] ve defterler vergi akçesi ile birlikte merkeze gönderiliyordu.[21] Fakat bu sayımlar sırasında önemli sorunlar yaşanıyordu. Bu sorunların başında da vergilendirilecek hayvan sayısını düşük göstermek geliyordu. [22]

Bazı kişiler koyunlarının bir kısmının vergisini vermemek için saklıyorlarmış.[23] Bu vergi kaçırma işlemi için vakıfların da işbirlikçi olduğu anlaşılmaktadır. Hayvan sahiplerinin bir kısmı civar nahiyelerde, özellikle vakıf arazilerinde mandralar ihdas edip, her sene vergi tahsil mevsiminde hayvanlarını bu mandralara nakl ederek, "bizim ağnamımız vakıf arazisindedir" deyip icab eden rüsumu edadan imtina ediyorlardı.[24] Osmanlı genelinde bir çok yerde ağnam resmi vakıflara bırakılıyordu.[25] Halbuki Girit'teki resm-i ağnam adanın her yerinde ve her zaman, "beytü'l-mal-ı müslimin için" tahsil olunuyordu, merkez hazinesine aitti. Evkafdan ve sairden müdahale olunamazdı.[26] Ne var ki Girit'teki vakıf yöneticileri ağnam vergisini vakıf gelirlerine çekmek için çaba sarf ediyorlardı. 19. yüzyılın başlarında Girit adet-i ağnam malikanesini tasarruf edenlerin verdikleri arzuhalde İsfakiye'deki Gazi Hüseyin Paşa vakıf yöneticilerinin, hiç alakaları olmadığı halde vakıf köylerindeki ağnam resmini topladıklarını, bunun da mukataayı zarara uğrattığından şikâyet ediyorlardı. Malikane sahipleri, benzeri sorunların daha önce de yaşandığını ve bu durumun önlenmesini merkezden istiyorlardı. Nitekim bunun bir sonucu olarak Girit adet-i ağnam mukataasına hiç

18 BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrak (TS.MA.E.) 309/25.

19 Resmo Şeri'yye Sicilleri (RŞS) 413, s. 131.

20 RŞS, 413, s. 138.

21 RŞS, 413, s. 136.

22 Bu sorun farklı dönemlerde ve farklı coğrafyalarda vardı. Örneğin 1550 yılında Rodoscuk'ta ahalinin koyun eminlerine rüşvet verip az hayvan yazdırdığı veya hayvanları başka yerlere kaçırdığı örnekler için bkz. Ortaylı 2000: 89.

23 BOA, C.ML. 502-20387.

24 Resmo Belediye Arşivi, Bulgaristan'dan Gelen Evrak, Dosya no. 4, evrak no. 565.

25 Örneğin, Gümülcine kazasındaki Sultan Bayezid vakıflarına ait birçok vakıf köyünde, resm-i ağnamın vakfa ait olduğu ve miri tahsildarların müdahale etmemesi hakkında. (BOA., İE. EV. nr. 63/6384) Keza, Şahabeddin Paşa'nın Filibe'de vakfettiği köylerin gelirleri arasında, "mahsul-ü adet-i ağnam" vardır (Oruç ve Orbay 2014: 1-144. Muhtelif sayfalar).

26 BOA, TS.MA.E. 309/25.

kimsenin hiçbir şekilde müdahale etmemesine dair emr-i şerif gönderilmiştir.[27]

Bu çekişme bürokrasideki bir çekişmeyi de su yüzüne çıkarmaktaydı. 1799 yılının sonlarında Girit adet-i ağnam malikanecisi Mehmet Salim Efendi merkeze sunduğu arzuhalinde; birkaç sene önce Girit adet-i ağnam mukataasınının ¼ hissesini 28 kese akçeye malikane olarak aldığını bildiriyordu. Fakat darü's-saade ağası nezaretinde olan Hüseyin Paşa evkaf köylerinden 25 köyün ağnam vergisi, görevlilerce tahsil edilememişti. Bu durum vakıf mütevellisine sorulunca, "vakıf hasılıdır bizim mülklerimizdir" diye cevap vermiştir. Bunun ispatı istenilince de 1060 (M.1650) tarihli bir mülkname sureti ibraz edilmiştir. Bu belgede; aşar-ı şeriye, cürüm ve cinayet ve resm-i tapu-yu zemin ve resm-i arusane ve yaylak ve kışlak ve otlak ve adet-i ağnam ve cürüm cinayet ve sair defter-i hakaniye aykırı ne kadar vergi varsa vakfa bırakıldığı yazılıdır. Kanunlara aykırı olan bu mülknamenin hangi kalemden verildiği sorulsa da, sorunun yanıtsız kaldığı vurgulanmıştır. Bu mülknamede yazılı maddelerin hepsinin şer'en ve kanunen defter-i hakaniye aykırı olduğu özellikle belirtilmiştir. Bir başka konu daha anlaşılmıştır ki bu kayıt baş muhasebeye kısa bir süre önce kaydedilmiştir. Durumun incelenmesinden sonra, iki farklı kurumdan iki farklı sonuç çıkmıştır. Baş muhasebe kayıtlarına göre "adet-i ağnam vakfındır", defterhaneden verilen yanıta göre "müstakilen miri mukataasıdır evkafdan müdahale olunmaz" idi. Bu gelişmelerin açıklandığı yazıda baş muhasebe kelemi, malikaneci Mehmet Salim Efendi tarafından şöyle eleştirilmiştir, "baş muhasebe defterhaneye mugayir hareket edemez defterhane hile kabul etmez hin-i tahrirde ne ise anı söyler ve lakin baş muhasebe maşaallah."[28]

Bu kavgadan bıkan malikane sahibi Mehmed Salim Efendi arzuhalinin sonunda, "sultanım mukataa bizim değil şevketlü padişahımızındır" demektedir. Devamında bu gelir eğer vakfın ise vermiş olduğum 28.000 akçe muaccelemi geri verin ama o zaman bu mukataa bana niçin satıldı diye sormaktadır. Böyle değilse de vakıf müdahalesinin engellenmesinin sağlanması isteniliyordu.

Vakıfların bu vergi kaçırma işini yaparken yerli kasaplarla da iş birliği yaptığı anlaşılmaktadır. 18. yüzyılda adadaki kasapların da önemli bir kısmının yeniçerilerden oluştuğu göz önünde tutulunca olayın çok daha karmaşık bir süreç olduğu anlaşılmaktadır.[29] Örneğin, Koyunlarını vakıf karyelerine kaçıranlardan birisi, "koyun ashabından Mütevellioğlu Hüseyin Beşe" idi.[30]

Resm-i ağnam mukataasının tahsilinde bir başka sorun da bazı kaza ahalisinin "bizim adet-i ağnamımız havas-ı hümayun ... zeamet ve tımar toprağına kayıtlı adet-i ağnamı zabitlerimize veririz" diyerek vergiyi mültezimlere vermekten kaçınıyorlarmış. Bazen bizzat zabitler tahsildarlara mani oluyorlarmış. Bu durumun, 17. yüzyılın sonunda tımarların ilga edildiği bir süreçte yaşandığını da belirtmek gerekir. [31]

Gülsoy, 1650 düzenlemesi ile Girit'te de, Osmanlı genelinde olduğu gibi her bir baş hayvandan 2 akçe resm-i ağnam alındığını söylese de[32] durumun farklı olduğu anlaşılmaktadır. Geç

27 BOA, C.ML. 28-1337, Mayıs 1808.
28 BOA, TS.MA.E. 309/25.
29 BOA, C.ML. 502-20387.
30 Resmo Belediye Arşivi, dosya no. 4, evrak no. 565.
31 RŞS, 413, s. 139. Eylül 1698 tarihli genel bir ferman.
32 Yukarıda dipnot no. 6.

tarihlerde yapılan incelemede Müslümanların her 2 koyun ve keçisinden 1 para, gayrı müslimlerin her bir koyun ve keçisinden 1 para alındığı yazılıdır.[33] Bu çerçevede Müslüman reayadan hayvan başına 1,5 akçe, gayrı Müslim reayadan ise 3 akçe alındığı kabul edilmelidir.[34] Halbuki 1650 tahririnden kısa bir süre sonrasına ait bir vesikadan koyun/keçi başına 6 akçe resm-i ağnam alındığı belirtilmektedir.[35]

1698-99 düzenlemesi çerçevesinde, asker ve reaya kendi maişetleri için besledikleri 150 baş hayvan vergi muafı olarak kabul edilmiştir. Bundan sonra her bir hayvan için 1 akçe resm-i ganem, her 100 hayvan için 25 akçe resm-i gulamiye ve her 300 hayvan için 5 akçe resm-i ağıl alınması kararlaştırıldı.[36]

Ağnam vergisi ile ilgili önemli bir değişiklik 1705 tahririnin hemen öncesinde yapıldı. 1704 Eylül düzenlemeleri ile gerek askeri gerek diğer Müslümanların vergilendirilmesi şu şekilde idi. 40 baş hayvan sahibi olanlardan 1 baş ortalama (vasati) hayvanın kendisi veya bedeli, hayvan sayısı 121'e varınca 2 baş hayvan veya bedeli, 300 baş hayvanı olandan 3 ve daha sonra her 100 baş hayvandan birer baş hayvan veya bedeli vergi tarh ediliyordu. Gayrı Müslim reayadan ise bunun iki katı vergi alınması kararlaştırılmıştır.[37] Bu vergilendirme biçiminin uzun süre devam ettiği anlaşılmaktadır.

18. yüzyıl içinde farklı tarihlerde Girit'te ağnam resmi mukataası konusundaki görevlilerin bazıları şunlar idi. 1704 Eylül'ünde Resmo ağnam görevlisi dizdar, Çavuş Hacı Mehmed idi.[38] 1718 yılında Girit adası adet-i ağnam mukataası Gelibolu Baruthane nazırı Mehmet'e malikane olarak verildi.[39] 1719 Girit adası adet-i ağnam mukataası Mühürdar Mehmed Ağa'ya[40] 1733 Girit adası adet-i ağnam mukataası ise Mehmed Tahir Bey'in uhdesinde idi.[41] 1778 Girit adası adet-i ağnam mukataası Mehmed Selman ve Mehmed Ataullah uhdesinde bulunuyordu.[42] 1793 yılında bu mukataa eşit hisseli malikane olarak 4 ortaklı idi. Mehmed Bahaeddin Efendi, Ömer Sahib Efendi, Seyyid Süleyman Efendi ve Hüseyin Ağa.[43] 1808 yılında 3 ortaklı bir malikane oldu. Yusuf Efendi, Bahaeddin Efendi ve Mehmed Salim Efendi.[44] Bu kişiler genellikle adada yaşayan bir kişiyi tahsildar tayin ediyorlar ve yerelde işlerini tayin ettikleri bu kişilerle hallediyorlardı.

Adadaki resm-i ağnam görevleriyle ilgili çeşitli problemlerin yaşandığı görülmektedir. 1698-99 yıllarında koyun emini Küçük Hüseyin adlı bir şahıs Rumili mukataasını satın aldı. Resmo kazası ve köylerinde koyun, keçi sahibi olanların vergilerinin tahsili için Şehri Mehmed Ağa görevlendirilmişti.[45] Fakat yapılan incelemede Girit adasının, Küçük Hüseyin'in mukataa alanına

33 BOA, AE.SMHD.II. 91-7567; BOA, C.ML. 502-20387.
34 1 para = 3 akçe hesabıyla.
35 Oğuz 2002: 491, belge nr. 1009.
36 RŞS, 413, s. 130 ve 138-139.
37 RŞS, 55, s. 14.
38 RŞS, 55, s. 14.
39 BOA, AE.SMHD.II. 91-7567.
40 BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.) 9511, s.11.
41 Resmo Belediye Arşivi, dosya no. 4, belge no. 565.
42 BOA, AE.SABH.I. 319-21551.
43 BOA, C.ML. 483-19706.
44 BOA, C.ML. 28-1337-1.
45 RŞS, 413, s. 130-131.

girmediği ve toplanan verginin kısa sürede tespit edilerek hazineye devredilmesi emredildi.[46]

Tahsildarlık görevi küçük alanlara doğru kademeli olarak devrediliyordu. 1749 Mayıs'ında, Girit adası ağnam mukataası tahsildarlığı üzerinde olan Kandiye Kalesi Gönüllüyan-ı Yesar Ağası Halil Ağa, Resmo'da kendi adına tahsildarlık işini yapması için Dergâh-ı Ali 37. Cemaat yamaklarından Hüseyin adlı yeniçeriyi tayin etmiştir. Fakat Hüseyin Beşe de topladığı 400 kuruşu teslim etmemiş, Halil Ağa'da Resmo yetkilileri nezdinde paranın tahsili için hukuksal girişimlerde bulunmuştur.[47]

18. yüzyılda tespit edilebilen ağnam resmi gelirleri istikrarlı bir seyir takip etmektedir. Kimi zaman cizye vergisi ile birlikte hesaplanan rakamlar doğal olarak bir hayli yüksektir.[48] Bu rakamlar içinde ağnam vergisi ayrı bir kalem olarak gösterilmemiştir. Keza farklı bir hesaplama ile yapıldığı anlaşılan H. 1110 (M. 1698-1699) yılı için 10.000; 1699-1700 yılı için 12.000; 1700-1701 yılı için 15.000 guruş resm-i ağnam tahsil edilmiştir.[49] 18. yüzyıla ait kaynaklarda ise Girit ağnam resmi istikrarlı bir seyir takip etmektedir. Bu durum ilgili tabloda izlenebilmektedir.

Tablo 1. *18. Yüzyılda Girit'e Ait Muhtelif Yıllara Ait Ağnam Gelirleri*

Tarih	Bedeli (Akçe)	Kaynak
H. 1117 - M.1705-1706	280.000[50]	BOA., *BŞM. d*. nr. 01081, s. 31.
H. 1131 - M.1719-1720	424.162[51]	BOA., *MAD. d*. nr. 9511, s. 11.
H. 1189 - M.1775-1776	398.035[52]	BOA. *MAD. d*. nr. 4084.
H. 1190 - M.1776-1777	399.270	
H. 1191 - M.1777-1778	402.451	
H. 1192 - M.1778-1779	394.200	
H. 1193 - M.1779-1780	404.475	
H. 1195 - M.1781-1782	390.060	

Kaynak: BOA, BŞM.d. 1081, s. 31; BOA, MAD.d. 9511, s. 11, 4084.

46 RŞS, 413, s. 136.
47 RŞS, 60, s. 25.
48 Örneğin H. 1121 (M. 1709-1710) yılı Girit Cizye, adet-i ağnam ve başka bazı vergilerin toplamı 21.903.481 akçedir (BOA, MAD.d. 18731).
49 RŞS, 413, s.138-140.
50 Bu rakam maliyeye ait olmayan bir evrakta, 290.000 akçe olarak gösterilmektedir (BOA, AE.SMHD.II. 91-7567; Tarihçi Mehmed Râşid Efendi, Girit'te ağnam resminin senelik 373.000 akçe olduğunu söyler (Mehmed Râşid Efendi 1282: 138).
51 Bu rakam da 400.000 akçeye yuvarlanmıştır. Aynı vesika.
52 H. 1189 yılı ile H. 1195 yılı arasındaki ağnam resminin listelendiği bu defterde H. 1194 yılına ait tutar kaydedilmemiştir (BOA, MAD.d. 4084).

Girit ağnam resmi mukataası beytülmal için merkezi bir özellik gösteriyordu. Ne var ki bu merkezi gelir, yerel harcamalar için de kanalize edilebiliyordu. 1701 yılında Girit defterdarı Mehmed Efendi kontrolünda yerli kullarının farklı masrafları Girit ağnam resmi gelirlerinden karşılandı.[53] Keza 1738-40 yıllarında Kandiye kalesi muhafazasındaki 2.548 nefer Dergâh-ı Âli yeniçerilerinin mevaciplerinin 23.465 akçelik kısmı Girit adet-i ağnam akçesinden karşılanmıştır.[54] Yukarıdaki tablo göz önünde tutulunca bu paranın büyük bir oran olmadığı görülmektedir. Yüzyılın sonlarında da bu durumun devam ettiği anlaşılıyor. 1791 yılı sonunda Kandiye muhafazasına memur yeniçeri kullarının bundan önce Girit adet-i ağnam mukataasından 4.000 guruş aldıklarını fakat ertesi yıl kendilerine sadece 2.430 guruş verildiği eksik kalan 1.970 guruşun da tahsili için merkeze arzuhal göndermişlerdir.[55]

Adadaki askeri tahsisatların yanı sıra ada dışındaki harcamalar için de Girit ağnam vergisi mukataasının kullanıldığı görülmektedir. 1760-61 yılında Girit adası adet-i ağnam mukataası akçesinden, Midilli adasında Kale-i Sugra muhafazasında olan Akdeniz muhafızı kaptanlarından Abdurrahman salyanesi için tahsis edilmişti.[56] Keza aynı yıl merkezde Matbağ-ı Amire-i Hassa ve Enderun-u hümayun acemi gılmanlarının elbise masraflarının da Girid adet-i ağnam mukataasından karşılanması kararlaştırılmıştı.[57]

Sonuç olarak Girit'te ağnam vergilendirilmesi çerçevesinde dikkat çeken birkaç özellik vardır. Birisi, adada 1670 yılından sonra yaklaşık yirmi yıl kadar süren önemli bir vergi muafiyetinin yaşanmasıdır. Vergi muafiyeti çerçevesinde bu süre içinde ağnam vergisinin de ada halkından alınmadığı anlaşılmaktadır. Bir başka dikkat çeken husus, bir dönem Osmanlı genelinde askeri gruba ait olan 150 baş vergi muafiyeti uygulaması[58] Girit'te reayayı da kapsamaktaydı. Bir başka farklı uygulama Müslüman reayadan, gayrı Müslim reayadan alınan resm-i ağnamın yarısı miktarı alınıyordu. Başlarda bazen ayni olarak da alınan bu verginin mukataalaşma çerçevesinde nakde dönüştüğünü söyleyebiliriz.

Adada ağnam resmi şekillenmesinin toprak sistemi ile ilişkili olduğu söylenebilir. 18. yüzyıl başından itibaren tımarların kaldırılmasıyla toprağın büyük bir kısmının hass-ı hümayuna döndürülmesi[59] bu verginin de merkezileşmesinde önemli bir dönüşüm olmuştur. Bu uygulamanın bir uzantısı olarak, Osmanlı genelindeki uygulamanın tersi bir şekilde adada ağnam vergisi hiçbir şekilde vakıflara bırakılmamıştır. 18. yüzyıl boyunca Girit ağnam resmi mukataası hep beytü'l-mal olarak organize edilmiş ve merkezi hazineye bırakılmıştır. Oldukça ilgi çekici bir durum da hazinenin merkezileşmesine rağmen, yerel masrafların kimi zaman merkeze gitmeden adada, yerinde harcanması alışkanlığının devam etmesidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. yüzyılda yaşanan şer'ileşme dönüşümü Girit'teki ağnam vergisi uygulamasında açıkça izlenebilmektedir. Devletin resmi belgesine yazılan, "memalik-i

53 BOA, MAD. d. 4236.
54 BOA, Ali Emiri Mahmud I (AE.SMHD.I.) 168-12830.
55 BOA, Cevdet Askeri (C.AS.) 17061.
56 BOA, Ali Emiri Mustafa III (AE.SMST.III.) 335-27061.
57 BOA, AE.SMST.III. 343-27694.
58 Emecen 1988: 478.
59 Girit'teki uygulama ve detayları için bkz. Adıyeke ve Adıyeke 2020 229 vd.

mahrusada adet-i ağnam mukataası zekat-ı ağnam yerine vaz olunmuş adet-i ağnam viren zekat-ı ağnam virmeye ber mucib-i feteva-yı şerife zekat virmiş olur" cümlesi[60] bu durumu izah etmektedir. Nitekim yapılan son ağnam vergisi düzenlemesi İslam akaidindeki ağnam zekatı oranları ile büyük ölçüde örtüşmektedir.[61]

KAYNAKÇA

Araştırma ve İncelemeler

Adıyeke, N. ve Adıyeke, A. N. 2020. "Girit'in "Hakk ve Adl İle Cedîden Tahrîri": 1705 Yılında Girit'te Yapılan Tahrirler ve Düzenlemeler" *Belleten* 84/299: 203-242.

Demircan, Y. 2008. "XV.-XVII. Yüzyıllarda Ege Adaları'nda Çeşitli Yönleriyle Küçükbaş Hayvancılık" *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 24: 71-96.

Demiryürek, M. 2019. "Kıbrıs Adasında Ādet-i Ağnâm Vergisi (1570-1603)" *Belleten* 83/296: 127-151.

Emecen, F. 1998. "Ağnam Resmi" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 1: 478-479.

Gülsoy, E. 2004. *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayını, İstanbul.

İmam-ı Gazali (Basım yılı yok) *Kimya-ı Saadet*, (çev.) Abdullah Aydın, Abdurrahman Aydın), Aydın Yayınevi, İstanbul.

Karamursal, Z. 1989. *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Mehmed Raşid Efendi 1282. *Tarih-i Râşid,* c.III, Matbaa-yı Amire, İstanbul.

Süreyya, Mehmed 1996. *Sicill-i Osmanî,* c. 1, (haz.) Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Oğuz, M. 2002. *Girit (Resmo) Şer'iyye Sicil Defterleri (1061-1067)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Ortaylı, İ. 2000. "16. Yüzyılda Rodoscuk (Via Aegnetia'nın Marmara Uzantısı)" *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler I,* Turhan Kitabevi, Ankara: 85-93.

Oruç H. ve Orbay, K. 2014. "Şehabeddin Paşa'nın Filibe'deki Vakfına Ait Kaynaklar: Muhasebe Defterleri" *Belgeler* 35/39: 1-144.

Sudi, Süleyman, *Defter-i Muktesid*, c. II, Dersaadet 1307.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, AE.SABH.I: Ali Emiri Abdülhamid I 319-21551.

BOA, AE.SMHD.I: Ali Emiri Mahmud I 168-12830.

60 BOA, TS.MA.E. 309-25.

61 İslam uygulamasında; Koyun ve keçinin zekatı şu şekilde düzenlenmiştir. 40 koyunda 1 koyun, 121 koyunda 2 koyun, 201 koyunda 3 koyun, 400 koyunda 4 koyun bundan fazlası için her yüz koyunda 1 koyun zekât verilir (İmam-ı Gazali, *Kimya-ı Saadet*, s. 177).

BOA, AE.SMHD.II: Ali Emiri Mahmud II 91-7567.

BOA, AE.SMST.III. Ali Emiri Mustafa III 335-27061; 343-27694.

BOA, AE.SSÜL.II: Ali Emiri Süleyman II 15-1453.

BOA, D. BŞM.d: Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Defterleri 1081.

BOA, C.AS: Cevdet Askeri 17061.

BOA, C.ML: Cevdet Maliye 28-1337-1.

BOA, C.ML: Cevdet Maliye 483-19706.

BOA, C.ML: Cevdet Maliye 502-20387.

BOA, C.ML: Cevdet Maliye 612-25248.

BOA, İE.EV: İbnülemin Evkaf 63/6384.

BOA, MAD.d: Maliyeden Müdevver Defterler 4084.

BOA, MAD.d: Maliyeden Müdevver Defterler 4236.

BOA, MAD.d: Maliyeden Müdevver Defterler 9511.

BOA, MAD.d: Maliyeden Müdevver Defterler 18731.

BOA, TSMA.E: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrak 309/25.

BOA, TT.d: Tapu Tahrir Defterleri 820.

BOA, TT.d: Tapu Tahrir Defterleri 825.

Tapu Kadastro Arşivi

Girit Mufassal Defteri, TT.d. 1.

Vakıflar Arşivi

Resmo Şeri‘yye Sicilleri (RŞS) 55.

Resmo Şeri‘yye Sicilleri (RŞS) 60.

Resmo Şeri‘yye Sicilleri (RŞS) 413.

Vikelea Kütüphanesi Arşivi

Kandiye Şeriye Sicilleri (KŞS) 3.

Resmo Belediye Arşivi

Resmo Belediye Arşivi, Bulgaristan’dan Gelen Evrak, dosya no. 4, evrak no. 565.



8

RUHA GÜMRÜK DEFTERLERİNDE ÜRÜN KOMPOZİSYONU

Mehmet Emin Üner[*]

GİRİŞ

Makaleye başlamadan önce makalenin temel kaynaklarını teşkil eden Urfa Gümrük Defterleriyle ilgili bir hususu belirtmem gerekir. Bu defterlere Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Mehmet Genç Hoca'nın işaret ettiği bazı "fon"ları tarayarak ulaşabildim.[1] Bunlar da 1148/1735 ve 1153/1740 yıllarına ait olmak üzere toplam 30 aylık bir zaman dilimini kapsamaktadırlar. Konu ile ilgili arşivde yaptığım bütün araştırmalarıma rağmen maalesef defterlerin tam koleksiyonunu bulamadım. Muhtemelen de günümüze ulaşmamışlardır. Bundan dolayı bu tebliğde Urfa Gümrük Defteri'nde ürün kompozisyonu ile ilgili yapacağımız değerlendirmeler bu defterlerin verileri ile sınırlı olacaktır.

Defterlerdeki ürün kompozisyonuna geçmeden önce gümrük defterlerinden kısaca bahsetmekte yarar vardır.

1. GÜMRÜK DEFTERLERİ

Gümrük defterleri, gümrüklerde vergi alınan malların sahipleri, isim, cins, miktarın ve alınan gümrüğün gösterildiği defterler olup aylık veya yıllık olarak düzenlenmişlerdir. Gümrük defterleri birkaç grupta toplanır. Mahallinde tutulanlar, genellikle o yerin kadısının tasdikini ihtiva eden "mufassal" defterlerdir. Bunlar, büyüklük farkı gözetilmeksizin bütün gümrüklerde resim alınan malların sahipleri, isim, cins, miktarın ve alınan gümrüğün gösterildiği defterler olup aylık veya yıllık düzenlenmiş ve her günün tarihi atılarak işlenmiştir. Sahil gümrüklerinde malın içinde bulunduğu geminin cinsi, taşıdığı bayrak, nereden geldiği, kaptanının ismi de yer alır. Gümrükten geçen malın cinsi, varsa kalitesi, miktarı, kıymeti ve alınan gümrük resmi yazılmıştır. Osmanlı topraklarında yabancı paralar da tedavül ettiğinden resmin hangi para üzerinden alındığı kaydedilmiştir. Erzurum yahut Bursa gibi kara gümrüklerinde tutulan defterler ise biraz daha farklı düzenlenmiştir. Bunlarda da tüccarın adı, malın cinsi, miktarı ve alınan gümrük resminin miktarı bulunduğu gibi

* *Prof. Dr., Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Şanlıurfa/Türkiye, meuner@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7384-574X.*

1 Bu vesileyle Hoca'ya Allah'tan rahmet diliyorum.

bazen da "âmediye" ve "reftiye" ayrı ayrı gösterilmiştir. Böylece bir gümrükten belli bir zaman dilimi içinde geçen malların neler olduğu, hangi millete veya dine mensup tüccarın daha faal rol oynadığı gibi hususların tespiti mümkün olmaktadır.

Osmanlı gümrük kayıtlarını ihtiva eden defterler, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki çeşitli tasnifler içinde ve özellikle Maliyeden Müdevver, Kamil Kepeci, Cevdet ve İrade tasnifleri içinde dağılmış bulunmaktadırlar. Ancak, Osmanlı ticareti hakkında pek çok konuya ışık tutacak mahiyette olan bu defterlerden büyük bir kısmı günümüze kadar ulaşamamıştır.

Bu defterleri, ihtiva ettikleri bilgilere göre, birkaç grupta toplamak mümkündür:

1. Mufassal Defterler: Bunlar, gümrük hesaplarının günlük tutulduğu defterler olup genel olarak belirli bazı bilgileri ihtiva ederler.

2. İcmal Defterleri: Mufassal defterlerden başka bir de gümrüklerin bir veya birkaç aylık yahut yıllık gelir ve giderlerinin özetlerini ihtiva eden kayıtlar bulunmaktadır. Bunlar, mufassal defterlerden çıkarılarak hazırlanmış özetlerdir.

3. Teslimat-Bakaya Defterleri: Gümrüklerde toplanan meblağların hazineye teslimlerinin işlendiği defterler olarak görünmektedir.

4. Muhasebe Defterleri: Muhasebe defterleri olarak adlandırılan defterler de bir çeşit İcmal defteri mahiyetindedirler

5. Vazife Defterleri: Bilindiği gibi, çeşitli vazife sahiplerinin maaşları belirli gelirlerden karşılanırdı. İşte, gümrük gelirlerinden maaş alan mütekaidin, duaguyan gibi kimselere aid kayıtlar da belirli defterlere işlenir ki bunlara Vazife Defterleri denilir

6. Ahkâm Defterleri: Bunlar da gümrüklerle ilgili çeşitli hükümler ihtiva eden defterlerdir.[2]

2. URFA GÜMRÜK DEFTERLERİ

Osmanlı Devleti zamanında tutulan gümrük defterlerinin büyük bir kısmı günümüze ulaşmamıştır. Dolayısıyla elimizde Urfa gümrüğüne ait kayıtların tutulduğu çok az sayıda defter bulunmaktadır. Üstelik Başbakanlık Osmanlı Arşivi kataloglarında "Urfa gümrük defterleri" adı ile bir kayıt da bulunmamaktadır. Yukarıda bahsettiğim gibi, bu defterlere Mehmet Genç Hoca'nın arşivde işaret ettiği bazı "fon"ları tarayarak ulaşabildim. Bunlar 1148/1736 ve 1153/1741 yıllarına ait olmak üzere toplam 30 aylık bir zaman dilimini kapsamaktadırlar. Bu defterlerin büyük kısmının günümüze ulaşmadığı bilgisine rağmen Urfa'ya ait bütün defterleri bulma ümidine kapıldım. Ancak arşivde yaptığım bütün araştırmalar sonucu değiştirmedi. Urfa şer'iyye sicilleri gibi Urfa gümrük defterlerinin de büyük kısmının akıbeti hakkında hiçbir bilgiye sahip değiliz.[3]

Günümüze ulaşan ve bizim tarafımızdan tespit edilebilen defterler altı yıla ait olup otuz ayı

2 Kütükoğlu 1980: 221-227.

3 1040-1261 tarihleri kapsayan döneme ait Urfa Şer'iyye Sicilleri kayıptır.

kapsamaktadır. Ancak bu defterler tam bir seri oluşturmuyorlar, çünkü ait oldukları yılın tüm ayları mevcut değildir. Bunlardan 1148/1736 yılına ait defterden sadece Ağustos ve Teşrin-i Evvel ayları günümüze ulaşabilmiştir. 1149/1737 yılına ait defterden elimizde Nisan, Haziran, Eylül, Teşrin-i Evvel ve Şubat ayları bulunmaktadır. 1150/1738 yılına ait Nisan, Eyyâr, Haziran, Temmuz, Ağustos, Teşrin-i Evvel, Kânun-ı Evvel, Kânun-ı Sâni ve Şubat ayları. 1151/1739 yılına ait Mart, Nisan, Eyyâr, Haziran, Temmuz, Ağustos, Eylül, Teşrin-i Evvel, Teşrin-i Sâni, Kânun-ı Evvel ayları. 1152/1740 yılına ait Mart, Nisan, Haziran ve Şubat ayları. 1153/1741 yılına ait defterin ise sadece Teşrin-i Evvel ayına ait kısım elimizde bulunmaktadır. Bunlar toplam 30 aya tekabül etmektedir. Bu defterlerin ebatları da birbirine yakındır. En küçüğü 16×44 ebadında olup en büyüğü de 17×54 ebadındadır. Ayrıca defterlerin birçok sayfaları boştur. Defterlerin bazı sayfaları yer yer yıpranmışlardır.

Defterlerin tutulma şekilleri ve yazı karakterleri de biri hariç birbirine benzemektedir. Defterler üç sütun şeklinde tanzim edilmişlerdir. Birinci sütunda "sümün", ikinci sütunda "guruş" olmak üzere alınan meblağ ve üçüncü sütunda ise tüccarın memleketi, adı, getirdiği ürün ya da ürünlerin miktarı ve alınan resmin cinsi "gümrük" ya da "bâc" yazılmıştır. Sayılar her beş satırda bir ara toplamalar yapılmış, en sonda genel toplam kaydedilmiştir. Sümün cinsindeki para birimi de guruşa çevrilerek guruşlara eklenmiştir. İlk defterlerde satırların hemen hemen hepsi "bâc alınmıştır" ya da "gümrük alınmıştır" ibaresiyle biterken, 1153/1741 tarihli defterde hem yazı karakteri değişik hem de satırlara "bâc" veya "gümrük" ifadesiyle son verilmiş, "alınmıştır" ifadesi kullanılmamıştır. Bazı aylarda esnaf gruplarından alınan resimler de kaydedilmiştir. Ancak defterlerde gümrükte görevli hiçbir görevlinin ismi geçmemektedir. Bu da muhtemelen defterlerin özellikle baş sayfaların eksik olmasından kaynaklanmaktadır.

Burada tamamlayıcı bir bilgi olarak Urfa'nın içinde yer aldığı iç gümrük teşkilatından kısaca bahsetmek gerekir.

Gümrük, günümüzde ticari alışverişin devlet sınırlarını geçme aşamasıyla ilgilidir. Ancak vergilendirmenin kolay ve az masraflı şekli olarak gümrük, sanayi öncesi ekonomilerde "bölgeler" ve "şehirlerarası" ticari alışverişlerde de eski ve yaygın bir uygulamanın konusu olmuş bir vergidir. Gümrüklendirme, genellikle bir büyük şehirde üslenen gümrük teşkilatı, şehir merkezi ile çevresindeki köyleri ve bazen küçük kasabaları da içine alan bir daire oluşturulur; bu dairenin dışından gelen mal, eğer şehir veya çevresindeki bölge içinde satılacaksa gümrüklendirilir, satılmayıp transit geçecekse, sadece bâc alınırdı. Gümrük dairesinin içinde yer alan ticari alışverişlerde gümrük ödenmezdi.[4] Görüldüğü gibi, gümrük vergisi bir malın nakliyle ilgilidir. Yani bir gümrüklendirme dairesi içinde üretilip ve yine orada tüketilen bir maldan bu tür vergi alınması söz konusu değildi.[5]

İç gümrük teşkilatı, bütün imparatorluk arazisini kapsayan bir ağ şeklinden çok, iç ticarette ticari trafiğin belirli yoğunluğu aştığı şehirler ve özellikle limanları merkez kabul eden az veya çok geniş daireler halinde düzenlemişti. İstanbul, İzmir, Selanik, Edirne, Belgrad, Trabzon, Erzurum, Diyarbekir, Halep, Şam, Bağdat gibi liman ve şehirler, nüfus ve ticaret hacmi itibariyle iç gümrük merkezlerinin başında geliyordu. Ancak gümrük, daha küçük çaptaki şehirlerin de bir bölümünde

4 Genç 2000: 198.
5 Tabakoğlu 2003: 259.

mevcuttu. Bunlar arasında Sofya, Filibe, Niş, Yenişehir (Teselya), Urfa ve Tokat gibi ikinci derecede şehirlerde de gümrük bulunuyordu.[6]

İncelediğimiz defterlerde çok geniş bir ürün kompozisyonu görülmektedir. Bunların belli başlılarını şöyle sıralayabiliriz: Pamuklu kumaşlar, sabun, boya, şap gön, bakır, kına, kürk, ketân, lüle vb. Burada sayılmayan ürünlerden de aşağıda yıllık ürün tasnifleri yapılırken bahsedilecektir. Bu ürün kompozisyonunda pamuklu ürünlerin baş sıralarda yer aldığı görülüyor. Aşağıda bu ürünler tek tek ele alınacak ve şehre giren ürünlerin miktarları tablolarla gösterilecektir.

3. ÜRÜN KOMPOZİSYONU

3.1. Pamuk ve Tekstil Ürünleri

Bilindiği gibi, pamuklu dokumaların Osmanlı toplumunda giyim-kuşamda ve döşemelik olarak pek geniş bir kullanım alanı vardı. Sarıklarda ve kadın başlıklarında kullanılan tül ve tülbent çeşitlerinden, şalvar, kaftan, iç çamaşırı, yorgan, mendil ve yağlıklardan hamam peştemalı ve havlulara, yastık ve minderlerden duvar ve kapı askı ve perdelerine kadar çok çeşitli eşya ve pamuklu bez ve kumaşlardan yapılırdı. Bu dönemde pamuk, Anadolu'nun hemen her tarafında yetiştirilmekteydi. Urfa'da ise özellikle şehir, Colab ve Bozabad nahiyelerinde ekiliyordu. Ancak adı geçen yerlerde yetişen pamuk şehrin ihtiyacını karşılamıyor olacak ki dışarıdan da şehre pamuk girişi yapılmaktadır.

Tablo 1. *Şehre Giren Pamuk Miktarının Yıllara Göre Dökümü*[7]

Yıllar	1735	1736	1737	1738	1739	1740		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü birimi
Pamuk	-	-	95	87	-	-	182	Batman
Pamuk	-	-	-	5	-	-	5	Deve yükü
Pamuk	2	11	18	-	7	-	38	Yük

Kaynak: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Evrakı (D.BŞM) 1935, s. 2-5; 1949, s. 2-5; 41049, s. 9-10, 15-17; 1940, s. 3; 2062, s. 3-4; 2186, 3-5, 15-17, 27-29; 5222, s. 8-10; 2307, s. 3-4, 15-16, 27-28, 39-40, 51-52, 63-64, 75-76, 87-88, 99-101, 111-112; 2391, s. 3-5, 15-17, 27-29; 2445, s. 3-7; BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.) 21150, s. 6-10.

1148/1735 yılında Musullu tüccarlar 2 yük pamuk getirip satmışlardır.[8]

6 Genç 2000: 197

7 D.BŞM 1935, s. 2-5; 1949, s. 2-5; 41049, s. 9-10, 15-17; 1940, s. 3; 2062, s. 3-4; 2186, 3-5, 15-17, 27-29; 5222, s. 8-10; 2307, s. 3-4, 15-16, 27-28, 39-40, 51-52, 63-64, 75-76, 87-88, 99-101, 111-112; 2391, s. 3-5, 15-17, 27-29; 2445, s. 3-7; MAD.d. 21150, s. 6-10.

8 BOA, D.BŞM. 19.

1149/1736 yılında Diyarbekirli tüccarların 1 yük, Musullu tüccarların 2 yük ve Mardinli tüccarların ise 6 yük pamuk şehirden transit olarak geçirdikleri anlaşılıyor.[9]

1150/1737 Karaköprülü tüccarlar 12 yük pamuk; Behisnili tüccarlar 16 batman pamuk şehre getirdiler ve sattılar.[10] Musullu tüccarlar ise getirdikleri 6 yük pamuğu satmadıkları için şehirden başka yere götürdüler.[11]

1151/1738 yılında Birecikli tüccarlar 5 deve yükü pamuk getirip burada satmışlardır.[12]

1152/1739 yılında Germuşlu tüccarlar 2 yük pamuk şehre getirdikleri ve burada sattıkları kaydediliyor.[13]

1150/1740 yılında ise işlenmemiş pamuk girişi görülmüyor. Urfa'da da pamuk yetiştirildiğinden dolayı uzak beldelerden buraya işlenmemiş pamuk girişi çok fazla olmamıştır.

3.2. Çit ve diğer bez çeşitleri

"Çit" bir çeşit pamuklu basmadır. Bu çeşit kumaş Osmanlı ülkesinde imal ediliyordu. Genel olarak çit olarak tarif edildiği gibi, imal edildiği şehrin ismini de alıyordu. (Halep çiti, Diyarbekir çiti). Pahalı nakışlı, ipekli ve pamuklu kumaşların bir taklidi olarak halk arasında basmalar, XVI. yüzyıldan sonra geniş bir tüketim konusu olmuştur. Kadın şalvarı, yatak örtüsü, yastık yüzü ve entari olarak çok çeşitli yerlerde kullanılmaya başlayan basma, Ortadoğu'da çok erkenden bilinir. Tahta bloklarla pamuklu üzerine renkli desenler basmadan ibaret olan bu teknik, endüstri öncesi ekonomide geniş pazar için toptan üretim şekillerinden biri olarak yayılmış görünmektedir. Diğer bezler halkın farklı giyim ihtiyaçlarını karşılamada kullanılmıştır.

Tablo 2. *Şehre Giren Pamuklu Ürünlerin Yıllara Göre Dökümü*[14]

Yıllar	1735	1736	1737	1738	1739	1740		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü b.
Çit	-	235	270	80	80	60	875	Top
Çit	-	-	-	221	-	-	221	Küçük
Çit	267	254	653	749	391	568	2882	Parça
Çit	-	-	-	-	-	147	147	Batman
Diyarbekir Çiti	-	-	-	-	20	-	20	Top

9 BOA, D.BŞM. 1940, s. 3.
10 BOA, D.BŞM. 2186, 4,15.
11 BOA, D.BŞM. 5222, s. 8.
12 BOA, D.BŞM. 2307, s. 88.
13 BOA, D.BŞM. 2391, s. 29.
14 BOA, D.BŞM. 1935, s. 2; 41049, s. 10; 2186, 3-5, 15-17, 27-29; 2307, s. 15, 27, 39-40, 63, 76, 88, 99. BOA, D.BŞM. 2391, s. 3-5, 15-17, 27-29 BOA, D.BŞM, 1935, s. 2-5; 1949, s. 2-5; 41049, s. 9-10, 15-17; 1940, s. 3; 2062, s. 3-4; 2186, s. 3-4,15, 16,27,28, 29, 43, 44, 45, 55, 56, 67, 68, 69, 79, 80, 81, 91, 92, 5222, s. 8-10; 2307, s. 3-4, 15-16, 27-28, 39-40, 51-52, 63-64, 75-76, 87-88, 99-101, 111-112; 2391, s. 3-5, 15-17, 27-29; 2445, s. 3-7; BOA, MAD.d. 21150, s. 6-10.

Diyarbekir Çiti	-	-	8	-	-	-	8	Parça
Bez	-	-	-	660	-	900	1560	Parça
Ham bez	6	250	421	200	1648	568	3093	Top
Ham bez	-	-	-	-	551	-	551	Parça
Ham bez	-	15	-	-	-	-	15	Batman
Has bez	36	-	-	-	-	-	36	Parça
Has bez	6	-	-	-	-	-	6	Top
Kara bez	3040	-	1710	13890	573	-	19213	Parça
Kara bez	-	-	5480	-	437	-	5917	Top
Kırmızı bez	-	-	2537	258	300	4	3099	Parça
İplik carı	-	-	-	-	20	-	20	Adet
İplik	-	17	2	-	62	10	91	Batman
Kırmızı iplik	-	5	10	-	-	-	15	Batman

Kaynak: BOA, D.BŞM. 1935, s. 2; 41049, s. 10; 2186, 3-5, 15-17, 27-29; 2307, s. 15, 27, 39-40, 63, 76, 88, 99.

Tabloda görülen tekstil ürünlerini şehre getirip satan tüccarların ait oldukları şehirler ve getirdikleri mal miktarları da tespit edilebilmektedir. Bunlardan 1148/1735 yılında Behisnili tüccarlar 66 parça çit, 36 parça has bez ve 6 top ham bez getirdikleri ve tamamını da burada sattıkları görülüyor.[15]

1149/1736 yılında Behisnili tüccarlar 159 top çit, 15 batman ve 87 top ham bez ile 17 batman iplik, Hısn-ı Mansurlu tüccarlar 54 top ham bez, Palulu tüccarlar 92 parça çit, Antepli tüccarlar ise 38 parça çit şehre getirdikleri ve burada sattıkları görülüyor.[16]

1150/1737 yılında Antebli tüccarlar 46 top çit, Maraşlı tüccarlar 210 top ve 154 parça çit, Diyarbekirli tüccarlar 8 parça çit, ve Behisnili tüccarlar da 67 parça çit, Karaköprülü tüccarlar 16 parça kırmızı bez; Behisnili tüccarlar 145 top ham bezi şehre getirdiler ve sattılar.[17]

1151/1738 yılında Maraşlı tüccarlar 180 parça çit, Behisnili tüccarlar 83 top ile 70 parça çit, Diyarbekirli tüccarlar 6 top bez, 2 batman iplik, Karaköprülü tüccarlar 18 parça kırmızı bez; Behisnili tüccarlar 200 top ham bez; Halepli tüccarlar ise 160 parça bez, 412 parça kara bez getirdikleri ve burada sattıkları, yine Halepli tüccarların 126 parça kara bezi satmayıp başka yere götürdükleri anlaşılıyor.[18]

1152/1739 yılında Behisnili 140 parça çit, Antebli tüccarlar 120 top çit, Maraşlı tüccarlar 124 parça çit ve Musullu tüccarlar ise 20 top Diyarbekir çiti, Gergerli tüccarlar 1648 top ham bez, 18 batman iplik, Behisnili tüccarlar 270 top ham bez; Hısn-ı Mansurlu tüccarlar 44 top ham bez;

15 BOA, D.BŞM. 1935, s. 2.
16 BOA, D.BŞM. 41049, s. 10.
17 BOA, D.BŞM. 2186, 3-5, 15-17, 27-29.
18 BOA, D.BŞM. 2307, s. 15, 27, 39-40, 63, 76, 88, 99.

Halepli tüccarlar 2 yük bez; Birecikli tüccarlar 2 merkeb yükü bez ve Germuşlu tüccarlar ise 2 yük pamuk şehre getirdikleri ve burada sattıkları kaydediliyor.[19]

1153/1740 yılında Behisnili tüccarlar 381 parça çit, 92 parça bez, 10 batman iplik, Maraşlı tüccarlar 187 parça çit, Gergerli tüccarlar 271 ham bez ile 187 parça bez getirip burada sattıkları anlaşılıyor.[20]

Görüldüğü gibi Urfa ve Urfa'ya komşu yakın vilayet ve kaza tüccarları tekstil ticareti ile uğraşmaktadırlar. Bunlardan Behisnili tüccarların bu alanda birinci sırada olduğu görülüyor. Getirilen mallar işlenmemiş veya yarı mamul olarak da piyasaya sunulmuştur. Ham pamuk miktarı bu açıdan dikkat çekicidir. Birecik, Behisni, Gerger'den gelen mallar genellikle bu kategoriye girmektedir. Getirilen bu işlenmemiş pamuğun şehir içinde mamul hale getirilmekte olması mümkündür. Mamul halde şehre giren ham, kara, kırmızı, has bez cinsleri bölgesel imalatın niteliği açısından ilginçtir. Özellikle Halep'ten gelen mamul pamuklular (bez) bu şehir ile Güneydoğu Anadolu şehirleri arasındaki ticarî bağın bir örneği olarak nitelendirilebilir. Bazı pamuklu ürünlerinin satılmaması, şehirdeki bu kabil mal kompozisyonunun bolluğuna işaret olabileceği gibi, daha kârlı olacağı düşünülen şehirlere sevk maksadını da hatıra getirmektedir.

3.3. İpek

İpek, orta çağ ve yeniçağ başlarında uluslararası ticarete konu olan en önemli birkaç maldan biridir.

Müslüman doğu ülkeleri 19. yüzyıla kadar batıya ipek ve ipekli tekstil ürünleri ihraç etmişlerdir. Ancak 18. yüzyılın başlarında Afgan istilası ile karşılaşan İran ve komşu ülkelerde ipek böcekliği ve ipek üretimi gittikçe azalarak, bu ülkelerin uluslararası ticaretteki önemlerini yitirmelerine neden olmuştur.

Kendisi de ipek üreticisi olan Osmanlı Devleti, aynı zamanda uluslararası ticarette yolların geçtiği ve ipek ve ipekli mamullerin transfer edildiği bir coğrafî konumda yer almaktadır. Bu sayede 15. ve 16. yüzyıllarda Bursa dünyadaki önemli ipek pazarı haline gelmiştir. Özellikle 18. yüzyılda Doğu ve İç Anadolu şehirlerinde ipek ticaretinin önem kazandığı anlaşılmaktadır.

19 BOA, D.BŞM. 2391, s. 3-5, 15-17, 27-29.

20 BOA, D.BŞM. 1935, s. 2-5; 1949, s. 2-5; 41049, s. 9-10, 15-17; 1940, s. 3; 2062, s. 3-4; 2186, s. 3-4,15, 16,27,28, 29, 43, 44, 45, 55, 56, 67, 68, 69, 79, 80, 81, 91, 92; 5222, s. 8-10; 2307, s. 3-4, 15-16, 27-28, 39-40, 51-52, 63-64, 75-76, 87-88, 99-101, 111-112; 2391, s. 3-5, 15-17, 27-29; 2445, s. 3-7; BOA, MAD.d. 21150, s. 6-10.

Tablo 3. *Şehre Giren İpek Miktarının Yıllara Göre Dökümü*[21]

Yıllar	1735	1736	1737	1738	1739	1740		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü b.
Kırmızı İpek	-	-	-	4	-	8	12	Batman
İpek	-	-	-	-	2	-	2	Batman
İpek	10	16	-	-	-	19	45	Çeki
Çin İpeği	-	-	26	64	-	-	90	Çeki
Kırmızı ipek	-	-	-	-	-	11	11	Yük

Kaynak: BOA, D.BŞM. 1935, s. 2-5; 1949, s. 2-5; 41049, s. 9-10, 15-17; 1940, s. 3; 2062, s. 3-4; 2186, s. 3-4,15, 16, 27- 29, 43-45, 55-56, 67- 69, 79- 81, 91- 92, 5222, s. 8-10; 2307, s. 3-4, 15-16, 27-28, 39-40, 51-52, 63-64, 75-76, 87-88, 99-101, 111-112; 2391, s. 3-5, 15-17, 27-29; 2445, s. 3-7; BOA, MAD.d. 21150, s. 6-10.

Tablodaki rakamlar, Urfa'ya giren ipeğin yarı mamul halde olduğunu düşündürmektedir. Fakat nisbeten azdır. Pahalı bir mal olması sebebiyle Urfa'da bir alıcı kitlesi olmadığı söylenebilir. Özellikle Çin ipeği olarak şehre 1737 ve 1738 yıllarında bir miktar mal girmiştir. Bunların belirli bir alıcı gurubuna hitap ettiği düşünülebilir.

1148/1735 yılına ait ipek tüccarlarının ait olduğu şehirler hakkında kayıtlarda bilgilere rastlanılmamaktadır.

1149/1736 yılında Karaköprülü tüccarlar şehre 16 çeki Çin ipeği getirip sattıkları görülüyor.[22]

1150/1737, 1151/1738, 1152/1739 yıllarında şehre ipek getiren tüccarların ait oldukları şehirler tespit edilememiştir. Ancak bunların Urfalı olabileceği düşünülebilir.

1153/1740 yılında Hısn-ı Mansurlu tüccarların şehre 7 çeki ipek getirip sattıkları ve Diyarbekirli tüccarların ise 11 yük kırmızı ipeği şehirden transit geçirdikleri anlaşılıyor.[23]

3.4. Alaca

XIII. yüzyıldan beri Hindistan, İran ve Türkiye'de çok tüketimi olan ipek-pamuk karışımı bir grup kumaş çeşidine "alaca" denir. Osmanlı gümrük defterlerinde XV. yüzyıldan beri alaca adı altında birçok çeşit kumaş biliniyor. Mısır alacası, Şamî alaca, Yezdî alaca, Hindî alaca, Anaberî

21 BOA, D.BŞM. 1935, s. 2-5; 1949, s. 2-5; 41049, s. 9-10, 15-17; 1940, s. 3; 2062, s. 3-4; 2186, s. 3-4,15-16, 27-29, 43- 45, 55-56, 67- 69, 79, 80-81, 91-92; 5222, s. 8-10; 2307, s. 3-4, 15-16, 27-28, 39-40, 51-52, 63-64, 75-76, 87-88, 99-101, 111-112; 2391, s. 3-5, 15-17, 27-29; 2445, s. 3-7; BOA, MAD.d. 21150, s. 6-10.

22 BOA, D.BŞM. 41049, s. 17.

23 BOA, D.BŞM. 2186, Forma III, s. 5,

alaca, Manisa alacası, Tire alacası, alaca basma. Alacadan birçok giyim ve kullanım eşyası yapılırdı: Alaca kaftan, alaca heğbe, iplik alaca kaftan, alaca çarşaf, alaca minder, alaca kilim, alaca atlas ma'kad (minder), alaca peşgir. Giyecek ve ev döşemesi olarak alaca kumaşının tüketim alanı pek genişti. Bu kumaşların özelliği, ipliğin dokunmadan önce yer yer boyanarak dokumada deseni bu iplikle sağlamadan ileri gelir. Türkiye'de "makaslı" veya "taraklı" denen bu tekniğin menşei eski çağlara kadar izlenmektedir. İncelediğimiz XVIII. yüzyıl Urfa gümrük defterlerinde de alaca çeşitlerine rastlanmaktadır.

Tablo 4. *Şehre Giren Alaca Miktarının Yıllara Göre Dökümü*[24]

Yıllar	1735	1736	1737	1738	1739	1740		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü b.
Alaca	-	3	-	2	3	-	8	Adet
Şam Alaca	-	-	20	-	-	136	156	Adet
Taklit alaca	-	-	-	-	-	5	5	Adet
Taraklı	-	-	21	-	-	-	21	Adet
Şam alaca	-	-	-	20	-	-	20	Top

Kaynak: BOA, D.BŞM. 41049, s. 10.

1149/1736 yılında Halepli tüccarların 3 adet alaca şehre getirdikleri ve burada sattıkları görülüyor.[25]

1151/1738 yılında Halepli tüccarlar 20 top Şam alacası[26], Germuşlu tüccarlar ise 2 adet alaca[27] şehre getirip satmışlardır.

Pamuklu kumaş çeşitleri ile mukayese yapıldığında alaca ve çeşitlerinin şehirde alıcısının pek fazla olmadığı görülüyor. Alaca ve çeşitlerinin de ipek gibi belli miktarda alıcısı olduğu anlaşılmaktadır.

3.5. Kutnî

Alacanın benzeri bir kumaş olan kutnî, atkısı pamuk ve çözgüsü ipek olan bir kumaştır. Osmanlı Devleti'nin başlıca tekstil sanayi merkezlerinde, Şam, Halep, Bağdad, Bursa, Anteb ve İstanbul'da önemli ölçüde dokunduğu ve ihraç olunduğu gibi Hindistan'dan da ithal olunurdu. Kutnî, Anadolu'da ve Suriye'de özellikle köylülerin alıp giyecekte ve döşemede çok kullandıkları bir kumaş çeşidi olarak yaşamaktadır. Bugün ipek yerine suni ipek kullanılır.

24 Bkz. Dipnot 16.
25 BOA, D.BŞM. 1940, s. 3.
26 BOA, D.BŞM. 2307, s. 3.
27 *A.g.d.*, s. 75.

Tablo 5. *Şehre giren Kutni miktarı*[28]

Yıllar	1735	1736	1737	1738	1739	1740		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü b.
Kutnî	-	-	-	12	-	-	12	Adet

Kaynak: BOA, D.BŞM. 2186, 27.

1150/1738 yılında yukarıdaki tabloda miktarı belirtilen kutnî Antepli tüccarlar tarafından şehre getirilip satılmıştır.[29]

Urfa'ya komşu olan Anteb'te ve ticari ilişkinin yoğun olduğu Şam ve Halep'te bol miktarda üretilmesine rağmen, kutninin şehre girişi çok az görülmektedir. Bu kumaş çeşidinin özellikle köylüler tarafından kullanılıyor olması, buralarda üretilen kumaşların seyyar satıcılar tarafından şehir merkezlerine, gümrüklere uğramadan doğrudan köylerde satışa sunulduğu ihtimalini hatıra getirmektedir.

3.6. Aba

Çeşitli İslâm ülkelerinde giyilen abalar birbirinden farklıdır. Suriye ve Arabistan'da giyilen aba yelek şeklinde olup dizlere kadar, Mısır'da giyilen aba ise topuklara kadar iner; cübbe biçimindedir. Osmanlılar döneminde alt tabakadaki ilim mensupları ve medrese talebesi de aba giyerdi. Çeşitli İslâm ülkelerinde farklılıklar göstermekle birlikte aba denilen kumaş, hemen her yerde kalın yünden dokunurdu. Eskiden cübbe, potur, çakşır, hırka, kalçın ve terlik gibi çeşitli giyim eşyaları yapılan aba, bugün bazı bölgelerimizde olduğu gibi, Urfa'nın kırsal kesiminde hala kullanılmaktadır. Siyah renkli abaya "kebe" denir. Türkiye'de asıl aba bütün vücudu örtecek kadar geniş, yakasız ve kolsuz, ayaklara kadar uzanan, önü açık, üste giyilen bir elbisedir.[30]

Tablo 6. *Şehre giren abâ çeşitlerinin yıllara göre dökümü*[31]

Yıllar	1735	1736	1737	1738	1739	1740		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü b.
Aba	10	-	215	82	51	20	378	Adet
Bağdat Abası	-	-	-	-	6	-	6	Adet

28 BOA, D.BŞM. 2186, 27.
29 BOA, D.BŞM. 2186, 27.
30 Uludağ 1988: 4-5.
31 BOA, D. BŞM. 1935, s. 2; 41049, s. 16; 2186, 3-5, 15-17, 27-29; 2307, s. 27; 2391, s. 3; BOA, MAD.d. 21150, s. 10.

Musul abası	-	6	-	-	-	-	6	Adet
Rakka abası	-	-	-	-	24	-	24	Adet
Kaçkun aba	-	-	-	-	10	-	10	Adet

Kaynak: BOA, D.BŞM. 1935, s. 2; 41049, s. 16; 2186, 3-5, 15-17, 27-29; 2307, s. 27; 2391, s. 3; BOA, MAD.d. 21150, s. 10.

1148/1735 yılında şehre giren 10 adet abâ Urfalı tüccarlar tarafından getirilip burada satılmıştır.[32]

1149/1736 yılında Musullu tüccarlar 6 adet Musul abâsını şehre getirip satmışlardır.[33]

1150/1737 yılında şehre giren 215 adet abânın tamamı Urfalı tüccarlar tarafından getirilmiştir.[34]

1151/1738 yılında Mardinli tüccarların 20 adet abâyı getirip sattıkları görülüyor.[35]

1152/1739 yılında Mardinli tüccarlar 12 adet abâ ile 10 adet kaçkun abâ getirip satmışlardır.[36]

1153/1740 yılında Rakkalı tüccarların 10 adet abâyı şehre getirip sattıkları görülüyor.[37]

Abalık kumaşın Urfa'da bol miktarda üretimi yapılmasına rağmen dışarıdan gelen abaların da alıcı bulduğu görülüyor. Özellik Urfa'nın idarî olarak bağlı bulunduğu Rakka abalarının burada belli sayıda alıcısının olduğu anlaşılıyor.

3.7. Car

Car, yün, ipek, keten ve pamuktan genellikle siyah, beyaz, kahverengi, dumanî renklerde düz, yollu veya siyah-beyaz damalı olarak özel şekilde dokunmuş ince kumaşlardan yapılmaktadır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da cara "ehram" denilmekte ve bunlar Erzurum çevresi gibi soğuk bölgelerde mor koyun yönünün evde dokunmuş tabii kahverengi kumaşından, Urfa ve çevresi gibi sıcak bölgelerde ise ak koyun yönünden dokunmuş ince kumaşlardan yapılmaktadır.[38]

Kadının baştan ayağa örtünmesinde en kolay kıyafeti teşkil eden car, vücuda göre kesim ve dikimi olmayan, bazı yörelerde sadece köşelerinin sivriliği yuvarlatılmış, ortalama 185/215 cm. boyutlarında dört köşe bir örtüden ibarettir.

Bugün de Urfa ve çevresinde nadir de olsa kadınlar tarafından aynı tip car kullanılmaktadır.

32 BOA, D.BŞM. 1935, s. 2.
33 BOA, D.BŞM. 41049, s. 16.
34 BOA, D.BŞM. 2186, 3-5, 15-17, 27-29.
35 BOA, D.BŞM. 2307, s. 27.
36 BOA, D.BŞM. 2391, s. 3.
37 BOA, MAD.d. 21150, s. 10.
38 Erdem 1993: 157.

Tablo 7. *Şehre giren car'ın yıllara göre dökümü*[39]

Yıllar	1735	1736	1737	1738	1739	1740		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü b.
Car	-	-	72	87	-	16	175	Adet
Diyarbekir carı	-	-	137	-	-	-	137	Adet
İpekli car	-	-	28	-	-	-	28	Adet

Kaynak: BOA, D.BŞM. 2186, 3-5, 15-17, 27-29.

1150/1737 yılında Diyarbekirli tüccarlar tarafından 72 adet Diyarbekir carı ve 137 adet car getirip şehirde satmışlardır.[40] Geri mallar Urfalı tüccarlar tarafından getirilip satılmıştır.

Şehir ve çevresinde kadınların büyük bölümü tarafından kullanılan car kumaşı Urfa'da aba gibi bol miktarda dokunduğu biliniyor. Bundan dolayıdır ki dışardan az sayıda car'ın girdiği görülüyor. Her zaman olduğu gibi, toplumun üst tabakasına ait kadınlarından bir kısmının ipekli carları tercih ettikleri anlaşılıyor.

3.8. Çuka

Cullahlık denilen pamuk dokumacılığı pamuğun bol üretildiği bölgelerde veya ulaşım imkânlarının iyi olduğu şehirlerde yaygındı. Batı ve İç Anadolu ile "Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde Mardin, Diyarbekir, Urfa, Adana gibi şehirlerde pamuklu dokumacılığı yaygın bir şekilde yapılıyordu".[41]

1518 tarihli "Kanunname-i Liva-i Ruha Ber Mûceb-i Kanun-ı Hasan Padişah" başlığını taşıyan Ruha kanunnamesinde cullah çukuru denilen tezgahlarının bulunduğu yerlerden ayda iki akçe alınıyordu.[42]

Cullahlık adı ile bilinen dokumacılık, teknolojinin baş döndürücü gelişmesine rağmen, Urfa'da 1950'li yıllara kadar oldukça canlı bir durumdaydı. O zaman Kamberiye mahallesinde 80'e yakın culha tezgâhı bulunuyormuş. Ayrıca Harrankapı mahallesinde de 10 civarında tezgâh çalışır vaziyette imiş. Teknolojinin hızla gelişmesi ve insanların fabrikasyon mamulleri tercih etmeleri bu tezgahların azalmasına sebep oldu. 1980'li yıllara kadar Kamberiye mahallesinde 2-3 tezgâh ile Hekimdede mahallesinde 10 civarında tezgâhla bu sanatın sürdürüldüğü anlaşılıyor.[43]

Culha tezgâhlarında başörtüleri, ehram ve kadınların giydiği siyah çarşaf dokunurdu çok az da olsa hala dokunmaktadır. Başörtüleri şehirli ve köylü kadınları kullandıkları tipler olmak üzere iki çeşittir. Köylüler bu örtülere "meçek" şehirli kadınlar ise "yamçak" derler. Culha tezgahlarında üretilen bu örtüler Urfa'nın en eski ticaret merkezi olan Gümrük Hanı, Mencek Hanı ve Bedesten

39 BOA, D.BŞM. 2186, 3-5, 15-17, 27-29.
40 BOA, D. BŞM. 2186, 3-5, 15-17, 27-29.
41 Emecen 1993: 83.
42 "Ve resm-i çulha ayda her çukurdan bir tenge alınır imiş ki, iki Osman akçesi olur" Akgündüz 1991: 278.
43 Önay 2001: 53.

civarında yoğunlaşan çarşı ve dükkânlarda satışa sunulmaktadır. Bazen de culhaların imal ettikleri bu başörtüleri kazzazlar alır, bunların kenarlarına ipekten püsküller, danteller işlerlerdi. Böylece bir sanat eseri haline getirilen örtüler, gelinlik kızların çeyizlerine katılırdı. Ayrıca bebeklerin beşiklerini de yine bu culha tezgahlarında imal edilen örtüler süslerdi.

Tablo 8. *Şehre Giren Çuka'nın Yıllara Göre Dökümü*

Yıllar	1735	1736	1737	1738	1739	1740		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü b.
Çuka	-	-	-	-	6	6	12	Batman
Çuka	-	-	-	30	-	-	30	Harar
Çuka	-	-	-	-	1	-	1	Merkeb y.
Çuka	-	-	-	-	-	4	4	Zira'
Çuka	-	-	-	-	11	-	11	Top
Çuka	-	-	4	-	2	-	6	Yük
Fransız çukası	-	-	-	10	-	-	10	Kiyye
Fransız çukası	-	35	-	-	-	-	35	Adet
Puşi çukası	-	-	-	2	-	-	2	Adet
Yemen çukası	-	-	-	10	-	-	10	Adet

Kaynak: BOA, D.BŞM. 2391, s. 17.

Tabloda da görüldüğü gibi şehre fazla miktarda çuka girmemiştir. Bunun temel sebebi yukarıda açıklandığı gibi, bu kumaşın Urfa'da bol miktarda dokunduğundan dolayıdır. Ancak yine de dışardan ithal edilen çukaların örneğin Fransız çukasının alıcısı da olduğu görülüyor. Çuka ticaretinin daha çok Urfalı tüccarlar tarafından yapıldığı anlaşılıyor. Sadece 1152/1739 yılında Halepli tüccarlar 2 yük, Birecikli tüccarlar 1 merkeb yükü, ertesi yıl ise yalnızca Behisnili tüccarlar 6 batman çuka getirip şehirde satmışlardır.[44]

3.9. Kendir

Kendir, mutedil iklimlerde yetişen bir bitkidir. Anadolu'nun kuzey kesiminde başta Kastamonu, Samsun, Ordu ve Artvin illeri ile Ege bölgesinde bilhassa Menderes havzasında Tire, Ödemiş, Bayındır'da kısmen de Güneydoğu Anadolu'da Urfa ve Birecik'te yetiştirilmektedir.[45]

44 BOA, D.BŞM. 2391, s. 17.
45 Gürçay 1969: 11.

Tablo 9. *Şehre Giren Kendir'in Yıllara Göre Dökümü*[46]

Yıllar	1735	1736	1737	1738	1739	1740		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü b.
Kendir	-	-	-	4	-	-	4	Deve y.
Kendir	5	-	-	14	6	-	25	Yük

Kaynak: BOA, D.BŞM. 1935, s. 4; 41049, s. 9.

Tablo 10. *Transit Geçen Kendir Miktarının Yıllara Göre Dökümü*[47]

Yıllar	1735	1736	1737	1738	1739	1740		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü b.
Kendir	3	-	-	-	-	-	3	Tay
Kendir	-	-	24	11	-	3	38	Deve yükü
Kendir	5	20	34	59	21	8	147	Yük
Kendir	-	-	2	2	-	-	4	Katır yükü

Kaynak: BOA, D.BŞM. 2186, 27; 2307, s. 39, 51, 63; 2391, s. 29.

1148/1735 yılında Germuşlu tüccarlar 4 yük kendir getirip satmışlardır.48

1149/1736 yılında şehirde satılan veya buradan transit geçen bütün kendir ticaretinin Urfa'lı tüccarlar tarafından yapıldığı görülüyor.[49]

1150/1737 yılında Diyarbekirli tüccarlar 6 yük, Musullu tüccarlar 6 yük, Siverekli tüccarlar 2 katır yükü ve Germuşlu tüccarlar da 4 yük kendiri şehre getirmişler ancak burada satmayıp başka yerlere götürmüşlerdir.[50]

1151/1738 yılında Musullu tüccarlar 2 deve yükü kendiri şehirde satarlarken, 4 yük ile 2 katır yükü kendiri burada satmayıp başka yerlere götürmüşlerdir. Germuşlu tüccarlar 5 yük, Karaköprülü tüccarlar 3 yük, Mardinli tüccarlar 4 yük kendiri şehirden transit olarak geçirmişlerdir. Halepli tüccarlar 1 deve yükü kendiri şehirde satmışlardır.[51]

1152/1739 yılında Diyarbekirli tüccarlar 1 yük Birecikli tüccarlar 3 yük kendiri şehirden transit olarak geçirmişlerdir. Mardinli tüccarlar ise 2 yük kendiri getirip satmışlardır.[52]

46 BOA, D.BŞM.1935, s. 4; 41049, s. 9.
47 BOA, D.BŞM. 2186, 27; 2307, s. 39, 51, 63; 2391, s. 29.
48 BOA, D.BŞM.1935, s. 4.
49 BOA, D.BŞM. 41049, s. 9.
50 BOA, D.BŞM. 2186, 27.
51 BOA, D.BŞM. 2307, s. 39, 51, 63.
52 BOA, D.BŞM. 2391, s. 29.

4. SANAYİİ MALLARI

4.1. Boya

Şehre en çok giren maddelerinden biri de boyadır. Bu da pamuk ürünleri ile doğru orantılıdır. Çünkü o devrin önemli işletmeleri arasında kumaş boyacılığı başta gelmektedir.

Tablo 11. *Şehre Giren Boyanın Yıllara Göre Dağılımı*[53]*:*

Yıllar	1735	1736	1737	1738	1739	1740		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü b.
Boya	680	477	1028	1258	273	3800	7516	Batman
Boya	-	-	7	32	-	2	41	Kantar
Boya	-	2	-	8	5	32	47	Yük

Kaynak. BOA, D.BŞM. 1935, s. 2-5; 1949, s. 2-5; 41049, s. 9-10, 15-17; 1940, s. 3; 2062, s. 3-4; 2186, s. 3-4, 15, 16, 27-28, 29, 43-45, 55-56, 67-69, 79, 80-81, 91, 92; 5222, s. 8-10; 2307, s. 3-4, 15-16, 27-28, 39-40, 51-52, 63-64, 75-76, 87-88, 99-101, 111-112; 2391, s. 3-5, 15-17, 27-29; 2445, s. 3-7; BOA, MAD. 21150, s. 6-10.

Bu dönemde tabloda görüldüğü gibi, batman ölçeği kategorisinde beş yıllık bir periyotta toplam 7516 batman yanında 41 kantar ve 37 yük boya şehre girmiştir. Miktarlara bakıldığında mal olarak giderek artan bir seyir olduğu dikkati çekecektir. Özellikle 1740 yılında boyaya olan ihtiyacın çok artmış olduğu, buradan da şehirde kumaş dokuma sanayiinin önemli bir faaliyet içinde bulunduğu düşünülebilir. Şüphesiz bu sadece şehri değil hinterlandını da ilgilendiren bir durumu yansıtır. Boya akışını, şehre gelen mamul pamuklu bez akışıyla karşılaştırdığımızda boya girdisinin fazla olduğu yıllarda mamul pamuklu girdisinde belirli bir düşme olduğu genel olarak gözlemlenmektedir. Fakat 1736 yılına ait rakamlar bu fikri pek desteklemez. Bu yılda her türlü mal girişinde azalma söz konusudur. Bunun sebeplerini kestirmek zordur. Yine 1739'da düşük boya rakamları, aynı yıl şehre giren mamullerin ölçek rakamları ile dengeli bir görünüm sunar.

1148/1735 yılında şehre getirilen 680 batman boyanın tüccarlarının ait oldukları memleketleri tespit edilememiştir.

1149/1736 yılında şehre giren boyanın 2 yükü Siverekli tüccarlar, 80 batmanı Hısn-ı Mansurlu tüccarlar ve 109 batmanı da Halepli tüccarlar tarafından şehre getirilip satılmıştır.[54]

1150/1737 yılında Halepli tüccarlar 34 batman, Palulu tüccarlar ise 22 batman boyayı pa-

53 BOA, D.BŞM. 1935, s. 2-5; 1949, s. 2-5; 41049, s. 9-10, 15-17; 1940, s. 3; 2062, s. 3-4; 2186, s. 3-4, 15, 16, 27-29, 43-45, 55-56, 67- 69, 79-81, 91-92; 5222, s. 8-10; 2307, s. 3-4, 15-16, 27-28, 39-40, 51-52, 63-64, 75-76, 87-88, 99-101, 111-112; 2391, s. 3-5, 15-17, 27-29; 2445, s. 3-7; BOA, MAD.d. 21150, s. 6-10.

54 BOA, D.BŞM. 1940, s. 3.

zarlamışlardır.[55]

1151/1738 Halepli tüccarlar toplam16 kantar, 141 batman ve 4 yük boya şehre getirdikleri, bunun 16 kantar, 66 batman ile 3 yükünü burada sattıkları geri kalan 75 batman ile 1 yükü de buradan başka bir yere gönderdikleri anlaşılıyor.[56]

1152/1739 yılında şehre boya getiren tüccarlarının mensup oldukları şehirler tespit edilemedi.

1153/1740 yılında ise Urfalı tüccarlar dışında sadece Halepli tüccarların 107 batman boya getirip burada sattıkları görülüyor.[57]

Ancak şehre giren boyanın büyük miktarının Urfalı tüccarların başka yerlerden getirip burada pazarladıkları anlaşılıyor.

4.2. Deri

Tablo 12. *Şehre Giren Deri Miktarının Yıllara Göre Dağılımı*[58]

Yıllar	1735	1736	1737	1738	1739	1740		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü b.
Camus gönü	86	352	1058	151	54	150	1601	Adet
Deve gönü	-	-	-	26	-	-	26	Adet
Deri	9	16	4	10	38	-	77	Yük
Keçi derisi	-	-	-	-	-	26	26	Yük
Kösele	-	11	123	48	-	1	183	Adet
Kuzu derisi	-	-	2	2	1	-	5	Yük
Maslı gön	-	29	4	-	-	-	33	Adet
Meşin	12	1	-	11	-	-	24	Yük
Sığır gönü	10	361	220	396	-	40	1077	Adet

Kaynak: BOA, D.BŞM. 1935, s. 2-5; 1949, s. 2-5; 41049, s. 9-10, 15-17; 1940, s. 3; 2062, s. 3-4; 2186, s. 3-4, 15, 16, 27-29, 43-45, 55-56, 67- 69, 79-81, 91-92; 5222, s. 8-10; 2307, s. 3-4, 15-16, 27-28, 39-40, 51-52, 63-64, 75-76, 87-88, 99-101, 111-112; 2391, s. 3-5, 15-17, 27-29; 2445, s. 3-7; BOA, MAD.d. 21150, s. 6-10.

1148/1735 yılında Behisnili tüccarlar 9 camus gönü getirip satmışlardır.

1149/1736 yılında Hısn-ı Mansurlu tüccarlar 11 adet kösele, Antebli tüccarlar ise 1 yük me-

55 BOA, D.BŞM. 2186, 3-5, 15-17, 27-29.
56 BOA, D.BŞM. 2307, s. 112.
57 BOA, MAD. 21150, s. 8.
58 BOA, D.BŞM. 1935, s. 2-5; 1949, s. 2-5; 41049, s. 9-10, 15-17; 1940, s. 3; 2062, s. 3-4; 2186, s. 3-4, 15-16, 27-29, 43-45, 55-56, 67-69, 79, 80-81, 91-92; 5222, s. 8-10; 2307, s. 3-4, 15-16, 27-28, 39-40, 51-52, 63-64, 75-76, 87-88, 99-101, 111-112; 2391, s. 3-5, 15-17, 27-29; 2445, s. 3-7; BOA, MAD.d. 21150, s. 6-10.

şin şehre getirmişler ve burada satmışlardır.

1150/1737 yılında Antebli tüccarlar 60 Camus gönü, 71 kösele, Maraşlı tüccarlar 70 Camus gönü, Behisnili tüccarlar 80 Camus gönü ile 4 maslı gön şehre getirip satmışlardır. Gergerli tüccarlar 16 adet Camus gönü ile 2 yük maslı gönü şehre getirmişler bunlardan camus gönlerini satmışlar ancak maslı gönleri burada satmayıp başka yere götürmüşlerdir.

Antebli tüccarlar 32 sığır gönü, Malatyalı tüccarlar 10 yük deriyi şehre getirip satmışlardır.

1153/1753 yılında Çorumlu tüccarlar 16 adet camus gönü, Karaköprülü tüccarlar 26 adet camus gönü, Hısn-ı Mansurlu tüccarlar da 1 yük kösele getirip satmışlardır.

Osmanlı şehirlerinde her dönemde önde gelen sanayii çeşitlerinden dericilik daima ön sıralarda yer almıştır. Aynı şekilde bu dönemde Urfa'da da dericilik revaçta bir meslek olarak görülüyor. Şehre daha çok işlenmemiş veya yarı işlenmiş derinin girdiği ve burada mamul hale getirildiği anlaşılıyor. Şehirde dericiliğin kazançlı bir iş kolu olduğu görülüyor. Çünkü şehre bir hayli yüksek miktarda deri giriyor ve bunlar işlenip mamul hale getiriliyor.

4.3. Bakır ve Kalay

Tablo 13. *Şehre Giren Bakır Miktarının Yıllara Göre Dağılımı*[59]

Yıllar	1735	1736	1737	1738	1739	1740		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü b
Bakır	10	43	48	5	3	-	109	Batman
Bakır	-	13	1	16	1	-	31	Yük
Eski bakır	-	-	-	4	-	-	4	Yük
Eski bakır	-	-	-	5	-	-	5	Batman
Köhne bakır	-	-	-	1	-	-	1	Yük
Maraş bakırı	23	17	117	45	-	37	239	Batman
Tokat bakırı	-	-	6	30	-	-	36	Batman
Kalay ve nişadır	-	-	-	-	-	28	28	Batman
Kalay ve nişadır	-	-	-	-	67	-	67	Halebî b.
Kalay	-	-	-	16	-	112	128	Batman
Kalay	-	-	6	27	-	-	33	Top

Kaynak: BOA, D.BŞM. 1935, s. 2-5; 1949, s. 2-5; 41049, s. 9-10, 15-17; 1940, s. 3; 2062, s. 3-4; 2186, s. 3-4, 15, 16, 27-29, 43-45, 55-56, 67- 69, 79-81, 91-92; 5222, s. 8-10; 2307, s. 3-4,

59 BOA, D.BŞM. 1935, s. 2-5; 1949, s. 2-5; 41049, s. 9-10, 15-17; 1940, s. 3; 2062, s. 3-4; 2186, s. 3-4, 15-16, 27-29, 43-45, 55-56, 67-69, 79, 80-81, 91-92; 5222, s. 8-10; 2307, s. 3-4, 15-16, 27-28, 39-40, 51-52, 63-64, 75-76, 87-88, 99-101, 111-112; 2391, s. 3-5, 15-17, 27-29; 2445, s. 3-7; BOA, MAD.d. 21150, s. 6-10.

15-16, 27-28, 39-40, 51-52, 63-64, 75-76, 87-88, 99-101, 111-112; 2391, s. 3-5, 15-17, 27-29; 2445, s. 3-7; BOA, MAD.d. 21150, s. 6-10.

1150/1737 yılında Antebli tüccarlar 17 batman Maraş bakırı, Siverekli tüccarlar da 1 yük bakır şehre getirip satmışlardır.

1151/1738 yılında Siverekli tüccarlar 45 batman Maraş bakırı, Diyarbekirli tüccarlar 5 batman eski bakır ve Germuşlu tüccarlar ise 14 yük bakır şehre getirdikleri ve sattıkları görülüyor. 1152/1739 yılında Karaköprülü tüccarlar 12 Halebî batman kalay getirip satmışlardır. Öyle anlaşılıyor ki bakır ve kalay ticareti daha çok Urfalı tüccarlar tarafından yapılmıştır.

Bakır ile kalay birbirlerinden ayrılmaz iki nesne. Bakırın günlük hayatta kullanılması özellikle mutfak malzemesi olarak kullanılırken, kalaysız mümkün değildir. Urfa şehir merkezinde bakırcılığın gelişmiş bir meslek olduğu anlaşılıyor. Zira şehre genellikle işlenmemiş bakırın girdiği ve burada mamul hale getirildiği görülüyor. Mutfak malzemesi, süs eşyası ve daha başka formlarda mamul hale getiriliyordu.

4.4. Kına

Şehirde ticarî mallar arasında bol miktarda görülen mallardan biri de boya malzemesi olan kınadır. Kına ticareti yapan tüccarlar değişik bölgelerden getirdikleri malın bir kısmını burada sattıkları ve geri kalanı da buradan başka yerlere gönderdikleri anlaşılmaktadır. Aşağıda şehre giren ve transit geçen kına ayrı tablolarda gösterildiği gibi, tüccarların ait oldukları şehirler de gösterilmiştir.

Tablo 14. *Şehre Giren Kınanın Yıllara Göre Dökümü*[60]

Yıllar	1735	1736	1737	1738	1739	1740		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü b.
Kına	-	5	-	13	4	30	52	Yük
Kına	66	84	80	154	-	-	384	Deve yükü
Kına	-	-	-	1	-	-	1	Katır yükü
Kına	-	14	4	5	-	8	31	Merkeb yükü
Kına	-	-	6	11	-	-	18	Tay

Kaynak: BOA, D.BŞM. 1935, s. 2-5; 1949, s. 2-5; 41049, s. 9-10, 15-17; 1940, s. 3; 2062, s. 3-4; 2186, s. 3-4, 15, 16, 27-29, 43-45, 55-56, 67- 69, 79-81, 91-92; 5222, s. 8-10; 2307, s. 3-4, 15-16, 27-28, 39-40, 51-52, 63-64, 75-76, 87-88, 99-101, 111-112; 2391, s. 3-5, 15-17, 27-29; 2445, s. 3-7; BOA, MAD.d. 21150, s. 6-10.

60 BOA, D.BŞM. 1935, s. 2-5; 1949, s. 2-5; 41049, s. 9-10, 15-17; 1940, s. 3; 2062, s. 3-4; 2186, s. 3-4, 15-16, 27-29, 43-45, 55-56, 67-69, 79, 80-81, 91-92; 5222, s. 8-10; 2307, s. 3-4, 15-16, 27-28, 39-40, 51-52, 63-64, 75-76, 87-88, 99-101, 111-112; 2391, s. 3-5, 15-17, 27-29; 2445, s. 3-7; BOA, MAD.d. 21150, s. 6-10.

Tablo 15. *Şehirden Transit Geçen Kınanın Yıllara Göre Dökümü*[61]

Yıllar	1735	1736	1737	1738	1739	1740		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü b.
Kına	-	39	2	-	-	-	41	Deve yükü
Kına	-	-	-	3	-	-	3	Merkeb yükü
Kına	-	-	-	-	25	-	25	Deve tay
Kına	3	-	-	-	-	-	3	Tay
Kına	4	10	13	31	31	9	98	Yük

Kaynak: BOA, D.BŞM. 1935, s. 2-5; 1949, s. 2-5; 41049, s. 9-10, 15-17; 1940, s. 3; 2062, s. 3-4; 2186, s. 3-4, 15, 16, 27-29, 43-45, 55-56, 67- 69, 79-81, 91-92; 5222, s. 8-10; 2307, s. 3-4, 15-16, 27-28, 39-40, 51-52, 63-64, 75-76, 87-88, 99-101, 111-112; 2391, s. 3-5, 15-17, 27-29; 2445, s. 3-7; BOA, MAD.d. 21150, s. 6-10.

1148/1735 yılında şehre giren 66 deve yükü kınayı getiren tüccarların ait olduğu şehirler belirtilmiyor.

1149/1736 yılında Musullu tüccarların şehre 4 yük kına getirdikleri ve burada sattıkları görülüyor.

1151/1737 yılında Diyarbekirli tüccarlar 3 merkeb yükü kına getirip satmışlardır. Mardinli tüccarlar 4 yük, Halepli tüccarlar 1 merkeb yükü, Musullu tüccarlar 6 tay ve Germuşlu tüccarlar da 2 yük kına şehre getirdiler ancak malları burada satmayıp, başka yerlere gönderdiler.

1152/1738 yılında Mardinli tüccarlar 31 yük kınayı şehirden transit olarak geçirmişlerdir.

1153/1740 yılında Musullu tüccarların 4 yük kına getirdikleri bunun 2 yükünü burada sattıkları geri kalan 2 yükü de başka yerlere götürdükleri, Halepli tüccarların ise 10 yük kına getirdikleri ve tamamını burada sattıkları görülüyor.

5. DİĞER ÜRÜNLER

5.1. Kahve

Kahve üretim, satış ve tüketiminde çok çeşitli değişmelere maruz kalmış bir üründür. Kahvenin ilk vatanı Yemen'dir. Buradan yüklenip Mısır'a giden kahve, oradan gemilerle Marsilya'ya götürülüp karayolu ile Avrupa'ya yayılıyordu. Yine Kahire'den kervanlarla İstanbul, Suriye, Bağdat, İran ve Hindistan'a da gidiyordu.[62] Kahvenin anayurdu esas itibariyle Akdeniz bölgesi idi.

61 BOA, D.BŞM. 1935, s. 2-5; 1949, s. 2-5; 41049, s. 9-10, 15-17; 1940, s. 3; 2062, s. 3-4; 2186, s. 3-4, 15-16, 27-29, 43-45, 55-56, 67-69, 79, 80-81, 91-92; 5222, s. 8-10; 2307, s. 3-4, 15-16, 27-28, 39-40, 51-52, 63-64, 75-76, 87-88, 99-101, 111-112; 2391, s. 3-5, 15-17, 27-29; 2445, s. 3-7; BOA, MAD.d. 21150, s. 6-10.

62 Hattox 1998: 23-24.

Avrupa'da kahve modasının yayılmasıyla birlikte, Osmanlı ülkesinden yapılan kahve ithalatı yükselmeye başladı. Bu durum kendisi de önemli bir kahve tüketicisi olan Osmanlı ülkesinde, kahve kıtlığına ve fiyatların yükselmesine sebep oldu. 18. yüzyılın başlarında ihraç talebinin artışı sonucu kahve fiyatları artmış ve bu fiyat artışları yanında ortaya çıkan kıtlık, Osmanlı tebası arasında şikayetlerin yükselmesine sebep olmuştur. Bu sebeple 1707 yılında kahve ihraç yasağı kondu ve bu yasak daha önce 1673'de konulan yasaktan çok daha sıkı tutuldu.[63]

Kahve 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hem evlerde hem de kahvehanelerde içildi; 18. yüzyılın başlarında daha da yaygınlaştı. Ancak 17. yüzyılda kahve tüketimi padişah emriyle sık sık yasaklandı, hatta bu yüzden kahvehaneler kapanmak zorunda kaldı. Bu yüzden kahve ithal eden tüccarlar zarar etmişler, iç ve dış gümrük mültezimlerinin getirdiği kaçak kahveye de müşteriler yüksek fiyat ödemek zorunda kalmışlardır.[64]

Tablo 16. *Şehre Giren Kahve'nin Yıllara Göre Dağılımı*[65]

Yıllar	1735	1736	1737	1738	1739	1740		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü b.
Kahve	-	-	-	-	-	2	2	Katır yükü
Kahve	-	-	-	1	4	1	6	Merkeb yükü
Kahve	-	-	-	1	-	-	1	Yük
Kahve	27	-	-	-	-	-	27	Batman

Kaynak: BOA, D.BŞM. 1935, s. 2-5; 1949, s. 2-5; 41049, s. 9-10, 15-17; 1940, s. 3; 2062, s. 3-4; 2186, s. 3-4, 15, 16, 27-29, 43-45, 55-56, 67- 69, 79-81, 91-92; 5222, s. 8-10; 2307, s. 3-4, 15-16, 27-28, 39-40, 51-52, 63-64, 75-76, 87-88, 99-101, 111-112; 2391, s. 3-5, 15-17, 27-29; 2445, s. 3-7; BOA, MAD.d. 21150, s. 6-10.

Tablo 17. *Şehirden Transit Geçen Kahve Miktarı*[66]

Yıllar	1735	1736	1737	1738	1739	1740		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü b.
Kahve	-	-	1	-	1	2	3	Yük
Kahve	-	-	8	3	10	10	31	Merkeb yükü

Kaynak: BOA, D.BŞM. 1935, s. 2-5; 1949, s. 2-5; 41049, s. 9-10, 15-17; 1940, s. 3; 2062, s. 3-4; 2186, s. 3-4,15, 16, 27.

63 Erim 1984: 122.

64 Faroqhi 2000: 237.

65 BOA, D.BŞM. 1935, s. 2-5; 1949, s. 2-5; 41049, s. 9-10, 15-17; 1940, s. 3; 2062, s. 3-4; 2186, s. 3-4,15, 16, 27, 5222, s. 8-10; 2307, s. 3-4, 15-16, 27-112; 2391, s. 3-5, 15-17, 27-29; 2445, s. 3-7; BOA, MAD.d. 21150, s. 6-10.

66 S BOA, D.BŞM. 1935, s. 2-5; 1949, s. 2-5; 41049, s. 9-10, 15-17; 1940, s. 3; 2062, s. 3-4; 2186, s. 3-4,15, 16, 27.

1150/1737 yılında Görenli tüccarlar 1 yük kahve şehre getirmişler ancak satmadan başka yere götürmüşlerdir.

1151/1738 yılında Birecikli tüccarlar 1 yük kahve getirip satmışlardır.

1152/1739 yılında Antebli tüccarlar 1 merkeb yükü, Birecikli tüccarlar 1 merkeb yükü ve Rakkalı tüccarlar da 1 merkeb yükü olmak üzere toplam 3 merkeb yükü kahveyi şehirden transit olarak geçirmişlerdir.

1153/1740 yılında Karaköprülü tüccarlar 1 merkeb yükü kahveyi şehre getirip satmışlardır. Birecikli tüccarlar 1 merkeb yükü ve Antebli tüccarlar 3 merkeb yükü kahveyi şehre getirmişler ancak şehirde satmayıp, başka yere götürmüşlerdir.

Urfa kültürün önemli bir yere sahip olan kahvenin şehre az miktarda girdiği görülüyor. Oysa aynı dönemde şehirde kavrulmuş ve dövülmüş kahvenin satıldığı bir tahmishane vardı. Bunun sebebi kahvenin uzak yerlerden gelmesinden ötürü fiyatının yüksek olması nedeniyle bütün halk tabakaları tarafından tüketilemediği ihtimali düşünülebilir. Bununla ilgili yazılı belgelerde kaydı bulunmayan ancak yaşanan bir vakıa olarak bir şey daha söylenebilir; yörenin kültürüne göre kahve öyle her aile tarafından kullanılabilecek bir malzeme olmadığıdır. Bunun için toplumun "ileri" gelen aileleri arasında yer almak gerekiyordu. Bu kültür yakın zamanlara kadar devam etmiştir.

5.2. Tütün

Tablo 18. *Şehre Giren Tütünün Yıllara Göre Dağılımı*[67]

Yıllar	1735	1736	1737	1738	1739	1740		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü b.
Tütün	-	-	-	283	23	2	308	Yük
Tütün	32	-	167	79	-	-	278	Deve yükü
Tütün	-	-	-	10	-	13	23	Batman
Tütün	-		-	1	-	-	1	Tay
Tütün	-	1	4	3	-	-	8	Katır yükü

Kaynak: BOA, D.BŞM. 1935, s. 2-5; 1949, s. 2-5; 41049, s. 9-10, 15-17; 1940, s. 3; 2062, s. 3-4; 2186, s. 3-4,15, 16, 27; 5222, s. 8-10; 2307, s. 3-4, 15; 2445, s. 3-7; BOA, MAD.d. 21150, s. 6-10.

Tütün ticaretinin büyük kısmının Urfalı tüccarlar tarafından yapıldığı görülüyor. Bunların dışında 1150/1737 yılında Diyarbekirli tüccarlar 4 katır yükü, 1151/1738 yılında ise Musullu tüccarlar 1 yük tütünü şehre getirmişler ancak satmadan başka yere götürmüşledir.

67 BOA, D.BŞM. 1935, s. 2-5; 1949, s. 2-5; 41049, s. 9-10, 15-17; 1940, s. 3; 2062, s. 3-4; 2186, s. 3-4,15, 16, 27, 5222, s. 8-10; 2307, s. 3-4, 15; 2445, s. 3-7; BOA, MAD.d 21150, s. 6-10.

5.3. Sabun

Temizlik malzemesi olan sabun yine en çok gelen mallardan bir tanesidir. Bu yüzyılda şehirde birçok hamamın olduğunu bilinmektedir. Hamam sayısının fazla olmasının yanında halkın temel temizlik malzemesi olarak sabun kullanılması sebebiyle bu malın şehre bol miktarda girişini sağlamıştır.

Tablo 19. *Şehre Giren Sabunun Yıllara Göre Dökümü*[68]

Yıllar	1735	1736	1737	1738	1739	1740		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü b.
Sabun	-	23	7	3	-	3	36	Deve yükü
Sabun	147	241	213	815	173	89	1678	Merkeb yükü
Sabun	27	-	-	23	-	50	100	Yük
Sabun	-	2	12	8	2	-	24	Katır yükü

Kaynak: BOA, D.BŞM. 1935, s. 2-5; 1949, s. 2-5; 41049, s. 9-10, 15-17; 1940, s. 3; 2062, s. 3-4; 2186, s. 3-4, 15, 16, 27-29, 43-45, 55-56, 67- 69, 79-81, 91-92; 5222, s. 8-10; 2307, s. 3-4, 15-16, 27-28, 39-40, 51-52, 63-64, 75-76, 87-88, 99-101, 111-112; 2391, s. 3-5, 15-17, 27-29; 2445, s. 3-7; BOA, MAD.d. 21150, s. 6-10.

Tablo 20. *Şehirden Transit Geçen Sabun Miktarının Yıllara Göre Dökümü*[69]

Yıllar	1735	1736	1737	1738	1739	1740		
Mal cinsi	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Miktar	Toplam	Ölçü b.
Sabun	-	-	4	-	-	1	5	Katır yükü
Sabun	-	3	9	-	23	-	35	Merkeb yükü
Sabun	-	-	21	5	-	3	29	Deve yükü
Sabun	10	12	89	16	34	5	166	Yük

Kaynak: BOA, D.BŞM. 1935, s. 2-5; 1949, s. 2-5; 41049, s. 9-10, 15-17; 1940, s. 3; 2062, s. 3-4; 2186, s. 3-4, 15, 16, 27-29, 43-45, 55-56, 67- 69, 79-81, 91-92; 5222, s. 8-10; 2307, s. 3-4, 15-16, 27-28, 39-40, 51-52, 63-64, 75-76, 87-88, 99-101, 111-112; 2391, s. 3-5, 15-17, 27-29; 2445, s. 3-7; BOA, MAD.d. 21150, s. 6-10.

1148/1735 yılında şehre giren 27 yük sabunun sadece 4 yükünün Musullu tüccarlar tarafından getirildiği ve burada satıldığı görülüyor. Geri kalan malın hangi şehirlerden geldiği kaydedilmemiştir.

68 BOA, D.BŞM. 1935, s. 2-5; 1949, s. 2-5; 41049, s. 9-10, 15-17; 1940, s. 3; 2062, s. 3-4; 2186, s. 3-4, 15-16, 27-29, 43-45, 55-56, 67-69, 79, 80-81, 91-92; 5222, s. 8-10; 2307, s. 3-4, 15-16, 27-28, 39-40, 51-52, 63-64, 75-76, 87-88, 99-101, 111-112; 2391, s. 3-5, 15-17, 27-29; 2445, s. 3-7; BOA, MAD.d. 21150, s. 6-10.

69 BOA, D.BŞM. 1935, s. 2-5; 1949, s. 2-5; 41049, s. 9-10, 15-17; 1940, s. 3; 2062, s. 3-4; 2186, s. 3-4, 15-16, 27-29, 43-45, 55-56, 67-69, 79, 80-81, 91-92; 5222, s. 8-10; 2307, s. 3-4, 15-16, 27-28, 39-40, 51-52, 63-64, 75-76, 87-88, 99-101, 111-112; 2391, s. 3-5, 15-17, 27-29; 2445, s. 3-7; BOA, MAD.d. 21150, s. 6-10.

1149/1736 yılında Siverekli tüccarlar 3 merkeb yükü, Germuşlu tüccarlar 2 merkeb yükü, Halepli tüccarlar 23 deve yükü ve Antebli tüccarların 2 katır yükü mal getirip burada sattıkları, Mardinli tüccarların ise 12 yük sabunu buradan transit geçirdikleri görülüyor.

1150-1737 yılında Germuşlu tüccarlar 28 merkeb yükü, Musullu tüccarlar 7 katır yükü, 1 merkeb yükü, Antebli tüccarlar 2 katır yükü, merkeb yükü, Mardinli tüccarlar 1 katır yükü, Halepli tüccarlar 18 merkeb yükü ile 2 katır yükü sabun getirdikleri tamamını burada sattıkları anlaşılıyor.

1151-1738 yılında Germuşlu tüccarlar 9 merkeb yükü sabunu getirip burada sattıkları gibi 10 yük de transit olarak geçirmişlerdir. Musullu tüccarlar 2 katır yükünü burada satmışlar ve 5 yükünü de satmadan başka yerlere göndermişlerdir. Halepli tüccarların 23 yük, 6 katır yükü ve 8 merkeb yükü sabun getirdikleri ve tamamını burada sattıkları görülüyor.

1152-1739 yılında sadece Siverekli tüccarların 2 katır yükünü burada sattıkları ve 23 yükünü de burada satmayıp transit geçirdikleri tespit edilebiliyor.

1153-1740 yılında Halepli tüccarlar 25 yük, Musullu tüccarlar 25 yük mal getirip satmışlar. Yine Musullu tüccarlar 3 yükü de transit olarak geçirmişlerdir.

SONUÇ

Urfa Gümrük Defterleri'nden çıkardığımız ürün kompozisyonu ve bu ürünlerden oluşturduğumuz tablolar birçok açıdan değerlendirilebilir. Her şeyden önce bu ürün kompozisyonundan, Osmanlı coğrafyasında bir iç gümrük olan Urfa şehrine çok çeşitli ürünlerin girdiğini tespit etmiş bulunuyoruz. Ayrıca Urfa'nın konumu itibariyle cazip bir ticaret merkezi olduğunu söylemek de mümkündür. Şehre giren ürün çeşitleri şehrin refah seviyesini ve alım gücünü de ortaya koymaktadır. Bu açıdan ürün kompozisyonuna baktığımızda halkın bu günkü tabirle daha çok "orta sınıf" olduğu anlaşılmaktadır. Zira giyecek ürün olarak en çok pamuklu ürünler yer almaktadır. Zengin tabakanın rağbet edeceği ürünler örneğin ipeğin çok az miktarda girdiği görülmektedir. Yine gelen ürünlerin ölçekleri bize aynı zamanda taşımacılıkta kullanılan hayvanların cinsini de vermektedir. Buna göre deve, at, eşek ve katır bölgede taşımacılıkta kullanılan hayvanlar arasında yer almaktadır.

Defterlerde ürün kompozisyonu yanısıra şehre ürün getiren tüccarların lakaplarından nereli olduklarını tespit etmek de mümkün olmaktadır. Urfa'ya ürün getirenlerin büyük çoğunluğunun yakın çevreden; Musullu, Diyarbekirli, Karaköprülü, Behisnili, Mardinli, Birecikli, Hısn-ı Mansurlu, Palulu, Antepli, Maraşlı, Halepli, Gergerli, Rakkalı, Siverekli, Urfalı, Malatyalı tüccarlardan oluştuğu görülüyor. Yine tüccarların çoğunluğunu Müslümanların oluşturdukları, isimlerinden anlaşılıyor. Müslümanlardan sonra Yahudi ve Ermeniler gelmektedir. Bunlardan Urfa'da meskün olanlar olduğu gibi, başka yerlerde bulunanlar da vardı.

Müslüman ve gayrimüslim tüccarların genelde aynı malları başka yerlerden getirip burada pazarladıkları görülüyor. Sadece dikkati çeken husus lüle ticaretinin daha çok yahudi tüccarlar tarafından yapılmasıdır.

Urfa'nın çevresinde Ermeni tüccarların daha çok Urfa'ya bağlı Germuş köyünde ikamet ettikleri görülmektedir. Müslüman tüccarların en çok ikamet ettikleri köy ise Karaköprü'dür. Yahudilerin ise daha çok şehir merkezinde ikamet ettikleri ve buradan ticaretle meşgul oldukları anlaşılıyor.

KAYNAKÇA

Araştırma ve İncelemeler

Akgündüz, A. 1991. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri 3*, İstanbul.

Emecen, F. 1993. "Cullah" *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* 8: 83-84.

Erdem, S. 1997. "Car" *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* 7: 157.

Erim, N. 1984. *Onsekizinci Yüzyılda Erzurum Gümrüğü*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Faroqhi, S. 2000. *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Genç, M. 2000. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken, İstanbul.

Gürçay, H. 1969. "Urgan ve Urgancılık" *Türk Etnografya Dergisi* 11: 13-26.

Hattox, Ralph S. 1998. *Kahve ve Kahvehaneler* (çev.) Nurettin Elhüseyni, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

İnalcık, H. 2000. "İmtiyâzât, Osmanlı Dönemi Kapitülasyonların Karakter ve Mahiyeti" *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* 22: 245-252.

Kütükoğlu, Mübahat S. 1980. "Osmanlı Gümrük Kayıtları" *Osmanlı Araştırmaları* I: 219-234.

Önay, Mustafa N. 2001. *Doğunun Altı Kapısı*, Kaknüs Yayınları, İstanbul.

Uludağ, S. 1998. "Abâ" *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* 1: 4-5.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, D.BŞM: Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi 1935.

BOA, D.BŞM: Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Evrakı 940.

BOA, D.BŞM: Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Evrakı 1949.

BOA, D.BŞM: Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Evrakı 2062.

BOA, D.BŞM: Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Evrakı 2186.

BOA, D.BŞM: Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Evrakı 2307.

BOA, D.BŞM: Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Evrakı 2391.

BOA, D.BŞM: Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Evrakı 2445.

BOA, D.BŞM: Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Evrakı 5222.

BOA, D.BŞM: Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Evrakı 41049.

BOA, MAD.d: Maliyeden Müdevver Defterler 21150.

9

MUHASEBE DÜZENİ AÇISINDAN TRABZON AMBARININ İCMAL KAYITLARI (1723-1746)

Temel Öztürk[*]

GİRİŞ

Büyük imparatorluklarda olduğu gibi, Osmanlılarda da gelir ve harcama gerektiren vazifeler muhasebe sistemi üzerinden kendine has özellikleriyle kayıt altına alınırdı. Bu sistem merkezi bürokrasinin kontrol aracı olarak pratik kayıt sistemlerini kalemlere göre farklı formlar halinde kullanıma matuf kılması yanında[1] diğer milletlerle olan değişiklikleri de kendi içinde barındırmaktadır.[2] Bu yönüyle tarihi süreçte farklı inanç ve kültürlere ait yönetimlerin muhasebe sistemleri üzerinde yapılacak çalışmalar, milletlerin birbirleriyle etkileşimini veya ayrımını da ortaya koyar.[3] İşte bu çalışmada, sahip olduğu coğrafya üzerinde şimdi birçok devlet bulunan Osmanlı İmparatorluğu'nun maliyesindeki kayıt sisteminde biraz daha spesifik olarak muhasebe başlığıyla yer alan Trabzon ambarının icmal kayıtlarındaki muhasebe düzeninden bahsedilecektir.

Bilindiği gibi icmal, tutulan hesapları toplu halde kısaltarak gösteren defter ya da cetveldir.[4] Arapça bir sözcük olan icmal ayrıntıya girişmeksizin bir sözün genel olarak açıklanması anlamına geldiği gibi uzun bir hesaptan çıkarılan özet anlamına da gelir.[5] Yani konsolide edilmiş (icmal-i muhasebe) yıllık toplam anlamında da kullanılır.[6] Bu anlamları itibariyle icmal, herhangi bir hesabın toplamı ve özetini ifade eder.[7] Böylece icmal kayıtları devlete ait gelirlerin kimler tarafından tasarruf edildiğini, gelirlerin harcandığı yerleri, idari birimleri ve toplam miktarları içeren kaynaklardır. Bu tanımlardan da anlaşılacağı üzere muhasebe icmalleri ayrıntılı olarak tutulan hesapları kısaltarak toplu bir halde vermek için düzenlenirdi. Bu husus muhasebe icmal defterlerinin oluşmasındaki temel mantığa uygun olarak hesaplar üzerinde hızlı ve etkili bir kontrolü sağlardı. Nitekim bu defterler merkezdeki malî büro şeflerinin denetimleri açısından tamamıyla pratik kullanım amacına matuftur.

* *Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ortahisar/Trabzon, tozturk61@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7856-9809.*

1 Sargiacomo 2006: 481-486; Jones 1989: 59-71; Jones 1992.
2 Liyanarachchi 2009: 101-120.
3 Napier ve Carnegie 2002: 689-718.
4 Pakalın 1993: 24.
5 Şemseddin Sâmi 1989: 74.
6 Güvemli 1998: 838.
7 Redhouse 1978: 30.

Mali sistem içerisinde bu defterler ile benzer özellikte görünen kayıtlar mevcuttur. Tahrir sistemindeki *mufassal icmal* olarak isimlendirilen *muhasebe-icmal* defterleri buna bir örnektir.[8] Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520-1566) ilk yıllarına ait tahrir sonuçlarını ihtiva eden bu tür defterler, o yıllardaki timar sisteminin uygulandığı Anadolu ve Rumeli'nin genel bir tablosunu vermekle birlikte mufassal defterlere dayanarak hazırlanmaktaydı.[9] Üzerinde durduğumuz icmaller ise muhasebe başlıkları yanında günlük kayıtlara dayanarak oluşturulması dolayısıyla tahrir sistemindeki icmallerden ayrılır. Gerçi bu anlamda muhasebe başlıklı icmallerde de bir genel hesap bilgisine dayalı çıkarılan toplam veriler mevcuttur, ama bunlar sadece bir işletmenin kendi iktisadî faaliyetleri içerisindeki günlük kayıtların özetlerini yansıtır. Yani buradaki işlem, gelir ve giderin muhasebesidir. Muhasebe icmallerinden kasıt da gelir ve giderin özet veya toplu olarak kayıtlara geçirilmesidir. Böylece çalışma içerisinde değerlendirilen Trabzon ambarına yönelik *icmâl-i muhasebe* başlıklı kayıtların muhasebe uygulamalarına dayalı her türlü iktisadî faaliyeti içermesi bakımından tahrir sistemindeki mufassal icmallerden farklı olduğu görülmektedir.

Malî sistemde bir önceki yılın gelir ve giderlerini göstermek üzere yılsonunda yapılan ve birer *muhasebe bilançosu* niteliği taşıyan bütçeler de, tertip tarzı itibariyle çalışma konusu olan muhasebe icmal kayıtlarına çok benzemektedir. Zira bunlardan özet niteliğinde olanlar *icmal-i muhasebe* kaydıyla başlamakta ve hemen hemen *muhasebe icmallerinin* alt başlıklarından oluşmaktadırlar.[10] Ancak merkezde bulunan bu bütçeler sadece hazine-i amiredeki yani padişah hasları olarak ifade edilen gelir ve giderin periyodik olarak kaydedildiği kesin hesap cetvelleri olduğundan,[11] merkezle taşra arasındaki malî ilişki ağının izahı açısından eyaletlerin veya herhangi bir işletmenin bütçesini yansıtan muhasebe icmallerinden daha fazla bir öneme sahip değildir. Böylece taşra işletmelerindeki muhasebe icmallerinin incelenmesi ehemmiyet taşır.

Bilindiği üzere devletin malî yapısında her ne kadar taşra defterdarlıkları mevcudiyetlerini muhafaza etse de, bunların gelir ve giderlerine dair kayıtlar merkez maliyesinde bulunuyordu. Taşranın gelir ve giderini hatta sadece taşranın değil tüm devletin gelir ve giderini en üst düzeyde Baş Muhasebe Kalemi kontrol ediyordu. Bu yönde merkezde, en uzak eyaletleri kontrol edebilecek düzeyde uzmanlaşmış bir maliye bürokrasisinin oluşması XVII. yüzyılın ortalarında tamamlandı.[12] Ancak buna karşın merkez yönetimindeki muhasebe kayıt düzeni 16. yüzyılda tamamlanmış ve ayrıntılı bir değişiklik olmadan 18-19. yüzyıla kadar uzun bir dönem devam etmiştir.[13]

Çalışmamızda konu değeri taşıyan ambar icmalleri de az önce ifade edilen hazine-i amire bütçeleriyle aynı fonksiyonel işlev doğrultusunda iktisadî faaliyet yürüten bir işletme olarak Trabzon

8 Emecen 1996:. 37-44.

9 1530 tarihinde hazırlanan ve 1520-1530 arasındaki tahrir sonuçlarını içeren bu defterler önemi itibariyle Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı tarafından tıpkıbasımı ve transkripsiyonu yapılarak neşredilmiştir (*387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530)*, 1997). Ayrıca bu defterlerin aslı için bkz. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA),Tapu Tahrir Defterleri (TD), 166; 167; 370; 387; 438; 998.

10 Osmanlı bütçeleri hakkında geniş bilgi için bkz. Genç ve Erol 2006.

11 Özvar 2006: 197-198.

12 Genç ve Özvar 2006: 15.

13 Güvemli 1998: 645.

ambarının bütçe özetini yansıtmaktadır. Buradaki muhasebe icmalleri, gelecekteki rakamları değil de, geçmişte gerçekleşen nakdî rakamları ve bunlara yönelik uygulamaları ihtiva ettiklerinden ötürü dönemin bütçeleriyle benzer, ancak modern bütçelerden farklı olarak; geleceğe değil geçmişe atıfta bulunmakta, yani deyim yerindeyse bir *ex-post* bütçe özelliği göstermektedirler.[14] Haliyle bütçe olarak da ifade edilen bu muhasebe icmalleri merkezî hazineye mahsus bir muhasebe tekniği olmayıp Osmanlıların malî teşkilat sürecinde devletin diğer kurumlarında da devam eden bir malî teknik olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar merkez ve eyaletlerdeki gelir-giderin temel muhasebe yapısından işletim alanlarının işlevine yönelik *icmâl-i muhasebe* başlıklı defterler olarak kayıtlarda yer alır.[15]

Öte yandan Osmanlılarda devlet bütçesi olarak bilinen yıllık muhasebe bilançolarına benzer kayıt sistemi vilayetlerde de tutulmakta ve bunlar da *icmâl-i muhasebe* başlıklı defterler olarak karşımıza çıkmaktadır.[16] Bu defterler devletin ekonomiden alıp kendi birimlerine, kurumlarına transfer ettiği değerlerin kimlere, hangi gruplara ve ne tür mal ve hizmetlere nasıl bölüştürüldüğünü ve bunun uzun vadede nasıl değiştiğini gösteren rakamları içermesiyle Osmanlı malî sistemini anlamaya yardımcı olacak önemli kayıtlardır. Vilayetlerdeki bu defterlerin ortaya çıkışı; 16. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Anadolu ve Rumeli eyalet sınırları dışında kalan ve fetihler sonucu kurulan vilayetlerdeki defterdarlıkların teşekkülüyle yakından ilgilidir. Bu şekliyle vilayetlerdeki muhasebe icmal defterleri buradaki defterdarların kontrolünde düzenlenirlerdi.[17] İcmal olarak ifade edilen muhasebe başlıklı bu defterler, muhasebesi tutulan alanlara yönelik kesin hesap cetvellerini oluşturur. Bu defterler, vilayet hazinesinin giriş-çıkış kayıtlarının tutulduğu ruznamçe defterleri[18] esas alınarak hazırlanır ve gelir-gider hesaplarını toplamak kaydıyla teftiş için belirli periyotlar içerisinde merkez maliye bürolarına gönderilirlerdi.[19] Ruznamçelere dayalı olarak günlük gelirin mevcut nakit ile toplamından o günkü giderler düşülerek ertesi güne devredilecek bakiye bulunup mizan (sağlama) yapılırdı.[20] İşte bu hususta taşranın malî yapısı içerisinde teşekkül eden icmaller daha çok spesifik olup tam anlamıyla bir muhasebe kaydı özelliği gösterirler. Yani taşrada her hangi bir işletmeye veya bölgeye ait özel uygulamalar sonucu tutulan kayıtlar bazında değerlendirilebilirler.

Taşradaki işletim alanlarına yönelik olan bu muhasebe icmal defterleri, iktisadî işletmelerin tümünde gözlenmektedir. Ancak bunlardan hem devlet kontrolünde hem de özel teşebbüs eliyle idare edilenler arasında yer alan vilayetlerdeki ambarların işletimi ayrı bir yere sahiptir. Bilindiği üzere ambarlar, devletin belirlediği eminlerle idare edilirdi. Ambar işletimi; devletin ya da vilayet yöneticilerinin isteği doğrultusunda harcanmak üzere vilayetteki aynî malların muhafazası üzerinden gerçekleştirilen iktisadî bir faaliyetti. İşletmeden sorumlu olan kişi öncelikle vilayetin mevcut imkânlarıyla sonraki ihtiyaçlar doğrultusunda kullanılmak üzere bilhassa iaşe ve hububat cinsinden emtialar ile ambarları doldurmaktaydı. İşletme sahibi bunları ihtiyaç anında aynî olarak dağıtabildiği gibi nakdî olarak yani satım usulüyle de dağıtabilmekteydi. Bazen ambarlardaki miktarın

14 Özvar 1999: 151.
15 BOA, Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi (D.BŞM.) 2640, s. 2-3.
16 BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.) 3375, s. 118.
17 Sahillioğlu 2006: 154.
18 Muhasebe dilinde *jurnal* veya *yevmiye defteri* anlamına gelen bu defterler, iktisadi faaliyet gösteren hazinenin, herhangi bir işletmenin veya eyaletin günlük olarak gelir-gider veya giriş-çıkış kayıtlarının tutulduğu defterlerdir. Geniş bilgi için bkz. Sahillioğlu 2006: 149-151; Tabakoğlu 1985: 74-82.
19 Aydın ve Günalan 2008: 188.
20 Sahillioğlu 2006: 154.

ihtiyacı karşılamadığı durumlarda devlet, hazineden işletme sahibine nakit destek sağlamaktaydı. İşte bu çerçevede ambarların işletimi, muhasebe icmalleri açısından da işletmeyi yönetenin görevde olduğu sürece ayrıntılı ve düzenli listelerin bize ulaşmasını sağlar. Eminler bu listelerde ambar işletiminde görevde kaldıkları süre içerisindeki tüm hesapları kaydederlerdi. Görevden ayrılacakları zaman icmal defterleri halinde kendi dönemleri içerisindeki kesin hesabı bildiren kayıtları merkeze gönderirlerdi. Muhasebe icmallerini yansıtan bu kayıtlar merkezde defterdara bağlı mukataa kalemi tarafından kontrol edilirdi. Böylece bir ambar emininin dönemini kapsayan bu icmaller, geliri ve gideri göstermesi yanında denetleme amacını da taşırdı.

1. TRABZON AMBARINA AİT İCMAL KAYITLARININ ÖZELLİKLERİ:

Kayıt Sisteminin İskeleti (Ana Bölümler ve Alt Birimleri)

Siyakat yazısı ile yazılan icmal kayıtlarında hesaplar Arap ve bazen de Divanî rakamlarla tutulurdu. Siyakat, Arapça *siyâk* ve *siyâkat* sözleri *savk* kelimesinden türemiştir. *Savk* kelime manası ile hayvanı gütme, ardından yürütme, ilerletme, takip etme, iterek sürme gibi anlamlara gelmektedir. Önceleri, muhasebede kullanılmak üzere çok kısaltılmış ve noktasız yazı şekli (stenografik yazı) için verilen siyakat ismi, zamanla, bilhassa rakamlar ve daha sonra da muhasebe manasını kazandı.[21] Birçok İslam devletinde muhasebe kayıtlarında kullanılan siyakat yazısı bu nedenle bir ilim dalı olarak değer görmüş ve *ilm-i siyakat* olarak adlandırılmıştır.[22] İcmal kayıtlarında hesap işlemlerinin açıklanması rakamlardan başka gerektiğinde yazı ile de ifade edilmektedir. Hesaplar çoğunlukla akçe ve kuruş birimi üzerinden yapılırdı. Bazen de pâre biriminin kullanıldığı görülmektedir. İncelediğimiz ambar icmalleri kayıtlarında kuruş, esedî kuruş olarak değer bulmaktadır.

İcmal kayıtları bir ana bölüm ve onun alt birimlerinden oluşmaktadır. Değerlendirmeye aldığımız icmaller arasında farklı alt birimlerin yer aldığını görmekteyiz. Yine de tüm icmaller nezdinde dikkat çeken ana ve alt birimler aşağıdaki örnekler de olduğu gibidir. Bu yönde icmallerin ana bölümünü oluşturan ilk kısımları *icmâl-i muhasebe* ifadesiyle başlamakta ve kaydın tutulma amacı burada ayrıntılarıyla belirtilmektedir. Bu kısımda Trabzon ambarının iktisadî faaliyetine yönelik olmak üzere yapılacak işin türü, süresi, işi yapacak olanlar açıkça belirtilmektedir.

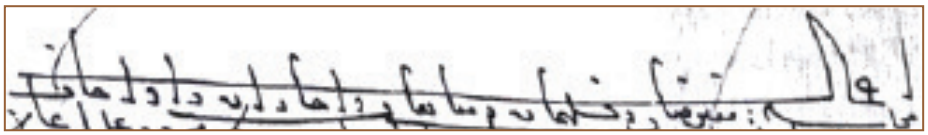

İcmal kaydının alt birimlerini oluşturan gelir ve gider alanları, kendi içinde birkaç kısımdan oluşmaktadır. Burada bazı kayıtlarda gelir ve giderlerin ayrıntıları belirtilirken bazılarında da çok kısa bilgiler yer almaktadır. Genellikle ayrıntılı olan icmal kayıtlarında, hesap dökümünün açıkça anlaşılması için *tahvil* denilen bilgi kayıtları da icmallere aynen işlenirdi.

21 Otar 1991: 13-14.
22 Öztürk 1996: 18-19.



Gelir kalemlerinden oluşan ambar icmallerindeki alt birimler aşağıdaki ifadelerle belirtilmektedirler:

fi'l-asl (asıl)



fi'l-asl-ı makbûz (makbuzun aslı)



fi'l-asl-ı îrâd (gelirin aslı)

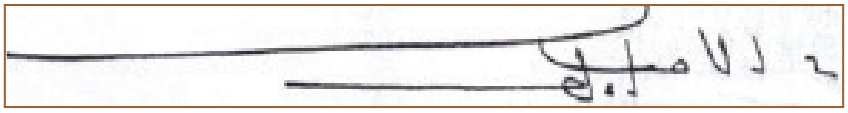

fasl-ı mezât (artırılan kısım)



Bu şekilde ifade edilen gelirler, işin yapılması için hazineden veya hazine aracılığıyla çeşitli kaynaklardan işi yapacak olan kişilere aktarılan miktarı içerir. Bu süreçte hazineden veya terekelerden aktarılacak miktarlar ayrı, devletin havale sistemi olarak da bilinen bir bölgenin çeşitli vergi gelirlerinden yerinde yapılacak ödemeler de ayrı bir toplam altında belirtilir ve her iki yekûn îrad yekûn olarak ana toplamı verirdi. Ayrıca giderler kısmında mirîden yani devletten de "ez-ziyâde" başlığı altında gelir kısmına dâhil edilecek taleplerin yer aldığı kayıtlar da görülmektedir.

Ambar icmallerinin bir diğer alt birimi olan giderler de, tafsilatlı bilgileri içeren tahvil kayıtlarıyla aşağıdaki ifadelerle belirtilirlerdi:

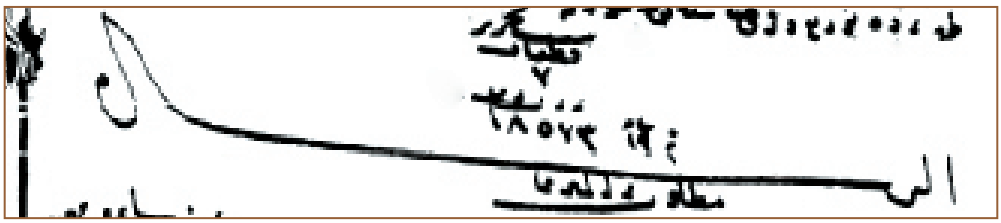

el-ihracât (giderler)



‘ani’l-havâlât (havale edilenler)



irsâliye (gönderilenler)

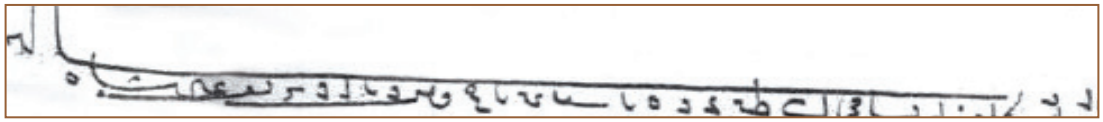

el-icârât (kiralar)



Gelir ve giderlerde herhangi bir indirim yapılacaksa bu husus *minhâ* terimiyle ifade edilirdi. Bu yönde *minha,* gelirin nereye harcandığını gösterirdi. Yani *minha*’da Osmanlı muhasebesinin temel yapısındaki toplama değil çıkarma mantığı görülmektedir. Bu da sağlama amacıyla uygulanırdı.

minhâ el-masârifât (masraflardan indirim)



Ambar icmallerinin son alt birimlerinden biri olan toplam kısmı gerek gelirlerde gerekse giderlerdeki tüm miktarı yansıtmakla beraber eminin elinde var olanı gösteren yekûn veya yekûn îrâd ifadeleriyle kayıtlarda belirtilirdi. Ancak icmal kayıtlarının yansıttığı muhasebe işlemi sonucu geriye herhangi bir meblağ kalmazsa, bu tür icmallerde yekûn ifadesi yer almazdı.



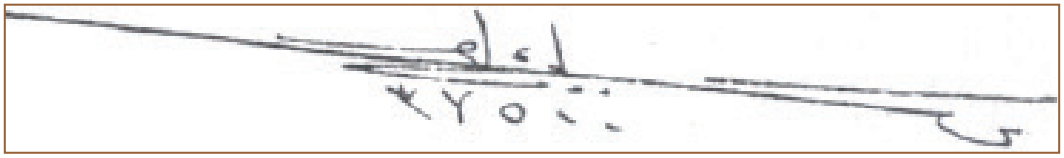

Öte yandan icmallerde aynî muhasebe işlemlerine yönelik toplam veya eminin elinde kalan miktar *el-bâkî* ifadesiyle kaydedilmektedir.

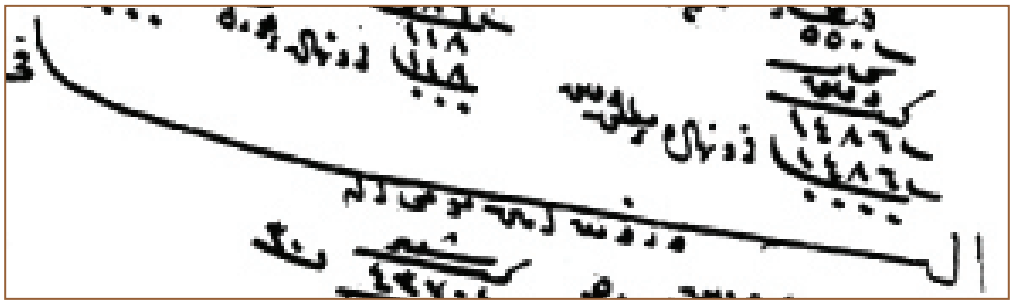

Trabzon ambar emininin elinde kalan bir miktar olursa bu da; *et-teslîmât* olarak kaydedilip hazineye aktarılır veya devletin isteği doğrultusunda ilgili yerlere havale edilirdi.

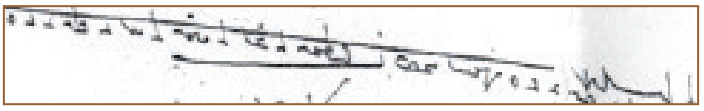

2.TRABZON AMBARINDA NAKDİ VE AYNİ MUHASEBENİN DEĞİŞMEYEN KAYIT SİSTEMİ: MERDİVEN YÖNTEMİ

Günümüzde kullanılan iki temel muhasebe kayıt yöntemi vardır. Bunlardan biri *Tek Taraflı Muhasebe Kayıt Yöntemi* diğeri ise Çift Taraflı Muhasebe Kayıt Yöntemidir. Her iki kayıt yönteminde de muhasebe ilke ve kurallarına uygunluk söz konusudur. Tek taraflı muhasebe kayıt yönteminde sadece gelirin veya sadece giderin yazılması esastır. Çift taraflı muhasebe kayıt yönteminde en az iki hesabın çalıştığı ve bunlardan birinin borçlanması durumunda diğerinin alacaklanması temeline dayandığı bilinmektedir.[23] Tarihi süreçte bu kayıt sistemlerinden başka bilhassa doğu İslam Medeniyeti tarafından kullanılan ve *Merdiven Yöntemi* olarak isimlendirilen kayıt sistemi

23 Döring ve Buchholz 2005: 24-25.

bu medeniyetlerde asırlarca etkin bir şekilde kullanılmıştır. Bu yönde *Merdiven Yöntemi* ilk önce Abbasilerde sonra İlhanlılarda kullanılmış olup Osmanlılar tarafından da benimsenerek çift taraflı kayıt yöntemine geçildiği 1839'a kadar devletin muhasebe sistemlerinde uygulanmıştır. Merdiven yöntemine dayalı muhasebe kayıt sistemi kendine has bir uygulama olup aynı zamanda günümüzde kullanılan tek taraflı ve çift taraflı muhasebe kayıt yöntemlerinin temel uygulamalarını da içinde taşıyan bir kayıt yöntemidir. Diğer bir ifade ile her iki yöntemin özelliklerini Merdiven muhasebe kayıt yönteminde açıkça görmek mümkündür. Bu durumda, *Merdiven Yöntemi* başlangıç tarihi itibariyle, tek taraflı ve çift taraflı muhasebe kayıt yöntemlerinden çok daha eski tarihlere dayanması nedeniyle, tek taraflı ve çift taraflı muhasebe kayıt yöntemlerinin oluşumunda etkili olduğu ifade edilebilir. Hatta bunlar arasında karma bir yöntem olduğu da söylenebilir.[24]

Farsça *Merdiban* ismini alan bu yöntemin özelliklerini İlhanlılar zamanında yazılan *Saadetname*, *Kanun-ı Saadet*, *Cemai'u-l Hesab* ve *Risale-i Felekiyye* (*Kitabü's-Siyakat*) isimli kitaplarda görebiliriz. Bu kitaplardan 1363 yılında yazılan Risale-i Felekiyye'nin (Kitabü's-Siyakat) yazarı Abdullah El-Mezanderani merdiven yöntemini kendisinin icat etmediğini ve kayıt prosedürlerini kısaltmak isteyenler tarafından geliştirildiğini belirtmektedir.[25] Merdiven Yöntemi hakkındaki bu kitaplardan en dikkat çekeni Kitabü's- Siyakat olmakla beraber[26] Osmanlılar döneminde bu yönde herhangi bir kitap çalışması bulunmadığı bilinmektedir. Bunun nedeni ise muhasebe kayıt yönteminin kural ve esaslarının usta-çırak ilişkisi yoluyla aktarılmış olmasıdır.

Merdiven muhasebe kayıt usulü devlet işletmeleri için tutulduğundan, yapılan iş ve işlemlere ilişkin kayıtların bu ilkenin temel düşüncesi çerçevesinde yapıldığından hiçbir şüphe yoktur. Merdiven yönteminde gelirlerin toplanması ve harcanması esası söz konusudur. Böylece gelir ve giderler alt alta yazılma yoluyla hesaplanır. Yani gelir ve harcama türleri ile tutarlarının alt alta sıralanması esastır. Haliyle sistem hem miktar ve hem de tutar yazmaya uygun bir özelliğe sahiptir. Bu yöntem devletin uzun dönem gelirlerinin tek bir kayıt ile yapılmasını da sağlamıştır.

Bu kayıt çerçevesinde üzerinde durulan icmal kayıtlarında muhasebe düzeni açısından kaydın niteliğini belirten ve yevmiye maddesi olarak isimlendirilen kelime, başlangıcı oluşturur ve bu kelimenin son harfi bir çizgi ile uzatıldıktan sonra yazılırdı. Bu özellik Abbasilerden Osmanlı İmparatorluğuna kadar devam etmiştir. Burada kelime ile kelimenin son harfi arasında uzun bir çizgi yer alır ve kayıt bunun altına yapılırdı.



Yine icmallerde tarihin yazılması Abbasilerden Osmanlı İmparatorluğu'na kadar devam eden ve bu süreçte de süre gelen muhasebe düzenine yansımış bir uygulamadır.

24 Elitaş vd. 2009: 43-44; Elitaş vd. 2008: 1776-1779.
25 Risale hakkında geniş bilgi için bkz. Abdullah Püser 2013.
26 Güvemli 2015: 18-42.



İcmal kayıtlarındaki muhasebe düzeninde yevmiye maddesine ilişkin olarak yapılan açıklamaların yarım sayfa sürdüğü bile gözlenmektedir. Aslında Abbasi ve İlhanlılarda genelde yevmiye çizgisinin üzerinde yer alan açıklamaların Osmanlılarda yevmiye çizgisinin altında yapıldığı görülmektedir.

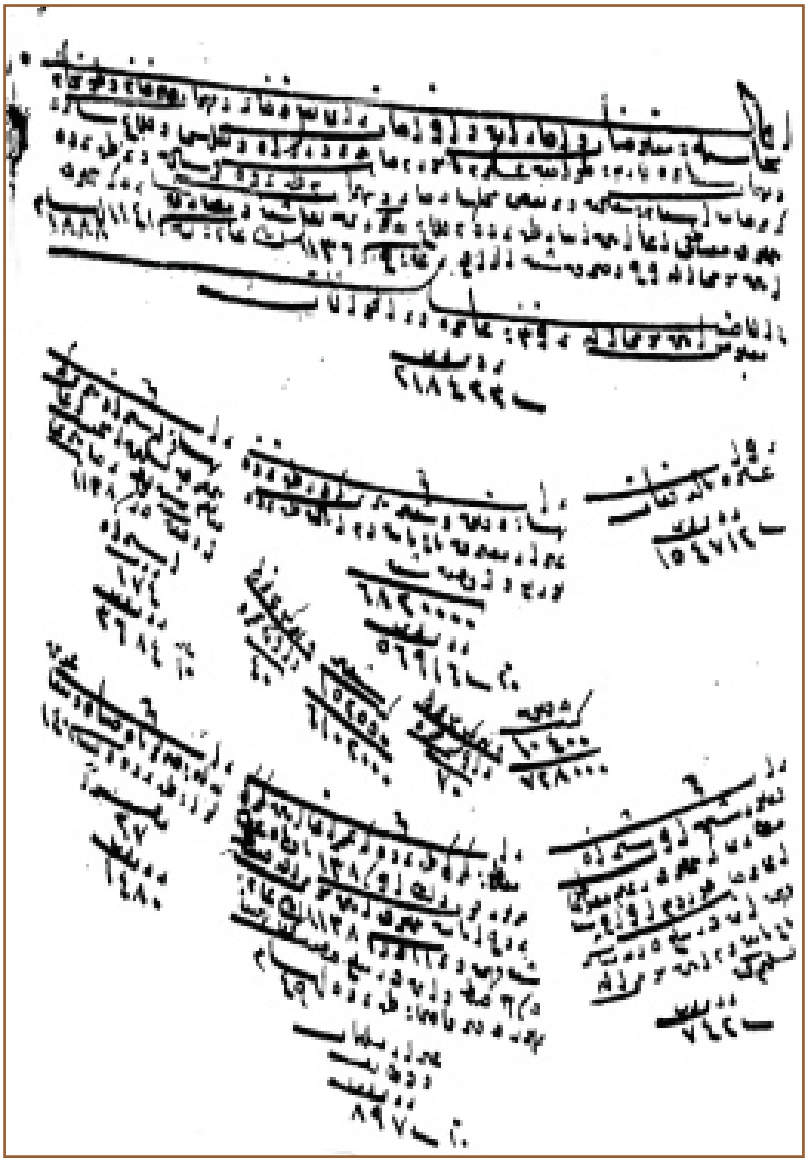

Trabzon ambar icmallerinde muhasebe düzeninin bir başka uygulaması olan ve yevmiye çizgisinin altında yer alan alt hesaplar günümüzdeki muhasebe teknikleri gibi değil yukarıdaki re-

simde de görüldüğü üzere bir üzüm salkımının aşağıya doğru olan akışı şeklinde yan yana veya çok uzunsa hem yan yana hem de alt alta kaydedilmektedir.

Yine günümüz muhasebe tekniklerinden ayrı olarak borç tutarlarının sağa, alacakların sola yazılması usulü yerine ambar icmallerinde gelirler de giderler de aynı hizada yer almaktadır. Öte yandan kayıtlardaki hata ve eksiklerin silinmeden, kazınmadan üzerine gayet okunaklı bir ekleme ile yazıldığı görülmektedir.

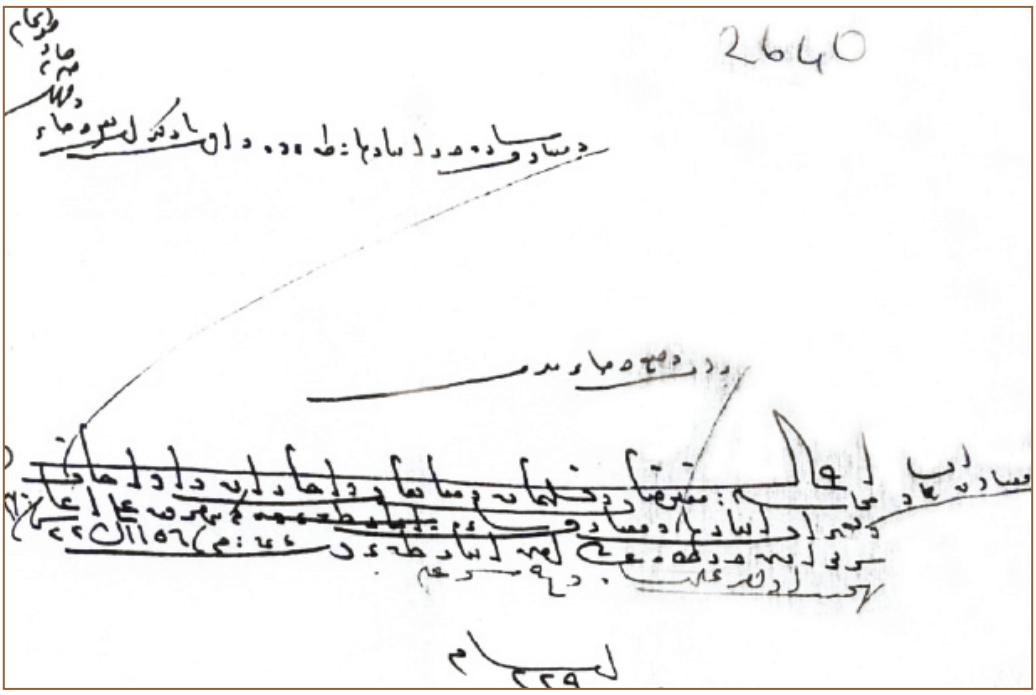

Trabzon ambar icmalleri üzerindeki muhasebe kayıt düzeninde son dikkat çekici husus ara ve sayfa sonu toplamlarının olmasıdır. Burada gelir ve giderler ayrı ayrı toplanıp geride kalan miktar rakam cinsinden bazen de yazı ile belirtilmektedir.

3. TRABZON AMBARI ÖLÇEĞİNDE ÖRNEK DEFTERLER: NAKDİ VE AYNÎ MUHASEBE KAYDI

1723-1746 zaman dilimi içerisinde Trabzon ambar icmallerine yönelik 3 defter elimizde bulunmaktadır. Bunlardan ilki Mustafa Ağa'nın emin olduğu ambarın 1888 günlük muhasebesini ortaya koymaktadır.[27] Defterde 25 Şubat 1724 - 29 Nisan 1729 tarihleri arasında 1888 günde Trabzon ambarındaki tüm gelir ve giderler icmal muhasebe kaydına nakdi ve aynî yönüyle yansımıştır.[28] Nakdî kaydı gösteren icmal defterinin ana bölümü altında Trabzon ambarının muhasebeye yönelik gelir ve giderini gösteren iki temel bölümünün olduğunu söyleyebiliriz. Bunların akabinde eminin

27 BOA, MAD. 3375, s. 118-121.
28 Bkz. Ek 1.

elinde kalan miktarın hazine ya da merkez tarafından belirtilen bir kaynağa aktarılmasını içeren teslimat kısmı da yer almaktaydı. Ambar gelirlerinin tamamını, emine verilen nakitler ve ambardaki mühimmat oluşturmaktaydı. Bilhassa gelir bölümünde eminin makbuzu olarak belirtilen kısım farklı kayıtlarda bazen îrad olarak da ifade edilmektedir. Yani burada eminin makbuzu ambarın gelirini de göstermektedir.

Hazine bu tür uygulamalarıyla, görevlendirilen ambar emininin giderlerini karşılamak için böyle bir finansal desteği ortaya koymaktaydı. Bu yönde hazine tarafından gönderilecek miktarın tespiti ambarın işlevine, büyüklüğüne ve diğer gelir gruplarına göre yapılırken, eminin bu konudaki isteği de önemle dikkate alınmaktaydı. Bunların dışında bir ambar emininin gelirini doğal olarak buradaki mühimmatın satışından elde edilenler oluşturmaktaydı. Bunun dışındakileri de şehir içerisinde diğer işletim alanlarının ve iktisadi faaliyetlerin gelirlerinden aktarılan miktarlardan oluşmaktaydı. Tabii ki hazine dışındaki bu gelir grubunun ambar eminine aktarılması yine merkezin onayıyla yani bir çeşit havale sistemi çerçevesinde gelişmekteydi. Nakdi yöndeki geliri ifade eden makbuza *fasl-ı mezad* ibaresiyle eklemeler yapılarak eminin toplam nakit miktarı 255.184,5 kuruş 52 akçeye yükseltilmişti. Emin, bu miktarı ambarın kendi uhdesindeki her türlü parasal işlemlerinde kullanmaktaydı. Burada devreye giderler kısmı girmektedir.

Trabzon ambarının nakdi muhasebesine yönelik giderler iki kısımdan oluşmaktadır. Bunlardan birisi kayıtlarda *icarat* olarak da zikredilen kira ve ücretlerdir. Diğeri ise *ihracat* adı altında yine ücretler ve diğer giderlerin dökümünü içeren bilgilerdir. Bu kısım içerisinde mirîden yani devletten de *ez-ziyâde* başlığı altında 10.000 kuruş talep edilmişti.

Bu icmal defterindeki aynî muhasebe işlemlerini gösteren kayıtta zahire ve cephane malzemesi üzerinden işlem yapılmıştır. Bilindiği üzere aynî uygulama mevcut mal stoklarının para karşılığı değil de stoktaki malın elden çıkarılmasıyla yani mal üzerinden gerçekleştirilen muhasebe işlemidir. Burada zahire cinsinden 4 kalem mal mevcuttur. Bunlar; peksimet, un, arpa ve buğdaydır. Zahirenin muhasebesinde, ağırlık ölçüleri üzerinden işlem yapılmıştır. Dönem içerisinde zahireye yönelik kantar, kile ve kıyye olmak üzere üç ağırlık ölçü birimi kullanılmıştı.

Trabzon ambarının aynî zahire muhasebesi üç ana kısımdan oluşmaktadır. Bunlardan ilki ambarlardaki miktarın tümünü gösteren *fi'l-asl* kısmıdır. Bu kısım ambar emininin elindeki miktarı ve bu yöndeki aynî geliri belirtmektedir. Bu miktarlar devletin emri ile çeşitli yerlere gönderilmişti. Aslında bu türdeki açık ve fazlalığı da aynî muhasebenin üçüncü ana kısmı olan *el-bakî* kısmında yani eminin zimmetinde kalan miktar ile karşılaştırılmasında net olarak ortaya koymak daha doğru olacaktır.

Trabzon ambarının aynî muhasebesine yönelik zahire uygulamaları dışında bazı yerlerde bulunan cephane malzemesinin de muhasebesi söz konusudur. Aynî muhasebe niteliğinde değerlendirilecek olan bu tür malzemeler tamamen İstanbul'daki *Cephane-i Amire*'den buraya gönderilmekte ve gelen malzemeler gelir olarak kaydedilmekteydi. Cephane malzemesine yönelik ayni muhasebenin kayıtlarında zahire muhasebesi gibi üç ana bölümün yer aldığını görmekteyiz. Bunlar *irad*, *irsal* ve *el-bakî* bölümlerinden oluşmaktadır. Bu kısımdaki muhasebe uygulamalarında işlemler adet ve kıyye üzerinden gerçekleştirilmiş, eminin elinde kalan miktarın satılma ihtimaline

karşın birim fiyatı akçe üzerinden değerlendirilmiştir. Bu mühimmatın muhasebesinde her cephane malzemesi ayrı ayrı değerlendirildiğinden bölümler arasında ara toplamlar verilmemiştir.

Trabzon ambarının ikinci icmal kaydı Ömer Ağa'nın eminliğinde 223 günlük muhasebe işlemlerini yansıtmaktadır.[29] Bu muhasebe işlemleri kayıt tarihinden de anlaşılacağı üzere 7 Ağustos 1730 ile 17 Mart 1731 tarihleri arasını kapsamaktadır. Bu kayıtta ana bölüm altında hazineden ve diğer vergi kaynaklarından havale olunan 18.045,5 kuruşluk eminin makbuzu gelir olarak kaydedilmiştir. Bu gelirden giderin alt bölümleri içerisinde *el-icarat* ile kiralar ve *el-ihracat* ile diğer giderler kaydedilmiş eminin elinde mevcut gelirden hiçbir şey kalmadığından icmal kaydının ana ve alt bölümleri bunlarla sınırlı kalmıştır.

Tablo 1. *Trabzon Ambarının İcmali (7 Ağustos 1730-17 Mart 1731, Emin: Ömer Ağa)*

Bölümler	**Miktar**
Eminin Makbûzu	
Defalarca hazineden	15.330 kuruş
Trabzon cizyesi ve Canik muhassıllığı malı	10.000 kuruş
Trabzon livasının beldar bedeli	412 kuruş
Toplam	**18.045,5 kuruş**
El-İcârât	**11.137 kuruş 6 para 2 akçe**
Trabzon'dan Erzurum'a mühimmat naklinde mekâri beygir ücreti (1670 adet)	8350 kuruş
Trabzon'dan Maçka'ya kadar top nakli için yolların temizlenmesinde 4 demirci, 30 rençper, 41 taşçı ve neccar ücretleri (28 Eylül 1730-27 Ekim 1730; 30 gün)	593.5 kuruş
Arabalara top koyulması için on neccar ücretleri (30 gün)	10.400 akçe
Arabalara top koymak için 20 rençper ücreti (27 Eylül 1730-27 Ekim 1730; 32 gün)	19.200 akçe
64 top ve 10 araba mühimmatında 74 top-keşan için saka ücretleri (3 Ekim 1730-22 Ekim 1730; 20 gün)	59.200 akçe
Top naklinde yol boyunca 5 nazır, kolcu, kâtip ve mutemet ücretleri (30 gün)	7.800 akçe
Bir kâtip, bir yazıcı, iki sarrafla yamak, 4 kileci, iki kantarcı, iki tabbahla yamak üç nazırla mutemet ücretleri (11 Eylül 1730-17 Mart 1731)	634.5 kuruş 6 para 2 akçe
Eminin bir hane ücreti (günde 40 akçeden 188 günde)	7520 akçe

29 BOA, MAD. 4259, s. 12-13.

Akçaabad Kazası'na tabi olan Gölçayırı'ndaki topların Hoşoğlan'a nakil ücreti	33 kuruş
Sivas'tan mekâri isticali, Gönye ve Trabzon'dan beldar malı tahsili ile Canik tarafından havale olunan malın tahsili için 7 mübaşirin ücreti	255 kuruş
Beygir mübaşirlerinin ücreti (61 adet)	466 kuruş
El-İhrâcât	**7908 kuruş 14 para 2 akçe**
Trabzon'dan Akçaabad'a top ve havan hizmetinde olan neferlerin ekmek ücretleri (15 Eylül 1730-23 Ekim 1730)	3.991,5 kuruş 6 para 2 akçe
Top yollarının temizlenmesi hizmetinde amelelerin demir aletlerinin tamiri için ham demir ve çelik ücreti	35.5 kuruş 18 para
Beş büyük topun Görele'ye tabi olan Bulak Nahiyesi'nden çıkarılıp ve Hoşoğlan menzilinden Karakaban'a nakilde 400 neferin ekmek ücreti (6 gün)	100 kuruş
Trabzon'dan Erzurum'a mühimmat naklinde top arabacıları, topçu ve cebeci zabitlerinin beygirleri için arpa bahası (370.5 kile 60 akçeden)	185 kuruş 10 para
Nakledilmeyen 10 kabaklı araba mühimmatı, 50 şahi top, 10 kebir top ve 4 havanın keşide hizmetinde olan 4350 neferin ekmek ücreti	400 kuruş

Kaynak: BOA, MAD, 4259, s. 12-13.

Trabzon ambar ölçeğindeki bu son örnekte, 1743 yılındaki Trabzon ambarının muhasebe icmal defteri incelenmektedir. Buna bağlı olarak Trabzon ambarının muhasebe icmal defterinin dökümü Tablo 2'de açık olarak gözükmektedir. Bu tablo üzerinden yapılacak yorumlar ambar işletmelerinin icmal defterlerine dair muhasebesini de ortaya koyar.[30] Ambarın muhasebe icmaline yönelik bu defter de öncekilerde görüldüğü gibi uzun bir çizgiyle başlar ve Ambar Emini Ali Ağa'nın görev süresince tüm faaliyetini yansıtır.

İcmâl-i

Muhâsebe-i makbûzât ve teslîmât ve mübâye´ât ve icârât ve ihrâcât ve masârif-i sâ'ire der-anbarhâ-i Trabzon ve ücret-i bargirân-ı nakl-i zehâyir ve mühimmât-ı cebehâne ve tophâne ve masârif-i anbarhâ ve ta´mirât-ı anbarhâ vaz´-ı zehâyir-i mîrî ve masârif-i sâ'ire ki be-ma ´rifet-i Ali Ağa ser-bevvâbîn-i dergâh-ı 'âlî emîn-i ambar-ı Trabzon 'an-gurre-i M sene 1156 ilâ 22 Ş sene minhu. Be-hüccet-i evâmir-i alîşân ve hücec-i şer´le. Eyyâm 229.[31]

30 BOA, D.BŞM. 2640, s. 2-11.
31 BOA, D.BŞM. 2640, s. 2.

Tablo 2. *Trabzon Ambarının Muhasebe İcmali (27 Şubat-11 Ekim 1743)*

Bölümler	**Miktar**
İrâd	
Gemi navlları, mekâri ücretleri vs. masraflar için Üçüncü oğlu Ömer Paşa'nın muhallefatından	10.000 kuruş
Gemi navlı ve zahire nakli ücreti için hazineden	2500 kuruş
Trabzon Livasının avarız ve nüzül malından	1000 kuruş
Erzurum Livasının avarız ve nüzül malından	1343 kuruş
İspir mukataası malından	3151 kuruş
Bozok Livasının imdad-ı seferiyyesinden	4265 kuruş
Tokat voyvodası mukataasının cebelu malı	3611 kuruş
Trabzon Livasının cebelu, sıbyan ve mütekait bedelleri	2130 kuruş
Trabzon cizyesi malı	9500 kuruş
Toplam	**37.500 kuruş**
El-İcârât	
Trabzon'dan Bayburt Kazasına nakil olunacak zahire için Tokat'tan (1751 adet) ve şehir merkezinden (1251 adet) temin olunan beygir ücretleri	12.008 kuruş
Zahirenin konulduğu kârhane, mahzen ve menzil kiraları (83 bab, 25 Şubat 1743-9 Ekim 1743; 232 gün)	955.5 kuruş
Ambarlara konulan zahire için hamal ücreti (9 nefer, 232 gün)	581 kuruş
Trabzon'da ambarlara konulan zahire için hamal ücreti (50 nefer, 5 Mart 1743-6 Mayıs 1743)	775 kuruş
Mumhane ve Çömlekçi İskelelerindeki zahire konulan mahzen ve kârhane kiraları (20 Mayıs 1742-22 Haziran 1743)	419 kuruş 1 rub'
Trabzon'da ambarlara konulan zahire için şengci hizmeti (6 nefer, 25 Şubat 1743-11 Ekim 1743; 229 günde)	27.480 akçe
Trabzon'da ambarlara konulan zahire için mutemet hizmeti (3 nefer, 229 günde)	13.740 akçe
Trabzon'da ambarlara konulan zahire için kantarcı ücreti (2 nefer, 229 gün)	18.240 akçe
Trabzon'da ambarlara konulan zahire için kâtip ücreti (3 nefer, 229 gün)	27.480 akçe
Trabzon'da ambarlara konulan zahire için kâtip, kantarcı, şengci, mutemet ve hamal ücretleri (11 Ekim 1743-28 Nisan 1744; 172 gün)	48.160 akçe
Trabzon'dan Erzurum'a top ve cephane naklinde hayvan ücreti (435 adet)	2.442,5 kuruş

Trabzon'dan tophane ve kundak naklinde 30 mekâri beygiri ve ahenger ocağı ile bazı nefer ücretleri	167 kuruş 1 sülüs
El-İhrâcât	
Ambar Emini Ali Ağa'nın tayinatı (25 Şubat 1743-11 Ekim 1743; 229 gün)	237.015 akçe
Altı şengci, üçer mutemet, kantarcı ve kâtip tayinatları (229 gün)	46.487 akçe
Dört mutemet, kantarcı, kâtip, şengci ve hamal ücretleri (11 Ekim 1743-28 Nisan 1744; 172 gün)	10.320 akçe
Kalenin yukarı, orta ve aşağısında cephane konulan yerlerin tamir masrafı	91.430 akçe
Kale tamirinde 19 neccar, 11 taşçı, 16 rençper ve 420 hamala verilen ücret (48 gün)	78.132 akçe
Tamirde defter gereğince verilen	10.000 akçe
Orta kalede olan Bab-ı Zağanos yakınlarında büyük burcun altında, ortasında ve yukarısında cephane konulan yerlerin tamiri	33.275 akçe
Tamirde çalışan 12 neccar, 6 taşçı, 8 rençper ücretleri ile taş nakli, Trabzon Kalesi'ni genişletmek için yapılan ve Bab-ı Pazar'da aşağı kalede tamir masrafı	69.432 akçe
El-Masârifât	
Trabzon Kalesi cephanesini genişletmek için satın alınan üç haneye verilen	54.000 akçe
Perdahtçı ücreti ve barut perdahtı ile barut varillerinin yenilenmesi ve tamir masrafı	57.170 akçe
Zahire konulması için ambar inşası ve bu yönde Üçüncü oğlu Ömer Paşanın sarayının mahzen olması	63.605 akçe
Tamiratta çalışacak 12 neccar, 9 taşçı, 15 rençper, 530 hamalın ücretleri (23 gün)	40.225 akçe
Üçüncü oğlu Ömer Paşanın sarayının tamiri masrafı ve çalışanların ücretleri	89.280 akçe
Et-teslimât	
Ambar Emininin elinde kalan miktar	1556 kuruş

Kaynak: BOA, D.BŞM., 2640, s. 2-11.

Görüldüğü üzere 229 günlük ambar emaneti sırasında tutulan icmal muhasebe defteri beş ana kısımdan oluşmaktadır. *Fi'l-asl-ı îrad* tabiriyle başlayan birinci kısım iki farklı yekûndan oluşan iki bölümü içerir ve îrad yekûn ile asıl toplam bildirilir. 37.500 kuruşluk bu miktar ambar eminin elinde olan nakittir. İkinci kısım ücret ve hizmetleri yansıtan e*l-icârât* kısmı olup rakam olarak genel bir toplamı vermez. Sadece bu kısmın sonunda *yekûn* ibaresi yer alır, fakat rakam yazmaz. Ancak *tahvîl* başlıklarıyla harcamaların ayrıntılı dökümü kalemler halinde bu kısımda belirtilir. Üçüncü kısmı oluşturan e*l-ihracât* başlığından sonra da genel bir toplam bulunmaz. Burada da bir önceki kısımda olduğu gibi harcamaların tafsilatlı açıklamalarını veren bilgi kayıtları mevcuttur.

Aynı nitelikte olan dördüncü kısım e*l-masârifât* ibaresiyle başlar ve toplam bir rakam olmadan harcamaların tafsilatını yansıtır. Son kısım olan e*t-teslîmât,* ambar emininin tüm harcamalardan sonra elinde kalan miktarı belirtir. Buna göre o da; 1556 kuruştur. Bu miktar bir sonraki emine teslim edilmek üzere baş muhasebe defterlerine kaydedilir.

SONUÇ

Trabzon ambar icmallerine yönelik yapılan değerlendirmelerde bu kayıtların bir hesap kaydı özelliği gösterdiği anlaşılmıştır. Merkezi bürokrasinin hızlı kontrol veya daha doğrusu denetim amacına matuf oluşturulan bu defterler muhasebe kayıt düzeninde tutulmuştur. Tarihi süreçten günümüze kadar devam eden muhasebe kayıt sistemlerinden tek taraflı ve çift taraflı kayıt sistemlerinin genel özelliklerini kendinden barındıran *Merdiven Yöntemi* çerçevesinde oluşturulan bu ambar icmalleri devletin iktisadi faaliyetlere ilişkin en spesifik harcamalarını ya da muhasebe denetimini ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. Nitekim ana bölümler altında gelir ve harcamaların yer aldığı alt bölümlerdeki kayıt unsurları hemen hemen tüm muhasebe işlemlerinde bunu teyit etmektedir.

KAYNAKÇA

Araştırma ve İncelemeler

Abdullah Püser Mohammed bin Kiya el-Mazenderani 2013. *Risale-i Felekiyye (Kitab-us Siyakat)*, (çev.) İsmail Otar, (ed.) Oktay Güvemli, Cengiz Toraman. İSMMMO Yayınları, İstanbul.

Aydın, B., Günalan, R. 2008. *XV-XVI. yüzyıllarda Osmanlı Maliyesi ve Defter Sistemi,* Yeditepe Yayınları, İstanbul.

Carnegie, Garry D. ve Napier, Christopher J. 2002. "Exploring comparative international accounting history" *Accounting, Auditing & Accountability Journal* 15/5: 689-718.

Döring, U., Rainer B. 2005. *Buchhaltung und Jahresabschluss*, (9. Baskı) Erich Schmidt Verlag, Berlin.

Elitaş, C., Aydemir, O., Elitaş, Bilge L. 2009. "Çift Taraflı Kayıt Tekniğinin Bilin(mey)en Geçmişi" *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi* 3: 33-46.

Elitaş, C., Aydemir, O., Erkan, M., Yenigün, T. 2008. "The Double-Entry Accounting System-Before Luca Pacioli" *12th World Congress of Accounting Historians Türkiye (1 - 04 Kasım 2008) 2.* İstanbul: 1776-1790.

Emecen, F. 1996. "Mufassaldan İcmale" *Osmanlı Araştırmaları* 16: 37-44.

Genç, M., Özvar, E. (ed.) 2006. *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler* I, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul.

Güvemli, O. 1998. *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi Osmanlı İmparatorluğu Tanzimata Kadar* II, Avcıol Basım Yayınevi, İstanbul.

Güvemli, O., Güvemli, B. 2015. "Osmanlı Devlet Muhasebesinde Kayıt Düzeni ve Defter Sistemi" *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi* 9: 18-42.

Jones, R. H. 1989. "On local Government Accounting History: the case of Central Establishment Charges" *Financial Accountability and Management* 5/2: 59-71.

Jones, R. H. 1992. *The History of the Financial Control Function of Local Government Accounting in the United Kingdom*, Routledge, New York.

Liyanarachchi, Gregory A. 2009. "Accounting in ancient Sri Lanka some evidence of the accounting and auditing practices of Buddhist monasteries during 815-1017 AD" *Accounting History* 14/1-2: 101-120.

Otar, İ. 1991. *Muhasebede Siyakat Rakamları*, Lebib Yalkın Yayınları, İstanbul.

Öztürk, S. 1996. *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı ve Tarihi Gelişimi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.

Özvar, E. 1999. "Rum Eyaletine Ait H. 1043-1044/M. 1634-1635 Tarihli 'Bütçe'nin Tahlili" *Osmanlı* 3, (ed.) Güler Eren. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 150-157.

Özvar, E. 2006. "Osmanlı Devletinin Bütçe Harcamaları (1509-1788)" *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler* I, (ed.) Mehmet Genç ve Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul: 197-238.

Pakalın, Mehmet Z. 1993. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* II, MEB Yayınları, İstanbul.

Redhouse, Sir James W. 1978. *Turkish and English Lexicon*, Çağrı Yayınları, İstanbul.

Sahillioğlu, H. 2006. "1683-1740 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Hazine Gelir ve Gideri: Ecnâs-ı Nükûd ve Erkam Defterleri" *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler* I, (ed.) Mehmet Genç ve Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul: 149-167.

Sargiacomo, Massimo 2006. "Using accounting records to enhance an understanding of a seventeenth-century Italian Feudal Community: the case of the Commune of Penne (1664-90)" *Accounting History* 11/4: 475-502.

Şemseddin Sâmi 1989. *Kâmûs-i Türkî*, Enderun Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Tabakoğlu, A. 1985. *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, D.BŞM: Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi 2640.

BOA, MAD.d: Maliyeden Müdevver Defterler 3375, 4259.

BOA, TT.d: Tapu Tahrir Defterleri 166.

BOA, TT.d: Tapu Tahrir Defterleri 167.

BOA, TT.d: Tapu Tahrir Defterleri 370.

BOA, TT.d: Tapu Tahrir Defterleri 387.

BOA, TT.d: Tapu Tahrir Defterleri 438.

BOA, TT.d: Tapu Tahrir Defterleri 998.

EKLER

Ek Tablo. Trabzon ambarının icmali (25 Şubat 1724-29 Nisan 1729, 1888 gün, Emin: Mustafa Ağa)

Bölümler	Miktarları (Kuruş)
Eminin Makbûzu	**218.433,5**
Defalarca hazineden	154.712,5
Masraf olunandan başka Trabzon'a tevzi olunan un ve arpanın ücreti	5.696,5
Keskin İsmail'in mübayeasından Trabzon'a füruht olunan 174 esteran ücreti	3684 kuruş 10 para
Zaim Mustafa yardımıyla Çorum'dan ihraç olunacak şütüran mekârinin ücretlerinden mübaşirin elinde kalandan	742.5
1726 senesine ait Trabzon Gümrüğü'nden teslim ve vezayif (49 gün)	897.5 kuruş 10 akçe
1728 senesine ait Trabzon Livasının cebelüyan-ı sıbyan ve mütekaidin bedeli (37 nefer)	1480
Fasl-ı Mezâd (Artırılan Kısım)	**255.184,5**
El-İcârât	**194.406,5-8955 (Çürük zahire ücreti) = 185.451,5**
1724 senesinde Trabzon'dan Van'a cephane ve tophane götüren şütüran, esteran ve beygir ücretleri (605 adet)	4071 kuruş 10 akçe
1724 senesinde Trabzon'dan Van'a zahire götüren şütüran ve esteran ücreti (1420 adet)	9235
1725-1726 yılında Trabzon'dan Erzurum'a cephane ve tophane mühimmatı nakleden esteran ve beygir ücreti (11.436 adet)	85.469,5 kuruş 10 para
1725 yılında Trabzon'dan Erzurum'a arpa götüren beygir ve esteran ücreti (1378 adet)	9.262,5
1725-1727 yıllarında Trabzon'dan Erzurum'a cephane ve tophane taşıyan beygir ücretleri (7886 adet)	39.430
1725 yılında Trabzon'dan Erzurum'a arpa götüren beygir ücretleri (3226 adet)	16.130
Trabzon'dan Erzurum'a cephane ve tophane götüren beygir ücretleri (4050 adet)	10.125

1725 yılında Trabzon'dan Erzurum'a cephane ve tophane nakleden beygir ücretleri (170 adet)	425
1725 yılında Bayburt'tan Erzurum'a cephane ve tophane nakleden araba ücreti (43 adet)	210
1725 yılında Erzurum'a arpa nakleden beygir ücretleri (1218 adet)	3045
Bayburt'a zahire nakleden beygir ücreti (1727 adet)	4.317,5
1725 yılında Van'a cephane ve tophane nakleden davar ücretleri (260 adet)	650
1725'te Erzurum'dan Van'a yuvarlak, humbara tanesi ve mühimmat naklinde ücret	5000
1727'de Trabzon'dan Tebriz'e kale için çeşitli demir ve amele eşyaları taşıyan beygir ücreti (283 adet)	1415
25 Nisan 1724'ten 8 Ekim 1725'e kadar çeşitli aylarda Trabzon'da zahirenin konulduğu kahvehane, mahzen, kârhane ve hane ücretleri (119 bab)	2.920,5-2.270,5 (1200 kile un ve 5882 kile arpa olarak verildi) = 650
Trabzon'da peksimet ve çuvalların konulduğu hane kirası	652.5
26 Mart 1724'ten 18 Ağustos 1727'ye kadar ambar emininin hane kirası	252
1724-1726'da zahire hizmetinde olan hamal, kileci, kantarcı ve kâtip ücretleri	4.268,5 kuruş 10 para 2 akçe
El-İhrâcât	**60.363,5 kuruş 27 akçe**
1725 yılında Trabzon'dan Erzurum'a humbara, havan, balyemez topu ve kundak nakli masrafı	26.326,5
1726 yılında Gümüşhane Emini Keskin İsmail Ağa yardımıyla miri için mübayea olunup istihdam olunan 174 esteranın tayinat bahası	870
1728 yılında Trabzon'dan Azak Kalesi'ne giden gemilere ambardan verilen peksimet ücreti	2670-415.5 (tenzil) = 2254
1726 yılında Trabzon'dan Tebriz ve Revan'a gidecek yağ vs. mühimmatın konulması için tulum bahası ve barut varilleri, yeni sandık bahaları ile mevcut olan sandık ve varillerin tamirat masrafı	385 Kuruş 8 para 1 akçe
30 Ağustos 1725'te Trabzon'dan Tebriz ve Revan'a gidecek yuvarlak ve humbara tânelerinin konulması için 12.680 sepet ve 354 tahta sandık ücreti	1.673,5
9 Ağustos 1727'de kurşun sandıkları, katran, zift ve barut varillerinin tamiri ile yeni varillerin ücreti	735 kuruş 14 para
1725 yılında Revan Kalesi'ne gitmek üzere demir, çelik, kalay ve yuvarlak konulması için yeniden yapılan tahta sandıkların masrafları	499

1724 yılında miri zahirenin Trabzon'da konulduğu kahvehane, mahzen, kârhane ve hanelerin tamirat masrafı (119 bab)	834.5
1725 yılında tophane vs. tamir ile havan ve şahi arabaları, balyemez topları ve arabalarının konulması için Değirmendere'de tersane binası masrafı	1512 kuruş 1 para
15 Nisan 1725'ten 6 Aralık 1725'e kadar Trabzon'dan Van ve Revan'a zahire nakli için mekâri davarlarını temin eden Tokat Voyvodası tarafından Bektaş Ağa'nın tayinat ücreti (240 gün)	749 kuruş 40 akçe
20 Ekim 1724'ten 4 Mart 1726'ya kadar Ambar Emini El-Hac Mustafa Ağa'nın tayinatı, kileci ve kâtip ücreti, hane ücreti ile ambarın çeşitli tamirat masrafı (17 ay)	999 kuruş 7 para
15 Şubat 1725'ten 19 Ocak 1726'ya kadar önemli işler için İstanbul'dan Trabzon'a gelen çavuşlar ile Yeniçeri Kethüdası Mehmet Ağa'nın tayinatları için et ücreti (339 gün)	1017
26 Şubat 1724'ten 29 Nisan 1729'a kadar ambar emininin tayinatı	3.933 kuruş 4 akçe
Faş ve Ardahan Kaleleri'ndeki bazı askerler için arpa ve un akçelerinden verilen buğday ve et ücretleri	18.573 kuruş 19 para 2 akçe
Mîrîden istenilen (Matlûb-ı Mîrî)/Ez-Ziyâde (Artırılan)	**10.000**

Aynî zahire muhasebesi	**Peksimet (Kantar)**	**Un (Kile)**	**Arpa (Kile)**	**Buğday (Kile)**
Fi'l-Asl				
Bergos, Varna, Balçık, Bartın, Bendereğli, Akçaşehir, Kocaeli, İsakçı, Tulça ve civarından satın alınan ile İstanbul'dan, Silistre, İbrail vs. iskelelerden gönderilen	15.451	57.398,5	266.644	1800
Minha Tevzi'ât ve Teslimât	**14.900,5 ve 30 kıyye**	**59.003**	**271.324**	**1800**
1725 senesi Trabzon Kalesi topçu ve yeniçerileri ile Sohum, Faş ve Trabzon kalesi cebecilerine		2.889,5		
1725 yılı Sohum Kalesi muhafazasında olan kapıkulu ve yerli kulu askerleri ile kalenin bina hizmetinde olan amelenin tayinatına	1000	5000		
Faş Kalesi muhafazasında olan Vezir Mirza Mehmet Paşa'ya inam		3000	4000	
1725-1726 yılında Faş Kalesi kapıkulu ve yerli askerleri ile bina hizmetinde çalışan amelenin tayinatları	1000	21812	7680	
13 Mayıs 1725'te Faş, Sohum ve Soğucak kalelerinin binaları için kışlakta olan 9 derya beyine inam		1800		1800

1725'te Sohum ve Faş kalelerinin bina hizmeti için kışlakta olan derya beylerine salyaneden peksimet	1532			
23 Kasım 1724'te Faş kalesi binasına memur olan dört kancabaşın kaptanlarına	80			
Trabzon'daki mahzen kiraları bedeli için verilen		1200	5882	
Trabzon'dan Revan ve Tebriz'e havan ile kundak çeken reayanın yiyecekleri	3545 ve 20 kıyye			
1725'te Trabzon ambarındaki undan peksimet yapılması için ücret bedeli	4000			
1724'te Van'a gönderilen	214.5	4205	3908	
1728 yılında Azak Kalesi'ne gönderilen	5.252,5 ve 10 kıyye			
1726'da Trabzon kaza ve nahiyelerine tevzi olunan		10.400	52.550	
15 Şubat 1727'den 19 Ocak 1726'ya dek önemli işler için Trabzon'da bulunan Yeniçeri Kethüdası Mehmet Ağa ve yazıcı ile çavuşların tayinatı		627.5	2712	
26 Şubat 1724'ten 29 Nisan 1729'a kadar ambar emini Mustafa Ağa'nın tayinatı		1144	9440	
1726'da Trabzon hane ve mahzenlerinde çürüyüp telef olan		4811	36540	
1726'da Tebriz ve Tiflis için Erzurum'a gidecek zahirenin kara kış dolayısıyla uzun süre burada kalıp bozulanı			7164	
El-Bâkı (Eminin Zimmetinde Kalan)		**4811**	**43704**	
Yekûn Mikdâr 12.930,5 kuruş 10 akçe – 12.930,5 kuruş 10 akçe (Fırınlardan istenen)=0				
Muhâsebe-i Aynî Havâiluha ve Gayr-i ez-ha vs. Mezkûrîn				

	Cephâne-i Amireden İrâd	**Zehâyirle Bazı Yerlere Teslîm ve İrsâl**	**El- Bâkı (Her Birinin Değeri)**
Çuval-ı dakik	17550 adet	15778 adet	1772 adet (90 akçe)
Çuval-ı peksimet	11687 adet	8761 adet	2926 adet (36 akçe)
Garar-ı seklim ve peksimet	10.907 adet	5350 adet	5557 adet (36 akçe)
Gazil	200 kıyye	131 kıyye	69 adet (40 akçe)

Kolanlı garar	93 adet	78 adet	15 adet (36 akçe)
Urgan-ı sayishane	6000 adet	5545 adet	455 adet (16.5 akçe)
Urgan-ı salar	2000 adet	1144 adet	856 adet (30 akçe)
Çuvaldız	500 adet	200 adet	300 adet (her yüzü 120 akçe)
Kınnap	200 kıyye	153 kıyye	47 adet (30 akçe)
Yekûn	4191.5 kuruş 15 para – 4191.5 kuruş 15 para (bazı matlup) = 0		

Kaynak: BOA, MAD, 3375, s. 118-121.

Ek 2. Trabzon Ambarına Dair Muhasebe İcmal Defterinin (27 Şubat-11 Ekim 1743) İlk Sayfası.

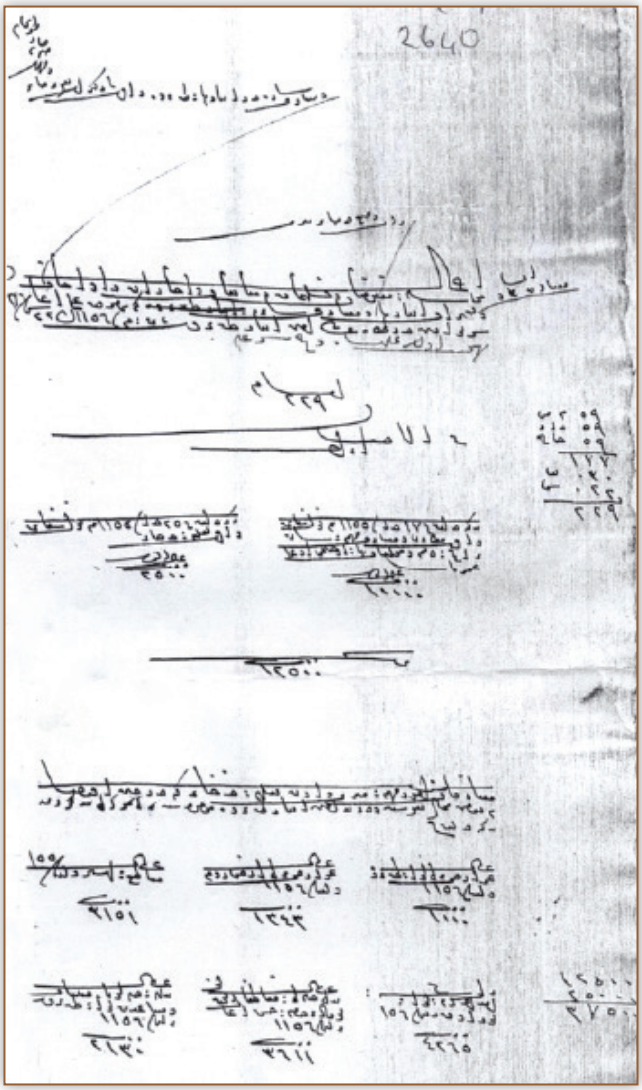

Kaynak: BOA, D.BŞM, 2640, s. 2.

Ek 3. Trabzon ambarının muhasebe icmalini gösteren arşiv kaydı (1724-1729)

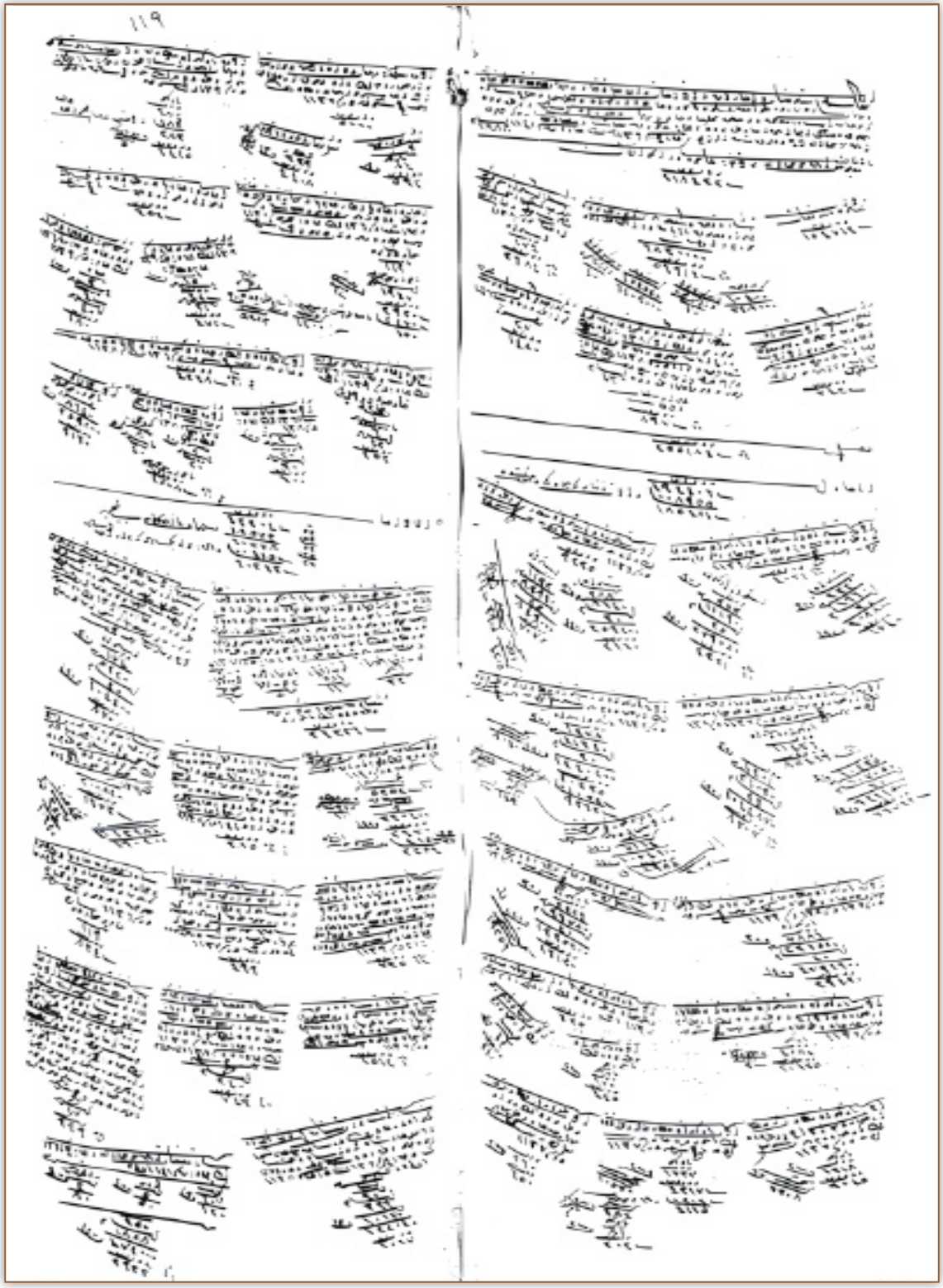

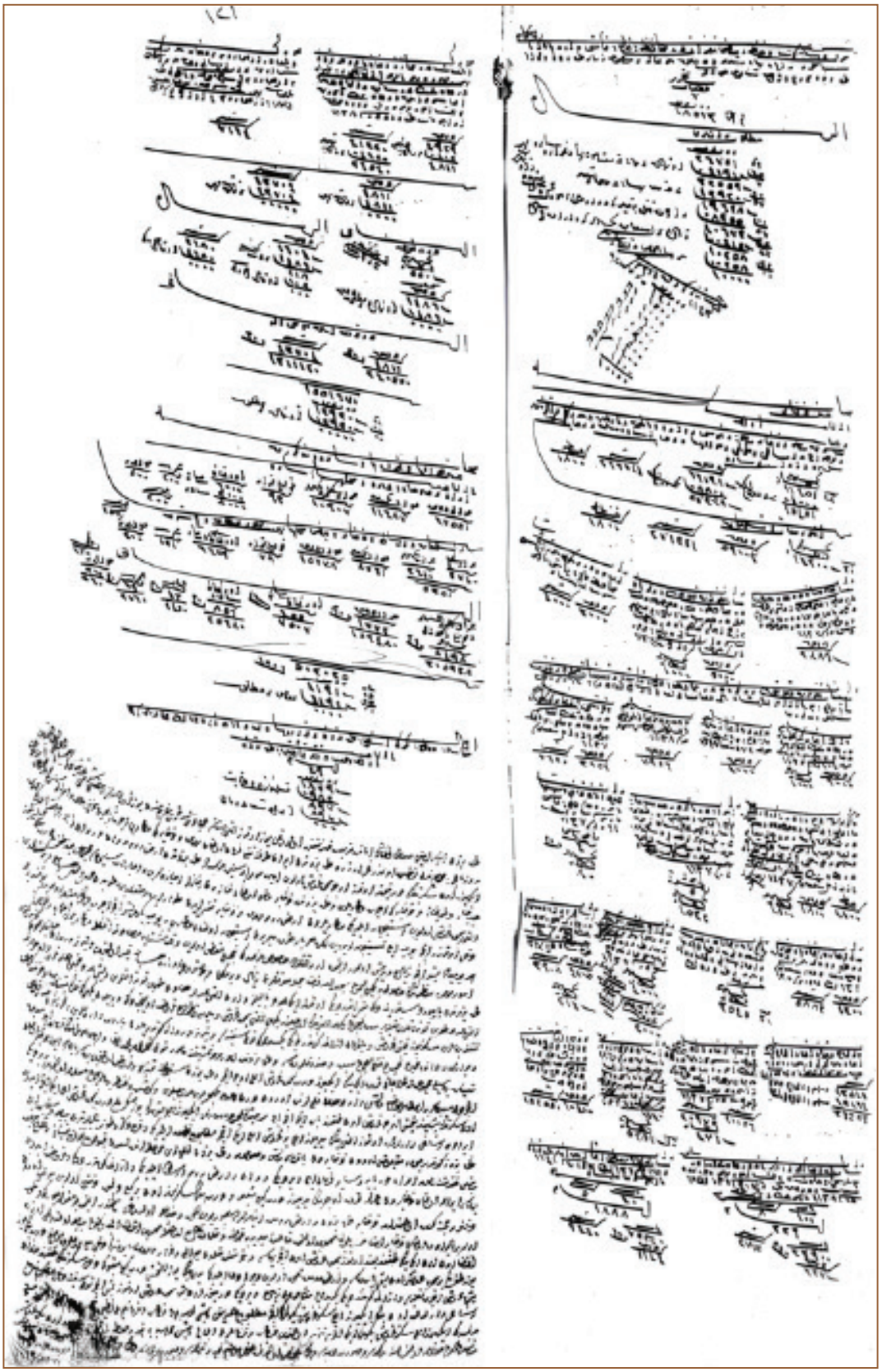

Kaynak: BOA, MAD, 3375, s. 118-121.



10

TÜRKİYE - SURİYE SINIRININ OLUŞUMUNA İKTİSADİ BİR BAKIŞ

Ramazan Hakkı Öztan[*]

GİRİŞ

Bu makalede Türkiye-Suriye sınırının oluşum sürecine iktisadi bir bakış açısıyla yaklaşılarak bölgedeki ticari ilişkilerin seyri imparatorluktan ulus devlete geçiş bağlamında değerlendirilecektir. Bu geçiş sürecinin uluslararası, milli ve yerel ölçekte yarattığı iktisadi problemler konu alınacaktır. Sınırların ortaya çıkması ve gümrük bariyerlerinin artması Osmanlı'dan miras ticari aktiviteleri nasıl etkiledi? Merkez piyasalar ile hinterlanddaki ticari ağlar savaş sonrası dönemi nasıl şekillendirdi? 1920'lerde ortaya çıkan Türkiye gibi bağımsız devletler nasıl ticari politikalar izlemeye çalıştılar? Bu dönemde güçlenmeye devam eden milli iktisat anlayışı Ortadoğu'da manda siyaseti güden emperyalist devletler ile nasıl ilişkiler geliştirdi? Ortaya çıkan gümrük politikalarının, sınırların oluşması akabinde ortaya çıkan kaçakçılıkla ilişkisi nedir? Bu tür sorulara cevap arayan bu çalışma, özellikle 1920'ler ve 1930'lar boyunca iki savaş arası döneme odaklanarak, Ankara ile Suriye manda rejimi arasında yapılan gümrük görüşmelerine ışık tutacaktır ve bu görüşmelerin sonrasında 1929 Dünya İktisadi Buhranı'nın sınır bölgelerinde yol açtığı dönüşümleri inceleyecektir. Böylelikle 1920'lerin başlarında ortaya çıkan gümrük ihtilafları, tüccarların yaşadıkları zorluklar, savaş sırasında zarar gören ulaşım altyapısının getirdiği güçlükler ele alınarak devletlerin geliştirdiği farklı gümrük siyasetlerinin öngörülemeyen sonuçları Türkiye-Suriye sınırı bağlamında irdelenecektir.

Türkiye-Suriye sınırının oluşumu Millî Mücadele döneminin önemli bir aşamasını teşkil etmektedir. 1. Dünya Savaşı'nın hemen akabinde, henüz Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap vilayetlerinde manda rejimi tesis edilmeden evvel, Fransız kuvvetleri 8 Ekim 1918'de Beyrut üzerinden asker çıkarmaya başlamış ve birkaç ay içerisinde bölgedeki İngiliz kuvvetleri Şam'dan çekilerek, şehirde nüvelenmiş Faysal liderliğindeki Suriye Ulusal Kongresi'yle Fransızları baş başa bırakmıştı. Kadroları eski Osmanlı subaylarından oluşan ve bu bağlamda Ankara Hükümeti'nin işleyişine benzeyen Suriye'deki bu yerel direniş hareketi,[1] Mart 1920'de Suriye Arap Krallığı'nı ilan ederek, İtilaf Devletleri'nin San Remo Konferansı'nda toplanmasına ve kendi

* *Dr. Öğretim Üyesi, Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk Enstitüsü, İstanbul/Türkiye, ramazan.oztan@boun.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6777-4938.*

1 Eski Osmanlı subay kadrolarının Ortadoğu'nun oluşumundaki rolleri üzerine argümanları için bakınız: Provence 2021b.

aralarındaki anlaşmazlıkları gidererek Ortadoğu üzerindeki manda rejiminin nihai şeklini almasına sebebiyet vermiştir.[2] Temmuz 1920'de Şam'ın hemen batısındaki Maysalun'da Kral Faysal'ın kuvvetleri Fransız kolonyal ordusuyla yaptıkları savaşı kaybettikten sonra Fransızlar bölgedeki hakimiyetlerini perçinleyerek Suriye'nin Şam ve Halep gibi önemli kentlerini kontrol altına aldılar. İskenderun ve Adana havalisinde de Fransız hakimiyeti 1918'in sonbaharından itibaren tesis edilmeye başlanmış, yerel milislerin de yardımıyla Halep'in hinterlandı olarak görülen Antep, Maraş ve Urfa'nın kontrolü İngiliz kuvvetlerinden Fransızlara geçmişti.[3]

Bu geniş coğrafyanın Fransızlar tarafından işgali, savaş sırasında müttefik devletlerin kendi aralarında yürüttüğü ve iktisadi çıkarlarını bağdaştırmaya yönelik yaptıkları gizli antlaşmaların siyasi olmaktan çok iktisadi birer tezahürüydü. Bu şekilde Fransa, hem Doğu Akdeniz'deki Beyrut, Mersin ve İskenderun gibi anahtar roldeki limanları, hem de Halep ve Şam gibi önemli kara gümrükleri ile ticaret merkezlerini ve bunların hinterlandlarını boyunduruğu altına almayı amaçlıyordu. "*Comité de l'Asie Française"* adlı kolonyal hizip ve bu hiziple iktisadi çıkarları örtüşen yerel Fransız ticaret odaları bu tür yayılmacı politikaları destekleyerek, savaş sırasında ve sonrasında iktisadi tasavvurları peşinde gerekli lobi faaliyetlerini yürütmüşlerdi.[4] Bu komitenin çıkardığı aylık derginin editörü olan Robert de Caix, genel olarak Fransa'nın Doğu Akdeniz politikasının şekillenmesinde ve özel olarak ise manda sisteminin tesisinin ilk yıllarında, bölgeye ilk Fransız Yüksek Komiseri olarak atanan General Gouraud'un sivil işlerden sorumlu yardımcısı vazifesini üstlenerek önemli roller oynamıştır.[5] Her ne kadar Fransız bürokratları ve çıkar grupları iktisadi ve siyasi açıdan Fransa'nın Ortadoğu'daki geleceğini planlamaya çalışsalar da alınan neticeler, hem uluslararası rekabet, hem de bölgenin emperyalist kontrol altına girmesine tepki olarak ortaya çıkan direniş hareketlerinin beraberinde getirdiği dinamikler tarafından şekillenmiştir.

Son zamanlardaki revizyonist tarih yazımının daha güçlü bir şekilde vurguladığı gibi, Ortadoğu'da manda rejiminin kesin hatlarıyla hem siyasi hem de iktisadi anlamda ortaya çıkması yereldeki direniş hareketleriyle birebir ilintilidir.[6] İki düzenli ordunun karşı karşıya geldiği Maysalun Savaşı istisnai olacak bir biçimde 1920'lerden itibaren Fransız ve İngiliz kuvvetlerine karşı ortaya çıkan yerel direniş hareketleri daha çok gayrinizami harp usulünü benimsemiş ve İtilaf devletlerinin bölgeyi kontrol etmelerinin siyasi ve iktisadi masrafını daha da artmıştır. 1920'lerin ilk yıllarında, yeni tesis edilen ve bölgede tatbikine çalışılan manda sisteminin geleceğinin olup olmadığının bilinmemesi ve Ortadoğu'daki Fransız, İngiliz ve Türk kuvvetleri arasında süregiden devletlerarası sürtüşmeler, özellikle 1920'lerin ortalarına dek sınır bölgelerinde bu tür gayr-i nizami harbi takip eden gruplara manevra imkanı ve alanı tanımıştır. Türkiye-Suriye sınırının oluşumu ve iktisadi neticeleri de tarih yazımındaki bu revizyonist argümanlarla uyuşmaktadır. Sınırın ortaya çıkışı, 1.

2 Bu siyasi gelişmeleri ele alan en güncel çalışma için bakınız: Thompson 2020.
3 Güçlü 2001: 1080-81.
4 Loevy 2018: 298-99, 328-29.
5 Bakınız: Khoury 2006.
6 Bu bağlamda iki makale için bakınız: Tauber 1991: 361-85; Pursley 2015.

Dünya Savaşı sırasındaki taksimat planlarını yansıtmaktan öte, savaş sonrası gelişmelerin birer ürünüydü.

Gerçekten de Ankara Hükümeti'nin örgütlediği ve milli tarih yazımında Kuvâ-yı Milliye olarak bilinen ve düzenli ordu kurulmasının evvelinde etkili olan yerel direniş hareketi, Fransızların kontrolü altına almaya çalıştığı Halep'in kuzey hinterlandında başarılı sonuçlar elde ederek Fransızları Şubat 1920'de Maraş ve Urfa'dan çekilmek zorunda bıraktı; Antep ve Adana yöresinde de ciddi bir direnişle karşılaştılar. Aynı tarihlerde Halep'in kuzeybatısında Kürt Dağı diye bilinen yörede de çete hareketleri zirve noktasına ulaştı ve 1920'lerin geri kalan aylarında Fransız kuvvetleriyle mücadele yoğunlaştı.[7] Fransızlar ve İngilizler bölgedeki bu tür gayr-i nizami çeteleri Ankara tarafından kontrol edilen bir direnişin parçası olarak yorumlamaktaydılar ve bu bağlamda en önemli yerel direniş İbrahim Hananu'nun başını çektiği hareketti. Her ne kadar sonraki Suriye milli tarih yazımı bu isyanı 'millileştirse' de güncel revizyonist tarih yazımı bu tür yerel direniş hareketlerinin kendilerini Ankara merkezli direnişin bir parçası olarak gördüğünü iddia etmektedir.[8] Hananu gibi aktörler hem Güneydoğu Anadolu'daki direniş gruplarıyla ilişkiler tesis etmiş,[9] hem de Suriye topraklarında benzer skaladaki diğer yerel liderlerle iş birliği yapmışlardır. Michael Provence'in 'serhat asisi' olarak tarif ettiği Ramazan Şallaş da bunlardan birisidir ki Aralık 1919'de Deyr-ez-Zor'daki İngiliz kuvvetlerine isyan bayrağını çekmeden evvel Hananu ile Halep'in kuzeyinde bir araya gelmişti.[10] İdeolojik ve pratik motivasyonları ne olursa olsun, siyasi belirsizliğin hakim olduğu bu geçiş döneminde bu tür yerel direniş hareketleri bölgedeki Fransız hakimiyetinin sınırlarını test etmiştir.

Şubat-Mart 1921'de Londra Konferansı'nda Fransız temsilcileri Ankara heyetleriyle bir araya geldiğinde Halep'in hinterlandındaki siyasal iktisadi gelişmeler bu şekildeydi. Fransız kamuoyu bölgede süregiden düşük yoğunluklu savaştan hoşnut değildi ve savaşın bitmesi taraftarıydı. Ankara Hükümeti özellikle 1. İnönü Muharebesi'nde önemli ölçüde başarılar kazanmıştı ve sahadaki bu başarılar Londra Konferansı'na kapı aralarken,[11] Fransız ve İngiliz delegelerle yapılan görüşmelere paralel olarak Bolşeviklerle de Kafkasya hududunun tespiti konusunda yol kat edilmişti.[12] 11 Mart 1921'de Londra'da imzalanan mutabakata göre Türkiye-Suriye sınırı İskenderun Körfezi'nde Payas'tan Meydan-ı Ekbez'e uzanacak, Kilis Türk sınırları içinde kalacak şekilde Çobanbey istasyonundan itibaren Berlin-Bağdat Demiryolu'nu takip ederek Nusaybin'e dek uzanacaktı. Anlaşmanın 7. maddesi Fransa ve Türkiye'nin iktisadi anlamda iş birliğini öngörerek Çukurova, Elazığ, Diyarbakır ve Sivas muhitlerinde verilecek imtiyazlarda Fransızlara öncelikler tanınacak, Ergani bakır

7 Lange 2022: 179-81.

8 Watenpaugh 2006: 174-82.

9 Gerçekten de İbrahim Hananu'nun da üç imzacıdan biri olduğu ve Suriye üzerine Fransız mandasını reddeden ve İngiltere'nin Halep konsolosluğuna gönderilen beyannamede "Suriye'nin komşusu bize de yardım eden İslam Halifesinin ülkesidir. Suriyeliler işte kendilerini bu büyük Müslüman İttihadının parçası olarak görürler ve anavatanları olan Halep, Hama, Homs ve Suriye'nin diğer yerlerindeki mücadelelerini Müslüman İttihadının bayrağı altında sürdürürler." The National Archives, Kew Gardens (TNA), Foreign Office (FO) 371-6454, 1 April 1921, f. 83.

10 Provence 2021a: 344-45. Fransızlar tarafından 1937 yılına dek Beyrut'ta gözetim altında tutulan Ramazan Şallaş, Hatay meselesinin patlak vermesiyle Halep merkezli yeni bir teşkilatta önemli roller üstlenmeye başladığı istihbarat raporlarına yansımıştır (Yiğit 2020: 2287).

11 Taha Toros'a göre bu davet için General Gouraud ciddi bir emek sarf etmiştir ("Kurtuluş Savaşının İlk Barışı: 50. Yıldönümünde Ankara Antlaşması", *Cumhuriyet*, 21 Ekim 1971, s. 4).

12 İlginçtir ki Türkiye-Suriye sınırı ile Türkiye'nin kuzeydoğu sınırının oluşumu birçok aşamada paralellik göstermiştir (Balistreri 2022: 29-58).

madenlerinin işletilmesi bir Fransız şirketine verilecekti. 8. maddeye göre ise Türkiye ve Suriye arasında hususi bir gümrük rejimi tesis edilerek, 11. maddede belirtildiği üzere Bağdat Demiryolu üzerinde ticaretin işleyişi için elden gelen bütün kolaylıklar sağlanacaktı.[13] Son kertede bu anlaşma Ankara'daki meclis tarafından reddedilse dahi hem anlaşmanın içeriği hem de onaylanmama sebebi Türkiye-Suriye sınırı üzerinde süregelecek iktisadi çekişmelerin habercisiydi.

1. MİLLİ EGEMENLİĞİN SINIRLARI, 1921-1929

Türkiye-Suriye sınırının Bağdat Demiryolundan geçeceği haberi hem Ankara'da hem Halep'te ciddi tartışmalara yol açtı. Meclis kürsüsünde art arda sert açıklamalar yapan mebuslar imzalanan anlaşmayı eleştirerek müzakeresiz reddini talep ettiler ve konferansa gönderilen murahhasları "Londra'nın azim ve cesim binalarına, ziyafetlerine" kapılmakla suçladılar.[14] Birçok mebus, Türk nüfusunun yoğun olduğu mıntıkaların önerilen hududun haricinde kalmış olmasından ötürü Misâk-ı Milli'nin ihlal edildiğinin altına çizdi. Ayrıca Fransız iktisadi nüfuzunun devamı hakkında çekinceler dile getirilirken hudut olarak tayin edilen Bağdat Demiryolu'nun niçin Fransız şirketlerine devredildiği sorgulandı. Anlaşmayı imzalayan Hariciye Vekili Bekir Sami Bey gerek meclisteki artan sertlikteki eleştiriler gerekse heyet-i vekile ile aralarındaki görüş ayrılıkları sebebiyle istifa etmek zorunda kaldı.[15] Sami Bey'in imzalamış olduğu anlaşma ana hatlarıyla, Eylül 1919'da Sivas Kongresi sırasında Mustafa Kemal'i ziyaret eden François George-Picot'nun Kilikya'nın Fransızlar tarafından tahliyesine karşılık olarak istediği fakat Mustafa Kemal'in reddettiği "iktisadi emniyet bahşolacak bir vaziyet"i hatırlatıyordu ve bu tür talepler Ankara'nın tam milli egemenlik ilkeleriyle çelişmekteydi.[16] Gerçekten de bu anlaşmanın reddinin hemen akabinde Ankara'nın Fransızlara yaptığı yeni teklifte, Türkiye-Suriye sınırı Misâk-ı Milliyi daha iyi yansıtacak bir biçimde güneye kayarken, Fransızlara maden ve demiryolu işletimi gibi konularda bazı imtiyazlar tanınırken, hususi gümrük uygulamaları tam bağımsızlık prensibiyle örtüşmediğinden metinden çıkarılmıştı.[17]

Her ne kadar Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde (TBMM) reddedilse bile Bağdat Demiryolu hattını takip eden bir sınırın tesisi teklifi hududa komşu olan yörelerde heyecanla karşılandı. Mesela Antep'te Fransa ile Ankara'nın anlaştığı haberi, Fransız garnizonunun şehri terk etme ihtimali belirdiğinden özellikle şehirdeki Hristiyan topluluklar arasında endişeye yol açtı ve ilerleyen haftalarda az sayıda olsa da şehri terk edenler olmaya başladı.[18] Halep'te de böyle bir sınırın tesisi ihtimali ticari çevrelerce sert bir şekilde eleştirildi. Bir bakıma böyle bir milli sınır, eski bir Osmanlı vilayeti olan Halep'i tam olarak ikiye bölmekteydi ve bir ticaret merkezi olan kent için önemli bir sorun teşkil etmekteydi. Çukurova'dan Kafkasya'ya ve oradan Irak'a uzanan ticaret üçgenin dağıtım merkezi olan Halep, bu bölgelerden gelen ürünleri Avrupa›ya ihraç etmek için aldıktan sonra, deniz yoluyla Avrupa›dan ithal edilen ürünleri bu bölgelere satmaktaydı. "Gerçekten de hem geçmişte hem de bugün Halep'i bir ticaret merkezi haline getiren şey bu vâsi hinterlanddır" ve burayı bir

13 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA) 930.2.0.0-1.7.1., 9 Mart 1921.
14 Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri (TBMMZC), Gizli Celse, 17 Mart 1337 (1921) s. 8.
15 Bkz. TBMMZC, Gizli Celse, 12 Mayıs 1337 (1921) s. 72-78.
16 TBMMZC, Gizli Celse, 24 Nisan 1336 (1920) s. 5-6.
17 Bu karşı teklifin detayları için bkz.: Yavuz 1992: 279-85.
18 TNA, FO 371-6454, 1 April 1921, f. 82; TNA, FO 371-6454, 12 April 1921, f. 115.

sınır ile ikiye bölmek ve gümrük istasyonları teşkil etmek Halep'in kuzey bölgelerle olan ticaretini sekteye uğratacaktı (bakınız EK-1).[19] Bu tür ticari kaygılara ek olarak, Halep'in hemen kuzeyinde Güneydoğu Anadolu'da düşük yoğunluklu savaş devam etmekte ve Halep'in Ankara Hükümetinin bir sonraki hedefi olduğu şayiası yayılmaktaydı.[20]

1921'in yaz aylarında Fransa ile olan görüşmeler devam etti ve belli başlı konularda ilerlemeler kaydedildi. Görüşmelerde önemli roller üstlenen Hariciye Vekili Yusuf Kemal'in hatıratında belirttiği üzere: "Demiryolu platformunun hudut olamayacağı" Fransız temsilcisi Henry Franklin-Bouillon'a söylendiyse de, Fransız temsilcisi Türkiye-Suriye sınır hattının Londra Konferansı'nda benimsendiği gibi kalması konusunda ayak diremeye devam etti.[21] Berlin-Bağdat Demiryolu Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı kesimlerini birbirine bağlayan bir projeydi ve projenin en önemli kesimleri ancak 1. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru tamamlanabilmişti.[22] İmparatorluğa siyasi anlamda son veren milli hudutlardan bir tanesinin işte bu demiryolu hattından geçmesi ironik olduğu kadar aynı zamanda bizlere Fransızların savaş sonrası iktisadi öncelikleri konusunda önemli ipuçları vermektedir. Loevy'nin iddia ettiği üzere, Osmanlı sonrası sınırlar veya nüfuz bölgelerinin tesisi, Ortadoğu'yu siyasi olarak parçalamaktan öte, bölgeyi küresel iktisadi düzleme daha iyi bağlamak için yapılan hamlelerdi.[23] Bu bağlamda değerlendirildiğinde Türkiye-Suriye sınırının Fransızlar için ayıran değil, birleştiren bir unsur olması doğaldı ve bir demiryolu hattının seçilmesi bunun en kestirme yoluydu.

Ankara'nın tüm bu endişelerine rağmen, Millî Mücadele'nin en kritik noktası olan Sakarya Meydan Muharebesi'nin kazanılmasının hemen ardından ve Sovyetler ile kuzeydoğu sınırı için 13 Ekim 1921'de yapılan Kars Antlaşması'nı takip eden birkaç gün içinde 20 Ekim 1921'de Fransa ile Ankara Anlaşması imzalandı. Buna göre Türkiye-Suriye sınırı, aşağı yukarı Londra Konferansı'nda belirlenen hat baz alınarak kabul edildi. Bekir Sami Bey'in birkaç ay evvel imzaladığı anlaşmaya kıyaslandığında görülebilecek en önemli değişiklik Ekim 1921'e gelindiğinde Fransa'nın talep ettiği iktisadi nüfuz ile alakalı maddelerin anlaşma metninde olmamasıdır. Gerçekten de ne ileriki tarihlerde verilebilecek muhtemel imtiyazlar için Fransız kumpanyalarının kayırılması, ne de Türkiye-Suriye hudut bölgesine mahsus tarife rejimlerinin kabulü üzerine bir madde Ankara Anlaşması'nda mevcuttu. Meclis kürsüsünde mebuslara seslenen Mustafa Kemal Paşa, Fransız temsilcisi Henry Franklin-Bouillon'a açık bir biçimde: "Bilhassa gümrük meselesini kendisine açıkça söyledim. Biz bunu kabul edemiyoruz. Mıntıka-i nüfuzu kabul etmiyoruz. Korkuyoruz ki bize bunu kabul ettirmekle ufak bir mıntıka-i nüfuz yerine, mıntıka-i iktisadiye çıkaracaksınız. Bütün memleketimizi mıntıka-i nüfuz gibi kullanacaksınız" dediğini ifade eder.[24]

Durum böyle iken Fransız otoriteleri Halep'teki endişeli tüccar sınıfına eskiden olduğu gibi şehrin kuzey hinterlandı ile ticaret yapabileceklerini söylüyorlar, yeni sınırın oluşumunun geçici bazı problemler yarattığını fakat bütün gümrük meselelerinin Ankara ile ilerleyen aylarda çözü-

19 The National Archives and Records Administration (NARA), College Park, Record Group 84, Consular Aleppo, Syria, Vol. 74; "Transmitting articles from the Franco-Syrian, concerning the commercial situation in Aleppo," April 8, 1921.
20 TNA, FO 371-6454, 14 April 1921, f. 70.
21 Tengirşenk 1967: 252.
22 McMeekin 2012.
23 Loevy 2018: 322.
24 TBMMZC, Gizli Celse, 18 Teşrin-i Evvel 1921, s. 362.

leceğini söylüyorlardı. Gerçekten de Fransız yöneticiler geçici bir gümrük tarife usulü planlamışlar, yurtdışından Güneydoğu Anadolu'ya satmak için mal ihraç eden tüccarların hem Beyrut yahut İskenderun hem de Türkiye gümrüklerinde iki kere vergi vermemesi için ilk ödenen gümrüğün geri ödenebilmesine olanak tanımışlardı. Böylelikle eskiden olduğu gibi transit ticaretin Halep üzerinden devam etmesini kolaylaştırmaya çalışmışlardı. Fakat Türk gümrüklerinde Suriye'den gelen ürünlere maksimum tarife uygulanırken, Türkiye'den gelen mallar gümrüksüz Suriye'ye girebiliyor; Halep tüccarı transit ticaret yapabilse de yüksek tarife ödemek durumunda kalıyordu. Bu açıdan Ankara Anlaşması'nın onaylanmasından kısa süre sonra yapılması düşünülen ve iki ülke arasında gümrük ilişkilerini düzenleyecek toplantıların yapılması 1922 yaz başına kadar sarktı. Bu görüşmeler Beyrut'ta yaklaşık üç ay sürdü ki uzun sürmesi sebebiyle İngiliz gözlemciler, Beyrut'ta olan biteni iktisadi olduğu kadar askeri görüşmeler olarak niteledi.[25]

Görüşmeleri yürüten Türk heyetine Muhittin Paşa (Akyüz) başkanlık ediyordu. O ana dek kapitülasyonlardan çok çekmiş bürokratların hazırladığı ve delegelere verilen talimatnamede, yapılacak anlaşmanın mutlaka başlayış ve bitiş tarihinin olması gerektiği ve tercihen azami beş sene ile kısıtlı olması gerektiği; tarife usulünün Türkiye'nin lehine olduğundan devam ettirilmesi; yerli üretim potansiyeli olan pamuklu dokumaların korunması; zirai ve hayvan ürünlerine mahdut olmak üzere hafif rüsum uygulanabileceği fakat bu tür istisnaların sadece Halep ve Antakya civarına sınırlı olması gerektiği, yani bütün Suriye'ye teşmil edilmemesi vs. gibi pek çok konuda talimatlar mevcuttu. Burada belki de en önemli mesele yapılacak anlaşmanın hiçbir maddesinin Suriye üzerindeki Fransız hukuk ve hakimiyetinin tanındığını ima etmemesi gerekliliğiydi.[26] Bu mesele üzerine olan ısrar ilerleyen yıllarda Türkiye'nin Suriye ile olan ticari ilişkileri açısından önemli bir rol oynayacaktı ve Suriye üzerinden Türkiye'ye Fransız mallarının damping yapılmasını engelleyici bir fonksiyonu olacaktı. Eylül 1922'nin sonuna gelindiğinde Beyrut'ta aylar süren görüşmeler neticesinde bir gümrük mukavelenamesi gerçekten de hazırlanabildi. Fakat TBMM bunu onaylamayacaktı, çünkü tarihsel bağlam çoktan değişmişti bile. Ekim ayında Mudanya Mütarekesi imzalanmış, barış antlaşması için Ankara, Lozan'a görüşmelere davet edilmişti.

Bu ana dek Ankara Hükümeti meşru varlığını başka devletlere kabul ettirmek için kendini ikili antlaşmalar yapmak zorunda hissetmiş ve bu süreçte belli tavizler de vermişti. Fakat Lozan görüşmelerinin başlaması önceden ikili antlaşmalarla halledilen bazı meseleleri yeniden gündeme taşımıştı. Türkiye-Suriye sınırı da bu konulardan biriydi. Zamanın Hariciye Vekili olan İsmet Paşa'nın meclis kürsüsünde Lozan'da takip edilecek siyasetin Misâk-ı Milli üzere olduğunu ifade etmesinden hemen sonra bazı mebuslar Türkiye-Suriye sınırının Misâk-ı Milliyi ihlal ettiğini, Lozan'da tadil edilmesi gerektiğini, zaten Fransızlarla imzalanan mukavelenamenin "muvakkat" olduğunu ifade etmişlerdi. Söz alan İzmit Mebusu Sırrı Bey, "gayritabii" olan cenup hududunun "muhafazasına imkan" olmadığını, sınırın tesisinin bir çok kasabayı ve ticaret ehlini öbür tarafta bıraktığını söyleyerek, hududu "hem milliyetin ve hem de coğrafyanın icabatı veçhile" yeniden tespit etmenin en büyük gaye olması gerektiğini söyler. Gaziantep Mebusu Ali Cenani Bey de sınırın güneyinde yarım milyona yakın Türk'ün kaldığını ifade ederek, "Avrupalılar(ın), onlarla bizi epeyi bir mücadeleye sevk edecek mühim bir parçayı Suriye dahilinde bulundurmak" istemeyeceklerini

25 Bu geçiş sürecinin detaylı değerlendirmesi için bkz. Öztan 2022: 97-101.

26 BCA, 30.18.1.1, 5-18-3, 14 Haziran 1922.

iddia eder.[27] Meclis kürsüsünden ifade edilen bu tür argümanlar ilerleyen yıllarda resmi söylemin önemli birer parçası olacaktı.

Türkiye-Suriye sınırı, bölge mebuslarına göre iktisadi açıdan da felaketlere yol açmıştı. Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey'in sözleri bu bağlamda önemlidir ve eleştirileri Halep tüccarlarının endişelerini akla getirir. Ona göre hududun tesisiyle sınıra komşu bölgelerin iktisat hayatı sönmüştür, "çünkü onların pazarı iktisadı, alım, satım mahalleri bütün mânasıyla hududun ötesine intikal ediyor; hududun ötesinde yeni yeni şehirler, yeni yeni pazarlar, yeni yeni iktisat menabii doğuyor… Şark vilayetlerimizi Musul'dan Kerkük'ten, Süleymaniye'den ayırmak onları felcetmektir."[28] Lozan'da Türkiye-Suriye hududunun yeniden tesis edilmesini talep eden Yusuf Ziya Bey bu konuda meclis kürsüsünde en açık bir biçimde eleştirilerini yönelten mebuslardan biriydi. Dönemin muhalefeti 2. Grup üyesi olan Yusuf Ziya Bey aynı zamanda kendisi de bölgede ticaretle iştigal etmiş olduğundan yerel dinamiklere hakimdi.[29] Meclis'teki bu tür bir talepkar tutumla alakalı olsun olmasın, Lozan'daki Türk heyeti sınıra yeniden çekidüzen verilmesini gerçekten istemiş, fakat bu meselenin mütalaa edilmesinin İngilizlerin Musul konusunda elini daha da güçlendireceğinden endişe eden İsmet Paşa konuyu müzakereye açmamıştır.[30] Konu gündeme geldiğinde İsmet Paşa: "Fransızlar Ankara İ'tilafı ile Suriye hududunun mukarrer olduğunu söylediler; hiç sesimi çıkarmadım" demiştir.[31]

Görüşmelerin çetin seyri, Türkiye-Suriye hududunun tadili meselesinin gündeme getirilmesini engellediyse de Lozan'da gümrük tarifeleri konusunda alınan bazı kararların sınır bölgesindeki iktisadi ilişkileri şekillendirecek bir boyutu mevcuttu. O da Lozan Barış Antlaşması'yla Ankara'nın, 1916 yılında yürürlüğe girmiş olan Osmanlı gümrük tarifesini beş yıllık bir süre müddetince antlaşmayı imzalayan tüm devletlere uygulamayı kabul etmesiydi. Ayrıca bu süre boyunca Ankara gümrük kotası uygulayamayacaktı.[32] Yani 1. Dünya Savaşı sonrası Osmanlı İmparatorluğu ortadan kalktıysa da gümrük tarifesi devam etmekteydi ve Türkiye siyasal bağımsızlığını kazanmış olsa da gümrük usulü ve oranları gibi ülkelerarası ticaretin en önemli yapı taşlardan biri olan bir meselede 1929 yılına kadar bağımsız karar veremeyecekti.[33] İşte tam da bu bakımdan Türkiye'nin Fransızların Suriye üzerindeki hukukunu tanımaması çok önemli bir unsur haline gelmiştir. Ankara'nın Suriye mallarını kolonyal metalar olarak görmemesi[34] Fransızlara Lozan ile tanınan 1916 tarifesini Suriye'de uygulamama imkanı tanımış ve bunun neticesinde Suriye ile ayrı bir gümrük anlaşması yapmak için masaya oturma fırsatı vermiştir. Fakat ilk olarak Fransa'nın Lozan Antlaşmasını onaylaması gerekiyordu ve bu da ancak Fransa'da bir hükümet değişikliğiyle mümkün olabildi. Édouard Herriot'un kabineyi kurması ve Haziran 1924'de göreve başlamasının akabinde Lozan'da takip edilen şahin politikalardan vazgeçilmiş ve antlaşma imzalanmıştı.

27 TBMMZC, 3 Teşrin-i Sani 1922, s. 343-44, 356.
28 *A.g.e.*, s. 353.
29 Şeyh Said İsyanı sırasında tutuklanıp yargılandıktan sonra idam edilmiştir. Çoker 1994: 180-81.
30 "İsmet Paşa'dan Hey'et-i Vekile Riyasetine", 24 Kanun-u Evvel 338 (24 Aralık 1922), Şimşir 1990: 275.
31 "İsmet Paşa'dan Hey'et-i Vekile Riyasetine", 4 Kanun-u Sani 339 (24 Ocak 1923), *A.g.e.*, s. 431.
32 Owen ve Pamuk 1999: 13.
33 Uluatam 1970: 188-89.
34 Fransa bu konuda Türkiye'nin, "Lozan Barış Antlaşmasına ek olarak imzalanan Ticaret Mukavelenamesi'nin 1, 2 ve 16. maddelerinde ülke ana karasından gelen ürünler ile kolonilerden gelen eşyaların" aynı oranda vergilendirilmesini düzenleyen maddelerini ihlal ettiğinden şikâyet etmişti. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR.İM.) 253-12, 2.10.1926, lef 39.

1925 yılı bölgedeki siyasi çekişmeler bağlamında bir dönüm noktası olmuştur. Bir yanda Musul meselesi devam ederken, Şubat ayında da Şeyh Sait İsyanı patlak vermişti. Ankara bu isyanda İngilizlerin parmağı olduğunu düşünüyordu. Fransa'nın, isyanın bastırılması için Türk askerlerinin Bağdat Demiryolu'nu kullanmasına izin vermesi, tesis edilen ikili sistemin bir şekilde olsa da işlediğini göstermişti. Bu tür siyasi gelişmeler ışığında uzun müddettir halledilemeyen Suriye-Türkiye gümrük müzakereleri de yeniden başlamıştı. 1925'in Temmuz ayında genel hatlarıyla Beyrut'ta 1922 Eylül'ünde imzalanan anlaşmaya benzer bir metin kabul edilmişti. Sınır hattında tarım ve hayvansal ürünlerin düşük gümrük vergilerine tabi olacağını teyit eden maddelere ek olarak, tekstil ürünlerinin de düşük gümrüğe tabi tutulmasına karar veriliyor, fakat bunun için ticarete konu olacak mensucatın tamamen yerel üretim olması şartı koşuluyordu.[35] Tarımsal ürünlere dayalı ticaretin Türkiye lehine olduğu bölgede, mensucat sanayi için konulan yerli üretim kıstası ise Halep gibi tekstil ürünlerinin belli hammaddelerinin yurtdışından ithal edildiği imalat sanayini devre dışı bırakmayı amaçlıyordu.[36]

Her ne kadar kabul edilen gümrük düzenlemeleri Türkiye'nin çıkarına gibi gözükse de Ankara, anlaşmanın onaylanması için belli koşullar ortaya koymuştu. Bunlardan en başat olanı, Kilis'in 1921'den beri Suriye tarafında kalan bağ ve bahçeleri sorununa bir çözüm bulunması talebiydi.[37] Gümrük anlaşmasının onaylanması karşılığında Ankara sınırın buradaki kısımlarında Fransa'dan belli tavizler beklemekteydi. Suriye'nin güneyinde Havran'da Sultan al-Atraş liderliğinde 1925 yılının Temmuz ayından beri devam eden isyanın şiddet kazandığı bir ortamda,[38] Fransa en azından Suriye'nin kuzey sınırındaki ihtilafları halletmek istediğinden, uzun zamandır Ankara tarafından dillendirilen bu istekleri kabul etti.[39] Gümrük anlaşması onaylanarak üç seneliğine geçerli olmak üzere Eylül 1926'da yürürlüğe girdi. Türkiye'nin Suriye'ye yaptığı ithalat, anlaşmadan birkaç sene evvel zaten 1. Dünya Savaşı öncesi seviyelerine ulaşmıştı. Halep'in Türkiye ile olan ticareti ise eski seviyesine ulaşamadı. Her ne kadar Ankara, Halep'in sınıra yakın olan konumunu ve mütecavir bölgelerle olan ticari bağımlılıklarını kendi lehine kullanmayı başarsa da özellikle 1920'lerin ikinci yarısından itibaren bu geçiş dönemi politikası aleyhine işlemeye başlayacaktı.

2. CENUP HUDUDU KARABORSASI

Türkiye-Suriye hududunun geçeceği hatta karar kılınmasının hemen akabinde gümrük teşkilatı kurma gerekliliği doğmuştu. İlk yıllarda bu teşkilat için bölgedeki askeri kuvvetlerden yardım alınırken, bölgede sivil bir gümrük idaresi tesisi üzerine 1922 yazında Ankara'da hararetli tartışmalar yapılmış, dönemin Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey "bilhassa kara gümrük teşkilâtında ve bilhassa gayritabiî hudud olan İskenderun körfezinden İran hududuna doğru, gayet vâsi, gayet sıkı bir muhafaza teşkilâtı" yapılmasının mecburi olduğunu ifade etmişti. Bakanın önerisine karşı çıkan Malatya Mebusu Reşid Ağa ise[40] böyle bir yöntemin sadece hazineye zarar vereceğini

35 Anlaşmanın detayları için bakınız: "Türkiye-Suriye Gümrük İtilafnamesi", *Gümrük Mecmuası*, 1. 1926: 5.

36 Burns 1933: 56-57.

37 Budak 2000: 67-75.

38 Bu konuda en önemli çalışma için bkz. Provence 2020.

39 Gerçekten de bu 1926 baharı ve yazı boyunca Türkiye-Suriye sınırındaki meselelerin halli konusunda önemli adımlar atılmıştı (Altuğ and White 2009: 92-93).

40 Reşid Ağa (Ağar) toprak sahibi bir aileden gelmekte ve Milli Mücadele öncesi ziraat ile iştigal etmekteydi. Adıyamanlı

iddia ederek, ticari ilişkilerin tam anlamıyla kontrol altına alınmasının yolunun sadece "Haleb'de, Şam'da çıkan mamulatı dahiliyenin tezgahlarını Anadolu'ya, Mersin'e, Diyarbekir'e" getirmek olduğunu söylemişti; "çünkü Haleb'in yolu şose değildir; katırcı ve deveciler istedikleri mahalle kaçırırlar. İstedikleri mahalden kaçırırlar ve istedikleri mahalden getirirler" diye ikaz etmişti.[41] Gerçekten Türkiye'nin Irak ve İran sınırına kıyasla Suriye sınırı düz bir topografik satıhta olduğundan, ticari geçişkenliği yüksek ve yüksek sayıda nüfusla mütemekkin bir bölge özelliğine sahipti.[42] Özellikle düz sathı bakımından Suriye-Irak sınırına daha çok benzemekteydi ve bundan dolayı gözetimi daha güç ve masraflıydı.

Türkiye-Suriye sınırında iktisadi ilişkilerin seyri ile karaborsanın oluşumu, sınırın bu geçişken doğasıyla alakalı olduğu kadar aynı zamanda ilk yıllardan beri takip edilen iktisadi politikalar ve tarife usulleriyle birebir ilintilidir. 1920'lerin ilk yarısında sınırın her iki tarafında uygulanan farklı gümrükler ve belli ürünlerin tekel altına alınması dolayısıyla oluşan fiyat farklılıkları kaçakçılığı besleyen unsurlar olmuştur. Gaziantep valisi 1923 yılı Aralık ayı tarihli bir raporda: "Ortada gayet mühim bir kaçakçılık vardır, buna ise hudud taburu ile gümrük memurları yüzde seksen derecesinde mani olabiliyorlar" ise de "memurin-i rusumiyenin hiç olmazsa bir kaçında hiss-i vazifeperverlik mevcud olsa" daha olumlu neticeler alınacağını söyleyerek hudut üzerinde görevli askeri ve idari personelin de kaçakçılık şebekelerinde oynadıkları rolün önemine vurgu yapmıştır.[43] Aynı zamanda 1920'ler boyunca Türkiye'yi terk eden Ermeni, Süryani ve Kürt toplumunun Fransızlar tarafından sınır bölgelerine, özellikle de Suriye Ceziresi'ne yerleştirilmesi sınır ekonomisini canlandıran unsurlar olmuştu. Manda idarecilerinin kalkınmacı pratikleri çerçevesinde bu bereketli topraklar tarıma açılmıştı.[44] Böylelikle hem kuzey hinterlandı Türkiye'de kalan Halep için yeni iktisadi bağlılıkların ve ticari ilişkilerin tesis edilebileceği Suriye içerisinde siyasi iktidarın da desteğini alan bir bölge ortaya çıkmış, hem de sınır ekonomisinin gereklilikleri neticesinde "ikili şehirler" denen yeni yerleşim yerleri palazlanmıştı.

1920'lerin son yıllarından itibaren Halep bu şehirlerdeki tüccarlar ile çeşitli güven ve kredi ilişkileri tesis ederek hem bu resmi ticaretin hem de sınırı aşan karaborsa takasının merkezine kendisini koymuştu. 1929 iktisadi buhranı sonrası küresel ölçekte gümrük tarifelerinin yükselmesi ve kotalar ile kliring anlaşmalarının yaygın uygulamalar haline dönüşmesi akabinde, bu tür ticari politikalar uygulamayan Suriye gibi manda ekonomileri ile daha korumacı politikalar takip eden Türkiye gibi ülkeler arasında gümrük makası açıldığından kaçakçılığın cazibesi oldukça artmıştı.[45] Durumu değerlendiren Şükrü Kaya da, Ankara'nın bölgede demiryolu inşasına hız vermesine rağmen, Halep'in bölge ticaretinin hala merkezi konumunda olduğunu, "arazinin ve yolların tabii vaziyet ve istikameti, Mersin limanının tesisat ve teşkilat noksanlığı… şömendüfer yolunun da uzun ve daha pahalı olması, koyun, yağ, yapağı, zahire gibi ihracat eşyamızın satılmasına Halebin tavassut etmesi eski itiyat ve tanışıklık tarafeynli emniyet ve itimat" (sic) gibi pek çok hususun Halep'in

olup, Malatya mebusluğuna ek olarak sonraki dönemlerde Gaziantep'ten de mebus seçilmiştir. Bkz.: Çoker 1994: 734.

41 TBMMZC, 26 Haziran 1338 (1922), s. 78, 86.

42 Bein 2017: 41-42.

43 BCA. 30.10.0.0., 262.764.15, 12 Kanun-u Evvel 39.

44 White 2017: 145-47.

45 Bu sürecin ayrıntılı incelemesi için bakınız Öztan 2020: 311-26.

bölgedeki ticari hakimiyetini pekiştirdiğini ifade etmiştir.[46]

1921'de Türkiye-Suriye sınırının tesisi ile Halep'in hinterlandını kaybetmesi ilerleyen yıllarda Ankara'nın çeşitli siyasi çıkarları için kullandığı bir koz haline gelmişti. Bu süreç boyunca Halepli tüccarlar büyük sıkıntılar çekerken 1920'lerin sonlarına gelindiğinde dönemin dinamikleri şehre apayrı iktisadi fırsatlar sunmaktaydı. Bu tüccarlar, artık "Halep'ten resmi yollarla mal alan Türk tüccarlarının, aynı nitelikteki kaçak malların düşük maliyetleri ile rekabet" etmelerinin imkansız olduğunu vurguluyorlardı. Tabidir ki "kaçakçılık ekonomisinin Suriye'nin çıkarına olduğunu ve hızlıca yayıldığını, fakat kaçakçılığın kökeninin Suriye'de olmadığını ve Suriyelilerin bunun için suçlanamayacağını, onların fırsattan istifade ettiklerini" söylemekteydiler.[47] Özellikle bu durum tekstil ürünlerinde böyleydi; hem Halep ve Şam tezgahlarından çıkma mensucat, hem de ithal olarak düşük tarifeden Suriye'ye giren Japon ve diğer ithal tekstil ürünleri, Halep'in karaborsada transit şehir rolünü üstlenmesiyle, yereldeki kaçakçı ağları vasıtasıyla Türkiye pazarına girerek, hem Türkiye'deki yerli sanayinin gelişimini engellemekte, hem de kanuni yollarla ticaretle iştigal edenleri cezalandırmaktaydı. İşte bu nedenledir ki 1920'ler boyunca Türkiye gazete ve dergilerinde sınır üzerine çıkan yazılar genelde kimlik eksenli resmi söylemi yansıtmaktayken,[48] 1929 yılında patlak veren buhran sonrası Türk matbuatı durumu iktisadi tehdit yönleriyle ele alarak 'sınır yapımı'na söylemsel bazda iştirak etmiştir.

SONUÇ

Türkiye-Suriye sınırı, 1. Dünya Savaşı sonrası siyasi çekişmelerin ürünüydü. Diplomatik anlamda hududun geçeceği hat 1921 Mart ayında ortaya atılmış, ileriki aylarda çeşitli yönleriyle bölgesel ve yerel düzlemde tartışılmıştı. 1921 Ekimine gelindiğinde, Ankara'nın Bolşeviklerle olan yakınlaşmasını artık tehdit etmediği bir noktada ve sahadaki askeri üstünlüğünün pekiştiği bir bağlamda sık sık 'gayri tabii' olduğu ilan edilen bu sınır kabul edilmişti. Ankara'da kümelenen milli direniş hareketi, nasıl müttefik devletlerin savaş sonrası Ortadoğu vizyonunu değiştirmelerine sebep olduysa, bölgedeki irili ufaklı tarihsel aktörler de benzer tarihsel fonksiyonlar ifa etmişlerdi. Her ne kadar sınırın geçtiği hatta Londra Konferansı'nda karar verilmiş olsa da o ana dek ve sonrasında çeşitli siyasi merkezlerle çıkarları örtüşen yereldeki aktörlerin çabaları da sınırın oluşumuna katkı vermişti. 1920'lerin özellikle ilk yıllarında devletlerarası rekabet ve işbirlikleri, siyasi manevra sahasını belli noktalarda kısıtladığı kadar, sınırların tesisi gibi devletlerarası yakınlaşmayı gerektiren aşamalarda anahtar rol oynamıştı. Bu bağlamda düşünüldüğünde, Türkiye-Suriye sınırının ortaya çıkması görünüşte ikili bir antlaşmanın ürünüyse de esasında devlet ve devlet dışı olmak üzere birçok aktörlü tarihsel bir *süreç*ti.

Bu çalışma da Türkiye-Suriye sınırının siyasi, iktisadi ve söylemsel oluşumuna tarihsel bir sonuç olmaktan ziyade, bir süreç olarak yaklaşmıştır. Batı'da oldukça tekamül eden sınır çalışmaları, sınırları diplomatik birer sonuç olarak görmeyi çoktan bırakmıştır. Bu revizyonist okumalara göre sınırda olan bitenler merkezi gelişmelerin bir parçası olduğu gibi, aynı zamanda sınırdaki

46 BCA. 30.10.0.0., 180.244.6, 5 Birincikanun 1931, s. 1.
47 TNA, FO 371-14560, 27 Ocak 1930, f. 132-3, 135.
48 Altuğ 2020: 4773.

gelişmelerin merkezi etkileyen, kısıtlayan veya ona yeni fırsatlar sunan yönü de vardır. Türkiye-Suriye özelinde de görüldüğü gibi, ülkeler arası iktisadi çekişmelerin kökenleri 1. Dünya Savaşı sırasında şekillenen küresel ölçekteki savaş hedeflerine gitmektedir. Müttefik devletlerin amacı Ortadoğu'daki o ana dek kazanılmış imtiyazlarına eklemeler yapmaktı ve girişilecek siyasi projeler de bu amaca hizmet ettiği kertede değerliydi; iktisadi çıkarlara zarar vermediği müddetçe vazgeçilmez de değildiler. Türkiye-Suriye sınırındaki gümrük politikalarının seyrinin gösterdiği gibi bu tür iktisadi politikaların uygulanması da kolay olmadığı gibi, küresel gelişmeler birkaç yıl önce devletlerin çıkarları doğrultusunda takip ettiği politikaları bir anda alt üst edebiliyordu. Ankara'nın gümrük siyaseti de ilk yıllarda başarılı olsa da ilerleyen dönemlerde tarife politikaları ve gümrük muhafaza teşkilatı vasıtasıyla dönüştürememişti. Ankara'daki bürokratların dillendirdiği gibi Halep'in ticari anlamdaki merkezi konumunun ilgası ve bu bağlamda imparatorluk iktisadi ağlarının yeniden şekillenmesi çok daha kapsamlı politikalar gerektirmekteydi.

KAYNAKÇA

Araştırma İncelemeler

Altuğ, S. 2020. "The Turkish–Syrian Border and Politics of Difference in Turkey and Syria (1921–1939)" *Syria: Borders, Boundaries, and the State*, (ed.) Matthieu Cimino. Palgrave MacMillan, New York: 47-73.

Altuğ, S. ve White, Benjamin T. 2009. "Frontières et pouvoir d'état: La frontière turco-syrienne dans les années 1920 et 1930" *Vingtième Siècle: Revue d'histoire* 103/3 : 91-104.

Balistreri, Alexander E. 2022. "Revisiting *Millî*: Borders and the Making of the Turkish Nation State" *Regimes of Mobility: Borders and State Formation in the Middle East, 1918-1946*, (ed.) Jordi Tejel, Ramazan Hakkı Öztan. Edinburgh University Press, Edinburgh: 29-58.

Bein, A. 2017. *Kemalist Turkey and the Middle East: International Relations in the Interwar Period*, Cambridge University Press, Cambridge.

Budak, M. 2000. "Mütareke Döneminde bir Aydın-Halk İşbirliği: Kilis'in Türklüğü Osmanlı Hükümeti'ne Bağlılığı Hakkında bir Muhtıra" *İlmi Araştırmalar* 9: 67-75.

Burns, N. 1933. *The Tariff of Syria, 1919–1932*, American Press, Beirut.

Çoker, F. 1994. *Türk Parlamento Tarihi*, cilt 3, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara.

Güçlü, Y. l 2001. "Turco-French Struggle for Mastery in Cilicia and the Ankara Agreement of 1921" *Belleten* 65/244: 1079-1114.

Khoury, Gérard D. 2006. *Une tutelle coloniale: Le mandat français en Syrie et au Liban: Écràts politiques de Robert de Caix*, Belin, Paris.

Lange, K. 2022. "Contested Terrain: Cross-Border Violence, Politics and Memory in Syria's Kurd Dagh Region" *Regimes of Mobility: Borders and State Formation in the Middle East, 1918-1946*, (Ed.) Jordi Tejel, Ramazan Hakkı Öztan, Edinburgh University Press, Edinburgh: 170-201.

Loevy, K. 2018. "Railways, Ports, and Irrigation: The Forgotten Regional Landscape of the Sykes-Picot Agreement" *Boston University International Law Journal* 36/2: 287-340.

McMeekin, S. 2012. *Berlin Bağdat Demiryolu: Almanya'nın Dünya Hakimiyeti Mücadelesi ve Osmanlı İmparatorluğu, 1898-1918*, (çev.) Azize F. Çakır, Picus Yayınları, İstanbul.

Owen, R. ve Pamuk, Ş. 1999. *A History of Middle East Economies in the Twentieth Century*, Harvard University Press, Cambridge.

Öztan, Ramazan H. 2020. "The Great Depression and the Making of Turkish-Syrian Border, 1921-1939" *International Journal of Middle East Studies* LII/2: 311-26.

Öztan, Ramazan H. 2022. "The Last Ottoman Merchants: Regional Trade and Politics of Tariffs in Aleppo's Hinterland, 1921-29", *Regimes of Mobility: Borders and State Formation in the Middle East, 1918-1946*, (ed.) Jordi Tejel, Ramazan Hakkı Öztan, Edinburgh University Press, Edinburgh: 80-108.

Provence, M. 2020. *Büyük Suriye İsyanı ve Arap Milliyetçiliğinin Yükselişi*, (çev.) Nida Nur Yüksel, Pınar Yayınları, İstanbul.

Provence, M. 2021a. "A Man of the Frontier: Ramadan Shallash and the Making of the Post-Ottoman Arab East", *Age of Rogues: Rebels, Revolutionaries and Racketeers at the Frontiers of Empires*, (Ed.) Ramazan Hakkı Öztan, Alp Yenen. Edinburgh University Press, Edinburgh: 333-54.

Provence, M. 2021b. *Son Osmanlı Kuşağı ve Modern Ortadoğu'nun Oluşumu*, (çev.) Okan Doğan, Kronik Kitap, İstanbul.

Pursley, S. 2015. "Lines Drawn on an Empty Map': Iraq's Borders and the Legend of the Artificial State" *Jadaliyya* Parts I-II: 1-16.

Şimşir, Bilal N. (ed.) 1990. *Lozan Telgrafları* cilt 2 (1922-1923), Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Tauber, E. 1991. "The Struggle for Dayr al-Zur: The Determination of Borders between Syria and Iraq" *International Journal of Middle East Studies* 23/3: 361-85.

Tengirşenk, Yusuf, K. 1967. *Vatan Hizmetinde*, Bahar Matbaası, İstanbul.

Thompson, E. F. 2020. *How the West Stole Democracy from the Arabs: The Destruction of the Syrian Arab Kingdom in 1920 and the Rise of Anti-Liberal Islamism*, Atlantic Monthly Press, New York.

Toros, T. 1971. "Kurtuluş Savaşının İlk Barışı: 50. Yıldönümünde Ankara Antlaşması" *Cumhuriyet*, 21 Ekim 1971, s. 4.

"Türkiye-Suriye Gümrük İtilafnamesi", *Gümrük Mecmuası*, 1 (1 Teşrin-i evvel 1926) s. 5.

Uluatam, Ö. 1970. "Gümrük Vergilerimizin Koruyuculuğu Üstüne bir Deneme" *Ankara Üniversitesi Siyasi Bilgiler Fakültesi* 25/1:185-206.

Watenpaugh, Keith D. 2006. *Being Modern in the Middle East: Revolution, Nationalism, Colonialism, and the Arab Middle Class*, Princeton University Press, Princeton.

White, Benjamin T. 2017. "Refugees and the Definition of Syria, 1920-1939" *Past & Present* 235/1: 141-78.

Yavuz, B. 1992. "1921 Tarihli Türk-Fransız Anlaşması'nın Hazırlık Aşamaları" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 8/23: 273-308.

Yiğit, Y. 2020. "Türk İstihbaratının Hatay Cumhuriyet'nin Kuruluşundaki Rolü" *Anavatana Katılışının 80. Yılında Hatay Uluslararası Sempozyumu Bildiriler, 4-6 Nisan 2019*, (ed.) Erdem Ünlen, H. Aytuğ Tokur. Ankara Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara: 2275-2317.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, HR.İM: Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı 253-12.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 30.18.1.1, 5-18-3, 14 Haziran 1922.

BCA. 30.10.0.0., 262.764.15, 12 Kanun-u Evvel 39.

BCA. 30.10.0.0., 180.244.6, 5 Birincikanun 1931, s. 1.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri (TBMMZC)

TBMMZC, Gizli Celse, 12 Mayıs 1337 (1921) s. 72-78.

TBMMZC, Gizli Celse, 24 Nisan 1336 (1920) s. 5-6.

TBMMZC, Gizli Celse, 18 Teşrin-i Evvel 1921, s. 362

TBMMZC, 3 Teşrin-i Sani 1922, s. 343-44, 356.

TBMMZC, 26 Haziran 1338 (1922), s. 78, 86.

The National Archives (TNA)

TNA, FO: foreign Office 371-6454, 1 April 1921, f. 82, 83.

TNA, FO: foreign Office 371-6454,12 April 1921, f. 115.

TNA, FO: foreign Office 371-6454,14 April 1921, f. 70.

TNA, FO: foreign Office 371-14560, 27 Ocak 1930, f. 132-3, 135.

The National Archives and Records Administration (NARA)

NARA, Record Group 84, Consular Aleppo, Syria, Vol. 74; "Transmitting articles from the Franco-Syrian, concerning the commercial situation in Aleppo," April 8, 1921.

Gazeteler

Cumhuriyet. "Kurtuluş Savaşının İlk Barışı: 50. Yıldönümünde Ankara Antlaşması", 21 Ekim 1971, s. 4.

Ek 1. Halep'ten İhraç Olunan Bazı Malların Geldikleri Mahaller

Kitre	% 30 Diyarbakır % 30 Bitlis % 20 Malatya % 10 Harput % 10 Maraş	**Hint yağı bitkisi**	% 40 Urfa
Yün	% 40 Urfa	**Hardal tohumu**	% 30 Antep % 10 Malatya
Sarı Tohum	% 70 Maraş % 50 Antep	**Kuru üzüm**	% 70 Antep % 10 Kilis % 15 Urfa
Antep Fıstığı	% 80 Antep	**Bağırsak salamura**	% 25 Antep % 20 Maraş % 15 Urfa
Badem	% 40 Mardin % 30 Malatya % 10 Harput	**Koyun tereyağı**	% 30 Mardin % 20 Urfa
Afyon	% 80 Malatya % 20 Nusaybin	**Meyan kökü**	% 15 Birecik % 50 Urfa
Koyun Pöstekisi	% 25 Antep % 25 Urfa	**Kara halile**	% 30 Diyarbakır % 40 Mardin % 10 Antep
Keçi Pöstekisi	% 25 Antep % 25 Urfa	**Mahmude otu kökü**	% 50 Antep % 30 Maraş % 20 Kilis
Balmumu	% 15 Antep % 15 Malatya	**Deve tüyü**	% 40 Antep

Kaynak: The National Archives and Records Administration (NARA), College Park, Record Group 84, Consular Aleppo, Syria, Vol. 74; "Provenance de certains produits exportés par Alep," April 8, 1921.

HAZİNE GELİRLERİ - İLTİZAM - MUKATAALAR



11

"MÎRÎYE GADR VE ZARÂRI MÛCİB OLMAĞIN" 18. YÜZYILDA MERKEZİ HAZİNE GELİRLERİNDEN MÎRÎ RÜSÛM AÇISINDAN KIBRIS VE GİRİT KARŞILAŞTIRMASI

Ayşe Nükhet Adıyeke[*]

18. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezi hazinenin artan nakit ihtiyacının karşılanması amacına dönük olarak ekonomik bazı reform uygulamalarına sahne olmuştur. Merhum Hocamız Mehmet Genç bunu devletin güçlendirilmesi ve büyütülmesi olarak özetler.[1] 18. yüzyıl öncesinde merkezi vergi gelirlerinin toplanmasında giderek artan aracıların, vergi gelirlerinin hazineye *intikal eden* bölümünü azaltması bu sürece ilişkin yeni önlemler alınmasına ve yeni vergiler ihdasına yol açtı.

1-Tımarlar ve zeametlerin mukataalaşması,

2-Bazı mukataaların merkezileştirilmesi,

3-Zeytinyağı, sabun, ipek ve pamuk gibi bazı malların ihracatından gümrük vergisi dışında *mîrî rüsûm* (*bid'at*) alınması, hazinenin nakit ihtiyacını karşılamanın yollarından başlıcaları olarak öne çıkmaktadır.

18. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bazı malların ihracatında patlama yaşanmıştır. Bunlar zeytinyağı, sabun, pamuk, ipek, yün, tütün ve balmumudur. Yine Genç'in ifade ettiği şekliyle "…*bu mallarda tarifedeki normal gümrük vergisinden ayrı olarak resm-i mîrî adı ile, başlangıçta sadece ihracattan alınmak üzere vaz edilen ek vergi*…"[2] 1760'dan itibaren iç ticarette de uygulanmaya başlamış ve sadece gayrı Müslim tüccardan değil Müslüman tüccardan da alınmıştır. Özellikle kahve ve tütünün iç ticaretinde uygulanan bu vergiler günümüzün özel tüketim vergisi ile benzetilebilir.

Resm-i *mîrî* alınan ürünlerden söz etmeden önce kavramsal sınırlamamıza bir açıklık getirmek gerekir. Zira *mîrî* kelimesi *mîrî arazi* veya *mal-ı mîrî* de olduğu gibi en genel anlamıyla *devlete*

* *Prof. Dr., Mersin Üniversitesi, Mersin/Türkiye, nukhetadiyeke@gmail.com, ORCID: 000-0002-6088-7737.*

1 Genç 2000: 87.

2 Genç 2000: 199.

ait anlamında bir kavramsal içeriğe işaret etmektedir. Buradan yola çıkarak mîrî rüsûm merkezi hazineye ait tüm vergileri ve nakit ödenen vergileri kapsayan bir terimdir.

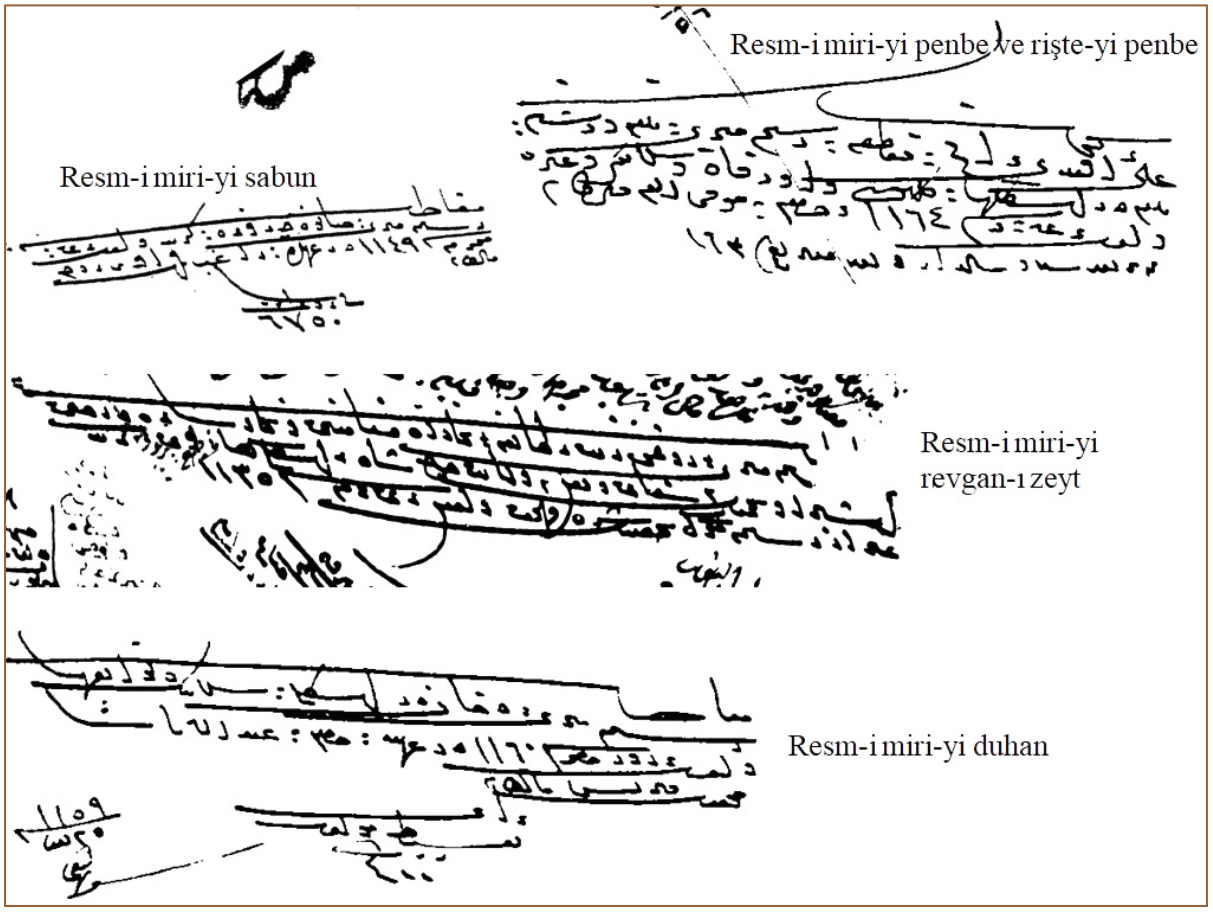

Ancak sözünü ettiğimiz *resm-i mîrî*'nin spesifik bir üründen alınan ekstra bir vergi olduğu anlaşılıyor ki *resm-i mîrî-i sabun, resm-i mîrî-i penbe ve rişte-i penbe, kahve, şem-i asel, duhan, harir, yapağı* gibi mutlaka her zaman bahsi geçen ürünle birlikte kullanılmıştır. Bu verginin ticaret esnasında, faaliyetin en yoğun olduğu limanlarda alındığı, bunun limanlarda uygulanan tüm diğer vergilerden başka ve ayrı olarak alınan bir vergi olduğu da verginin ayırt edici özelliklerinden biridir. Zira özellikle Girit'te resm-i mîrî kayıtlarında her seferinde *gayrı ez gümrük* vurgusu yapılmaktadır. Bunun çeşitli nedenleri olabilir. Ancak en önemli nedeni gümrük ile ilgili düzenlemelerin veya ahidnamelerle belirlenen sınırlamaların bu vergi için geçerli olmadığının anlaşılması içindir.

Resm-i mîrî olarak adlandırılan özel tüketim vergisinin ilk kez *kahve* üzerinde uygulandığını görüyoruz. Kahve için alınan bu vergi önceleri *bid'at* olarak adlandırılmıştır. Bid'at'ın tercih edilmesinin bu verginin şer'i ahkam içinde tanımı olmamasından kaynaklandığını düşünüyoruz. Ancak bid'at teriminin içerdiği olumsuz anlam nedeniyle bir süre sonra terk edildiğini ve kahve için dahi *resm-i mîrî* olarak kullanıldığını görüyoruz.



Hazine gelirlerinin arttırılması ve devletin büyümesi etkinliklerinden biri olarak saydığımız resm-i mîrînin alınmasının gerekçelerinden biri, akçenin bu yıllarda değer kaybetmesidir. Resm-i cedîd-i kahve'yi ilan eden fermanda bu husus şu cümlelerle ifade edilmiştir. Daha önce Edirne'den Osmanlı topraklarına kahve getirenlerden gümrük vergisi ile birlikte her kim olursa olsun satsın veya satmasın her vukiyyeden altışar akçe rüsum-u bid'atiyye adıyla bir vergi alınmıştı. Ancak bu verginin tahsil edildiği dönemde esedi kuruş 50 akçe ve riyal kuruş ise 60 akçeye karşılık geliyordu. Zaman içinde esedi kuruş 120 akçeye ve riyal kuruş da 130 akçeye yükseldi. Bu durum gümrük vergisini iki katına çıkarmayı gerektiriyordu bunun yerine gümrüklere gelen kahveden gümrük vergisi alındıktan sonra ayrıca bir özel tüketim vergisi alınması kararlaştırıldı.[3]

3 "…bu kahveye gümrük ve resm-i bid'atiye ta'yin olundukda esedi ellişer akçeye ve riyâl guruş altmışar akçeye râic olub hala bu vakitte ise esedi yüz yirmi akçeye ve riyâl yüz otuz akçeye beyne'n-nâs raic olmağın bu hesâb üzere gümrüğüne bir kat dahi izdiyâd-ı resm olunsa, ol vakitte olan akçenin râici hesâbına göre vaz'-ı kadîmi üzere olan resmi mu'adili ancak olur …" Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGA), Midilli Şeri'yye Sicili (MŞS), no. 89, s. 43-44.

Resm-i mîrî'nin alınmasının gerekçelerinden bir diğeri ise üstü örtülü bir biçimde Osmanlı'nın kendi kendinin elini kolunu bağlamış olan ahidnameler ve ticaret anlaşmaları ile getirdiği kısıtlamaların etrafından dolanmak anlamına geliyordu. Osmanlı arşivinde Kamil Kepeci tasnifindeki Anadolu muhasebesi Kahve rüsumu defterinde yer alan Defterdar Köse Halil Efendi[4]'nin 1109 (1698) yılında sadarete sunduğu arzında; "…gümrük ezdiyadı mümkün değildir. Zira cümle millet-i nasara yedine verilen ahidname-yi hümayunda bu gümrük ahvali rayic üzere zikr ve tasrih olunmuştur. Binaenaleyh ahidname-yi hümayunda gümrük ezdiyad olunmayıp … Kahvenin her vukiyyesinden beşer para resm-i mîrî alınmak üzere …" yeni bir vergi ihdası önerilmiş ve bu teklif olduğu gibi tahsil olunması emredilmiştir.[5]

Ahidnamelerin etrafından dolaşma görüşünü destekleyen bir başka örnek de Girit sicillerindeki bir kayıtta karşımıza çıkmıştır. Zeytinyağı mîrî rüsum mukataasının malikane olarak satılmasına ilişkin beratın şartları arasında verginin gümrükte tüccara satışı sırasında, gümrük vergisinin yanı sıra alınması yer almaktadır. Bir kısım Avrupalı (Efrenç) tüccar, Osmanlı ile yapılan ticaret anlaşmalarını gerekçe göstererek bu vergiyi ödemek konusunda ayak direrler. Malikane sahibinin şikayeti üzerine kaleme alınan fermanda "… resm-i mîrîsi şurut-u berat-ı alişan mucibince ancak iştira ile tüccar taifesinden alınıp ve iştira eden tüccarı dahi eğer efrenç taifesinden olmak cihetiyle … resm-i mezkuru edada imtina edecekleri zahir olmağla kemafi'l-evvel şurut-u berat-ı alişanım mucibince resm-i mezkur tahsil olunub beynlerinde olan nizaları ref' olunmak…" sözleriyle ada idarecilerinin buna meydan vermemesi ve berat şartlarının uygulanmasının sağlanması emredilmiştir.[6]

Çalışmamızda resm-i mîrî adlandırması ayırt edici unsur olarak başka birçok verginin yanı sıra alınan vergiyi tespit etmek amacıyla başlıca veri olarak kullanıldı. Ancak kayıtlarda her zaman resm-i mîrî açıklamasının yer bulduğunu söylemek mümkün değildir. Örneğin kahve mîrî rüsumu için sadece *kahve rüsumu* ibaresinin de kullanıldığını görebiliyoruz. Bu durum diğer birçok vergi içinden mîrî rüsumu ayırt etmek açısından zorluk oluşturmaktadır. Bu durumun üstesinden gelmek için verginin oranına ve alınma yöntemine yakından bakmak gerekir. Gümrüklerde satış sırasında gümrük vergisinin yanı sıra alınması bu noktada ayırt edici bir özelliktir. Diğer ayırt edici özellik de verginin oran olarak değil de miktar olarak konulmuş olmasıdır. Örneğin gümrük rüsumu için %5 %3 gibi oranlar tespit edilmişken mîrî rüsumda kahvenin vukiyyesinden beş para, zeytinyağının vukiyyesinden 4 akçe, sabunun kantarından 90 akçe, pamuğun kıyyesinden 1 para gibi ölçüler verilmiştir. Öte yandan bu miktarlar hemen tüm Akdeniz'de geçerlidir. Örneğin zeytinyağından alınan mîrî rüsum Girit, Midilli, Mora vb iskelelerde genellikle aynı miktarlardadır. Zaten kahve, balmumu, duhan gibi mîrî rüsum mukataalarından bazıları hemen tüm Osmanlı coğrafyasını kapsayan tek ya da iki mukataadır.

Çalışmamızda *Kıbrıs ve Girit örneğinde gümrüklerde hangi mallar üzerinde gümrük vergisi dışında mîrî rüsum ve özel tüketim vergisi uygulanmıştır*? sorusu üzerine odaklanılmıştır. Öncelikle mîrî rüsum Osmanlı coğrafyasının tamamında kahve tütün balmumu gibi popüler ihracat ürünlerinin yanı sıra her iki adanın da simgesi haline gelmiş temel ihracat ürünleri üzerine uygulanmıştır.

4 Göncüoğlu 2016: 286.
5 BOA, KK.d. 4518, s. 4.
6 VGA, Resmo Şer'iyye Sicili (RŞS), no. 48, s. 4-5.

Karşılaştırmalı olarak yaptığımız araştırmada öncelikle her iki adayı da içine alan mîrî rüsum mukataaları tespit etmeye çalıştık. Bu çerçevede örneğin mîrî kahve rüsumu mukataası "imparatorluğun tüm coğrafyasını kapsayacak şekilde biri İstanbul diğeri Suriye'de merkezlenmiş iki mukataa…"[7] halinde örgütlenmiş ve İstanbul mîrî kahve rüsumu mukataasına Kıbrıs ve Girit de dahil olmuştur.

İdris Bostan'ın belirttiği üzere her yıl Yemen'den Mısır Kahire'ye bir ferdesi yaklaşık 130 vukiyye olan 30-40 bin ferde (çuval/denk) kahve gelmekte[8], bunun yarısı anılan bölgede piyasaya sürüldükten sonra yaklaşık her yıl 15-20 bin ferde kahve İstanbul ve Osmanlı limanlarına gelip satılmakta idi.[9]

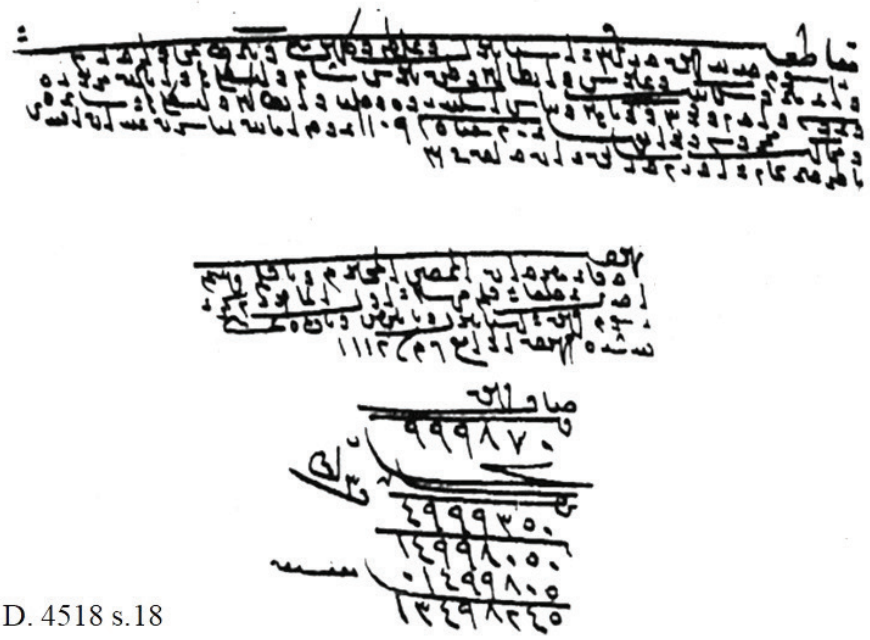

BOA, KK. D. 4518 s.18

Mukataa-yı Rüsum-u Cedid-i Kahve der Mahrusa-yı İstanbul ve Galata ve Gelibolu ve Tekfurdağı ve Edirne ve İzmir ve Selanik … iskele-yi saire-yi Memalik-i Mahrusa
30 Şaban sene 1109
Bervech-i emanet Abdullah Efendi

Defterdar Köse Halil Efendi[10] 1109 (1698) yılında sadarete sunduğu arzında "…bi'l-cümle ahali ve avani iptilasından günde bir def'a nan-ı huşka (kuru ekmeğe) razı olur birkaç def'a kahve içmeğe kani olmaz… vukiyyesi bir altun dahi olur ise alır bu ifrat ile istimalleri kadar-ı kifaye mertebesinden israf mertebesine erişdirmeleriyle hala Memalik-i Mahrusada yalnız bu kahve bahası için dört bin keseden mütecaviz akçe masraf olur"[11] diyerek halkın kahveye olan düşkünlüğünü dile getirmiştir.

7 Genç 2006: 59.
8 bunun yaklaşık 5.000 ton olduğunu bildirmektedir (Bostan 2001: 202-205).
9 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Kamil Kepeci (KK.d.) 4518, s. 4.
10 Göncüoğlu 2016: 286.
11 BOA, KK.d. 4518, s. 4; Ayrıca bkz. *Tarih-i Raşit*, c. 2, s. 425.

Kahvenin Osmanlı topraklarına girmesi veya vergilendirilmesi konusunda farklı tarihlere işaret edilmektedir.[12] Bu tartışmalar içinde 1920 li yılların sonunda Diyarbakır Maarif Müdürü olan Talat Mümtaz Yaman bu tarihte kaleme aldığı *Türkiye'de Kahve ve Kahvehaneler* adlı eserinde "Süleyman II. zamanında (1099/1688 -1102/1691) İstanbul ve civarı gümrüklerine kahve çıkaranlardan vergi alınması kararlaştı ve Müslümanlardan beher okkada sekiz, Hıristiyanlardan da on sağ akçe resim alınmağa başlandı"[13] şeklinde kahve gümrüğünün iç ve dış ticarette uygulandığını net olarak ifade etmiştir.

Kahveden gümrük vergisinin dışında kaynaklarda resm-i mîrî ya da İstanbul ve tevabi'i cedîd kahve rüsum-u mîrîsi adıyla geçen özel verginin konuluş tarihi net olarak ortadadır. 1109 yılı Şaban ayının 22. günü (5 Mart 1698) ilan edilen ve İstanbul, Edirne, Tekfurdağı, İzmir Selanik ve sair Akdeniz'de vaki iskele ve cezirelerin kadılarına gönderilen fermanla uygulamaya başlanmıştır.[14] R. Mantran 1697-98 yıllarında hazinenin acil nakit ihtiyacıyla karşı karşıya kaldığını ve bu vergi sayesinde elde edilen ek gelirle nakit ihtiyacının kısmen karşılandığını belirtmiştir.[15]

Kahve üzerinden özel tüketim vergisi alınacağını duyuran ferman, aynı zamanda uygulamanın nasıl gerçekleştirileceğini de belirlemiştir. Buna göre gümrük vergileri gümrük eminleri tarafından alındıktan sonra her bölgede belirlenecek özel bir mahalle, özellikle de adı önceden belirlenmiş hanlara ve mahzenlere bu kahveler özel görevlilerce taşınacak ve burada kadılar marifetiyle sayım ve yazım işlemi gerçekleştirildikten sonra her vukiyyeden beş para vergi tahsil edilerek getiren tüccara mühürlü tezkereleri verilecektir.[16]

Fermanın ilanıyla birlikte bir kahve rüsumu emini tayin olunacağı ve bu kişinin vekilleri aracılığıyla Akdeniz'de kahve getirilen iskele ve adalarda indirilen kahveleri tahrir edeceği de ilan edildi. Ayrıca ilan edildiği tarihte toptancı ve perakendecilerin ellerinde bulunan stoklar da bu kapsama dahil edildi.[17]

Çeşitli kayıtlardan kahve malikanesinin sınırları ve koşulları kısmen tespit edilebilmektedir. Buna göre malikanenin sınırları İstanbul'dan başlayarak Edirne, Tekfurdağı, İzmir, Antalya, Alanya, Sakız, *Girit*, *Kıbrıs*, Rodos, İstanköy, Midilli, Bozcaada, Eğriboz, Mora ve sair Akdeniz'de vaki iskele ve adalara kadar uzanmaktadır.[18] Bu iskelelere kahve getiren herkes, ister tüccar taifesinden olsun, ister kendi nefsi için veya satmak için olsun kahve rüsumu vermekle yükümlüdür. Malikane beratı şartlarında açıkça belirtilen bir husus da kahve getirenlerin sadat-ı kiramdan (seyitler) veya Müslüman hacılardan olması, kapı kulları, Cezair, Mısır ve Şam askeri olması veya Trablus-u magrib ve Tunus gemileri olmasının onları vergiden muaf bırakmadığıdır.[19]

12 Adıyeke 2018 Girne Üniversitesi, KKTC, Yayınlanmamış metin.
13 Yaman 2004, Taha Toros Arşivi, Dosya no: 134/B-Kahve.
14 VGA, MŞS. no. 89 s. 42.
15 Mantran 1985: 27.
16 VGA, MŞS. no. 89 s. 42.
17 Mantran 1985: 27.
18 VGA, MŞS. no. 45 s.118.
19 "…*zikr olunan mahallere kahve getirenler gerek sadat-ı kiram ve gerek kapu kulları Mısır ve Şam ve Cezair ve Tunus ve Trablus-u magrip gemileri ve sair askeri ve hüccac-ı Müslimin ile ayan ve zi-kudret kimesnelerin getirdikleri kahvelerin rüsum-u mirileri*…" BOA, İbnülemin Maliye (İE.ML.) 125/11376; VGA, MŞS. no. 45 s. 118.

Kahve rüsumu malikanesini elinde bulunduranlar bu kadar geniş bir coğrafyayı doğal olarak vekilleri aracılığı ile işletiyorlardı. Ali Efdal Özkul Kıbrıs şeriye sicillerinden 1721 yılında Kıbrıs'ta malikanecilerin vekili olarak Yusuf Bey'in görev yapmakta olduğunu aktarıyor.[20] Aynı zamanda Özkul'un verdiği bilgilerden daha sonraki yıllarda malikanecilerin mukataalarını kendilerinin emaneten bölge bölge başkalarına iltizam ettikleri, örneğin 1746 yılında Kıbrıs'ın malikaneciler tarafından Ömer Ağa'ya verildiği anlaşılmaktadır.[21]

Mîrî rüsumun yerel ürünler bazında uygulamasına ilk örnek Girit'te yerel üretimin en yoğun olduğu ve ticaretin temel malları olan zeytinyağı ve sabundan alınan mîrî rüsumdur. Ancak Kıbrıs'ta ticari potansiyeli yüksek ürünlerden mîrî rüsum alınması konusu tartışmaya açıktır. Örneğin Kıbrıs'ın da önemli ticari ürünlerinden olan pamuk ve pamuk ipliği için Genç'in bize aktardığı bilgi şudur: "Pamuk ve ipliğinin ihracatından alınmakta olan mîrî resme ait mukataa da tek unsurlu idi ve İstanbul hariç olmak üzere bütün imparatorluğu kapsayan tek mukataa halinde örgütlenmişti."[22] Bu bilgiden hareketle Kıbrıs'ın da bu tek unsurlu mukataa kapsamı içinde sayılması mümkündür. Ayrıca 1194 (1780) tarihli bir kayıtta pamuk ve pamuk ipliği mukataasının sınırları Gelibolu, Selanik Mora Kuşadası İzmir Payas İskenderun Sayda Akka ve sair tabi olan iskeleler şeklinde yazılmıştır.[23] Ayrıca bir başka kayıtta geçen *Kıbrıs'ta penbe bid'atı emini Mehmed* [24] şeklindeki tanımlama da ilgi çekicidir. Zira *bid'at* başlangıçta da anlattığımız gibi kahveden alınan mîrî rüsum için kullanılan bir terimdir.

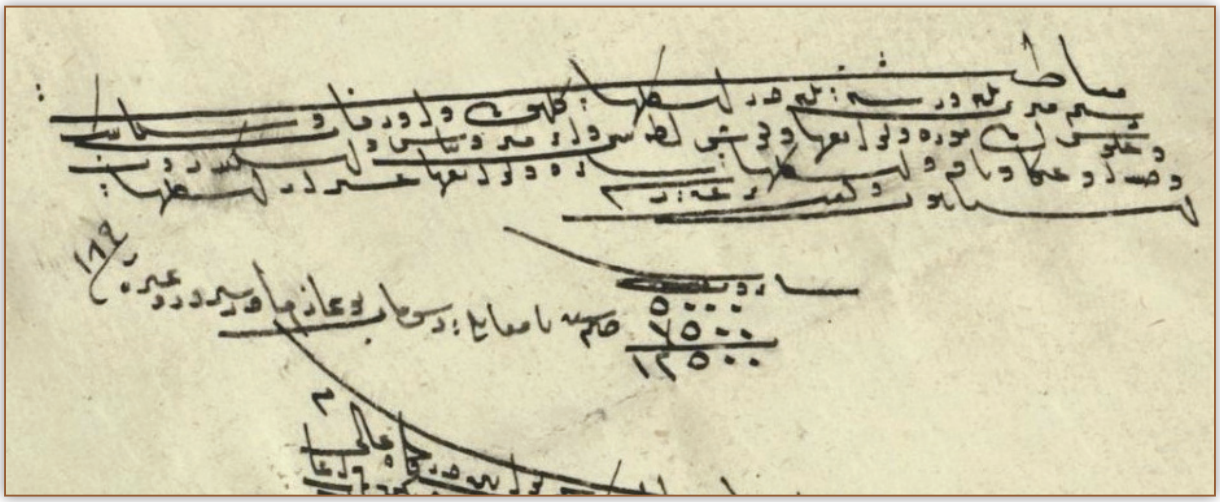

Mukataa-yı resm-i mîrî-i penbe ve rişte-i penbe BOA. AE. SABH. I. 182-12134

1207 (1793) tarihli bir maliye kaydından tespit edebildiğimiz kadarıyla pamuk ve pamuk ipliğine uygulanan mîrî rüsum ise kıyye başına pamuktan bir para ve pamuk ipliğinden iki para

20 Özkul 2011: 237.
21 Özkul 2011: 238.
22 Genç 2006: 59.
23 BOA, Ali Emiri Abdülhamid I (AE.SABH.I.) 182-12134.
24 BOA, Ali Emiri Selim III (AE.SSLM.III.) 266-15362.

ve kozalı pamuktan bir akçedir.[25] Pamuk ve pamuk ipliği mukataası bu dönemde III. Selim'in kız kardeşi Şah Sultan'ın tasarrufunda bulunmaktadır. Kıbrıs'ta önemli ihracat ürünlerinden biri olan ipekten ise gümrük resminin yanı sıra ipek mizanı (tartısı) resmi alınmış ve Kıbrıs'a özgü olarak bağımsız bir mukataa birimi haline getirilmişti.[26] Sınırlı bir bölgeyi kapsadığı için de bac, damga, mumhane ve boyahane gibi başka kalemlerle zenginleştirilmişti.

Girit'te zeytinyağı ihracatından gümrük vergisi dışında alınan mîrî rüsum başlı başına bir mukataa birimi oluşturmuştur. 1721 yılında Girit iskelelerinde müstemen ve sair tüccara zeytinyağı satışında, gümrük resminin dışında, beher vukiyyeden 6 akçe alınan mîrî verginin mukataası malikane uygulaması çerçevesinde yarı hissesi eski Silahdar Ağası Ali Ağa'ya ve diğer yarısı da oğulları Ahmed ve Mehmed ağalara kayd-ı hayat şartıyla verildi. Malikanenin muaccelesi 50.500 kuruş ve yıllık malı da 25.000 kuruştu.[27]

Zeytinyağı mîrî rüsum mukataası, geliri doğrudan merkez hazineye ait olan büyük bir mukataa idi ve bu nedenle satışı da diğer büyük mukataalar gibi (kahve, şem-i asel vb) merkezde yapıldı.[28] Aynı şekilde aşağıda bahsi geçen sabun mîrî rüsum mukataası da merkezde malikane olarak tevcih edildi. Bunun doğal sonucu olarak bu malikaneciler, malikanelerini yerinde yönetmek amacıyla parçalayarak ya da bütün olarak yine iltizama vermişler veya kendilerine tabi mukataa eminleri tarafından yönetmişlerdir. Girit'te kaynak bulan ancak satışının ve yönetiminin İstanbul'dan yapıldığı bu mukataaların gelirleri doğrudan merkezi hazineye aittir.

Diğer taraftan başlangıçta Müslüman tüccardan zeytinyağı satışı sırasında mîrî rüsum alınmıyordu. Ancak bazı Müslüman tüccarın kendi satın alıp sefinelerine yükledikleri yağları açıldıktan sonra çeşitli mahallerde müstemin tüccar sefinelerine naklettikleri, malikane sahibi tarafından tespit edilmişti. Bu durum vergi kaybına yol açtığı gibi "…beytü'l-mal-ı Müslimine gadrı mucib…" olduğundan Müslüman tüccardan da zeytinyağı mîrî rüsumu alınması zorunlu hale geldi.[29]

Yine Girit'te kaynak bulan ancak İstanbul'da merkezi hazinece müzayede edilen mukataalardan biri mîrî sabun mukataasıdır. 1735 yılında Girit kadılarına ve defterdarına hitaben yazılan bir emirde adada sabun imalathanelerinin ve üretiminin giderek artması nedeniyle zeytinyağının önemli bir kısmının sabuna sarf edildiği bildirilmiştir. Bu durum zeytinyağı mîrî rüsumunun azalmasına yol açtığından sabunun da mîrî rüsum ile ayrıca vergilendirilmesi zorunluluğu ortaya çıkmıştır.[30] Bu vergi her bir kantar[31] sabunda 30 vukiyye yağ sarf olunduğu hesabıyla her bir kantar sabun için 90 akçe olarak hesaplanmıştır.[32]

25 BOA, Cevdet Maliye (C.ML.) 344-14189.
26 Özkul, 2012: 2395-2409.
27 BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.) 9511, s. 6.
28 Malikane mutasarrıfı Ali Ağa bir arzında "… Girid ceziresinin resm-i revgan-ı zeyt mukataası külliyetli ve cesim bir mukataa olup cezire-yi mezkure mesafe-yi baide olduğundan…" VGA, RŞS. no. 48 s.4.
29 BOA, MAD.d. 9511, s. 14; VGA, RŞS. no. 415, s. 4.
30 VGA, RŞS. no. 415, s. 259.
31 1 kantar = 56,449 kg.
32 Aynı belge.



Girit Ceziresi Sabun Mîrî Rüsum Mukataası

Gümrüklerde tüccara satış sırasında her kantar sabundan alınan 90 akçelik mîrî rüsum mukataa halinde 1148 yılı Muharremi başından itibaren (24 Mayıs 1735) İstanbul'da eski maliye tezkerecisi Ragıp Mehmed Efendi'ye malikane olarak tevcih edilmiştir. İstanbul'da yapılan müzayedede Ragıp Mehmet Efendi malikaneyi 6.750 kuruş mal ve 4.010 kuruş muaccele ile almıştır.[33] Sonraki tarihlerde Sadrazam olan Koca Ragıp Paşa Saliha Sultan ile evlendi. Ragıp Mehmet 1176 (1762) yılında öldü. 1177 (1763) yılında malikane yeniden müzayede edilerek III. Ahmed'in kızı Saliha Sultan (1715-1792) ile Şerik Mehmed Efendi ortaklığına yeniden malikane olarak tevcih edildi. Bu tarihte malikanenin *muaccelesi* 4.010 kuruştan 106.600 kuruşa yükselmiştir.[34] Bu da adada sabun endüstrisinin otuz yıl içinde ne kadar büyük bir sıçrama içine girdiğini göstermektedir. İstanbul'dan yönetilen sabun mîrî rüsum mukataası da zeytinyağı mîrî rüsum mukataası gibi iki yıllık sürelerle iltizama verilmiştir.[35] Sabun endüstrisindeki bu büyük artış adada üretilen zeytinyağının büyük bir kısmının sabun imalatına aktarılmasına ve zeytinyağı mîrî rüsumunda da önemli bir düşüş yaşanmasına yol açtı. Bu nedenle 1185 (1771) yılından itibaren zeytinyağı ve sabun mîrî rüsum mukataalarının birleştirilmiş olduğunu izleyebiliyoruz. Bu yılda iki mukataanın yıllık malı 19.800 kuruş olarak kaydedilmiştir.[36]

Sonuç olarak 18. Yüzyılda Osmanlı merkez hazinesinin karşı karşıya olduğu nakit ihtiyacını giderme yöntemlerinden biri olarak ihracat veya iç tüketimde talep gören ürünlerden özel tüketim vergisi niteliğinde mîrî rüsum alınmıştır. Mîrî rüsum bir yönüyle akçenin değer kaybı nedeniyle

33 VGA, RŞS. no. 415 s. 260.
34 BOA, MAD.d. no. 9511, s. 10; Ayrıca BOA, AE. SABH.I 281-18860.
35 BOA, AE.SABH.I. 281-18860.
36 BOA, Ali Emiri Mustafa III (AE.SMST.III.) 343-27642.

gümrük vergisinden kaynaklanan maddi sıkıntıyı aşmada kullanılan bir araç olmuştur. Diğer yandan Osmanlı Devleti'nin yaptığı çeşitli ticari anlaşmalar ve ahidnameler nedeniyle gümrük vergisi alamadığı popüler ticaret ürünlerinden bir ekstra vergi alabilmesinin yolunu açmıştır. Ayrıca yine aynı ekonomik gerekçelerle bu yüzyılda gerçekleşen mukataaların merkezileşmesi ve gelirlerinin merkez hazineye aktarılması çabası içinde mîrî rüsum mukataaları önemli bir kalem oluşturmuştur. Zira mîrî rüsum mukataaları satışları başkentte gerçekleşen büyük gelirli kalemlerdir. Bu gelirler arasında Girit'te üretilen zeytinyağı ve sabun ile Kıbrıs'ta üretilen pamuk ve pamuk ipliği mîrî rüsumu önemli yer tutmuştur. Bu iki ürün de bu adaların dışsatımında en önemli ürün kalemleridir.

Öte yandan mîrî rüsum mukataalarının önemli bir kısmı saray kadınları, sultanın kızları ya da kız kardeşleri tarafından işletilmiştir. Ancak bu işletmeler saray kadınlarına arpalık ya da paşmaklık olarak verilmemiş, bu kadınlar doğrudan müzayedeye dahil olarak muaccele teklifiyle işletmeleri almışlardır.

KAYNAKÇA

Araştırma ve İncelemeler

Adıyeke, Ayşe N. 2108. "İstanbul Kahve Rüsumu Mukataası: 18. Yüzyılda Akdeniz'de Kahve Ticaretinde İstanbul'un Baskısı" *Uluslararası 10. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu* 12-13 Nisan 2018 Girne Üniversitesi, KKTC, Yayınlanmamış metin.

Bostan, İ. 2001. "Kahve Maddesi" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 24: 202-205.

Genç, M. 2006. "Osmanlı Maliyesinde Mukataa Kavramı" *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler1*, (ed.) M. Genç, E. Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul: 57-64.

Genç, M. 2000. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken, İstanbul.

Göncüoğlu, Süleyman F. 2016. "Osmanlı Defterdar ve Defterdarlık Kurumu Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi" *Defterdarlık-Osmanlı Devlet Teşkilatı'nın Kadim Bir Kurumu*, İstanbul Defterdarlığı, İstanbul.

Mantran, R. 1985. "XVII. Yüzyılda İstanbul'da Kahve" (çev.) M. Ali Kılıçbay, Kahve IV, *Tarih ve Toplum* 15.

Özkul, Ali E. 2012. "Osmanlı Kıbrıs'ında İpek Üretimi ve Ticareti" *Tarih ve Medeniyetler Tarihi,* C.V, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara: 2395-2409.

Özkul, Ali E. 2011. "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ta Kahve ve Kahvehaneler" *Türk Kahvesi Kitabı*, (ed.) Emine G. Naskali, Kitabevi, İstanbul: 227-287.

Yaman, Talat M. 2004. "Türkiye'de Kahve ve Kahvehaneler" Taha Toros Arşivi, Dosya No: 134/B-Kahve. *Ehlikeyfin Kitabı* (haz.) Fatih Tığlı, Kitabevi, İstanbul.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, AE.SABH.I: Ali Emiri Abdülhamid I. 182-12134.

BOA, AE.SABH.I: Ali Emiri Abdülhamid I. 281-18860.

BOA, AE.SMST.III: Ali Emiri Mustafa III. 343-27642.

BOA, AE.SSLM.III: Ali Emiri Selim III. 266-15362.

BOA, C.ML: Cevdet Maliye. 344-14189.

BOA, İE.ML: İbnülemin Maliye. 125/11376.

BOA, KK.d: Kamil Kepeci. 4518.

BOA, MAD.d.: Maliyeden Müdevver Defterler. 9511.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGA)

VGA, MŞS: Midilli Şer'iyye Sicili 45.

VGA, MŞS: Midilli Şer'iyye Sicili 89.

VGA, RŞS: Resmo Şer'iyye Sicili 48.

VGA, RŞS: Resmo Şer'iyye Sicili 415.

Taha Toros Arşivi

Dosya no: 134/B-Kahve.



12

KARANTİNA VERGİSİ: OSMANLI TOPLUMUNDA SALGINLA MÜCADELEDE MALÎ BİR ÇÖZÜM

Şahin Yeşilyurt[*]

GİRİŞ

Salgın hastalıklar, insanlığın ve dolayısıyla da toplumların en acı bir şekilde tecrübe ettiği ve etmekte olduğu olayların başında gelmektedir. Tıpkı günümüzde tecrübe ettiğimiz gibi geçmiş dönemlerde de salgın hastalıklar insanlığın hayatını derinden ve şiddetli bir şekilde etkileme gücüne sahip olmuş ve toplumlar açısından iktisadi, siyasi ve sosyal neticeleri olan salgınlarla mücadele etmek kaçınılmaz bir hal almıştır. Salgın hastalıkların bilinen iktisadi, siyasi ve sosyal neticelerini şu şekilde sıralamak mümkündür: Toplu ölümler neticesinde insan nüfusunun azalması, salgının yaşandığı yerlerden diğer bölgelere göç, yerleşim yerlerinde demografik yapının değişmesi, yeni yerleşim yerlerinde alt yapı ve üst yapı sorunlarının meydana gelmesi, vergi gelirlerinin (özellikle de gümrük gelirlerinin) azalması, kamu giderlerinde artışların yaşanması ve dolayısıyla bütçeye ilave bir yük getirmesi.

Salgın hastalıkları ele alan literatürde genel itibariyle, salgın hastalıkların toplumsal düzen üzerinde meydana getirdiği olumsuzluklar tartışılmış olmakla birlikte salgın hastalıkların ülkelerin iktisadi ve mali sistemlerinde meydana getirdiği etkilere ilişkin tartışmalar sınırlı kalmıştır. Örneğin Osmanlı toplumda görülen salgın hastalıklara ilişkin yoğun bir literatür bulunmaktadır.[1] Bu literatüre karşın, Osmanlı ekonomisi ve maliyesi perspektifinden söz konusu salgınların iktisadi ve mali etkilerinin ele alındığını söylemek oldukça güçtür. Başka bir ifadeyle, Osmanlı tarihini konu edinen mevcut literatürde salgın hastalıkların iktisadi ve mali etkilerinin göz ardı edildiğini söylemek mümkündür.

Literatürde yer alan bu eksikliğin tek istisnası (Kılıç, 2019) tarafından kaleme alınan bildiri çalışmasıdır.[2] Kılıç (2019) bu çalışmasında, genel itibariyle, salgın hastalıkların Osmanlı toplumunda göçe yol açtığını ve bu göç olaylarının da vergi gelirlerinde düşüşlere neden olduğunu

* *Dr. Öğretim Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Bölümü, Ankara/Türkiye, syesilyurt@ybu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2193-8052.*

1 İlgili literatür için bkz. Bulmuş 2012; Varlık 2013: 741-770, 2015, 2017; Shefer-Mossensohn 2017; Curry 2017; White 2017; Ayalon 2017; Bonhomme 2017; Robarts 2017; Sarıyıldız ve Macar 2017; Bolaños 2019: 603–620.

2 Kılıç 2019: 371-384.

ifade etmiştir. Yaşanan bu vergi kayıplarını telafi etmek adına Osmanlı idaresi birtakım yollara başvurmuştur: Göç eden kişilerin tespiti ve bunun neticesinde vergi borçlarının göç ettikleri bölgede tahsili (örneğin 1706 yılında Balkanlarda meydana gelen veba salgınında yapıldığı gibi), göç eden kişilerden tahsil edilemeyen vergi bakiyelerinin göç etmeyip salgın yerlerinde kalan kişilere yüklenmesi (örneğin 1734 yılında Bolu Sancağında uygulandığı gibi). İlgili çalışma her ne kadar Osmanlı'da salgınlar ve vergileme konusunu almış olsa da gerek çalışmanın hangi döneme odaklandığının net olmadığı gerekse bu iki konu arasındaki etkileşimin açıklanmasında yetersiz kaldığı görülmüştür.[3]

Yukarıda da ifade edildiği üzere geçmişten günümüze toplumları derinden etkileyen bu salgın hastalıklara karşı mücadele etmek maksadıyla toplumlar, birtakım yollara başvurmuşlardır. Karantina uygulaması bu çözüm yolları arasında belki de en etkili yol olarak karşımızda durmaktadır. Bu manada bulaşıcı hastalıklar nedeniyle hastalığa yakalanmış olanların toplumdan uzak tutulması başka bir ifadeyle tecrit edilmesi, eski dönemlerden itibaren uygulanan bir yöntemdir. Söz konusu bu yöntemin Osmanlı toplumunda da yaygın bir şekilde kullanıldığı bilinmektedir. Bilhassa 19. yüzyılda yaygın bir şekilde görülen kolera hastalığı ile mücadelede karantina uygulaması önemli bir konuma sahiptir. Osmanlı'da koleraya karşı ilk karantina uygulamasının 1831 yılında uygulandığı bilinmektedir. Ayrıca aynı dönemde karantina uygulamasının faydalarının ele alındığı yazılara Takvîm-i Vekâyi'de yer verilerek toplumun dikkatinin karantina uygulamasına çekilmesine çalışılmış ve karantinanın topluma sunduğu katkılara vurgu yapılmıştır.

1838 yılına gelindiğinde, duyulan ihtiyaca binaen, Karantina Meclisi'nin kurulmasına karar verilmiştir. Karantina Meclisi'nin temel görevlerini şu şekilde sıralamak mümkündür: İlk olarak, yabancı ülkelerden Osmanlı toprağına bulaşıcı hastalıkların sirayet etmesini engellemek. İkinci olarak, Osmanlı toprakları içerisinde bulaşıcı bir hastalığın görünmesi durumunda bu hastalığı bertaraf etmeye çalışmak. Bu kapsamda ihtiyaç duyulan bölgelerde karantina merkezleri kurmak, gerekli yasal mevzuatı düzenlemek ve diğer birtakım önlemleri almak Karantina Meclisi'nin asli görevleri arasında olmuştur. Örneğin, toplu ölümlerin incelenmesi ve Karantina Meclisi'ne bilgi verilmeden ölülerin defnedilmemesi gibi kararlar Karantina Meclisi tarafından uygulamaya sokulmuştur.

Karantina Meclisi'nin kurulmasıyla birlikte burada görev ifa edecek memurların masrafları ile bu meclisin almış olduğu kararların uygulanması esnasında meydana gelecek olan harcamaların nasıl finanse edileceği tartışma konusu olmuştur. Özellikle İstanbul'da ve taşrada uygulanacak karantina için kaynak arayışına girilmiştir. İstanbul için bu sorunu çözmek adına ilk olarak zenginlerden borç alınması yoluna gidilmişken, taşrada uygulanacak karantina masrafları için halktan para alınması veya borçlanmaya gidilmesi tartışılmıştır. Ancak söz konusu dönemde Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlerden borç almadığı ileri sürülerek, alınacak borcun faizinin de dikkate alındığında bu durumun sakıncalı sonuçlar meydana getirebileceği üzerinde durulmuştur.

Diğer yandan karantina masraflarının karşılanması için yeni bir verginin ihdas edilmesine de hem halka bir yük yükleyeceği hem de yakın zamanda ilan edilecek olan Tanzimat Fermanı'na aykırı olacağından ötürü uygun bakılmamıştır. Ancak tüm bu tartışmalara rağmen karantina için

3 Kılıç 2019: 375-376.

gerekli olan binaların inşası ve Karantina Meclisi'nde görev alan memurların masraflarının karşılanması maksadıyla İstanbul ve Bilad-ı Selase'de uygulanmak üzere 1839 yılından itibaren bir vergi alınması kararlaştırılmıştır. Bu manada karantina uygulamasını sağlıklı bir şekilde uygulamaya sokmak ve toplumu salgın hastalıklardan korumak maksadıyla salgın hastalıkların engellenmesine yönelik olarak Osmanlı toplumunda karantina vergisi uygulamaya sokulmuştur. Ayrıca 1872 yılında çıkarılan nizamname ile yabancı gemilere uygulanan karantina vergisi miktarında artışa gidilmiştir.

Bu açıklamalar ekseninde bu çalışma, 19. yüzyıl boyunca Osmanlı toplumunda yaygın bir tartışma konusunu oluşturan salgın hastalıkların önlenmesinde ön plana çıkan karantina uygulamasının finansmanında kullanılmak üzere uygulamaya sokulan karantina vergisini ele almaktadır. Çalışma, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşivlerinde yer alan belgeler vasıtasıyla karantina vergisini değerlendirmeyi hedeflemektedir. Söz konusu belgelerde karantina vergisinin uygulanmasının ardında yatan nedenlerden uygulamada yaşanan sorunlara ve karantina vergisi mevzuatında yapılan değişikliklere değin birçok konunun ele alındığı müşahede edilmiştir. Netice itibariyle, bu çalışma Osmanlı Devleti'nde uygulamaya sokulmuş olan karantina vergisi hakkında etraflıca bir bilgi vermeyi amaçlamaktadır.

Bu manada, bu çalışma şu yönlerden önem taşımaktadır: İlk olarak bu çalışma Osmanlı Devleti'nde uygulanmış olan ve literatürde tartışma konusu olmayan karantina vergisini ele almaktadır. Bilebildiğimiz kadarıyla, literatürde bu vergiyi ele alan bir çalışma mevcut bulunmamaktadır. Böylece bu çalışmanın literatüre bir katkı sunması beklenmektedir. Diğer yandan, günümüzde tecrübe edilen Covid-19 pandemisi ülkelerin kamu gelirlerinde önemli bir düzeyde düşüşler meydana getirirken; aynı zamanda bu ülkelerin kamu harcamalarında da ciddi artışlara yol açmıştır. Bu durum, ülkeleri mali anlamda güç bir pozisyona sürüklemektedir. Bu çerçevede, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri gibi bazı devletler, pandeminin meydana getirmiş olduğu derin etkileri giderebilmek adına zenginler üzerinden alınması planlanan vergiler önermektedirler. Bu anlamda günümüzde olduğu gibi geçmişte de salgın hastalıklarla mücadelede vergilere başvurmanın kaçınılmaz bir yol olduğu değerlendirmesini Osmanlı Devleti'nde uygulanmış olan karantina vergisinden anlamak mümkündür.

Bu kapsamda 3 bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde genel itibariyle karantina uygulamasının tarihi öz bir şekilde ele alınmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde Osmanlı Devleti'nde karantina uygulamasına dair tartışmalar ve çalışmanın üçünde bölümünde bu tartışmalar neticesinde uygulamaya sokulmuş olan karantina vergisi irdelenmiştir.

1. KARANTİNA UYGULAMASININ KISA TARİHİ

Evvela karantina kelimesinin kökeni dikkate aldığımızda, bu kelimenin ilk kullanımlarının İtalyanca kırk manasına gelen *quaranta* kelimesinin sonraki dönemlerde kırk gün anlamını taşıyan *quarantina* veya *quaranta giorni* kullanımının 17. yüzyıldan itibaren *quarentine* haline dönüşmesiyle günümüze ulaştığı bilinmektedir.[4] Burada yer alan kullanımları göz önüne aldığımızda ilgili kullanımın neredeyse aynı şekilde diğer dillere de (örneğin İngilizce'ye) sirayet ettiğini müşahede

4 Sarıyıldız 1994: 329.

etmek mümkündür. Örneğin Şehsuvaroğlu (1957) karantina kelimesinin İtalyan dilinde *quarantena*, Fransız dilinde *quarantaine*, İngiliz dilinde *quarantine*, Alman dilinde *quarantane* ve İspanyol dilinde *curantena* şeklinde kullanıldığını ifade etmiştir.[5]

Karantina kelimesinin kullanımından farklı olarak sağlık alanında hastalıkların yayılmasını engellemek maksadıyla karantina uygulamasının tarihini ele aldığımızda, söz konusu uygulamanın tarihinin oldukça eski dönemlere dayandığı düşünülmektedir. Çünkü insan topluluğunun bulunduğu yerlerde toplu hastalıkların görülmesi kaçınılmazdır[6] ve bu hastalıklarla mücadelede eski dönemlerden beri öne çıkan tedavi yöntemlerinden birisi karantina usulüdür. Örneğin Eski Ahit'te salgın bir hastalığa yakalanan kişi hakkında şu açıklama yapılmaktadır:

… bu müzmin bir deri hastalığıdır. Kâhin kişiyi kirli ilan edecek… Böylesine iğrenç bir hastalığa sahip olan kimse, yırtık elbiseler giymeli, saçlarını dağınık bırakmalı, yüzünün alt kısmını örtmeli ve 'kirli! kirli!' şeklinde çığlık atmalı… Hastalıkları olduğu sürece kirli kalırlar. Yalnız yaşamalılar; kampın dışında yaşamak zorundalar.[7]

Eski Ahit'te yer alan bu değerlendirmeye ek olarak, diğer yandan, İslam dininin karantina uygulamasına bakışını ele aldığımızda, İslam dininin asli kaynağı olan hadislerde salgın hastalıklara dair açıklamalar ve bu hastalıklara karşı alınabilecek (başta karantina tedbiri olmak üzere) tedbirlerin varlığı bilinmektedir.[8] Örneğin İslamiyet'te bedenin ve yaşanan yerin temizliğine büyük bir önem atfedilmesi bunun açık bir göstergesidir. Bu manada İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren vebaya karşı (salgın hastalıklara karşı) dikkatli olunması gerektiği üzerinde durulmuştur.[9]

İfade edildiği üzere, salgın hastalıklara karşı alınabilecek önlemlere ve takınılacak tavırlara ilişkin bilgilere İslam dininin asli kaynakları arasında rastlamak mümkündür. Örneğin Buhari'de (hadis no: 5730) salgın hastalıklara ilişkin "Eğer bir yerde bulaşıcı hastalık olduğunu biliyorsanız oraya girmeyin; eğer olduğun yerde bulaşıcı hastalık var ise o hastalıktan kaçmak için oradan da çıkmayın". Yine bir diğer hadis-i şerifte "Sakif delegesinin içinde cüzzamlı biri vardı. Allah Resulü sallallahu aleyhi ve sellem ona 'Haydi sen dön, biz senin biatını kabul ettik' diye haber göndermiştir". Bu hadis-i şeriflerden de görülebileceği üzere salgın hastalığa yakalanmış olan kişilerin bulunduğu yerleri terk etmemeleri gerektiği belirtilmiştir. Böylece karantina uygulaması yoluyla salgın hastalıkların engellenmesinin İslam dininin önem atfettiği konular arasında olduğunu söylemek mümkündür.[10] Örneğin, İslam düşünürü İbn-i Sina da karantina konusuna dikkat çekmiş

5 Şehsuvaroğlu 1957: 418.

6 Örneğin erken dönem Atina'da büyük olasılıkla tifodan kaynaklanan bir vebanın varlığından söz edilmektedir. Bu vebanın M.Ö. 430 yılı civarında patlak verdiği düşünülmektedir. Bu veba hakkında tarihçi Thucydides (460-395 M.Ö) şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "…Sağlığı yerinde olan kişiler birdenbire başlarında şiddetli ateşler, gözlerde kızarıklık ve iltihaplanma, boğaz veya dil gibi iç kısımların kanlanması ve doğal olmayan ve kokuşmuş bir nefes almasıyla saldırıya uğradı…". Bu salgın, Atina şehir devletinde nüfusun yaklaşık üçte birinin ölümüne yol açtı (Shephard 2015: 172).

7 "Leviticus" 13:45-46, https://incil.info/kitap/Levililer/13 (26.10.2021).

8 İslam literatüründe salgın hastalıklara karşılık gelecek şekilde *tâun* kelimesi kullanılmıştır (Varlık 2011: 175); Diğer yandan veba kavramının da bu literatürde yer aldığını söylemek mümkündür. Ancak bu kavramlar birbirinden ince bir şekilde farklılaşmakta ve bu farklılığı belirtmek adına *her tâun bir vebadır, ancak her veba bir tâun değildir* kullanımına yer verilmektedir (Conrad 1982: 268-307).

9 Panzac 2009: 462.

10 İslam toplumların salgın hastalıklara karşın aldığı önlemler ve bunun şehirleşme üzerindeki etkisini Avrupa devletleri ile kıyaslayan Shephard (2015: 307), iki toplum arasındaki farkı açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Buna göre Roma sonrası dönemde Avrupalı devletler su kemerleri ve kanalizasyon gibi alt yapı faaliyetlerinde İslam devletlerine kıyas-

ve bulaşıcı hastalığı olanlara karantina uygulamasını önermiştir.[11]

Salgın hastalıklara karşı tedbirler (örneğin karantina uygulaması) sadece insanlara karşı olmamış; ayrıca hayvanların da birtakım salgın hastalıklar taşıyabileceği ileri sürülmüştür. Bu ihtimalden yola çıkılarak hayvanların da karantina uygulamasına tabi tutulmasına yönelik hadis-i şeriflerin bulunduğu söylemek mümkündür. Örneğin, Hz. Peygamber (s.a.v.) "… hastalıklı hayvan sağlıklı hayvanların arasına karıştırılmasın…" şeklinde buyurmuştur.[12] Bu hadis-i şerif, karantina uygulamasının açık bir şekilde hayvanlara yönelik de uygulanması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Diğer yandan karantina uygulamasını Osmanlı tarihi açısından nazar-ı dikkate aldığımızda Osmanlı'da veba tartışmalarına ilişkin risalelere 15. yüzyıldan itibaren rastlamak mümkündür. Örneğin bu dönemde Taşköprizâde Ahmed Efendi bir risale kaleme almıştır. Bu risalelere ek olarak, vebaya (salgın hastalıklara) ilişkin fetvaların da Osmanlı tarihinde yer edindiği ve Ebüssuûd Efendi'nin bu konuda fetvalarının olduğu bilinmektedir. Söz konusu bu risale ve fetvalarda, veba durumunda bulunan bölgenin terk edilmesi veya edilmemesi konuları ile bu konuların dinen caiz olup olmadığı gibi durumlar tartışılmış ve vebaya karşı yapılması gerekenler ele alınmıştır.[13]

Yukarıda Osmanlı tarihinde salgın hastalıklara ilişkin tartışmalara ve alınan tedbirlere rağmen bu hastalıkların Osmanlı'da (ve elbette diğer devletlerde de) nasıl yayıldığını dikkate aldığımızda; tüccarların, hacıların, denizcilerin, göçebelerin, ordu ve kaçakların bu yayılımda etkili bir rol oynadıkları düşünülmektedir. Bu manada söz konusu bu grupların diğer topluluklar ile yakın ilişkiler içinde olmaları salgın hastalıkların yayılmasının ardında yatan unsur olarak karşımızda durmaktadır.

2. OSMANLI DEVLETİ'NDE KARANTİNA UYGULAMASINA DAİR TARTIŞMALAR

Osmanlı idaresi altında halk sağlığına devletin ilk yıllarından itibaren büyük önem verilmiş ve bilhassa salgın hastalıkların ortaya çıkmasını engellemek veya ortaya çıkan hastalıkların bertaraf edilebilmesi için birtakım önlemler alınmıştır. Ölen kişilerin hemen defnedilmesi, genel temizlik kurallarına riayet edilmesi, ev ve işyerlerinin çöplerinin dışarıya atılmaması, kanalların bulunduğu yerlere tuvalet inşa edilmemesi bu önlemler arasındadır.[14] Osmanlı idaresinde toplum sağlığına gösterilen bu öneme karşılık karantina uygulamasının ilk defa ne zaman başvurulduğuna dair kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte 18. yüzyılda karantina kelimesinin Osmanlı kaynaklarında geçtiği bilinmektedir. Örneğin Râşid Mehmed Efendi tarafından kaleme alınan *Târih-i Râşid* isimli eserde Fransa'da vukua gelen salgın hastalık ve bu hastalığa karşı alınan karantina önlemlerinden söz edilmektedir.[15] Her ne kadar bu kullanıma (doğrudan karantina kelimesinin kullanılmasına) bu dönem-

---

la oldukça geri kalmıştır. Söz konusu dönemlerde Avrupa'da büyüyen şehirlerin ekseriyetinde sıhhi koşullar oldukça kötüdür. Bu manada bu gelişmeler neticesinde Saniotis (2012) İslam dini etrafında şekillenen tıbbın karantina, hastaneler ve sistematik klinik eğitimi içeren bir disiplin modelini müjdelediğini ifade etmiştir.

11 Shephard 2015: 279.

12 İmam Muhammed bin Muhammed bin Süleyman er-Rûdânî, *Cem'ul-fevâid min Câmi'il-usûl ve Mecma'iz-zevâid*, C. 4, (çev.) Naim Erdoğan, İz Yayıncılık, İstanbul (y.y) s. 202.

13 Varlık 2011: 177.

14 Sarıyıldız 1998: 319.

15 Bu dönemde Fransa'nın Marsilya ve diğer bazı bölgelerinde meydana gelen salgın hastalık için yabancı devletlerden gelen kişiler belirli bir süre (bazen 20 veya 30 bazen de 40 gün olmak üzere) karantina kurallarına riayet etmeleri gerek-

de rastlanılmış olsa da karantina uygulamasının evvel dönemlere uzandığı bilinmektedir. Örneğin yukarıda da değinildiği gibi, veba tartışmalarına ilişkin risalelere 15. yüzyıldan itibaren rastlamak mümkündür.

Yukarıda sunulan değerlendirmeden farklı olarak Yıldırım'a (1985)[16] göre Osmanlı toplumunda halk sağlığının korunmasına yönelik resmî kurumların ortaya çıkışı eski dönemlere dayanmamaktadır. Bu iddianın ardında yatan düşünce oldukça sübjektif olmakla birlikte şu şekildedir: Osmanlı idaresinde salgın hastalıklar Allah'ın bir gazabı olarak kabul görülmekte ve bu nedenle bu gazaba karşı alınabilecek tedbirler ise yersizdir. Dahası Yıldırım (1985)[17] bu gazaplara karşı ileri sürülecek tedbirlerin Allah'a karşı bir isyan olarak görüldüğünü iddia etmiş ve Osmanlı idaresinde salgınlara karşı herhangi bir tedbir alınmayarak sadece İstanbul'da sur kapılarının dışına yerleştirilen görevliler vasıtasıyla çıkan tabutların sayıldığını ve diğer yandan minarelerden bu ölümler için yatsı ezanından sonra Sure-i Ahkaf okunduğunu belirtmiştir. Burada okutulan bu surenin bir tedbir gayesiyle mi okutulduğuna dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Yıldırım (1985)[18] tarafından ileri sürülen bu görüşlerin, İslam tarihini ve Osmanlı örneğini nazarı dikkate aldığımızda muteber olmadığını söylemek mümkündür.

Yıldırım (1985) tarafından ileri sürülen görüşler esasında Osmanlı Tarihi üzerine (özellikle de veba kavramı hakkında) yapılan çalışmalardan (örneğin Panzac (2009, 2017)[19] ve Lowry (2003)[20] tarafından ele alınan çalışmalardan) etkilenmenin bir sonucu olduğu düşünülmektedir. Çünkü söz konusu bu çalışmalar, Osmanlı idaresinde ve toplumunda vebaya karşı alınacak tedbirlerin İslam hukuku hudutları dışında kaldığı düşüncesinin hâkim olduğunu ve meydana gelen salgın hastalıklara karşı alınan tedbirlerin kınandığını ileri sürmektedir. Örneğin Panzac (2009)[21] yaşanan tüm bu salgın hastalıklara karşı Osmanlı Devleti'nin kayıtsız kaldığını ve vebanın (ve diğer hastalıkların) Allah'ın bir gazabının bir sonucu olarak gördükleri için karşı bir mücadelede bulunmadığını ileri sürmüştür.

Bu düşünceden yola çıkarak Müslümanların salgın hastalıklara karşı kayıtsız kaldığı fikrini Kılıç (2019) da ileri sürmüş ve Müslümanların söz konusu olaylara kaderci bir tavır sergilediklerini ifade etmiştir.[22] Dahası Kılıç (2019) salgın hastalıklara karşı bir önlem olan karantina uygulamasının yaygın bir şekilde uygulanması hakkında endişelerin de bulunduğunu dile getirmiştir. Örneğin, karantinanın ticareti olumsuz bir şekilde etkileyeceğini ve toplumun söz konusu uygulamaya hoşnutsuzluk göstermesinin kuvvetle muhtemel olduğunu belirtmiştir. Ancak bu düşüncelere karşın, literatürde uzun dönemde karantina uygulamasının hem iktisadi ve sosyal hem de sağlık anlamında önemli katkılar sunacağı üzerinde de durulmuştur.[23]

---

mektedir (Râşid Mehmed Efendi 2013: 328).

16 Yıldırım 1985: 1320.

17 Yıldırım 1985: 1320.

18 Yıldırım 1985: 1320.

19 Panzac 2017. Panzac (2009, 2017) tarafından ileri sürülen bu tespitleri Uludağ (1938)'ın eserinde de görmek mümkündür. Uludağ (1938)'a göre bu görüşlerin yayılmasında din adamlarının büyük bir rolü vardır. Ancak tıpkı Panzac (2009, 2017)'ın çalışmalarında olduğu gibi Uludağ (1938) tarafından ileri sürülen bu tespitlerin doğru ve geçerli olduğunu söylemek mümkün değildir (Uludağ 1938: 445-467).

20 Lowry 2003: 93-132.

21 Panzac 2009: 463.

22 Ancak bu yazarların söz konusu iddialarını desteklemek amacıyla istifade ettikleri hadis-i şerifi dikkate aldığımızda esasen bu araştırmacıların söz konusu hadisi anlamadıkları veya yanlış yorumladıkları açık bir şekilde ortada durmaktadır.

23 Karantina uygulanmasına ilişkin tartışmalar ilk olarak dini referanslar etrafında gerçekleştirilmiş ve böylece karantinanın

Bu manada Osmanlı toplumunda bir veba meydana geldiğinde söz konusu salgına tevekkül ile yaklaşılmasının yaygın olduğu iddia edilmiştir. Ancak gerek yukarıda İslam dininin vebaya bakışı gerekse tarihsel süreçte meydana gelen salgınlara karşı ortaya konulan tedbirler dikkate alındığında bu görüşlerin gerçeklikten hayli uzak olduğu açık bir şekilde ortada durmaktadır. Bilhassa salgınlara karşı Osmanlı idaresinin sergilediği gayreti İdris-i Bitlisi, Ebussuud Efendi ve İsameddin Ahmed bin Mustafa Taşköprüzade gibi isimlerin faaliyetleri kapsamında ele alan Bulmuş (2003)[24], söz konusu değerlendirmelere karşı çıkmaktadır. Dahası Bulmuş (2003)[25], 19. yüzyılın başında vebaya ilişkin önemli bir eseri kaleme alan İslam alimi Hamdan Bin El-Merhum Osman'ın gayretinin dikkate şayan olduğunu belirtmektedir. Bu manada Bulmuş (2003) yukarıda ileri sürülen vebaya (salgın hastalıklara) karşı kayıtsız kalma düşüncesinin gerçek olmadığının altını önemle çizmektedir.

Diğer yandan Panzac (2009, 2017), 19. yüzyılın başlarında meydana gelen şiddetli salgınlar neticesinde Osmanlı idaresinde salgınlara karşı olan menfi görüşte değişmelere başladığını ifade etmiştir. Bu bağlamda ordu ve ekonomi açısından demografinin önemini göz önüne alan Osmanlı devlet adamları, Avrupa'da hali hazırda uygulanmış olan veba ve koleraya karşı korunma yöntemlerini benimsemişlerdir. Böylece, iddia edildiğine göre, Osmanlı toplumunda İslam hukuku kapsamında ilahi iradeye boyun eğmenin yerini -en azından devlet idaresi tarafından- modern bilgi ve devletin refahı artırma çabalarıyla değişmiştir. Panzac (2009, 2017), bu değişim neticesinde karantina uygulamasının hem diplomatlar hem de doktorlar ve Batılılar tarafından desteklenerek Osmanlı idaresinde uygulamaya sokulduğunu ileri sürmüştür.

19. yüzyıl Osmanlı idaresinde salgın hastalıklara karşı alınan tedbirleri ele aldığımızda, bilindiği üzere, Osmanlı'da koleraya karşı ilk karantina uygulamasının 1831 yılında Hindistan'dan yayılan hastalıktan ötürü olduğu ifade edilmektedir.[26] Bu uygulamanın ardında yatan unsurun baş gösteren kolera salgını olduğu ve tedbir maksadıyla Galata Nazırı Sarım Bey tarafından birtakım yerlerin karantina bölgesi olarak belirlenerek karantina uygulamasının faaliyete sokulduğu düşünülmektedir. Buna göre Karadeniz'den gelen gemiler için İstinye Körfezi; İslam ülkeleri ile Osmanlı gemileri için ise Liman-ı Kebir karantina bölgeleri olarak ilan edilmiştir. 1835 yılına gelindiğinde ise İskenderiye, Kıbrıs ve Suriye'de baş gösteren kolera salgını için Çanakkale'de karantina bölgeleri kurulmuştur.[27]

Diğer yandan Osmanlı idaresinde koleraya karşı ilk karantina uygulanmasının 1831 yılında faaliyete konulmasından farklı olarak, söz konusu uygulamalara ilişkin yasal düzenleme-

dine uygunluğu tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmalarda dönemin Şeyhülislamı Mekkizade Asım Efendi karantinaya dair şu soru sorularak ilgili cevap alınmıştır: "Bir beldeye taun isabet edüb Hak sübhaniha Tiâla Hazretlerinin kahrından lütfuna iltica ile esbab-ı tahaffuza teşebbüs etmede beis var mıdır? el cevab yokdur" Sarıyıldız 1994: 334-336; Salgın hastalıkların Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkisi hakkında bk. Panzac 2009: 462. En ciddi salgınlarında veba, kırsalda hasadı, şehirlerdeki ticari faaliyetleri ve el sanatlarını kesintiye uğratarak Osmanlı ekonomisini alt üst etti. Bu nedenle Panzac'a göre veba, 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlüklerinin ve zayıflıklarının kökeninde belirleyici bir faktördü.

24 Bulmuş 2013: 18.

25 Bulmuş 2013: 18.

26 Ancak literatürde Osmanlı Devleti'nde evvel dönemlerde de karantina uygulamasından istifade edildiği görülmektedir. Örneğin cüzzam hastalığına karşı 15. Yüzyılda Edirne'de leprozerinin (cüzzam evi) açıldığı ve bunu takiben sonraki yıllarda cüzzam evinin İstanbul, Bursa, Kıbrıs ve Girit'te faaliyet gösterdiği iddia edilmektedir. Bk. Yıldırım 1985: 1328; Osmanlı'da karantina uygulamasına ilişkin ayrıca bkz. Sarıyıldız 2001: 463-465.

27 Yıldırım 1985: 1322.

leri dikkate aldığımızda, Yıldırım'a (1985)[28] göre bu düzenlemelere 1837 yılından itibaren denk gelmek mümkündür. 1837 yılında Akdeniz, Karadeniz, Boğazlar ile Eflak, Boğdan ve Anadolu'nun bazı sınır bölgelerine karantina merkezlerinin kurulmasının gerektiği padişaha arz edilmiştir. Bu çerçevede padişahın fermanı ile Osmanlı'da karantina uygulaması ciddi bir mahiyette uygulamaya sokulduğu ileri sürülmüştür.[29] Buna göre 1838 yılında karantina işleriyle meşgul olmak üzere Meclis-i Tahaffuz (Karantina Meclisi) kurulmuştur.[30]

Sarıyıldız'a (1994)[31] göre Osmanlı topraklarında karantina uygulamasının ardında yatan esas unsur ticari ilişkilerin artması olarak gösterilmiş ve 1718 yılından itibaren artan ticari ilişkiler neticesinde Osmanlı idaresinde karantina ağı genişlemiştir.[32] Ancak karantina uygulamasının daha yaygın bir uygulama haline dönüşmesi 19. yüzyılda uluslararası iş birliğine gidilmesi yoluyla gerçekleşmiştir. 19. yüzyılın başlarından itibaren uluslararası ticarette yaşanan hızlı gelişmeler ve ülkeler arasında meydana gelen ilişkilerin yoğunlaşması salgın hastalıkların yayılma hızını da artırmıştır. Bu artış kaçınılmaz olarak ülkelerin (örneğin Osmanlı Devleti'ni) karantina konusuna yoğunlaşmalarına yol açmış ve bu minvalde gerek karantinaya yönelik politikaların geliştirilmesi gerekse ihtiyaç duyulan kurumların teşkil edilmesi sağlanmıştır. 1838 yılında II. Mahmut döneminde kurulan Karantina Meclisi bu çabaların bir neticesidir. Böylece bu dönemde yaygın bir şekilde görülen salgınlara karşı hem nizamnamelerin ihdas edilmesi hem de karantina faaliyetlerinin etkin bir biçimde takip edilmesi maksatlarıyla Karantina Meclisi kurulmuştur.[33]

Buna göre Karantina Meclisi'nin görevlerini genel itibariyle şu şekilde sıralamak mümkündür: i) Osmanlı sınırları dışında vuku bulan bulaşıcı hastalıkların Osmanlı'ya sirayetini engellemek, ii) Osmanlı sınırları dahilinde patlak veren bulaşıcı hastalıkları yerinde söndürmek, iii) bulaşıcı hastalıkların yayılmasını engellemek maksadıyla karantina bölgeleri belirlemek, iv) karantinaya ilişkin nizamnameleri düzenlemeye ilişkin görüşleri Babıali'ye bildirmek.[34]

Netice itibariyle, 1838 yılında II. Mahmut tarafından kadı ve naiblere gönderilen yazıda Osmanlı idaresinde karantina uygulamasına başlandığı vurgulanmıştır. Karantina uygulamasına ilişkin ilk örneklere dair açıklamaları Jérôme-Adolphe Blanqui'nin Osmanlı topraklarına yaptığı seyahatte yer alan değerlendirmelerinde bulmak mümkündür: "Kati bir titizlikle organize edilen ilk karantina hizmetlerini Küçük Çekmece'de bulduk. Köprüyü geçer geçmez kapıyla kapatılmış ve bir birliğin koruması altında pasaportlarımız ve sağlık sertifikalarımızı göstermemiz istendi. Belgelerimiz her zamanki törenle, bir çift cımbızla alındı ve iyice dezenfekte edildi…".[35]

Osmanlı vilayetlerinde salgın hastalıklara karşın bölgesel önlemlerin de alındığı bilinmek-

28 Yıldırım 1985: 1322-1323.

29 Karantina uygulamasının dine uygunluk taşıyıp taşımadığına ilişkin II. Mahmut döneminde devrin şeyhülislamı Mekkizade Mustafa Asım Efendi tarafından fetva verilmiştir (Yıldırım 1985: 1323).

30 İlgili meclis Meclis-i Tahaffuz-ı Ula (Yüksek Karantina Meclisi) ve Meclis-i Tahaffuz-ı Sani (Yüksek Karantina Meclisi Bürosu) olmak üzere iki kısımdan müteşekkil olmuştur (Yıldırım 1985: 1323).

31 Sarıyıldız 1998: 330.

32 Osmanlı toplumunda yaygın görülen salgın hastalık türlerini şu şekilde sıralamak mümkündür: Veba, kolera, tifo, tifüs, raci humma, dizanteri, cüzam, frengi, sıtma, verem, çiçek (Yıldırım 1985: 1325-1331).

33 Sarıyıldız 1998: 330, 334.

34 Sarıyıldız 1998: 343.

35 Alıntılayan Ianeva 2014: 28.

tedir. Örneğin Tuna Vilayetinde 1865 yılında vuku bulan salgında, Tuna vilayetinin yetkilileri vilayette fiilen bir dizi karantina önlemi almış ve bunun neticesinde 1865 yılı ağustos başında, doktorlardan ve vilayet idaresinden oluşan özel bir sağlık komisyonu kurulmuştur. Bu komisyon bir emir yayınlamış ve bu emirde önlem olarak sokakların ve avluların günde iki kez süpürülmesi ve olgunlaşmamış ve çürüyen meyvelerin yenilmemesi istenmiştir.[36]

Karantina Meclisi kurulduğu tarihten itibaren farklı isimlerle anılmıştır. Bu kullanımları şu şekilde sıralamak mümkündür[37]: Meclis-i Tahaffuz, Meclis-i Umur-ı Sıhhıye, Sıhhiye Meclisi, Sıhhiye Nezareti, Karantina Nezareti. Bu farklı isimlendirmeye paralel olarak Karantina Meclisi'nin tabi olduğu nezaretler de zaman içerisinde farklılıklar göstermiştir. Örneğin Karantina Meclisi kurulduğunda Hariciye Nezaretine bağlı iken; ilerleyen süreçte Dahiliye ve Ticaret Nezaretleri bünyesinde faaliyet göstermiştir. Hatta 1840 yılında Karantina Meclisi müstakil bir nezaret konumuna getirilmişse de bu yapısı uzun sürmemiş ve bu statüsüne son verilmiştir.

Osmanlı idaresinin salgınlara karşı ortaya koyduğu tedbirlerden birisi de salgınlara ilişkin uluslararası düzeyde bir toplantının icra edilmiş olmasıdır. 1840 yılında Meclis-i Tahffuz-ı Ula 13 yabancı devletin katılımıyla bir toplantı gerçekleştirmiştir. Bu toplantı vesilesiyle Sayın (1999)[38], Karantina Meclisi'nin uluslararası bir hüviyet kazandığı belirtmiş ve bu meclisin gelir elde etme ve elde ettiği bu gelirleri kullanmada müstakil olarak hareket ettiğini ve bu itibar ile devlet bütçesinin dışında olduğunu ifade etmiştir. Diğer yandan Osmanlı'nın ortaya koyduğu bu gayrete karşın aynı mahiyette bir toplantının Avrupalı devletler tarafından ancak 1851 yılında gerçekleştirilebilmiştir. Bu manada Avrupalı devletler salgın hastalıklara karşı ortak ve tek tip önlemleri faaliyete koyabilmek için Uluslararası Sağlık Konferansı adıyla 1851 yılında Paris'te toplanmıştır.[39]

Osmanlı idaresini karantina uygulamasına sevk eden güdüler sadece iç kaynaklı olmamış; ayrıca İngiltere, Fransa gibi ülkeler de Osmanlı'nın Doğu'dan gelebilecek veba tehlikelerine karşı karantina uygulamasından istifade etmesini dile getirmiş ve bunun için diplomatik cabalar sarf etmişlerdir.[40] Osmanlı'nın bulunduğu konum itibariyle Avrupa ile Doğu arasında bir köprü vazifesi taşıması ve ticaretin merkezi konumunda olması bu cabaların ardında yatan asıl unsur olarak karşımızda durmaktadır. Ortaya konulan bu gayretin Osmanlı toplumunda önemli neticeler barındırdığını belirten Pamuk (2018)[41]; vebanın, 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde ortadan kaybolmasını ve ortalama yaşam süresinin kademeli olarak artmasını bu gayretin neticeleri olarak görmüştür. Bu manada önde gelen limanlardaki gemilerin karantinaya alınması gibi halk sağlığı önlemleri muhtemelen vebanın ortadan kaybolmasında bir rol oynamıştır.

36 Ianeva 2014: 28.
37 Sarıyıldız 1998: 338, 340.
38 Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekalif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Yayın no: 1999/352, Ankara, s. 667.
39 Yıldırım 1985: 1337. Salgınlar ve karantina özelinde gerçekleştirilen uluslararası konferanslar için bkz. Şehsuvaroğlu 1957: 418-443.
40 Sarıyıldız 1998: 331.
41 Pamuk 2018: 39.

3. OSMANLI İDARESİNDE KARANTİNA UYGULAMASININ FİNANSMANI: KARANTİNA VERGİSİ

Yukarıda ele alındığı üzere, Osmanlı idaresi 1830'lu yıllarda Karantina Meclisi'ni kurmuştur. Bu kurumun duyduğu personel ihtiyacı ile binalar ve karantina yerleri (karantina binalarına ait fotoğraflar ve kroki planları Ekler kısmında yer almaktadır) Osmanlı maliyesinde yeni harcama kalemlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.[42] Başka bir ifadeyle salgın hastalıkların yayılmasının hız kazandığı 19. yüzyılın başlarında karantina uygulamasından etkin bir şekilde istifa etmek üzere uygulamaya sokulan politikalar, Osmanlı idaresini yeni bir arayışa sürüklemiştir: karantina uygulamasının finansmanı. Uygulamaya sokulan politikaların finansmanı ilgili dönemde tartışma konusu olmuş ve ihtiyaç duyulan finansmanın temininde birtakım çözüm önerileri ortaya konulmuştur.

Söz konusu dönemde devlet hazinesinin ilgili harcamaları karşılamada zorluk çekebileceği ihtimalinden ötürü istikraz, İstanbul'da ikamet eden devlet görevlileri ile zengin kişilerden ta'viz[43] suretiyle para toplanması ve halktın geneli üzerine yüklenecek bir verginin ihdası gibi politikalar çözüm önerisi olarak ileri sürülmüştür. İlk olarak İstanbul'da uygulamaya sokulan karantina uygulaması için ta'viz suretiyle gelir temini yoluna başvurulmuştur. Ancak İstanbul dışındaki bölgelerde uygulamaya sokulacak olan karantina uygulamasının finansmanı yeni bir tartışma konusunu teşkil etmiş ve söz konusu karantina bölgeleri için gereken finansmanın temininde iki seçenek üzerinde durulmuştur: i) halkın geneli üzerine bir vergi yüklenmesi, ii) sınırlarda ikamet eden kişiler ile karantinanın uygulandığı yerlerde ikamet edenlere vergi salınması. Ancak her iki gruba yönelik vergi ihdası düşüncesi Tanzimat ile geçilen yeni vergi sistemi anlayışına aykırı olabileceğinden bu görüşler kısmen uygun bulunmamıştır. Netice itibariyle bu harcamaların bir kısmının hazineden karşılanması düşüncesi ön plana çıkmıştır. Diğer yandan karantina masraflarının istikraz yoluyla karşılanması hakkında ise Osmanlı idaresinin şimdiye kadar dış borçlanmaya gitmediği; ayrıca alınabilecek bir dış borcun faizi ile ifa edilmesi sorunlu görülerek bu yola da gidilmemiştir. Bu tartışmalar II. Mahmut'a arz edilmiş ve Padişah, karantina masraflarının gerek halka gerekse hazineye zarar vermeyecek şekilde temin edilmesi yoluna gidilmesini irade etmiştir.[44]

Tartışılan bu seçenekler arasında karantina masraflarının karşılanmasında vergi ihdası fikri netice vermiş ve *İstanbul ile Bilad-ı Selase'de ikamet edenlerden* aylık ödenecek bir verginin ihdası kararlaştırılmıştır. Buna göre söz konusu bölgelerde ikamet eden kişilerin hane sayısı hesaplanmış ve bu haneler ödeme güçlerine göre üç gruba ayrılmıştır. Böylece birinci grupta yer alanlardan 25 kuruş, ikinci gruptan 12,5 kuruş ve üçüncü gruptan 5,5 kuruş vergi alınması kararlaştırılmış ve bu verginin memur ve tabiplerin maaşlarının karşılanmasında kullanılacağı vurgulanmıştır. Diğer yandan ödeme güçleri bulunmayan haneler bu vergiden muaf tutulmuş ve bu verginin tahsilinde mahalle imam ve muhtarlardan istifade edilmesi yoluna gidilmiştir.[45] Verginin toplanmasında vergi mü-

42 Aşağıda da ayrıntılı bir şekilde ele alındığı üzere söz konusu masrafların karşılanmasında karantina vergisine başvurulduğu ve bu verginin karantina uygulamasına ilişkin harcamalarda kullanıldığı arşiv belgelerinde ortaya konulmaktadır. Bu belgelerden bazıları için bkz. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayun (HAT.) 524/25568; BOA, Cevdet Sıhhiye (C.SH.) 18/881; BOA, İrade Meclis-i Vala (İ.MVL.) 414/18073.

43 Bir gelirin daha sonra yerine konmak üzere başka bir yere sarf edilmesi (Kubbealtı Lugatı, Taviz, http://lugatim.com/s/TAV%C4%B0Z (27.10.2021).

44 Sarıyıldız 1998: 340-343.

45 Sarıyıldız 1998: 354.

kelleflerinin sahip olduğu ödeme güçlerine göre farklı miktarlarda vergi alınması esasında Osmanlı idaresinde tahsil edilen vergilerin genel bir özelliğini teşkil etmekte ve Osmanlı idaresinin ödeme gücüne atfettiği önemi ortaya koymaktadır. Diğer yandan, yukarıda da belirtildiği üzere, karantina mükellefiyetinin belirlenmesinde (Osmanlı maliye sisteminde uygulanan diğer vergilerde olduğu gibi) ortaya konulan bir diğer durum ödeme gücü bulunmayan mükelleflerin varlığıdır. Buna göre ödeme gücüne bulunmayan mükellefler söz konusu vergiden muaf tutulmuştur.

Karantina vergisinin ilk dönemlerde sadece yukarıda belirtilen bölgelerde ikamet edenlerden tahsil edildiği ve yabancı gemilerden karantina vergisinin tahsil edilebilmesinin ancak 1872 yılında gerçekleştirilebildiği iddia edilmiştir.[46] Ancak bu iddia eksik bir değerlendirmedir.[47] Çünkü 1840 yılında yabancı gemilerden geminin büyüklüğünden ve yolcu sayısından bağımsız olarak 40 kuruş vergi alınması kararlaştırılmıştır. Ancak Osmanlı idarecileri belirlenen bu miktarın yeni inşa edilen karantina bölgelerinin masraflarını karşılamada yetersiz olacağından endişe etmişlerdir. Örneğin Osmanlı karantina idaresi baş maliye memuru Baki Efendi, Babıali'ye yazdığı yazıda Mart 1840 ile Şubat 1841 arasında toplanan 5.660 kuruşun toplam masrafların onda birini bile karşılayamayacağına dikkat çekmiş ve bu koşullar altında söz konusu karantina merkezlerinin kapanma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığına vurgu yapmıştır. Baki Efendi, bu durumu aşmak adına yabancı gemiler de dahil olmak üzere gemilerdeki yolculardan karantina vergisi olarak her birinin 1 kuruş ödemesini önermiştir. Osmanlı idaresi, Paris›teki 1851 Uluslararası Sağlık Konferansı›nda bu konuyu yeniden gündeme getirerek söz konusu vergi miktarının değiştirilmesi konusunda yeni bir tarife önerisinde bulunmuştur. Bu girişim olumlu bir netice vermemiş ve Osmanlı idaresi 1862 yılında söz konusu bu teklifini ilgili vergi miktarlarını düşürerek yeniden sunmuştur. Tüm bu çabalar neticesinde 1872 yılında yeni bir vergi tarifesi sunulmuş ve bu tarife uygulamaya sokulmuştur.[48]

Söz konusu verginin yabancı gemilere uygulanmasının veya düşük miktarda uygulanmasının böylesine uzun bir zaman almasının ardında yatan unsur Karantina Meclisi'ni teşekkül eden üyelerin dengesiz dağılımı olduğu ileri sürülmüştür. Karantina Meclisi'nin kurulduğu dönemde bu meclise ilk olarak Avrupalı hekimler dahil edilmiştir. Bu hekimlere ek olarak, gerek karantina işlerinin kolaylaştırılması ve çabuklaştırılması maksadıyla İstanbul'daki sefirlerin birer temsilcileri de ilgili meclise dahil edilmiştir. İlk zamanlar geçici olarak kabul edilen bu temsilciler zamanlar daimî bir pozisyona ulaşmış ve rey hakkına da sahip olmuşlardır. Hem yabancı hekimlerin hem de sefirlerin temsilcilerinin Karantina Meclisi'nde yer almış olması söz konusu meclise uluslararası olma (4 Osmanlı azasına karşılık 14 yabancı aza) hüviyeti kazandırmış olsa da bu durum Osmanlı idaresi aleyhine sonuçların meydana gelmesine yol açmıştır. Sarıyıldız'a (1994)[49] göre yabancı gemilere karantina vergisinin yüklenememesi bu olumsuz sonuçlardan en dikkat çekeni olarak karşımızda durmaktadır. Bu manada karantina vergisinin ihdas edildiği yıldan 1972 yılında yapılan değişikliğe dek yabancı devlet gemilerinden karantina vergisi tahsil edilememiştir. 1872 yılında

46 Sarıyıldız 1998: 357.

47 Yabancı devletlere ait gemilerin karantina vergisine tabi olduğunu ve söz konusu bu verginin tahsil edilmesi yoluna gidildiğini Osmanlı arşiv belgelerinde takip etmek mümkündür. İlgili belgeler için bkz. BOA, Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.) 2923/126; HR.SYS. 2923/120; Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (HR.MKT.) 163/92; Hariciye Nezareti Belgrat Sefareti (HR.SFR.03) 311/44.

48 Bulmuş 2012: 141-142. Yabancı devletlerin gemilerine uygulanan vergiye ilişkin düzenlemeler için bkz. Ahmed Mithat Efendi 2003: 89-119.

49 Sarıyıldız 1998: 357.

yapılan kapsamlı bir değişiklik ile söz konusu verginin hem Osmanlı hem de yabancı devletlerin gemilerine uygulanması kararlaştırılmıştır. Her ne kadar Sarıyıldız (1994)[50] bu verginin 1872 yılına kadar yabancı devletlere uygulanmadığını belirtmiş olsa da yukarıda ele alınan tartışmalarda görüldüğü üzere söz konusu verginin düşük miktarlarda da olsa yabancı devlet gemilerine uygulanabilmiştir.

İlk olarak İstanbul ve Bilad-ı Selase'de uygulamaya sokulan bu verginin sonraki dönemlerde diğer bölgelerde de uygulamaya sokulduğu söylemek mümkündür. Örneğin 1911 tarihli kanun ile karantina vergisi Hicaz bölgesinde uygulamaya konulmuştur. Buna göre hem kara hem de deniz yoluyla Hicaz bölgesine gelen hacılar ve diğer yolculardan 10 kuruş karantina vergisinin alınması kararlaştırılmıştır. Söz konusu kanun metninde alınan verginin ardında yatan temel gaye, Hicaz bölgesinde toplumsal sağlının temin edilmesi ve hacıların çeşitli hastalıklardan korunmasının sağlanması şeklinde izah edilmiştir.[51] Bu çerçevede karantina vergisinin mükellefleri arasında önemli bir konuma sahip olan kesim hacılar olmuştur ve bunlardan ödeme gücü düşük olan hacılar söz konusu vergiden muaf tutulmuştur. Diğer yandan karantina vergisine ilaveten, bazı dönemlerde (örneğin 1908 tarihli İrade-i Seniyye'de yer aldığı üzere Tebük'de inşa edilecek bir karantinahane için) karantina masraflarının karşılanması, yeni karantina binalarının inşası gibi sebeplerden ötürü ilave ücretler de talep edilmiştir. Tıpkı karantina vergisinde olduğu gibi, ödeme gücü bulunmayan kişiler bu ilave ödemelerden de muaf tutulmuştur.[52]

Sayın (1999)[53], Osmanlı maliyesinde uygulamaya sokulmuş olan karantina vergisinin esas itibariyle rüsum-ı sıhhiye kapsamında tahsil edilmiş olan bir vergi olduğunu ifade etmiştir ve buna göre rüsum-ı sıhhiye; sıhhıyye-i insaniye ve sıhhıyye-i hayvaniye[54] vergilerinden müteşekkildir. Rüsum-ı sıhhıyye-i insaniye genel olarak karantina rüsumu olarak adlandırılmış ve uygulama alanı bulmuştur. Bu verginin konusunu ise yolcular ile eşyalar oluşturmuştur. Sayın (1999)[55] tarafından aktarılan bu bilgileri Osmanlı bütçeleri vasıtasıyla teyit etmek mümkündür. Osmanlı bütçelerinde yer alan gelirleri incelediğimizde, ilk olarak 1865-1867 mali yılları için karantina vergisi gelirleri *karantina* tabiriyle *hasılat-ı mütenevvia* gelirleri arasında yer alırken; 1867-1868 mali yılı bütçesinden itibaren karantina vergisi gelirlerinin yine aynı kullanımla *bil-vasıta alınan tekalif ve rüsumat* arasında yer almaya başladığını müşahede etmekteyiz. Karantina vergisinin sonraki dönem bütçelerinde ise (örneğin 1874-1875 mali yılı bütçesinde) *daire-i sıhhiye* olarak yer almıştır. Diğer yandan 1909-1910 mali yılı bütçesinden itibaren karantina vergisinin genelinden ziyade karantina vergisini oluşturan bir diğer vergi olan *rüsum-u sıhhiye-i hayvaniye* vergisine yer verildiğini görmekteyiz.[56]

Bu anlamda ilgili yılların bütçelerinde yer alan söz konusu tabirler hakkında zaman içerisin-

50 Sarıyıldız 1998: 357.

51 *Düstur*, II. Tertip, C. 3, s. 356.

52 *Düstur*, II. Tertip, C. 1, s. 92.

53 Abdurrahman Vefik Sayın, s. 677.

54 Bu vergini ilk olarak geçici mahiyette 26 Aralık 1892 yılında Hüdavendigar Vilayetinde uygulamaya sokulduğu ve 1898 yılından itibaren de yaygınlaştırıldığı bilinmektedir. Bu vergi hem hayvan adedi hem de kesilen hayvanın parçaları üzerinden tarh ve tahsil edilmiştir. Bu vergi esas itibariyle söz konusu hayvanların (ve hayvan parçalarının) sağlıklı olup olmadığının teftiş edilmesi neticesinde alınan bir vergidir. Rüsum-ı sıhhıyye-i hayvaniye söz konusu çalışmanın kapsamı dışında olduğundan ilgili vergiye ilişkin bilgiler için bkz. Abdurrahman Vefik Sayın, s. 677-678; *İhsaiyat-ı Maliye (Maliye İstatistikleri 1885-1909)* 2000: 179-182.

55 *İhsaiyat-ı Maliye (Maliye İstatistikleri 1885-1909)* 2000: 179-182.

56 İlgili bütçeler için bkz. Güran 2011.

de farklı kullanımlar gözlemlenmiştir. Böylece bazı yıllarda karantina vergisi tabiri kullanılırken, diğer yıllarda daire-i sıhhiye veya sadece sıhhiye kullanımına yer verilmiştir. Ancak bu farklı kullanımların nedenleri bilinmemektedir. Diğer yandan Osmanlı bütçelerinde karantina vergisinden elde edilen gelirlere ek olarak, sıhhiye (kuvvetle muhtemel burada sıhhiye kavramının karantina için yapılan maaş ödemeleri ve bina gibi alanlara yapılan harcamalar kastedilmektedir) alanında yapılan harcamalar da ilgili yılın bütçesinde yer almıştır. Ancak bu durum her yıl bütçesinde görülmemektedir. Başka bir ifadeyle, bazı yıl bütçelerinde karantina vergisi varidat arasında yer almakta iken, mesarifat kısmında yapılan harcamalar yer almamıştır (bkz. 1865-1866 bütçesi). Ayrıca bu durumun aksine de rastlamak mümkündür (bk. 1877-1878 bütçesi). Karantina vergisinden elde edilen gelirler için kullanılan bu ifade farklılığına benzer bir durumu mesarifat kısmında da takip etmek mümkündür. Karantina için yapılan masraflar için (örneğin 1867 yılı bütçesinde) *karantina memurları maaş ve mesarifi* tabiri kullanılmış iken; sonraki yıl bütçesinde bu harcama kalemi için *idare-i sıhhiye* (ki sonraki dönemlerde sadece *sıhhiye*) tabiri kullanılmıştır.

Grafik 1: *Karantina Uygulaması: Gelir ve Gider, 1865-1907*

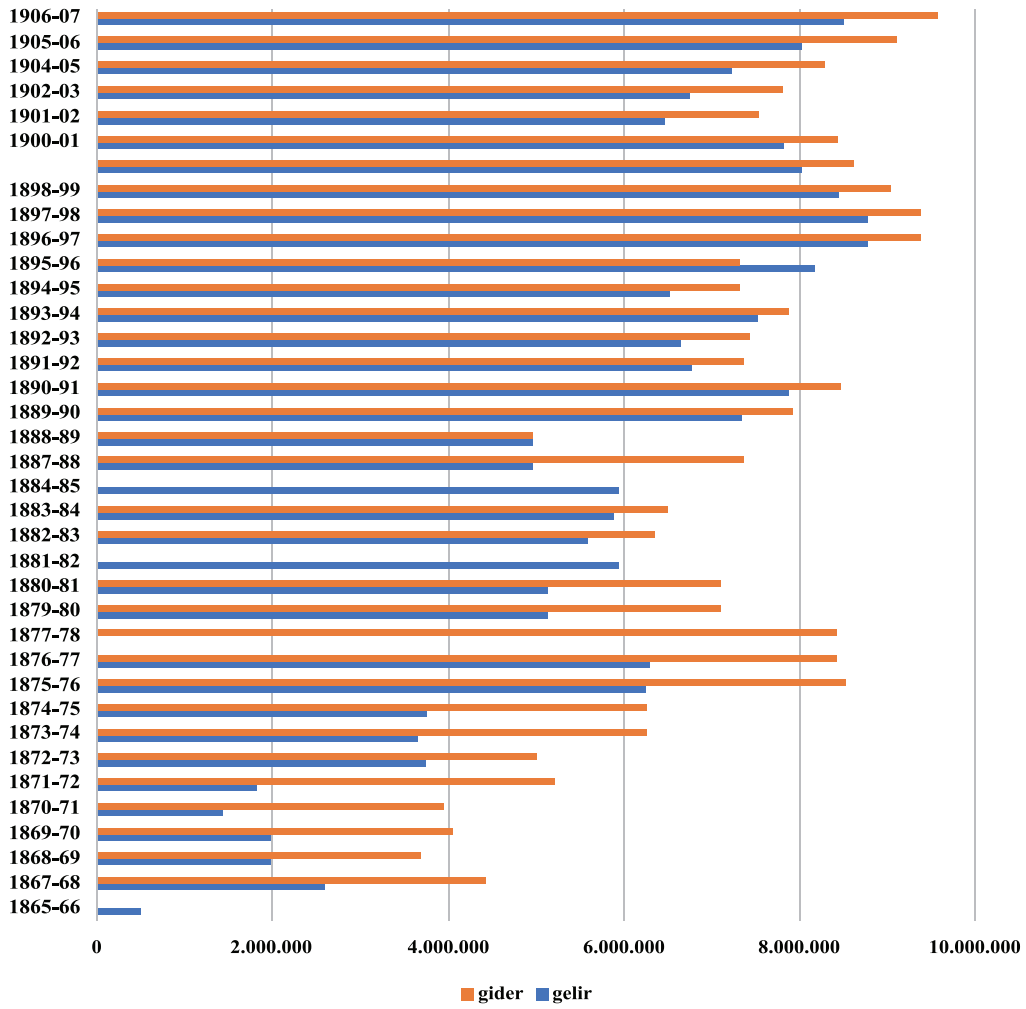

Kaynak: Güran 2011.

Osmanlı bütçelerinde karantina vergisine ilişkin bu farklı kullanımlara karşın, söz konusu vergiden elde edilen gelirleri dikkate aldığımızda, bu vergiye ilişkin verilerin 1865 yılından itibaren Osmanlı bütçelerinde yer aldığını ifade etmek mümkündür. Buna göre söz konusu verilerin takibini Grafik 1 yardımıyla gerçekleştirmek mümkündür.

Grafik 1'de yer aldığı üzere, karantina vergisinden elde edilen gelirler ile bu alanda yapılan harcamalara dair 1865 yılından 1907 yılına toplamda 37 yıla ilişkin bütçe verisi bulunmaktadır. Bu verilerden açık bir şekilde görüldüğü üzere, karantina vergisinden elde edilen gelirler bu alanda yapılan harcamaları karşılamada yetersiz kalmıştır. Bu değerlendirmenin tek istisnası 1895-1896 yılı bütçesidir. Bu yılda karantina vergisinden toplanan gelirler bu alanda yapılan harcamalardan fazla olmuştur. Diğer yandan, Grafik 1'de de açık bir şekilde görüldüğü haliyle, 1872-1873 yılında karantina vergisinden elde edilen gelirlerin bir önceki yıl miktarının 2 katından fazla bir şekilde artmıştır. Bu artışın ardında yatan temel unsurun yabancı ülkeler gemilerine de uygulanmış olan vergi miktarının 1872 yılından itibaren artırılmasından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Yukarıda ele alınan karantina vergisi tahsil miktarından farklı olarak, karantina vergisinin uygulanması esnasında vuku bulan olayları ele aldığımızda bilhassa ödeme gücü bulunmayan vergi mükelleflerinin söz konusu verginin kapsamı dışında tutulduğuna ilişkin örnekleri görmek mümkündür.[57] Bu belgelerde ilgili vergi mükelleflerinin ödeme güçlerine vurgu yapılarak ödeme gücüne haiz olmayan kişilerin bu vergiden muaf tutulmasına ve bu meyanda hareket edilmesine riayet edilmesi istenmiştir. Ayrıca Kuveyt, Bahreyn ve Katif ahalisi örneğinde olduğu gibi, bazı yörelerde tahsil edilen karantina vergisinden dolayı mağdur olduklarından ötürü ilgili bölgelerde yaşayan vergi mükellefleri bu verginin kaldırılması ve böylece mağduriyetlerinin giderilmesi hususunda telgraf göndermişlerdir.[58]

Diğer yandan karantina vergisinin uygulanması esnasında karantina memurlarının zimmete para geçirme, tarifeye aykırı vergi tahsil etme gibi birtakım uygunsuz davranışlar sergiledikleri de arşiv belgelerine yansımıştır.[59] Örneğin 1847 tarihli belgede, Adana Karantinahanesi'ne bağlı Karataş İskelesi'nin müdür vekilinin nizama aykırı olarak zimmetine karantina vergisini geçirmiştir. Müdür vekilinin sergilemiş olduğu bu davranış sebebiyle Adana Valisi tarafından dövdürülmüş ve azledilmiştir.[60] Benzer bir olay 1908 yılında İzmid'de meydana gelmiştir. 1908 tarihli ve İzmid mutasarrıflığına gönderilen belgeye göre, İzmid karantina gardiyanı Hüsnü Ağa'nın, karantina vergisinden elde edilen miktarı zimmetine geçirmiştir. Daha sonra yakalanan Hüsnü Ağa'nın üzerinde çıkan para İzmid Mutasarrıflığı'na gönderilmiştir.[61]

57 BOA, Dahiliye Nezareti Mütenevvia Evrakı (DH.MTV.) 40/26; BOA, Babıali Evrak Odası Evrakı (BEO.) 320/23983. Söz konusu dönemde karantina vergisine tabi tutulan ve ödeme gücü bağlamında tartışma konusunu teşkil eden konuların başında hacıların karantina vergisine tabi olması olmuştur. BOA, DH.MTV. 40/26.

58 BOA, Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.) 581/2.

59 Tarifeye aykırı vergi talep edilmesine ilişkin belge için bkz. BOA, Sadaret Mektubi Meclis-i Vala Evrakı (A.MKT.MVL.) 1/21.

60 BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı (A.MKT.) 60/88. Vali tarafından müdür vekiline 80 değnek vurdurulmuştur. Ancak Vali tarafından sergilenen bu davranışın uygun olup olmadığının araştırılması maksadıyla bir rapor düzenlenmiştir (BOA, A.MKT. 60/88).

61 BOA, Zabtiye Nezareti Evrakı (ZB.) 436/81.

SONUÇ

Osmanlı idaresi halk sağlığının korunmasına devletin ilk yıllarından itibaren büyük önem vermiş ve salgın hastalıkların ortaya çıkmasını engellemek veya ortaya çıkan hastalıkların yok edebilmek için birtakım önlemler almıştır. Örneğin ölen kişilerin hemen defnedilmesi, genel temizlik kurallarına riayet edilmesi, ev ve işyerlerinin çöplerinin dışarıya atılmaması, kanalların bulunduğu yerlere tuvalet inşa edilmemesi alınan bu önlemlerden bazılarıdır. Ayrıca salgın hastalıklar konusunda risaleler düzenlenmiş ve fetvalar verilmiştir. Bu çerçevede 15. yüzyılda salgın hastalıklar ve karantina konularında risaleler ve fetvaların varlığı bilinmektedir. Örneğin bu dönemde Taşköprizâde Ahmed Efendi ilgili konularda bir risale kaleme almışken; Ebüssuûd Efendi'nin de bu konularda fetvalarının mevcut olduğu bilinmektedir. Bu gelişmeler bize, literatürde yaygın görüşün aksine, Osmanlı idaresinin ve toplumunun salgın hastalıklara ve karantina uygulaması konularına uzak olmadığını göstermektedir. Başka bir ifadeyle, literatürde yer aldığı üzere, Osmanlı idaresi ve toplumu salgın hastalıkları Allah'ın bir gazabı neticesinde herhangi bir önlem almama konumunda olmamış; aksine salgın hastalıklara bir çözüm üretme noktasında olmuştur.

Bu çözüm üretmenin temel örneği karantina uygulamasının kurumsallaştırılması maksadıyla ortaya konulan adımlar olmuştur. Böylece Osmanlı idaresi salgın hastalıkların Osmanlı topraklarına sirayet etmesini engellemek ve Osmanlı topraklarında mevcut olan hastalıkları bertaraf etmek maksadıyla 1830'lu yıllarda Karantina Meclisini kurmuştur. Bu meclisin etkin bir şekilde faaliyet göstermesini temin etmek maksadıyla gerek personel gerekse bina ve teçhizat konusunda harcamalarda bulunmuştur. Söz konusu dönemde halihazırda Osmanlı maliyesinin zorluklarla mücadele etmesi Osmanlı idaresini bu harcamaları finanse etmede düşüncelere sevk etmiştir. İstikraz, ta'viz gibi yöntemler tartışılmış olsa da söz konusu harcamaları finanse etmede yeni bir verginin ihdas edilmesine karar verilmiştir: Karantina vergisi. İlk zamanlarda sadece İstanbul'da uygulamaya sokulan bu vergi, zamanla diğer bölgelerde de uygulamaya sokulmuştur. Ayrıca yabancı devlet gemileri de söz konusu verginin mükellefleri arasında yer almıştır. Özellikle 1872 yılına gelindiğinde yabancı gemilere uygulanan vergi miktarının düşük olduğu düşüncesinden hareketle bu dönemde ilgili vergi miktarında bir artışa gidilmiştir.

Karantina vergisinin uygulamasını ele aldığımızda, bu verginin farklı miktarlarda (mükellefin ödeme gücüne bağlı olarak yüksek-orta-zayıf şeklinde) tahsil edildiği görülmüştür. Diğer yandan ödeme gücüne sahip olmayan vergi mükelleflerinin ayrıca bu vergiden muaf tutulduğu da müşahede edilmiştir. Tahsil edilen bu verginin miktarını Osmanlı bütçeleri vasıtasıyla takip etmek mümkündür. Karantina vergisi, sıhhıye resmi, sıhhiye gibi isimler ile anılan bu vergiye ilişkin verilere 1865 yılından itibaren rastlamak mümkündür. 1865 yılından 1907 yılına dek mevcut olan karantina vergisi gelirleri ile bu alanda yapılan giderleri mukayese ettiğimizde bu dönem boyunca harcamaların tahsil edilen vergi miktarından ziyade olduğunu görmek mümkündür. Bu değerlendirmenin tek istisnası 1895-1896 yılı bütçesidir. Bu yılda tahsil edilen karantina vergisi gelirleri, bu alanda yapılan harcamaları aşmıştır.

Karantina vergisinin uygulama sürecinde ise birtakım sorunlar ile mükelleflerin isteklerinin arşiv belgelerine yansıdığını söylemek mümkündür. Örneğin bazı vergi mükelleflerinin ödeme gücü sorunlarını ileri sürerek söz konusu vergiyi ödemeye muktedir olamadıklarını ifade etmişlerdir. Bu

çerçevede söz konusu mağduriyetlerinin giderilmesi noktasında taleplerde bulunmuşlardır. Diğer yandan karantina bölgelerinde görevli olan bazı memurların da zimmete para geçirme, tarifeye aykırı vergi tahsil etme gibi birtakım uygunsuz yollara başvurdukları görülmüştür. Bu manada Osmanlı idaresi söz konusu uygunsuzlukların giderilmesi maksadıyla ilgili kişilerden zimmetin tahsil edilmesi, bu uygunsuzluğa dahil olan kişilerin azledilmesi gibi yollara başvurmuştur.

Netice itibariyle, Osmanlı idaresi salgınla mücadele kapsamında birtakım politikalar uygulamaya sokmuş ve bu politikalar Osmanlı maliyesinde harcamaların artmasına yol açmıştır. Artan harcamaları karşılamada Osmanlı idaresi hem yabancı devletlerin gemilerinden hem de Osmanlı topraklarında ikamet eden kişilerden karantina namıyla bir vergi tahsili yoluna gitmiştir. Karantina vergisi olarak bilinen bu vergi uzun yıllar Osmanlı maliyesinde yerini almıştır. Bu manada günümüzde Covid-19 salgınında olduğu gibi, salgınla mücadelede yeni bir verginin ihdas edilmesi konusu Osmanlı maliyesinde de yerini almıştır. Ancak günümüzde henüz böyle bir vergiye başvurulmamış olmasına karşın, söz konusu verginin Osmanlı maliyesinde uygulandığını söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

Araştırma ve İncelemeler

Ahmed Mithat Efendi 2003. "Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'de Karantina Yani Usûl-i Tahaffuzun Tarihçesi" (çev.) Abdullah Köşe, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 5/1: 89-119.

Ayalon, Y. 2017. "Religion and Ottoman Society's Responses to Epidemics in the Seventeenth and Eighteenth Centuries" *Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean*, (ed.) Nükhet Varlık, Arc Humanities Press: 179-198.

Bolaños, Isacar, A. 2019. "The Ottomans During the Global Crises of Cholera and Plague: The View from Iraq and the Gulf" *International Journal of Middle East Studies* 51: 603-620.

Bonhomme, E. 2017. "Plague in Eighteenth-Century Cairo: In Search of Burial and Memorial Sites" *Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean*, (ed.) Nükhet Varlık, Arc Humanities Press: 199-220.

Bulmuş, B. 2012. *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire*, Edinburg University Press, Edinburg.

Bulmuş, B. 2013. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba Kavramları Üzerine: Mistisizmden Sosyal Reforma" *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 19: 17-22.

Conrad, Lawrence I. 1982. "Tāʿūn and Wabāʾ Conceptions of Plague and Pestilence in Early Islam" *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 25/3: 268-307.

Curry, John J. 2017. "Scholars, Sufis, and Disease: Can Muslim Religious Works Offer Us Novel Insights on Plagues and Epidemics among the Medieval and Early Modern Ottomans?" *Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean*, (ed.) Nükhet Varlık, Arc Humanities Press:

27-56.

er-Rûdânî, İmam Muhammed bin Muhammed bin Süleyman (Tarihsiz), *Büyük Hadis Külliyatı*, *Cem'ul-fevâid min Câmi'il-usûl ve Mecma'iz-zevâid*, C. 4, (çev). Naim Erdoğan, İz Yayıncılık, İstanbul.

Güran, T. 2011. *Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841-1918*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara.

http://lugatim.com/s/TAV%C4%B0Z (27.10.2021).

https://incil.info/kitap/Levililer/13 (26.10.2021).

Ianeva, S. 2014. "Hygiene in Nineteenth-century Ottoman Bulgaria" *Turkish Historical Reviews* 5: 16-31.

İhsaiyat-ı Maliye (Maliye İstatistikleri 1885-1909) 2000. T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Yayın No: 2000/357, Ankara.

Kılıç, O. 2019. "Salgın Hastalıkların Osmanlı Vergi Düzenine Etkisi" *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri 1* (25-27 Nisan 2019), İzmir Demokrasi Üniversitesi Yayınları 1, İzmir: 371-384.

Lowry, Heath W. 2003. "Pushing the Stone Uphill: the Impact of Bubonic Plague on Ottoman Urban Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries" *Osmanlı Araştırmaları* XXIII: 93-132.

Pamuk, Ş. 2018. *Uneven Centuries Economic Development of Turkey since 1820*, Princeton University Press, Princeton.

Panzac, D. 2009. "Plague" *Encyclopaedia of the Ottoman Empire*, (ed.) Gábor Ágoston, Bruce Masters. Facts On File, An imprint of Infobase Publishing.

Panzac, D. 2017. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, (çev.) Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Robarts, A. 2017. "Nowhere to Run to, nowhere to Hide? Society, State, and Epidemic Diseases in the Early Nineteenth-Century Ottoman Balkans" *Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean*, (ed.) Nükhet Varlık, Arc Humanities Press: 221-242.

Saniotis, A. 2012. "Islamic Medicine and Evolutionary Medicine: A Comparative Analysis" *Journal of the Islamic Medical Association of North America* 44: 1-9.

Sarıyıldız, G. 1994. "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri" *Belleten* 68/222: 329-376.

Sarıyıldız, G. 1998. "Osmanlı'da Hıfzısıhha" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 17: 319-321.

Sarıyıldız, G. 2001. "Karantina" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 24: 463-465.

Sarıyıldız, G., Macar, Oya D. 2017. "Cholera, Pilgrimage, and International Politics of San-

itation: The Quarantine Station on the Island of Kamaran" *Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean*, (ed.) Nükhet Varlık, Arc Humanities Press: 243-274.

Sayın, Abdurrahman V. 1999. *Tekalif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*. T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Yayın No: 1999/352, Ankara.

Shefer-Mossensohn, M. 2017. "A Historiography of Epidemics in the Islamic Mediterranean" *Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean*, (ed.) Nükhet Varlık, Arc Humanities Press: 3-26.

Shephard, Roy J. 2015. *An Illustrated History of Health and Fitness, from Pre-History to our Post-Modern World*, Springer International Publishing.

Şehsuvaroğlu, Bedi N. 1957. "Türkiye karantina tarihine giriş I. Dünya Karantina Teşkilatı" *İstanbul Tıp Fakültesi Dergisi* 20/3: 418-443.

Târih-i Râşid ve Zeyli 2013. *Râşid Mehmed Efendi, Çelebizâde İsmail Âsım Efendi*, Haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer, Klasik Yayınları, İstanbul.

Uludağ, Osman Ş. 1938. "Son Kapitülâsyonlardan Biri Karantina" *Belleten* 2/7-8: 445-467.

Varlık, N. 2011. "Tâun" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 40: 175-177.

Varlık, N. 2013. "From "Bête Noire" to "le Mal de Constantinople": Plagues, Medicine, and the Early Modern Ottoman State" *Journal of World History* 24/4: 741-770.

Varlık, N. (ed.) 2015. *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World the Ottoman Experience, 1347–1600*, Cambridge University Press, Cambridge.

Varlık, N. 2017. "Oriental Plague" or Epidemiological Orientalism? Revisiting the Plague Episteme of the Early Modern Mediterranean" *Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean*, (ed.) Nükhet Varlık, Arc Humanities Press: 57-88.

White, S. 2017. "A Model Disaster: From the Great Ottoman Panzootic to the Cattle Plagues of Early Modern Europe" *Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean*, (ed.) Nükhet Varlık, Arc Humanities Press: 91-116.

Yıldırım, N. 1985. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları" *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, A. MKT: Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı 60/88.

BOA, A. MKT. MHM: Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı 581/2.

BOA, A.MKT.MVL: Sadaret Mektubi Meclis-i Vala Evrakı 1/21.

BOA, BEO: Babıali Evrak Odası Evrakı 320/23983.

BOA, C. SH: Cevdet Sıhhiye 18/881.

BOA, DH. MTV: Dahiliye Nezareti Mütenevvia Evrakı 40/26.

BOA, DH.MB.HPS.M: Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye-Hapishaneler Müdüriyeti Müteferrik Evrakı 52/29.

BOA, TFR.I.FTG. F: Rumeli Müfettişliği Fotoğraflar 1696.

BOA, HAT: Hatt-ı Hümayun 524/25568.

BOA, HR. MKT: Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı 163/92.

BOA, HR. SYS: Hariciye Nezareti Siyasi 2923/126.

BOA, HR. SYS: Hariciye Nezareti Siyasi 2923/120.

BOA, HR.SFR.3: Hariciye Nezareti Belgrat Sefareti 311/44.

BOA, İ. MVLİ Rade Meclis-i Vala 414/18073.

BOA, PLK.P: Plan-Proje 5088.

BOA, ZB: Zabtiye Nezareti Evrakı 436/81.

Düstur

"Sevahil-i Hicaziye ile Medine-i Münevverede Huccac ile Yolculardan Ahz Olunacak Tedabir-i Sıhhiye Resmi Hakkında Kanun", *Düstur*, II. Tertip, C. 3, s. 356.

"Tebükde Bir Tahaffuzhane İnşası Mesarifına Karşılık Olarak Karantina Resminden Başka Hüccacdan Yirmibeş Kuruş Ahzi ve Teferruatı Hakkında İrade-i Seniyye", *Düstur*, II. Tertip, C. 1, s. 92.

EKLER



Fotoğraf 1: Karantinahane Binası

Kaynak: BOA, FTR.I.FTG. F. 1696.

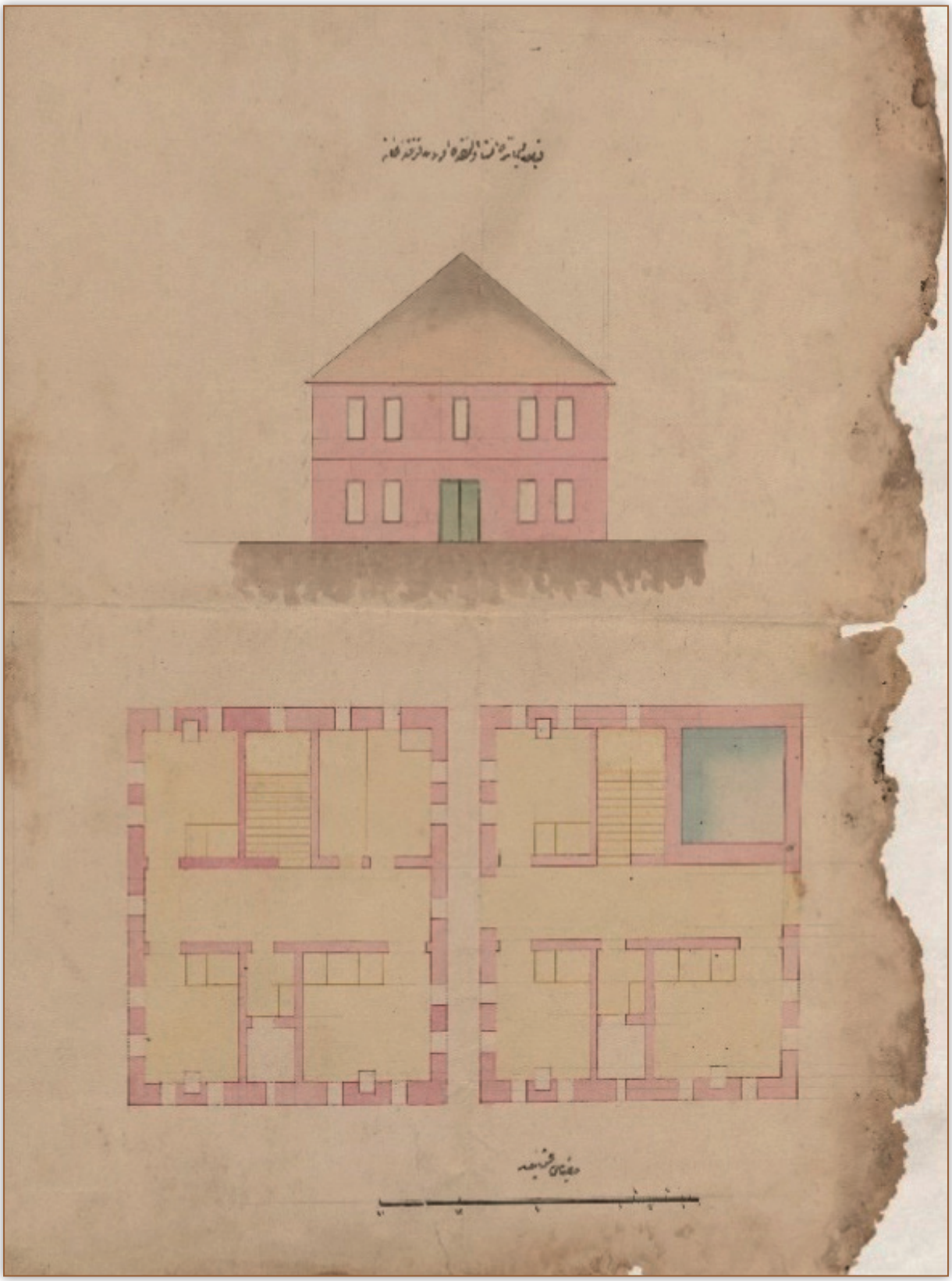

Fotoğraf 2: Karantinahane Planı

Kaynak: BOA, PLK. 5088.

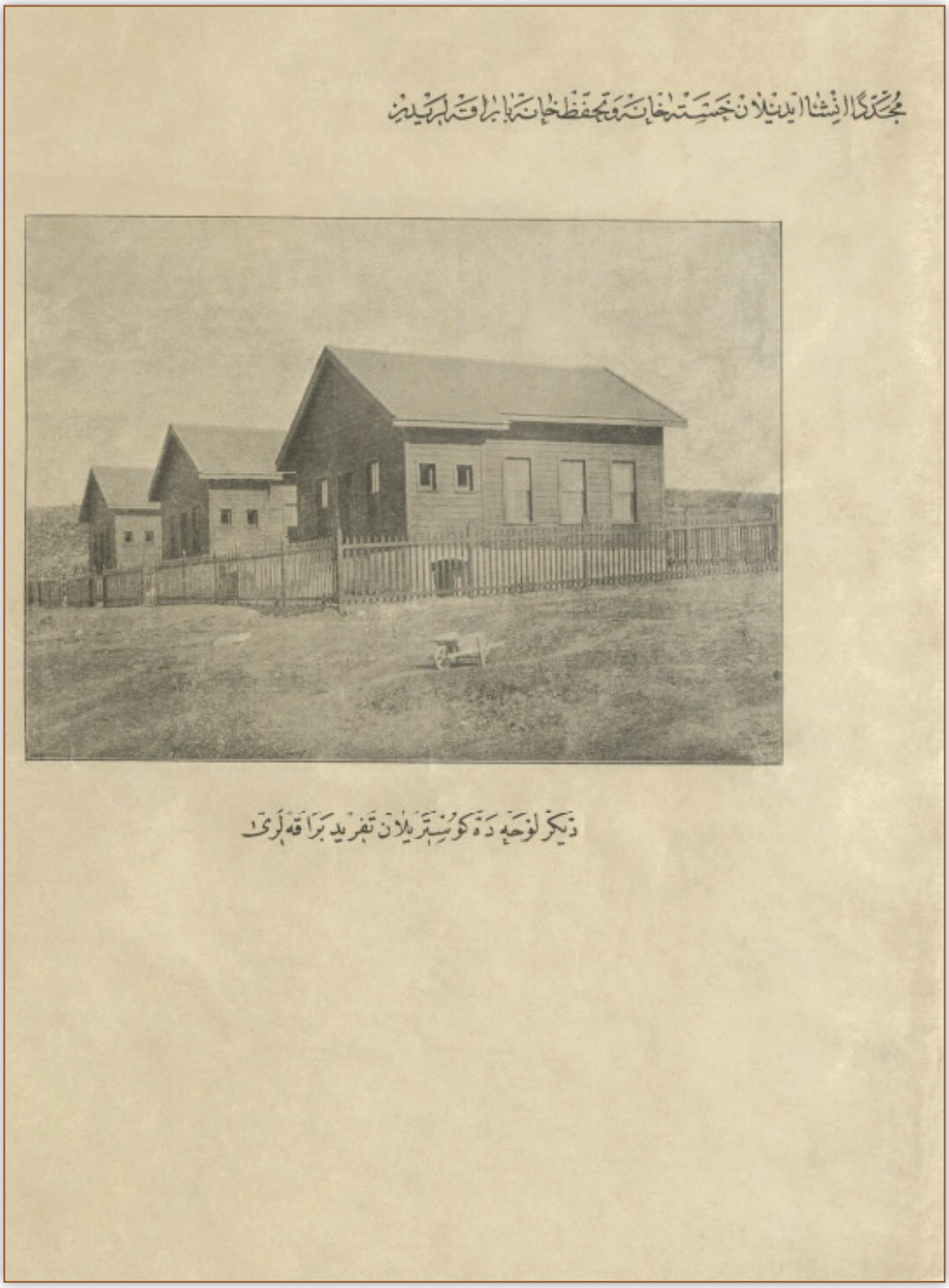

Fotoğraf 3: Karantinahane Kompleksi (Kadın, Erkek, Mutfak ve Personel Binaları)

Kaynak: BOA, DH. MB. HPS. M. 52/29.

بااراده‌ٔ سنیه حضرت خلافتپناهی سروی برونی نام محلده و بالیلره مخصوص اولمق اوزره



١ یوزدن زیاده نفوس استیعابنه کافی تحفظخانه

٢ ذکوره مخصوص خسته خانه

٣ احتیاط ایچون تفرید براقه‌سی

٤ اناثه مخصوص خسته خانه

٥ مطبخ و جماشیرخانه

٦ طبیب و اجزاخانه دائره‌سی



13

TAX-FARMING AND ENTREPRENEURSHIP IN THE OTTOMAN EMPIRE:

THE CASE OF THE MACEDONIAN KAZA OF SERFICE DURING THE SIXTEENTH CENTURY

Dimitrios K. Lamprakis[*]

INTRODUCTİON[1]

The system of tax-farming in the Ottoman Empire has been the subject of a considerable number of studies and has been approached from a variety of angles. It has been evaluated and treated, in both positive and negative terms, as a system that formed the basis and backbone of Ottoman finance and economy, an institution *sine qua non*, without which the Ottoman Empire could never have weathered the storms that mark the 600 years of its historical course, let alone survive for as long as it did. Professor Mehmet Genç belongs to those historians who realised very early on the role and importance of Ottoman tax-farming. He thus dedicated a considerable amount of energy and thought to decoding and interpreting the structure of the system, its numerous functions and role in Ottoman finance and economy.[2] In order to honour Mehmet Genç's memory, I present to the audience this short study that examines various aspects of the operation of tax-farming in the Macedonian *ḳażā* of Serfice during the sixteenth century. Initially, there are presented the fundamental principles of Ottoman tax-farming in order to allow the reader to form a global view of Ottoman tax-farming. There follows the historico-geographical background of this study so that the reader may be informed as to the time and location of the events described and analysed. Finally, based on the views and approaches of extant Ottomanist bibliography, we proceed with the presentation and evaluation of the operation of tax-farming in the area and period designated. The aim of this study is to show that the Ottomans used very early on the system of tax-farming in order to mobilise private funds which they used to finance the state apparatus and secure a certain degree of liquidity and circulation of funds in Ottoman economy. Thus, since

* *University of Birmingham Doctoral Alumnus, Centre of Byzantine, Modern Greek, and Ottoman Studies, dimitris_lamprakis@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-6220-6528.*

1 Note on transliteration and use of special characters: The system of transliteration of the Ottoman Turkish texts that I have used throughout this study is the *DİA Transkripsiyonu Sistemi* and all special characters used here are those proposed for use by the same transliteration system. See, https://islamansiklopedisi.org.tr/transkripsiyon (07.01.2022).

2 To present Mehmet Genç's articles and monographs and evaluate the influence they have exercised over the past five decades in Ottomanist historiography would require a separate study in its own right, if not a monograph. I present below those writings which I consulted for this present study: Genç 2000a, 1975: 231-292, 2000b: 154-158, 2003: 516-518, 1995: 376-380.

state and tax-farmers formed a peculiar type of partnership whose sole aim was the survival of the Ottoman state and security of their mutual interests, tax-farmers necessarily became partners of the Empire.[3]

1. FUNDAMENTAL PRINCIPLES OF OTTOMAN TAX-FARMING

Before we delve into the examination of tax-farming in Ottoman Serfice, an introduction to the Ottoman tax-farming methods and terminology seems in order. Tax-farming means the selling by auction and the outsourcing by the state to private interests of the right to collect taxes and dues in return for a sum of money held to represent the expected and anticipated yield of the outsourced revenue source. It is a high-risk and high-yield investment that attempts to maximise state revenue through competitive bidding and auction. Furthermore, it simultaneously transfers all risks to the tax-farmer who is burdened with tax-collection and is obliged to pay in advance substantial sums, even if the farmed-out sources fail to yield them. The advance payment was usually calculated as six months of the value of a three-year contract.[4]

Before further proceeding into examining the tax-farming systems that prevailed in the Ottoman Empire, we should briefly explain the meaning of the terms *muḳāṭaʿa, emānet*, and *iltizām*. Literally *muḳāṭaʿa* means "something divided or cut in pieces" and refers to the division of state revenues into portions or tax and revenue units. During the fifteenth and sixteenth centuries, *muḳāṭaʿa*s comprising direct state taxes (*cizye* poll-tax and *ʿavārıż* extraordianry levies) were administered by salaried state agents known as *emīn*s, a term that came to denote an "intendant" or "commissioner" who also undertook tax-collection by way of trusteeship and direct tax-collection assignment (*ber vech-i emānet*) and was assisted in his duties by a scribe (*kātib*), whilst *muḳāṭaʿa*s comprising revenues accruing from sultanic and vizieral *ḫāṣṣ*es were administered by way of undertaking (*ber vech-i iltizām*) in return for a predetermined price and were thus auctioned off and farmed out to the highest successful bidder (*mültezim*). In such cases, the *emīn* and *kātib* were regularly replaced by the *mültezim* and the consortium of his agents and employees.[5] What is more important is that, because an *emīn* worked for a salary paid by the treasury and the *mültezim* worked for a profit, the latter always attempted to and aimed at increasing revenues and thus maximising profits accruing from his investment and business venture; the *emīn* on the other hand was far more obedient to state commands and rather operated as a docile manager of the revenue sources that he was appointed to work.[6]

3 I have borrowed this term from the theory expounded in the ground-breaking homonymous monograph of Ali Yaycioglu which examines the role of provincial notables and ta-farmers in the great crisis that the Ottoman Empire experienced during the period 1760-1820. In my own perception and view, the role of Ottoman tax-farmers in Ottoman economy and finance did not radically or dramatically differ from the role they performed during the sconf half of the eighteenth century, save in terms of the absolute amounts of funds that were injected into and circulated throughout the various sectors of the Ottoman finance and economy. For additional information and the interpretative scheme adopted by the author of this monograph, see: Yaycioglu (2016: 17-63), where the author summarily presents his criticism of past approaches to the subject of his study and his innovative view and evaluation of the Ottoman system-cum-order.

4 Darling 1997: 119-120.

5 Darling 1997: 129.

6 Fodor 2001: 427-435, esp. p. 430.

Be that as it may, the term *muḳāṭaʿa* should in the former case of collection of taxes by way of trusteeship simply be translated as "revenue unit", whilst in the latter case when a tax-farming contract was in effect as "tax-farm". *Muḳāṭaʿa*s could comprise different revenue sources, such as agricultural lands and various kinds of taxes, such as the *cizye* poll-tax, customs dues, tolls, crime and wedding taxes, and governmental monopolies and state enterprises, such as mints, mines and saltworks. On the other hand, as has already been mentioned, large prebends (*ḫāṣṣ*es and *zeʿāmet*s), like the *ḫāṣṣ*es of Serfice that form the subject of our discussion here, also could, due to the nature of their revenues and their extensive size, form parts of tax-farms. In such cases, especially with the vast *ḫāṣṣ* estates which spread over large territories located in different districts and/or provinces, a *ḫāṣṣ* would be divided into distinct, smaller, and thus more easily manageable revenue units, often on a *ḳażāʾ*-wide level, and would be farmed out to local tax-farmers. As we will see below, that was the case with the *ḫāṣṣ*es of Serfice, which formed that part of the huge *ḫāṣṣ* estates regularly conferred on the actual governor-general of the province of Rumelia (*mīr-i mīrān-ı Rūm-İli* / *Rūm-İli beglerbeği*) and was in the *ḳażāʾ* of Serfice. Therefore, whenever a *muḳāṭaʿa* was the subject of a tax-farming contract this term denoted the outsourced revenue unit, whereas *iltizām* and, after 1695, *malikāne* refer to the tax-farming method.[7]

The *iltizām* tax-farming method was used in earlier periods of ottoman history by the Ottoman state as a method of managing its revenue sources and was especially applied on sources that were difficult to manage directly. There are mentions of outsourcing of *muḳāṭaʿa*s in Istanbul and other principal urban centers, and outsourcing of mints, mines, and saltworks' revenues in Rumelia, already in mid-fifteenth century.[8] This method secured reliable and recurrent cash flow into the central treasury and allowed central state to exactly compute its revenues on an annual basis, thus facilitating the upkeep of its bureaucracy and regular military forces. In late-sixteenth century, when the Ottoman state faced an unprecedented fiscal crisis and complications in tax-collection, followed by severe deficits, the *iltizām* system was broadly applied as a tool for solving these problems.

The system involved state officials who contracted revenue collection for specific periods of time, usually for a period of one to three years, plus an additional percentage as their salary. In the cases of Istanbul-based tax-farmers and extensive *muḳāṭaʿa*s covering large areas, the contractors used to hire as intermediaries their protégés, most often people who had ties with the region where the outsourced revenue source was located and were entrusted with the administration and operating of the tax-farm, as well as woth tax-collection. Such agents were headed in a tax-farm by the *emīn*, who was subordinate to and employed by the *mültezim* tax-farmer as head of the enterprise and thus in charge of tax-collection. In *ḫāṣṣ* tax-farms the *emīn* could also be called a *voyvoda*, when operating on a *ḳażāʾ* level. This term does not appear in the sources under examination here, but as is well-known from the available eighteenth-century sources and relevant bibliogrpahy, the *voyvoda* would come to denote the principal administrator of *malikāne* tax-farms and the representative of the absentee *malikāne* contractor. The *emīn* was called a *mütesellim* whenever he operated on *sancaḳ*/*livāʾ* level. Other officials participating in an *iltizām* venture and administration of the tax-farm were the scribes and record-keepers (*kātib*s), the *ḥavālegān* responsible for conveying

7 Darling 1997: 123.

8 İnalcık and Quataert 1994: 55-68, 209-216.

collected sum to their destination and subordinate agents and general duty employees (*mübāşir*s).[9] These offcials, employees and tax-farmers thus formed among themselves complex partnerships whose form, structure and operation were based on the principals of classic Islamic finance and business partnership schemes, foremost among which were the *muḍāraba* and *mushāraka* partnerships.[10] The tax-farmers' accounts and activities were supervised on the one hand by the *nāẓır*s, officials repsonsible for ascertaining the correctness and completeness of the tax-farmers' accounts, on-site inspection of local tax-farms, and solving arising problems, who by mid-sixteenth century belonged to the group of Sublime Porte heralds (*çavuşān-ı dergāh-ı ʿālī*) and were nominated in their posts by the *mültezim*s. On the other hand, overall inspection and oversight of tax-farms and *itlizām* accounts for a whole province or district (*sancaḳ*) was performed by *ḳāḍī*s who were appointed to the especial post of *müfettiş* denoting a financial inspector-general.[11]

Both primary and secondary tax-farmers exercised total control over the contracted revenue sources and always endeavoured to maximise their returns. If the revenues collected were insufficient, they had to pay the deficit from their own pockets, thus suffering losses, othewise they enjoyed the profits accruing from their investment. If they were unable to pay the deficits and failed to forward the predetermined sums to Istanbul, they were prosecuted and risked confiscation of their estates, imprisonment and execution. Another reason for their feeling insecure and being opportunistic was the total lack of guarantee for security and protection of their investments from all possible means of usurpation. Tax-farmers were regarded by the central state as short-time lenders from whom the state borrowed funds on a short-term basis. Tax-farming can be seen as a way of bringing together central and peripheral élites. Tax-farmers, and especially provincial secondary tax-famers, stood somewhere between central-state élites and the peasants (*reʿāyāʾ*) and played the role of intermediaries. At the same time these officers used their knowledge of local affairs and their experience as a way for establishing permanent relations with Istanbul magnates. They used these relations as a means of amplifying their influence, by serving central state needs and their own interests.[12] In this sense, tax-farming was the binding glue that brought together central and peripheral élites and allowed for the formation of a long-lasting partnership that shaped Ottoman finance and politcs throughout the historical course of the Ottoman Empire. Put in other words, Ottoman tax-farmers, be them Istanbul-based or peripheral, grand or small, were always the power behind the Ottoman throne and bureaucracy, the lubricant of the Ottoman state machine.

2. THE HISTORICO-GEOGRAPHICAL BACKGORUND: THE ḲAŻĀ AND FORTRESS-TOWN OF SERFICE

The fortress-town of Serfice, known prior to its conquest by the Ottomans in ca. 1390 as Servia, was a Byzantine fortress-town that controlled the important Sarandaporos mountainous passage and artery that connected Macedonia to Thessaly. It is located in Western Macedonia some 140

9 Darling 1997: 129-130.
10 Çizakça 1996: 3-9, for a brief presentation of the theoretical schemes of Islamic finance and business partnerships.
11 Darling 1997: 130-131.
12 Darling 1997: 144-158.

km. west of Thessaloniki and 80 km. south-south-west of Veroia (Ottoman: Kara Ferye).

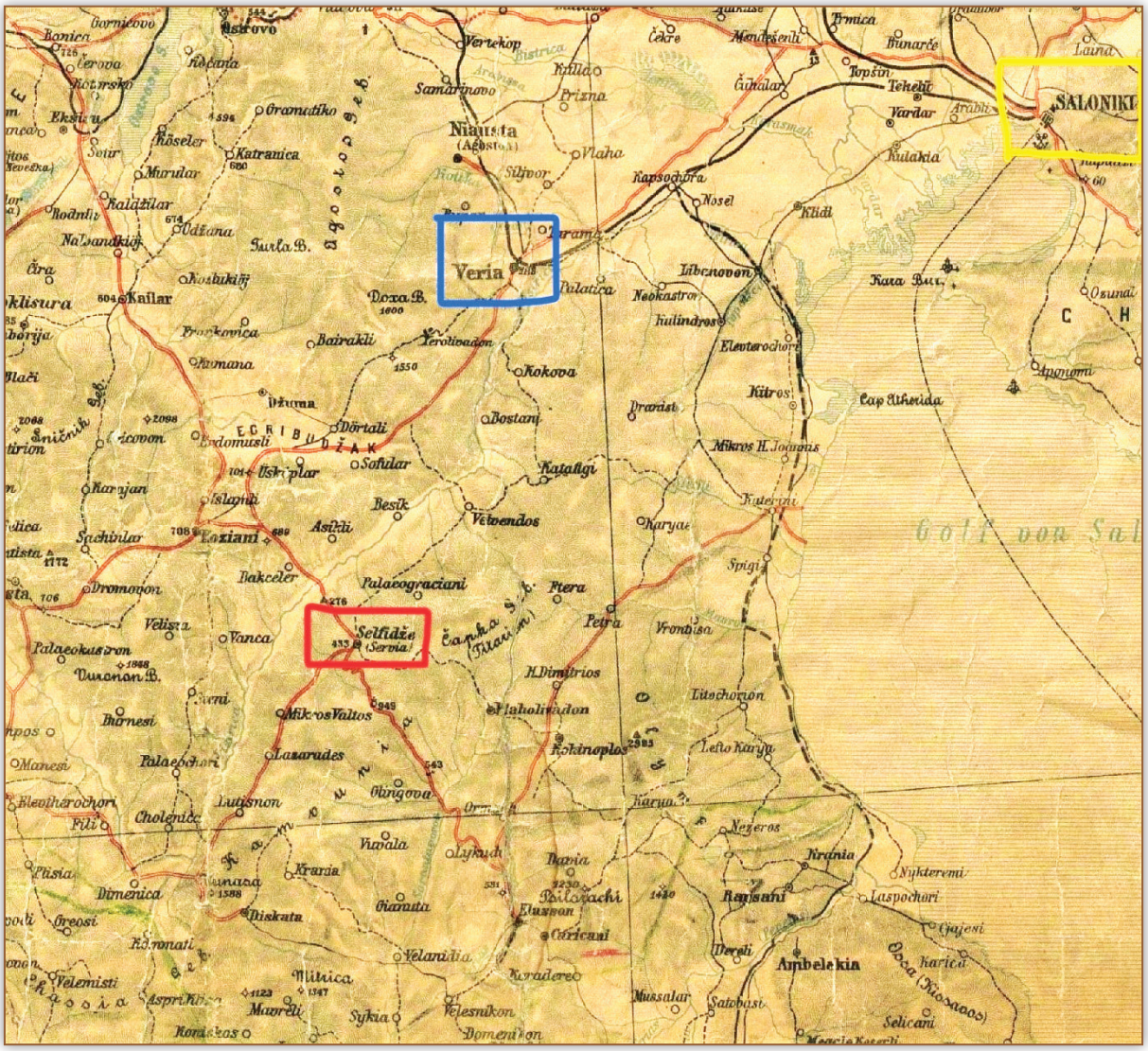

Map 1. Part of Ottoman Map of Western Macedonia Showing the Locations Mentioned in this Study

Source: BOA, HRT. 0156.

At the beginning of the eighteenth century, Serfice was still the seat of a *ḳāḍī* and administrative centre of the homonymous *ḳażā*. Because of the diminution in the size of the Christian population during the seventeenth century, the sixteenth-century demographic balance was totally reversed. According to the first poll-tax registers compiled after the introduction of reforms in poll-tax assessment and collection in 1691 the Christian population of Serfice was only 350 to 400 male adult individuals subject to poll-tax payment, corresponding to an overall number of only 800 to 1,000 people.[13] This was the primary reason why in 1745 it was decided that the seat of the bishop-

13 For more exact information, see T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.) 4374; 3421; BOA, Bab-ı Defteri Cizye Muhasebesi Defterleri (D.CMH.d.) 26671. These three registers were compiled in 1692, 1693, and 1694 respectively. They contain useful information about the poll-tax

ric should be transferred to Kozani, which was a rapidly developing and prosperous settlement that increasingly overshadowed Serfice. After tax-farming had become the primary means of tax-collection, the poll-tax, and extraordinary levies of Serfice passed into the *iltizām* system and were farmed out through auction also on an annual or three-year basis to the highest prospective bidder. Serfice followed the general trend, so tax-farming became the prevalent and dominant method of tax-assessment and collection during the seventeenth century. We should not forget that Serfice had used to be an important pre-Ottoman urban centre and later was seat of a Muslim judge which, due to its long history and socio-economic importance at a local level, retained in the eighteenth century a relative predominance over its surroundings. Serfice was also a settlement with a considerable mixture of populations of various origins and religious denominations. The vast majority of the population were Muslims, either descendants of the Turks established there after the Ottoman conquest, or local converts of Christian origins. There was also an important, though constantly shrinking, community of Christians who were descendants of the old pre-conquest Byzantine population, and two smaller communities of Jews and Gypsies. As becomes apparent, Serfice was, and would remain so until the collapse of Ottoman rule in the area in 1912 as a result of the Balkan Wars, a heterogeneous entity.

Since the ninth century, it was also the seat of the local bishop, a status that Serfice retained after the Ottoman conquest until 1745 when the seat of the bishopric of Servia was transferred to the neighbouring small town of Kozani. During the sixteenth century, Serfice was a typical Ottoman semi-urban settlement. In terms of population synthesis, it was predominantly Christian with a small Muslim minority of local converts to Islam, state officials and their descendants, and immigrants who had settled and made a life for themselves and their families in Serfice. During the first two centuries of Ottoman rule and because of the administrative organisation introduced by the Ottomans after their conquest of the area around 1430, the southern parts of the modern prefecture of Kozani were placed under the authority of a judge (*ḳāḍī*) whose seat was the old Byzantine fortress of Servia, which now became known as Serfice. The homonymous *ḳażā* covered the territories under the jurisdiction of the local bishop of Servia, a fact that shows clearly the ways in which the Ottomans took advantage of pre-existing administrative mechanisms, such as the ecclesiastical mechanism that had been established by the Byzantines almost ten centuries before the appearance of the Ottomans in the area.[14]

classification of the population and its overall structure.

14 The bibliography on Byzantine and Ottoman Servia/Serfice is meagre. The small number of short treatises on the history of Servia/Serfice were written by local amateur historians who were not possessed of the necessary academic skills necessary for a proper academic analysis and evaluation of the available primary sources. For a modern academic approach, additional information, and the available extant amateur bibliography, see: Kostas Kambouridis - Georgios Salakides, *Η Επαρχία Σερβίων το 16ο Αιώνα μέσα από Οθωμανικές Πηγές* [The Province of Servia during the Sixteenth Century through Ottoman Sources], Ekdotikos Oikos Ant. Stamouli, Thessaloniki 2013. For additional information on the eighteenth-century history of Serfice and the neighboruing settlements of Kozani and Velvendos, see: Lamprakis 2017.

3. TAX-FARMING IN OTTOMAN SERFICE: THE TAPU TAHRÎR EVIDENCE

We now come to the examination of the methods which were applied in tax-farming of the *ḫāṣṣ* of the governor-general of Rumelia in the *ḳażāʾ* of Serfice and the other minor tax-farms in the town of Serfice based on the data extracted from the extant sixteenth and early-seventeenth century *ṭapu taḥrīr* registers.

The first ever possible reference to tax-farming in Serfice is made in TT. 424, which was compiled in 1527 - 1529. Serfice was for the very first time ever recorded as part of the *ḫāṣṣ*es of the governor-general of Rumelia. On that instance the governor-general of Rumelia was Güzelce Kasım Pasha, whose tenure lasted between 1527 - 1537. Serfice, with an overall recorded revenue of 52,351 *akçe*s, formed part of these *ḫāṣṣ*es whose revenue was estimated at 74,486 *akçe*s. From this we may hypothesise that the *ḫāṣṣ* of Serfice formed part of the extensive system of *iltizām* tax-farming applied on the process of collection of taxes from large prebendal grants, especially vizieral and sultanic *ḫāṣṣ*es, when their revenues were not collected *emāneten*, namely by salaried agents, known as *emīn*s.[15] Yet, there is no other direct reference to the existence and farming out of other *muḳāṭaʿa*s.

In TT433, whose date of compilation is not known, but due to the fact that as governor-general of Rumelia is recorded a certain Mehmed Pasha, who must be the famous Sokollu Mehmed Pasha, govenror-general of Rumelia since 1546, this date is the *terminus post quem* for the compilation of this register, Serfice was now recorded as part of the *ḫāṣṣ*es of Sokollu Mehmed Pasha with overall revenue same as that recorded in TT. 424, namely 52,351 aspers, whilst the overall value of the *ḫāṣṣ*es of Serfice had been slightly increased by 2,000 aspers and was now estimated and recorded at 76,486 aspers.[16] Now for the first time there is direct reference to the *muḳāṭaʿa* of the mansion used by travellers to unload, load, store and change their horses (*berḫāne*) and the fermented millet drink brewery (*bozaḫāne*) valued at 200 *akçe*s.[17]

In TT. 479, which was compiled in 1569, Serfice was recorded as part of the *ḫāṣṣ*es of Mahmud Pasha, then governor-general of Rumelia.[18] Again there is direct reference to the *muḳāṭaʿa* of the mansion used by travellers to unload, load, store and change their horses and the fermented millet drink brewery valued at 1,200 *akçe*s. Next to this, there also appears for the first time the *muḳāṭaʿa* of the manufactory of candles of the *ḳażāʾ* of Serfice (*şem ʿḫāne-i ḳażāʾ-yı Serfice*) valued at 9,000 *akçe*s.[19]

Finally, in TT. 720, the latest extant *ṭapu taḥrīr* register which was compiled in 1613 and is a most peculiar case of such a register, because on the one hand it appears to be based on the data of the previous register, TT479, if not be an extensive copy thereof, whilst on the other this register

15 BOA, Tapu Tahrir Defterleri (TT.d.) 424, f. 440: *nefs-i Serfice, ʻan ḫāṣṣhā-yı Ḥażret-i Ḳāsım Pāşā mīr-i mīrān be-vilāyet-i Rūm-İli.*

16 BOA, TT.d. 433, f. 599: *nefs-i Serfice, ʻan ḫāṣṣhā-yı ḥażret-i Meḥmed Pāşā.*

17 BOA, TT.d. 433, f. 609: *muḳāṭaʿa-ı berḫāne ve buzḫāne, 200 akçe.*

18 BOA, TT.d. 479, f. 181: *nefs-i Serfice, ʻan ḫāṣṣhā-yı ḥażret-i Maḥmūd Pāşā.*

19 BOA, TT.d. 479, f. 191: *muḳāṭaʿa-ı berḫāne ve buzḫāne, 1,200 akçe muḳāṭaʿa-ı mümḫāne-i ḳażāʾ-yı Serfice, 9,000 akçe.*

seems to be incomplete, for after the typical records of the sultanic *ḫāṣṣ*es (*ḫavāṣṣ-ı hümāyūn*) there is no other record of prebendal grants. Although the *ḳażāʾ* of Serfice did not form part of the sultanic *ḫāṣṣ*es altogether, there is no information as to the synthesis of and prebends conferred upon the rest of *ḫāṣṣ*-, *zeʿāmet*- and *tīmār*-holders. Again there are two *muḳāṭaʿa*s recorded, namely the *muḳāṭaʿa* of the mansion used by travellers to unload, load, store and change their horses and the fermented millet drink brewery, which like in TT. 479 was again valued at 1,200 *akçe*s and b) the *muḳāṭaʿa* of the manufactory of candles of the *ḳażāʾ* of Serfice, likewise valued at 9,000 *akçe*s. Thus, although there had elapsed 44 years since the compilation of the penultimate extant *ṭapu taḥrīr* register, it seems that the nominal values of the two *muḳāṭaʿa*s were either frozen and remained unchanged, or the scribe did not bother to update the data pertaining to these two tax-farms.

4. TAX-FARMING METHODS IN OTTOMAN SERFICE: THE CONTRACT OF HASAN BIN NASUH AND HIS PARTNERS

As has already been mentioned above, tax-farming was most probably introduced into Serfice sometime in the late 1520s, when the TT424 was compiled. We are fortunate enough to exist a copy of a judicial *sicill* record which was written by the judge (*ḳāḍī*) of Edirne, Mevlana Muslihuddin en-Niksari and records the contract pertaining to the farming out of the *ḫāṣṣ*es of Serfice and its dependencies for three years to a certain Hasan bin Nasuh, who came from the town of Kara Ferye. As has already been mentioned above, the *ḫāṣṣ*es of Serfice and its dependencies had been assigned to Sokollu Mehmed Pasha, the then governor-general of Rumelia, who then farmed them out without an auction to the prospective tax-farmer and investor, the above-mentioned Hasan bin Nasuh. It was thus arranged for the latter's contract to enter into force on 1 Zilkaʿde 958 AH (31 October 1551 CE).[20]

Hasan son of Nasuh succeeded the previous *emīn*, namely the salaried tax-collector, who had been employed by, and was representative of, the absentee beneficiary of the *ḫāṣṣ*es of Serfice, a certain Mustafa, who was a member of the *sipāhī oġlanları* / *ebnāʾ-yı sipāhīyān*, namely the first regiment of the *ḳapıḳulu* household cavalry of the Porte. We may hypothesise that he was, perhaps, the same Mustafa-yı Bosna (: the Bosnian), who had been almost ten years earlier appointed to collect and deliver to the army the share of the *nüzül* taxes corresponding for the year 949 AH (1542 – 1543 CE) to the *ḳażā* of Serfice.[21] Mehmed Pasha had initially expected and agreed upon at the beginning of his tenure as governor-general of Rumelia, which started on 1 Muharrem 953 AH (4 March 1546 CE), to annually receive the sum of 248,477 *akçe*, or 745,431 in three years. Nevertheless, due to lack, as it seems probable, of a better proposal, he accepted Mustafa's offer to annually collect from the *ḫāṣṣ*es of Serfice the sum of 223,757 *akçe*s, or 671,271 *akçe*s in three years, whilst Mustafa's tenure was about to start on 1 Zilkaʿde 956 AH (21 November 1549 CE). After two years, when Mustafa had already collected and delivered to Mehmed Pasha the sum of 447,514 *akçe*s, Hasan appeared and by promising that he would pay in three years the additional

20 BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.) 118, f. 99: *muḳāṭaʿa-i ḫāṣṣhā-yı Serfice maʿ tevābiʿhā ki ʿan taḥvīl-i Meḥmed Paşa ḫāṣṣ şüd der ʿuhde-i Ḥasan bin Naṣūḥ ʿan nefs-i Ḳara Ferye kātib-i mültezim ʿan ġurre-i Ẕi'l-ḳaʿde-i sene 958 ber-mūcib-i şūret-i sicill-i Mevlānā Muṣlihu'd-Dīn en-Niksārī ḳāḍī-ı maḥrūse-i Edirne.*

21 BOA, MAD.d. 118, f. 2: *ʿan yed-i Muṣṭafā-yı Bosna 75, ʿan ʿebnā'-yı sipāhīyān, fī 20 Ramażān-ı sene-i…*

sum of 74,160 *akçe*s, or 24,720 *akçe*s per year, namely the sum that was required to cover the intitial expectations of Sokollu Mehmed Pasha, succeeded to farm out the *ḫāṣṣ*es of Serfice on condition that he should pay the overall sum of 745,431 *akçe*s in three annual installments of 248,477 *akçe*s each.[22] Needless to say, this amount included only the tithes and fees that were registered in the *ṭapu taḥrīr* cadastral registers and did not include either the *cizye* poll-tax or the ʿavārıż and *nüzül* extraordinary levies due to be paid by the local population. Since the *sicill* record was written and entered into the relevant register by the judge of Edirne, we may also hypothesise that Hasan bin Nasuh and Mehmed Pasha stroke the deal between them at Edirne, which then was along with Sofia the seat of the governor-general of the *beglerbeglik* of Rumelia.

A marginalalia above the original entry contains in two columns additional information on the development of the sums involved in the process of, be it *emāneten* or *iltizāmen*, revenue-raising from the *ḫāṣṣ*es of Serfice and its dependencies. We must first note that in TT433, which is in chronological terms the source most approximate to this record, as that cadastral register was compiled after 1546, when Sokollu Mehmed Pasha became the governor-general of of Rumelia, the *ḫāṣṣ*es of Serfice and its dependencies produced an overall annual revenue of 76,486 *akçe*s. The following table contains the exact breakdown of this sum into its component parts:[23]

Table 1. *The Composition of the Ḫāṣṣes of Serfice and its Dependencies*

settlements	annual revenue in aspers
the town of Serfice	52,351
the village of Lutros	9,123
the village of Kalodat (today: Prosilion)	2,212
the village of İsprlida (today: Karidhitsa)	800
the village of Kranik (today: Kranidhia) with the *maḥalle* of Cincirahor (today: Tzintzirochorion)	10,000
the village of Gülciler (today: unknown)	2,000
TOTAL	76,486

Source: BOA, TT.d. 433, ff. 599-617.

However, the first section of this marginalalia informs us that according to the old register (*defter-i ʿatīḳ*) the expected annual revenue from the *ḫāṣṣ*es of Serfice was 110,020 *akçe*s, or 330,060 *akçe*s in three years.[24] By the term "old register" mentioned here, it is meant, as the next

22 BOA, MAD.d. 118, f. 99: *der ẕamān-ı Meḥmed Paşa fī sene 953, fi sene: 248.479, berīn taḳdīr fī ṣelāṣe sinīn: 745,431 fī'l-'aṣl ber mūcib-i muḥāsebe-i Muṣṭafā ʿan 'ebnā'-yı sipāhīyān 'emīn ki ber vech-i 'emānet żabṭ kerde est ʿan ġurre-i Ẕi'l-ḳaʿde-i sene 956 ilā sene-i kâmile fī sene: 223.757, berīn taḳdīr fī ṣelāṣe sinīn: 671.271 ez-ziyāde fī ṣelāṣe sinīn: 74.160.*

23 BOA, TT.d. 433, ff. 599-617.

24 BOA, MAD.d. 118, f. 99: *ber-mūcib-i defter-i ʿatīḳ, fī sene: 110.020, fī ṣelāṣe sinīn: 330.060.*

section of this marginalia also proves, the old provincial *vilāyet* register, namely the register kept by provincial authorities and used to administer the revenues and arrange *tīmār* and tax-farming transactions in the meantime between the compilation of two imperial *ṭapu ṭaḥrīr* cadastres. Moreover, the second section informs us that according to the *new provincial vilāyet* register the annual expected income from the *hass*es of Serfice was now 297,058 *akçe*s, or 891,174 *akçe*s in three years.[25] Thus, in the meantime between the compilation of TT433 in 1546 and the beginning of Hasan bin Nasuh's tenure in 1551, the revenue of the *ḫāṣṣ*es of Serfice showed an increase of 170%, whilst if we take into account the original value recorded in TT433, then the value of the income of the *ḫāṣṣ*es of Serfice shows a staggering increase of 288.38%!

This staggering increase in the value of the revenue accruing from the *ḫāṣṣ*es of Serfice and its dependencies is for now impossible to explain. Could it be a result of improvement of quality of life and economic growth and prosperity coupled by the remarkable empire-wide increase of population which characterised mid-sixteenth-century Otttomn society and economy? Or, perhaps, does it merely reprpesent a nominal increase which reflects the ever-increasing value of the offers made by competitive prospective tax-farming contractors who vied for supremacy over their adversaries and favour on the part of the original beneficiary of the *ḫāṣṣ*es of Serfice, Mehmed Pasha? Was this figure (297,058 *akçe*s), perhaps, merely an anticipation of expected revenues on the part of Mehmed Pasha and/or the treasury? Due to lack of additional and complementary documentation, it is impossible to say for sure. All explanations seem equally plausible, likewise a combination thereof. But, if we take into consideration the fact that at the time when Hasan bin Nasuh farmed out the *ḫāṣṣ*es of Serfice from Mehmed Pasha he so did with a proposal that increased the annual instalment payable to the *ḫāṣṣ*-beneficiary by 11.05%, then it seems that this increase should be attributed to a combination of competitiveness among prospective tax-farmers and anticipated, though highly unpragmatic, revenue figures on the part of the imperial treasury.

This latter point is paradoxically reflected on the third section of this marginalia, where it says that whilst on the one hand Hasan's offer had increased the annual expected revenue accruing from the *ḫāṣṣ*es of Serfice, as was recorded in the old *vilāyet* register, by 138,457 *akçe*s per year, or 415,371 *akçe*s in three years, this sum was also short of the anticipated revenues recorded in the new register by 48,581 *akçe*s per year, or 145,743 *akçe*s in three years.[26] Thus, it seems probable that, after a period of intense competition among numerous prospective tax-farmers for the *ḫāṣṣ*es of Serfice, brought about by the robust state control of the economy and budget and financial centralisation, which in turn resulted in a rapid increase in auction prices and annual instalments payable to the *ḫāṣṣ*-beneficiary, as well as a further increase in anticipated revenues, as those came to be recoded by the imperial treasury in relevant provincial tax-farming contract registers, there followed a period of low, if non-existent, competitiveness, tantamount to financial decentralisation, during which the figures of both offers and anticipated revenues were "frozen".[27] Thus, Hasan bin Nasuh succeeded in taking advantage of this tendency, as well as the need of the treasury and Mehmed

25 BOA, MAD.d. 118, f. 99: *ber-mūcib-i defter-i vilāyet-i cedīd, fī sene: 297.058, fi ş̧elāş̧e sinīn: 891.174.*

26 BOA, MAD.d. 118, f. 99: *ez-ziyāde ʿan defter-i vilāyet-i ʿatīḳ, fī sene: 138.457, fī ş̧elāş̧e sinīn: 415.371 el-kesr ʿan defter-i vilāyet[-i cedīd], fī sene: 48.581, fī ş̧elāş̧e sinīn: 145.743.*

27 For a theoretical introduction to the scheme of financial (de)centralisation in Ottoman tax-farming and some case-studies thereof, see: Çizakça 1993: 219-250, esp. pp. 220-222.

Pasha to maximise their returns and revenue. As becomes apparent, this adroit manipulation on his part of the system allowed Hasan bin Nasuh to secure for himself the three-year tax-farming contract of the *ḫāṣṣ*es of Serfice and its dependencies.

Where the contract is concerned, Hasan bin Nasuh farmed out for three years the *ḫāṣṣ*es of Serfice and its dependencies on condition that he should also serve as scribe and record-keeper with a daily wage of fifteen *akçe*s.[28] At the same time, as a pledge of his fidelity and to secure his contract, Hasan presented three guarantors for the loan (*kefīl bi'l-māl*) which he had made out to pay for his immediate expenses, various contract fees and later on for the instalments which he was expected to deliver every year.

The first guarantor was a certain Mustafa "the Herzegovinian" (*Muṣṭafā-yı Hersek*) who, like Mustafa "the Bosnian", was a sultanic slave (*ġulām-ı şāhī*) and a member of both the *sipāhī oġlanları* / *ebnā'-yı sipāhīyān* and, as his sobriquet and number 15 accompanying his name prove, also a member of the 15th regiment of the Janissary corps. This Mustafa became Hasan's guarantor on condition that he should also be appointed Hasan's salaried agent to act as his intendant and commissioner (*emīn*) in the tax-farm of the *ḫāṣṣ*es of Serfice. Still, as part of the obligations incumbent upon him as a member of the Ottoman *'askerī* class, whenever there was a military campaign he should serve and campaign with the army. Finally, although Mustafa agreed to undertake this post for a daily wage of fifteen *aḳçe*s, on 14 Cemaziyyülevvel 959 AH (8 May 1552 CE) his wage was reduced to the sum of ten *aḳçe*s per day.[29] The second and third guarantors, a certain Mehmed son of Ahmed and a certain Süleyman son of Abdullah (perhaps, a recent convert to Islam), came both from Kara Ferye; the former was from the Su Kapusu quarter and the latter from the Sinan Beg quarter in Kara Ferye. They agreed to be Hasan's guarantors on condition that they should also be concommitantly appointed inspectors and auditors of Hasan's transactions and revenue-raising collections (*kendüsi ile mübāşir*).[30]

Before that, however, the authorities had to check the degree of those individuals' credibility. Thus, they got their property and accounts audited (*teftīş*) and five local Muslims, namely Mevlana Resül, the former *ḳāḍī* of İskradin (today: Skradin, in Croatia), a certain Davud son of Yusuf, a certain Ferrah son of Abdullah (perhaps, another recent convert to Islam), a certain Ahmed son of Sinan, and a certain Hacc Mehmed son of Hacc Karagöz, affirmed with their testimony that the two guarantors from Kara Ferye in fact were "indigenous serviceable individuals, who were permanent residents in their town and of good financial standing", and were thus capable, should the need arise, of paying the sums for which they had declared they would stand as guarantors.[31]

28 BOA, MAD.d. 118, f. 99: *mezkūr Ḥasan muḳāṭa'a-i mezbūreye ṣol ṣarṭla iltizām ėder ki kendüsi yevmī on beş ākçe ile kātib.*

29 BOA, MAD.d. 118, f. 99: *Muṣṭafā-yı Hersek, yevm 15 (akçe), 'an 'ebnā'-yı sipāhīyān, (bölü)k 15 'emīn olmaḳ ṣarṭıyla kefīl olur ṣol vech üzere ki sefer-i hümāyūn vāḳi' oldıḳda sefere varub 'edā'-yı ḫizmet eyleye on akçe ile 'emīn olındı fī 14 Cemāziyyü'l-evvel-i sene 959 sipāhī oġlanları cemā'atından Muṣṭafā-yı Hersek nām ġulām-ı şāhī ber-vech-i kefālet 'emīn ola ṣol vech üzere ki sefer-i hümāyūn vāḳi' oldıḳda sefere varub 'edā'-yı ḫizmet eyleye.*

30 BOA, MAD.d. 118, f. 99: *Meḥmed bin 'Aḥmed 'an maḥalle-i Ṣu Ḳapusu der Ḳara Ferye ve Süleymān bin 'Abdu'llāh 'an maḥalle-i Sinān Beg der Ḳara Ferye merḳūm Meḥmed ile Süleymān muḳāṭa'a-ı mezbūreye mübāşir olmaḳ ṣarṭıyla kefīl olırlar ve mezbūr Muṣṭafā'dan ġayri maḥrūse-i Ḳara Ferye'den iki nefer kimesneleri kendüsi ile mübāşir olmaḳ ṣarṭıyla kefīl vėrüb.*

31 BOA, MAD.d. 118, f. 99: *ẕikr olınan kefīlleriñ emvāli teftīş olındıḳda Ḳara Ferye'den Isḳradin ḳażāsından ma'zūl olan Mevlānā Resūl ve Dāvud bin Yūsuf ve Ferraḥ bin 'Abdu'llāh ve 'Aḥmed bin Sinān ve Ḥācc Meḥmed bin Ḥācc Ḳaragöz nām müslimānlar küfelā'-yı mezbūrūn içün yarar yerlü ve yurtlu mütemevvil kimsenelerdir kefīl olduḳları māliñ 'edā'sına ḳādirlerdir dėyü şehādet eyledikleri 'ecilden.*

Their testimony was accordingly entered into the *ḳāḍī sicilli* register and a copy thereof was then despatched for further examination to the Porte.[32]

To recapitulate, Hasan bin Nasuh obtained the three-year tax-farming contract of the *ḫāṣṣ*es of Serfice and its dependencies from the *ḫāṣṣ*-beneficiary, Sokollu Mehmed Pasha, the then governor-general of Rumelia, and to secure his tenure and contract formed a business partnership with three Muslim individuals, who agreed upon to stand for him as guarantors and compensate the *ḫāṣṣ*-beneficiary, Sokollu Mehmed Pasha, should Hasan prove unable or unwilling to meet his obligations. The *kefālet* system of guarantors was a typical component of tax-farming contracts, which, due to the inability of tax-farming contractors to pay the full price of their contract in advance, as a result of which they instead promised to pay in instalments, ensured some degree of reliability and credibility for their payment on time and in full. A guarantor in wealth (*kefīl bi'l-māl*) was in accordance with this system liable only for the payment of the sum which they had guaranteed to pay either to the state treasury or the *ḫāṣṣ*-beneficiary at the beginning of the contract, regardless of whether the contract price had been paid in full, or not. Where the relationship between tax-farmer and *kefīl* is concerned, it was a *muḍāraba* partnership in which the tax-farmer was the *muḍārib* agent and the *kefīl*(s) the principal (*rabbü'l-māl*). Since their relationship was formed within the precepts governing *muḍāraba* partnerships, this explains the limited liability which the guarantors enjoyed vis-à-vis third parties, especially the *ḫāṣṣ*-beneficiary and/or the state, only to cover the sum whose payment they had guaranteed and finally up to the original investment of the partnership.[33]

As becomes apparent, the four individuals initially formed a typical multiple *muḍāraba* partnership, which involved three sleeping partners and investors and Hasan bin Nasuh as the *muḍārib* tax-farmer, who was entrusted with the administration of the tax-farm. Nonetheless, this multiple *muḍāraba* was soon transformed into a mixed two-tier *muḍāraba* partnership. In a classical two-tier *muḍāraba*, the *muḍārib* sub-contracts his post to one, or more, sub-*muḍārib*s to act as his agents. In this case, however, the *kefīl*s, themselves, agreed upon to participate as sub-tax-farmers, or sub-*muḍārib*s and agents of the tax-farmer, hence forming what may be called a mixed two-tier *muḍāraba* partnership.[34] Indeed, Mustafa "the Herzegovinian" was to be involved in the administration of the tax-farm and act in the capacity of Hasan's comptroller and superintendent of the tax-farm, whilst Mehmed son of Ahmed and Süleyman son of Abdüllah were to act as tax-collection agents to the original tax-farmer, Hasan son of Nasuh.

Moreover, where the area of profit shares is concerned, the documents give us no information on the mode the *kefīl* principals and the *muḍārib* tax-farmer chose to share the profits of their joint venture. Since this was a *muḍāraba* partnership, however, we may hypothesise that the *muḍārib* tax-farmer would be expected to return to his lenders the principal of his loan (*ʾaṣl-i māl*) plus a sum to each one of them corresponding to the prearranged and previously agreed proportion of the interest and profit (*fāʾiż*) which their investment was expected to generate in the three-year period

32 BOA, MAD.d. 118, f. 99: *ḳayd-ı sicill olunub ṣūret-i sicill āsitāne-ı saʿādete irsāl olundı dėyü Mevlānā-yı mezbūr ṣūret-i sicilli (ḳayd eyledi).*

33 On Ottoman *iltizām* tax-farming, see: Darling 1997: 119-185. On the multitude of Islamic business partnerships in general and *muḍāraba* partnership in particular, see: Çizakça 1996*:* 3-9. On types and characteristics of partnerships in Ottoman *iltizām* tax-farming system, see: Çizakça 1996*:* 146-153, whereupon my present analysis is based.

34 On two-tier *muḍāraba* partnerships, see: Çizakça 1996*:* 148-150.

of their contract with Sokollu Mehmed Pasha. Thus, we must conclude that, though unknown to us from the extant documentation, the shares of profit between the *kefīl*s and the *muḍārib* tax-farmer had been set out in advance and in proportions to the expected amount of profits, which is a most typical characteristic of *muḍāraba* business partnerships. Moreover, were this business venture to prove unsuccessful, the *kefīl* investors, because of its *muḍāraba* nature, would exclusively shoulder any losses that would result therefrom, whilst the *muḍārib* tax-farmer, Hasan bin Nasuh, would in no way be liable for repayment for any losses to the principals, thus losing only his expended time and overall effort.[35]

5. TAX-FARMING IN OTTOMAN SERFICE: THE POST-CLASSICAL PERİOD

The *ḫāṣṣ*es of Serfice and its dependencies continued to be farmed out according to the *iltizām* system throughout the sixteenth century, well into the post-classical period, after the death of Sultan Süleyman I Ḳānūnī, the price revolution of the 1580s and the ensuing series of financial and climate crises that affected the Ottoman Empire.[36] A register dating from the last ten days of Şevval 990 AH (17-26 November 1582 CE) and drafted by the judge of the *ḳażā'* of Serfice, who also acted as the financial inspector-general for the transactions taking place within the precincts of the tax-farm of the *ḫāṣṣ*es of Serfice,[37] sheds light on the constitution of the *ḫāṣṣ*es of Serfice, as well as on the process of collection of taxes and dues and their delivery to the *ḫāṣṣ*-beneficiary and/or the imperial treasury. This register provides a summary of sums corresponding to the value in cash of the fees, taxes, dues and tithes which were collected in the three-year period 985 – 988 AH (1577 – 1580 CE), when the tax-farming contract was in effect.[38] Based on the data provided by this register, we now proceed to examine the development of post-classical tax-farming methods as applied in late-sixteenth-century Ottoman Serfice.

The contract was meant to last three years, between 985 – 988 AH (1577 – 1580 CE), and would begin from "22 Uhturis", which date we may hypothesise corresponded to 22 October 1577 JC / 1 November 1577 CE / 9 Şa'ban 985 AH. According to the register, however, this date corresponded to either 10 Ramazan 985 AH, which actually fell on 21 November 1577 JC / 1 December 1577 CE, or 10 Ṣa'ban 985 AH, which fell on 23 October 1577 JC / 2 November 1577 CE! This staggering discrepancy is impossible to explain merely based on the information provided by available documentation. Perhaps, we should attribute it to a *lapsus calami* on the part of the scribe(s) who drafted the register, or to different methods of record-keeping employed by the Ottoman administration. Be that as it may, the contract would last until 13 Ramazan 988 AH (1 November 1580 CE).

35 Çizakça 1996*:* 4.

36 On the Price Revolution in the Ottoman Empire and its repercussions, see Pamuk 2000: 112-148. On the great series of crises that the Ottoman Empire experienced in the second half of the sixteenth and the first half of the seventeenth century, and the ensuing emergence of the "Second Ottoman Empire", see: Tezcan 2010. On the same issue examined within a geographically broader and comparative perspective from the vantage point of climate history, see: Parker 2017. Finally, within the same spirit of approach and an examination of the Little Ice Age crises but focusing exclusively on the Ottoman world, see: White 2011.

37 BOA, Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Defterleri (D.BŞM.d.) 87, f. 4: *taḥrīren fī 'evāḫir-i şehr-i Şevvāli'l-Mükerrem men şühūr-ı sene tes'īn ve tis'-mi'e ḫurrire be-ma'rifet-i faḳīr 'Abdurraḥmān el-ḳāżī be-Serfice sābıka el-müfettiş.*

38 BOA, D.BŞM.d. 87, f. 4: *'an 22 Uḫturis el-vāḳi' fī 10 Ramażāni'l-mübārek-i sene 985 ilā ġelāġe sinin D.BŞM.d. 87, f. 8: 'an 22 Uḫturis el-vāḳi' fī 'aşer Ṣa'bān-ı sene 985 ilā 13 Ramażān-ı sene 988.*

The register uses, where the contractors are concerned, the term *taḥvīl*, which denotes that the tax-farm under consideration had fallen empty either because of neglect of duty or because of death.[39] Taking this into consideration, we may suppose that the previous contractors had either passed away or had been dismissed due to inefficiency and inability to fulfil the terms of their contract. Because of this, the tax-farm had probably reverted to the direct control and supervision of the Imperial Treasury and, as was the case with treasury-supervised tax-farms, a salaried *emīn* must have been appointed to collect and deliver the accruing revenue to Istanbul without reverting to and applying tax-farming methods of reveneue raisning.[40] This assumption is further corroborated by the fact that, as the register clearly states, the initial contractors/tax-farmers (*mültezimān*) were a salaried *emīn*, namely ʿAşık ʿAli bin Hamza, and his scribe, a certain Mehmed. These two individuals had formed a partnership and farmed out the *ḫāṣṣ*es of Serfice, which belonged to the *ḫāṣṣ*es that had once been bestowed upon the by that time deceased Sokollu Mehmed Pasha.[41] The fact that the tax-farm of the *ḫāṣṣ*es of Serfice had reverted to the control of the Imperial Treasury is attested to by the fact that all cash deliveries, denoted by the synonymous terms *teslīmāt* and *irsāliyye*, were paid into the imperial treasury by treasury agents. That the tax-farm of the *ḫāṣṣ*es of Serfice fell empty because the two above-mentioned contractors were actually dismissed and not dead, is further corroborated by the fact that the register notes a certain deficit to the amounts paid to the treasury by making use of the term *kesr-i ḳısṭi'l-yevm*, which denotes a deficit that occurred due to absenteeism or misdemeanor.[42] Indeed, the register informs us that according to the account prepared for these three years the amount collecected by the two contractors initially stood at 900,000 aspers; nevertheless the net amount that ended up into the coffers of the Imperial Treasury only was 805,985 aspers, with the remaining 94,015 corresponding to the above-mentioned *ḳısṭu'l-yevm* deficit.[43] What is more, when the treasury took over control and administration of the tax-farm of the *ḫāṣṣ*es of Serfice, the amount the treasury estimated its agents would pay into the treasury in the next three years amounted to the sum of 920,000 aspers. Nevertheless, this sum proved to be an overestimation, for the agents ended up in delivering at the end of the three-year period 904,939 aspers; still, this sum was 4,939 aspers, or 0.5487%, higher than the above-mentioned sum which had constituted the original *ʾaṣl-i māl* which the two above-mentioned tax-collectors undertook to pay the imperial treasury and 98,954 aspers, or 12.277%, higher than the sum that had actually been paid during their tenure and before their dismissal.[44] What is interesting, however, is the fact that these payments took place at regular interval *not* within three, but actually *four*, years, namely in the period 985-989 AH (1577-1581 CE).

This might be a reason to exonerate the two initial contractors, the *emīn* ʿAşık ʿAli bin Ham-

39 Pakalın 1993: 381. The term *taḥvīl* was also used for *tīmār* prebends which had fallen empty because their *tīmār*-holding beneficiary had been dismissed either because he failed to participate in campaigns when summoned by the sultan, or because he had passed away.

40 BOA, D.BŞM.d. 87, f. 4: *icmāl-i muḥāsebe-i maḥṣūlāt-ı ḫāṣṣhā-yı Serfice maʿ tevābiʿhā ʿan taḥvīl-i ʿĀṣık ʿAlī bin Ḥamza el-ʾemīn ve Meḥmed el-kātib mültezimān.*

41 BOA, D.BŞM.d. 87, f. 8: *icmāl-i muḥāsebe-i muḳāṭaʿa-ı ḫāṣṣhā-yı nefs-i Serfice ve tevābiʿhā ʿan ḫavāṣṣ-ı merḥūm Meḥmed Pāşā.*

42 Pakalın 1993: II, p. 275.

43 BOA, D.BŞM.d. 87, f. 4: *ʾaṣl-i māl fī ṣelāṣe sinīn ber-mūcib-i iltizām 900.000 ʿan maḥṣūl ber mūcib-i muḥāsebāt-ı ṣelāṣe sinīn: 805.985 kesr-i ḳısṭi'l-yevm: 94.015.*

44 BOA, D.BŞM.d. 87, f. 8: *fi'l-ʾaṣl muḳāṭaʿa-ı mezbūre ki teslīmāt-ı ṣāfī fi ṣelāṣe sinīn 920,000 ber mūcib-i muḥāsebe-i maḥṣūlāt 904,939.*

za and Mehmed the scribe, from any suspicion of misconduct or misdemeanour in the way they handled the affairs of the tax-farm of the *ḫāṣṣ*es of Serfice. What seems to be the case is that this tax-farm had reached its uppermost limit of revenue productivity, namely an annual sum in the vicinity of 300,000 apers. This effect, as the register testifies, and despite the attempts of the authorities to the contrary, neither tax-farming nor direct treasury administration could overcome. This might be considered as the last vestige of the old classical order of things, but also the first indication of the imminent crisis which would in a few years break out, following the Great Debasement of 1585-86 and the ensuing Price Revolution, and overwhelm the old order of things, thus leading to the emergence of the Second Ottoman Empire.

CONCLUSION

Tax-farming was one of the pillars upon which the Ottoman systems of givernance, polity and finance were based. It was an effective method of short- and long-term internal borrowing on the part of the imperial treasury, which concommitanlty allowed for the mobilisation and circulation of funds which, as modern economic theory suggests, can always be a tool to manipulate price levels and inflation, whilst through a mechanism of funds channelling through the intervention of financial intermediaries entrepreneurs with excess liquidity assist those lacking liquidity.[45]

In the cases that were examined in this study, especially that of Hasan bin Nasuh and his partners, which we tracked and studied in detail, this scheme of interpretation becomes apparent. The Ottoman imperial treasury working hand-in-hand with the imperial chancellery (*defterḫāne-i ʿāmire*) bestowed, among an enormous number of settlements and revenue sources that formed the *ḫāṣṣ* units traditionally bestowed on the governor-general of Rumelia, the *ḫāṣṣ*es of Serfice to a high-ranking Ottoman *ʿaskerī*, namely Sokollu Mehmed Pasha. Thus, funds were extended to him in the form of revenue raised from the economic activities of a remote small semi-urban settlement in Ottoman Macedonia with the expectation that they should suffice for him to maintain his household and, more importantly, his retinue of soldiers and servants (*cebelü*s) whom he was expected to mobilise whenever called upon for military service in the period of sultanic campaigns. Sokollu Mehmed Pasha on his part broke his enormous prebendal *ḫāṣṣ* grant into smaller parts and had each and every one of them locally farmed out to the highest successful bidder. This practice allowed for shooting two birds with one stone: The state and treasury were relieved of the burden of funding the upkeep of a huge standing army and delegated this responsibility to the pasha governor-general or Rumelia, whilst by tolerating, if not openly promoting, tax-farming it achieved the participation of outsiders (non-*ʿaskerī* tax-farmers) in the governance of Ottoman finances in return for their mobilisation of private funds and contribution in cash. Thus, the state achieved a certain degree of monetisation of the economy, rapid circulation of funds, and effective lubrication of the economic mechanism of Ottoman state apparatus, thus overcoming the hurdle of technological and communication barriers in an era when technological means were not as developed as they are today. On the other hand, the pasha governor-general need not worry about sending delegates and agents to supervise collection and marketing of agricultural produce in order that revenue-in-kind be converted to revenue-in-cash funds. The contract he signed with the tax-farming consortium bidding

45 Phelps 1973: 67-82; Lagos et al. 2017: 371-440.

for a given *muḳāṭaʿa* tax-farm, allowed him to pocket in a rapid and effective manner the funds so essential to him for the maintenance of his household and retinue, whilst he left tax-farmers to administer the tax-farm and supervise conversion of the produce into cash at the local market. Finally, wealthy were allowed, by mobilising and using private funds at their disposal, to delve into tax-farming ventures and thus by participating in a highly competing sector of Ottoman finance to invest their wealth and make considerable profits. In return for their risk-taking investment of private funds, they were allowed to locally represent the state and administer sources of revenue which were based on the longer production circles of agricultural economy. As becomes apparent, this tripartite partnership was throughout the Ottoman history a constant in Ottoman finance. In spite of all the diversity and versatility that characterised its historical course, it allowed for the stability of Ottoman economy during the sixteenth-century and became the bulwark that buttressed Ottoman finance in the face of the sweeping crises that ensued beginning with the Price Revolution in the 1580s and proceeding onwards with the emergence of the Second Ottoman Empire during the long seventeenth century, as well as during the period of the crisis of the Ottoman *Ancien Régime* in the period following the Russo-Ottoman war of 1768-1774. Put simply, tax-farming was a determining factor for the transformation and survival of the Ottoman state until the very end of the Ottoman Empire in 1923.[46]

BIBLIOGRAPHY

Reference Works

Çizakça, M. 1993. "Tax-farming and Financial Decentralization in the Ottoman Economy, 1520-1697" *Journal of European Economic History* 22: 219-250.

Çizakça, M. 1996. *A Comparative Evolution of Business Partnership: The Islamic World and Europe, with Specific Reference to the Ottoman Archives*, Brill, Leiden - New York: 3-9.

Darling, L. 1997. *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*, Brill, Leiden.

Faroqhi, S. and McGowan, B. 1997. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire,* Volume II: *1600-1914*, (eds.) Halil İnalcık, Donald Quataert. Cambridge University Press, Cambridge.

Faroqhi, S. 2006 (ed.), *The Cambridge History of Turkey, Volume 3: The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, Cambridge University Press, Cambridge.

Faroqhi, S. and Fleet, K. 2012 (eds.), *The Cambridge History of Turkey, Volume 2: The Ottoman Empire as a World Power, 1453-1603*, Cambridge University Press, Cambridge.

Fodor, P. 2001. "Some Notes on Ottoman Tax Farming in Hungary" *Acta Orienatalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 54/4: 427- 435.

46 In addition to the works and monographs that have already been mentioned and referred to throughout this study, for additional information and evaluation of the historical course of Ottoman institutions after the advent of the Price Revolution and the multifarious crises that the Ottoman state and institutions faced during the seventeenth and eighteenth centuries, see the contributions of Faroqhi and McGowan 1997. For another interpretation and evaluation of these events, on a similar line of argumentation and yet from a different angle and perspective, see Faroqhi and Fleet 2012; Faroqhi 2006.

Genç, M.1975. “Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi” *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, (ed.) O. Okyar, Haccetepe University Press, Ankara: 231-292.

Genç, M. 1995. “Esham” *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 11: 376-380.

Genç, M. 2000a. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken, Istanbul.

Genç, M. 2000b. “Iltizam” *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 22: 154-158.

Genç, M.2003. “Malikane” *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 27: 516-518.

İnalcık, H. and Quataert, D. 1994 (eds.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, Volume I: 1300-1600*, Cambridge University Press, Cambridge.

Lagos, R., Rocheteau, G. and Wright, R. 2017. “Liquidity: A New Monetarist Perspective” *Journal of Economic Literature* 55/2: 371-440.

Lamprakis, Dimitrios K. 2017. *The Relationship between Centre and Periphery in the Ottoman Era of Experimentation with and Adaptation of Institutions for Fiscal Demands: The Cases of Kozani, Serfice, and Velvendos, ca.1690-ca.1820*, University of Birmingham, (Unpublished PhD Thesis).

Pakalın, Mehmed Z. 1993. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* II, Milli Eğitim Basımevi, Istanbul.

Pamuk, Ş. 2000. *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge: 112-148.

Parker, G. 2017. *Global Crisis: War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century. Abridged and Revised Edition*, Yale University Press, New Haven, London.

Phelps, Edmund S. 1973. “Inflation in the Theory of Public Finance” *The Swedish Journal of Economics* 75/1 (Stabilization Policy): 67-82.

Tezcan, B. 2010. *The Second Ottoman Empire. Political and Social Tranformation in the Early Modern World*, Cambridge University Press, Cambridge.

Yaycioglu, A. 2016. *Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*, Stanford University Press, Stanford.

White, S. 2011. *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, D.BŞM.d: Bab-ı Defteri Başmuhasebe Defterleri 87.

BOA, D.CMH.d: Bab-ı Defteri Cizye Muhasebesi Defterleri 26671.

BOA, MAD.d: Maliyeden Müdevver Defterler 118.

BOA, MAD.d: Maliyeden Müdevver Defterler 3421.

BOA, MAD.d: Maliyeden Müdevver Defterler 4374.

BOA, TT.d: Tapu Tahrir Defterleri 424.

BOA, TT.d: Tapu Tahrir Defterleri 433.

BOA, TT.d: Tapu Tahrir Defterleri 479.

NARH – FİYATLAR



14

OSMANLI DÖNEMİNDE FİYAT İSTİKRARININ SAĞLANMASI HUSUSUNDA ALINAN TEDBİRLER

*Mustafa Öztürk**

GİRİŞ

Osmanlı fiyat politikasını ve fiyatların kontrolü meselesinin esaslarını, devletin genel iktisat politikasında aramak gerekir. Bu politikanın temelleri, geleneksel Türk devlet geleneğine kadar iner. Türk devlet geleneğine göre dünya, gücünü Tanrıdan alan, yerle gök arasında yaratılan insanları idare etmek üzere gönderilen hakan tarafından yönetilirdi. Buna göre, gök çadır ve güneş de bayraktı. Bu göğün altında olan her canlı, Tanrının hakana emanetiydi. Hakanın görevi, halkın güvenliğini sağlamak, karnını doyurmak ve adaletle hükmetmekti. Bu görevleri yerine getiren hakanlar meşru idi. *Kısaca meşruiyetin kaynağı, halkın can, mal güvenliğinin sağlanması ve adaletle idare edilmesiydi.* Türk devlet geleneğinin bu esaslarını Göktürk Kitabelerinde açıkça görmek mümkündür. Daha sonraki dönemin en önemli siyaset bilimi eseri olan Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig adlı meşhur eseridir. Kutadgu Bilig'in pek çok beytinde, sultanın iyi kanunlar yapması, adaletle hükmetmesi hakkında değerli nasihatler bulunmaktadır. Kutadgu Bilig'e göre devletin halkına karşı üç vazifesi vardır. Halkı haramilerden, yol kesenlerden korumak, can ve mal güvenliğini sağlamak, akçeyi sağ tutmak, yani iktisadi düzeni sağlam tutmaktır. Halkın karnını doyurmak ve nihayet iyi kanunlar yapmak ve uygulamaktır. Kimseyi kimsenin üstüne çıkarmamak da Sultanın önemli bir göreviydi.[1]

1. OSMANLI İKTİSAT POLİTİKASI

Geleneksel Türk devlet geleneğinin bu temel esasları, Osmanlı ekonomik ve sosyal politikasının da temeli olmuştur. Bu hususu meşhur teziyle formülleştiren Mehmet Genç'e göre, Osmanlı Devleti'nin temel iktisat politikası, *a. iaşe, b. gelenekçilik ve c. fiskalizm* politikasına dayanıyordu. Devletin temel ve birinci hedefi, iaşenin temin edilmesiydi. İaşe politikası, halkın temel gıda ve ihtiyaç maddelerinin, kaliteli, bol ve daimî olarak hazır bulundurulması, başka bir tabirle halkın karnının doyurulması idi. İaşe politikasının devamı için

* *Prof. Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İzmir/Türkiye, mustafa.ozturk@idu.edu.tr,* ORCID:00 00-0002-68-08-8788.

1 Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig II,* 1959, Beyit no 817, 818, 5574-5580.

ziraî alanda, toprak bir ailenin bir çift öküz ile işleyebileceği en küçük üniteye bölünmüştü.

Böylece daha geniş halk istihdam edilmiş, aynı zamanda toprağın mümkün olan en üst seviyede işletilmesi sağlanmış oluyordu. İktisadî geleneğin korunması da iktisat politikasının ikinci esasıdır. Buna göre, kurulu düzenin sarsılması, geleneğin bozulması iaşe politikasına halel getireceği gibi, sosyal düzeni de bozabilirdi. Üçüncü politik hedefi olan fiskalizmin temel amacı da mümkün olduğu kadar hazinenin dolu tutulması politikasıdır. Bu amaçla merkezî hazinede mümkün olduğu kadar tasarruf yapılması ve vergilerin yerinde ve zamanında toplanması idi.[2]

Zira klâsik dönem devletleri kendilerini iç ve dış güvenliği korumakla görevli görüyorlardı. Bayındırlık, sağlık, eğitim, kültür gibi hizmetleri için merkezî hazineden para harcamazlardı. Çünkü ne zaman çıkacağı belli olmayan savaş masrafları ve ulufeli maaşları veya olağanüstü ihtiyaçlar ile her türlü ihtimale karşı hazinenin daima dolu tutulması gerekiyordu. Güvenlik dışındaki devlet görevlerini millî hasıladan vakıf hukuku çerçevesinde vakıflar eliyle yerine getiriyorlardı. Osmanlı düzeninde cami, mescit, kilise, eğitim-öğretim için merkezî hazineden tahsisat verilmezdi, böylece tasarruf sağlanmış olurdu.

Öte yandan vergi sistemi de hazinenin dolu tutulması için önemli bir görev ifa ediyordu. Bilindiği gibi, gelir getiren her şey vergilenmişti. Osmanlı vergi sisteminin esası, bir hak, tasarruf veya hizmetten faydalanmaya göre tesis edilmişti. Bir şahıs herhangi bir görev almışsa, mal üretmiş satmış ise vergi verirdi. Meselâ, mîrî çiftlik işleten, çift resmi, mukataa işleten mukataa bedelini, koyun besliyorsa ağnam vergisi verirdi. Kanunsuz davranışlarda bulunanlar para cezası ile cezalandırılırdı. Vergi sisteminin önemli bir yönü de birinin maaşı, diğerinin geliri idi. Bu yüzden vergi kaçırmak pek mümkün değildi. 20. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı vergi düzeninde sadece *emek* ve *nakit para* vergilendirilemiyordu.

Söz konusu politik hedeflerin tahakkuku sadece sözde kalmamış, fiyat istikrarının sağlanması ve fiyat istikrarını bozan hususlar ile bundan dolayı meydana gelebilecek iaşe buhranlarının önüne geçmek, halkın refahını sağlamak amacıyla geniş müesseseler ihdas edilmiştir.

Osmanlı Devleti, bu dönemde klâsik devletlerin özelliğini yaşadığından dolayı, ülke kaynakları kendine yetiyordu. Harp sanayii için lazım olan her şey yerli kaynaklardan sağlanıyordu. Anadolu ve Rumeli, ordunun ve halkın temel ihtiyaçlarını karşılayacak nitelikteydi. Temel ihtiyaç maddesi olan zahire Anadolu, Rumeli Mısır'da bol yetişiyordu. İstanbul ve ordunun et ihtiyacı, milyonlarca baş hayvan varlıkları olan aşiretlerden temin ediliyordu.

Ordunun top ve mühimmat ihtiyacı, ülkede bolca bulunan maden yataklarından elde ediliyordu. Kiğı ve Bilecik'te demir, Ergani ve Küre'de bakır, Foça, Kütahya, Şarkî-Karağaç'ta şap madenleri işletiliyordu. Yüzlerce top ve tüfeğe yetecek kadar barut, yerli imkânlarla üretiliyordu. Donanma için her türlü kereste, zengin Rumeli, Karadeniz ve Lübnan ormanlarından elde ediliyordu. Yelken bezleri yerli tezgâhlarda dokunuyordu. Pek çok Anadolu ve Rumeli kentinde kendir ve halat yapılıyordu. Keza hemen kazada mutlaka muhtelif sayılarda dokuma tezgâhları vardı. Halkın ve askerin giyim-kuşam ihtiyacı bu tezgâhlarda dokunan kumaşlarla karşılanıyordu. Henüz sanayi

2 Genç 2000: 41-46.

inkılabı yaşanmadığı ve ülkeler arasında teknolojik farklılık belirginleşmediği için, Osmanlı Devleti'nin dışarıdan harp malzemesi ithal etmesine ihtiyacı yoktu.[3]

Bu itibarla klâsik dönemde halkın ve ordunun temel ihtiyaçları yerli kaynaklarla karşılandığı için aşırı fiyat yükselişleri görülmez. Ancak kıtlık, devalüasyon dönemlerinde ve muhtekir taifesinin hileleri sonucu fiyatlar yükseliyordu. Sanayi İnkılabından sonra devletin ihtiyaçları genişledi. Üstelik bu ihtiyaçların büyük kısmı yeni teknoloji ürünleriydi. Devlet, yeni teknolojiyi almak için ülke kaynaklarını geniş imtiyazlar karşılığında vermek zorundu kalıyordu. Öte yandan ticaret dengeleri Osmanlı Devleti aleyhine gelişti. Bu yeni döneme ayak uydurmak için büyük harcamalar gerekiyordu. Devalüasyonlarla finansman meselesi halledilemeyince ve savaş şartlarında ilk olarak borçlanmaya gidildi. Bu yeni şartlar, sadece fiyatlarda değil, bütünüyle ekonomik hayatı etkiledi.

2. FİYAT İSTİKRARINI SAĞLAYAN MÜESSESELER

Osmanlı iktisat tarihi incelendiğinde, bütün iktisadî müessese ve uygulamaların iktisat politikasının tahakkukuna yönelik olduğu görülmektedir. Bunun için ziraî alanda toprak en küçük ünitelere ayrılmıştı. Bir ailenin bir çift öküzü ile işleyebileceği kadar bir toprak resmi görev karşılığında tevcih edilirdi. Birkaç kazayı ihtiva edecek derecede geniş olan Selçuklu iktaından adeta ders alan Osmanlı yönetimi, toprağı bir ailenin işletebileceği oranlara indirdi. Böylece hem daha çok aile istihdam edilmiş ve mümkün olduğu kadar daha çok arazi işlenmiş olacaktır. Öte yandan çok geniş toprakları tasarruf eden bir kimse kendi gücünün dışındaki geniş arazileri işletmek için daha çok iş gücüne yani marabaya ihtiyaç duyacaktır. Bunun sonunda o kişi ağa, diğerleri ırgat haline gelecekti. Bu da devlet kaynaklarına dayanarak feodalleşmenin yolunu açacaktı. Oysa klâsik Osmanlı düzeninde devlet kaynakları ile zenginleşmek ve feodalleşmek mümkün değildi. Mevcut kurulu düzen buna müsaade etmezdi ama pek çok örnekte görüldüğü gibi devlet kaynakları veya rüşvetle aşırı derecede zenginleşen özellikle devlet görevlilerine rastlanıyordu.

Ziraat, sanayi, ticaret, esnaflık alanında teşekkül eden pek çok mal ve hizmetin değerlendirilmesi yani fiyatlandırılması hem üreten hem de tüketen kesimler arasındaki dengenin korunması hayatî önem arz ediyordu. Bir yandan üretim devam edecek, ticarî akış sağlanacak, kırsalda ve şehir kesiminde halk istihdam edilecek, öte yandan temel gıda ve ihtiyaç maddelerinin fiyatları, halkın alım gücü nispetinde olacaktı. Bu zannedildiği kadar kolay bir şey değildi. Bu dengeyi kurmak, düzenin devamlılığını sağlamak, dönemin tabiriyle *imâr-ı bilâd ve terfîh-i ibâd*ı temin etmek, devletin en önemli göreviydi.

Osmanlı döneminde fiyatların oluşumu, fiyat çeşitleri ve devletin takip ettiği fiyat politikası ile fiyatları etkileyen unsurlar, başka çalışmalarımızda ele alındığı için burada aynı konulara girmek bizi esas konumuzdan uzaklaştıracağı endişesiyle, bu hususları söz konusu araştırmalarımıza havale ediyoruz.[4]

Şimdi asıl konumuz olan fiyat istikrarının sağlanmasına yönelik müesseseleri ele alabiliriz.

---

3 Uzunçarşılı 1975: 682, 689.

4 Öztürk 1991: 87-100; Öztürk 1996: 221-239.

2.1. Narh

Osmanlı döneminde fiyatların tespiti ve kontrolü hususunda en önemli müessese narh idi. Sadrazamların yapılması lazım gelen en mühim işlerinden birinin narh fiyatlarını kontrol etmek, büyük şehirlerde zahireyi vaktinde toplayıp iaşe buhranlarının önüne geçmekti. Bu hususta herhangi bir ihmal söylentisi bile kendilerinin azle ve kahra uğramasına sebep teşkil ediyordu. Bu sebeple sadrazamlar, maiyetlerinde kadı ve muhtesip olduğu halde, çok defa Çarşamba divanından sonra *alayla* çıkarlar ve yolsuzlukları gözüken *esnafı falakaya yatırmak* veya *kulağından dükkânı önüne mıhlamak* gibi cezaları tatbik etmekten çekinmezlerdi. Eski kanunnâmelerin tarifine göre, *devlet vekili* olanların narh işiyle bizzat mukayyet olup, işi kadı ve muhtesibe havale etmekle geçiştirmemeleri lazımdı. Narh işi "*umûr-ı külliyedendi*" ve halkın rahatının önemli bir maddesi de narh icra olunup pazar esnafının ve pazarın işlerinin düzgün bir şekilde sürdürülmesi ile kaimdi.

"Zamanın ulaştırma ve haberleşme araçlarının sınırlılığı, bir bütün olarak işleyen devletlerin hayatlarının devamlılığı, ancak mutlak bir devlet otoritesi ile her tarafta kendisini hissettirmesiyle mümkündü. Bu sebeple Osmanlı Devletindeki narh koyma usullerini de devletin keyfi bir müdahalesi gibi kabul etmekten ziyade, devrin genel teşkilatı ve ekonomi zihniyeti içinde manalı bir müessese olarak tetkik etmek gerekir. Gerçekten büyük ordularla şehirlerin iaşesi meselesi ile mahalli sanayiin hammadde ihtiyaçlarının muntazam bir şekilde temini hususunda bu dönemde devlet eliyle alınmış olan tedbirler arasında fiyat denetimi işine de önemli bir yer ayırmak uygundur. Gerektiğinde ihracatı veya bölgeler arasındaki sevkiyatı yasaklayan ticareti genellikle ancak resmi bir vazife olarak yaşatan, satışı mecburi kılan ve üretimi bir yükümlülük haline sokmuş bulunan devletin, bu gibi tedbirlerle fiyatların teşekkülü şartları ve yükselişlerinin ana sebepleri üzerinde müessir olmayı ihmal ettiği de iddia edilemez. Güdümlü bir devlet iktisadının hâkim olduğu ve devlet ve medeniyet nizamının ancak bu sayede temin edilebildiği bir memlekette iaşe buhranlarına, meşru olmayan şekillerdeki kazanca ve ihtikâra, sadece iktisadî icaplar ve devlet yapısının zaruretlerine uymak mecburiyetiyle değil, fakat dinî ve ahlâkî mülahazalarla da meydan verilmeyeceği aşikârdır".[5]

Devlet müdahalesinin en önemli aracı narh ve narhın tespitiyle bunun uygulanması idi. Narhla ilgili olarak da esnafa tanınan bir serbestlik söz konusudur. Fakat narhı yükseltmek için esnafın geçerli olan narhı ihlâl yoluna gidebilmesi, narh verilen bütün mal ve hizmetler için söz konusu değildi. Zaruri gıda maddeleri olan ekmek, et, her türlü katı ve sıvı yağlar, peynir, süt, yoğurt ile bu maddelerin yapımında kullanılan ürünler için kıtlık ve bolluk zamanlarında maliyet fiyatlarındaki artış ve azalışa göre narhlar yeniden belirleniyordu. Zira sınaî ve ticarî mallara nispetle fiyat hareketliliği yüksek olan bu tür gıda maddelerinin kıtlığı veya bolluğu derhal o malın fiyatını da etkilemekteydi. Zaruri gıda maddelerinin fiyatlandırılmasında gösterilen bu hassasiyette, gerekli ürünün şehre akışını temin ile şehirde ürüne verilen narhın tüccar için cazip olması gerekliliğinin de payı büyüktü.

Osmanlı Devleti'nde narh verme esasları ve narhı verilen gıda maddesi ile diğer emtianın evsafını geniş bir şekilde veren *İhtisap Kanunnâmeleri* mevcuttu. Barkan tarafından İstanbul, Edir-

5 Barkan 1942: 326.

ne ve Bursa İhtisap Kanunnâmeleri seri halde yayımlanmıştır. Esası Fatih Kanunnâmesi olan II. Bayezid dönemine ait 1485 tarihli Kanunnâme, 62 madde halinde yayımlanmıştır.[6] Bursa ve Edirne Kanunnâmeleri, İstanbul Kanunnamesiyle büyük benzerlik göstermektedir.

Narh, sancaklarda kadının başkanlığında esnaf temsilcileri ve vücûh-ı beldenin hazır bulunduğu mecliste genellikle yılda iki defa olmak üzere başta temel gıda ve ihtiyaç maddeleri ile usta, kalfa çırak ve amele gündeliklerinin tespit edilmesidir. Tespit edilen fiyatların kaydedildiği defterlere de *narh defteri* denir. Narhlar Nevruz'dan Mihrican'a ve Mihrican'dan Nevruza veya Rûz-ı Hızır'dan Rûz-ı Kasım'a, Rûz-ı Kasım'dan Ruz-ı Hızır'a kadar olmak üzere yılda iki defa verilirdi. Nevruz'dan Mihrican'a olan narha yaz, Mihrican'dan Nevruz'a verilen narha da kış narhı denirdi. Gelenek bu suretle idi ancak devalüasyonlardan sonra mutlaka yeni narh verilirdi. Yaz aylarında turfanda sebze ve meyvenin yetişmesiyle de narh verilirdi ki buna da *aralık narhı* denirdi.

Narh meclisi tarafından, esnaf temsilcileri ile birlikte maliyet ve işletme masrafları çıkarıldıktan sonra sanatın zahmetine göre genellikle %10-20 oranında kâr haddi verilirdi[7]. Bazı mallar için %33,3 oranında kâr takdir ettiği görülmüştür.[8] Kısaca her emtianın fiyatı maliyet masrafları çıktıktan sonra belli bir kâr haddi konarak fiyatı tespit edilirdi.[9]

İhtisap Kanunnâmelerinde her malın narh fiyatının nasıl tayin edileceğine dair ayrıntılı bilgiler vardır. 1525 yılı sonu tarihli narh defterinde ise bunlardan yalnız üç gıda maddesinin narh fiyatının takdiri için hangi hususların teşkil ettiği belirtilmiştir. Bunlar ekmek, et ve pirinçtir. Kanunnâmede, buğdayın alımından ekmek yapılıncaya kadar yapılan masraflar göz önünde bulundurularak hesaplanırdı. Alâ, evsat ve edna olmak olarak tasnif edilen unun kile fiyatı dikkate alınarak ekmek fiyatı tespit edilirdi.[10]

Narhlarda fiyatlara bazen tenzil veya zam yapılırdı, bunun örnekleri çoktur. Ama gıda maddelerinin fiyatlarının peşin ve veresiye olarak tespitine ilk defa Harput sicillerinde rastladık. Meselâ; *"İşbu bin iki yüz kırk üç senesinde mâh-ı Rebiü'l-Evvelde derûn ve bîrun-ı şehirde zebh ve tarh olunan kavurmalık ber-vech-i peşin veyahut veresiye lahm ve kuyruk ve revgan-ı şem' cümle marifetiyle ve marifet-i şer' narh ve es'ar kayıt şud"* ifadesiyle narh verilmiştir. Bir yıl sonra aynı şekilde yeni fiyatlarıyla yeni narh verilmiştir (Ek 1).[11]

6 Barkan 1942a: 326-340, 1942b: 15-40; 1942c: 168-177.
7 Barkan 1942a: 327.
8 Sahillioğlu 1967: 40.
9 Barkan 1942a: 327-327; Sahillioğlu 1967: 36-40; Sahillioğlu'nun aynı adlı makaleleri aynı dergide 3 sayı halinde yayımlanmıştır: Sayı 2, s. 54-56, S. 3, s. 50-53; Kütükoğlu 2006: 390-391; Osmanlı öncesi için bkz. Kallek 2006: 387-389; Öztürk 1996: 227-228; Öztürk 2002: 861-871.
10 Sahillioğlu 1967: 40.
11 Harput Şer'iyye Sicili 15, s. 156-157.

Tablo 1. *1827-1829 Tarihlerinde Harput'ta Bazı Maddelerin Peşin ve Veresiye Fiyatları*

	1827		1828		1829	
	Peşin	Veresiye	Peşin	Veresiye	Peşin	Veresiye
Maddenin Cinsi						
Et	2,55	2,8	3	3,25	3	3,25
Kuyruk yağı	7,75	8,25	8	8,5	8	8,5
Mum	10	12	11,25	13,5	11,25	13,5

Kaynak: Harput Şer'iyye Sicili 15, s. 156-157.

Bu husus, bir yandan halkın alım gücünün yetersiz olduğuna, öte yandan da esnafın bir şekilde alış-verişin devam ettirilmesine olan mecburiyetine delalet eder.

Narhlar sadece gıda maddeleri için verilmiyordu. Saban burunlaması, kazma demiri ve ayakkabı cinslerine de narh verilirdi. Bundan başka hizmet sektöründeki faaliyetlere de narh verilirdi. Sırt veya hayvanlarla yapılan hamallık da narha tabii idi. Hamallığın fiyatı gidilecek mesafeye göre değişiklik arz ediyordu. Tophane ahalisi 1 Ağustos 1663 (26 Zilhicce 1073) tarihinde verdikleri mahzarlarında, "*…bundan akdem narh-ı pâdişâhî üzre arka hamalları zikr olunan Tophâne iskelesine götürdükleri eşyâ için hammâliyye bir akçe ve Defterdâr Câmi'i mahallesine götürdüklerinde iki akçe ve Ağa hamamına üç akçe ve Ağa Câmi'i mahallesine dört akçe ve Cihangir câmi'ine üç akçe hammâliyye alınagelip ve at hamallarına dahi sâlifü'z-zikr Defterdâr Câmi'i mahallesine iki akçe ve Fîruz Ağa Câmi'i mahallesine dört akçe ve Cihangir Câmi'i mahallesine dahi beş akçe hammâliyye alınagelip ziyâde alınagelmiş değil iken mezbûrlar ziyâde talebiyle bize rencîdeden hâlî değiller iken mezbûrlar ziyâde alırlar sual olunmak matlubumuzdur…"* diye yaptıkları şikâyet üzerine hamallar inkâr edince, şahitlerin ifadeleriyle, hamalların narhtan fazla fiyatla yük taşıdıkları tespit edilmiş ve narhtan fazlaya yük taşımamaları tembih olunmuştur.[12]

Osmanlı narh uygulamasında temel ölçü arz ve talep şartları olup tekelci eğilimlerin tesiri giderilmek istenmektedir. Bu şartlar değiştikçe tespit edilen fiyatlar da değişiyordu. Özellikle ziraî ürünlerde arz şartlarının çok değişken olması böyle bir uygulamayı zorunlu kılıyordu. Yine talebin normalin üstünde yükseldiği Ramazan ayı öncesinde de fiyatların yeniden tespiti zorunlu oluyordu. Yine hassa pazarbaşının muhtesiplikçe onaylanmış bir narh defterini her ay İstanbul şehreminine teslim etmesi bir gelenekti.[13]

19. yüzyılda Tanzimat düzenlemeleri çerçevesinde narh ve tekel usulünden vazgeçilmiş, bundan böyle narh sisteminin uygulanması görevi kadı yerine Meclis-i Umumiye-i Zabtiyenin bir şubesi olarak 3 Haziran 1851 yılında kurulan *Es'ar Meclisi'*ne devredilmiştir. Bu meclis bir başkan ve üç kâtipten oluşacak ve haftada üç gün tüccar ve diğer ileri gelenlerden iki kişinin katılmasıyla toplanacaktır. Meclisin en önemli görevi, her türlü eşyanın fiyatının maliyet masrafları ile tahkik edilerek tespit ve narhın ilan edilmesi ve aykırı davranan esnafa cezalarının verilmesiydi.[14]

12 Recep, Kahriman, Akman 2012: 357-358.

13 Tabakoğlu 1987: 122.

14 *"… Meclisin tertibiyle minvâl-i meşrûh üzere verilecek narhın ilânından sonra umûr-u umumiye-i zabtiye için bi'z-zât çâkerleri dolaşmakda olduğundan işbu es'âr maddesine dahi zaten bakılacak ise de es'âr müdiri dahi mahsusen çarşu ve esvâk-ı dolaşarak ve bi'l-münâvebe azâ-yı meclisden birer zat gezerek fiyât-i mevzûadan ziyadeye şey satdırılmamasına ve ayar ve vezn maddesine nezâret olunarak*

2.2. Esnaf Teşkilatı

İaşe istikrarının sağlanması için önemli bir müessese de *esnaf teşkilatı* idi. Esnaf teşkilatı, şehirdeki üretim ve hizmetlerin usul ve kanunlara uygun olarak devamını sağlamak üzere çırak-kalfa-usta geleneği dahilinde, zanaatın yanında mensuplarına ahlakî terbiye de veren bir müessese idi. Klâsik dönemlerin şehir ekonomisinde esnaf teşkilatı, esnaf-halk, esnaf-devlet ilişkilerini düzenleyen, bu haliyle fiyat istikrarının vazgeçilmez bir müessesesi idi. Ekonominin tabiatın tahakkümü altında olduğu, üretim, nakliye, pazarlama imkânlarının sınırlı olduğu bu dönemde esnaf teşkilatı, iktisat tarihimizin önemli bir yönünü teşkil eder.

Batı'da *Loggia*/*Lonca*, Doğu'da *Hisbe* denen teşkilat, iktisadî zaruretlerden ortaya çıkmış bir kurumdur. Dolayısıyla bu kurumun hangi kültürden alındığı, ilk defa nerede uygulandığı hususunda tartışmaları yersiz görüyoruz. Diğer medenî müesseseler gibi, adı farklı olsa da esnaf teşkilatı, dönemin tabiî ve iktisadî zaruretlerinden doğmuş gelişmiştir.[15]

Şehir ekonomisi esnaf teşkilatı dâhilinde belli esaslara göre yönetilirdi. Her sektör bir esnaf grubuna havale edilmişti. Çırak-kalfa-usta silsilesine göre yetişen esnaf, kendi mesleğini icra ederdi. Bir esnaf ikinci, üçüncü bir mesleği de aynı anda yapamazdı. Zira bir esnafın kendi mesleğinin dışında baka mesleklerde iş görmesi, aynı alanda faaliyet gösteren diğer esnafın istihdam ve kazançlarına halel getirecekti. Herkesin kendi işini yapması, geniş bir istihdam alanı yaratmış oluyordu. Esnaf teşekkülleri, devletle esnaf ve halk ile esnaf arasındaki ilişkilerden sorumluydu. Yöneticilerini (şeyh, baba, kethüda, baş) kendileri seçer ve azlettirirlerdi. Halkın ihtiyacı olan her türlü emtianın bol, ucuz, kaliteli ve her zaman bulunabilmesine dikkat edilirdi. Her şehirde böyle bir teşkilatlanma vardı. Meselâ; İstanbul'da Kasım sonları Aralık başları 1760 (Evâhir-i R 1174) tarihli bir mühimme kaydında İstanbul'da hanlarda ve odalarda baş muhasebeye kayıtlı ve kayıtsız toplam 137 sarraf görülmektedir.[16]

Esasında loncalar, iktisadî bir müessesedir. Ama zihinlerde loncaların dinî ve ahlâkî eğitim verdikleri hususunda kesin olmayan görüşler de vardır. Loncalarda her şeyden önce meslekî eğitim verilirdi.

"Bazı loncaların çıraklarına Kur'an eğitimi verdikleri de görülmektedir. Meselâ, saraçlar loncasına bağlı çıraklar, Fatih Camii medreselerinde Kur'an dersi görüyorlardı. Büyük Çarşı içindeki loncaların çırakları için buna benzer bir okul daha vardı. Bununla birlikte, loncalar, içinde bulundukları durum gereği mensuplarına Kur'an öğretmeyi ya da iyi nitelikler aşılamayı üzerlerine almıyorlardı. Bu, dinsel kurumların ve tarikatların göreviydi. 19. yüzyıl boyunca birtakım loncalar, çırakların eğitiminde genel bir ders programı uyguladılar. Ama devlet bunu yeterli görmüyordu.

---

hilâf-ı usûl ziyadeye satan ve dirheminden noksan veren olub da tutulub görülür ise def'a-i evvelîde yalnız bir tenbîh ile iktifâ olunub def'a-i sâniyede sâlisede on gün mahbese ilkâsı ve def'a-i râbi'ada artık mürtekib-i musırr demek olacağından kezâlik on habsinden ma'dâ şu müddet içinde dükkânı dahi kapatdırılıb ticaretine nakşı irâsı mu'âmelesiyle mücazâta sezâ görülmesi…" Emniyet Genel Müdürlüğü Arşiv ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı, *Belgelerle Türk Polis Tarihi 3*, Ankara 2014, s. 55-58.

15 Esnaf teşkilatı ve belediyecilik hakkında en kapsamlı kaynak için bkz. Ergin 1995; Baer 1963: 99-119; Tabakoğlu 1987: 123-125; Kal'a 1995: 423-430.

16 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemi (A.DVN.MHM.d.) 162, h. 624.

Birçok çocuk okuma yazma öğrenmeden çıraklığa başlıyordu. Buna karşı bir tedbir olarak, II. Mahmut 1824-25'te yayınladığı bir irade ile loncaların öğrenimlerini bitirmemiş çocukları çırak olarak almalarını yasakladı. Her çırağın ilk öğrenimini tamamladığını gösterir bir tezkere sahibi olması gerekiyordu. Bu tezkereler mahalli kadılarca veriliyor, loncaların başkanları tarafından onaylanıyordu".[17]

Böylece 19. yüzyıldaki genel ıslahatlar çerçevesinde, esnaf teşkilatına da yeni bir düzen getirilmiş oluyordu. Esnafın en önemli görevi, zanaatını icra etmek, piyasaya bol ve kaliteli ürün arz etmek ve narh meclislerinde fiyatların tespitinde bulunmaktı. Zanaatın geleneği çıraklıktan başlayarak devam ettirildi. Esnaflık geleneği çoğunlukla aile içinde sürdürülürdü. Kesin kural olmamakla beraber dede usta, oğul kalfa ve torun da çırak olurdu ve genellikle aynı evde birlikte ikamet ederlerdi. Böylece atadan oğula geçen bu gelenek günümüze kadar gelmiştir. Hatta bazı ailelerin bakkalbaşı, helvacı, şekerci, değirmenci, şerbetçi, attar vb iş kolları, lakap ve unvanları, Cumhuriyet döneminde de (yalın halde veya *-lar, giller* ve *oğlu-oğulları* son ekleriyle) onların soyadları olmuştur.[18]

Esnaf teşkilatında her iş kolu bir esnafa hasredilmiştir. Çırak-kalfa-usta geleneği ile yetişen ustalar, bulunduğu şehrin kabiliyetine göre belirlenen sayıdaki kadrolara padişah beratı ile atanırlardı. Esnaf yöneticilerinin hepsi ahi olarak anılmaz, şeyh, baş, kethüda gibi adlarla anılırdı. Kasap, bakkal, pazarcı, berber, terzi, hancı, dellâl vd. bu suretle atanırlardı. Her sektörün esnafı, yöneticilerini kendi rızaları ile kadıya teklif eder, kadı da bunu İstanbul'a ilam eder ve beratı gelirdi. Aynı şekilde işini iyi yapamayan, aciz olan veya esnaf geleneğine yakışmayan hal ve hareketi tespit edilen esnaf yöneticileri de esnafın mahzarlarıyla azledilirdi.[19]

Esnaf kethüdasının tayini için öncelikle esnafın onayı şarttı. Daha sonra da bu görev için İstanbul'dan berat alınırdı. Ama zaman zaman zorla kethüdalığı ele geçirenler de göze çarpmakta olup, bu 18. yüzyılda her kurumda olan keşmekeşliğin sonucu olarak sürüp gitmekte ve esnafın yakınmalarına yol açmaktaydı.[20] Kalfalıktan ustalığa geçerken belli bir aidat ödemek gerekiyordu. 1783-1793 yılları arasında Bulgaristan abacı esnafının aidatı on kuruş iken, 1773'te kırk, 1793'te elli, 1805'te yüz ve 1807'de iki yüz elli kuruş olmuştu. Bu hızlı yükselişin devalüasyonla ilgisi olmalıdır.[21]

Bazı esnaf hem üretici hem de satıcıydı. Bazıları da hammadde alıp işledikten sonra narh üzere satarlardı. Bazen esnaf arasında rekabete de rastlanmaktadır. Meselâ; 1581'de İstanbul'da kasaplar, kestikleri koyunların derilerini debbağlara vermeleri gerekirken, kendileri işleyerek debbağların mesleklerine ve iaşelerine mâni olmaları üzerine, kadıya yazılan hükümde, eski nizamın korunması istenmişti.[22] Ertesi yıl aynı şekilde kasaplar, kestikleri koyunların başlarını başçılara, derisini debbağlara ve yağını da mumculara vermeleri gerekirken, aksine davranarak, bütün bunları kendileri satmaya başladıkları tespit edildiğinden, yapılan şikâyet üzerine geleneği korunması ve

17 Baer 1963: 100-101.
18 Öztürk 2007: 374.
19 Bu hususlaki örnekler için bkz. Öztürk 2007: 375.
20 Özkaya 1981: 1040.
21 Özkaya 1981: 1039.
22 BOA, Cevdet Maliye (C.ML.) 1549.

gereğinin yapılması için kadıya hüküm yazılmıştı.[23] Keza İstanbul'da Sirkecilerin divana sundukları arzuhalde, sirke imal etme ve satma işinin eskiden beri kendilerine ait olduğunu, üzerlerine düşen vergileri verdiklerini ama ağdacı, bakkal ve helvacıların da sirke imal edip sattıklarını, herhangi bir vergi vermediklerini, bunun kendilerine büyük zarar verdiğini ifade etmeleri üzerine, sirke imal ve satış yetkisinin sirkeci esnafına ait olduğu, diğer esnafın sirke imal etmemeleri hakkında 1609 (1018) tarihinde emir verilmişti.[24]

Vilayetlerde resmi devlet harcamalarının mahalle, esnaf ve köylere tevzii, salyane tevzi ve taksimi usulü ile yapılırdı. Vilayetlere tarhedilen vergilerin esnafa taksiminde esnaf arasında bazı anlaşmazlıklara rastlanmaktadır. 1 Kasım 1733 (23 Cemaziyye'l-Evvel 1146) tarihinde Antep'te attarların şeyhleri mahkemeye başvurarak Kendirci esnafı aleyhine açtıkları davada özetle; attarlardan bazılarının kendir sattıklarını, kendircilerden bazılarının da attarlara ait emtiayı sattıklarını, bunun kadim geleneğe aykırı olduğunu, birinin diğerinin sanatına taarruz ettiğini ifade ile *birinin diğerinin sanatına mahsus emtiaya taarruz eylemeyin diye ahd ü misak eylediklerini,* aralarında salyane masrafı olduğunda aralarında anlaşmazlık çıktığını beyan etmişlerdir. Neticede attarlara ait emtiayı kendircilerin, kendircilere ait olan emtiayı attarların satmaları ve gelecek salyane vergisinin de birlikte ödemek hususunda anlaşmışlardır.[25]

İstanbul Eyyüb Ensari vakfına bağlı debbağların kethüda, yiğitbaşı, ahi baba ve ustaları, mahkeme başvurarak; kasap taifesinden Karagümrük'te Londari zımmi aleyhinde davacı olarak, Londari'nin Eğrikapı, Eyüp iskelesi ve Defterdar iskelesinde toplam 4 adet koyun salhanesi, ayrıca Eğrikapı'da bir sığır salhanesi bulunduğunu, kendisinin verilen emirlere aykırı olarak kestiği koyunların etleri başka yerlerde sattığını, derisini debbağlara vermesi gerekirken, bilinmeyen kişilere verdiğini, yağını da mumculara vermediğinden bahisle, halkın sıkıntıya düştüğünü ifade etmişlerdir. Bunun üzerine eskiden olduğu gibi, kanun ve nizama uygun olarak vakfa bağlı dükkânlarda et satması, derilerinin debbağ esnafına, yağının da mumcu esnafına vermesi tembih edilmesi için hüküm talep etmişlerdir. Arz üzerine 7 Mayıs 1765 tarihinde hatt-ı hümayun ile *ilamı mucebince emir* yazılmıştır.[26]

Esnafın bağlı olduğu kurallar olup, herkes kendi başına buyruk hareket edemez, dükkân açamaz, satış yapamazdı. Hatta aksi davranışları olursa her türlü cezaya razı olduklarını mahkemede taahhüt ediyorlardı. Meselâ; Lefkoşa'da 24 Ağustos 1739 (19. Ca.1152) tarihinde Kasapbaşı ile diğer ileri gelen kasaplar verdikleri mahzarda, Tuzla kazasında bulunan Ümmülharam evkafı mütevellisi el-Hac İsmail Ağa taraflarından vekili İbrahim Ağa mahzarında Lefkoşa'da bulunan selhhânede koyun ve kuzu keseceklerini, buranın *dışında keserlerse dükkânlarını kapatıp, bir daha işletmemek üzere* taahhütte bulunmuşlardır.[27]

Esnaf nizamının bozulmaması, geleneğin sürdürülmesi çok önemliydi. Herkes istediği gibi esnaflık yapamazdı, bir esnafın dükkân açması gedik usulüne göre beratla mümkündü. 16 Nisan 1783 tarihli bir hüccette, Antep'te kahve alıp satan esnaf, mahkemeye başvurarak, Yemen kahvesi

23 Öztürk 2007: 375.
24 Refik 1931: 45.
25 Antep Şer'iyye Sicili 85, s. 132.
26 BOA, Cevdet Belediye (C. BLD.) 52.2587.1.
27 Kıbrıs Milli Arşivi, Kıbrıs Şer'iyye Sicili 15, s. 86.

ile Frenk kahvesinin birbirine karıştırılarak ve herkesin kendi dükkânında kahve sattığından bahisle, bunun esnaf nizamına uymadığı, kendilerinin de bundan zarar gördüklerini, herkesin kendi işiyle meşgul olması gerektiğini ifade etmişlerdir. Bunun üzerine Kadı, 2'si Yahudi olmak üzere 25 kişinin kahve alıp satmasına izin vermiştir.[28]

Benzer örneklere 19. yüzyılın başında da rastlanmaktadır. 1804 yılında Ankara'da kasaplar mahkemeye başvurarak, mumcuların kendilerinden kıyyesini 18 paradan aldıkları iç yağını işleyerek mum imal ettiklerini, aynı şartlarla kendilerine de ruhsat verilmesini talep etmişlerdi. Tabiî olarak bu talepleri reddedilmişti.[29] Çünkü böyle bir ruhsatın verilmesi halinde esnaflık geleneği bozulacak, mumcu esnafının geliri düşecekti. Çünkü her esnaf iş kolu aynı zamanda bir istihdam alanıydı.

Kalfalıktan ustalığa geçen esnafın mevcut dükkânlara ilave dükkân açmaları kural olarak yasaktı. Ancak esnafı korumak amacıyla yeni dükkân açacak esnafın bazıları başka iş koluna kaydırılmıştı. Böylece hem yeni gelen esnafa yeni istihdam alanı yaratılmış hem de mevcut esnafın dükkânlarına müdahale edilmemiş oluyordu. 27 Ekim 1613 (13 Ramazan 1022) tarihinde İstanbul Kadısına gönderilen bir emirde; İstanbul'da yüz seraser tezgâhına izin verildiği ama yapılan teftişte tezgâh sayısının iki yüz altmış sekiz olduğu, yüzden fazlasının kaldırılması halinde "*ref' olunanlara zulüm olmamak içün"* yüzden fazlasına kemha ve serengi işleme ruhsatı verildiği, bunun üzerine tekrar teftiş yapılınca üç yüz dükkân seraser tezgâhının tespit edildiği, zerbaflar kethüdası tarafından bu kadar tezgâhın altın ve gümüşte darlık meydana getirdiğinin ilam edilmesi üzerine eskiden olduğu gibi yüz tezgâhtan fazlasının kapatılması emredilmişti.[30]

"Esnaf sistemi 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar esnafa tanınan tekel haklarına dayanıyordu. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren esnaf bu haklara dayanarak piyasa fiyatlarını tekelleri altına almış ve fiyatları yükseltmeye başlamıştı. Dışa kapanarak artık iktisadî hayata zarar vermeye başlayan esnaf tekellerinin fiyatları belirlenen narhların üstüne çıkmıştı. Esnaf sistemini bozucu yöndeki bu gelişmeleri yakından takip eden devlet, fiyat yükselişlerinin sebebinin esnaf tekelleri olduğu sonucuna vardığından III. Selim zaruri gıda maddeleri dışındaki esnaf tekellerinin lağvedilmeleri hakkında ferman çıkardı.

III. Selim ile başlayan esnaf teşkilâtının yeniden yapılandırılması dönemi, esnaf tekellerinin konusu olan mal ve hizmetleri satın alma, üretme, üretimde belirli teknikleri uygulama ve satma haklarına dayanarak fiyatları yükseltmek, esnaf tekeli dışındakilerin aynı ürünü aynı kalitede ve daha ucuza üretse bile üretimlerini engellemek gibi yollarla iktisadî hayata zarar verici yönde dışa kapanarak tekelleşme eğilimine giren esnaf tekelleri karşısında, devletin bu tür zarar verici esnaf tekellerini kaldırarak dışa açık ve iktisadî hayata daha faydalı bir esnaf sistemi oluşturmak için verdiği mücadelenin de başlangıcı oldu".[31]

Bu hususta sultanın aynı mealdeki ikinci hatt-ı hümayunu konuya açıklık getirmektedir. 25 Temmuz 1789 (2 Zilkade 1203) tarihinde yayınlanan ferman ve hatt-ı hümayun ile esnafın tekelleş-

28 Antep Şer'iyye. Sicili 132, s. 175.
29 Öztürk 1985: 87.
30 Refik 1931: 47-48.
31 Kal'a 1995: 427-428.

mesinin mahzurlarını ortaya koymakta ve sadrazama bu konuda yeni bir nizam verilmesi emredilmektedir (Bkz. Ek-2). [32]

Esnaf nizamını bozan bir konu da böcek tabir edilen seyyar satıcılardır. Ankara'da Selh-i Muharrem 1265 tarihinde ilan edilen bir buyruldu ile "…bir müddetten beru usul-ü sâbıka esnafın çığırından çıkmış olduğu yani cânib-i mahkemede cümle ma′rifetiyle bir türlü erzaka verilen narh üzere satılması tarafınızdan esnafa tembih olundukda içlerinde bazıları dinlemeyerek ziyadeye satmak ve taraflarınızdan tarikatça te′dibi icra olunduğu takdirde esnafın edepsiz takımı tarafından kabul kılınmamak ve usta ve şagird usul-i sabıka ifa kılınmamak ve satılan erzaka hile ve hud'a karıştırılmak ve usûlü vechle tarafınıza gelüb bazarlığı uyuşmayarak fukaraya mûcib-i menfaat olmak içün narhtan aşağı satılmak üzere sahibine tarafınızdan ruhsat verilen erzakı kezalik bazı esnaf edebsizlerin hafîce alıb ziyade baha ile satmak adet edinmek ve sizi saymamak ve baş bilmemek gibi şeyler vuku' bulduğu tahkik olunmuş ve işbu türlü berât-ı hümâyun-ı mezkûrede münderiç… esnafınızdan söz dinlemeyenleri ve narhdan ziyadeye satanları ve sâir gûna hileye cesaret edenlerin te'dîb ve terbiyeleri icrâ olunmak üzere tarafımıza haber vermeye müsaberet ve hiç bir nev' erzakın narh-ı cârisinden ziyadeye satılmamasına ve içlerine hile ve hud'a karıştırılmamasına… haricden böcek tabir olunur bazı eşhas köşebaşlarında ve Atpazarında ve mahall-i sâirede erzaka müte'allik şeyleri furuht itmekde iseler de bu keyfiyet usûl-ü esnafa mugayir olduğundan… o makûle *böcek* tabir olunan eşhâsın dahi ber-vech-i muharrer sâir dükkân sahiplerinden istedükleri adamlarıyla şirketleri veyahut başlı başına dükkân açub esnaf zümresine dahil olmaları hususuna gayret ey1iyesiz" emri ile böcek tabir edilen seyyar satıcıların esnaf ile müterek dükkân açmaları hususunda emir verilmiştir.[33]

Esnaf sadece yolsuzlukları ile gündeme gelmiyordu. Esnafın meseleleri de zannedildiği gibi her zaman kolay değildi. Esnaf Cemiyeti mührü ile 9 Eylül 1911 (27 Ağustos 1327) tarihinde Sadarete yazılan bir arzda; işçi ücretleri ile malzeme ve diğer fiyatların olağanüstü derece yükselmesine bağlı olarak un fiyatlarının yükselmesinden dolayı, hali hazırdaki fiyatlarla ekmek imal etmenin mümkün olmadığı, bu halin devamında esnafın mahvolacağı gibi işlerini de bırakacaklardır. Bunun için ekte verdikleri pusulaya göre esnaf hukukunun kaybolmasına meydan verilmemek amacıyla çeşni tutulması ve konunun Şura-yı Devlete havale edildiği Şehremaneti tarafından ifade edilmiştir. Bu hususun acil bir konu olduğu ve ertelenmesinde zarar doğacağı şüphesiz olduğu, arzın ekindeki hususların gereğinin yapılması için emir talep edilmektedir.[34]

Esnafın narha uymama, belirtilen şartlarda üretim ve hizmet yapmama gibi kanunsuz davranışları İhtisap Ağası tarafından sıkı bir şekilde kontrol edilirdi. Suçu tespit edilenlere çeşitli cezalar uygulanırdı ki, aşağıdaki bölümde bu konu ele alınacaktır.

---

32 "*Kaimakam Paşa, eşyanın bahaların ziyade olduğunun sebebini sual ettim. Gelen şeylerin her cinsi bir esnaf kendüye münhasır edüb fermanlar yapdırub âharı alamadığından neş'et edermiş. Erzak makûlesinde bu nizâm mani değil, vâkı'a her isteyen alsa vaktiyle zahire bulunmaz lâkin sebzevâtın madrabazlara inhisârı ve eşyâ-yı sâirenin ez-cümle Engürü şâlisinin bu emsâli şeylerin birer esnafa mahsâriyeti ve âharın bey' ve şira edememesi ne içün olsun? Havâyic-i zarûriyeden olub vaktiyle bulunmaması ibadullaha mûzır olan şeylerden don yağının ve anın emsâlinin nizamı dursun o misillülerin kayıdlarını birer birer ihrâc etdirüb bakâsı mûzır olanları huzûruma arz ile kayıdlarını terkin ettiresin. Nizâm deyu yaptıkları nizâmsızlıktır. Bunların cümlesine ibadullaha rahnedâr olmayacağı vechle nizâm verilmek matlûbumdur, gereği gibi dikkat idesin*" (BOA, Hattı Hümayun (HAT.)192.9342.1; ayrıca bkz. BOA, Cevdet İktisat (C. İKTS.) 22.1085.1.1).

33 Öztürk 1985: 177.

34 BOA, Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD.) 35.10.2.1.

2.3. Ticarette Kâr Haddi

Temel gıda ve ihtiyaç maddelerinin fiyatları narh sistemi ile kontrol ediliyordu. Ama narha tabi olmayan ipek, kürk, kadife, cam, ayna, saat, tüfek, kılıç vb. emtianın fiyatları piyasada belirlenirdi. Ama bu fiyatların belirlenmesi de belli kurallara bağlıydı. Bu amaçla ticarette kâr haddi getirilmiştir. Ticarette kâr haddi, iaşenin teminine yönelik önemli bir müesseseydi. Her sınıftan tüccar piyasaya sürdüğü malın fiyatını keyfî olarak belirleyemezdi. Başta kadı olmak üzere tüccar temsilcileri ile birlikte her malın maliyet fiyatını tespit eder ve en fazla %20 oranında kâr haddi verirdi. Böylece hem tüccarın zarar etmesi önlenmiş hem ticaret malının aşırı derece yükselmesi önlenmiş hem de halkın ihtiyaç duyduğu her türlü emtiaya erişmesi sağlanmış olurdu.

2.4. Ticaret Politikası

Fiyatların kontrolünde önemli bir faktör de ticaret politikasıydı. Osmanlı iktisat politikasında temel hedef, iaşenin temini olduğuna göre ticaret politikası da buna göre tespit edilmiştir. Devletin ticaret ile zenginleşmek gibi bir hedefi yoktu. Temel hedef, halkın karnının doyurulması, temel gıda ve ihtiyaç maddelerin hususunda iç piyasanın doyurulması idi. Bunun için mümkün olduğu kadar ithalat teşvik edilmiş, ihracat zorlaştırılmıştır. Bu amaçla ithalatta %3 ihracatta ise %15 gümrük uygulanmıştır. İç piyasada halkın ve esnafın her türlü talebi karşılandıktan sonra ancak ihracat yapılabiliyordu. O da %15 gümrük resmi ile zorlaştırılıyordu. Böylece emtianın içeride kalması sağlanmış ve bazı mallarda emtia kıtlığının ve fiyat yükselişlerinin önü alınmış oluyordu.

2.5. İhracı Memnu Emtia

Fiyat istikrarına yönelik başka bir politika da *ihracı memnu emtia* idi. İçeride ne kadar bol olursa olsun bu sınıfa giren malların ihracı yasaktı. Bunlar; at, (at ihracının cezası idamdı) her çeşit hububat, bakliyat, silah, kükürt, kurşun, bakır, demir, güherçile, kereste, deri, kendir, kendir urganı, yelken bezi, balmumu, çadır, kükürt idi. Yasağın gerekçesi, mümkün olduğu kadar iç piyasada emtianın bol olması ve Avrupa'nın darü'l-harp olması ve bu emtianın ihracıyla *adüvvün takyidini mucib* (düşmanın güçlenmesine) olacağı hususuydu. Demir, bakır, güherçile, at, kereste, yelken bezi, urgan, deri harp malzemesiydi. Zahire düşman askerlerinin temel iaşe maddesi, arpa hayvan yemi olarak bilinirse de ekmeklik olarak da tüketilirdi. Dolayısıyla bu mallar, aynı zamanda stratejik değeri olan mallardı.

Ancak bazı özel durumlarda bir diplomasi aracı olarak *inayet-i şahane* kabilinden ve siyasî amaçlarla Venedik gibi dost devletlere zahire ihracına izin verilmiştir. Otuz Yıl Savaşlarının devam ettiği dönemde Venedik, Avusturya ve İspanya müttefik kuvvetlerine karşı önce Osmanlı Devleti'nden narh-ı cari üzere zahire talebinde bulunmuş ve buna ruhsat verilmiştir. Bir müddet sonra Osmanlı ülkesinden ücretli asker alma talebinde bulunmuş ve düşman tehdidinin sınırlarına gelmesini önlemek amacıyla kadim dostu Venedik'in bu teklifi de kabul edilmişti. Rumeli vilayetlerinden özellikle de Bosna'dan isteyen Müslüman veya gayr-i Müsliminin ücretli cenkçi yazılması husu-

sunda ilgili vilayet ve sancaklara müteaddit emirler gönderilmişti.[35]

2.6. Öşür Vergisi

Fiyat istikrarı ile doğrudan bir ilgisi olmasa da öşür, kıtlık, tabiî salgınlar, savaş gibi darlık buhranlarında başvurulan önemli bir müessesedir. Şer'i bir vergi olan öşür, klâsik çağların vazgeçilmeyen bir vergisi idi. Klâsik dönemde, iktisadî hayat, tabiatın tahakkümü altındaydı. Kuraklık, çekirge salgınları, deprem, veba gibi afetler sıkça görülürdü. Öte yandan İstanbul'un ve sıkça yapılan savaşlarda orduların zahire ihtiyacı için depolarda tutulan öşür mahsulü, zamanın şartlarına göre kısa zamanda mahalline ulaştırılırdı. 1757-1760 yılları arasında Diyarbakır'da meydana kıtlık ve arkasından ortaya çıkan veba salgını ile halk büyük sıkıntılar yaşamış, çevre illere göç etmeye başlamış, açlık ve vebadan dolayı ölümler olmuştu. Bunun üzerine devlet Sivas'tan Diyarbakır'a rayici fiyatı ile zahire satılmasını, kimsenin zorluk çıkarmaması hususunda mükerrer emirler göndermiştir.[36] Tabi Sivas'tan gönderilecek zahire öşür malıydı. Meselâ; 1845-1846 döneminde Diyarbakır'da mevsimin yağışsız geçmesi sebebiyle kuraklık meydana gelmiş, kıtlık iki yüzden fazla köyde etkili olmuş, tohumluk buğday dahi bulunamaz olmuştu. Bunun üzerine mahalli yönetim, aşar malından köylülere 1000 Diyarbakır kilesi (1 Diyarbakır kilesi 7,5 İstanbul kilesi yani 150 okkadır. O da 480 kg. olur) buğday ve aynı miktarda arpanın gelecek senenin mahsulünden ödenmek şartıyla köylülere dağıtılmasını merkeze teklif etmiş ve bu teklif kabul edilerek köylülere zikredilen miktarda buğday ve arpa verilmiştir.[37]

"Kuraklık ve kıtlık bir süre sonra neredeyse tüm Anadolu'ya yayılmış, bu emir ve hükümlerin uygulanması iyice güçleşmiş, Sivas, Tokat gibi nispeten Diyarbekir'e yakın sayılabilecek ve bölgeye yardım edebilecek yerleri de ciddi olarak sarsmıştır. Hatta bu afetin etkileri, dolaylı olarak İstanbul'a kadar ulaşmış, iaşesi Anadolu'dan gelen erzak ve etle sağlanan İstanbul halkı da yokluktan ve yoklukla gelen fiyat artışından muzdarip olmuştur. Şiddeti tüm Anadolu'yu sarsmış olan bu afet belgelerden anlaşıldığı kadarıyla en çok Diyarbekir ve civarını etkilemiş, dönemin tarihçilerinden Şemdânizâde'nin tabiri ile "Diyarbekir'deki kaht-ı müfrit (aşırı kuraklık) ziyade olmağla cû'dan (açlık) katî çok nâs telef olmuş", sadece kıtlığın şiddetinden ve açlıktan bile binlerce insan ölmüştü".[38]

1845 yılında Diyarbakır ve havalisinde yeterli yağmur yağmadığından dolayı kıtlık meydana gelmiş, bunun önlenmesi için *"mahallinde mevcûd olan a'şar zehâyirinden tohumluk olarak mahallî kilesiyle bin kile hınta ve ol-mikdâr şa'irin kurâ-yi merkûma ahâlisine ikrâz ve itâsı hususunda"* gereğinin yapılması için emir gönderilmiştir.[39]

1820'de Şam ve çevresinde meydana gelen kıtlık dolayısıyla, Saruhan ve Aydın sancaklarındaki ambarlardan 30.000 kile buğday ve 20.000 kile arpanın İzmir limanından yüklenerek, Beyrut

35 Öztürk ve Aksın 2013: 141-170.
36 Aydıner 2006: 132-133.
37 Öztürk 1990: 103.
38 Aydıner 2006: 130.
39 BOA, C.ML. 637b.

ve Sayda limanlarına çıkartılması ve Şam'a gönderilmesi hakkında emir verilmiştir.[40]

Ordu veya zaman zaman İstanbul'un zahire ihtiyacı da öşür malından karşılanıyordu. Bu itibarla *öşür* de iaşe temini ve fiyat istikrarı için önemli bir müesseseydi.

3. KALPAZANLIK VE İHTİKÂRLA MÜCADELE

İaşe ve temel ihtiyaç maddelerine olan talep her zaman çok yüksek olmuştur. Bu itibarla geniş bir pazarı vardı. Çünkü bütün insanlar, cinsiyet ve sosyal statü fark etmeden herkes yaşamak için gıda maddelerine muhtaçtı. Elbette bu durumdan istifade edecek ve kısa yoldan fazla emek ve sermaye sarf etmeden kolay yoldan para kazanmak isteyen kalpazan ve muhtekir taifesi her zaman olacaktır, zira halkın bu mecburiyeti bunlar için cazip bir ortam yaratıyordu. Kalpazanlık ve ihtikâr, fiyat istikrarını bozan önemli bir konuydu.

Kanunsuz yollara başvurarak iaşe darlığına sebep olan zümrelerle mücadele, Osmanlı iktisat tarihinde büyük bir yer işgal eder. Çünkü iaşe buhranları ile meydana gelmesi muhtemel halk hareketleri, göçler, işgaller ve sosyal karışıklıklar, bir dip dalgası gibi merkezî otoriteyi sarsabilir, saltanatın, dolayısıyla devletin dağılmasına sebep olabilirdi. Onun için iaşe meselesi, devletin üss-ü esası kabul etmişti.

Bu amaçla iaşe buhranlarına sebep olacak hareketlere meydan vermemek için bazı müeyyideler de getirmiştir. Bunlar, müsadere, esnaflık beratının iptali, sürgün, kalebent, kürek cezaları, falaka, hatta dükkânının kapısına kulaklarından çivilemek ve para cezalarıdır.

3.1. Kalpazanlar

Klasik dönemlerde madenî para rejimi hakimdi. Bu rejimde paranın değeri hakikî olup bizzat kendisinden menkuldü. Bu itibarla paranın dini ve milliyeti yoktu, her tarafta geçerliydi. Onun için Osmanlı coğrafyasında Venedik, Hollanda, Avusturya, İngiltere, Rusya, İran ve Hint paraları geçerliydi. Devlet zaman zaman yerli ve yabancı paraların ayar, vezin ve akçe veya kuruş ile değerlerini yayınladığı fermanlarla her tarafa duyururdu. Dolayısıyla en doğudaki ile en batıdaki, zenginden fakire herkes tedavül eden sikkelerin fiyatını bilirdi. Bu haliyle sikkeler her zaman kıymetli bir meta olup, özellikle kalpazan taifesinin ilgi alanındaydı.

Osmanlı devletinde sikkelerin resmî rayiçleri merkezden belirlenirdi. Ülkedeki bütün darphaneler, merkezin tespit ettiği ayar ve vezne uymak zorundaydı. Bu kurallara uymayan darphaneler kapatılırdı. Zira sikkelerin ayar ve vezinlerinin korunması, iktisadî hayatın temeli, üss-ü esası idi. Para üzerinde yapılan hileler, sikkelerin ayarların düşük olması, kalp ve kırpık akçeler, piyasayı derinden etkiliyordu. Bu da halkın zarar görmesine sebep oluyordu.

40 "… *kaht u gıla vukû'una mebnî zehâyir husûsunda Şam ahâlisi giriftâr-ı müzâyaka olduklarını… Saruhan ve Aydın sancaklarında mevcûd olan zehâyiri Beyrut ve Sayda iskeleleriyle Şam-ı Şerife nakl ve furuht olunduğu sûretde Şam ahâlisinin dûçar oldukları müzâyakadan vâreste olmalarına sebeb… müşârünileyhin İzmir ve Mağnisa ve Aydın kazalarında der-anbar keyl-i İstanbulî olmak üzere otuz bin keyl hınta ve yirmi bin keyl mikdarı ṣa'ir mevcûd idüğünden bahisle ol-mikdâr keyl hınta ve ṣa'irin İzmir'den rikâb-ı sefâyine tahmilen Beyrut ve Sayda iskelelerinden birine nakl ve andan Şam-ı Şerife tesyîl olunarak…*" (BOA, Cevdet Dahiliye (C.DH.) 340).

Sikkelerde resmî rayicin dışında bir de piyasa fiyatları vardı. Bu durum her devirde kıymetli paraya olan rağbeti arttırıyordu. Hatta bu durum, uluslararası para hareketlerinin de en önemli sebebiydi. Avrupalı tüccarlar Osmanlı coğrafyasında yerli işbirlikçileri aracılığıyla piyasanın üstünde altın ve gümüş alıyorlardı. Bu suretle kıymetli maden Avrupa'ya akıyordu. Öte yandan ipek ve baharat ticareti yoluyla da İran ve Hindistan'a da yüklü miktarda altın ve gümüş gidiyordu. Bu durumda devletin önünde iki seçenek kalıyordu. Ya vergileri yükselterek piyasadaki rayiç ile sikkeleri darphaneye alacak veya devalüasyona gidecekti. Birinci seçenek halka yeni yükler getireceği ve bunun da büyük olumsuzluklara yol açacağı endişesiyle uygun bulunmadı ve ikinci seçenek tercih edildi ve ilk defa 1585'te büyük devalüasyona gidildi.

Devletin para hususunda içinde bulunduğu böyle bir ortam, elbette kalpazanlar için uygun zemin hazırlıyordu. Kalpazanların en çok başvurdukları usuller sikkelerin etrafını kırpmak, akçeleri eğeleyerek elde ettikleri toz halindeki gümüşü yeniden akçe olarak basmak, topladıkları sikkelere bakır karıştırarak ayarlarını bozmaktı. Devletin sikkelerin resmî rayicini titizlikle koruması sebepsiz değildi. Çünkü devletin iktisadi temelleri resmî rayiç üzerine kurulmuştu. Maaş ödemeleri, ticari işlemler, vergilerin toplanması hep resmî rayice göre yapılıyordu. Kalpazanlar tarafından ayarı bozuk sikkeler devleti zarara uğrattığı gibi, halkın da zarara uğramasına sebep oluyordu.

Devlet vergi tahsilatı sırasında zarara uğramamak için reayadan mutlaka iyi akçe toplamak zorunda idi. Reaya ise ellerindeki kalp akçeleri vergi toplayanlara vermenin çabası içindeydi. 1574 yılında kalpazanların Erzurum tarafında kalp akçe tebdil etmeleri sebebiyle cizye, avarız ve diğer vergilerin tahsili sırasında reaya sahih akçe bulmakta büyük sıkıntı içerisine düşmüştü.[41]

Bazen kalpazanlık işine mevaciblilerin de karıştıklarına rastlanmaktadır. 1599 yılında Selanik'te mevacib alan görevliler ellerindeki sağ akçeyi hemen kalpazanlara satıyor ve yerine ayarı düşük akçeler alıyorlardı. Kalpazanlar topladıkları akçeleri eriterek 1 dirhem gümüşten bakır ve kalay karıştırarak 16-17 akçe kesiyorlardı. Bu yolla piyasaya %100[42] düşük ayarlı akçe sürüyorlardı.[43]

Fatih Kanunnâmesinde "…*Her kanda kalbazan bulunursa, ol yerün kadısı ve subaşısı katına iledüb anlar dahi teftiş edüb göreler. Şer' ile kalbazanlığı sabit olursa hükm edeler, mezkûr kulum boğazından asub rızkını beğlik ede, kimesne mani olmaya"* şeklinde kalpazanlık faaliyetleri yasaklanmış ve yapanların yakalanıp cezalandırılması emredilmiştir.[44]

Darphanelerde beylerbeylerin, hazine defterdarlarının, kadı ve hakimlerin tamahkârlıkları sebebiyle ayarı düşük ve mağşuş akçeler kesilip piyasa sürdüklerinden, para düzenine halel getirmekte ve altın, kuruş, elbise ve yiyecek fiyatlarının yükselmesine sebep olduğu gibi devlet gelirlerinin toplanmasında büyük sıkıntıların çekilmesine sebep olmaktaydı.[45] Kalpazanlık yapan resmi görevlilerin ellerindeki altın ve gümüşe el konulduğu gibi, dirlik ve mansıpları da ellerinden alınıyordu. *"... sikke-i hümâyunumun ihtilâline sebep olup emrime itaat eylemeyenlerin ellerinde bulunan akçalar da mirîye girift ettirip ve kudât ve müderrisîn ve müteferrika çavuş ve zuema ve*

41 Kılıç 1999: 184.
42 Kılıç 1999: 183.
43 Kılıç 1999: 183.
44 Baytimur 2016: 251.
45 Baykal 1993: 51-52.

erbâb-ı timar ve bölük halkı ve yeniçeri ve sair kapum kullarından her kimin ise resim ve dirlikleri alınıp mecal verilmeyip haklarından geline…ve min-ba'd eshâb-ı manâsıb ve sâir kapuhalkı taifesi sikke ahvaline karışmayalar, her kim emrime muhalif karışır ise arz eylesin ki dirlikleri kat' olunup haklarından geline…ve kallâblar hususuna dahi mukayyed olub ol cânibde kalb akçalar kat' eder kallâb var ise ele geçirip ellerinde bulunan kalb akçaları ve sikke ve sâir alâtların sicill ve hüccet ettirip muhtaç-ı arz olanları ise yazıp bildiresin"[46] emri ile görevlilerin sikke işleriyle uğraşmamaları ve kalpazanlar hakkında yapılacak işlemler hakkında açıklayıcı bilgiler verilmektedir.

Osmanlı para düzenindeki aksaklıklar, uluslararası boyut kazanmıştı. "*Marsilya tüccarlarının yaptırdığı kalp paralar başlangıçta bir Fransız ecusunun 12'de biri, yani 5 sou değerinde veya İngiliz parasıyla 5 peni değerindeydi. 1 ecu, 3 livres yani frank; 1 frank 20 sou; yani bu sikkeler frangın dörtte biridir. Bunların 12 tanesi 1 riyal olduğu halde, Osmanlı topraklarında 8, hatta 6 tanesi 1 riyale sürülüyordu. Yani bu kadarıyla, gümüşü daha fazla yani daha değerli, daha çok riyal alıyorlar; ya dışarıya götürüyorlar ya da ticari alışverişte malın fiyatı 5x6=30 sou'luk itibari değeri olan sikke ile bir kuruş (riyal) olarak hesaplanıyordu. Bunun anlamı şudur: 1 riyale 12 sümn yerine 8 veya 6 sümn vermekle yüzde 50, hatta daha sonra yüzde 100 kâr edilir. Mal satmışlarsa o mal o ölçüde pahalıya, mal almışlarsa o ölçüde ucuza oturuyor. O zaman ecu (Osmanlıcada karakuruş) dukanın 2/3 değerinde ve altın dukanın yine o zaman 300 akçe olduğunu farzedersek bunun üçte ikisinin 6'da biri yani 33 akçe karşılığı olarak geçiyor. Gerçek ise ancak 1 akçelik değeri var bunların. Bu eşi görülmedik kalpazanlıkla, Osmanlı topraklarını 1656'dan 1669'a kadar 13 yıl muazzam bir kalp para tufanı istila etti. Tavernier'nin yazdığına göre, yalnız gümrük eminliğinin tahminine göre Osmanlı limanlarına 114.000.000 livres değerinde kalp para gelmiş"*[47]

Mağşuş akçeler piyasa düzenini bozduğundan bunların tedavülü yasaklanıyordu. Meselâ; eksik vezinli Mısır parasının tedavülü 1731 tarihinde[48], piyasada onar akçe iken hilekârlar tarafından beşer paraya alıp daha fazlaya sattıkları ve bunun da halkı zarara uğrattığı gerekçesiyle Marpaş adlı sikke 1764 tarihinde tedavülü yasaklanmıştır.[49]

Kalpazanlığı sabit olanlar kadın-erkek, sivil veya resmî her kim olursa olsun mutlaka hak ettiği cezaya çarptırılıyordu. 1592 yılında İstanbul'da kalpazanlık yaptıkları tespit edilen bazı kadın ve erkekler ile bu paraları piyasaya süren bir cami imamı idam edilmiştir. Aynı şekilde Tırhala ve Yenişehir kazalarında suçları sabit olan bir kalpazanlık şebekesi içinde bulunan kadınların elleri kesilmiş, bir kısmı küreğe gönderilmiş bir kişi ise idam edilmiştir.[50]

İstanbul Eyüp'te Mahmut Paşa bahçesi civarında kalpazanlık yaptığı için padişahın emri ile idam edilen bir kişinin terekesi tahrir edilmiş, açıklayıcı bir bilgi verilmemekle beraber, mahkeme harçları çıkarıldıktan sonra kalan 1011 akçe hazineye devredilmiştir.[51]

Bunun dışında zamanın şartlarında bazı bazı bölgelere emirlerin ulaşmaması kalpazanlar ta-

46 Bursa Şer'iyye Sicili B 20/183, B 184 A'dan nakleden Baykal 1993: 52.
47 Berkes 2018: 250.
48 Baykal 1993: 65.
49 Baykal 1993: 72.
50 Kılıç 1999: 185.
51 Karaca, Erol, Akman 2011.

rafından fırsata çevriliyordu. Yenişehir Fener Kadısının 15 Mayıs 1814'te İstanbul'a yazdığı arzında; daha önce gönderilen emirde Yüzlük, İkilik, Altmışlık ile Kuruşun fiyatının belirtilmediğinden, muhtekir taifesinin bu akçelere ruhsat vardır diyerek Yüzlüğün yüz yirmi beş paraya, İkiliği yüz paraya, Altmışlığı seksen paraya ve Kuruşun elli iki para olduğunu söyleyerek piyasanın olumsuz etkilenmesine sebep olduğunu, bu sikkelerin fiyatlarının tekrar bildirilmesini arz etmiştir. 20 Temmuz 1814 tarihinde kadıya gelen emir ile bu sikkeler hakkında daha önce Selanik kadısına emir gönderildiği ifade edilerek ona göre hareket edilmesi, bu gibilere fırsat verilmemesi emredilmişti.[52]

Kalpazanlıkla mücadele için her tarafa sıkça emirler gönderiliyor, her ne suretle olursa olsun kalpazanlığa fırsat verilmemesi isteniyordu. Şam Kadısı, 21 Eylül 1819 tarihinde merkeze gönderdiği arzda; Mısır tarafından diğer vilayetlere yayılan ayarı bozuk para, taklit edilen kuruş ve diğer sikkelerin alınıp satılmasının kesin olarak yasaklandığını, bunlardan kimin elinde bulunur ise derhal cezalarının verilmesi, sikkelerin resmî fiyatından fazlaya alınıp satılmasının yasak olduğunu bildiren emrin Şam'a ulaştığını ve gerekli ilanın yapıldığını ilam etmiştir.[53]

Görüldüğü gibi para düzenin sağlanması hususunda çok titiz davranılmış ve ciddi tedbirler alınmıştır. Paranın vezin ve ayarında İstanbul ayarları esastı. Coğrafî, iktisadî ve teknik zorluklardan dolayı ülkenin belli bölgelerinde darphaneler açılmıştı. Bu darphaneler, altın/gümüş oranında birliği sağlamak amacıyla, darb edecekleri sikkeler için İstanbul'un verdiği ölçülere uymak zorundaydı. 1791 yılında 100 dirhem (320 gr.) elli bir ayar gümüşten 25 Kuruş kesildiğine göre, 40 paraya eşit olan Kuruş 12,8 gr ağırlığındadır[54]. 1 para da 3 akçe değerindedir. Bu ayarı sabit tutmak için çok titiz davranılırdı. Hatta İstanbul ölçülerine uymadığı tespit edilen Mısır Darphanesi 1791 yılında kapatılmıştır.[55]

19. yüzyılda Kaime denemesine geçilince, kalpazanlar hemen bu alana da el atmışlardı. Zira ilk basılan kaimeler, elle yazılıyordu ve seri numaraları yoktu. Onun için taklitlerini bastırmak gayet kolaydı. Bu yüzden ilk tertip kaimeler kısa sürede piyasadan çekildi. Ama ondan sonra da kalpazanlık faaliyetleri devam etti. Kalpazanlar her krizi fırsata çevirmede mahir idiler. Bazı il yöneticilerinin zaman zaman kalpazanlarla işbirliği yaptıkları da gözden uzak tutulmamalıdır.

3.2. İhtikâr

Osmanlı iktisat tarihinde ihtikâr/muhtekir terimleri sıkça karşımızı çıkmaktadır. Çünkü temel gıda ve ihtiyaç maddelerinin pazarı çok geniş olup süreklidir. Onun için bu maddeler üzerinden kısa yolda büyük kazanç elde etmek isteyen insanlar her zaman olmuştur. En küçük fırsatı dahi değerlendiren muhtekir taifesi, iktisadî darlığı yaratan kesimdir. Meselâ; 1673'te İstanbul'da iki gün kar yağmakla ekmekçi esnafı bunu bahane ederek ekmek narhının yükseltilmesini istemişlerdi. Yönetim bir iki gün yağmakla narhı yükseltmenin ilgisinin olmayacağını belirterek bu talep reddedilmişti. Gene aynı dönemde Kırım'dan gelen tereyağını tüccarlardan ucuz fiyata alıp depolayarak daha sonra yüksek fiyata piyasaya sürenlerin menedilmesi hakkında pek çok emir yayınlanmıştı.

52 Öztürk 1985: 48-49.
53 BOA, C.ML. 20040.
54 BOA, Cevdet Darphane (C.DRB.) 1651.
55 Öztürk 1985: 28.

İzmit (İznikmid) esnafı zahirenin fiyatını, kadının verdiği narhtan ziyadeye alıp verdikleri için düzenin bozulduğu ve halka zararı dokunduğu gerekçesiyle Kocaeli Mutasarrıfı Mustafa Paşa, şehrin bu hususta durumunu İstanbul'a arz etmiştir. Buna göre etraf kazaların fiyatlarının İstanbul ile mukayese edilemeyeceğinden İzmit'e koyun gelmediği ve et darlığına sebep oldukları, İstanbul için Üsküdar yakasına getirilen koyunlardan bir miktarının İzmit'e gönderilmesi gerek et ve gerekse zahirede darlık yaratılmaması, durumuna göre narh verilmesi, muhtekirlik yapanlara fırsat verilmemesi, haklarından gelinmesi hakkında emri rica edilmiştir. Arz üzerine 17 Eylül 1731 (15 R 1144) tarihli hatt-ı hümayun ile "*mûcebince iktiza eden şurûtu inzimâmiyle hüküm*" verilmiştir.[56]

Her alanda ihtikâr görülmekle beraber en fazla gıda sektöründe ihtikâr suçlarına rastlanmaktadır. Çünkü bütün insanlar, yaş, cinsiyet, sosyal statü fark etmeksizin her herkes gıda maddelerine muhtaçtı. Fırsatçılar ve vurguncular, tüketilmesi mecburi olan malları saklayarak özellikle darlık zamanlarında piyasaya sürmekte ve fazla fiyata satarak haksız kazanç elde etmekteydiler. Belirlenen fiyata göre, kahveci tüccarlar kahveyi attarlardan yüz sekizer paraya, attarlar da dövülmüş kahveyi, iki para kârla yüz on paraya satacaklardı. Beklenen zaman geldiği vakitte kahvenin gelmemesi, piyasada kahve darlığına yol açmış, kahveci esnafı sakladıkları kahveyi aralarında zamlı fiyatla satmaya başlayarak halka zarar vermeye başlamışlardı.[57]

Benzer durum 1846 yılında Harput'ta görülmektedir. Harput'ta kilesi 60 kuruş olan buğday, muhtekirlerin yarattıkları sun'i darlık sonucu 70-75 kuruşa yükselmişti. Bunun üzerine şehir meclisi duruma müdahale etmiş ve bir Harput kilesi[58] buğdayın 60 kuruştan satılmasına, buna uymayanların ellerindeki buğdaya el konulacağı gibi cezalara çarptırılacağı ilan edilmiştir.[59]

"İhtikâr kaynaklı veya farklı nedenlerden olsun et arzında meydana gelebilecek bir azalmanın sonucunda et fiyatlarının artmasının piyasalarda meydana getireceği sıkıntının halka yansıması diğer birçok ürüne göre çok daha ağır olmaktaydı. Bu nedenle *İdare* et piyasasını, diğer temel ihtiyaç maddeleri piyasalarında olduğu gibi, sürekli gözlem altından tutmakta ve düzenlemekteydi. Piyasada üretici ve tüketiciyi sıkıntıya sokacak bir ihtikâr hareketini de affetmemekteydi. Problemin kaynağına göre tedbirler almakta ve düzenlemeler yapmaktaydı. Et piyasasını sıkıntıya sokan unsurlar genellikle celebler aracılığıyla Anadolu'dan İstanbul'a sevk edilen koyunların muhtekirler tarafından satın alınıp saklanması gibi kanun dışı uygulamalardan kaynaklanmaktaydı. Bu muhtekirlerin yolda devreye girip hayvanları satın almasını engellemek için her kazada sürülerin başına memur tayini gibi tedbirlere başvurulduğu görülür. Ancak piyasalarda alınan bu vb. türlü tedbire rağmen etin talebi yüksek temel ihtiyaç maddelerinden olmasından dolayı ihtikâr sorununun en fazla yaşandığı ürünlerden biri olduğu söylenebilir.

Et piyasası içinde kuzu ve koyun eti talebi çok daha yüksek ürünlerdi. Bu piyasada yapılan usulsüzlükler daha çok büyük ve merkez olan şehirleri etkilemekteydi. Zira bu şehirlerin temel ihtiyaçları civar bölgelerden karşılanmaktaydı. Bunlar içerisinde et ihtiyacının büyüklüğü nedeniyle İstanbul en önemlisiydi. Yılın bazı dönemlerinde et talebi yükselmekteydi. Meselâ Rûz-i

56 BOA, C.BLD. 39.1936.1.1.
57 Demirtaş 2010: 244.
58 1 Harput buğday kilesi 54 okka yani 69,282 kg, 1 arpa kilesi ise 42 okka yani 53,844 kg.dır (Öztürk 1989: 803).
59 Öztürk 1996: 233.

Hızır (Hıdırellez Bayramı) yaklaştığında Kocaeli ve Hüdavendigâr sancaklarında bulunan kazalar olan İznikmid (İznik), Kurşunlu, Yalakabad (Yalova), Mudanya, Mihaliç ve Bandırma taraflarından İstanbul'a büyük miktarda kuzu sevk olunurdu. Kuzular piyasada gerek ayakta (canlı satışla) ve gerekse kasap eliyle halkın tüketimine arz edilirdi. Bu kazalardaki çiftlikler, mandıralar ve ağıllarda mevcut bulunan kuzuların bir başının dahi gizli veya açık dışarıya kaçırılması, madrabazlara ve muhtekirlere satılması yasaktı. Ancak bazı muhtekir ve madrabazların İstanbul civarında bulunan bu kazalardan satın aldıkları kuzuları Galata ve Beyoğlu taraflarına sattıkları görülür".[60]

Merkezi ve yerel idari birimlerin et piyasasını kontrol altına tutabilmesi için sürekli teyakkuz halinde olması gerekmekteydi. Bu nedenle merkez (genellikle Dâhiliye Nezareti) ilgili idari birimleri, özellikle et talebinin yüksek olduğu dönemlerde, ihtikâr konusunda sürekli uyarmaktaydı. Bu anlamda *İdare*, 20 Mart 1851 tarihli bir belgeye göre, zaptiye ve ağnam müdürlerine gönderdiği bir emirde; muhtekir madrabazların faaliyetlerinin kuzu kıtlığına neden olduğu vurgusuyla ve Ruz-ı Hızır'ın yaklaştığı ve bu tarihlerde İstanbul halkı için çokça kuzu kesildiği hatırlatmasını yaparak, halkın sıkıntı çekmemesi için bahsi geçen günden evvel kontrol dışı kuzu alım ve satımının engellenmesini istemiştir. Burada yer verdiğimiz belgede olduğu gibi, et ve et piyasası hakkında ilgili idari birimler arasındaki yazışmalarda geçen ihtikâr konusundaki hatırlatmalar, emirler, görevlendirmeler her yıl tekrar yaşanan aktif sürecin bir parçasıydı.[61]

4. FİYAT İSTİKRARINI SAĞLAMAYA YÖNELİK TEDBİRLER

Fiyat istikrarını sağlamak için zikredilen müesseseler dışında başka tedbirler de alınmıştır. Her şeyden önce her alanda üretimin sağlıklı ve düzenli bir şekilde sürdürülmesi gerekir. Ziraî alanlarda mümkün olduğu kadar üretimin sürdürülmesi için olağanüstü gayret gösteriliyordu. Sebepsiz yere arazilerin boş kalması hoş karşılanmaz, çiftliğini bırakıp gidenler yakalanıp köylerine getirildiği gibi, çift bozan akçesi olarak bir de ceza alınırdı. Sanayi ve ticaretin işlemesi hususunda da aynı titizlik gösterilirdi.

Genel olarak iktisadî düzeni bozan büyük kitlesel hareketler, bu bağlamda celalî karışıklıkları, büyük kaçgunluk döneminde yüzlerce köy boşalmış, halk perakende ve perişan olmuş, fiyatlar halkın alım gücünün çok üstüne çıkmıştı, iktisadî hayat durma noktasına gelmişti. Devlet her halükârda eşkıyayı tedip ederek, öte yandan adalet fermanları yayınlayarak, köylerin *şen ve abadan* olması için müteaddit emirler çıkarmıştı.[62]

Klâsik dönem özelliklerinin hâkim olduğu Osmanlı ülkesinde, tabiat şartlarına bağlı olarak bahardan yeni mahsulün çıktığı yaza kadar bir darlık yaşanırdı. Çünkü bu dönemde geçen senenin mahsulü bitmiş, yeni mahsul da henüz yetişmemiştir. Hatta köylerimizde komşuların son zahirelerini birbirleriyle paylaştıklarını hatırlarız. Buna halk arasında *deste kıtlığı* denirdi.

13 Nisan 1746 tarihli Kıbrıs sicillerine yansıyan bir hüccette bu duruma örnek teşkil etmek-

60 Öztel 2013: 309.
61 Öztel 2013: 310.
62 Akdağ 1995: 446-454. Mesela; 1603 yılında Ankara sancağının Bacı kazasına musallat olan Karakaş ve Çörekoğlu adlı eşkıyaların zulmünden 38 olan köy sayısı 5'e düşmüş, diğer köyler boşalmıştı (Akdağ 1995: 447).

tedir. *"Bundan akdem cümle ma'rifetiyle evâhir-i Muharremü'l-harâmda hıntanın beher Kıbrısî kîlesi*[63] *altışar guruşa olmak üzre doksan dirhem nân-ı azîz iki çürük akçe olmak üzre tâife-i habbâzîne tenbîh ve bu vech üzre narh verilmişidi. Lâkin bi-emrillâhî te'âlâ sene-i mâziye mahsûlü âhir olup mahsûl-i cedîd dahi henüz zuhûr etmeyüp ve bi-emrillâhî te'âlâ kıllet-i matardan nâşî mahsûl-i cedîdin mezrû'âtı bir mikdâr perîşân olmağın diyâr-ı âhardan sefîne ile Tuzla İskelesi'ne gelen hıntadan def'-i muzâyaka-i ibâdullâh içün beher kîle-i Kıbrısî yedişer buçuk guruşa mübâya'a olunup tekrâr cümle ulemâ ve a'yân ma'rifetleriyle ve ma'rifet-i şer'le çaşni tutulup ba'de ihrâci'l-masârıf yetmiş dirhem pâk pişmiş nân-ı azîz iki çürük akçeye vefâ edeceği merreten ba'de uhrâ hisâb ve bu vech üzre narh verildiği kayd-şod. Fî 21 Ra. sene [1]159-13 Nisan 1746".*[64] Gerçekten Şubat-Haziran ayları eski mahsülün bittiği, yeni mahsulün de henüz yetişmediği dönemdir. Bu dönemde benzer kıtlıklar yaşanmaktaydı. Çevreden zahire satın alınınca, tabii olarak fiyatlara yansıyor ve yeni narh veriliyordu.

Bu dönemde değirmenler büyük çoğunlukla su ile çalışırdı. Batı Anadolu'nun bazı bölgelerinde rüzgârın kuvveti ve hayvan gücü ile çalışan değirmenler vardı. Ama suyla çalışan değirmenler çok daha fazladır. Nitekim tahrir defterlerinde asiyab resimleri zikredilirken *altı ay işler* veya *sene-i kâmile işler* gibi şerhlerle değirmenlerin her zaman tam yıl çalışmadığı belirtilirdi. Çalışan her değirmen taşı için aylık 5 akçe vergi alınırdı. Tam yıl çalışan değirmenlerin vergisi 60 akçeydi. İşte özellikle yaz aylarında derelerin kuruması sonucunda değirmenlerin çalışamamasının bir neticesi olarak un kıtlığı yaşanırdı. Elbette bu darlık zamanlarında un fiyatlarına yeni narh verilirdi.

Kıtlık gibi olağanüstü hallerde il yöneticileri farklı tedbirlerle başvurarak kıtlığın önlenmesine çalışıyorlardı. Meselâ; 1825 yılında Ankara'da meydana gelen çekirge salgını ve kuraklık dolayısıyla kilesi 6 kuruş olan buğday 30, 4 kuruş olan arpa da 24 kuruşa yükselmişti. Ankara Mutasarrıfı Nurullah Paşa'nın emriyle avarız haneleri esasına göre halktan 10.000 kuruş toplanarak Bozok çevresinden buğday satın alınarak darlık giderilmiştir. Bu kıtlık geniş bir alanı etkilemiş olmalı ki, aynı şekilde Sivas'ta da 1823'te kilesi 25 kuruş olan buğday, 1826'da 40 kuruşa fırlamıştır.[65]

1851 tarihinde narh verme yetkisi yeni kurulan Es'ar Meclisine havale edilmişti. Bu suretle ekmekçe esnafının tekeli feshedilmişti. Ekmekçi esnafı ticaret amacıyla ekmek satarak bir müddet İstanbul'a ekmek darlığını gidermişlerdi. Ancak bu tarihlerde Avrupa'ya çok miktarda zahire ihraç edilmesi, ordular için külliyetli zahire alınması ve üstelik geçen yıl yeterince bereketli mahsul alınamadığından İstanbul'da zahirenin fiyatı çok yükselmiş ve buna bağlı olarak ekmek fiyatları da artmıştı. Kışa doğru fiyatların fahiş derecede yükseleceği, belki de kıtlığa sebep olacağı değerlendirilmiştir. Bunun için alınması gereken bazı tedbirler teklif edilmektedir. Bunlar; Maliye ve Ticaret Nezaretlerinin tasdiki ve İstanbul'daki elçilerin mütalaaları da alınarak, bir müddet zahire ihracının yasaklanması, ithal edilecek zahireden gümrük alınmaması ve ihtiyat olarak 400.000 kile buğday ve 200.000 kile korkoroz (mısır) tedarik edilmesi, bu suretle İstanbul'un beş aylık ihtiyacının giderilebileceği ifade edilmiştir ve bu tedbirler padişah iradesi ile kabul edilmiştir.[66] 7 Aralık 1887 (25 Teşrin-i sâni 1303) tarihinde Şehremanetine yazılan bir arz ile ekmek üzerindeki narhın kaldırıl-

63 Kıbrıs kilesi ½ İstanbul kilesidir (Kallek 2002: 569).
64 Kıbrıs Şer'iyye Sicili 17, s. 30.
65 Öztürk 1996: 237.
66 BOA, İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.) 6.210.3001.

masının pek çok mahzuru olduğu, bunun için meselenin Şehremanetinde yeniden ele alınması rica edilmiştir.[67] Çünkü gerçekten narhın bu tarihlerde kaldırılmış olması, muhtekirlerin istediği fiyata un ve ekmek satmaların önünü açmıştır.

İstanbul'un işgali yıllarında kambiyo buhranı olarak adlandırılan ve Osmanlı evrak-ı nakdiyelerinin aşırı değer kaybetmesi üzerine un ihtiyacını karşılamak büyük bir mesele haline gelmişti. Ali Haydar, Süleyman Asaf ve Mehmed Lütfi adlarında üç tüccar Romanya ve Bulgaristan paralarının Osmanlı parasından daha düşük olduğunu, buralardan ihtiyaç duyulan ve İstanbul'un günlük ihtiyacı olan 30-40 vagon unu getirebileceklerini ifade ile izin istemişlerdir. Yapılan değerlendirmede, adı geçen tüccarların bu işi yapabilecekleri kanaatiyle olumlu görüş bildirilmiştir.[68]

5. KANUNSUZ DAVRANIŞLARA VERİLEN CEZALAR

Fiyatların istikrarını bozacak, kalpazanlık, ihtikâr, kalitesiz mal veya gıda üretmek, eksik tartmak, kaçakçılık gibi her türlü hareketler mutlaka cezalandırılırdı. Bu cezalar, dükkân, kapatmak, dükkânın kapısına kulaklarından çivilemek, esnaflıktan ihraç etmek, hapsetmek, kalebend, küreğe mahkûm etmek, sürgün ve nihayet idamdı.

Nitekim İstanbul Mercan'da halka câri dirhemden eksik dirhemle ekmek satan fırının tezgâhtarı fırının önünde idam edilmiş, kaçan fırın ustasının da yakalanıp öldürülmesi için kadılara emir verilmişti.[69]

Osmanlı Devleti toplumun temel ihtiyaçlarının karşılanması hususuna önem vermektedir. Temel ihtiyaç maddelerinin temininde kusuru olanlar veya olumsuz davranışı bulunan kişiler hakkında ağır cezalar uygulamaktadır. Ele alınan dönem içerisinde tespit edilen en ağır ceza olarak idam cezaları karşımıza çıkmaktadır. İdam cezalarının uygulanmasıyla ilgili olarak, Langa civarında bir manavın, üzümü narh fiyatı olan sekiz para yerine iki para fazlaya yani on paraya sattığı tespit edilmiştir. Manav Ağa Kapusuna gönderilip zindana konulmuş ve burada idam edilmesi için ferman verilmiştir.[70] Fırıncı esnafında görülen suçlar içerisinde eksik gramaj ile satış yapmak suç sayılmaktadır. Eksik gramaj ile ilgili olarak; "*İstanbul'da Saraçhane başında elli bir bölüğün neferlerinden olan Ekmekçi Musa isimli şahsın yaptığı ekmeklerden iki paralığından yirmi dirhem eksik sattığı tespit edilmiştir. Ekmekçi Musa halkı zarara uğratmasından dolayı yakalanıp Seddulbahir Kalesi'ne katle bedel hapsedilmiştir*".[71]

1735 (1148) tarihinde sultana yazılan bir arzda; İstanbul'da Balat Hamamı civarında koyun kasabı olan sipahi Ömer'in koyun etinin okkasını 14 akçeden, aynı şekilde Davut Paşa İskelesi civarında koyun kasabı olan sipahi Hüseyin de koyun etinin okkasını 15 akçeden sattığı, bu fiyatların narhtan ziyade olduğu, dolayısıyla halka zarar verdiği ve padişahın emrine muhalefet ettiğinden dolayı, ıslah-ı nefs edinceye kadar Seddü'l-Bahir'e kalebend olunmalarının uygun olacağı arz edilmiş, Padişah da arz üzerine "*mûcebince kalebendleriçün emr olundu.12 Ra 148 (2 Ağustos 1735)*"

67 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.) 1468. 88.
68 BOA, Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayet Müdürlüğü Evrakı (DH.UMVM.) 100.33.00.001 vd.
69 Kal'a 1995: 426.
70 Baytimur 2018: 205.
71 Baytimur 2018: 207.

hatt-ı hümayunu ile tasdik etmiştir (Ek 3).[72]

Bozcaada Naibine yazılan Ocak ortaları 1799 (Evâ'il-i Ş 213) tarihinde yazılan emirde; İstanbul'da Mahmut Paşa civarında bakkallık yapan Hacı Süleyman'ın çiriş yağının kıyyesini narhtan fazla olarak 46 paradan sattığı ve halka zarar verdiği tespit edildiğinden dolayı adaya sürgün edildiği, salıverilmesi hakkında emir gelmeyene kadar hiçbir surette başka mahalle gönderilmesi hakkında emir verilmiştir. Aynı emrin altına dercedilen hatt-ı hümayun ile Hacı Süleyman'ın bundan sonra narhtan ziyadeye satış yaptığı görülür ise sürgün ile yetinilmeyip başka şekilde cezalandırılacağı hakkında şerh verilmesi ve Ramazan ayında olunmasına hürmeten affedilmesi hakkında 10 Şubat 1799 (5 Ramazan 1213) tarihinde emir yazılmıştır.[73] Keza Nisan Sonları 1815 (Cemaziyye'l-Evvel Ortaları 1230) tarihinde yazılan bir arzda İsmail adlı şahsın kendi halinde olmadığı, esnafa zarar veren hareketlerde bulunduğu gerekçesiyle, tedip olunmak üzere Magosa kalesine sürgün ve kalebent edilmesi hususu talep edilmiş ve arz üzerine hatt-ı hümayun ile emri verilmiştir.[74]

Osmanlıda esnaf suçları hakkında önemli bir eser veren Mehmet Demirtaş, cezaları manevi; uyarı, teşhir olarak tasnif etmiştir. Mali cezaları da dükkân kapatma-meslekten menetme, dükkân yıkma, malın müsadere-imha edilmesi ve para cezası idi.[75] Bedenî cezalar ise, dayak atma, kulağından duvara çivileme ve idam cezaları en yaygın olan cezalardı. Hürriyeti bağlayan cezalar hapis, kalebend, kürek, sürgün cezalarına sıkça başvurulmuştur.[76]

Son olarak, narha uymayan ekmekçi esnafına ürettikleri ekmeklere el konarak 29 Kasım 1920 (29 Teşrin-i Sâni 1336) tarihli Belediye Meclis Kararıyla Darü'l-Acezeye verilmesi uygun bulunmuştur.[77] 5 Mayıs 1921 (5 Mayıs 1337) tarihinde Şûrâ-yı Devlet Meclisinde görüşülmüş ve uygun olduğuna karar verilmiştir. Şûrâ-yı Devlet Reisi ve 19 üyenin imzası bulunmaktadır.

SONUÇ

Tarih bir bütün olarak geniş tecrübe alanıdır. Yaşanan her şey tarihte yaşanmıştır. Günümüzde yaşanan siyasi, iktisadi ve sosyal olaylar, geçmişten beri süregelen hadiselerdir. Bugün yaşadıklarımız dündür, yarınımızı hazırlayan hadiselerdir. Tarihten ders almak denince sadece akla siyasi tarihin gelmesi büyük bir eksikliktir. Zira tarihin tamamı bizim için çok kıymetli bir tecrübe alanıdır.

Konumuz olan iktisadi hayata da bu açıdan bakmak gerekir. Her ne kadar Osmanlı'dan günümüze, klasik tarım toplumundan kapitalist ve serbest piyasa ekonomisine dayanan bir ekono-

72 BOA, Ali Emiri Mahmud I (AE. SMHD.I.) 41. 2447.1.

73 BOA, C. BLD. 17.848.1.

74 BOA, Cevdet Zabtiye (C.ZB.) 21.1020.1.

75 Narhtan fazlaya emtia satanlara verilen para cezalarına örnek olmak üzere; 9 Mart 1873 (25 Şubat 1288) tarihinde Sadarete verilen arzda, sabun, mum, bakkal, meyhaneci ve ekmekçi esnafına suçlarından dolayı Ceza Kanunnâmesinin 263. bendine göre 10'ar Beşlik, ekmekçiye ise 6 Beşlik olmak üzere toplam 96 Beşlik alınması kararlaştırmıştır (BOA, Yabancı Arşiv Makedonya (YB. (021)) 68. 153.1.1. Ek 4).
Keza 24 Mart 1873 (12 Mart 1289) tarihinde de pişirdiği ekmekten hayvan pisliği çıkan ekmekçiye, narhtan ziyadeye pirinç satan esnafa da 1-10 arasında değişen oranlarda para cezası verilmesi Belediye Meclisi tarafından kararlaştırılmıştır (Bkz. BOA, YB. (021) 68.236.1.1).

76 Demirtaş 2010: 291-351. Arşive dayalı olarak konuyla ilgili pek çok örnek verilmiştir (Demirtaş 2014: 431-455).

77 BOA, İrade Dahliye (İ.DH.) 55; BOA, Babıali Evrak Odası Evrakı (BEO.) 4682.351110.2.

mik modele geçilmiş ise de kıt kaynaklar ve ihtiyaçlar değişmemiştir. Bu itibarla geçmişte iktisadi bakımdan yaşadıklarımız, günümüzde ders alınacak tecrübe alanımız olmalıdır.

Yukarıda görüldüğü gibi, klâsik dönemde Osmanlı ekonomisi kendi kendisine yetiyordu. Temel ziraî mahsuller, gıda maddeleri, her türlü harp araç-gereçleri, Anadolu, Rumeli ve Mısır'dan elde ediliyordu. Hatta Osmanlı'nın bu zenginliklerinin Batılı tüccarlar tarafından kaçakçılık yoluyla ülkelerine götürüldükleri bilinmektedir. Halk ve devlet sınırlı sayıdaki bazı kumaş, cam ve süs eşyasının dışında çok şeye ihtiyaç duymazdı. Bunun için savaş, devalüasyon ve kıtlık dönemleri gibi olağanüstü dönemler hariç, 19. yüzyıla kadar fiyatların normal kabul edilebilecek bir düzeyde seyrettiği gözlemlenmiştir.

19. yüzyılda siyasi ve iktisadi şartlar çok değişti. Sanayi İnkılabı sonrası değişen dünya şartlarında devlet ihtiyacı olan her türlü teknolojiyi satın almak zorunda kaldı. Zira bir ülkede halkın lüks veya sıradan taleplerinin, kendi öz kaynakları ile karşılanamaması durumunda iki şey ortaya çıkar: *İthalat ve Kaçakçılık*. Ancak sanayi inkılabı ile birlikte demiryolu, telgraf, maden işletmeleri, vapur imalatı, yeni ve etkili harp sanayii gibi yüksek teknolojiyi kendi öz kaynaklarımız ile imal edemediğimiz için ülke kaynaklarından uzun vadeli ve çok geniş imkânlarla imtiyazlar vererek alabildik.

O halde halkın iç piyasada talebi olan her türlü mal ve hizmet yerli imkânlarla arz edilmelidir. Öyle ki işletilmeyen bir dönüm toprak bırakılmamalıdır. Atıl bırakılmış hiçbir fabrika, atölye, işletme olmamalıdır. Top yekun bir kalkınma hamlesine geçilmeli, yerli mal ve hizmetlere dönülmelidir. Hatırlanacağı gibi, Cumhuriyetin ilk yıllarında dünyadaki emsalleri gibi uçak ve lokomotif fabrikalarımız vardı. Sonradan bugün halâ tartışıldığı gibi, bu fabrikalar kapatıldı ve ithalata mecbur edildik. Ülkenin her tarafında bol miktarda şeker pancarı üretilirdi, nedendir bilinmez, pancar ekimine kota kondu ve bunun sunucu olarak Fransa'dan şeker ithal ediyoruz. Keza afyona da kota kondu. Ege, Marmara, Karadeniz, Doğu ve Güney doğu Anadolu bölgesinde binlerce hektarlık tütün yetiştirilirdi, tütüne de kota kondu ve ABD'den tütün ithal etmek zorunda kaldık. O zamana kadar kendi tarlasında tütün eken tütün köylüsü işsiz kaldı, böylece istihdam meselesi ortaya çıktı.

Artık teknoloji sır olmadığına göre güncel ihtiyaç olan yüksek teknolojik ürünler ülke içinde üretilmeli ve katma değeri yüksek ticaret emtiası haline getirilmelidir. Sadece şu örnek bile maksadımızı anlatmaya yeterlidir. 1994-2009 yılları arasındaki on altı yılda cep telefonlarına ödenen döviz 27,5 milyar dolardır.[78] Son yıllarda inşa edilen Avrasya Tüneli, Osman Gazi ile Yavuz Sultan Selim Köprülerinin toplam maliyeti bu rakama ulaşmamaktadır.

Teknoloji bir sır olmadığına göre halkın her türlü taleplerinin yerli imkân ve kaynaklarla karşılanması, ülke kaynaklarının dışa akmasının önüne geçilmelidir. Adeta merkantilist siyasete dönüşe ihtiyaç vardır. Yerli malı anlayışının güncellenmesi kaçınılmaz hale gelmiştir. İthalat ile ihracat arasında açık kapatılmalıdır. Dışarıya olan bağımlılık ne kadar azalırsa, fiyat istikrarının sağlanması o kadar kolay olur.

78 https://ekonomi.haber7.com/ekonomi/haber/490609-turkiyenin-17-yilda-cepe-odedigi-para (31.01.2022).

Eskiden olduğu gibi amme menfaati ön planda tutularak, esnaf ve üretici-tüketici dengesini adil bir şekilde sağlayarak, iktisadî hayata disiplin getirilmelidir. Uluslararası ticarette elbette geçerli olan paralar tedavül eder ama bu hiçbir zaman yabancı paralar milli paranın önüne geçmemeli, yabancı paralara olan bağımlılık asgariye indirilmelidir.

KAYNAKÇA

Araştırma ve İncelemeler

Ahmet Refik 1931. *Hicri On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)*, Devlet Matbaası, İstanbul.

Akdağ, M. 1995. *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Cem Yayınevi, İstanbul.

Aydıner, M. 2006. "Küresel Isınma Tartışmalarına Tarihten Bir Katkı: Arşiv Belgeleri Işığında XVIII, Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır ve Çevresinde Meydana Gelen Büyük Kıtlık ve Alınan Tedbirler" *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 19: 123-138.

Baer, G. 1963. "Türk Loncalarının Yapısı ve Yapının Osmanlı Sosyal Tarihi İçin Önemi" (Çev. Sami Ferliel), *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi* 8/14: 99-119.

Barkan, Ömer L. 1942a. "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tespit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunları I" *Maarif Vekâleti Tarih Vesikaları* I/5: 326-340.

Barkan, Ömer L. 1942b. "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tespit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunları II" *Maarif Vekâleti Tarih Vesikaları* II/7: 15-40

Barkan, Ömer L. 1942c. "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tespit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunları III" *Maarif Vekâleti Tarih Vesikaları* II/9: 168-177.

Baykal, Bekir S. 1993. "Osmanlı İmparatorluğunda XVII. ve XVIII. Yüzyıllar Boyunca Para Düzeni ile İlgili Belgeler" *Belgeler* IV/7-8: 49-78.

Baytimur, Süha O. 2016. "Osmanlı Devleti'nde Kalpazanlık Faaliyetleri ve Uygulanan Cezalar (1789-1808)" *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/2: 249-256.

Baytimur, Süha O. 2018. "Osmanlı Devleti'nde Esnaf Suçları ve Uygulanan Cezalar (1789-1839)" *Rifat Özdemir'e Armağan*, (ed.) Rahmi Doğanay, Ahmet Çelik, Fatih Özçelik. Hiperyayın, İstanbul: 199-210.

Berkes, N. 2018. *Türkiye İktisat Tarihi*, (3. Baskı) Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Demirtaş, M. 2010. *Osmanlı Esnafında Suç ve Ceza, İstanbul Örneği H. 1100-1200 (1688-1786)*, Birleşik Yayınları, İstanbul.

Demirtaş, M. 2014. "Tüketici Hukuku Bağlamında Osmanlı Şehrinde Esnaf Faaliyetleri, İhlaller, Tedbirler (XVIII. Yüzyıl-İstanbul Örneği)" *18. Türk Tarih Kongresi* 4/ II (15-17 Eylül 2014), Ankara: 431-455.

Emniyet Genel Müdürlüğü Arşiv ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı, *Belgelerle Türk Polis Tarihi 3*, Ankara 2014, s. 55-58.

Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediye I-V*, İstanbul 1330-1338.

Genç, M. 2000. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken, İstanbul.

Kal'a, A. 1995. "Esnaf" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 11: 423-430.

Kallek, C. 2002. "Kile" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 25: 568-571.

Kallek, C. 2006. "Narh" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 32: 387-389.

Karaca, Y., Erol E., Akman, M. (haz.) 2011. İ*stanbul Kadı Sicilleri Eyüp Mahkemesi 19 Numaralı Sicil (H.1028-1030/M.1619-1620)*, İstanbul.

Kılıç, O. 1999. "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Kalpazanlık Faaliyetleri" *Osmanlı 3*, (ed.) Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 180-187.

Kütükoğlu, M. 2006. "Narh" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 32: 390-391.

Özkaya, Y. 1981. "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Esnaf Sorunları" *9. Türk Tarih Kongresi Bildiriler II (21-25 Eylül 1981)*, Ankara: 1038-1048.

Öztel, M. 2013. "Tanzimat Devri ve Sonrasında Osmanlı Piyasalarında İhtikâr Sorunu" *History Studies* 5/2: 303-325.

Öztürk M. 1985. *Orta Anadolu'da Fiyatlar 1785-1860*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi).

Öztürk, M. 1989. "XIX. Yüzyılda Harput'ta Fiyatlar" *Belleten* 53/207-208: 797-828.

Öztürk, M. 1990. "Güney-Doğu Anadolu'da Fiyatlar" *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi- V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler, (İstanbul 21-25 Ağustos 1989)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara: 99-121.

Öztürk, M. 1991. "Osmanlı Fiyat Politikası ve Fiyatların Tahlili" *Belleten* 40/212: 87-100.

Öztürk, M. 1996. "Osmanlı Ekonomisinde Fiyatları Etkileyen Unsurlar" *Prof. Dr. Şerafettin Turan Armağanı*, (Ed.) Yavuz Ercan, Mustafa Öztürk, Rifat Özdemir. Antakya: 221-239.

Öztürk, M. 2007. "Selçuklu-Osmanlı Merkezî Otoritesinin İktisadî Kontrol Aracı Olarak Ahilik" *Kırşehir Valiliği-Ahi Evran Üniversitesi, II. Ahi Evran-ı Veli ve Ahilik Araştırmaları Sempozyumu -Bildiriler, (Kırşehir, 12 Ekim 2006)*, Ankara 2007: 369-377.

Öztürk, M. ve Aksın, A. 2013. "Venedik Devlet Arşivindeki Bailo Defterlerine Göre Osmanlı

Devleti'nin Venedik'e Zahire ve Asker Yardımı (1624-1631)" *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 32: 141-170.

Öztürk, T. 2002. "Osmanlılarda Narh Sistemi" *Türkler* 10, (Ed.) Hasan C. Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 861-871.

Recep, F., Kahriman, S., Akman, M. (haz.) 2012. *İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 90 Numaralı Sicil (H.1073-1074/M. 1663)*, İstanbul: 357-358.

Sahillioğlu, H. 1967. "Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul'da Fiyatlar" *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 1: 36-40; S. 2, s. 54-56; S. 3, s. 50-53.

Tabakoğlu, Ahmet 1987. "Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi" *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası (Prof. Dr. S. F. Ülgener'e Armağan)* 43: 111-150.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı 1975. *Osmanlı Tarihi II*, (3. Baskı) Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Yusuf Has Hacib 1959. *Kutadgu Bilig* II, (çev. ve haz.) Reşit Rahmeti Arat, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, A.DVN.MHM.d: Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemi 162.

BOA, AE.SMHD.I Ali Emiri Mahmud I 41/2447.1.

BOA, BEO: Babıali Evrak Odası Evrakı 4682.351110.2.

BOA, C. BLD: Cevdet Belediye 1549.

BOA, C. BLD: Cevdet Belediye 52/2587.1.

BOA, C. BLD: Cevdet Belediye 17/848.1.

BOA, C. DH: Cevdet Dahiliye 340.

BOA, C. DRB: Cevdet Darphane 1651.

BOA, C. ML: Cevdet Maliye 637b.

BOA, C. ML: Cevdet Maliye 20040.

BOA, DH.İD: Dahiliye Nezareti İdare Evrakı 35.10.2.1.

BOA, DH.MKT: Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi 1468.88.

BOA, DH.UMVM: Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayet Müdürlüğü Evrakı 100.33.00.001 vd.

BOA, İ. DH: İrade Dahiliye 55.

BOA, İ.MMS: İrade Meclis-i Mahsus 6.210.3001.

BOA, YB. 021: Yabancı Arşiv Makedonya 68.153.1.1

BOA, YB. 021: Yabancı Arşiv Makedonya 68.236.1.1.

Şer'iyye Sicilleri

Antep Şer'iyye Sicili 85.

Antep Şer'iyye Sicili, 32.

Harput Şer'iyye Sicili 15.

Kıbrıs Milli Arşivi, Kıbrıs Şer'iyye Sicili 15.

Kıbrıs Milli Arşivi, Kıbrıs Şer'iyye Sicili 17.

EKLER

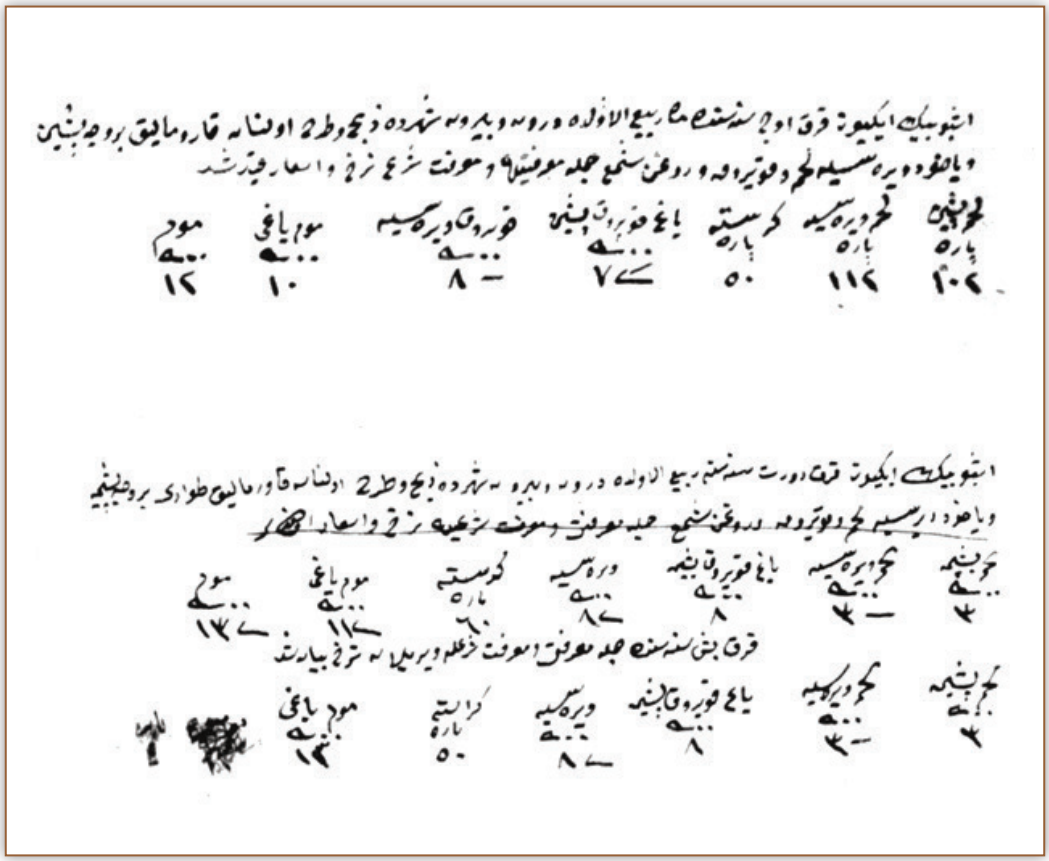

Ek 1. Harput'ta et, kuyruk yağı, mum gibi emtiaya peşin ve veresiye verilen narh (Harput Şer. Sic. 15, s. 156-157

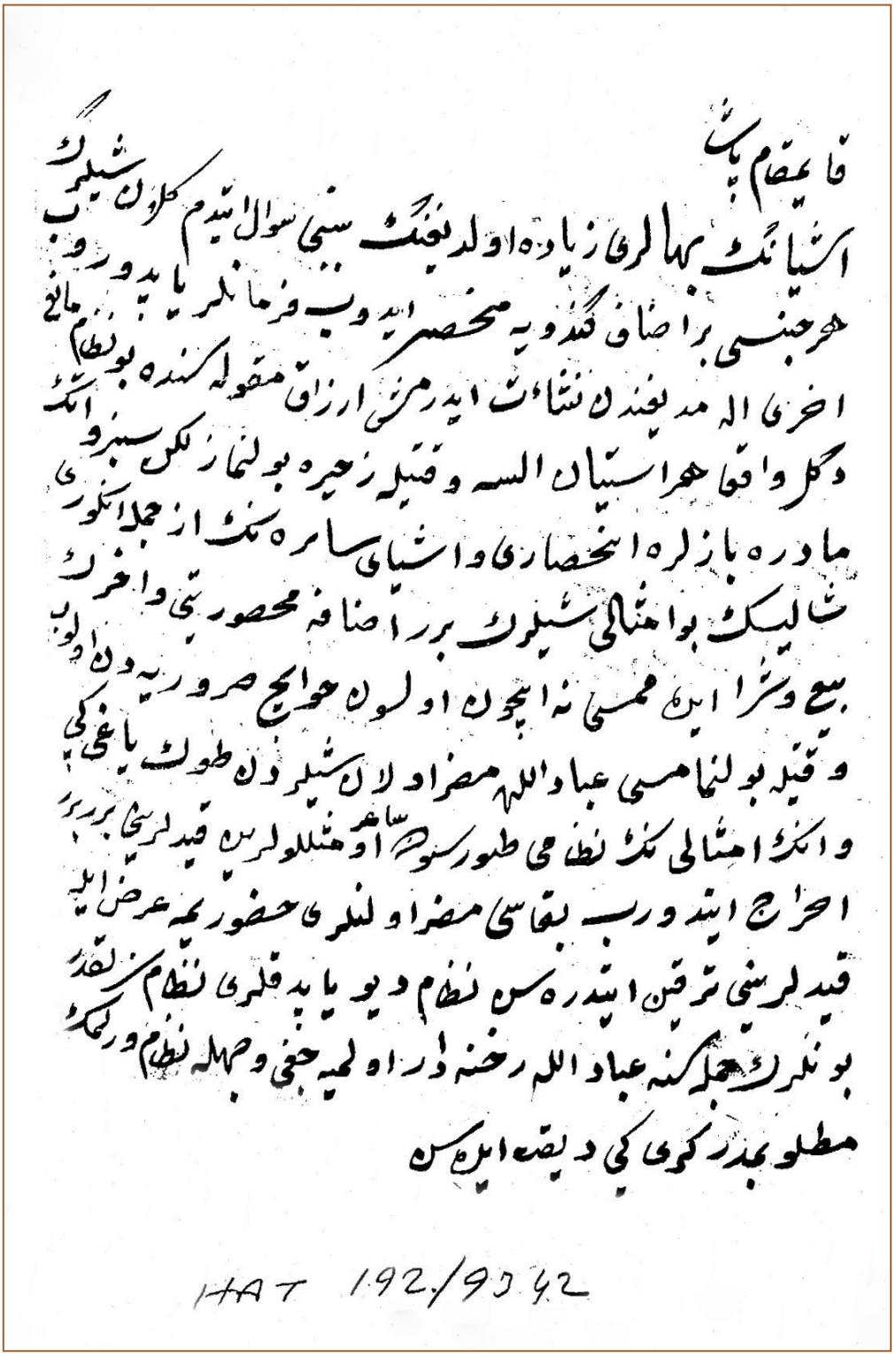

Ek 2. III. Selim'in Fiyatların yükselmesinin sebebini sorduğu hakkındaki hatt-ı hümayunu (HAT 192/9342)

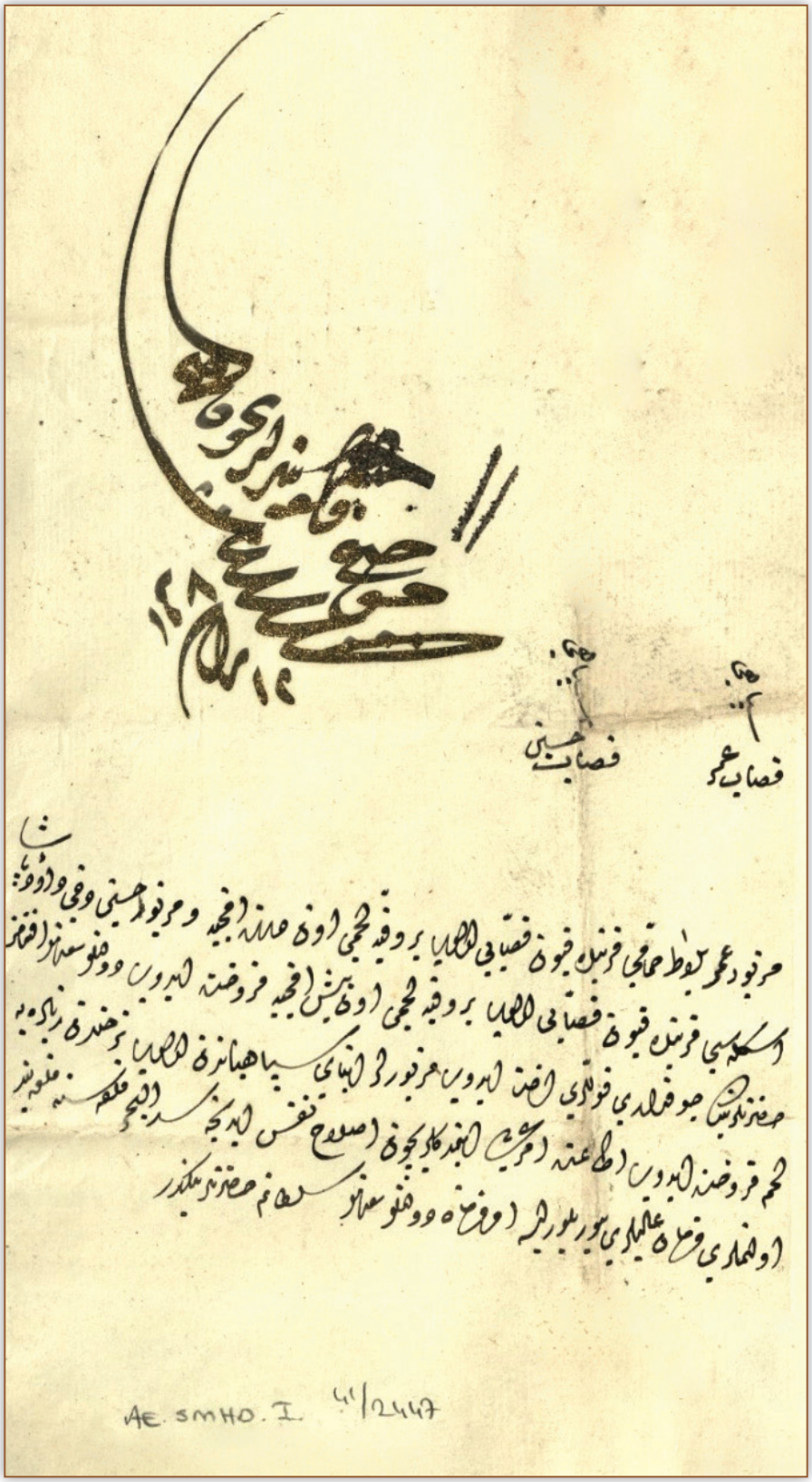

Ek 3. İstanbul'da Balat Hamamı civarında kasaplık yapan sipahilerden Ömer ve Hüseyin'in narhtan ziyadeye et sattıkları için Seddü'l-Bahire sürgün edilmesi hakkında Hatt-ı Hümayun (AE. SMHD I. 41/2447)

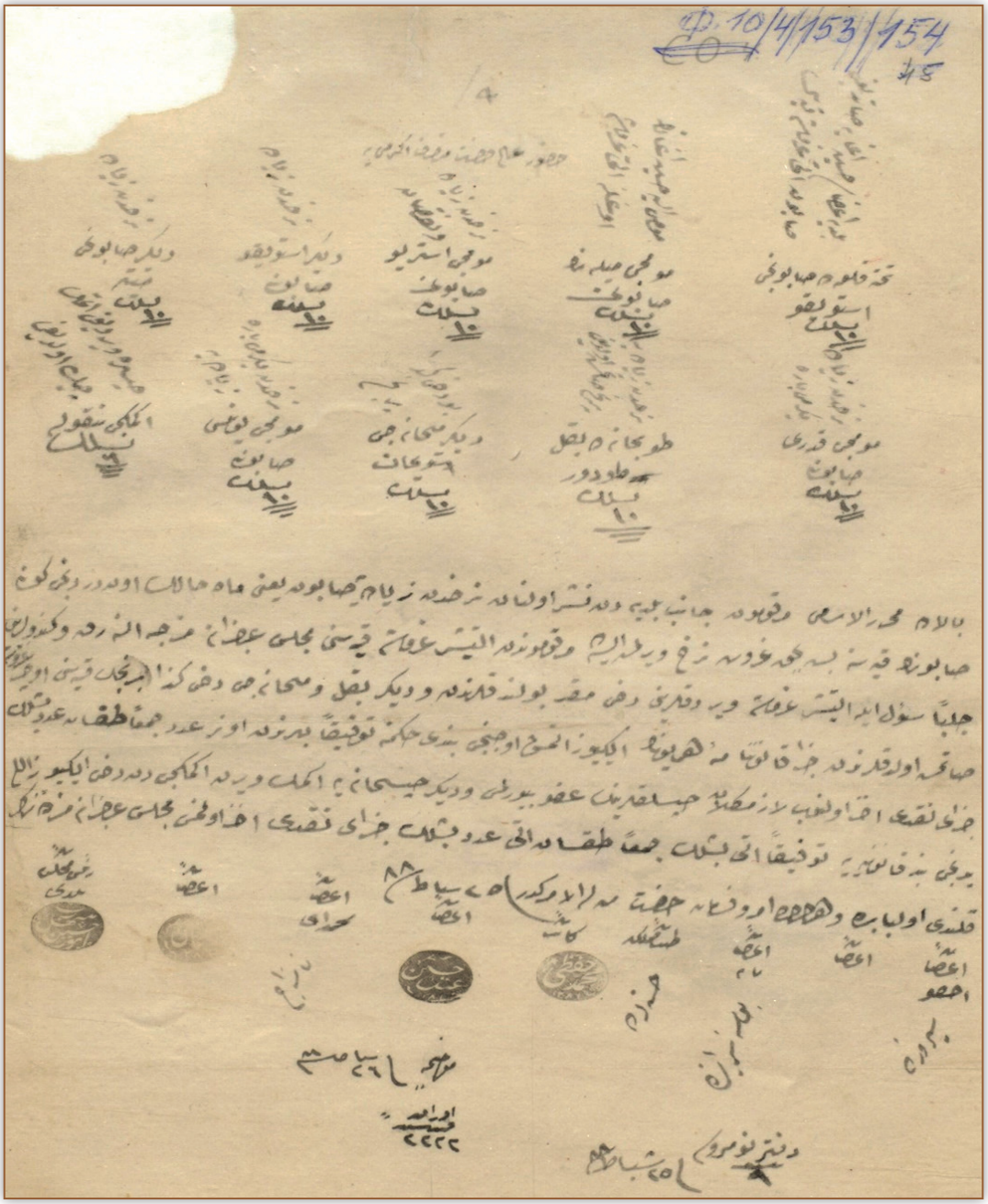

Ek 4. Narhtan ziyadeye erzak satan esnafa verilen muhtelif para cezaları (YB. (021). 68.153.1.1)

15

VAKIF MUHASEBE DEFTERLERİNE GÖRE KONYA'DA FİYATLAR (1593-1651)

*Ümit Ekin**

*Veli Yılancı***

GİRİŞ

Tarihte meydana gelen fiyat hareketleri, ilgili toplumun yaşadığı savaş, kıtlık, kuraklık gibi birçok olay hakkında bilgi edinmemize yardımcı olacak veriler sunmaktadır. Ayrıca mal, eşya ve hizmetlerin fiyat ve ücretleri, yaşam standardı ve ekonomik gelişme ile doğrudan ilişkilidir. Bu nedenle tarihsel fiyatlar uzun süredir iktisat tarihçilerinin üzerinde durduğu ve önemsediği konulardan biridir. Özellikle Fiyat Devrimi tartışmaları, bu alanda yapılan çalışmalara ivme kazandırmıştır.

Bilindiği üzere 16. yüzyılın başlarından 17. yüzyılın ortalarına kadar Amerika'dan İspanya'ya gelen gümüşün Avrupa'da yol açtığı fiyat artışları *Fiyat Devrimi* olarak adlandırılmaktadır. Sadece 1521-1560 yılları arasında Avrupa'ya 18 bin ton gümüş ve 200 ton altın akmıştır. Önce İspanya'ya gelen altın ve gümüş, kolonilerin ihtiyaç duyduğu çeşitli malların satın alınması, borçların ödenmesi ve daha sonra Hollanda'da baş gösteren isyanların bastırılmasında kullanıldığından bu ülkede durmamış, İngiltere, Fransa, İtalya ve Portekiz gibi ülkelere yayılmıştır.[1] Bollaşan kıymetli madenler nedeniyle satın alma gücü ciddi oranda düşmüş, önce İspanya'da ardından da Avrupa, Ortadoğu ve Asya'da neredeyse üç yüz yıldır yerinde sayan gıda fiyatları olağanüstü düzeyde artmıştır. Söz konusu dönemde Avrupa'da fiyatların gram gümüş cinsinden %100 ile % 200 arasında arttığı görülmüştür.[2]

Başka ülkelerde olduğu gibi, Türkiye'de de konuya ilgi duyulmuş ve çeşitli bilim insanları tarafından araştırmalar yapılmıştır. Konuyla ilgili olarak zikredilmesi gereken isimlerin başında Ömer Lütfi Barkan ve Şevket Pamuk gelmektedir.

Ömer Lütfi Barkan, 1489-90 ile 1655-56 yılları arasına ait İstanbul, Bursa ve Edirne'deki bazı imaretlerin hesap defterlerini incelemiş, 1555-56 ile 1573 yılları arasında tutulmuş Matbah-ı Âmire'ye ait muhasebe defterlerini de çalışmasına dahil ederek ulaştığı bilgiler ışığında, Osmanlı

* *Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, Sakarya/Türkiye, uekin@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1558-2758.*

** *Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat Bölümü, veli.yilanci@comu.edu.tr, Çanakkale/Türkiye, ORCID: 0000-0001-5738-690X.*

1 Öztürk 2017: 32.

2 Pamuk 2010: 77 vd.

İmparatorluğu'nda gıda ve hammadde fiyatlarının 5 katından fazla arttığını ortaya koymuştur. Barkan, söz konusu fiyat artışlarının temel nedeninin Akdeniz üzerinden yürütülen ticaret olduğunu, Osmanlı sosyal ve ekonomik düzeninin gerilemesinin tamamen dış nedenlerden kaynaklandığını iddia etmiştir.[3] Fakat kullandığı verilerin sınırlı oluşu ve devletle ilişkisi nedeniyle, Barkan'ın çalışması ve elde ettiği sonuçlar eleştirilmiştir.[4]

Fiyat tarihi araştırmaları alanında yapılmış en önemli çalışmalardan birinin altına imza atan Şevket Pamuk ise 15. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar İstanbul ve bazı kentlerdeki fiyatlar ve ücretleri ele almıştır. Adı geçen çalışmada Pamuk, fiyat endekslerini oluşturmak için Topkapı Sarayı mutfağının muhasebe defterleri, İstanbul'a ait narh defterleri ile çeşitli vakıflara ait imaretlerin muhasebe defterlerini kullanmıştır. Sadece İstanbul için değil, Bursa, Edirne, Şam, Kahire ve Ankara için de endeksler hazırlamış, yine vakıf kayıtlarından hareketle, Edirne, Bursa, İzmir, Trabzon, Selanik, Belgrad, Şam ve Kudüs gibi İmparatorluğun önde gelen kentleri için inşaat işçilerinin günlük ücretlerinin uzun dönemli eğilimlerini ortaya koyan endeksler de oluşturmuştur.[5]

Gıda maddelerinin fiyat değişimini tespit etmek amacıyla yapılan başka araştırmalardan da söz edilebilir. Bunlardan ilki Suraiya Faroqhi'ye aittir. Faroqhi, Sadreddin-i Konevi ve Mevlâna zaviyeleri ile II. Selim imaretine ait muhasebe defterlerinden elde ettiği verilere dayanarak 16. yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyılın ilk yarısında Konya'daki buğday ve arpanın fiyat artışlarını belirlemiştir.[6]

Bu alanda yapılan bir başka araştırma Tevfik Güran tarafından hazırlanmıştır. Güran, İstanbul'daki Süleymaniye Vakfı ile Bolayır'daki Şehzade Süleyman Paşa Vakfı'na ait muhasebe defterlerindeki bilgileri kullanarak ilgili vakıflar için satın alınan un, buğday, sadeyağ, pirinç, bal, zeytinyağı, tuz, safran ve karabiber gibi gıda maddelerinin fiyatlarını ortaya koymuş, 16. Yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın ilk yarısına kadar meydana gelen değişimi incelemiştir.[7]

Farklı bölgelerdeki vakıflar konusunda yaptığı araştırmalarla tanınan Kayhan Orbay da fiyat endeksleri konusuna eğilmiştir. Orbay, birçok farklı vakfın muhasebe defterlerini inceleyerek özellikle gıda maddelerinin fiyatlarını ortaya koymuş, bu alanda neler yapılması gerektiğine dair önerilerde bulunmuştur.[8]

Konuya dair zikredeceğimiz son çalışma Rahime Hülya Öztürk'e aittir. Öztürk, Konya'daki II. Selim Vakfı İmareti ile Mevlâna Celaleddin-i Rûmî Vakfı ve imaretine ait muhasebe defterlerindeki verileri esas alarak 1593-1651 yılları arasında gıda maddelerinin fiyatlarını analiz etmiştir.[9]

3 Barkan 1970: 557-607. Bu makalenin İngilizcesi için bkz. Barkan 1975: 3-28.
4 Pamuk 2010: 85.
5 Pamuk 2000a.
6 Faroqhi 2004: 253-258.
7 Güran 2006: 44 vd.
8 Kayhan Orbay'ın konu hakkındaki çalışmalarından bazıları şunlardır: Orbay 2007: 3-48, 2008: 85-96, 2010: 191-199, 2013: 31-50.
9 Öztürk 2017.

1. VAKIF MUHASEBE DEFTERLERİNE GÖRE FİYATLAR

Bu çalışmada da 1593-1651 yılları arasında Konya'daki fiyat artışları vakıf muhasebe defterlerinden elde edilen veriler ışığında ele alınacaktır. Çalışmanın kaynağını Mevlâna Celaleddin-i Rumi Vakfı İmarethanesi ile Sultan II. Selim Vakfı İmarethanesine ait vakıf muhasebe defterleri oluşturmaktadır. Bahsedilen defterler, adı geçen vakıfların imaretlerinde pişirilen yemekler için satın alınan gıda maddelerinin miktar ve fiyatlarını içermektedir. Bu defterlerde sadece satın alınan ürünlerin fiyatları değil, vakıflar tarafından satılan gıda maddelerinin fiyatları da bulunmaktadır. Çünkü adı geçen vakıflar, kendilerine ait arazilerden alınması gereken bazı vergileri aynî olarak toplamaktaydı ve zaman zaman ihtiyaç fazlası olan kısmı piyasaya satmaktaydı. Dolayısıyla vakfa ait muhasebe defterlerinde, yapılan bu satışlara dair bilgiler de bulunmaktadır.

1593-1651 yılları arasında gıda maddelerindeki fiyat artışlarını ölçmek üzere öncelikle bir ürün sepeti oluşturulmuştur. Ürün sepetindeki gıda maddeleri şunlardır: 2 kile buğday, 1 kile arpa, 5 kıyye pirinç, 3 kıyye sadeyağ, 2 kıyye zeytinyağı. Adı geçen gıda maddelerinin 1593-1651 yılları arasında muhasebe defterlerinde düzenli olarak yer almaları, ürün sepetinde bulunmalarının temel nedenidir. Sepetteki ürünlerden biri olan zeytinyağına ait ilk üç yıllık veriler bulunmadığından 1596'dan itibaren sepete dahil edilmiştir. Sadeyağ fiyatlarına ise 1639'dan sonra rastlanmadığı için bu tarihten sonra sepetten çıkarılmıştır. Diğer tüm değişkenler incelenen dönem olan 1593-1651 yılları arasında gözlenmiştir. Verilerin başlangıç yılı olan Hicri 1002 yılının ilk günü 27 Eylül 1593'e denk geldiğinden incelenen dönemin ilk yılı 1593-94 olarak belirlenmiştir. Sepeti oluşturan mallara ait verilerin olmadığı yıllarda eksik olan fiyatlar interpolasyon yöntemiyle tamamlanmıştır.

Yapılan ekonometrik işlem ve analizlerden sonra söz konusu dönemde sepetteki ürünlerin akça cinsinden ve gram gümüş cinsinden değişimi ortaya konulmuştur.

Tablo 1. *Konya Gıda Malları Sepet Endeksi*

Tarih	Akçenin Gümüş İçeriği (Gram)	Akçe Cinsinden Fiyat	Gram Gümüş Cinsinden Fiyat
1593-1594	0,34200	100	100
1594-1595	0,34200	147.5585	147.5586
1595-1596	0,22500	174.8136	115.009
1596-1597	0,22500	136.8988	90.57245
1597-1598	0,22500	126.8362	84.43331
1598-1599	0,22500	126.8084	84.84319
1599-1600	0,28800	138.3396	110.1528
1600-1601	0,28800	146.893	123.6995
1601-1602	0,28800	182.692	155.032
1602-1603	0,28800	222.1202	188.7318
1603-1604	0,28800	263.444	223.5231
1604-1605	0,28800	304.9294	258.1304
1605-1606	0,28800	344.8425	291.2778

1606-1607	0,28800	381.4495	321.6898
1607-1608	0,28800	413.0165	348.0907
1608-1609	0,28800	374.5142	315.6451
1609-1610	0,28800	338.7862	285.5683
1610-1611	0,28800	198.8764	167.8306
1611-1612	0,28800	164.0172	138.5753
1612-1613	0,28800	153.4617	129.7532
1613-1614	0,28800	158.9982	134.3968
1614-1615	0,28800	209.3107	176.6091
1615-1616	0,28800	136.2362	114.7268
1616-1617	0,28800	135.9279	113.8795
1617-1618	0,27900	131.5715	108.4592
1618-1619	0,27900	135.2159	108.4202
1619-1620	0,27900	150.9269	119.7346
1620-1621	0,27900	182.0174	139.7624
1621-1622	0,22500	262.7806	178.7842
1622-1623	0,16200	278.5148	154.8874
1623-1624	0,11700	189.955	103.1722
1624-1625	0,27900	166.0856	133.8392
1625-1626	0,27900	193.1437	151.5724
1626-1627	0,27900	228.5089	167.2516
1627-1628	0,22500	254.6983	177.1792
1628-1629	0,22500	264.8262	180.1347
1629-1630	0,22500	265.4066	177.6183
1630-1631	0,22500	259.0571	170.0138
1631-1632	0,22500	229.4776	145.1595
1632-1633	0,19800	208.9773	125.5519
1633-1634	0,19800	222.6687	128.3063
1634-1635	0,18000	243.2494	134.8363
1635-1636	0,18000	267.6282	143.96
1636-1637	0,18000	292.7139	154.4956
1637-1638	0,18000	315.4155	165.2611
1638-1639	0,18000	332.6416	175.0746
1639-1640	0,16200	211.3363	114.9874
1640-1641	0,27900	216.8793	122.756
1641-1642	0,27900	221.3922	130.8748
1642-1643	0,27900	225.0035	139.2102
1643-1644	0,27900	227.8421	147.6286
1644-1645	0,27900	230.0366	155.9967
1645-1646	0,27900	231.7158	164.1807
1646-1647	0,27900	233.0084	172.0473
1647-1648	0,27900	234.0431	179.4629

1648-1649	0,27900	234.9486	186.294
1649-1650	0,27900	235.8537	192.407
1650-1651	0,27900	216.0073	176.2166

Kaynak: BOA, MAD.d. 4706.

Grafik 1. *Ürün Sepetindeki Akçe Cinsinden Değişim*

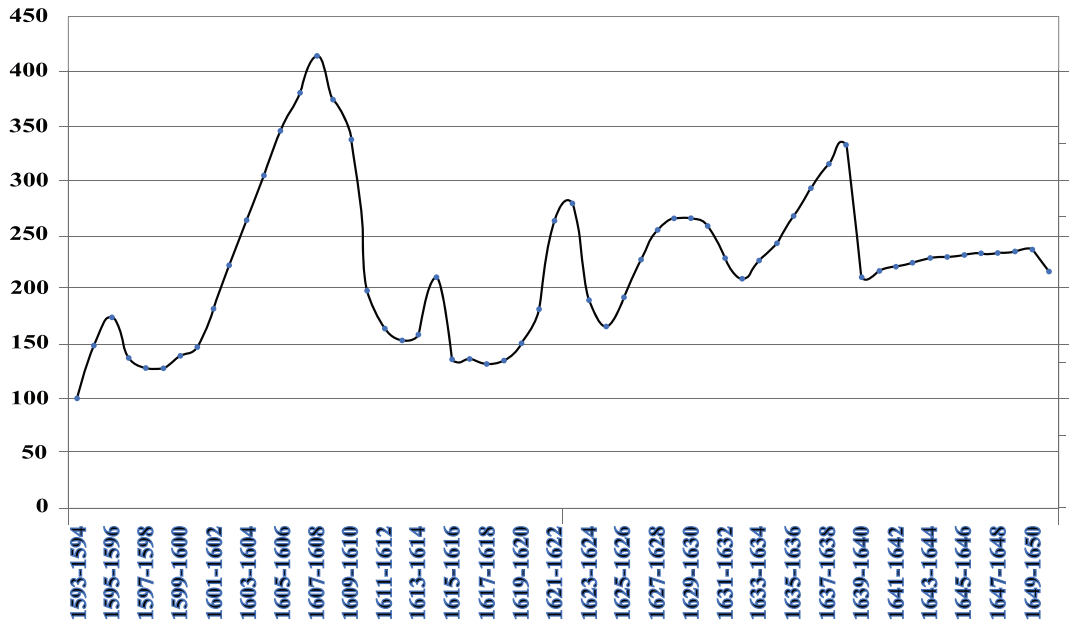

Kaynak: BOA, MAD.d 4706.

Grafik 2: *Ürün Sepetindeki Gram Gümüş Cinsinden Değişim*

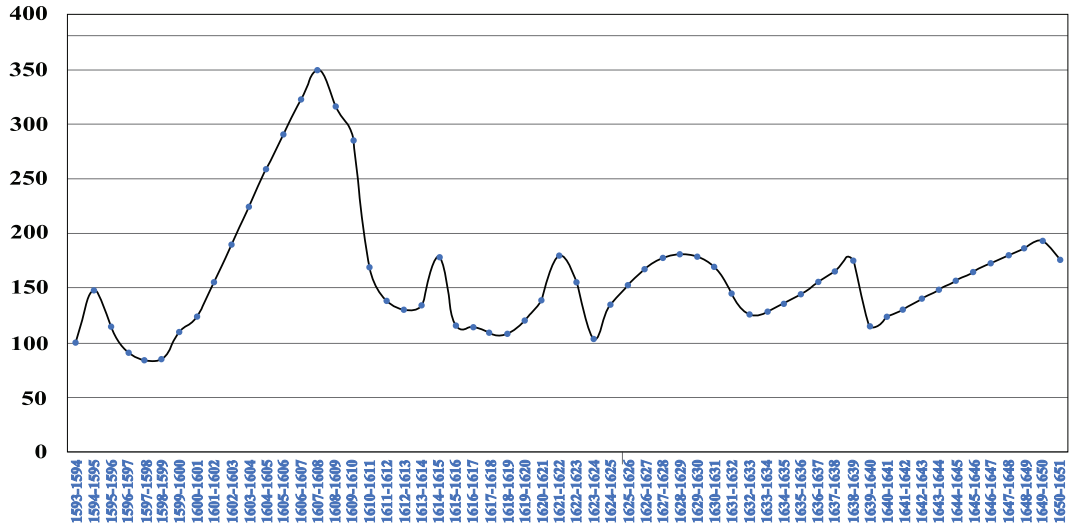

Kaynak: BOA, MAD.d. 4706.

Sepet ürünleri hesaplanırken, fiyat bilgisi elde edilen ilk sene 100 olarak kabul edilip, geri kalan yıllar bu baz yılına göre hesaplanmıştır. 1593-94'te 100 olan referans değeri 1650-51'de 216'ya yükselmiştir.

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere, 1593-94'ten 1651 yılına kadar ürün sepetinde yer alan gıda maddelerinin fiyatı akça cinsinden yaklaşık 2,16 misli, gram gümüş cinsinden yaklaşık 1,76 katı artmıştır. Endeks incelendiğinde, 1595 ve 1596 yıllarında artış eğiliminde olduğu, 1597'den itibaren düşüşe geçtiği ve 1602'den sonra ciddi yükselişlerin olduğu görülmektedir. 1611-1621 arasında düşüş eğiliminde olan fiyatlar 1638'de yeniden yükselmeye başlamış ve 1639'da başlangıca göre yaklaşık 3,3 misli artmıştır. 1640'tan 1651'e kadar geçen sürede ise fiyatlar nispeten istikrar kazanmıştır.

Aynı kaynakları kullanarak Konya'daki fiyat artışlarını inceleyen Rahime Hülya Öztürk aynı dönemde farklı fiyat artışlarının olduğunu tespit etmiştir.[10] Öztürk'e göre 1593-1651 arasında Konya'da fiyat endeksi 100'den 363'e çıkmıştır. Bizim bulduğumuz oranla Öztürk'ün oranı arasındaki fark nereden kaynaklanmaktadır? Bu durumun üç nedeni olabilir. Bunlardan ilki ve belki de en önemlisi ürün sepetinde farklı ürünlerin kullanılmasıyla ilgilidir. Öztürk'ün sepetinde buğday, arpa, et, bal, sadeyağ ve pirinç mevcutken bizim sepetimiz buğday, arpa, pirinç, sadeyağ ve zeytinyağından oluşmaktadır. Hesaplamaya konu olacak düzeyde yeterli gözlem olmadığı için et ve balı sepete koymayıp hakkında yeterince gözleme sahip olduğumuz zeytinyağını koymayı tercih ettik. Ancak önceki yıllara ait veri olmadığı için zeytinyağı 1596'dan sonra sepete dahil edilmiştir. Sadeyağ için de benzer bir durum söz konusudur. 1639'dan sonra sadeyağ fiyatlarına rastlanmadığından bu tarihten sonra zorunlu olarak sepetten çıkarılmıştır. İkinci neden Öztürk ile bizim verileri seçerken sergilediğimiz yaklaşım farkı ile ilişkili olabilir. Öztürk, bir malın fiyatının önceki yıla nazaran %100'den fazla arttığı ya da %50'den fazla azaldığı durumlarda eğer ilerleyen yıllarda yeni fiyat düzeyi kullanılmamışsa bu fiyatın endekse dahil edilmediğini belirtmektedir.[11] Bizim çalışmamızda elde edilen tüm fiyatlar endekse dahil edilmiştir. Üzerinde durulması gereken son nokta uygulanan ekonometrik yöntemlerdir. Öztürk, veri bulunmayan yıllara için regresyon metodunu kullanmıştır. Bu çalışmada ise interpolasyon tercih edilmiştir.

Şevket Pamuk'un çalışmasındaki rakamlar ile bu bölümde elde ettiğimiz rakamlar mukayese edildiğinde farklı sonuçların ortaya çıktığı gözlenmektedir. 1593-1651 yılları arasında İstanbul gıda fiyatları endeksi 1,3 misli artarken, Konya'da 2,16 misli artış gerçekleşmiştir. Bu artışın ürün sepetindeki farklardan ve yerel şartlardan kaynaklandığını düşünmekteyiz.

2. FİYAT ARTIŞLARININ NEDENLERİ

Fiyat artışlarının arkasında devalüasyon, savaş, kuraklık, kıtlık, nüfus artışı ya da azalışı gibi çok farklı nedenler bulunabilir. İncelenen dönem devalüasyonların, Celali isyanlarının ve iklim krizlerinin sıkça yaşandığı bir zaman dilimine denk gelmektedir. Nitekim bu evrede Osmanlı parası üzerinde çok sayıda işlem gerçekleştirilmiştir. Bilindiği üzere devalüasyon, devletlerin faz-

10 Öztürk 2017: 189-190.
11 Öztürk 2017: 188.

ladan parasal kaynak bulmak amacıyla başvurduğu yöntemlerden biridir. Osmanlı Devleti de başka devletler gibi ihtiyaç duyduğunda devalüasyon yapmaktan geri kalmamıştır. Nitekim, Osmanlı tarihindeki bilinen ilk devalüasyon 1444'te yapılmış ve bunu 1451, 1460, 1470, 1475, 1481, 1491 ve 1566'dakiler izlemiştir.[12] Yaklaşık yirmi yıl sonra yani 1585-86'da Osmanlı tarihinin en büyük devalüasyonlarından biri gerçekleşmiştir.

17. yüzyılda da tağşişlere devam edilmiştir. 1600'de bu yüzyılın ilk tağşişi gerçekleşmiş[13], onu 1618'deki takip etmiştir.[14] Çok geçmeden 1624'te bir kez daha yeni bir ayarlamaya gidilmiştir.[15] Ardından 1640'ta yeni bir tashih işlemine girişilmiştir.[16] Konya Gıda Malları Sepet Endeksi'ndeki artışları gösteren tablo incelendiğinde ilk bakışta fiyat artışlarına devalüasyonların neden olduğu görülmektedir. Belirtmek gerekir ki, fiyat artışları devalüasyonların yapıldığı yıl değil birkaç sene sonra gerçekleşmiştir. Bunun nedeni belki de 1585-86 devalüasyonunda olduğu gibi, eski akçalarla değiştirilecek olan yeni paraların kesilmesi ve dağıtımı işlemi uzadığından[17] fiyat artışlarında da bir gecikme yaşanmış olabilir.

Genel olarak Osmanlı dönemindeki fiyat artışlarının en yoğun olduğu dönemlerden biri 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın başlarına denk gelmektedir. Güvenlik sorunlarının ve eşkıyalığın zirveye çıktığı ve Osmanlı tarihçilerinin "Celâlî İsyanları" olarak adlandırdığı[18] bu olaylar dizisi imparatorluğun pek çok yöresinde etkisini hissettirmiş ve pek çok sorunu da beraberinde getirmiştir. Bu nedenle, Celâlî İsyanları, siyasi, askeri, ekonomik ve toplumsal açıdan Osmanlı tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Celalîlerin yolları kesmesi iaşe sisteminin ve ticari faaliyetlerin aksamasına, yerleşim yerlerine saldırması ise özellikle köylülerin yerlerini terk ederek[19] üretimin azalmasına hatta durmasına yol açmıştır. Bununla da kalmamış, Celalî isyanları sırasında ekili tarım arazileri de zarar görmüştür. Bütün bu gelişmelerin fiyat artışlarına neden olacağı kolaylıkla tahmin olunabilir.

Konya ve çevresinde çok geniş araziler bulunmasına rağmen bunların önemli bir kısmı bataklık veya otlak olduğundan ekilebilir arazi miktarı sınırlıydı. Üstelik ekilen arazilerden elde edilen verim de hayli düşüktü.[20] Bu nedenle en ufak bir zahire sıkıntısında büyük sorunlar yaşanabiliyor[21] ve gıda maddelerindeki fiyat artışları kaçınılmaz hale gelebiliyordu.

Gıda maddelerinin arzında yaşanan daralmaların arkasında kuraklık, çekirge istilası, sel gibi çok sayıda etken yatmakla birlikte asıl nedenin iklimde meydana gelen değişmeler olduğu söylenebilir. Yapılan yeni araştırmalara bağlı olarak, son yıllarda bazı tarihçiler, sadece kıtlıkların değil, dünyanın başka yerlerinde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelen siyasi, askeri

12 Pamuk 2000b: 51-52 ve 68.
13 Örneğin bkz. Barkan 1970: 575.
14 Aykut 1991: 355-356.
15 Aykut 1991: 358; Barkan 1970: 577.
16 Aykut 1991: 359.
17 Ergenç 1978: 86-97.
18 Celalî İsyanları hakkında bkz. Akdağ 2013; Griswold 2000; Barkey 2011.
19 1600-1650 yılları arasında Konya'daki köylerin neredeyse %40'ı ortadan kalmıştır. Celalî isyanları bu durumun tek nedeni olmasa da aralarında bir bağ olduğu açıktır. Geniş bilgi için bkz. Yiğit 2017: 381.
20 Tuş 1993: 227-228.
21 Konya ve çevresinde 16. ve 17. yüzyıllarda yaşanan tarımsal krizler ve etkileri hakkında bkz. Faroqhi 2004: 235 vd.

ve ekonomik olayların arkasında Küçük Buzul Çağı'nın olumsuz etkilerinin yattığını iddia etmektedirler. Kabaca 1300 ile 1850 yılları arasında küresel boyutta meydana gelen iklim değişiklikleri Küçük Buzul çağı olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemde sıcaklıklar yaklaşık olarak 1,5 °C düşmüştür. Belirtmek gerekir ki, Küçük Buzul Çağı'nın en önemli özelliği sadece sıcaklık düşüşleri değil beklenmeyen zamanlarda sıcaklıkların aniden yükselmesidir.[22] Nitekim Küçük Buzul Çağı, tarihsel iklimbilimciler tarafından soğuk yazlar ve sert kışların yaşandığı bir dönem şeklinde tanımlanmaktadır.[23] 16. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu da İngiltere, Rusya ve Çin gibi Küçük Buzul Çağı'nın etkisi altına girmiştir. Özellikle 1580-1610 arasında şiddetli bir şekilde hissedilen Küçük Buzul Çağı'na özgü olaylar, neredeyse bütün 17. yüzyıl boyunca etkisini göstermeye devam etmiştir. Aşırı sert geçen kışlar, ardından gelen aşırı yağmurlar ve kıtlıklar, İmparatorluğun askeri, siyasi ve ekonomik düzenini alt üst etmiş,[24] gıda maddelerinin fiyatlarının artmasına neden olmuştur.

Görüldüğü üzere 1593-1651 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun genelinde olduğu gibi Konya'da da meydana gelen fiyat artışlarının arka planında Amerikan gümüşünün etkisinden ziyade devalüasyon, iklim krizi, kıtlık gibi birçok neden bulunmaktadır.

SONUÇ

Bu çalışmada Konya'da bulunan Mevlâna Celaleddin-i Rumi Vakfı İmarethanesi ile Sultan II. Selim Vakfı İmarethanesi'nde pişirilen yemekler için satın alınan (ihtiyaç fazlası olması durumunda vakıf yönetimi tarafından satılan) gıda maddelerinin fiyatlarının yer aldığı vakıf muhasebe defterlerindeki bilgilere dayanarak 1593-1651 yılları arasında Konya'da meydana gelen fiyat artışları ele alınmıştır. Bu amacı gerçekleştirmek üzere, 2 kile buğday, 1 kile arpa, 5 kıyye pirinç, 3 kıyye sadeyağ, 2 kıyye zeytinyağından meydana gelen bir ürün sepeti oluşturulmuştur. Sadeyağ fiyatlarına ise 1639'dan sonra rastlanmadığı için bu tarihten sonra sepetten çıkarılmıştır. Diğer tüm değişkenler incelenen dönem olan 1593-1651 yılları arasında gözlenmiştir. Verilerin başlangıç yılı olan Hicri 1002 yılının ilk günü 27 Eylül 1593'e denk geldiğinden incelenen dönemin ilk yılı 1593-94 olarak belirlenmiştir. Gıda maddelerinin endeks içindeki oranları imaretlerin yıl içindeki alımlarına göre ağırlıklı ortalamaları alınarak belirlenmiştir. Sepeti oluşturan mallara ait verilerin olmadığı yıllarda eksik olan fiyatlar interpolasyon yöntemiyle doldurulmuştur.

1593'ten 1651 yılına kadar ürün sepetinde yer alan gıda maddelerinin fiyatı akça cinsinden yaklaşık 2,16 misli, gram gümüş cinsinden yaklaşık 1,76 katı artmıştır. Bahsedilen fiyat artışların nedenleri de ayrıca tartışılmıştır.

KAYNAKÇA

Araştırma ve İncelemeler

Akdağ, M. 2013. *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celâlî İsyanları"*, (2. Baskı) Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

22 Gönençgil ve Güneyi 2016: 10.
23 White 2013: 185.
24 White 2013: 195 vd.

Aykut, N. 1991. “Osmanlı İmparatorluğu’nda XVII. Asır Ortalarına Kadar Yapılan Sikke Tashihleri” *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, İ.Ü.E.F. Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul: 343-360.

Barkan, Ömer L. 1970. “XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye’de Fiyat Hareketleri” *Belleten* 34 /136*:* 557-607.

Barkan, Ömer L. 1975. “The Price Revolution of 16th Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East” *International Journal of Middle East Studies* 6: 3-28.

Barkey, K. 2011. *Eşkıyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, (çev.) Zeynep Altok, (2. Baskı) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Ergenç, Ö. 1978. “XVI. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Parası Üzerinde Yapılan İşlemlere İlişkin Bazı Bilgiler” *ODTÜ Gelişme Dergisi 1978 Özel Sayısı*: 86-97.

Faroqhi, S. 2004. *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, (çev.) Neyyir Kalaycıoğlu, (4. Baskı) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Gönençgil, B., Güneyi, V. 2016. “Çevre Tarihi Açısından Küçük Buzul Çağı ve Sosyal Etkileri” *TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu*, Ankara: 10-25.

Griswold, William J. 2000. *Anadolu’da Büyük İsyan 1591-1611*, (çev.) Ülkün Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Güran, T. *Ekonomik ve Malî Yönleriyle Vakıflar, Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları*, Kitabevi, İstanbul 2006.

Orbay, K. 2007. “Structure and the Content of the Waqf Account Books as sources for Ottoman Economic and Institutional History” *Turcica, Revue D’Etudes Turques* 39: 3-48.

Orbay, K. 2008. “Tarihsel Fiyatların Elde Edilmesi ve Endekslemeler Konusunda Bazı Notlar” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 48/1: 85-96.

Orbay, K. 2010. “Fiyat Devrimi ve Geç 16. yy. ve 17. yy. içinde Anadolu’da Fiyat Değişimleri” *Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri* II, (ed.) Rahmi D. Özbay, Fahri Solak, Yaşar Bülbül ve Gülfettin Çelik. İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul:191-199.

Orbay, K. 2013. “Account Books of the Imperial Waqfs (Charitable Endowments) in the Eastern Mediterranean (15th to 19th Centuries)” *Accounting Historians Journal* 40/1: 31-50.

Öztürk, Rahime H. 2017. *16. Yüzyıl Fiyat Devriminin Konya Ekonomisi Üzerinde Yarattığı Etkiler*, Nobel Bilimsel Eserler, Ankara.

Pamuk, Ş. 2000a. İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara.

Pamuk, Ş. 2000b. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, (2. Baskı) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Pamuk, Ş. 2010. *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, (çev.) Gökhan Aksay, (3. Baskı) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Tuş, M. 1993. *Sosyal ve Ekonomik Açıdan Konya (1756-1856)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

White, S. 2013. *Osmanlı'da İsyan İklimi, Erken Modern Dönemde Celâli İsyanları*, (çev.) Nurettin Elhüseyni, Alfa Tarih, İstanbul.

Yiğit, İ. 2017. "İskândaki Kararsızlık: Doğal Afetler ve Kaybolan Yerleşmeler (XVI-XX. Yüzyıl Manisa-Konya Çevresi Örneği)" *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 26: 329-364.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, MAD.d: Maliyeden Müdevver Defterler 4706.

16

18. YÜZYILDA BURSA'DA BUĞDAY FİYATLARI

*Sema Keleş Yıldız**

GİRİŞ

Buğday Osmanlı tarımının en önemli ürünlerinden bir tanesiydi. Halkın, sarayın ve ordunun iaşesinde başta gelen gıda ürünleri arasındaydı. Buğdayın önemi devlet tarafından ihracatı yasak olan mallar arasında bulunmasından da anlaşılmaktadır.[1] Buğday fiyatlarında yukarı yönde meydana gelen bir değişim gelir düzeyi ne olursa olsun halkın her kesiminden kişilerin refahını etkileyebilirdi. Bu nedenle çalışmada özellikle buğday fiyatları üzerinden bir değerlendirme yapılmış; 18. yüzyılda Bursa'nın iktisadi durumunun fiyatlar üzerinden değerlendirilmesini amaçlanmıştır.

Osmanlı iktisat tarihi literatüründe 18. yüzyıl üzerine yapılan araştırmalar incelendiğinde yüzyılın ilk yarısında Osmanlı ekonomisinde bir canlanma yaşandığı, ikinci yarısında ise bu olumlu havanın değişmeye başladığı açıkça görülmektedir.[2] Yüzyılın ikinci yarısında yaşanan savaşlar ve ağır yenilgiler, nispeten sulh ile geçen ilk döneme göre daha olumsuz bir seyri de beraberinde getirmiştir. Bir yüz yıl içinde yaşanan bu değişimin, iktisadi hayata nasıl yansıdığının tespitinin bir yolu fiyat değişimlerini incelemektir. Bu bağlamda, çalışmada 18. yüzyılda Bursa'da, en önemli temel gıda ürünlerinden bir tanesi olan buğday fiyatları üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır. Çalışmada Bursa kentinin seçilmesinde hem imparatorluğun en büyük ve en önemli kentlerinden bir tanesi olması; hem de üretim hacmiyle başkent İstanbul'un iaşesinde önemli bir rol oynaması etkili olmuştur. Ayrıca literatürde Bursa üzerine yapılmış çalışmalar incelendiğinde 18. yüzyılın özellikle ilk yarısına ait çok fazla çalışma olmaması 18. yüzyılda Bursa'nın araştırılmasını tetikleyen bir diğer unsurdur.

Çalışmada temel kaynaklar olarak Bursa Şer'iyye Sicilleri içerisinde yer alan müstakil tereke defterleri kullanılmıştır. Diğer arşiv belgeleri, ikincil kaynaklar ve seyahatnamelerle terekelerden elde edilen bulgular desteklenmeye çalışılmıştır. İSAM (İslâm Araştırmaları Merkezi) Kadı Sicilleri Kataloğunda 18. yüzyıla ait (h. 1112-1215 yılları aralığına ait) 156 adet, Osmanlı Arşivi Meşihat

* *Dr. Öğretim Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, Rize/Türkiye, sema.keles@erdogan.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6096-3798.*

1 Tabakoğlu 2015: 397.

2 Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyılın ilk yarısında meydana gelen, iktisadi ve mali yapıdaki olumlu gelişmeler için bkz. Genç 2012: 213-214; Tabakoğlu 2015: 407; Pamuk 2010: 156, 2007: 21-22, 2000: 14-15; Özvar 2006: 221.

fonunda ise 159 adet Bursa Şer'iyye Sicili taranmaktadır. Bu siciller incelenmiş olup müstakil bir biçimde tutulmuş 56 adet tereke defteri tespit edilmiştir. Bu defterler arasından fiyatlar üzerinde etkili olan savaş dönemleri, tağşiş yapılan yıllar ve afet yılları da göz önünde bulundurularak seçilen 32 adet defterden buğday fiyatlarına ilişkin veriler toplanmıştır. Defter noksanlığı nedeni ile 37 yıllık (1701, 1702, 1712-1714, 1717-1732, 1744-1750, 1766-1767, 1769-1775) bir boşluk mevcuttur ve bu nedenle önemli görülen bir tarihe denk gelse de bu aralıklar için bir değerlendirme söz konusu olamamıştır. Ayrıca kaynakların fiziki koşulları nedeni ile net olmayan veya okunamayan veriler çıkarıldıktan sonra analizler yapılmış; elde edilen 44 yıla ait yıllık ortalamalar üzerinden Bursa'da buğday fiyatlarının seyri ortaya konmaya çalışılmıştır.

Terekelerden elde edilen buğday fiyatları hem aritmetik hem de ağırlıklı ortalamaları alınarak hesaplanmış olup; gram gümüş cinsinden de veriler oluşturularak enflasyondan arındırılmış hali de verilmeye çalışılmıştır.[3] Ek olarak, verilerin başladığı 1703 yılı baz alınarak endeksler oluşturulmuş, böylece fiyat değişimlerinin daha rahat görülmesi amaçlanmıştır. Şevket Pamuk'un İstanbul için oluşturduğu istatistikler kullanılarak iki şehirde buğday fiyatları karşılaştırmalı olarak incelenmiş ve son olarak İstanbul'daki ırgat ve rençper ücretleri üzerinden fiyatlardaki değişimin halkın satın alma gücü üzerindeki etkisi ortaya konmaya çalışılmıştır.[4]

18. YÜZYILDA BURSA'DA BUĞDAY FİYATLARI

Terekelerden elde edilen veriler ışığında buğday fiyatlarının yıllara göre ağırlıklı ortalaması ve aritmetik ortalaması akçe cinsinden hesaplanmış olup, aritmetik ortalamaların gram gümüş cinsinden değerleri de ayrı ayrı hesaplanmıştır. Ayrıca bu değerler 1703 yılı baz alınarak birer endeks oluşturulmuş ve EK 1'de sunulan tabloda verilmiştir.

Bursa terekelerinde zaman zaman 1000, 2000 hatta 2500 kilelere kadar ulaşan yüksek miktarlarda buğday kaydının var olması nedeniyle aritmetik ve ağırlıklı ortalamalarda bazı yıllarda birbirinden ciddi farklılaşmalar olduğu görülmüştür. Terekelerde bulunan yüksek miktardaki buğday verilerinin ağırlıklı ortalamayı daha az güvenilir bir veri haline getirmesi nedeniyle analiz ve yorumlar aritmetik ortalama üzerinden yapılmıştır.

Aşağıda verilen tabloda 18. yüzyıl için elde edilen 44 yıla ait buğday verilerinin aritmetik ortalamaları ve bu değerler üzerinden oluşturulan endeks sunulmuştur.

Tablo 1. *18. Yüzyılda Bursa'da Buğday Fiyatları (Akçe/Kile)*

Yıl	Fiyat	Endeks	Yıl	Fiyat	Endeks	Yıl	Fiyat	Endeks
1703	19,6	100	1740	55,7	284,2	1778	108,3	552,6
1704	19,3	98,5	1741	75	382,7	1779	97,9	499,5
1705	33	168,4	1742	29,8	152,0	1784	108,6	554,1

3 Akçenin gram gümüş içeriği için bkz. Pamuk 2000.
4 İşçi Fiyatları için kaynak bkz. Pamuk 2000.

1706	30,4	155,1	1743	33,2	169,4	1786	77	392,9
1707	22,8	116,3	1751	47,4	241,8	1787	95,19	485,7
1708	19,4	99,0	1755	70	357,1	1788	211,7	1080,1
1709	14,8	75,5	1756	65,2	332,7	1789	240,9	1229,1
1715	29,1	148,5	1758	120	612,2	1790	198,8	1014,3
1716	26	132,7	1761	60	306,1	1791	134,5	686,2
1733	53,3	271,9	1762	58	295,9	1792	126,8	646,9
1734	55,9	285,2	1764	48,8	249,0	1793	240	1224,5
1735	43,6	222,4	1765	62,2	317,3	1797	156,1	796,4
1736	45,7	233,2	1768	58,7	299,5	1798	105,7	539,3
1737	47,9	244,4	1776	120	612,2	1799	120	612,2
1738	50	255,1	1777	109,3	557,7			

Kaynak: Bursa Şer'iyye Sicilleri (BŞS) B/156, B/159, B/160, B/163, B/165, B/167, B/172, B/174, B/178, B/183, B/188, B/190, B/191, B/198, B/206, B/213, B/214, B/222, B/223, B/229, B/232, B/233, B/237, B/238, B/239, B/241, B/244, B/248, B/261, B/262, B/268, C/15.

Tabloda görüldüğü üzere buğday fiyatlarında genel olarak yüzyılın sonlarına doğru ivme kazanan bir artış eğilimi olduğu rahatça söylenebilir. Bu genel artış eğiliminin süreklilik arz etmediğini ve zaman zaman yerini fiyatlarda gerilemeye bıraktığını da belirtmek gerekir. Bu dalgalanmaların nedenleri üzerinde daha ayrıntılı olarak durmadan önce fiyat artışlarının daha rahat görülebilmesi adına hem nominal hem de reel değerlerdeki değişimleri gösteren aşağıdaki grafikler oluşturulmuştur.

Grafik 1. *18. Yüzyılda Bursa'da Buğday Fiyatları (Akçe/Kile)*

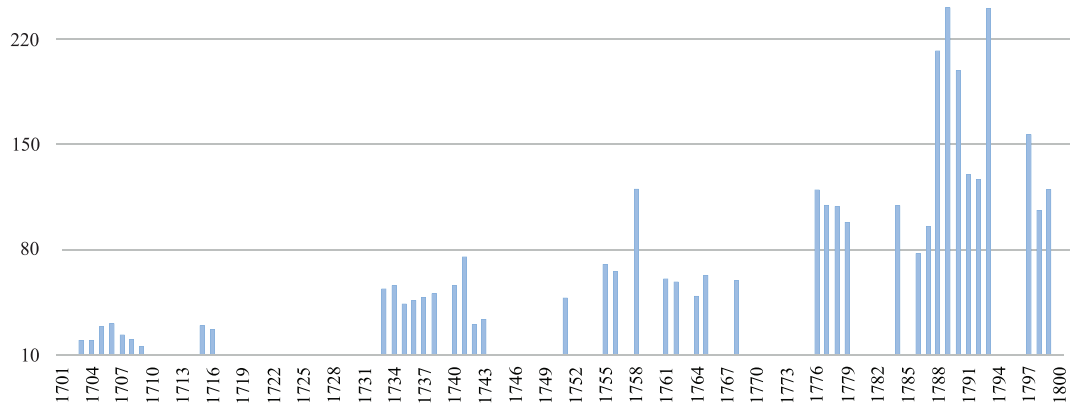

Kaynak: BŞS B/156, B/159, B/160, B/163, B/165, B/167, B/172, B/174, B/178, B/183, B/188, B/190, B/191, B/198, B/206, B/213, B/214, B/222, B/223, B/229, B/232, B/233, B/237, B/238, B/239, B/241, B/244, B/248, B/261, B/262, B/268, C/15.

Grafik 2. *18. Yüzyılda Bursa'da Buğday Fiyatları (Gram Gümüş/Kile)*

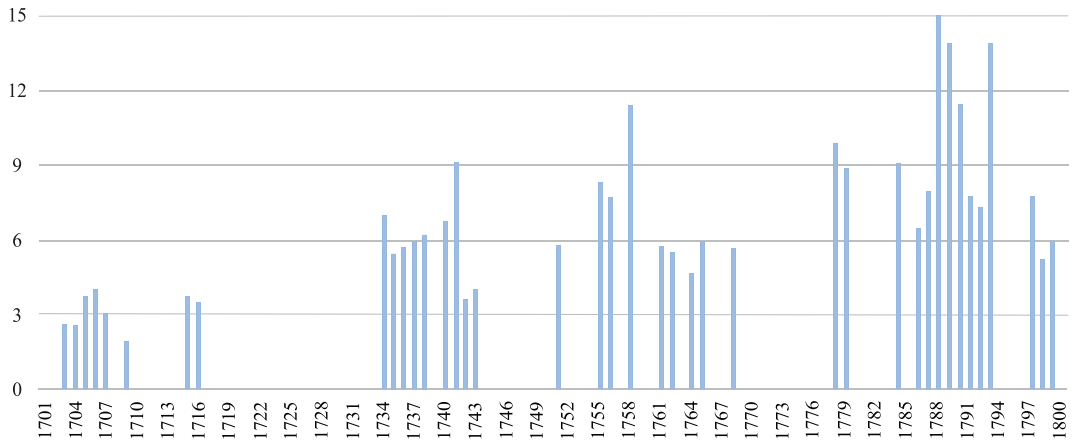

Kaynak: BŞS B/156, B/159, B/160, B/163, B/165, B/167, B/172, B/174, B/178, B/183, B/188, B/190, B/191, B/198, B/206, B/213, B/214, B/222, B/223, B/229, B/232, B/233, B/237, B/238, B/239, B/241, B/244, B/248, B/261, B/262, B/268, C/15. Akçenin gram gümüş içeriği için Pamuk 2000 eserinden faydalanılmıştır.

Grafikler ve tablo incelendiğinde yüzyıl boyunca buğday fiyatlarında dalgalanmalar olmakla birlikte genel olarak bir artış eğilimi olduğu görülmektedir. Göze ilk çarpan dalgalanma yüzyılın başlarında meydana gelmiştir. Buğday fiyatı 1703 yılında 19,6 akçe ve 1704 yılında 19,3 akçe iken, 1705 yılında 33 akçeye yükselmiştir. 1706'da 30,4 akçeye düşse de hala yüksek seviyelerde olan buğday fiyatı, 1707 yılından itibaren hızla düşmeye başlayarak 1709 yılına gelindiğinde 6 yıl önceki seviyesinin de altına inmiştir.

1705 yılında Bursa'da bir deprem meydana gelmiş, ancak o zaman Bursa'yı ziyaret eden seyyah Paul Lucas'ın seyahat notlarından anlaşıldığı üzere bu deprem can kaybına sebep olmamış, yalnızca bir düzine kadar evin yıkılması ile sonuçlanmıştır.[5] Buradan hareketle büyük bir tahribatın olmadığını ve bu depremin üretimi sekteye uğratması ya da fiyatları yukarı çekecek şekilde bir etkisinin olmadığını söylemek mümkündür.

1705 yılında meydana gelen artışı parasal politikalarda aramak yanlış olmayacaktır. Nitekim para üzerine yaptığı önemli çalışmasında Halil Sahillioğlu 1706 yılında buğday fiyatlarında artış olduğunu söylemekte ve bunu 1705'teki akçe ve parenin ayarlanmasına bağlamaktadır.[6] 1705'te parenin gümüş içeriği 0,491 gramdan 0,436 grama düşürülmüş, yine akçede de ayar yapılmıştır.[7] Ancak Bursa'da buğday fiyatı artışlarının aslında daha çok 1705 yılının son ayında ortaya çıktığı ve 1706 yılında hala yüksek seviyede olsa da gerilemeye başladığı terekelerden elde edilen veriler ışığında rahatlıkla görülmektedir. 1705 yılında Bursa'da sene başında 24 akçe seviyelerinde olan

5 Paul Lucas, Voyage du Sieur Paul Lucas, fait en MDCCXIV etc. Par ordre de Louis XIV dans la Turquie, l'Asie, Sourie, Palestine, Haute et Egypte, etc. Cilt 1-2, Amsterdam Aktaran: Lowry 2004: 102-103.

6 Sahillioğlu 1965: 127.

7 Sahillioğlu 1965: 127.

buğday fiyatının aralık ayı sonunda önce 40 akçe (24 Aralık) sonrasında 90 akçeye (27 Aralık) kadar yükseldiği görülmektedir. Bu noktada şu hususu belirtmek gerekir ki aralık ayı bu sene aynı zamanda hicri Ramazan ayına denk gelmektedir. Özellikle insanların daha rahat ve huzurlu bir ramazan geçirmeleri için Şaban ayında narhlar yeniden tayin edilirdi.[8] Buna rağmen Ramazan ayında buğday fiyatlarında böyle bir artışın vuku bulması fiyatlar üzerinde ciddi bir baskıya işaret etmektedir. Aşağıdaki grafikte yıl içindeki yükseliş verilmiştir.

Grafik 3. *1705 Yılı Buğday Fiyatları (Akçe)*

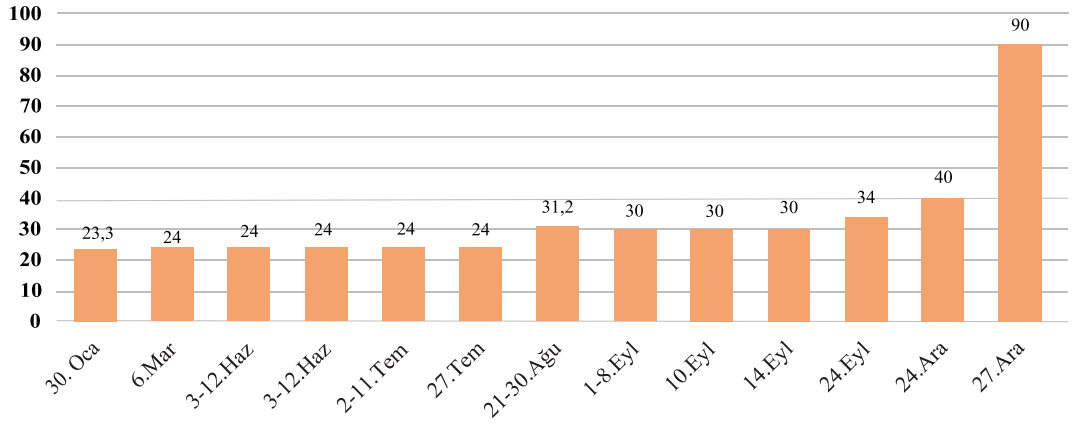

Kaynak: BŞS B/190.

Fiyatların 1706 yılının ağustos ayında 32 akçeye ve kasım ayına gelindiğinde 28,8 akçeye kadar gerilediği tespit edilmiştir. Buna göre 1706 yılında ortalama fiyatın 1705 öncesi döneme göre hala yüksek olduğu gözlemlenmekle birlikte düşüş eğilimine geçtiğini söylemek mümkündür. 1707 yılına gelindiğinde bu düşüş daha da belirgin hale gelmektedir.

1709 yılına gelindiğinde 14,8 akçeye kadar gerilediği görülen buğday fiyatlarının 1715 yılında yeniden yükselmiş olduğu dikkat çekmektedir. 1710 sonrasında 1711-1714 yılları arasında tereke defteri mevcut olmadığı için bu artışın tam olarak ne zaman başladığını kestirmek mümkün olmamaktadır. Ancak bu dönemde gerçekleşen Prut Savaşı (1711) ve 1714-1718 yıllarında Venedik ile yapılan savaş bu dönemdeki fiyat artışlarında etkili olmuş olabilir. Ayrıca Fransız sefirinin notlarında 1714 yılında bir hububat kıtlığı olduğu ve ekmek fiyatlarının oldukça yükseldiği yazmaktadır.[9]

Yine 1716 sonrasında 1733 yılına kadar tereke defteri bulunmadığı için Bursa üzerine bu aralıkta bir değerlendirme mümkün olmamıştır. 1733 yılına gelindiğinde buğdayın fiyatının yaklaşık 53,3 akçe olduğu gözlemlenmektedir. Bu dönemde tağşiş, isyan, İran ile savaşlar ve kıtlıklar yaşandığı bilinmektedir. Bu unsurların her biri başlı başına fiyatları yukarı yönde hareketlendirebileceği gibi, burada her bir olayın da yakın zamanlarda gerçekleşmiş olması fiyat artışlarının yaşanmasını olağan kılmaktadır. 1733 yılında İstanbul'da var olan kıtlığı belgeler üzerinden de izlemek

8 Kütükoğlu 1983: 9.
9 Sahillioğlu 1965: 129.

mümkündür. 1733 yılına ait bir muhasebe icmal defteri İstanbul'daki kıtlığın giderilmesi için Karesi ve Hüdavendigar vilayetlerindeki bazı kazalardan buğday mübayaası yapıldığını göstermektedir.[10] Anadolu ve Rumeli'de birçok şehir ve beldede meydana gelen çekirge istilâları, sert geçen kış ve koyun etinde azalış olması gibi nedenler bu dönemdeki kıtlıkların sebepleri arasında gösterilebilir.[11] Dönemin Fransız sefiri Marquis de Villeneuve 1729, 1731, 1732 ve 1733 yıllarına ait mektuplarında buğday fiyatı artışlarından bahsetmekte; bu bağlamda ihraç yasaklarının olduğundan, halkın fırın önünde birikip ufak tefek isyanlara neden olduğundan bahsetmektedir.[12] Özellikle 1733 yılına ait mektubunda fiyat artışlarının nedeni olarak 1730 Patrona Halil İsyanına ve İran Savaşlarına işaret eden sefir, İstanbul'da ordunun eksikliği nedeni ile asayişin sağlanamadığı ve bu nedenle fiyat artışlarının kontrol edilemediğini; buna ek olarak İran'da savaşan birliklere gönderilen büyük miktarda destek nedeni ile Anadolu ve Rumeli'de köylülerin ziraatı bırakıp şehirlere kaçtığını ve bunun neticesinde üretimin düşüp, fiyatların yükseldiğini söylemektedir.[13]

Sahillioğlu, 1740 yılında parenin ayarının değiştirilmesinin buğday fiyatlarını yükselttiğinden bahsetmektedir.[14] 1730'ların başından 1740 yılına kadar değişmeyen akçenin gümüş içeriğinin de bu yıl düşürüldüğü görülmektedir.[15] Bu iki gelişme 1740 yılında direk olarak fiyatlara yansımamış olsa da 1741 yılına gelindiğinde buğday fiyatlarında ciddi bir artış yaşandığı görülmektedir. Bunlara ek olarak 1740 yılının temmuz ayında Bursa'da bir kâht yaşanmış, yeni mahsulün çıkmasına kadar İznik sancağından 15.000 İstanbul kilesi buğdayın rayiç üzere satın alınarak Mudanya'ya nakli için ferman buyurulmuştur.[16]

1741 yılı fiyatı hesaplanırken bir veri dışlanmıştır. Mezru' olarak ifade edilen bu veriye göre buğdayın birim fiyatı yaklaşık 26,67 akçe çıkmaktadır. Ancak aynı kayıtta ambarda bulunan buğdayın birim fiyatı ise 60 akçedir. Diğer kayıtlar da göz önünde bulundurulduğunda mezru' yani ekili olan buğdayın fiyatı oldukça düşük kalmaktadır. Ayrıca bu kayıttaki buğday miktarının 600 kile verilmesi ağırlıklı ortalamayı 39,33 gibi bir seviyeye çektiği için de kullanılması sakıncalı görülmüş ve hesaplama dışı bırakılmıştır. Ek olarak kayıtta belirtilmese de buğdayın fiyatı toprağın veya başağın durumuna göre düşük fiyattan hesaplanmış olabilir.

Yüzyılın ikinci yarısı, özellikle de son çeyreği asıl fiyat artışlarının görüldüğü kısımdır. 1768 yılı ile 1776 yılları arasında buğday fiyatları yaklaşık iki katı artmıştır. Ancak 1768 yılına gelmeden önce 1758 yılında da fiyatların oldukça yükseldiği görülmektedir. 1756 ve 1759 yılları aralığına ait işaret eden bazı belgelerden İstanbul ve çevresinde ve hatta imparatorluğun daha uzak mahallerinde kıtlık görüldüğü anlaşılmaktadır. Belgelerden bazılarında İstanbul'daki kıtlığın giderilmesi amacıyla sair kazalardan satın alınan buğdaydan bahsedilmektedir.[17] 1758 yılına ait bir belgede İznikmid civarında yaşanan kıtlık dolayısı ile ekmekçilerde zahire kalmadığı belirtilerek, İstanbul'dan 10.000

10 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Defteri Mevkufat Kalemi D.MKF.d. 29058.
11 Sahillioğlu 1965:129.
12 Sahillioğlu 1965:129-130.
13 Sahillioğlu 1965:129-130.
14 Sahillioğlu 1965:127.
15 Akçenin gümüş içeriği 1730 ve 1739 yılları arasında 0,124 gram, 1740 yılında 0,121 gramdır (Pamuk 2000: 15).
16 Kepecioğlu 2009: 274.
17 BOA, Bab-ı Defteri Mevkufat Kalemi (D.MKF.d.) 29796; 29815; 29816; 29773.

kile hınta (buğday) istendiği görülmektedir.[18] Yine 1757 yılı sonlarında Kırım'da ve Halep'te, 1758 yılında Haremeyn'de de zahire kıtlığının olduğuna dair belgeler mevcuttur.[19] Kıtlıkların yaşandığı bu yıllardan biri olan 1758 yılında 1756 yılına göre Bursa'da buğday fiyatlarının neredeyse iki katı kadar artmış olduğu elde edilen veriler neticesinde görülmektedir. 1758 sonrasındaki verilere bakıldığında buğday fiyatlarının yeniden gerilemiş olduğu göze çarpmaktadır.

1768 yılında 58,7 akçe olan buğday fiyatları 1776 yılına gelindiğinde yeniden 120 akçeye çıkmıştır. 1768-1776 yılları arasındaki artışın tam olarak hangi yılda başladığı bu yıllar arasında bir defter olmadığı için tespit edilememiştir. Ancak bu tarih aralığında Rusya ile girişilen savaş, 1773 Mısır'da Ali Bey Ayaklanması, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması gibi olaylar meydana gelmiştir.[20] Rusya ile yapılan savaşın daha ilk yıllarında iken Osmanlı maliyesi bunalımlarla karşılaşmaya başlamıştı. III. Mustafa iç ve dış hazinedeki tüm birikimleri savaşın ilk yıllarında tüketmiş, sonrasında oğlu Selim ve kızı Şah Sultan'dan borç almıştı.[21] Ayrıca bu dönemde 1766 yılından 1773 yılına kadar 0,0958 gram olan akçenin gümüş içeriği 1774 yılında 0,0908 grama düşürülmüştür.[22] Ek olarak 1771 yılında Bursa'da bir kıtlık yaşandığı bilinmektedir.[23] Tüm bu faktörlerin defter noksanlığı nedeniyle tespiti yapılamayan sekiz yıllık süre içinde fiyatları etkileyebileceği açıktır.

1776'dan sonra 1784 yılına kadar buğday fiyatlarında iniş çıkışlar olsa da genel olarak bir gerileme eğilimi olduğu söylenebilir. 1788 yılında yüzyılın başından itibaren hiç olmadığı kadar ciddi bir artış ile yükselişe geçerek, 1789 yılında yüzyılın en yüksek seviyesine ulaşmıştır. 1787 yılında Rusya ile girilen savaşın yanı sıra 1788 yılında da Avusturya Osmanlı'ya karşı savaş açmıştı. Bu iki devletle yürütülen savaşlar Osmanlı maliyesini ciddi sıkıntıya sokmuştu. Artan harcamalar karşısında savaşlar nedeniyle düşen vergi gelirleri durumu kötüleştirmişti.[24]

Devlet bu dönemde elinde para darp edecek yeterli altın ve gümüş bulunmadığı için halkın elinde bulunan altın ve gümüş eşyanın belli bir bedelle devlete satılmasını zorunlu tuttu. Savaşın ilk yıllarında I. Abdülhamid tahtta iken toplanan bu madenlerle 2 kuruş yani 80 pare değerinde *cedid ikilik* adı verilen gümüş paralar basıldı; ihtiva ettikleri gümüş açısından değeri 64 pare olan bu sikkeler aslında tağşiş edilmiş ve gerçek değerlerinin %20 fazlası bir değerle tedavüle çıkmışlardı.[25] 1789 yılında ise benzer bir operasyonla bu kez III. Selim döneminde *yüzlük* adı verilen gümüş sikkeler basılmıştır.[26] Ek olarak 1789 yılında kuruşun gümüş içeriğinin de büyük bir tağşişle 9,4 gramdan 6,9 grama indirilmiştir.[27] Bu operasyonların enflasyonist bir etki yarattığına şüphe yoktur. Ayrıca bu dönemde Rusya ile giriştiği savaşta İsveç, Osmanlı Devleti'nden yardım istemiş ve sıkıntılı durumuna rağmen Osmanlı'da bu yardımı kabul etmiştir.[28]

18 BOA, Ali Emiri Mustafa III, (AE.SMST.III.) 40/2776.
19 BOA, Cevdet Dahiliye (C.DH.) 239/11930; 97/4808; Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.E.) 339/1.
20 İnalcık 2004: 23.
21 Beydilli 2006: 281.
22 Pamuk 2000: 15-16.
23 Kepecioğlu 2009: 274.
24 Cezar 1986: 123-124.
25 Cezar 1986: 138-139.
26 Cezar 1986: 139.
27 Pamuk 2007: 178.
28 Cezar 1986: 124-125.

1789 sonrasında buğday fiyatları yeniden gerilemeye başlasa da 1793 yılına gelindiğinde, her ne kadar 1789 yılındaki rakama ulaşamasa da ona yakın bir düzeye yeniden yükselmiştir. 1793 yılında yaklaşık 242 akçe olan buğday fiyatının 1797 yılına gelindiğinde yaklaşık 150 akçeye kadar düştüğü gözlemlenmekte; bir sonraki sene 100 akçeye kadar gerileyen fiyatlar 1799 yılında yeniden yükselişe geçmektedir.

Yüksek fiyat artışlarının görüldüğü dönemlerde meydana gelen savaş, tağşişler ve kıtlıklar dışında 18. yüzyılda Bursa'da buğday fiyatlarındaki yükselişleri tetikleyebilecek olan yangın, deprem ve çekirge istilası gibi afetlerin olduğu yıllar da incelenmiştir.[29] 1727 yılında Bursa'yı yerle bir eden bir yangına kaynaklarda rastlansa da defter noksanlığı nedeni ile bunun da etkileri incelenememiştir.[30] 1750 yılında yaşanan bir çekirge istilası olduğu bilinmekle birlikte 1746'dan 1751 yılına kadar defter bulunmadığından etkisi net olarak incelenememiştir.[31] Ancak 1743'te 33,2 akçe olan fiyatların 1751'de 47,4 akçeye çıkmış olduğu söylenebilir. Veri eksikliği nedeni ile incelenemeyen bu iki olayın etkileri dışında ilgili dönemde Bursa'da fiyatlara yansıyacak kadar büyük bir afetin yaşandığına dair bir bilgiye incelenen kaynaklarda rastlanmamıştır. Ancak III. Osman döneminde sırasıyla Aralık 1754, Temmuz 1755, Eylül 1755 ve Temmuz 1756 yıllarında İstanbul'da meydana gelen ve son ikisi neredeyse İstanbul'un üçte ikisini enkaza çeviren büyük yangınlar ve Ocak 1755'te Haliç'i donduracak kadar zorlu geçen kış nedeniyle buğday fiyatlarında bir artış yaşanmış olabilir.[32] İstanbul'da meydana gelen bu olayların İstanbul'un iaşesinin sağlanmasında önemli bir yere sahip olan Bursa'yı da etkileyeceği aşikardır. Nitekim 1755 yılında buğday fiyatları 70 akçeye kadar yükselmiştir.

Bahsi geçen faktörlerin dışında veba salgınlarının da fiyatlar üzerinde etkisi olup olmadığı sınanabilir. Lowry 1753 yılından itibaren Bursa'da 12 adet veba salgınının patlak vermiş olabileceğini söylese de bu salgınlar içerisinden kaynaklarda özellikle dikkati çeken 1762 ve 1778 yıllarında meydana gelen iki salgın üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır.[33] 1716 yılında da Bursa'da bir veba salgını yaşanmıştır, ancak 1716 yılından sonra 1733 yılına gelinceye kadar bir sicil günümüze ulaşmadığı için salgının hububat fiyatları üzerinde etkisi olup olmadığını incelemek mümkün olmamıştır.[34] Bu noktada sadece 1715 yılına göre 1716'da fiyatların yaklaşık 3 akçe kadar gerilediği söylenebilir.

1762 yılında meydana gelen veba salgınında hayatını kaybedenlerin sayısına ilişkin bir rakama ulaşılamamış, sadece bir kaynakta salgın nedeniyle çok sayıda kişinin ölmüş olduğu bilgisine ulaşılmıştır.[35] Panzac 1778 yılında ortaya çıkan salgının tam olarak kaynağı bilinemese de İstanbul, Edirne ve Bursa'yı aynı yıl etkilediğinden ve izleyen 10 yıl içinde İmparatorluğa yayıldığından bahsetmektedir.[36] İtalyan bir gezgin bu salgında Bursa nüfusunun on üçte biri kadarının yani üç-dört bin

29 Yaşanan yangın, deprem ve çekirge istilaları için Bkz. Kaplanoğlu 2012.
30 Kaplanoğlu 2012: 98.
31 Kaplanoğlu 2012: 98.
32 Sarıcaoğlu 2007: 457.
33 Lowry 2004: 53.
34 Kaplanoğlu 2012: 94, 100 ve 103.
35 Kaplanoğlu 2012: 100.
36 Panzac 1997: 21-38.

civarında kişinin bu salgında öldüğünü belirtmektedir.[37] Heath Lowry'nin "Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923" isimli eserinde "Prousa"nın yerlisi şeklinde tanıttığı Kandes ise 1883'te Bursa şehri ve tarihi ile ilgili olarak yazdığı incelemede 1778 yılındaki salgında kent halkından 5.000 kişinin hayatını kaybettiğinden bahsetmektedir.[38]

Salgınların en önemli sonuçları nüfusun azalması ve salgının ortaya çıktığı bölgeden kişilerin başka mahallere kaçmasıdır. Bu da devletin vergi gelirlerinin düşmesi, salgın bölgelerinden asker temin edilememesi, kişilerin topraklarını bırakması nedeni ile düşen üretim, tüccarın vebalı bölgelerden uzak durması nedeniyle azalan ticaret gibi ekonomiyi olumsuz etkileyen birçok sonucu doğurmaktadır.[39] Bu nedenle de salgın zamanlarında üretim ve ticaretin azalması nedeniyle fiyatların artması beklenir. Ancak bu salgının Bursa'da buğday fiyatları üzerinde çok bir etkisinin olmadığı görülmekte, hatta az da olsa fiyatlarda bir gerileme olduğu göze çarpmaktadır. Bursa'da buğday fiyatlarındaki düşüşün nedeni salgının ticareti ve üretimi etkileyecek miktarda kayıplara sebebiyet vermemesi olabileceği gibi düşen nüfus ile gıda ürünlerine azalan talep de olabilir. Yine salgın dönemlerinde muhtaç halka yardımcı olmak adına devletin almış olduğu tedbirlerden de kaynaklanıyor olabilir. Ayrıca Bursa'nın yüksek üretim hacmi de salgın dönemlerini daha rahat geçirmesine neden olmuş olabilir.

Genel olarak tabloya bakıldığında buğday fiyatlarının yüzyılın tamamında zaman zaman dalgalanmalar olmakla birlikte bir artış eğiliminde olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Özellikle savaş, tağşiş ve kıtlık dönemlerine denk gelen yıllarda genel artış eğiliminin çok daha üzerinde bir enflasyonist eğilimin ortaya çıktığı gözlemlenmektedir.

Mustafa Öztürk 1775-1840 yılları arasında Bursa'daki hububat fiyatlarını değerlendirdiği çalışmasında fiyatların genel bir artış eğiliminde olduğu sonucuna varmıştır.[40] Bu dalgalanmaların sebepleri arasında ise paranın değer kaybı, iç ve dış siyasal olaylar ile uygulanan geniş ıslahat programlarının getirdiği mali yükleri saymaktadır.[41] Sadece Bursa'daki fiyatlarda değil, diğer Anadolu kentlerinde de farklı ürünler üzerinden yaptığı bir çalışmasında benzer bir trendin olduğunu ortaya koymuştur.[42] Balıkesir'de ekmek gramajı ve fiyatlarını analiz eden başka bir çalışmada 1774 yılında ekmek gramajının 17. ve 18. yüzyıldaki en düşük seviyesine düştüğünü; 18. yüzyılın sonunda ise fiyatının arttığını söylemektedir.[43] Yine 1673-1850 tarihleri arasında Kastamonu'da un ve unlu mamulleri üzerine yapılan başka bir çalışmada fiyatların yükselme eğilimi ortaya konmuştur.[44] Bahsi geçen ve geçmeyen birçok çalışma göstermektedir ki 18. yüzyılda fiyat artışlarının sadece Bursa özelinde bölgesel olmadığını, diğer kentlerde ve birçok farklı üründe de meydana geldiğini söylemek mümkündür. Bu çalışma ve literatürde fiyatlar üzerine yapılmış birçok çalışma incelendiğinde hasat zamanları, Ramazan ayı gibi bazı faktörlerle yıl içindeki dalgalanmalar dışarıda bırakıldığında yıllık bazda ciddi fiyat artışlarının nedenlerinin genellikle savaşlar, tağşişler ve kıtlıklar gibi

37 Dominique Sestini, *Voyage de Constantinople a Bassora en 1781,* Paris, VII, s. 83 Aktaran: Panzac 1997: 23.
38 Lowry 2004: 150; Kandes 2009: 110.
39 Ayar ve Özçelik 2015: 47-75, 71-75.
40 Öztürk 1992: 167-190.
41 Öztürk 1992: 189.
42 Öztürk 1993: 1821-1850.
43 Genç 2007: 59-70, 64-65.
44 Fidan 2019: 21-40.

tüm ülkeyi ya da büyük bir bölgeyi etkileyen olaylar olduğu söylenebilir. Başka bir karşılaştırma Bursa ve İstanbul'da buğday fiyatları üzerinden yapılabilir. Şevket Pamuk'un "İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler" isimli eserinden alınan buğday fiyatlarına ilişkin veriler ile Grafik 4 ve Grafik 5 oluşturulmuştur.

Grafik 4. *İstanbul'da Buğday Fiyatları (Akçe)*

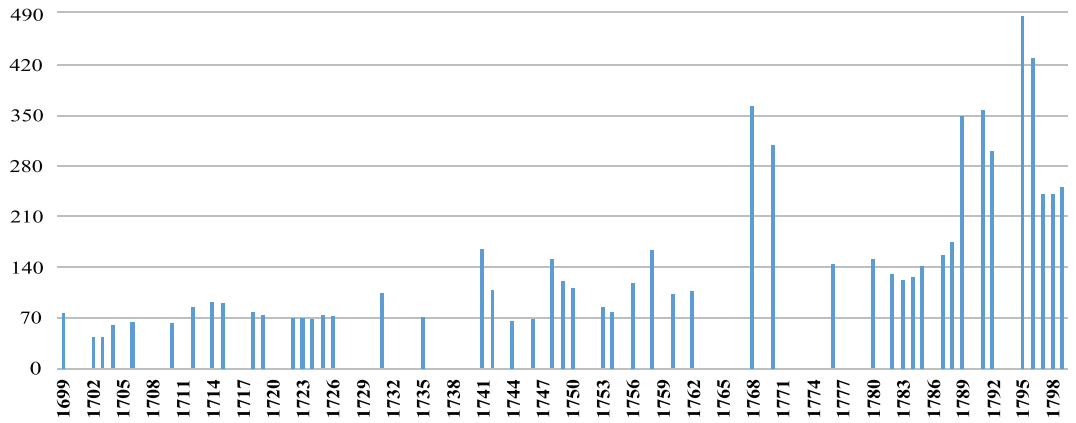

Kaynak: Pamuk 2000.

Grafik 5. *İstanbul'da Buğday Fiyatları (Gram Gümüş)*

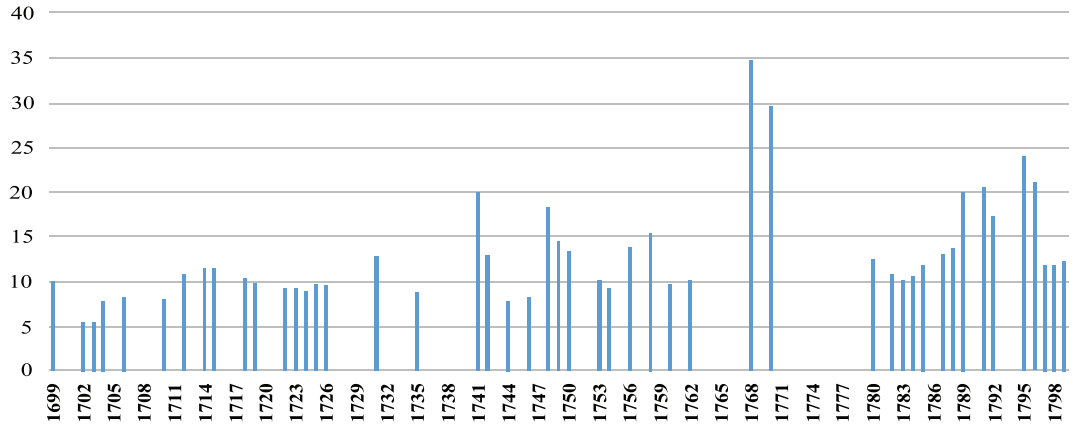

Kaynak: Pamuk 2000.

Grafikler incelendiğinde Bursa'da meydana gelen buğday fiyatı artışlarına benzer bir tren-

din İstanbul'da da var olduğu gözlemlenmektedir. Bursa ve İstanbul'daki buğday fiyatları karşılaştırıldığında Bursa'da fiyatların daha düşük olduğu göze çarpmaktadır. İstanbul'da fiyatların daha yüksek olması, yoğun nüfusu ile talebin çok daha fazla olduğu bir şehir olmasından kaynaklanıyor olabilir. Ek olarak bu talebi karşılayacak ürün miktarının bir kısmının da dışarıdan sağlandığı göz önünde bulundurulursa, taşıma masrafları ürün maliyetini artırarak ürünün daha yüksek fiyattan piyasaya sürülmesine neden olmuş olabilir. Bu nedenle İstanbul'da hem piyasa fiyatının hem de malın arz-talep ve maliyetine göre belirlenen narh fiyatının yüksek olması beklenebilir.

Bursa'da buğday fiyatlarının daha düşük olması üretim hacmi ile de ilgili olabilir. Bursa ve diğer kentlerde fiyatlar üzerine çalışmalar yapan Mustafa Öztürk, terekelerdeki hububat miktarlarına bakıldığında incelediği hiçbir kentteki hububat miktarının Bursa terekelerinde olduğu kadar çok olmadığını söylemekte; bu durumun Bursa'nın üretim hacminin genişliğini gösterdiğine ve hububat fiyatlarının Bursa'da daha düşük seyretmesinin nedeni olduğuna işaret etmektedir.[45] Ayrıca Bursa'nın özellikle İstanbul'un iaşesinde oynadığı önemli rol ve yine bu çalışma kapsamında incelenen terekelerde de Öztürk'ün bahsettiği gibi büyük miktarlarda buğdaya rastlanması ve bunların bir kısmının mezru' yani ekili halde olması Bursa'nın yüksek üretim hacminin olduğunu destekleyen unsurlardır. Ancak bu noktada belirtmek gerekir ki her ne kadar Bursa'da buğday fiyatları İstanbul'a ve diğer bazı kentlere göre düşük olsa da İstanbul'daki fiyat artışları ile karşılaştırıldığında Bursa'da fiyat artışlarının çok daha yüksek bir düzeyde olduğu görülmektedir.

Grafik 6. *18. Yüzyılda Bursa'da ve İstanbul'da Buğday Fiyatları (1/4* Dönemlere Göre)

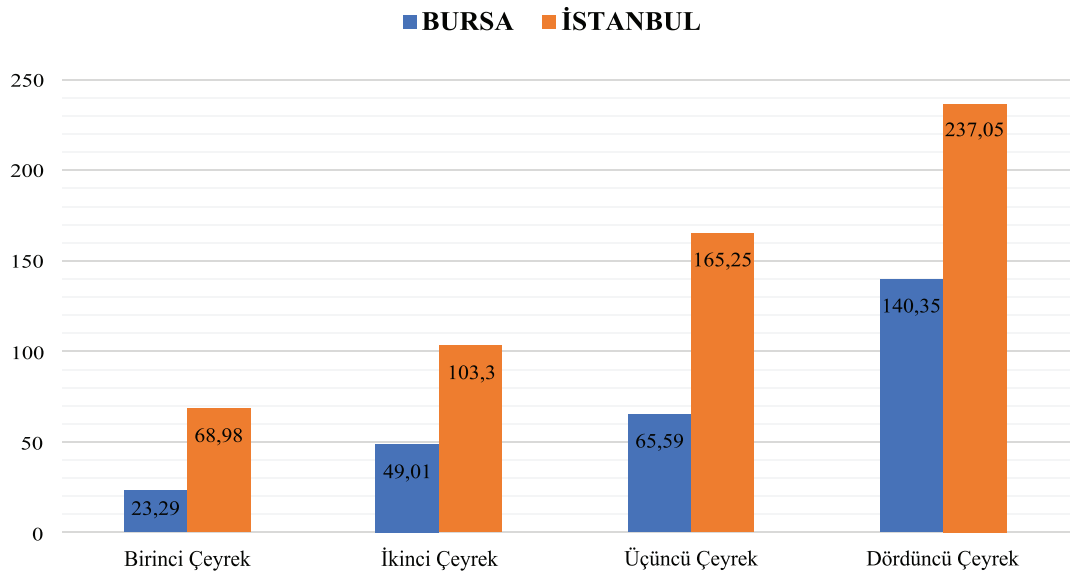

Kaynak: BŞS B/156, B/159, B/160, B/163, B/165, B/167, B/172, B/174, B/178, B/183, B/188, B/190, B/191, B/198, B/206, B/213, B/214, B/222, B/223, B/229, B/232, B/233, B/237, B/238, B/239, B/241, B/244, B/248, B/261, B/262, B/268, C/15; Pamuk 2000.

45 Öztürk 1993: 1727-1728.

Yukarıdaki grafikte 18. yüzyıl dört çeyreğe bölünerek, bu çeyreklerde Bursa ve İstanbul'daki ortalama buğday fiyatları verilmiştir. Bursa'da İstanbul'a göre fiyatlar daha düşük olsa da fiyat artışları açısından bakıldığında İstanbul'da ilk çeyrek yüzyıl ve son çeyrek yüzyıl arasındaki fiyat arışı yaklaşık 3,5 kat iken Bursa'da 6 kat şeklinde gerçekleşmiştir. İki kentteki fiyat artışları arasında bu denli bir farkın oluşmasının nedenleri daha ayrıntılı bir incelemeye ve daha fazla kanıta muhtaçtır.

Çalışmada son olarak üzerinde durulmak istenen husus buğday fiyatlarındaki artışın halkın satın alma gücü üzerindeki etkileridir. 1749 yılından itibaren Bursa Şer'iyye Sicillerinde rastladığımız Bursa para vakfı sicillerinden elde edilen imam, müezzin ve kayyım gibi görevlilerin aldıkları vazifeler üzerinden yüzyılın ikinci yarısında kişilerin aldıkları maaşlar ile ne kadar oranda hububat satın alabildikleri ortaya konmak istenmiş ve 6 adet vakfın imam, müezzin ve kayyım ödemeleri incelenmiştir. Hicri 1181, 1191, 1198 ve 1211 yıllarına ait maaşlarda ufak bir iki değişim dışında artma ya da azalma olmadığı tespit edildiğinden bu veriler satın alma gücü tespitinde kullanılmamıştır.[46] Bu noktada belirtmek gerekir ki hem maaşlarda 30 yıllık sürede bir değişim olmaması hem de bu görevlilerinin sadece bir vakıftan değil aynı zamanda başka vakıflardan da gelir elde etmeleri mümkün olduğundan ve aynî olarak da yardım almış olabileceklerinden dolayı maaşlarının kullanılması sağlıklı sonuçlar elde etmek adına sakıncalı olacaktır.[47] Bu nedenle Şevket Pamuk'un İstanbul'da işçi ücretleri üzerine yayınladığı veriler kullanılarak eşleşen yıllar üzerinden bir analiz yapılmıştır.

Grafik 7. *İstanbul'daki Irgat Ücretlerine Göre Satın Alma Gücü (Yevmiye/Kile)*

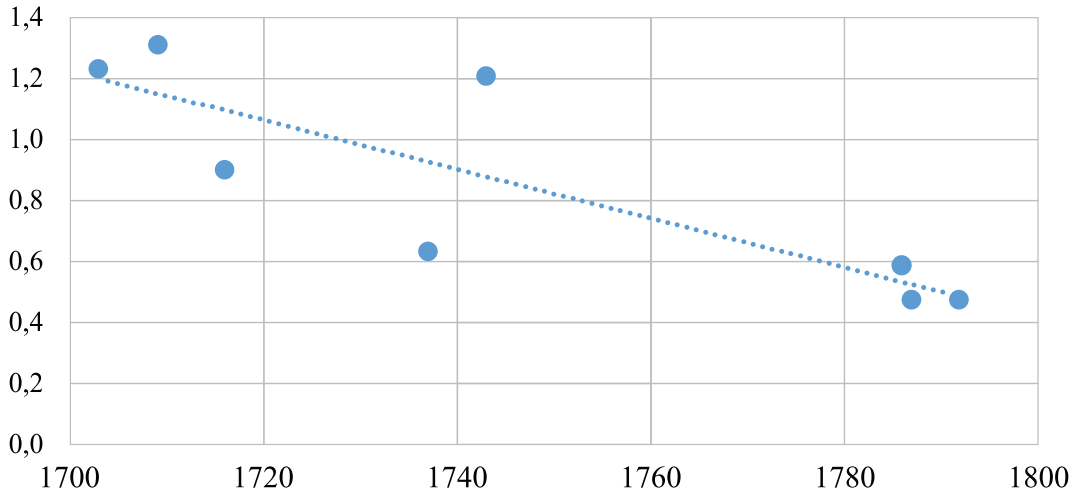

Kaynak: B/198, B/206, B/213, B/214, B/222, B/223, B/229, B/232, B/233, B/237, B/238, B/239, B/241, B/244, B/248, B/261, B/262, B/268, C/15; Pamuk 2000.

46 BŞS, B/199, B/211, B/264, C/14.
47 Çiftçi 2004: 132; Mustafa Öztürk, "Bursa'da Hububat Fiyatları (1775-1840)", s. 1734.

Grafik 8. *İstanbul'daki Rençper Ücretlerine Göre Satın Alma Gücü (Yevmiye/Kile)*

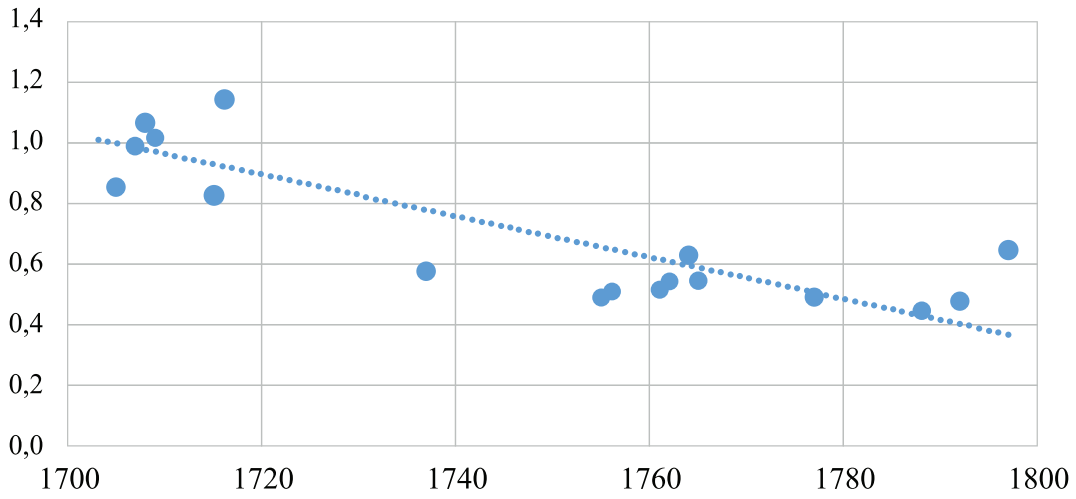

Kaynak: BŞS B/156, B/159, B/160, B/163, B/165, B/167, B/172, B/174, B/178, B/183, B/188, B/190, B/191, B/198, B/206, B/213, B/214, B/222, B/223, B/229, B/232, B/233, B/237, B/238, B/239, B/241, B/244, B/248, B/261, B/262, B/268, C/15; Pamuk 2000.

Grafik 7 ve Grafik 8 incelendiğinde buğday fiyatlarındaki artışın kişilerin satın alma gücünü olumsuz etkilediği görülmektedir. Özellikle buğdayın temel gıda maddesi olması, buğday fiyatlarındaki artışların her gelir düzeyinden kişinin refahını olumsuz etkileyeceği tahmin edilmektedir. Ancak bu tahminin kanıtlanması için her gelir grubundan kişilerin satın alma gücünün incelenmesine ihtiyaç vardır.

SONUÇ

Literatürde fiyatlar üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde 18. yüzyılda genel olarak fiyat artış eğilimlerinin olduğu görülmektedir. Bu çalışma ile 18. yüzyılda bahsi geçen fiyat artışları Bursa'daki buğday fiyatları üzerinden tespit edilmeye çalışılmıştır. 18. yüzyıl boyunca Bursa'da buğday fiyatlarının artış eğiliminde olduğu elde edilen sonuçlar neticesinde ortaya konmuştur. Yüzyılın ikinci yarısında fiyat artışlarının daha da hızlandığı ve yüzyılın sonlarına doğru, özellikle 1770'li yıllardan itibaren çok daha yüksek seviyelere ulaştığı görülmektedir. Bahsi geçen bu artışlar Şevket Pamuk'un İstanbul için hesapladığı tüketici fiyatları endeksi üzerinden de izlenebilmektedir. Ayrıca Bursa'da buğday fiyatlarının yüksek çıktığı yıllar ile İstanbul'da tüketici fiyatları endeksinin yüksek çıktığı yıllar paralellik göstermektedir.

Yapılan incelemeler neticesinde yüzyılın ikinci yarısındaki fiyat artışlarının bu denli yüksek olmasının nedeninin nispeten sulhla geçen ilk döneme göre bu dönemde girişilen savaşlar ile kayıplar ve bunların finansmanı için yapılan para operasyonları olduğu tespit edilmiştir. Nitekim özellikle yüksek fiyat artışlarının yaşandığı yıllarda vuku bulan olaylar incelenerek bu husus kanıtlanmıştır. Bu çalışma ve literatürde fiyatlar üzerine yapılmış birçok çalışma incelendiğinde hasat zamanları,

Ramazan ayı gibi bazı faktörlerle yıl içindeki dalgalanmalar dışarıda bırakıldığında yıllık bazda ciddi fiyat artışlarının nedenlerinin genellikle savaşlar, tağşişler ve kıtlıklar gibi tüm ülkeyi ya da büyük bir bölgeyi etkileyen olaylar olduğu söylenebilir.

Çalışmada özellikle buğday fiyatları üzerinden bir incelemenin tercih edilmesi bu ürünün en temel gıda maddelerinden bir tanesi olması, bu nedenle de buğday fiyatındaki değişimlerin toplumdaki her kesimden insanın refahını etkileyecek olmasıdır. İstanbul'daki rençper ve ırgat ücretleri baz alınarak fiyat artışlarının kişilerin satın alma gücü üzerindeki etkileri de incelenmeye çalışılmış, neticede fiyat artışlarının kişilerin satın alma gücünü azalttığı sonucuna ulaşılmıştır.

KAYNAKÇA

Araştırma ve İncelemeler

Ayar, M. ve Özçelik, T. 2015. "XIX. Asır Ortalarına Kadar Osmanlı'da Veba Salgınlarının Tarihçesi" *Osmanlı'da Salgın Hastalıklarla Mücadele*, (ed.) İbrahim Başağaoğlu, Ahmet Uçar ve Osman Doğan. Çamlıca Basım Yayın, İstanbul: 47-75.

Beydilli, K. 2006. "Mustafa III" *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* 31: 280-283.

Cezar, Y. 1986. *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih*, Alan Yayıncılık, İstanbul.

Çiftçi, C. 2004. *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri*, Gaye Kitabevi, Bursa.

Fidan, M. 2019. "1673-1850 Tarihleri Arasında Narh Kayıtlarına Göre Kastamonu'da Un ve Unlu Mamul Fiyatları" *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi* 54/1: 21-40.

Genç, M. 2012. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken, İstanbul.

Genç, S. 2007. "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Balıkesir'de Ekmekçi Esnafı" *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8/12: 59-70.

İnalcık, H. 2004. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi* I, Eren Yayıncılık, İstanbul.

Kandes, I. V. 2009. *Kuruluşundan XIX. Yüzyıl Sonlarına Kadar Bursa*, (çev.) İbrahim K. Ahmet, Gaye Kitabevi, Bursa.

Kaplanoğlu, R. 2012. *Bursa Tarihi Kronolojisi*, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, Bursa.

Kepecioğlu, K. 2009. *Bursa Kütüğü* 2, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa.

Kütükoğlu, M. 1983. *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Kitabevi, İstanbul.

Lowry, H. 2004. *Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923*, (çev.) Serdar Alper, Eren Yayıncılık, İstanbul.

Öztürk, M. 1992. "Bursa'da Hububat Fiyatları (1775-1840)" *Tarih İncelemeleri Dergisi* 7/1: s. 167-190.

Öztürk, M.a 1993. "XVIII. Yüzyılın Sonlarında Orta Anadolu'da Fiyatlar" *10. Türk Tarih Kongresi (22-26 Eylül 1986)* 4, Türk Tarih Kurumu, Ankara: 1821-1850.

Özvar, E. 2006. "Osmanlı Devletinin Bütçe Harcamaları" *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler* I, (ed.) Mehmet Genç ve Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul.

Pamuk, Ş. 2000. *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Pamuk, Ş. 2007. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Pamuk, Ş. 2010. *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914,* İletişim Yayınları, İstanbul.

Panzac, D. 1997. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba 1700-1850*, (çev). Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Sahillioğlu, H. 1965. *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi 1640-1740*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi).

Sarıcaoğlu, F. 2007. "Osman III" *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* 33: 456-459.

Tabakoğlu, A. 2015. *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, D.MKF.d: Bab-ı Defteri Mevkufat Kalemi 29058.

BOA, D.MKF.d: Bab-ı Defteri Mevkufat Kalemi 29796.

BOA, D.MKF.d: Bab-ı Defteri Mevkufat Kalemi 29815.

BOA, D.MKF.d: Bab-ı Defteri Mevkufat Kalemi 29816.

BOA, D.MKF.d: Bab-ı Defteri Mevkufat Kalemi 29773.

BOA, AE.SMST.III: Ali Emiri Mustafa III 40/2776.

BOA, C.DH: Cevdet Dahiliye 239/11930; 97/4808.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı, (TSMA.E.)

TS.MA.E: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrak 339/1.

Bursa Şer‘iyye Sicilleri (BŞS)

BŞS: Bursa Şer‘iyye Sicilleri B/156.

BŞS: Bursa Şer‘iyye Sicilleri B/159.

BŞS: Bursa Şer‘iyye Sicilleri B/160.

BŞS: Bursa Şer‘iyye Sicilleri B/163.

BŞS: Bursa Şer‘iyye Sicilleri B/165.

BŞS: Bursa Şer‘iyye Sicilleri B/167.

BŞS: Bursa Şer‘iyye Sicilleri B/172.

BŞS: Bursa Şer‘iyye Sicilleri B/174.

BŞS: Bursa Şer‘iyye Sicilleri B/178.

BŞS: Bursa Şer‘iyye Sicilleri B/183.

BŞS: Bursa Şer‘iyye Sicilleri B/188.

BŞS: Bursa Şer‘iyye Sicilleri B/190.

BŞS: Bursa Şer‘iyye Sicilleri B/191.

BŞS: Bursa Şer‘iyye Sicilleri B/198.

BŞS: Bursa Şer‘iyye Sicilleri B/199.

BŞS: Bursa Şer‘iyye Sicilleri B/206.

BŞS: Bursa Şer‘iyye Sicilleri B/211.

BŞS: Bursa Şer‘iyye Sicilleri B/213.

BŞS: Bursa Şer‘iyye Sicilleri B/214.

BŞS: Bursa Şer‘iyye Sicilleri B/222.

BŞS: Bursa Şer‘iyye Sicilleri B/223.

BŞS: Bursa Şer‘iyye Sicilleri B/229.

BŞS: Bursa Şer‘iyye Sicilleri B/232.

BŞS: Bursa Şer‘iyye Sicilleri B/233.

BŞS: Bursa Şer‘iyye Sicilleri B/237.

BŞS: Bursa Şer‘iyye Sicilleri B/238.

BŞS: Bursa Şer‘iyye Sicilleri B/239.

BŞS: Bursa Şer‘iyye Sicilleri B/241.

BŞS: Bursa Şer‘iyye Sicilleri B/244.

BŞS: Bursa Şer‘iyye Sicilleri B/248.

BŞS: Bursa Şer‘iyye Sicilleri B/261.

BŞS: Bursa Şer‘iyye Sicilleri B/262.

BŞS: Bursa Şer‘iyye Sicilleri B/264.

BŞS: Bursa Şer‘iyye Sicilleri B/268.

BŞS: Bursa Şer‘iyye Sicilleri C/14.

BŞS: Bursa Şer‘iyye Sicilleri C/15.

EK 1. Yıllara Göre Bursa’da Buğday Fiyatları (Kile)

Yıl	Ağırlıklı Ort. (Akçe)	Endeks	Aritmetik Ort. (Akçe)	Endeks	Aritmetik Ort. (Gram Gümüş)	Endeks
1703	18,9	100	19,6	100	2,6	100,0
1704	16,5	87,3	19,3	98,5	2,5	98,0
1705	29,4	155,6	28,2	143,9	3,7	143,2
1706	31,5	166,7	30,4	155,1	4,0	154,3
1707	20,7	109,5	22,8	116,3	3,0	115,8
1708	16,4	86,8	19,4	99,0	**	**
1709	15,9	84,1	14,8	75,5	1,9	72,9
1715	29	153,4	29,1	148,5	3,7	143,3
1716	24,2	128,0	26	132,7	3,5	133,0
1733	48,7	257,7	53,3	271,9	**	**
1734	55,4	293,1	55,9	285,2	6,9	266,6
1735	41,9	221,7	43,6	222,4	5,4	207,9
1736	43,8	231,7	45,7	233,2	5,7	218,0

1737	41,1	217,5	47,9	244,4	5,9	228,4
1738	50	264,6	50	255,1	6,2	238,5
1740	53,7	284,1	55,7	284,2	6,7	259,2
1741	71,4	377,8	75	382,7	9,1	349,0
1742	30,2	159,8	29,8	152,0	3,6	138,7
1743	32,8	173,5	33,2	169,4	4,0	154,5
1751	49,2	260,3	47,4	241,8	5,7	220,6
1755	61,7	326,5	70	357,1	8,3	317,7
1756	55,3	292,6	65,2	332,7	7,7	295,9
1758	120	634,9	120	612,2	11,4	438,5
1761	60	317,5	60	306,1	5,7	219,2
1762	55,6	294,2	58	295,9	5,5	211,9
1764	46,9	248,1	48,8	249,0	4,6	178,3
1765	61,1	323,3	62,2	317,3	5,9	227,3
1768	58,5	309,5	58,7	299,5	5,6	216,3
1776	120	634,9	120	612,2	**	**
1777	105,3	557,1	109,3	557,7	**	**
1778	106,9	565,6	108,3	552,6	9,8	378,2
1779	100,3	530,7	97,9	499,5	8,9	341,9
1784	104,1	550,8	108,6	554,1	9,0	347,9
1786	69,5	367,7	77	392,9	6,4	246,7
1787	85,7	453,4	95,19	485,7	7,9	305,0
1788	227,9	1205,8	211,7	1080,1	16,6	637,5
1789	246,1	1302,1	240,9	1229,1	13,9	532,8
1790	190,5	1007,9	198,8	1014,3	11,4	439,7
1791	129,3	684,1	134,5	686,2	7,7	297,5
1792	121,1	640,7	126,8	646,9	7,3	280,4
1793	242,4	1282,5	240	1224,5	13,8	530,8
1797	153,4	811,6	156,1	796,4	7,7	295,4

1798	100	529,1	105,7	539,3	5,2	200,0
1799	120	634,9	120	612,2	5,9	227,1

Kaynak: BŞS, B/156, B/159, B/160, B/163, B/165, B/167, B/172, B/174, B/178, B/183, B/188, B/190, B/191, B/198, B/206, B/213, B/214, B/222, B/223, B/229, B/232, B/233, B/237, B/238, B/239, B/241, B/244, B/248, B/261, B/262, B/268, C/15.

* Akçenin gram gümüş içeriği için yararlanılan çalışma için bkz. Pamuk 2000.

** İlgili kaynakta bu yıllara ait akçenin gram gümüş cinsinden karşılığı bulunmamaktadır.

İAŞE – LOJİSTİK – KITLIK

17

1918-1927 DÖNEMİ TRAMVAY HATLARI

Murat Arısal[*]

GİRİŞ

Balkan Harbinin başlamasıyla atların cepheye gönderilmesi, ekonomik ömrünü tamamlamış ve teknolojik olarak devrini kapatmış atlı tramvayların tatil edilmesine yol açmıştır. İstanbul sokakları Kasım 1912 tarihinden itibaren yeni bir sistemin hazırlığı içerisine girmiş, sökülen rayların yerine yenileri döşenmiş ve tek hatlı tramvay güzergahları büyük masraflar neticesinde gerçekleştirilen istimlaklerle genişletilerek çift hatta çıkarılmıştır. Tramvay güzergahları boyunca katener tellerinin gerildiği direkler döşenmiştir. Kara ulaşımında bir süredir yaya kalan İstanbullular, 1913 yazında elektrikli tramvaylara kavuşmuş, bir yerden bir yere ulaşım hızının üç kat artmasının şehre getirdiği hareketliliğin konforunu yenilenmiş vagonlarda yaptıkları yolculuklarda çıkarmışlardır.

Yaklaşan Birinci Dünya Savaşı öncesi İstanbul'da kara ulaşım sisteminin yenilenmesi, şehir halkı açısından önemli bir rahatlık sağlamıştır. Savaş sonrası elektrikli tramvaylarla şehrin birçok semti arasında düzenli seferler düzenlenmiştir. Çalışma kapsamında, 1920'li yılların ortalarından itibaren toplu taşıma vasıtalarına binen her iki İstanbulludan birinin tramvayı tercih ettiği döneme ait işletme yapılan hatların ele alınması hedeflenmektedir.

1. ELEKTRİKLİ TRAMVAY DÖNEMİNE GEÇİŞ

İstanbul şehri özelinde kara ulaşımında toplu taşımanın temeli 20 Ağustos 1869[1] tarihinde verilen tramvay imtiyazı ile atılmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle düzenli vapur seferlerinin başlamasının ardından, atların çektiği raylar üzerinde hareket eden tarifeli tramvay işletmesi kara ulaşımında görece konforlu ve hızlı erişimi mümkün kılmıştır. Buna bağlı olarak kara yoluyla toplu taşımanın seyri şehir içerisindeki hareketliliği artırmıştır. 1912 yılına kadar devam eden atlı tramvay seferleri yerleşim birimleri ile şehrin merkezi noktaları arasında ulaşımı hızlandırmıştır. Ulaşım

* *Dr. Öğretim Üyesi, Marmara Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İstanbul/Türkiye, murat.arisal@marmara.edu.tr, ORCID ID 0000-0003-0276-2925.*

1 Ergin, 1995: 2398.

yatırımlarının arazi kullanım talep ve fonksiyonlarını artırmasıyla, tramvay hatlarının uzadığı bölgelerin geliştiği ve büyüdüğü görülmüştür.[2]

Balkan Harbi'nin patlak vermesinin ardından kırk yılı aşan atlı tramvay dönemi kapanmıştır. Yerini alan elektrikle tahrik edilen yeni nesil araçların ve teknolojinin kullanıldığı elektrikli tramvay için altyapı çalışmaları hızlı bir şekilde başlatılmıştır. Bu çerçevede ihtiyaç duyulan elektrik enerjisinin temininde Tramvay Şirketi'nin, santral kurmak yerine dışardan elektriği satın alma yönetimini benimsediği anlaşılmaktadır. Haliç'te 1911 yılında yapımına başlanan ve 1913 yılının Haziran ayında tamamlanması planlanan Silahtarağa Elektrik Santrali'nden elektrik alınması programa alınmıştır.[3]

Balkan Harbi sebebiyle, santralin yapımı için gerekli ekipmanın yurt dışından getirilmesinde zorluklar yaşanması ve aşırı fiyat artışlarından dolayı malzeme tedarikinde gecikmeler meydan gelmesi, santralin planlanan sürede hizmete alınmasını zora sokmuştur.[4] Bunlara ilave olarak, İstanbul'da 1913 sonbaharında yaşanan büyük sel felaketi sonrasında santralin sular altında kalması, mücbir sebep kapsamında değerlendirilmiş ve planlanan tarihte tramvay hattına elektrik verilemeyeceği anlaşılmıştır.[5] Gelişmeler üzerine Tramvay Şirketi yetkilileri, Kabataş'ta düşük kapasiteli geçici bir santral kurmaya karar vermiş ve 16 Ağustos 1913 tarihinde tramvay şebekesine elektrik buradan temin edilmiştir. Böylelikle ilk elektrikli tramvay seferi Şişli-Tünel hattında işletmeye başlatılmıştır.[6]

Haliç'te kurulan Silahtarağa'nın 1914 yılı başında tamamlanmasının ardından şehre iletilen ilk elektrik, tramvay şebekesine verilmiştir.[7]11 Şubat 1914 tarihinde Beşiktaş-Ortaköy tramvay hattı, Silahtarağa'dan sağlanan elektrikle işletmeye açılmış, Ortaköy hattını peş peşe diğer hatlar takip etmiştir.[8]

2. 1918-1927 YILLARI ARASI İŞLETMEDE YAPILAN TRAMVAY HATLARI

1920 senesi başında Tramvay hatlarının döşeli ray uzunluğu 30.483 metre olarak gerçekleşmiştir.[9]1925 senesine gelindiğinde döşenmiş tramvay hatlarının uzunluğu 30.700 metreye ve işletilen tramvay şebekesi ise 67,7 kilometreye ulaşmıştır.[10]1927 yılında Tramvay Şirketi'nin 530 metre ilave hat inşa etmesiyle, döşeli hatların uzunluğu 31.230 metreye çıkarılmıştır.[11]

2 Arısal, 2021: 14.
3 Cengizkan, 2000: 35.
4 Ergin, 1933: 82.
5 Ergin, 1995: 921-922.
6 Arısal, 2021: 108.
7 Toprak, 1994: 478.
8 Arısal, 2021: 111.
9 İETT, 7103-03869-097.
10 İETT, 7103-03626-004.
11 Ayral, 1938-1939: 27.

Atlı tramvay yıllarına göre tramvay hatlarının elektrifikasyonundan sonra işletme alternatifleri artmış, ana hatlar üzerinde yolculuk taleplerine uyun olarak tali ve besleme hatlar oluşturulmuştur. Ana tramvay hat güzergahlarının atlı ve elektrikli tramvay dönemlerinde benzer olduğu görülmektedir. Tramvay hatlarında yıllar içerisinde yolcu yoğunluğu dikkate alınarak değişik işletme seçeneklerinin uygulandığı izlenmektedir. Yolcu yoğun bölgelerde ana hat üzerinde kısa hatların oluşturulduğu, sabah ve akşam saatlerinde ise ana hat üzerinde ek seferler düzenlendiği kurum belgelerinden anlaşılmaktadır.[12]1918-1927 yılları arasında tramvay şebekesi üzerinde işletme hizmeti veren hatlar Tablo 1'de verilmiştir. Bazı tramvay hatlarının yıllar içerisinde değişen yolcu taleplerine bağlı olarak kapatılması, bazılarının ise açılması işletme verimliliği açısından beklenen bir durumdur.

Tablo 1.1918-1927 Yılları Arası Tramvay Güzergahları

Hat No	Hat İsmi	Hat Uzunluğu (m)
10	Şişli-Tünel	4.230
11	Tatavla-Tünel	4.420
12	Harbiye-Fatih	8.738
14	Maçka-Tünel	4.200
15	Taksim-Sirkeci	3.880
16	Maçka-Beyazıt	8.339
17	Taksim-Beyazıt	6.050
18	Taksim-Fatih	7.658
22	Bebek-Eminönü	10.267
23	Ortaköy-Aksaray	10.120
24	Ortaköy-Fatih	10.331
31	Fatih-Sirkeci	3.778
32	Topkapı-Sirkeci	6.266
33	Yedikule-Sirkeci	7.065
34	Fatih-Beşiktaş	8.550
35	Topkapı-Beyazıt	3.835

12 İETT, 7103-03566-013, 7103-03566-083.

36	Yedikule-Beyazıt	4.058
	Ortaköy-Eminönü	6.167
	Beşiktaş-Karaköy	3.411
	Aksaray-Sirkeci	4.149
	Aksaray-Yedikule	2.916
	Taksim -Şişli	2.590

Kaynak: İETT Arşivi, 7103-03569-058, 7103-03626-003, 7103-03566-014, 7103-03566-002,7103-03056-083.

Çalışmada incelenen 1918-1927 döneminde işletme hizmeti veren toplamda 22 hat bulunmaktadır. 1918-1921 yılları arasında işletmede 10 hat aktif olarak çalışmaktadır. Faaliyette olan hatların uzunlukları ilk iki yıl için 54.342 metre, sonraki iki yıl için ise 58.491 metredir. 1922-1923 yılları işletme yapan hat sayısı 11 iken, hatların uzunluğu 66.375 metreye ulaşmıştır. 1924 yılında hat sayısı 12, hat uzunluğu 74.925 metre olarak gerçekleşmiştir. 1925 yılında işletilen hat sayısı 10'a, uzunluğu ise 67.736 metreye gerilemiştir. Çalışma kapsamındaki son iki yılda hat sayısı ve uzunluğunda artış gözlenmektedir. Sırasıyla 1926'da işletme yapılan hat sayısı 15'e, işletme yapılan tramvay hattı uzunluğu 93.796 metreye; 1927 yılında ise tramvay hat sayısı 17'ye, hatların uzunlukları toplamı 111.785 metreye yükselmiştir.[13]

Çalışma dönemindeki tramvay hatlarının ortalama uzunluğu 6 km olarak hesap edilmektedir. Dönem itibariyle tramvay işletmesinde 10 km'den uzun 3 hat mevcuttur. Bu hatların güzergahları boğaz bölgesinden (Bebek ve Ortaköy istikameti) gelerek sur içine doğru devam etmektedir. Sabah ve akşam saatlerinde yaşanan yoğunluğu azaltmak için ana hat üzerinde kısa hatlar işletmeye alınmıştır. Bahsedilen hatlardan Aksaray-Yedikule ve Taksim-Şişli'nin uzunluğu 3 km'nin altındadır. Grafik 1'de görüldüğü üzere km bazlı en uzun seferin Ortaköy-Fatih hattında, en kısa seferin ise Taksim-Şişli hattında yapıldığı anlaşılmaktadır.

13 İETT, 7103-03566-001/7103-03566-099.

Grafik 1. *1918-1927 Yılları Arası Tramvay Hatlarının Uzunluğu*

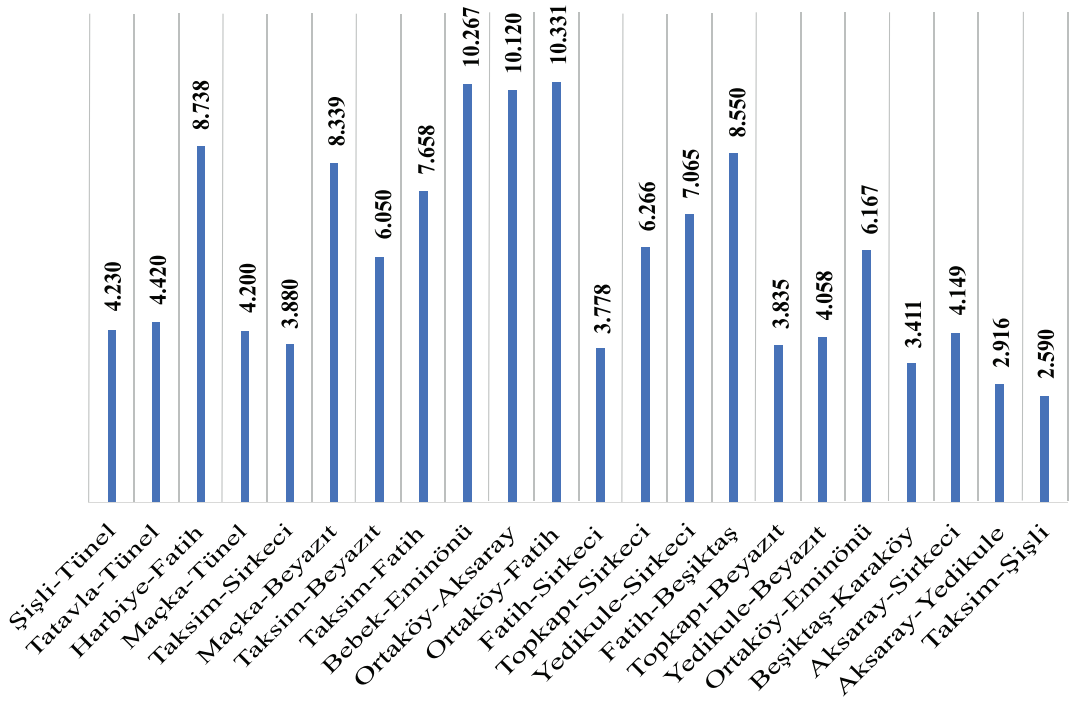

1918-1927 yılları arasında sadece tarihi yarımada içerisinde işletme yapan hatlar Fatih-Sirkeci, Topkapı-Sirkeci, Yedikule-Sirkeci, Topkapı-Beyazıt, Yedikule- Beyazıt, Aksaray-Sirkeci, Aksaray-Yedikule tramvaylarıdır. Benzer şekilde sadece Galata bölgesinde dahilinde çalışan hatlar ise Şişli-Tünel, Tatavla-Tünel, Maçka-Tünel, Beşiktaş-Karaköy ve Taksim-Şişli güzergahlarında sefer yapan tramvaylardır. Beyazıt, Sirkeci, Eminönü, Karaköy ve Aksaray merkezi durakları, hatlar arası entegrasyon noktaları olarak öne çıkmaktadır. Karaköy ve Eminönü durakları ise deniz ulaşımıyla olan bağlantısından dolayı dönem şartları içerisinde yolcu transfer merkezi niteliğinde hizmet vermektedir.

Harbiye-Fatih, Taksim-Sirkeci, Maçka-Beyazıt, Taksim-Beyazıt, Taksim-Fatih, Bebek-Eminönü, Ortaköy-Aksaray, Ortaköy-Fatih, Fatih-Beşiktaş ve Ortaköy-Eminönü hatları Galata köprüsü üzerinden geçerek sur içi İstanbul'u ile Beyoğlu-Galata bölgesi ve Boğaz hattını birbirine bağlamaktadır. Galata köprüsü üzerinden geçen tramvay hattı şehir içi tramvay güzergahlarının şebeke halinde çalışmasını sağlamış, İstanbul tarafı ile Pera'nın bağlantısını güçlendirmiştir.

SONUÇ

Tramvay şebekesinin elektrikle çalışmaya başlaması ulaşımın ticari hızını üç kat artırmıştır. Ulaşımın hızlanması şehrin dış mahallerinde oturup merkezde çalışmayı daha erişilebilir kıldığı gibi genel anlamda şehir içi hareketliliği olumlu yönde artırmıştır. Özellikle Şişli'ye kadar uzayan elektrikli tramvay, şehrin yeni yerleşim bölgelerinin kuzey mahallelere doğru kaymasında kolaylaş-

tırıcı bir etkide bulunmuştur. 1914 başında yapımı tamamlanıp trafiğe açılan Karaköy (Galata) Köprüsü üzerinden tramvayın geçmesi, Haliç'in iki yakasını bir araya getirmiştir. Yakalar arası geçişin mümkün olmasıyla sur içi İstanbul'u, Beyoğlu-Şişli ve Boğaz bölgeleriyle entegre hale gelmiştir. Köprüyle birlikte tramvay şebekesi Avrupa yakasında ağ görünümüne kavuşmuştur.

Çalışma kapsamında incelenen yıllar itibariyle tramvay şebekesindeki hatların değişimi, savaş sonrası mütareke yıllarında sabit bir seyir izlemiştir. Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte tramvay işletmesi, güzergahlar üzerinde çok sayıda yeni hattı devreye almıştır. 1926 ve 1927 yıllarına gelindiğinde, işletmedeki hat sayısı ve işletme yapılan tramvay hatlarının toplam uzunluğunun en üst seviyeye çıktığı gözlenmektedir.

KAYNAKÇA

Araştırma ve İncelemeler

Arısal, Murat. (2021). *Millileştirme Öncesi İstanbul'da Ulaşım* (1869-1938). İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Ayral, Naci. "Tramvay Şirketinin Son On Senelik Faaliyeti," *İstanbul Belediye Mecmuası*, sayı 172-173, (1938-1939).

Cengizkan, Ali. (2000). *Türkiye'de Fabrika ve İşçi Konutları: İstanbul Silahtarağa Elektrik Santrali*: *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 20 (1-2), s. 29-55

Ergin, Osman Nuri. (1933). *Cumhuriyet ve İstanbul Mahalli İdaresi.* İstanbul: Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi.

Ergin, Osman Nuri. (1995). *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye.* V. Cilt. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları.

İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel İşletmeleri Arşivi, 7103-03056-083 (27 Temmuz 1922).

İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel İşletmeleri Arşivi, 7103-03566-013 (7 Aralık 1926).

İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel İşletmeleri Arşivi, 7103-03566-083 (13 Temmuz 1921).

İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel İşletmeleri Arşivi, 7103-03569-058 (26 Ocak 1918).

İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel İşletmeleri Arşivi, 7103-03626-003 (8 Ocak 1927).

İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel İşletmeleri Arşivi, 7103-03566-014 (8 Kasım 1926).

İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel İşletmeleri Arşivi, 7103-03566-001/7103-03566-099 (6 Aralık 1927/19 Ocak 1919).

İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel İşletmeleri Arşivi, 7103-03566-002 (5 Kasım 1927).

İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel İşletmeleri Arşivi, 7103-03626-004 (25 Aralık 1926)

İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel İşletmeleri Arşivi, 7103-03869-097 (2 Şubat 1924).

Toprak, Zafer. (1994). “Aydınlatma” *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: Tarih Vakfı.1, 476-481.

EKLER

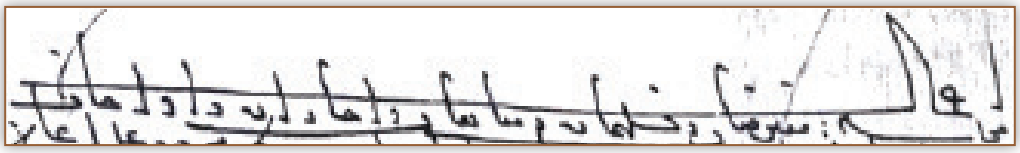

Ek 1. Tramvay Şirketi 1927 Ekim Ayı İşletme Faaliyet Raporu

Kaynak: İETT, 7103-03566-002 nolu belge

18

III. SELİM DÖNEMİNDE İSTANBUL'UN KAHVE İHTİYACININ TEMİNİ ÜRETİMİ VE TİCARETİNDE YAPILAN USULSÜZLÜKLERLE MÜCADELE

Seydi Vakkas Toprak[*]

GİRİŞ

Anavatanı Habeşistan olan kahve bitkisi zamanla Yemen'de yetiştirilmeye başlanmıştır.[1] Ortaya çıkışı hakkında farklı öyküler bulunan kahve çekirdeğinin kavurulması ve öğütülmesi suretiyle içecek yapılması XIV. ve XV. yüzyıllarda Araplar tarafından gerçekleştirmiştir.[2] Keyif verici bir gıda olarak tüketilen bu içecek zamanla Mısır, İran ve Hindistan'da yaygınlaşmıştır. Kahve tanelerinden içecek yapılması 1470'te ölen sufi âlim ed-Dabhânî'ye atfedilmiştir.[3] Bu anlamda tarikat mensuplarınca içilen kahve hızla Müslüman dünyada yayılmıştır. Mekke ve Kahire'de XVI. yüzyıl başlarında halkın içeceği haline gelen kahve, kahvehane denilen dükkânlarda satılır hale gelmiştir.[4] İlk olarak Mekke'de XVI. yüzyıl başlarında bir kahvehanenin açıldığı bilinmektedir. Ardından Arabistan'ın diğer şehirlerinde ve Kahire'de benzer mekânların çoğalmasıyla kahvehaneler Müslüman coğrafyasında yaygınlaşmıştır.[5]

Kanuni döneminde Kızıldeniz'in her iki yanının ele geçirilmesiyle Habeşistan ve Yemen'deki limanlar ve kahve ambarları Osmanlı denetimine girmiştir. Bölgede asayişin teminiyle emtianın limanlara ulaşması kolaylaşmış, ticareti gelişen kahve dünyanın birçok bölgesine kolayca ulaşmıştır.[6] Kahvenin bir içecek olarak dünya çapında yaygınlık kazanması ve ticari bir meta olarak değer kazanması Osmanlılar sayesinde gerçekleşmiştir.[7]

* *Doç. Dr. Adıyaman Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Adıyaman/Türkiye, seyditoprak@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3512-0945.*

1 Habeşistan'ın *Kaffâ* denilen bölgesinde yetişen *kahve*nin ismini bu yerden aldığı rivayet edilmiştir. Mısır ve Arabistan'da içilmesi adet olan kahvenin en muteberi Yemen'de yetiştirilen kahveydi (Koç Giannopoulos ve Kültüral 2020: 5-6).

2 Heise 2001: 13.

3 Bazı eserlerde kahvenin içecek olarak keşfi daha eski tarihlere dayandırılır. Bu içeceğin keşfi Mekke'den 1258 yılında sürgün edilen bir dervişin Yemen dağlarında hayatta kalma mücadelesi sırasında, kahve bitkisinin meyvesini yiyerek ve öğüttüğü çekirdeklerini suyla seyrelterek içmesi sayesinde ölümden kurtulması gibi rivayetler üzerine bina edilmiştir (White 1845: 278-279).

4 Standgace 2009: 120.

5 Yıldız 2007: 34.

6 Kuzucu ve Koz 2015: 37.

7 Heise 2001: 18.

Hicaz'a giden hacılar ve tüccarlar tarafından Müslüman memleketlere götürülen kahve XVI. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da içilir hale gelmiştir. Rivayete göre Yemen Valisi Özdemir Paşa'nın Kanuni Sultan Süleyman'a getirdiği Yemen Kahvesi'yle bu içecek Osmanlı sarayına girmiştir. Sarayda, devlet erkânı ve zenginlerin konaklarında içilen kahve yeni iş alanlarının açılmasını zorunlu hale getirmiştir. Kahveyle ilgili hizmetleri yapmak için personel istihdam edilirken mutfaklarda cezve, fincan ve sunumla ilgili ikramlıklar yerini almıştır. Sarayda ise kahvecibaşı ve ona bağlı çalışan çok sayıda görevli kahve sunum hizmetini yerine getirmiştir.[8] Halkın kahve ihtiyacını karşılamak gayesiyle İstanbul'da XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kahvehane denilen işletmeler ortaya çıkmıştır.

Müslüman dünyada kahve içiminin yaygınlaştığı XV. ve XVI. yüzyıllarda Avrupalılar bu içeceğin mahiyetinden habersizdi. Doğu'yu gezen Augsburglu bir hekim 1582'de yazdığı seyahat eserinde Türklerin ve Arapların kahve içme alışkanlığını Batı dünyasındaki içkiye benzetir. Halka açık yerlerde herkesin sırayla toprak ve porselen kâselerde kahve içtiğini anlatan gezgin adeta "mırra" denilen kahvenin sunum şeklini tasvir eder.[9]

Avrupa saraylarına kahveyi tanıtanlar Osmanlı elçileri olmuştur. Fransa'ya 1660'lı yıların başında elçi olarak giden Müteferrika Süleyman Ağa, ziyaretine gelen Parislilere kahve ikram ederek bu içeceği tanıtmıştır.[10] Yine büyükelçilik göreviyle 1665'ye Avusturya'ya giden Kara Mehmed Paşa da Viyanalılara kahveyi tanıtmıştır.[11] Kalabalık maiyeti arasında iki de kahvecibaşı bulunan Paşa'nın hediye ve ikramları ile ahalinin merakı bu içeceğin kısa sürede Viyana'da tanınmasına ve içilmesine vesile olmuştur.[12]

Şark memleketlerini dolaşan gezginler içimini öğrendikleri kahveyi Avrupa'ya götürmüşlerdir. Kazanç peşinde koşan tüccarlardan başka botanik ve tıp alanında araştırma yapan bilginler de kahve çekirdeklerinin Batı dünyasına taşınmasına katkıda bulunmuşlardır.[13] Batılı tüccarların Avrupa'ya götürdüğü kahvenin ticareti ve üretimi coğrafi keşiflerden sonra sömürgeci devletlerin kontrolüne girmiştir. Kurdukları şirketler vasıtasıyla kahve ticaretini ele geçiren Hollandalılar, Amsterdam'da fidanlar yetiştirerek iklimi müsait olan Sri Lanka, Sumatra, Bali Timor gibi Uzak Doğu ve Surinam (Hollanda Guyanası) gibi Amerika sömürgelerinde plantasyonlar kurmuşlardır. Fransızlar da Haiti, Madagaskar, Karaip Adaları ve Fransız Guyanası gibi sömürgelerinde kahve yetiştirmeye başlamışlardır. Portekizliler Brezilya'da, İngilizler Jamaika'da ve İspanyollar Filipinler'de kahve üretmeyi başarmıştır. Zamanla Küba, Venezuela, Guatemala, Puerto Rico, Meksika ve Kolombiya'da yetiştirilen bu bitkinin tarım alanları Amerika, Afrika ve Avusturalya'nın pek çok bölgesine yayılmıştır.[14]

8 Kaplan 2011: 13.
9 Schivelbusch 2012: 23.
10 Kütükoğlu 2018: 144.
11 Birsel 2014: 11.
12 Heise 2001: 32, 40, 41.
13 Heise 2001: 32.
14 Heise 2001: 42-50.

1. KAHVENİN İSTANBUL SERÜVENİ

Yemen'in Osmanlı egemenliğine girmesiyle İstanbul'a kadar ulaşan kahve, kısa sürede insanların zaruri ihtiyaçları arasında yerini almıştır. Mısır ve Arabistan'da çokça tüketilen kahve hacılar, tüccarlar ve resmi görevliler tarafından İstanbul'a getirilmiş, kısa sürede halk arasında yaygınlaşarak aranan bir ihtiyaç maddesi haline gelmiştir. Sarayda ve halk arasında tüketilen kahve kısa sürede revaç bulmuş olmalı ki, her kesimden insanın rahat kahve içebileceği mekânlara ihtiyaç duyulmuştur.

Kahvehanelerin İstanbul'da açılışı hakkında kaynaklar farklı tarihler verirler. Bu işletmelerin ilk olarak 1553 (Hicri 960) tarihinde faaliyete başladığını yazan Gelibolulu Mustafa Âlî'ye göre, İstanbul'daki bozahanelerin yerini alan kahvehaneler çoğu kişi için toplantı mekânı, dervişler ve ilim ehli için sohbet ortamı, yurdundan ayrılmış garipler ve fukaralar için kalacak yer ihtiyacını karşılamıştır.[15]

Peçevi İbrahim ise İstanbul'un ilk kahvehaneleri için bundan iki yıl sonrasını (Hicrî 962) işaret etmektedir. Netice olarak Kanuni Sultan zamanında halkın bu ihtiyacını iki müteşebbisin *kahvehane* açarak karşıladığı anlaşılmaktadır. Peçevi'nin ifadesine göre 1554-1555 tarihlerine kadar İstanbul'da ve Rumeli'de kahve ve kahvehane bilinmiyordu. Bu tarihte *Haleb'den* "Hakem namında bir herif ve Şam'dan Şems nam bir zarîf" gelip Tahtakale'de birer büyük dükkân açtılar ve kahve satmaya başladılar. Bu dükkanlarda gönül dostları ve okur-yazar takımından kimseler toplanır oldular. Bu kahvehanelerde kimi kitap okur, satranç ve tavla oynar, kimisi yeni gazeller getirir, maariften bahsederdi. Zamanla kahvehaneler öyle doldu ki görev bekleyen (mazul) memurlar, müderrisler, kadılar ve eğlenecek bir köşe arayanlar buraları doldurmaya başladı. Kahvehaneler öyle şöhret buldu ki yüksek payeli devlet görevlilerinden başka büyük rütbeli kimseler kendiliğinden buralara geldiler. İmamlar, müezzinler, ikiyüzlü sofiler ve halk kahvehanelere müptela olduğundan mescitlere kimse uğramaz oldu. Kahvehanelerin kötülük yeri olduğunu söyleyen ulemadan bazı kimseler, bu mekanlara gitmektense meyhanelere gitmek daha iyidir diyerek vaaz verirken, bazı müftüler kahvenin haram olduğuna dair fetvalar verdiler.[16]

Halkın teveccühü ve kahvehanelerin çoğalmasıyla kahve her tarafta içilebilir hale gelmiştir. Zaman içinde halkın her kesiminden insanlar kahvehanelere müdavim olmuştur. Bu durum başkentte kahvehanelerin sayısını artırmış, ticaretin yoğun olduğu Eminönü ve Unkapanı semtleri başta olmak üzere pek çok yerde kahvehaneler açılmıştır.[17] İnsanların kalabalık olduğu, özellikle ticaretin döndüğü alanlarda kahvehaneler çoğalınca kahve tüketimi artmıştır.[18]

İstanbul'da kahvehane sayısı III. Murad'ın saltanatının sonuna doğru 600'e ulaşmıştır. Zamanla mahallelerin her köşesine dağılan bu mekânlar ihtiyaca cevap veremeyince çeşitli sanat ve meslek erbabına hizmet veren kahvehaneler ortaya çıkmıştır. Bulundukları yere göre sosyal ve mesleki kitlelere hitap eden bu dükkânlar mahalle kahvehaneleri, esnaf kahvehaneleri, yeniçeri kahvehaneleri, tulumbacı kahvehaneleri, âşık kahvehaneleri, tiryaki kahvehaneleri, meddah

15 Gelibolulu Mustafa Âlî 1978: 180; İnalcık 2018: 267.
16 Peçevî İbrahim Efendi 1283: 363-365.
17 Özkoçak 2010: 20-21.
18 Kuzucu ve Koz 2015: 38.

kahvehaneleri ve semai kahvehaneleri olarak faklı kesimlere hizmet veren işletmeler haline gelmiştir.[19]

Sayıları 500 civarında olan İstanbul'daki kahve satıcılarının 300 mahzene sahip olduğuna değinen Evliya Çelebi, bunların Mısır ve Yemen'de ortaklarının bulunduğunu ifade etmiştir.[20] Yine Mısır ile ticaret yapanlardan bahsederken 200 dükkâna sahip olan 300 civarında kahveci tüccar esnafının bulunduğunu belirtmiştir. Tepeden tırnağa silahlı olan bu kahvecilerin tahtırevanlar üzerindeki ferde ferde kahveyi kilelerle ölçtüklerine vurgu yapmıştır.[21]

2. KAHVE TEMİNİNDE SIKINTILAR, YASAKLAR, VERGİLER VE YOLSUZLUKLAR

Kahve içmenin yaygınlık kazanması kahvehane sayısının artışında etkili olmuştur. Her kesimden insanın vaktinin çoğunu kahvehanede geçirmesi ve miskinlerin, işsiz-güçsüz takımının bu mekânları mesken tutması tepkilere neden olmuştur. Bu dükkânlar XVI. yüzyıl sonlarından itibaren fitne yuvaları ve tehlikeli yerler olarak görülmüştür. Toplumun bazı kesimlerinin tepki gösterdiği kahvehaneler devlet tarafından da uygunsuz yerler olarak görülmüş ve 1567 yılından itibaren yasaklar gelmeye başlamıştır. II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed zamanlarında kahvenin içilmesi yasaklanmıştır. İstanbul'da sur içinde bulunan meyhaneler ve kahvehaneler fısk ve fücur mekânları oldukları gerekçesiyle 1567-1568 ve 1583 tarihli fermanlarla kapatılmıştır. Ancak yasakların en şiddetlileri IV. Murad zamanında uygulanmıştır. Evliya Çelebi, kahvehane, bozahane ve meyhaneleri kapatan IV. Murad'ın çok sayıda insanı idam ettiğini yazmaktadır.[22] İstanbul'da meydana gelen büyük bir yangının ardından kahvehanelerin ve meyhanelerin yıktırılması için ferman çıkaran IV. Murad, tütün ve içki içilen, siyasi dedikodu yapılan bu işletmeleri ortadan kaldırmıştır. Bu dönemde sadece Eyüp civarında 120 kahvehane kapatılmıştır.[23] IV. Mehmed devrinde ise kahve ve kahvehane yasaklarına son verilmiştir.[24]

Suç işleyen kimselerin toplanması gerekçesiyle kahvehanelerin kapatılmasının yanı sıra, dine uygun olmadığı yönünde fetva çıkması kahve içiminin yasaklanmasına sebep olmuştur.[25] Yasaklar ve fetvalar halkı kahve içmekten alıkoyamayınca devlet yasaklama yerine yeni vergiler koyma yolunu tercih etmiştir. Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın ifadesine göre Kanuni döneminde, kahve içimine ve kahvehanelerin faaliyetlerine engel olmak için kahveden diğer emtianın iki katı vergi alınmıştır. Ayrıca gümrük vergisinden başka kahveye *rusûm-ı bid'iyye* adıyla yeni bir vergi konmuştur. Böylece kahvenin her vakıyyesi için Müslümanlardan sekizer, gayrimüslimlerden onar

19 Kütükoğlu 2018: 146-149; Sökmen 2012: 23, 25.
20 Evliya Çelebi 1314: 602.
21 Evliyâ Çelebi 2003: 513.
22 Evliyâ Çelebi 2006: 187.
23 Altınay 2000: 240, 250, 251; İnalcık 2018: 298; Kuzucu ve Koz 2015: 70-73; Yaşar 2005: 239.
24 Kütükoğlu 2018: 141.
25 Kuzucu ve Koz 2015: 53-73; Yaşar 2010: 37-40. Kahvenin dinen caiz olmadığı meselesi tartışmalıdır. Kahvenin içilmesini doğru bulmayan Ebussuud Efendi verdiği yasaklama kararını daha sonra yine kendisi kaldırmıştır (Kütükoğlu 2018: 138).

sağ akçe alınmıştır. Bu verginin 1697-1698 senesinde hala geçerli olduğunu ifade eden Sarı Mehmed Paşa, paranın değer kaybından dolayı vergi bedelinin artırılmak istendiği ancak yabancı devletlere verilen ahitnamelerin buna izin vermediğini belirtmiştir. Yabancı tüccarlar getirdikleri kahveyi Osmanlı ülkesinde satmadıkça bu vergilerden muaftı. Gümrük vergilerini artıramayan devlet, satış sırasında her vakıyye kahveden beşer kuruş "resm-i mîrî" adı altında "ihtisap" vergi almaya başlamıştır. Bu durumda yabancı tüccarlar sadece gümrük vergisini ödemekle mükellef tutulmuş, resm-i mîrî ise kahveyi yurt içinde satmak üzere alanlardan tahsil edilmiştir.[26]

Halkın zaruri bir ihtiyacı olan kahvenin çokça tüketilmesi XVI. ve XVII. yüzyıllarda bu üründen fazla vergi alınmasına sebep olmuş, devlet bu yüzyıllarda kahve ticaretinden büyük vergi gelirleri elde etmiştir. Kahve ticaretinin yapıldığı her yerde tüccarlar gümrük vergisi, depolama bedeli ve başka isimler altında büyük meblağlar ödemek zorunda kalıyordu. Bu ücretleri ödemeden çok para kazanma peşinde olanlar kaçakçılığa yönelmiştir. Kaçakçılık genellikle kahvenin yola çıktığı ilk limandan itibaren başlıyordu. Kahvenin çıkış noktası olan Yemen'deki Moha (Moka) Limanı'ndan ayrılan neredeyse her geminin bir "partner gemisi" vardı. Bu gemiyle ürün kaçak yollarla gideceği yere sevk ediliyordu.[27]

Kahvede yapılan bir yolsuzluk ve sahtecilik türü de "ikame veya *çoğaltma"* denilen yöntemdi. Karbonhidrat, tanen ve yağ içeren bitkilerin kavurulması veya karamel haline getirilerek katılmasıyla elde edilen karşımlar gerçek kahve gibi halka sunulmuştur. Öğütülmüş kahveye kavurulmuş hububat ve ekmek kırıntılarının karıştırılmasıyla elde edilen karışımın tadının halis kahveden ayırt edilemediğini kahve tüccarları çok önceden biliyorlardı.[28] Çok para kazanma hırsıyla çalışan muhtekirler kahveye bu tür maddeler katarak yolsuzluk ve sahtekarlık yapmışlardır. Yasadışı yollarla zengin olmak gayesiyle yapılan bu kanunsuzluk devletin önlem almasını gerektirmiştir.

Yabancı tüccarların yurt dışına götürecekleri kahvenin vergisinden muaf olmaları bazı yerli bezirganlara hile yapma fırsatı vermiştir. Bunlar çıkış yerinde yabancı tüccar adına kaydettirdikleri kahveyi teslim alarak gizli yollarla satmışlardır. Kapıcıbaşı Sufyan Ağa'nın malikâne olarak uhdesinde bulunan Halep ve bağlı yerlerin kahve vergisi hakkında 1792 yılında Halep valisi ve müteselimine gönderilen bir hükümde devlete ait vergi gelirinin toplanması istenmektedir. Fermana göre kara veya deniz yoluyla kahve getiren yerli ve yabancı tüccardan kahve vergisi alındığı ancak bu sıralarda Bağdat'tan gelen kahveyi sahiplenen ve yükleri kendi adlarına çıkaran bazı Halep tüccarları resm-i mîrînin dörtte birini verme iddiasıyla Hazineyi zarara uğratmaya çalışmışlardır. Yürürlükte olan nizama göre Halep ve Şam eyaletlerine bağlı yerlere deniz veya kara yoluyla kahve getiren tüccar, ayan, askerî (resmi görevli veya vergiden muaf) ve yabancılardan gümrük vergisi alındıktan sonra satın alanlardan kıyye başına 5'er sağ para tahsil edilmesi emredilmiştir.[29]

26 Defterdar Sarı Mehmed Paşa 1995: 362-363; Kütükoğlu 2018: 138-139.

27 Heise 2001: 65, 70-71.

28 Heise 2001: 73-74.

29 16 Haziran 1792/25 Şevval 1206 tarihli hüküm. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Maliye (C.ML.) 623/25650.

3. İSTANBUL HALKININ KAHVE İHTİYACININ TEMİNİ

III. Selim'in saltanatı yıllarında İstanbul halkının zaruri ihtiyaçları arasında yer alan kahvenin temininde ve halka sunumunda sıkıntılar yaşanmıştır. Bu dönemde İsveç'in İstanbul Elçiliğinde görevli olan Ermeni tarihçi Mouradgea D'Ohsson, Türklerin örf ve âdetleri üzerine yazdığı eserinde kahvenin tarihçesinden, yaygınlığından ve din adamlarının muhalefetinden bahsettikten sonra bu içeceğe olan istek ve ihtirastan söz etmiştir. Ona göre neredeyse tüm Türkler kahveye düşkündür. Kendileri içtikleri gibi misafirlerine de ikram ederler. Moka kahvesini tercih eden Türkler kahveyi küçük özel fincanlarda içerler. Değerli olan kahveyi deri torba veya kutularda muhafaza eden Türkler, bu içeceğe süt, krema ve şeker gibi maddeler katmazlar.[30] Ancak tarihçinin övgüsüne mazhar olan kahveye erişmek pek de kolay değildi. Kıymetli bir ticari meta olan bu ürün çeşitli nedenlerle şehre az miktarda geldiğinden kıtlık olmakta ve yüksek fiyata satılmaktaydı. Mevcut kahveye de açgözlü muhtekirler kavurulmuş hububat katmakta ve gizlice piyasaya sürmekteydi.

Yasaklar, kıtlık ve ağır vergiler halkın kahve alışkanlığının önüne geçemeyince devlet bu ürünün satışını kontrol altında tutmak istemiştir. Hazinenin vergi kaybını önlemek, sahtecilik ve yolsuzluklara engel olmak gayesiyle kurulan Tahmishanede kahvenin kavurulması, döğülmesi ve satılması zorunlu hale getirilmiştir. Tüketiminin artması üzerine ikinci bir Tahmishane kurulmasına ihtiyaç duyulmuştur. Tahmiste yapılan işlemlerden devlet, aktarları ve halk memnun kalmamıştır. Para kazanma hırsı ve rüşvetin devreye girmesiyle Tahmiste döğülen kahvenin içine nohut benzeri hububat ve kül gibi yabancı maddeler karıştırılmıştır. Kahvenin kalitesinin düşmesi üzerine Tahmisi denetlemek için her gün dört yeniçeri görevlendirilmiştir. Bunlar yapılan işleri kontrol etmek yerine Tahmishane çalışanlarıyla iş birliği yapmış, aktar esnafından tehditle haraç alarak sahtecilik ve yolsuzluğa ortak olmuşlardır.[31]

Gümrük ve vergilendirme işlemlerinin ardından Eminönü'nde bulunan Tahmise getirilen kahve çekirdekleri burada kavurulup döğüldükten sonra kahveci ve aktar esnafı vasıtasıyla halka sunuluyordu. Ancak daha fazla kâr peşinde olan tüccarlar Mısır'dan aldıkları kahveyi İstanbul'a getirmek yerine doğrudan Avrupa'ya gönderiyorlardı. Bu durum vergi kaybına yol açtığı gibi İstanbul'da kahve kıtlığına da sebep olmaktaydı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, kahvenin Mısır'dan yabancı tüccarlara satılmasını ve Avrupa'ya götürülmesini yasakladı. Yabancı tüccarlar da Yemen'e giderek aldıkları kahveyi doğrudan Avrupa'ya götürmeye başladılar. Yemen'de kahve fiyatları hızla arttığı gibi İstanbul'a daha az kahve geldi. Ticaretinin sekteye uğradığı İstanbul'da stoklar hızla tükenip kahve bulunamaz hale gelince Osmanlı Devleti, Yemen'den de Avrupalı tacirlere kahve satılmasını yasakladı.[32]

İstanbul halkının kaliteli Yemen Kahvesi tüketmesine devlet daima dikkat etmiştir. Ticari bir meta olan bu bitkiyi Batıya götüren sömürgeci devletler Hindistan, Dominik Adası ve Brezilya gibi yerlerde yetiştirmişlerdir. Yemen dışında üretilen bu kahveler zamanla Osmanlı gümrüklerinden de geçmeye başlamıştır. Osmanlıların "Kahve-i Efrenc (Frenk Kahvesi)"[33] dedikleri bu ürün kıtlık za-

30 D'Ohsson (Tarihsiz): 51-54.
31 Kütükoğlu 2018: 139140.
32 Kuzucu ve Koz 2015: 85.
33 Kütükoğlu 2018: 137.

manlarında İstanbul'da da satılmaktaydı. Bozos (Beauzos) isimli Fransız bir tüccar İstanbul'a 1789 yılında 20.000 vakıyye Frenk Kahvesi getirmiş ancak satış yapamamıştır. Kalitesi düşük olan bu kahveye Yeniçarşı aktarları itibar etmeyince, Fransa elçisi, Babıali'ye yaptığı müracaatta ahitnamelere işaret ederek vatandaşı olan tüccarın getirdiği kahvenin taşrada satılmasına ruhsat verilmesini talep etmiştir. Bu durumda Fransız tüccar zarar etmeyeceği gibi Hazinenin vergi geliri de eksilmeyecekti. Babıali'nin gümrük emini vasıtasıyla yaptığı tahkikat sonucu İstanbul'da satılması uygun görülmeyen bu kahvenin vergisi satın alanlardan tahsil edilmek ve içine Yemen Kahvesi katılmamak şartıyla taşraya götürülüp satılmasına müsaade edilmiştir.[34]

Kahvenin bolca geldiği vakitlerde III. Selim sevincini gizlememiştir. Havanın müsait olduğu 1791 Ağustos'unda Mısır'dan kahve, şeker ve benzeri erzakla İstanbul'a gelen 5 gemi yönetimi sevindirmiştir. Sadaret kaymakamı bu gemilerin yüklerini gösteren defteri sunduğunda III. Selim "Elhamdülillah, kahve geliyor." diyerek memnuniyetini ifade etmiştir.[35]

III. Selim, Ramazan ayında halkın ekmek, koyun eti ve kahve hususunda zahmet çekmemesi için 1796 Ocak ayında sadrazamdan tedbir almasını istemiştir. Kahveyi halka pahalıya satmak için bazı tüccarların kayık gönderip Mısır'dan gelen kahveyi Boğaz'da gemilerden alarak gizlediklerini bilen sadrazam, bu kaçakçılığın önlenmesi için Zahire Nazırı Hacı İbrahim Efendi'den tedbir almasını istemiştir. Yine İstanbul'a gelen kahvenin defterini Gümrük emininden isteyerek kayıtları incelemiş, 15 Eylül 1795'ten 21 Ocak 1796[36] tarihine kadar İstanbul'a 222 ferde ve 914 zembil kahve geldiğini tespit etmiştir. Bunun Ramazan'a kadar İstanbul halkını ancak idare edeceğini, Kasım ayında Cidde'den gemilerle çıkan kahvenin Süveyş'e varmış olduğunu ve Ramazan'a yakın İstanbul'a ulaşacağını belirtmiştir. Kahvenin fiyatı düşürülecek olursa tüccarın ellerinde olan kahveyi saklayacağını ve kahve sıkıntısı çıkacağını dile getiren sadrazam, yenisi gelinceye kadar mevcut olan kahvenin fiyatına müsamaha edilmesi ve yeni kahvenin geleceği kesinleşince fiyatının ihtiyaca göre indirilmesi için düzenleme yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Muhtekir tüccarların başkente gizlice kahve getirmelerine karşı önlem alınması için Gümrük eminine, adalara ve Çanakkale civarındaki yetkililere emirler göndermiştir.[37]

Kahve tüccarlarından bazıları 1797 Haziran'ında İstanbul kadısına giderek vakıyyesini 103 paraya aldıkları çiğ kahveyi bir miktar kâr verilmediği takdirde satmayacaklarını söylemişlerdir. Teklif edilen 1-2 paralık artışı kabul etmeyen tüccarın 4 paraya razı olmasıyla, bir vakıyye çiğ kahvenin fiyatı 107 paraya yükselmiştir. Bu durum kahvecilere bildirilince, çiğ kahvenin vakıyyesini 99 paraya alıp her 25 dirhemini 24 akçeye sattıklarını, vakıyyesini 107 paraya alıp 25 dirhemini 2'şer akça zam ile 26 akçeye satarlarsa zararlı çıkacaklarını belirtmişlerdir. Kahvecilerin önceki narha göre her vakıyyede 2'şer akçe kârı olduğunu belirten İstanbul kadısı, kahvenin 25 dirheminin halka 26 akçeye satılması gerektiğini ifade etmiştir.[38]

34 20 Eylül 1789/29 Zilhicce 1203 tarihli telhis üzerine hatt-ı hümayın (BOA, Cevdet Hariciye (C.HR.) 64/3157).
35 29 Ağustos 1791/29 Zilhicce 1205 tarihli telhis üzerine hatt-ı hümayun (BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT.) 1412/57461).
36 1 Rebiyülevvel 1210'dan 11 Receb 1210 tarihleri arası dönem.
37 3 Ocak 1796/13 Receb 1210 tarihli telhis üzerine hatt-ı hümayun (BOA, HAT. 203/10558).
38 15 Haziran 1797/29 Zilhicce 1211 tarihli telhis üzerine hatt-ı hümayun (BOA, HAT. 247/13962).

Gümrük emini tarafından 1799 Temmuz'unda defterdara sunulan bir takrire göre, hava muhalefeti nedeniyle Mısır tarafından Yemen Kahvesi'nin gelmediği ve İstanbul halkının kahve konusunda sıkıntıya düştüğü, bu sıkıntının giderilmesi için İzmir tüccarlarıyla müzakere edildiği ifade edilmiştir. Mısır'dan gelen gemilerden çıkan ve belgesi olan kahveye halel gelmeden İzmir ve civarındaki iskelelerden İstanbul'a gönderilmesi görüşülmüştür. Halkın sıkıntısı giderilinceye kadar İstanbul'a kahve göndermeleri konusunda mutabık kalınmıştır.[39]

Kahve kıtlığı yaşandığında, İstanbul halkını sıkıntıdan kurtarmak için Mısır'dan gelen gemilerin uğradığı şehirlerdeki tüccar depolarında kahve aranmıştır. Gönderilen ferman üzerine 1798 sonbaharında İzmir'de yapılan aramada mahzenlerde ve İskenderiye tarafından gelen gemilerde ele geçirilen 210 ferde kahvenin 130 ferdesi İstanbul için ayrılmış ve gemilere konularak gönderilmiştir. Durumu İzmir ve çevresinin muhafazasından sorumlu olan Karaosmanzade el-Hac Hüseyin Ağa 3 Aralık 1798 tarihinde Babıali'ye bildirmiştir.[40] Ancak İstanbul'dan Hüseyin Ağa'ya hitaben yazılan hükümde; şehirde 800 ferdeden fazla kahvenin bulunduğu, ayrıca Mısır'dan kahve geldiğinin tahkik edildiğine değinilerek cüzî miktarda kahvenin ortaya çıkarılmasının emirlere aykırı olduğu bildirilmiştir. Söz konusu kahvelerin bir dirheminin bile geriye bırakılmayarak derhal İstanbul'a gönderilmesi Hüseyin Ağa'dan talep edilmiştir.[41]

Fransa'nın Mısır işgali sırasında ticaret kesintiye uğradığından Osmanlı topraklarında kahve, şeker ve keten gibi emtianın temini zorlaşmıştır. Mısır'dan gemilerle çıkan bu maddelerin İstanbul'a getirilmesi Babıali için önem arz etmiştir. Fransızların izniyle kahve ve başka eşyanın yüklü olduğu Osmanlı reayasına ait 3 geminin Mısır'dan çıktığına ve İzmir'e ulaştığına dair 1800 yılı sonbaharında İstanbul'a gelen haber üzerine bölgedeki yetkililere hitaben bir ferman çıkmıştır. İzmir kadısı, voyvodası, gümrükçüsü ve zabitanına hitaben yazılan ferman ile İzmir'e ulaşan gemilere derhal el konularak içlerindeki kahve ve eşyanın ölçülüp tartıldıktan sonra emin bir yerde korunması emredilmiştir. Gemiler iskeleye bağlandıktan sonra sahipleri ve kaptanlarının kimler olduğu, Mısır'dan nasıl ve hangi yükle çıktıkları, yüklerinin miktarı gibi hususların deftere kaydedilerek İstanbul'a gönderilmesi ve bundan sonra verilecek emre göre hareket edilmesi talep edilmiştir.[42]

4. III. SELİM DÖNEMİNDE İSTANBUL'DA KAHVE FİYATLARININ BELİRLENMESİ

İstanbul'da kahve fiyatının denetim altında tutulmasına özen gösteren III. Selim, 1789 Eylül'ünde Sadaret kaymakamına gönderdiği bir fermanla döğülmüş kahvenin ne şekilde dağıtıldığını ve halka kaç paradan satılması gerektiğini araştırılmasını istemiştir. Görevin verildiği İstanbul kadısı, gümrük emini ve kahve tüccarlarını mahkemeye toplayarak fiyatlarla ilgili belgeleri incelemiştir. Kahvenin geldiği yerde kıyyesinin 86 para olduğunu ve gelecek olan kahvede indirim beklendiğini belirten kadı, tüccarın elinde bulunan kahvenin bir handa toplandığını ve 86 paradan

39 14 Temmuz 1799/10 Safer 1214 tarihli takrir (BOA, Cevdet Belediye (C.BLD.) 126/6294).
40 3 Aralık 1798/27 Cemaziyülahır 1213 tarihli tahrirat (BOA, C.BLD. 66/3272, 1).
41 BOA, C.BLD. 66/3272, 2.
42 17 Kasım 1800/29 cemaziyülahır 1215 tarihli hüküm sureti (BOA, Cevdet Askeri (C.AS.) 74/3468).

aktarlara satıldığını, 25 dirhem kahveyi 7,5 paraya satan aktarlara her kıyyede 7 para kâr kaldığını tespit etmiştir. Gelecek olan kahvenin 25 dirhemini halka 7 paradan satacak olan tüccarların şimdilik 7,5 paraya satmak için izin istediklerini ifade eden İstanbul kadısının görüşünü Sadaret kaymakamı uygun bulmamıştır. Fiyattaki buçuğun halk için zor olacağını belirten kaymakam paşa, 25 dirhem kahvenin 7 paraya satılmasının tüccara teklif edilmesi halinde kabul göreceğini belirtmiştir. III. Selim de Sadaret kaymakamının görüşü doğrultusunda emir vermiştir.[43]

Başkente gelen kahve miktarı çoğaldığında pahalıya satılmaması için emir çıkarılıyordu. Mısır'dan kahve getiren yerli ve yabancı tüccarlara ait dört gemi 1792 Ağustos'unda İstanbul'a ulaştığında sadrazam durumu derhal padişaha bildirmiştir. Padişahın "kahve çok geldiğinden fazla pahalıya satılmayıp rayiciyle satılması" mealindeki fermanı üzerine İstanbul kadısı ve gümrük eminine emir gönderen sadrazam, eskiden olduğu gibi çiğ Yemen Kahvesi'nin vakıyyesinin 96 paradan aktarlara dağıtılmasını, aktarların da her vakıyyeye 2'şer para kâr ekleyerek 98 paraya vermelerini istemiştir. Bu hesaba göre 25 dirhem öğütülmüş Yemen Kahvesi'nin 8 paraya halka satılmasının nizam gereği olduğunu belirten sadrazamın telhisine karşılık olarak III. Selim yazdığı "Kahveye verilen nizâmdan ziyadeye fürûht olunmamasına dikkat oluna." hattıyla fiyatların yükseltilmemesini istemiştir.[44]

Mısır'a kahvenin az geldiği zamanlarda İstanbul'da kahve kıtlığı çıkıyordu. Kahve mevsimi olmasına rağmen 1795 yılında Mısır'a kahve gelmeyince İstanbul'da bu ürün bulunamaz olmuştur. Yokluğundan dolayı kahve yerine şerbet içilmesi padişahın huzurunda tartışılmıştır. Gümrük emini ve diğer ilgililer kahve içilmemesinin tavsiye edilmesi halinde Tahmisin kapatılmasının gerekeceği, bu da doğru olmayacağından şerbet kullanılmasına dair ferman çıkmasının uygun olmayacağını belirtmişlerdir. Kahve varken bir miktarının Haremin ihtiyacı için ihtiyaten Mısır kapıkethüdası ve Matbah emini tarafından muhafaza edilmesi gündeme gelmiştir. İhtiyaten tutulan bir miktar kahve ihtiyaca göre dağıtıldıktan sonra Tahmisin kapatılmaması, kahve bollaşıncaya kadar bir fırın ve birkaç dibeğin Efrenc Kahvesi'ne tahsis edilmesi uygun görülmüştür. Birkaç dükkânda Yahudiler ve fakirlerin tükettiği Efrenç Kahvesi'nin satılmasına ruhsat verilmesi ve Yemen Kahvesi'ne Efrenc Kahvesi karıştırılmaması için esnafın denetleneceği ifade edilmiştir. Yemen Kahvesi'nin masrafıyla birlikte esnafa pahalıya mal olduğu, eski fiyatla alınıp-satılmasının mümkün olmadığı, yeni bir narh verilse, ürün çoğaldığında indirim yapılmasının zor olacağı belirtilmiş ve yeni fiyat konulmasından vaz geçilmiştir. Kahvenin ortalama fiyattan esnafa verilmesi için gereken denetimin yapılmasının uygun olacağına karar verilmiştir. Mevcut olan Efrenc Kahvesi bittiği takdirde kahve yerine şerbet içilmesi için gerekil tembihatın yapılması düşüncesi ön plana çıkmıştır.[45]

43 20 Eylül 1789/29 Zilhicce 1203 tarihli telhis üzerine hatt-ı hümayun (BOA, HAT. 268/15680).
44 18 Ağustos 1792/29 Zilhicce 1206 tarihli telhis üzerine hatt-ı hümayun (BOA, HAT. 207/10951).
45 17 Ekim 1795/13 Rebiyülahir 1210 tarihli telhis üzerine hatt-ı hümayun (BOA, HAT. 235/13077).

4.1. III. Selim Döneminde Kahvenin İstanbul'a Ulaştırılması

Eskiden olduğu gibi III. Selim zamanında da İstanbul'a gelen Yemen Kahvesi'nin çoğu Kızıldeniz Cidde ve Mısır üzerinden deniz yoluyla getirilmekteydi. Yemen'den gemilere yüklenen kahve Kızıldeniz yoluyla Cidde'ye, oradan Kahire'ye ve İskenderiye'ye ulaştırılmaktaydı. Dimyat, Reşid ve Süveyş'ten Akdeniz'e aktarılan ve gemilerle taşınan kahve çekirdekleri İstanbul'da gümrükten geçtikten sonra Tahmise teslim edilmekteydi. Kahvenin bir kısmı da Cidde Limanı'nda tüccar tarafından satın alındıktan sonra kara yoluyla Halep, Bağdat, Erzurum ve Diyarbekir üzerinden kervanlarla İstanbul'a getirmekteydi. Tahmiste kavurulan ve döğülen/öğütülen kahve kontrol altında ve belirlenen rayiç fiyatla aktarlar, kahveciler ve halka dağıtılmaktaydı.[46]

Mısır'dan ticarî emtia nakli Osmanlı bandıralı gemilerden başka yabancı tüccarların gemileriyle de yapılıyordu. Dimyat, Reşid ve İskenderiye limanlarından gemilere yüklenerek Antalya, İzmir, Selanik ve İstanbul'a getirilen kahve, buralardan diğer şehirlere dağıtılıyordu. Ancak tüccarların gemileri daha fazla kâr edebilecekleri limanlara götürmeleri İstanbul'da kahve darlığına neden olmaktaydı. Bu nedenle Mısır'dan kahve, pirinç, şeker ve benzeri erzakla çıkan gemilerin yüklerinin Çanakkale Boğazı'nda bir deftere kaydedilmesi ve İstanbul'da gümrüğe geldiklerinde getirdikleri malların bu kayıtlara uygun olup olmadığının kontrol edilmesi kuralı getirilmiştir. Gümrükten geçen kahve Tahmis civarında bulunan dört hana getiriliyor ve sadece buralarda satılabiliyordu.[47]

İstanbul'da kahve kıtlığının yaşandığı önceki dönemlerde olduğu gibi III. Selim'in saltanatı yıllarında da çok para kazanma hırsıyla hareket edenler karaborsacılık yaparak kahveyi mahzenlere saklamışlar, içine başka maddeler karıştırarak halka azar azar ve yüksek bedellerle satmışlardır. Bazı muhtekirler, ticarî değeri yüksek bu mallara konulan gümrük ve resm-i mîrî denilen vergileri vermemek için kahveyi kaçak yollarla İstanbul'a sokmaya çalışmışlardır. Anadolu tarafından gelen kervanların yolu çevrilerek Bursa gibi başka yerlere götürülmekte, saklanan kahveler ya bulunduğu yerde veya gizlice İstanbul'a getirilerek yüksek fiyatlarla satılmaktaydı. Bu durumu haber alan Babıali ilgili yerlerin mutasarrıf, kadı, mütesellim, gümrükçü ve voyvoda gibi yetkililerine emirler yollayarak kahvenin bulunmasını ve İstanbul'a gönderilmesini istemekteydi.

Babıali'ye 1791 Mart'ında İskenderiye'den İstanbul'a gelen gemilerden Çanakkale Boğazı civarında kahve çıkarılarak Bursa tarafına nakledildiği haberleri gelmiştir. Bu durum İstanbul'da kahve kıtlığına sebep olduğundan Çanakkale'ye gelen gemilerden kahve çıkarılmasına izin verilmeyerek doğruca İstanbul'a gönderilmesi için bölgedeki yetkililere yazılan ferman Kal'a-i Sultaniye Mahkemesinde tescil edildikten sonra ilgililere okunmuştur. Fermanın hükmünü yerine getiren Çanakkale Kadısı İbrahim Efendi, Mısır tarafından gelip İstanbul'a doğru giden gemilerden limanda bir vakıyye kahve çıkarılmadığını, bundan sonra da çıkarılmayacağını gümrük emini ve diğer yetkililerin taahhüt ettiğini ilamla Babıali'ye bildirmiştir.[48]

Yabancı tüccarların getirdiği kahvenin gümrük vergilerinde bazen sorunlar yaşanmaktaydı. Emtia gümrükçüsü 1794 Şubat'ında İzmir'den Babıali'ye gönderdiği yazısında, gümrük vergisi

46 Yıldız 2007: 25.
47 Kütükoğlu 2018: 136-137.
48 21 Mart 1791/16 Receb 1205 tarihli ilam (BOA, Cevdet İktisat (C.İKTS.) 2/69).

vermek istemeyen yabancı bir tacire uygulanacak muamele hakkında bilgi istemiştir. Gümrükçünün ifadesine göre İzmir'de yaşayan üç-dört Avusturyalı tüccar Mısır ve Avrupa'dan getirdikleri kahvenin vergisini ödedikleri halde 7 Ekim 1793/1 Rebiyülevvel 1208 tarihinde İzmir Limanı'na Mısır'dan 480 kıyye kahve getiren Variber (ربيراو) adlı Avusturyalı tacir ödediği vergiyi geri almak için İstanbul'daki Avusturya elçisine yazı göndermiştir. Muaf olduğuna dair İstanbul'dan getirttiği fermanı İzmir Mahkemesi'ne ibraz ederek ödediği vergiyi geri alan tüccar, bundan sonra getireceği kahve için vergi vermeyeceğini söylemiştir. Gelecek olan kahvelerin çoğunun Avusturya tüccarlarına ait olduğunu belirten gümrükçü, vergi alınmaması durumunda kahve mukataası gelirinin azalacağını ifade etmiştir. Hazinenin faydasına olacak şekilde Avusturyalı tüccarın vermesi gereken verginin kahveyi satın alanlardan tahsil edilmesi, eğer tartıya gönderirse kantar emininden, onun haberi olmazsa kapı hamallarından ve gizli satılırsa müşterisi bulunarak ondan iki kat olarak alınması için ferman çıkarılmasını talep etmiştir. Divan kalemlerinde yapılan inceleme sonucu ahitnameler gereği Avusturyalı tüccarların Osmanlı ülkesinde yaptıkları ithalat ve ihracat için sadece bir defa ödedikleri %3 gümrük vergisinden başka diğer yükümlülüklerden muaf oldukları anlaşılmıştır. Kahve getiren yabancı tüccarın ahitname gereği vermesi gereken verginin yerli yerinde toplanması gerektiği, ancak bazı Rumların Rusya ve Ermenilerin Avusturya bayrakları altında olduklarını iddia ederek vergi vermek istemedikleri ortaya çıkmıştır. Bazı Müslüman tüccarlar da ortaklık usulüyle Mısır'dan gönderdikleri kahveyi yabancı tüccar adına kaydettirerek vergi kaçırmakta ve kahve mukataasını zarara uğratmaktadır. Bunu önlemek için İstanbul, Selanik, İzmir ve sair limanlara gelen Yemen ve Efrenc kahvelerinden ödenmesi gereken gümrük vergileri gümrük eminleri tarafından tahsil edildikten sonra, satın alanlardan da mukataa eminleri tarafından her vakıyyede 5 para vergi alınmalıdır. Bu durumda Rusyalı, Avusturyalı ve İngiltereli tüccarların getirdikleri her tür kahveden 1735 ve 1784 tarihlerinde çıkan fermanlarda zikredilen kurallar gereği gümrük vergisi alınmalı, eğer yurt içinde satarlarsa müşterilerinden kahve vergisi tahsil edilmelidir. Netice olarak ahitnameleri hatırlatan sadrazam, Avusturyalı tüccardan sadece gümrük vergisinin alınmasını, diğer verginin de satın alanlardan alınmasını emretmiştir.[49]

İskenderiye'den kahve, pirinç diğer erzak yüklü olanak İstanbul'a gelen gemilerden tamahkârlık nedeniyle 50-60 ferde Yemen Kahvesi'nin yolculuk sırasında Çanakkale civarında gemilerden alınarak Bandırma, Edincik, Erdek gibi sahillere nakledildiği 1794 Mayıs'ında İstanbul'dan haber alınmıştır. Yapılan tahkikat neticesi gemilerden çıkarılan kahvenin Bursa ve çevresine nakledildiği anlaşılmıştır. Boğaz Hisarlarında gemilerden kahve çıkarılmasına izin verilmeden doğru İstanbul'a gönderilmesi kadı, naip, gümrükçü ve diğer görevlilere bildirilmiştir. Ayrıca bu kahvenin akıbetinin araştırılarak satılan kısmının vergisinin, satılmayan kısmın ise tamamen İstanbul'a gönderilmesi için Çanakkale naibi, gümrük emini ve diğer yetkililere hitaben ferman gönderilmiştir.[50]

Halep üzerinden İstanbul'a kervanla gelen 60 yükten fazla Yemen Kahvesi'nin Geyve Köprüsü'nde yoldan çevrilerek Bursa'ya nakledildiği 1795 Eylül'ünde İstanbul Gümrük emini tarafından Babıali'ye bildirilmiştir. İstanbul halkının kahve ihtiyacının had safhada olduğuna değinen gümrük emini, bu kahvenin başka yere satılmadan bulunarak başkente gönderilmesi için ferman

49 1-9 Receb 1208/2-10 Şubat 1694 tarihli tahrirat (BOA, C.ML. 449/18156, 1-2).

50 18 Mayıs 1794/17 Şevval 1208 tarihli hüküm (BOA, C.BLD.152/7565).

çıkarılmasını talep etmiştir.[51] Söz konusu kahvenin bulunarak derhal İstanbul'a gönderilmesi için Geyve ve Bursa naipleriyle diğer görevlilere Çukadar Osman Ağa ile bir ferman[52] gönderilmiştir. Bursa Mahkemesi'nde tescil edilen ferman gereği naip ve diğer yetkililer titizlikle çalışarak kahveyi araştırmaya koyulmuşlar, Şimkeşhanede buldukları 22 yük kahveyi mühürlemişlerdir. Araştırma neticesi Geyve Köprüsü'nden Bursa'ya nakledilen kahvenin çok olmadığı ve altı aydan beri şehre kahve gelmediği anlaşılmıştır. Bulunan 22 yük kahvenin Bursa sakini olan Halep tüccarlarından Abdullah ve Ahmed Ağa'ya Halep'teki ortakları tarafından gönderilmiş olduğu ortaya çıkmıştır. İstanbul'a gönderilirse zorluk, sıkıntı ve ıstırap içinde perişan olacaklarını ilamında belirten Bursa Naibi Ebubekir Efendi, bulunan kahvenin Bursa'da satılmasına izin verilmesini talep etmiştir.[53]

Bazen kahvenin Mısır'da temini de zorlaşıyordu. Gümrük vergisi vermek istemeyen tüccarlar Cidde limanına gelen kahveyi alarak kervanla çöl yollarından Mısır'a getirmekteydi. Mısır Valisi el-Hac Salih Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği 14 Şubat 1795/24 Receb 1209 tarihli bir yazısında Hicaz'a gelen kahvenin Süveyş Limanı'na getirilmesi ve burada gümrük vergisinin alınması kuralının tüccarlar tarafından ihlal edildiğini belirtmiştir. Tüccarların Süveyş yolunu terk ederek çölden kervanlarla kahveyi Kuseyr tarafına kaçırdıklarını ve Hazineyi zarara uğrattıklarını belirterek tedbir alınmasını istemiştir. Divan kayıtlarından kahvenin Süveyş'e getirilmesi sürecinde güvenlikten Mısır emirülhaccı olanların sorumlu olduğu anlaşılmış, eskiden olduğu gibi vergisi alınmak şartıyla kahvenin Şüveyş'e getirilmesi için Cidde valisi, Mekke şerifi ve diğer yetkililere gerekli emirler gönderilmiştir.[54]

Bazı tüccarların Aydın ve çevresinde satmak için Mısır'dan İstanköy Adası'na yüklü miktarda Yemen Kahvesi getirdikleri 1795 Ekim'inde Babıali'ye ihbar edilmiştir. Tahkikat neticesi haberin doğrulanması üzerine İstanköy kadısı, voyvodası ve gümrükçüsüne bir ferman gönderilmiştir. Ferman ile İstanbul'da kahve sıkıntısı çekildiğinden İstanköy'de mevcut olan ve tüccarlar tarafından getirilen Yemen Kahvesi'nin satılmasına izin verilmeden derhal gemilere konularak başkente gönderilmesi emredilmiştir. Gemi reislerinden kuvvetli kefiller alınması, isimleri ve yüklenen kahve miktarının kaydedildiği belgelerin İstanbul gümrük eminine gönderilmesi istenmiştir. Emre uymayanların şiddetle cezalandırılacağı vurgulanan ferman aynı zamanda Kuşadası mütesellimi, kadısı, voyvodası ve gümrükçüsü, Rodos naibi ve gümrükçüsü, Siroz Limanı ile kahvenin geldiği yerlerdeki diğer yetkililere de gönderilmiştir.[55]

İskenderiye Limanı'ndan 1798 sonlarına doğru kahve ve sair yük alan 27 geminin İzmir, Kuşadası, Sakız ve havalisine gelmek üzere olduğunu haber alan Babıali, güzergâhtaki limanların yetkililerine bir ferman göndermiştir. Fermanla bu gemilerden kahve ve diğer eşyanın çıkarmaması, yüklerinin cins ve miktarları ile kaptanların isimlerinin İstanbul'a bildirilmesi istenmiştir. Bozcaada Mahkemesinde tescil edildikten sonra ahaliye ilan edilen fermanın gereğinin yerine getirileceğini Bozcaada naibi bir ilamla İstanbul'a bildirmiştir.[56]

51 Evahir-i Safer 1210/5-14 Eylül 1795 tarihli İstanbul Gümrük emininin takriri (BOA, C.BLD. 151/7527, 1).
52 Evahir-i Safer 1210/5-14 Eylül 1795 tarihli ferman sureti (BOA, C.BLD. 151/7527, 2).
53 20 Eylül 1795/6 Rebiyülevvel 1210 tarihli ilam (BOA, C.BLD. 79/3943).
54 1 Mart 1795/9 Şaban 1209 tarihli tahrirat (BOA, Cevdet Maliye (C.ML.) 227/9486); 21 Mart 1795/9 Şaban 1209 tarihli ferman (BOA, C.ML. 272/1186).
55 13 Ekim 1795/29 Rebiyülevvel 1210 tarihli hüküm (BOA, C.BLD. 57/2834).
56 8 Aralık 1798/29 Cemaziyülahır 1213 tarihli ilam (BOA, C.İKTS. 33/1644).

Babıali, Mısır'dan kahve yüküyle ayrılan gemileri sıkı takibe almaktaydı. Gelen haberler dikkate alınarak gemilerin uğradığı liman ve iskelelerde kahve indirmeleri yasaklanmıştır. Fransa'nın Mısır'ı işgal ettiği 1798 yılında İstanbul'a kahve sevkiyatında sıkıntılar yaşanmıştır. Babıali, bir şekilde Akdeniz'e açılan gemilerin kahve ve erzak yüklerini İstanbul'a ulaştırmaları için girişimde bulunmuştur. Bu minvalden olarak ticaret yapan eski Baştebdilci Mahmud Ağa'nın İskenderiye'den Çeşme Limanı'na gelen gemisinin kaptanı, Sakız muhassılı tarafından mahkemeye getirilerek yükü sorulmuş, o da 40 ferde kahveden başka yükü olmadığını söylemiştir. Eşyasını çıkarmadan doğru İstanbul'a gitmesinin ferman gereği olduğu kaptana mahkeme tarafından tembih edilmiştir. Yine İstanbul'da bulunan bir askerin 20 zembil kahvesi Yusuf Reis'in kayığıyla Sakız Adası'na gelmiştir. Uzun süre İskenderiye Limanı'nda demirli olan kayık su alıp tamire muhtaç olduğundan, kahve dışarı çıkarılarak mahzene konmuştur. Tayin edilen mübaşirin sorumluluğunda mahzene konan bu kahveyi Sakız reislerinden Susuri Reis'in kayığıyla İstanbul Gümrüğüne gönderen Sakız Adası naibi bundan böyle kahve getiren gemilerin bekletilmeden İstanbul'a gönderileceğini ilamla bildirmiştir.[57]

İskenderiye'den kahve ve erzak yükü ile ayrılan 27 tüccar gemisinin İstanbul'a gelmek üzere olduğu haberi üzerine Babıali 1798 Kasım'ında İzmir ve çevresinin muhafızı Karaosmanzade Halil Ağa, İzmir kadısı, voyvodası, gümrükçüsü ve yeniçeri zabitine bir ferman göndermiştir. Gemilerin İzmir, Kuşadası ve Sakız havalisine gelmek üzere olduğuna değinilen ferman ile İzmir'e ulaşan bu gemilerdeki kahve ve erzakın olduğu gibi İstanbul'a yollanması emredilmiştir. Ferman ayrıca Kuşadası'nda bulanan naip, gümrükçü, yeniçeri zabiti ve diğer yetkililere de gönderilmiştir.[58] Sadrazamın çukadarı İbrahim Ağa tarafından İzmir Midilli, Altınova, Ayvalık, Edremit, Eski Foça, Yund Adası, Bozcaada, Sultan Hisarı ve Çanakkale mahkemelerine ulaştırılan fermanla, yüklerinden hiçbir şey çıkarılmadan söz konusu gemilerin İstanbul'a sevk edilmeleri istenmiştir.[59]

Kahve ve erzak yüklü 30 geminin 1799 Nisan'ında İskenderiye Limanı'ndan hareket ettiği haberi üzerine, bu eşyanın tamamının İstanbul'a yollanması için Rodos mutasarrıfı, İzmir, Çeşme ve Sakız naip ve gümrükçüleri ile İzmir voyvodasına emirler gönderilmiştir. Rodos Mutasarrıfı Hasan Bey'e gönderilen hükümde; İngiltere donanmasının yardımıyla, İskenderiye Limanı'ndan ayrılan yabancı tüccarlara ait 30 gemide 300 ferde kahve ve bir miktar pirinç bulunduğu bildirilmiştir. Bu gemilerden Rodos'a uğrayanların bekletilmeden ve içlerinde bulunan kahve ve pirinç çıkarılmadan İstanbul'a sevk edilmesi için bundan önce de ferman gönderildiği, bu gemilerden Rodos'a ulaşanları İstanbul'a sevk etmesi gerekirken göndermediği uyarısı yapılmıştır. Rodos'a ulaşan bu tür gemileri geciktirmeden, içlerinden pirinç ve kahve çıkarılmasına müsaade etmeden, olduğu gibi İstanbul'a göndermeye dikkat etmesi istenmiştir.[60]

Babıali, 1799 senesinde Bağdat, Halep, Erzurum ve Anadolu'nun diğer taraflarından İzmit'e gelen kahvenin çoğunun Rumeli tarafına gönderildiği haberleri üzerine önlem almıştır. Bu durum İstanbul'da Yemen Kahvesi kıtlığına vergi gelirlerinin düşmesine sebep olduğundan İzmit Kereste

57 23 Kasım 1798/14 Cemaziyülahır 1213 tarihli tahrirat (BOA, C.İKTS. 27/1325).

58 8 Kasım 1798/29 Cemaziyülevvel 1213 tarihli hüküm sureti (BOA, C.BLD. 79/3938).

59 6 Aralık 1798/27 Cemaziyülahır 1213 tarihli takrir üzerine buyruldu (BOA, Ali Emiri Selim III (AE.SSLM.III.) 199/11911).

60 28 Mart 5 Nisan 1799/Evail-i Şevval 1213 tarihli hüküm (BOA, C.BLD. 24/1156).

Emini Nuh Bey'e bir ferman gönderilmiştir. Fermanla İzmit'e gelen kahvenin başka yere satılmasına müsaade edilmemesi, gümrükçü tarafından gemi sahipleri ve kaptanlarına ilmühaber tezkireleri verilerek doğru İstanbul'a gönderilmeleri istenmiştir.[61]

İngiltere donanmasının yardımıyla abluka altındaki İskenderiye Limanı'ndan ayrılan bazı gemilerde 300 ferde kahve ve bir miktar pirinç olduğu 1798 Ağustos'unda Babıali'ye haber verilmiştir. Bu kahve ve pirincin başka bir yere nakledilmeden tümünün İstanbul'a gönderilmesi için Sakız naibi ve muhafızına hitaben çıkan ferman sadrazamın görevlendirdiği İsmail Ağa vasıtasıyla mahkemeye ulaştırılmış ve herkesin huzurunda açılarak okunmuştur. Sakız muhafızının Babıali'ye gönderdiği tahrirata göre, on beş gün önce bir Venedik tüccar gemisi tamir için Sakız'a gelmiştir. Geminin yükü dışarı çıkarılarak markaları ve tüccarlarının nişanları kaydedilmiş ve mahzene konulmuştur.[62] Yükler arasında 146 ferde kahve olduğu anlaşılınca derhal geminin kaptanı mahkemeye getirilerek fermanının içeriği kendisine anlatılmıştır. Mahkemeye gelen Avusturya konsolosu kaptanın ülkesinin himayesinde olduğunu, elçileri tarafından fermana uymaları hususunda bir mektup gelmedikçe kahve ve pirinci İstanbul›a göndermeyeceğini belirtmiştir. Ayrıca İstanbul'daki Avusturya elçisine yazı göndereceğini ve gelecek cevaba göre hareket edeceğini söylemiştir.[63] Geminin yükü hakkında 3 Haziran 1799'da Babıali'ye ayrıntılı bilgi gönderen Sakız muhafızı, gemide iki Selanikli tüccarın tebdil kıyafet bulunduğunu ve mahzene konan eşyanın Selanik malı olduğunu ehli vukuftan şifahen öğrendiğini yazmıştır. Gemideki tüm malların gümrük tarafından mühürlendiğini, eşyanın hangi tüccara ait olduğunun gizlilik gerekçesiyle kendisine söylenmediğini, İstanbul'daki Avusturya elçisine bu isimlerin yazıyla bildirilmiş olduğu cevabını aldığını belirten muhafız, bu bilginin doğrulanmasını talep etmiştir. Yine malların ne şekilde sahiplerine teslim edileceğinin de kendisine bildirilmesini istemiştir.[64] Bölgedeki yetkililere gönderilen fermanları ileten Sadaret tatarlarından İsmail Ağa İzmir, Çeşme ve Sakız iskelelerine kahve getiren gemilerin yükleriyle birlikte derhal İstanbul'a gönderilmesini ilgililere tembih etmiştir İsmail Ağa, İstanbul'a döndüğünde Çeşme'de kahve yüklü gemi olmadığını, İzmir'de ise tüccara ait olan 7.371 vakıyye kahvenin İstanbul'a gönderildiğini rapor etmiştir. Avusturya bandırasıyla Sakız'a gelen bir geminin kaptanına getirdiği 146 ferde kahveyi ferman gereği İstanbul'a göndermesini söylediğini, ancak ret cevabı aldığını ifade etmiştir. Yükünü Venedik'e Trieste Limanı'na götüreceğini ifade eden kaptanın Avusturya elçisinden yazı gelmedikçe kahveyi İstanbul'a yollamayacağını söylediğini belirtmiştir.[65] İzmir kadısı ise Selanikli bir tüccara ait olan kahvenin Selanik'e götürülebileceğini İstanbul'a bildirmiştir. Ayrıca limana gelen 7.374 vakıyye kahvenin 1 torbasının Kethüda Mustafa Reis, 4 torbasının Mihal Reis, 12 torbasının Küçük Kaymak Reis, 31 torba 10 zembilinin Andon Reis ve 8 torba 5 zembilinin Alanyalı Mehmed Reis'in kayığına yüklenerek gönderildiğini ilamla bildirmiştir. Ayrıca bu esnada bir Avusturya gemisinin limana geldiğini, içinden tüccar malı kahve çıkarsa onu da İstanbul'a göndereceğini ilave etmiştir.[66]

61 26 Mayıs 1799/21 Zilhicce 1213 tarihli tahrirat (BOA, C.BLD. 78/3896).
62 Kahve sahiplerine ait marka ve logolar aynen çizilerek yazı ekinde İstanbul'a gönderilmiştir (BOA, C.BLD. 137/6843, 1).
63 23 Ağustos 1798/11 Rebiyülevvel 1213 tarihli tahrirat (BOA, C.BLD. 137/6843, 3).
64 BOA, C.BLD. 137/6843, 2.
65 BOA, C.BLD. 137/6843, 4; BOA, AE.SSLM.III. 330/19129.
66 23 Ağustos 1798/11 Rebiyülevvel 1213 tarihli tahrirat (BOA, AE.SSLM.III. 330/19129).

İstanbul Gümrük Emini Halil Efendi, 1800 Mayıs'ında Babıali'ye bir takrir sunarak Bağdat'tan Erzurum'a gelen çok miktarda kahvenin mahzenlerde gizlendiğini ihbar etmiştir. Bölgeye gönderilen Peşkirci el-Hac Ahmed Efendi'nin Sadarete verdiği rapora göre bu ürünü gizleyenler başka yerlerde ve İstanbul'da kahve azaldığında diledikleri fiyata satmak gayesindedir. Bu kahvenin başka bir yere satılmaması, miktarı ve sahiplerinin isimlerinin İstanbul'a bildirilmesini emreden fermanı alan Erzurum Valisi İbrahim Paşa mevzuyu araştırmıştır. Emrin ulaşmasından önce Erzurum'a gelen kervanlar şehirden ayrılmış olduğundan yeterli miktarda kahve bulunmadığını bildiren vali, bundan sonra gelecek kahvenin başkente gönderileceğini söylemiştir. Diyarbekir kervanları geldiğinde kefilleri alınıp kahvenin gönderileceğini belirten İbrahim Paşa, kefil alınması mümkün olmayan başka yörelerden olan tüccarların isim ve şöhretleri ilamla bildirilse bile doğru İstanbul'a gitmeyecekleri açık olduğundan, bu hususta ne şekilde hareket etmek gerekiyorsa kendisine bildirilmesini istemiştir. Ayrıca konuyla ilgili olarak yol üzerinde bulunan Kayseri, Tokat ve Diyarbekir'de bulunan kadı, naip, mütesellim, voyvoda, gümrükçü ve diğer yetkililere fermanlar yollanarak söz konusu kahvenin İstanbul'a gönderilmesi emredilmiştir. Amid kadısı kahve tüccarlarını ferman gereği İstanbul'a göndermeyi taahhüt edememiştir. O bölgede bulunan merhum Ahmet Paşa-zade Alâeddin Paşa, fermana bağlı olarak mevcut olan mahzenler ve haber alınan yerleri araştırmış Hüdaverdi Manul isimli bezirgânın elinde bulunan 1300 batman (7.800 vakıyye) kahveyi 62 beygire yüklemiş ve mübaşir ile İstanbul'a göndermiştir.[67]

Halkın kahve tedarikinde zorluk çektiği 1204 yılında Halep tarafından İstanbul'a gelmekte olan 100 yükten fazla kahvenin İzmit'e varmış olduğu haber alınmıştır. Bu kahvenin ziyan ve telef edilmeden tümünün acilen İstanbul'a gönderilmesi konusunda Kocaeli Sancağı Mutasarrıfı es-Seyyid el-Hac Abdurrahman Paşa ve İstanbul-İzmit yolu üzerindeki kadı, naip, ayan ve diğer yetkililere hitaben yazılan ferman sadrazamın tatarlarından Maksud Ağa tarafından İzmit Mahkemesine ulaştırılmıştır. Tescilden sonra ilgili kişilerin huzurunda okunan fermanın gereğinin yerine getirileceğini İzmit Kadısı Mehmed Raşid Efendi bir ilamla Babıali'ye bildirmiştir.[68] İzmit kadısı fermanın gereği olarak yaptığı araştırmada şehre bahsedilen miktarda kahvenin gelmediğine dair bir yazıyı aynı tatar vasıtasıyla göndermiştir. Maksud Ağa'nın konuyla ilgili sunduğu takriri görmesi için sadrazam İstanbul kadısına havale etmiştir.[69]

Osmanlı Devleti'ne isyan ederek 1807'de Yemen'i ele geçiren Vehhabiler kahve ticaretine sekte vurunca fiyatlar yükselmiştir. Hem Yemen'de hem de Mısır'da fiyatlar arttığı için Cidde Limanı'na, Mısır'a ve dolayısıyla İstanbul'a daha az kahve gelmeye başlamıştır. Durumu bir şukka ile İstanbul'a bildiren Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa, kahve yüklü bazı gemilerin İskenderiye'den demir alarak İstanbul'a doğru yola çıktığını ancak ulaşıp ulaşmadıklarını bilmediğini haber vermiştir.[70]

67 23 Mayıs 1800/28 Zilhicce 1214 tarihli evrakın hülasası (BOA, C.İKTS. 4/159).
68 2 Temmuz 1804/23 Rebiyülevvel 1219 tarihli ilam (BOA, AE.SSLM.III. 52/3070).
69 21 Temmuz 1804/12 Rebiyülahir 11219 tarihli tahrirat (BOA, AE.SSLM.III. 53/3156).
70 29 Mart 1807/ 19 Muharrem 1222 tarihli şukka (BOA, HAT. 151/6380).

4.2. Kahve Satışı ve Kahve Ticaretinde Yapılan Yolsuzlukla Mücadele

Kahve kullanımının yaygınlaşması neticesi bu üründen alınan vergiler hazinenin önemli gelirleri haline gelmiştir. Tüketiminin artması zamanla Yemen Kahvesi'ni önemli ve çok gelir getiren ticaret mallarından biri haline getirmiştir. Yabancı ve Osmanlı reayasından olan gayrimüslim tüccarların Mısır'dan aldıkları kahveyi doğrudan Avrupa'ya götürmesi devletin gelir kaybına neden olduğu gibi başkent İstanbul'a ve diğer Osmanlı şehirlerine daha az kahve gitmesine sebep olmuştur. Babıali vergi kaybının önüne geçmek ve İstanbul halkının kahve ihtiyacını temin etmek amacıyla Mısır'dan Avrupalı tüccarlara kahve satılmasını yasaklamıştır. Yasağı delen Avrupalı tüccarlar kahvenin çıkış yeri Yemen'e giderek yüksek fiyatlarla aldıkları bu ticaret malını doğrudan Batıya taşımışlardır. Kahvenin Avrupa'ya taşınması İstanbul'da kahve kıtlığına sebep olduğu gibi fiyatları da sürekli olarak artırmıştır. Kahvenin Avrupalı tüccarlara satılmaması için İstanbul'dan Yemen'e emirler gönderilmişse de tesirli olamamıştır.[71]

Kaçakçılık arttığı 18. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'a kahve getiren gemiler Akdeniz liman, iskele ve adalarında yüklerini boşaltmışlardır. Ege adaları, Bodrum, İzmir, Çanakkale ve Marmara'daki iskelelerde başka kayık ve gemilere aktarılan kahve kaçak yollarla Bursa ve İstanbul'a sokuluyor, vergileri ödenmeden fahiş fiyatlara satılıyordu. Aynı şekilde gemilerden çıkarılan kahve gizli yollarla karadan da İstanbul'a taşınıyordu. Bu şekilde kaçak olarak getirilen kahve daha yoldayken pazarlanarak el değiştiriyordu. Bu durumun önüne geçmek isteyen Babıali, Mısır limanlarından kahve ve sair erzak getiren gemilerin uğradığı yerlerin vali, kadı, naip, müteselim, gümrükçü ve diğer yetkililerine kesin emirler göndererek bu emtianın kimseye satılmadan derhal İstanbul'a gönderilmesini talep etmiştir. Mısır'dan İstanbul'a kahve, pirinç ve şeker gibi erzak getiren gemilerden başka yerlerde yüklerinin çıkarılmaması için III. Selim zamanında önlem alınmaya çalışılmış ancak kaçakçılığın önüne geçilememiştir. Yabancılar, borçlandırdıkları tüccarların Yemen'den getirdikleri kahveleri ucuza almaya, Avrupa'ya götürerek pahalıya satmaya devam etmiştir. Bu durum Osmanlı şehirlerinde, özellikle başkent İstanbul'da kahve kıtlığına ve fiyatların yükselmesine yol açmıştır.[72]

Kahvenin az bulunduğu ve fiyatların çok yükseldiği zamanlarda aktar ve kahveci esnafından bazıları Yemen Kahvesi'nin içine kavurulmuş hububat katarak elde ettikleri mağşuş maddeyi halka satmış ve haksız kazanç elde etmiştir. Kıtlığın süreklilik kazanması sahteciliği artırmış, fiyatları daha da yükseltmiş ve kahveyi lüks bir tüketim maddesi haline getirmiştir. Babıali, kahve ticaretini yeni vergilerle kontrol altında tutmaya çalışırken Tahmisleri denetleyen yeniçerilerin rüşvete meyletmeleri nedeniyle sahtecilik daha da artmıştır. Artan fiyatlar ve sahtecilik kahve talebini dizginleyemeyince III. Selim işi temelden çözmeye karar vermiştir. Kahve mukataasının iltizama verilmesi usulünü kaldırarak Tahmiste kahve kavurulması, öğütülmesi ve dağıtılması işini Tahmis eminlerinden alarak dışarıdan atanan maaşlı bir memurun uhdesine havale etmiştir.[73]

Kahveye hububat türü maddeler katarak sahtecilik ve yolsuzluk yapanlar tespit edildiğinde

71 Kuzucu ve Koz 2015: 85-86.
72 Kuzucu ve Koz 2015: 86-87.
73 Kuzucu ve Koz 2015: 87-89.

cezalandırılmışlardır. İstanbul'da kahveci esnafından Aktar Bektaş, Tahmiste döğücübaşı olan Kadıoğlu Hasan ile iş birliği yaparak döğülen kahvenin içine hububat karıştırırken yakalanmışlardır. Emsaline ders olsun diye cezalandırılan Kadıoğlu Hasan Seddülbahir Kalesi'ne kalebent, Aktar Bektaş da Limni Adası'na sürgün edilmiştir. Suçluların ceza çekecekleri yere götürülmesi görevi verilen Divan çavuşbaşısı, Aktar Bektaş'ı adaya bir çavuş refakatinde göndermiştir. Çavuşun beraberinde Limni naibine götürdüğü fermanda, Bektaş'ın sürgün olarak tutulması, firar etmesine göz yumulmaması ve durumun İstanbul'a bildirmesi istenmiştir.[74]

Dönemin vakanüvisi Halil Nuri Bey[75] ve Osmanlı Arşivi belgeleri kahve ve Tahmisteki yolsuzlukların önüne geçmek isteyen III. Selim'in, bu ürünün ticareti, temini, işlenmesi, halka dağıtılması ve devlete ödenecek vergiler gibi konularda kararlı olduğuna işaret etmektedir. Yeni bir düzenleme yapılması için 1796 sonbaharında sadrazama ve diğer ilgililere kesin emirler verirken yaptığı açıklamalarla mevzuya vakıf olduğunu göstermiştir.[76]

Kahvenin içine başka maddeler katılarak çarşı pazarda satıldığı III. Selim dönemi resmi belgelerinden anlaşılmaktadır. Belgelere göre kavurulmuş hububatın kahveye karıştırılmasından Tahmis eminlerinin haberinin olmaması mümkün olmadığından, bu kişilerin rüşvet ve yolsuzluğa göz yumdukları açıktır. Fenalığın devam etmemesi için bu işin bir kurala bağlanması şart olmuştur. Bunun için gümrük emini ile güvenilir kahve tüccarlarından bazıları çağırarak fikirleri sorulmuştur. Tahmiste içine başka cins hububat karıştırılmadan döğülen kahvenin halka saf ve halis olarak satılması için gereken nizamın hazırlanması ve bunu ihlal edenlere verilecek cezanın tespiti için gerekken çalışmanın yapılması görevi İrad-ı Cedid Defterdarı Mustafa Reşid Efendi'ye verilmiştir.[77]

Mustafa Reşid Efendi ilk olarak Tahmis eminini çağırarak Tahmiste yapılan fesat ve aksaklıklar ile gelir ve giderleri sormuştur. Tahmis emini, Hicrî 1208 (1793-1794) senesinde Tahmisi 56 keseye iltizam olarak aldığını ancak gelirleri yeterli olmadığından iltizamdan vaz geçtiğini, 1209 (1794-1795) senesinde ise bu işin kendisine emaneten verildiğini söylemiştir. Bu senede kahve kıtlığı baş gösterdiğinden aktar ve döğücülerin kahveye hububat katarak yevmiyelerini çıkardıklarını, kahvede bolluk olduğunda ise bu maddeleri karıştırmaya devam ettiklerini belirtmiştir. Kahve vergisi mukataa gelirlerine yeterli gelmediğinden sahtecilikten dolayı döğücülerden ve kahvecilerden *ceraim* ve *mahiyye* adıyla hava parası (ber-hava) alınarak irad defterine kaydedildiğini belirten tahmis emini, masraflar çıkarıldıktan sonra kalan meblağın Darphaneye teslim edildiğini dile getirmiş ve kayıtların tutulduğu defteri ibraz etmiştir. Tahmisin geliri, masrafları ve alınan hava parası belli olduğundan durum açıklığa kavuşmuştur.

Gümrük emini ile Mısır Çarşısı aktarlarından güvenilir sekiz-on kahve satıcısı tüccar, kethüdaları, kavurucu ve döğücülerden bazılarını çağıran Mustafa Reşid Efendi, kahveye nizam verilmesine dair çıkan fermanı kendilerine okumuştur. Kahveye yabancı madde karıştırılmaması ve Hazinenin menfaati korunarak bu işin iyi bir hale sokulması için yapılması gerekenler müzakere

74 1-28 Haziran 1795/Evail-i Zilhicce 1209 tarihli hüküm (BOA, AE.SSLM.III. 96/5785).

75 Halil Nuri Bey 2015: 455-459.

76 28 Kasım 1796/27 Cemaziyülevvel 1211 tarihli telhis üzerine hatt-ı hümayun (BOA, HAT. 206/10782); 29 Kasım 1796/28 Cemaziyülevvel 1211 tarihli hüküm, telhis ve buyruldu BOA, C.BLD. 35/1711).

77 BOA, HAT. 206/10782; BOA, C.BLD. 35/1711.

edilmiştir. Eminin izni olmadan Tahmiste kahveye bir habbenin bile karışamayacağı dile getirilerek Tahmis eminliği birine iltizam olarak verilir ise yine tamahkârlık nedeniyle fesat ve sahtecilik yapılacağı açık olduğundan, artık Tahmis eminliğinin iltizama verilmemesi uygun görülmüştür. Bunun yerine hariçten belli bir maaşla güvenilir birinin emin olarak atanması, Tahmiste kavurulan ve döğülen kahveye nezaret eden bir bekçi ile iki çırağı eskisi gibi aktarların belirlemesi, Tahmis hademesinden alınan martiyye, ruhsatiyye, mahiyye, harç ve cerimenin kaldırılması değerlendirilmiştir. Yeni nizama göre Hububat kavurmak için döğücülerin hanlarında elek ve dibek bulunması yasaklanmalı, geceleyin kavurulan kahve hanlara götürülmeyerek eskiden olduğu gibi Tahmiste korunmalı, sabaha karşı döğüldükten sonra sahiplerine teslim edilmeli, döğücüler kenar mahalle aktarlarına zembil ile kahve götürmemeli, bunların kahvelerini hamallar dağıtmalıdır. Kahvenin tadının latif olması için fırınlar gürgen odunu yerine meşe odunuyla yakılmalı, fırınlar, tava ve diğer edevat tamir edilmeli veya yenilenmelidir. Gelirleri az, giderleri çok olan Tahmiste zam yapılması zorunlu olduğundan bir kıyye kahveden alınan vergi 4 akçeden 6 akçeye, döğücülerin aldığı 6 akçe 10 akçeye çıkarılmalıdır. Bu durumda Tahmiste kahveye bir habbe yabancı madde karışmayacaktır.

Bazı kimseler evlerinde hububatı öğütüp kenar aktarlarına satar veya bazı aktarlar Tahmisten gerçek döğülmüş kahveyi alıp içine öğütülmüş hububat karıştırarak piyasaya sürerlerse Tahmis eminleri bunları araştırmakla yükümlü olacaktır. Bu iş için aylıklı bir kolcu tayin edecek olan emin, sahtecilik yapanların yakalanarak Babıali'ye teslimini ve cezalandırılmasını sağlamalıdır. Kavurucu ve döğücü amelesi nizama aykırı hareket etmeyeceğine yemin etmeli, bunlardan birinin kötü bir davranışı görülürse cezası verilmeli, yine Tahmis eminleri fermana uymazlarsa cezalandırılmalıdır. Tahmis emini, hademesi veya aktarlardan birinin yaptığı sahtecilikten Mısır Çarşısı aktar ve tüccarları mutlaka haberdar olacağından aktarlar kethüdası, aktar ve tüccarlardan dürüst olan kimseler derhal durumu Babıali'ye bildirmelidir. Bildirmezlerse onlar da töhmet altında tutulmalıdır.

Kahveye bir habbe bile karıştırılmayacağını Tahmis amelesi, Mısır Çarşısı tüccar ve aktarları ile kethüdaları taahhüt etmiştir. Sahteciliğe ruhsat verilmesi için Tahmis emini tarafından alınan mahiyye ve ceraim tamamen kaldırıldığından bundan sonra kötü bir durum olursa sorumlulara ceza verileceği gibi haber vermeyen Mısır çarşısı tüccar, aktar ve kethüdaları da ayıplanacak ve cezalandırılacaktır.[78]

Kahveye verilecek nizamla ilgili çalışmayı tamamlayan Mustafa Reşid Efendi'nin kapsamlı takriri sadrazam tarafından bir telhisle padişaha sunulmuştur. Düzenlemenin yapılmasından memnun olan III. Selim, telhisin üzerine yazdığı hatt-ı hümayunda 'kahvenin gelirine değil halkın refahına önem verdiğini' yazmıştır. Nizamdan sonra yine kahveye bir şey karıştırılırsa infial edeceğini belirten padişah Tahmisin Gümrük Nezaretine bağlanmasının uygun olmayacağını ifade etmiştir.[79]

78 BOA, HAT. 206/10782; BOA, C.BLD. 35/1711; Halil Nuri Bey 2015: 455-459.

79 BOA, HAT. 206/10782.

SONUÇ

Müslümanlar tarafından çok tüketilen kahve Osmanlıların XVI. yüzyılda Mısır, Hicaz ve Yemen'e hâkim olmasıyla yaygınlaşmış ve iyi kâr getiren ticari bir meta haline gelmiştir. Avrupa'da da yaygın olarak kullanılan kahve sömürgeci devletlerin ilgisini çekmiş, Uzakdoğu, Afrika ve Güney Amerika'da yetiştirilmeye başlanmıştır.

Kahvehanelerin çoğalmasıyla tüketimi artan Yemen Kahvesi ihtiyacı karşılayamayınca Avrupalıların yetiştirdiği Efrenc Kahvesi piyasaya girmiştir. Kahvenin tüketildiği mekânlar olan kahvehanelerin devlet ve toplum tarafından hoş görülmeyen yerler haline gelmesi yasakların ve yüksek vergilerin konmasına sebep olmuşsa da kahveye olan talep artmaya devam etmiştir.

Yasaklar ve ağır vergiler kahve ticaretinin kaçak olarak yapılmasına neden olmuştur. Ayrıca kıtlık zamanlarında İstanbul'a az miktarda kahve geldiğinden fiyatlar yükselmiş, bu ürün karaborsada yüksek bedellerle el değiştirmiştir. Yine çok para kazanma peşinde olanlar öğütülmüş kahveye kavurulmuş nohut misali hububat karıştırarak halka pahalı olarak satmışlardır.

Kahve'de yapılan bu tür sahtecilik ve yoksuzlukla mücadele eden III. Selim, İstanbul halının saf Yemen Kahvesi ihtiyacını karşılamak için tedbirler almıştır. Deniz ve karayoluyla gelen kahvemim İstanbul'a ulaşabilmesi için yol güzergâhlarındaki yetkililere fermanlar yollayarak görev bölgelerine ulaşan kahvenin doğudan başkente gönderilmesini emretmiştir. İstanbul'a kaçak yollarla vergi vermeden kahve sokulmaması için emirler çıkararak Hazineyi korumaya çalıştığı gibi, gizlenen kahveyi buldurarak halka sunulması için tedbirler almıştır. Kahvenin geldiği Bursa, Kocaeli, İzmir, Sakız, Rodos ve Limni gibi yerlerdeki depo ve mahzenlerde arama yaptırarak bulunan kahveyi İstanbul'a getirtmiştir. Ayrıca Mısır'da yabancı tüccarların kahve satın almasını ve Avrupa'ya götürmesini yasaklamıştır.

Kahvede yapılan sahteciliği ünlemek için tedbir alan III. Selim, bu ürünün satıldığı hanları ve Tahmisi denetim altında tutmuştur. Yapılan denetimlerde kahveye hububat türü maddeler karıştıranlar yakalanarak kalebentlik ve sürgün gibi cezalara çarptırılmıştır. Kahve yolsuzluğunu önlemek için Tahmisin yapısında önemli değişiklikler yapılmıştır. Yolsuzluk ve sahteciliğin önlenmesi için bir nizamname hazırlanmıştır. Tahmisin işletilmesinde uygulanan iltizam sisteminden vaz geçilmiştir. Tahmis eminlerinin kahveye başka madde katılmasına göz yumdukları tespit edildiğinden bu kurumun işletmesi maaşlı bir memura verilmiştir. Yeni nizama göre kahvenin belli hanlarda satılması, sadece Tahmiste kavurulması ve döğülmesi, görevliler tarafından denetim altında aktar ve kahvecilere dağıtılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca Tahmiste çalışanların yevmiyelerinde artışa gidilmiş, Tahmis çalışanlarına nezaret eden bekçi ve çırak aktarlar tarafından seçilecek ve denetlenecekti.

Ancak tüm bu önlemlere rağmen kahve ticaretinde sahtecilik ve yolsuzluk tamamen ortadan kaldırılamamıştır.

KAYNAKÇA

Araştırma ve İncelemeler

Altınay, Ahmet Refik 2000. *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, (haz.) Abdullah Uysal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Birsel, Salâh 2014. *Kahveler Kitabı*, Sel Yayınları, İstanbul.

D'ohsson, M. de M. (*Tarihsiz*) *XVIII. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler*, (çev.) Zehran Yüksel, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa 1995. *Zübde-i Vekayiât*, (haz.) Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zıllî 2003. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*, 1. Cilt 2. Kitap, (haz.) Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zıllî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*, I. Kitap, (haz.) Robert Dankoff- Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.

Evliya Çelebi Mehmed ZıllÎ b. Derviş, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, I, yay. Ahmed Cevdet İkdam Matbaası, Dersaadet 1314.

Gelibolulu Mustafa Âlî 1978. *Görgü ve Toplum Kuralları Üzerine Ziyafet Sofraları (Meâidü'n-Nefâis fî Kavâ'idi'l-Mecâlis)*, (haz.) Orhan Şaik Gökyay, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.

Heise, U. 2001. *Kahve ve Kahvehane*, (çev.) Mustafa Tüzel, Dost Kitabevi, Ankara.

İnalcık, H. 2018. *Has-bağçede 'Ayş u Tarab,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Kaplan, M. 2011. "Bir Fincan Keyif: Kahvenin Öyküsü" *Yurt ve Dünya Dergisi* 2: 11-20.

Koç Giannopoulos, A., Kültüral, Z. 2020. "Dr. Besim Ömer'in Kaleminden Kahve" *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi* 8/21:1-31.

Kuzucu, K., Koz, M. S. 2015. *Türk Kahvesi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Kütükoğlu, M. S. 2018. *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Özkoçak A. S. 2010. "Kamusal Alanın Üretim Sürecinde Erken Modern İstanbul Kahvehaneleri" *Osmanlı Kahvehaneleri*, (ed.) Ahmet Yaşar. Kitap Yayınları, İstanbul: 17-35.

Peçevî İbrahim Efendi 1283. *Tarih-i Peçevî* I, Matbaa-i Amire, İstanbul.

Schivelbusch, W. 2012. *Keyif Verici Maddelerin Tarihi*, (çev.) Zehra Aksu Yılmazer, Genesis Kitap Yayınları, Ankara.

Sökmen, C. 2012. *Eski İstanbul Kahvehaneleri*, Ötüken, İstanbul.

Standgace, T. 2009. *Altı Bardakta Dünya Tarihi*, (çev.) Ahmet Fethi, Turkuaz Kitap, İstanbul.

Vak'anüvis Halil Nuri Bey 2015. *Nuri Tarihi*, (haz.) Seydi Vakkas Toprak, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

White, C. 1845. *Three Years In Constantinopole* I, Henry Culburn, Londra.

Yaşar, A. 2005 "Osmanlı Şehir Mekânları: Kahvehane Literatürü" *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/6: 237-256.

Yaşar, A. 2010. "'Külliyen Ref'ten 'İbreten li'l-Ğayr'e Erken Modern Osmanlı'da Kahvehane Yasaklamaları" *Osmanlı Kahvehaneleri*, (ed.) Ahmet Yaşar. Kitap Yayınları, İstanbul: 37-47.

Yıldız, M. C. 2007. *Kahvehane Kültürü*, Beyan Yayınları, İstanbul.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, AE.SSLM.III: Ali Emiri Selim III 52/3070.

BOA, AE.SSLM.III: Ali Emiri Selim III 53/3156.

BOA, AE.SSLM.III: Ali Emiri Selim III 96/5785.

BOA, AE.SSLM.III: Ali Emiri Selim III 199/11911.

BOA, AE.SSLM.III: Ali Emiri Selim III 330/19129.

BOA, C.AS: Cevdet Askeri 74/3468.

BOA, C.BLD: Cevdet Belediye 24/1156.

BOA, C.BLD: Cevdet Belediye 35/1711.

BOA, C.BLD: Cevdet Belediye 57/2834.

BOA, C.BLD: Cevdet Belediye 66/3272, 1-2.

BOA, C.BLD: Cevdet Belediye 78/3896.

BOA, C.BLD: Cevdet Belediye 79/3938.

BOA, C.BLD: Cevdet Belediye 126/6294.

BOA, C.BLD: Cevdet Belediye 137/6843, 1-4.

BOA, C.BLD: Cevdet Belediye 151/7527, 1-2.

BOA, C.BLD: Cevdet Belediye 152/7565.

BOA, C.HR: Cevdet Hariciye 64/3157.

BOA, C.İKTS: Cevdet İktisat 2/69.

BOA, C.İKTS: Cevdet İktisat 27/1325.

BOA, C.İKTS: Cevdet İktisat 33/1644.

BOA, C.İKTS: Cevdet İktisat 4/159.

BOA, C.ML: Cevdet Maliye 227/9486.

BOA, C.ML: Cevdet Maliye 272/1186.

BOA, C.ML: Cevdet Maliye 449/18156, 1-2.

BOA, C.ML: Cevdet Maliye 623/25650.

BOA, HAT: Hatt-ı Hümayun 151/6380.

BOA, HAT: Hatt-ı Hümayun 203/10558.

BOA, HAT: Hatt-ı Hümayun 206/10782.

BOA, HAT: Hatt-ı Hümayun 207/10951.

BOA, HAT: Hatt-ı Hümayun 235/13077.

BOA, HAT: Hatt-ı Hümayun 247/13962.

BOA, HAT: Hatt-ı Hümayun 268/15680.

BOA, HAT: Hatt-ı Hümayun 1412/57461.

19

İSTANBUL'UN BALKANLARDAKI KİLERİ: EFLAK PRENSLİĞİ (18. YÜZYIL)

*Ümmügülsüm Filiz Bayram**

GİRİŞ

18. yüzyıl, Osmanlı Rus-Avusturya ilişkileri açısından önemli gelişmelerin olduğu bir dönemdir. Karlofça Antlaşması'ndan sonra Avusturya İmparatorluğu Erdel'i yani Transilvanya'yı ele geçirmiş, Eflak sınırına dayanmıştı. 1686 yılında başlayan Osmanlı-Rus savaşı ise 1700 yılında İstanbul Antlaşması'yla sonuçlandı. Osmanlı İmparatorluğu için bu anlaşmalar Avrupa ülkelerine karşı kaybetme sürecinin başlangıcıydı. Avusturya ve Rusya'nın Balkanlarda kolay ilerleyebilmesi Eflak'a hâkimiyetten geçmekteydi bu nedenle 18 yüzyılda yapılan savaşlarda bu iki devletin ilk işgal ettiği yerler arasında Eflak Voyvodalığı vardı.[1]

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşanan savaşlar sonucu Ruslarla imzalanan 1774 Küçük Kaynarca ve 1792 Yaş antlaşmalarıyla, Osmanlı stratejik öneme sahip topraklarını kaybetmiş, dini, siyasi ve askerî açıdan büyük önem taşıyan Kırım yeni bir statü kazanmıştır. Bu değişiklikler Kırım'la sınırlı kalmamış, Eflak ve Boğdan gibi Karadeniz'in kuzeyindeki prenslikleri de içine almıştır. Voyvodalıklar üzerindeki güç ve otorite kaybı Balkanlardaki Osmanlı hâkimiyetinin gerilemesinin başlıca nedenleri arasında yer alır.

Kırım'ın kaybedilmesiyle Balkanlardaki prensliklerin stratejik öneminin arttığını fark eden Osmanlı, aldığı tedbirlerle bölgedeki etkisini 19. yüzyılın yarısına kadar uzatabilmiştir.

1829 yılındaki Edirne Antlaşması'ndan sonra ise her iki prenslik Rus himayesine girmiştir.[2]

Eflak; tarım, hayvancılık ve madencilik gibi alanlarda zengin yer altı ve yerüstü kaynaklarına sahip bir bölge olarak Osmanlı Devleti'nin, özellikle sarayın ve başkentin ihtiyaçlarının karşılandığı bir eyaletti.

Bugünkü Romanya'nın güneyinde bulunan, kuzeyde Karpat dağları, güney ve güneydoğuda Tuna nehriyle çevrili 76.581 km²'lik bir yüz ölçüme sahip Eflak'ta on yedi büyük yerleşim yeri

* *Dr. Öğr. Üyesi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul/Türkiye, filiz.bayram@msgsu.edu.tr. ORCID: 0000-0002-3350-1261*

1 Kurtaran 2014: 191-210.

2 Karal 1961: 120-121.

bulunmaktadır. Kuzeyi dağlık olan Eflak'ın güney arazisi düz ve oldukça verimli ovalardan oluşur. Buğday, arpa, mısır ve diğer hububat ürünleri bolca yetişir. Göllerinde balık tutulur, Tuna'nın etrafındaki alanlarda ise bağlar uzanır. Küçükbaş ve büyükbaş hayvancılığın yanında arıcılık da önemli gelir kaynaklarındandır. Ülkenin dörtte biri ormanlık alandır. Tuz üretimi çok önemlidir ve ülke gelirinin üçte birini oluşturmaktadır. Evliya Çelebi "*cümle dağı taşı tuzdur*" diyerek buradaki tuz madenlerine dikkat çekmiştir.[3]

Eflak 16. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı'ya düzenli olarak vergisini gönderen bağımlı devlet statüsündeydi. İç işlerinde bağımsız olan bu prensliğin Osmanlı hakimiyetini kabul etmesi kolay olmamıştır. Bölgeyi elde tutmak isteyen Osmanlı; sadece prensliklerle mücadele etmemiş, Avusturya ve Macaristan ile de yüzyıllar sürecek bir savaş içine girmiştir.

Bu sürece 18. yüzyılda Rus Çarlığı da eklenmiştir. Osmanlı Devleti değişen siyasi koşullara bağlı olarak prenslik üzerindeki idari uygulamalarını değiştirmiş, yeniden düzenlemeler yaparak bu bölgenin koruyuculuğunu ve sahipliğini üstlenmeye devam etmiştir. Öyle ki Osmanlı Devleti, Rus ve Avusturya yayılmacılığına karşı Romen halkı için güçlü bir zırh işlevi de görmüştür.[4] Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan itibaren Rusya'nın Eflak üzerinde hakimiyet kurmak için izlediği politikalar; "*her devlet kendi re'âyâsını muhâfazaya ikdâm ve te'addîyyât ü hasârdan sıyânete ihtimâm etmek kavâ'id-i mülkiyedendir. Memleketeyn-i mezbûreteyn Devlet-i Aliyye'nin olmağla re'âyâsı hakkında mezâlim vukû'una rızâsı olmadığı zâhir*" sözleriyle bertaraf edilmeye çalışılmıştır.[5]

Eflak'ın coğrafi konumu ve birçok konuda devletin ihtiyaçlarını karşılaması burayı stratejik öneme sahip bir yer haline getiriyordu. Arşiv kaynakları, padişah hatları, meşveret toplantıları ve tarihi eserlerde bu prensliğin stratejik önemi görülebilir. Bu kaynaklarda Eflak için; *«Balkanın kapısı», «İstanbul'un kapısı», Bâb-ı âlî'nin iki gözü», «Osmanlının kileri»* şeklindeki benzetmeler kullanılmıştır. İlk üç tanımlama bölgenin güvenliğiyle ilgilidir. Bu konuda kilit nokta Tuna Nehri olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı için Tuna Nehri doğal bir sınır olarak kabul edildiğinden Eflak ve Boğdan prenslikleri de bu sınırı koruma rolünü üstlenmişlerdi.[6]

Çalışmamızda kullandığımız tanımlama ise bölgenin ekonomik yönden önemini belirtmektedir. Bu tarz ifadeler değişen siyasi koşullara bağlı olarak 18. yüzyıl kaynaklarında pek çok defa karşımıza çıkmaktadır.

'Osmanlı'nın Kileri' olarak ifade edilen bu bölgeden Osmanlı'ya tahıl, bal, büyükbaş hayvan, buğday tohumu, tuz, bal, balmumu, kenevir, ceviz ve Tuna balığı gibi çeşitli yiyecekler gönderilirdi. Osmanlı bu mamulleri "*memnu maddeler"* olarak listelemiştir. Kalite ve standartları yüksek olan bu ürünler piyasada aranır ve tercih edilirdi. Ürünlerin zorunlu olarak geldiği ilk yer imparatorluğun başkentiydi. Öncelikle saray ve İstanbul'un ihtiyaçları karşılandıktan sonra bu ürünler bütün Osmanlı toprakları ve dış dünyaya satılırdı.[7]

3 Karpat 1994: 466; Uyanık 2020: 2.
4 Maxim 2013: 8; Pamuk 2007: 60.
5 Bayram 2014: 207.
6 Ekici 1998: 11.
7 Maxim 1973: 556.

1. İSTANBUL'UN İAŞESİ

İstanbul; yerleşim yeri olarak dar ve geniş iki alan şeklinde karşımıza çıkar. Dar anlamıyla İstanbul, Haliç, Marmara ve Theodosius surlarıyla sınırlanmış, Konstantiniyye olarak da ifade edilen bir yarımadadır.[8] Geniş manada ise İstanbul, farklı kadıların idare ettiği Marmara bölgesinin büyük bir kısmını içine alan, Galata, Üsküdar ve Eyyûb kazalarıdır.[9]

Osmanlı; fetih siyaseti gereği eski uygulamaları ve ticarî örgütlenmeleri reddetmemiş, yararlı olanları devam ettirerek kendisine has muhafazakar bir yapı oluşturmuştur. II. Mehmed İstanbul'u başkent olarak belirledikten sonra burayı geçmişteki ihtişamını aratmayacak bir şekilde yeniden örgütler. Böylece İstanbul kısa sürede farklı sınıfların yer aldığı kalabalık bir nüfusa sahip olur. Öncelikle saray mensuplarının bulunduğu bu şehir, kapıkulu askeri ve devlet ricali gibi önemli kesimlerle beraber farklı etnik ve dini toplulukların yaşadığı oldukça kalabalık nüfusa sahip bir kent özelliği kazanır. Bu kadar büyük bir nüfusun yiyeceklerinin temini ise önemli bir ihtiyaç olarak ortaya çıkar.[10]

İstanbul coğrafyası, nüfusunun yiyecek ihtiyaçlarını karşılayacak bir üretime sahip değildi. Bu ihtiyacın ve diğer gereksinimlerinin sağlanması zorunlu olduğundan, imparatorluk eyaletleri başkentin iaşesinin teminine geniş ölçüde katılmak zorunda bırakılmıştı.[11] Konunun önemini ifade eden "*Devletin bir umûr-ı muazzaması dahi zehâyir ve etmeklerin ve lahmin ve sâir es'ârın nizâmlarıdır. Et etmek cümleden akdem-i elzemdir"* gibi pek çok padişah hatt-ı hümâyûnları mevcuttur.[12]

Devlet, İstanbul'a diğer eyaletlerden gelen yiyecekler için kara ve deniz taşımacılığı, eşyanın pazarlanması, fiyatların kontrolü ve haksız kazancın önlenmesi gibi konularda geniş örgütlü bir denetim ağı kurmuş, geleneksel kurallar devam ederken zamanın şartları dikkate alınarak kadim kurallar revize edilmiştir.[13]

Başkent İstanbul'un iaşesi; esnaf teşkilatı, loncalar, narh müessesesi, tüccarın ve üretimin denetlenmesi, mal mubayaa sistemi, ihraç yasağı ve ithalat serbestîsi gibi pek çok ekonomik uygulamaların birleşmesinden oluşan bir politika ile idare edilmekteydi.[14]

İstanbul bir nevi tüketim, dönüştürme ve dağıtım merkezi durumunda olduğundan iaşenin önemli bir kısmı daha çok hammadde ve mamul mallar halinde Romen prensliklerinden şehre getirilirdi.[15] Şehir; kapanlar, emanetler, ambarlar, divanhaneler ve çarşılar halinde geniş bir organizasyon ağıyla örülmüştü. Her örgütün kendi yöneticileri olduğu gibi buraların kontrolünü sağlayan görevliler de bulunmaktaydı. Bu yöneticilerin en üstü İstanbul Kadılığı idi. Padişah tarafından atanan *emin;* belli emtiayı sağlar, vergi ve dağıtım işlerini düzenlerdi. Belli başlı emanetler arasında salhane, pastırma, balık, tuz, koyun, şarap, kahve, sebze, odun emanetleri vardı.[16]

8 Tabakoğlu 2014: 105.
9 Aynural 2001: V.
10 Matran 1990: 9.
11 Kurtaran 2014: 113.
12 Sarıcaoğlu 2001: 242.
13 İnalcık 1994: 117.
14 Güran 2004: 301.
15 McGowan 2004: 844.
16 İnalcık 1994: 117.

Osmanlı; savaşlar dışında kuraklık, sel, hastalık gibi doğal afetler nedeniyle zaman zaman yiyecek sıkıntısı yaşamış, yiyecek tedarikini güvence altına alan tedbirler sayesinde büyük bir sıkıntıyla karşılaşmamıştır.[17]

Yukarıda bahsettiğimiz merkezin iaşesi için yapılan bütün örgütsel çalışmalar, tarıma dayalı ekonomik sistemlerde uygulanmıştır. Bu sistem, üretilen mal ve hizmetlerin mümkün olduğu kadar bol, kaliteli ve ucuz olması yani piyasada mal arzı eksikliğinin yaşanmaması ve belli bir standartta tutulması şeklinde organize edilmiştir.[18]

Eflak ve Boğdan'ın Osmanlı devletine karşı olan iktisadi ve mali yükümlülükleri, İstanbul'un iaşesinin temini yönünde nasıl bir işleve sahip olduğu, hangi tür malların nasıl temin edildiği Mihai Maxim tarafından üç ana başlık altında incelemiştir, bunlar:

1. Osmanlı tekeli çerçevesinde ticaret yoluyla yapılan nakliyat.

2. Peşkeş olarak parasız zahire teslimi

3. Savaş zamanında yapılan mecburi mubayaa[19]

Eflak ve Boğdan'ın taşra idaresini organize etmede birinci derecede sorumlu ve yetkili kişi buranın yönetimine getirilen voyvodalardı. 16 ve 17. yüzyıl kaynaklarında "*mu'tad olduğu üzere*, *her sene verile gelen"* gibi cümlelerle voyvodalara sorumlulukları hatırlatılarak gerekli hizmetler istenirdi.

Osmanlı sultanları; Eflak ve Boğdan ahalisinin refah ve huzurunun sağlanmasına dikkat eder, reayaya karşı adil davranılmasını isterdi. Merkeze gelen şikayetleri dikkate alan padişah, sorunun giderilmesi için öncelikle voyvodaya daha sonra gerekli kadı, naib ve mübaşirlere fermanlar gönderirdi. Ayrıca görevlilere, halka karşı yapılan uygunsuz davranışların bertaraf edilmesi için gerekli tedbirleri almaları emredilirdi.[20] Reayaya zulmeden yöneticiler görevlerinden azledilir, sürgüne gönderilir ya da idam edilerek ağır bedeller ödetilirdi. 1787-1792 Osmanlı Avusturya-Rus savaşında Eflak Voyvodası Mavroyani'nin idam edilme nedenlerinden biri de "*reâyâyı harâb ve ağniyâ-yı Eflak'ın meskenlerin me'vâ-yı bûm u gurâb*" eylemesi olmuştur.[21]

1774 ve devam eden süreçte Eflak ve Boğdan imtiyazları, hatalardan arındırılarak yeniden düzenlenmiş, daha adil bir düzenin kurulması için voyvodaların yükümlülükleri yeniden belirlenmiştir. Halkın voyvodalarla ilgili şikayetleri dikkate alınarak 1791 kanunnamesinde Eflak ve Boğdan voyvodalarının emlak sahibi olmalarının yasaklanması da bölge halkının gözetildiğini göstermektedir.[22]

18. yüzyılda da Osmanlı geleneksel bir şekilde İstanbul'un tahıl ve et ihtiyacının önemli bir

17 Tabakoğlu 2014: 102.
18 Genç 2000: 60.
19 Türkhan 2006: 12.
20 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Ali Emiri Mustafa III (AE.SMST.III.) 295/23604; İbnülemin Hariciye (İE.HR.) 11/1080.
21 "Eflak halkını perişan etmiş, Eflak'ın verimli ve zengin yerleşim alanlarını karga ve baykuşun meskeni haline getirmiştir" (Bayram 2014: 512).
22 Uyanık 2020: 70.

kısmını Eflak ve Boğdan prensliklerinden karşılamaktaydı. Bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren artan Rus müdahalelerini etkisiz bırakmak amacıyla 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ve sonrasında yapılan düzenlemelerle prensliklerin Osmanlıya karşı geleneksel sorumluluklarında bir değişiklik olmamış, fermanlar ve anlaşma senetleriyle de bu haklar güvence altına alınmıştır.[23]

1.1 Zahire-Tahıl

Osmanlı'da iaşe sistemi yukarıda da bahsettiğimiz balık, yağ, peynir, bal, balmumu, deri, kereste gibi pek çok malı kapsamakla birlikte başta buğday olmak üzere tahıl ve et, İstanbul iaşesinin temel iki kalemini oluşturmaktaydı.[24] Savaş zamanlarında ordunun zahire ihtiyacı Babadağı, Tulça, İsakçı gibi kazalardan ve büyük oranda İstanbul'dan temin edilirdi. Rumeli, Eflak ve Boğdan İstanbul'un buğday ambarı olduğundan bu bölgeye düzenlenen seferler sırasında erzağın orduya aktarılmasıyla İstanbul'da kıtlık yaşanırdı.[25] Halkın en temel besin kaynağı ekmek ile askerin en çok tükettiği peksimetin hammaddesi olan buğdayın yokluğu, toplumda çeşitli problemlere neden oluyor, bu durum en alt görevlilerden padişaha kadar herkes tarafından iyi biliniyor ve gerekli tedbirler titizlikle alınıyordu.[26]

18. yüzyılın ortalarında İstanbul'un hububat ihtiyacı için gereken sermaye, özel teşebbüs ve devlet tarafından olmak üzere iki şekilde karşılanıyordu. Zahire ticaretinin büyük bir kısmını kapan tüccarları gerçekleştiriyordu. Eflak'tan getirilen buğday İbrail İskelesi'nden Unkapanı sefinelerine satılarak İstanbul'a nakledilirdi. Unkapanı semti, adından da anlaşılacağı gibi İstanbul'un buğday ve un ihtiyacını karşılayan çok önemli bir merkezdi.

Eflak tarafından gelen buğday çeşitleri *pakça* ve *aşağıca* şeklinde isimlendirilmişti.[27]

Zahire miktarı nüfusla doğru orantılı olarak belirlenirdi. İhtiyaç dahilinde zahire ya yakın bölgelerden temin edilir ya da ambarlarda bulunan ürünlerden karşılanırdı.

Eflak ve Boğdan'dan gelen mukayese zahiresinin miktarı, o yılın bereketli geçip geçmediğine göre değişiklik gösterirdi. 1755 senesinde Eflak'tan gönderilen buğday 100.000 kileyken bir sonraki yılın verimli geçmesiyle 1756 yılında 200.000 kile olarak iki katına çıktığı görülmektedir. Eflak vovvodası mukayese zahiresinin bir kısmını sınırları içindeki Balamşa, Kalveçe, Pertiş gibi iskeleler vasıtasıyla, diğer kısmını ise sınırları dışındaki Rusçuk, Yergöğü, Silistre ve Niğbolu iskelelerinden izin tezkireleriyle başkente gönderirdi. Bu tahıllar İbrail İskelesi'nde Unkapanı tüccarına satılırdı. Kapan defterine kayıt edilen bu tezkirelerin bir nüshası da voyvodalar tarafından alınır ve İrat Defteri'ne kaydedilirdi.[28]

Zahire kaçakçılığı, devlet görevlilerin suistimali ve savaşlar, zahirenin İstanbul'a ulaşması-

23 Uyanık 2020: 89.
24 Güran 2004: 301.
25 Yavuz 2012: 27-28.
26 Mantran 1990: 174.
27 Çağman 2016: 133.
28 Zahire sevkinde çıkan aksaklıkları gidermek için 1748 senesinde yapılan düzenleme ile önce zahirenin hangi bölgeden ne kadar alındığı tespit edilmiş sonra da ertesi yıl için yer ve miktar belirlenmiştir. Bu usule *mukayese nizamı* denmiştir (Fidan 2015: 375-376).

nı engelleyen belli başlı nedenler olarak karşımıza çıkar. Bu duruma engel olmak için Tuna Nehri çevresindeki iskele ve kazalara hükümler gönderilirdi.

18. yüzyılda ortaya çıkan Osmanlı Avusturya-Rus savaşları Eflak ve Boğdan prensliklerinin sınırlarında yapılmış, Rus işgali nedeniyle prensliklerdeki tahıl sevkiyatı sekteye uğramıştır. Özellikle Eflak'ta Ortodoks ahalisi üzerinde Rus nüfuzunun giderek artması üzerine voyvodalık kurumuyla ilgili yeni düzenlemeler yapılmıştır. Merkezin tahıl ihtiyacının karşılanması problemi konusunda III. Selim'e Islahat Layihası sunan Defterdar Mehmed Şerif Efendi, tüccarların bizzat Tuna, Eflak ve Boğdan'dan tahılı alarak İstanbul'a getirmeleri önerisinde bulunmuştur.[29]

1787-1792 Osmanlı Avusturya-Rus savaşı başlamadan önce düzenlenen meşveret toplantısında yiyecek temininin konuşulan konuların başında geldiği ve meselenin stratejik açıdan düşünüldüğü görülmektedir. *Meclis-i Mezkûr* toplantısında zahire temini konusunda Eflak ve Boğdan memleketlerinin stratejik önemi; *"askerimize lâzım olan zehâyirin ma'deni Eflak ve Boğdan memleketleri olmağla evvel emrde bu iki memleketin mecmû' zehâyirini beri tarafa nakl etmeliyiz ki a'dâ zahîreye dest-res olmaya deyicek"* şeklinde ifade edilmiştir.[30]

1.2 Bal

Osmanlı'da lüks tüketim maddesi olarak kabul edilen şeker pahalı ve tüketimi kısıtlıydı. Bu nedenle tatlı gereksinimi 18. yüzyılın sonlarına dek bal ve pekmez gibi ürünlerle karşılanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğunun farklı coğrafyalarında; Balkanlar, Ege kıyıları, Anadolu, Ortadoğu ve Arap ülkeleri gibi pek çok yerinde arıcılık yapılırdı. Ancak kaynaklara bakıldığında özellikle sarayın ve İstanbul'un bal ve balmumu ihtiyacının büyük oranda Eflak ve Boğdan prensliklerinden karşılandığı görülmektedir. Sarayın mutfağı olan Matbah-ı Amire'de çoğunlukla Eflak ve Boğdan balı tüketilirdi. Voyvodaların gönderdikleri ürünler içerisinde balın yanında balmumu ve tuz da vardı.[31]

Padişah tarafından Eflak voyvodasına gönderilen emirnâmelerde, göndermekle yükümlü oldukları malları aksatmadan göndermeleri ve ürünlerini zamanında teslim etmeleri istenirdi.

1751 yılında Eflak ve Boğdan'dan hububat, pastırma ve bala ek olarak darı ve mısır da gönderilmiştir. Ürünün temin edildiği yerdeki alım fiyatı İstanbul'a geldiğinde oldukça artıyor fiyatlar iki üç katına çıkıyordu. 1754 senesinde Eflak'tan İsmail İskelesi'ne getirilen balın bir kıyyesine 18 akçe ödenirken İstanbul'a gönderilmesi aşamasında 60 akçe ödenmekteydi.[32]

Yağ, bal, peynir, pastırma gibi ürün getiren tüccarlar Galata Yağkapanı ile İstanbul Balkapanı'na bağlı olarak hareket ederlerdi. Bu kapanlarda çoğunlukla Eflak ve Boğdan prensliklerinden gelen ürünler olurdu.[33]

29 Çağman 2016:135.
30 Bayram 2014: 216-225.
31 Kılıç 2013: 115-116.
32 Fidan 2015: 377-382.
33 Çağman 2016: 138.

1.3. Et

İstanbul'un et iaşesi, hububat iaşesi ile birlikte devletin organizasyonuna en fazla önem verdiği alanlardan biriydi. Et iaşesini sağlayan organizasyonun içindeki *Hassa Kasabbaşılık* kurumu 17.yy. başlarından 18.yy. sonlarına kadar önemli bir rol oynamıştır.

Ekonomi ve üretim faaliyetlerine üst düzeyde müdahale gerçekleştiren devlet, merkezin et iaşesini sıkı kontrol altında tutmuştur. Bu konuda devletin gösterdiği hassasiyet arşiv belgelerinde 18. yüzyılın sonlarına doğru sık sık tekrarlanan şu cümlelerle "*Deraliyye'de sâkin ıbâdullâhın havâyic-i zarûriyyesinden olan ağnâm*" "*İşbu ağnâm mâddesi Deraliyye'nin husûsât-ı lâzımesinden*" karşımıza çıkmaktadır.[34]

Osmanlı'da et iaşesi celepler ve kasaplar gibi iki farklı kesim tarafından yürütülmekteydi. Celepkeşanlar ve kasabbaşılar özellikle Rumeli taraflarından koyun temin edip İstanbul'a getirirlerdi. Bu görevliler dışında Eflak ve Boğdan voyvodalarının haraç olarak her yıl göndermek zorunda oldukları büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar, İstanbul'un et ihtiyacının karşılandığı üçüncü bir yol olarak karşımıza çıkmaktadır. Önemli bir temin sahası olan bu prenslikler 16. yy.dan itibaren başkentin et ihtiyacını karşılamakla yükümlü olmuşlardır.[35] Osmanlıların İstanbul'un et ihtiyacını karşılamak için kullandıkları yöntemlerden bir tanesi de çapul ya da yağmadır. Bazı belgeler çapuldan elde edilen hayvanlara vurgu yapmaktadır. Bu belgelerden birinde, çapul sonucu ele geçirilen sığırın 1/10 kısmının "*resm*" olmak üzere kasapbaşına verildiği ve bu hayvanların güvenli bir şekilde getirilmesi için Eflak reayasından beş nefer tayin edildiği bilgisi mevcuttur. Bu bilgi ışığında çapul ve yağmanın yine bu bölgelerde yapıldığı anlaşılmaktadır.[36]

Eflak'ın zengin kaynaklarının çekiciliği, Osmanlı ileri gelenleri, memurlar ve yeniçeriler gibi kesimlerin buralarda izinsiz çiftlikler kurmalarına neden olmuştur. Bu çiftliklerde koyun besiciliği yanında at yetiştiriciliği de yapılmaktaydı.[37] 18. yüzyıldan itibaren suiistimallerin arttığı; bazı kişilerin Eflak'tan İstanbul'a getirdikleri sığır, koyun, keçi ve oğlaklara ait vergilerini yeniçeri oldukları gibi gerekçelerle vermedikleri görülmektedir.[38] Devlet bunun üzerine bu bölgelerde otlağı veya kışlağı olanlardan "*kanun-ı kadim üzere*" kim olduğuna bakılmaksızın vergi alınmasını ister ve bölgedeki görevlilere sorunu çözmek için gerekli mübaşirleri atamaları konusunda çeşitli emirler gönderir. Belgelerde dikkate değer bir nokta ise çevrede yaşayan reayanın huzurunun bozulmaması konusunda yetkililerin dikkatli davranmaları gerektiğinin "*âsûde-i hal üzre olmaları bâbında*" cümlesiyle dile getirilmesidir.[39]

1755-56 yıllarında Eflak voyvodasının gönderdiği bir belgede, bölgeden gönderilen koyun, keçi ve sığırların İstanbul nüfusunun et stokunun önemli bölümünü oluşturduğu belirtilmektedir. Bu hayvanlar merkezin kışlık ihtiyacının büyük bir bölümünü de karşılardı. Eflak ve Boğdan taraflarındaki koyunların farklı cinsleri mevcuttu. Bu cinslerin bir kısmı kışa dayanıklı *mosturgan* ve

34 Yıldırım 2014 Proje Yürütücüsü: Proje No: 111K274, Program Kodu: 1001, Ankara.
35 Göktepe 2017: 865.
36 Yıldırım 2014: 49.
37 Aydın 2013: 9.
38 BOA, Cevdet Maliye (C.ML.) 218/9012.
39 BOA, Cevdet Hariciye (C.HR.) 69/3408.

pornar cinsleriydi ve kışlaklara bu cinsten olan koyunlar gönderilirdi. Bazı zamanlar yeterli gelmeyen kışlak koyun sayısı, celepler vasıtasıyla Eflak halkından satın alınarak elde edilirdi. 1780 yılında kışlaklarda bekletilmesi için Eflak'tan 40.000 adet koyun temin edilmesi istenmiş, Eflak kapı kethüdası kışlağa konulmak üzere ancak 20.000 kıvırcık koyun gönderilebileceğini, kalan 20.000 koyunun ise *çorgan* cinsi olup kış mevsiminden önce tüketilmesi gerektiğini belirtmiştir.[40]

Padişahlar yayınladıkları emirnâmelerde, Eflak voyvodalarından yükümlü oldukları malları aksatmadan göndermelerini ister ve ürünlerini zamanında teslim etmeleri konusu üzerinde önemle dururlardı.[41] Kıtlık, savaş ve sel gibi olağan üstü durumlarda voyvodalar üzerlerine düşen yükümlülükleri tam anlamıyla yerine getirememekteydiler. 1747 yılında Eflak voyvodası çekirge istilası nedeniyle yaşanan kıtlıktan dolayı Eflak reayasının zor durumda olduğunu merkeze bildirerek 1747 (H.1159) senesi cizyesine ait taksitlerin zamanından evvel istenmemesi ricasında bulunmuştur.[42] Voyvodalar içinde bulundukları durumu padişaha arz ederek yükümlülüklerinde değişiklik yapılmasını da istemişlerdir. Padişah da koşulları dikkate alarak voyvodaların bu isteklerini olumlu karşılamış, senelik payın eksik verilmesini ya da daha geç gönderilmesini kabul etmiştir.

SONUÇ

Eflak, Osmanlı Devleti'nin Batı'ya doğru ilerlerken geçtiği güzergâhların en önemlilerinden biriydi. Güneyinde uzanan Tuna Nehri ve geniş ovaları sayesinde üzerinde yaşayan halklara bolluk ve refah getirmekteydi. Bu özelliği aynı zamanda etrafında bulunan devletlerin iştahını kabartıyor ve buralara sahip olma arzularını kamçılıyordu. Zengin yeraltı ve yerüstü kaynaklarına bağlı olarak imparatorlukta öncelikle sarayın sonra da başkentin yiyecek ihtiyacını karşıladığından ekonomik bakımdan da ayrı bir hususiyete sahipti.

İstanbul'un kaynakları kalabalık nüfusunun ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz olduğundan diğer eyaletlerden çeşitli ürünler şehre getirilmekteydi. Büyük bir organize gerektiren bu iş devlet yetkililerinin ve padişahların bizzat ilgilendiği konuların başında gelmekteydi. 16 yüzyılın başlarından itibaren Eflak voyvodaları iç işlerinde yaşadıkları bağımsızlığın bedeli olarak Osmanlı Devleti'ne haraç yanında çeşitli malzeme ve ürünler gönderdiler. Böylece Osmanlı'nın sitemi içerisine dahil edilen bu prenslik, savaş ve barış dönemlerinde olmak üzere imparatorluğa önemli hizmetlerde bulundu.

Osmanlı'nın kileri şeklinde ifade edilen bu prenslikten Osmanlı'ya tahıl, bal, büyükbaş ve küçükbaş hayvan, buğday tohumu, tuz, bal, balmumu, kenevir, ceviz, sadeyağ, donyağı ve Tuna balığı gibi çeşitli yiyecekler gelirdi. Bu ürünler kaliteli ve standartları yüksek olduğundan piyasadaki alıcıları hazırdı. İlk müşterileri ise saray ve İstanbullu ahaliydi.

40 Türkhan 2006: 47.
41 BOA, İE.HR. 3/307.
42 BOA, C.HR. 105/5205.

KAYNAKÇA

Araştırma ve İncelemeler

Aydın, M. 2013. "Eflak" *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 23/1: 1-24.

Aynural, S. 2001. *İstanbul Değirmenleri ve Fırınları Zahire Ticareti (1740-1840*), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Bayram, Ümmügülsüm F. 2014. *Enverî Târîhi: Üçüncü Cilt (Metin ve Değerlendirme)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Çağman, E. 2016. "18. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'un İaşesinde Balkanlar ve Karadeniz'in Önemi" *Avrasya Etüdleri* 50/2: 127-151.

Ekici, İ. 1998. *Tuna Komisyonu ve Tuna'da Ticaret (1856-1883)*, 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Fidan, F. 2015. "18. yüzyılda Tuna Nehri İskelelerinin İstanbul İaşesinin Temininde Rolü" *Osmanlı Devletinde Nehirler ve Göller I*, Not Yayınları: 371-386.

Genç, M. 2000. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken, İstanbul.

Göktepe, K. 2017. "İstanbul'un İaşesinin Temini Meselesi ve İstanbul'un İaşesine Katkı Sağlayan Bir Merkez: Tekirdağ Kazası (XVIII.- XIX. Yüzyıllar)" *Belleten* 81/292: 857–916.

Güran, T. 2004. "İstanbul'un İaşesi" *İstanbul: Şehir ve Medeniyet*, (ed.) Ş. Kamil Akar, İstanbul: 319-325.

İnalcık, H. 1994. "İâşe" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Tarih Vakfı Yayınları: 116-119.

Karal, Enver Z. 1961. *Büyük Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara: 120-121.

Karpat, K. 1994. "Eflak" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* X: 466-469.

Kılıç, A. 2013. " Eflak-Boğdan ve Karadeniz'de bal ve Balmumu" *Arı ve Bal* (ed.) Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun. Tarihçi Kitabevi, İstanbul: 115-129.

Kubbealtı Lugatı, http://lugatim.com/s/%C5%9Fahbaz, (29. 01. 2022).

Kurtaran, U. 2014. *Sultan I. Mahmud ve Dönemi*, Atıf Yayınları, Ankara.

Kütükoğlu, Mübahat S. 2020. *Osmanlı'nın Sosyo Kültürel ve İktisadi Yapısı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

McGowan, B. 2004. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Eren Yayınları, İstanbul.

Mantran, R. 1990. *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990.

Maxim, M. 1973. "VI. Asrın İkinci Yarısında Eflak-Boğdan'ın Osmanlı İmparatorluğuna

Karşı İktisadî ve Malî Mükellefiyetleri Hakkında Bazı Düşünceler" *VII. Türk Tarih Kongresi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara: 553-566.

Maxim, M. 2013. *Türk Tarihinde Balkanlar*, Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Sakarya.

Pamuk, Ş. 2007. *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Sarıcaoğlu, F. 2001. *Kendi Kaleminden bir Padişahın Potresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, TATAV Yayınları, İstanbul.

Şemseddin Sami 1989. *Kamûs-ı Türkî*, İstanbul.

Tabakoğlu, A. 2014. "Osmanlı Döneminde İstanbul'un İaşesi" *II. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu Bildirileri, 27-29 Mayıs 2014*, (ed.) Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan. İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi: 99-168.

Türkhan, Mehmet S. 2006. *18. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'un Et İaşesinin temini: Hassa Kasabbaşılık Kurumu*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Uyanık, F. 2020. *Tuna'nın Kuzeyine Yönelik Osmanlı Siyaseti ve Eflak Boğdan Özerkliğinin Restorasyonu (1774-1834)* Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020.

Uzunçarşılı, İsmail H. 1983. *Büyük Osmanlı Tarihi* I, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Yavuz, H. 2012. *Târîh-i Sefer-i Rusya'ya Göre 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Yıldırım, O. 2014. "Osmanlı İktisat Tarihinin Konusu Olarak İstanbul'un Hububat, Et ve Deri İhtiyaçlarının Tedariki: Kurum ve Uygulamalar (1774-1807)", Proje No: 111K274, Program Kodu: 1001, Ankara.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, AE.SMST.III: Ali Emiri Mustafa III 295/23604.

BOA, C.HR: Cevdet Hariciye 69/3408.

BOA, C.HR: Cevdet Hariciye 105/5205.

BOA, C.ML: Cevdet Maliye 218/9012.

BOA, İE.HR: İbnülemin Hariciye 3/307.

BOA, İE.HR: İbnülemin Hariciye 11/1080.

20

19.YÜZYILDA KAHT KOMİSYONU VE KITLIKLA MÜCADELESİ

Güzin Çaykıran[*]

GİRİŞ

19. yüzyıl Osmanlı Devleti için bir afetler çağı idi.[1] Osmanlı arşiv belgelerinden kuraklık[2], don[3], sel, yangın, deprem, çekirge istilası, salgın hastalıklar gibi birçok afetin çağ boyunca çok sık yaşandığı anlaşılmaktadır.[4] Bu afetlere bağlı olarak da kıtlıklar yaşanmıştı. Kıtlık afetlere bağlı olarak yaşandığı gibi eşkıyalık faaliyetleri, isyanlar ve savaş durumlarında da ortaya çıkmaktaydı.[5] Dolayısıyla çeşitli sebeplere bağlı olarak üretim ve tüketim dengesinin bozulması[6] diğer bir deyişle ihtiyaç maddesi veya hizmetin temininde çekilen güçlük kıtlığa neden olmaktaydı.[7] Bu güçlüklere bağlı olarak da afet bölgelerinden göçler, gıda fiyatlarında artış, karaborsacılık[8], salgın hastalık, açlık ve ölümler meydana gelmekteydi.[9] Örneğin 1835 yılında Kıbrıs'ta kuraklığa bağlı olarak kıtlık yaşanmış ve kıtlıkla beraber hububat ve zahire sıkıntısı çekilmişti. 1838 yılında da Kıbrıs'ta tekrar eden kuraklık sonrasında fiyatlar yükselmiş ve pahalılık yaşanmıştı. Bu kıtlıkta Kıbrıs halkı Antalya'ya göç etmişti. Osmanlı Devleti, halka zahire temini ve vergi hususunda kolaylık sağlayarak göçü engellemek istemişti.[10] 1874 kıtlığında ise Ankara vilayetinde 30.000'den fazla kayıp yaşanmıştı.[11]

Osmanlı Devleti, kıtlık zamanlarında ve özellikle kıtlığın etkili olduğu bölgelerde müdahaleci bir politika izlemişti. Söz konusu bu politika, kıtlığa maruz kalan halkı koruma güdüsünden kaynaklanmaktaydı.[12] Örneğin kıtlık durumunda halkın ihtiyaçlarının karşılandığı Memleket

* *Dr., Askerî Tarih Uzmanı, Millî Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivi, Ankara/Türkiye, guzincaykiran@gmail.com, ORCID: 0000 0002 8524 8405.*

1 Mengirkaon 2017: 141.
2 Osmanlı Devleti'nde 1845, 1874, 1886-1887 yıllarında kuraklığa bağlı olarak büyük kıtlıklar yaşanmıştı (Altındaş 2018: 4-10).
3 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Maruzatı (Y.PRK.A.) 5.3.3.1.
4 Erler 2002: 763-769; Mengirkaon 2017: 143.
5 Kılıç 2002: 718.
6 Çelik 2014: 498.
7 Kılıç 2000: 718.
8 Kıtlığın hem sebebi hem de sonucu olabilmektedir.
9 Kılıç 2000: 727-728; Mengirkaon 2017: 143.
10 Çelik 2014: 499-500.
11 Özkan 2016: 218.
12 Menekşe 2020: 458.

(Menafi) Sandıkları vardı. Memleket Sandıkları ilk olarak 1863 yılında Niş eyaletinin Pirot kasabasında kurulmuştu. Sonrasında bu sandık, bütün Osmanlı vilayetlerine yayılmıştı. Sandıkların sermayesi çiftçilerden sağlanmaktaydı. Sandıklar, çiftçilere şahsi kefaretle ve rehinle ayda %1 faizle kredi veriyordu.[13] Dolayısıyla bu sandıklar bir tür, kooperatif niteliği taşımaktaydı.[14] 1883 yılında yapılan düzenleme ile Memleket Sandıkları, Menafi Sandıklarına dönüştürülmüştü. 1888 yılında da Menafi Sandıkları, Ziraat Bankası'na dönüştürülmüş ve bu tarihten sonra kıtlıkzedelere Ziraat Bankası aracılığıyla yardımlar yapılmıştı.[15] Genel olarak banka, borç alabilecek durumda olan çiftçilerin biriken arazi ve emlak vergisi borçlarını yeniden düzenler veya kredi alan çiftçilere borçlarını seneden seneye taksitli olarak ödeme kolaylığı sağlardı.[16] Diğer taraftan Ziraat Bankası, senet karşılığında kıtlıkzedelere zahire dağıtımı da yapardı. Örneğin Doğu Bayezid sancağında Ziraat Bankası kıtlıkzedelere 1.000 kil zahire dağıtımı yapmıştı.[17] Kıtlık bölgelerinde kıtlıkzedelere yardım eden kuruluşlarından biri de İane[18] Komisyonları idi.[19] Kıtlığın meydana geldiği yerlerde İane Komisyonları kurulur ve bu komisyonlar vasıtasıyla toplanan ianeden kıtlıkzedelere yardım yapılırdı.[20] Bu kuruluşların yanı sıra kıtlıkzedelerin ihtiyaçlarının karşılanması için II. Abdülhamid Dönemi'nde 1887 yılında Padişah'a doğrudan bağlı *Kaht (Kıtlık) Komisyonu*, diğer bir adıyla *Komisyon-u Ali* kurulmuştu. Bu çalışmada da 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde 1887-1891 yılları arasında faaliyet göstermiş olan Kaht Komisyonu'nun kuruluşu ve kıtlıkla mücadelesi ele alınmıştır. Böylece söz konusu komisyonun Osmanlı ekonomik sistemindeki yeri ve önemi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Yapılan Literatür taramasında kıtlıkla ilgili çeşitli çalışmalar mevcuttur. Fakat Kaht Komisyonu hakkında geniş kapsamlı bir çalışmaya rastlanmamıştır. Yalnız Erman Basar'ın, *Yaver-i Ekrem İbrahim Derviş Paşa'nın Hayatı ve İcraatları 1812-1896*[21] adlı yüksek lisans tezinde Kaht Komisyonu hakkında kısa bir bilgi verilmiştir. Zira Kaht Komisyonu'nun başkanlığını Derviş Paşa yapmıştı. Bundan dolayı çalışmada kıtlıkla ilgili seçili literatüre yer verilmiş, Kaht Komisyonu hakkındaki bilgilere ise Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nden temin edilen belgelerden ulaşılmıştır. Elde edilen bu belge ve bilgiler; nitel ve nicel yöntemle analiz edilerek çalışma ortaya konulmuştur.

1. KAHT KOMİSYONU VE KITLIKLA MÜCADELESİ

1.1. Kaht Komisyonu'nun Kuruluşu

Osmanlı Devleti, kıtlığın halk üzerindeki etkisini azaltabilmek için Kaht Komisyonu'nu kurmuştu. Osmanlı Arşiv belgelerinden komisyonun İstanbul'da Sultan II. Abdülhamid'e doğrudan

13 Çadırcı 2013: 338.
14 Mengirkaon 2017: 152.
15 Aktaş 2019: 669.
16 Ünlü 2012: 130.
17 BOA, Dahiliye Nezareti Tesr-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK.M.) 82.28.1.
18 İane; Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda olağan üstü giderler için halktan toplanan malî yardımları ifade eden terimdir. İlk olarak 19. yüzyılda "İane-i Cihadiyye" adıyla toplanmaya başlanmıştır (Özcan 1999).
19 Gül 2009: 147.
20 BOA, Hazine-i Hassa İradeler (HH.İ.) 89.22.
21 Basar 2012.

bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Komisyonun diğer adı ise Komsiyon-u Ali idi.[22] Bilindiği üzere II. Abdülhamid Dönemi, sosyal misyonu olan büyük kurumların ya kuruluş tarihidir ya da bu kuruluşların daha da büyümeleri ve günümüze intikallerini sağlayan gelişim dönemidir.[23] Dolayısıyla bir tür sosyal yardım kuruluşu olan Kaht Komisyonu da bu dönemde kurulmuştur. Komisyon başkanı Yaver-i Ekrem[24] Derviş Paşa idi.[25] Derviş Paşa, 1883 yılında Yaver-i Ekremlik'e getirilmiş ve burada II. Abdülhamid'e kıtlık, Ermeni olayları, Bosna muhacirlerinin iskânı, silah alımı ve çeşitli idari düzenlemelerde danışmanlık yapmıştı. 1887 yılı kıtlığında ise Derviş Paşa, II. Abdülhamid'in emriyle kurulan Kaht Komisyonu'nun başına getirilmişti.[26] Komisyonun ne zaman kurulduğuna dair kesin bir tarih tespit edilememiştir. Fakat komisyona ait en eski tarihli belgeden 1887 yılı kıtlığında kurulduğu anlaşılmaktadır.[27] 1887 yılı, Anadolu'da kuraklığa bağlı olarak ciddi kıtlığın yaşandığı bir yıldır (1886/1887 Kıtlığı).[28]

Kaht Komisyonu'nun geliri Hazine'den[29] sağlandığı gibi, çeşitli vilayetlerden alınan vergilerin bir kısmı da buraya aktarılırdı. Bu vergiler, Maliye Nezareti marifetiyle vilayet defterdarlıklarından alınarak doğrudan Kaht Komisyonu'na gönderilmekteydi. Örneğin Hüdavendigar (Bursa) vilayeti, 1887 senesi hasılatından 33.869 kuruşu Maliye Nezareti marifetiyle komisyona teslim etmişti.[30] Diğer bir örnekte ise 1888 yılında Konya ve Adana'da meydana gelen kıtlıkta kıtlıkzedeler için zahire alımı yapılmış ve bu zahirenin bedeli çeşitli vilayetlerin gelirlerinden karşılanmıştı. Bu kapsamda Kaht Komisyonu; Trabzon, Diyarbakır, Mamuratülaziz ve Sivas vilayetlerine zahire bedellerinin *katiyen* ve *seriyen* ne zaman gönderileceğini sormuştu.[31] Aynı şekilde 18 Eylül 1888'de Karahisar-ı Sahip[32] sancağına, 125.000 kuruşun ne zaman gönderileceği sorulmaktaydı.[33] Bu paranın 100.000 kuruşu, 25 Eylül'de Kaht Komisyonu'na gönderilmişti.[34] Kütahya'dan da Ağnam[35] vergisinden komisyona ödeme yapılacaktı.[36] Sadece Anadolu'da bulunan vilayetlerden değil, Beyrut[37] ve Bahr-ı Sefid Vilayeti[38] de 1888 yılında Kaht Komisyonu'na zahire bedeli göndermişti. Bahr-ı Sefid Valisi Mehmet Akif Paşa, Derviş Paşa'ya 1 Ekim 1888 tarihli telgrafında 29 Eylül'de 8.100 küsur kuruşluk iane biletinin, 28 Haziran 1888 ve 24 numaralı tahrirle gönderildiğini ve kalanının da mülhakattan (vilayete bağlı olan yerlerden) geldikçe göndereceğini bildirmekteydi.[39] Başka bir

22 Bunu Kaht Komisyonu'na gönderilen evraklardan anlamaktayız. Bakınız: BOA, Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı (Y.PRK.KOM.) 6-159-1 (2 Eylül 1887); BOA, Yıldız Perakende Evrakı Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı (Y.PRK.TNF.) 2.8.2 (18 Ağustos 1887).
23 Mengirkaon 2017: 142.
24 II. Abdülhamid'e bağlı üst düzey yöneticiler.
25 BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.) 59-55-1.
26 Basar 2012: 103.
27 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM.) 10.20.1 (1 Ağustos 1887).
28 Aktaş 2019: 666.
29 BOA, Y.MTV. 28-34 (15 Ekim 1887).
30 BOA, Y.PRK.KOM. 6.21.1.
31 BOA, Y.PRK.KOM. 7.57.13.1 (14 Eylül 1888).
32 Afyonkarahisar.
33 BOA, Y.PRK.KOM. 7.57.13.1 (18 Eylül 1888).
34 BOA, Y.PRK.KOM. 7.57.13.
35 Osmanlı Devleti'nde küçükbaş hayvanlardan alınan vergidir (Emecen 1988: 478-479).
36 BOA, Y.PRK.KOM. 7.57.13.2 (14 Eylül 1888).
37 BOA, Y.PRK.KOM. 7.57.13.4 (19 Eylül 1888).
38 Bahr-ı Sefid, diğer bir adıyla Cezayir-i Bahr-i Sefid; 1533'te kurulmuş olup Kuzey Afrika ve Ege adalarını içine alan merkezi Gelibolu'da bulunan bir eyalettir (Şakiroğlu 1993: 500-501).
39 BOA, Y.PRK.KOM. 7.57.13.11.

örnekte ise 1889'da Zeytun'da[40] yangınzedelerin (harik-i zedegan) ihtiyaçlarının karşılanması için Kaht Komisyonu tarafından 100.000 kuruş yardım yapılmış ve bunun bedeli, Halep vilayeti için ayrılmış iane biletleri bedelinden harcanmasına karar verilmişti.[41]

Vilayetlerden gelen vergiler yanında Kaht Komisyonu'na İane Komisyonlarından da para aktarıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin Mamuratülaziz'de toplanan iane, Kaht Komisyonu'na gönderilmişti.[42] Öte yandan Muhacir Komisyonlarından[43] da Kaht Komisyonu'na para aktarılmaktaydı. Örneğin Bulgar Muhacirleri Komisyonu, topladığı ianeleri Kaht Komisyonu'na göndermişti.[44] Diğer taraftan Kaht Komisyonu kendisinde toplanan ianeleri, ihtiyaç durumunda da çeşitli İane Komisyonlarına gönderebilmekteydi. Örneğin Kaht Komisyonu adına Osmanlı Bankası'nda bulunan 10.000 lira, Hicaz İane Komisyonu'na gönderilmişti.[45]

Bunların yanı sıra Kaht Komisyonu'na özel bağışlarda yapılmaktaydı. Örneğin Çelebi Efendi, Kaht Komisyonu'na 4.500 kuruş nakit bağış yaparken 60 İstanbul kili[46] de buğday bağışlamıştı.[47] Aynı şekilde Konya Telgrafhanesinde çalışan İbrahim Bey'de maaşının bir kısmını Kaht Komisyonu'na aktarmıştı.[48]

1.2. Kaht Komisyonu'nun Kıtlıkla Mücadelesi

Kaht Komisyonu, kıtlıkla mücadele kapsamında öncelikle kıtlığın halk üzerindeki etkisini ölçmeye çalışmıştı.[49] Bu maksatla da komisyon, çeşitli yerlerde bulunan üyelerini kıtlık bölgelerine gönderirdi. Kıtlık bölgelerinde incelemelerde bulunan üyeler, kıtlıkzedelere ne gibi yardım yapılmasına karar verirlerdi. Buna göre incelemeler esnasında;

1) Vilayet dâhilinde ne kadar şehir, kaza ve köy kuraklık ve pahalılığa uğramıştır?

2) Kuraklığa uğrayan ve buna dayanan halkın miktarı ne kadardır?

3) Kuraklık nedeniyle hicret eden, vefat eden, hicret esnasında vefat eden insan ve hayvan miktarı ne kadardır?

4) Şehir ve köylerde yardım ulaştırılabilen muhtaç durumdaki vatandaşların miktarı ne kadardır?

5) Muhtaç durumda bulunanlara yardım olarak devlet ve halk tarafından ekmek zahire elbise vesaire türünden neler verilecek? gibi sorulara cevap aranıyor ve buna göre de ne tür yardımlar

40 Süleymanlı.
41 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.) 1631.77.1 (25 Haziran 1889).
42 BOA, Y.PRK.KOM. 5.71.1 (19 Eylül 1887).
43 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin toprak kaybına bağlı olarak yaşanan göçlerde muhacirlerin Osmanlı ülkesine girişinden yerleştirilmelerine kadar her türlü işleriyle ilgilenmek üzere kurulan komisyondur. Muhacirun Komisyonu ilk olarak 1860 yılında kurulmuştu (Saydam 2019: 286-288).
44 BOA, Y.PRK.KOM. 1854.59.1(28 Eylül 1889).
45 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.) 17.86.2 (7 Nisan 1890).
46 Bir kiyl, 25.64589 kg. (Ünal 2011: 405-406).
47 BOA, Y.PRK.KOM. 6.159.1 (2 Eylül 1887).
48 BOA, Y.PRK.UM. 12.124 (3 Eylül 1887).
49 Gül 2009: 147.

yapılmasına karar veriliyordu.[50] Derviş Paşa, 1887 kıtlığında Anadolu'da incelemelerde bulunmak üzere Yusuf Bey'i görevlendirmişti. Yusuf Bey, Seferihisar ve Mihalıççık kazalarında yaptığı incelemelerde "…*zehairi külliyen yanmış kırk dört karye için yemeklik ve tohumluk talep*…" etmişti. Bunun karşılanması içinde Hüdavendigar vilayeti tüccarlarından hınta (buğday) alınması yoluna gidilmişti.[51] Bu kapsamda Kaht Komisyonu, Ankara vilayeti ve çevresinde görülen kıtlıkta ihtiyaç sahiplerine 685.436 kil hınta dağıtmıştı. Ayrıca kıtlık yüzünden buğday fiyatlarının artmasından dolayı piyasayı dengeleyici kararlar almış ve önceki senelere ait zahire fakirlere dağıtılmıştı. Bunların yanı sıra üç adet değirmen makinesi siparişi verilmiş ve çevre köylerden değirmen ustaları getirtilmişti. İzmit-Ankara yolunun iyileştirilmesiyle de İstanbul'dan yapılacak zahire sevkiyatının hızlandırılması sağlanmıştı. Konya'daki kıtlık için ise Kaymakam Faik Bey görevlendirilmişti. Faik Bey yaptığı incelemelerde fakir halk için yemeklik ve tohumluk buğdaya karşılık 15.000 liranın Konya Kaht Komisyonu'na gönderilmesini sağlamıştı.[52]

Kıtlıkzedeler, doğrudan komisyona telgraf çekerek de durumlarını bildirebiliyorlardı. Örneğin Sinop Boyabad merkez ilçesine bağlı Boyalı köyü muhtarı köylüler adına Kaht Komisyonu'na 7 Ağustos 1887'de bir telgraf çekmişti. Muhtar telgrafında 115 hanenin açlıktan ot yediklerini bildirerek yardım talep etmişti. Buna karşı komisyon, Sinop Mutasarrıfına durumun araştırılıp bilgi verilmesini istemişti. Hatta mutasarrıfa "…*hükümet görevinizi yapmaktan acizseniz acizlik sebebinizi bildirmeniz gerekir*…" diyerek de çıkışmıştı.[53] Aynı şekilde Sinop'ta Turan Han nahiyesinden Mustafa imzalı bir telgrafta Kaht Komisyonu'ndan "…*kıtlıktan telef olma derecesine geldikleri nihayetinde defi ihtiyaçlarını istirham*..." edilmekteydi. Buna göre Kaht Komisyonu, Sinop Mutasarrıfından kıtlık içinde olanlar varsa vilayetle haberleşmesini ve sonucun komisyona bildirilmesini istemişti.[54]

Kaht Komisyonu'nun başlıca yardımı, yemeklik ve tohumluk zahire dağıtımı idi. Ayrıca un dağıtımı da yapılmaktaydı. Örneğin Adana'da aç ve fevkalade muhtaç olan kıtlıkzedeler için 4.000 çuval un ayrılmıştı.[55] Bunların yanı sıra Kaht Komisyonu, kıtlıkzedelere tohumluk zahire dağıtımı da yapar ve bunların vaktinde kıtlıkzedelere ulaştırılmasını sağlardı.[56] Söz konusu zahire alımları (hizmet alımı) aracılar vasıtasıyla yapılmaktaydı. Örneğin 1887 senesi Konya'da yaşanan kıtlıkta kıtlıkzedeler için Müteahhit Dimitri ile Tellioğlu Adnan 6.000 çuval un alımı yapmak üzere komisyonla bir şartname imzalamışlardı.[57]

Kaht Komisyonu sadece kuraklık durumunda yaşanan kıtlıkta değil çeşitli afet durumlarında da kıtlıkzedelere yardımlarda bulunmaktaydı. Örneğin, 1887 yılında Banaz Depremi'nde Hüdavendigar Valisinin talebi üzerine Banaz, Comburt, Uşak ve Gediz'de depremde evi yıkılan ve inşasına gücü yetmeyenler için 350 ev ile 25 cami, minare ve okulun inşa ve tamir masrafı

50 Basar 2012: 105.
51 BOA, Y.PRK.KOM. 6.102.1; Basar 2012: 106.
52 Basar 2012: 108-110.
53 BOA, Y.PRK.KOM. 5.15.1 (2 Eylül 1887).
54 BOA, Y.PRK.KOM. 5.125.1 (16 Kasım 1887).
55 BOA, Y.PRK.KOM. 12.42.1 (22 Ekim 1887).
56 BOA, Y.PRK.KOM. 7.57 (24 Nisan 1888).
57 BOA, Y.PRK.KOM. 5.137.1(1) (21 Kasım 1887).

olan 61.370 kuruş Anadolu Kahtzedegân (Kıtlıkzedeler) Komisyonu'ndan karşılanmıştı.[58] Başka bir örnekte ise Yozgat'ta selden zarar görenler (seylapzedegan) içinde Kaht Komisyonu sermayesinden buraya 55.000 kuruş ayrılmıştı.[59] Yine aynı şekilde Bursa'da Kirmasti'de[60] ani sel baskınından dolayı zarar görenler için Kaht Komisyonu, 30.000 kuruş iane yardımı yapılmasına karar vermişti.[61] Bunların yanı sıra Kaht Komisyonu, Bosna muhacirlerinden 213 kişinin yol masrafları ve iskân edildikleri yerlerdeki ev kiralarını karşılamıştı.[62] Görüldüğü üzere Kaht Komisyonu sadece kuraklıktan dolayı kıtlıkzedelere yardım etmemiş; deprem, sel, yangın gibi afetler yanında muhacirlerin masraflarını da karşılayabilmişti.

1887 (1303) yılında don olayından dolayı yaşanan kıtlıkta Kaht Komisyonu'nda görev yapan çeşitli personel, II. Abdülhamid tarafından nişanlarla taltif edilmişti. Belgeye göre özetle; "… *bu* [1887 kıtlığı] *kaht-u galadan mahsul-u ızdırab-ı ahalinin defi için gerekli tedbirleri alan, uygulayan ve bunun temini için birinci derecede hüsn-ü hizmet ve gayret ve sadakatleri görülen kişiler*…" ödüllendirilmişti.[63] Taltif edilenler arasında Kadıköy Nahiye Müdürü Ahmet Nazmi Bey, İzmir'de Kemeraltı İstasyonu direktörü Altınoğlu Şarid Efendi, Karahisar-ı Sahip (Afyonkarahisar) Alaybeyi Ahmet Celalettin Bey, Hamid Sancağı (Isparta ve çevresi) mahalli sabık iane komisyonu azasından Ispartalı Hacı Tadori Efendi, Sarayburnu İstasyon Direktörü Nikolaki Efendi, sevk memuru sıfatıyla Konya vilayetinden İzmir'e gönderilen Hakkı Efendi, Antalya İdare-i Acentesi Abdi Efendi ile birlikte toplamda 17 komisyon üyesi vardı.[64] Belgeden anlaşıldığına göre Kaht Komisyonu'nda sadece Müslümanlar değil gayrimüslimler de çalışmaktaydı. Ayrıca belgeden komisyonun çeşitli yerlerde şubesinin olduğu da anlaşılmaktadır.

Taltif edilmesi teklif edilenler arasında Kaht Komisyonu'nda çalışmayan bir Ermeni de vardır. Yozgatlı Ermeni Papazyan Hamparsum Ağa, 1887 kıtlığında kıtlıkzedelere elinden gelen yardımı yapmıştı. Ankara Valisi, Keskin kazasında yaşanan fevkalade kıtlıkta Sivas'tan Ankara'ya gönderilecek olan zahire için 4.000 arabanın naklini ve sevkini karşılıksız olarak üzerine alan ve 30 kadar adamıyla 1,5 ay Maden ve Boğazlıyan kazalarının arka sokaklarında dolaşarak ihtiyaç sahiplerinin bütün masraflarını kilisesinde bulunan akçelerle karşılayan Papazyan Hamparsum'un taltif edilmesini Kaht Komisyonu'na teklif etmişti.[65]

1.3. Kaht Komisyonu'nun Yaşadığı Sorunlar

Kaht Komisyonu'nun yaşadığı sorunların *ana* kaynağı ekonomik sebeplerdi. Zira 19. yüzyıl, Osmanlı Devleti için ekonomik buhran çağı idi. Özellikle Balkanların kaybedilmesinden sonra devletin gelirleri düşmüş ve kaybedilen yerlerden göç eden Müslüman muhacirler, İstanbul ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerine dağılmıştı. Dolayısıyla bu durum hem sosyal hem de ekonomik olarak

58 BOA, DH.MKT. 1475.37.1; Satılmış 2016: 92.
59 BOA, Y.MTV. 49.63 (4 Nisan 1891).
60 Kemalpaşa.
61 BOA, DH.MKT. 1491.36 (4 Mart 1888).
62 BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) 68.69 (27 Aralık 1891).
63 BOA, Y.PRK.A. 5.3.3.1 (12 Temmuz 1888).
64 BOA, Y.PRK.A. 5.3.3.2 (12 Temmuz 1888).
65 BOA, Y.PRK.BŞK. 12.43.2 (18 Ekim 1887).

devleti müşkül durumda bırakmıştı. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin birçok geliri, 1881 yılında kurulan Duyun-u Umumiye Dairesine aktarılmaktaydı. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin ekonomik durumundan dolayı kıtlıkzedeler için alınan zahirenin bedelleri de zamanında ödenemeyebiliyordu. Örneğin zahire alımından dolayı Müteahhit Sivastopoli'ye parasının tamamı ödenememiş ve bundan dolayı Saray köyü halkı zahire sıkıntısı çekmişti.[66] İkinci sorun ise zahire satın alındıktan sonra bunun ihtiyaç bölgelerine nasıl taşınacağı ile ilgiliydi. Çünkü taşıma maliyeti, komisyona ayrıca mali bir yük getirmekteydi. Öte yandan taşıma vasıtalarının yokluğu ve yolların bozuk olması[67] da alınan zahirelerin zamanında kıtlıkzedelere ulaştırılmasını engellemekteydi. Bu durumun önüne geçmek isteyen Osmanlı Devleti, bankalara para havale ederek veya bankalardan halka krediler açarak halkın ihtiyacı olanı bizzat tüccardan almasını sağlamaya çalışmıştı.[68] Diğer taraftan sevk olunan zahireden kıtlık durumlarında gümrük vergisi alınıp alınmaması da üçüncü bir sorun olarak ortaya çıkmaktaydı. Örneğin Bingazi ve Derne'de yaşanan kıtlıkta kıtlıkzedeler için buraya gönderilen zahireden gümrük vergisi alınmaması hususunda Babıali'ye telgraflar gönderilmişti.[69] Diğer bir örnekte ise İzmir yoluyla Konya ve Afyonkarahisar'a gönderilen zahireden gümrük vergisi alınmaması uygun görülmüştü.[70]

Bunların yanı sıra *dördüncü* bir sorun da komisyonun işleyişi ile ilgili idi. Böyle bir durumda valilikler Dâhiliye Nezaretine yazı yazarak durumun Kaht Komisyonu'na bildirilmesini istiyorlardı. Örneğin Aydın Valisi Rıza Bey, Aydın'a tahsis olunan buğdayın biran önce gönderilmesi için Kaht Komisyonu'na "…*icray-ı tebligat gönderilmesini ve ihtar da bulunmasını*…" talep etmişti.[71]

Beşinci sorun ise zahire alımlarında yapılan *yolsuzluklar*dı. Bu yolsuzluklarla ilgili olarak Kaht Komisyonu'na şikâyetler gelmekteydi. Örneğin Kıreli kasabası muhtarı, Karaağaç ilçesi Kaht Komisyonu ikinci başkanı Hacı Ahmet Ağa'nın zahire çaldığına dair bir dilekçeyi Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş, nezarette şikâyete konu olan meselenin tetkik edilerek bildirilmesini Konya Valiliğinden istemişti.[72] Başka bir örnekte ise Meclis-i Vükala'da Konya'da kıtlıkzedelere dağıtılmak üzere kıtlık dükkânına verilen zahirede yolsuzluk yapıldığına dair gelen şikâyetler görüşülmüş ve iddiaların araştırılması için mahalli bir tetkik heyetinin oluşturulmasına karar verilmişti.[73] Diğer bir örnekte ise yolsuzluk olaylarında mahalli memurların ortaklaşa hareket ettikleri görülmekteydi. Örneğin Beyşehirli Hacı Mehmet Ağa'nın zahire çaldığına dair tahkikata başlanmış fakat tahkikatı yapan Meclis İdare Kâtibi Ulvi Efendi bu hırsızlık olayını kapatmak istemişti. Sonuç olarak Hacı Mehmet Ağa'nın zahire çalması olayına karışan mülki idareciler hakkında hukuki işlem başlatılmasına karar verilmişti.[74] Aynı şekilde Beyşehir'de kıtlıkzedelerin zahire muamelatında yolsuzluk yapan mahkeme üyesi Akif Efendi hakkında hukuki işlem başlatılmıştı.[75]

66 BOA, Y.PRK.DH. 2.76 (19 Şubat 1888).
67 Örneğin yolların bozuk olmasından dolayı 1881'de yaşanan kıtlıkta Diyarbakır ve Van vilayeti mağduriyet yaşamıştı (Özkan 2016: 218).
68 Gül 2009: 148; Mengirkaon 2017: 146.
69 BOA, Babıali Evrak Odası Evrakı (BEO.) 95-7076 (20 Ekim 1891).
70 BOA, DH.MKT. 1475.71.
71 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.DH.) 2.78.1(19 Mayıs 1888).
72 BOA, DH.MTV. 1608.65 (23 Mayıs 1889).
73 BOA, MV. 37.5 (28 Ekim 1888).
74 BOA, DH.MKT. 1651.131.1.
75 BOA, DH.MKT. 1672.156-1 (10 Kasım 1889).

1.4. Kaht Komisyonunun Kaldırılması

Yaver-i Ekrem Derviş Paşa başkanlığında Babıali'de II. Abdülhamid'e doğrudan bağlı olarak kurulan Kaht Komisyonu, 22 Nisan 1891 tarihli belgeye göre hesaplarını Maliye Nezaretine aktarmıştı. Kaht Komisyonu'ndan Maliye Nezaretine 1.273.719 kuruş, 9 para ile Osmanlı Bankası'nda 13 parça vadeli çek devredilmişti.[76] 21 Şubat 1892 tarihli belgeden ise komisyonun bankada bulunan 12.730 kuruşunun Hazine'ye aktarıldığı anlaşılmaktadır.[77] Vilayet-i Selase'de (Kosova, Selanik, Manastır) bulunan Kaht Komisyonu'na ait 12.700 küsur ise Maliye Nezareti marifetiyle Darülaceze'ye aktartılmıştı.[78] Dolayısıyla 1891 yılında Kaht Komisyonu'nun lağvedilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca 24 Temmuz 1893 tarihli bir belgede; *mülga edilen* komisyonda dört sene veznedarlık yapmış olan Tahsin Efendi'nin maaşının ödenmesinden bahsedilmektedir.[79] Nitekim bu belgeden de komisyonun dört yıl faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır.

Kaht Komisyonu'nun mülgasından sonra yaşanan kıtlıklarda *mahalli* olarak komisyon kurulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin 1894'te Erzurum'daki kıtlık sebebiyle bir komisyon teşkil edilmesi gündeme gelmişti.[80] Buradan da Kaht Komisyonu'nun kıtlıkzedeler için önemli hizmetlerde bulunduğunu ve mülgasından sonra yokluğunun hemen hissedildiği anlaşılmaktadır.

1.5. 1887 Yılı Kıtlığı ve Sonrasında Yaşanan Göçler

Kıtlığın üç ana göstergesi; buğday fiyatlarının artması, göçler ve suç oranlarının artmasıdır.[81] Kıtlıkla birlikte yoksulluğun artmasıyla suç oranları da artış gösterebilmektedir. Diğer taraftan da göçler meydana gelebilmektedir.[82] Dolayısıyla kıtlığın başlıca sonuçlarından biri, göçtür. Kıtlık bölgelerinde yaşayan halkın bir kısmı, bulundukları yerlerde ihtiyaçlarını karşılayamadıkları için başka yerlere göç etmeye başlıyorlardı. Örneğin 1886/1887 yılı kıtlığında Ankara'dan İstanbul'a göçler yaşanmıştı.[83] 1888 yılında ise "…*Harput'tan kaht sebebiyle binlerce muhacirin Diyarbakır'a iltica etmekte olduğu* ve *yardım için para gönderilip gönderilmeyeceğine*…" dair Kaht Komisyonu'na bir telgraf çekilmişti. Komisyon olayın doğru olup olmadığının araştırılıp komisyona bildirilmesi için Mamuratülaziz ve Diyarbakır Vilayetine telgraf çekmişti.[84]

1892-1894 kıtlığında artan suç oranları ve hatta belirli hayvan türlerinin neslinin tükenmesi de dahil olmak üzere birçok sosyal ve çevresel soruna yol açmıştı. Bundan dolayı bir kısım halk yaşadıkları yerlerden göç etmeye başlamıştı. Örneğin Erzurum vilayetinde de 1892-1894 yılı kuraklığında kıtlıkla karşı karşıya kalan halk, vilayet dâhilinde veya yakın vilayetlere göç etmek

76 BOA, Y.MTV. 59.55.1; Hesap cetveli için bakınız: BOA, Y.MTV. 59.55.2 (Ek-1).
77 BOA, Y.PRK.BŞK. 25.31 (21 Şubat 1892).
78 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Evrak-ı Yaveran ve Maiyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK.MYD.) 11.33 (19 Mart 1892).
79 BOA, BEO. 244.18242.
80 BOA, BEO. 367.27515 (11 Mart 1894).
81 Özkan 2016: 228.
82 Menekşe 2020: 453.
83 Aybar 2017: 478.
84 BOA, Y.PRK.KOM. 6.94(24 Nisan 1888).

zorunda kalmıştı. Erzurum'dan göçen halk için Trabzon vilayeti öncelikle tercih edilen vilayetler arasındaydı.[85] Diğer yerler arasında ise Sivas, Tokat, Ankara, Yozgat, Çorum, Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Malatya ve Diyarbakır bulunmaktadır. Gayrimüslim ahalinin bir kısmı ise Rusya ve Amerika'ya da göç etmiştir. 1893 senesinde Erzurum, Bayburt ve Erzincan kazalarından Sivas'a göçler olmuştu. Fakat göçler düzensiz gerçekleştiğinden birçok göçmen Sivas şehrinde sokak aralarında perişan bir halde kalmışlardı. Göçlere yenileri de eklendikçe erzak kıtlığı ortaya çıkmıştı. Aynı yıl Trabzon vilayeti de göç alan vilayetler arasındaydı. Trabzon'un güney kısımlarından Gümüşhane, Kelkit, Şiran, Bayburt, Tercan kazasından bir kısım halk, kuraklık nedeniyle aileleriyle beraber Trabzon ve sahil boyundaki yerleşim bölgelerine sığınmışlardı.[86] 1893 yılındaki kıtlıkta Gümüşhane ve Bayburt'tan 20.000 kişi Trabzon'a gelmişti.[87] Aynı şekilde 1894'te kıtlık dolayısıyla Alucra'dan Giresun'a 200 hane halkı gelmiş ve bunlar adına Alucralı Cesimoğlu Mustafa Sadrazama bir telgraf çekerek tayinat talebinde bulunmuştu.[88] Sadece Anadolu'da kıtlık yaşanmamıştı. Örneğin Bingazi'de 1892/1893 yılı kıtlığında halkın bir kısmı kıtlıktan Beyrut, Suriye, Adana ve İzmir'e göç etmişlerdi.[89]

Görüldüğü üzere 1887 kıtlığında bir kısım halk göç etmeye başlamış ve sonraki yıllarda da bu göçler devam etmiştir. Dolayısıyla kıtlığın etkisinin sadece ortaya çıktığı tarihte değil, sonraki yıllarda da devam ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca kıtlıkzedelerin kıtlıktan kurtulmak için ilk başvurdukları yolun *göç etmek* olduğu görülmektedir.

SONUÇ

19. yüzyıl Osmanlı Devleti için birçok açıdan zor bir yüzyıldı. Savaşlar, isyanlar, Balkan olayları, göçler, Ermeni olayları, ıslahatlar, ekonomik buhranlar, doğal afetler, kıtlıklar bu yüzyılın başlıca meseleleri arasındaydı. Devlet, söz konusu bu meseleleri tam manasıyla olmasa da bir şekilde halletmeye çalışmıştı. Kaht Komisyonu'nu da kıtlıkla mücadele kapsamında kurulmuş bir kuruluş idi. Komisyon doğrudan II. Abdülhamid'e bağlı olarak 1887 yılında İstanbul'da Yaver-i Ekrem Derviş Paşa başkanlığında kurulmuştu. Komisyonun geliri Hazine, vilayetlerden alınan vergiler, bağışlar, İane ve Muhacirun Komisyonlarından gelen ianelerden sağlanmaktaydı. Komisyonun başlıca görevi; kıtlık bölgelerine üyelerini göndererek kıtlığın halk üzerindeki etkisini ölçmek ve buna göre de kıtlıkzedelere gerekli yardımı yapmaktı. Bu bağlamda 1887 yılı kıtlığında Derviş Paşa, Anadolu'da meydana gelen kıtlıkta üyelerini kıtlık bölgelerine göndermiş ve incelemeler sonucunda kıtlıkzedelere yardımlar yapılmıştı. Bu yardımlar, yemeklik ve tohumluk zahire dağıtımı, un dağımı ve iane şeklindeydi. Buna karşılık olarak da Osmanlı Devleti, komisyon üyelerini çeşitli nişanlarla taltif etmişti. Taltif edilmesi teklif edilenler arasında komisyona üye olmayan fakat 1887 kıtlığında zahirenin taşınma masrafını üstlenmiş olan Ermeni bir papaz da vardı.

85 Özkan 2016: 231.
86 Gül 2009: 152.
87 Aktaş 2019: 667.
88 BOA, BEO. 372.27866 (10 Mart 1894).
89 Menekşe 2020: 463-466.

Kaht Komisyonu, kıtlıkla mücadele ederken bazı sorunlarla da baş etmek zorunda kalmıştı. Bunlar arasında en önemlisi zahire bedellerinin zamanında ödenememesi idi. Zahire bedellerinin çoğu vilayetlerden gelen vergilerden ödendiği için vergiler zamanında gönderilmediği takdirde zahire ücretleri de zamanında ödenemiyordu. Bu durum kıtlıkzedelerin zahire ihtiyacının zamanında karşılanamaması anlamına gelmekteydi. Diğer taraftan zahirenin taşıma ücreti ve taşıma vasıtalarının yokluğu da komisyon için ayrıca bir mesele haline gelebilmekteydi. Kıtlıkzedeler için satın alınan zahirelerden gümrük vergisinin alınıp alınmayacağı da başka bir sorun olabilmekteydi. Öte yandan zahire alımında komisyon memurlarının yolsuzluk yaptığına dair şikâyetler de olmaktaydı. Bu şikâyetlere göre de tahkik heyeti oluşturularak olayın aslı araştırılıyor ve sonuca göre de hukuki işlem başlatılıp başlatılmamasına kara veriliyordu. 1887 yılında kurulan Kaht Komisyonu, 1891 yılında hesaplarını Maliye Nezaretine devrederek lağvedilmiştir. Dolayısıyla komisyon dört yıl boyunca kıtlıkzedelerin ihtiyaçlarının karşılanması için elinden geleni yapmıştır.

KAYNAKÇA

Araştırma ve İncelemeler

Aktaş, E. 2019. "Ordu Kazasında Kıtlıklar (1891-1911)" *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 66: 663-667.

Altındaş, Eylem T. 2018. "19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Yaşanan Kuraklığın Ankara'ya Yansıması" *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı* 24: 1-13.

Aybar, M. 2017. "Osmanlı Devletinde Kıtlık ve İç Göç: 1870-1900 Arası İç Anadolu Örneği" *Mavi Atlas* 5/2: 474-488.

Çadırcı, M. 2013. *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Basar, E. 2012. *Yaver-i Ekrem İbrahim Derviş Paşa'nın Hayatı ve İcraatları*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Çelik, C. 2014. "Osmanlı Yönetiminde Kıbrıs'ta Kıtlık ve Çözüm Yolları (1869-1874)" *Cedrus* II: 497-525.

Emecen, F. 1988. "Ağnam Resmi" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* I: 478-479.

Erler, Mehmet Y. 2002. "XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi" *Türkler* 8: 763-768.

Gül, A. 2009. "Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtlık (Erzurum Vilayeti Örneği: 1892–1893 ve 1906–1908 Yılları)" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/2: 144-158.

Kılıç, O. 2002. "Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtlıklar" *Türkler* 10: 74-82.

Menekşe, M. 2020. "Bingazi'de Meydana Gelen Kuraklık ve Etkileri: Kıtlık ve Göç (1892-1893)" *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 49: 451-574.

Mengirkaon, S. 2017. “Osmanlı’da Devlet ve Kriz Yönetimi:19.Yüzyıl Diyarbakır’ında Kıtlık” *Kadim Akademi SBD* 1/2: 139-155.

Özcan, A. 1999. “İane” *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 19: 228-232.

Özkan, F. 2016. “Unification of the Market, Fragmentation of the People: Famine and Migration on the Trabzon Bayezid Road in the Late Ottoman Empire” *History From Below: A Tribute In Memory of Donald Quataert*, (ed.) S. Karahasanoğlu, D. C. Demir, İstanbul Bilgi University Press, İstanbul: 217-245.

Şakiroğlu, Mahmut H. 1993. “Cezayir-i Bahr-i Sefid” *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 7: 500-501.

Satılmış, S. 2016. “30 Eylül 1887 Banaz Depremi” *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 38:79-96.

Saydam, A. 2019.“Muhacir” *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (gözden geçirilmiş 3. basım) EK-2: 286-288.

Ünal, Mehmet A. 2011. *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul.

Ünlü, M. 2012. “XIX. Yüzyıl Sonlarında Çarşamba’da Kuraklık” *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 12: 125-132.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, BEO: Babıali Evrak Odası Evrakı 95.7076.

BOA, BEO: Babıali Evrak Odası Evrakı 244.18242.

BOA, BEO: Babıali Evrak Odası Evrakı 367.27515.

BOA, BEO: Babıali Evrak Odası Evrakı 372.27866.

BOA, DH.MKT: Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi 1475.37.1.

BOA, DH.MKT: Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi 1475.71.

BOA, DH.MKT: Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi 1491.36.

BOA, DH.MKT: Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi 1631.77.1.

BOA, DH.MKT: Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi 1651.131.1.

BOA, DH.MKT: Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi 1672.156.1.

BOA, DH.TMIK.M: Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu 82.28.1.

BOA, HH.İ: Hazine-i Hassa İradeler 89-22.

BOA, MV: Meclis-i Vükela Mazbataları 37.5; 68.69.

BOA, Y.MTV: Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı 28.34.

BOA, Y.MTV: Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı 49.63.

BOA, Y.MTV: Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı 59.55.1.

BOA, Y.MTV: Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı 59.55.2.

BOA, Y.MTV: Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı 1608.65.

BOA, Y.PRK.A: Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Maruzatı 5.3.3.1.

BOA, Y.PRK.A: Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Maruzatı 5.3.3.2.

BOA, Y.PRK.BŞK: Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı 2.78.1.

BOA, Y.PRK.BŞK: Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı 17.86.2.

BOA, Y.PRK.BŞK: Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı 12.43.2.

BOA, Y.PRK.BŞK: Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı 25.31

BOA, Y.PRK.DH: Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı 2.76.

BOA, Y.PRK.KOM: Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı 5.125.1.

BOA, Y.PRK.KOM: Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı 5.137.1(1).

BOA, Y.PRK.KOM: Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı 5.145.2.

BOA, Y.PRK.KOM: Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı 5.15.1.

BOA, Y.PRK.KOM: Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı 5.71.1.

BOA, Y.PRK.KOM: Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı 6.102.1

BOA, Y.PRK.KOM: Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı 6.159.1..

BOA, Y.PRK.KOM: Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı 6.159.1.

BOA, Y.PRK.KOM: Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı 6.21.1.

BOA, Y.PRK.KOM: Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı 6.94.

BOA, Y.PRK.KOM: Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı 7.57.

BOA, Y.PRK.KOM: Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı 7.57.13.

BOA, Y.PRK.KOM: Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı 7.57.13.1.

BOA, Y.PRK.KOM: Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı 7.57.13.1.

BOA, Y.PRK.KOM: Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı 7.57.13.11.

BOA, Y.PRK.KOM: Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı 7.57.13.2.

BOA, Y.PRK.KOM: Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı 7.57.13.4.

BOA, Y.PRK.KOM: Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı 12.42.1.

BOA, Y.PRK.KOM: Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı 1854.59.1.

BOA, Y.PRK.MYD: Yıldız Perakende Evrakı Evrak-ı Yaveran ve Maiyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi 11.33.

BOA, Y.PRK.TNF: Yıldız Perakende Evrakı Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı 2.8.2.

BOA, Y.PRK.UM: Yıldız Perakende Evrakı Umumi 10.20.1.

BOA, Y.PRK.UM: Yıldız Perakende Evrakı Umumi 12.124.

Ek 1. Kaht Komisyonu'nun Maliye Nezaretine hesap devir cetveli.

Muamelat-ı Umumiye		
Para	Kuruş	
6217	543 928	Komisyonu-ı Aliyenin ibtidai teşkilatından devr-i hesabat tarihine kadar tahsilat-ı umumiyesi
27	16 270 209	Komisyonu-ı Aliyenin ibtidai teşkilatından devr-i hesabat tarihine kadar sarfiyat-ı umumiyesi
9	1 273 719	Komisyonu-ı Aliyede nakden mevcut 2 Şubat 307 tarihli makbuz-ı âlem ve haberi muhasebeci 13 kıta Bank-i Osmani çeki olarak Hazine-i Celileye devir ve teslim olunmuştur.
		Devrolunan matlubat ve duyunun muvazenesi
Para	Kuruş	
1	11 765 822	vilayat ve mahall-i malume tavik (gecikme) zehair-i esmanından gayri ez-istifa (alınmadan) bakiyye-i matlubat
17	600 000	ba-irade-i seniyye-i hazreti hilafetpenahi tavikan Hicaz İane Komisyon-u Alisine verilen mebaliğ olmak üzere matlubat
25	333 674	Aydın Vilayet-i Celilesinden vürud edecek karşılığından yerine konulmak üzere sarf olunan Meskûkât (damga) İdaresince tebdil edilen bin akçe ziyanı olarak mahallerinden istifası (alınması)lazım gelen mebağli olmak üzere matlubat
17	724 251	Bazı devair ve vilayat ile mahall-i sairede henüz bedel-i tahsil olunmayarak bakiye kalan iane biletleri yekûnu.
3	13 423 748	yekûn
9	1 273 719	bervechi bala mevcut olarak devrolunan
12	14 697 467	

Para	Kuruş	
1	850 946	Muhacirin Komisyonu sermayesinden sarf olunan mebaliğden gayri ez-senevi (yıllık) deyn (borç)
29	8 645 217	havalat-ı tertibat-ı tedinatından hazine-i celileye deyn
9	10 496 164	
62	3 677 051	ianat-ı saireden fazla matlubat
17	724 251	Vilayet ve mahall-i sairede bakiye kalan bilet ianı
12	14 697 467	12 14 697 467

LONCALAR – İMALAT – SANAYİ

21

MODERNLEŞME SÜRECİNDE, OSMANLI TAŞRA VİLAYETLERİNDE ESNAF VE SANAYİ SORUNLARI: MUSUL, BAĞDAT VE BASRA VİLAYETLERİ ÖRNEĞİ

*Sinan Marufoğlu**

GİRİŞ

19. yüzyılda Osmanlı Devleti Bağdat'ta merkezi otoritesini, Bağdat Valisi Davut Paşa'yı 1831 senesinde askeri güç sevk ederek görevden aldıktan sonra tesis edebilmiştir. Ancak merkezi otoritesini Musul ve Basra'ya kadar yayabilmesi, o bölgelerdeki Arap ve Kürt Şeyhlerin, Emirlerin ve Ayanların tasfiye edilmesine yönelik güney ve kuzey Irak'ta gerçekleştirilen birçok askerî harekât neticesinde, 1850 senesinden sonra mümkün olabilmiş idi. Bu uzun askerî harekât süreci doğal olarak Musul, Bağdat ve Basra Vilayetlerinde iktisadi hayatı olumsuz etkilemiş, ticaret yollarının zaman zaman kesintiye uğramasına ve dolaysıyla tüccar, esnaf ve zanaatkârların işlerinin de aksamasına ve zarar etmelerine neden olmuştur.

Musul, Bağdat ve Basra Vilayetlerinin gerek coğrafi gerek nüfus ve sosyal yapıları da birbirinden yer yer çok farklılık arz ettiğinden dolayı, bu vilayetlerde faaliyet yürüten esnaf teşkilatı mensuplarının da kendi yörelerinin ihtiyaçlarına özgü bir takım mal ve hizmet sunmalarını gerektirmiş ve aynı zamanda bir takım farklı sorunlar ile de karşı karşıya kalmalarına yol açmıştır. Bunun yanı sıra, 17. yüzyılın ilk yarısından itibaren Basra Limanı üzerinden ticaret ağını Bağdat ve Musul pazarlarına kadar uzatan İngiltere'nin, 19. yüzyılda 1838 senesinde Osmanlı Devleti ile imzaladığı Balta Limanı Ticaret antlaşması sonrasında, sanayi ürünlerini hızla bu vilayetlerde piyasaya sürmesi, bazı yerel imalat dallarında faaliyet gösteren esnaf teşkilat mensuplarının olumsuz etkilenmelerine yol açmıştır.

Osmanlı arşiv kayıtlarına göre, 19.yüzyılda Musul, Bağdat ve Basra Vilayetlerinde genel olarak çeşitli meslek gruplarının karşılaştıkları ve kendilerinin yazdıkları dilekçelerinde veya yerel yöneticilerin yazmış oldukları raporlarında kayda geçen sorunlarının başında; 1-Bazı imalat ürünlerinde çifte vergilendirme, 2-Haksız rekabet ve tekelcilik, 3-Enflasyon ve kur farklılıkları, 4-Asayiş

* *Prof. Dr., History Program, Department of Humanities, College of Arts & Sciences, Qatar University, Doha/ Qatar. sinanmarufoglu@qu.edu.qa, ORCID: 0000-0003-1270-012X.*

Sorunu, 5-Ölçü ve Tartı birimlerinin farklılığı, 6-Sermaya ve Müteşebbis eksikliği idi. Başlıca tespit edilen bu sorunları aşağıda kısaca açalım ve bu hususlara değinen arşiv kayıtlarının içeriğine bakalım.

1. BAZI İMALAT ÜRÜNLERİNDE ÇİFTE VERGİLENDİRME SORUNU

Tanzimat sonrasında Musul, Bağdat ve Basra Vilayetlerinde Esnaf teşkilatı mensupları, faaliyetlerini çeşitli meslek grupları altında icra etmekte idiler. 1846 senesinde bir Osmanlı vesikasında Musul ve Kerkük şehirlerinde faaliyet gösteren meslek gruplarından bir kısmı; Kılıççılar, Demirciler, Kazancılar, Tenekeciler, Çubukçular, Terziler, Sarraçlar, Keçeciler, Palancılar, Basmacılar, Otrakçılar, Çarıkçılar, Boyacılar, Sarraflar, Kasaplar, Mimarlar, Attarlar, Berberler, Sebzeciler, Kebapçılar, Atçılar, Allafçılar, Lüleciler, Hamallar, Taşçılar, Bostancılar, Nalbentçiler, Tütüncüler, Hamamcılar, Naccarlar, Bakkallar, Sağırcılar, Eskiciler, Oduncular, Ekmekçiler, Kuyumcular, Mumcular, Sabuncular, Katırcılar, Mu'sırcılar, İplikçiler ve Mazotçular olarak zikredilmiştir.[1]

Esnafların bir kısmı karşılaştıkları sorunların başında, çifte vergilendirme uygulaması olmuştur. Bunlara sebep olan mahalli idarecileri, İstanbul'a gönderdikleri dilekçeleri ile şikâyet etmekte ve yetkililerden bu haksızlığın giderilmesini talep etmekte idiler. Bu duruma örnek olarak, 1849 senesinde Musul'da ayakkabı üreten esnafın Dersaadet'e gönderdiği bir şikâyet dilekçesinde; imal ettikleri ayakkabılarının asıl parçaları olan hammaddenin yün ve meşeden damga vergisi alınmış olmasına rağmen, imal edilen ayakkabılardan tekrar damga vergisi talep edildiğini bildirerek, bu haksızlığa ve çifte vergi uygulamasına son verilmesi talebinde bulunmuşlardır. Bunun üzerine, Musul Valisi Mehmet Kâmil Paşa'ya gönderilen emirde, bu tür haksızlıkların araştırılıp ortadan kaldırılması talep edilmiş, Musul Valisi de İstanbul'dan gelen bu emirleri yerine getireceğini bildirmiştir.[2]

2. HAKSIZ REKABET VE TEKELCİLİK SORUNU

Musul, Bağdat ve Basra Vilayetlerinde tüccarların önemli ve en zengin kesimi arasında Osmanlı tebaası gayr-i Müslim Yahudi ve Hıristiyan tüccarlar da yer almakta idi. Bunlar büyük ölçüde Irak Vilayetinde, Avrupa, İran ve Hindistan tüccarların yerli temsilciliklerini yapmakta idiler.

1838 senesinde imzalanan Balta Limanı Ticaret antlaşması sonrasında Osmanlı pazarlarında Avrupalı tüccarlara sağlanan imtiyazlardan yararlanmak ve aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin cizye vergisinden kurtulmak isteyen Osmanlı tebaası gayr-i Müslim tüccarlar, Osmanlı Devleti'nin diğer vilayetlerinde olduğu gibi, Irak Vilayetlerinde de giderek nüfuzları artan İngiltere ve Fransa gibi devletlerin tabiiyetine geçmeye başlamışlardır. Bu durumun yaratmış olduğu haksız rekabetten

1 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Dahiliye (C.DH.) 14393, 25 Rebiülahir 1262 (1846).

2 BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM.) 7-33, 24 Safer 1266 (1849).

rahatsız olan Müslüman tüccarların şikayetlerini ve devletin kaybını da dikkate alan Bağdat Valisi, 1840 senesinde, Bağdat'ta bulunan İngiltere ve Fransa konsoloslarından, himayelerinde bulunan Osmanlı tebaası gayr-i Müslim tüccarların sayı ve isimlerini talep etmiştir. Bunun üzerine İngiltere Konsolosu, himayelerinde bulunan tüccar, sarraf, simsar, mahzenci, kapıcı ve kâtip gibi mesleklere mensup 15 Yahudi, 14 Hıristiyan ve 2 Ermeni'nin yanı sıra hamalbaşı, vekil ve özel hizmetçi olarak konsoloslukta istihdam edilen 4 Müslüman ile birlikte toplam 35 kişinin isimlerini, Fransız konsolosluğu ise aynı konu ile ilgili yazmış olduğu raporda, 2'si Ermeni, 3'ü Katolik Ermeni, 5'i Keldani, 3'ü Süryani ve 4'ü de Yahudi taifelerinden olmak üzere toplam 17 sarraf ve tüccarın ismini bildirmiştir.[3] Bu bilgiler üzerine, 1840 senesinde Bağdat Valiliği, İstanbul'a göndermiş olduğu bir yazıda; "bunlar Bağdat'ın muteber tüccâr-ü sarraf'tan" oldukları ve bunların "merâmları ve himaye edenin dahi" maksadının belli olduğunu dile getirmiş ancak bunların bu halde bırakılmaları kabul edilemez ise de burada bunların Osmanlı tabiiyetine geri alınmaları da mümkün olamayacağından, bu hususta ne tür tedbir alacakları konusunda acilen kendilerine gereken talimatın verilmesi talebinde bulunmuştur.[4]

Yaşanan haksız rekabetin yanı sıra, Bağdat tüccar ve esnaflarının şikayetçi oldukları bir diğer sorun ise, bazı malların tedarikinde tekelci eğilim ve oluşumların ortaya çıkması idi. Bu konu ile ilgili, 1858 senesinde, Bağdat esnaflarından gelen bir şikâyet dilekçesinde; Bağdat Vilayetinde, bazı büyük gıda tüccarlarının aralarında iş birliği yaparak iç piyasada fiyat artışına sebep oldukları ve bir tekel gibi davranarak, küçük esnafa ve halka zarar verdikleri bildirilmiş ve bu durumun önlenmesi için gereken tedbirlerin bir an önce alınması talep edilmiştir. Bunun üzerine Bağdat Vilayetine gönderilen yazıda, bu tür tekelci oluşumların önüne geçilmesi için, diğer vilayetlerde olduğu gibi, Bağdat'ta da bir fiyat komisyonun oluşturulması ve Bağdat tüccarlarından olan Abdürrahman Ağa'nın da aylık 1.250 kuruş maaşla, Çarşı Ağası olarak tayin edilmesi karara bağlanmıştır.[5]

3. ENFLASYON, SAHTE PARA VE KUR FARKLILIKLARI SORUNU

Her dönemde ve her bölgede iktisadi hayatın ve ticaretin gelişmesinde önemli unsurlardan biri de paradır. Ancak Musul, Bağdat ve Basra Vilayetlerinde esnaf, tüccar ve halkın da sık sık şikâyetçi olduğu bir konu da tedavülde bulunan Osmanlı para birimlerinin değer kaybetmesi, bölgeler arasında kur farkları ve sahte paraların piyasalarda çoğalması meselesi idi.

19. yüzyıl boyunca Irak coğrafyasında yaşanan ticari canlılık, yabancı tüccarların ve ürünlerin bölgeye hızlı akışı ile, Basra, Bağdat ve Basra Vilayetlerinin pazarlarında yabancı paralar, özellikle de İngiliz Poundu, İran Tumanı ve Hindistan Rupiyesi, Osmanlı paraları ile birlikte kullanılmaya başlanmıştır.[6] Bunların yanı sıra, Rus Rublesi, Fransız Frank'ı, İtalyan Lireti ve Prusya Talleri de değişik değerlerde Irak Vilayetlerinde kullanılmakta idiler.

3 BOA, İrade Mesail-i Mühimme (İ.MSM.) 1840, 28 Ramazan 1257 (1840).

4 BOA, İ.MSM. 1840, 28 Ramazan 1257 (1840).

5 BOA, İrade Dahiliye (İ.DH.) 26 Şevval 1275 (1858).

6 O dönemde İngiltere sömürgesi olan Hindistan'ın Rupiye'si, özellikle Basra bölgesinde en fazla tedavül eden yabancı para birimi haline gelmiştir. Irak'ta Rupiye'nin gümüş ve bakır türlerinin tüm değerleri kullanımda idi. Kâğıt para olarak 5, 10, 50 ve 100'lük Rupiyeler ve bunların parçaları durumunda olan Bakır Rupiyeler kullanılmakta idi. Bakır Rupiyelere, güney Irak'ta Bîze veya Pay denilmekte idi (El-Azzavi 1949: 180).

Bölgede Osmanlı paralarına yönelik olan talep fazlası ve yaşanan kaçakçılık olayları, bu paraların piyasadan çekilmesine, arz yetersizliğine ve sonuçta merkez-taşra eyaletleri arasında da kur farkının oluşmasına yol açmakta idi.[7] Osmanlı Devleti, zaman zaman taşra valilerine yerli ve yabancı para birimlerinin resmi kur tarifelerini göndermekte ve para değişiminde bu tarifelere uyulmasını talep etmekte idi. Bu bağlamda, 10 Haziran 1857 tarihinde Bağdat Valisi, Maliye Nezaretine göndermiş olduğu bir yazıda, daha önce kendilerine bildirilen ve uygulanması istenen para tarifelerini, uygulamaya çalıştıklarını, ancak İstanbul'da para birimlerinin yüksek fiyatlardan tedavül etmesi ve Havadis gazetesinde de para tarifelerinin basılıp yayınlanması, Irak Vilayetlerinde zihinlerin karışmasına ve bazı olumsuzlukların yaşanmasına yol açtığını bildirmiştir.

1851 senesinde Bağdat esnafı tarafından Bağdat Valiliğine gönderilen Arapça yazılı bir dilekçede, Osmanlı Devleti genelinde yasak olmasına rağmen, Bağdat Vilayetine dışarıdan bol miktarda Bakır'dan basılan sahte Fülus el-Humur (Kızıl Filsler) getirildiği ve bunların her 4 tanesi 10 Pâre (1 Kızıl Fils= 2.5 Pâre) ile tedavüle sürüldüğü bildirilmiştir.

Bağdat Esnafı, bu paraların piyasada giderek çoğalması, halkın da alışverişte Osmanlı kuruşu ve Pâresi yerine bu paraları kullanması ve esnafın da zarar edecekleri endişesiyle bu paraları kabul etmemesi üzerine, piyasada büyük bir durgunluğun yaşandığını bildirmişlerdir. Ve eğer gereken müdahalenin yapılıp bu bakır paraların Bağdat Vilayetine kaçak yollarla girmesi engellenmediği ve giren paraların da değeri düşürülmediği takdirde, çok yakında pazarda alışverişin tamamen duracağını ve bu yüzden de halkın ve esnafın büyük bir zarara uğrayacaklarını dile getirmişler ve Osmanlı Devletinden acilen bu paraların değerinin %50 oranında düşürülerek her 8 tanesinin 10 pâreye (2 Kızıl Fils=2.5 Pâre) eşit tutulmasını ve bu resmi kuru yurt içi ve dışında duyurulmasını talep etmişlerdir.[8]

4. ASAYİŞ VE İSTİKRARSIZLIK SORUNU

Musul, Bağdat ve Basra gibi Osmanlı taşra vilayetlerinde göçebe Kürt ve Arap aşiretlerinin sık sık yerleşik köylere ve ticaret yollarına saldırmaları ve ticaret mallarını yağmaları bu bölgelerde asayiş meselesini büyük bir sorun haline getirmekte idi. Bu asayiş sorunu nedeniyle ticaret yollarının kesilmesi ve yerel yöneticilerin müdahale kabiliyetlerinin yetersiz kalması da fiyatların artmasına ve hızlı bir şekilde paranın değer kaybetmesine yol açmakta idi. Bu aşiret saldırıları yüzünden Bağdat-Musul ticaret yolu üzerinde bulunan ve aynı zamanda önemli bir ticaret merkezi de olan Kerkük liva merkezinin 1878 senesinde büyük bir ekonomik buhran geçirmesine neden olmuştur. Bu durum en acı bir şekilde, bölge halkı adına Kerküklü 4 esnaf tarafından, 12 Nisan 1878 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 456 numaralı telgrafta dile getirilmiştir.[9]

---

7 İstanbul'dan Musul Valiliğine 1850 senesinde gönderilen yazıda: Kerkük Kazasında Molla Ömer Efendi'ye yıllık on Kile Buğday ve günlük bir kuruş vazifeye tahsis ile beraat verilmesi istenilmesi üzerine, Musul Valiliğinin göndermiş olduğu yazıda: Kerkük Kazasında bir kuruşun İstanbul'da 6.5 kuruş değerinde olduğu için bu kur farkının dikkate alınarak, hangi kura göre tahsis edileceğine dair açıklanması talebinde bulunmuştur (BOA), İrade Meclis-i Vala (İ.MVL.) 6960, 9 Şaban 1267 (1850).

8 Marufoğlu 2006: 159.

9 BOA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.) 164-63, 1296 (1878).

…memleketimiz kıtlıkla, her türlü belaya maruz kalarak yok olma noktasına geldi. Bu durum memurların gereken tedbirleri almamaları, meselelere seyirci gibi bakmaları ve yanlış hareketlerinden meydana gelmiştir. Ahalimizin fukaraları açlıktan helâk ve orta halde olanları da gelirlerini tüketerek, bitmek derecesine vardı. Memleketi kordon altına alıp, erzak girişini imkândan çıkaran eşkıyanın katlettiği nüfus, çaldığı malların hesabı olmadığı gibi, devlet gelirleri de bu nispette mahvoldu, paramızda yok hükmüne girdi. Livamızın bu perişan durumu her açıdan yardıma muhtaç olduğunu göstermekte ve eğer acil olarak çaresine bakılmazsa ve bir dirayetli yetkili gönderilmezse, Livamız büsbütün elden çıkacağını, vatan ve millet sevgisi ile merhamet-i şahaneye sığındıklarını bildirmişlerdir.

Musul, Bağdat ve Basra esnafı ve tüccarı için asayiş sorunu sadece kara ticaret yollarında değildi, bu sorun aynı zamanda Dicle Nehri üzerinden yapılan ticaret malları için de geçerli idi. Güneyde bazı göçebe Arap aşiretleri Bağdat-Basra arasında Dicle Nehri üzerinde mal taşıyan gemilere bile zaman zaman saldırmakta ve tüccarların mallarını yağmalamakta idiler.

1911 senesinde Nasırıyye merkezinden, tüccar İsmail ve arkadaşları tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen şikâyet dilekçelerinde;

Şu zamanı Meşrutiyet'te Livamızda tekâlif-i miriyyenin hiçbiri tesviye olmamakla beraber, aşiretlerin sürekli çatışması, Liva'yı kan deryasına döndürdüğünü' bildirmişler ve 'bu hâle çare yapılmadığından Basra'dan Nasırıyye'ye gelmekte olan ticaret mallarına aşiretler saldırmış ve bu kere iki bin (2.000) Liralık eşyayı taşıyan gemimiz sevkinde, Al-Hasan aşireti reisi Miz'ıl Al-Bişâre tarafından gasp edilmiştir. Yol kesildi, ticaretimiz mahvoldu, bir an evvel icabatı meşrutiyetin icra ve emvalimizin istirdadıyla hukukumuzun muhafazasını yetkililerden istirham etmişlerdir.[10]

5. FARKLI ÖLÇÜ VE TARTI BİRİMLERİ SORUNU

19. yüzyılda Osmanlı taşra vilayetlerinde, tüccar, esnaf ve zanaatkârların yüzleştiği önemli sorunlardan biri de bölgeler arasında ölçü ve tartı birimlerinin farklılık arz etmesi idi. Bu hususta Mithat Paşa'nın Bağdat Valiliği döneminde (1869-1872), başta Bağdat olmak üzere, Irak Vilayetlerinde para, ölçü ve tartı birimlerinde var olan farklı uygulamalar, Bağdat'ta yayınlanan Zevra Gazetesinin 2. sayısında, 22 Haziran 1869 tarihinde bir raporda şöyle ifade edilmiştir:

Hıtta-i Irakıyye halkı piyasada var olan paraları aynı değerden kullanmayıp, kısaca bir beşliği (Sâğ) diyerek bir taraftan 5 ve (Rayic) diyerek 6 kuruş ve 10 Pare, (Çürük) diyerek 20 ve 25 kuruş olarak kabul ettiklerini tartı ve ölçüleri dahi böyle farklı bir şekilde hesap ettiklerini, mesela (Kıyye-i Attarî) diye Okka'yı bir kere 400 Dirhem hesapladıktan sonra, bir kere de (Kıyye-i Bakkalî) diye 800 Dirhem saydıklarını ve ayrıca kararlaştırılmamış bir esas üzerine 'Batman' ve 'Vezne' ve 'Tağar' gibi bir takım ölçüler daha olup, kimi yerde 6 Kıyye 1 Batman, 8 Batman 1 Vezne ve 20 Vezne 1 Tağar olduğu gibi, kimi yerlerde de bunlardan eksik ve fazla olduğu, hatta Tağar bile mesela Bağdat'ta 800, Hille ve Divaniye'de 1500 bu kadar ve Musul'da 300 şu kadar ve Şehrizor ve

10 BOA, Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (DH.SYS.) 66, 6-5, 17 Safer 1329 (1911).

Süleymaniye taraflarında daha başka türlü olmasıyla Tağar ve Batman zikredildiğinde, kullanılan bölgenin ismi de zikredilmekdikçe ve her defasında uzun uzun hesaplar yapılmadıkça doğru ölçünün ve miktarın bilinemediği ve ayrıca bir Arşından 4-5 parmak fazla olan bir tür ölçü birimi 'Zirâ-ı Bağdadî' 'Bağdat Kolu' diye dokumalarda her bir muamelede kullandıktan başka ortada 'Halep Arşını' namıyla 'Dersaadet Kolu'na' yakın bir ölçü daha kullanıldığı tespit edildiği ve bu durumun ticari işleri olumsuz etkilediğini ve sıkıntılara neden olduğu zikredilmiştir.

Aynı raporda Irak pazarlarında kullanılan bu karışık para, ölçü ve tartı birimlerinin düzenlenmesine ve kalıcı değerlerin tespit edilmesine yönelik alınan tedbirlere ilişkin de

Gerek Osmanlı ve gerek yabancı devletlere ait para birimlerinin gerçek değerleri tespit edilerek, akçe fiyatında olan karışık ve düzensizlik ortadan kaldırıldığı gibi, İstanbul'da uygulanan tartı birimlerini burada da kabul ederek, yani: 1 Kıyye 400 Dirhem ve 10 Kıyye 1 Batman ve 10 Batman 1 Vezne ve 10 Vezne 1 Tağar olmak üzere kararlaştırdıklarını…. Ve her tarafta bu ölçü ve tartı değerleri dışında başka değerlerin kullanılması kesinlikle yasaklandığını ve bu ölçülere uygun gerektiği kadar dirhem, Kıyye ve diğer tartı birimlerinden üretilip, Bağdat'a bağlı bütün livalara gönderildiği' bildirilmiştir.[11]

6. SERMAYE VE MÜTEŞEBBİS EKSİKLİĞİ SORUNU

Sanayi için gereken ham madde kaynaklarına fazlasıyla sahip olmasına rağmen, neden Osmanlı Devleti'nde de Avrupa'da meydana gelen Sanayi Devrimi benzeri bir sanayileşme sürecinin meydana gelmediği sorusu, iktisat tarihçileri arasında önemli bir tartışma konusu olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde, gereken teknik bilgi eksikliğinin yanı sıra, sermaye ve altyapı yetersizliği, müteşebbis ruhunun ve en önemlisi Avrupa burjuva kesiminin sahip olduğu sömürü anlayışının ve zihniyetinin, zengin Müslüman Osmanlı tüccar ve imalatçılarında bulunmaması, Avrupa tarzı bir sanayileşme sürecine girilmesini önleyen başlıca etkenler olmuştur.

1896 senesinde, İstâtistik ve Coğrâfya-yı Umrânî adlı eserin yazarı, Abdürrahman Şeref bu konuda;

Memalik-i mahrusede, sınâ'ât-ı azîma henüz yoktur, devlet fabrikalarından başka fabrika henüz inşa edilmemiş gibidir. Sayılı bir iki fabrika, yakın zamanın mahsulüdür. Mevcut sanayiler sınırlı olup ve bunların ürettiği, köy ve nevâhide, iç ihtiyaçları karşılıyor ise de yabancı mallarına çok ihtiyaç hissedilmektedir. Sanayinin bulunmaması, ham maddelerin yokluğundan değil, çünkü devletin çok yerlerinde bunlar bulunmaktadır. Ancak bilgisizlik ve cesaretsizlik, mültezimleri buralara sevk' etmediğini bildirmiştir.[12]

Modernleşme sürecinde Osmanlı Devleti, bu sermaye ve girişimci eksikliği karşısında, özellikle ordunun kıyafet ve askeri teçhizat ürünlerine olan ihtiyacını karşılayabilmek için 19. yüzyılda

11 *Zevra Gazetesi*, sayı 2, Bağdat, 10 Haziran 1281(22 Haziran 1869).
12 Abdürrahman Şeref 1314: 128.

merkezde olduğu gibi, merkezi konumda olan taşra vilayetlerinde de bazı fabrikalar kurmuş ise de bu fabrikaları verimli bir şekilde yönetememiştir. Bu bağlamda Avrupa'dan getirtilen makineler ile Bağdat'ta kurulan dikim fabrikasında, Irak Vilayetlerinde görev yapan Osmanlı Altıncı Ordu mensuplarının askeri kıyafetleri ve çadırları üretilmekte idi. Bu fabrikanın üretim kapasitesi, askeri ihtiyaçları karşılamaktan daha fazlasını üretebilme imkânına sahip olduğu halde, askeri idare altında olduğundan, tam kapasite ile çalıştırılamadığı, oysa bu fabrikanın idaresi, kabiliyetli sivil idarecilere verilmesi halinde, Bağdat Vilayetinin ihtiyaçlarını karşılayacak ve bu ürünlerin yurt dışından ithalatına ihtiyaç kalmayacağı bildirilmiştir.[13]

Irak Vilayetlerinde belli sanayi dalları mevcut idi, bunlar arsında özellikle dokumacılık ve dericilik ön plana çıkmakta idi. Bağdat Mektupçusu Mustafa Zihni Bey, Bağdat Vilayetinde mevcut sanayi dalları hakkında;

'Burada sanayi oldukça nazar-ı memnuniyeti caliptir. Dokumacılık, oymacılık, marangozluk, mimarlık, yemenicilik, kunduracılık, pabuççuluk, sarraççılık (dericilik) ve kuyumculuk hakikaten şayan-ı takdir-ü sitayiştir. Nefsi Bağdat'ta bu sanayinin envaı yapıldığını bildirmiştir.[14]

1906 tarihli Bağdat Salnamesine göre, Bağdat Şehrinde, 68 adet boya, 7 adet basma, 24 adet şeker, 50 adet pekmez, 2 adet susam yağı imalathanesi ve bir adet buz fabrikası bulunmakta idi[15]. Bağdat'ta ayrıca, Dicle Nehrinde çalışan vapurların bakımı ve tamiri için de bir demir fabrikası bulunmakta idi. Ancak bu fabrikalar büyük ölçüde iç piyasaya dönük üretim yapan imalathaneler idiler.

Modernleşme sürecinde Musul, Bağdat ve Basra Vilayetlerinde sanayinin geliştirilmesi için, Bağdat Valisi Mithat Paşa döneminden itibaren, Rüşdiye Mekteplerinin yanı sıra, Sanayi Mektepleri de kurulmaya başlanmıştır.[16] Mithat Paşa dönemi ile, Bağdat'ta ilk defa Arapça ve Türkçe olarak 1869 senesinde yayınlanmaya başlayan el-Zevra gazetesinin 4. sayısında Bağdat Vilayet merkezinde ilk Sanayi Mektebinin kuruluşu duyurulmuştur. Duyuruda "Vatanın gelecek kalkınmasını temin eden altyapıyı şimdiden hazırlamak için, Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinde Islahhaneler ve Sanayi Mektepleri kurulduğu gibi, bu sefer Bağdat Vilayet merkezinde de bir Sanayi Mektebi kurulmuş olup ve şimdiye kadar söz konusu mektebe kaydı yapılan çocukların sayısı 100'ü geçtiği" bildirilmiştir.[17]

Sultan II. Abdülhamit döneminde, Bağdat Vilayetinin ıslahına ilişkin 1878 senesinde yazılan bir raporda, Bağdat Vilayetinde sanayinin geliştirilmesi için gereken ham maddelerin bol miktarda bulunduğu halde, gereken teşviklerin yapılmamış olmasından dolayı, burada üretilebilecek

13 Bu hususta, Mustafa Zihni Bey; 'imalat-ı askeriye için Avrupa'dan celp olunmuş Bağdat'ta gayet âlâ bir makine ve mükemmel âlât-u edevâtı vardır. Altıncı Ordu-yu Hümâyunun melbusâta müteallik kâffe-i ihtiyacatı şu fabrikada ikmal olunuyor. Fabrikanın daire-i askeriye idaresinde bulunmasından ve resmî muamelât tahtinde olmasından dolayı, yalnız idare-i askeriyeye kâfi gibi görünüyor ise de bunun mükemmeliyetine göre muktedir ve erbabı müteahhit bulundurulup, idaresi o yola kalb-ü tahvil olunsa, âdeta ihtiyacatı hariciyeden memleketi tahlis edecek istidadı bedihî' olduğunu bildirmiştir (Mustafa Zihni Bey, *Bağdat Salnamesi 1300*, 4. defa, s. 79).

14 Mustafa Zihni Bey, *Bağdat Salnamesi 1300*.

15 *Bağdat Vilayet Salnamesi*, 1324, Bağdat, s. 223.

16 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Irak Vilayetlerinde kurulan Sanayi Mektepleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Kurt 2013: 151-173.

17 *Zevrâ Gazetesi*, birinci yıl, sayı 4, Bağdat, 26 Rabiülevvel 1286 (1869).

ürünlerin yurt dışından ithal edilmesine neden olduğu bildirilmiştir. Raporda, Bağdat Vilayetinde pancar, pamuk ve yün gibi hammaddelerin bol miktarda yetiştirildiği, yerli tüccarlara gereken ruhsat ve imtiyazların verilmesiyle, Bağdat'ta şeker, kumaş ve diğer ihtiyaçları karşılayacak fabrikaların kurulması halinde, sanayi yanında, bu sanayiler için hammadde üreten tarımın ve ticaretin de hızla gelişeceği vurgulanmıştır. Bu durum bölge halkının zenginleşmesine yol açacağı ve devletin hazine gelirleri de birkaç misli artacağı bildirilmiştir.[18]

1881 senesinde aynı amaçla yazılan bir diğer raporda ise, Bağdat Vilayetinde sanayinin geliştirilmesi için, öncelikle bazı tedbirlerin alınması tavsiye edilmiştir. Önerilen tedbirler arasında;[19]

1-Bağdat'a İran, Hindistan ve Avrupa'dan ithal edilen ürünlerin büyük bir kısmı dokuma ürünleri olduğundan dolayı, Bağdat Vilayetinde, yün, ipek ve pamuk imalatına dayalı fabrikaların kurulması için gereken tedbirlerin alınması ve teşviklerin yapılması.

2-Yeni sanayi dallarının Bağdat'ta da kurulması için, daha önceden kurulmuş olan, ancak şimdiye kadar umulan hedefleri gerçekleştirmekten uzak kalan Sanayi Mekteplerinin geliştirilmesi, bunun için de İstanbul'dan özel olarak uzman öğretmenlerin ve memurların getirtilmesi.

3-Belediyeler için, yerli sanayi kuruluşlarından, damga rüsumu adı altında alınan verginin, sanayi kuruluşlarının gelişmesi önünde engel oluşturduğundan, söz konusu verginin kaldırılması.

4-Sanayi için gereken iş gücü olabilecek, ancak işsiz olarak kahvehanelerde oturan işsizleri, Sanayi Mekteplerinde eğitime tabi tutulmalarını sağlamak ve kahvehanelerde oturmalarını önlemek için, yukarıda üçüncü bentte, belediye adına sanayi kuruluşlardan alınan damga rüsumu vergisinin, Bağdat'ta çok sayıda bulunan ve halkı adeta tembelliğe sevk eden kahvehanelerden alınması, böylece belediyelerin gelir kaybına uğramasının da önlenmesi gibi hususları içermiştir.

SONUÇ

Çalışmada görüldüğü üzere, 1838 senesinde imzalanan Balta Limanı Ticaret Anlaşması sonrasında Avrupa Sanayi ürünlerinin bol miktarda Osmanlı pazarlarına girmeye başladığı bir dönem ile, 1839 senesinde Tanzimat Fermanı ile Osmanlı Devleti'nin içine girmiş olduğu Batı tarzı modernleşme süreci, merkezde olduğu gibi, Osmanlı taşra vilayetlerinde de birtakım yansımaları olmuştur. Bu süreçte Musul, Bağdat ve Basra Vilayetleri örnekleri üzerinden, Osmanlı taşra vilayetlerinde esnaf kesimi açısından ve sanayi alanında yaşanan sorunların 6 hususta olduğunu tespit ettik. Bunlar;

1-Bazı imalat ürünlerinde çifte vergilendirme sorunu,

2-Haksız rekabet ve tekelcilik eğilimleri ortaya çıkması,

3-Enflasyon, sahte para ve kur farklılıkları meselesi,

4-Asayiş ve istikrarsızlık sorunu,

18 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Maliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ML.) 1/53, 10. Kanunuevvel 1294 (1878).
19 BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.) 7/12, 25 Şevval 1297 (1881).

5-Farklı Ölçü ve Tartı birimleri meselesi,

6-Sermaye ve Girişimci eksikliği idi.

Osmanlı Devleti söz konusu sorunları çözmek için, mahalli valilere talimatlar göndermiş, raporlar hazırlamış ve birtakım tedbirleri almış ise de valilerin görev sürelerinin kısa tutulması, Musul, Bağdat ve Basra vilayetlerinin merkezden uzak olmaları, sosyal ve aşiret yapılarının güçlü oluşu ve sermaye yetersizliği gibi birtakım nedenlerden dolayı, bu sorunların büyük bir kısmı var olmaya devam etmiştir.

KAYNAKÇA

Araştırma ve İncelemeler

Bağdat Vilayet Salnamesi, (1324), Bağdat Vilayet Matbaası, Bağdat 1906.

El-Azzavı, A. 1949. *Tarihü'l-Irak beyne'l-ihtilaleyn* C. 4 ve C. 7, şeriket etticare ve't-tiba'a el-mahdüde, Bağdat.

Abdürrahman Şeref, *İstâtistik ve Coğrâfya-yı Umrânî*, Karâbet matbaası, İstanbul 1314.

Marufoğlu, S. 2006. E*l-Irak fi el-Vesaik el-Osmaniyye,* Dar el-Shorok, Amman.

Mustafa Zihni Bey, (Bağdat Mektupçusu), *Bağdat Salnamesi 1300*.

Kurt, B. 2013. *Modernleşen Sanayiye Ayak Uydurmak; Osmanlı Irak'ında Kurulan Sanayi Mektepleri History Studies* 5/3: 151-173.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, A.MKT.UM: Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı 7-33.

BOA, C.DH: Cevdet Dahiliye 14393.

BOA, DH. SYS: Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı 66, 6-5.

BOA, İ.MSM: İrade Mesail-i Mühimme 1840.

BOA, İ.MVL: İrade Meclis-i Vala 6960.

BOA, Y.A.HUS: Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı 164-63.

BOA, Y.EE: Yıldız Esas Evrakı 7/12.

BOA, Y.PRK.ML: Yıldız Perakende Evrakı Maliye Nezareti Maruzatı 1/53.

Gazeteler

Zevrâ Gazetesi, birinci yıl, sayı 2, Bağdat, 26 Rabiülevvel 1286 (1869).

22

TANZİMAT'IN OSMANLI SANAYİİNE TATBİKİ VE MEYDANA GELEN GELİŞMELER

Serdal Soyluer[*]

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde imalat sektöründe temel kıstas, diğer pek çok devlette olduğu gibi ordu gereksinimlerini karşılayan imalathânelerde üretimin devamlılığı ile elde edilen ürünlerin yeterliğini ve kalitesini sağlamak olmuştur. Bu minval üzere devletin müesseseler bazında gelişme gösterdiği devirlerden itibaren bilhassa tersâne, tophâne, tüfekhâne, baruthâne, kılıçhâne, dökümhâne, riştehâne, tabakhâne ve saraçhâne gibi kontrolü doğrudan devlete bağlı (mirî) büyük atölyeler ile ordu için harp mühimmatı sağlayan özel işletmelerin işlerliğine ve modernizasyonuna büyük önem verilmiştir. On sekizinci yüzyılda İngiltere'de başlayan ve daha sonra etkileri tüm Avrupa ve Dünya'ya yayılan Sanayi Devrimi ile birlikte buhar gücü imalat sektörüne başarılı bir şekilde tatbik edilebilmiştir. Bu sayede rüzgâr, su, hayvan ve insan gücü (organik) gibi süreli ve sınırlı enerji kaynaklarının tahrik kuvvetiyle işletilen imalathânelerdekine nazaran çok daha kısa sürede çok daha fazla sayıda ürün üstelik çok daha ucuza üretilebilmiştir. Özellikle gemi yapım ve konvansiyonel silah üretim teknolojilerinin geliştirilmesine büyük katkı sağlayan bu devrim sonucu devletler arasındaki siyasî, askerî ve ekonomik rekabet on dokuzuncu yüzyılda daha da hız kazanmıştır. Osmanlı imalat sektöründe ise buhar makineli üretimin başlangıcı II. Mahmud'un saltanatı dönemine tarihlendirilir.[1] Ancak buhar makineleriyle bu makinelerin işlettiği tezgâh ve alet-edevatın Avrupa'dan ithali, bunların mevcut imalathânelerdeki yerlerine kurulumları veyahut konuşlandırılabilecekleri yeni binalar inşası gibi zarurî bir takım alt yapı çalışmalarının bir türlü sonuçlandırılamaması nedenleriyle II. Mahmud çok arzuladığı modern yerli sanayi tesislerindeki üretim sürecinin çıktılarını göremeden hayata gözlerini yummuştu. Mamafih, Osmanlı Devleti'nde modern sanayi kuruluşları tesis ederek özellikle harp mühimmatı temininde kendi kendine yetebilmek ve dışarıdan mamul madde ithaline son vermek bir devlet politikasına dönüşmüştü. Bu yüzden II. Mahmud'un ölümünden sonra tahta geçen oğlu Abdülmecid de sanayileşme hamlelerini babasının bıraktığı yerden büyük bir kararlılıkla devam ettirme gayreti içinde oldu. Tarihçiliğimizde saltanatı dönemi genellikle adıyla değil, tahta çıkışının hemen akabinde ilân edilen Tanzîmat-ı Hayriyye'ye izafeten Tanzimat

* *Dr. Öğretim Üyesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Muğla/Türkiye, serdalsoyluer@mu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1189-4762.*

1 Clark 1992: 38-39; Müller-Wiener 1992: 73-77.

Devri olarak adlandırılan sürecin başlangıcından itibaren Sultan Abdülmecid, babası II. Mahmud devrinde modern yerli sanayinin yürütücülüğünü üstlenecek yerli teknik personelin yetiştirilmesi adına planlı bir şekilde yurtdışına tahsile gönderilen ve buradaki eğitimlerini başarılı bir şekilde tamamladıktan sonra yurda dönerek ilgili üretim faaliyetlerinin başına getirilen Osmanlı zabitleriyle yabancı uzmanların hazırlamış oldukları raporlar ve konuyla ilgili meclislerin aldığı kararlar doğrultusunda bir takım teşebbüslerde bulunulmasına izin verdi. Bu kapsamda imalat sektöründe tüm büyük çaplı yatırımlar öncelikli olarak ordunun giyim-kuşam, silah ve diğer harp mühimmatının üretildiği imalathânelerle, donanmanın gereksinimi olan gemi ve deniz harp araç gereçlerinin imal edildiği tersânenin modernizasyonuna ayrılmış, bütçede üretim için tahsis edilen meblağlarda genellikle kısıtlamaya gidilmiştir. Yönetim anlamında devletin taşra üzerinde merkezi otoritesini güçlendirmek maksadıyla hazırlanan Tanzimat reformlarının modern sanayinin tesisinde de büyük oranda hedeflediği üretimin merkezîleştirilmesi bir başka deyişle devletin üretim süreci üzerindeki etkinliğini ve kontrolünü arttırmak olmuştur. Bu maksatla Tanzimat Devri'nin hemen başlarında ağırlıklı olarak İstanbul ve hinterlandında devlete merbut büyük imalathânelerin yanı sıra bu büyük işletmelere yarı mamul ürün sağlayacak pek çok fabrika inşasına karar verilmiştir. Bu projelerin bir kısmı hayata geçirilebilirken, bazıları da devletin ekonomik vaziyeti, mevcut esnafın durumunu gözetme zorunluluğu gibi sebeplerle tehir veya iptal edilmek durumunda kalmıştır.

Bu çalışma Tanzimat reformlarında Osmanlı sanayileşmesi için neler tasavvur edildiği ve uygulama boyutunda neler yapılabildiğini genel hatlarıyla bir nebze olsun aydınlatmak maksadıyla hazırlanmıştır.

1. SULTAN ABDÜLMECİD DÖNEMİ SANAYİ POLİTİKALARI

Osmanlı imalat sektöründe buhar makineli üretime geçilmesine yönelik ilk teşebbüslerin II. Mahmud'un saltanatının son yıllarında gerçekleştiğine yukarıda temas edilmişti. Halefi dönemi sanayileşme hamlelerine ön hazırlık, bir başka deyişle alt yapı çalışmaları evresi olarak nitelendirebileceğimiz bu süreçte tophâne, tüfekhâne, tersâne, baruthâne ve dökümhâneler gibi geçmişten beri var olan büyük mirî imalathânelerin yeni teknolojiye uygun hale getirilmesine çaba sarf edilmiş; modern bir tüfekhâne, pamuklu ve yünlü mensucatın hammaddelerini teşkil eden ipliğin üretimine mahsus iki modern iplik fabrikası, Asâkîr-i Mansûre ordusunun giyim kuşam gereksinimlerini karşılamaya yönelik birer fes, ayakkabı ve mensucat fabrikası faaliyete sokulmuştu. Edward Clark'ın daha çok imalatın son evresine yönelik yatırımların yapıldığı, hammadde kaynaklarının iyileştirilmesi, nakliyat veya diğer ikinci derecede ekonomik meselelerin göz ardı edildiği veya kısmen halledildiği bir dönem olarak betimlediği 1827-1839 yılları arasındaki Osmanlı sanayileşme programı, o ve onunla aynı görüştekilerin aksine özellikle ülke içindeki hammadde kaynaklarının iyileştirilmesine, kurulan ve kurulacak fabrikaların Avrupa'daki emsalleri gibi idaresi ve işletilmesi için tecrübeli yerli yönetici ve teknik personel istihdamına yönelik son derece bilinçli ve önemli hamleleri muhtevidir.

Nitekim bu maksatla 1830-1839 yılları arasında Avrupa'ya tahsile gönderilen 80'i aşkın Osmanlı öğrencisinden önemli bir kısmının metalürji, fabrika idaresi, modern üretim teknik ve

yöntemleri hususunda eğitim aldıkları bilinmektedir.[2] Yine aynı şekilde sanayileşmenin en önemli unsurlarından birini teşkil eden rafine demirin ülke kaynaklarından teminine yönelik çalışmalar kapsamında başta Samoko olmak üzere Pravişte, Samakocuk (Demirköy), Divriği, Kiğı gibi mevcut demir madenlerine işlerlik kazandırma gayretlerinin yanı sıra, bilhassa İstanbul'a mücavir sahada yeni demir madeni yatakları arama çalışmaları ve çıkarılan cevherin Avrupa standartlarında rafinesine yönelik demir fabrikaları inşası için 1828 ve 1838 yıllarında iki teşebbüsün vuku' bulduğu da tespit edilmiştir.[3]

Önceki iki paragrafta zikrettiğimiz birkaç örnekte de görüldüğü üzere uygulamalarına ilk kez Abdülmecid'in saltanatı döneminde (1839-1861) tanık olunan pek çok sanayileşme hamlesinin aslında II. Mahmud devrine ait tasarılar olduğu görülür. II. Mahmud'un yakın gelecekte hayata geçirilmesi talimatı vereceği kuvvetle muhtemel projeler, sultanın yaşadığı ciddi sağlık sorunları ve akabinde vefatı neticesinde saltanatı dönemine yetişememiştir. Babasının ölümünün ardından 1 Temmuz 1839 tarihinde tahta çıkan Abdülmecid'in saltanatının ilk yıllarında sanayileşme programının yarım kalmasına izin verilmeyerek projeler ehemmiyet derecesine göre hayata geçirilmeye başlanmıştır. Sultan Abdülmecid'in şansı sanayileşmenin temeline yönelik yatırımların babasının döneminde bir nebze de olsa halledilmiş olmasıdır. Nitekim 1830'ların başından beri makineli üretime geçirilmelerine gayret gösterilen tersâne, tophâne, tüfekhâne ve baruthâne gibi devletin geçmişten beri en mühim üretim tesislerinde makinelerle imalat yapılabilecek seviyeye gelinmesi 1830'ların sonunu bulmuştu.[4] Yine mekanizasyonlarına çalışılan mevcut imalathâneler başta olmak üzere, yeni kurulacak fabrikalarda modern imalata yön verecek ve üretimin Avrupa fabrikalarındaki standartlara göre tatbikini sağlayacak Osmanlı mühendis ve ustabaşılarının Avrupa'daki eğitimlerini tamamlayarak yurda dönüşleri de 1840 yılına tesadüf eder.

Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu'nun ilânı akabinde birçok sahada idarî ve malî düzenlemelere girişilmiş, Tanzimat'ın ilgili alanlara nasıl tatbik edileceğine dair kanunnâme ve nizamnâmeler yayınlanmıştır. Kuşkusuz söz konusu düzenlemelerin yapıldığı alanlardan birini de makineli üretimin henüz başlangıç seviyesinde bulunduğu devlet sanayi teşekkülleri oluşturur. Ancak Tanzimat'ın Osmanlı sanayine tatbiki hususunda müstakil kanunnâme ve nizamnâmeler yayınlanmamıştır. Çalışmamızda mülkiyeti devlete ait sanayi tesislerinde gerçekleştirilmesine gayret gösterilen Tanzimat ıslahatının neler olduğunu söz konusu işletmeler bünyesinde teşkil edilen meclisler ve Meclis-i Vâlâ'nın müzekkereleriyle, bunlara istinaden yayınlanan iradelerden takip ve tespit ettik. Bu çerçevede devlet destekli yeni ve büyük sanayi yatırımlarının hız kazandığı 1830'ların sonundan, sanayileşmede özel teşebbüse ait yatırımların da yer bulmaya başladığı 1860'lara kadar Osmanlı Sanayi'nin iyileştirilmesi ve geliştirilmesine yönelik düzenlemeler aşağıdaki satırlarda izah edilmeye çalışılmıştır.

2 Gençoğlu 2020: 6-22.

3 Yıldız 2009: 462-465.

4 İthal edilen makinelerin imalathânelerdeki yerlerine konulması ve faaliyete geçirilmeleri konusunda maddi ve teknik sebeplerden ötürü epey sorun yaşanmıştı. Bu uzun ve sancılı sürecin Osmanlı gemi yapım sanayine yansıyan boyutu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bal 2010: 133-183; Düzcü 2017. Osmanlı silah sanayine yansıyan boyutu hakkında bkz. Yıldız 2009: 433-472; Soyluer 2013.

2. SANAYİ SEKTÖRÜNDE YAPILMAYA ÇALIŞILAN İDARÎ DÜZENLEMELER

Şüphesiz yeni sanayi ıslahatı programının en önemli ayaklarından birini Osmanlı harp sanayinin rükünlerinden Tophâne-i Âmire ve ona bağlı imalathâneler teşkil ediyordu. Tanzimat'tan kısa bir süre evvel Tophâne-i Âmire'nin yönetim, üretim, satın alım ve malî işlerinin üst kontrol mercii 1837 yılında ihdas edilen Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî idi.[5] Lâkin Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'nin iş yükü yoğunluğu nedeniyle onun yerine bu görevleri Tophâne-i Âmire Müşirliği ve Tophâne-i Âmire Nezâreti üstlenmişti. Ayrıca Tophâne-i Âmire bünyesinde faaliyet gösteren her bir imalat koluyla ilgili çeşitli hususların görüşülüp karara bağlandığı, fabrikalar için satın alınan ve istihsal edilen ham ve yarı mamul maddelerle, ilgili fabrikalarda üretilen mamul numunelerini inceleyerek üretime nasıl devam edileceği konusunda görüş bildiren ve üretim sürecinin her safhasına ait sorumluluğu bulunan Tophâne-i Âmire Meclisi de oluşturulmuştu.[6] Benzer bir vazifeyi baruthâneler, tüfekhâne, kılıçhâne, saraçhâne, haymehâne gibi harp ve ordu mühimmatı imal eden mirî imalathâneler için Mühimmat-ı Harbiye Nezâreti üstlenmişti. Ancak Mühimmat-ı Harbiye Nezâreti 1845 yılında aynı yıl teşkil edilen Tophâne-i Âmire Müşirliği'ne devredilince, Osmanlı ordusu için temin edilen tüm harp mühimmatının kontrolü tek bir merkeze bağlanmış oldu.[7] Gelişmeyi takip eden süreçte Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî idaresi altında Tophâne-i Âmire ve ona bağlı atölyelerde üretilen mamulâtı ve bunların muhafaza edildiği ambarları denetlemek üzere Tophâne-i Âmire İmalat Müdürlüğü yerine 1847 yılında müstakil bir meclis/komisyon teşkil edildi.[8] Top imalatı, mühimmat-ı harbiye ve baruthâneler idarelerinin de Tophâne-i Âmire'ye bağlanması imalat işlerinin çok büyümesi ve genişlemesine neden olmuş, işlerin düzenli bir şekilde yürütülmesini neredeyse imkânsız hâle getirmişti. Bu nedenle Tophâne-i Âmire imalat dairesinde bir meclisin daha teşkiline karar verilmişti. 1858 yılında, gerçekleştirilecek tüm imalatın ilmî usûller çerçevesinde, aslına uygun ve mükemmel bir şekilde yürütülmesi maksadıyla ıslahat ve buluşlara dair konuların müzakere edilebileceği, gerektiğinde konuyu istişare için Tophâne-i Âmire Meclisi'ne havale edecek olan Tophâne-i Âmire İmalat Meclisi kuruldu.[9]

Tanzimat'ın ilk yirmi yılında Tophâne-i Âmire'nin müşirlikten sonraki kademelerinde hedeflenen idarî düzeni yakalayabilmek adına çok fazla değişiklik yapılmıştır. Tophâne Nezâreti gibi mevcut bir kurumun ilgası ve kısa bir süre sonra yeniden ihdası; Tophâne-i Âmire Meclisi, Tophâne Müdürlüğü, Tophâne-i Âmire İmalat Müdürlüğü ve Tophâne-i Âmire İmalat Meclisi gibi pek çok yeni birim oluşturulması, zaman içinde bunlardan kimilerinin lüzumsuz görülerek ilgaları ve yerlerine kaim birimler, sonrasında bazılarının tekrar kurulmaları idarenin işleyişinde bir tutarlılık olmadığını, dolayısıyla beklenen başarının da elde edilemediğini gözler önüne sermektedir. Aynı husus Osmanlı imalat sektöründe faaliyet gösteren diğer devlet fabrikaları için de geçerlidir.

Tanzimat'la birlikte sanayi alanında idarî ve malî düzenlemelerin yapıldığı, üretimin iyileştirilmesine yönelik birtakım tedbirlerin alındığı başka bir imalat kolunu Tersâne-i Âmire teşkil eder.

5 Aksu 2004: 68.
6 Soyluer 2013: 20.
7 Soyluer 2013: 21.
8 Soyluer 2013: 22.
9 Soyluer 2013: 25-26.

Osmanlı Devleti'nde Tersâne-i Âmire ile donanmanın idare, imalat, satın alım ve malî işlerinin tümü kaptan-ı deryalığa bağlı birimlerce yürütülmekteydi. Ancak III. Selim döneminde Avrupa'da deniz teknolojilerinde meydana gelen değişime paralel olarak Osmanlı denizciliğinde de bir takım ıslahat faaliyetlerine girişilmişti. Kaptan paşalık ve klasik Osmanlı denizcilik müesseseleri bu kadar geniş kapsamlı bir programın üstesinden gelemeyeceğinden, ona bu konuda 1804 yılında teşkil edilen Umûr-ı Bahriye Nezâreti veyahut Tersâne-i Âmire Nezâreti'nin yardımcı olması kararlaştırılmıştı.[10] III. Selim döneminde kendisinden yaklaşık otuz yıl kadar sonra kurulmaya başlanan diğer Osmanlı müesseselerindeki muadillerinden çok daha geniş ve tesirli bir yetkiye sahip Umûr-ı Bahriye Nâzırı, emri altına verilen birimlerle birlikte Tanzimat'ın ilânına kadar özellikle tersâne imalatı ve malî idaresine yön vermişti. Tanzimat'ın ilânından kısa bir süre sonra başta yapılması planlanan ıslahatlar olmak üzere tersâne ve donanmanın her türlü nizamı, ayrıca Tersâne-i Âmire bünyesinde faaliyet gösteren her bir imalat koluyla ilgili çeşitli hususların görüşülüp karara bağlandığı, fabrikalar için satın alınan ve istihsal edilen ham ve yarı mamul maddelerle, ilgili fabrikalarda üretilen mamul numunelerini inceleyerek üretime nasıl devam edileceği konusunda görüş bildiren ve üretim sürecinin her safhasına ait sorumluluğu bulunan Bahriye Meclisi (Tersâne-i Âmire Meclisi veya Tersâne Meclisi) kurulmuştu.[11] Ancak 1840 yılında kurulan ve yeni kurulduğu halde âzâları sık sık değiştirilen ilk Bahriye Meclisi, bir senelik faaliyet döneminin ardından ilga edilmişti. Meclisin kaldırılmasından sonra onun işlerini Tersâne Müsteşarı yürütmeye çalıştı. Ancak denizcilik konusunda işlerin yolunda gitmediği görülünce 1845 yılında Bahriye Meclisi bir daha kapatılmamak üzere yeniden açılmış ve ilk kurulduğu zamanki görevleri uhdesinde kalmak üzere vazifesini ifaya başlamıştı.[12] Tersâne-i Âmire'nin malî işleri ise diğer tüm harp sanayi fabrikalarında olduğu gibi doğrudan Maliye Nezâreti'ne bağlanmıştı.[13]

Tophâne, tersâne, mühimmat-ı harbiye gibi doğrudan savunma sanayine yönelik üretimde bulunan fabrikaların dışında kalan ve II. Mahmud'un saltanatı sonlarıyla, Tanzimat döneminde küşâd olunan feshâne, iplikhâne, İzmit, Hereke, Bakırköy tekstil fabrikaları, Bursa ipek fabrikası, devlet çiftlikleri, Büyükada demir madeni başta olmak üzere tüm madenler ve Zeytinburnu Demir Fabrikası'nın idareleri Tanzimat'la birlikte Darbhâne-i Âmire ve Hazine-i Hassa'ya verildi. 1850 yılında Darbhâne-i Âmire Nezâreti'nin Hazine-i Hassa Nezâreti'ne tahviliyle birlikte artık fabrikalar Hazine-i Hassa Nezâreti tarafından idare edilmeye, masrafları da bu kurum tarafından karşılanmaya başladı. Fabrikaların sermaye temini de dâhil tüm giderleri söz konusu nezâretin bütçesinden karşılanmakla birlikte, gelirleri de yine bu nezâret tarafından tahsil edilecekti.[14] Ancak kuruluş aşamalarını takip eden süreçte bazı fabrikalar Hazine-i Hassa ve Maliye nezâretlerinden ayrılarak imalat ve muhit bakımından yakınlığı bulunduğu kuruma bağlanmışlardı. Nitekim Zeytinburnu Demir Fabrikası'nın idaresi, inşa süreci büyük ölçüde tamamlanıp üretim safhasına geçtiği 1848 yılında Tophâne-i Âmire'ye devredilmiş, Bakırköy Sagîr Demir Fabrikası da aynı yıl Baruthâne Nezâreti idaresi altında faaliyet göstermeye başlamıştı.[15] İzmit Çuha Fabrikası 1849 yılında Dâr-ı Şûrâ-yı

10 Gencer 2001: 65-66, 157.
11 Gencer 2001: 135-138.
12 Gencer 2001: 141-156.
13 Gencer 2001: 157.
14 Buluş 2000: 156-157, 160.
15 Soyluer 2013: 23.

Seraskerî'ye devredilmiş,[16] Bakırköy Basma Fabrikası kuruluşundan otuz yıl sonra, 1876 yılında askeri idareye bağlanmıştı.[17] Feshâne-i Âmire de on dokuzuncu yüzyılın sonunda askerî idareye devredilince, aynı yıllarda kurulan fabrikalardan yalnız Hereke Fabrikası Hazine-i Hassa idaresinde kalmıştı.[18]

Tanzimat düzenlemeleri gereğince devletin ağırlıklı olarak dokuma sektöründe faaliyet gösteren fabrikalarında iş idaresi, kurumlar arası yazışmalar, hesap idaresi, imalat sürecinin baştan sona denetimi gibi vazifeleri haiz Hazine-i Hassa idaresi altında Fabrika-yı Hümâyûnlar Nezâreti ihdas edildi.[19] Fabrika-yı Hümâyûnlar Nezâreti'ne bağlı olarak dokuma sektöründe faaliyet gösteren mirî fabrikalar arasında uyum ve düzeni sağlamak, fabrikaların ihtiyaç duyduğu pamuk, yün, ipek gibi ham maddelerle, kömür gibi enerji kaynaklarını toptan temin etmek ve ilgili fabrikalara sevkini sağlamak, fabrikalarda üretilen emtiayı depolamak gibi görevleri yerine getirmek üzere 1849 yılında Fabrika-yı Hümâyûnlar Mal Sandığı adında bir müessese teşkil edildi. Sandığın aynı zamanda Fabrika-yı Hümâyûnlar'ın aylık ödenekleriyle, mal satış bedellerinin korunması ve harcamalarının kontrolü gibi görevleri de bulunmaktaydı.[20] Mal Sandığıyla birlikte yine Hazine-i Hassa bünyesinde her bir imalat koluyla ilgili çeşitli hususların görüşülüp karara bağlandığı, fabrikalar için satın alınan ve istihsâl edilen ham ve yarı mamul maddelerle, Fabrika-yı Hümâyûnlar'da üretilen mamul numunelerini inceleyerek üretime nasıl devam edileceği konusunda görüş bildiren ve üretim sürecinin her safhasına ait sorumluluğu bulunan Fabrika-yı Hümâyûnlar Meclisi oluşturuldu.[21]

Ancak fabrikaların önce kendi aralarında, sonra da devletin diğer kurumlarıyla aralarındaki koordinasyon ve iletişim eksikliği, kurumsal hiyerarşi bağlamında üstlerinde ve bünyelerinde teşkil edilen, amaçlarının en önemlilerinden biri devlet kurumları ile fabrikalar arası iletişim ve koordinasyonu sağlamak olan denetim birimlerinin meşruluğunu tartışmalı hâle getirir. Devlet kurumları ve fabrikalar arasındaki iletişim kopukluğunun en mütecessim örneği 1848 yılında Tersâne-i Âmire'nin bahriye subaylarına mahsus üniforma dikimi için gereken kahverengi çuhayı Avrupa'dan ithal etme girişimleri sırasında ortaya çıkmıştır. Tersâne-i Âmire'nin bu isteğinden haberdar olan Hazine-i Hassa idaresi Fabrika-yı Hümâyûnlar ambarlarında mebzul miktar kahverengi çuha bulunduğunu, İzmit Çuha Fabrikası'nın ilerleyen zamanlarda da bu tür ihtiyacı karşılamaya yetecek üretim kapasitesine sahip olduğunu bildirmişti.[22] Her ne kadar bu olay fabrikalar ve kurumlar arası iletişim yoksunluğuna misal olarak çalışmamızda yer bulsa da, aynı zamanda devlete ait bazı fabrikalarda özellikle mensucat sanayiinde ambar stokları ve üretim kapasitesinin ihtiyaçları karşılayacak düzeyde olduğuna, bu hususta kurumların, fabrikaların ürün ve üretim yetersizliğinden ithale mecbur kaldıkları bahanesinin gerçekleri yansıtmadığına, sorunun temelinde başka nedenlerin yattığına dair bizlere bir takım karineler sunması bakımından da önemli bir örnektir.

16 Buluş 2000: 158.
17 Kırlı 2015: 160, 545.
18 Buluş 2000: 102.
19 Buluş 2000: 157-158.
20 Buluş 2000: 174-175; Kırlı 2015: 138.
21 Kırlı 2015: 545.
22 Buluş 2015: 46-47.

3. SANAYİ SEKTÖRÜNDE YAPILMAYA ÇALIŞILAN MALÎ DÜZENLEMELER

Osmanlı imalat sektöründe Tanzimat düzenlemelerinin bir başka önemli merhalesi, malî sahada yapılmaya çalışılanlardır. Hiç kuşkusuz bu çerçevede yapılan en kapsamlı değişiklik tophâne, tersâne, mühimmat-ı harbiye gibi mirî harp sanayi müesseselerinin 1840 yılı mart ayı itibariyle müstakil hazinelerinin fesh olunarak, gelirlerinin maliye hazinesi tarafından tahsiline, masraflarının da yine maliye hazinesince karşılanmaya başlanmasıdır. Bundan böyle söz konusu sanayi kuruluşlarına kendi inisiyatifleri doğrultusunda harcama yapabilmeleri için cüzi bir aylık tahsis edilecek, tahsis edilen limiti aştıkları halde hâlâ istedikleri şeyi gerçekleştiremiyorlarsa durumu Maliye Nezâreti'ne ayrıntılı gerekçeyle bildireceklerdi. Maliye Nezâreti ise miktarın azlığına veya çokluğuna göre ya kurumun gelecek yıl tahsisatından düşürülmek üzere meblağı ilgili memura teslim edecek ya da paranın verilip verilmemesi hususunu görüşülmek üzere Meclis-i Vâlâ'ya havale edecekti. Böyle bir uygulamanın yürürlüğe konulmasının en önemli sebebi, adı geçen kurumların tüm tasarruf hakları kendilerine ait müstakil gelirlerine istinaden harcamalarında hesapsızca davranmış olmalarıydı. Eğer malî kontrol tek elden sağlanır ve her bir müessese için aylık harcama sınırı konursa, hem gelişigüzel ve dikkatsizce yapılan mühimmat alımı önlenecek hem de malî açıdan büyük tasarruf sağlanabilecekti. Ancak alınan ve yürürlüğe konan kararların kısa ömürlü olduğu, bir müddet sonra bir kurumun kurumsal ve malî idaresinin başka bir nezâretin uhdesine verildiği görülür.[23] Yine olumlu netice elde edilemediğinde veyahut nezâretler arası anlaşmazlık husûlünde hangi nâzır ya da devlet seçkininin siyasî nüfuzu fazlaysa fabrika onun istediği yönetim biriminin uhdesine tevdi olunurdu. Deneme yanılma yöntemiyle doğruyu bulmaya çalışan, bu sırada bocalayan Tanzimat bürokratı, Osmanlı Devleti'ni imalat sektöründe kendi kendine yetebilme ereğine ulaştıramamıştı. Fakat padişah da dâhil olmak üzere Tanzimat'la devletin bir düzen kazandığına ve sanayinin de bu düzenin önemli ve rağbet gören bir unsuru olduğuna inanmakta ve kamuya inandırmakta ısrarcı davranmışlardı.

Tanzimat'la birlikte Osmanlı sanayinde idarî-malî organizasyonun tesis ve tekmili hususunda yapılmaya çalışılanlar umumî hatlarıyla yukarıda izah edildiği gibidir. Üretim boyutunda meydana gelen gelişmeler ise gerçekleştirilmeleri büyük sermayeye merbut ve muhtaç bir dizi modern fabrika inşa ve tesisinden; söz konusu üretim tesislerine kaliteli ham madde temin ve tedarikinin ıslahı ve geliştirilmesinden; bu icraatın üretim bandına yansımalarından ibarettir. Çalışmamızın bundan sonraki kısmı Tanzimat'ın ilanından sonraki modern imalat sürecinde meydana gelen gelişmeleri değerlendirmeye yöneliktir.

4. TANZİMAT'IN İLK YİRMİ YILINDA DEMİR - ÇELİK ENDÜSTRİSİ, SANAYİ VE TEKSTİL SANAYİİNE YÖNELİK YATIRIMLAR

Yeterli alt yapı koşullarının sağlanmasının ardından 1839 yılı itibariyle modern harp sanayi müesseselerinde seri üretime geçildi. Ağır sanayi olarak da adlandırabileceğimiz bu sektörde üretim

23 Nitekim uygulama yürürlüğe girdikten çok kısa bir müddet sonra 1 Ağustos 1840 tarihinde Tüfekhâne-i Âmire malî işlerinin eskiden olduğu gibi Harbiye Nezâreti'ne devredilmesi bunun en açık örneklerinden birini teşkil eder (Soyluer 2013: 171).

bazında ilk etapta baş gösteren en büyük sorunlardan birini tüfek namlusu yapımında kullanılan demirin kalitesizliği teşkil ediyordu. Tüfekhâne-i Âmire'nin en önemli namlu demiri tedarikçiliğini Samoko ve civarındaki ocaklık usulüyle işletilen 23 demir madeni üstleniyordu. Burada yılda istihsal edilen 40.000 kantar demirden ancak 3000 kantarı tüfek namlusu olmaya elverişliydi. *Uskurya* tabir olunan ve en kaliteli Samoko demiri olarak nitelendirilen söz konusu demir bile makineyle işletilen tornalarda delinirken büyük oranda zarar görüyordu.[24] Osmanlı dökümhânelerinde uygun izabe fırınlarıyla, bunu gerçekleştirebilecek teknik personelin yokluğu nedeniyle oldukça sert ve kumundan yeterince ayrıştırılamamış demir, gelecek adına da büyük sıkıntıların habercisiydi. Bu nedenle Tanzimat Devri'nin ilk yıllarında Osmanlı sanayileşmesinde üzerinde hassasiyetle ve öncelikle durulan konu, demirin saflaştırılması ve elde edilen kaliteli demirden başta tüfek namlusu olmak üzere, makineli üretimin ihtiyaç duyacağı her türlü demir araç gereci imal etmek, piyasaya uygun fiyatlı ve kaliteli demirden mamul eşya arz edebilecek demir-döküm imalathâneleri tesis etmek olmuştur.

Belirtilen hedef kapsamında ilkin var olan demir madenleri, dökümhâne ve demirhânelerde düzenlemeye gidildi. 1840 yılına kadar Tüfekhâne-i Âmire için Samoko cevherinden tüfek namlusu imal eden İslimiye'deki demirhânelerden namlu temininden vazgeçildi.[25] Bunda İslimiye'den gelen namluların makine ile işleyen tornalarda delinirken epey hasar görmesinin büyük payı vardı.[26] Ocaklık usulüyle idare edilen Samoko Demir madenlerinin yıllık olarak devlete ödeye geldikleri 1/10 (%10) demir miktarının devlet tarafından 1/5'e (%20) yükseltilmesi teklifi Samoko muhassılının aracılık ettiği pazarlıkta madenciler tarafından kabul görmedi. Hatta demir madeni işletmecileri böyle olduğu takdirde işi bırakacakları beyanıyla Babıâli'yi üstü kapalı olarak tehdit etmişlerdi. Babıâli, sanayiye eskisine nazaran çok daha fazla demir gerektiğinden tehdide çaresiz boyun eğmişti. Taraflar arasında yürütülen uzun ve çetin pazarlıklar neticesinde 1843 yılında devlet demircilerden alınan %12'lik iç gümrük vergisini kaldırarak karşılığında aynî olarak temin ettiği demiri 1/5 (%20) oranına yükseltmeye muvaffak oldu. Ancak bu oranın demircilerin bitmek bilmeyen sızlanmaları neticesinde 1850'li yıllarda 1/8'e (%12) indirildiği görülür.[27]

24 Soyluer 2013: 182.

25 Soyluer 2013: 214-215.

26 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.) 8926, s. 420.

27 Bölgedeki maden işletmecilerinin devletin talepleri karşısında itiraz ve sızlanmalarına ilerleyen dönemlerde de sıklıkla şahit olunur. Nitekim 1857 yılında demir madenlerinin müzayede usulüyle talibine ihale olunacağı haberi Samoko demir madeni işletmecilerini ayaklandırmaya yetmiş, onları ikna işi yine devlete düşmüştü. Aynı şekilde 1873 yılında Samoko kazasındaki demir fabrikaları sahipleri kendilerinden alınmakta olan 1/8 oranındaki vergide indirime gidilmesi hususunda talepte bulunmuşlardı. İşletmeciler her yıl ürettikleri demirin %12'sini devlete vermekte olduklarını, artan imalat masrafları nedeniyle kendilerine neredeyse hiç kâr kalmadığını, bu nedenle pek çok fabrikanın üretime ara verdiğini ve böyle giderse yakında tüm işletmelerin kapanacağını belirtiyorlardı. Taleplerinin devamında işlerine geri dönebilmek için kendilerinden alınmakta olan resmin, maden nizamnâmesine uygun olarak %5'e düşürülmesini istiyorlardı. Şûrâ-yı Devlet, imalattaki düşüşün ocakların intizamsızlığından ileri geldiğini öne sürerek madenlerin ya güçlü sermayeli bir kumpanyaya ihalesinin ya da Tophâne-i Âmire tarafından doğrudan idare edilmesinin uygun olacağı yönünde görüş bildirdi. Sadaret ise sayılan iki şıktan birini tercih etmenin kolay olduğunu, ancak bu uygulamalardan hangi biri yürürlüğe konulursa konulsun pek çok kişinin işsiz ve sefil kalacağını, adil çözümün ahalinin de mağdur olmayacağı bir sistemle mümkün olacağını öne sürerek Şûrâ-yı Devlet'in önerisine şiddetle karşı çıktı. Neticede 1873 yılı mayıs ayında fabrikalardan alınmakta olan verginin tekrar %5'e indirilmesi, bu müsaade üzerine de madenler üretiminde bir ilerleme görülmezse o zaman başka bir çare aranacağına yönelik karar alındı (Soyluer 2013: 34-37).

Bölgedeki demir madeni işletmecilerinin devletin düzenleme teklifleri karşısında sürekli itirazları, devletin gelecekteki Samoko projelerinde değişiklik yapmasına sebebiyet vermiş olmalıdır. Nitekim 1835 yılında modern demir eritme ve döküm tekniklerini öğrenmek üzere Samoko'dan Londra'ya tahsile gönderilen öğrencilerin 1840 yılında dönüşlerinde Samoko yerine doğrudan Tüfekhâne-i Âmire'de istihdamları ve ihtiyaç oldukça Osmanlı coğrafyasındaki demir dökümhânelerine geçici surette görevlendirilecekleri yönünde karar alınması böyle bir eylemin tezahürü olsa gerektir. Aynı şekilde 1843 yılında İngiltere'den Samoko demirini eritmek için ithal edilen izabe fırınlarından hiç olmazsa birinin Samoko'da inşası yerine, tümünün İstanbul'da yapımı düşünülen büyük fabrikaya (Zeytinburnu) kurulması yönündeki karar, bu iddiayı güçlendirir niteliktedir. Samoko dışında Samakocuk (Demirköy) ve Pravişte demir madenlerinden çıkarılan cevherin miktarını arttırmaya, dökümhânelerinde daha ucuza daha kaliteli demir dökümünü gerçekleştirmeye yönelik tedbirler de alınmaya çalışılmıştır.[28]

Demir madenlerinde hal böyleyken ikinci aşamada yeni demir fabrikaları kurulmaya başlandı. Tanzimat döneminin ilk demir döküm işletmesi 1841 yılında Bakırköy'de Baruthâne-i Âmire bünyesinde tesis edilen küçük demir fabrikası oldu.[29] Kendisinden sonra yapımı tasarlanan büyük çaplı demir fabrikasına model teşkil etmek üzere açılan bu numune atölyeyi, İngiltere'deki dökümhâneler emsalinde bir fabrikanın inşa süreci takip etti. İlkin Boğaziçi'nde Çubuklu'da inşası tasarlanan,[30] hatta Ohannes Dadyan tarafından İzmit'te yapılması dahi teklif edilen,[31] daha sonra Zeytinburnu'nun Marmara Denizi'ne kıyısı olan bir noktada karar kılınarak yapımına başlanan Zeytinburnu Demir Fabrikası'nın[32] inşaatı devam ederken 1844 yılında Beşiktaş'ta bir demir fabrikası hizmete girdi.[33] Ancak söz konusu fabrika beklenen faydayı sağlamaktan uzak altı yıllık bir faaliyet sürecinin ardından 1850 yılında kapandı.[34] Devlete ait üç demir fabrikasının faaliyet gösterdiği dönemde Zeytinburnu ve Baruthâne-i Âmire'deki demir fabrikalarının Haliç'e uzaklığı, olumsuz hava şartlarında bölgeye parça sevkiyatını güçleştiriyordu. Tersâne dökümhânesinin de yalnız mirî gemilerin ihtiyaçlarına yönelik sınırlı üretimi, demirden mamul gereçlere ihtiyaç duyan Galata Limanı'na demirli yabancı gemilerle bölgedeki diğer işletmeleri zor durumda bırakıyordu. Haliç'te böyle bir tedarik eksikliğini çok iyi tespit eden Osmanlı sanayinin ihyası için on yılı aşkın süredir var gücüyle çalışan İngiliz mühendis Frederick William Taylor, Galata'da bir demir döküm imalathânesi açmak için teşebbüslerde bulunmuştu. Taylor, Dadian Ailesi'nin türlü engellemeleriyle karşılaşsa da 1840'ların ortalarında Galata'da bir demir dökümhânesi açmaya muvaffak olmuş, ancak bu işletme uzun ömürlü olmamıştı.[35] Başarısızlıkla neticelenen biri devlet diğeri özel iki teşebbüsün hemen akabinde bu kez devlet tarafından Topkapı Sarayı'nın Haliç'e bakan tarafında deniz kıyısında yer alan Yalı Köşkü'nün bitişiğinde bir demir döküm fabrikası tesisine karar veri-

28 Soyluer 2013: 34, 63-64, 79, 89.
29 BOA, İrade Mesail-i Mühimme (İ.MSM.) 25/652; MacFarlane 1850b: 138.
30 *A.g.b.*, Lef 3.
31 BOA, İ.MSM. 24/611, Lef 4.
32 Osmanlı ağır sanayi yatırımlarının en büyüklerinden biri olarak nitelendirilen Zeytinburnu Demir Fabrikası hakkında birçok monografik çalışma yapılmıştır. Bunlardan yüksek lisans ve doktora düzeyinde olanlarından birkaçı için bkz. Karaoğlu 1994; Mızrak 2014; Yıldırım 2015.
33 Ubicini 1856: 342-343; Clark 1992: 43; Müller-Wiener 1992: 78.
34 Müller-Wiener, dökümhânenin kapatılma gerekçesini mamullerinin piyasa için fazla pahalı oluşuyla izah etmektedir. bkz. *a.g.m.*, gös. yer., dipnot 68.
35 Soyluer 2020: 190-191.

lerek inşaatına başlandı. Bulunduğu yere izafeten Yalı Köşkü Demir Fabrikası adı verilen işletme 1851 yılında yapımının tamamlanmasının ardından hizmete girdi. Fabrika, Kırım Harbi esnasında İngilizler tarafından makine fabrikasına dönüştürülünceye kadar başta Tersâne-i Âmire olmak üzere devlete ait diğer sanayi kollarına ve esnafa küçük çaplı demirden mamul ürünler tedarikinde başarılı bir misyon üstlenmişti.[36]

Zeytinburnu Demir Fabrikası'nın 1846 yılında hizmete girmesi ve fabrikada başta Samoko olmak üzere İstanbul ve civarındaki yeni demir yataklarından temin edilen cevheri İngiliz demiri kalitesinde saflaştıracak kok kömürü kullanılan izabe fırınlarının faaliyete geçirilmesiyle birlikte silah imalathânelerinde tüfek namlusu yapımı ve başarılı demir top dökümü imkanına da kavuşuldu.[37] Öte yandan Tophâne-i Âmire ve Tersâne-i Âmire yerleşkelerinde top ve gemilere ait mühim demir malzemeler dışındaki demir mamullerin döküm ve imali için mevcut dökümhânelere ilaveten 1852 yılında Tersâne'de Aynalıkavak havuzunun yakınlarında yeni bir demir döküm fabrikası kurulmuş; yine aynı amaca matuf 1856 yılında Tophâne'de bir demir döküm fabrikası faaliyete geçirilmişti.[38] Böylelikle on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına girilirken başta Zeytinburnu Demir Fabrikası ve Baruthâne-i Âmire bünyesindeki küçük demir fabrikası olmak üzere, Tophâne-i Âmire ve Tersâne-i Âmire'deki dökümhânelerle birlikte İstanbul'da toplam altı mirî demir dökümhânesi faal durumdaydı.

On dokuzuncu yüzyıl ortalarında Avrupa demir-çelik endüstrisindeki olağanüstü gelişim bu madenin kullanım alanını daha da genişletti. Artık gemiler demir levhalardan oluşan zırhlarla kaplanıyor, dövme veya dökme çelikten mamul yiv-setli toplar, klasik tunç ve demir topların yerini almaya başlıyordu. Gelişime ayak uydurmaya çalışan Osmanlı sanayisinde kaliteli demire eskisine göre çok daha fazla ihtiyaç duyulması ve bu madenin geçmiş zamanlara nazaran daha modern yöntemlerle rafine imkanına kavuşulması, demir dökümhânelerine ve ağır sanayi kollarına demir temini için yeni madenler arama ve açma zaruretini doğurdu. Osmanlı sanayileşmesine yön verenler kaliteli yerli demir temini hususunda tamamıyla Samoko'ya bel bağlanmasını doğru bulmadıklarından, İstanbul civarında yeni demir yatakları keşfi ve maden işletmeleri açılmasının isabetli olacağını düşünüyorlardı. Bu bağlamda 1840 ila 1850 yılları arasında İstanbul'a bağlı Büyükada, Anadolu yakasında Kartal-Soğanlı ve Beykoz-Sultaniye demir madeni yataklarından demir cevheri çıkarılmaya başlandı.[39]

Üçüncü aşamayı yakıt meselesine çözüm arayışları teşkil eder. Buharlı makinelerle üretimin imalat sektörünün tüm dallarına yayılışı, kömürü söz konusu sektörde varlığına en çok ihtiyaç duyulan malzemelerden biri hâline getirmişti. Osmanlı Devleti'nde on dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğine kadar büyük miktarlarda sarfiyatı demirhâneler, maden rafine tesisleri (kalhâne), tersâne, tophâne, tüfekhâne, darbhâne gibi metal işleyen imalathanelerle sınırlı olan bu yakıt artık sadece metala dayalı endüstrinin değil, başta tekstil sektörü olmak üzere makineli imalata geçen her üretim dalının yegâne enerji kaynağına dönüşmüştü. Ağırlıkla çam, nadiren meşe, gürgen gibi ağaçlarla, funda gibi odunsu bitki dallarının oksijenle temasın asgariye indirgendiği ortamlarda yakılması

36 Fabrika hakkında müstakil bir çalışma için bkz. Soyluer 2017: 1-23.
37 Soyluer 2013: 77-89.
38 Soyluer 2017: 9-10.
39 Soyluer 2013: 193-194; Yıldırım 2015: 174-194.

sonucu elde edilen yüksek kalorili odun kömürü, on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar tüm sanayi kollarının başlıca yakıtı olarak önemini ve varlığını devam ettirdi.[40] Osmanlı Devleti'nde sanayileşmeye yönelik yatırımların 1840'lardan itibaren hızlanması ve bu süreçte imalat sektörüne kazandırılan yeni fabrikalar odun kömürüne talebi daha da arttırmıştı. Ancak odun elde etmek amacıyla ormanların eskisine nazaran daha fazla tahribi, bu doğal ve ekonomik zenginlik kaynağından mahrumiyet tehdidiyle karşı karşıya kalışı ve dolayısıyla enerji kaynağı temininde sıkıntıları da beraberinde getirmişti. Bu nedenle alternatif enerji kaynaklarına yönelim zarureti baş gösterdi. Osmanlı coğrafyasındaki varlığından on sekizinci yüzyılın ilk yarısından beri haberdar olunan maden kömürünü çıkartmaya yönelik ilk ciddi devlet teşebbüsü 1793-1794 yıllarında gerçekleşti. İstanbul'un Kilyos civarındaki Yedikumlar bölgesinde tespit edilen yataklardan Nizâm-ı Cedîd ıslahatlarının bir parçası olarak mukataa usulüyle çıkarılmasına başlanan linyit kömürü, odun kömürüne nazaran düşük ısılı, enerji yoğunluğu az ve yoğun kükürt içeren bir yakıt türüydü. Çıkarılan linyit kömürünün ilkin Tophâne-i Âmire gibi fırınlarında istikrarlı/stabil yüksek ısıya muhtaç bir ağır sanayi kuruluşunda üstelik bu tür yakıta uygun fırınların yoksun olduğu bir dönemde kullanılmaya kalkışılması yapılabilecek en büyük hatalardan biriydi.[41] Sayılan sebeplerden ötürü elverişli bir şekilde kullanılamadığından Osmanlı fabrika ve imalathânelerinde yakıt olarak kısa sürede yeniden odun kömürüne dönülmüştü. Tanzimat'ın ilanını takip eden yıllarda maden kömürünü yakmaya elverişli yüksek fırınların Avrupa'dan ithal ve inşalarıyla birlikte başta sanayi kuruluşlarında olmak üzere deniz ve kara taşımacılığında kullanılan taşıtlarda yakıt olarak sadece maden kömürü kullanılmaya başlandı.[42]

Tanzimat devrinde sanayi yatırımlarının sadece demir-çelik endüstrisine ve harp sanayine teksif edildiğini söylemek doğru olmaz. Tanzimat'la birlikte tekstil sanayiine yönelik projelerin de hayata geçirilmeye çalışıldığına şahit olunur. Bu sahada 1842 yılında Anadolu'da Balıkesir,[43] Balkanlar'da İslimiye'de yünlü kumaş (çuha) imali maksadıyla açılan fabrikalarla[44] 1843 yılında İzmit'in Marmara Denizi kıyısında yine aynı dokuma türüne mahsus kurulan fabrika[45], aynı yıl Feshâne-i Âmire kompleksine ilave edilen yünlü mensucat atölyesi[46], daha sonra yine Marmara Denizi'nin kuzey batısındaki Hereke'de tesis edilen pamuk ipliği fabrikasıyla aynı fabrika bünyesinde oluşturulan ipekli mensucat atölyesi zikredilebilecek ilk hamleleri teşkil eder.[47] 1840'ların

40 On dokuzuncu yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nde odun kömürünün yoğun olarak kullanıldığı birkaç imalat kolu ve bunların odun kömürünü temin ve sarfları hakkında bkz. Bostan 1992: 81, 101, 121; Aydüz 2006: 258-263; Bölükbaşı 2013: 104-105.

41 Osmanlı Devleti'nde devlet teşebbüsü ilk maden kömürü çıkarma faaliyetleri hakkında bkz. Şakul 2016: 39-52. Bu girişimden yaklaşık 40 yıl kadar sonra Ereğli kömür madeni havzasında maden kömürü çıkarma girişimleri hakkında bkz. Öğreten 2006: 135-160.

42 Tanzimat Devri Osmanlı fabrikalarında kullanılan yakıt türleri ve maden kömürüne geçiş süreci hakkında bkz. Öğreten 2006: 152-157; Buluş 2000: 260-261; Soyluer 2013: 66-76, 197 ve müteaddid sayfalar; Yıldırım 2015: 12-13, 108 ve müteaddid sayfalar; Kırlı 2015: 248-267.

43 Clark 1992: 43.

44 Söz konusu fabrika 1836 yılında aynı yerde açılan çuha fabrikasının yanına bina olunmuştu. Bu konuda bkz. Giz 1968: 15-17; MacFarlane 1850b: 367; Clark 1992: 39; ondan naklen Quataert 1992: 29; Önsoy 1988: 51; Yapucu 1996: 72; Buluş 2000: 107.

45 Başta bu fabrika olmak üzere Feshâne ile Balıkesir'deki yünlü mensucat atölyelerine kaliteli yün sağlamak maksadıyla 15.000 adet merinos koyunu Bursa'daki çiftliklere yerleştirilmişti. MacFarlane 1850a: 305-307. Ayrıca bkz. Güran 2014a: 58. Fabrika için Güran 2014b: 384-389.

46 MacFarlane 1850: 367.

47 Fabrikanın kuruluş süreci hakkında bkz. Buluş 2000: 113-118. Farlane'e göre Hereke'deki yatırımdan bihaber! Sultan Abdülmecid, projenin fikir babası Rıza Paşa'yı bu kadar büyük bir tesisin parasını nereden bulduğu imasıyla oldukça

ortalarında inşa süreci devam eden Zeytinburnu sanayi kompleksinin yanı başında Bakırköy'de yeni bir mensucat sanayi kompleksi tesisine girişildi. Baruthâne ve ona bağlı dökümhânenin bulunduğu yerleşkeye yakın bir nokta olan Veliefendi Çayırı'nda bünyesinde pamuk ipliği, dokuma ve basma imalathânelerini barındıran bu fabrikanın inşasına 1846 yılında başlanmış, yapım süreci 1848 yılında tamamlanınca aynı yıl hizmete girmişti.[48] Aynı kompleks dâhilinde Yeşilköy tarafına doğru modern Osmanlı fabrikalarına kaliteli ham madde temini maksadıyla modern endüstriyel bitki örnekleri yetiştirmek ve bunların yetiştirme ve hasat yöntemlerini nazarî ve amelî öğretme imkânı sağlayacak bir ziraat çiftliği ve mektebi de açılmıştı.[49] İpekli dokuma sektörüne kaliteli ve çok miktarda ipek ipliği tedariki için 1840 yılında Bursa'da buhar makineleri ile işleyen çıkrıklar tesis edilmiş, 1850 yılında türünün en büyüklerinden olanlarının da ilavesiyle ipek filatür sektörü daha da genişletilmişti.[50]

Tanzimat'ın ilânı, başka bir deyişle Abdülmecid'in saltanatının ilk yılından 1850'lerin sonlarına kadar yaklaşık yirmi yıllık süreçte gerek ağır sanayi ve harp sanayi gerekse dokuma sektöründe gerçekleştirilen büyük sermayeli sanayi yatırımları yukarıda zikredilmeye çalışılanlardır. Ayrıca 1841 yılında genişletilen ve modernleştirilen Beykoz'daki tabakhâne[51], 1843'te Darbhâne-i Âmire'de hizmete giren modern para basma makineleri[52], 1844'te İzmit'te kurulan kâğıt fabrikası, aynı tarihlerde Beykoz-İncirköy'de tesis edilen çini-porselen ve billur fabrikası ile Çubuklu cam fabrikası[53], yine 1844 yılında modernleştirilen ve genişletilen Hünkâr İskelesi'ndeki dokuma fabrikası, 1840'ların ortalarında Bağdat'ta açılan modern barut fabrikası, Tokat'ta modernize edilen bakır rafine tesisleri (kalhâne)[54], 1844 yılında Haliç'te kurulan Kırkağaç Fişekhânesi[55], Kırım Harbi sırasında Sinop Tersânesi'ndeki gemi yapımı ve tamiri faaliyetlerini hızlandırmak maksadıyla İngilizler tarafından Sinop'ta tesis edilen hızar fabrikası[56] hayata geçirilebilmiş nispeten daha küçük ölçekli devlet teşekkülü diğer sanayi yatırımlarını teşkil etmektedir.

5. GERÇEKLEŞTİRİLEMEYEN SANAYİ PROJELERİ VE LONCA DİNAMİKLERİNİN MODERN İMALAT SÜRECİNE ETKİLERİ

Tanzimat'ın ilk yıllarında çeşitli sebeplerle kuvveden fiile geçirilemeyen sanayi projeleri de olmuştu. Bunlardan tespit edebildiğimiz kadarıyla ilkini Osmanlı ordusunca kullanılan bakır kap-kacakları imal etmek üzere modern bir fabrika kurma teşebbüsü teşkil eder. Geçmişten beri Osmanlı askerlerinin yemek kapları devlet tarafından kazancı esnafına yaptırılmaktaydı. Tanzimat'ın ilânından sonra da devam eden bu uygulamada son zamanlarda meydana gelen birtakım suiistimal-

azarlamış, neticede buradaki pamuk ipliği makineleri daha sonra Bakırköy'deki fabrikaya nakledilmişti. MacFarlane 1850b: 276-277.

48 Söz konusu fabrika hakkında bkz. Kırlı 2015; Sarı 2006: 219-228.

49 Güran 2014a: 50.

50 Dalsar 1960: 405.

51 MacFarlane 1850b: 367; Porter 1854: 311.

52 Soyluer 2020: 188-189.

53 MacFarlane 1850b: 367.

54 Clark 1992: 43, 46.

55 Soyluer 2013: 369-370.

56 BOA, İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.) 11/482, Lef 2; BOA, Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (HR.MKT.) 226/54.

ler nedeniyle aksaklıklar baş göstermişti. Şöyle ki: kazancı esnafının kap-kacak yapımı için devletin kendilerine verdiği bakırı zimmetlerine geçirdiği tespit edilmişti. Sıkıştırıldıklarında ise hurda yeni ne varsa bulup-buluşturup denkleştirmeye çalışmışlar, ancak başaramayınca da sonunda suçlarını itiraf etmişlerdi. Niçin böyle bir şey yaptıkları kendilerine sorulduğunda son yıllarda geçim sıkıntısı çektiklerini, devletin verdiği imalat ücretinin de düşüklüğünden yakınarak borçlarını kapatmak için çaresiz böyle bir yola başvurduklarını beyan etmişlerdi. Hatta devlet için kap-kacak yapmayı bir "angarya"[57] olarak görmekte olan esnaf, tıpkı tüfekhâne ve kılıçhâne örneklerinde olduğu gibi bu iş için müstakil bir fabrika tahsisiyle askere ait bakır kap-kacakların bundan böyle mirîye ait bu tesiste üretilmesi teklifinde bulunmuşlardı. Kazancı esnafının bu beklenmedik çıkışı karşısında şaşıran Tanzimat siyasî eliti, yolsuzlukta bulunanların sadece kazancı esnafıyla sınırlı kalmadığını, işin içinde kalaycı esnafının da olduğunu öğrenince iyice afallamışlardı. Bu nizamsızlığa, lakaytlığa ve sızlanmalara bir son vermek için kollar sıvanmış, fabrika inşası için hemen yer ve maliyet-kâr hesaplamasına girişilmişti.

Böyle bir fabrika için en uygun yerin Ahırkapı'da Şadırvan Ahırı mevkiindeki boş arsa olduğu hususunda ittifak kılınmıştı. Ardından fabrikanın inşa maliyetinin tespiti için Ebniye-i Hassa müdürlüğüne bir keşif defteri hazırlanması talimatı verilmişti. Ancak sonradan her ne kadar küçük ölçekli de olsa fabrika inşasının yüksek maliyetli olacağı ve bunun da ürün imal fiyatlarına muhakkak yansıyacağı hatırlara gelince duraksındı. Ayrıca kazancı esnafının durumunun da gözetilmesi gerekiyordu. Çünkü esnafın zorda kalması işini bırakması anlamına geliyor, iş bırakmak ise bu mesleğin kaybı ve dolayısıyla söz konusu esnaf grubundan vergi tahsil edememek demek oluyordu. Belirtilen hassas denge nedeniyle kazancı esnafının durumunu iyileştirmek için imalat ücretlerinde bir miktar artışa gidilerek kap-kacakların geçmişte olduğu gibi yine kendilerine imal ettirilmesine, ancak karşılığında kendilerinden alınan vergide de cüzi bir artışa gidilmesine karar verildi. Lâkin devlet, bakır kap-kacak fabrikası inşa projesinden yine de vazgeçmemişti. Bunun için gerekli ön hazırlıklar tamamlanacak, şayet taraflar arasında anlaşmazlık vuku bulur, işler devlet aleyhine dönerse maliyetine bakılmaksızın hemen fabrika inşasına mübaşeret olunacaktı.[58]

Aynı sıkıntılar nizamiye ordusu için çadır yapımı meselesinde de yaşanmıştı. Osmanlı ordusu için çadır imal eden çadırcı esnafı, çadır yapımında kullanılan malzemelerin zamanında ellerine geçmediği gerekçesiyle Babıali'ye sürekli şikâyette bulunuyordu. Tanzimat'la birlikte kurumlara düzenli olarak aylık ücret ve tahsisat ayrılması (mürettebât) geleneği lağv olunduğundan dikim için gerekli kirpasla (kaba pamuklu dokuma) pamuk ipliği artık sadece satın alma yoluyla temin edilebiliyordu. Kirpas ve ipliğin üreticiden tüccar vasıtasıyla eski fiyat üzerinden (zamsız) alınacak olması üretim, tedarik ve teslim sürecini uzatan en önemli unsurdu. Ayrıca ahşap, kolan ve diğer çadır malzemeleri esnafa maktu'an imal ettirildiğinden son zamanlarda çadır üretim maliyetleri de bir hayli yükselmişti. Bu yüzden kendilerine verilen imal ücretlerinde artış talep eden çadırcı esnafının isteklerine çaresiz boyun eğen Babıali, bu üretim sektöründe kendi kendine yetebilmek için 1848 yılında Veliefendi Dokuma ve Basma Fabrikası'nın hizmete girmesini bekleyecekti.[59]

57 Angarya kelimesi dönem vesikalarında Osmanlı bürokratları tarafından da sıklıkla kullanılan bir terimdi.
58 BOA, MAD.d. 8926, s. 420.
59 *A.g.d.*, gös. yer.

Tanzimat'ın ilk zamanlarında üretim süreci ve maliyetindeki sorunlara çare aranan bir başka imalat sektörünü kısmen mekanize hale getirilen tüfek endüstrisi oluşturuyordu. 1839 yılından beri Osmanlı piyadesi için yapılan tüfeklerin sadece namluları Tüfekhâne'deki tornalarda deliniyor, bunun dışındaki kundak, süngü, harbi, çakmak ve dökme takımları gibi geri kalan parçaları ilgili esnaf gruplarınca imal edilerek bütün bir tüfeği oluşturmak için birleştirilmek üzere Tüfekhâne-i Âmire'ye gönderiliyordu. Tüfek parçalarının imali için her bir esnaf grubuna maktu'an ödenen imal ücretinin yanı sıra her bir zümrenin yiğitbaşı, kethüda, kâtip gibi üretim üzerinden komisyon alan denetçi mensupları için de parça veya ağırlık başına ücret ödeniyordu.[60] Böyle olunca üretim maliyetlerinin düşme imkânı kalmıyordu. Tanzimat'la getirilen yeni düzenlemeyle birlikte belirtilen uygulama terk olundu. Bundan sonra tüfekçi esnafı için Tüfekhâne-i Âmire'de uygun bir yer tahsis olunarak tüfek parçalarını burada imal etmeleri sağlandı ve karşılığında kendilerine tüfeklerin imalat akçesi peşin verilmeye başlandı. Ayrıca tüfeklerin imalat sürecinin başlangıcından son safhasına kadarki kalite kontrolleri devletin tayin ettiği alanında uzman kişilerden oluşan bir komisyonca gerçekleştirilir oldu. Böylelikle tüfekçi esnafı da başlarında bulunan kethüdalarının devleti zarara uğratmaya yönelik sahtekârlıkları ve bu konuda kendilerini zora koşmalarından da (tehdit) kurtuldu. Yeni düzenlemeyle birlikte kethüda, yiğitbaşı, kâtip gibi imalatta denetim mekanizmasını sağladıkları iddia edilen kişilere ihtiyaç kalmamıştı. Bunlar yerine her bir imalat kolunun başına maaşlı, ilgili alanda uzman ustabaşılar tayin edildi.[61] Söz konusu uygulama diğer bazı üretim kollarına da teşmil edildi.

Yukarıda görüldüğü üzere devlet özellikle ordu malzemesi ve harp mühimmatı yapım ve teminini esnafın tekelinden alarak hem onların usulsüzlüklerinden ve yakınmalarından kurtulmayı hem de makineli imalat sayesinde bir türlü düşmek bilmeyen üretim maliyetlerini asgari seviyeye indirmeyi hedefliyordu. Kısacası modern üretim klasik üretim düzeni lonca sisteminden tamamen koparılarak geçen asırdan beri istenen ama bir türlü gerçekleştirilemeyen bir uygulama yürürlüğe konulacak, manifaktürde yakalanamayan başarı elde edilebilecekti. Lakin loncalar, ihyasına gayret edilen Osmanlı sanayinde on dokuzuncu yüzyılın sonlarına dek nüfuzlarını hissettirmeye devam ettiler. Her ne kadar bu yüzyılda geçmiş yüzyıllardaki güç ve tesirlerinden uzak bir görünüm arz etseler de üyeleri bulunan kitleleri kolayca harekete geçirebilme potansiyelleri hâlâ yüksekti. Bu nedenle devlet, özellikle İstanbul ve çevresinde iktisadî, ictimaî ve idarî boyutta büyük sorunlar çıkarabilecekleri kaygısıyla loncaları yirminci yüzyıla dek kaldırma cesaretini gösteremedi.

60 Kethüda ve yiğitbaşılar, tüfekçi esnafı tarafından imal edilmekte olan tüfeklerin her birinden avâid akçesi adı altında 3'er kuruş 10 para ücret almaktaydılar. Makineli üretim sayesinde aylık tüfek imalinin 1.000 adede çıkarılması planlandığı göz önünde bulundurulursa esnaf denetçilerinin avâid akçesi namıyla elde edecekleri kazanç aylık 3250 kuruş gibi ciddi bir meblağa tekabül edecekti. Bu müesseselerle münasebet kesildiği takdirde 3250 kuruşluk gider tüfek üretim masrafından düşerek tüfek birim fiyatı nispeten ucuzlayacaktı. Soyluer 2013: 172.

61 Soyluer 2013: 170-173.

SONUÇ

Tanzimat'ın ilk yıllarında gerçekleştirilmeye çalışılan Osmanlı sanayileşme hamlelerine bakıldığında bu alanda yaşanan sıkıntıların sadece teknolojik sebeplerden zuhur etmediği, esasen sorunların idarî ve iktisadî kaynaklı meselelerden neş'et ettiği söylenebilir. Kırım Harbi'ne kadar Osmanlı imalat sektörü, siyasî kararlılık/kararsızlık, geçmiş yüzyıllardan intikâl eden egemen siyasî-ekonomik anlayışın meydana getirdiği sorunların çözüme kavuşturulamaması ve buna bağlı olarak ortaya çıkan idarî-organizasyonel aksaklıklar, tasarruf tedbirlerine riayet tembihleriyle kuşatılmış kısa vadede müspet neticeler veren, lâkin uzun vadede sürdürülebilirliği ve başarıları tartışmalı yerli ham madde teminini ıslah projeleriyle, ithal ikameci devlet fabrikaları kurma girişimlerine sahne olmuştu. Kısacası ilk dönem devlet destekli modern sanayi tesisi, programında özel teşebbüsü de muhtevi genel ve karma bir sanayileşme hamlesine tercih edilmişti. Ancak meydana gelen gelişmeler muvacehesinde bu bir tercih değil zaruret gibi görünmektedir. Zira devlet teşekkülü tekstil, demir-çelik ve harp mühimmatı fabrikalarında askerî ve sivil personelin üniforma, donanım ve teçhizatıyla, kamu tüketimine sunulan ürünler ne kadar bol miktarda üretilirse üretilsin, tüketici tarafından istenilen seviyede talep görmediğinden, ekonomik imkânlar on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında hızla değişen ve gelişen üretim teknolojilerini takipte devlete zorluklar yaşattığından, faal durumdaki fabrikaların sayısı ve üretim kapasiteleri ordu ve donanmanın harp mühimmatı ve muhrip gemi gibi birinci dereceden gereksinimlerini kısa sürede karşılamaya yetecek seviyede bulunmadığından ve nihayetinde üretim maliyetleri bir türlü istenilen seviyelere düşürülemediğinden devlet bu tür ihtiyaçlarını büyük oranda Avrupa ve Amerika'dan sipariş yoluyla ithal ve temin etmek durumunda kaldı.

KAYNAKÇA

Araştırma ve İncelemeler

Aksu, C. 2004. *Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî, Kuruluşundan 1876 Yılına Kadar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Aydüz, S. 2006. *Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Bal, N. 2010. *XIX. Yüzyılda Osmanlı Bahriyesi'nde Gemi İnşa Teknolojisinde Değişim: Buharlı Gemiler Dönemi*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Bostan, İ. 1992. *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Bölükbaşı, Ömerül F. 2013. *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Buluş, A. 2000. *Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Clark, Edward C. 1992. "Osmanlı Sanayi Devrimi" *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni*

Araştırmalar Yeni Görüşler, (Ed.) Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul: 37-52.

Dalsar, F. 1960. *Bursa'da İpekçilik*, İstanbul.

Düzcü, L. 2017. *Yelkenliden Buharlıya Geçişte Osmanlı Denizciliği (1825-1855)*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul.

Gencer, Ali İ. 2001. *Bahriye'de Yapılan Islâhât Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1867*), Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Gençoğlu, M. 2020. "Osmanlı Devleti'nde Yurtdışı Eğitimin Öncüleri (1830-1839)" *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Dergisi* 3/2: 6-22.

Giz, A. 1968. "İslimye Çuha Fabrikası" İstanbul Sanayi Odası Dergisi 3/27: 15-17.

Güran, Tevfik 2014a. "Ziraî Politika ve Ziraatta Gelişmeler 1839-1876", *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul: 47-67.

Güran, T. 2014b. "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları" *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul: 367-395.

Karaoğlu, Ö. 1994. *XIX. Yüzyıl Osmanlı Sanayileşme Teşebbüsleri ve Zeytinburnu Demir Fabrikası'nın Kuruluşu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Kırlı, E. 2015. *Osmanlı Tekstil Sektöründe Meydana Gelen Gelişmeler Çerçevesinde Basma Fabrikası'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri 1846-1876*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

MacFarlane, C. 1850a. *Turkey and Its Destiny* I, Philadelphia.

MacFarlane, C. 1850b. *Turkey and Its Destiny* II, John Murray, London.

Mızrak, Mine S. 2014. *XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Sanayi ve Zeytinburnu Demir Fabrikası*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Müller-Wiener, W. 1992. "15.-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathâne ve Fabrikalar" *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, (Ed.) Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Yay., İstanbul: 53-120.

Öğreten, A. 2006. "Ereğli Kömür Madeni Havzasında İlk Üretim" *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 31: 135-160.

Önsoy, R. 1988. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.

Porter, J. 1854. *Turkey; Its History and Progress* II, Hurst & Blacket, London.

Quataert, D. 1992. *Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire 1800-1914*, Gorgias Press, Piscataway.

Sarı, T. 2006. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme Çerçevesinde İstanbul'daki Fabrikaların Oluşumu ve Gelişimi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Soyluer, S. 2013. *Osmanlı Silah Sanayiinde Modernleşme Çabaları (1839-1876)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Soyluer, S. 2017. "Osmanlı Devleti'nde Ağır Sanayi Yatırımlarına Bir Örnek: Yalı Köşkü Demir ve Makine Fabrikası" *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 18/2: 1-23.

Soyluer, S. 2020. "Osmanlı Sanayisi Hizmetinde Kırk Yıl: İngiliz Mühendis Frederick William Taylor'un Hayat Hikayesi (1807-1875)" *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* LV: 181-206.

Şakul, K. 2016. "Osmanlıların İlk Maden Kömürcülüğü Girişimi: Yedikumlar Kömür Madeni Mukataası" *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 18/1: 39-52.

Ubicini, M. A. 1856. *Letters on Turkey* II, (trans. Lady Easthope, John Murray), London.

Yapucu, Olcay P. 1996. *19. Yüzyılın Birinci Yarısında Balkanlarda Yünlü Kumaş Endüstrisi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Yıldırım, M.t 2015. *Osmanlı Demir Çelik Sanayii'nde Atölyeden Fabrikaya Geçiş (1830-1870)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Yıldız, G. 2009. *Neferin Adı Yok Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum (1826-1839)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, HR.MKT: Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı 226/54.

BOA, İ.MMS: İrade Meclis-i Mahsus 11/482.

BOA, İ.MSM: İrade Mesail-i Mühimme 24/611, 25/652.

BOA, MAD.d: Maliyeden Müdevver Defterler 8926.

23

KARLOVO'S TEXTILE GUILDS IN THE 19TH CENTURY*

*Aleksandar Zlatanov***

Karlovo is situated in the center of today's Bulgaria, at the foot of the Stara Planina Mountain (known also as the Balkan mountain). With an altitude of 450 meters, it is crossed by a mountain river. Through the centuries the town of Karlovo was a successor of several settlements and fortresses - Thracian, Roman, and Bulgarian. Two important Roman roads passed close by. After the 12th century, the region was controlled by the nearby Medieval Bulgarian fortress *Kopsis*, a center of a Bulgarian noble's domain. Later on, the entire region of Karlovo was completely conquered by the Ottomans as early as the second half of the 15th century.[1] Around 1482-1485, Karlovo and its surroundings were given into *mülk* to the Ottoman dignitary Karlızâde Lala Ali Bey by Sultan Bayezid II. Soon after, Ali Bey commissioned the first building into his property - a mosque - which was finished in 1485. 11 years later, in 1496, Ali Bey established a pious foundation, or *vakıf,*[2] for its support and maintenance, donating all of his estates, given to him in full proprietorship by Sultan Bayezid II.[3] The endowment act describes very punctually the borders of Karlovo, which extend in a vast area of around 500 square kilometers.[4] Ali Bey did not lay the foundations of a new settlement onto his property, since he inherited the existing Bulgarian settlement with the name *Sushitsa* or *Suşiçe*. Sometime later, the Bulgarian name of the settlement was changed with today's - Karlovo - an eponym of the Ottoman dignitary Karlızâde Ali Bey.

Due to its strategic location, although not located on some of the main Ottoman roads in Rumelia, in the 16th century Karlovo became a town (*kasaba*) and a center of the newly formed Ottoman administrative unit *nahiye Göpsa* or Köpse, which included about 50 settlements.[5]

* The research was realized thanks to the National Program "Young Scientists and Postdoc" at the Bulgarian Ministry of Education and Science, implemented in the Institute for Historical Studies, Bulgarian Academy of Sciences.

** *PhD, Bulgarian Academy of Sciences, Institute for Historical Studies, Sofia, alzlatanov@abv.bg. ORCID: 0000-0002-2634-2661.*

1 İreçek 1899: 368–369; Frgov 1995: 15-18.

2 For the origins and management of the *Vakıf* see: *The Encyclopedia of Islam*, XI, (2002: 59-63, 87-92); Moutafchieva 1988: 61-138.

3 Todorov 1966: 481-497; Boykov 2013: 247-267.

4 Zlatanov 2016: 27-38.

5 Boykov 2014.

The Balkan town of Karlovo experienced rapid economic, cultural, educational, and demographic development in the 19th century Ottoman Rumelia. Several circumstances determine this multifaceted development. The specific geographical and climatic conditions, for example, can be mentioned. The existence of a high-water river, the protection of the town from the mountain. An important factor was the demographic growth, characteristic of the rest of the Ottoman Empire, especially after the 1820s.[6] The role of Karlovo as a center of the Ottoman administrative unit of the *Göpsa* district and the proximity to the economic and administrative center *Filibe*. All this, as well as the fact that Karlovo's Non-Muslim population had almost no land, turned the town into a developed Proto-Industrial and craft's center from the beginning of the 19th century onwards. An indicative fact is that by 1829 there were 24 craft guilds or *esnaf* in the town.[7] These observations are fully confirmed by another important source from the period, namely the Ottoman tax and property registers (*temettuat defterleri*) for the town of Karlovo. The Ottoman register from 1844-1845 gives us a detailed picture of the landholdings among the Non-Muslim population of Karlovo, which highlights the above-mentioned fact that the Christian subjects of the Sultan in Karlovo practically have almost no land. We can see that just over 71% of the Christians do not own any land within the town's limits, and another almost 16% of them owned less than two *dönüms* or acres. Similar land ownership characteristics for the Non-Muslims can be observed in various mid-and high altitude mountain towns and settlements in Ottoman Rumelia.

Table 1. *Distribution of Land Ownership in Karlovo (1844-1845)*

	LAND SIZE (dönüm[8])						
	0	***0-2***	***2-5***	***5-10***	***10-20***	***20-50***	***50 >***
Muslim households	174	280	60	20	13	2	3
%	31,5	50,7	10,9	3,6	2,4	0,4	0,5
Non-Muslim households	673	149	66	33	17	4	0
%	71,4	15,8	7	3,5	1,8	0,4	0

Source: Öncel 2012: 62-64; BOA, TMT.ML.VRD.d. 5961.

The most important and central place in the economic development of the Balkan town, since the early nineteenth century was occupied precisely by the textile crafts - producing woolen

6 Pailaret 1997: 19-21; Karpat 1985: 107-122.
7 Undjiev 1968: 58.
8 1 *dönüm* = 919,3 m².

braid lace (*gaytan*), coarse woolen cloth or frieze (*aba*), caftan, lining (*astarcı*), block printing (*basmacı*), dyeing (*boyacı*) - and their professional artisan guilds. Those textile productions (*gaytan, aba, kaftan* et.al.) will become the main driver of the Proto-Industrialization of Karlovo after the 1820s and would transform the town into the most popular center of such Proto-Industrial textile industry in the European part of the Ottoman Empire.

As early as mid-18th century, Karlovo was producing some raw form of *gaytan*. Some sources even suggest that Karlovo is the birthplace of the eight-threaded handmade braid lace, which became extremely popular and widespread throughout the Ottoman Empire at the end of the 18th and beginning of the 19th centuries.[9] With the increased popularity and demand for *gaytan* in the Empire, around the first decade of the 19th century, the production of the commodity was mechanized. Hence the braiding machine or çark was invented, powered either by foot, by millstream, or by the river watermills. It is unknown where or who created the braid machines. So far, it has been established that braid lace machines most probably first appeared in Ottoman Rumelia in Gabrovo – another Balkan town, adjoin to the Northern side of Stara Planina Mountain. They were probably imported there somewhere from the "German lands", and immediately afterward were transferred from Gabrovo to Karlovo, the latter being a famous crafts center.[10] And from Karlovo, the çark spread throughout the entire sub-Balkan region, Thrace, reaching as far as Samokov.[11]

With the introduction and spreading of the braid machines in Ottoman Rumelia during the 1820s and 1830s, the production of braid lace was mechanized and began to grow enormously. From that period dedicated braid machine rooms were separated into a number of households, as well as special buildings started to be established downstream the mountain river in Karlovo. The mountain river powered many such buildings. In those çark rooms usually were located from 5 to 15 machines. Hence, the necessity of a new textile craftsman arose - the wheeler (çarkçı) - a person, who must oversee the mechanized process of braiding, especially in the cases of water-powered çarks. The wheelers became an integral part of the professional guild of the *gaytancı*.[12]

The production of braid lace included not only the weaving of the finished product, but also the extraction and processing of the main raw material - the wool - at the local level (including washing, hauling, and spinning), along with dyeing and other related activities. Therefore, we can talk about a real division of labor in the production of textile products since the early nineteenth century, as dozens and dozens of households were engaged, for example, only in the extraction of wool, spinning, and hauling. The local production capabilities of wool were not enough due to its enormous demand, so Karlovo imported the raw material and yarn from the entire region. The harvested, imported, and processed wool was, of course, used for the production of a variety of textile products. All this strengthened the textile crafts' leading role in Karlovo, paramount by the lace braiding, which became the main engine for the rising economic prosperity of the town from the 1830s onwards. Logically, the main occupation for the Christians of Karlovo had fallen to the textile production as the Income Survey of 1844–1845 revealed clearly. We can see while only 10% of the

9 Aleksandrov 1938: 80-82; Frgov 1995: 19; Tsontsev 1996: 285.
10 Tsontsev 1996: 281-290.
11 Aleksandrov 1938: 63.
12 Aleksandrov 1938: 84.

town's Muslim population is employed in the textile Proto-Industry, it exceeds an impressive 50% among the Christians. Over the next two decades, this trend will not only continue but will even increase in favor of textile production among Non-Muslim households.

Table 2. *Karlovo's Households, Occupied with Textile Production (1844-1845)*

	TOTAL	TEXTILE OCCUPATION	%
Muslim households	552	55	9,9
Non-Muslim households	942	473	50,2

Source: BOA, TMT.ML.VRD.d. 5961, 6-7; Öncel 2012: 31-32.

Therefore, there would be no surprise that among all professional artisans guilds of Karlovo during the 19th century, that of the combined *esnaf* of the braid lace makers and frieze makers (*gaytancı* and *abacı*) was the most powerful and influential one. They controlled strictly the entire process of textile production in the Balkan town, regulated the type and the look of the final products, eliminate the competition outside the guild and the town, impose heavy fines for violations, etc. The preserved original guild books (*kondika*) from 1835 to 1872 revealed some interesting relations in the textile guild itself and their almost autonomous self-government. The *esnaf* was governed by the guild's counsel, consisting of all masters, which voted every decision. Each year, the guild would choose a proto-master, who will run the operative work of the guild, helped by a couple of apprentices and other additional assistants. Naturally, only the guild's counsel could promote the journeymen into masters each year. The main budget of the *esnaf* was covered by three main groups of income - 1) the fees, paid when a journeyman is promoted to a master; 2) the imposed fines to the guild members and outside intruders; 3) the interests from the lent money.[13]

The guild books from the period 1835 to 1872 mentioned 172 masters, which had at least 1 journeyman or apprentice. Hence, that was not the total number of all masters, since those without journeymen or apprentices were not registered in the guild books. The acceptance of journeymen and apprentices year by year is registered too through the mentioned period of the *kondikas* - therefore we have the total number of both categories of artisans - 600.[14] From the guild's books, we can extract the information and conclude that every master from the *esnaf* in this period had between 2 and 3 apprentices and journeymen each, in some cases that number was even higher to 4 and even 5 of each category of craftsmen.[15] It is important to be mentioned that the journeyman service was

13 Aleksandrov 1938: 85-86.

14 Todorov 1959: 147-149.

15 *Ibidem.*

set for 2 years, after which he has to pay the guild's fee for a master's promotion. On the other hand, every apprentice was accepted in the textile guild for free for 2 years.

Lending money by professional guilds was a common practice in the 19th century. The loans were given to various craftsmen, merchants, institutions, etc. It is interesting to examine what were the interest rates of the lent money by the most powerful textile guild of Karlovo. For example, at the end of 1834, the *esnaf* lend 3701 *kuruş* to 20 frieze makers, and a month later collected the interest of 659 *kuruş*. In other words, the guild took 15 *kuruş* monthly of every 100, which makes an interest rate of 180% yearly! When the loan was, for example, for one of the Christian neighborhoods in Karlovo, Şahin Mahallesi, the monthly interest rate was much more acceptable - only 2%.[16] The sources showed that most of the guild's incomes were lent with interests, and the rates of the latter were much lower when on the other side was the public interest at stake.

Therefore, one can say that Karlovo's textile guild of the braid lace makers and coarse woolen cloth makers became an important social, cultural, and public benefactor for the town's progress in the 19th century. As the wealthiest professional guild, their donations, supporting almost all of the Christian's activities were the biggest ones among all other guilds. As such, we see in the 1850s and 1860s that they've donated regularly between 5.000 and 10.000 *kuruş* for the Karlovo's Christian school - a couple of times higher than any other guild in the town.[17] The same can be observed, in 1846-1847, when the Non-Muslims of Karlovo started to collect donations to build a second Orthodox temple. Again the *esnaf* of the *abac*ı and *gaytanc*ı donated initially 8.000 *kuruş*, 4–5 times more than the other guilds. Not long after, 141 masters of the same guild stepped forward and donated, this time personally, almost 15.000 *kuruş* altogether.[18] The same happened in 1851 when the oldest church in Karlovo was renovated.[19]

After the Crimean War (1853-1856), the demand for wool braid lace and other textile products increased even further. At that time, Karlovo was already formed as the main Proto-Industrial textile center in Ottoman Rumelia. An Austrian economic report from 1852, estimates that in the previous 1851, 10.000 kg *gaytan* from Karlovo was exported solely in Galatz and Braila.[20] Various sources place Karlovo in the first place of producing braid lace in the Ottoman Empire in that period. In the late 1860s, the Balkan town had about 2.200 braid lace machines, producing more than 340.000 kg of braid per year. Together with the neighboring villages of Sopot and Kalofer, where approx. 1700 additional braiding machines were located, the region occupied the leading position in the production of braid products in the Ottoman Empire during the 1860s and 1870s, producing c. 627.000 kg wool braid lace yearly. Michael Pailaret estimates that the braid machines only in those three Balkan towns in the Karlovo region, namely Karlovo, Sopot, and Kalofer (with approx. 4.000 machines in total) -accounted for over 60% of all çarks in the Ottoman Empire.[21]

16 Undjiev 1968: 72.
17 NBKM-BIA, II A, 7744, fon 1-9.
18 Nikola 1949: 6-14.
19 *Ibidem.*
20 Undjiev 1968: 59.
21 Pailaret 1997.

Table 3. *Braid Machines and Produced Braid Lace from Karlovo Region*

TOWN	1860s/1870s	1883	1905
Karlovo	2000–2200	850	446
Sopot	700	150	23
Kalofer	1000	400 (?)	80
Total Braid lace machines (çark)	~ 3900	1400	529
Total Produced braid lace (*gaytan*), kg	627 000	248 000	94 000 (?)

Source: Raport na Komisiyata po izuçavanieto na ikonomiçeskoto polojenie na naselenieto v gradovete Karlovo i Sopot. Do g. Direktora na zemedelieto, trgoviyata i obşite sgradi v İztoçna Rumekliya, Karlovo 1883, rr. 15-24; Vasil Aleksandrov, İz İstoriyata r. 97.

It should be mentioned also that the textile crafts and their guilds, which proved to be the main drivers of Proto-Industrialization in Karlovo resulted in a successful large-scale trade. The abovementioned factors were the prerequisites for the emergence of a successful small trade and entrepreneurial class in Karlovo from the beginning of the 1830s onwards trading with those locally made high-grade textile goods. The high-quality textile raw materials and finished products from Karlovo soon began to be sold very successfully in the major domestic Ottoman markets and fairs, even in Wallachia, Vienna, and beyond. The main goods that "come out" of Karlovo were: braid lace, frieze, wool, bags, yarn, baize, socks, etc. For example, in 1857 at the famous Ottoman fair at Uzuncaova, there was wool braid lace from Karlovo and Kalofer for 400.000 *kuruş*.[22] The label "Karlovo's products" became synonymous with high quality in the Ottoman markets, and that of Karlovo's merchants - as one of the most honest ones. Thus, from the 1830s until 1878, Karlovo's merchants developed a dense network of trade links with important economic points and cities along the Danube, throughout Rumelia, and beyond the Ottoman Empire.

The end of the Russo-Turkish War of 1877-1878 and the establishment of Eastern Rumelia province found the region of Karlovo in a difficult socio-economic situation. The war and the atrocities of the *bashibozouks* resulted in great human loss, destruction, and mass emigration in the craft center Karlovo, and the nearby villages.[23] The new socio-economic and geopolitical reality offered a brand new way of production and marketing of products in completely new markets, where the ordinary Bulgarian craftsman and trader had to compete with the experienced competitors and industrialists from Central and Western Europe. The newly introduced tariffs significantly increased the product's export price, and thus the urban population in Eastern Rumelia gradually began preferring

22 Undjiev 1968: 59.

23 *Ibidem,* 199-208. Within a few months in 1877, more than 1,200 Christians from Karlovo were massacred by the *bashibozouks*. There were mainly the town's elite - merchants, artisans, priests, teachers, doctors et. al.

cheaper imported goods and raw materials. As a result, the main livelihood of Karlovo and the other sub-Balkan town centers remained the declining crafts, most notably braid lace production, but the local and the central government failed to help and slow the economic collapse.

Finally, it can be concluded that the textile crafts and guilds of Karlovo, as well as the small entrepreneurial class trading with those high-quality textile products on the markets, were the most crucial drivers of Proto-Industrialization of the Balkan town. The changes they have implemented on the town's fabrics in the better part of the 19th century were not only in the economic sphere, but also in the social, cultural, and educational ones, whose greatest peak was without a doubt during the 1860s and 1870s.

BIBLIOGRAPHY

Reference Works

Deguilhem, R. 2002. "Vaqf" *The Encyclopedia of Islam*, XI: pp. 87-92.

İreçek, K., 1899. *Knyajestvo Blgariya, II çasty, Ptuvane po Blgariya*, Hr. G. Danov, Plovdiv.

Frgov, H. 1995. *Karlovo. Minalo, Nastoyaşe, Bdeşe*, Karlovska Tribuna, Karlovo.

Moutafchieva, V. 1988. *Agrarian relations in the Ottoman Empire in the 15th and 16th Centuries*, Columbia University Press, New York.

Peters, R. "Vaqf" 2002. *The Encyclopedia of Islam*, XI: pp. 59-63.

Todorov, N. 1966. Boris Nedkov. *Turski İzvori za Blgarskata İstoriya*, II, BAN, Sofya.

Boykov, G. 2013. "Karlizade Ali Bey: An Ottoman Dignitary's Pious Endowment and the Emergence of the Town of Karlova in Central Bulgaria", *Journal of Turkish Studies*, 39: 247-267.

Zlatanov, A. 2016. "Lokalizirane na granitsite na Karlovo spored vakfieto na Karlzade Lala ali bey ot 1496 g.," *İzvestiya na Regionalen istoriçeski muzey – Gabrovo,* IV, RİM-Gabrovo, Gabrovo: 27-38.

Boykov, G. 2018. "Grad Karlovo i Karlovskiyat Vakf", *İstoriya*, 26/5: 461-496.

Borisov, D. 2014. *Spravoçnik za selişa v Severna Trakiya prez XVI v., Part I*, Dikov, Asenovgrad.

Pailaret, M. 1997. *The Balkan Economies c. 1800-1914. Evolution without Development*, Cambridge University Press, Cambridge.

Karpat, K. 1985. *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, University of Wisconsin Press, Madison.

Undjiev, İ. 1968. *Karlovo. İstoriya na grada do Sovobojdenieto*, BAN, Sofya.

Aleksandrov, V. 1938. *İz istoriyata na grad Karlovo*, P. K., Ovçarov, Sofya.

Tsonçev, P.,1996. *İz Stopanskoto minalo na Gabrovo*, Kolonel, Gabrovo.

Todorov, N., 1959. "İz istoriyata na karlovskoto abadjiystvo i gaytandjiystvo (30-te-70-te-godinina XIX v.)", *İzvestiya na İnstituta Botev-Levski*, 3: 147-149.

Slavçev, N. 1949. *Hramt "Sveti Nikola" v grad Karlovo.* İstoriçeski oçerk, Bratsko slovo, Plovdiv.

Pailaret, M. 1983. "The Decline of the Old Balkan Woollen Industries, c. 1870-1914" *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 50/3: 330-362.

Öncel, F. 2012. *Proto-Industrialization in the Mid-Nineteenth-Century Balkan Countryside: Textile Manufacturing in Villages of Plovdiv*, Boğaziçi University, (Unpublished MA Thesis).

National Bulgar St. Kiril ve Methodiy Library Archive (NBKM-BIA)

NBKM-BIA, II A, 7744, fon 1-9.

TİCARET – TÜCCARLAR – SERVET

24

NAPOLYON'UN MISIR'I İŞGALİ SONRASINDA FRANSIZ MALLARINA EL KONULMASI: YENİ TESPİT VE DEĞERLENDİRMELER

Ömerül Faruk Bölükbaşı[*]

GİRİŞ

Avrupa savaş sahnesine İtalya seferiyle hızlı bir giriş yapan ve Avusturya ordusu karşısında parlak bir zafer kazanan Napolyon Bonapart, 1798 yılında Mısır'ı işgal ederek adını Şark'ta da duyurdu. Ancak İngiltere'yi Hindistan yolu üzerinde vurmak için attığı bu adım, asıl darbeyi Osmanlı – Fransa ilişkilerine indirdi. Emrindeki ordu ve donanmayla Toulon'dan yola çıkan Napolyon, 1 Temmuz 1798 tarihinde İskenderiye'ye ulaştı. Bâbıâli, Napolyon'un mütecaviz hareketinden 17 Temmuz 1798 tarihinde haberdar olmuş, haberin teyit ettirilmesi 23 Temmuz'u bulmuştur. Osmanlı devlet ricali ve kamuoyu büyük bir şok içindeydi. Buna rağmen Osmanlılar Fransa'ya hemen savaş ilan etmedikleri gibi Osmanlı topraklarındaki Fransızlara karşı sert tedbirler almaktan da kaçındılar. İlk başta Osmanlı topraklarındaki Fransızlar evlerinde gözetim altına alınarak dışarıyla irtibatları ve hareketleri sınırlandırıldı.

Osmanlı Devleti'nin Fransa'ya savaş ilan ettiği 2 Eylül 1798 tarihinde mesele yeni bir evreye intikal eder. Babıâli'ye çağrılan İstanbul'daki Fransız maslahatgüzarı Ruffin'e savaş kararı tebliğ olunur. Akabinde maiyeti ve kendisi tutuklanıp Yedikule'ye hapsedilir. Bir beyannâme neşredilerek savaş ilanının gerekçesi ve Fransız maslahatgüzarının Yedikule'ye kapatıldığı kamuoyuna duyurulur. Beyannâmeye bakılırsa Osmanlı topraklarındaki diğer Fransız diplomat ve tüccarları da benzeri bir akıbet beklemektedir. Ayrıca malları da müsadere edilecektir. Nitekim vilayetlere yazılan fermanlarla Fransızların hapsi ve mallarının zaptı emredilir.[1]

* *Doç. Dr. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul/Türkiye, faruk.bolukbasi@marmara.edu.tr, ORCID:0000-0002-4868-2253.*

1 Vilayetlere gönderilen yüzlerce emir için bakınız: Turgut 2006; Halil Nuri Bey 2015: 797- 808; Soysal 1999: 211-254; Gümüş 2013: 249-278; Şakul 2010: 255-313; Bölükbaşı 2016: 555-588.

Osmanlı Devleti'nin barış halinde olduğu bir devletin tebaasına karşı, bu tür uygulamalara girişilmesi mümkün değildi. Ahidnâmeler bu kişilere müste'men statüsü verdiği için can ve mal emniyetleri teminat altına alınıyor, Osmanlı topraklarında diplomatik ve ticari faaliyetlerini serbestçe yerine getirebilmelerine imkân sağlanıyordu. Savaş zamanları ise durum değişiyordu.[2]

Fransızların Mısır'ı işgalinden sonra Osmanlı – Fransa ilişkilerinde yaşanan kriz literatürde çeşitli boyutlarıyla ele alınmıştır.[3] Fakat üzerinde durulmayan ve karanlıkta kalan pek çok mesele mevcuttur. Özellikle zapt edilen Fransız mallarının mahiyeti ve miktarı; müsadere işlemleri sonucu elde edilen gelirin nerelere harcandığı; tutuklama ve müsadere işlemleri sırasında Osmanlı memurlarının durumu; yaşanan suistimal ve usulsüzlükler bunlardan bazılarıdır. Osmanlı Arşivi'nde yer alan konuyla ilgili evrakın çok önemli bir kısmı perakende vaziyettedir. Bunlardan genel bir döküm çıkarmak oldukça güçtür. Ancak konuya ilişkin bazı icmal defterleri perakende evrak üzerinden ulaşılması zor olan genel durumu ve kimi önemli ayrıntıları ortaya koymaktadır. Bu çalışma esasında böyle bir icmal defterine istinat etmektedir.[4] Söz konusu defterde el konulan Fransız mallarının mahiyeti ve miktarı hakkında önemli bilgiler verilmekte, bunlardan elde edilen paranın nerelere harcandığı da gösterilmektedir. Defterdeki kayıtların bir kısmı zimmet kaydıdır. Zimmet kayıtlarının bazıları malları satın alanların ödemeyi daha sonra yapması nedeniyle bazıları ise Fransızlarla ticari bağları nedeniyle borçlarının devlete devredilmesinden ortaya çıkmış olabilir.

1. FRANSIZLARA YÖNELİK MÜSADERE İŞLEMLERİ NASIL GERÇEKLEŞTİRİLDİ?

2 Eylül 1798 tarihinde İstanbul'da Fransızlara yönelik tutuklama ve müsadere süreci başlamış, vilayetlere de talimat verilmişti. Vilayetlerdeki yetkililerden müsadere olunan malların satılması ve parasının Darphane'ye yollanması isteniyordu. Fransız ticaret ağı Osmanlı coğrafyasının en ücra köşelerine kadar uzandığı için tutuklama ve müsadere işlemleri İzmir, Edirne, Selanik, Kıbrıs, Girit, Sakız, Halep başta olmak üzere pek çok bölgede gerçekleştirildi. Malları müsadere edilen ve tutuklanan kişiler arasında diplomat ve tüccarlar önde geliyordu. Diplomat ve tüccarların evleri, dükkânları, hanlardaki odaları ve gemileri arandı. Nakit paralarına, ticari mallarına, meskenlerine, dükkânlarına, eşyalarına, silahlarına, gemilerine el konuldu.[5] Merkezi idare taşrada müsadere olunan malların yükte hafif pahada ağır olanlarının aynen, diğerlerinin ise satılıp nakde çevrilerek İstanbul'a gönderilmesini istiyordu[6].

2 İnalcık 2000: 245-252.

3 İsmail Soysal, Kahraman Şakul, Şenay Özdemir Gümüş, Ömerül Faruk Bölükbaşı'nın zikredilen çalışmalarına ilaveten meselenin genel seyrini, siyasi ve diplomatik boyutlarını, Fransızlara karşı Osmanlı tepkisinin ne şekilde geliştiğini, İstanbul, Halep, Edirne, Kıbrıs gibi bölgelerde yaşanan olayları ele alan başka çalışmalar da yapılmıştır (Karal 1938; Dinç 2010; Hidemitsu 1999: 263-277; Duteil 1989; Duteil-Loizidou 2014: 23-41).

4 Söz konusu defter için bkz. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), DRB.d, 862. Bundan sonra referans gösterilmeden aktarılan bütün bilgiler bu defterden alınacaktır.

5 BOA, Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Kalemi (A.DVN.) 2283/33; 2285/42; BOA, Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Kalemi Düvel-i Ecnebiye Kalemi (A.DVN.DV.) 439/63; BOA, Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Kalemi Mühimme Kalemi (A.DVN.MHM.) 932/58; BOA, Cevdet Hariciye (C.HR.) 30/1453; 37/1844; 39/1929; 42/2079; 128/6353; 186/9294; Cevdet Maliye (C.ML.) 516/21056; BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT.) 250/14205; Edirne *Şer'iyye* Sicili 256, v. 44b.

6 Gümüş 2013: 273-274.

Yusuf Âgâh Efendi Fransız mallarının araştırılması, tespiti ve yapılan işlemlerin koordinasyonu için hususi olarak görevlendirilmişti[7]. Galata'daki Fransız Sarayı 3 Eylül 1798 tarihinde Galata Kadısı, Galata Voyvodası ve Topçubaşı öncülüğünde basıldı. Müsadere edilen eşyalar Saatçi Hanı'nda bir odaya konuldu. Böylece müsadere işlemleri başlamış oldu.

Tutuklama ve müsadere işlemleri yapılırken başrolü o bölgelerin mahalli idarecileri oynadı. Edirne'de kadı, Edirne Bostancıbaşısı Mustafa Ağa, Mübayaacı Ahmed Ağa, ayan ve zabitan müsadere işlemlerini birlikte gerçekleştirmiş; Kıbrıs'ta ise Lefkoşa Nâibi Ahmed Nazif Efendi, Kıbrıs Muhassılı Osman Ağa, muhassılın kethüdası, yeniçeri zabiti, Kıbrıs defterdarı, gümrük emini, kul kethüdası müsadere işlemlerinde önemli rol oynamıştı. Osmanlı – Fransa ticaretinin başlıca merkezlerinden biri olan Halep'te ise kadı, serdar, silahtar ve ulemadan oluşan bir heyet öncülüğünde 16 Eylül 1798 tarihinde konsolosun evine baskın yapılmış, ardından Fransız malları zapt edilmişti.

Merkezden gönderilen memurlar ise mahalli idarecileri hem denetlediler hem de onlarla işbirliği yaptılar. Mübaşir olarak merkezden Mora'ya sadrazam çukadarlarından Ahmed Ağa, Sakız'a sadrazam çukadarlarından İbrahim Ağa, Edirne'ye sadrazam çukadarlarından Mehmed Nuri Ağa, Kıbrıs'a Ali Ağa ile Çukadar Şehrî İsmail, Hanya'ya ise Ali Ağa gönderilmişti.[8]

Müsadere işlemlerinin yapılması, el konulan malların nakde çevrilmesi uzun zaman alıyor, beklenmedik bazı durumlar ve sonradan ortaya çıkan ayrıntılar işlemlerin uzamasına yol açabiliyordu. Edirne'de yapılan işlemlerin zapt edildiği sicildeki kayıt 4 Ekim 1798 tarihini taşmaktadır.[9] İstanbul'dan vilayetlere müsadere emirlerinin 2 Eylül'den itibaren yazıldığı hatırlanırsa bu tarih daha anlamlı hale gelir. Ayrıca 16 Kasım 1798 tarihinde bir işlem daha yapılmıştır.[10] Fransız tabiiyetine geçen aslında Osmanlı vatandaşı olan üç kişinin malları ise daha sonra zapt edilmiştir. Bunlara ilişkin kayıt 26 Ocak 1799 tarihlidir.[11] Dolayısıyla Edirne'de Fransızlara yönelik işlemler aylarca sürmüştür. Halep'te ise Fransızların tutuklandıkları günden beri (16 Eylül 1798) mühürlü olan ev ve dükkânlardaki eşyalar 17 Ekim 1798'te müsadere edilip kayda geçirildi. Ocak 1799'da müsadere edilen mallar satılıp nakde çevrildi.[12]

Müsadere işlemleri sırasında pek çok sorun, suistimal ve usulsüzlük yaşanmıştır. Öncelikle işgalin hemen ardından tutuklama ve müsadere aşamasına geçilmediği için Fransızların bir kısmı tabiiyet değiştirme, mallarını elden çıkarma, devretme veya saklama imkânı bulmuştur. Kıbrıs'taki Fransız konsolos Henry Mure tarafından yazılanlara bakılırsa adadaki bazı Fransız tüccarlar mallarını tasfiye edecek zamana ve fırsata sahip olmuşlardı.[13] Bu fırsatın memurların ihmalinden mi, suistimalinden mi kaynaklandığını tam olarak bilemesek de durum Osmanlı idaresi açısından olumsuzdur. Ayrıca memurlar bazen zimmetlerine para geçirmişler, elde edilen paranın tamamını merkeze göndermemişler, menfaat karşılığı Fransızlara mal saklamada kolaylık sağlamışlardır.

7 Turgut 2006: 164-172.
8 9 Ocak 1799 (2 Şaban 1213), A.DVN, 2283/32; Edirne Şer'iyye Sicili 256, v. 43b, 44a, 47b, 48a; Kıbrıs Şer'iyye Sicili : 22; Galata Şer'iyye Sicili 14/542, v. 43a; Halil Nuri Bey 2015: 797-808; Turgut 2006: 125-126; Hidemitsu 1999: 263-277.
9 Edirne Şer'iyye Sicili 256, v. 35ab, 36a.
10 Edirne Şer'iyye Sicili 256, v. 52b.
11 Edirne Şer'iyye Sicili 256, v. 55ab, 56ab.
12 Hidemitsu 1999: 263-277.
13 Duteil-Loizidou 2014: 261-265.

Müsadere olunan malların birtakım kişilerce yağma edilmesi de söz konusu olmuştur. Bahse konu hususların her zaman ispat edilebilmesi mümkün değildi. Ancak İstanbul'daki devlet ricali merkeze gönderilen defterlerdeki kayıtlara yönelik şüphelerini sıklıkla dile getirmiştir.[14] Mesela Edirne'de Magnard'a ait yüklü miktardaki kahveyi Molla Efendi, Bostancıbaşı Ağa ve Ayan Mahmud Ağa aralarında bölüşmüşler, kayıt defterine ise küçük bir meblağı kahve nedeniyle borçları olarak kaydettirmişlerdir. Bunun öncesinde ise bazı Fransızlara, daha evvel zapt edilen mallarını – muhtemelen menfaat karşılığı – iade etmişlerdi[15].

Merkezi yönetimin vilayetlerden gelen paraları kimi zaman yetersiz bularak, yeni bir inceleme yapılmasını emrettiği de olmuştur. Nitekim Kıbrıs'a İstanbul'dan bu yönde bir talep gelmiş, neticede müsadere olunan mal miktarında %30'luk bir artış yaşanmıştır.[16] Fransızlarla barış antlaşması yapıldıktan sonra da bu süreçte mağdur olan tüccar ve diplomatlar Kıbrıs'taki mahalli idareciler hakkında çok önemli şikâyetler dile getirmişlerdir. Müsadere işlemlerinde başrolü oynayan Muhassıl Osman Ağa ve Lefkoşa Naibi Ahmed Nazif Efendi iddiaların odağındaki kimselerdir. İddia sahipleri görevlilerin malların bir kısmını doğrudan zimmetlerine geçirdikleri, bazılarını istedikleri kişilere çok düşük fiyata satıp daha sonra kendilerine devrettirdikleri, zapt edilen evleri satışa çıkarmama sözü karşılığı rüşvet aldıkları, el konulan bazı evleri ise kiraya verip, kira gelirini ceplerine attıkları gibi suçlamalarda bulunmuşlardı.[17] Mahalli idareciler hakkındaki iddiaların bir kısmı muhtemelen doğru değildi. Ancak bir kısmının doğru olduğu muhakkaktır. Memurlarla ilgili iddialar ve şüpheler konusunda hem Osmanlı merkezi idaresi hem de malları müsadere edilenler ittifak etmektedirler. Zaten bu kadar geniş kapsamlı ve merkezi idare tarafından kontrol edilmesi güç bir mali operasyonun sorunsuz gerçekleştirilmesi çok zordu. İşin içine para girince memurların zapt u raptı daha da güçleşmiş olmalıdır.

2. MÜSADERE OLUNAN FRANSIZ MALLARININ MADDİ DEĞERİ NE KADARDI?

Darphane XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ihtiyat hazinesi vasfı kazanmıştı. Muhtelif kaynaklardan gelen paraları çeşitli fonlarda muhafaza edip, gerektiğinde ilgili yerlere sarf ediyordu. Darphane bünyesinde sermaye akçesi, zuhurat akçesi, mektum akçe, seferiye akçesi, zahire akçesi gibi pek çok gelir gider fonu teşekkül etmişti.[18] El konulan Fransız mallarının nakde çevrilip Darphane'ye gönderilmesiyle birlikte Fransız malları da ayrı bir fonda toplanmış, bu fondan çeşitli harcamalar yapılmıştı. Elimizdeki icmal defterine göre söz konusu fonda toplanan paranın miktarı 1.488.735[19] kuruştu. Defterdeki kayıtların bir kısmı zimmet kaydıydı. Satılan bazı malların bedeli, alan kişilerin üzerine zimmet kaydediliyordu. Aynı şekilde Fransızların başkalarındaki alacakları da

14 27 Ekim 1798 (17 Ca 1213), BOA, A.DVN, 2279/19; BOA, A.DVNS.MHM.d, 207, s. 161-162, 178.
15 27 Ekim 1798 (17 Ca 1213), BOA, A.DVN, 2279/18; Gümüş 2013: 267-268.
16 Kıbrıs Şer'iyye Sicili 22, s. 2738.
17 BOA, HAT. 243/13666; 1416/57910; 7 Şubat 1803 (14 L 1217), Kıbrıs Şer'iyye Sicili 23, s. 53.
18 Bölükbaşı 2013: 139-151.
19 Bu paranın değerinin daha iyi anlaşılması için gram gümüşe çevrilmesi faydalı olabilir. Bu tarihte bir kuruşun içinde 6,542 gram gümüş vardı (Bölükbaşı 2013). Dolayısıyla 1.488.735 kuruş, 9.739.304 gram gümüşe tekabül ediyordu.

devralınmış, icmal defterine zimmet olarak kaydedilmişti. Bunlar bir süre sonra tahsil edilmiş ve Darphane'deki Fransız akçesine aktarılmıştı.

İcmal defteri müsadere olunan Fransız mallarının toplam değerini tespit edebilmemizi sağlar mı? Yahut müsadere olunan Fransız mallarının tamamı Darphane'ye gönderilmiş midir? Bu soruların cevabını vermek biraz güçtür. Defterde malları zapt edilen Fransızlardan doğrudan adı zikredilen kişi sayısı yirmi civarındadır. Osmanlı topraklarındaki yaygın Fransız ticaret ağı düşünüldüğünde bu sayının daha yüksek olması beklenirdi. Diğerleri ise "Françelü" şeklinde genel bir ifadeyle anılır. Ancak bunlardan ele geçen meblağ çok düşük miktardadır. Kayıtların bir kısmı ise vilayetlerden gönderilen paralara ilişkindir. Zapt edilen Fransız mallarının bedeli olarak İstanbul'a para gönderen vilayetler defterde İzmir, Halep, Bağdat, Kale-i Sultaniye, Kızanlık, Edirne, Rusçuk, Kıbrıs, Hanya, Sakız, Mora, Atina, Narda, Balyabadra, Selanik olarak gösterilir. Bunlardan bazıları geniş kapsamlı tutuklama ve müsadere işlemlerinin yapıldığı, Darphane'ye en çok para gönderen bölgelerdir.

Defterde yer alan vilayetlere ilişkin kayıtlar başka belgelerle kıyaslandığında kısmi bir uyuşma olduğu kadar, uyuşmazlıklar olduğu da görülür[20]. Bazen başlangıçta tespit edilen ve belgelere yansıyan rakamların tam olarak tahsili mümkün olmamış, bu yüzden beklenen para teslimatı yapılamamış; bazen de sonradan yeni mallar tespit edilmiş ve ilk baştaki rakam yükselmiştir. Bu ve benzeri nedenlerle belgeler arası uyuşmazlık ortaya çıkmış olabilir. Bütün bu hususlar göz önünde bulundurulduğunda eldeki icmal defterinin müsadere olunan Fransız mallarının tamamını değilse bile önemli bir kısmını yansıttığı, meseleye dair kayda değer bir fikir verdiği söylenebilir. Ancak kesin hükme varabilmek için İstanbul'da ve vilayetlerde yaşananlara ilişkin daha ayrıntılı çalışmalar yapılması gereklidir.

Defterdeki 1.488.735 kuruş paranın 617.398 kuruşu vilayetlerden gelmişti. Paralar vilayetlerden İstanbul'a bazen mübaşirler aracılığıyla nakit olarak bazen de poliçe çekilerek gönderilmişti. Darphaneye en çok para 240.801 kuruşla İzmir'den gönderilmişti. Yüklü miktarda para gönderilen diğer vilayetler ise Edirne, Atina, Kıbrıs ve Hanya'ydı.[21]

Defterdeki kayıtlara göre Fransızların zapt edilen malları arasında çeşitli sikkelerden oluşan 83.395 kuruş nakit para tespit edilmişti. Bunun 68.437 kuruşu Fransızların İzmir'deki konsolosunun Felemenk konsolosuna emanet ettiği paraydı. Müsadere işlemleri sırasında bunlara el konulmuştu. Söz konusu paranın çok önemli bir kısmı solye kuruş, bir kısmı ise kara kuruş, yaldız altını ve Macar altınıydı. Az bir miktarı ise Osmanlı sikkeleriydi. Nakit paranın 14.958 kuruşu ise Galata'daki Fransız Sefarethânesi'nden ele geçirilmişti. Bu paranın çoğu çeşitli gümüş sikkeler, bir kısmı ise altın sikkeydi.

Malları satılan Fransız tüccarların bazılarının genel toplam içinde oldukça önemli yeri vardı. Galata'daki bir Fransız saatçinin satılan malları 150.000 kuruş kadar tutmuştu. Bunun gibi zengin altı kişinin malları toplamı 389.000 kuruş değerindeydi. Malları müsadere edilip satılanlar arasında tüccarların yanında diplomatlar da dikkat çekiyordu. Bağdat'taki Fransız konsolosunun malları 13.564 kuruşa, Balyabadra'daki konsolosun evi 1.500 kuruşa, Narda konsolusunun eşyası 497 kuruşa satılmıştı.

20 Edirne Şer'iyye Sicili 256, v. 35a-36b; Kıbrıs Şer'iyye Sicili 22, s. 27- 38.

21 Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Tablo 2.

Fransız mallarını satın alan veyahut daha evvel Fransızlarla ticari bağları nedeniyle borçları devlete devredilenler arasında birçok kişi ve toplumun farklı kesimlerinden kimseler vardı. Saray mensuplarından, devlet bürokrasisinden, ulemadan, divan tercümanlarından; sarraf, kuyumcu, attar, ipekçi, simkeş, şeridci, devatçı, dülbendci, çukacı gibi esnaf gruplarından pek çok kimse mevcuttu. Gayrimüslimlerin sayısı da oldukça fazlaydı. Bunlardan biri olan Yani veled-i Yorgi, Edirne'de faaliyet gösteren Magnard isimli Fransız tüccarın Karaağaç'taki evini 2.750 kuruş bedelle satın almıştı. Fransız mallarından 85.265 kuruşluk eşyayı satın alanlardan biri de esbak Boğdan Voyvodası Mihail'di.

Fransız mallarına talip olanlar arasında Osmanlı topraklarındaki diğer Avrupalı tüccar ve diplomatlar da vardı. İzmir'de bir Fransız'a ait mengeneyi İngiliz konsolosu 17.600 kuruş bedelle satın almıştı. Yine İzmir'de Derviş Ağa Hanı'nda yer alan dört bab oda, matbah ve mahzen İngiliz tacir Wilson tarafından satın alınmış, muaccele olarak Darphane'ye 2.000 kuruş teslim edilmişti.

Fransızların satılan malları arasında kumaşların yeri oldukça önemlidir. Fransız malı olarak satılan kumaşın miktarı 350.000 kuruşa ulaşıyordu. Bu kumaşların 161.507,5 kuruşluk kısmını Rum çuhacı esnafı, 105.526 kuruşluk kısmını ise Yahudi çuhacı esnafı satın almıştı. Dikkat çeken diğer mallar arasında ise ev eşyaları, fes, mücevher, takı, saat, silah, çivit ve şeker sayılabilir. Mesela Galata'daki Fransız Sefarethânesi'ndeki silahların satılmasıyla 2.814 kuruş, İzmir'deki Fransız konsolosunun silahlarının satılmasıyla 45 kuruş elde edilmişti. Selanik gümrük emininden bir Fransız'a ait çividin bedeli olarak Darphane'ye 3.679,5 kuruş gelmişti. Fransız maslahatgüzarın kayığı Topçubaşı aracılığıyla 25 kuruşa satılmıştı. Hasköy'de bulunan ve Atik Ali Paşa evkafına merbut olan bir ev satılmış, muaccele olarak Darphane'ye 1.800 kuruş teslim edilmişti. Sakız adasındaki Fransız konsolosunun konağı, bağ, bahçe ve tarlasının bedeli olarak ise 20.000 kuruş gönderilmişti.[22]

3. MÜSADERE OLUNAN FRANSIZ MALLARINDAN YAPILAN HARCAMALAR

Satılıp nakde çevrilen ve Darphane'de müstakil bir fonda toplanan Fransız mallarından çeşitli harcamalar yapılmıştır. Bu harcamaların mahiyeti incelendiğinde tamamına yakının Napolyon'un Mısır seferi sonrası başlayan krizle bağlantılı kalemler olduğu görülür. 7 Kasım 1798 tarihinden itibaren bu fondan harcama yapılmaya başlanmış, toplamda 1.482.796 kuruş sarf edilmiştir.

Harcama kalemlerinin başında Akdeniz'de Osmanlı Devleti'yle birlikte hareket eden Rus donanmasının ikmal ve iaşesinin sağlanması için yapılan ödemeler gelir. Osmanlı Devleti Fransa'nın saldırısının ardından İngiltere'yle imzaladığı gibi Rusya'yla da 3 Ocak 1799 tarihinde bir it-

22 Fransız tüccarların satılan gayrimenkullerinin bir kısmının icâreteynli vakıf malları olduğu defterdeki ifadelerden açıkça anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere Osmanlı hukukunda icâreteynli vakıf mallarına, şahıslar mülkiyet hakkına benzer bir hakla tasarruf edebiliyorlardı. Defterde yer alan gayrimenkul satışlarına dair kayıtların bir kısmında ayrıntı verilmiyorsa da, onların da aynı statüde olması kuvvetle muhtemeldir. Osmanlı hukukunda mülkiyet meselesi ve bunun devri hakkında bkz. Bardakoğlu 1995: 351-354.

tifak antlaşması imzaladı.[23] Bu ittifakın gereği olarak Akdeniz'e gelen ve Fransızlara karşı Osmanlı donanmasıyla işbirliği yapan Rus donanmasının tâyinat bedelleri Darphane'deki Fransız akçesinden ödendi. Buna göre 150.000 kuruşluk taksitler halinde beş seferde toplam 750.000 kuruşa ulaşan bir meblağ Darphane'deki Fransız akçesinden Rus gemilerinin tâyinatı olarak ödenmiştir. Ödemeler 25 Ağustos 1799 tarihine kadar devam etmiştir. Dolayısıyla Fransız mallarından elde edilen ve Darphane'de saklanan paranın yarısından fazlası Rus donanmasının tâyinatı için kullanılmıştır.[24]

Fransız mallarının 319.466 kuruşu ise sefirlerin tavassutuyla iade olunmuştur. Bu meblağın içinden 232.348,5 kuruşluk kısmı İstanbul'daki Avusturya sefirinin; 23.450,5 kuruşu Rus sefirinin; 11.885 kuruşu Dubrovnik sefirinin; 10.251 kuruşu Sicilyateyn sefirinin; 7.563 kuruşu İngiltere sefirinin, kalan 33.968 kuruş ise diğer devletlerin sefirlerinin tavassutuyla iade olunmuştur[25].

Sefirlerin aracılık yapmak için devreye girmesinin çeşitli sebepleri vardı. Bazı durumlarda sefirler kendi vatandaşlarının malları müsadere edilen Fransız tüccarlardaki alacaklarını kurtarmak için devreye girmişlerdi. Bazen de karışıklık olmuş başka devlet tüccarına ait mallar Fransız malı diye zapt edilmiştir. Veyahut bu tür iddialarla malların iadesi hususunda Osmanlı makamları üzerinde baskı kurulmuştur. Bazı Fransızlar ise aslında başka ülke tâbiiyetinde olduklarını öne sürebiliyorlardı. Hollanda ve Venedik gibi Fransız tabiiyetine yeni girmiş memleketlerden tüccarlar bunlar arasında öne çıkıyordu. Önemli bir grup ise Osmanlı reayası gayrimüslimlerdi. Barış zamanı var olan ayrıcalıklardan istifade etmek için daha evvel Fransızlardan berat almış ama savaş başladığında Fransızlar gibi muamele görmüşlerdi. Sefirlerin tavassut ettiği kişiler arasında gerçekten Fransız tâbiiyetinde olan birçok kişi de vardı. Bunlar çeşitli yollarla sefirlerin himayesini temin etmişlerdi. Sefirlerin tavassut ederken en çok kullandıkları gerekçe, aslında bu kişilerin cumhuriyet karşıtı, kral taraftarı olduğu iddiasıydı.[26] Fransız akçesinden 16.622,5 kuruşluk bir meblağ da Osmanlı vatandaşlarına iade edilmişti. Fransız tüccarların çeşitli ticari işlemlerden dolayı piyasaya ve gümrük vergisi nedeniyle gümrük eminliğine vs. borçları vardı. Bu nedenle söz konusu para Darphane'deki Fransız akçesinden ödenmişti.

Darphane'deki Fransız akçesinden 77.347,5 kuruşluk kısmı ise Fransız esirlerin ihtiyaçları için kullanıldı. Tutuklu olan maslahatgüzar Ruffin ile maiyetindeki tercüman, kâtip ve hizmetkârların tâyinatı için 29.365 kuruş harcanmıştı. İstanbul'dan Anadolu'daki kalelere gönderilen bazı Fransız esirlerin tâyinatı için harcanan para ise 36.638 kuruştu. Rumeli Feneri'ndeki esirlerin tâyinatı için de 1.632 kuruş harcanmıştı. Galata'da Fransız esirlerin yerleştirildiği hanenin kirası olarak aydan aya verilen paranın toplamı 5.062,5 kuruş; Ruffin'in refikasının ikameti için Galata'da kiralanan evin kirası olarak ise toplam 4.650 kuruş sarf edilmişti. Fransız esirler için harcanan 77.347,5 kuruşa ilave olarak 4.730 kuruş Fransız Sefarethânesi'nin tamiri, 1.845 kuruş ise Fransız esirlerin Bursa ve Anadolu'nun kuzeyindeki kalelere nakli için kullanıldı.

23 Ahmed Vâsıf Efendi 2017: 321-326.

24 Kahraman Şakul Darphane'deki Fransız akçesinden 450.000 kuruş ödendiğini yazar. Daha sonra İrad-ı Cedid Hazinesi ve başka kalemlerden de ödeme yapılmaya devam edilmiştir der (Şakul: 2008: 387 – 410). Ancak bizim referans aldığımız defterde 750.000 kuruşun beş taksit halinde Darphane'deki Fransız akçesinden verildiği gösterilmektedir.

25 Avusturya sefiri aracılığıyla iade edilen paranın 16.794 kuruşluk kısmının iade edilip edilmediği şüphelidir.

26 BOA, HAT. 237/13141-A; 246/13855; 247/13965; BOA, C.HR. 156/7755; BOA, A.DVN.DVE. 439/64; Turgut 2006: 106, 151, 152; Gümüş 2013: 266.

Fransız akçesinin bir kısmı ise Mısır'ın kurtarılması için açılan sefer kapsamında kullanıldı. İskenderiye'ye asker, cephâne ve su taşınması için kiralanan gemilerin masrafı olarak 55.875 kuruş; Mısır'ı kurtarmak için sevk edilen ordunun serdarı olan Sadrazam Yusuf Ziya Paşa ve maiyetindekiler için imal edilecek çelenk masrafı için 28.040 kuruş harcandı. 117.500 kuruş ise Fransa'daki Osmanlı sefiri Seyyid Ali Efendi ve maiyetindekilere yapılan maaş ödemeleri ve bu işte vazife alan görevliler için kullanıldı.

Fransız akçesinden 26.204 kuruşluk bir meblağ ise İrad-ı Cedid Hazinesi'ne teslim edildi. Bedeli söz konusu hazineden ödenen ve Hollanda'dan alınıp bir İsveç gemisiyle İstanbul'a götürülmek üzere yola çıkarılan bir miktar ticari emtia Fransız korsanların saldırısına uğramıştı. Bu yüzden ortaya çıkan zararın Darphane'deki Fransız akçesinden karşılanması uygun görülmüştü. Fransız akçesinin 78.000 kuruşu da Darbhâne-i Âmire'nin bir Fransalıdan alacağı olduğu için mahsup edildi. Bunların dışında 7.166,5 kuruşluk bir harcama daha söz konusudur. Bunun içinde ise çeşitli nedenlerle yapılan küçük ödemeler vardır. Mesela 284 kuruşluk bir para Fransızca beyanname neşri için kâğıt ve matbaa masrafı olarak kullanılmıştı. Yukarıda da zikredildiği üzere Fransız akçesinin tamamına yakını Mısır'ın işgaliyle başlayan krizle bağlantılı masraflar için harcanmıştı.

SONUÇ

Napolyon'un Mısır seferi pek çok sonucuna ilaveten Osmanlı – Fransa ticaretine etkisiyle de büyük önem taşır. Mısır'ın işgalinden önce çok canlı olan iki ülke arasındaki ticari ilişkiler büyük yara almış, Osmanlı topraklarındaki Fransız ticaret ağı çökmüştür. Napolyon'un işgal ettiği bölgelerde sergilediği hoyrat tutum, Osmanlıların Fransızlara gösterdiği tepkinin şiddetini arttırmıştır. Barış zamanlarında icra edilmesi mümkün olmayan birtakım cezalandırıcı tedbirler alınmıştır. Bu tür uygulamaların dünya tarihinde pek çok örneği olduğu gibi, Osmanlı tarihinde de eskiye dayanan bir geçmişi vardır.

Müsadere işlemleri öncesinde Fransızlar mallarının bir kısmını elden çıkarabilmiş, bir kısmını başkalarına devredebilmişlerdir. Bu yüzden Fransız mallarının tamamı müsadere edilememiştir. Ayrıca müsadere işlemleri sırasında memurların usulsüzlük ve yolsuzlukları yüzünden Darphane'ye intikal eden paranın miktarı daha da düşmüştür.

Fransız mallarının müsaderesi sonucu bir buçuk milyon kuruşa yakın bir meblağ ortaya çıkmış, elde edilen bu para Darphane'de müstakil bir fonda toplanarak Fransızlarla yaşanan krizle bağlantılı meselelere sarf edilmiştir. Paranın yarısına yakını Osmanlılarla müttefik olan Rus donanmasının ihtiyaçları için kullanılmış, beşte birine yakını Avrupalı sefirlerin tavassutuyla iade edilmiştir. Bir kısmı da Fransız esirlerin masrafları için harcanmıştır.

Yaşanan krizin etkilerinin ortadan kaldırılması ve Osmanlı – Fransa ekonomik ilişkilerinin restore edilmesi uzun zaman almıştır. Ancak karşılıklı menfaatlerin gereği olarak 19. yüzyılda ekonomik ilişkilerin yeniden canlandırılması kaçınılmaz olmuştur.

KAYNAKÇA

Araştırma ve İncelemeler

Ahmed Vâsıf Efendi 2017. *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakā'iku'l-Ahbâr [Osmanlı Tarihi (1209-1219/1794-1805)]*, (haz.) Hüseyin Sarıkaya, İstanbul.

Bölükbaşı, Ömerül F. 2013. *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire*, İstanbul.

Bölükbaşı, Ömerül F. 2016. "Napolyon'un Mısır'ı İşgali Sırasında Kıbrıs'ta Bir Fransız: André Benoît Astier ve Mallarının Müsaderesi" *Bir İnsan-ı Selîm Prof. Dr. Azmi Özcan a Armağan*, (ed.) Halim Demiryürek, Refik Arıkan. Antalya: 555–588.

Dinç, G. 2010. *Osmanlı Yönetiminde Kıbrıs (1800-1839)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi).

Duteil, P. et Anna P. 1989. *Chypre au temps de la révolution française*, Nicosie.

Duteil-Loizidou, Anna P. 2014. "Le sort des français à Chypre à la sutte de l'invasion de l'Égypte par Bonaparte" *Études sur Chypre à l›époque Ottomane*, İstanbul: 23-41.

Gümüş, Şenay Ö. 2013. "Napolyon'un Mısır'ı İşgali Sırasında Osmanlı Topraklarındaki Fransızlar" *Tarihin Peşinde* 9: 249 – 278.

Halil Nuri Bey 2015. *Nûrî Tarihi*, (haz.) Seyyid V. Toprak), Ankara.

Hidemitsu, Kuroki 1999. "Events in Aleppo during Napoleon's Expedition of Egypt" *Bulletin d'études Orientales* 51: 263-277.

İnalcık, H. 2000. "İmtiyâzât" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 22: 245-252.

Karal, Enver Z. 1938. *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802),* Milli Mecmua Basimevi, İstanbul.

Soysal, İ. 1999. *Fransız İhtilâli ve Türk Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789 1802)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Şakul, K. 2008. "Diplomatik Bir Mesele Olarak İaşe: Rus Donanmasının Osmanlı Tarafından İaşesi (1799 – 1806)" *Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular – Oluşum, Teşkilat ve İşlev,* (ed.) F. Emecen. Kitabevi, İstanbul: 387-410.

Şakul, K. 2010. "Osmanlılar Fransız İhtilâline Karşı: Adriyatik ve İtalya Sularında Osmanlı Donanması" *Nizâm ı Kādîm'den Nizâm ı Cedîd'e: III. Selim ve Dönemi*, (ed.) Seyfi Kenan, İslâm Araştırmaları Merkezi İstanbul: 255-313.

Turgut, V. 2006. *208 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyon ve Tahlili, 1798-1800 (H. 1213-1215),* Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, A.DVNS.MHM.d: Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri 207.

BOA, A.DVN.MHM: Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Kalemi Mühimme Kalemi 932/58.

BOA, A.DVN: Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Kalemi 2279/18.

BOA, A.DVN: Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Kalemi 2279/19.

BOA, A.DVN: Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Kalemi 2283/32.

BOA, A.DVN: Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Kalemi 2283/33.

BOA, A.DVN: Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Kalemi 2285/42.

BOA, A.DVN.DVE: Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Kalemi Düvel-i Ecnebiye Kalemi 439/63

BOA, A.DVN.DVE: Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Kalemi Düvel-i Ecnebiye Kalemi 439/64.

BOA, DRB.d: Darphane Defterleri 862.

BOA, HAT: Hatt-ı Hümatun 237/13141-A.

BOA, HAT: Hatt-ı Hümatun 243/13666.

BOA, HAT: Hatt-ı Hümatun 246/13855.

BOA, HAT: Hatt-ı Hümatun 247/13965.

BOA, HAT: Hatt-ı Hümatun 250/14205.

BOA, HAT: Hatt-ı Hümatun 1416/57910.

BOA, C.HR: Cevdet Hariciye 30/1453.

BOA, C.HR: Cevdet Hariciye 37/1844.

BOA, C.HR: Cevdet Hariciye 39/1929.

BOA, C.HR: Cevdet Hariciye 42/2079.

BOA, C.HR: Cevdet Hariciye 128/6353.

BOA, C.HR: Cevdet Hariciye 156/7755.

BOA, C.HR: Cevdet Hariciye 186/9294.

BOA, C.ML: Cevdet Maliye 516/21056.

İstanbul Müftülüğü Şer‘iyye Sicili Arşivi (İŞS)

İŞS, Galata Şer‘iyye Sicili 14/542.

Milli Kütüphane

Edirne Şer‘iyye Sicili 256.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi

Kıbrıs Şer'iyye Sicili 22.

Kıbrıs Şer'iyye Sicili 23.

EKLER

Tablo 1. *Darphanede Mevcut Fransız Akçesinin Dağılımı (kuruş)*

Vilayetlerden gelen	617.398
Altı zengin Fransız'ın malları toplamı	389.000
Satılan kumaşların ve kumaş ürünlerinin bedeli	350.000
Nakit olarak ele geçirilen para	83.395
Diğerleri	48.942
TOPLAM	1.488.735

Kaynak: BOA, DRB.d. 862.

Tablo 2. *Vilayetlerden Gelen Paranın Dağılımı (kuruş)*

İzmir	240.801
Edirne	99.569
Atina	84.992
Kıbrıs	64.094
Hanya	41.956
Mora	22.465
Sakız	20.000
Bağdat	13.564
Kale-i Sultaniye	11.727
Halep	10.750
Selanik	4.280
Balyabadra	1.500
Rusçuk	778
Narda	497
Kızanlık	425
TOPLAM	617.398

Kaynak: BOA, DRB.d. 862.

Tablo 3. *Darphanede Mevcut Fransız Akçesinden Yapılan Harcamalar (kuruş)*

Akdeniz'deki Rus donanmasının tâyinat bedeli	750.000
Sefirlerin tavassutuyla iade edilen meblağ	319.466
Osmanlı vatandaşlarına iade olunan	16.622,5
Fransız esirler için harcanan	79.192,5
Fransız Sefarethânesi'nin tamiri için sarf edilen	4.730
İskenderiye'ye asker, cephâne, su taşınması için kiralanan gemilerin masrafı	55.875
Sadrazam Yusuf Ziya Paşa ve maiyetindekiler için imal edilecek çelenk masrafı	28.040
Fransa'daki Osmanlı Sefiri Seyyid Ali Efendi'nin ve maiyetindekilerin maaşı vs. için	117.500
Fransız korsanların saldırısına uğrayan bir gemideki zararı tazmin için	26.204
Bir Fransalı'dan Darbhâne-i Âmire'nin alacağına karşılık mahsup edilen	78.000
Diğer	7.166,75
Toplam	1.482.796,75

Kaynak: BOA, DRB.d. 862.

Tablo 4. *Sefirlerin Tavassutuyla İade Olunan Paranın Dağılımı (kuruş)*

Nemçe sefirinin tavassutuyla iade olunan	232.348,5
Rus sefirinin tavassutuyla iade olunan	23.450,5
Dubrovnik sefirinin tavassutuyla iade olunan	11.885
Sicilyateyn sefirinin tavassutuyla iade olunan	10.251
İngiltere sefirinin tavassutuyla iade olunan	7.563
Diğer devletlerin sefirlerinin tavassutuyla iade olunan	33.968
Toplam	319.466

Kaynak: BOA, DRB.d. 862.

25

LEHİSTAN - TRABZON - ERZURUM YOLUNDA BİR TİCARÎ FAALİYET VE BİLEŞENLERİ: ÇUKADAR OSMAN AĞA VE ORTAKLARI (1746-1754)

Necmettin Aygün[*]

GİRİŞ

Coğrafi Keşifler ve akabindeki denizaşırı ticaret ve bu ticaretin tetiklediği sömürgecilik hareketleri Avrupa insanının ufkunu açmış ve zamanla Avrupa'yı Asya'nın kara yollarına ve elbette Osmanlı gümrüklerine bağımlı kalmaktan kurtarmıştır.[1] Avrupa'da kentler, feodal yapıya ve Kiliseye karşı mücadele edip bağımsızlıklarını kazanarak bireylerin haklarını önceleyen bir toplumsal yapıya doğru evrilmeye başlamıştır. Sömürgeler, ucuz hammadde ve işgücü sağlarken Avrupa malları için de yeni pazar imkânları yaratmış, sermaye birikimine imkân vermiş, özel mülkiyet genişlemiş, aristokratların egemenliği kırılmaya başlamış, kentleşme önem kazanmıştır. Kentlilerin ihtiyaçlarının teminine dayalı tarım ve hayvancılık sektörleri genişlediğinden iç ve dış ticaret büyümeye başlamıştır.[2] Avrupa devletleri, yerli sanayilerini desteklemek ve dış ekonomik müdahalelerin yıkıcı tesirlerinden korumak amacıyla merkantilist (tüccarların belirleyici olduğu) politikalar takip etmişler; ihracatı özendirmişler, ithalatı ise kısarak dış ticareti desteklemişlerdir. "Ticari kapitalizm" adı da verilen bu dönemde ticaret; donanma ve orduların açtığı yollardan gelişiyordu.[3] Bankacılık, sigortacılık ve kredi faaliyetlerini düzenleyen yasalar uygulamaya konularak müteşebbis desteklenmiştir. Avrupa'da kapitalizmin bu ilk evresi devletle birlikte, devletle özdeşleştiğinde gelişme göstermiştir. Süreçte devlet ile sermaye yan yanadır. Devletçe kendilerine bazı tekel hakları sağlanan, siyasî ve askerî güç ile desteklenen ticaret kumpanyaları 1600'lere doğru tesis edilmiş durumdaydı. Bu kumpanyalar dünyadaki servet ve emeğin Avrupa'ya transfer edilerek kapitalist ekonomilerin ve (etkileri günümüze ulaşan) emperyalist devletlerin oluşmalarına büyük katkı sağlamıştır. İngiltere örneğinde, 1657'de kralın yetkileri sınırlandırılarak anayasal monarşi kurulmuş, ticaret ve sanayiinin gelişmesini engelleyen feodal yasa ve kısıtlamalar yavaş yavaş kaldırılmıştır.[4] Gelişmeler

* *Prof. Dr., Aksaray Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Aksaray/Türkiye, aygunnecmettin@gmail.com, ORCID: 0000-00034383-8770.*

1 Denizaşırı dünyayı; Acem-Hind coğrafyasını sıkıca takip eden Fransa Maliye Bakanı J. B. Colbert'e takdim edilen raporlar ile gerek devlet gerekse şahsi çıkarları için Acem ve Güney Asya'da rekabete giren; 1689'da Moskova'da ölüp mezarı burada, Protestan mezarlığında kalan Tavernier örneği gibi pek çoğu gurbet ellerde ölüp giden, "bilgi dünyası geniş müteşebbisler" hakkında bkz. Yerasimos 2006: 20-27.

2 Avrupa'da 1460'dan 1620'ye kadar nüfus yaklaşık iki kat kadar artış göstermiş, şehirleşmenin genişlemesi ve kırsal üretimdeki uzmanlaşmanın ortaya çıkması artık ürünün piyasaya akışını sağlamıştır. Ayrıntısı için bkz. Davis 1986: 98.

3 Hansen 2001: 57-90.

4 Köymen 2020: 22, 160.

neticesinde Kıta Avrupa'sındaki ekonomik yükseliş, 1730-60 arasında yavaş bir büyüme; 1760'tan 1815'e kadar ise büyük bir atılım olarak ortaya çıkmıştır. Bu gelişme aynı zamanda nakliyatta deniz yolu taşımacılığının kara yolu taşımacılığına karşı zaferini ilan etmesi manasındadır. Okyanus ötesi pazarların taleplerine dönük üretim sayesinde, köle emeği ile düşük maliyetli büyük miktarda mamul mal üreten ekonomiler ortaya çıkmıştır. Kısacası Avrupa, XVIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde artık dünyayı sömürmeyi; sömürgeciliği öğrenmiştir. Bunu yaparken iç üretimi dış müdahalelerden korumanın ne derecede ehemmiyet taşımış olduğunu da tecrübe etmiştir. Osmanlı gibi ekonomiler ise Batı Avrupa merkezli bu ekonomik sisteme ham madde sağlayan ekonomilere dönüşmeye başlamıştır. Osmanlı, bilhassa 1800'lü yıllara gelindiğinde, 1500'lerde olduğu gibi dünya ekonomik sisteminin merkezinde değil, bir hayli uzağında kalmış ve bu sömürge pastasından yararlanamamıştır. Ancak pamuklu ve yünlü dokumalarda geniş bir üretim hacmine sahip olması sayesinde Osmanlı Devleti, Batı sanayisi için ihtiyaç duyulan hammaddeyi temin edebilecek kapasiteye sahip olmasıyla, Batı açısından göz ardı edilemeyecek bir ülke olarak önemini, yıkılana kadar muhafaza etmiştir. Velhasıl, XVIII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Batı'da akıl (insan) ekonominin işleyişine hasredilmiş iken, Doğu'da hâlen "insanın mutluluğuna" hasredilmeye devam edilmesi iki coğrafya / kültür arasındaki tarihsel farklılığı biçimlendiriyordu.[5] Osmanlı ekonomik sistemi ise küçük mülkiyete, küçük işletmeye ve küçük üretime dayalıydı. Bu sistemde büyük mülkiyet anlayışı iyi karşılanmamakta, büyük mülkiyetin birey özgürlüklerini daraltacağından endişe duyulmakta,[6] üretim kaynakları devlet tarafından kontrol edilmekte, insanın insana ve eşyaya kulluk göstermesini gerektirecek vasıtalar engellenmekteydi. Ekonomik yapıda büyük üretim faaliyetlerinin gerçekleşmesi küçük üretim biçimlerinin (atölye işletmelerinin) bir araya toplanması şeklinde gerçekleşmekteydi. Devlet denetiminin baskın olduğu bu yapıda, modern iktisadın esası olan, her isteyenin istediği zaman bütün üretim faktörlerine (toprak, sermaye, işgücü) sahip olabilmesi ilkesi[7] geçerli değildi ve bireyin değil toplumun refahı esastı. Makam ve unvanlarda tekelleşmeyi esas alan aristokratik yapılanmalar yerine siyasî olduğu kadar iktisadî kaynakların da farklı görev ve statüdeki kişi ve gruplara eşit şekilde dağıtılması öncelikliydi.[8] Osmanlı Devleti'nde para veya gayrimenkulleri olan servet sahipleri oluşmakla beraber, bunların sermayedar olma yani sermayeden yeni değerler yaratma süreçleri sınırlandırılmıştı. Toplumda ayrıcalıklı sınıfların oluşmasına imkân verilmemesi, serbest rekabet şartlarının ortaya çıkmasını güçleştiren başka bir etmendir. Bunlara bağlı olarak da Batı'da olduğu gibi bir sanayi burjuvazisi oluşamamıştır.[9] Bu anlayış örgüsü Doğu dünyası için ne kadar gerekli ve ahlâkî ise bilhassa Coğrafi Keşiflerden sonraki Batı dünyası için bir o kadar anlamsızdır. Zira Batı, 1700'lere gelindiğinde çıkarı için Afrika'yı köleleştirerek Amerika'ya, Avrupa'ya ucuz işgücü olarak taşıma işinde çoktan bir kültür oluşturmuş durumdaydı.

5 Özü itibariyle Batı, aklı merkeze alarak siyasî ve iktisadî ilişkilerini geliştirmiş ve 19. yüzyıla doğru Doğu'ya karşı üstünlüğünü ilan etmiştir. Ancak Batı'nın bu başarısı, 19. yüzyılın bilhassa ikinci yarısı ve günümüz dünyası dikkate alındığında, toplumsal eşitliği sağlayamamış; aristokratik ve oligarşik yapılanmaları önleyememiş, zengin fakir ayrımı iyice belirginleşmiştir. Dolayısıyla bir bütün olarak değerlendirildiğinde "Batı Üstünlüğü" olgusunun "göreceli" olarak önem taşıdığı söylenebilir.

6 Asya'da devlet, hukuken toprağın tek sahibidir. Avrupa ise farklı bir gelişmeye tâbidir. "Toprak güvenilir bir değerdir ve ayrıca toplumda sanıldığından çok fazla prestij sağlar. (…) Soylu ailelerin yararına olan feodal rejim mülkiyet zenginliğinin paylaşımının kalıcı bir biçimidir, temel bir zenginliktir; yapısında istikrarlı bir düzen oluşturur. (…) Mülkiyet herkesin yerini kabaca belirleyen bir kavramdır, kutsaldır, dokunulmazdır" (Braudel 2015: 66).

7 Köymen 2017: 43.

8 Genç ve Özvar 2021: 64-72.

9 Mezkûr geleneksel yapının bir neticesi olsa gerek, 1702'de Osmanlı ülkesinin muhtelif şehirlerini dolaşan botanikçi Tournefort, "Türkiye'de ne dilenci ve ne de para isteyen kimse vardır. Çünkü onların gereksinimleri karşılanır. Çekingen yoksullara titizlikle yardım edilir. (…) Türkler merhametlerine sınır koymazlar" demektedir (Yerasimos 2008: 60).

Hâl böyle olmakla birlikte, yasal zeminde hareket etmek koşuluyla, Osmanlı devlet ve toplum örgütlenmesinde devlet denetiminin yoğun olduğu bu klasik ekonomik yapıyı aşmanın, geçimlik ekonomiye dayalı sistemin dışına çıkmanın ve önemli ölçüde servet biriktirmenin imkânları mevcuttu. Bunlardan en önemlisi vergi toplama-vergilendirme hakkını elde etmeye dayanan "iltizam sistemi" idi. Bu sistem müteşebbisin avarız, cizye, gümrük, ihtisab, cebelü bedeliyyesi, cendere ve damga vergilerinin tahsili gibi hazineye önemli miktarlarda gelir getiren devlet kalemlerinin belirli süre için devletten ihale ile alınarak işletilmesi esasına dayanmaktaydı.[10] Vergilendirme sayesinde elde edilebilecek sermaye, kâr oranı yüksek olan ticarî ortaklıklara katılmayı, ihtiyaç sahiplerine borç vermeyi/kredi sağlamayı veya yaylalarda hayvan besleme işine girmeyi olanaklı hâle getirebiliyordu.[11] Yüzde on veya on bir üzerinden fâizle para vermek (kredi sağlamak) külliyetli sermaye birikimini mümkün kılan yasal boyuttaki diğer bir iktisadî faaliyet türüydü. Kredi sağlayan bu kimseler, bir sebeple borçlarını ödeyemeyen müşterilerinin ev, dükkân, bağ ve bahçelerine el koyabiliyorlardı. Dolayısıyla, kredi verme işi yasal yollardan neşet eden bir teşebbüs olarak başlamakla beraber, "borçlandırma" faktörü servete servet katan gayrı yasal bir vasıtaya dönüşebiliyordu. Nitekim 1740'ların başlarında Trabzon'da valilik yapmakta olan Üçüncüoğlu Ömer Paşa[12] ile 1790'ların sonlarında Batı Trakya'da idarecilik, ayanlık yapmakta olan Tokadcıklı Süleyman'ın[13] terekelerinde köylü ve kasabalılar başta olmak üzere her kesimden kişilere verilen, ancak tahsil edilmeden kalan önemli miktarlarda akçe mevcuttu. Bu akçeden bir kısmının borçlandırma uygulamasının parçası olduğu söylenebilir. Sermaye birikimini veya artırımını mümkün kılan yasal boyuttaki diğer bir iktisadî faaliyet türü, kredi sağlamanın başka bir biçimi olan mudarebe gibi İslâmî ortaklıklara[14] başvurmaktı. Yasal yollardan servet edinmeye imkân veren bir diğer alan, iç ve dış ticarete katılmaktan geçiyordu. Yerel ve bölgeler arasında mal değiş tokuşu yaparak, ortaya çıkan maliyet farkından istifade edip kâr edebilmek mümkündü. Yönetilen konumdaki ahali kadar vezirinden defterdarına, ulemasından askerine ve daha alt düzeydeki memurlarına kadar fırsatını bulan bürokratların bu tür ticaretten uzak durmadıkları bilinmektedir.[15]

1. COĞRAFİ KEŞİFLERDEN SONRA EKONOMİK İŞLEYİŞ; KÖLE EMEĞİ VE BÜYÜYEN ATLANTİK EKONOMİSİ

*"*Kapitalizm dünyanın eşitsizliğinin bir yaratımıdır. (…) Başkasının kölece emeğinden yararlanmasa hiç gelişemez belki*"*[16]

Sömürgecilikle birlikte mesafe alan Coğrafî Keşifler ve bu keşiflere dayalı Atlantik üzerinden Yeni Dünya, Afrika ve Asya ile gerçekleşen açık deniz ticareti Batı Uygarlığının yükselişinde belirleyicidir. Süreçte Amerika kıtası şeker, pamuk, tütün ve tahıl üretimi sayesinde Avrupa'ya

10 Genç 2000b: 154-158.
11 Yerel seçkinlerin zenginlik kaynakları hakkında bkz. Aygün 2018b: 11-68.
12 Aygün 2009: 39-77.
13 Aygün 2010: 706-767.
14 Orman, faizle kredi temin etmek istemeyen müteşebbisin önündeki ilk fırsatı şu şekilde ifade etmektedir: "Müteşebbisler ihtiyaç duydukları fonları (sermayeyi) birinci tercihleri olan kredi yoluyla elde edemeyince ne yapacaklardır? Tabiî ki söz konusu fonlara ulaşmanın başka yollarını arayacaklardır. Ancak çok uzun sürmeyecek bir arayıştan sonra fark edeceklerdir ki aslında önlerinde öyle sanıldığı kadar çok yol değil, sadece bir yol vardır: fon sahiplerine ortaklık teklif etmek" (Orman 2010: 172, 232-243).
15 Karadeniz örneği için bkz. Aygün 2005: IV. Bölüm.
16 Braudel 2015: 87.

nazaran öne çıkmaya başlamıştır. Bu üretimde 1600'den 1800'lere değin yaygın olan işgücü biçimi kölelikti. Şeker ve pamuk üretimi, XVII. yüzyılın sonlarına; 1680'lere kadar yerli işçiler veya yerli köleler, bu tarihten sonra ise genelde Afrikalı köle emeği ile gerçekleşmeye başlamıştı. Brezilya ve Karayiplerde köle emeği ile büyüyen şeker üretimi, Akdeniz'de şeker üretilen (Sicilya, Malta, Mora, Girit, Kıbrıs vb.) alanların rekabete dayanamamalarına neden oldu. Amerika kıtasında 1640-1660 arasında şeker, 1680-1700 arasında ise tütün üretiminde büyüme yaşanmıştı. 1800'lerde ise köle emeği ile gerçekleşen pamuk üretimi öne çıkmaya başlamıştı. Tarımsal üretimin yanında tekstil sektörü, İngiliz ve Amerikan sanayi devrimlerinin ortaya çıkmasında sanayi sektörleri içerisinde ana sektör olup; bu sektör de büyük oranda köle emeği ile gerçekleşmekte veya köle ticareti sayesinde servet edinen girişimcilerin finansmanlarıyla hayat bulmaktaydı.

Atlantik ile doğrudan ulaşım bağlantıları olan Batı Avrupa'da tarımsal üretim, ulusal ve uluslararası talepler karşısında büyümüştür. Amerika'daki sömürge yerleşimlerinin ihtiyaç duydukları dokumalar, İngiltere ve Batı Avrupa ülkelerinden, köleler ise Afrika kıyılarından temin edilerek Avrupa (bilhassa İngiliz) gemilerince Amerika'ya aktarılmıştır. İngiliz tüccarlar; Alman ve Rus mallarını, İngiliz mallarıyla birlikte başta Amerika olmak üzere kolonilere aktararak servet edinmişlerdir. Benzer şekilde Amerikan tüccarları da yeni kurulan Amerika'nın unu başta olmak üzere Avrupa mallarını (Rus keteni, Alman madeni eşyaları vb.) kolonilere (Küba, Havana, Bahama, Dominika, Jamaika vb.) taşıyarak yeni bir ekonomik güç olarak belirmişlerdir. Aynı coğrafyadan Avrupa yönüne ise başta İngiltere'deki Manchester ile Barcelona'daki Lancashire dokuma sanayilerinin ihtiyaç duydukları çivit ve pamuk olmak üzere kahve, şeker, kakao, tütün ve pirinç gibi mallar taşınmıştır. Bu nedenle Avrupa sanayisinin Akdeniz'den satın almaları giderek azalmış[17], Güney Asya ve Amerika menşeli ürünler merkeze yerleşmiştir.

Coğrafi Keşifler ile Batılıların Afrika'yı dolaşarak Doğu'nun imkânlarına ulaşmaya başlamaları Akdeniz'i tâli konumda bırakmaya başlamış, İpek ve Baharat yolları merkezli olarak örgütlenmiş olan Osmanlı Devleti'nin iktisadi ilişkileri değişime uğramıştır. Bu bağlamda Osmanlı coğrafyacısı Niksarlı Mehmed Suudî Efendi'nin (öl. 1591) 1583'te III. Murad'a sunduğu eserinde, "deniz yollarını keşfeden Avrupalıların Amerika ve Hindistan kıyılarına ve Hürmüz'e yerleştiklerini, İslâm ülkelerini sıkıştırıp ticaretlerine zarar verdiklerini, büyük maddî faydalar sağlayacak olan bu işin Osmanlı Devleti tarafından da kolayca yapılabileceğini, Süveyş'te kurulacak bir filo ile Avrupalıları Hint denizlerinden uzaklaştırmanın mümkün olacağını ve Süveyş Kanalı'nın açılması halinde 'Hint ve Sind limanlarını zapt ile küffârı tard ve ora nefâis-i emtiasının kolayca pâyitahta îsâlinin kabil olacağını" belirtiyordu.[18] Bu tespitlerden yaklaşık yarım yüzyıl sonrasına ait gözlemler ise durumun daha hassas boyutlara ulaşmış olduğuna delâlet etmektedir. Zira işin rengi iyice ortaya çıkmış durumdadır. Ömer Talip adındaki bir Osmanlı memuru bu hususu 1625'te devlete şu şekilde bildiriyordu: "Avrupalılar artık tüm dünyayı öğrenmiş durumdalar, gemilerini her yere gönderiyor ve önemli limanları ele geçiriyorlar. Eskiden Hindistan'ın, Sind'in ve Çin'in malları Süveyş'e gelir ve buradan Müslümanlarca tüm dünyaya dağıtılırdı. Ancak, artık bu mallar Portekiz, Felemenk ve İngiliz gemileriyle Frengistan'a taşınmakta ve buradan tüm dünyaya dağıtılmaktadır.

17 Verilen bilgiler için bkz. Morgan 2007; Inikori 1989: 343-379; Davis 1962: 285-303 ve Price 1989: 267-284.

18 İzgi 2008: 526-527. Ayrıca bkz. Lewis 2000: 39. Mustafa Âlî ise 1580'lerde Cidde limanına her yıl Hindistan'dan gelen gemi sayısının yirmiden 3-4'e düşmesini gümrük eminlerinin yolsuzluklarına bağlıyordu (İnalcık 2002: 28).

İhtiyaçları olmayan malları İstanbul'a ve öteki ülkelere getiriyorlar ve beş misli fiyatla satıyorlar, böylece çok para kazanıyorlar. Osmanlı İmparatorluğu, Yemen kıyılarını ve buradan geçen ticareti ele geçirmelidir, aksi takdirde çok geçmeden Avrupalılar İslâm ülkelerine egemen olacaklardır".[19] Bununla beraber, uluslararası ticaret ilişkilerinde Akdeniz'in merkezî konumu 1730'lara kadar kırılamayacaktır. Zira Asya'nın, tarihi ipek ve baharat yolları üzerinden piyasaya; Batı'ya ham ve mamul madde arz etme kabiliyeti güçlü idi ve müteşebbislerin kadim ilişki ağlarından bir çırpıda vazgeçmesi kolay değildi. Ayrıca Afrika'yı dolaşan deniz yolu çok uzun ve tehlikeliydi.[20]

Esnek ve pragmatik bir yapıya sahip olan Osmanlı ekonomisi, XVIII. yüzyıl başlarından itibaren Atlantik merkezli bu küresel ekonomi ile uyum göstermeye başlamıştır. Bu süreçte muhtelif coğrafyalarında gerçekleşen iktisadî ilişkiler ve bilhassa da taşımacılık ilişkileri birbirleri ile bağlantılı olacak şekilde ve tek elden yönlendiriliyormuşçasına hareket etmekteydi. 1700'lerin ortalarına doğru başlayan ve 1800'lerin başlarında daha da büyüyen Avrupa ekonomisinin genişleme dönemi, Osmanlı ekonomisindeki büyüme veya daralma dönemleriyle örtüşmektedir. Nitekim gümrükler başta olmak üzere Osmanlı ekonomisinde üretim, tüketim ve ticarî faaliyetleri vergilendiren sektörlerde 1730'lardan 1770'lere varan süreçte, öncesine oranla yüzde yüze varan; bazen de birkaç katı olacak şekilde bir büyüme yaşanmıştır.[21] Aynı tarihlerde dünya genelinde de durum farklı değildir. Meselâ İngiltere'nin 1740'lara kadar ağırlıklı olarak ticaret yaptığı coğrafya Avrupa ve Akdeniz iken, bu tarihten sonra Atlantik coğrafyası Avrupa'nın önüne geçmeye başlamıştır. *İngiltere'nin kolonilerden gerçekleştirdiği şeker ithalatı 1748-76 yılları arasında öncesine oranla iki katına çıkmış durumdadır. Benzer şekilde 1709'da Liverpool* limanında uluslararası taşımacılığa katılan sadece 79 adet gemi bulunmakta iken, 1752'de sayı 220'ye yükselmiştir ve bunların 106'sı Batı Hint Adaları ve Amerika ile ticaret yapar olmuştur. Verilen örneklerden anlaşılacağı gibi hem Atlantik ve hem de Osmanlı ekonomisinde 1700'lerin ilk çeyreğinden sonra, öncesine oranla önemli bir ekonomik hareketlilik yaşanmaya başlamıştır. Ekonomik etkinlikler, Atlantik ve onunla irtibatlı Batı Avrupa liman şehirlerinde merkezileşmiş olduğundan Osmanlı dış ticareti de ağırlıklı olarak ülkenin batı taraflarında kalan limanlara kaymıştır. Bu nedenle Atlantik ekonomisi ile denizler üzerinden irtibatı olan Selanik, İzmir, İstanbul ve Trabzon gibi limanlar daha da önem kazanmıştır. Ekonomik getirisi olan sahil yerleşimleri nüfus almaya başlamış olduğundan mezraların köylere, köylerin kasabalara, kasabaların da kazalara dönüşme süreci hızlanmıştır.[22] Kısacası Avrupa ülkeleri ile olan ticaretteki bu artış, hâliyle iktisadî faaliyetlerdeki genişlemeyi sağlarken, demografik sonuçlara da yol açmış olduğundan nüfusun zamanla Doğu'dan Batı'ya veya iç kısımlardan sahil yerleşimlerine kayması söz konusu olmuştur.

19 Kıray 1995: 53.

20 18. yüzyıl sona ererken, açık denizler üzerinden gerçekleşen sömürge ticareti gittikçe gelişmiş; yeni oluşmakta olan bu ekonomik ilişkiler ağı dünya genelindeki politik ve ekonomik ilişkileri de belirler olmuştur. Amerikan Bağımsızlık Savaşı (1775-1789), Fransız Devrimi ve Napolyon Savaşlarının yanı sıra, Napolyon'un Mısır'ı işgal girişimi (1798-1801) ve Osmanlı-Rus Savaşı'nın (1806-12) yarattığı savaş ve kargaşa ortamı Akdeniz'in eski tüccar devletlerinden İngiltere ve Fransa'yı Doğu Akdeniz ticaret ve taşımacılığından uzaklaştırmıştır. Ortaya çıkan boşluk ise Atlantik ticaretinde yer alamayan Avusturya ve Rusya ile bu devletler adına iş yapan İtalyanlar ve Osmanlı Rumları tarafından doldurulmuştur. Osmanlı-Rum burjuvazisinin büyüme başlangıcı bu siyasî-askerî gelişmeler ile yeni bir ivme kazanmıştır.

21 Genç 2000a: 170 ve Karadeniz örneği için bkz. Aygün 2005: V. Bölüm.

22 Karadeniz sahillerinde, Beşikdüzü ve Espiye örneklerinde, varlıkları daha önceki dönemlerde bilinmeyen yeni yerleşimler, iskele mahalleri ortaya çıkmıştır (Emecen 2020 ve Aygün 2016: 3-10 ve 60). Durum, Anadolu'nun Akdeniz'e bakan kıyılarında da benzer koşullara sahiptir. 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde -önceki dönemlere nispetle- sadece İçel sahillerinde Gilindire limanı başta olmak üzere 12 iskelenin/limanın faaliyet göstermesi söz konusudur (Köse 2011: 139-162).

2. AVUSTURYA-ALMAN SANAYİİNE DAİR

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ve bilhassa yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı merkezli uluslararası ticaret ve taşımacılık ilişkilerinde sanayileşmekte olan Orta ve Kuzey Avrupa memleketleri ile Rusların etkinlikleri artmıştı. Zira bu ülke veya eyaletler deniz aşırı sömürge elde etmede mesafe alamadıklarından Akdeniz ve Baltık havzasına, Osmanlı egemenliğindeki coğrafyalara yönelmişlerdi. Bu bağlamda Avusturya, coğrafî açıdan Kıta Avrupa'sının ortasında yer almasıyla ekonomik anlamda şanslıydı. Saksonya eyaleti[23] tekstil sanayisinin ürünleri olan müslinler (pamuklular) ve yünlü kumaşların, Nice (Fransa) menşeli kaliko gibi pamuklu dokumaların, Zeit ve Reichenbach (İsviçre) bölgelerinin orta kaliteli kumaşlarının Osmanlı Devleti'ne kara yoluyla ulaştığı bilinmektedir. Bu durum, Orta ve Kuzey Avrupa sanayisinin yüzyıl dönemecinde ulaşmış olduğu gelişmişliği gösterdiği gibi, Balkanlar ve İzmir vasıtasıyla Avrupa'ya ihraç olunan pamuk, yün, iplik, deri ve bakır gibi Osmanlı ham veya mamul ürünlerine olan Avrupa talebinin ardında yatan etkenleri de göstermektedir.

Avusturya, 1701-1750 devresinde bir önceki yüzyılın ikinci yarısına göre tarımda %103 artış sağlamış, manifaktür üretimindeki artış Tuna boyu memleketlerinden tahıl ve yün gibi tarımsal hammadde ithalatını artırmıştı. 1715'e kadar Milan, Napoli ve Sardinya ele geçirilmişti. VI. Charles, Adriyatik Denizi'nin kuzeyinde yer alan Trieste'yi Venedik'e karşı önemli bir liman haline getirtmişti. Bu liman, Avusturya'nın Akdeniz ticaretini geliştirmesinde ve Akdeniz'de üretilen veya Akdeniz'e gelen mallar için Orta ve Kuzey Avrupa pazarının örgütlenmesinde öne çıkmıştı. Böylece Avusturya, Ostend (Belçika) üzerinden Atlantik'e, Trieste üzerinden Akdeniz'e açılabiliyordu. Trieste'de 1719 yılında İstanbul ve Selanik'te şubeleri olan *Levant Avusturya Kumpanyası* kurulmuştu. Bir yanda Tuna boyu ve Balkanlara, öbür yanda Doğu Akdeniz'e uzanan Avusturya merkantilizmi, XVIII. yüzyılda altın devrini yaşamaya başlamıştı. Silesia (Polonya'da) önemli bir sanayi merkeziydi ve doğu dünyası ile önemli iktisadî bağlantıları vardı. Silesia pamukluları İngiliz, Hollanda ve Hamburglu tüccarlar tarafından pazarlanmaktaydı. Silesia iç piyasadan ithal ettiği ham keteni işleyerek Hollanda ve İngiltere'ye; Polonya ve Rusya'ya ihraç etmekteydi. Benzer şekilde Silesia yünü, yün piyasasında baskındı. Avusturya, Pasarofça Antlaşmasından (1718) sonra, Osmanlı Devleti'nde diplomatik temsilci bulundurmaya ve çeşitli muafiyetler elde etmeye başlamıştı. 1784 yılında Rusya'nın Karadeniz'deki limanlarını Avrupa ticaretine açması karşısında aynı yıl Osmanlı Devleti, Avusturya tüccarının hem Tuna Nehri yolu ile ve hem de denizler vasıtasıyla sularını kullanmasına müsaade etmişti. Benzer gelişmeler Avusturya ekonomisiyle birlikte bu ekonomiye hammadde sağlayan Osmanlı Rumeli'sinin yaşam koşullarının değişmesine ve giderek ticarileşmesine ön ayak olmuştu.[24] Alman sanayi mallarının etkinliği yüzyıl sonlarında Osmanlı talebini daha da arttırmıştı.[25]

23 Almanya'nın doğusunda; Berlin'in güneyinde yer alır, Çekya sınırına yakındır. Leipzig şehri bu eyalete bağlıdır. Günümüzde Polonya sınırları içinde kalan Silezya ile komşudur. Coğrafî açıdan Saksonya, Leipzig, Silezya ve Bohemya birbirlerine komşu önemli bir ekonomik bölgedir. Buraların Krakov ve Lviv vasıtasıyla Eflak ve Boğdan ile ve buradan da Osmanlı Balkanı veya Karadeniz ile teması bulunmaktaydı. Çukadar Osman Ağa ve ortaklarını, sanayileşmekte olan bu ekonomik bölgenin çekim gücüne girmiş müteşebbislerden kabul edebiliriz.

24 Ayrıntısı için bkz. Aygün 2016: 206, 250.

25 Bu bağlamda, meselâ 1802'de Trieste limanı vasıtasıyla İstanbul'a gelen mallardan alınan gümrük vergisinin %74,4 oranındaki kısmı dokumalar ile ilgiliydi. Geriye kalan %25,6'lık pay demir-çelik işi madenî eşya, hırdavat, baharat, ecza

Orta Avrupa'da yaşanan sanayileşme, doğaldır ki, Osmanlı egemenliğindeki sahaları da kapsayacak biçimde gelişme göstermiştir. Diğer bir ifade ile XVIII. yüzyıl başlarında Osmanlı ekonomisi Atlantik merkezli küresel sisteme uyum sağlamaya başladığından Rumeli ve çevresi, Batılı devletlerin yoğun ticarî ilişkilerde bulunduğu bir bölgeye dönüşmüştür. Balkanlarda pamuk, yün, buğday, mısır ve tütün üretimi ihracata konu olan önemli ürünlerin başında gelmekteydi.[26] Pamuk, yün, tütün ve mum gibi Osmanlı ürünleri Lemberg, Leipzig ve Viyana vasıtasıyla Kuzey Avrupa'ya kadar ulaşmaktaydı. Leipzig fuarı XVIII. yüzyılda en parlak devrini yaşamış olup, bu fuara Alman malları yanında Fransız, Hollanda ve İngiliz menşeli mallar da gelmekteydi. Fuar, bu yüzyılda Batı ile Doğu Avrupa veya Balkanlar arasında bir ticaret köprüsüne dönüşmüştü. Laypsikan denilen Alman, Leh, Yahudi ve Rum tüccarlar Vervies, Vervins ve Aix-la Chapelle'de dokunan Leipzig kumaşlarını 1720'lerde Tuna eyaletlerine getirmeye başlamışlardı. Başlangıçta Galiçya ve Erdel, Leipzig'den gelen malların deposu hâline gelmişti. Osmanlı müteşebbisleri doğrudan Leipzig'e giderek de alışveriş yapabiliyorlardı. Nitekim 1767'de Viyana'da 268 Osmanlı tüccarı faaliyette bulunmaktaydı.[27] Avusturya'nın Balkanlardan satın aldığı tahıl, endüstriyel bitkiler (tütün, pamuk, ipek), hayvanî ürünler (deri, yün), yarı işlenmiş maddeler (aba, kaytan vb.), balmumu, kereste ve maden cevherleri Osmanlı Rumeli'sindeki tarım, ziraat ve ticaretin dokusunu değiştirmişti.[28] Tüm bu gelişmeler Trabzon (veya Anadolu) ile Balkanlar arasındaki iktisadî faaliyetlerin giderek büyümesini sağlamış olduğundan, konumuz olan Çukadar Osman Ağa ve ortaklarının Leh tarafları ile ilişki tesis etmeleri, zamanın iktisadî ruhu ile uyumlu bir teşebbüs olmasıyla dikkat çekmektedir.

3. TRABZON'UN BALKANLAR VE ANADOLU İLE EKONOMİK BAĞLANTILARI

Denizyolu vasıtasıyla Trabzon ile Balkanlar ve Tuna'nın kuzeyi (Eflak, Boğdan, Erdel) arasındaki münasebet Osmanlı öncesi devirlerin mirasıdır. İktisadî ilişkilerin hayat bulduğu zemin bağlamında 1634'te Boğdan'a giden İtalyan keşiş Niccolo Barsi da Lucca, tereyağı, peynir ve diğer gıda maddeleri karşılığında İstanbul'dan ve Trabzon'dan gelen emtianın nicelik ve niteliğine vurgu yapmaktaydı. Keza Osmanlı Devleti ile ticaret yapan Avusturyalı tüccar Panu'nun Sümela

ve tuhafiyeye aitti. Bunlar arasında ham kehribar (%2,2), tel (%1,8, makara tel, demir tel, pirinç tel), çelik (%2,0), tavşan-ı Tiryeste (%1,5), ceviz (ceviz, ceviz-i Bec), tiryak (panzehir), jengar, mismar, Seylanî boncuk, şeker, bilhassa çeşitli türdeki aynalar, oyuncak, ağaç oyuncak, ustura, iğne, gözlük, Frengi mum, eğe, barata-i Venedik, saç kılı, varak, çıngırak, billur akı, avize, tarak, çatal-bıçak, makas, şamdan, billur evanî, şişe, kaşık, kilit ve halka, çakı, Beckârî billur evanî, tava, hurda kâğıt, kuyumcu fırçası, toprak tabak vb. öne çıkan eşyalardı. Şeker, baharat ve ecza gibi sömürge ürünlerinin Trieste limanından gelen mallar arasında önemsiz yer tuttuğu belirtilmelidir. *Beckârî-yi Saksonya* başlığı altında tabak, bardak, sahan, kâse gibi Alman malı mutfak eşyası dikkat çekmektedir (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi (D.BŞM.) 7044, s. 1-20). Bu mallardan bıçak, balta, orak, tırpan, sapan demiri, teneke, çıngırak, tel, çivi, tava gibi madenî eşyanın Stirya (Styria: Avusturya'da); Cam (Beckârî cam) ve kristal eşyanın ise Bohemya (Çek Cumh.); eğe, toka, kılıç namlusu, ayna, pencere camı, gitar teli, demir, çelik gibi eşyanın ise Alman mallarından Nürnberg menşeli oldukları bilinmektedir. Bkz. Küçükkalay ve Elibol 2004: 169-170. İlgili deftere göre de Osmanlı Devleti'ne Avrupa'dan bu dönemde gelen inşaat malzemesi ile ev ve mutfak eşyası, ağırlıklı olarak Trieste Limanı vasıtasıyla getirilen Almanya mallarıydı. Bu zamanda İngiltere'den Osmanlı Devleti'ne gelen demir-çelik işi madenî eşyanın, daha yoğun oranda Trieste Limanından gelmesi söz konusuydu (BOA. D.BŞM,7044, s. 1-20).

26 Seres şehri, Avrupa'daki Türk topraklarının en büyük pamuk pazarıydı.

27 Elibol 1996: 86.

28 Avusturya'nın 17. yüzyılın sonlarından itibaren Tuna Nehri vasıtasıyla Osmanlı ekonomisine iştirak etmek için giriştiği faaliyetler hakkında bkz. Ekinci 1998: 30-46.

Manastırının baş keşişi Efram'dan, H.1110 / M.1698-99 senesine ait bir borç senedine göre, 404 kuruş alacağının olması[29] söz konusudur. Hâkeza Boğdan voyvodalarından Dimitri Kantemir, çoğu Müslüman olan Trabzonlu tüccarların Kalas'taki etkin ticarî faaliyetlerini gıptayla anlatmaktadır. Hatta XVIII. yüzyılın ortasında Jassy'de (Yaş) Trabzonlu tüccarlar mallarını sergiledikleri sokağa adlarını vermişlerdi: "rue Trébizonde".[30] Dahası Of Kazası'nda Eskipazar adındaki mevkide yer alan Hacı Ali Câmii'nin hasbî hatibi olan Mehmed'in vazifesini terk ederek Eflak'ta yerleşmiş olmasından dolayı hizmetlerin aksaması, Ekim-Kasım 1748'de yeni bir görevli atanmasıyla neticelenmişti[31]. Hatibin hangi saikle Eflak'a yerleştiği merak konusu olmakla beraber, bu örnekler iki bölge arasındaki temasın[32] bilinenden çok daha farklı bileşenler zemininde hayat bulduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Atlantik ekonomisi ile bağlantılı Batı ve Orta Avrupa, ekonomik büyüme süreçlerine girmiş olduklarından, bu ekonomiye ham veya mamul madde yanında insan gücü de sağlayan Osmanlı'nın Balkan ve Tuna yerleşimleri önem kazanmaya başlamıştı. Dolayısıyla Atlantik ekonomisinin artan çekim gücüyle koşut olarak Güney Karadeniz menşeli müteşebbisin, XVIII. yüzyılda, yaklaşık %70 oran ile İstanbul, Balkanlar ve Tuna coğrafyasına giderek ticaretlerini gerçekleştirmeleri söz konusudur. Nitekim Varna ve Burgaz limanı işletmecilerinin ifadeleri iki coğrafya arasındaki iktisadî ilişkilerin zeminini özetlemektedir: *Trabzon tüccarının mübâya'a eyledikleri nühas ve fındık ve timur ve aba ve kebe vesâire...".*[33] Trabzon'a bu yüzyılda İstanbul ve Rumeli'den gelen tüccar çoğunlukla tütün, tahıl, demir, kalay, hırdavat, aba ve kebe getirmişlerdir. Orta Avrupa menşeli hırdavat ve madeni eşya mamullerinin Balkan panayırlarından kolayca temin edilebilmesi Osmanlı Rumeli'sinin önemini artırmıştır. Doğu Karadeniz mamulü bakır, fındık ve keten bezi ise Varna ve Burgaz limanları vasıtasıyla Rumeli şehir ve kasabalarına ulaşmaktaydı. Bölge bakırı Rumeli ve çevresi için ne kadar önemliyse, Rumeli demiri de Anadolu için o denli önemliydi. Trabzon'a gelen müteşebbislerin terekelerinde yer alan tüfek, tüfek demiri ve fişeklikler, Rumeli'nin demir işçiliğinde önemli bir deneyime sahip olduğunun işaretleridir. Rumeli, Anadolu'da orta ve aşağı tabakanın ihtiyaç duyduğu kaba ve ucuz olan yünlü dokuma ihtiyacını karşılamakta iken, Anadolu ise Rumeli'nin kaba pamuklu ihtiyacını karşılamaktaydı. Bu bağlamda 1771 tarihli Samsun ve çevre iskeleleri gümrük defterine göre Vezirköprü, Amasya ve Tokat mamulü pamuklu dokumalar ile daha sınırlı kalmak üzere yapağı, sığır derisi, kösele, hayvanî yağlar, keçe ve deri Varna, Burgaz ve Kefe limanlarına aktarılmıştır.[34]

XVIII. yüzyılda gerek karadan gerekse denizden Trabzon'a ticaret amacıyla gelen tücca-

29 Durum İstanbul'da ikamet eden Avusturya Kapu Kethüdası tarafından Osmanlı Devleti'ne yazı ile bildirilmiştir. Devlet ise keşişin borcu ödemekten kaçındığını, keşişin ya borcunu ödemesi ya da İstanbul'a ihzar olunmasını Trabzon'daki idarecilere bildirmişti (Trabzon Şer'iyye Sicilleri (TŞS), 1871, s. 79, evâsıt-ı Ramazan 1122/3-12 Kasım 1710).

30 Turgay 1994: 46.

31 Aygün 2021a: 29.

32 Bu bağlantıyı sadece iktisadî ilişkiler çerçevesine alarak daraltmamak gerekir. Zira eskiden beri Trabzon'un İpek Yolu'nu Rumeli ve Tuna'ya, Akkerman'a bağlayan bir köprü olması Asyalıların Avrupa'ya göçlerini kolaylaştırıyordu. Nitekim fethin (1461) ardından Rumeli taraflarına Trabzonlu Hristiyanların sürgünleri söz konusudur. 1486 tarihli Tapu Tahrir Defterine göre 58 hane Hristiyan sipahi şehirden Rumeli'ye sürülmüştür. 1528-1529 tarihli Tapu Tahrir Defteri'ne göre ise Niğbolu Sancağı'nda, Lofça Kazası'nın mahalleleri arasında "mahalle-i Trabzonluyan" adında 9 haneden ibaret bir mahalle mevcuttur. Hakeza 1542 tarihli Kefe Sancağı tahrir kayıtlarında Kefe şehir merkezinde "Cemaat-ı Trabzoniyan" adında, Trabzon'dan yeni getirildikleri anlaşılan 64 haneden ibaret bir nüfusun varlığı kayıtlıdır (Bostan 2021: 142).

33 BOA. Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), 10223, s. 92, 8 Muharrem 1194 ve TŞS, 1935, s. 68b-69a.

34 Aygün 2016: 201, 291; II, s. 11, 21, 37.

rın sayıca en önemli kısmı Gürün ve çevresinden gelmiştir. Yüzyıl müddetince Trabzon'a gelen tüccarın %25,92'si Gürün ve çevresi, %23,45'i Erzurum ve çevresi, %9,87'si Şebinkarahisar ve çevresi, %3,7'si Acem ve %3,7'si ise Güneydoğu Anadolu ve çevresi menşeliydi. Aynı coğrafyalar ile ticaret yapan Trabzon menşeli tüccarın oranı ise toplamın %10'unu bulmamaktaydı. Zira Trabzon tüccarı, belirtildiği gibi, daha ziyade Avrupa ekonomisiyle bütünleşmeye başlayan İstanbul, Balkanlar, Tuna, Kırım ve Güney Karadeniz kıyılarındaki sahil yerleşimleriyle ilişki tesis etmiştir. Haliyle Trabzon'un Anadolu'daki yerleşimler ile olan ekonomik bağlantısı çoğunlukla Gürün, Erzurum ve Şebinkarahisar menşeli müteşebbis sayesinde temin edilmiştir. Gürün'ün Halep'ten gelip Diyarbakır'dan Sivas'a doğru devam eden tarihî ipek yolunun Anadolu'ya giren kısmının üzerinde bulunması, Gürünlü girişimcilerin önemli bir konum elde etmelerine imkân vermiştir. Orta Anadolu ve çevresinden Trabzon'a gelen tüccarlar, memleketlerine dönüşlerinde genelde keten bezi[35] ve bakır alarak dönmekteydiler. Girişimciler, Trabzon'dan satın aldıkları keteni, Adana ve çevresine yeniden satışa sunmadan önce Gürün'de temizleyip beyazlaştırmakta idiler.[36] Hülasa, Osmanlı arşiv kayıtlarına göre XVIII. yüzyılda Trabzon, bilinenin aksine Asya'dan gelen İpek Yolu'nun değil, bilhassa Orta Anadolu, Kafkaslar ve Balkanlardan gelen girişimcilerin faaliyette bulunduğu önemli bir pazar ve liman konumundadır. Bu pazar, bir üretim sahasının merkezi olmaktan çok, farklı coğrafyalara geçişe imkân veren liman olmasından ötürü önem taşımaktaydı.

Bu dönemde Trabzon ile Erzurum arasındaki taşımacılık, 1746'da sona eren Osmanlı-İran harpleri nedeniyle, esasında cepheye asker, hububat ve cephane nakliyesi üzerine gerçekleşmiştir.[37] Bu şartlar altında ve Acemli tüccarların aksine başta Erzurum olmak üzere Erzincan, Gümüşhane, Kürtün, Bayburt, İspir, Malazgirt ve Karslı tüccarların Trabzon'a sıkça uğradıkları arşiv kayıtlarıyla sabittir. Buraların tüccarı ile Trabzon tüccarı arasında cilalanmış deri olarak kabul edilen sahtiyan ticareti baskın konumdadır. Trabzon müteşebbisi genelde sahtiyanı Erzurum ve Erzincan'dan satın almakta, bazen kendileri Trabzon'da işlemekte bazen de Erzurum veya Erzincanlı tüccarlar adına bölge dışına satmak üzere nakletmekteydiler.[38]

4. ÇUKADAR OSMAN AĞA VE ORTAKLARI: BEŞ KEZ GÖRÜLEN BİR DAVANIN HİKÂYESİ

Erzurumlu Çukadar Osman Ağa[39] ve iştirakleri uluslararası ticaret ve taşımacılık sahasında ve bu dönemde aranır olan Alman madenî eşyaları üzerine faaliyet göstermişlerdir. Erzurumlu or-

35 Trabzon'dan Gürün'e götürülen keten bezleri buradan daha uzaklara pazarlanabilmekteydi. Antep'te İki Kapılı Han'da 1702'de ticaret yapan Gürünlü Abraham vefat ettiğinde, terekesinde yer alan mallar arasında 3 kuruş değerinde 28 zira Trabzon keteni ile 1200 kuruş değerinde ayrıca Trabzon keteni bulunmaktaydı (Bilgili 2017: 259).

36 Indjidjian, "Geography of the Four Parts of the Worlds", Venice 1806'dan naklen *http://www. distancelearning.am/remembrances/historyofgurun/gurunorgurin.htm* (10.04.2004).

37 Ayrıntısı için bkz. Çiçek 2017.

38 Ayrıntısı için bkz. Aygün 2016: I, 154-161.

39 Osman Ağa, ileride ayrıntıları verileceği üzere Lehistan'a gitmemiş, aksine ortaklarını göndermiştir. Trabzon'a ulaşan eşyanın Erzurum'a nakil anında da kervanda yoktur. Bu işi de ortakları yürütmüştür. Bu gibi işaretler, ilgili süreçte (1746-54) onun devlet adına aktif görevlerinin bulunduğuna işaret görülebilir. Muhtemel o, sermayesini işleten bir bürokrattır. Osmanlı Arşivi tarama kataloğunda aynı adda pek çok Çukadar Osman Ağa adı ile karşılaşılmış ise de 1770'e tarihli bir muhallefat defteri bulunan "Merhum Çukadar Osman Ağa" bize daha tanış gelmiştir (BOA. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TS.MA.d.) 10457).

takların sadece Lehistan'dan Trabzon iskelesine olan dönüş yolculukları hakkında bilgi sahibiyiz. Erzurum'dan Leh tarafına varılırken hangi hattın kullanıldığı bilinmese de alternatifli deniz ve kara yolları bulunmaktaydı. Müteşebbisler veya yolcular bu yüzyılda genelde Burgaz, Varna, Köstence, İsmail, İsakça, Tulçi, Kili ve Akkerman üzerinden Balkanlar ve daha kuzeydeki memleketler ile münasebet kurmakta idiler. Bu doğrultuda Köstence, Babadağ, Tulçi, İbrail, Kalas (Galatz/Galati)[40] ve Yaş yerleşimleri üzerinden ilkin Boğdan'a (kabaca günümüzdeki Romanya'nın doğusu ile Moldovya'ya) varılmakta; Liviv (Lviv) ve Krakov (Krakow) vasıtasıyla da Lehistan coğrafyasına girilmekteydi.[41] XVIII. yüzyıl ortalarında Hotin Kalesi, Leh coğrafyasına girmeden önceki son Osmanlı kalesidir / yerleşimidir.

Şüphesiz uzak mesafelere yapılan yolculuklar bazı riskleri barındırmaktaydı. Yolculukta hastalık, vefat, eşkıya tasallutu, alıcı ile satıcı veya ortaklar arasında anlaşmazlıklar yaşanabiliyordu. Bunlardan bir kısmının mahkemelere yansımış olması, bu gibi şahısların faaliyetleri hakkında daha ayrıntılı bilgi edinmeye imkân tanımaktadır. Konumuz da tamı tamına böyle bir yaşanmışlığın hikâyesidir.

Çukadar Osman Ağa[42] ve ortaklarından haberdar olmamıza imkân tanıyan arşiv belgesi bir Şer'iyye Sicili kaydıdır. 21 Şubat 1754 tarihli olan bu arşiv kaydı, bir iktisadî faaliyetin gerçekleşebilmesi için gerekli olan bileşenleri ortaya koymanın yanında ülkenin bu yıllardaki siyasî ve toplumsal yapısını görebilmek kabilinden de numuneler sunmaktadır. Devir, I. Mahmud (1730-1754) devridir. Bu dönemde 28 Eylül 1739'da Avusturya, 12 Aralık 1739'da Rusya ve 6 Ekim 1746'da ise İran ile barış yapılarak savaşlara son verildiğinden iç meselelerin halline dönülmüştür. İsyan ve eşkıyalık hareketlerinin bastırılmasında mesafe alınmış, Humbaracı Ocağı kurulmuş, Topçu Ocağı düzene sokulmuş, Saray masrafları kısılmış, matbaa yeniden açılmış, kâğıt imalathanesi kurulmuş ve pek çok yeni kütüphane tesis edilmiştir.[43] Devlet merkezinin bu şekilde kendine çekidüzen vermesi söz konusu ise de -Trabzon özelinde- taşrada aksi yönde gelişmeler yaşanmakta olup, ayan ve derebeylerin vilâyetlerdeki yükselişleri devam etmektedir. Zamanın Trabzon valisi ise biri 1732, diğeri 1742 ve sonuncusu da bu mahkeme kaydından yaklaşık bir yıl sonra (15 Şubat 1755) olmak üzere üç kez sadrazamlığa getirilen Osmanlı'nın kudretli devlet adamlarından Hekimoğlu Ali Paşa'dır (öl. 1758).[44] Ali Paşa birçok eyalette valilik görevlerinde bulunan, valilikleri esnasında kendine has taktikler tertip ederek asayişin temininde başarı kaydeden, bu bağlamda 10 Nisan 1751'de vali olarak Trabzon'a atanan ve hâliyle de bölgedeki ayan ve derebeyileri kısmen ikna yoluyla; nezre bağlayarak kısmen de ortadan kaldırarak sindirebilen biridir.[45] Başarıları nedeniyle olsa gerek,

40 Avusturya'dan, Kalas İskelesi vasıtasıyla gelen keresteye ülkemizde "kalas" denmiştir (Süt 2015: 1).

41 Rusya adına hareket eden tüccar, asker veya devlet adamlarının İstanbul'dan Rusya'ya varmak için takip ettikleri deniz ve kara yolları için bkz. Aygün 2016: II, 56-60.

42 "*Fi'l-asl mahmiyye-i Erzurum ehalisinden olub ber-vec-i müsaferet medine-i mezburede sâkin Çukadar Osman Ağa ibn (boşluk) nâm kimesne meclis-i ma'kud-ı mezburda işbu ashabü'l-vesika ehalî-yi Trabzon'dan* …" (TŞS, 1919, s. 82a, kayıt tarihi, 27 Rebiülâhir 1167/21.02.1754).

43 I. Mahmud dönemi hakkında bilgi veren kıymeti haiz son bir çalışma için bkz. *Gölgelenen Sultan, Unutulan Yıllar I. Mahmûd ve Dönemi (1730-1754)* 2020.

44 Aktepe 1998: 166-168.

45 Bu mahkeme ile tarafların yüzleştirilerek hakkın tecelli ettirilmesine son kez Hekimoğlu zamanında teşebbüs edilmesi, başlı başına Hekimoğlu'nun bölgedeki ayan ve derebeyilerin üzerine gitme ve onları sulh ile devlet sisteminde tutma anlayışının ve çabasının, cesaretinin, idarî çevrelerde sözünün geçiyor olmasının; kısacası yeteneklerinin bir yansımasıdır. Zira o 1722'de Adana ve Kilis dolaylarındaki asayişin tesisinde ve bazı Türkmen aşiretlerin itaat altına alınmasında, 1740'da Mısır'da Kölemenlerin çıkardıkları olayları yatıştırmada, Osmanlı-İran seferlerini fırsat bilerek başkaldıran

mansıbı Ağustos 1752'de tekrar kendisine ibka edilmiştir.[46] Hekimoğlu bu aşamadan sonra, halkın da desteğiyle, memleketin (Trabzon'un) imarına girişmiş; şehir içinde birçok hususi yol açtırmış, Trabzon-Erzurum kervan yolunu da ele alarak tesviyesini; onarılıp düzeltilmesini sağlamıştır.[47]

Çukadar Osman Ağa ve ortaklarının yaşadıkları sıkıntıları dile getiren 21 Şubat 1754 tarihli sicil kaydı bir mahkeme tutanağı olup, siyasî ve iktisadî yönü kadar Osmanlı mahkemesinde gerçekleşen duruşmaların seyrini görmek açısından da kıymet taşımaktadır. Trabzon Valisi (Hekimoğlu) Ali Paşa'nın ikamet buyurdukları beylik sarayında[48] yapılan ve Müftü-yi belde Hacı İsmail Efendi, müderrisler Mahmud Efendi, Mustafa Efendi, Hasan Efendi ve Hacı Mustafa Efendi, Hatib Mehmet Efendi, Trabzon Alaybeyi Süleyman Ağa, züemadan Gınayizâde Hüseyin Ağa, Mürteza Beyzâde Mürteza Ağa, serdengeçti ağalarından Osman Ağa, Ali Ağa, Rizelizâde Mehmet Ağa ve Alemdâr Mehmet Ağa, Trabzon Ağası Fahru'l-aʿyân Haseki İbrahim Ağa, Trabzon Cebecibaşısı Emin Ağa, Trabzon Topçubaşısı Ahmet Ağa, Hazinedâr Seyit Osman Efendi, Gümrükçü Mehmet Ağa, vilayet ayânından Musa Ağa'nın haricinde çarşı erbabından Attar Hacı Hüseyin, Saraçzade Hacı Mehmet Ağa ve Abdullah Ağa gibi vilâyetin askerî, idarî, hukukî resmî makam ve mevkilerde görev yapanlar ile yerel veya sivil temsilcilerin; kısacası şehirdeki nüfuz sahiplerinden önemli bir kısmının mahkemede hazır hâle getirildiği duruşmada Çukadar Osman Ağa Trabzon ahalisinden davacı olmuştur. Dava konusunu ilgili mahkeme kaydından takip edebilmekteyiz. Bu kaydın ilk kısımlarını iddia sahibi Osman Ağa'nın, geri kalan kısımlarını ise Trabzon ahalisi adına mahkemede bulunanların ifadeleri oluşturmaktadır.

Buna göre, öncelikle bir şirketin tesisi söz konusudur. Çukadar Osman Ağa 6000 kuruş, mahkemede hazır olmayan ve Erzurum'un Erzincankapısı ahalisinden olan Alioğlu Yusuf, Abdullahoğlu Molla Mehmet ve Mehmetoğlu Mustafa adındaki şahıslar da 4000 kuruş vererek 10.000 kuruş ile şirket kurulmuştur.[49] Bu şirketleşme akabinde Çukadar Osman Ağa'nın ortakları duruşma tarihinden "sekiz sene mukaddem Leh canibine gidüb"[50] üç sene ikamet ederek[51], kıymeti 10.000

levent eşkıyasının tedibinde, 1748'de Silistre ve dolaylarındaki eşkıyanın izalesinde, 1752-55 yıllarında Trabzon ve çevresindeki düzensizliğin giderilmesinde ve son olarak da Aydın'da güvenliğin sağlanmasında başarı göstermiştir (Aktepe 1998: 166-168).

46 Akbulut 2022: 417.

47 Bunlar arasında Ortahisar'ı Çiftehamam üzerinden Aşağıhisar'a bağlayan yolun genişletilmesi ile Değirmendere mevkini, Elkuse (Eleuse) denilen ve sahile kadar dayanan kayalık kırılarak sahilden bir yol açılıp şehre bağlanması da vardır (Şevket 2001: 79, 143-147).

48 Burası, Hekimoğlu Ali Paşa'nın ikinci sadrazamlığı görevi sırasında başı vurulan Trabzon Valisi Üçüncüzâde Ömer Paşa'nın yaptırdığı ve başının vurulmasına sebep gösterilen üç katlı Güzelsaray adındaki binadır. Ayrıntısı için bkz. Aygün 2009: 39-78.

49 Çukadar Osman Ağa bu ticarete tek başına kalkışabilecek sermayeye sahip olmuş da olabilirdi. Ancak deniz kazaları veya eşkıya baskınları vb. nedenlerle yaşanabilecek muhtemel kayıplara bir önlem olarak şirketleşmeye gitmek, riskleri paylaşmanın; riski dağıtarak sermayeyi korumanın en akılcı yoluydu. Zira sigortacılık veya modern bankacılık işlemleri henüz mevcut olmadığından müteşebbisi koruyacak sistemler mevcut değildi (Çizakça 1999: 113).

50 Bu duruşmanın tarihi 21 Şubat 1754'tür. İfadedeki "sekiz sene öncesi" ise 21 Şubat 1746'ya karşılıktır. Ancak bu kış vaktinde ne yola çıkarak Kop'u ve Zigana'yı aşmak ne de Leh taraflarına varmak olası değildir. Bu tarihlendirmeyi itibari bir ifade olarak kabul etmek gerekir. Bununla beraber, İran ile yapılan en son sıcak çatışmanın 1745 yılı mayıs ayında Revan'da gerçekleşmesi, 1746 yılı ocak ayında İran adına bir grubun barış müzakereleri için İstanbul'a gelmesi ve müzakerelerin yaz boyunca sürmesi söz konusudur. Nihai barışın 6 Ekim 1746 tarihli olduğu düşünülürse, savaşın sona erdiğini ve güvenli bir ortamın oluştuğunu gören Erzurumlu müteşebbislerin Leh taraflarına hareket etmelerinin en erken 1746 yılı bahar mevsimine ve bilhassa da Nisan-Mayıs aylarına tarihlendirilmesi münasip düşecektir.

51 "*Üç sene* şeriklerim merkumûn Leh'de meks": Erzurumlu müteşebbislerin Lehistan'da üç yıl kadar (1746-49) uzun sayılabilecek bir süre kalmalarını gerektirecek eğilimlerini de sorgulamak gerekir. Bu yıllarda Avrupa, Avusturya Veraset Savaşları (1740-1748) ile uğraşmakta olduğundan, Avrupa kamplaşmalar ve savaşlar ile meşguldür. Habsburg impar-

kuruş tutan billurdan ve şişeden evânî-yi sahan, leğen, irbik (ibrik), bardak, gülabdan, buhurdan (tütsülük), nargile vesâir evânîden (kap kacaktan)[52] satın almışlardı. Müteşebbislerimiz bu malları sandıklara koyarak sefine ile 1162 senesi evâyilinde (1749 yılı başlarında) selametle Trabzon iskelesine çıkmışlardı. Bu ifadelerden çıkarılacak ilk sonuçlardan biri Leh taraflarına gidenin Çukadar Osman Ağa değil, ortakları olduğudur. Devam edersek… Lehistan'dan dönen müteşebbislerimiz, Trabzon iskelesine çıkardıkları eşya ile dolu sandıkları gemiden alarak kara yoluyla sevke hazır hale getirmek amacıyla sandıkları deve yükü hâline koymuşlardı. Hatta ortaklardan Yusuf, bunlardan beş altı sandığı yükletip Erzurum'a götürmüştü. Sonrasında, "kusuriçün deve tedarikiyle gelindikde" ifadesinden anlaşıldığı üzere, ortaklar ilkin hep beraber Erzurum'a gitmişler ve ilk seferde malların tümünü Erzurum'a aktaracak yeterli sayıda hayvan bulunamadığından olsa gerek, geride kalan sandık yükleri için Erzurum'dan tekrar Trabzon'a gelmişlerdir.[53] Bu süreçte Erzurum'a aktarılamayıp geride kalan sandıkları Trabzon'da kim veya kimler nerede ve ne şekilde muhafaza etmiştir, bilemiyoruz… Ancak sandıkların geçici olarak gümrükte, gümrük depolarında[54] muhafaza edilmiş olması mümkündür. Mahkeme metnine tekrar dönersek… Erzurum'dan gelen müteşebbisler Trabzon'da kalan sandıkları nakletmek için deve tedarik etmek isterler, ancak deve bulamazlar. Zira Erzurumlu tüccarların şehre geldikleri bu vakit, Trabzon (eski) valisi Çeteci Abdullah Paşa'nın[55] -7 Kasım 1749'da Diyarbekir Eyaletine atanması hasebiyle- şehirden ayrılmasına rast geldiğinden[56], "Trabzon'dan azimetleri vakdine müsadefe itmekle" develer[57] Çeteci Abdullah Paşa'ya[58] (ve maiyetine) verilmişti. Bunun üzerine Çukadar Osman'ın ortakları, Erzurum'a aktaramadıkları sandıkları/malları Kâfir Meydanı'nda[59] Kürkçü Karabet Ermeni'nin menziline yerleştirerek Çeteci Abdullah Paşa ile beraber Erzurum'a gitmişlerdir; "yine şeriklerim vezir-i müşârun-ileyh hazretleriyle mâʿen Erzurum'a gelüb". Anlaşılan Yusuf ile birlikte diğer ortaklar da bu yolculuğa dâhildirler.[60] Erzurumlu müteşebbislerin, Diyarbekir'e; yeni görev yerine varmaya çalışan valinin maiyetiyle birlikte Erzurum'a hareket etmiş olmaları devrin ulaşım şartlarının olağan bir görünü-

atorunun 1740'daki ölümü ile ailenin erkek varisi kalmadığından vâris olma nitelikleri belirsiz olan Maria Theresa'nın idareyi devralmasının yanında Prusya Kralı II. Friedrich'in önemli bir ekonomik bölge olan Sliezya'yı ele geçirmesinden kaynaklanan düşmanlıklar, bir ucu İspanya'ya kadar uzanan çatışmalara yol açmıştı. Veraset Savaşlarının 18 Ekim 1748'de Aix-la-Chanelle Antlaşması ile son bulması (bkz. Roberts 2016: 372-375) müteşebbislerimizin mal tedarikine ve geri dönüşlerine zaman ve imkân sunmuş görünüyor. Nitekim onların, geri dönüş ve Trabzon iskelesine varmaları ancak 1749 yılı başlarında gerçekleşmiştir.

52 Âniye (Ar.): Kap anlamına gelen kelimenin çoğulu "evânî"dir: Yemek, çay, kahve takımları, kâse, testi, ibrik vb. kap kacak.

53 Gelenin veya gelenlerin kimliği belirtilmemektedir.

54 Trabzon'da "Gümrük Hanı" adında bir han ile yine bu hana karşılık geldiği düşünülen "Gümrük Odaları" veya "Gümrükçü İskelesi Odaları" adında bir mekân mevcuttur (Aygün 2021b: 251). Eşyaların bir müddet burada depolanmış olması düşünülebilir.

55 Abdullah Paşa, 29 Nisan 1748'de Trabzon'a atanmıştır. Trabzon'a gelir gelmez eşkıyalık hareketlerine son verdiği ifade edilse de (Goloğlu 2000: 79.) Arap aşiretlerini bastırdığı için çeteci unvanı alan Abdullah Paşa, bölgede aynı başarıyı gösteremediğinden olsa gerek 7 Kasım 1749'da Diyarbekir'e atanmıştır. Paşa'nın valilik dönemi eşkıyanın hükümranlıklarını en üst seviyeye taşıdıkları bir döneme karşılıktır. Bu kargaşalıkları def etmek halefi Vali İbrahim Paşa'ya kalmıştır.

56 Çeteci Abdullah Paşa'nın en erken Aralık ayı başlarında yola çıktığı tahmin edilebilir. Dolayısıyla ve zayıf bir ihtimal olmakla birlikte şehrin, valinin şehirden ayrılmış olduğu bir zamanda, yani en erken 1749 yılı aralık ayı sonlarında eşkıyaca basıldığı düşünülebilir.

57 Nakliyatta, az masraflı oldukları ve çok yük taşıdıkları için deve tercih edilmekteydi (*Tavernier Seyahatnamesi*, s. 143).

58 Çetecizâde Abdullah Paşa Çermiklidir. Abdullah Paşa 1740 yılından itibaren, sonuncusu 1759'da olmak üzere beş farklı zamanda Diyarbakır valiliğine atanmıştır. 7 Kasım 1749'daki atama, Diyarbekir'e üçüncü kez atanmasıdır (Yılmazçelik 2000: 233-287).

59 Günümüzde Trabzon şehir merkezindeki "Atapark" denilen saha.

60 Ancak bu ifade, Osman Ağa'nın kafilede olmadığı; Erzurum'da olduğu anlamı da taşımaktadır.

mü olup, akılcı bir "güvenlik" tedbirine karşılıktır. Zira eskilerde bir kervana katılmak en güvenli yolculuk biçimiydi.[61] Aksi durumda saatlerce sürecek yolculuk boyunca eşkıya saldırılarına maruz kalmak mümkün olacağından, hayatî tehlike bir yana muhafız tutmak gerekecek, hâliyle de ulaşım-nakliye maliyetleri artacaktı.[62]

Duruşmayı izlemeye devam edelim… Çukadar Osman Ağa'nın; "olvakitde Trabzon'da eşkıya zümresi zuhur eyledikde" ifadesiyle belirttiği gibi Trabzon'da o yıllarda eşkıya ortaya çıktığından Ermeni'nin evine konan evânî-yi mezkûr ile dolu sandıklar âsiler tarafından yağma edilmişti. Çukadar Osman'a göre ise bu sandıkları "ahali-yi Trabzon yağma vü gâret eylediler". Leh canibinden ithal edilen eşyanın 6000 kuruşu Çukadar Osman Ağa'ya ait olduğundan, hâliyle Osman Ağa bu miktarı, mallarının yağmalanmasından sorumlu tuttuğu Trabzon halkından talep etmekteydi. Trabzon'un ne kadar söz sahibi ileri geleni[63] varsa zabitler ve mübaşirler marifetiyle mahkemeye ihzar edilmelerinin sebebi de bu talepten kaynaklanmaktaydı. Çukadar Osman Ağa'nın talebi üzerine mahkeme, Trabzon'un ileri gelenlerine durumun iddia edildiği gibi olup olmadığını sormuştur. Ahali ise, fi'l-vâkıʿ ile başlayan cevaplarında olayın gelişimi hakkında Osman Ağa'nın anlatısını onaylamış olmalarının yanında Trabzon gümrükçüsünün ortaklardan 80 kuruş gümrük vergisi aldığını da "tevatüren istimâʿımız olmuşidi" diyerek ifade etmişlerdi. Ahalinin cevapları bunlarla sınırlı değildir. Nitekim ahali, savunmalarının geri kalan kısmına "lâkin" ifadesi ile başlayarak iddia sahibi Osman Ağa'nın ifadelerini açma; izah etme gereği duymuşlardır. Buna göre, Vali Çeteci Abdullah Paşa'nın Trabzon'dan azl ve Erzurum'a azimetlerinde Çukadar Osman Ağa'nın ortağı Yusuf'un eşyalardan bir miktarını Erzurum'a götürdüğünü, geri kalanını da Trabzon'da kefere evine koyduğunu, o yıllarda Trabzon'un mütesellim elinde olduğunu, "Vezir-i Mükerrem İbrahim Paşa Hazretleri Trabzon'a vusul ve nüzullerine değin" yani yeni vali İbrahim Paşa Trabzon'a ulaşana kadar geçen sürede "mabeyninde Trabzon'da kavga peyda" olduğunu ve neticede, "etraf-ı sancak kazalarından" rezil, yüzsüz ve bâğî zümresinden 3000 kadar bâğînin şehre girdiğini dile getirmişlerdir.

Bu baskın sırasında kale dışarısında olan ümmet-i Muhammed, nisvan, sıbyan ve re'âyâ vü berâyâ eşkıya baskısından dolayı mümkün mertebe mallarıyla birlikte kaleye sığınmışlardı. Kale kapıları da Trabzon kadısı ve cümlenin bilgisi dâhilinde eşkıyaya karşı set ve bent haline getirilmiş olduğundan, ahali kalede mahsur kalmıştı; "cümlemiz mahsur oldığımız halde". Ahalinin verdiği bilgilere göre şehri basan haşerat ve bâğîler bu esnada taşrada (kale dışında) olan evlerden (Müslü-

61 *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 143.

62 Bir kervanın ve aynı şekilde bir kervansarayın işleyişi hakkında en ayrıntılı gözlemlerde bulunanların başında Tavernier gelir. Zira o, Akdeniz'den Hint'e kadar olan seyahatlerini genelde karadan ve kervanlar ile beraber gerçekleştirmiştir. Onun 1631-1668 arasında Doğu'ya yaptığı altı seferde edindiği gözlemleri eşsizdir. Bir sonraki yüzyılın Tavernier'i ise şüphesiz Tournefort'tur. Bu seyyahların intibalarına göre kervan yollarındaki şartlar ise E. İstek tarafından değerlendirilmiştir: "Bir kervana dâhil olmak öncelikle kalabalık bir insan grubuyla hareket etmek anlamına gelmesinden dolayı daha korunaklıydı. Ayrıca kervanın büyüklüğüyle doğru orantılı olan muhafız birlikleri, eşkıyalara veya vahşi hayvanlara karşı korunaklı bir yolculuk yapma imkânı sunmaktaydı. Seyahat etmek için en güvenli yollardan biri de tesadüfi veya planlanmış olarak devlet erkânın bulunduğu bir kafileyle yola çıkmaktı. Bu şekilde bir yolculuk daha güvenli olmasının yanında yolcuya prestij de kazandırmaktaydı. Nitekim Troilo, İskenderun'dan Adana'ya kadar çektiği sıkıntıları İstanbul'a kadar çekmemek için, Adana'da karşılaştığı bir paşadan kendilerini de İstanbul'a kadar götürmelerini rica etmiş ve ricası karşılık bulmuştu. Aynı şekilde Tournefort, Erzurum Valisi olarak atanan Köprülü Numan Paşayla yolculuk yapmayı çok büyük bir fırsat olarak görmüştü. Paşayla yolculuk etmenin güvenli olduğunu başkaları da duymuş olmalı ki çevre illerden paşanın kervanına katılmak için birçok insanın da dâhil olduğuna şahit olmaktaydı. Seyyaha göre bu güvenin sebebi paşanın geçtiği yerlerde yakaladığı soyguncuların kellesini almasıydı." (İstek 2020: 2092).

63 "Vesair kâffe-i ahali-yı belde-i Trabzon ba-cemʿihim…".

man evlerinden), çarşıdan (sûkdan), reâyâ evlerinden ve kiliselerinden ber vech-i meşrûh 300-400 keselik[64] maldan daha fazla bir malı yağma etmişler, katl-i nüfus, hetk-i ırz ve bunun emsali zulümlerde bulunmuşlardı. Bu isyan ve tuğyan esnasında, Çukadar Osman ve ortaklarının Trabzon'da; Ermeni'nin evinde kalan mallarının (evani-yi billur ve şişeler) da eşkıya tarafından yağmalanmış olduğu dile getirilmiştir. Görüldüğü üzere ahalinin cevapları, sıra dışı bir hadise ile karşı karşıya olunduğunu "anlamak gerektiği" fikri üzerine kuruludur. Buraya bir virgül koyarak konu ile ilgili başka bir sorunu dile getirmek gerekmektedir. Şöyle ki, Çukadar Osman Ağa Lehistan'dan "bin yüz altmış iki senesi evâyilinde" yani "1749 yılı başlarında" Trabzon iskelesine varıldığını ifade ettiğine göre ve bu vaktin, denizin seyrisefayine müsaade etmeye başladığı Nisan-Mayıs dönemi olduğunu düşünürsek, bu durumda Erzurumlu müteşebbislerin Trabzon'da depoladıkları mallarını Çeteci Abdullah Paşa'nın Diyarbekir Eyaleti'ne atandığı 7 Kasım 1749'a kadar geçen yaklaşık 7 aylık uzun süreçte neden gelip almadıkları akla gelmektedir. Taşıma maliyetleri veya asayiş tehlikesi bu malın sevkini tehir etmiş olabilir mi ve bu kaygılardan mülhem -Çeteci Abdullah Paşa örneğinde- büyük bir kervanın oluşması mı beklenmiştir? İşin bu taraflarını bilemiyoruz.

Ahalinin mahkemedeki beyanları bunlarla sınırlı değildir. Bu baskın ve devam eden günlerde şehrin ne derecede büyük tehlikeler ile karşı karşıya kaldığını görmeye imkân veren başka ifadeler mevcuttur. Nitekim Trabzon müteselliminin, şehrin/kalenin eşkıya saldırısına maruz kaldığı vakitte yağmalanan eşyadan billur ve şişeden oluşan altı büyük sandıktan başka dolu olan iki büyük sandığı, "yed-i eşkıyadan" yani eşkıyadan ele geçirerek kadı bilgisi dâhilinde muhafaza etmiş olduğunu öğreniyoruz. Dahası Vali İbrahim Paşa Hazretleri Trabzon'a teşrif ettiklerinde -1750 yılı mayıs ayı başlarında- Çukadar Osman'ın ortağı Yusuf ortaya çıkıp paşanın divanına arzuhal sunarak hakkını aramış olduğundan eşkıyanın elinden kurtarılan bu altı sandık ve iki sepet evânî-yi mezkûresi devlet tarafından kendisine teslim edilmişti. Yusuf ise teslim aldığı bu eşyayı çarşıda, Yeni Han'da bir odaya yerleştirmişti. Ahalinin ifadelerine göre, o senenin (1163 senesi) Ramazan-ı Şerif'inde (Ağustos/Eylül 1750) sûk (çarşı) ve han-ı bazarda kuvvetli bir yangın; "kavî ihrak" çıktığından, tüccarın yani Yusuf'un hana depoladığı mallar dahi yanmıştı. Bir sürü felaketin ard arda müteşebbislerimize tesadüf etmesi…!

Duruşma sona ermek üzere olup son sözler sarf edilmektedir… Buna göre, Vali İbrahim Paşa'nın Trabzon'a teşrifleri esnasında[65] "paşanın huzur-ı âlîlerinde cem'an cümlemiz ile dört defa terâfuʿ (mahkeme) olunduğu" ifade edilmiştir. Keza duruşmadakiler, bu misillü davalarda Trabzon halkı âsilerin saldırıları esnasında kalede muhasara altında olduklarından tüccar eşyasının yağmalanmasından sorumlu tutulamayacağını, "*bi'l-cümle ahali mahsur-ı kal'a olduklarında yağma ve gâret olunan emvâl-i mechûleyi bir belde ahâlisinin mecmu'undan ferdin da'vâsı meşrû'a (yasal) olmadığı kütüb-ı fıkhiyyede (fıkıh kitablarında) mestûr (yazılı) oldığı ecilden"* fetvasıyla da destekleyerek -ki bu fetva muhtemel mahkemede hazır bulunan Trabzon Müftüsü Hacı İsmail Efendi'nin ağzından kayda alınmıştı- kendilerini savunmuşlardı. Dahası var; Trabzon ahalisi, iddia sahibi ve ortaklarına mürâfaʿa (mahkeme olunma) akabinde dört defʿadır muʿârazadan menʿ olunmuşlar iken yine mündefʿ (def edilmiş, kovulmuş) olmayup yine bu vech daʿva eder" diyerek defʿ ile karşılık vermişlerdi. Neticede Trabzon valisinin huzurlarında tarafların hazır bulunmasıyla gerçekleşen bu

64 400 kese: 200.000 kuruş veya 24.000.000 akçeye karşılıktır.

65 Paşa, ayrıntısı verileceği üzere, 1750 yılı Mayıs ayının 10'larında şehre varmıştır.

-beşinci- duruşmada mahkeme bir kez daha Çukadar Osman Ağa'nın talebini ret etmiştir; "bu vech muʿarazadan müddeʿî-yi mezburu menʿ".

Mahkeme kaydı bu sûretle sona eriyor. İlgili duruşma kaydı, Çukadar Osman Ağa'nın uğradığı ticarî kaybı telafi etmek maksatlı tertip edilen mahkemeye istinaden ortaya çıkmış olmakla beraber, aynı zamanda şehrin eşkıya tarafından basılması olayını anlatan en ayrıntılı arşiv kaydı olarak tarihe geçmiştir. Bu baskın hakkında, bir başka sicil kaydı daha mevcut olup sınırlı kalacak şekilde bilgi vermektedir. Buna göre, İç Kale'nin de düşmesinin an meselesi olduğu bu baskında eşkıyanın suyu dahi katʿ eylemişler iken kale dizdarının gayretleriyle istilanın engellendiği ifade edilmektedir.[66]

5. DEĞERLENDİRME

1754'te Trabzon Valisi Hekimoğlu Ali Paşa'nın beylik sarayında gerçekleşen ve konusu Erzurumlu müteşebbislerden Çukadar Osman Ağa olan duruşma tutanağının kapsamı bu şekildedir. Duruşmada tarafların sarf ettikleri ifadelerin, kanaatlerin bilginin nesnesine uygun olması gerektiği çerçevesinde doğruluk ölçütleri bağlamında tahlile tâbi tutulması lâzımdır. Konu bütünlüğünü sağlamak açısından ilkin bu "yangın mevzuunu" aradan çıkarmak isabetli olacaktır.

Osmanlı'da meskenlerin genelde ahşaptan inşa edilmesi sık sık yangınların çıkmasına yol açmakta ise de doğal bir afet olan yangınların siyasî amaçlara ulaşmada önemli bir faktör olan "kundaklama" teşebbüsü ile ilişkisi göz ardı edilemez.[67] Ve Trabzon özelinde, kısa bir zaman önce vukubulan eşkıyanın şehri basması olayı ile bir yangını aynı düzleme yerleştirerek bir arada değerlendirmek daha başka çağrışımlara gebedir. Bununla beraber, eşkıyanın şehri basmasından beş altı ay sonra; Ağustos/Eylül 1750'de çıkan bu yangının şehre; çarşıya verdiği tahribatı 1760'da Trabzon mahkemesine yansıyan bir davada yer alan bilgiler ile teyit edebilmek mümkündür. Buna göre, Trabzon çarşısında birer tarafı Bedesten duvarıyla bitişik olan iki dolap ile yine Trabzon çarşısında, Çıkrıkçılarbaşı'nda olan bir berber dükkânı İkizzâde Hacı Osman Ağa'nın tasarrufunda olup, dolapların mülkiyeti Hatuniye Vakfına aitti. Vakfa kira ödenerek işletilen bu akar ile Çıkrıkçılar karşısında olan ve mülkiyeti İkizzâde Osman'a ait olan fırının üzerine, yine Osman tarafından 1716'da

66 Buna göre Trabzon'un kaza ve nahiyelerinden firar üzere olan eşkıyanın Trabzon'un dış kalesine hücum ederek zapt ettikleri, ahalinin iç kaleye sığındığı, kale dizdarı ile el ele vererek iç kale kapılarının set haline getirildiği, kale içinde bulunan neferat ile kaledeki cebehane ve miri malın muhafazasına cidd ü cehd edildiği, isyancılar iç kaleye girmek ve zabtetmek amacıyla suyu dahi katʿ etmişler iken dizdarın gayretleriyle başarılı olamadıkları dile getirilmektedir. Bkz. Tosun 2018: 35. Kale dizdarını övmek, bu baskında eşkıyanın yanında değil de devletin yanında yer aldığını ve süreçte ahali ile olan uyumunu anlatmak, hakkında hilaf-ı vâkı tahrirat zuhur eder ise dikkate alınmamasını, azline engel olunarak dizdarın Vali İbrahim Paşa'nın valiliği sürecinde de görevine devam etmesini temin amacıyla kayda alınan bu ferman sureti, Trabzon'dan devlet merkezine gönderilen iki mahzar (doplu dilekçe) üzerine Vali İbrahim Paşa ve Dizdar Ali'ye hitaben gönderilmiş olup, 27 Nisan-7 Mayıs'da yazılmış ve 21 Mayıs 1750'de Trabzon'a ulaşmıştır (TŞS, 1918, s. 6b). İbrahim Paşa henüz görev yerine ulaşmamış, yoldadır. Dizdar Ali'nin bu kaygısı, valinin şehrin basılmasında sorumlu olanların peşine düşeceğini biliyor olmasındandır. Valinin görev mahalline "geliyor olması" dahi Trabzon'daki bürokratlar üzerinde ne derecede etki bırakmış ki, gayret ve hamiyetlerini devlet merkezine methetmek mecburiyetinde kalmışlardır.

67 20 Temmuz 1751'de Fatih Câmii yakınında, Büyük Karaman Çarşısı'daki bir ekmekçi fırınında çıkan yangın Yeniçeri kışlalarına da sirayet etmişti. 18 saat süren bu yangında birkaç bin ev, han, hane ve dükkân ile yeniçeri kışlalarından büyük bir kısmı yanmıştı. İstanbul'da yangın çıkması ile Yeniçeri Ağasının bu işte bir dahlinin olması veya ağanın uğursuz bir şahsiyet olarak telakki edilerek görevden alınması arasında bir ilişki kurulması ise âdettendi: "Yine Yangıncı Ağa geldi deyü" İzzî Tarihi, 2019: 771, 855.

inşa edilen câmi, oğul İkizzâde Hasan Ağa'nın 1760'daki ifadelerine göre, bütünüyle yanmıştı.[68] Çarşı mahallesindeki birçok mevkii etkisi altına aldığı görülen bu yangının ne zaman ve hangi koşullarda çıktığı belirtilmese de kuvvetle muhtemel bahis mevzuu olan 1750'deki malum yangındır. İstanbul'da gece gündüz birbiri ardı sıra meydana gelen yangınlar nasıl ki yeniçeri ağası ile sadrazamın azline, hatta Darüssaade Ağası Moralı Beşir Ağa'nın (1746-52) sorumlu görülüp katledilmesine yol açmışsa[69], Trabzon'da çıkan bu yangının da bir neticesi olmalıydı. Bu münasebetle 1163 yılı Ramazan ayında (Ağustos/Eylül 1750) çıkan yangın esnasında Trabzon'da valilik görevini yürütmekte olan Vezir Kürt İbrahim Paşa'nın, bu olaydan yaklaşık bir ay sonra görevden alınarak yerine 23 Eylül 1750'de başka bir valinin atanması durumu acaba sıradan bir tevcih olayı mıdır? Aşağıda bahsi geçeceği üzere, bölgedeki ayan ve derebeyilerin üzerine gitmede 1740-1755 döneminin en etkili iki valisinden biri olarak görebileceğimiz İbrahim Paşa'nın[70] görevi neden uzatılmamıştır? Hâliyle şehirde çıkan bu yangının, şehri kısa bir müddet önce basan eşkıya tarafından çıkarılmış olan bir kundaklama yangını; Vali İbrahim Paşa'nın bölgede asayişi sağlamış olmasına; başarılı bir valilik gerçekleştirmesine bir tepki/muhalefet hamlesi olma ihtimali göz ardı edilmemelidir. Hâliyle bu yangın, valinin azlinde önemli bir faktör olarak değerlendirmeyi beklemektedir.

Çukadar Osman Ağa örneğinde müteşebbislerin yaşadıkları bu türden mağduriyetler, ülke genelinde câri olan siyasî yapının bir neticesidir. Bu bağlamda, duruşmada geçen bazı ifadelerin hayat bulduğu siyasî ve iktisadî zemin anlaşılmadan bu duruşma metninin taşıdığı kapasiteyi lâyıkıyla çözümlemek ve metne hak ettiği manayı yüklemek mümkün değildir. Nitekim duruşma metninde geçen bazı ifadeler devrin idarî uygulamalarına göndermedir: "Vezir-i Mükerrem Çeteci Abdullah Paşa Hazretlerinin Trabzon'dan azimetleri (ayrılışları) vakdine müsadefe itmekle", "Oltarihde Trabzon mütesellim elinde idi ve (yeni atanan vali) Vezir-i Mükerrem İbrahim Paşa Hazretleri Trabzon'a vusul ve nüzullerine değin mabeyninde Trabzon'da kavga peyda". Bu cümleden olmak üzere Osmanlı Devleti'nde vali atamalarında takip edilen rejimin; çoğu kez valilerin görev yerlerinde bir yıl dahi kalmamalarına dayanan uygulamanın ülkeye verdiği zararı genel hatlarıyla da olsa

68 Ayrıntısı için bkz. Aygün 2021b: 219-255.

69 Doğal afetler halk üzerinde karamsarlık oluşturmakta olduğundan, kundaklama şüphesi öne çıkmakta ve bir kurtuluş vesilesi olarak Sadrazam değişikliklerine kadar iş varabilmekteydi. Nitekim yolsuzluklarıyla olduğu kadar çıkan yangınlarla da adı anılan Darüssaade Ağası Moralı Beşir Ağa'nın (1746-52) çukadarının Üsküdar Kadısı Numan Efendi'yi kamçılaması, kadının ise hakkını aramak için devleti devreye sokması, kadının bir türlü ikna edilememesi ve akabinde kadının Üsküdar'daki evinin, bu kamçılama olayından sadece birkaç gün sonra, yıkılması ve kadı ile kızının yıkıntılar altında kalarak hayatlarını kaybetmesi, bu hadisenin doğal bir gelişme değil de suikast olduğuna inanılması… Bu defa Gedikpaşa'da bir yangın çıkması, bu yangında Sadrazam'ın Süleymaniye yakınlarındaki sarayının da yanması, üst üste çıkan yangınlar nedeniyle Sadrazam'ın Yeniçeri Ağasına saldırması, derken hem Sadrazam hem de Yeniçeri Ağasının sorumlu tutularak görevden alınması gerçekleşir. Çıkan yangınlara kuşku ile bakılır ve bir kundak sohbeti halk arasında yayılır. Olay, Sadrazamla arası olmayan ve onu azletmek isteyen Moralı Beşir Ağa'ya da gelip dayanır. Bir görüşe göre Moralı Beşir Ağa, Yeniçeri Ağasını kışkırtarak bu yangınları çıkartmıştır. Diğer bir görüşe göre ise Beşir Ağa'dan rahatsız olan "kanun adamları" ki, kamçı davası akla gelmektedir, bu yangınların tetikleyicisidirler. Kundaklama merkezli bu rivayetlerin halk arasındaki huzursuzlukların bir yansıması olduğundan şüphe yoktur. Nihayetinde o yaz yangınlarda ihmali bulunan pek çok kişi tutuklanmış, şehirden sürülmüş, görevden alınmış ve bir kısmı da öldürülmüştü. Bunlardan biri de yangınlardan sorumlu görülen I. Mahmud'un gözde idarecilerinden Moralı Beşir Ağa'dır. Ayrıntısı için bkz. Aycibin 2020: 72-89. Bu dönemde çıkan İstanbul yangınları ve bu yangınların toplum tarafından algılanış; kabulleniş biçimleri hakkında ayrıca bkz. Karahasanoğlu 2021: 156-180.

70 Of'ta yaşayan Dergâh-ı Mualla Yeniçeri Serdengeçti Ağası Piriçavuşzâde Mustafa Ağa adındaki ihtiyarın 1737'de evinin basılarak öldürülmesi ve akabinde akrabalarının Rize'ye yerleşmek zorunda kalmaları olayında, sülalenin haklarını aramak için -İstanbul'dan emr-i şerif çıkartmalarına rağmen- mahallinde, Trabzon'da mahkeme görülmesinin ilki 13 sene sonra yani 1750'de İbrahim Paşa'nın valiliği zamanında diğeri de 1752'de; Hekimoğlu Ali Paşa'nın valiliği zamanında ancak gerçekleşmesi söz konusudur (Aygün 2021a: 109-111). İbrahim Paşa'nın eşkıya üzerine varması, yakalanan bazı bölükbaşı ile reislerin kesik başlarının İstanbul'a gönderilmesi için bkz. *a.g.e.*, s. 116-118.

değerlendirmek gerekmektedir. Bu değerlendirme yapılırken, aynı zamanda eşkıyanın Trabzon kalesine tam olarak hangi tarihte baskın düzenlemiş olduğu da tayin ve tespit edilecektir.

Çukadar Osman Ağa ve iştiraklerinin maruz kaldıkları sıkıntıların, talihsizliklerin öncelikle bölgedeki veya ülke genelindeki "güvenlik" probleminin ve taşra idaresinde sıklıkla başvurulan "mütesellim" uygulamasının sonuçlarından olduğu, konuya açıklık getirmek bağlamında belirtilmelidir. Valiler veya sancakbeylerinin savaşlara görevlendirilmiş olmalarının[71] yanında, yeni valinin görev yerine varıncaya kadar geçen sürede yerine başka bir kimsenin bakması ihtiyacı gibi nedenlerle eyalet veya sancak idarelerine *mütesellim* unvanlı şahıslar atanıyordu. Bilhassa 18. yüzyıla gelindiğinde mütesellim unvanlı şahısların, eski idarî teamüllerin aksine, merkezden değil de yerelden; yereldeki ağa ve beylerden seçilerek atanması yönetimin yerelleşmesini başlatırken, yereldeki diğer ağa ve beylerin; nüfuz sahiplerinin tepkisine, sancak idaresini ele geçirmek merkezli rekabete ve doğal olarak da sıcak çatışmalara yol açıyordu.[72] Çukadar Osman Ağa ve ortaklarının yaşamış oldukları sıkıntılar da bu uygulamanın bir neticesidir. Dahası, taşra yerleşimlerinde adaleti sağlamakla mükellef "ana unsur" olan "kadıların" maiyetinde çalışan ve kendileriyle aynı yetkilere sahip olan "naiblerin" de genelde yerliden seçilmesi uygulaması, taşra yerleşimlerinde ortaya çıkan kargaşanın daha da derinleşmesine hizmet ediyordu.[73] Özü itibariyle, devlet yapısındaki hantallık, başta "asayiş sorunu" olarak taşra yerleşimlerini esir almış durumdaydı.

Güvenlik problemi, bilhassa kırsalda kronikleşmiş hatta 18. yüzyıl başlarından beri vilayet idaresini tehdit eden boyutlara varmıştı. Bölgedeki yerel liderlerin, ağa ve beylerin eşkıya-varî biçimde kaza mahkemesini basıp kendi lehlerine hüküm çıkartmaya teşebbüs cesaretini göstermeleri 1702'den itibaren görülmeye başlanmış[74], yüzyılın ilk çeyreğinden beri ise gelenek hâlini almıştı. Bölgedeki eşkıyalık olaylarının genişlemesi karşısında devlet ilki 1707, ikincisi de 1719 olmak üzere teftiş ve tedip amacıyla eyalet dışından müfettiş görevlendirmek mecburiyetinde kalmıştır.[75] Bilhassa Lale Devri'ne[76] son veren ve Patrona Halil adıyla anılan 1730 İsyanı (28 Eylül 1730) ile

71 Gologlu, 17. ve 18. yüzyılda, Trabzon valilerinin genellikle Azak ve Anapa gibi kalelerde görevlendirilerek şehrin mütesellimler eline teslim edilmesinin Trabzon'un sahipsiz ve imarsız kalmasına neden olduğu üzerinde durmaktadır (Gologlu 2000: 68-84).

72 Savaşlar nedeniyle cepheye gerçekleştirilen görevlendirmelerin yanında 1600'lerin ilk çeyreğinden beri vali olmaları gerekirken kendilerine boş eyalet bulunamadığı için görev verilmeyen birçok bey ve paşaya -geçimlerini sağlama maksadıyla- bazı sancakların geliri *arpalık* olarak verilmeye başlanmıştır. Bunlar çoğu kez rütbeleriyle uyum göstermeyen bu görevlere gitmemişler; adamlarından birisini veya görev mahallinden bir yerel lideri kendilerine vekil olarak *mütesellim* unvanıyla atayarak sancağı -aslında gelirlerini demek icap eder- yönetmişlerdir. Dirlik sahipleri sıklıkla değişirken bu mütesellim unvanlı ağa ve beylerin genelde aynı kişiler veya aile/sülale üzerinde kalmaya devam etmesi sorunun derinleşmesinde belirleyicidir. Bu münasebetle Aksaray Sancağı'nın, mütesellim, ayan ve ulemanın elinde olduğu 1700'lü yıllar, her açıdan bir düzensizlik görüntüsü sunmaktadır. Bu dönemde, vergi suiistimalleri ve bununla alakalı olan eşkıyalık ve gasp hareketleri büyük bir sorundur (Aygün 2018a: 5-38).

73 Bu gibi naiplerin, kadı değişse de görevleri devam etmekteydi. Nitekim Seydişehir Kazası ahalileri 1743'te İstanbul'a, devlete vararak, "yerlüden naib olmak memnu' iken" İbrahim adındaki kimse yerliden (Seydişehir'den) olup, her gelen kadıya naip olarak ehl-i örf taifesiyle müttefik olup haksız yere akçelerini aldıklarını ve benzeri zulümlerde bulunduklarını şikâyet etmişlerdi (Aygün 2018a: 13). Benzer şekilde 1568'de devlete ulaşan bir şikâyete göre Aksaray Naibi Muslihiddin ile Koçhisar naibi yerli ahaliden oldukları için eşkıyayı korumaktaydılar. İddiaya göre onlar rüşvet alıp eşkıyayı salıvermişlerdi (Fidan 2017: 206-216).

74 Yeniçerilik iddiasında bulunan Bektaş'ın Sürmene kadısına, "sen benim muradım üzere niçin hükmeylemezsin" diyerek mahkemeyi basması ve kadının mallarını yağmalaması olayı hakkında bkz. Tosun 2018: 32.

75 Aygün 2021a: 101.

76 18. yüzyılın ilk yarısında Boğaziçi'nde yer alan veya inşaatları devam eden Sahilsarayların arsalarında ve sair mekânlarda yer alan lâlelikleri temaşa için Padişahın ve diğer devlet adamlarının (devlet ricalinin) seyre çıkmaları (daiye-i temaşa-yı lâlezâr), buralarda vakit geçirmeleri; III. Ahmed döneminin gözde simgelerinden olan lâle merakı ve yetiştiriciliği bir

1731 Mart ve Eylül aylarında da devam eden artçı isyanlar[77], eskilerinden daha da güçlü eşkıyalık hareketleri olarak bölgeye yansımış ve aynı yılda; 1730'da vilayet merkezi / Trabzon kalesi *ilk kez* kırsaldan gelen eşkıya zümresince basılıp yağmalanmıştı.[78] Akçaabat ayanından 64. cemaatin yeniçeri ağalarından Kazancıoğlu Hüseyin önderliğindeki 1000 kadar eşkıya karadan ve denizden şehrin ulaşımını sağlayan bütün yolları keserek 15 gün müddetle şehri muhasara etmiş, kale kapısını kırarak şehre girmiş, birçok haneyi yağmalayarak katliamlara sebep olmuştu. Derken vali göreve başlamış, Kazancıoğlu Hüseyin ise bir kısım avanesiyle Kırım tarafına firar etmişti. Ancak kısa bir süre zarfında Kazancıoğlu Akçaabat'a geri dönmüş, taraftarlarını toplamış ve tekrar eşkıyalığa başlayınca Trabzon valiliğine Abdurrahman Paşa atanarak huzurun sağlanmasına çalışılmıştı. Valinin atanmasıyla Kazancıoğlu soluğu tekrar Kırım tarafında almış olmakla beraber, memleketteki adamlarıyla haberleşip, bilhassa da kontrolü altına aldığı Hatuniye Vakfı Mütevellisi Mürteza Ağa vasıtasıyla bölge üzerinde baskı kurmaya, Hatuniye Vakfı köylerini/gelirlerini kontrol etmeye; kısacası her türden hukuksuzluğa devam etmiştir.[79] Bu kargaşa sürecinde olsa gerek, Trabzon'da müftü efendinin de evi basılmıştı. Akabinde devlet, suçluları bulmak ve cezalarını vermek için Trabzon Valisi Halil Paşa'yı görevlendirmişti. Suçlular bulunmuş ve cezalandırılmış; benzeri durumların tekrar etmemesi için şehir ahalisinden taahhüt alınmış; ahali nezre bağlanmıştı.[80] Bununla beraber 1722'den beri devam etmekte olan Osmanlı-İran savaşları nedeniyle, sefer giderleri için ek vergiler konması[81] başta olmak üzere devletin muhtelif taleplerinin oluşturduğu baskılar yanında taşradaki alt ve orta düzey gelir sahiplerinin yönetici elitin -etki ve yetkilerini elde etme merkezli- yaşam düzeylerine ulaşma arzularından neşet eden ekonomik ve sosyal saikler, şüphesiz isyan ve eşkıyalık hareketlerine ivme kazandırıyor, düzensizliği teşvik ediyordu.[82] Nitekim 1733'de bölgeden imdadiye vergisi tahsil edilememiş durumdaydı. Bölgedeki ihtilaller, 1733'te Osmanlı-İran savaşlarına asker ve mühimmat nakliyesini dahi engeller raddeye varmıştı[83]. Hâliyle "1730 İsyanı, 1733'e kadar geçen üç senede taşraya misliyle asayişsizlik olarak yansımıştır" tespitinde bulunmak mümkündür.[84]

Bu noktada, Erzurumlu müteşebbislerle alakalı olarak şehrin eşkıya zümresince ikinci kez basılması sürecine girmeden, bu baskına zemin hazırlayan siyasî yapıyı; şehrin valiler tarafından değil de mütesellimler tarafından idare edilmesi veya valilerin mansıplarına; görevlerine bir hayli geç varmalarına dayanan tevcih süreçlerini değerlendirelim.

---

hakikat olmakla beraber (*Tarih-i Raşid ve Zeyli*, 2013, s. 1797) bu yüzyıl kroniklerinde "Lale Devri" diye bir adlandırma yoktur. Adlandırma Ahmed Refik'ten (dt. 1881- öl. 1937) mirastır. O, "Lale Devri" adındaki kısa monografisini ilk kez 1913'te İkdam gazetesinde yayınlamıştır. Bu dönem, 1718-1730 yılları arasında sadrazamlık görevinde bulunan Damat İbrahim Paşa'nın idarecilik dönemine işaret eder ve modern tarihyazımsal bir kavramdır. Lale Devri adlandırmasının analizi için bkz. Karahasanoğlu 2008: 129-144. Son bir değerlendirme için bkz. Erimtan 2018: 11-30.

77 Patrona Halil ve diğer elebaşılar 25 Kasım 1730'da katledilerek ortadan kaldırılmış ve isyan bertaraf edilmişse de 1731'de 3000 veya 5000 kadar katılımla artçı isyanlar devam ettiğinden, Kadı Mustafa Efendi günlüğüne "bir sene oldu bu fitne ber-taraf olamıyor" notunu düşmüştür (Karahasanoğlu 2021: 115).

78 İsyancıların hedefleri ve bu hedeflere varmak için takip ettikleri baskı ve yağma metodu hakkında bkz. Karahasanoğlu 2015: 135-143.

79 Trabzon ileri gelenleri tarafından padişaha, devlet merkezine 1731'de gönderilen bir arzuhale göre yaşananların ayrıntısı hakkında bkz. Bostan 2021: 33.

80 TŞS, 1893, s. 133/1, kayıt tarihi 2 Safer 1044 (6 Ağustos 1731)'den naklen Açık 2017: 25-56.

81 Özcan 2003: 81-84.

82 Mütesellim Mürteza'nın öldürülmesi örneği ve bölgedeki diğer kargaşalık hareketleri için ayrıca bkz. Aygün 2005: 28-63, 2016: I, 19. İran seferlerinin Trabzon'a Erzurum ve çevresinden aynı zamanda ev göçü veya iskân meselesi olarak etki göstermesi hakkında bkz. Tosun 2021: 205-217.

83 Akbulut 2022: 415.

84 Benzer şekilde, Mısır'da birbirleriyle mücadele hâlinde olan siyasî-askerî niteliklere sahip Fakari hizbinin, rakibi Kasimi hizbini devre dışı bırakarak 25 yıl devam edecek olan yöneticilikleri yine 1730'da başlamıştır (2018: 31-64).

Çukadar Osman Ağa ile bağlantılı olan eşkıya baskınını da kapsayan son dört-beş yılda şehri idare edenleri tespit edebiliyoruz:[85] 1747'de Trabzon valisi Vezir (Küçük) Mustafa Paşa'dır. Yerine 29 Nisan 1748'de Çeteci Abdullah Paşa atanmıştır. Çeteci Abdullah Paşa, bu dönemde görev mahalline en erken ulaşan valilerden biri olmasıyla öne çıkmaktadır.[86] Şehre vardığı Nisan ayına kadar vilâyeti mütesellim unvanıyla Trabzon halkından Şatırzâde Hacı Ahmet Ağa idare etmiştir. Çeteci Abdullah Paşa 7 Kasım 1749'da Diyarbekir Eyaleti'ne atanmıştır. Abdullah Paşa'nın yerine, aynı tarihte Vezir Çelik Mehmet Paşa atanmakla beraber, bu atama uygulama alanı bulmamış ve Çelik Mehmet Paşa Rakka'ya atandığından, valilik görevi 11 Aralık 1749'dan (1 Muharrem 1163) itibaren Osman Paşa'nın damadı Vezir Mehmet Paşa'ya verilmiştir. Ancak iki ay sonra; 11 Şubat 1750'de (4 Rebiülevvel 1163) Trabzon valiliğine, eski görevi Maraş valiliği olan Vezir Kürt İbrahim Paşa atanmıştır.[87] Bir sonraki vali ise Vezir (Zaralı) Mehmet Paşa olup ataması 23 Eylül 1750 (21 Şevval 1163) tarihlidir.[88] 1751-55 yıllarında Trabzon Valisi Hekimoğlu Ali Paşa'dır. Atanma tarihi 10 Nisan 1751 olmakla beraber bir yılı aşkın süre görev mahalline varmamış; mansıbına varması, Sadrazam olabilme beklentisi nedeniyle, Haziran-Temmuz 1752'yi bulmuştur. Hekimoğlu 1754 yılı sonlarına kadar Trabzon'da kalmıştır.[89]

Görüldüğü üzere bir yıldan fazla görev yapan vali sayısı birkaçı geçmez. Çoğunun görev süresi ise bir yılı bile bulmaz. Resmiyette bir yıl görev yaptığı görülenlerin dahi göreve atanmalarından görev yerlerine varmalarının üç beş ayı bulması, resmî görev sürelerinin neredeyse üçte birinin yolda izde geçtiğini gösterir. Bu nedenle yeni atanan valilerin görev yerlerine ulaşmalarına kadar geçen sürede vilayet işlerini yürütmek için sık sık mütesellim görevlendirmelerine gidilmiştir. 1747 yılı başlarından 1750 yılı başlarına kadar geçen üç-dört yılda beş vali ile birkaç mütesellimin görev almış olması, eşkıyanın Trabzon şehrini/kalesini basmak için niçin bu dönemi tercih etmiş olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Zira eşkıya, arşiv kayıtlarında geçtiği üzere, şehre saldırmak veya bu gibi kargaşaya teşebbüs için *tevcihat vaktini* fırsat olarak görebilmekteydi.[90] İşin özü, nasıl ki padişahın ordunun başında sefere katılması,

85 1747'den evvel: 7 Kasım 1739-Kasım 1741 yılları arasında Trabzon Valisi Üçüncüzâde Ömer Paşa'dır. Kasım 1741'de Veli Paşa Trabzon'a vali olarak atanmıştır (Tosun 2020: 2969-2986). 30 Ocak 1742-23 Eylül 1742 tarihleri arasında Trabzon valisi Hacı Veli Paşa'dır. Veli Paşa'nın ayrılmasından sonra, Ekim ayı müddetince olmalı, şehri mütesellim unvanıyla Kethüda Mehmet Ağa idare etmiştir. Daha sonra Vezir (Silahtar) Mehmet Paşa Trabzon valisi olmuştur (Ekim/Kasım 1742). Görevine 11 ay kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Onun yerine Murathanzâde Ahmet, 17.09.1743 tarihinde Trabzon Eyalet Mütesellimi unvanıyla tayin edilmiştir (TŞS, 1907, s. 128b, 1910, 66b ve 1911, 6b). 1744-46 tarihleri arasında Silahtar Mehmet Paşa'nın tekrar valilik görevinde bulunduğu anlaşılmaktadır. İki yıl kadar valilik yaptığından bölgede imar işleriyle de ilgilenme fırsatı bulmuştur (İnbaşı 2006: 161-191).

86 Nitekim Trabzon Mütesellimi Hacı Ahmet Ağa'ya ve diğer yetkililere yazılan 29 Nisan 1749 tarihli bir buyrulduda, inşallah yakında Trabzon'a vusul ve duhulümüz mukarrer olmakla, diyerek dairesi için üç günlük zahire talebinde bulunmaktadır. Ayrıca, Erzurum-Trabzon kervan yolundan gelmekte olduğu anlaşılan Abdullah Paşa'yı karşılamak gayesiyle Trabzon idarecilerinin hazırlık yaptıkları, Abdullah Paşa'nın atlarını götürmek için şehir ileri gelenlerinden para toplandığı, 23 Nisan 1749 tarihli bir kayıtla sabittir. Valiliği sürecinde Abdullah Paşa, eşkıyaya nizam vermek için Giresun ve Canik taraflarına harekâtlarda bulunmuştur (TŞS, 1917, s. 20b-1, 9a-3, 14a-1, 25a-3'ten naklen Bayraktar 2020: 125).

87 İzzî Tarihi 2019: 554, 712, 737, 787.

88 Anlaşılacağı üzere valilerin göreve atanmaları genelde Ekim-Kasım döneminde gerçekleşmekteydi. İzzî Süleyman Efendi'nin tevcih ve ibka zamanı ile ilgili açıklaması ise şu şekildedir: "Beher sene şehr-i şevvalü'l-mükerrem hılâlinde (3 Eylül) gerek Dâru's-saltanat-ı aliyye'de ve gerek taşra Memâlik-i mahrûsede olan menâsıbın kimi müceddeden tevcih ve kimisi ibka olunmak ka'ide-i Devlet-i aliyye'den olmağla…" (İzzî Tarihi 2019: 787).

89 Akbulut 2022: 412.

90 Nitekim 1790'larda, Kuğuzâde Trabzon'a mütesellim olarak atandığı sıralarda vilâyet ser-eşkıyası, "tevcihat vakti yaklaştığından mevcut Trabzon mutasarrıfı (vali) azl olur mülahazasıyla" Gümüşhane Mukataası köyleri ile civarındaki köylere musallat olarak halka zulmetmekle; emval ve eşyayı gasp, menzilleri yakma, nüfusu katletme ve üzerlerine vergi salma vb. meşgul idi. (Aygün 2021a: 88).

o savaşta galip gelineceğinin garantisi olarak görülmekte[91] ise, Osmanlı devlet-millet örgütlenmesinde sancakbeyi ve beylerbeyi (vali) gibi üst düzey görevlilerin taşradaki varlıkları, kırsal alan başta olmak üzere şehir ve kasabalarda meskûn ahalinin emniyeti ve rahatı için bir "güvence" olarak telakki edilmekteydi. Buna mukabil, aynı kimselerin görev yerlerine gitmeyip, yerlerine başkalarının görevlendirilmesi ise, ahalinin her bakımdan mağdur olması anlamı taşıyabiliyordu. Bu bağlamda, yukarıda şehrin ilk baskın yemesi yani 1730 baskını ile alakalı olarak Trabzon ahalisinin 1731'de merkeze, İstanbul'a gönderdiği bir mahzardaki ifadeleri önemlidir. Özetle, *"...hâlâ valimiz* (Abdurrahman Paşa) *burada iken hareket* (vaziyet) böyle, maazallah valimiz burada olmasa ne şekil olacağını ancak hazret bilir…".[92] Bu ifadeler, yaşanan çaresizliği ve halkın devlete yaklaşımını ortaya koymakta olup, valinin görevi başında bulunmadığı zamanlarda oluşabilecek idarî zafiyetlere gönderme yapmaktadır. Neticede, Erzurumlu müteşebbislerin Lehistan'dan getirip Trabzon'a depoladıkları malların Erzurum'a sevkiyat vaktinin mevcut valinin görevden azli ve yenisinin de atanması sürecine; "tevcihat vaktine" karşılık gelmesi ve bu süreçte ise eyalet idaresinin mütesellim elinde bulunması yaşanan sıkıntıların esaslı sebeplerinden biridir.

Eyalet idaresinin sıklıkla mütesellim elinde kalmasıyla eş zamanlı olarak 1747-1750 yılları arasındaki üç yıl, aynı zamanda bölgedeki asayiş sorununun en üst noktaya vardığı bir zamana karşılıktır. 1747'de Giresun, Görele, Keşap ve Of kazalarında, arşiv belgesinin tabiriyle, "ihtilâller" çıktığından bu kazaların avarız ve nüzul vergileri 1749'da dahi toplanamamış durumdaydı.[93] Bu yıllarda devlet merkezinde vuku bulan isyan hareketleri[94] de dikkate alındığında taşranın içine düştüğü durum tahmin edilemez değildir. Hâliyle böyle bir ortamda Trabzon kalesinin eşkıya zümresince ikinci kez basılması olayı gerçekleşmiştir. Bu baskın Çukadar Osman Ağa ve ortaklarının Trabzon ahalisi ile davalık olmalarının sebebidir ve etkileri bölge haricini de kapsamasıyla ilkine göre çok daha ağır sonuçlar doğurmuştur.[95]

Erzurumlu müteşebbisler özelinde, Trabzon şehrinin tam olarak hangi tarihte eşkıya baskınına uğradığının tespiti gerekmektedir. Bu işlemin, "valilerin resmî görev sürelerinin neredeyse üçte birinin yolda izde geçmekte olduğu" düşüncesi ile birlikte değerlendirilmesi faydalı olacaktır. İlgili duruşma kaydında şehrin hangi tarihte veya en azından hangi ayda/aylarda eşkıya saldırısına maruz kaldığı hususu açık değildir. Sadece "Vali Çeteci Abdullah Paşa'nın Trabzon'dan azledilip maiyetiyle Erzurum'a doğru yola çıkması" ile "yeni vali İbrahim Paşa'nın görev mahalli Trabzon'a varmasından evvel şehrin mütesellim elinde olduğuna ve bu nedenle de Trabzon'da mabeyninde kavga peyda olduğuna" gönderme vardır. Bilhassa İbrahim Paşa'nın görev yerine varmasından evvel mütesellim elindeki vilayet idaresinde kavga ortaya çıkmasına atıf yapılması, baskın olayının İbrahim Paşa'nın şehre varmasından önceki bir vakitte gerçekleşmiş olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Her iki valinin azil ve yeniden atanma tarihleri bilindiğinden, baskın vaktini irdeleyerek yaklaşık bir zaman dilimini belirlemek mümkündür.

91 Karateke 2018: 162.

92 Tosun 2018: 32.

93 Aygün 2021a: 120.

94 İzzî Süleyman Efendi'ye göre, birkaç senedir süren seferlere bağlı olarak devletin çok vergi talep etmesinden dolayı Anadolu ve Rumeli'den işsiz güçsüz takımı İstanbul'a doluşmuş ve neticede çarşı pazarlarda uygunsuz hareketlerde bulunmaya başlamışlardı. 2 Temmuz 1748'de Bedesten yakınlarındaki Bitpazarı'nda alat-ı harp ile bazılarının "dükkânlarınızı kapayınız" diyerek isyana teşebbüs etmeleri Yeniçeri Ağası ve sair zabitanın gayretleriyle ancak bastırılabilmişti. Bu isyanda köyü ve kasabasını bırakıp gelen, İstanbul'a yerleşerek çarşı ve pazarlarda iş tutan Kürt eşkıyasının başı çektiği anlaşılmaktadır (İzzî Tarihi 2019: 570).

95 18. yüzyılda güvenlik/asayiş sorununun kırsalıyla birlikte bölgedeki ekonomik ve toplumsal yapıyı olumsuz etkileyen en önemli faktör olduğu, 2002'de tamamlanan doktora tezimizde belirtilmişti. Tezin basılı hâlinden bk. Aygün 2005: 28-63.

Bu çerçevede Çeteci Abdullah Paşa'nın Trabzon valiliği görevinden alınması 7 Kasım 1749'dadır.[96] Aynı tarihte yerine Vezir Çelik Mehmet Paşa atanmıştır.[97] Çelik Mehmet Paşa, 7 Kasım 1749'da Trabzon eyaletinin kendine tevcih ve inayet buyurulduğunu, Kütahya'dan hareketle Trabzon'a varmanın kararlaştırılmış olduğunu ve o tarafa varıncaya kadar mektupçusu Mehmet Efendi'nin memleketin hıfz ve hıraseti için mütesellim olarak atandığını Trabzon kadısına ve diğer iş erlerine hitaben kaleme aldığı 18 Kasım 1749 tarihli bir buyruldu ile bildirmekteydi. Bununla beraber Çelik Mehmet Paşa Trabzon'a gelmemiş ve Rakka'ya vali olarak atanmasını sağladığından, Trabzon valiliği 11 Aralık 1749'dan (1 Muharrem 1163) itibaren Osman Paşa'nın damadı Vezir Mehmet Paşa'ya verilmiştir.[98] Bu vali de görev yeri olan Trabzon'a uğramamıştır. Nitekim bahsi geçen 21-29 Aralık 1749 tarihli emr-i şerife göre, vali gelene kadar yerine, Trabzon ahalisinden Murathanzâde Ahmet'in mütesellim olarak atanmış olduğu devlet merkezinden Trabzon'a bildirilmiştir.[99] Trabzon'a henüz uğrayan bir vali bulunmamakla beraber, mütesellim olarak görevlendirilen Murathanzâde, İstanbul'dan gelen emr-i şerife göre, 1750 (1163) senesine mahsup olmak üzere 20 bin kuruş tutan imdad-ı hazariyye vergisinin Vali Mehmet Paşa'ya inayet ve ihsan buyurulduğunu, bir saat evvel kadı huzurunda tevzi ve taksim edilerek tahsil edilmesini 27 Ocak 1750 tarihli bir buyruldu ile Trabzon'daki yetki sahiplerine bildirmiştir. Bu teşebbüs ile valinin, kendi ve maiyeti için gerekli olan bazı masrafları yoluna koymak gayesiyle hareket ettiği intibaı uyanmaktadır. Nitekim iki hafta sonra Trabzon'a başka bir vali atanacaktır.

Nihayet, görevine gelip başlayacak olan bir vali bulunuyor ve Vezir Kürd İbrahim Paşa'nın 11 Şubat 1750'de (4 Rebiülevvel 1163) ataması yapılıyor. Çeteci Abdullah Paşa'nın 7 Kasım 1749'da görevinden azledilmesinden sonra Trabzon, resmiyette üç ay kadar valisiz kalmıştır.[100] Fakat vaziyet hiç de böyle değildir. Valilik görevine 11 Şubat 1750'de atanmakla beraber, İbrahim Paşa'nın görev yerine; Trabzon'a varması bir hayli zaman almıştır. Şöyle ki; eski görev yeri Maraş valiliği olduğundan kara yoluyla ve muhtemel Sivas-Şebinkarahisar yolu üzerinden Giresun'a çıktığı tahmin edilen İbrahim Paşa, Trabzon kadısına ve diğer ileri gelenlere yazdığı 19 Nisan 1750 tarihli bir buyruldu ile Giresun'da bulunduğunu haber veriyor, kendisi ve maiyeti için zahire talebinde bulunuyordu. Bu durumda valinin, ataması yapıldığı 11 Şubat'tan yaklaşık iki ay sonra; Nisan ayı başlarında Maraş'tan ayrılarak yeni görev yerine doğru hareket etmiş olduğu düşünülebilir. İbrahim Paşa, 21 Nisan 1750 tarihli buyruldu ile valilere mahsus kayığa ilaveten 15 tane daha kayığın hazırlanarak Giresun iskelesine gönderilmesini yetkililerden istiyordu. Paşa, anlaşılan Giresun ile Trabzon arasını deniz yolu ile katetmeyi planlamıştı. 23 Nisan 1750 tarihli bir başka buyruldu ile de valilere mahsus sarayın ve etbaının sâkin olacakları

96 İzzî Tarihi 2019: 554, 712, 737, 787.

97 Çelik Mehmet Paşa'nın Trabzon'un kendisine tevcih edildiğini ve bir an önce görev yerine varması gerektiğini bildiren ferman, hassa silahşörlerinden Osman ile tarafına gönderilmişti (TŞS, 1917, s. 29b-3'ten naklen Bayraktar 2020: 143).

98 İzzî Tarihi 2019: 554, 712, 737, 787. İstanbul'dan Trabzon'daki kadılara ve diğer iş erlerine gelen bir emr-i şerife göre ise eski görevi Sayda valiliği olan Vezir Mehmed Paşa'ya Trabzon'un tevcih edilme tarihi 4 Aralık 1749'dur (23 Zilhicce 1162).

99 Bu atama emrini havî emr-i şerif 12 Ocak 1750'de İstanbul'dan Trabzon'a ulaşmıştır. Vali de durumu 20 Ocak 1750 tarihli bir buyruldu ile Trabzon'a bildirmiştir (TŞS, 1917, s. 30b-3, 3b-1'den naklen Bayraktar 2020: 146).

100 İzzî Tarihi 2019: 554, 712, 737, 787. Bu arada, şehrin eşkıya saldırısına maruz kaldığı vakit bu üç aylık zaman dilimi olabilir mi? 7 Kasım 1749'da tayini çıkan Çeteci Abdullah Paşa'nın ağırlıklarını toplayıp hemen şehri terk etmesi olası görünmüyor. Nitekim Erzurumlu müteşebbislerin eşyalarını Erzurum'a nakletmek için Trabzon'da deve bulamamalarını, Abdullah Paşa'nın Trabzon'dan ayrılma vaktine tesadüf etmesine bağlamaları bilgisi dikkatlere alındığında, Paşa'nın büyük bir kervan oluşturabilecek bir ağırlığa sahip olduğu ve bu ağırlığın da ancak birkaç ay yapılacak bir hazırlık ile ikmal edilmesi mümkün görünüyor. Dolayısıyla eşkıyanın 1749 yılı Kasım ve Aralık aylarında şehri muhasara etmesi olası görünmüyor.

mahallerin hazır hâle getirilmesini buyuruyordu. 27 Nisan 1750 tarihli buyruldu ile ise şehre varıncaya kadar Muradhanzâde Ahmet Bey'in Trabzon'a ferman ile (yani İstanbul'dan) mütesellim olarak atandığını[101] bildiriyordu. Trabzon kadısı, mütesellimi ve diğer iş erlerine yazılan aynı tarihli bir başka buyruldu ile de valiler tarafına verilegelen üç günlük zahirenin yevmiye defteri gereğince şimdiden hazır hâle getirilmesini bildiriyordu. 2 Mayıs 1750 tarihli bir yazı ile Görele Kazası'na vardığını haber veriyordu. Trabzon mahkemesinde başkâtip olan Hasan Efendi'ye hitaben yazılan 5 Mayıs 1750 tarihli buyruldu ile de İstanbul'dan kadı gelene kadar kadılık görevine tayin edildiğini bildiriyordu.[102] 1917 numaralı şeriye sicili defterinde yer alan ve kronolojik olarak birbirlerini takip eden bu buyuruldular silsilesi bir anda bıçak gibi kesiliyor... Bu durum, Vali İbrahim Paşa'nın Mayıs ayının 10'larında Trabzon'a vardığına yorumlanabilir, yani atamanın yapıldığı 11 Şubat tarihinden yaklaşık 3 ay sonra.[103] Hâliyle Çeteci Abdullah Paşa'nın görevden alındığı 7 Kasım 1749 tarihinden Vali İbrahim Paşa'nın Trabzon'a gelip yerleştiği Mayıs ayı başlarına kadar vilâyetin yaklaşık beş ay vali olmadan, mütesellim elinde kaldığı söylenebilir. Dolayısıyla şehrin eşkıya tarafından basılması olayının Vali İbrahim Paşa'nın eski görev yeri Maraş'tan ayrılıp Trabzon'a hareket ettiği 1750 yılı Nisan ayı başından önceki bir vakitte ve bilhassa da Ocak-Şubat-Mart 1750 döneminde gerçekleştiği söylenebilir.

Mayıs ayı başlarında görev yeri Trabzon'a varan İbrahim Paşa tüm gayretini eşkıyanın teftişine hasretmiştir. Nitekim 22 Mayıs 1750 tarihli bir kayıtta Paşa'nın Trabzon'a varmasıyla eşkıyayı teftiş ve tefahhüs ettiği, cümle yetkililerin bilgisi dâhilinde hazırlanan eşkıya adlarının yer aldığı tuğralı bir defterin valiye teslim edildiği görülmektedir.[104] Bu tarihten sonra Paşa'nın enerjisini harcadığı eşkıya arasında Çolak Hasan'ın başı çekmesi[105], vilâyeti Çolak Hasan'ın önderliğindeki eşkıyanın bastığını düşündürmektedir. Vali İbrahim Paşa'nın gayretleri neticesinde bölgedeki kargaşalık hareketleri nispeten durgunlaşmış, 1747'den beri etraf kazalardan gelen eşkıyanın bilhassa şehir üzerinde kurmuş olduğu baskı bertaraf edilmiştir. Bu sebeple olsa gerek, 1754 senesine tarihli mahkeme kaydında da geçtiği üzere, Vali İbrahim Paşa zamanında Erzurumlu müteşebbislerle ilgili olan dava birkaç kez görüşülme imkânı dahi bulmuştu.

Neticede, Erzurumlu Çukadar Osman Ağa ve iştiraklerinin, Leh canibinden Erzurum'a dönerken nakliyatlarında Trabzon'u transit olarak kullandıkları 1747-1750 dönemi, kırsalıyla birlikte bölgedeki eşkıyalık hareketlerinin zirve yaptığı, eşkıya karşısında genelde çaresiz kalındığı bir dönem olmasıyla öne çıkmaktadır. Eşkıyanın bölgenin siyasî ve ekonomik organizasyonu üzerinde

101 Bu fermanın sureti TŞS, 1917, s. 44b-1'de mevcuttur. Evahir-i Rebiülâhir 1163 (29 Mart-7 Nisan 1750) tarihli olan bu fermanda geçen, "muma-ileyh bundan akdem birkaç defa eyalet-i mezbureye mütesellim olup evza ve etvarı cümlenin marziyesi (hoşa giden, beğenilen) olduğundan" denilerek övülmekteydi. Bk. Bayraktar 2020: 185. Ancak bu görevlendirme talebinin Trabzon'dan gelen arz ve mahzarla talep edilmesi neticesinde gerçekleşmiş olması işin aslını ortaya koymaktadır. İşin özü, Murathanzâde Ahmet Bey kendini mütesellim olarak atatmayı bilmiştir.

102 TŞS, 1917, s. 3a-1-4a-3'ten naklen Bayraktar 2020: 88.

103 Trabzon valiliğine 23 Eylül 1750'de (21 Şevval 1163) Vezir Zaralı Mehmet Paşa atanmış olduğuna göre İbrahim Paşa'nın Trabzon'daki resmi valilik görevi 7,5 ay, aktif valilik görevi ise 4 aydan biraz fazladır.

104 Defterde adı geçenler arasında Saraç Bayraktar, Genç Osman, Muradoğlu, Kalyoncuoğulları, Saka Süleyman, Saraç Süleyman, Sarı Süleyman, Ekşioğlu, Bankooğlu Bayrakdar, Küçükmehmedoğlu gibi daha önceleri pek çok eşkıyalık olayında başı çeken 37 kişi yer almaktaydı (TŞS, 1917, 2b-1'den naklen Bayraktar 2020: 255). Bu listedekiler çoğunlukla Çolak Hasan'ın adamlarıdır. Listede Çolak Hasan'ın yer almaması listeyi hazırlayanların bir taktiği olmalıdır. Zira bu tarihte Çolak Hasan sağdır.

105 İbrahim Paşa, kapı halkıyla beraber Kethüdasını, Trabzon'dan firar eden eşkıyanın yanına sığınmış olduğu Çolak Hasan'ın üzerine göndermişti. Muharebe yaşanmış ve eşkıya vakıf köyleri ile Gümüşhane maden köylerine dağılmıştı. Yakalanan bazı bölükbaşılar ile reislerin cezaları verilerek kesik başları İstanbul'a gönderilmişti. Bu haberi veren 1750 yılı Haziran-Temmuz'a tarihli arşiv kaydında Çolak Hasan'ın yakalandığına dair bir bilgi yoktur. Ayrıntısı için bk. Aygün 2021a: 116-118. Çolak Hasan, Hekimoğlu Ali Paşa zamanında ortadan kaldırılacaktır.

kurmuş olduğu tahakküm, atamaları yapılan valilerin görev yerlerine gelmemesi veya geç gelmeleri gerçeğiyle yani idarî zafiyetlerle de birleşince devlet sisteminin iyice tıkanması söz konusudur. Böyle bir siyasî iklime tesadüf etmesi hasebiyle Erzurumlu ortakların teşebbüsleri, iktisadî faaliyetlerin gerçekleşmesine hiç de uygun değildi.

Çukadar Osman Ağa ve ortaklarının Leh faaliyetinin iktisadî yönü üzerine de değerlendirmelerde bulunmak gerekir. Öncelikle, 18. yüzyılda yerel veya uluslararası ticarete iştirak eden müteşebbis içerisinde ticarî mal olarak en yüksek bedeldeki malın bu kayıt ile tarihe geçtiğini belirtmek gerekmektedir. Zira 18. yüzyılda gerek Trabzon menşeli ve gerekse diğer memleketlerden Trabzon'a gelerek ticaret yapan tüccar arasında 10.000 kuruş (1.200.000 akçe) kıymetinde mal taşıyan başka bir tüccar veya tüccar grubu tespit edilememiştir. Müteşebbisin, ithalata 10.000 kuruş yatırarak önemli bir meblağı gözden çıkarmasının arkasında, şüphesiz bilinçli bir tercihinin olduğu söylenebilir. Zira 18. yüzyılda, Osmanlı piyasasında İngiliz madenî eşyaları da pazar imkânı bulmakla beraber, ev eşyası ve hırdavat gibi madenî eşya sektöründe Alman mamulü eşyanın ağırlığı söz konusuydu. Bu doğrultuda Erzurum müteşebbisinin piyasayı; modayı bilerek hareket ettikleri söylenebilir. Yine bu yüzyılda Trabzon müteşebbisinin İslimye panayırı, Tuna, Baserabya ve Kırım iskeleleri ile Ankara ve Antep[106] şehirlerine kadar giderek ticaret yaptıkları tespit edilmekle beraber daha uzak mesafelere veyahut yabancı memleketlere giderek ticaret yaptıkları tespit edilememiştir. Bu suretle Erzurumlu Çukadar Osman Ağa ve ortaklarının Leh canibine varıp dönmeleri bu dönemde Müslüman tüccar arasında nadir görülen bir teşebbüs olmasıyla farklılık taşımaktadır. Dolayısıyla Osman Ağa ve ortaklarının Trabzon mahkemesine daha önce dört kez ve son başvurusuyla beraber de beş kez başvurdukları ve sürekli reddedilmelerine rağmen yine de haklarını aramaktan uzak durmamaları, Osman Ağa ve ortaklarının bu iktisadî teşebbüsten bir hayli zarar ettiklerini; mağdur duruma düştüklerini göstermektedir. Nitekim Trabzon'da 18. yüzyılda müteşebbislerce yoğun şekilde tercih edilen Yeni Han adındaki hanın yıllık kirasının 800, şehir içindeki bahçeli bir evin ortalama 200 ve Bedesten içerisindeki iki dolabın yıllık kirasının 231 kuruş olduğu göz önüne alınırsa Çukadar Osman Ağa'nın 6000 kuruşluk kaybının mahiyeti ve maliyeti anlaşılmış olur. Bu arada, Erzurumlu müteşebbislerin Erzurum'a geçerken Trabzon limanında ödemiş oldukları *"müruriyye"* adındaki transit verginin 10.000 kuruşluk mala karşılık 80 kuruş olması, yani %0,8 gibi düşük sayılabilecek bir orana denk gelmesi hususu gümrük tahsilindeki esnekliğe[107], gümrükçüler ile müteşebbisler arasında gümrük vergisinin ödenmesi hususunda müzakereler yaşandığına işaret etmektedir.[108]

106 Trabzonlu Abdullah oğlu Ahmet Beşe 1725'te ticaret amacıyla Ankara'da Çengel Hanı'nda bulunuyor iken vefat etmiştir. Yanında çuha ve keten bezi bulunmaktaydı. Trabzonlu Abdullah oğlu İsmail 1737'de Antep'te İki Kapılı Han'da keten bezi satışı dolayısıyla bulunmaktaydı. Antep tüccarından Osman oğlu Hüseyin'e 192,5 kıymetinde 304 arşın Trabzon keteni satmıştı. Rizeli Hacı Mustafa 1744'te Antep'te Nakib Hanı'nda kumaş satışı dolayısıyla bulunmaktayken vefat etmişti (Bilgili 2017: 178, 258).

107 Ayrıntısı için bkz. Aygün 2016: I, 406.

108 Nitekim 1632 yılında Şubat-Mart aylarında Tokat üzerinden Acem'e gitmekte olan Tavernier'in de içinde yer aldığı kervan Erzurum gümrüğünde yoklandığında Tavernier, "…diğer mallar için malın değerinin yüzde altısı ödeniyor. Eğer tüccarlar -hem gümrükçü hem de paşa ve yeniçeriler için- doksan eküyü gözden çıkarırlarsa, içleri altın ve değerli taşlarla dolu balyalarının asla açılmaması ayrıcalığını elde ediyorlar; ve bu tüccarlar kimi zaman deveciyle anlaşarak üç deve yükünü ikiye indirip daha az vergi ödüyorlar. (…) Kalabalık kervanların geçişi, daha ileride anlatacağım gibi, hem paşayı hem gümrükçüyü zengin eder ve tüccarlar ne tür kurnazlıklara başvururlarsa başvursunlar, onları aldatmak güçtür" diyerek gümrüklerdeki -maden ticaretinin yasak kapsamında olduğu gerçeğinden hareketle- vergi tahsilindeki esnekliğe / müzakereye işaret etmektedir (*Tavernier Seyahatnamesi*, s. 61).

SONUÇ YERİNE

İletişim ve ulaşım şartlarındaki imkânsızlıkların yanında, önü alınamayan eşkıyalık hareketlerinin iktisadî yaşamı önemli oranda engellediği bir dönemde Lehistan'a kadar gidip ticaret yapma cesaretini gösteren ve ülke dışına çıkarak ticaret yapma yönü ile de nadirattan olan bu faaliyetin maliyeti yüksek olmuştur. Çukadar Osman Ağa ve ortaklarının bu teşebbüsü diğer bir yönüyle, ev mefruşatı kültüründe bakırdan araç gereçlerin baskın olduğu bir zamanda Osmanlı insanını Saksonya ve Bohemya menşeli Alman madenî eşyasıyla; yeni teknoloji ürünleriyle tanıştırmak amacı da taşımaktaydı. Çukadar Osman Ağa ve ortakları Osmanlı-İran harplerinin 1746'da sona ermesini de fırsat bilerek Erzurum'dan yola koyulurlar. Yüzlerce kilometrelik kara ve deniz yolunu kat ederek Lehistan'a varırlar. Ancak Avrupa, Veraset Savaşları'nı yaşamaktadır. Bu nedenle olsa gerek mal tedarikinde güçlüklerle karşılaşıldığından üç yıl kadar Lehistan'da ikamet edilerek uygun ortam beklenir. Müteşebbislerimiz 1749 yılı başlarında yani Veraset Savaşları'nın sona erdiği bir zamanda memlekete dönüş yaparak Trabzon iskelesine varırlar. Zamanlama olarak bir valinin yer değiştirmesine, ikisinin atanmasına rağmen görev mahalline hiç gelmemesine ve nihayet dördüncüsünün -İbrahim Paşa'nın- ancak görev mahalli olan Trabzon'a varmasına şahitlik eden bu ticarî nakliyenin karşılaştığı güçlükler olmuştur. Lehistan'dan Trabzon'a sağ salim nakledilen ticarî eşyanın Trabzon'dan Erzurum'a nakledilmesi, maalesef bir türlü mümkün olmamıştır. Trabzon'da depolanan mallar eşkıya saldırısına uğramış, kurtarılabilenler de aynı sene içinde çıkan bir yangında zayi olmuştur. 1747-1750 dönemi bölgede eşkıyalık hareketlerinin yoğunlaştığı, vergilerin toplanamadığı, şehre vali dayanmadığı bir dönemdir. Çukadar Osman Ağa ve ortaklarının böyle bir zamanda yollarının Trabzon'a düşmesi belki de en büyük talihsizlikleriydi. Yirmi dört yılı bulan Osmanlı-İran harplerinin bölgede oluşturduğu kronik düzensizlik hâli henüz giderilememiş, kervan yolunda asayiş sağlanamamış, kısacası devlet aygıtı işlerlik kazanamamış durumdaydı. Erzurumlu ortakların bu teşebbüsleri Osmanlı Devleti'nde müteşebbisin ticaret ve taşımacılık yaparken karşı karşıya kaldığı mücadelelerin en esaslı görünümüdür. Sigorta ve bankacılık kültürünün bulunmadığı böyle bir dünyada uluslararası boyutta işlere girişmenin maliyeti ve riski yüksekti. Şüphesiz sermaye temin etmek bir dert, mal tedarik ederek nakletmek başka bir dert olarak siyasî ve ekonomik realiteyi belirlemekteydi.

KAYNAKÇA

Araştırma ve İncelemeler

Açık, T. 2017. "Fetihten 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Şehri'nin Mahalleleri" *History Studies* 9/5: 25-56.

Akbulut, Mehmet Y. 2022. *Hekimoğlu Ali Paşa*, Timaş Yayınları, İstanbul.

Aktepe, M. 1998. "Hekimoğlu Ali Paşa" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 17: 166-168.

Aycibin, Z. 2020. "Sultan I. Mahmud ve Dârüssaâde Ağası Moralı Beşîr Ağa" *Gölgelenen Sultan, Unutulan Yıllar I. Mahmûd ve Dönemi (1730-1754)* I, (ed.) H. Aynur, Dergâh Yayınları, İstanbul: 72-89.

Aygün, N. 2005. *Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Serander Yayınları, İstanbul.

Aygün, N. 2009. "XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Valisi: Üçüncüoğlu Ömer Paşa ve Muhallefa-

tı" *Karadeniz İncelemeleri* 7: 39-77.

Aygün, N. 2010. "Gümülcine Ayânı Tokadcıklı Süleyman 1761(?)-1804" *Belleten* 74/271: 706-767.

Aygün, N. 2016. *Karadeniz'den Osmanlı Ekonomisine Bakış* I-II, Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Ankara.

Aygün, N. 2018a. "Osmanlı'da Yönetimin Yerelleşmesi: Aksaray Ayanı Ateşoğlu Abdurrahman Ağa (1770-1860)" *III. Uluslararası Aksaray Sempozyumu (25-27 Ekim-Aksaray)*, Aksaray Üniversitesi Yayınları, Ankara: 5-38.

Aygün, N. 2018b. "Osmanlı Devleti Kırsalında İktisadî Örüntüler ve Trabzon'da Koyun (Sürü) Sahipleri (1722)" *Karadeniz İncelemeleri* 25: 11-68.

Aygün, N. 2021a. *Of Kazası'nda Dinî Yapılar ve Görevlileri*, Serander Yayınları, Ankara.

Aygün, N. 2021b. "Şehrin Ekonomik Düzeni" *Trabzon'da Fetih ve Şehir*, (ed.) T. Öztürk, Trabzon Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul: 219-255.

Aynur, H. (Ed.) 2020. *Gölgelenen Sultan, Unutulan Yıllar I. Mahmûd ve Dönemi (1730-1754)*, (haz. H. Aynur), I-II, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Bayraktar, A. 2020. *1917 Numaralı Trabzon Şer'iyye Sicilinin Değerlendirmesi ve Transkripsiyonu (H. 1161-1163/M. 1748-1750)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Bilgili, R. 2017. *Şer'iyye Sicillerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Ticaret: Ankara-Konya-Ayntab Örneği (1700-1750)*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Bostan, H. 2021. Trabzon Şehrine Yönelik İskân Uygulamaları ve Şehrin Nüfusu (Fetihten 20. Yüzyıla)" *Trabzon'da Fetih ve Şehir*, (ed.) T. Öztürk, Trabzon Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul: 139-171.

Braudel, F. 2015. *Kapitalizmin Kısa Tarihi*, (çev. İ. Yerguz, Say Yayınları, İstanbul.

Çiçek, G. 2017. *1899 Numaralı (H. 1146-1149 / M. 1733-1737) Trabzon Kadı Sicili'nin Çevrimyazısı ve Değerlendirilmesi*, Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Çizakça, M. 1999. *İş Ortaklıkları Tarihi*, (çev.) Ş. Layıkel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Davis, R. 1962. "English Foreign Trade, 1700-1774" *The Economic History Review* 15/2: 285-303.

Davis, R. 1986. *The Rise of the Atlantic Economies*, Cornell University Press, New York.

Ekinci, İ. 1998. *Tuna Komisyonu ve Tuna'da Ticaret (1856-1883),* Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Elibol, N. 1996. *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Emecen, Feridun M. 2020. *Karadeniz Kıyı Kentleri Tarihi*, Turkuvaz Kitap, İstanbul.

Erimtan, C. 2018. "Ahmed Refik'in Lâle Devri'ni Yazarken Kullandığı Kaynaklar ve 'Lâle Devri' Paradigması: Bir Teleolojik İma" *Doğu Batı* 85: 11-30.

Fidan, F. 2017. "16. Yüzyılın Sonlarında ve 17. Yüzyılın Başlarında Aksaray'ın Eşkıya Taşra Görevlileri" *II. Uluslararası Aksaray Sempozyumu (26-28 Ekim, Aksaray)*, Aksaray Üniversitesi Yayınları, Ankara: 206-216.

Genç, M. 2000a. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken, İstanbul.

Genç, M. 2000b. "İltizam" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 22: 154-158.

Genç, Mehmet ve Özvar, Erol 2021. *Osmanlı Ekonomisine Dair Konuşmalar-I*, Ötüken, İstanbul.

Goloğlu, M. 2000. *Trabzon Tarihi*, Serander Yayınları, Trabzon.

Hansen, E. D. 2001. *European Economic History*: From Mercantilism to Maastricht and Beyond, Copenhagen Business School Press, Copenhagen.

Hathaway, J. 2018. "18. Yüzyıl Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak" *Doğu Batı* 85: 31-64.

Inikori, Joseph E. 1989. "Slavery and the Revolution in Cotton Textile Production in England" *Social Science History* 13/4: 343-379.

İnalcık, H. 2002. "Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış" *Doğu Batı* 17: 28.

İnbaşı, M. 2006. "Trabzon/Batum Eyaleti Valileri (1755-1795)" *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 31: 161-191.

Indjidjian, F. Ghoukas "Geography of the Four Parts of the Worlds", Venice 1806'dan naklen http://www.distancelearning.am/remembrances/historyofgurun/gurunorgurin.htm (10.04.2004).

İstek, E. 2020. "Anadolu Kervan Yollarında Karşılaşılan Problemler ve Yol Güvenliği (17. yy.)" *Tarih Okulu Dergisi* 47: 2085-2116.

İzgi, Cevat 2008. "Mehmed Suûdî Efendi" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 28: 526-527.

İzzî Süleyman Efendi 2019. İzzî Tarihi (haz. Z. Yılmazer), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul.

Karahasanoğlu, S. 2008. "Osmanlı Tarih yazımında 'Lale Devri' Eleştirel Bir Değerlendirme" *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 7: 129-144.

Karahasanoğlu S. 2015. "1730 İsyanı" *Antikçağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, (ed.) Coskun Yılmaz, İsam, İstanbul: 135-143.

Karahasanoğlu, S. 2021. *Kadı ve Günlüğü*, (2. Baskı) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları,

İstanbul.

Karateke, Hakan T. 2018. "Der Huzur u Rahat-ı Hâkânî" *Osmanlı Dünyası* (ed.) C. Woodhead, Alfa Yayınları, İstanbul: 161-178.

Kıray, E. 1995. *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Köse, E. 2011. "XIX. Yüzyıl Başlarında İçel Limanı" *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu-III (7-8 Nisan 2011-Mersin),* (ed.) F. Demir, İstanbul: 139-162.

Köymen, Oya 2017. *Kapitalizm ve Köylülük*, Yordam Yayınları, İstanbul.

Köymen, Oya 2020. *Sermaye Birikirken Osmanlı, Türkiye, Dünya*, Yordam Kitap, İstanbul.

Küçükkalay, M. ve Elibol, N. 2004. "Osmanlı İmparatorluğu'na Avrupa'dan Karayolu İle Yapılan İhracatın Değerlendirilmesi: 1795-1804" *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/1: 151-176.

Lewis, B. 2000. *Müslümanların Avrupa'yı Keşfi*, (çev.) İ. Durdu, Ayışığı Kitapları, İstanbul.

Morgan, K. 2007. *Slavery and the British Empire*, Oxford University Press, New York.

Orman, S. 2010. *İktisat, Tarih ve Toplum*, Küre Yayınları, İstanbul.

Özcan, A. 2003. "Lâle Devri" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 27: 81-84.

Price, Jacop M. 1989. "What Did Merchants Do? Reflections on British Overseas Trade 1660-1790" *The Journal of Economic History* 49/2: 267-284.

Raşit Mehmet Efendi 2013. Tarih-i Raşid ve Zeyli, (haz.) Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer III, Klasik Yayınları, İstanbul 2013.

Roberts, J. M. 2016. *Avrupa Tarihi*, (çev.) F. Aytuna, İnkılâp Yayınları, İstanbul.

Süt, Hadis 2015. *19. Yüzyılda Kalas (Galati) İskelesi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Şevket, Şâkir 2001. *Trabzon Tarihi*, (haz.) İ. Hacıfettahoğlu, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon.

Tavernier, Jean Baptiste 2006. *Tavernier Seyahatnamesi* (haz.) Ali Berktay, (çev.) Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınları, İstanbul.

Tosun, M. 2018. *Trabzon'da Cemaatler Arası İlişkiler (1700-1770)*, Serander Yayınları, Trabzon.

Tosun, M. 2020. "Üçüncüzade Ömer Paşa'nın Kariyeri ve Ölümüne Ait Kayıtlar Hakkında Bazı Gözlemler" *History Studies* 12/6: 2969-2986.

Tosun, M. 2021. "Trabzon'da Sosyal Hayat" *Trabzon'da Fetih ve Şehir*, (ed.) T. Öztürk, Trabzon Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul: 205-217.

Yerasimos, Stefanos 2008. *Tournefort Seyahatnamesi*, (haz.) Ali Berktay, (çev.) Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008.

Turgay, A. Ü. 1994. "Trabzon" *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Yılmazçelik, İ. 2000. "Osmanlı Hâkimiyeti Sürecinde Diyarbakır Eyaleti Valileri 1516-1838" *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/1: 233-287.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, D.BŞM: Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi 7044.

BOA, MAD.d: Maliyeden Müdevver Defterler 10223.

BOA, TS.MA.d: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterler 10457.

Şer'iyye Sicilleri

TŞS: Trabzon Şer'iyye Sicili 1871.

TŞS: Trabzon Şer'iyye Sicili 1893.

TŞS: Trabzon Şer'iyye Sicili 1907.

TŞS: Trabzon Şer'iyye Sicili 1917.

TŞS: Trabzon Şer'iyye Sicili 1918.

TŞS: Trabzon Şer'iyye Sicili 1919.

TŞS: Trabzon Şer'iyye Sicili 1935.

26

18. YÜZYIL OSMANLI İLMİYE RİCALİNDEN BİR PORTRE: ŞEYHÜLİSLAM ARABZÂDE ATÂULLAH EFENDİ VE TEREKESİ

Ali Karahan[*]

GİRİŞ

Bu çalışmada, 18. yüzyılın son çeyreğinde I. Abdülhamid (1774-1789) devrinde Osmanlı ilmiye bürokrasisinin en üst makamı olan şeyhülislamlığa dek yükselen Arabzâde Atâullah Efendi'nin kariyeri ve vefatının ardından kayıt altına alınan terekesi üzerine bir değerlendirme yapılacaktır. Fakat zikredilen hususlar hakkındaki değerlendirmelere geçmeden evvel terekenin tanımı, defterlerinin diplomatik özellikleri ve muhtevasına kısaca değinmek konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Arapça kökenli olan *terike/tereke* kelimesinin sözlükteki karşılığı, *"vefat eden kimsenin bıraktığı şey"*dir.[1] Osmanlı dönemi evrâkında, *tereke*nin yerine aynı anlama gelen *muhallefât* ile *metrûkât* kelimeleri de kullanılmıştır.[2] Osmanlı hukuk sistemine göre, askerî sınıfa mensup kişilerin terekelerinin tespit ve taksimini kadıaskerler adına *"askerî kassamlar"*; reayanınkini vilâyet ve sancak kadıları adına *"beledî/şehrî kassamlar"* yaparlardı. İdarî bakımdan askerî kassamların Anadolu'da görevlendirilenleri Anadolu, Rumeli'dekiler de Rumeli kadıaskerlerine bağlılardı.[3] İstanbul'da askerî sınıfın tereke muameleleri *"Rumeli Kadıaskerliği Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi"*, reayanınki ise *"İstanbul Kısmet-i Belediyye Mahkemesi"* ve Bilâd-ı Selâse kadılıklarının kısmet mahkemeleri tarafından görülürdü. Askerî sınıfı oluşturan seyfiye, ilmiye ve kalemiye mensuplarının terekelerinin kayıt altına alınması zorunluydu. İlmiye mensupları askerî sınıfı oluşturan diğer iki gruba nispetle devlet nezdinde daha korunaklılardı. Nitekim ilmiye mensuplarının, bazı istisnaî vakalar dışında, katl ve malları müsadere edilmezdi. Ancak siyaseten katl edilmeleri, çocuksuz vefatları, varislerinin veya borçlu oldukları kişilerin talepleri vaki olduğunda padişahın emriyle tereke

* *Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, alikarahan46@gmail.com, Türkiye/Bilecik, ORCID: 0000-0002-9147-4599.*

1 Şemseddin Sâmi 1999: 399.

2 Özcan 2005: 406.

3 Öztürk 1995: 66-67.

kayıtları tutulurdu.[4] Reayanın terekelerinin tespit ve taksimi ise isteğe bağlıydı. Mahkeme, varislerden veya alacaklılardan birinin müracaatı yahut müdahale hakkının doğması üzerine reayanın terekelerini tespit ve taksim edebilirdi. Kişinin geride küçük çocuğunun kalması, varisinin bulunmaması ve mirîye borçlu şekilde vefatı mahkemeye doğrudan müdahale hakkı tanırdı.[5]

Tereke defterleri diplomatik açıdan ana hatlarıyla dört kısımdan meydana gelirdi. Birinci kısımda, kişinin kimliği, mesleği, unvanı, ikamet ve vefat ettiği yer bulunurdu, aynı zamanda varislerinin kimler olduğu da ifade edilirdi. İkinci kısımda, bilirkişi tarafından tespit olunan tahminî değerleriyle birlikte vefat eden kişinin menkul ve gayrimenkul mallarının dökümü verilirdi. Üçüncü kısımda, vefat eden kişinin defni için yapılan masraflar, terekenin kayıt ve taksim işlemleri için alınan harçlar, varsa eşine ödemesi gereken mehir ve diğer borçları belirtilirdi. Dördüncü kısımda ise, İslâm miras hukuku çerçevesinde varislerin terekeden alacağı hisseler ve bunun nakdî karşılıkları listelenirdi. Bunların dışında 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren tereke defterlerinin bazılarında en son kısma mirasın varisler arasında paylaşımı ve hisselerin tasarrufuna dair hususî bilgiler içeren açıklama bölümü eklenmeye başlandı. Bu bilgiler, H. 1240 (M. 1824-1825)'dan itibaren tereke defterlerinin çoğunluğunda yine miras taksim listesinden sonra yeni bir kısım olarak yer alacak ve varislerin birbirlerinin zimmetlerini onayladıkları *"ibrâ"* bölümünde verilmeye devam edilecekti.[6]

Tereke defterleri muhteva bakımından ise Osmanlı iktisadî yapısı, sosyal hayatı ve maddî kültürüne dair zengin bir içeriğe sahiptir. Bu defterlerdeki tereke kayıtlarından hareketle vefat eden kişinin kimliği, ailesi, kökeni, unvanı, meslek ve görevleri, mal varlığının miktarı ve dağılımı, menkul ve gayrimenkul mallarının nelerden ibaret olduğu, nakit para ve ziynet eşyaları, kitapları, borç ve kredi ilişkileri, köle ve cariyeleri, mehir ve nafakaları, para rayiçleri, mal ve eşya fiyatları gibi birçok konuda önemli verilere ulaşılabilmektedir.[7] Nitekim tereke defterlerinin muhtevasının arz ettiği önemi Ö. L. Barkan: "*Gerçekten bahis mevzû'u mîrâs taksîmi defterleri sayesinde mu'ayyen târîhî devirlerde ve bölgelerde muhtelif içtimâ'î zümreler arasında servetin dağılımı ve unsurları; maddî kültürün vasıf ve imkânları; hayât, konfor veya lüksün seviyesi; silâhların ve elbiselerin envâ'ı; her türlü i'mâlâthâneler ile zirâ'î işletmelerin teşkîlâtı, istihsâl vâsıta ve kapasiteleri; ticârî usûl ve münâsebetler, kredi şekilleri gibi mühim mevzû'ların aydınlatılması imkânı hâsıl olmaktadır.*" diyerek sarih bir şekilde vurgulamıştır.[8]

Terekenin tanımı, defterlerinin diplomatik özellikleri ve muhtevası hakkındaki bu kısa izahattan sonra şimdi Şeyhülislam Arabzâde Atâullah Efendi'nin kariyeri ve mal varlığının detaylarına geçebiliriz.

1. KARİYERİ

Atâullah Efendi, IV. Mehmed (1648-1689) devrinden Cumhuriyet'in kuruluşuna dek var-

4 Yurdakul 2018: 247-248.
5 Öztürk 1995: 74.
6 Bozkurt 2011: 43-49; Özcan 2005: 407; Öztürk 1995: 76-77.
7 Özcan 1995: 407.
8 Barkan 1966: 2.

lığını devam ettiren köklü bir İstanbul ulemâ ailesine[9] mensup olarak H. 20 Şevval 1132 (M. 25 Ağustos 1720)'de doğdu. Babası III. Ahmed (1703-1730) devrinde uzun süre padişah imamlığı, şehzadeler hocalığı ve Rumeli kazaskerliği görevlerinde bulunan Arabzâde Abdurrahman Efendi idi. Medrese tahsilini müteakip on sekiz yaşında müderrislik mesleğine adım atan Atâullah Efendi, daha sonra sırasıyla Ahi Çelebi, Üsküdar, Güzelhisar, Aydın, Gelibolu ve Tırnova'da on yedi sene kadar nâiplik yapmış ve H. 1176 (M. 1762-1763)'da Halep kadılığına tayin olunmuştu. Kısa bir mazûliyetin ardından Edirne kadılığı payesi verilmiş, H. Receb 1183 (M. Ekim/Kasım 1769)'te Şam, H. Muharrem 1188 (M. Mart/Nisan 1774)'de Mekke, H. 1193 (M. 1779-1780)'te İstanbul kadılıklarına getirilmiş ve H. 1195 (M. 1780-1781)'te Anadolu kazaskerliğine yükselmişti. Bundan sonra Rumeli kazaskerliği payesi almış ve akabinde bu makama fiilen atanmıştı. Nihayet I. Abdülhamid devrinde H. 14 Şaban 1199 (M. 22 Haziran 1785)'da İvaz Paşazâde İbrahim Beyefendi'nin yerine şeyhülislamlığa getirilmişti. Ancak yakalandığı hastalık nedeniyle bu makamda iki ay kadar kalabilmiş ve altmış yedi yaşında iken H. 16 Şevval 1199 (M. 22 Ağustos 1785)'da vefat etmişti. Cenazesi Beyazıt Sedefçiler (Çarşıkapı)'deki Sinan Paşa Medresesi'nin hazîresinde babasının yanına defnedilmişti. Ailesinden birçok kişinin mezar taşı bulunmakla birlikte onunki kaybolmuştur. Biyografisini veren kaynaklarda mütevazi, yumuşak huylu, insaflı ve devrin lisânına vâkıf olduğu belirtilen Atâullah Efendi'nin, herhangi bir telifâtı bilinmemektedir.[10] Atâullah Efendi'nin eşi Abîde Hanım; çocukları da Mehmed Arif Efendi, Abdullah Molla ve Saîde Hanım idi.[11] Çocuklarından Mehmed Arif Efendi, IV. Mustafa (1807-1808) döneminde 21 Temmuz 1808'de babası gibi şeyhülislamlık makamına atanmış, fakat oldukça buhranlı geçen yirmi beş günlük sürecin ardından görevinden azledilmişti.[12]

2. TEREKESİ

Şeyhülislam Atâullah Efendi'nin terekesi vefatının üzerinden kırk altı gün geçtikten sonra 7 Ekim 1785'te İstanbul Kısmet-i Askeriye Mahkemesi'nin 541 numaralı defterinin 36a-39a varaklarına kaydedilmişti. Tereke kaydından anlaşıldığına göre Kabasakal mahallesindeki hanesinde vefat eden Atâullah Efendi'nin varisleri, eşi Abîde Hanım, oğulları Mehmed Arif ve Abdullah Molla ile kızı Saîde Hanım idi. Tereke kaydı incelendiğinde Atâullah Efendi'nin menkul ve gayrimenkul mal varlığının tahminî yekûnu 229.069 kuruş olarak belirlenmişti. Bu meblağın 74.322,5 kuruşu kitapları, giysileri, ev eşyaları, gıda ürünleri ve sâir taşınabilir mallarından; 34.727,5 kuruşu çeşitli cinsteki nakdi, hayvanları ve Mustafa Efendi, Sarraf Mıgırdıç, Arslan adlı kişilerdeki alacakları ile Hazînedârbaşı Ağa'ya satılan kürklerin bedellerinden; 68.080 kuruşu yine Köprülü Vakfı ve Tevfik Efendi adlı bir kişideki alacaklarından ve 49.500 kuruşu Kabasakal mahallesindeki iki evi ile Laz Hanı'ndaki mülk hissesinden oluşmaktaydı. Başka bir ifadeyle, Atâullah Efendi'nin mal varlığının oransal açıdan %33'ünü kitaplar, giysiler, ağırlıklı olarak taşınabilir ev eşyaları ve hayvanlar; %44,3'ünü nakit ve alacakları; %21,6'sını da gayrimenkulleri meydana getirmekteydi.

9 Güldöşüren 2018: 28.

10 Müstakımzade 1978: 109; Mehmed Süreyya, 1996: 331; *İlmiyye Sâlnâmesi* 1998: 445; Ahmed Vâsıf Efendi, 1994: 284-285; Ahmed Cevdet Paşa 2018: 165-166; İpşirli 1991a: 331.

11 İstanbul Şeri'yye Sicilleri Arşivi (İŞSA), Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Sicilleri (KŞS), no. 541, v. 36a.

12 İpşirli 1991: 331.

Buna mukabil Atâullah Efendi'nin vefatının ardından eşine verilmesi gereken mehr-i müeccel ve bazı kişilere borçları da bulunmaktaydı. Eşi Abîde Hanım'a verilmesi gereken mehr-i müeccel 1.375 kuruştu. Diğer borçları ile mehr-i müeccelin yekûnu 56.670 kuruş tutmaktaydı. Borçlarının 22.500 kuruşu Sultan Bayezid Vakfı'na, 16.387,5 kuruşu Kılıç Ali Paşa Vakfı'na, 1.385 kuruşu Hafız İbrahim Efendi'ye, 80 kuruşu Kayıkçı Hafız es-Seyyid Mehmed ile Hamlacı (Kürekçi) Ali Beşe'ye, 67 kuruşu et masrafına, 8.463 kuruşu Sarraf Mıgırdıç'a, 2.741,5 kuruşu Duvarcı Ziver'e, 988 kuruşu Suyolcu Kosto'ya, 2.250 kuruşu Neccar Bagondi'ye, 440 kuruş Hırvat Marko'ya ve 60 kuruşu Terzi İspir'e idi. Devletin aldığı resm-i kısmet, dellâliye, kaydiye, harç ile teçhîz, tekfîn ve sâir giderlerle birlikte terekeden ihraç olunacak gider yekûnu 68.043 kuruştu. Bu meblağ oransal olarak terekenin toplam değerinin %29,7'sine karşılık gelmekteydi.

Yukarıda detayları verilen borçlar ve diğer masrafların çıkarılmasından sonra geriye 161.026 kuruş değerinde bir mal varlığı kalmaktaydı. Söz konusu meblağ İslam miras hukuku çerçevesinde varisler arasında paylaştırılmıştı. Buna göre, Atâullah Efendi'nin eşi Abîde Hanım 20.127,5 kuruş 30 para, kızı Saîde Hanım 28.179 kuruş 12 para, oğulları Mehmed Arif Efendi ile Abdullah Molla 56.359'ar kuruş 4'er para pay almışlardı. Terekenin varisler arasındaki taksim kısmının hemen altına bir de şerh düşülmüştü. Bu şerhte, terekeden Abîde Hanım'ın 10.453 kuruş tutarında eşya ve nakit aldığı, bunun 1.375 kuruşunun mehr-i müeccelden, 5.430 kuruş 30 parasının kendisinin 1/8 hissesinden, 3.647 kuruşunun ise oğlu Abdullah Molla'nın hissesinden mahsup olunacağı; kızı Saîde Hanım'ın terekeden 14.804,5 kuruş değerinde nakit ve eşya aldığı, bunun 7.603 kuruşunun kendisinin hissesinden, 4.137,5 kuruşunun kardeşi Abdullah Molla'nın payından ve geriye kalan 3.064 kuruşunun da diğer kardeşi Mehmed Arif Efendi tarafından karşılanacağı belirtilmiştir. Yine bu şerh kısmında, Abdullah Molla'nın hissesine düşen paydan 3.231,5 kuruşun kullanılmak üzere terekeden at, raht, kesme, kürk, şal ve çeşitli eşyaların alıkonulması için harcandığı; Abdullah Molla'nın 4.190 kuruş nakdinin ise bir sandıkta bedestende muhafaza edildiği zikredilmiştir. Ayrıca, 551 kuruşluk büyük oda döşemesi ile 400 kuruş değerindeki mücevher bir kutunun varisler arasındaki taksimâta dâhil edilmediği aktarılmıştır.[13]

3. TEREKESİNDEKİ TAŞINABİLİR EŞYALAR

a. Kitapları

Atâullah Efendi'nin terekesinde entelektüel düzeyi ve ilgi duyduğu konular hakkında fikir yürütülmesine imkân verecek eşyalarının başında hiç şüphesiz kitapları gelir. Bunlar incelendiğinde mesleğiyle mütenâsip dinî içerikli olanlarının ağırlıkta olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra tarih, tıp, musikî, biyografi, ahlak, dil bilgisine dair kitapları; çeşitli konulardaki mecmûaları, lügatları ve şiir divânları da bulunmaktadır. Altmış kalem hâlinde kaydedilen kitapları arasında en pahalı olanı Hâfız Yusuf hattıyla yazılan *Mushaf-ı Şerîf*'tir ve 48.960 (408 kuruş) akçedir. Kütüphanesindeki iki adet harita ile birlikte kitaplarının toplam değeri 286.250 (2.385,4 kuruş) akçeye ulaşmaktadır. Bu meblağ terekesinin toplam değerinin %1,04'üne tekabül etmektedir. Atâullah Efendi'nin kitap-

13 İŞSA, KŞS. no. 541, vr. 38b-39a.

ları muhtevasına göre sınıflandırıldığında[14] *Mushaf-ı şerîf, Delâilü'l-hayrât, Tefsîr-i Kādî Beyzâvî, Ashâb-ı Bedir, Sûre-i En'âm, Fetâvâ-yı Ankaravî, Fetâvâ-yı Hindiyye, Mecmû'a-i Ed'iye, Tefsîr-i Celâleyn, Dürer-Gurer, Sadrü'ş-şerî'a,*[15] *Mecmû'a-i resâ'il,*[16] *İbrahim el-Halebî,*[17] *Şevâhid-i Rubûbiye, Fetâvâ-yı Alî Efendi, Islâh-ı Îzâh, Câmi'ü'l-icâreteyn, Riyâzü'l-Kāsımîn, Muhtasar-ı Kudûrî, Tefsîr-i Kebîr, Tavzîh ve Telvîh, Şifâ'-ı Şerîf, Nukūl-ı Behce, Buhârî-i Şerîf, Mülteka'l-ebhur, Melce'-i Kudât, Menâzil-i Hacc, Ferâ'iz mecmû'ası, Esrâr-ı Arabiyye*'nin[18] din; *Mısır Tarihi, Subhî Tarihi, Mir'ât-ı Kâ'inât*'ın tarih; *Esbâb-ı alâmât-ı fi't-tıb, Akrabâdîn*'in tıp; *Mecmû'a-i mûsikî*'nin müzik; *Şakāîk-i Nu'mâniyye*'nin biyografi; *Merzübânnâme*'nin ahlak; *Ta'bîrnâme-i Kadirî Efendi,*[19] *Sarf Cümlesi, Mevâridü'l-kelim,*[20] *Ecrûmiyye, Şâtıbî ma'a Cezerî, Mevâridü'l-Besâir*'in dil bilgisi; *Lügat-ı Es'ad Efendi, Aksa'l-edeb, Lügat-ı Fârisiyye*'nin sözlük; *Divân-ı Vehbî, Divân-ı Nedîm, Divân-ı Şevket, Divân-ı Hâfız, Cönk, Mecmû'a-i Eş'âr-ı Arabiyye, Mecmû'a-i Eş'âr* ve *Münferice*'nin de şiirle ilgili olduğu belirtilebilir.

b. Giysileri ve Kumaşları

Terekesi incelendiğinde Atâullah Efendi'nin bir şeyhülislama yaraşır şekilde zengin gardırobunun bulunduğu ve muhtemelen kendisi ile aile üyelerine başta giysi olmak üzere çeşitli tekstil ürünlerinin imâli için önemli miktarda kumaşının yer aldığı görülmektedir. Giysilerini yukarıdan aşağıya doğru başa takılanlar ve bağlananlar; üst içe ve dışa giyilenler; bele bağlananlar; alt içe ve dışa giyilenler; ayağa giyilenler şeklinde kategorize etmek mümkündür. Ana hatlarıyla giysilerinden başa takılanlar ve bağlananların, örf,[21] kavuk, destar,[22] tülbent, çevre,[23] yemeni, fes, takke; üst içe ve dışa giyilenlerin, gömlek, içlik, entari, çarşal, sof, kaftan, ihram, cüppe, ferace, biniş,[24] kürk, kaput, yağmurluk; bele bağlananların, uçkur, kuşak, futa,[25] peştamal; alt içe ve dışa giyilenlerin, don, çakşır,[26] şalvar; ayağa giyilenlerin de, çorap, papuç, yemeni, çizme olduğu belirtilebilir. Kumaşlarının ise çuha, sof, şal, şâlî, sevayî, sandal, gezi, çitârî, germsûd, çeşm-i bülbül, atlas, ustûfe, diba gibi yün, pamuk ve ipek kullanılarak dokunmuş türlerinin olduğu görülmektedir. Bu kumaşlar beyaz, kırmızı, lacivert, siyah, yeşil, güvez, sarı, turuncu, neftî, cevizî, fıstıkî, nohudî ve sâir

14 Terekede mükerrer olarak kaydedilen kitaplar metinde bir defa zikredilmiştir.

15 Burhanüşşerîa el-Mahbûbî'nin (12-14. yüzyıl) Hanefî fıkhı hakkında temel eserlerden biri olarak kabul gören *Vikâyetü'r-Rivâye*'sinin torunu Sadrüşşerîa es-Sânî el-Mahbûbî'nin (ö. 1346) şerh ederek meydana getirdiği *Şerhu'l-Vikâye*'nin sık kullanılan adıdır (Özen 2008: 429; Bedir 2013: 106-108).

16 Tahminen bu kategoriye alınmıştır.

17 İbrahim bin Muhammed Halebî (ö. 1549), Osmanlı âlimi ve fakihidir. Muhtemelen bu adla kastedilen eseri Sedîdüddin el-Kaşgarî'nin (ö. 1305) namaza dair *Münyetü'l-Musallî*'ne yaptığı şerhlerden *Gunyetü'l-mütemellî fî şerhi Münyeti'l-musallî ve gunyeti'l-mübtedî* ile *Muhtasaru Gunyetü'l-mütemellî*'den birisidir. Medreselerde ders kitabı olarak okutulan bu şerhlerden ilki *Halebî Kebîr,* diğeri de *Halebî Sagîr* diye bilinmektedir (Kayapınar 2006: 32-33).

18 Tahminî olarak bu kategoride değerlendirilmiştir.

19 Tahminen bu kategoriye eklenmiştir.

20 Bu kategoriye tahminen alınmıştır.

21 Şeyhülislamların, kadıaskerlerin, yüksek mevkili ve pâyeli ulemânın giydiği, üzerine burma tülbent sarılan bir kavuktur (Ayverdi 2010: 966).

22 Kavuk, külah ve fesin etrafına sarılan sarıktır (Koçu 1969: 87).

23 Kenarları kıvrılmış, oya veya işleme nakışlarla süslenmiş yağlık, mendildir (Savaş 1993: 285).

24 Ulemânın ve yüksek rütbeli devlet erkânının giydikleri geniş cüppedir (Pakalın 1983: 235).

25 Vücudun belden aşağı kısmını kapatacak şekilde kuşanılan ve genellikle ipekten dokunulan önlüktür (Ayverdi 2010: 394).

26 Erkeklerin iç donunun üzerine giydikleri ve diz kapağının altından itibaren daralıp bacağı saran pantolona benzer bir kıyafettir (Koçu 1969: 59).

renklere sahiplerdir ve çoğunluğunun üzerinde çiçek figürü bulunmaktadır. Kumaşlardan bazıları Hindistan, Halep, Şam, Acem ve Mağrip kökenlidir.

Atâullah Efendi'nin resmî merasimlerde kafasına taktığı 2 adet örfü vardı. Kullanılmadığında muhafaza edildiği kutuları ile birlikte örflerinin fiyatı 1.900 akçe (15,8 kuruş) idi. Dışarı çıkmak istediğinde başlık olarak 31 kavuğundan birini tercih edebilirdi. Örf ve kavuklarının üzerine sarabileceği *alâ, cedîd, hilalî bendî, süt bendî*, *suret bendî, tenrû* gibi farklı cinslerde toplam 35 destara sahipti. Ancak destarlarından 2'si mu'alleldi, yani kusurluydu. Bunların yanında 7 kayıkçı fesi, 3 Mekkî takke ile tülbent, çevre, yemeniler de terekesinde yer almaktaydı. Tülbent, çevre ve yemenilerden bazıları muhtemelen eşi ile kızına aitti. Vücudunun belden yukarısına içten dışa doğru giyebileceği 42 gömlek, 2 içlik, 14 entari ve kaftan, 16 çarşal, 12 sof, 10 ihram, 5 cüppe, 1 ferace, 3 biniş ve samur, vaşak, karsak, kakum, tavşan, sincap gibi hayvanların postundan mamûl 24 kürkü bulunmaktaydı. Bundan başka, herhangi bir kumaşa kaplanmamış 7 kakum tulumu, 9 samur postu parçası ve miktarı belirtilmeyen samur postu hurdası da terekesinde kayıtlıydı. Kürklerinden 19'u dışarıda resmî vazifelerini icra ederken, 5'i yatarken kullanılanlardandı. Bunlardan en pahalısı 420.000 akçe (3.500 kuruş) değerindeki harânî[27] kumaşa kaplı bölüklü samur postundan yapılan sırt kürküydü. Yağışlı günlerde 1 kaput ile 2 yağmurluğunu üzerine alabilirdi. Beline bağlayabileceği 40 kadar uçkuru, 5 kuşağı ve 1 kuşak zinciri vardı. Kuşaklarının elmaslı olanlarından bir çifti 612.000 akçe (5.100 kuruş) gibi yüksek bir fiyata sahipti. Hamam ve evinde banyo yaparken 7 futa ile 6 peştemalinden birini kuşanabilirdi. Vücudunun belden aşağısına içten dışa doğru 39 don, 10 kadar çakşır ve şalvarlarını giyebilirdi. Ayağına da 4 kadar çorap, 2 mest, 2 papuç, 3 yemeni ve 4 çizmesinden birini giymesi mümkündü. Kumaşları ve giysilerinin değeri takriben 3.030.171 akçe (25.251,4 kuruş) idi. Bu meblağ terekesinin toplam değerinin %11'ine karşılık gelmekteydi.

c. Ev Eşyaları

Atâullah Efendi'nin terekesinde kalem bazında en fazla kısmı ev eşyaları oluşturmaktadır. Ev eşyalarını, zemin sergileri, oda mefrûşâtı, yatak takımları, ısıtma aydınlatma aletleri ve malzemeleri, mutfak araç gereçleri; meşrubat takımları, temizlik alet ve malzemeleri şeklinde alt gruplara ayırmak mümkündür. Sergiler arasında adet itibarıyla en fazla olanı seccadedir. Terekede toplam 42 adet seccade kayıtlıdır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı evlerinde zemin yaygısı olarak halılar yaygınlaşana dek terekelerde rastlanılan seccadeler hem namazlık hem de bir sergi türü anlamında kaydedilmişlerdir.[28] Dolayısıyla Atâullah Efendi'nin terekesindeki seccadelerden bazılarının kendisi, ailesi ve evine gelen misafirler tarafından namaz kılınırken; ancak daha çoğunun ise, zemin yaygısı olarak kullanıldığı belirtilebilir. Seccadelerden 2'si Lehistan, 4'ü Selanik ve 6'sı Banaluka olmak üzere 12 adeti İstanbul dışından gelenlerdendir. Lacivert, yeşilli, güvezli, beyazlı, ankudî, mavi gibi renklerdeki seccadelerden en pahalısı 6.360 akçe (53 kuruş) değerindeki Lehkârî kılaptanlı[29] olanıdır. Terekede zemin yaygısı olarak 33 kaba hasır ve 11 köhne kilim de yer almaktadır.

27 Düz renkli ve üzerinde mermer damarlarına benzeyen dalgalar bulunan sof cinsinden kumaş çeşididir (Koçu 1969: 59).

28 Bozkurt 2011: 289-290.

29 Eğirme çarkıyla pamuk ipliği veya ipek üzerine gümüş, altın, bakır gibi madenlerden çekilmiş çok ince tellerin sarılmasıyla yapılan ve dokumacılık, işlemecilikte kullanılan ipliktir (Ayverdi 2010: 665).

Terekede oda mefrûşâtı olarak sedir (makad), şilte, minder, yastık ve yüzleri, sandık, peştahta, iskemle, perde, bohça, kutu gibi ürünler zikredilmiştir. Üzerinde oturulup dinlenilen sedirden 65, minderden 63 ve şilteden 5, bunların üzerine oturulduğunda yaslanmak veya uyurken başın altına almak için 292 yastık, 7 köhne yastık yüzü, evlerde içerisine muhafaza edilmek üzere eşya konulan sandıktan 12, çekmeceli bir küçük sandık olan peştahtadan[30] 2, örtü çeşidi çitzâr ve sedir koruma bezinden 1 adet yer almaktadır. Yastıklardan 60 çifti çiçekli ipek ve kadifeden dokunan kıymetli çatma[31] kumaşındandır. Peştahtalardan biri sedef kakmalıdır ve diğeri çınar ağacındandır. Üzerinde oturulan yahut sofra sinisi, tabla, şamdan gibi eşyalar konulan dört ayaklı küçük sehpa benzerî iskemleden 21 ve iskemle kılıfından da 1 adet bulunmaktadır. İskemlelerden 1'i gümüş ve 6'sı pirinçtendir. Evlerin iç kısmının dışarıdan görünmesini engellemek için pencere ve kapılara asılan perdeden 24 ve giysi ile diğer tekstil ürünlerinin toplu halde muhafazası için kullanılan dört köşe kumaş parçası olan bohçadan 72 ve içerisine küçük eşya ile çeşitli ürünlerin konulduğu kutudan da 7 adet vardır. Kutulardan *"mücevher altun kutu"* şeklinde kaydedileni 182.400 akçe (1.520 kuruş) değerindedir.

Terekede yatak takımı grubu ürün çeşidinin zengin olmadığı görülmektedir. Bu gruba dâhil edilebilecek 4 yorgan, 3 çarşaf, 1'er döşek ve sineklik bulunmaktadır. Isıtma aydınlatma aletleri ve malzemeleri olarak 4 mangal, 3 mangal tahtası, 625 çeki (141.123,75 kg) odun, 31 kandil, 16 şamdan, 3 fener, 2 fanus, 1'er kandil ve şamdan tepsisi, 1 çakmak, 55 kıyye (70,51 kg) mum, 115 kıyye (147,43 kg) balmumu vardır. Mutfak araç gereçleri ise daha çeşitlidir; bu grupta Viyana ve Saksonya'dan gelen ithal kökenli ürünler de yer almaktadır. Mutfak araç gereçleri arasında 797,5 kıyye (1.022,395 kg) ağırlığında bakır kap kacak; 413 tabak; 271 adet ve bir miktar Kütahya işi kase; 131 bardak; 114'ü adeti belirtilen, 5'i hokkası[32] ve 1'i nemekdânı[33] ile birlikte ve 2 kalemi de *"bir mikdâr"* şeklinde kaydedilen kaşık; 62 kadar tabla;[34] 36 tepsi; 34 lûle;[35] 23 leğen; 13 sini; 12 sofra; 6'şar sahan ve sepet; 5 güğüm; 4'er tencere, sürahi ve maşrapa; 3'er yemek meşini, tas ve kutu; 3 kadar şişe; 2'şer bıçak, mertebânî[36], narçil-i bahrî,[37] maslak;[38] 1'er Saksonya yemek takımı, nihalî,[39] şal kebesi, bıçak kabzası, çuka leğen örtüsü, gümüş süzek ve ambar[40] bulunmaktadır. Meşrubat takımları grubunda 68 zarf;[41] 67 kahve fincanı, 33 ibriği, 18 makraması,[42] 15 kutusu; 6 kahve tepsisi, 2 puşîdesi;[43] 56 küçük şerbet bardağı, 34 makraması; 5'er gülebdân[44] ve buhurdân[45]

30 Pakalın 1983: 779.
31 Koçu 1969: 68.
32 İçerisine mürekkep, macun, boya ve sâire konulan küçük yuvarlak kaptır (Pakalın 1983: 845).
33 Farsça'da tuzluk anlamına gelmektedir (Ayverdi 2010: 925).
34 Tahta veya madenden tepsidir (Ayverdi 2010: 1184).
35 Çeşme, musluk gibi şeylere takılan küçük borudur (Devellioğlu 2005: 554).
36 Hindiniçini'de yapılan, üst üste üç hamur birbirine kaplanmak suretiyle meydana getirilen açık yeşil renkte hâreli kıymetli fayans kap, çanak çömlek, seladondur (Büngül (*Tarihsiz*):19).
37 Hindistan cevizi veya abanozdan yapılan, iki ucundan geçirilen zincirle omuza asılabilen ve keşkül de denilen kayık şeklindeki tas, kaptır (Pakalın 1983: 251).
38 İçerisinden devamlı su akan borudur (Devellioğlu 2005: 583).
39 Fidan dallarından yapılan sofra altlığıdır (Ayverdi 2010: 932).
40 Kuru bakliyat konulan bölmeli, kiler vazifesi gören büyük sandıktır (Özlü 2004: 181).
41 Eski kulpsuz fincanların içerisine konulduğu madenî ve ayaklı kaptır (Büngül (*Tarihsiz*): 122).
42 Kenarı işlemeli havlu, peşkir, destmâl benzeri tekstil ürünüdür (Koçu 1969: 169).
43 Farsça kökenli bir kelime olan puşîde, örtü anlamına gelmektedir (Ayverdi 2010: 1007).
44 İnce ağızlı, uzun ve armut biçimi gövdeli, içerisine gül suyu konulan madenî kaptır (Büngül (*Tarihsiz*): 122).
45 İçerisinde etrafa güzel bir koku vermesi için öd ağacı, amber, günlük gibi maddeler yakılan kaptır (Ayverdi 2010: 170).

kayıtlıdır. Temizlik aletleri ve malzemeleri olarak da 120 havlu, 90 kıyye (115,4 kg) sabun, 67 aş ve hamam makraması, 40 yağlık, 28 boyama, 22'şer sofra peşkiri ve ibrik, miktarı belirtilmeyen peşkir hırdavatı, 19 köhne havlu, 6 hamam takımı, 5 hamam döşemesi, 2'şer tas ve sabun kutusu, 1'er incili kesesiyle birlikte som tarak, abdest leğeni ve sabunluk vardır. Atâullah Efendi'nin bu kategoriye dâhil edilen ev eşyalarının değeri takriben 1.709.864 akçeye (14.248,8 kuruş) ulaşmaktadır. Bu meblağın terekenin toplam değerinin %6,2'sini oluşturduğu görülmektedir.

d. Kişisel Eşyaları

Terekede muhtemelen büyük çoğunluğu Atâullah Efendi'nin şahsına ait olduğu tahmin edilen eşyalar da kayıtlıdır. Bunlar arasında yazı, nargile takımları; tütün çubukları, bohçaları, keseleri, tablaları; silahları; ziynet eşyaları; saatleri; tespihleri; öd, panzehir, amber, misk gibi ıtriyat ürünleri; dürbünleri ve mataraları bulunmaktadır. Yazı takımı grubunda 5'i peştahta, 2'si hokkalı, 1'i sürme toplam 8 devât,[46] 3 abâdî ve çeşidi aktarılmayan bir miktar kağıt; 2'şer mühür, camlı tahta, kalemtraş ve 1 mıkta[47] vardır. Terekedeki tütün ve çubuk, nargile gibi eşyaların varlığı Atâullah Efendi'nin de bu ürünü tükettiğini göstermektedir. Terekede tütün çubukları, nargileye nazaran çok daha fazladır. Buradan da anlaşıldığı kadarıyla Atâullah Efendi, tütün tüketim aracı olarak nargileden ziyade çubuktan hazzetmektedir. Terekede 1'er nargile gövdesi, marpuç başlığı, nargile gövdesinin altına konulan tepsi; 2'şer marpuç ve muhtemelen nargile takımının muhafaza edildiği kutuya karşılık 101 adet tütün çubuğu yer almaktadır. Tütün çubuklarının ekserisi yasemin ve kiraz ağacından mamûldür. Bunlardan başka, 22 tütün tablası, 12 bohçası, 5 torbası, 2 kesesi, 1 tası ile 1 enfiye kutusu terekede bu gruba dâhil edilebilecek diğer ürünlerdir. Silahlar arasında 3 gaddâre;[48] 1'i kubûr, 3'ü tekli piştov tabanca yer almaktadır. Ziynet eşyası olarak, 1 zümrüt, 1'i küçük, diğeri büyük 2 elmas, 1'i küçük 2 yakut toplam 5 yüzük vardır. Büyük elmas yüzük 702.000 akçe (5.850 kuruş) gibi yüksek bir değere sahiptir. Terekede 2'si Paris yapımı 14 saat ile 2 saat zarfı; 25 tespih; 3.923,5 dirhem (12,58 kg) öd; 115 miskal 42 dirhem (688 gr) ve *"akçe sandığında zuhûr eden anber"* şeklinde miktarı belirtilmeden kaydedilen amber; 2 şişe misk ve ıtır; 1'er panzehir, zibâd-ı boynuz, misk-i göbek; 6 kese; 3'er dürbün, matara; 2 yelpaze; 1'er ustunç,[49] muhtemelen padişah tarafından hediye edilen elmas çelenk, vezne;[50] adeti zikredilmeyen şemsiyeler ve hassas şeylerin tartılmasında kullanılan dirhemler de bulunmaktadır. Atâullah Efendi'nin bu başlık altında değerlendirilen eşyalarının değerinin takriben 3.028.482 akçe (25.237,3 kuruş) olduğu anlaşılmaktadır. Bu meblağ terekenin yekûn değerinin %11'ine karşılık gelmektedir.

e. Hayvanları ve Biniş Takımları

Tereke kaydına göre Atâullah Efendi'nin 7'şer atı ve yük beygiri, 1 buzağısıyla birlikte mandası ve 1 de koçusu[51] vardır. Atlarından en pahalısı 106 kuruş değerindeki kestane doru cinsinde

46 Divit, kalem koymak için uzun madenî sapı ve ucunda hokkası da bulunan alettir (Devellioğlu 2005: 181).
47 Üzerinde kamış kalemin ucu kesilen ve kemik, sedef, maden ağaç veya fildişinden yapılan alettir (Devellioğlu 2005: 641).
48 Ağzı tamamen ve uç tarafının sırtı yarıya kadar keskin, irice ve eğri bir kesici silah çeşididir (Savaş 1993: 286).
49 Kutu içerisinde taşınabilen cerrahî aletler takımıdır (Ayverdi 2010: 1287).
50 Tartı aleti, terazidir (Ayverdi 2010: 1318).
51 Yaylı ve kapalı dört tekerlekli bir at arabası çeşididir (Savaş 1993: 287).

olanıdır. Biniş takımı grubunda ise, 10 haşa;[52] 6 çift rikâb;[53] 5 at ve araba örtüsü; 4'er ulemâ rahtı[54] ve eğer; 3 abâyî;[55] 2 saçaklı;[56] 1'er tabkur,[57] dizgin ve sinebent[58] bulunmaktadır. Hayvanları ve biniş takımları 4.116 kuruş 10 paradır ve bu meblağ terekesinin toplam değerinin %1,8'ine tekabül etmektedir.

f. Nakit Paraları

Atâullah Efendi'nin nakit para olarak terekesinde 2.022 İstanbul, 2.547 yaldız, 1.427 rubiye, 1.409 nısfiye, 291 adet ve 1 rub Mısır, 12 İstanbul zincirlisi altın ile 441 kuruş değerinde para, rub ve beşliği bulunmaktadır. Nakit paraları 26.272 kuruştur ve bu meblağ terekesinin toplam değerinin takriben %11,5'ini oluşturmaktadır.

g. Gıda Ürünleri ve Diğer Eşyaları

Yukarıda zikredilenlerin dışında terekede gıda ürünleri ve muhtemelen kilerde katı veya sıvı şeylerin muhafazasında kullanılan eşyalar da vardır. Gıda olarak zeytinyağı; pirinç; bal; şeker; un; ribâs;[59] nişasta; tuz; şehriye; sarımsak; zeytin; gül limon, hummas,[60] sirkencübîn[61] şerbetleri, çikolata, kak, üzüm, nardenk,[62] güllaç, fındık gibi ürünler bulunmaktadır. Bu gıda ürünlerinin fiyatları da belirtilmiştir. Mesela kalite durumlarına göre bir kile (25,6 kg) pirincin 68,5-339; bir kıyye (1.282 gr) zeytinyağının 40-45, unun 9-150 ve balın 42-45 akçe arasında fiyatının olduğu görülmektedir. Sarımsak, şehriye, tuz, fındık, nişastanın da sırasıyla kıyyeleri 12, 39, 6, 30, 24 akçedir. Muhafaza eşyaları olarak 14 garâr,[63] 6'sı küçük toplam 15 fıçı ve 1 küp yer almaktadır. Ayrıca, bu başlık altında değerlendirilmesi uygun görülen 7 makas, 2 başçukadâr keçesi, 1'er sahâre,[64] değirmen, köhne çadır ve zokak ile miktarı ifade edilmeyen kayış hırdavatı da terekede kayıtlıdır. Gıda ürünleri ile diğer eşyalar 109.904 akçedir (915,8 kuruş) ve bu meblağ terekenin toplam değerinin %0,40'ına karşılık gelmektedir.

52 Eyerle atın sırtı arasına konan örtü, belleme, gaşiyedir (Ayverdi 2010: 479).
53 Ata binebilmek için ayakla üzerine basılan, bir kayışla eyerin yanına asılmış, altı düz madenî halkadır (Ayverdi 2010: 1301).
54 Binek atlara vurulan takım için kullanılan bir tabirdir (Pakalın 1983: 6).
55 Kalın yünden dokunan at çuludur (Ayverdi 2010: 2).
56 Altın işlemeli kumaş örtülü olan eğer takımıdır (Pakalın 1983: 75).
57 Eğer üzerinden aşırılarak bağlanan kolandır (Savaş 1993: 289).
58 At koşumunda eyerin geriye kaymaması için hayvanın göğsüne bağlanan enli kayıştır (Ayverdi 2010: 1112).
59 Öz suyundan şerbet yapılan, taşıdığı özellikler nedeniyle halk hekimliğinde kullanılan râvent türünden mayhoş ottur (Ayverdi 2010: 1026).
60 Her sene Mısır'dan gelen ve daha çok Osmanlı seçkinlerinin tükettiği kuzukulağı şerbetidir (Bilgin 2020: 51).
61 Sirke, bal, suyun karıştırılmasıyla elde edilen bir şerbettir (Sezgin ve Durmaz 2019: 1508, 1512].
62 Nar, erik, kızılcık, elma gibi meyvelerden elde edilen buruk tattaki pekmezdir (Devellioğlu 2005: 806).
63 Büyük kıl çuvaldır (Savaş 1993: 286).
64 Meşin veya deri kaplı içine su geçirmez, hayvana yüklenmeye mahsus yolcu sandığıdır (Şemseddin Sâmi 1999: 818).

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde köklü bir ulemâ ailesi Arabzâdelere mensup olan ve ilmiye bürokrasisinde birçok görevde bulunup I. Abdülhamid devrinde şeyhülislamlık makamına getirilen Atâullah Efendi'nin, vefatının üzerinden kırk altı gün geçtikten sonra 7 Ekim 1785'te terekesi kayıt altına alınmıştır. Terekesindeki kitapları, giysileri, kişisel ve diğer eşyaları incelendiğinde bir Osmanlı şeyhülislamının hem günlük yaşantısında neleri kullandığı ve ilgi duyduğu hem de maddî varlığı hakkında önemli verilere ulaşılabilmektedir. Atâullah Efendi'nin terekesindeki kayıtlı menkul ve gayrimenkul mal varlığının tahminî nakdî değeri 220.069 kuruş (27.488.280 akçe) olarak hesaplanmıştır. Bu meblağın 74.322,5 kuruşu kitap, giysi, ev eşyası, gıda ürünü ve sâir taşınabilir mallardan; 102.807,5 kuruşu nakit, hayvan ve çeşitli vakıf ile kişilerdeki alacaklarından; 49.500 kuruşu da Kabasakal mahallesindeki iki evi ve Laz Hanı'ndaki mülk hissesinden meydana gelmektedir. Eşine ödenmesi gereken mehr-i müeccel, çeşitli vakıf ve kişilere verilecek borçlar, devletin alacağı harçlar gibi giderler düşüldükten sonra geriye 161.026 kuruş değerinde mal varlığı kalmıştır. Bu meblağ İslâm miras hukuku çerçevesinde varisleri eşi Abîde Hanım, kızı Saîde Hanım, oğulları Mehmed Arif Efendi ve Abdullah Molla arasında paylaştırılmıştır. Buna göre, eşi Abîde Hanım'a 20.127,5 30 para; kızı Sâide Hanım'a 28.179 kuruş 12 para; oğulları Mehmed Arif Efendi ve Abdullah Molla'ya da 56.359'ar kuruş 4'er para pay düşmüştür.

Atâullah Efendi'nin terekesinin borçlar ve diğer giderler çıkarılmadan önceki tahminî nakdî değeri olan 229.069 kuruş, 18. yüzyılın son çeyreğinde İstanbul'daki piyasa koşulları çerçevesinde ne anlama gelmektedir? Bunun somut örneklerle izahı ve nakdî karşılığının günümüze uyarlanması, bir şeyhülislamın serveti ve sahip olduğu refah düzeyi hakkında fikir sahibi olunmasına katkı sağlayacaktır. Atâullah Efendi'nin vefat ettiği esnada İstanbul'da orta halli bir evin 400-600 kuruş;[65] koyun eti, kuzu eti, kaliteli sadeyağ, zeytinyağı, Gömeç balı, Frengî toz şeker, ekmeklik un ve pirincin kıyyelerinin de sırasıyla 24, 30, 66, 44, 56, 102, 9, 21 akçe olduğu bilinmektedir.[66] Bu fiyatlar üzerinden hesaplandığında 220.069 kuruşla İstanbul'da 382 adet orta halli ev, 1.145.345 kıyye (1.468.332,2 kg) koyun eti, 916.276 kıyye (1.174.665,8 kg) kuzu eti, 416.489 kıyye (533.938,8 kg) kaliteli sadeyağ, 624.733,6 kıyye (800.908,4 kg) zeytinyağı, 490.862,1 kıyye (629.285,2 kg) Gömeç balı, 269.492,9 kıyye (345.489,8 kg) Frengî toz şeker, 3.054.253,3 kıyye (3.915.552,7 kg) ekmeklik un ve 1.308.965,7 kıyye (1.678.094 kg) pirinç satın almak mümkündür. Diğer taraftan, Atâullah Efendi'nin vefat ettiği 1785'teki 1 akçenin 1998 senesi sonundaki karşılığının 26.552 Türk lirasına tekabül ettiği hesaplanmıştır.[67] Altının gram fiyatının ise yine aynı dönemde 2.896.843 Türk lirası olduğu ifade edilmiştir.[68] Bu parite üzerinden bir değerlendirme yapıldığında 229.069 kuruş 1998 senesi sonu itibariyle 729.868.810.560 Türk lirasına karşılık gelmektedir. Söz konusu 729.868.810.560 Türk lirasıyla aynı dönemde 253.367,8 gr (253,3 kg) altın satın alınabilmektedir. Bu hesaplamalardan da anlaşılacağı üzere bir şeyhülislamın mal varlığı hem vefat ettiği dönemde hem de günümüzde hatırı sayılır bir servete tekabül etmektedir.

65 Bozkurt 2011: 242.
66 Çakmak 2012: 23, 27, 29, 33, 35, 37, 43, 47.
67 Pamuk 2000: 28.
68 Gökdemir ve Ergün 2007: 469.

KAYNAKÇA

Araştırma ve İncelemeler

Ahmed Cevdet Paşa 2018. *Târîh-i Cevdet,* III, (haz.) Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Ahmed Vâsıf Efendi 1994. *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakāikü'l-Ahbâr,* (haz.) Mücteba İlgürel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Ayverdi, İ. 2010. *Asırlar Boyu Târihî Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlüğü,* Kubbealtı Yayınları, İstanbul.

Barkan, Ö. 1966. "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)" *Belgeler* 3/5-6: 1-479.

Bedir, M. 2013. "Vikāyetü'r-Rivâye" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 43: 106-108.

Bilgin, A. 2020. "Osmanlı Kültüründe Şerbet" *Toplumsal Tarih* 317: 50-57.

Bozkurt, F. 2011. *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Büngül, Nurettin R. (*Tarihsiz*). *Eski Eserler Ansiklopedisi,* I-II, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul.

Çakmak, Ö. 2012. *İstanbul Mahkemesi'ne Ait 201 Numaralı Narh Defter*i, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Devellioğlu, F. 2005. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.

Gökdemir, L. ve Ergün, S. 2007. "Altın Fiyatlarındaki İstikrarsızlığın Altın Ticareti Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği" *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi* II/5: 461-476.

Güldöşüren, A. 2018. "Üç Asır Bir Ulema Ailesi: Arabzadeler" *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 23/45: 27-79.

İlmiyye Sâlnâmesi Osmanlı İlmiyye Teşkîlâtı ve Şeyhülislâmlar 1998. (haz. Seyit Ali Kahraman, Ahmed Nezih Galitekin, Cevdet Dadaş), İşaret Yayınları, İstanbul.

İpşirli, M. 1991a. "Arapzâde Atâullah Efendi" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 3: 331.

İpşirli, M. 1991b. "Arapzâde Mehmed Ârif Efendi" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 3: 331.

Kayapınar, H. 2006. "Münyetü'l-Musallî" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 32: 32-33.

Koçu, Reşat E. 1969. *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Sümerbank Kültür Yayınları, Ankara.

Mehmed Süreyya 1996. *Sicill-i Osmanî* I, (haz.) Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Müstakımzade Süleyman Saadeddin 1998. *Devhatü'l-Meşayıh Osmanlı Şeyhülislâmlarının Biyografileri*, (haz.) Ziya Kazıcı, Çağrı Yayınları, İstanbul.

Özcan, T. 2005. "Muhallefât" *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* 30: 406-407.

Şükrü Ö. 2008. "Sadrüşşerîa" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 35: 429.

Özlü, Z. 2004. *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep,* Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Gaziantep.

Öztürk, S. 1995. *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.

Pakalın, Mehmet Z. 1983. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* I-II-III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

Pamuk, Ş. 2000. *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara.

Savaş, S. 1993. "Sivas Valisi Dağıstânî Ali Paşa'nın Muhallefâtı XVIII. Asrın Sonunda Osmanlı Sosyal Hayatına Dâir Önemli Bir Belge" *Belgeler* XV/19: 249-292.

Şemseddin Sâmi 1999. *Kamûs-ı Türkî*, Tıpkı Basım, Çağrı Yayınları, İstanbul.

Sezgin, Aybuke C. ve Durmaz, P. 2019. "Osmanlı Mutfak Kültüründe Şerbetlerin Yeri ve Tüketimi" *Journal of Tourism and Gastronomy Studies* VII/2: 1499-1518.

Yurdakul, İ. 2018. "Şeyhülislamlar Silsilesinin Son Büyük Zengini Mekkizade Mustafa Asım Efendi'nin Muhallefatı" *Osmanlı'da Şehir, Vakıf ve Sosyal Hayat*, (ed.) Kerim İlker Bulunur, Fatih Bozkurt, Mahmut Cihat İzgi. Mahya Yayınları, İstanbul: 247-268.

İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi (İŞSA)

İŞSA, Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Sicilleri (KŞS), no. 541.

EK

Şeyhülislam Arabzâde Atâullah Efendi'nin Terekesi

Mushaf-ı şerîf bâ-hatt-ı Hâfız Yusuf 1 48.960 akçe	Mushaf-ı şerîf bâ-hatt-ı Hâfız Hamdî 1 27.600 akçe	Mushaf-ı şerîf 1 3.600 akçe	Delâ'ilü'l-hayrât 1 1.200 akçe	Tefsîr-i Kādî Beyzâvî 4.900 akçe	Ashâb-ı Bedir Sûre-i En'âm 620 akçe	Fetâvâ-yı Ankaravî 1 15.050 akçe	Şakāîk-i Nu'mâniyye 320 akçe	Ta'bîrnâme-i Kadirî Efendi 890 akçe	Esbâb-ı alâmât-ı fi't-tıb 2.900 akçe
Aksa'l-edeb Cild 2 5.500 akçe	Fetâvâ-i Hindiyye Cild 2 27.000 akçe	Def'a-i Ankaravî 7.300 akçe	Ashâb-ı Bedir 750 akçe	Mecmû'a-i ed'iye 6.000 akçe	Divân-ı Vehbî 5.000 akçe	Tefsîr-i Celâleyn 900 akçe	Dürer-Gurer 2.050 akçe	Sadrü'ş-şerî'a 2.700 akçe	Mecmû'a-i mûsıkî 2.000 akçe
Esrâr-ı Arabiyye 300 akçe	Merzübân-nâme 1.600 akçe	Sarf Cümlesi 1.850 akçe	Mecmû'a-i resâ'il 600 akçe	İbrahim el-Halebî 760 akçe	Ecrûmiyye alayı 10 1.080 akçe	Şâtıbî ma'a Cezerî 300 akçe	Şevâhid-i Rubûbiye 1.210 akçe	Akrabâdîn 800 akçe	Fetâvâ-yı Alî Efendi 1.580 akçe
Divân-ı Nedîm 1.080 akçe	Divân-ı Şevket 11.200 akçe	Mevâridü'l-kelim 2 1.200 akçe	Münferice alayı 12 910 akçe	Divân-ı Hâfız 960 akçe	Dürer-Gurer 1.810 akçe	Islâh-ı Îzâh 240 akçe	Fetâvâ-yı Alî Efendi 2.400 akçe	Câmi'ü'l-icâreteyn 1.360 akçe	Riyâzü'l-Kāsımîn 840 akçe
Mevâridü'l-Besâ'ir 500 akçe	Muhtasar-ı Kudûrî alayı 11 370 akçe	Mecmû'a alayı 5 480 akçe	Mısır Tarihi alayı 9 1.320 akçe	Tefsîr-i Kebîr Cild 2 48.000 akçe	Cönk 3 400 akçe	Tavzîh ve Telvîh 10.300 akçe	Şifâ'-ı Şerîf 1 870 akçe	Subhî Tarihi 2.000 akçe	Nukūl-ı Behce 1.000 akçe
Harîta 2 2.400 akçe	Lügat-ı Es'ad Efendi 2.200 akçe	Buhârî-i şerîf 9.700 akçe	Mecmû'a-i Eş'âr-ı Arabiyye 1.400 akçe	Mülteka'l-ebhur 1.200 akçe	Mecmû'a-i Eş'âr 3 1.600 akçe	Şâtıbî mecmû'ası 480 akçe	Lugat-ı Fârisiyye alayı 1.020 akçe	Mir'ât-ı Kâ'inât 2.520 akçe	Melce'-i Kudât alayı 3 810 akçe

Menâzil-i Hacc 360 akçe	Abâdî kâğıd 3 1.200 akçe	Mecmû'a 10 600 akçe	Ferâ'iz mecmû'ası 720 akçe	Sîm hokkalı devât 1.350 akçe	Def'a sîm hokkalı devât 1.300 akçe	Sandık 300 akçe	Def'a sandık 300 akçe	Camlı tahta 60 akçe	Camlı tahta 60 akçe
Mühr 2 60 akçe									
Cem'an tahmîn 292.700 akçe/2.439 guruş 20 akçe									
Lâciverd kalîçe seccâde 2.460 akçe	Yeşilli seccâde 3.000 akçe	Lâciverdli seccâde 2.760 akçe	Def'a yeşilli seccâde 2.280 akçe	Müsta'mel lâciverdli seccâde 1.110 akçe	Köhne seccâde 2 720 akçe	Yeşilli seccâde 1.020 akçe	Güvezli seccâde 3.000 akçe	Yeşilli seccâde 3.300 akçe	Yeşilli seccâde 3.510 akçe
Lâciverdî seccâde 3.480 akçe	Beyazlı seccâde 1.800 akçe	Lâciverdli seccâde 3.270 akçe	Yeşilli seccâde 3.000 akçe	Müsta'mel lâciverd seccâde 960 akçe	Ankūdî seccâde 1.020 akçe	Lâciverd seccâde 3.000 akçe	Saf seccâde kilim 1.200 akçe	Sırmalı köhne haşa 1.920 akçe	Sırmalı haşa 2.640 akçe
Abâyî ve yedek pûşîdesi 660 akçe	Abâyî 2 1.230 akçe	Sırmalı haşa 4.320 akçe	Sırmalı haşa 3.540 akçe	Sırmalı haşa 8.400 akçe	Saçaklı 3.360 akçe	Şerîdli haşa ve gömlek 1.020 akçe	Sîm ulemâ rahtı ve sînebend 33.720 akçe	Hilâlî ulemâ rahtı 1.140 akçe	Tabkur ve dizgin 960 akçe
Meksûr tombak rikâb çift 1 480 akçe	Rikâb çift 1 1.200 akçe	Pirinç rikâb çift 2 480 akçe	Köhne haşa 3 ve kabaş hırdavatı 300 akçe	Elvân boyama 6 1.230 akçe	Yedek örtüsü 210 akçe	İşleme dülbend yağlık 7 3.360 akçe	Def'a yağlık 11 6.240 akçe	İşleme çevre oyalı yemenî 11 6.600 akçe	Uçkur 4 2.520 akçe

Don 2 gömlek 2 2.460 akçe	İşleme havlu 2 1.920 akçe	Hama peşkîr 1.710 akçe	Lâciverd fûta 1 2.040 akçe	Penbe sandal dülbend pûşîdesi 1.140 akçe	İşleme havlu 1 2.520 akçe	Şâl işleme dülbend pûşîdesi 6.900 akçe	Yağlık ve çevre 1.230 akçe	Uçkur 2 gömlek 1 don 1 sandal boğça 1 4.080 akçe	Duhân kîse 2 1.920 akçe
Mekkî takye 3 480 akçe	Kaftan anteri 3.120 akçe	Çiçekli anteri 6.120 akçe	Beyaz şâl kaftan 1 8.520 akçe	Turuncu şâl kaftan 1 ve anteri 1 15.720 akçe	Güvez sevâyî kaftan 1 anteri 1 9.120 akçe	Yeşil gezi kaftan 480 akçe	Sarı içlik 2 Mağrib şâlı 1 1.260 akçe	Sof çakşır 2 2.300 akçe	Şâlî çakşır 1.320 akçe
Beyaz şâlî cübbe 480 akçe	Mor şâlî biniş 1.980 akçe	Lâciverd sof biniş 4.200 akçe	Şâlî yeşil cübbe 1.380 akçe	Penbe şâlî cübbe 1.380 akçe	Harânî çuka cübbe 2.280 akçe	Harânî çuka biniş 3.630 akçe	Çuka çakşır 1.000 akçe	Çuka çakşır 2.300 akçe	Sâye kaput 3.270 akçe
Şalvâr çorab 4 1.400 akçe	Uçkur 2 900 akçe	Beyaz çârşâl 7.350 akçe	Fıstıkî sof 3.660 akçe	Cevizî sof 3.660 akçe	Lâciverd sof 4.320 akçe	Cevizî sof 3.000 akçe	Beyaz kaftan anteri 1.350 akçe	Beyaz kaftan anteri 480 akçe	Beyaz kaftan anteri 1.209 akçe
Sîmli eğer 4.260 akçe	Yaldız[lı] sîm rikâb çift 1 direm 670 fî 39 26.130 akçe	Yaldızlı sîm rikâb çift 1 direm 650 fî 39 25.350 akçe	Sîmli eğer 4.800 akçe	Sîmli gaddâre 2.300 akçe	Sîm ulemâ rahtı 42.600 akçe	Penbe kabaralı haşa 1 51.360 akçe	Yeşilli seccâde 3.000 akçe	Yeşilli seccâde 3.030 akçe	Peştemâl 2 döşeme 1 gömlek 1 havlu 2 2.220 akçe
Beyaz peştemâl 1 havlu 1 göm- lek 1 1.440 akçe	Sîmli gaddâre 2.640 akçe	Sîm ulemâ rahtı 47.400 akçe	Güvez kabaralı kılabdân saçaklı kîse 60.000 akçe	Yeşilli seccâde 3.000 akçe	Banaluka seccâde 1.800 akçe	Banaluka seccâde 1.560 akçe	Banaluka seccâde 2.520 akçe	Beyaz işleme seccâde 3.960 akçe	Peştemâl 2 havlu 2 göm- lek 1 döşeme 1 2.520 akçe

Gömlek 1 havlu 2 döşeme 1 1.500 akçe	Gömlek 1 havlu 2 döşeme 1 1.530 akçe	İşleme havlu 2 gömlek 1 döşeme 1 2.800 akçe	Gündelik hamam takımı 3.000 akçe	Gündelik hamam takımı 2.280 akçe	Gündelik hamam takımı 1.560 akçe	Gündelik hamam takımı 2.730 akçe	Köhne karsak yatak kürkü 1.800 akçe	Üst kürkü ve beyaz kaftan 26.520 akçe	Yeşil kablı kākum kürk 10.200 akçe
Neftî sof kablı kubûr yenli kākum kürk 9.600 akçe	Şerîdli sarı ihrâm 3.000 akçe	Şerîdli tirşe ihrâm 3.480 akçe	Gül rengi şerîdli ihrâm 2.880 akçe	Penbe ihrâm 3.603 akçe	Lâciverd boğça şâlı 3.390 akçe	Boyama yağlık 920 akçe	Lâciverd sof 2.130 akçe	Beyaz sof 2.400 akçe	Bölüklü nâfe kürk 16.320 akçe
Al ihrâm 1.770 akçe	Yeşim kabzalı sineklik 6.000 akçe	Mor ihrâm 1 1.380 akçe	Köhne kalîçe seccâde 780 akçe	Basma sec-câde 600 akçe	Kilim saf seccâde 720 akçe	Banaluka saf seccâde 1 9.600 akçe	Banaluka seccâde 4.080 akçe	Lehkârî kılabdânlı seccâde 6.360 akçe	Banaluka seccâde 1.920 akçe
Selanik seccâde 6.240 akçe	Lehkârî mor çuka kılabdânlı seccâde 6.120 akçe	Mâ'î Selanikî seccâde 4.440 akçe	Bölüklü sâye yağmurluk başlık kîse 3.600 akçe	Cedîd sâye yağmurluk başlık kîse 8.520 akçe	Şerîdli penbe ihrâm 3.870 akçe	Şerîdli turuncu ihrâm 4.260 akçe	Tirşe ihrâm 3.840 akçe	Turuncu ihrâm 5.220 akçe	Beyazlı yasdık çift 5 6.150 akçe
Baş çatma yasdık çift 7 22.800 akçe	Def'a baş çatma yasdık çift 6 12.000 akçe	Baş çatma yasdık çift 6 14.040 akçe	Baş çatma yasdık çift 5 10.920 akçe	Havlu çift 6 2.040 akçe	Gömlek 1 havlu 4 2.040 akçe	Sabunluk 1.920 akçe	Nârçil-i bahrî 1.080 akçe	Nârçil-i bahrî 1.680 akçe	Peştahta devâtı 2 1.320 akçe
Ağaç mathara 2 720 akçe	İşleme yağlık yemenî 6 3.600 akçe	Boyama 4 çevre 2 yemenî 2 2.880 akçe	Kabaralı peştahta devâtı 3.840 akçe	Çevre 1 yağlık 1 uçkur 2 gömlek 1 don 1 yemenî 1 3.780 akçe	Çevre 1 yağlık 1 uçkur 2 gömlek 1 don 1 3.720 akçe	Çevre 1 yağlık 1 uçkur 2 don 1 gömlek 1 yemenî 1 5.520 akçe	Cild kafa biniş kürk 6.780 akçe	Yeşil kablı semmûr cübbe kürk 30.000 akçe	Sarı kablı cübbe semmûr kürk 16.320 akçe

Karsak cübbe kürk 7.320 akçe	Kākum tulum 2 19.200 akçe	Kākum tulum 2 25.200 akçe	Lâciverd sevâyî top 2 18.120 akçe	Sîmli gaddâre 6.120 akçe	Zerli sincabî savâyî top 2 5.880 akçe	Sarı Haleb sevâyî 1 3.720 akçe	Mâ'î kârhâne 1 2.040 akçe	Lâciverd beldâr top 1 2.580 akçe	Lâciverd çiçekli kârhâne 2.040 akçe
Zerli al savâyi 14.040 akçe	Beyaz zerli çift 1 12.120 akçe	Sarı Haleb çiçekli 1 5.400 akçe	Yeşilli kâkânî çitârî top 2 7.200 akçe	Beyaz gezi germsûd top 3 7.320 akçe	A'lâ destâr 1 3.000 akçe	Lâciverd şâl 1 7.920 akçe	Penbe ve yeşil germsûd top 2 5.040 akçe	Sarı çârşâl 8.200 akçe	Fıstıkî gezi germsûd 2 3.600 akçe
Mor güvez çitârî 2 3.600 akçe	Güvez çârşâl 6.600 akçe	Nohudî çârşâl 6.960 akçe	Atâyî çârşâl 6.240 akçe	Beyaz çârşâl 3.840 akçe	Kemerbend şâl 15.000 akçe	Beyaz çârşâl 8.400 akçe	Beyaz çârşâl 7.080 akçe	Beyaz çârşâl 6.120 akçe	Beyaz çârşâl 2 14.400 akçe
Beyaz şâlî ferâce 1 1.650 akçe	Lâciverd sof 2.880 akçe	Cevizî sof 2.280 akçe	Neftî sof 1 2.300 akçe	Siyah sof 3.400 akçe	Güvez sof 3.100 akçe	Cedîd destâr 2 4.680 akçe	Tenrû destâr 1 3.000 akçe	Süt bendî destâr 2 4.800 akçe	Süt bendî destâr 1 4.440 akçe
Hilâlî bendî destâr 1 3.240 akçe	Süt bendî destâr 4.800 akçe	Süt bendî destâr 1 5.880 akçe	Mu'allel destâr 2 5.160 akçe	Destâr 1.860 akçe	Zerli Haleb çiçekli top 2 7.920 akçe	Turuncu Hind çiçekli top 2 7.800 akçe	Yeşil ve lâciverd çiçekli top 2 5.400 akçe	Penbe çiçekli top 2 6.660 akçe	Beyaz çiçekli top 2 6.660 akçe
Güvez lâciverd çiçekli 2 12.600 akçe	Mor ve mâ'î ve beyaz çiçekli 3 11.400 akçe	Yeşil ve lâciverd ve beyaz çiçekli 3 12.000 akçe	Pirinç tepsi 2 2.520 akçe	Def'a pirinç tepsi 2 2.520 akçe	Def'a pirinç tepsi 2 2.520 akçe	Pirinç tepsi 2 2.520 akçe	Pirinç tepsi 2 2.520 akçe	Ağaç çalar sâ'at 1 1.050 akçe	İşleme şerbet makraması 2 3.120 akçe

İşleme şerbet makraması 3 3.120 akçe	İşleme şerbet makraması 3 3.000 akçe	Beyaz ve atâyî kahve makra- ması 2 5.400 akçe	Al ve sarı kahve makraması 2 6.000 akçe	Beyaz işleme kahve makraması 2 6.120 akçe	İşleme şerbet makraması 4 4.440 akçe	Şerîdli beyaz kahve makraması 2 1.680 akçe	Beyaz şerbet makrama 10 5.160 akçe	Siyah şerbet makrama 12 3.840 akçe	Elvân boyama 14 3.600 akçe
Elvân kahve makraması 6 1.370 akçe	Yeşil cânfes kahve makraması 3 3.300 akçe	Süzenî siyah kahve makrama 1 1.230 akçe	Kahve kutaları 7 2.160 akçe	Al cânfes makrama 2 1.650 akçe	Kahve kutaları 7 2.160 akçe	Beyaz kuta 3 900 akçe	Başçukadâr kîçesi 6.180 akçe	Başçukadâr kîçesi 7.080 akçe	Yeşil araba pûşîdesi 3.480 akçe
Güvez araba pûşîdesi 1.260 akçe	Beyaz örtü 240 akçe	Destere sâ'ati 1 2.400 akçe	Peştahta sâ'ati 1 9.660 akçe	Peştahta devâtı ve kalemtrâş 1.440 akçe	Güvez kadîfeli dûrbîn 1 2.280 akçe	Mor kadîfeli dûrbîn 1 2.280 akçe	Destâr 2.370 akçe	Beyaz ve penbe çitârî top 2 2.160 akçe	Yeşil çuka kıt'a 1 1.060 akçe
Lâciverd beyaz yollu çârşâl 1 5.520 akçe	Süt bendî destâr 1 3.840 akçe	Beyaz çitârî top 2 4.860 akçe	Telli Hatâyî 1 5.403 akçe	Penbe dîbâ parça 1 7.200 akçe	Fıstıkî donluk şâl 1 12.600 akçe	Rızâyî kenarlı donluk şâl 1 19.200 akçe	Al ve lâciverdli Acemî şâl 1 18.000 akçe	Şam fıstıkî zerli çiçekli 1 8.940 akçe	Zerli beyaz savâyî 1 14.760 akçe
Al beldâr top 1 7.920 akçe	Sarı çiçekli top 1 9.720 akçe	Zerli güvez sevâyî 1 12.840 akçe	Yeşil çuka zirâ' 5 4.200 akçe	Ankūdî çuka 4.200 akçe	Yeşil çuka 4.800 akçe	Al ve yeşil çuka parça 2 2.100 akçe	Beyaz çeşm-i bülbül 1.564 akçe	Destâr 2.880 akçe	Beyaz ve yeşil atlas boğça 2 850 akçe
Lâciverd ve beyaz çubuklu şâl 12.000 akçe	Beyaz çiçekli şâl 1 12.000 akçe	Beyaz çârşâl 6.840 akçe	Çiçekli beyaz şâl 13.320 akçe	Süt bendî destâr 3.000 akçe	Mâ'î zerli çiçekli top 1 7.320 akçe	Güvez 1 ... top 1 3.120 akçe	Penbe zerli sevâyî 1 4.800 akçe	Destâr 2.703 akçe	Buhûrî çârşâl 1 4.860 akçe
Zerli sevâyî güvez 1 9.600 akçe	Beyaz çitârî 1 1.680 akçe	Neftî çuka 2.370 akçe	Destâr 1 2.940 akçe	Beyaz ve güvez çitârî top 2 5.400 akçe	Al ve yeşil çuka kıt'a 2 1.770 akçe	Destâr 2 6.600 akçe	Turuncu çiçekli şâl 1 18.000 akçe	Yeşil çiçekli şâl 1 14.400 akçe	Penbe zerli çiçekli top 1 12.000 akçe

Barbudî 1 9.600 akçe	Nohudî çiçekli top 1 6.600 akçe	Penbe çitârî top 2 7.320 akçe	Beyaz gezi 1 ve turuncu çitârî 1 6.000 akçe	Güvez 1 ve yeşil gezi 1 5.400 akçe	Ustûfe boğça 3.350 akçe	Kākum tulum 2 10.800 akçe	Sarı ve güvez yollu şâl 24.000 akçe	Beyaz çiçekli şâl 1 14.520 akçe	Beyaz çitârî top 2 5.280 akçe
Beyaz gezi 1 3.300 akçe	Beyaz zerli sevâyî 12.240 akçe	Sade barbudî top 1 7.800 akçe	Güvez çiçekli top 1 10.920 akçe	Süt bendî destâr 2 8.040 akçe	Turuncu ve sarı çiçekli şâl 15.900 akçe	Beyaz çiçekli şâl 1 9.840 akçe	Sarı ve güvez yollu şâl 19.200 akçe	Beyaz çiçekli şâl 1 11.400 akçe	Sarı çiçekli şâl 1 12.000 akçe
Güvez ve sarı çiçekli şâl 1 16.800 akçe	Sarı telli ustûfe 1 9.720 akçe	Ustûfe 9.600 akçe	Telli dîbâ 4.920 akçe	Ustûfe 10.320 akçe	Ustûfe 8.400 akçe	Ustûfe 19.200 akçe	Mor çiçekli sakız atlas 1 2.160 akçe	Yeşil kutnî taraklı boğça 5 1.080 akçe	Fağfûr leğen ibrik 8.520 akçe
Nârgîl ve ser ve marpuç 23.000 akçe	Giridî sîm gülabdân buhûrdân 6.000 akçe	Def'a gülabdân buhûrdân 6.000 akçe	Tombak duhân tabla 10 tas 1 3.600 akçe	Tombak zarf 10 fincân 10 4.200 akçe	Polad tepsi 3 1.200 akçe	Saksonya takım bâ-sandık 27.000 akçe	Saksonya bardak 20 2.840 akçe	Kutu 2 marpuç 1 polad tepsi 1 1.200 akçe	Beyaz seccâde ve hamam takımı 12.120 akçe
Beyaz işleme havlu 12 yasdık mak'ad 3 seccâde 1 nihâlî 1 36.120 akçe	Ustûfe yasdık 3 ve mak'ad 1 şilte 1 18.000 akçe	Yeşilli seccâde 3.003 akçe	Müsta'mel seccâde 981 akçe	Kayıkçı fesi 7 1.800 akçe	Şâl başları parça 3.600 akçe	Yeşil şâlî parça 540 akçe	Penbe şâlî parça 300 akçe	Çiçekli parçaları 5 480 akçe	Beyaz çiçekli parça 8 600 akçe
Şâl kenarı 240 akçe	Alaca ve şâlî parçaları 480 akçe	Şâlî 3 ve sof 3 parçaları 400 akçe	Alaca parça 3 150 akçe	Sandal parça 9 300 akçe	Çiçekli parça 3 240 akçe	Dûrbîn 900 akçe	Kahve kutası 1 ve pûşîde 2 1.800 akçe	Boğça 4 960 akçe	Tombak zarf 12 ve fincân 12 tepsi 1 2.850 akçe

Zarf 12 fincân 12 tepsi 1 2.940 akçe	Fincân 16 zarf 17 tepsi 1 1.680 akçe	Fincân 12 zarf 12 tepsi 1 2.520 akçe	Kütahya fincân ve pirinç zarf ve tepsi 2 600 akçe	Kehribâ şem'dân 2 tepsi 1 2.760 akçe	Hilâlî gülebdân buhûrdân 1.200 akçe	Manda ma'a buzağı re's 2 3.120 akçe	Penbe şâlî cübbe 1 840 akçe	Şâlî çakşır 2 1.620 akçe	Yatak kürkü 1 ve semmûr parça 8 2.100 akçe
Beyaz sof 1 2.300 akçe	Çiçekli kaftan 1 anteri 1 3.100 akçe	Köhne sarı çârşâl 5.100 akçe	Boyama 3 820 akçe	Yağlık 3 2.280 akçe	Çevre 2 2.300 akçe	Yemenî 3 mest 2 pâpûş 1 580 akçe	Saksonya hokka ve kaşık 2.490 akçe	Def'a Saksonya hokka ve kaşık 2.490 akçe	Ceviz kaşık 10 1.380 akçe
Bağa kaşık 10 1.920 akçe	Minekârî hokka 2 ve kaşık 2 1.200 akçe	Bağa kaşık 20 1.920 akçe	Ceviz kaşık 10 840 akçe	Fağfûr 5 ve eski ma'den kâse 5 1.200 akçe	Bölüklü elma kürk 48.120 akçe	Bölüklü vaşak nâfesi kürk 120.000 akçe	Vaşak nâfesi cübbe kürk 32.000 akçe	Güvez kaplı kubûr yenli semmûr kürk 180.000 akçe	Boğça 300 akçe
Bölüklü sibir sincâb kürk 19.180 akçe	Yeşil kaplı sırt semmûru 1 bölüklü kürk 97.200 akçe	Boğça 2 450 akçe	Kâkum cübbe kürk 7.260 akçe	Cedîd beyaz kablı kâkum kürk 15.840 akçe	Yeşil sof kablı bölüklü kâkum 14.400 akçe	Neftî sof kablı bölüklü kâkum kürk 16.920 akçe	Semmûr yatak kürkü 2.640 akçe	Kâkum yatak kürkü 2.760 akçe	Tavşan yatak kürkü 1.320 akçe
Cevizî sof kablı bölüklü kâkum 14.640 akçe	Sarı kablı cübbe kâkum kürk 12.360 akçe	Boğça 4 800 akçe	Sîm gülebdân buhûrdân direm 730 fî 40 29.200 akçe	Sîm gülebdân buhûrdân direm 340 fî 50 17.000 akçe	Sîm hokka ve kaşık direm 64 fî 45,5 2.912 akçe	Som kaşık ve Saksonya nemekdân 2.100 akçe	Sükker-i ribâs 1 1.000 akçe	Def'a ribâs 1.320 akçe	Hummâs 1 500 akçe
Def'a hummâs 1 1.900 akçe	Def'a hummâs 2.300 akçe	Gül limon şerbeti 2.100 akçe	Hummâs 1 1.320 akçe	Hummâs 1 2.520 akçe	Hummâs 1 1.320 akçe	Hummâs 1 2.160 akçe	Kehribâ yaseminli çubuk 2 9.700 akçe	Def'a yasemin çubuk 2 4.800 akçe	Yasemin çubuk 2 3.120 akçe

Yasemin çubuk 2 2.400 akçe	Yasemin çubuk 2 1.980 akçe	Yasemin çubuk 2 4.440 akçe	Yasemin çubuk 2 2.400 akçe	Yasemin çubuk 2 2.400 akçe	Yasemin çubuk 2 1.680 akçe	Yasemin çubuk 2 1.800 akçe	Yasemin çubuk 2 2.520 akçe	Yasemin çubuk 2 1.560 akçe	Alaca ve sâde kiras kehribâlı çubuk 2 2.100 akçe
Yeşim ve mercan imâmeli kiras 1 2.400 akçe	Lâciverd imâmeli çubuk 1 3.200 akçe	Lâciverd imâmeli kiras 2 6.460 akçe	Sîm duhân tabla 12 direm 765 fî 39,5 30.217 akçe	Tombak tabla 12 1.440 akçe	Tombak tabla 2 660 akçe	Â'lâ kehribâlı kiras 1 12.600 akçe	Yeşim ayaklı limonî kehribâlı kiras 1 18.000 akçe	Yeşim etekli kehribâ imâmeli yasemin 1 9.600 akçe	Yeşim ve mercan kakmalı kiras 1 13.440 akçe
Mücevher imâmeli kiras çubuk 1 22.920 akçe	Yasemin çubuk 1 2.640 akçe	Def'a yasemin 1 5.400 akçe	Yasemin 1 5.400 akçe	Silme çubuk 20 960 akçe	Def'a silme 20 1.200 akçe	Taş imâmeli mahlût çubuk 7 1.200 akçe	Taş imâmeli 4 680 akçe	Kehribâlı mahlût 4 700 akçe	Kehribâlı mahlût 4 1.890 akçe
Kehribâlı geçme ve kîse 2.640 akçe	Bakır tabla 6 180 akçe	Sîm iskemle direm 329 Fî 36,5 12.008 akçe	Pirinç iskemle 6 330 akçe	Mercanlı kaşık 10 1.320 akçe	Mercan som kabzalı kaşık 10 5.400 akçe	Kehribâlı bağa kaşık 10 1.800 akçe	Musaddef kaşık 10 1.020 akçe	Kîse 2 240 akçe	Abanos kaşık 6 840 akçe
Bağa kaşık 10 1.300 akçe	Bir mikdâr kaşık 910 akçe	Sofra peşkîr 360 akçe	Sofra peşkîr 420 akçe	Sofra peşkîr 360 akçe	Sofra peşkîr 420 akçe	Sofra peşkîr 480 akçe	Sofra peşkîr 540 akçe	Sofra peşkîr 450 akçe	Sofra peşkîr 483 akçe
Sofra peşkîr 540 akçe	Sofra peşkîr 408 akçe	Sofra peşkîr 360 akçe	Sofra peşkîr 360 akçe	Sofra peşkîr 390 akçe	Sofra peşkîr 450 akçe	Sofra peşkîr 483 akçe	Havlu 10 900 akçe	Fûta 1 483 akçe	Sahan tablası 4 1.320 akçe

Tabak 2 480 akçe	Ekl kaşığı 2 120 akçe	Şâl kebesi ve iskemle gılâfı 210 akçesi	Sandık 360 akçe	Dîbâ sofra Mardin peşkîr 3.600 akçe	Sakız sofra Mardin peşkîr 4.800 akçe	Sûzenî sofra peşkîr 3.900 akçe	Sakız sofra peşkîr 3.240 akçe	Aş makraması 10 1.800 akçe	Abdest havlu 1 fûta kebe 1 tas 1 7.740 akçe
Havlu 5 1.806 akçe	Havlu 5 2.640 akçe	Havlu 2 1.380 akçe	Köhne havlu 14 120 akçe	Havlu 9 780 akçe	Havlu 9 780 akçe	İşleme havlu 2 1.080 akçe	İşleme havlu 2 3.120 akçe	İşleme havlu 3.240 akçe	İşleme aş makraması 6 3.600 akçe
Aş makraması 6 3.600 akçe	İşleme aş makraması 2 4.800 akçe	Aş makra-masa 4 9.240 akçe	Aş makrama 1 660 akçe	Yemenî 6 1.800 akçe	Yemenî 11 480 akçe	Aş makraması 5 2.520 akçe	Aş makraması 9 4.320 akçe	Beçkârî mathara 1 300 akçe	Duhân boğça 1 2.430 akçe
Boğça duhân 1 1.080 akçe	Boğça duhân 1 960 akçe	Boğça duhân 1 1.080 akçe	Boğça duhân 2.400 akçe	Boğça duhân 3.000 akçe	Torba duhân 1.680 akçe	Yeşil zarflı sâ'at sîm 1 6.000 akçe	Sandık 1 300 akçe	Mineli sâ'at 1 7.800 akçe	Sîm sâ'at 1 5.700 akçe
Altun Paris sâ'at 1 7.500 akçe	Kebîr mineli sâ'at 1 11.280 akçe	Bâd-zehir 1 4.320 akçe	Vehbîkârî som sûbe kuşak 1 3.720 akçe	Som bıçak 1.200 akçe	Vehbîkârî som kuşak 1 3.180 akçe	Arûsek kutu 1 900 akçe	Boynuz kutu 1.800 akçe	Kehribâ kutu 960 akçe	Elmas köstekli mücevherli sâ'at 57.600 akçe
Mücevher zarf ve fincân 1 42.000 akçe	Mücevher zarf fincân 1 84.000 akçe	Mücevherlice zarf fincân 1 6.000 akçe	İncülü zarf 1 1.800 akçe	Elmas çelenk 1 271.200 akçe	Zümrüd yüzük 1 44.400 akçe	Sagîr elmas yüzük 384.000 akçe	Kebîr elmas yüzük 1 702.000 akçe	Mücevher altun kutu 182.400 akçe	Yakut yüzük 10.800 akçe
Sagîr yakut yüzük 31.200 akçe	Sîm kutu 1 1.440 akçe	Harânî kablı bölüklü sırt semmûr 420.000 akçe	Sagîr tepsi 1 tesbîh cülle 2 780 akçe	Yelpâze 1.080 akçe	Sîm kaşık 2.400 akçe	Sedef 1 ve sandal 1 kaşık 210 akçe	Billûr kaşığı 180 akçe	Som bıçak 660 akçe	Sîm süzgü direm 14 504 akçe

Sürme devât 530 akçe	Polad tepsi 320 akçe	Mıkta‘ 720 akçe	Sır ve somakī bıçak kabzası 350 akçe	Enfiye kutu ve sedef parçası 45 akçe	Musaddef peştahta 3.240 akçe	Çakmak 150 akçe	Duhân torba 2 1.440 akçe	Duhân torba 2 1.320 akçe	Duhân boğça 2 1.800 akçe
Duhân boğça 2 1.920 akçe	Duhân boğça 2 1.920 akçe	Çuka yasdık 2 kırmızı minder 1 2.160 akçe	Paris sâ‘at 7.800 akçe	Vehbîkârî elmaslı kuşak çift 1 612.000 akçe	Elmas köstekli mücevher sâ‘at 1 143.880 akçe	Zümrüd nişânlı altûn harçlı inci tesbih 1 661.200 akçe	Elmas yakut köstekli basma mücevher sâ‘at 1 211.200 akçe	Elmas zümrüd köstekli mücevher basma sâ‘at 143.880 akçe	Sagīr kadîfe mücevher sandığı 1 360 akçe
Öd direm 99 fî 42 4.158 akçe	Def‘a öd direm 156 fî 121 18.876 akçe	Anber miskal 49 6.360 akçe	Anber miskal 17 4.560 akçe	Öd direm 97 fî 33 3.201 akçe	İncili kîse som tarak 1 3.360 akçe	Som sûbe kuşak bâ-kolan 7.360 akçe	Öd direm 98 fî 36 3.528 akçe	Öd direm 329 fî 5 1.645 akçe	Anber miskal 8 2.160 akçe
Anber miskal 16 3.060 akçe	Anber miskal 16 4.260 akçe	Öd hurdası torba 1 660 akçe	Semmûr hurdası 480 akçe	Semmûr parçası 15.600 akçe	Karsak parçası 300 akçe	Kürk hurdaları 1.440 akçe	Boğça 2 99 akçe	Sandık 360 akçe	Sîm şem‘dân 2 18.574 akçe
Kebîr tombak şem‘dân 2 7.320 akçe	Kebîr şem‘dân tombak 2 8.520 akçe	Kebîr tombak şem‘dân 2 8.520 akçe	Sîm kabaralı sofra 2 7.320 akçe	Sîm kabaralı sofra 2 12.000 akçe	Sîm kabaralı sofra 2 12.000 akçe	Sîm kabaralı sofra 2 12.000 akçe	Sîm kabaralı sofra 2 6.180 akçe	Dökme mangal ma‘a tahta 13.800 akçe	Limonî kehribâ imâmeli yasemin çubuk 1 10.600 akçe

Kehribâ imâmeli kiraz çubuk 1 9.600 akçe	Kehribâ imâmeli yasemin çubuk 1 6.600 akçe	Çubuklu beyaz kâse 7 şemsiye memlû polad tabla 1 1.800 akçe	Kâr-ı kadîm demir mangal 720 akçe	Yasdık 11 minder 4 mâ'î çuka mak'ad 3 7.800 akçe	Şeker ve badem ve Şam fıstığı memlû kâse 9 tabla 1 870 akçe	Şemsiye ve serâb harîr şilte 2 600 akçe	Ma'cûn memlû Saksonya kâse 1 1.797 akçe	Pirinç tepsi 1 1.560 akçe	Sirkencübîn şişe 3 720 akçe
Selanik sec-câde 1 6.180 akçe	Selanik saf seccâde 1 13.800 akçe	Baş çatma yasdık çift 6 21.600 akçe	Küçük depeli 20 840 akçe	Kavuk 3 960 akçe	Orta kavuk 2 600 akçe	Şebekî dülbend pûşîdesi 1 963 akçe	... çizme 2 kese 2 660 akçe	Şeker kutu 3 600 akçe	Şeker kavanoz 3 300 akçe
Şeker kavanoz 4 1.100 akçe	Şeker kavanoz 7 1.000 akçe	Polad tabla şişe 5 610 akçe	Kebîr kutu 2 180 akçe	Örf ma'a kutu 1 900 akçe	Pirinç tepsi 1 1.200 akçe	Pirinç tepsi 1 1.200 akçe	Pirinç tepsi 2 4.200 akçe	Şişhâne kenarlı pirinç tepsi 1 2.760 akçe	Şişhâne kenarlı pirinç tepsi 1 2.760 akçe
Bakır mangal 960 akçe	Sûret bendî destâr 2.760 akçe	Fıstıkî çiçekli 1 3.120 akçe	Acemî çeşm-i bülbül 2.520 akçe	Çitârî top 1 2.700 akçe	Kâkum tulum 1 12.180 akçe	Yeşil çârşâl 1 6.600 akçe	Havlu çift 5 1.620 akçe	Sandık 300 akçe	İşleme peşkîr 1 makrama 1 havlu 1 tepsi 1 boğça 2 tas 1 çevre 1 9.480 akçe
Boğça 17 1.680 akçe	Kutnî ve sandal boğça 5 1.020 akçe	Kırmızı şilte 1 çuka yasdık 1 mak'ad korur bez 1.740 akçe	Sandık 180 akçe	İskemle 2 300 akçe	İskemle 2 310 akçe	İskemle 2 310 akçe	İskemle 2 500 akçe	Sarı fenar 1 3.000 akçe	Yaldızlı fenar 1 2.010 akçe
Fenar 480 akçe	Yaldızlı leğen ibrik 1.800 akçe	Yaldızlı leğen ibrik 500 akçe	Tombak leğen ibrik 4.560 akçe	Tombak leğen ibrik 4.560 akçe	Tombak leğen ibrik 4.560 akçe	Tombak leğen ibrik 13.680 akçe	Nuhâs leğen ibrik 3 1.440 akçe	Leğen ibrik 3 1.440 akçe	Leğen ibrik 1 480 akçe

Leğen ibrik 480 akçe	Leğen ibrik 480 akçe	Leğen ibrik 3 840 akçe	Leğen ibrik 300 akçe	Leğen ibrik 360 akçe	Leğen ibrik 360 akçe	Çuka iskemle 2 1.203 akçe	Havlu 11 630 akçe	Makrama 10 1.200 akçe	Makrama peşkîr 2.160 akçe
Peştemâl 1 fûta 2 çuka leğen örtü 1 havlu 1 2.500 akçe	Köhne havlu 5 60 akçe	Sanadallı iskemle 2 1.200 akçe	Kebîr pirinç şem'dân 7 1.203 akçe	Ekmek sepeti 3 450 akçe	Def'a sepet 1 150 akçe	Def'a sepet 2 153 akçe	Fânûs 1 480 akçe	Fânûs 1 240 akçe	Fağfûr kâse 6 3.360 akçe
Sîm mikrâs 1 direm 67 fî 38 2.546 akçe	Tekerlekli sîm mikrâs direm 43 fî 38 1.634 akçe	Sîm mikrâs direm 69 fî 38 2.622 akçe	Tabak 11 4.680 akçe	Kebîr tabak 2 1.203 akçe	Kebîr tabak 3 3.000 akçe	Kebîr tabak kâse 1 730 akçe	Yoğurt kâse 9 fincân 1 1.680 akçe	Mikrâs 4 300 akçe	Saksonya tabak 1 300 akçe
Mertebânî 2 1.320 akçe	Köhne kilim 11 900 akçe	Sahâre 90 akçe	Köhne yasdık 5 1.200 akçe	Çınar peştahta 1.200 akçe	Tesbîh 6 60 akçe	Yassı tesbîh 2 300 akçe	Yassı tesbîh 4 1.160 akçe	Kalembek tesbîh 4 720 akçe	Beyaz tesbîh 720 akçe
Mahlût tesbîh 5 510 akçe	Zibâd-ı boy-nuz 1.860 akçe	Misk-i göbek 1 720 akçe	Ustuç 1.080 akçe	Zerli billûr bardak 5 570 akçe	Billûr bardak 7 550 akçe	Billûr bardak 5 720 akçe	Billûr bardak 5 720 akçe	Billûr bardak 5 360 akçe	Billûr bardak 10 910 akçe
Billûr bardak 6 400 akçe	Billûr bardak 5 400 akçe	Billûr bardak 5 600 akçe	Billûr bardak 360 akçe	Billûr bardak 370 akçe	Billûr bardak 10 450 akçe	Billûr bardak 5 370 akçe	Billûr bardak 1 150 akçe	Billûr bardak 6 261 akçe	Şişe 1 120 akçe
Şemsiye memlû çiçek-li beyaz kâse 4 tabla 1 1.000 akçe	Zerli memlû billûr kâse 7 1.000 akçe	Zerli billûr kâse 5 tabla 1.000 akçe	Zerli kâse 7 600 akçe	Altunlu lûle 18 720 akçe	Kalemli lûle 16 370 akçe	Billûr kâse 13 400 akçe	Sürâhî 4 180 akçe	Şişe bardak 1 150 akçe	Ma'cûn kâse 2 630 akçe

Çukalata ma'a takım 300 akçe	Sükker memlû kâse 16 1.220 akçe	Fağfûr kâse 13 2.100 akçe	Fağfûr kâse 10 1.100 akçe	Sagîr tabak 20 600 akçe	Sagîr tabak 20 600 akçe	Sagîr tabak 10 300 akçe	Sagîr tabak 21 570 akçe	Sagîr Beç tabak 23 220 akçe	Sagîr kâse 17 1.200 akçe
Beç kâse 2 1.120 akçe	Hokka sagîr Beç tabak 45 480 akçe	Beç kâse 1 560 akçe	Bir mikdâr Kütahya tabak kâse 300 akçe	Sagîr şerbet bardak 56 600 akçe	Şeker ma'a kutu 480 akçe	Şeker-i gubâr ma'a kutu 1.590 akçe	Kebîr tabak 2 120 akçe	Tabak 120 akçe	Tabak 86 750 akçe
Tabak 7 750 akçe	Mahlût tabak 44 600 akçe	Tepsi 2 950 akçe	Tepsi ve kandil 1 840 akçe	Sofra peşkîr hırdavat 633 akçe	Köhne yasdık yüzü 7 240 akçe	Kayış hırda-vat 273 akçe	Kabaralı kubûr ve piştov tek 3 3.000 akçe	Garâr tek 14 1.680 akçe	Çuka kenarlı dîvân sini 1 2.850 akçe
Dîvân sini 1 2.430 akçe	Sini 1 2.160 akçe	Kebîr sini 2.880 akçe	Kebîr sini 1 3.003 akçe	Vasat sini 1 1.323 akçe	Vasat sini 1 1.500 akçe	Vasat sini 1.203 akçe	Sini 1.080 akçe	Vasat sini 1.440 akçe	Pirinç sini 2.880 akçe
Kebîr sarı sini 1 4.920 akçe	Sarı sini 1 5.280 akçe	Maşraba 2 480 akçe	Maşraba 2 480 akçe	Abdest leğen ve kadayıf tepsi 540 akçe	Destâriye 333 akçe	Billûr bardak 10 450 akçe	Billûr bardak 13 420 akçe	Billûr kâse 30 840 akçe	Billûr kâse 25 750 akçe
Billûr kâse 7 360 akçe	Billûr kâse 24 465 akçe	Billûr bardak 5 430 akçe	Billûr bardak 5 430 akçe	Pirinç tepsi 1 billûr kâse 3 1.200 akçe	Pirinç tepsi 1.320 akçe	Tepsi 2 990 akçe	Tepsi 2 603 akçe	Tepsi 2 990 akçe	Mangal 450 akçe
Tabak kâse 6 kaşık 168 akçe	Örf ma'a kutu 1.000 akçe	Orta kavuk 180 akçe	Boğça 3 sabun kutu 2 270 akçe	Yasdık 13 mak'ad 3 minder 8 selâmlıkda 9.600 akçe	Pencere perdesi 3 yasdık 12 mak'ad 4 minder 5 18.600 akçe	Yasdık 8 şayak mak'ad 3 minder 3 kapı perdesi 1 7.920 akçe	Yasdık 13 şayak mak'ad 3 minder 4 5.970 akçe	Yasdık 8 minder 3 çit mak'ad 2 kapı perdesi 1 3.600 akçe	Yasdık 9 minder 4 mâ'î mak'ad 2 4.230 akçe

Yasdık 8 mâ'î mak'ad 3 minder 3 4.320 akçe	Billûr sahan 6 tabla 1 480 akçe	Sagīr ve kebîr tabla 870 akçe	Haremde odada tabla ve şişe 2.400 akçe	Kahve ibrik 13 1.200 akçe	Kahve ibrik 11 1.800 akçe	Kahve ibrik 6 960 akçe	Kahve ibrik 3 240 akçe	Bir mikdâr kağıt 720 akçe	Vezne ve derâhim 420 akçe
Yasdık 11 minder 4 mak'ad 3 6.000 akçe	İskemle 1 153 akçe	Yeşil sandık 723 akçe	Siyah sandık 600 akçe	Abâ perde 3 1.917 akçe	Yemenî yasdık 4 1.290 akçe	Kadîfe yasdık 7 3.843 akçe	Yemenî koltuk yasdık 10 3.000 akçe	Çuka perde 4 2.280 akçe	Mor saçaklı yemenî mak'ad 3 4.200 akçe
Mâ'î saçaklı yemenî mak'ad 3 5.520 akçe	Beyaz saçaklı yemenî mak'ad 3 2.400 akçe	Elvân mak'ad 4 3.600 akçe	Mak'ad ve pencere perdesi ve boğça 16 5.400 akçe	Çalar sâ'at ma'a zarf 1 5.400 akçe	Yasdık 6 minder 2 mak'ad 1 6.000 akçe	Mak'ad 1 köşe 4 kadîfe yasdık 6 15.600 akçe	Yelpâze ve sedef ... 360 akçe	Perde 8 mak'ad 3 şilte çarşeb 2 köşe yasdığı 4 yemenî yasdık 13 15.600 akçe	Yorgan 4 döşek 1 şilte 1 baş ve yüz yasdığı 1 ve çarşeb 1 6.000 akçe
Orta kavuk küçük depeli 600 akçe	Kavuk 3 180 akçe	Gömlek 15 don 16 uçkur 15 çevre yemenî 9 ve hamam takımı 8.400 akçe	Nîm destâr 11 havlu 1 1.800 akçe	Çizme 2 pâpûş 1 420 akçe	Evân-ı nuhâsiye kıyye 113 fî 100 11.300 akçe	Evân-ı nuhâsiye kıyye 54,5 fî 100 5.450 akçe	Evân-ı nuhâsiye kıyye 323,5 fî 100 32.350 akçe	Evân-ı nuhâsiye kıyye 19 fî 100 1.900 akçe	Evân-ı nuhâsiye kıyye 6,5 650 akçe
Evân-ı nuhâsiye kıyye 3 319 akçe	Evân-ı nuhâsiye kıyye 130 13.000 akçe	Güğüm 4 tepsi 2 maslak 1 tas 1 leğen 1 3.000 akçe	Minder 11 6.366 akçe	Yasdık 16 4.200 akçe	Yemenî mak'ad 3 660 akçe	Kapı perdesi 2 1.420 akçe	Çitzâr 840 akçe	Köhne mak'ad ve kapı perdesi 1.980 akçe	Ta'âm meşîni 3 960 akçe

Köhne yasdık 11 1.050 akçe	Köhne çadır ve zokak ve kaba hasır 1.335 akçe	Mangal tahtası 2 300 akçe	Kaba hasır 15 akçe	Ağaç tabla 9 642 akçe	Ağaç tabla 16 900 akçe	Kandil 30 2.280 akçe	Kaba hasır 31 465 akçe	Tabla 4 258 akçe	Evân-ı nuhâsiye 148 kıyye fî 86 12.728 akçe
Beç tabak 20 420 akçe	Bir mikdâr kaşık 93 akçe	Tabak 95 kâse 36 kaşık 1.560 akçe	Yasdık 10 minder 2 çuka mak'ad 2 15.000 akçe	Yasdık 7 minder 2 çuka mak'ad 2 7.200 akçe	Yasdık 3 minder 1 mak'ad 1 1.440 akçe	Yasdık 11 minder 3 çuka mak'ad 3 15.000 akçe	Yasdık 7 minder 2 çuka mak'ad 2 7.200 akçe	Yasdık 3 minder 1 mak'ad 1 720 akçe	Değirmân 200 akçe
Don 2 gömlek 2 uçkur 3 3.600 akçe	İşleme havlu 2 1.440 akçe	Çevre 3 oya 1 yağlık 4 boyama 1 makrama 1 5.280 akçe	Havlu dülbend pûşîdesi aş makrama çevre uçkur don gömlek 5.280 akçe	Havlu 1 çevre 1 uçkur 2 don 1 gömlek 1 3.600 akçe	Havlu 1 uçkur 2 çevre 1 don 1 gömlek 1 4.200 akçe	Don 4 gömlek 3 4.440 akçe	Don 5 gömlek 5 6.720 akçe	Yağlık 4 2.400 akçe	Makrama 7 yemenî 2 3.000 akçe
Uçkur çakşır 7 don 3 8.400 akçe	Al ve turuncu şâl dülbend pûşîdesi 10.800 akçe	Çevre 2 840 akçe	İşleme havlu 4 ve boğça 3 8.400 akçe	Sandık 240 akçe	Sandık 600 akçe	Tencere 4 maslak 1 birûn tası 1 2.040 akçe	Anbar 360 akçe	Öd direm 142 8.520 akçe	Öd direm 52 1.040 akçe
Öd direm 343 6.860 akçe	Öd direm 2,5 150 akçe	Öd direm 4 80 akçe	Anber miskal 9 1.800 akçe	Kese 180 akçe	Kuşak zinciri 1.200 akçe	Misk ve ıtır şişe 2 1.200 akçe	Frengî kîse 240 akçe	Peştahta devâtı 1.800 akçe	Kalemtrâş mikrâs 960 akçe
Dülbend pûşîdesi 1 360 akçe	Eğer 1 300 akçe	Def'a eğer 300 akçe	Zeytûn ve sâ'îr 480 akçe	Kak ve üzüm ve asel ve nardenk 1.200 akçe	Güğüm 1 birûn tası 540 akçe	Öd direm 385 21.900 akçe	Öd direm 10 600 akçe	Öd direm 931 18.620 akçe	Öd direm 182,5 3.672 akçe

Öd direm 5,5 110 akçe	Öd direm 284 16.920 akçe	Anber direm 24 4.800 akçe	Öd direm 686 13.720 akçe	Öd direm 105 2.100 akçe	Öd direm 4 3400 akçe	Öd direm 8 160 akçe	Anber direm 18 3.600 akçe	Fûta 2 boğça 3 makrama 2 iskemle 1 360 akçe	Pirinç kile 126,5 fî 339 akçe 42.960 akçe
Revgan-ı zeyt kıyye 65 fî 45 2.925 akçe	Asel kıyye 75 fî 45 3.495 akçe	Mum kıyye 37 fî 48 1.800 akçe	Dakīk kıyye 275 fî 9 2.175 akçe	Şehriye kıyye 13 507 akçe	Sarımsak kıyye 5 60 akçe	Güllaç adet 1.700 714 akçe	Fındık kıyye 4 120 akçe	Nişasta kıyye 5 120 akçe	Tuz kıyye 5 30 akçe
Sagīr fuçı 6 180 akçe	Kebîr fuçı 240 akçe	Sabun kıyye 62 2.720 akçe	Hatab çeki 150 22.500 akçe	Şem‘-i asel kıyye 115 20.520 akçe	Akçe sandığında zuhûr eden anber 6.960 akçe	Pirinç kile 68,5 akçe 22.200 akçe	Revgan-ı zeyt kıyye 40 1.800 akçe	Asel kıyye 42 1.890 akçe	Mum kıyye 18 868 akçe
Dakīk kıyye 150 1.350 akçe	Güllaç adet 1.050 441 akçe	Fuçı 4 120 akçe	Fuçı 4 120 akçe	Küp 60 akçe	Sabun kıyye 28 1.680 akçe	Hatab çeki 475 64.125 akçe			
Tahmîn-i eşya-i mübaya‘a Cem‘an 8.918.700 akçe/74.322,5 kuruş									
Teymür kır bârgîr re’s 1 101 kuruş	Kır bârgîr re’s 1 72 kuruş	Kır bârgîr re’s 1 57 kuruş	Doru at re’s 1 101 kuruş	Doru bârgîr adet 1 100 kuruş	Doru bârgîr 85 kuruş/10 pâre	Doru at adet 1 30 kuruş	Kestane doru at 1 106 kuruş	... kır at 1 100 kuruş	Doru at 1 85 kuruş
Koçu ma‘a bârgîr 2 300 kuruş	Kır at 1 65 kuruş	Mahbûb-ı İslâmbolî adet 700 2.450 kuruş	Nısfıye adet 42 73,5 kuruş	Pâre ve rub‘ ve beşlik 441 kuruş	Nısfıye adet 1.367 2.392 ku- ruş/10 pâre	Mahbûb-ı İslâmbolî 1.322 4.627 kuruş	Rub‘iye adet 1.427 1.783,5 ku- ruş/rub‘ 1	Yaldız adet 2.547 13.499 kuruş	İslâmbol zincirli 12 60 kuruş

Mahbûb-ı Mısrî 291/ rub‘ 1 945,5 kuruş	Kır at re’s 1 112,5 kuruş	Gümülcine mahsûlünden bâkî Mustafa Efendi zimmetinde bâ-ikrâr 140,5 kuruş	Sarraf Mıgırdıç zımmî zimmetinde bâkî kalan bâ-ikrâr 4.500 kuruş	Arslan zımmî zimmetinde bâ-temessük 1.000 kuruş	Hazînedâr-başı ağaya bey‘ alınan iki adet beyaza kaplı ve bir fıstıkî çuka kaplı semmûr kürkler seme-ni cem‘an 1.500 kuruş				
Cem‘an 34.727,5 kuruş Kütüb ve eşya ve zehâ’îr ve nakd ve zimem ve kürkler ve at ma‘a bârgîr Cem‘an yekûn 111.489 kuruş									
Minhâ’l-ihrâcât									
Teçhîz tekfîn ve ıskāt ve seng-i mezar 1.100 kuruş	Mehr-i müeccel li’l-zevce-i mûmâileyhâ	Deyn-i vakf-ı Sultân Bâyezîd Hân-ı aliyyü’r-rahmetuhu 22.500 kuruş	Deyn-i vakf-ı Kılıç Ali Paşa 16.387,5 kuruş	Deyn-i müs-bet-i Yağlıkçı Hâfız İbra-him Efendi 1.385 kuruş	Deyn-i Kayıkçı Hâfız es-Seyyid Mehmed ve Hamlacı Ali Beşe 80 kuruş	Ücret-i etciyân 67 kuruş	Deyn-i Sarraf Mıgırdıç zımmî 8.463 kuruş	Deyn-i dîvârcı Ziver zımmî	Deyn-i Suyolcu Kosto zımmî 988 kuruş
Deyn-i Neccâr Bagondi zımmî 2.250 kuruş	Deyn-i hırdavât Marko zımmî 440 kuruş	Deyn-i Terzi İspir zımmî 60 kuruş	Bey‘ olunan eşyadan mu‘ayyeb zuhûr etmekle tenzîl olunan 28,5 kuruş	Resm-i kısmet 5.713 kuruş	Nısf harç 2.856,5 kuruş	Dellâliye-i eşya-i mübaya‘a 1.438 kuruş	Dellâliye-i ketb ve tertîb ve sarrâfiye ve müstahfız 70 kuruş	Kaydiyye-i defter 100 kuruş	
Yekûn 68.043 kuruş									

27

BÖLGESEL REKABETİN GÖLGESİNDE YEŞERMEYEN BAHÇE: 19. YÜZYILDA OSMANLI-RUS TİCARİ İLİŞKİLERİNİN KURUMSAL YAPISI

Erdal Bilgiç[*]

GİRİŞ

1739 Belgrat Anlaşması ile Ruslar Osmanlı denizlerinde belli kurallar dahilinde ticaret yapma imkanına kavuştu. 1768 Osmanlı-Rus savaşına kadar Rus tüccarları bu haklarını kullandılar. Kayıtlara göre bu Belgrat Anlaşması ve savaş arası dönemde ağırlıklı olarak Tagangrog ve Özi limanlarını kullanan ve taşınması yasak olmayan ihracat ürünlerini bulunduran 380 Rus bandıralı gemi Karadeniz üzerinden mallarını taşıdı.[1] Osmanlı ordularının Rusya'ya ağır mağlubiyeti sonucunda imzalanan Küçük Kaynarca anlaşması ile Rus tüccarları gemileri ilk defa Karadeniz ve Akdeniz'de denizyoluyla ayrıca karayolu ile de serbestçe ticaret yapma imkanı buldu. Rus tüccarlar Fransız ve İngiliz tüccarlar kadar Osmanlı'ya gümrük ödedikten sonra her türlü malını istediği liman ve gümrükten geçirebilecekti.[2] Küçük Kaynarca'dan sonra Aynalıkavak'ta Rus ve Osmanlı devlet adamları Kırım meselesini konuşmak üzere toplandılar. Görüşmeler sonucunda imzalanan anlaşmanın altıncı maddesine göre Küçük Kaynarca Anlaşmasındaki ticari maddelere iki adet yenisi eklendi. İlk maddeye göre Rus tüccar gemilerinde Osmanlı vatandaşlarının çalışmaları yasaklanıyordu. İkinciye göre Rus tüccarların gemi ebatları rekabet halinde oldukları Fransız ve İngiliz gemileri gibi olabilecekti.[3] Küçük Kaynarca Anlaşması ile iyice Osmanlı kontrolünden çıkan Karadeniz'de Ruslar kısa süre içerisinden etkilerini hissettirdiler. Karadeniz yavaş yavaş Rusların yeni ihracat limanlarının ve şehirlerinin geliştiği bir bölge olacaktı. 1774-1887 arasında Karadeniz'i 444 Rus ticari gemisi rotaları için kullandı.[4]

Osmanlı'ya savaş ilan etme sebebiyle Kırım topraklarını işgal eden Rusya ile Osmanlı 1783 yılında bir ticaret anlaşması imzalamak zorunda kaldı. Rusların anlaşmalarla aldığı hakların ötesinde nihai hedefleri Osmanlı yönetiminden kapitülasyonlar benzeri imtiyazları kendi tüccarları için

* *Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Topkapı Üniversitesi Ekonomi Bölümü, İstanbul/Türkiye, erdalbilgic@ayvansaray.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4788-4865.*

1 Bostan 1995: 362.

2 Sarı ve Turan 2019: 371.

3 Sarı ve Turan 2019: 372.

4 Bostan 1995: 369.

edinebilmekti. Nihayet 1783 yılında uzun müzakerelerin sonucunda Osmanlı ve Ruslar arasında 81 maddeden oluşan, gayet detaylı bir ticaret anlaşması imzalandı. 1783 ticaret anlaşması Ruslara Osmanlı içinde serbest ticaret imkanı sağladı. 81 maddeden oluşan anlaşmanın ilk 47 maddesi 1740 yılında Fransa ile imzalanan ticaret anlaşmasının aynısıydı. Rusya bu anlaşma ile tüccarları lehine büyük bir zafer kazanmış oldu.[5] Rus tüccarların Karadeniz ve Akdeniz sularında istedikleri gibi ticaret yapma imkanları korunduğu gibi ek olarak Rus tüccarlar Fransız ve İngiliz tüccarlar gibi sadece %3 ithalat gümrüğü ödeyeceklerdi. Osmanlı'dan satın aldıkları ürünleri istedikleri üçüncü bir ülkeye ihracat için götürebileceklerdi.[6] Rusların amacı Osmanlı deniz ve kara yolları dahil sınırları içinde serbest ticaret yapma imkanı aramaktı. Ticaret anlaşmasında serbest ticaret iması içeren maddeleri kabul ettiren Rusya tüccarlarına eğer ellerinde bir mürur tezkeresi varsa istedikleri yerde ticaret yapabileceklerine dair bir hak kazandırdı. Osmanlılar ayrıca deniz yollarında kazaya uğramış Rus gemilerine yardım etmeyi taahhüt ediyordu. Rus tüccarlar Osmanlı'ya getirdikleri ithalat malları için %3 oranında gümrük ödeme hakkının yanında Osmanlı idarecileri anlaşma dahilinde Osmanlı reayasından herhangi birinin Rusya'ya izinsiz gitmesini de engelliyordu.[7] Ruslar böylelikle Karadeniz başta olmak üzere Osmanlı sularında diledikleri gibi en geniş yetkilerle ticaret yapma imkanına kavuştular. Fransız ve İngiliz tüccarlar ise aynı hakları elde etmek için bir süre daha bekleyeceklerdi.[8]

Rusya'nın politikaları gereği Yunanlıları bağımsızlık hareketlerinde desteklemelerinden dolayı Osmanlılar Boğazları Rus gemilerini geçişi kapatınca ticari ilişkiler 1821-1823 arasında kesildi. Ardından Eflak ve Boğdan bahane edilerek Ruslar tarafından ültimatom verilmesi neticesinde Akkerman Anlaşması imzalandı. Osmanlı bu anlaşma ile Rus gemilerini Doğu Akdeniz sahillerindeki korsanlara karşı koruyacağını ve zararlarını tazmin edeceğini taahhüt etti.[9] Osmanlılarla yaşanan 1806-1812 ve 1828-1829 savaşlarının ardından Ruslar imzaladıkları Bükreş ve Edirne anlaşmaları ile Osmanlı karasularında serbestçe ticaret yapabilme haklarını devam ettirdiler. Edirne anlaşması ayrıca diğer ülke devletlerini de Karadeniz sularında serbest ticaret hakkını sağlayan bir anlaşma oldu. Böylelikle Rusların Batılı rakipleri Karadeniz'de kendi ihraç malları ile istedikleri gibi boy gösterebilecekti.[10] 1833'te Mehmet Ali Paşa'nın ilerlemesinden korkan Osmanlılar Ruslar ile Hünkar İskelesi Anlaşmasını imzaladı. Fransa ve İngiliz tepkisi üzerine anlaşma yürürlüğe konulmadı. Ancak 1842'de uygulanmaya başlanan yeni gümrük tarifesi ile Rus tüccarlar Osmanlı'da ticaret yapan diğer devletlerin tüccarlarından daha imtiyazlı hale gelmişti.[11]

Batılı devletler Ruslar Osmanlı sularında daha imtiyazlı hale gelince Osmanlı üzerinde Balta Limanını baz alan yeni bir ticaret anlaşmasının Ruslarla imzalanması için baskı yapmaya başladılar. 1846 yılında diğer ülkelerin tüccarları ile Rus tüccarların gümrük resimlerini eşitleyen bir anlaşma kabul edildi. Ancak bu anlaşmanın tarihi 1854'te doldu. Bu sırada Kırım Savaşı devam etmekteydi.

5 Kuzucu 2016: 70-79.
6 Sarı ve Turan 2019: 372-274.
7 Bostan 1995: 359.
8 Bostan 1995: 360.
9 Fidan 2006: 80-81.
10 Sarı ve Turan 2019: 374-376.
11 Fidan 2006: 84-85.

Ruslar yeni ticaret anlaşması için 1862'yi bekleyeceklerdi.[12] Ruslar tüccarları için Karadeniz'de geniş haklar kazanırken Kırım Savaşı kazanılmış hakların bazılarının kaybına yol açtı. Savaş sonucunda Osmanlılar İngiliz ve Fransızlarla yeni bir ticaret anlaşması imzalarlarken Ruslarla da 1862 yılında masaya oturacaklardı.[13] Ticaret anlaşması 21 madde ile sınırlanırken, Rusların kaybı büyük olmadı. Rus tüccarlar silah ve mühimmat dışında her türlü ziraat ürünleri ve mamul eşya için Osmanlı tebaasının ödediği vergileri ödeyerek ithalat ihracat yapabilecekti.[14]

1862 anlaşması diğer Avrupa devletleri ile imzalanan anlaşmalara nazaran serbest ticaret mantığı üzerine kuruldu. Sadece Rus tüccarlarının tuz, tütün, silah ve mühimmat taşımaları ve ticaretini yapmalarını yasaklıyordu. 1862 ticaret anlaşması her ne kadar metin üzerinde iki ülkenin ticari faaliyetlerini güçlendirecek izlenimi verse de sonucu gerçek hayatta uygulamalarda problemlerle karşılaşılınca istenilen gibi olmadı. Öncelikle ticaret anlaşmasının imzalandığı dönem Kırım Savaşından dolayı Osmanlı'nın uzun yıllar boğuşacağı finansal krizler döneminin başlangıcı sayılırdı. Mali gelirlerini arttırmak için %5 olan ithalat gümrüklerini %8'e çıkarmak isteyen Osmanlı'nın borç bulduğu Avrupa devletlerini ikna etmesi kolay olamayacaktı.[15] Bu şartlar altında Osmanlı 1882 yılında Rus tarafını yeni ticaret anlaşması imzalamak için görüşmelere çağırdı. Osmanlı devlet adamlarının görüşlerine göre Rus ürünlerinden bir çoğuna %20'lere varan gümrük oranları uygulamak gerekiyordu. Ticaret anlaşmasının 1882 yılında sona ererek yenisi üzerinden anlaşma sağlanamaması Rus ticaretinin Osmanlı ve Orta Doğu'da gelişmesini engelleyen en önemli sorundu. Çünkü ticaret anlaşması hukuki zemin sağlayacaktı. Ticaret ağlarını ve kurumlarını güçlendirme imkanı ortaya çıkacaktı. Güçlenen ticari ağları kredi olanaklarını, kurulan firmaları ve iş yapan tüccar sayılarını artmasını sağlayacaktı.[16]

1860'larda iki ülke arasındaki ticaret hacmi Kırım Savaşında yaşanan kesintinin ardından 24 milyon ruble iken 20. yüzyılında başına 30 milyon rubleye kadar çıktı. Ülkelerin birbirlerinin dış ticareti içindeki payları ise aynı orada ve stabil olmadı. Rusya Osmanlı'nın ithalatı içinde %4-15 arasında değişen oranlarda pay alırken, Osmanlı Rusya'nın ithalatı içinde %2'yi aşan bir pay alamadı. İki ülke ticareti ağırlıklı olarak doğanın sunduğu ve zanaatkarların ürettiği ürünlerden oluşuyordu. Rusya Osmanlı'dan tütün, incir, sebze, meyve, kuru yemiş, halı gibi ürünler ithal ederken tahıl ürünleri, un, alkol, ahşap ürünleri, küçük ve büyük baş hayvan ihraç ediyordu. 20. yüzyıla yaklaşırken Rusya ihracat ürünleri arasına gaz yağı, metal ürünleri, sanayi ürünleri, tekstil, plastik ayakkabı gibi ürünler ekledi. Böylelikle Rusya Osmanlı karşısında cari açık vermiyor aksine fazlalık vererek ticaretine devam ediyordu.[17]

1882 yılında Rusya'yı tekrar anlaşmak için masaya davet ettiğinde Osmanlı bürokratları bu sefer %20'lere varan ithalat vergilerini Rus mallarına uygulamak istiyordu. Durumun ciddiyeti anlaşılınca Rusya Osmanlı ile anlaşmak için masaya Finans Bakanı D. A. Timiryazev'i gönderdi. Görüşmeler oldukça tartışmalı geçti. Osmanlılar bu sefer kapitülasyonları ima eden bir hakkı Rus-

12 Fidan 2006: 86.
13 Sarı ve Turan 2019: 376.
14 Sarı ve Turan 2019: 378.
15 Koptevskiy 2003: 27-28.
16 Koptevskiy 2003: 29-35.
17 Koptevskiy 2003: 26.

lara vermek istemedi. Rus tarafı ise Osmanlıların ithalat vergilerini arttıran bir uygulamayı kabul etmek istemiyordu. Osmanlılar 4 Mart 1884'e kadar Ruslara süre tanıdı. Ya anlaşma imzalanacak ya da Osmanlı gümrüklerinde artık Rus mallarına yüksek oranlı gümrük tarifeleri uygulanmaya başlanacaktı. Osmanlı bürokratlarının Rusları yüksek ithalat tarifeleri üzerinden bir ticaret anlaşmasına zorlaması ve Rusların bunu kabul etmemesi iki ülke arasındaki ticaretin kısa süreli tarife listeleri ile dış ticaret yapmaya zorladı. Böylelikle Rusya ve Osmanlı arasında uzun süreli bir ticaret anlaşması imzalanması zora girmiş oldu. Osmanlı gümrük tarif oranlarını Rus mallarında un için %12, peynirde %15 ve petrol ürünleri üzerinde en az %20 şeklinde belirlemek istiyordu.[18]

1884 yılında iki tarafında kendi düşüncelerinde ısrarcı olması sebebiyle kesildi. Görüşmelerin devamı ancak 1889'da gelecekti. Yine D. A. Timiryazev başkanlığında bir Rus ticaret bürokrasisi İstanbul'a görüşmelere katılmak üzere geldi. Rus ekibi bu sefer daha iyi hazırlanmıştı. Osmanlı'ya kabul ettirmek istedikleri arasında; Rus ticari ve yolcu gemilerinin Boğazlardan serbest geçişi, Osmanlı topraklarında Rus malları için depolar inşa etmek, gaz yağı için boşaltma rampalarını limanlara kurabilmek, Rus ticaret filosunun çalışanlarına diplomatik dokunulmazlık sağlamak vardı. 3 yıl süren görüşmelerin sonunda Osmanlı tarafı hazırlanan ticaret anlaşması şartlarını onaylanması için devletin üst kademesine sundu. Ancak teklif kabul edilmedi. Görüşmeler ise yine yarıda kaldı. Yeni görüşmeler ancak Osmanlı hükümetinin yeni vergi kalemleri arama sürecinde olduğu 1900 yılında oldu. Osmanlılar hiç olmazsa Rus ürünlerinden gelecek %8-11 arasındaki ithalat vergilerinin istikrarlı olmasını istiyorlardı. Almanya hariç diğer bütün devletler bu teklifi reddetti. 1904 yılında önceden kabul edilmeyen ültimatom verme yerine bu sefer Osmanlılar iyi niyet ile görüştükleri Rusya dahil olmak üzere diğer altı büyük Avrupa devletine gümrük oranlarını %8'den %11'e çıkarma teklifini kabul ettirdiler. Görüşmelerin olmasına rağmen iki imparatorluk maddeleri üzerinde hem fikir olamadıklarından bir ticaret anlaşması imzalamadılar.[19]

1. RUSYA'NIN 19. VE 20. YÜZYILDA OSMANLI İLE DIŞ TİCARETİNİ GELİŞTİRME ÇABALARI

Rusya'nın Karadeniz'deki ticaret ve ticari yollarda söz sahibi olma adına ilk kurduğu şirket Karadeniz Vapur Kumpanyası oldu. 1843 yılına kadar hükümetin desteği ile çalışan şirket faaliyetlerine finansal yetersizliklerden dolayı son verdi.[20] Şirketin ilk kurduğu hat Odesa-İstanbul arasıydı. Devletin sübvansiyonları ile devam eden taşımacılık faaliyetleri içinde Karadeniz'in kuzeyi ve Doğu Akdeniz istikametinde gidecek yolcu, ürün ve postalar vardı.[21] Kırım Savaşının Osmanlı-Rus ticaretinin gelişmesini engellerken ardından imzalanan Paris Anlaşması Karadeniz sularını Osmanlı ve Rus bandırıla olmayan ticaret gemilerine de açtı. Uluslararası serbest ticarete açılan Karadeniz'de yeni rakiplerin ortaya çıkması Rusya'nın ticaret faaliyetlerinde yeni yollar aramasına yol açtı. Paris Anlaşması aynı zamanda Rusya'nın ihracat merkezlerini Baltık Denizindeki limanlardan Karadeniz'deki liman kentlerine almasına yol açtı. Karadeniz, Boğazlar, Akdeniz ve

18 Ivanov 2005: 269-272.
19 Ivanov 2005: 271-273.
20 Karakulak 2017: 88-89.
21 Karakulak 2017: 178.

dünya sularında Rusya'nın ticari gücünü sağlamlaştırmasında daha sonra kurulacak ve buharlı gemilerle taşıma yapacak ROPIT'in önemi büyük olacaktı. ROPIT'e yapılan yatırımlar ve sağlanan sübvansiyonlarla Rusya yeni bir ticaret filosu edinecekti.[22] ROPIT öncelikle Karadeniz limanları ve nehir taşımacılığında aktif kullanılabilecek şehirler arasında ticaret faaliyetlerinin ve yolcu taşımacılığının gelişmesi için gerekliydi. Şirketin bu iki alan dışındaki limanlar arasında seyrüsefer yapma hakkı olacaktı.[23]

Rus hükümetinin üçte birine ortak olduğu ROPIT Rus ticaretinin Karadeniz ve Akdeniz sularında aktif olması için 1856 yılında kuruldu. ROPIT kuruluşundan itibaren ilk yirmi sene Rus hükümetlerinden 40 milyon ruble sübvansiyon aldı. 1880'lerde sahip olduğu 85 vapur ile zamanının Rusya'sının ticari filosunun beşte birini oluşturuyordu. ROPIT'in rekabet halinde olduğu Batılı vapur şirketlerine karşı en büyük dezavantajı rakipleri kadar finansal destek ve araçlara sahip olmamasıydı. Rakiplerinden %15-20 daha fazla maliyetlerde taşımacılık yapmak zorunda olan ROPIT'in maliyetlerini Rus ihraç ürünlerine yansıtması kaçınılmazdı. Rusya'nın kendi ticari filolarına yeteri kadar finansal destek vermemesi 20. yüzyılın başlarında Rusya sularında dış ticaretin %32'sinin başka ülkelere ait olan ticari filolarla yapılmasına yol açıyordu.[24] ROPIT Karadeniz ve Akdeniz'de 11 büyük firma ile rekabet halindeydi. Ayrıca Rus hükümetinden her sene en az 3.5 milyon ruble sübvansiyon alıyordu.[25]

Rusya'nın ROPIT ve benzeri kurma çabaları dış ticaretini arttırmada yardımcı olsa da yeterli değildi. Rusya'nın kapitalist ekonomiye geçmesinde devlet 1880'lerde büyük bir rol oynadı. Tüketici mallarından çok sanayi mallarının üretim yatırımlarının yapılması için düzenlemeler yapıldı. Maliye Bakanı Sergey Vitte 1890'lardan başlayarak Rusya'nın sanayi kalkınmasında çok önemli bir rol oynadı. Vitte'nin bakan olması ile beraber uygulamaya koyduğu sanayi planları bazı batılı ülkelerin düşük faizli finansman sağlanmasıyla desteklendi. 1890'lar boyunca Vitte'nin ekonomi politikaları aynı zamanda bütçenin de iyileşmesini ve gelirlerini arttırmasını sağladı. Rusya eğer batılı büyük kuvvetler arasında yer almak ve kendi coğrafyasını tehlikelerden korumak istiyorsa sanayileşmek onun için aslında zamanla yarışmaktı. Vitte'nin planının temel esasları ülkeyi demiryolları ile donatmak ve ağır sanayiye yatırım yapmaktı. Bu yüzden Rus ekonomisinin gümrük vergileri ile korunması, parasal istikrar, finansal bir reforma, bazı alanlarda ağır vergilere ve yabancı sermayenin ülkeye çekilmesi gerekiyordu. Rusya'nın yerel sermayesi bütün bu sayılanları karşılamak için yeterli değildi. Rusya topladığı vergileri belki sanayi yatırımlarını finanse etmek için kullanabilirdi ancak daha fazla kaynağa ihtiyaç vardı. Hükümetin yatırımcı olarak aktif yer alması ve aynı zamanda borç bulması gerekiyordu. Eğer hükümet bonolarına olan yabancı sermaye yatırımları ve talebi artması gerekirken ülkedeki parasal istikrarın da korunması gerekiyordu. Bu aynı zamanda Altın Standardına bağlanmak anlamını taşıyordu. 1880'ler boyunca Rusya gümrük duvarlarını politikaları gereği yükseltti. Aynı zamanda hükümet birçok ekonomik alanda ülke içi üretimi arttırmak ve korumak adına sübvansiyon desteği sağlamaya başladı.[26]

22 Karakulak 2017: 87.
23 Karakulak 2017: 90.
24 Koptevskiy 2003: 32-33.
25 Ivanov 2005: 275.
26 Falkus 1972: 61-62.

Rusya'nın ekonomik hayatında, kapitalizmin gelişmesinde ve dış ticaret politikalarının yönlendirilmesinde de devletin etkisi her zaman önemli oldu. Devlet Rusya'da batının etkisini azaltmak için ülke içindeki üretim faktörlerini harekete geçirmek adına teknoloji ve sanayi transferini destekliyordu. Bu yüzden Rusya öncelikle hakimiyeti altındaki yerlerde ve coğrafi olarak yakın olduğu bölgelerde ekonomik ilişkilerini güçlendirmeye çalışıyordu. Rusya'nın batıdan aldığı sanayi ve teknoloji için yaptığı yatırımlar oldukça büyüktü. Bu ithalatı ve finansal borçları tarım ürünlerine dayanan ihracatı ile karşılamaya çalışıyordu. S. Y. Vitte'nin hazırladığı politikalara göre Asya'ya sattıkları ürünlerden elde ettikleri gelirleri Batı'dan aldıkları sanayi ürünlerinin ya da finansman desteklerinin karşılanmasında kullanacaklardı. Rusya'nın Osmanlı ile olan dış ticareti Rusya'nın cari fazla vermesiyle uzun yıllar devam etti. Osmanlı ile olan ticaretten elde edilen gelir Rusya'nın aklındaki finansmanı karşılayacak önemli bir kaynaktı. Ancak Osmanlı ile olan ticaret oldukça geç başladı. Rus ürünleri Osmanlı pazarlarına girdiklerinde ilk karşılaştıkları zorluk Batı ürünleri ile olan rekabet oldu.[27]

1892-1913 yılları arasında Rusya maliye bakanlığı yapan S. Y. Vitte imparatorluğun dış ticaretinin gelişmesi için 1900'lerin başında bir plana göre Osmanlı ve Orta Doğu pazarlarında Rus ihraç ürünlerinin etkilerinin artması hesaplanıyordu. Böylelikle aşağı yukarı yüz senedir Osmanlı pazarlarında tutunmaya çalışan Rus dış ticareti ilk kez kurumlaşma yolunda adım atıyordu. Planın önemli parçası ticaret temsilciliklerini elçilikler içinde organize etmekti.[28] Hükümet aynı zamanda tahıl ürünlerinin ihracatına büyük önem veriyordu. Demiryolu ağlarının genişlemesi diğer yandan ülke içindeki yabancı ürünlerinin satışlarını arttırıyordu. Tarım kesimi üzerine ayrıca ağır vergiler konuluyordu. Özellikle hasat az olduğu zamanlarda bile çiftçiler ürünlerini satmak için zorlanıyordu. Yine de bütün bu yaşananlar Rusya içinde büyük bir yerel pazarların oluşmasını sağladı. Hükümet ilerleyen yıllarda ülke içindeki tüketimin artması ile beraber vergi yükünü tüketici malları üzerine kaydırmaya başladı. Votka, şeker, gaz yağı bu vergilerden nasibini alanlardı. Vitte'nin politikaları 1890'larda meyvelerini vermeye başladı. Rusya her sene neredeyse %8'lik bir büyüme rakamı yakaladı. Ukrayna'da kurulan ağır sanayi ülkenin büyümesine önemli bir katkı sağlıyordu.[29]

Çok uzun yıllar hatta yüzyıllar boyunca Osmanlı ve Rus imparatorlarının ekonomik temelleri değişmeden birbirine benzer olarak kaldı. Birbirleri ile benzer tarım ürünleri, hammadde ve yarı mamul ticareti yaptılar. Rusya Osmanlı'dan sebze, meyve, kuruyemiş, ceviz, tütün alırken son yüzyılda bu ürünlere önemli ölçüde pamuk eklendi. Rusya ise Osmanlı'ya tahıl ürünleri, un, mısır, yağ, peynir, alkol, şeker, ahşap ürünleri, havyar, balık ve deri ihraç ediyordu. Ayrıca canlı hayvan ihracatı önemli bir yer edinmeye başlamıştı. 19. yüzyılın sonuna yaklaşırken gaz yağı, plastik ayakkabı, dokuma kumaş ve metal ürünleri temel ihracat ürünleri arasında önemli bir yer edindi. Rusya'nın tahıl ürünleri ihracatını arttırmasının bir diğer nedeni ülkenin güney limanlarına ulaşan demiryolları ağıydı.[30] Vitte'nin dış ticaret politikaları bu yapının bozulmayacak şekilde Rusya'nın çıkarları doğrultusunda yeniden inşa edilmesiydi.

27 Ivanov 2005: 264-265.
28 Koptevskiy 2003: 40.
29 Falkus 1972: 64.
30 Ivanov 2005: 248-250.

Vitte'nin maliye bakanı olmasından önce Ruslar ağırlıklı olarak 1868 ve sonrasında Kafkaslardaki güvenlik ağını ve ticaret yollarını güçlendirme adına demiryolları ağını genişletme kararı aldı. Öncelikle Tiflis-Bakü ve sonrasında Tiflis-Poti demiryolunu inşa ettiler. İran'la olan ticaretin geliştirilmesinin öneminin yanı sıra Batum limanının demiryolları ile buluşması Kafkas ürünlerinin bilhassa petrol ürünlerinin Karadeniz üzerinden Osmanlı, Orta Doğu ve sonrasında dünya pazarlarına yayılmasına olanak sağlayacaktı.[31] Rusya yatırım hamlelerinin yapıldığı yıllarda Ural, Aşağı Volga ve Kafkasları demiryolları ile birbirine bağlamayı başardı. Moskova ve Vladimir şehirlerinde tekstil sanayi büyük ölçüde genişledi.[32]

Batum limanı ROPIT'in geliştirdiği seferler ağı sayesinde petrol ve ürünlerinin ana ihracat limanı haline geldi. Ayrıca Rusya'nın İran ile olan ticaretinde de büyük bir görev yükleniyordu. Hatta zaman içerisinde Trabzon limanın ticaret ağları ile olan bağlantılarını zayıflattı. Rusya'nın inşa ettiği demiryolları Taganrog limanına ulaşınca Batum limanı ROPIT için daha önemli hale geldi. Batum zaman içinde sadece petrol ürünlerinin değil aynı zamanda tahıl ürünlerinin de ihracat noktalarından biri oldu. Bu dönemde Osmanlı'nın Karadeniz kıyısındaki limanlarındaki ticaret faaliyetlerin yabancıların kontrolüne girerken, Karadeniz'in diğer yakasındaki ticaret işlemleri Rus sermayesinin kontrolüne giriyordu.[33] Osmanlı Karadeniz'de artan ticari rekabet karşısında yapması gereken hamleyi yeterince deniz taşımacılığı kapasitesini arttırarak cevap veremedi. Karadeniz suları yabancı ticari firmaların hakimiyetine girmeye başladı. Rusya'nın Batılı vapur ve taşımacılık şirketlerine cevabı Anadolu ve Rumeli hatları oluşturmaktı. Anadolu Hattı ROPIT tarafından 1862 yılında açıldı.[34]

Her ne kadar Rusya'dan Osmanlı'ya yapılan ihracatta tahıl ürünleri ve un çok önemli bir yer tutsa da bir türlü ihracat istikrarı sağlanamadı. Örneğin 1860-1864 arasında olanca hızıyla artan tahıl ihracatı 1880-1884 arasında oldukça düştü. 1885-1889 arasında 12.200 *pud*dan[35]1895-1899 arasında 4.100 *pud*a kadar indi. İstanbul'da Rus tahıl ürünlerine rağbet eden tüccarların çoğu Rus mallarını üçüncü ülkelere ihraç etmek için satın alıyordu. Bu devirde Osmanlı'nın kendi tahıl üreten coğrafyalarını büyük tüketim yerlerine bağlayan demiryollarının inşasını Rus tahıl ürünlerinin ihracatının düşmesinin bir diğer nedeni olarak görebiliriz. Ayrıca Osmanlı'nın önemli liman kentlerindeki un fabrikalarının ve değirmenlerin artışı Rusya'dan ihraç edilen unun miktarının düşmesinde etkili oldu. Odessa ve diğer kentlerdeki tahıl ürünleri hasadının zaman zaman düşüyor olması Rus tahıl ihracatını etkileyen bir diğer faktördü. Fransız, İngiliz, Bulgar ve Romen unları Osmanlı pazarlarında Rus unundan daha ucuza satılıyordu. Rus unu ise bu unlarla karıştırılarak üretilecek malların daha kaliteli hale getirilmesi için kullanılıyordu. Osmanlı'nın önemli liman kentlerinde Rus ununun daha pahalı olmasına rağmen neden hala rağbet gördüğünün bir açıklaması olabilir. Ayrıca Rus Yahudilerin göçlerinden dolayı Yaffa'da 19. yüzyıl sonunda Rus ununa olan talep arttı. Öte yandan Marsilya limanından İstanbul, İskenderiye, Yaffa ve Beyrut gibi limanlara un taşıma maliyetleri Odessa ve Rostov Na Donu limanlarında daha ucuza mal oluyordu. Böylelikle Rusya'nın

31 Ekinci 2007: 67.
32 Falkus 1972: 66.
33 Karakulak 2017: 93-96.
34 Karakulak 2017: 107.
35 1 *pud*=16,4 kg.

güney topraklarından Osmanlı'ya olan tahıl ürünleri ve un ihracatının sadece o seneki hasada bağlı olmadığını, taşıma ve un fabrikalarının maliyeti ve üretimi ile de ilişkili olduğunu söyleyebiliriz.[36]

93 Harbinin ardından ROPIT ağırlıklı olarak Odesa ve Sivastopol limanları üzerinden tahıl ürünleri taşımacılığı yaptı. Şeker, kömür, petrol ürünleri ise tahıl ürünlerinin ardından Rusya'nın ROPIT aracılığı ile ihraç ettiği ürünler arasındaydı. İlerleyen dönemlerde Rusya'nın ihracat stratejisini değiştirmesi ile ihraç ürünleri arasına metal ürünleri de katılacak, hatta ROPIT zaman zaman metal ürünlerini ihraç etmek için hacim olarak yetersiz kalacaktı.[37] Odessa limanı her ne kadar Sivastopol limanına göre daha fazla işler gözükse de yılın belli zamanlarında donduğu için ticari faaliyetleri aksatıyordu. Demiryolları Sivastopol'a ulaşınca ROPIT İstanbul'a giden bir hattı 1878'de hizmete açtı. Bu yıllarda İstanbul Rus tüccarları için ihracat mallarının dünyaya açıldığı limandı. Aynı zamanda Ruslar burada kendileri için gerekli ithalat mallarını satın alıyorlardı. Bu yüzden ROPIT'in Galata'da sürekli çalışan bir ofisi mevcuttu. Ayrıca ROPIT tarafından İstanbul'da inşa edilen iki depoda havyar, yağ, peynir, et ve deniz ürünleri muhafaza ediliyordu. ROPIT Odessa-İstanbul hattında en fazla tahıl ürünleri ve un taşıyordu. Bunun yanında 20. yüzyılıa yaklaşırken gemilere yapılan yatırımlarla soğuk hava depoları sayesinde canlı hayvan ve karkas et taşımacılığı da artıyordu. 1890'larda Osmanlı Balkanlarında ve Anadolu'da yaşanan bazı hadiselerden dolayı İstanbul aracılığı ile ithal edilen mallar Avrupa'nın diğer limanlardan sağlanır olunca İstanbul Rusya için transit ticaret rolünü biraz olsun kaybetti. Ancak seferleri artan ROPIT için ise tersi oldu.[38]

Rusya 1900-1913 yılları arasında ürettiği tahıl ürünlerinin yarısını ihraç etti. Bu ihraç ürünlerinin %75-90 arası Karadeniz limanlarından gerçekleşti. Tahıl ihracatının artmasıyla beraber ülkedeki yabancı sermaye de yükseldi. Ülkenin güneyinde ve Kafkaslardaki ticari hayat canlandı. Metal fabrikaları ve petrol üretim tesisleri arka arkaya kuruluyordu. 1900-1909 arasında Rusya'nın toplam ihracatının %30-50 arasında değişen oranları Karadeniz üzerinde bulunan şehirlerden yapıldı. Bu arada Rusya'nın bu süre zarfındaki ithalatının yine önemli bir kısmı Akdeniz'den Karadeniz'e yapılıyordu. 1913 yılına kadar Rusya'nın Karadeniz'e yakın şehirlerinde kömürün %87'si, sac demirin %74'ü, çeliğin %63'ü, şekerin %66'sı, yağın %60'ı, petrol ürünlerinin ise %90'ı üretildi. 1908-1913 arasında Karadeniz üzerinden yıllık 300-400 milyon rublelik mal transferi oluyordu.[39] 1900-1903 yılları arasında yaşanan küçük bir finansal krizin ardından Japonya ile savaşın ortaya çıkışı yeni yüzyılın ilk yıllarında Rus ekonomisinin büyümesini durdurdu. 1909-1913 arasında Rusya yeni bir ekonomik döneme girecekti. Savaşa kadar Rusya yeni bir ekonomik büyüme eğilimi yakalayacaktı.[40]

Rusya 19. yüzyılın ikinci yarısında politikaları sayesinde ekonomik bir genişleme yaşadı. Üretim teknolojilerine ve alt yapıya olan yatırımların çoğu ya devlet garantileri ile inşa ediliyor ya da yabancı sermaye bulunuyordu. Bu gelişme sırasında Rusya'nın kırları bu durumundan pek nasibini alamadı. Rus köylü kültürü ekonomik faaliyetlerin büyük ölçekli formunu kabul etmeye ve uygulamaya henüz hazır değildi. Diğer yandan Rus Kilisesi de Rus halkını burjuvaziye ve yeni ekonomik koşullara hazırlayan bir nitelikte olmadı. Ancak Eski İnanlar grubu içerisinden Rusya'nın ilk

36 Ivanov 2005: 251-252.
37 Karakulak 2017: 103-104.
38 Karakulak 2017: 178-187.
39 Koptevskiy 2003: 42.
40 Falkus 1972: 75.

büyük finansçıları ve yatırımcıları çıktı. Rusya'da 19 yüzyılın sonlarında Burjuva olarak adlandırılabilecek bir tüccar ancak oluştu. Rus ticaret etiği genelde yerelde ve ayrı girişimciler çevresinde ve resmi olmayan örgütlenmeler içinde varlığını sürdürüyordu. Doğal olarak bu yerel gruplaşmalar arasında bir ticaret etiği gelişiyordu. Her tüccar kendini ait hissettiği grup içerisinde ticaretine devam ediyordu. Bu kendi halinde yerelleşen tüccar gruplarının açık ekonomi koşullarında kendine benzeyen etik anlayışına sahip tüccarları bulması ise hayli zordu. Rusların tanıdıkları ve kan bağı ile bağlı olmadıkları yerlerde ticaret yapma isteği tarihsel olarak düşük seyrettiği Rus tarihçileri tarafından iddia edilir.[41] Rus tüccarlarının çok uzun yüzyıllar boyunca batı tüccarları gibi bir kültür ve ticaret ağları oluşturamamış olması Osmanlı pazarlarında geri kalmalarında etkili oldu.[42] Orta Doğu pazarlarında Rus ürünlerinin daha aktif yer alması gerektiğini Rus hükümetleri çok geç fark etti. Geç başlayan dış ticaret destekleri ancak Birinci Dünya Savaşının hemen öncesinde meyvelerini vermeye başladı.[43]

1886 yılında Rusya'nın Osmanlı'ya ihraç ettiği petrol ürünleri 12,6 milyon *pud*u bulmuştu. Bu rakam Rusya'nın Fransa ve Almanya'ya yaptığı petrol ürünleri ihracatının 2-3 katıydı. 1890'lı yıllarda Bakü'deki petrol kuyu faaliyetlerinin hızlanmasıyla Bakü petrol ürünlerinin fiyatları hızlı bir şekilde düştü. Dolayısıyla üreticiler artık sadece Rusya içi pazarları değil yurtdışı pazarlarında da kendilerine pay aramaya başladı. İhracatta önemli bir rolü 1870'lerde inşa edilen Batum-Tiflis demiryolu oynayacaktı. Ayrıca bu demiryollarına paralel olarak petrol boru hatları Batum limanına kadar inşa edildi. Böylelikle Amerikan gaz yağının domine ettiği Osmanlı pazarlarında Rus gaz yağı da önemli bir rol oynayacaktı. Rus gaz yağı bu yıllar boyunca Orta Doğu pazarlarında tüketici ürünlerinin vazgeçilmezleri arasında yerini alacaktı.[44]

Trabzon'dan Samsun'a kadar uzanan Karadeniz sahil kıyıları boyunca, Selanik, İzmir gibi Ege'nin önemli liman kentlerinde, Mersin, İskenderiye, Beyrut, Trablusgarp, Yaffa gibi Akdeniz kentlerinde 1880'lerin sonunda Rus gaz yağının ihraç edilen yerleriydi. Amerikan gaz yağı ile piyasada pay kavgası veren Rus gaz yağı üreten firmaları fiyatlarını mümkün olduğunda kırıyordu. Bakü petrol ürünleri okyanusu aşıp gelen Amerikan ürünlerinden neredeyse iki kat daha ucuzdu. Ancak Rus gaz yağı her ne kadar ucuza mal olsa da Osmanlı pazarlarında mücadele ettiği Standart Oil firmasının taşıma maliyetleri, boşaltma rampa ve depoları, demir bidonlar içinde taşıma büyük bir pazar avantajı sağlıyordu. 1909 yılında Standard Oil firması Osmanlı hükümetinden depolama kapasitesi 500 ton ila 4.000 ton arasında değişen depolar inşa etmek için izin aldı. Böylelikle kurdukları ticaret ağı ile de Osmanlı pazarlarındaki perakende gaz yağı piyasasını ele geçireceklerdi. Rus yatırımcılardan Mantaşev 1907 yılında İzmir'de kendi depolama alanlarını inşa etmek için Osmanlı hükümetinden izin alsa da bunu gerçekleştiremedi. Bütün bu eksikliklerine rağmen Rus petrol ürünleri Osmanlı pazarlarında Birinci Dünya Savaşına kadar liderliğini korudu. 1910-1911 yıllarında Osmanlı pazarlarının ihtiyacının %70'ni Rus ürünleri karşıladı. 1905 yılından 1910 yılına petrol ürünleri ihracatı 4.897.000 *pud*dan, 9.246.000 *pud*a kadar yükseldi.[45]

41 Ivanov 2005: 245-246.
42 Ivanov 2005: 262.
43 Koptevskiy 2003: 27.
44 Ivanov 2005: 254.
45 Ivanov 2005: 255-256.

Tahıl ürünleri, un ve petrol ürünleri 19. yüzyıl sonuna doğru Rusların Osmanlı'ya olan ihracatında temel ürünleri oluşturdu. Diğer Rus ihraç ürünleri Osmanlı pazarlarında önemli bir oran yakalayamadı. Örneğin Rus şekerinin muadillerinden aşağı kalır yanı yoktu, ya da tekstil ürünlerinin Orta Doğu pazarlarında lider olan İngiliz ve Avusturya ürünlerinden bir eksiği yoktu. Hatta birçok batı ürünü Rusların dokuma kumaşlarındaki desenleri taklit ederek ürünlerini satıyordu. Rus metal ürünleri Osmanlı'ya ihraç edilen benzer batılı ürünlerden daha kaliteliydi. Dokuma kumaş ithalatında Ruslar ancak %10 kadar pay alabilirken, yünlü kumaşlarda bu pay oranı %3'e kadar düşüyordu. Rus ürünlerinin Osmanlı pazarlarında önemli bir yer alamamasının bir diğer nedeni Rusya'daki iç pazarların henüz doygunluk seviyesine ulaşmamış olmasıydı. Bu yüzden Osmanlı tüccarlarının taleplerine çoğu zaman ya olumlu cevap verilmiyor bazen de hiç cevap verilmiyordu. Bütün bunların yanında Rus ticaret ağı batının kurmuş olduğu ticaret ağlarından ve kurumlarına nazaran oldukça zayıftı. Rus elçisi İstanbul pazarlarını talep yönünden oldukça zengin, ancak talep ettikleri malların kaliteli olması üzerinde ısrar edecek zengin bir tüketici kitlesinin olmadığını raporlarında belirtiyordu. Batılı firmalar bu zengin olmayan ancak aşırı talebin farkındaydılar ve ürünlerinin fiyat ve kalitelerini ona göre ayarlıyorlardı. Böyle bir pazarda %30-40 daha ucuza Rus dokuma kumaşları sunulabilir ve pazar liderliği elde edilebilirdi.[46] 19. yüzyılın son yılları Kafkasların Orta Doğu ve Osmanlı coğrafyası ile ticaret ilişkilerinin petrol ürünleri üzerinden yoğunlaşarak arttığı bir dönem oldu. 1910 yılından itibaren Rusya canlı hayvan ve diğer korunması gereken ürünler için soğutma sistemleri olan gemilerini Karadeniz ticaretine kazandırdı.[47]

Asıl amacı Osmanlı ve İran dış ticaretinde söz sahibi olmak olan Anadolu ve Rumeli hatlarına ROPIT Batum, Trabzon, Ordu, Giresun, Samsun, Sinop, İnebolu, Varna, Burgaz ve İstanbul şehirlerini dahil etti.[48] Karadeniz sahil şehirlerinde bulunan Rus konsolosları ve görevlileri de ticari faaliyetlerde Rus tüccarlara kolaylık sağlıyordu. 1890'larda Karadeniz liman kentlerindeki pazarlara Almanlar Osmanlı ile olan yakınlaşmalarından fırsat bilerek hızlı girdiler. Fındığın önemli bir kısmını Almanlar satın alıyordu. Trabzon'da ise Ruslar un ve petrol ürünlerinin ithalatında neredeyse tekeldi.[49] Karadeniz liman kentlerinden fındık, fasulye, deri ve balık yağı ithal eden Rus tüccarlar karşılığında tahıl ürünleri, kumaş, tuz, hırdavat gibi ürünler satıyordu. ROPIT özellikle Giresun ve diğer küçük Karadeniz limanlarına en az haftada bir kurduğu Anadolu Hattı sayesinde uğruyordu. Aynı zamanda bu liman kentlerinde posta faaliyetlerini ROPIT yapıyordu. Küçük liman kentlerine büyük vapurların yaklaşması zor olduğundan sadece ROPIT'in mavnalar aracılığı ile ithalat ve ihracat için uğraması Rusları bu kentlerde bazı zamanlarda dış ticarette tekel haline getiriyordu. Karadeniz limanları aynı zamanda Anadolu içlerine Rus ürünlerinin satılmasını sağlayan yerlerdi. Örneğin Samsun limanına mal getiren ROPIT sayesinde Rus tüccarlar mallarını Amasya, Sivas, Tokat, Ankara, Kayseri ve hatta Diyarbakır gibi yerlerde satabiliyordu. Samsun'dan ağırlıklı olarak fındık, yün, kenevir, taze meyve, ceviz, yumurta, tütün, demir ithal eden Ruslar karşılığında şeker, petrol ürünleri, kalay, kurşun, alkol ve çimento ihraç ediyorlardı. 19. yüzyılın sonuna doğru Karadeniz liman kentlerine Rusya'nın gazyağı ihracatı katlanarak arttı. Karadeniz kıyı kentleri Anadolu'ya

46 Ivanov 2005: 257-259.
47 Ivanov 2005: 283-284.
48 Karakulak 2017: 108.
49 Karakulak 2017: 122.

gaz yağının ulaşmasının ana noktaları oldu.[50]

Doğu Akdeniz ve Ege kentlerine açılmak için ROPIT'in sefer düzenlediği Osmanlı limanları arasında ilerleyen zamanlarda İzmir de girdi. Taze meyve, ceviz, yün, ipek, koza, kenevir, balmumu, bez, zımpara, sünger, hububat, zeytinyağı, meyan kökü, reçine, susam, tütün, halı, sebze, helva ve bal ithal edilen İzmir limanına çelik, ispirto, kibrit, silah, inek yağı, maden kömürü, kiremit, kerpiç ve çivi gibi Rus malları ihraç ediliyordu.[51] İngiliz, Fransız, Avusturyalı tüccarların malları ile İzmir pazarlarında mücadele etmeye çalışan Rus tüccarların en önemli ürünlerinden biri ihracatı 600.000 *pud*u aşan ve İzmir üzerinden Batı Anadolu'ya yayılan Bakü gaz yağıydı.[52] ROPIT'in Doğu Akdeniz şehirlerine Rus mallarını ihraç edebilmesi ve oralardan ithal ürünleri temin edebilmesi adına İskenderiye hattı seferlere dahil edilince Sire, Pire, Kavallo, Volo ve Atina'ya uğrayacak şekilde Selanik'le bile ticaret yapma imkanı doğdu.[53] Amerikan iç savaşı Çukurova bölgesinden pamuk ihracatının artmasına sebep olunca Mersin limanı bir anda önem kazandı. Mersin'de Rus vapur şirketi ilk ofisini 1858'de açtı. Limanın Rus ticareti için önemini kavrayan şirket düzenli olarak seferler düzenlediği Mersin'den pamuk, susam, elma, ahşap ürünler, meyve, ceviz, zeytin ve hayvan ithal ediyordu. Mersin'e Rusya'dan gaz yağı, makine, kerpiç, kiremit, sabun, çimento, demir ürünleri, halat, kibrit, kimyasal ürünler ve cam eşyalar ihraç ediliyordu.[54] Doğu Akdeniz üzerindeki ticaretten payını almaya çalışan Ruslar İskenderiye limanında iki adet depo inşa ettiler. Ayrıca rekabet halinde olduğu Batılı şirketlerle ortak bir iskele inşa etti. Böylelikle 1890'larda Rusya'da uygulanmaya başlanan Vitte'nin politikalarının harekete geçmesi için zemin hazırlanıyordu. ROPIT Anadolu, Suriye, Filistin, Mısır, İran gibi bölgelerle Rus ticaret ağını genişletmek için ofis ve depolar açıldı. Ancak Rus tüccarların Doğu Akdeniz ve Orta Doğu pazarlarında Batılı firmalarla rekabet halindeki iken en büyük dezavantajları uzun vadeli kredi temin edememek oldu. Böylelikle Rusların ticaret ağlarını genişletme fırsatları ellerinden kaçtı.[55] 1909-1910 yıllarında ROPIT'in II. Nikolay gemisi Türkiye, Yunanistan, Bulgaristan ve Mısır'ın liman kentlerinde Rus ürünlerini sergilemek adına gemi içinde sergiler düzenledi.[56]

Osmanlı'da ilk Rus mallarını satacak mağaza açma çabası 1874 yılında oldu. Ancak İstanbul'un tüketicilerinin ihtiyaçlarını karşılayacak ürünlere yer vermeyen Rus Pazarı isimli mağaza kısa sürede kapandı. Odessa'lı canlı hayvan tüccarları 1880'lerin sonunda Osmanlı'ya canlı hayvan ve et ticaretine giriştiler. Ancak İstanbullulara göre bu donmuş etler helal değildi. Bu yüzden girişimin ömrü uzun olmadı.[57] 20. yüzyılın başında Osmanlı'da aktif olan Rus şirketleri arasında sırma işi yapan Zaglotin, gaz yağı ticareti yapan Nobel Kardeşler, plastik ürünleri satan Treogulnik, parfümeri ticareti ile uğraşan Ralli ve Ko, alkollü içecek toptancılığı yapan Naydiç Moskva, ahşap ürünleri pazarlayan Revel, kuyumculuk ve özellikle altın ticareti ile uğraşan Alekseyev, Vişniyakov ve Şaşin firmaları sayılabilirdi. Odessa merkezli Vostok (Doğu) şirketi İstanbul, Mısır, Bulgaristan, Balkanlarda birkaç önemli şehirde faaliyet göste-

50 Karakulak 2017: 125-145.
51 Karakulak 2017: 199.
52 Karakulak 2017: 205.
53 Karakulak 2017: 203.
54 Karakulak 2017: 216-218.
55 Karakulak 2017: 232-252.
56 Ivanov 2005: 284.
57 Ivanov 2005: 260.

ren yıllık 300.000 ruble cirosu olan bir firmaydı. Ayrıca Osmanlı'nın çeşitli vilayetlerinde 30'a yakın ticari ajanı vardı. Bunun yanında zamanının Rus elçisi N. V. Çarıkov Rus tüccarların isteklerini kulak ardı ederek bir Rus Ticaret Odasının kurulması fikrini desteklemedi. 1910 yılında İstanbul ve İzmir konsolosluklarında ticaret ataşelerinin başında olduğu bir komite kuruldu. 1913 yılında bu komite Rus Ticaret Odası hüviyetinde bir kurum gibi davranması için hükümet tarafından görevlendirildi. Birinci Dünya Savaşı öncesi Beyrut'ta Rusya-Suriye Ticari Dostluk Derneği kuruldu.[58] 1871 yılında kabul edilen Alameti Farikalara Dair Nizamnameleri zaman içinde daha da genişletilirken, Rus merkezli şirketler kendi markalarını bu defterlere kayıt ettirdiler. İlk kayıt edilen Rus markaları gaz ve benzindi. 1930 yılına kadar 19 Rus şirketi markalarını Alameti Farika defterlerine kayır ettirdi.[59]

1910 yılında Osmanlı ve Rusya arasındaki özellikle Rus ürünlerinin ihracatının finansmanı için Rus-Türk Bankası kuruldu. Kısa süre içinde bankanın Moskova, Odesa, Varşova, Kiev, Bakü, İstanbul, İzmir, Selanik, Yaffa, Beyrut ve İskenderiye'de şubeler açması planlandı. Birinci Dünya Savaşından hemen önce Rus kökenli Mavrokordato ailesine Ereğli yöresinde sanayi yatırımları yapma, ayrıca Bitlis ve Erzurum civarlarında petrol arama yetkisi verildi. Savaştan önce 28 Rus firması İstanbul'da, 18 Rus firması ise İzmir'de değişik faaliyetler içinde dış ticaret ile uğraşıyordu. Kars sınırından Osmanlı'ya 1911 yılında 1 milyon rublelik ihracat yapıldı. Ayrıca Erzurum vilayetinde 7 Rus firması dış ticaretle uğraşıyordu. 1910 yılında Rus Merkuleva'ya ait Rus firması tarafından gaz yağı satışını arttırmak üzere Samsun'da depolar yaptırıldı.[60]

1910 yılında bütün Rusya'dan katılımın gerçekleştiği ve Rus İmparatorluğunun dış ticaretini daha iyi hale getirmek için fikirlerin konuşulduğu bir kongre düzenlendi. Kongre sonucunda ihracat malları için demiryolu tarifelerinin düşürülmesi, Rusya'nın güneyinden özellikle kömürün ihracatına önem verilmesi, Karadeniz ve Azak denizi üzerinden yapılacak olan metal ürünlerine destek verilmesi gibi kararlar alındı. Metal ürünlerinin pazarlanması konusunda Osmanlı'nın inşa ettiği Hicaz demiryolu için ihraç edilecek demir raylarının oldukça kârlı olması geliyordu. Rusya'nın Osmanlıya ilk tren rayları ihracatı bu olacaktı. Metal ürünlerinin Orta Doğu pazarlarında söz sahibi olması için Rusya Batı karşısında taktiklerini geliştiriyordu. Rusya'nın güneyinden Karadeniz'deki limanları ve kentleri kullanarak Orta Doğu ile ticareti geliştirme fikrinin hayata geçmesi için öncelikle Kerçinskiy körfezinde yatırım yapılması ve Mariupolskiy limanının modernize edilmesi gerekiyordu. Bu yatırımlar bitirildikten sonra Osmanlı coğrafyasından özellikle madenlerin ihraç edilmesi ve Batı ile bu piyasalarda rekabet edilmesi kolaylaşacaktı. Ayrıca ROPIT'in Akdeniz sahillerinde bazı limanlarda özellikle maden ve petrol ürünleri için depolar inşa etmesi gerekiyordu. Bütün bunların konuşulduğu ve tasdik edildiği 4. Maden Sanayi Kongresi Odesa'da yine 1910 yılında toplandı.15-17 Mart 1911'de St. Petersburg'ta toplanan Ticaret Odaları 5. Kongresinde Doğu pazarlarında Rus ürünlerinin ihracatının artması için yapılan çalışmaların Ruslar için yeni bir ekonomik çağın başlangıcı olarak görülüyordu. Bahsi geçen kongrelerde katılımcılar arasından konuşanların altını çizdiği bir diğer nokta Rusya'nın kültür ve psikolojik olarak Doğu halklarına daha yakın olduğuydu. Ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi Doğu halkları ile olan kültürel yakınlaşmanın da artacağı günleri beraberinde getirecekti. Doğu ülkelerinde Rusya ile olan ticaretin artması için

58 Koptevskiy 2003: 39.
59 Sarı ve Turan 2019: 379.
60 Ivanov 2005: 287-288.

yavaş yavaş Rus sermayeli bankalar ilk olarak 1894 yılında İran'da açıldı. 1895 yılında Rus-Çin Bankası ve 1897 yılında Rus-Kore Bankası kuruldu.[61]

2. RUSYA'NIN OSMANLI İLE OLAN DIŞ TİCARETİNDEKİ HANDİKAPLARI

Osmanlı'da demiryolları inşa edilirken Rusya'nın bu inşaat faaliyetlerinde yer almaması kayıp oldu. Dahası Rus hükümetleri Rus firmalarının bu faaliyetler arasında yer almasını açıkça istemiyordu. İlk teklif 1891 yılında Samsun-Sivas-Adana-Yumurtalık demiryolu inşaatının imtiyazlarını alan Belçikalı bir girişimciden geldi. Karadeniz üzerinden bu demiryolunu kullanarak Orta Doğu'ya Rus ürünlerinin kapısını açacak olan bu demiryolu inşaatı fırsatını Rusya kaçırdı. Ruslar ayrıca Doğu Anadolu'da yabancı sermaye ile inşa edilecek bir demiryoluna da güvenlik gerekçesi ile şiddetle karşı çıkıyorlardı. Rusya'nın Samsun-Sivas-Kayseri hattını inşa etmek için I. A. Zinovyev önderliğinde ikinci bir girişimi oldu. Ancak Almanlarla imzalanan Bağdat Demiryolu yüzünden bu öneri kabul görmedi. İkinci öneri 1900 yılında Ankara-Kayseri-Sivas-Harput-Diyarbakır-Van hattı için yine Ruslardan geldi.[62] Rusya en azından bölge hakimiyetini arttırmak ve ticari ağlarını gelecek yıllara taşıma adına Doğu Anadolu'da bir demiryolu ağı kurabilirdi. Ancak Rus demiryolları ancak Kars'a kadar ulaşabildi.

93 Harbinden sonra imzalanan anlaşmaya göre Osmanlı'nın Rusya'ya yıllık 350 bin lira tazminat ödemesi gerekiyordu. Osmanlının ödemesi gereken toplam tazminat 35 milyon liraydı. 31 Mart 1900 tarihinde yapılan Osmanlı-Rus anlaşmasına göre Osmanlı hükümeti Doğu Anadolu'da bir tren yolu inşaatı imtiyazını kimseye vermeyecekti. Ancak Almanlar halihazırda Bağdat demiryolu inşaatına başlamışlardı. 1909 yılında Balkanlardaki durumu göz önüne alarak Rusya Osmanlı üzerinde borçları üzerinde baskı yapmayı bir kenara bıraktı. 1909 yılının Aralık ayında Balkanlardaki Alman etkisinin önüne geçmek için Rusya Osmanlı ile bir anlaşma imzaladı. Buna göre Bulgaristan'ın Osmanlı'ya ödemesi gereken haraç 40 yıl boyunca Rusya'ya ödenecekti. Böylelikle Alman etkisini azaltmak için Bulgaristan Rusya'ya borçlu hale getirildi. Bir yandan Alman etkisi giderilmeye çalışılırken diğer yandan Osmanlı üzerindeki Rus etkisi Rusya'nın kendi eliyle zayıflatılmış oluyordu. Rusya'nın kendi politik çıkarları için Osmanlı borçlarından vazgeçmesi yine Osmanlı ekonomik ve politik hayatında etkili olması için başka yollar araması gerektiğini gösteriyordu. 1913 yılında Rusya Osmanlı'nın borçlarını yöneten Duyun-ı Umumiye içerisinde yer almayı başardı. 1913-1914 yıllarında Rusya-Asya ve Selanik Bankaları arasında krediler verilmesi ve ortaklık için görüşmeler yapıldı.[63] Ruslar güvenlik endişesini ve bölge üzerindeki hakimiyetlerini tehlikeden gördükleri zaman ekonomik çıkarlarını göz önüne almaya çalıştı. Halbuki ticaret ağları ile bağlantının sıkı olmadığı coğrafyalardan askeri tehdit ya da güvenlik önlemlerinin geçerli olduğu yıllar geride kalmıştı.

İki imparatorluk arasındaki ilişkilerin temel dayanağı aralarındaki ekonomik ve politik ilişkilerdi. İki ülkenin ekonomi yapıları benzemekteydi. Birbirlerinden ihtiyaç duydukları ürünler de

61 Ivanov 2005: 280-282.
62 Ivanov 2005: 277-278.
63 Ivanov 2005: 286.

çok uzun yıllar değişmeden aynı kaldı. Bu yüzden iki ülke arasındaki ticaret ilişkilerinin gelişmesi diğer rakip olabilecek ülkeleri çok rahatsız etmedi. 19. yüzyılın sonuna doğru bu ilişkiler Rusya'nın petrol ürünleri, dokuma kumaş ve metaller üretmesiyle değişebilirdi. Ancak bu malların Rusya'nın ihracat malı olarak ortaya çıkması, iki ülke arasındaki ticareti batı ile olan ilişkilerini etkilemeden devam etmesine yol açtı. Rusya kendine has ürünleri ile doğu pazarlarında yüzünü göstermeye başladığı zamanlarda Osmanlı ekonomisinin kapıları Batı ekonomilerine çoktan açılmıştı. Rus kapitalizminin görece olarak Batı ekonomilerine göre daha genç olması Rusya'nın doğu pazarlarında kendine ait olan bir pazar yaratmasının önüne geçti. Batı ekonomilerinin Osmanlı içinde zaten bölge ve pazarlarda kendi arasındaki çetin kapitalist savaşın devam ettiği bir zamanda Rusya'nın Osmanlı ile olan ticaretinin gelişmesindeki büyük engellerden biriydi.[64]

Rusya'da neredeyse 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar dış ticarete hiç önem vermedi. Bunun önemli nedenleri arasında Rus iç pazarlarının doymak bilmez talebi neden olarak gösterilebilir. Rus ürünlerinin Osmanlı pazarlarında rakipleri karşısında yaşadığı en büyük problemlerden biri malların iyi paketlenmemesi ve tedariklerin zamanında yapılmamasıydı. Ayrıca Rus mallarının rakibi olan Batılı firmalar özellikle mallarını sattıkları bölgelerde talebi ve müşterilerin istekleri özellikle iyi bir şekilde takip ediyorlardı. Rus malları hakkında Osmanlılar arasında şöyle bir söylenti dolaşıyordu; Rus malları piyasada talebi olmayan müşteriler için en iyisidir. Selüloz, plastik, parfümeri ve dokuma kumaşlar diğer batılı muadillerinden en az %20 daha pahalı oluyordu. 1909 yılında Rus ticaretinin daha iyi hale gelmesi için Osmanlı pazarlarını tahlil edip rapor hazırlaması için gönderilen V.K. Lisenko Rus tüccarlarından sözleşmeye uymadıklarını ya ürünleri sipariş verilen kadar getirmediklerini, geç getirdiklerini ya da sözleşmeye hiç uymayıp yerine getirmediklerinden yakınıyordu.[65] Batılı firmaların yerel ithalatçılarla iyi birer finansal ilişkisi vardı. En azında 3-6 ay arasında değişen kredi olanakları kullandırabiliyorlardı. Hal böyle olunca sermayesi yüksek oranlı yerel tüccarlarla sıkı bir ticaret ağı ilişkisi kurulabiliyordu. Rus Dış Ticaret Bankasının bir şubesi İstanbul'da ancak 1909 yılında açıldı.[66]

Rusya'nın hedefi her ne kadar doğu pazarlarında söz sahibi olmaksa da bunu gerçekleştirebilecek kurumsal yapıları oluşturmakta oldukça geç kaldı. Örneğin kendine ait bankaları, ticaret odalarını, limanları kuramadı. Rus devlet yetkilileri Osmanlı'da görevli konsoloslarının örneğin sürekli olarak ticaret ataşesi bulundurma tekliflerini görmezden geldi. Osmanlı coğrafyasını sadece günümüz Türkiye'si olarak düşünmek doğru olmaz. Orta Doğu pazarlarına açılan kilit olan Osmanlı limanlarından faydalanmasını vaktinde iyi değerlendiremediler. Bu kararı sadece politik olarak almak doğru değildi. Konsolosların Osmanlı coğrafyasında topladığı ekonomik ve ticari bilgiler Batının bu coğrafyadaki gücünü kırmak için bir politik olarak kullanılamadı. Rus konsolosları Osmanlı ile ticari ilişkileri geliştirmek için gerekli olan hukuki şartları hazırlamada ve sağlamada bile yeterince etkili olamadılar. 1862 ticaret anlaşması bunun güzel örneklerinden biridir. Anlaşmanın hemen öncesinde Kırım Savaşı yaşandı. Osmanlı İmparatorluğu Kırım Savaşında ortaya çıkan finansman ihtiyacını Avrupalı devletlerden borçlanarak sağladığı için uzun yıllar sürecek ekonomik bir istikrarsızlık içine girecekti. Osmanlı anlaşma öncesinde Avrupalı devletlere ve Rusya'ya ithalat

64 Ivanov 2005: 247.
65 Koptevskiy 2003: 36.
66 Koptevskiy 2003: 37.

vergilerinin %5'ten %8'e çıkarılması için büyük baskı yapıyordu. 1862 anlaşması serbest ticaret mantığı üzerine hazırlandı. Rus konsoloslarının en çok yakındığı konulardan biri gelen hacıların, seyyahların Osmanlı pazarlarında ticaret yapma girişimlerinin olmamasıydı. Her sene en az 3-4 bin hacı Orta Doğu'ya geliyordu. Konsolosların gözlemlerine göre batılı hacılar mantalite olarak daha farklı ve ticarette daha istekliydiler. Rus tüccarlarının olur olmaz tavırları Osmanlı tüccarları ile aralarında bağ oluşturmalarına engel oluyordu. Örneğin ahşap ürünleri ihraç eden Rus tüccarları Romen, Avusturya-Macaristan tüccarları gibi mallarını iyi kalitede, zamanında ve miktarında sunamıyorlardı. Diğer ülke tüccarları ise mal teslimatındaki miktarlara ve zamanlamaya oldukça dikkat ediyordu.[67]

Osmanlı-Rus ticareti söz konusu olduğunda özellikle Karadeniz'de yelkenli gemilerle yapılan ticaret de büyük önem taşır. Buharlı gemilerin ticaret faaliyetlerinde üstünlüğü ele geçirmesi yelkenli gemilerin kullanımlarının sonunun geldiği manasına gelmez. Yelkenli gemiler Karadeniz'in sularında kıyıya daha iyi yanaştıkları için her zaman gözde oldular. Ayrıca ödedikleri navlunlar buharlı gemilere göre daha azdı. Öte yandan kaçakçılık faaliyetlerinde de kullanılıyorlardı.[68] 19. yüzyıl boyunca Rusya'nın Karadeniz ve Kafkas kıyılarından Osmanlı limanlarına yelkenlilerle yapılan ticarete izin verildi. Yelkenlilerin iki ülke ticaretinde üstlendiği rol genelde kaçakçılıktı. Yelkenliler ile ticaret yapanların uzun listeler halinde hangi malı ithal ya da ihraç edebileceklerini belirten tutanaklara ihtiyaçları yoktu. Sadece yerel yöneticilerin ofislerinde eğer ticaret yapmak istiyorlarsa kayıt yaptırmaları gerekiyordu. Özellikle tüketici ürünleri taşıyan yelkenli tekneler savaş yıllarına kadar iki kıyı arasında ticaretin belli bir kısmında söz sahibi olabildiler.[69] Yelkenliler daha sonra Karadeniz'in iki yakasında savaştan sonra dış ticareti başlatan ve devam ettirenler oldu. Sovyet ticaret filosundan önce ithalat ve ihracat mallarının Sovyetlere ulaşmasını ve Sovyetlerden diğer pazarlara yayılmasını sağladılar.

SONUÇ

Rusya Osmanlı'ya karşı kazandığı savaşlardan sonra imzaladığı ticaret anlaşmaları ile özellikle Karadeniz ve ardından Akdeniz sularında serbestçe ticaret yapabilme olanağı elde etti. 1862 yılında imzalanan ticaret anlaşmasının sağladığı imkanları özellikle Karadeniz'de kurduğu yeni limanlar, şehirler, fabrikalar, madenler ile ticari bir imkana çeviren Rusya devletin kuruluşunda büyük imkan ve sübvansiyon sağladığı vapur taşıma şirketleri ile Batılı firmalarla rekabet etmeye başladı. Ticaret anlaşmaları iki devlet arasında hukuki bir zemin sağladığından dış ticareti geliştirecek şirketlerin ve diğer ticaret kurumların oluşmasını teşvik eder. Ruslar 1862 ticaret anlaşmasının devamını getiremediler. 1882'den başlayarak önemli devlet adamalarını İstanbul'a gönderseler de bazı kapitülasyon maddeleri üzerinde ısrar ettiklerinden dolayı Osmanlı bürokratlarını ikna edemediler. Birinci Dünya Savaşına kadar imzalanamayan ticaret anlaşması iki ülke arasındaki ticaretin gelişmesini engelleyen ilk faktör oldu.

Ruslar Karadeniz ve Akdeniz sularında ticari olarak başarı sağlamak amacı ile Osmanlı şehirlerinde kendi mallarını ihraç etmeye başladıklarında batılı ülkelerin ürünleri çoktan Osmanlı

67 Ivanov 2005: 261-267.
68 Karakulak 2017: 142.
69 Koptevskiy 2003: 46.

pazarlarına hakim vaziyetteydi. Rusların malları kaliteli, çoğunlukla daha ucuz ve taşıma masrafları daha azdı. Buna rağmen Ruslar Osmanlı pazarlarında söz sahibi olmaları gereken ürünlerinde bile çoğu zaman başarılı olamadılar. Çünkü bir ürünü ucuza temin etmek çoğu zaman başlı başına hakim olunmak istenen piyasalarda yeterli ve geçerli tek şart olmuyordu. Öncelikle ürünün istikrarlı bir şekilde ve zamanında arz edilmesi gerekiyordu. Rus tüccarlar yerel tüccarlar ile imzaladıkları anlaşmalara çoğu zaman uymadılar. Rus malları ya geç geliyordu ya da sipariş edilen miktardan az temin edilebiliyordu. Rus tüccarların yerel pazarlardaki alıcı ya da satıcılara sağlayabildikleri kredi imkanları da kısıtlıydı. Batılı rakipleri çoğu zaman kredi olanakları bularak yerel tüccarlar ile anlaşıyorlar, kendilerine istikrarlı bir pazar yaratıyorlardı. Ruslar İstanbul'da dış ticaret kredileri sağlayan banka şubelerini rakiplerinden yarım yüzyıl sonra açtılar. Bu yüzden Rus tüccarların Balkanlar, Anadolu ve Orta Doğu piyasalarında ticari ağları gelişmedi. Az sayıda Rus'un yaşadığı Osmanlı şehirleri Rus tüccarların ihracat ve ithalat yaparken yüzleşmek zorunda kaldıkları bir diğer dezavantajdı. Rus nüfusun Osmanlı liman kentlerinde az olması demek az sayıda Rus markaları ithal eden ve satan mağazalar demekti.

Dış ticaretin kurumsal olarak gelişmesi demek devlet destekli bir ekonomide güçlü organizasyon yapılarını ve iletişim ağlarını gerektirir. Rusya Osmanlı şehirlerinde yer alan elçilik ve konsoloslukları içinde sürekli olarak ticaret verileri toplayacak ve bu verilerden elde edilecek bilgilerin dış ticarette avantaja dönüşmesini sağlayacak ticari ataşeleri batılı rakiplerinden çok sonraları akıl edebildi. Ayrıca Rus tüccarların Osmanlı pazarlarında kendi başlarına organize olmalarını sağlayacak bir ticaret odaları hiçbir zaman olmadı. Sadece İstanbul'u değil hac vazifesini yerine getirmek için her sene kutsal yerleri ziyaret eden Rusyalı Hristiyan ve Müslümanların arasında bile ticarete merak saran ve Osmanlı pazarlarının ihtiyacını giderecek bir yatırıma girişmek isteyen insanlar yoktu.

Yukarıda sayılan handikaplarına rağmen Rus-Osmanlı dış ticareti arkasında büyük bir miras bırakmıştır. İmparatorluklardan ekonomik ilişkileri miras alan yeni devletlerin yeniden ticaret ilişkilerini kurmak ve geliştirmek için yaptıkları ilk girişimler eskinin ticari bağlarını yeniden kurmak oldu. Kurtuluş Savaşı yıllarında Türkiye'ye gelen ve önemli izler bırakan elçi Aralov'un Samsun limanına inerken yanında getirdiği mallar arasında gaz yağı ve çimento vardı. Sovyetlerin ilk girişimleri Karadeniz üzerinde imparatorluk zamanında hakim oldukları limanda birer ticaret ofisi açmak oldu. Tahıl ürünleri, petrol ürünleri, şeker, çimento, metal ürünleri, kumaş gibi mallar imparatorluk zamanında olduğu gibi yine Türk-Sovyet dış ticaretinin ana konusu olan emtialar oldu. Ancak aynı Rus İmparatorluğu gibi Sovyet Rusya da Türkiye ve Orta Doğu coğrafyasında ticaretin çoğalması için atılması gereken kurumsal adımları atmakta gecikti.

KAYNAKÇA

Araştırma ve İncelemeler

Barışnikov, M. N. 2015. "Russkoe Obşestvo Parahodstva i Torgovli: Uçrejdenie, Funksionirovanie, Perspektivı Razvitiya 1856-1864" *Ekonomiçeskaya İstoriya* 13/2.

Bostan, İdris 1995. "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu 1700-1787" *Belleten* 59/225: 353-394

Çetin, M. 2020. "İngiliz Konsül Raporlarına Göre 19. Yüzyılın Sonunda Osmanlı Limanlarında Ticari Hayatın Belirleyenleri" *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 8/21: 315-346.

Daly, C. K. J. 1991. *Russian Seapower and The Eastern Question 1827-1841*, Palgrave Macmillan, London.

Ekinci, İ. 2007. "Karadeniz'de Bir Serbest Liman Denemesi: Batum 1878-1886" *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* 14: 63-77.

Falkus M. E. 1972. *The Industrilization of Russia 1700-1914*, (1. Edition), Macmillan, London.

Fidan, M. 2006. "Osmanlı-Rus Ticari Rekabetinin İki Devlet Arasında Yapılan Anlaşmalara Yansıması" *Tarih Dergisi* 44: 65-122.

Gerschenkron, A. 1962. *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Harvard University Press, Cambridge.

Herlihy, P. 1986. *Odessa: A History 1794-1914*, Harvard Ukranian Research Institute.

Ivanov, S. M. 2005. *Osmanskaya İmperiya v Mirovoy Ekonomiçeskoy Sisteme*, İzd. St. Petersburgskovo Universiteta, Peterburg.

Kaleli, H. 2003. "19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı-Rus Rekabeti" *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9: 1-19.

Karakulak, M. 2017. *Rus Vapur ve Ticaret Kumpanyası ve Osmanlı Rus Ticari İlişkileri 1856-1914*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Koca, N., Koca, Y. 2017. "18. Yüzyılda Karadeniz'de Rus Deniz Ticareti ve Osmanlı Devletine Etkileri" *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 23:83-106.

Kuzucu, S. 2016. "Rusya Ahidname Deftesine Göre 18. Yüzyılda Osmanlı-Rus Ticareti İlişkilerinin Seyri" *Tarih Araştırmaları Dergisi* III/59: 63-84.

Koptevskiy, V. N. 2003. *Rossiya-Turtsiya: Etapı Torgovo-Ekonomiçeskovo Satruniçestvo*, (1. Baskı) RAN, Moskva.

Sarı, M., Turan, T. 2019. "Osmanlı-Rus Ticari İlişkileri ve Türkiye'deki Rus Markaları" *Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* I/2: 367-386.

Stepanov, D. A. 2011. "Uçrejdenie Russkovo Obşestva Parahodstvo i Torgovli 1856-1857" *Vestnik Çelyabinskovo Gosudarstvo Universiteta* 22.

Yener, E. 2009. *Iron Ships and Iron Men: Naval Modernization in the Ottoman Empire, Russia, China and Japan From a Comparative Perspective 1830-1905*, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

28

OSMANLI - HİNT TİCARETİ VE BİR OSMANLI SARRAF/ TÜCCARININ TİCARİ VE SOSYAL BAĞLANTILARI: İPEKÇİ AHMED ÇELEBİ ÖRNEĞİ

İsa Uğurlu[*]

GİRİŞ

Nüfus büyüklüğü ve ticaret hacmi yönüyle Osmanlı İmparatorluğu'nun önde gelen şehirlerinden olan Bursa, Şam ve Kahire üzerine yapılan çalışmalar sayesinde, "XVII. yüzyıl boyunca Bursa'da, XVIII. yüzyılın başında Şam'da, XVII ve XVIII. yüzyıllar boyunca Kahire'de yaşamış yüzlerce esnaf ve tüccara ait terekelerin ortalama değerlerine göre hesaplanan servet büyüklükleri[-nin] esnafta 400-1000, tüccarda 1500-4000 kuruş arasında" değiştiği ortaya çıkmıştır.[1] Bu durumun genel hatlarıyla İstanbul için de geçerli olduğu kuşkusuzdur. Ancak İstanbul başta olmak üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük şehirlerinde yaşayıp da servet birikimi yukarıda belirtilen sınırları hayli aşan esnaf ve tüccara ait istisnai terekelerin varlığı da şaşırtıcı olmayacaktır. Bu makalenin konusu olan İpekçi Ahmed Çelebi (ö. 1709), terekesinde kalem kalem gösterilen 91,552.5 kuruşluk servetiyle, aşinası olunan esnaf ve tüccar profillerinden fazlasıyla farklılaşan müstesna bir kişidir.[2]

17. yüzyılın ikinci yarısından vefat ettiği 1709'a kadar aktif bir ticaret hayatıyla meşgul olduğunu tahmin ettiğimiz İpekçi Ahmed Çelebi'nin bu istisnai büyük servetinin kaynağı nedir? Söz konusu dönemde, varlıklı bir Müslüman tüccar olarak İpekçi Ahmed'in içinde bulunduğu ticaret ağları ne ölçüde çeşitlidir? Müslüman bir tüccar olması hasebiyle ticari bağlantıları arasında gayrımüslim tüccar var mıdır, varsa bunun tahmini oranı nedir? Büyük sermaye sahibi bir Müslüman tüccarın para işletme stratejisi nasıldır ve belgelenebilir midir? Bu çalışmada, bu ve benzeri sorular yardımıyla İpekçi Ahmed Çelebi'nin terekesi tahlil edilerek servetinin muhtemel kaynakları, ticari ve sosyal bağlantıları, parayı yönetme ve işletme becerisi incelenecektir. Bu bağlamda öncelikle, bu denli servet birikimini mümkün kılan amillerden birinin, İpekçi Ahmed'in mensubu olduğu ailenin Hint dünyasıyla sürdürdüğü ticari faaliyet olabileceği iddiası tartışılacaktır. İkinci olarak, İpekçi Ahmed'in ticari bağlantılarına odaklanılarak, bu Osmanlı tüccarının sadece ipekçi esnafıyla değil, diğer meslek gruplarından esnafla da ticari bağlantılar kurduğu ve sarraflık yaparak esnaf ve

* *Dr. adayı, Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih İstanbul/Türkiye, isaugurlu@sabanciuniv.edu, ORCID: 0000-0003-1416-8915.*

1 Genç 2007: 528.

2 İpekçi Ahmed Çelebi'nin detaylı terekesi, 15 Şa'bân 1121 (20 Ekim 1709) tarihli asıl terekeyi, 17 Şa'bân 1121 (22 Ekim 1709) tarihli bir alacak verecek davasını ve 25 Şa'bân 1121 (30 Ekim 1709) tarihli sülüs terekesini kapsamaktadır. Söz konusu kayıtlar için sırasıyla bkz. İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi (İŞSA), Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Sicilleri (KŞS), 29, v. 62a-63a, 67a ve 72a-72b.

tüccara işlerini yürütmeleri için krediler açtığı gösterilerek bir Osmanlı tüccarının para işletme ve ticari bağlantılar geliştirme stratejileri anlamlandırılacaktır. Son olarak, tüccar terekelerinin sadece tüccarın yaşarken geliştirmeye muvaffak olduğu ticari bağlantılarını değil sosyal bağlantılarını da açıklığa kavuşturabileceği iddia edilerek, müteveffa Ahmed Çelebi'nin hal-i hayatında vasiyet yoluyla mirasına ortak ettiği kişiler ile hayır amaçlı miras bıraktığı vakıflar dikkate alınarak, Osmanlı tebaasından varlıklı bir Müslümanın yaşarken kurduğu sosyal bağlantılar, hayır amacıyla iyiliklerde bulunduğu kişi ve vakıflara odaklanılarak tartışılacaktır. Bu tartışmalara girmeden önce ise İpekçi Ahmed Çelebi hakkında eldeki deliller ışığında malumat verilecektir.

1. İPEKÇİ AHMED ÇELEBİ HAKKINDA NOTLAR

İpekçi Ahmed Çelebi hakkında Mehmed Süreyyâ'nın *Sicill-i Osmânî*'si ile Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri ve İstanbul Kadı Sicilleri'nin dijital arşivinde yapılan araştırmalarda herhangi bir sonuca varılamamıştır. Dolayısıyla onun hakkında malumat sahibi olmayı mümkün kılan mevcut delillerin tamamı, şimdilik, yukarıda ikinci dipnotta zikredilen Kısmet-i Askeriye sicillerinden 29 numaralı defterde yer alanlardır. Söz konusu kayıtlardan anlaşıldığı üzere İpekçi Ahmed, İstanbul'da Kaliçeci Hasan Mahallesi'nde ikamet etmektedir. Doğum tarihine dair bir bilgi yoksa da terekesinin hazırlandığı 15 Şa'bân 1121 [20 Ekim 1709] tarihi dikkate alındığında büyük ihtimalle Receb-Şa'bân 1121/Eylül-Ekim 1709'da vefat ettiği anlaşılmaktadır. Terekede "*müteveffâ-yı mezbûr[un] hâl-i marazında i'tâk eyledüği üç nefer gulâm ve üç câriye*"den bahsedildiğine göre, İpekçi Ahmed'in adını bilemediğimiz bir hastalıktan hayatını kaybettiği ortaya çıkmaktadır. Kendisi İstanbul'da yaşamakla birlikte, vasiyetinde "*Medîne-i Tokat'da vâki' köpri binâsı-çün*" 1500 kuruş hibe etmesi dikkate alınarak aslen Tokatlı olduğu iddia edilebilir. Kayıtlardan babasının Mehmed, dedesinin ise el-Hâc Velî nam kişiler olduğu anlaşılmaktadır. Fâtıma ve Râziye isimli çocukluk çağındaki iki kızından başka evladı yoktur. Hanımı muhtemelen kendisinden önce vefat ettiğinden terekede anılmamakta, kayınpederi olan Hasan Çelebi b. 'Abdurrahmân'ın ise müteveffanın kızlarına vasi olduğu belirtilmektedir. İpekçi Ahmed'in vasiyeti gereği kendisine mirastan 1000 kuruş verilen cariyesi Rukiye'nin İpekçi Ahmed'in çocuklarından en az birinin annesi olduğu terekede "ümmü'l-veled" şeklinde tanıtılmasından anlaşılmaktadır.[3] Vasiyet yoluyla mirasa ortak edildikleri için İpekçi Ahmed'in ev halkından olan kadın ve erkek kölelerinin sayısını ve isimlerini bilmekteyiz. Buna göre, ümmü'l-veled cariyesi olan Rukiye dışında, hasta yatağına düşmeden önce azat ettiği anlaşılan Handân adlı bir câriyesi, tamamı hastalığı sırasında kölelikten azat edilen Belkıs, Şehbâ ve Gülbeyâz adlı üç kadın ile Hüseyin, 'Alî ve Hasan adlı üç erkek kölesi vardır ki İpekçi Ahmed'in hayattayken en az sekiz köle edindiğine delalet etmektedir. Terekede, onun hizmetkarlığını yapan Ahmed ve Mehmed isimli iki kişiden bahsedildiğinden söz konusu kişileri de ev halkından saymakta bir beis yoktur. Ayrıca, İpekçi Ahmed'in el-Hâc İbrâhîm adlı bir amcası ile bu amcasından olma Mehmed Ağa isimli bir kuzenine işaret edilmekte ve Mehmed Ağa'nın İpekçi Ahmed'in ölümü sırasında ve "*hâlen diyâr-ı Hind'de ticâret vechi üzre misâfiren sâkin*" olduğun-

3 Ümmü'l-veled, efendisinden çocuk yapan cariyedir. Bu durumdaki bir cariye, efendisi hayattayken azat edilmezse efendisinin vefatı üzerine koşulsuz bir şekilde özgürlüğünü elde eder. "Ümmü'l-veled" statüsündeki bir cariye diğer kölelerden farklı muamele görür, alınıp satılamaz, hibe edilemez. "Ümmü'l-veled" için bkz. Aydın ve Hamîdullah 2002: 241, 243.

dan bahsedilmektedir. Bundan başka, vasiyeti icabı mirasından pay alan birkaç akrabası ve payları da terekeye kaydedildiğinden malumumuz olmuştur.

2. OSMANLI-HİNT TİCARETİ VE HİNT OKYANUSU'NDA OSMANLI TÜCCARLARI

İpekçi Ahmed Çelebi'nin terekesinden Fâtıma ve Râziye adlı kızlarıyla aynı oranda pay alan amcasının oğlu Mehmed Ağa'nın ticaret maksadıyla Hint diyarında bulunmasının konumuz için önem arz ettiğini iddia edebiliriz. Eldeki kaynaklar, İpekçi Ahmed'in Hindistan coğrafyasıyla bizzat ticari bağlantılar geliştirdiğini kanıtlayamasa da Mehmed Ağa'nın ticari amaçlar doğrultusunda Hint dünyasında bulunması göz ardı edilmemesi gereken bir durumdur. Mehmed Ağa'nın bağımsız bir tüccar olarak şahsi ticaretini sürdürmek için mi yoksa başkasının vekili veya ortağı olarak ticaret yapmak için mi Hindistan'da bulunduğu şimdilik meçhulümüz olan ayrıntılardır. Bununla birlikte, Mehmed Ağa'nın İpekçi Ahmed'le aynı aileye mensup olduğu dikkate alınarak, ailesinin Hint diyarındaki ticari bağlantılarından faydalanarak söz konusu bölgede ticaret yaptığı veya İpekçi Ahmed'in ortağı olarak ya da ona vekâleten orada bulunduğu ihtimalinden bahsedilebilir.[4] Diğer bir ihtimal ise, "ağa" unvanına nazaran, saray, sultan veya veziriazam adına ticaret yapmak maksadıyla görevlendirilmiş olabileceğidir.[5] Ancak, "ağa" unvanının sarayla bağlantısı olmayan servet sahibi insanlara verildiği veya yakıştırıldığı da unutulmamalıdır.[6]

Osmanlı-Hint ticareti, Osmanlı İmparatorluğu'nun Hint alt kıtasında kurulu Babür İmparatorluğu ve diğer Müslüman sultanlıklarla olan diplomatik ve ekonomik münasebetlerini inceleyen tarihçilerin dikkatini öteden beri çekmiş bir konudur.[7] Daha az çalışılan ise, Osmanlı-Hint ticaretinde etkin olan tüccarlar ve tüccar aileleridir. Şüphesiz ki bu az çalışılmışlığın başlıca sebebi, birincil kaynakların yetersizliğidir ve yeni kaynaklar ortaya çıktıkça daha fazla çalışmanın yapılacağına da kuşku yoktur.[8] Yine de, iki devlet ve coğrafya arasında ticaret yapan Osmanlı tebaası tüccarlar ile

4 Uzun mesafeli ticarette, karşılıklı bir sözleşmeyle belirlenmiş şartlar altında bir tüccarın ortağı olarak ya da ona vekaleten yürütülen ticaret usulü İslâm'ın ilk devirlerinden beri tercih edilmektedir. Fıkıh literatüründe mudârebe olarak isimlendirilen bu usule göre taraflardan biri sermayeyi, diğeri emeği ortaya koyar, kâr ve zarar paylaşımı önceden belirlenir. Geniş bilgi için bkz. Kallek 2005: 359-363. Mudârebenin Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki uygulamaları için bkz. Gedikli 1998; Çizakça 1996: 66-77; Pamuk 2000: 83-84.

5 Öyle ki, Venedik Cumhuriyeti'ne gönderilen Osmanlı elçilik heyetlerine ticari sorunları tartışıp sonuca bağlamak ve sarayın ihtiyaç duyduğu eşya ve kumaşları satın almak gibi görevler verildiği bilinmektedir. Bkz. Pia Pedani-Fabris 1996: 192. Osmanlı tarihçisi Naima'nın bildirmesiyle, Sadrazam Derviş Mehmed Paşa'nın güvendiği adamlarının her birine 4 milyon akçe vererek Hindistan, Basra ve Halep'e kendisine vekaleten ticaret yapmaları için gönderdiği biliyoruz (Kunt 1977: 197-214). Nâdir Şâh'ın 1736-1739 yılları arasındaki Hint seferinin neticesi olarak, büyük bir hezimet yaşayıp Osmanlı İmparatorluğu'ndan yardım talep eden Babür hükümdarı Muhammed Şah'ın gönderdiği elçilik heyetine karşılık Osmanlı sultanı tarafından Sâlim Efendi'nin başkanlığında gönderilen elçilik heyeti içindeki Yûsuf Ağa'nın daha önce ticaret maksadıyla Hindistan'da bulunup ülke hakkında bilgi sahibi olduğu gerekçesiyle heyete dahil edilmesi de konumuz açısından manidardır. Sâlim Efendi'nin Hindistan'da vefat etmesi üzerine Yûsuf Ağa elçilik heyetinin başına geçecekti (Sevinç 2011: 30).

6 Kelimenin tarihi serüveni için bkz. Sümer 1988: 451-452.

7 Bu konudaki belli başlı çalışmalar için Panzac 1992: 189-206; İnalcık 1994: 315-363, 1979-1980: 1-66. Bu makale *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi* içinde tekrar basılmıştır. Bkz. *a.g.e.*, 259-317; Veinstein 1999: 95-115; Faroqhi 2019: 139-218.

8 Mohammad Afzal Khan'ın 1979'da yayımlanan makalesinde ilgili birincil kaynakların hemen tamamına atıf yapılmıştır. Bkz. Khan 1979: 408-418. Suraiya Faroqhi, son kitabında özellikle Batılı devletlerin Hint dünyasıyla olan ticaretine dair İngiliz, Fransız, Portekiz ve Hollanda arşivlerinde bulunabilecek birincil kaynakların bir kısmını tanıtmış ve ikincil kaynaklara dayanarak Osmanlı-Hint ticaretine dair bulgulara işaret etmiştir. (Faroqhi 2019: 168-173, 176-179 ve 181-186).

tüccar ailelerine dair özellikle 1970'li yıllardan itibaren yapılmış birkaç İngilizce çalışmanın literatürde önemli bir yer teşkil ettiğini belirtmek gerekir. 16. yüzyılın ikinci yarısından 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar süren dönemi kapsayan söz konusu çalışmalar, Babür İmparatorluğu'nun 17. yüzyıl boyunca Hint Okyanusu kıyısındaki en önemli liman ve ticaret şehri olan Surat'taki Osmanlı ticaret ağları ve bağlantılarına odaklanmakta ve "çelebi" unvanıyla anılan Müslüman Osmanlı tüccarlarının şehirdeki ticari ve siyasi rollerini tartışmaktadır. Bu çalışmaların öncüllerinden olup Mohammad Afzal Khan tarafından kaleme alınan araştırmada, "çelebi"ler aynı ailenin fertleri sanılarak, meşhur Osmanlı denizcisi Seydi Alî Reis (ö. 1562) dahil olmak üzere, kaynaklarda yolu Surat'a düşmüş görünen "çelebi" unvanlı herkesi bu denizci ve tüccar Çelebi ailesinin kuşaklarından kabul etmek gibi bir hataya düşülmüştür.[9]

Surat'a yerleşip Hint Okyanusu, Kızıldeniz ve Basra Körfezi kanalıyla ticaret yapan çelebilere dair en ayrıntılı ve ufuk açıcı çalışmaları ise Ashin Das Gupta, büyük oranda Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'nin arşivine dayanarak yapmıştır. Bu çalışmaların neticesidir ki, 18. yüzyılın ilk yarısında Surat'ta farklı dinlere mensup Felemenk, İngiliz, Bohralı, Türk, İranlı, Ermeni, Hindu vs. milletlere mensup tüccar gruplarının birbiriyle ve yerli güç odaklarıyla olan mücadelelerini ve menfaatleri gereği yerel valilere karşı giriştikleri ittifakları yakından müşahede edebilmekteyiz. Das Gupta'nın çalışmalarının bizi ilgilendiren asıl yönü ise, Surat'ta Bohralı Mollâ Abdulgafûr ailesi ile el-Hâc Ahmed Çelebi'nin önderliğindeki "çelebi" unvanlı Osmanlı Türkü tüccar topluluğu arasındaki siyasi ve ticari çekişmeleri yakından incelemesidir. Böylece, Marataların saldırıları karşısında günden güne zayıflamakta olan Babür İmparatorluğu'nun bu en önemli liman şehriyle birlikte çelebilerin de siyasi ve ticari güçlerini yitirmesini yakından izleyebilmekteyiz.[10]

Salih Özbaran'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun Hint Okyanusu'ndaki yayılmacı politikasını incelediği makalesi ile Halil İnalcık'ın Osmanlı – Hint ticaretine odaklandığı çalışması, 16. yüzyıldan itibaren Aden ve Hindistan'da görülmeye başlayan Rumilerin varlığına dikkat çekmesi bakımından dikkate değerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Portekizlilerle olan mücadelesinin bir neticesi olarak söz konusu bölgelere gönderilen bu asker takımının gittikleri yerlerdeki yerel beylerin hizmetine girip Portekizlilerle mücadeleye devam ettikleri ve ateşli silahların kullanımı noktasında onlara büyük katkılarda bulundukları bu çalışmalarda belirtilmektedir. Her iki çalışma, "çelebi" unvanlı askerlerin varlığına dikkat çeken Mohammad Afzal Khan'ın yukarıda anılan makalesiyle Osmanlıların Hint Okyanusu'ndaki askeri varlığına dikkat çekmesi yönüyle örtüşmektedir. Fakat, Özbaran ve İnalcık'ın Hindistan'da ticaretle iştigal eden "çelebi" unvanlı Osmanlı tüccar ailelerine odaklanmadığını da belirtmek gerekir.[11]

Konumuz açısından diğer bir önemli çalışma ise, Hindistan'daki Ermeni, İranlı ve Türk tüccar varlığının ve bunların birbiriyle olan ilişkilerinin incelendiği bir doktora tezidir. 2005 yılında Aligarh Muslim University'de savunulan bu doktora tezinde Ruquia Kazım Hussain, Mohammad Afzal Khan ve Das Gupta'nın çalışmalarından faydalanarak, Osmanlı Türkü tüccarların Surat'taki tarihi varlığını, ticari bağlantılarını, ve Portekizli, İngiliz, Felemenk ve Hintli tüccarlarla olan

9 Khan 1979.

10 Ashin Das Gupta'nın kaleminden çıkma çalışmalardan bizi asıl ilgilendirenler şunlardır: Das Gupta 1979, 1967: 148-162, 1970: 201-222, 1987: 109-115. Son üç makalenin tıpkıbasımı yeniden yapılmıştır. Bkz. Das Gupta 1994.

11 Özbaran 1993: 211-218; İnalcık 1994: 321-331.

mücadelelerini kronolojik olarak 17. yüzyılın başlarından 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar nakletmiştir.[12] Anılan bu yazarlar dışında, Monika Sharma da araştırmasında Hindistan'da ticaretle iştigal eden çelebi unvanlı Osmanlılara değinmiş ancak daha önce söylenenleri tekrar etmekten öteye geçememiştir.[13]

Yukarıda da bahsedildiği üzere, İpekçi Ahmed Çelebi'nin ölümü ve terekesinin kaydı sırasında ticaret amacıyla Hint diyarında bulunduğu belirtilen amcasının oğlu Mehmed Ağa'yla bir ortaklığı vardıysa bunu delillendirmeye yarayacak tarihi kayıtlar şimdilik yoktur. Bu nedenle, bu meseleyi daha fazla uzatmadan, Mehmed Ağa'nın hangi emtiayı pazarlamak veya satın almak için söz konusu bölgede ticaret yapmış olabileceği hususuna değinebiliriz. Osmanlı-Hint ticaretine odaklanan tarihçiler, bu ticarette Osmanlı tarafını genellikle pasif bir konumda görmeye yatkındır. Buna göre, yüzyıllara yayılan ticarette, Osmanlı tarafı genellikle ithal eden tarafta görünmektedir ve paranın akışı da buna bağlı olarak batıdan doğuya doğrudur. 18. yüzyılda ise Hint ürünlerinin lüks tüketimle özdeşleşip daha düşük oranlarda ithal edildiği, toplumun genelinin ihtiyaç duyduğu dokumaların ise kaliteli üretim yapan yerli üreticilerin eliyle piyasaya sürüldüğü ve bu sayede dışa olan ihtiyacın azaldığı vurgulanmaktadır.[14] Ancak, yerli ve kaliteli üretim iç pazarın ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olduğundan, Osmanlı-Hint ticaretinde Osmanlı tarafının ihracatının ithalatını hiçbir dönemde geçmediği düşünülmektedir.[15] Bu şartlar altında yapılan ticarette Osmanlı İmparatorluğu'na ithal edilen Hint ürünlerinin çoğunlukla lüks tüketim malzemesi pamuklu, yünlü, ipekli tekstil ürünlerini, değerli taşları, baharatı, hac farizasını yerine getirmek için Hicaz'a giden hacıların satın aldığı ıtriyatı ve hediyelik eşyaları, karışımları, boyamada kullanılan çivitotu gibi ürünleri, kereste başta olmak üzere Basra Körfezi kanalıyla sınırlı bir bölgenin ihtiyacını karşılamak üzere ithal edilen orman ürünlerini ve daha birçok ürünü kapsadığı ilgili çalışmalarda belirtilmektedir. Osmanlı tarafından ise, bol miktarda giden altın ve gümüş paralar dışında, Basra Körfezi ve Kızıldeniz kanalıyla at ve deve, kahve, afyon, meşe palamudu, sığır derisi, hurma, pirinç, kına, kızıl kök boya, kuru üzüm gibi ürünlerin ihraç edildiği ifade edilmektedir.

Mehmed Ağa'nın ticari faaliyetlerinde bu genel seyre dahil olarak ithalat mı yaptığı yoksa ihracatta mı bulunduğu, adı geçen ürünlerin mi yoksa bilemediğimiz başka mamüllerin mi ticaretini yaptığı şimdilik bilgimiz dahilinde olmayan ayrıntılardır. Aynı şekilde, Mehmed Ağa'nın Hint dünyasıyla ticaret yaparken kervan yollarını tercih edip Safevi toprakları üzerinden mi yoksa deniz yoluna başvurarak Basra Körfezi ve Kızıldeniz yoluyla mı Hindistan'a gidip geldiği şimdilik muallakta durmaktadır. Yine de, İpekçi Ahmed'in ipek ticaretiyle iştigal ettiğini kesin olarak bildiğimizden, Mehmed Ağa'nın İpekçi Ahmed'in ortağı olma ihtimaline binaen Hindistan'a gidip gelirken İstanbul, İzmir ve Halep'e kadar uzanan İsfahan – Kandehar – Lahor – Agra kervan yolu aracılığıyla Safevi ve Hint şehirlerine uğramış olabileceği ve söz konusu yerlerden ham ipek veya ipekli kumaşlar ithal etmiş olabileceği ihtimalini göz önünde bulundurmak gerekir.[16]

12 Hussain 2005: 280-308. Yazar Türk tüccarlara dair bölümü ayrı bir makale olarak yayımlamıştır (Hussain 2014: 43-54).

13 Sharma 2014: 15-20. Osmanlı-Hint ticaretine etkin bir şekilde katılan çelebi unvanlı Osmanlılara ve onlara dair literatüre dikkatimi defaatle çeken hocam Tülay Artan'a teşekkür ederim.

14 Bu kısa özet için ve bu konuda yapılmış birçok değerli araştırma için, Gilles Veinstein'ın ikincil kaynakları verimli bir şekilde kullanarak Hint-Osmanlı ticari ilişkilerini değerlendirdiği mühim makalesine müracaat edilmelidir (Veinstein 1999: 95-115). İnalcık'ın yukarıda yedinci dipnotta anılan çalışmaları bu bağlamda ufuk açıcıdır.

15 Veinstein 1999: 111.

16 Özellikle Culfalı Ermeniler tarafından tercih edilen bu kervan yolu için bkz. İnalcık 1979-1980: 268-270; Veinstein

3. İPEKÇİ AHMED ÇELEBİ'NİN TİCARİ VE SOSYAL BAĞLANTILARI

Ömer Lütfi Barkan'ın Edirne askeri kassamlığına ait tereke defterleri üzerine yaptığı meşhur çalışmasının yayımlanmasından sonra, kadı sicilleri ile kısmet-i askeriye defterlerine kaydedilen, Osmanlı Arşivi'nde korunan tereke ve muhallefat defterlerinden faydalanarak birçok çalışma yapılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal, ekonomi ve kültür tarihinin incelenmesine önemli katkılarda bulunan bu çalışmalar sayesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda toplum ve aile yapısı, servet birikimi ve sahipliği, ekonomik ve kültürel faaliyetler ile tüketim alışkanlıkları yakından müşahade edilmiştir.[17] Bununla birlikte, özellikle son yıllarda yapılan tereke odaklı araştırmalarda tüccarların ve sair zevatın ticari ve sosyal bağlantılarının borç – kredi – alacak ilişkileri bağlamında kısmen veya tamamen değerlendirildiği gözlemlenmektedir.18 Bu nedenle, bu çalışmada İpekçi Ahmed Çelebi'nin terekesini onun ticari ve sosyal bağlantılarını deşifre etmek amacıyla kullanarak söz konusu literatüre katkıda bulunmak amaçlanmıştır. Buna girişmeden önce ise, Ahmed Çelebi'nin terekesinin kısa bir tanıtımı faydalı olacaktır.

3.1. İpekçi Ahmed Çelebi'nin Terekesi

Yukarıda da belirtildiği üzere, İpekçi Ahmed Çelebi'nin terekesi 15 Şa'bân 1121'de [20 Ekim 1709] kayda geçirildi. Tespit edilerek terekeye kaydedilen servetin son derece yüklü olması nedeniyle Rumeli Kazaskeri'nin tespit ve kayıt sürecini yakından izlediği, terekenin sonunda sayfanın sol kenarına yazılan "be-imzâ-yı hazret-i kadî-'asker efendi" notundan anlaşılmaktadır.19 17 Şa'bân 1121 [22 Ekim 1709] tarihli alacak verecek davasına dair hüccet ile 25 Şa'bân 1121 [30 Ekim 1709] tarihli sülüs terekenin kenarına ise "be-imzâ-yı hazret-i veliyyü'n-ni'am efendi" notu düşülerek söz konusu kayıtların da kontrolden geçtiğine işaret edilmiştir.20 Terekenin tespiti sürecine bizzat kazaskerin dahil olmasının varislerin lehine bir sonuç doğurduğu anlaşılmaktadır. İpekçi Ahmed'e borçlu olan esnaf ve zevattan henüz tahsil edilmeyen 25.167,5 kuruşluk ödemenin terekenin gelir kaleminden sayılmaması terekenin toplam değerinin 91.552,5 kuruş yerine 66.385 kuruş olarak hesaplanmasına, dolayısıyla askeri kassam ve memurlarının terekeden alacağı meblağın düşmesine neden olmuştur. Terekenin ihrâcât kısmı incelendiğinde, askeri kassam ile memurlarına ödenen resm-i kısmet ile kaydıye-i defter ücretlerinin (1.639 kuruş) ve eşyanın taşınması ve satılması sürecine katkıda bulunan hammal, dellal ve dükkân sahiplerine ödenen hammâliye, dellâliye ve dükkâniye ücretlerinin (95 kuruş) toplamının terekenin sadece %2,61'ine tekabül ettiği görülmektedir (Tablo 1). Resm-i kısmet ile kaydıye-i defter ücretlerinin terekenin %2,46'sına denk gelmesi, terekelerden kadıların aldığı toplam payın binde 15 ile 25 arasında değiştiğine dair tespit

1999: 100.

17 Söz konusu çalışmaların seyri için bkz. Canbakal 2011: https://research.sabanciuniv.edu/17249/1/CANBAKAL_BARKAN.pdf (04.01.2022); Bozkurt 2013: 193-229; Sabev 2013: 259-272.

18 Bu çalışmaların bazısı için bkz. Jennings 1973: 168-216; Cezar 1998: 15-32; Yavuz 2000: 67-75; Keleş 2011: 67-104; Başarır 2013: 23-46; Gökmen 2014: 1-62; Yılmaz 2015: 25-91; Bayram 2019: 177-184; Tiryaki 2020: 35-63; Döşemetaş 2020: 377-398.

19 İŞSA, KŞS. 29, v. 63a.

20 İŞSA, KŞS. 29, v. 67a, 72b.

dikkate alındığında21 genel uygulamayla paralellik arz etmektedir. İpekçi Ahmed'in terekesindeki diğer bir ayrıntı ise, terekelerin genelinde ihrâcât kısmında zikredilen techîz, tekfîn, iskât, it'âm gibi dini vecibeler için ayrılan ile fakir fukaraya, eşe, dosta ve akrabaya paylaştırılması vasiyet edilen meblağın içinde bulunduğu vesâyâ-yı mu'ayyenenin bu terekede ihrâcât bölümüne dahil edilmeyip ayrı bir hüccet şeklinde tespit edilip kayda geçirilmesidir. 25 Şa'bân 1121 [30 Ekim 1709] tarihli bu hüccet aşağıda detaylı bir şekilde tartışılacağından şimdilik temas edilmekle yetinilmiştir.

Tablo 1. *Terekenin İhracat Kalemlerinin Değer ve Oranları*[22]

İHRACAT				
Cins	**Guruş**	**Akçe**	**Oran / İhracat**	**Oran / Tereke**
Resm-i Kısmet	1630	195600	%94	%2,45
Del.,dük.,ham.	95	11400	%5,47	%0,14
Kaydiye-i defter	9	1080	%0,51	%0,01
Toplam	**1734**	**208080**	**%100**	**%2,61**

İpekçi Ahmed Çelebi'nin 66.385 kuruşluk terekesini teşkil eden kalemleri yedi başlık halinde sınıflandırıp incelemek mümkündür (Tablo 2). Buna göre, tedbir yoluyla azad edilen üçü kadın üçü erkek altı müdebber kölenin ödemesi gereken toplam 900 kuruş terekenin %1,35'ini oluşturmaktadır.23 Ahmed Çelebi ile ailesinin içinde yaşadığı 1.500 kuruş değerindeki ev terekenin %2,25'ine tekabül edip, terekenin varislere bölüştürülmesine dair hesaplamadan anlaşıldığı üzere satışa çıkarılmamış, değerinin tespit edilmesiyle yetinilmiştir. Birer adet Mushaf-ı Şerîf, Cüz'-i şerîf ve Sarf ile üç adet mecmuayı kapsayan kitapları, çeşitli kumaşlardan yapılma esvap ve mefruşatı, bakır ve gümüş mutfak eşyası ile gümüş süs eşyasını içeren şahsi eşyası 3.166 kuruşluk bedeliyle terekenin %4,76'sını teşkil etmektedir. Terekede dellaliye, hammaliye ve dükkâniye ücretlerinin belirlenmesinden anlaşıldığı üzere, bu eşya büyük ihtimalle müzayede yoluyla satışa çıkarılmıştır. İpekçi Ahmed'in terekesindeki önemli kalemlerden ikisi vefatı sırasında elinde bulunan ipek ve bakırdır. İpekçi Ahmed'in "menzilinde mevcûd" olduğu belirtilen 640 kıyye ağırlığındaki ipek, 3.200 kuruşluk bedeliyle terekenin %4,82'sine denktir. Buradan, söz konusu ipeğin mamül madde olmayıp ham ipek olduğu, İpekçi Ahmed'in ham ipek ticaretiyle iştigal ettiği ve bir okkalık ham ipeğin 5 kuruş bedelinde olduğu anlaşılmaktadır.24 İpekçi Ahmed'in sahip olduğu bakırın ise, İstanbul Ağası Hanı'nda olup 3.772 kıyye ağırlığında ve 3.772 kuruş kıymetinde olduğu ve terekenin %5,68'ine tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Söz konusu bakırın terekede "evânî-i nuhâsiye" şeklinde tanımlanmasından, İpekçi Ahmed'in İstanbul Ağası Hanı'ndaki bir dükkânda bakır kapkacak ticareti yaptığı ve bir okka ağırlığındaki işlenmiş bakırın 1 kuruş değerinde olduğu ortaya çıkmaktadır. İpekçi Ahmed Çelebi'nin terekesindeki en önemli kalemlerin terekenin düzenlendiği sırada evinde ve mahzenlerde bulunan nakit parası olduğu açıktır. Buna göre, "menzilinde zuhûr iden nükûd yaldız ve tuğralı altun ve esedî ve zolta ve pâra"nın kuruş cinsinden değeri 4.000 kuruş olup terekenin %6,02'sine tekabül etmekteydi. 49.847 kuruşluk değeri ve %75,08'lik oranıyla

21 Öztürk 2001: 579-582.

22 İŞSA, KŞS. 29, v. 62b.

23 İslam hukukuna göre müdebber köle, sahibin ölümünden sonra azat edilmesini vasiyet ettiği köledir. Varislerin, bu yolla özgürlüklerini elde eden kölelerden bir miktar para talep ettiği anlaşılmaktadır (Aydın ve Hamidullah 2002: 243).

24 Halil İnalcık, ipek tüccarlarını hamcı ve dokumacı şeklinde ikiye ayırarak tanıtmıştır (İnalcık 2002: 364).

terekedeki en büyük servet kalemini oluşturan nakit para ise, Bezzâzistân-ı Cedîd'deki iki mahzende kilitli ve mühürlü bulunan iki sepet sandığının içinde korunmaktaydı. Mahzenlerde korunan nakit parayı kayda geçiren katiplerin verdikleri ayrıntılı malumattan, adedi 360 akçeye tekabül eden 8.863 adet Yaldız, Macar ve Engürüs altınının 26.589 kuruşluk değeriyle mahzenlerdeki en kıymetli bölümü oluşturduğu anlaşılmaktadır. Mahzenlerde bulunup adedi 315 akçe değerinde olan 6.173 adet tuğralı altın 16.126 kuruş ve 2.574 adet eski eşrefi altın 6.756 kuruş kıymetindeydi. Bundan başka, 76 adet dökme kuruş ile 3.000 dirhem ağırlığındaki 300 kuruşluk maksûs para da mahzenlerde ortaya çıkmıştı.

Tablo 2. *Terekeye Kaydedilen Varlıkların Cinsi, Bedelleri ve Değerlerinin Oranları*[23]

TEREKE			
Cins	**Guruş**	**Akçe**	**Oran / İhracat**
Eşya	3166	379800	% 4,76
Menzilinde nukûd	4000	480000	% 6,02
Evâni-i nuhâsiye	3772	452640	% 5,68
Menzilinde ipek	3200	384000	% 4,82
Mahzenlerde nükûd	49847	5981640	% 75,08
Müdebber köleler	900	108000	% 1,35
Mülk menzil	1500	180000	% 2,28
Kaydiye-i defter	9	1080	%0,51
Toplam	**66385**	**7966200**	**%100**

İpekçi Ahmed Çelebi'nin terekesinin konumuz açısından en önemli yanı, tahsil edilmeyen borçlarını kayıt altına almasıdır. Bu sayede, terekenin hazırlandığı sırada henüz ödenmemiş borçları ve borçlu şahıslar ile esnafın isimlerini bilmekteyiz. Terekenin ilgili bölümü incelendiğinde, kendilerinden toplam 25.167,5 kuruş tahsil edileceği belirtilen borçluların üç başlık altında listelendiği görülmektedir. Birinci liste, temessük karşılığı borç verilen zevatı kapsarken, ikinci ve üçüncü listelerde ise kendilerine borç verilen ipekçiler ve bakırcılar sırasıyla kaydedilmiştir. Yukarıda da değinildiği üzere, söz konusu listelerde kaydedilen şahıs ve esnafın ödemesi gereken meblağ da dahil edildiğinde, İpekçi Ahmed'in toplam serveti 91.552,5 kuruşa (10.986.300 akçe) ulaşmaktadır. Toplam serveti teşkil eden kalemler ayrıca incelendiğinde (Tablo 3), İpekçi Ahmed'in hayattayken yaşadığı evinin, evindeki eşyasının ve müdebber kölelerinin ödemesi gereken meblağın 5.566 kuruşluk değerle toplam servetin %6,08'ini oluşturduğu görülmektedir. Merhumun geride bıraktığı ticaret emtiasından olan ham ipek ile işlenmiş bakır ise 6.972 kuruş değerinde olup toplam servetin %7,61'ine denktir. Terekenin en önemli kalemlerini oluşturan nakit parayı ise, terekenin hazırlandığı sırada menzilinde ve mahzenlerde ortaya çıkan mevcut nukûd ve henüz tahsil edilmeyen nukûd şeklinde sınıflandırmak gerekir. Bu yönüyle bakıldığında, menzilinde zuhur eden 4.000 kuruşun toplam servetin %4,36'sına, mahzenlerde sepet sandıklarda korunan 49.847 kuruşun ise servetin %54,44'üne denk geldiği anlaşılmaktadır. Henüz tahsil edilmeyen nakit para hesaba katıldığında, temessük karşılığında verilip tahsil edilmemiş olan 6.914,5 kuruşun servetin %7,55'ini, ipekçi ve bakırcı esnafından tahsil edilmesi gereken 18.253 kuruşun ise servetin %19,93'ünü oluşturduğu ortaya çıkmaktadır.

Tablo 3. *İpekçi Ahmed'in Toplam Servetini Oluşturan Kalemler*[25]

TOPLAM SERVET			
Cins	**Guruş**	**Akçe**	**Oran / İhracat**
Eşya, menzil, köle	5566	667920	% 6,08
Emtia	6972	836640	% 7,61
Nukûd (menzilde)	4000	480000	% 4,36
Nukûd (mahzende)	49847	5981640	% 54,44
Nukûd (temessük)	6914,5	826740	% 7,55
Nukûd (esnâfta)	18253	2190360	% 19,93
Toplam	**91552,5**	**10986300**	**%100**

İpekçi Ahmed Çelebi'nin 91.552,5 kuruşluk toplam servetinin %86,28'ine denk gelen 79.014,5 kuruş kıymetindeki nakit parası dikkatleri celbetmektedir (Tablo 4). Menzil ve mahzenlerde mevcut olan 53.847 kuruşun toplam servet içinde %58,8'lik bir orana sahip olduğu dikkate alındığında, İpekçi Ahmed'in ticari faaliyetlerini yürütürken sıcak paradan yana bir sorun yaşamadığını, diğer bir deyişle elinin altındaki yüklü nakit sayesinde ticari muamelelerinde rahatlıkla hareket ettiğini tahmin ve iddia etmek mümkündür. Bu tabloda dikkatleri çeken diğer bir husus ise, İpekçi Ahmed'in tahsil edilmeyi bekleyen 25.167,5 kuruşluk parasının toplam servet içindeki %27,48'lik oranıdır. Bu oranın nakit para içindeki karşılığının %31,85 olduğu göz önüne alındığında, İpekçi Ahmed'in toplam servetinin önemli bir kısmını piyasada dolaşımda tutmak şartıyla kıymetlendirmek istediği sonucuna varılmaktadır. Bu durum, aşağıda teferruatıyla gösterileceği üzere, özellikle temessükle verilen borçlar özelinde kanıtlanabilmektedir ki İpekçi Ahmed Çelebi'nin faizli borç vermek suretiyle servetinin bir kısmını piyasada dolaşıma sokup kâr elde ettiği bu sayede delillenebilmektedir.

Tablo 4. *İpekçi Ahmed'in Nakit Parasına Dair Detaylar*[26]

NUKUD				
Kalem	**Guruş**	**Akçe**	**Oran (Servet)**	**Oran (Nukûd)**
Nukûd (menzilde)	4000	480000	% 4,36	% 5,06
Nukûd (mahzende)	49847	5981640	% 54,44	% 63,08
Nukûd (temessük)	6914,5	829740	% 7,55	% 8,75
Nukûd (esnâfta)	18253	2190360	% 19,93	% 23,1
Toplam	**79014,5**	**9481740**	**%86,28**	**% 100**

3.2. İpekçi Ahmed Çelebi'nin Ticari Bağlantıları

25 İŞSA, KŞS. 29, v. 62b-63a.
26 İŞSA, KŞS. 29, v. 62b-63a.

İpekçi Ahmed Çelebi'nin terekesinin hazırlandığı sırada, isimleri malumumuz olan ipekçi ve bakırcı esnafı ile mesleğini bilemediğimiz birçok şahsın ona borçlu olduğuna ancak borçların vadesi dolmadığından tahsil edilemediğine yukarıda işaret edilmişti. Borçlu esnaf ve zevatın terekede kayıt altına alınması, İpekçi Ahmed Çelebi'nin ticari bağlantılarını ortaya çıkarırken bize büyük bir imkan tanımaktadır. Borçluların terekede üç ayrı başlık altında listelenmesi sayesinde Ahmed Çelebi'nin ipekçi ve bakırcı esnafıyla mal alım satımına dayalı ticari ilişkiler geliştirmekle yetinmeyip elindeki yüklü nakit paranın bir kısmını faizli bir muameleyle ihtiyaç duyanlara borç olarak verdiğini kesin olarak bilmekteyiz.

3.2.1. Sarraf olarak İpekçi Ahmed

İpekçi Ahmed Çelebi'nin değişen faiz oranlarıyla kredi ve borç verdiği şahısların listesini göz önüne aldığımızda (Tablo 5)[27] her birine aldığı krediye karşılık temessük verildiği ve temessüklerin bir suretinin de İpekçi Ahmed'in nezdinde korunduğu anlaşılmaktadır. "Müteveffâ-yı mezbûr Ahmed Çelebi'nün zimem-i nâsda olan hukûkıdur ki vech-i âtî üzre 'ale'l-esâmî zikr olunur" başlığı altında isimleri ve ödeyecekleri meblağın kıymeti kaydedilen bu birinci grup borçluların her birine temessük verildiği, listenin sonunda "yekûn bâ-temessük duyûn gurûş: 6.914,5" şeklindeki nottan anlaşılmaktadır. Tablo incelendiğinde, 31 kişiye verilen kredilerin henüz tahsil edilmediği ortaya çıkmaktadır. Borçluların mensubu olduğu dinin katipler tarafından kaydedilmesi sayesinde, İpekçi Ahmed Çelebi'nin kredi verdiği kişilerin 13 Hristiyan, 12 Yahudi ve 6 Müslümandan müteşekkil olduğunu anlamaktayız. Hristiyan borçluların çoğu "zimmî" şeklinde tanıtılmışsa da zimmi olduğu belirtilmeyen Dimitri adlı iki kişi ile İstefozi adlı başka biri Rum isimlerini taşıdıkları dikkate alınarak Hristiyan kabul edilmiştir.[28] Bundan başka, terekede ilgili varağın sağ alt kısmındaki bir kopukluk nedeniyle isminin baş tarafı "Aye..." şeklinde okunan bir borçlu Yahudi, dini belirtilmeyen Sirkecioğlu adlı diğer bir borçlu ise Müslüman kabul edilmiştir.[29] İpekçi Ahmed'in faizli kredi verdiği zevatın dini kimliği dikkate alındığında, Müslümanların %19'luk oranla en küçük payı teşkil etmesi dikkat çekicidir. Daha da önemlisi, borçluların yaklaşık beşte birini teşkil etmelerine rağmen Müslümanların ödemesi gereken 646 kuruşluk kredinin toplam kredinin sadece %9,3'ünü oluşturmasıdır. Bu da, en azından İpekçi Ahmed Çelebi örneğinde görüldüğü üzere, faizli borçlanma söz konusu olduğunda Müslümanların gayrımüslimlere nazaran kredilere daha az rağbet ettiğini göstermektedir. Gayrımüslimler söz konusu olduğunda ise, kredi alanların %42'sinin Hristiyan, %39'unun Yahudi olduğu görülmektedir. Ancak, borçluların yaklaşık beşte ikisini oluşturmalarına rağmen Yahudilerin zimmetindeki 3.715,5 kuruşluk kredinin verilen toplam kredinin %53,7'sini teşkil etmesi hayli dikkat çekicidir. Böylece, İpekçi Ahmed'in Yahudi borçlularının faizli kredileri almaya teşebbüs ederken daha cesur davrandıkları sonucuna varılmaktadır. Keza, 200 kuruş ve üstü kredi alarak borçlanan on kişinin yedisinin Yahudi olduğu göz önüne alınarak, bunların risk oranı ve kâr getirisi yüksek işlerle iştigal eden kişiler olduğu düşünülebilir. Toplam kredinin %36,9'unu alan Hristiyanların %42'lik oranı ise, Hristiyanların borçlanırken daha dengeli bir noktada bulun-

27 Bu ve bundan sonraki tablolarda listelenen borçlular, terekede dağınık bir şekilde kaydedilmişlerdir. Söz konusu isimler, bu makalenin amacına uygun olarak, ödemeleri gereken borcun büyüklüğüne göre tarafımızca yeniden listelenmiştir.

28 Katiplerin kayıt tutma alışkanlık ve tercihlerinden dolayı kaynaklarda ortaya çıkan dini aidiyet sorunları için bkz. Bölükbaşı 2014: 31-33.

29 İŞSA, KŞS. 29, v. 62b.

duklarına işaret etmektedir. Kredi alan Hristiyanların isimlerine bakıldığında hepsinin Rum ve Ortodoks olduğu sonucuna varılmaktadır. Dolayısıyla bu noktadaki en önemli ayrıntı, İpekçi Ahmed Çelebi'den faizli kredi alan Hristiyanlar arasında hiçbir Ermeninin kayıtlara geçmediğidir. Bu ise, Ermeni tüccarının borçlanırken büyük oranda Ermeni sarraflarını tercih ettiğine işaret etmektedir ki gedikli sarraflar arasında Ermenilerin ezici bir çoğunluğu teşkil ettiği bilindiğine göre İpekçi Ahmed Çelebi'nin kredi sağladığı zevat içinde Ermeni bulunmaması şaşırtıcı değildir.[30]

İpekçi Ahmed'in menzilinde ve mahzenlerinde ortaya çıkan büyük miktardaki altın paraya rağmen, onun gerek kredi verirken gerek mal alım satımı yaparken işlemlerini kuruşa endekslemiş olması dikkatleri celbeden bir husustur. Bu tercihi, Osmanlı kuruşunda yapılan reform neticesinde kuruşun III. Ahmed devrinin (1703-1730) başlarından 1760'lı yılların ortalarına kadar süren istikrarıyla açıklamak mümkündür.[31] Bununla birlikte, istisnai bir örnek olarak el-Hâc Ömer Reis'in 240 kuruşa tekabül eden 80 adet yaldız altunu karşılığında İpekçi Ahmed'e borçlandığını belirtmek gerekir. İpekçi Ahmed'in kredi verirken bunu temessükle kayıt altına aldığına yukarıda değinilmişti. Buna ilaveten, terekesindeki bir kayıt kredi verirken İpekçi Ahmed'in kefillerin aracılığını önemsediğini ortaya koymaktadır. Buna göre, 1.028 kuruşla en yüksek bedelli krediyi kullanan Yahudi Yako Yoda'nın Yahudi Yakomina Hanım'ın kefaleti sayesinde bu krediyi alabildiği terekede açıkça belirtilmiştir.[32]

Temessükle kayıt altına alınmış ancak henüz tahsil edilmemiş olan 6.914,5 kuruşluk kredi, verilen borcun yekunu olmayıp anapara ile anaparanın değişen faiz oranlarına tabi tutulmasıyla elde edilen kârının toplamıdır. Kredi olarak verilen anapara ile bunların faiz oranları terekeye kaydedilmediğinden, tarafımızca yapılan hesaplamalar neticesinde anaparanın tespit edilen kıymeti ve faiz oranları aşağıdaki tabloda dördüncü ve beşinci sütunda gösterilmiştir. Söz konusu tabloya bakıldığında, İpekçi Ahmed Çelebi'nin 31 kişiye verdiği kredinin anaparasının toplamda 5.457 kuruş olduğu ve ortalama %26,7'lik faiz uygunlamak suretiyle 6.914,5 kuruş olarak tahsil edilmek istendiği meydana çıkmaktadır. 5.457 kuruş kıymetindeki anapara İpekçi Ahmed'in menzili ve mahzenlerinde tutulan 53.847 kuruşa eklendiğinde, onun en azından ölümünden önceki aylarda 59.304 kuruşluk nakit parasının %9,2'sini piyasada dolaşımda tutmak suretiyle değerlendirmek istediği anlaşılmaktadır. Toplam nakit içindeki bu görece düşük oran, İpekçi Ahmed'in faizli kredi verirken temkinli davranıp parasını riske etmek istemediğine işaret edebileceği gibi, Osmanlı toplumunda yüksek faizli kredilere olan ilginin pek fazla olmadığına da delildir. Fakat, Osmanlı toplumunun faizli kredilere olan talebi söz konusu olduğunda daha gerçekçi bir sonuca varmak için, sarraflara, para vakıflarına, mültezimlere ve nihayet faizle borç veren her vakıf ve şahsa ait borç defterlerinin etraflıca çalışılmasına ihtiyaç duyduğumuzu da belirtmek gerekir.

İpekçi Ahmed'in verdiği kredilerin faiz oranlarına bakıldığında, 31 borçlunun 16'sının %12'lik faiz oranıyla borçlandığı hemen dikkat çekmektedir. Borçluların yarısından fazlasının %12 faiz haddiyle borçlanması, literatürde işaret edildiği üzere para vakıflarının borç verirken genellikle yüzde %12-25 arasında faiz uyguladığına dair tespitle uyumludur. Ancak İpekçi Ahmed'in bir sarraf

30 Ermenilerin sarraflık düzeni içindeki bu hayati rolüne birçok çalışmada işaret edilmiştir (Akyıldız 2009: 163-165; Bölükbaşı 2014: 32-33, 35; Köse 2016: 73-99; Jamgoçyan 2017).

31 Pamuk 2000: 162-163, 2002: 458.

32 İŞSA, KŞS. 29, v. 62b.

olarak sıklıkla %12'lik faiz uygulaması, sarrafların genellikle %15-30 arasındaki faiz oranlarını benimsediği şeklindeki tespitle çelişen bir duruma işaret etmektedir.[33] Bu durumu ise ancak İpekçi Ahmed'in borçluları arasında bir defada onbinlerce kuruşluk krediyi yüksek faiz bedeliyle alabilecek büyük sermayedarların olmamasıyla açıklayabiliriz. Faiz oranları dikkate alındığında, %12 ile borçlanan 16 kişiden sonra %20 ile borçlanan 5 ve %25 ile borçlanan 4 kişinin ikinci ve üçüncü sırada geldikleri görülmektedir. %20 ve %25 ile borçlanan kişiler arasında 25, 32 ve 40 kuruşluk en küçük kredileri alan 4 kişi ile 200, 250, 400 ve 600 kuruşluk büyük kredileri alan 4 kişi ve 85 kuruşluk krediyi alan 1 kişinin bulunması, faiz oranları belirlenirken faizin kredinin büyüklüğüyle doğru orantılı olması gibi bir yöntemin benimsenmediğini göstermektedir. Aksine, tablonun bütününe bakıldığında faiz oranlarının şahsi ilişkiler dikkate alınarak belirlenmiş olabileceğine dair izlenimler edinmek mümkündür. Yahudi Yakomina Hanım'ın kefaleti sayesinde 800 kuruşluk en yüksek krediyi aldığını bildiğimiz Yako Yoda'nın %30 yerine %28,5 faiz ödeyecek olmasında Yakomina Hanım'ın etkisinin olduğu muhakkaktır. 300 kuruşluk yüksek bedelli kredilerden birini alan Yahudi İsak'ın tablodaki en düşük faiz oranı olan %9,5 ile borçlanmasını İpekçi Ahmed'le olan yakın ilişkisine bağlamakta bir beis yoktur. %16 faiz oranıyla 100 kuruş kredi alan Yahudi Rafael'in, 100 kuruş kredi alan herkes gibi %12 faiz ödeyemeyecek olması da bu bağlamda göz ardı edilmemesi gereken bir husustur. Buna benzer diğer örnekler de dikkate alındığında, İpekçi Ahmed'in faiz oranlarını belirlerken şahsi yakınlık, tercih ve tecrübelerine göre hareket ettiğini iddia etmek mümkündür.

Son olarak, Müslüman bir sarraf olarak İpekçi Ahmed Çelebi'nin konumuz için önemine değinmek gerekir. Kendisinin sarraflık yaptığına dair terekesinde açık bir ifade bulunmamasına rağmen, değişen faiz oranlarıyla krediler verdiği bu çalışmamız sayesinde artık kesinleşmiştir. Bu sayede, 18. yüzyıl başlarında İstanbul'da Müslüman bir sarrafın varlığından ve kredi sağladığı borçlularından haberdar olma imkânımız doğmuştur. İlgili dönemde İstanbul'da Müslüman bir sarrafın varlığının delillendirilmesi, sarraflara dair literatüre önemli bir katkıdır. Bugüne kadar yapılan çalışmalarda, İslam'daki riba ve tefecilik yasağına rağmen Osmanlı toplumunda Müslümanların da sarraflıkla iştigal ettiği delillendirilebilmiştir fakat herhangi bir Müslüman sarrafın bağlantıları, faizli kredi açma stratejileri detaylı bir şekilde incelenmemiştir.[34] Dahası, sarraflık muamelelerinde yaşanan düzensizlikten dolayı 1696'dan başlamak üzere belli dönemlerde tekrar tekrar düzenlenen sarraflık sistemi içinde gedik verilen Müslüman sarraf sayısının birkaç kişiyi geçmediği ve bunlar arasında da İpekçi Ahmed Çelebi'nin bulunmadığı dikkate alındığında, İpekçi Ahmed'in resmi makamlardan izin almadan sarraflık yapan gediksizlerden olduğu açığa çıkmaktadır.[35] Bu durumda, gediksiz bir Müslüman sarrafın bağlantılarına terekesi sayesinde aşina olmaktayız. Aynı şekilde, gedik almadan sarraflık yapanlar arasında büyük servet sahibi tüccarlar bulunduğunu da anlamış bulunmaktayız.

33 Sarrafların ve para vakıflarının benimsediği ortalama faiz hadleri için bkz. Çizakça 1995: 325-333; Genç 2007: 528; Aydın 2014: 89-91; Gürsoy 2021: 184-185.

34 Jennings 1973: 168-216; Pamuk 2000: 78-82. Daha fazla malumat için, Şevket Pamuk'un bu çalışmasında ilgili sayfalarda bulunan dipnotlarda zikredilen çalışmalara başvurulmalıdır.

35 Sarraflık düzenindeki sorunlar ve gedik verilen sahhafların listeleri için bkz. Bölükbaşı 2014:19-96.

Tablo 5. *İpekçi Ahmed Çelebi'den Faizli Borç Alan Kişilerin Listesi*[36]

"Zimem-i nâsda olan hukûk"				
Borçlu	**Borç (Guruş)**	**Borç (Akçe)**	**Borç (Anapara)**	**Faiz Oranı**
Yako Yoda	1028	123360	800	% 28.5
Aslan Yahudioğlu	750	90000	600	% 25
Arovaz Yahudi	500	60000	400	% 25
Dimitri	448	53760	400	% 12
İsak Yahudi	328,5	39420	300	% 9.5
Bakoşoş	300	36000	250	% 20
El-Hâc Ömer Reis	240	28800	200	% 20
Aye...	228	27360	200	% 12
Dimitri	224	26880	200	% 12
Nomra Yahudi	222	640	200	% 11
Şiban Yahudi	177	21240	150	% 18
Kazgancı Fazlı Beşe	168	20160	150	% 12
Lefter zimmi	168	20160	150	% 12
Pilaş zimmi	167	20040	150	% 12
Rafael Yahudi	116	13920	100	% 16
Seyfet zimmi	112	13440	100	% 12
İstefozi	112	13440	100	% 12
Simon zimmi	112	13440	100	% 12
Vâsıl	112	13440	100	% 12
Kostantin zimm	112	13440	100	% 12
Yako Yahudi	112	13440	100	% 12
Görgi zimmi	112	13440	100	% 12
Polohiron zimmi	112	13440	100	% 12
İbranas Yahudi	102	12240	85	% 20
Sirkecioğlu	56	6720	50	% 12
Parişkova zimmi	56	6720	50	% 12
David Yahudi	50	6000	40	% 25
Hasan Çelebi	40	4800	32	% 25
Mustafa	30	3600	25	% 20
Kassâb-ı Yahudi	30	3600	25	% 20
Toplam	**6914,5**	**829740**	**5457**	**% 26.7**

3.2.2. İpekçi olarak İpekçi Ahmed

İpekçi Ahmed Çelebi'nin ipek tüccarı ve esnafıyla olan bağlantılarına dair elimizdeki tek kaynak terekesidir. İpekçi Ahmed'in terekesinin düzenlendiği sırada ona borçlu olan ipekçilerden tahsil edilmesi gereken borcun kayıt altına alınması sayesinde, ham ipek sattığı esnaf ve tüccarın adlarını, etnik ve dini aidiyetlerini ve ödemeleri gereken borcun toplamı hakkında bilgilenmekteyiz.

36 İŞSA, KŞS. 29, v. 62b-63a.

Söz konusu ipekçiler ile borçlarının işlendiği tabloya bakıldığında (Tablo 6), İpekçi Ahmed Çelebi'ye borçlu 38 ipekçi tüccarı ve esnafının bulunduğu görülmektedir. Borçlu ipekçilerin tüccar ve esnaf şeklinde düşünülmesinin sebebi, ödemeleri gereken meblağın 4 kuruş ile 562,5 kuruş arasında değişmesidir. İpekçilerin küçük, orta ve büyük ölçekli borçlanmalarının ticaret hacimleriyle doğru orantılı olduğu farzedilirse, İpekçi Ahmed'in iş yaptığı ipekçiler arasında küçük ve orta sermayeli ipekçi esnafından başka büyük sermayeli ipek tüccarları bulunduğu sonucuna varmak mümkündür. 100 kuruş altında borçlanan 13, 100 ila 200 kuruş arasında borçlanan 8 ve 200 kuruş üstünde borçlanan 17 borçlunun varlığı, İpekçi Ahmed'den ham ipek satın alan küçük ve orta sermayeli ipekçilerin terekenin yaklaşık %55'ini, büyük sermayeli ipekçilerin ise yaklaşık %45'ini teşkil ettiğini göstermesi bakımından anlamlıdır. Ancak, kayıt altına alınan borcun vadesini ve borçluların yaptığı peşin ödemenin kalan borca oranını bilemediğimizden bu konuda yapacağımız tahlillerin eksik ve yanıltıcı olabileceğini hatırlamakta fayda vardır.

Tablo 6, ipekçilerden tahsil edilmeyi bekleyen borcun 7.779,5 kuruş olduğunu göstermektedir. İpekçi Ahmed'in menzilindeki 640 kıyye ağırlığındaki ipeğin 3.200 kuruşa satıldığına yukarıda temas edilmişti. Bu bilgiyi dikkate aldığımızda, bir kıyye ipeğin 5 kuruşa satıldığını, bu durumda ise 7.779,5 kuruşun 1.555,9 kıyye ipeğin bedeli olduğunu kabul edebiliriz. Bu hesapla, İpekçi Ahmed'in son yılında en az 2.196 kıyye ağırlığında ipek bulundurup bunun yaklaşık %71'ini ipekçi tüccarı ve esnafına satmayı başardığı anlaşılmaktadır. Fakat, satın aldıkları ipeğin bedelinin bir kısmını veya tamamını peşin ödeyen alıcıların olabileceğini dikkate alarak, bunların yaptıkları alımı bilmeden İpekçi Ahmed'in yıllık ipek satışı hakkında ikna edici bir sonuca hiçbir zaman varamayacağımızı da itiraf etmek gerekir. Son olarak şunu da belirtmek gerekir ki, yukarıda Tablo 5'te gösterildiği üzere, kredi verildiğinde uygulanan faiz oranlarını tespit etmek mümkün olmuşsa da ipek ticaretinde kararlaştırılan kâr oranını tespit etmek mümkün görünmemektedir. Ancak, Mehmet Genç'in yaptığı araştırmaların sonucu dikkate alındığında, ipekçiler dahil olmak üzere Osmanlı esnafının kâr haddi 18. yüzyılda da %5-15 arasında değişmekte, ortalama kâr oranı %10 civarında görünmektedir.[37] Bu şartlar altında, İpekçi Ahmed Çelebi'nin de ipek ticaretinden ortalama %10 kâr elde ettiği düşünülebilir.

İpekçi Ahmed Çelebi'nin bağlantıları arasında bulunan ipekçilerin isimleri üzerinden etnik ve dini aidiyetleri anlaşılmak istendiğinde, terekeyi kayda geçiren kassâmiye kâtiplerinin gayrımüslim ipekçilerin tamamının kimliğini saptamaması yüzünden sorunlarla karşılaşılmaktadır. Yahudi ipekçilerin çoğunun dini aidiyeti belirtilmişse de Yasef, Melahim Minaş, Aslan, Aslanoğlu adlı ipekçiler de isimleri dikkate alınarak tarafımızca Yahudi kategorisine dahil edilmiştir. Aynı şekilde, terekede sadece İbris adlı ipekçi "zimmî" olarak tanıtıldığından tipik Hristiyan isimleri taşıyanlar da tarafımızca Hristiyan kategorisine katılmıştır. İpekçilerin etnik ve dini aidiyetleri saptanırken en büyük sorun Müslümanların tespitinde yaşanmıştır. Terekede isimleri yerine babalarının unvanıyla anılan Ahiroğlı, Boyacıoğlı, Balıkçıoğlı, Bursalıoğlı, Ferraşoğlı vs isimlerin müslim ve gayrımüslim olma ihtimali vardır, ancak çalışmamızda bu isimler Müslüman kabul edilmiştir. Bu noktadaki tek istisna Aslanoğlı adlı ipekçinin Yahudi kabul edilmesidir ki Aslan Yahudi adlı ipekçinin varlığı dikkate alınarak "Aslan"ın tipik bir Yahudi ismi olduğu kabul edildiğinden böyle bir tercihte

37 Genç 2007: 528; Genç 1990: 24.

bulunulmuştur. Bu ve benzeri kriterlere dayanarak yapılan sınıflandırma sonucunda İpekçi Ahmed Çelebi'nin bağlantıları arasındaki ipekçi esnaf ve tüccarının 17 Yahudi (%45), 17 Müslüman (%45) ve 4 Hristiyan'dan (%10) oluştuğu sonucuna varılmıştır. 7.779,5 kuruşluk borcun ipekçilerdeki dağılımına bakıldığında, Yahudilerin 4.374,5 kuruşla bütün borcun %56,2'ni, Müslümanların 2.368 kuruşla %30,4'ünü ve Hristiyanların ise 1.037 kuruşla %13,3'ünü aldığı görülmektedir. Bu oranlar Hristiyanların daha dengeli bir şekilde borçlandığını ortaya koyarken, Yahudilerin bütün borcun yarısından çoğunu zimmetlerinde tuttuklarına, Yahudi borçlularla aynı sayıda olan Müslümanların ise Yahudilerin aksine kişi başına düşen borç miktarı göz önüne alındığında daha az borçlandığına işaret etmektedir. Borçlanmanın %56,2'sinin Yahudilerce yapılması, İpekçi Ahmed Çelebi'nin ticari bağlantılar kurduğu büyük ipek tüccarlarının çoğunun Yahudi olduğuna da açık bir delildir. Tablo 6'ya müracaat edildiğinde, 200 kuruştan fazla borçlanan 17 ipekçiden en az 12'sinin Yahudi olması bu iddiamızı delillendirmektedir. Böylece, 18. yüzyıl başında İstanbul'da Müslüman bir ipek tüccarıyla ticari ilişkiler kuran ipekçi esnafı ve tüccarın yarısından çoğunun gayrımüslim olabileceğini öne sürmek mümkün olmaktadır. Keza, İpekçi Ahmed Çelebi'nin Yahudi ipekçilerle olan ticari ilişkilerine bakarak, ipek ve ipekli kumaşların kalitesi, miktarı ve ticaretinde önemli gelişmelerin olduğu bu yüzyılda[38] İpekçi Ahmed'in Yahudiler önde gelmek suretiyle gayrımüslim ipekçilerle çalışmayı benimsediğini ve Yahudilerin bu dönemde ipek ticaretinde mühim bir yer işgal ettiklerini iddia edebiliriz. Durum buysa, Osmanlı – İran – Hint toprakları arasında bu yüzyılda giderek yükselen ipek ticaretinde önemli roller üstlenen Ermeni tüccarların yanına Yahudileri de eklemek, onların ticari ilişkileri ile bağlantılarını ortaya koymak için yeni araştırmalar yapmak gerekecektir. Böylece Yahudilerin, Selanik'te olduğu gibi yünlü dokuma sektörüne yoğunlaşmadığı[39] özellikle İstanbul'da ipek ticaretinde mühim bir rol aldıkları delillendirilebilecektir.

Tablo 6. *İpekçi Ahmed Çelebi'ye Borçlu Olan İpekçi Esnafı ve Tüccarının Listesi*[40]

"İpekçiler zimmetlerinde olan hukûkı"		
Borçlu	**Borç (Guruş)**	**Borç (Akçe)**
Şuş Yahudi	562,5	67500
Mürdehay	558	66960
Natık Yahudi	507	60840
Mihailoğlı	410	49200
Lebron Yahudi	407	48840
İsak Papaş	384	46080
Kostiyanoğlı	360	43200
Yasef Nazen Yahudi	350	42000
Ağzıeğri	331	39720
Aslan	320	38400
Aslan Yahudi	312	37440

38 Bu dönemde Osmanlı ipekçiliğinin durumundaki kalite ve iyileşme için bkz. İnalcık 2002: 364; Faroqhi 2006: 371-373.

39 Yahudilerin Selanik'te yünlü dokuma sektöründeki etkinliği için bkz. İnalcık 1969: 118-119; Braude 1991: 216-236; Faroqhi 2006: 359-360; Hacker 2018: 100.

40 İŞSA, KŞS. 29, v. 63a.

Bakoknon Yahudi	271	32520
Üsküdarî	248	269760
İsak Sıbah Yahudi	240	28800
Aslanoğlı	234	28080
Mikarid Yahudi	222	26640
Mermetcinoğlu	219	26280
Melahim Minaş	182	21840
Saçakcı	171	20520
İbrahîm Çelebi	163	19560
İbris Zimmî	160	19200
El-Hâc Sâlih	155	18600
Kazzâz Hasan Çelebi	134	16080
Dokdo	133	15960
Navil Yahudi	121	14520
Salom Yahudi	93	11160
Razon Yahudi	82	9840
Sa'âtçioğlı	69	8280
Ermiye	66	7920
Musa	58	6960
Yasef	56	6720
Sarrafoğlı	50	6000
Bursalıoğlı	46	5520
Ferrâşoğlı	40	4800
Balıkçıoğlı	32	3840
Boyacıoğlı	24	2880
Danal Yahudi	5	600
Ahiroğlı	4	480
Yekûn	**7779,5**	**933540**

3.2.3. Bakırcı olarak İpekçi Ahmed

Terekesi sayesinde, İpekçi Ahmed Çelebi'nin sarraflık ve ipekçilik dışında iştigal ettiği üçüncü iş kolunun bakırcılık olduğuna yukarıda temas edilmişti. Borçlu bakırcı esnafının listelendiği tablo 7'ye bakıldığında, 40 bakırcının toplam 3.558,5 kuruş borçlandığı görülmektedir. Borçlulardan Kara Mustafâ ile Fazlî Beşe'nin ikişer defa borçlandığı terekede isimlerinden sonra "def'a" şeklinde kaydedilen ikinci borç kaydından anlaşılmaktadır. Bu iki kayıt, kassâmiye katiplerinin İpekçi Ahmed'e ait hesap defterlerine bakarak borçluların isimlerini ve zimmetlerindeki borcu terekeye kaydettiklerine de delildir. "Kazgan bahâsı" olarak kaydedilen 50 kuruşun ise hangi borçlunın zimmetinde olduğu belirtilmemiştir. Bakırcıların zimmetinde bulunan 3.558,5 kuruşluk borcun, değişen faiz oranlarıyla 31 kişiye verilen 5.457 kuruşluk krediye ve ipekçi esnafı ve tüccarındaki 7.779,5 kuruşluk borca kıyasla daha küçük bir toplamı oluşturması dikkate değerdir. Tablo 5, 6 ve 7'de detaylıca gösterilen borçların yekunu beraber düşünüldüğünde, İpekçi Ahmed'in bakırcılık

sektöründeki ticaret hacminin daha düşük olduğunu iddia etmek mümkündür. Bu iddiayı, hiçbir bakırcının tek seferde 200 kuruş üstünde borçlanmamasıyla destekleyebiliriz. Bakırcıların zimmetindeki borçlar tek tek incelendiğinde, kredi alanlar ile ipekçilerin aksine bakırcıların iş hacminin daha mütevazı olduğu, bu nedenle daha düşük bedeller karşılığında küçük ve orta ölçekte borçlandıkları ileri sürebilir. İpekçi Ahmed'in İstanbul Ağası Hanı'ndaki dükkanında bulunan 3.772 kıyye ağırlığındaki "evânî-i nuhâsiye"sinin 3.772 kuruşa satıldığını hatırladığımızda, bakırcıların zimmetindeki 3.558,5 kuruşluk borcun da ham bakırın değil bakır kapkacağın kıymeti olduğu anlaşılır.

İpekçi Ahmed Çelebi'nin ticari bağlantıları arasında bulunan bakırcıların etnik ve dini aidiyetlerine bakıldığında, önceki iki listenin aksine, Müslüman bakırcı esnafının borçluların çoğunluğunu teşkil ettiği anlaşılmaktadır. 32 Müslüman ve 8 Hristiyandan müteşekkil borçlu bakırcıların arasında hiçbir Yahudinin bulunmayışı, en azından İpekçi Ahmed'le bağlantılı Yahudi bakırcı bulunmadığına işaret edebileceği gibi Yahudilerin bakırcılık sektörüne ilgisiz kalmış olabileceklerine de delildir. Bakırcılardan tahsil edilmeyi bekleyen 3.558,5 kuruş borcun 2.802,5 kuruşunun (%78,8) borçluların %80'ini oluşturan Müslüman esnafta, 756 kuruşunun (%21,2) ise borçluların %20'sini teşkil eden Hristiyan esnafta bulunması, İpekçi Ahmed'den bakır emtia satın alan Müslüman ve Hristiyan bakırcı esnafının dengeli bir şekilde borçlandığını kanıtlamaktadır.

İpekçi Ahmed'e borçlu olan Müslüman bakırcı esnafı arasında çok sayıda yeniçeri esnafı veya yeniçeri çocukları bulunduğunu belirtmek gerekir. Paşazade, Çorbacıoğlu, Mustafâ Odabaşı, İbrâhîm Odabaşı, Fazlî Beşe, Kadrî Beşe ve Abdullâh Beşe adlı bakırcıların unvanlarına bakıldığında, ya bizzat yeniçeri olup barış zamanında esnaflıkla iştigal eden zümreden oldukları ya da babalarının yeniçeri olduğu sonucuna varmak mümkündür. Böylece, yeniçeri esnafının iştigal ettiği iş kollarından birinin de bakırcılık olduğu delillendirilebilmektedir. Son olarak, İpekçi Ahmed'in bizzat sarraflık, ipekçilik ve bakırcılık sektörlerinde bulunduğu hatırlandığında, bakırcı esnafı arasında bulunup en az iki iş koluyla meşgul olan yeniçeriler dışında, Gemici Hüseyin ve Attâr Hasan gibi esnafın bakırcılar arasındaki varlığı, 18. yüzyıl Osmanlı esnaf örgütlenmesinde birkaç iş koluyla iştigal eden birçok esnafın bulunabileceğine işarettir.

Tablo 7. *İpekçi Ahmed Çelebi'ye Borçlu Olan Bakırcıların Listesi*[41]

"Bakırcılarda olan zemîmi"		
Borçlu	**Borç (Guruş)**	**Borç (Akçe)**
Kara Mustafâ	147	17640
Def'a [Kara Mustafâ]	69	8280
Gemici Hüseyin	169	20280
Dömoğlı	155	18600
Baltazâde	153	18360
Pilaş zimmî	153	18360
Polo Hiron zimmî	152	18240
Fazlî Beşe	77	9240

41 İŞSA, KŞS. 29, v. 63a.

Def'a [Fazlî Beşe]	68	8160
Paşazâde	130	15600
Karakaş	129	15480
Hüseyin Çelebi	119	14280
Şehir oğlanı	115	13800
Pilaş zimmî	112	13440
Usta Hakk	107	12840
Hasan Çelebi	94	11280
El-Hâc Yûsuf	93	11160
ʿAttâr Hasan	91	10920
Nâtırzâde	85	10200
Sirkecizâde	85	10200
Sarrâfoğlı	81	9720
Mustafa Odabaşı	78	9360
Çorbacıoğlı	76	9120
Kasımpaşalı	76	9120
İbrâhîm Odabaşı	75	9000
İstanbul zimmî	73	8760
Kadri Beşe	69,5	8340
Yûsuf	69,5	8340
Hamleci Mehmed Ağa	68	8160
Kostantin	68	8160
Parişkova	68	8160
Çalık zimmî	66	7920
Kostanbon	64	7680
Kirazî oğlan	63	7560
Tucaaltıoğlı	51	6120
Kara Mehmed	33	3960
Usta Yûsuf	27	3240
ʿAbdullâh Efendi	21	2520
Kethuda	19	2280
ʿAbdullâh Beşe	17	2040
Kazgan Bahâsı	50	6000
Yekûn	**3558.5**	**427020**

4. İPEKÇİ AHMED ÇELEBİ'NİN SOSYAL BAĞLANTILARI

Terekesi kayda geçirildiği sırada İpekçi Ahmed Çelebi'nin tespit edilebilen 66.385 kuruşluk servetinden 1.734 kuruşluk "yekûn-ı ihrâcât" çıkarıldıktan sonra kalan 64.651 kuruşun üçte birinin İpekçi Ahmed'in vasiyeti gereği ihtiyaç sahiplerine ve belli başlı vakıflara paylaştırılmak üzere ayrıldığına yukarıda değinilmişti. 21.550 kuruşa tekabül eden üçte bir oranındaki bu meblağ, 25 Şa'bân 1121 [30 Ekim 1709] tarihinde düzenlenen bir kayıtla, İpekçi Ahmed'in vasiyetiyle kızlarına vasi olan kayınpederi Hasan Çelebi b. 'Abdurrahmân eliyle İpekçi Ahmed'in akrabalarına,

dostlarına, muhtacîne ve belli başlı vakıflara dağıtılmıştı.[42] Bu bölümde, söz konusu hüccetten faydalanarak İpekçi Ahmed Çelebi'nin sosyal bağlantılarının bir kısmının meydana çıkarılabileceğini iddia edeceğiz. Bunun yanında, vasiyet gereği kendilerine mirastan pay verilen zevat ve vakıfların sadece bu vasiyet üzerine değil İpekçi Ahmed'in sağlığında da sık sık desteklenmiş olduklarını iddia edeceğiz. Böylece, 17. yüzyılın ikinci yarısında ve 18. yüzyıl başlarında İstanbul'da servet sahibi bir Müslüman'ın hayırseverlik yoluyla geliştirdiği sosyal bağlantıları ve ilişkileri ortaya çıkaracağız. Ancak, konunun detayına inmeden önce 21.550 kuruş (2.586.000 akçe) gibi yüklü bir servetin hayır amaçlı vakıf kurmak yoluyla değil de şahıslara ve vakıflara paylaştırılması vasiyet edilerek değerlendirilmesi meselesine dikkat çekmekte fayda vardır.

Öteden beri yapılan yüzlerce çalışma sayesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda vakıflar, vakıf kültürü, vakıfların toplumsal, ekonomik ve siyasal hayattaki rolleri ve vakıflara müteallik daha birçok mesele izahata kavuşturulmuştur.[43] Vakıfların kuruluş sebeplerini de irdeleyen bu çalışmalar, vakıfların esasen dini bir motivasyonla hayır amaçlı kurulduğunu tasdik etmekle beraber, özellikle mülkiyet hakları ve servetin korunması gibi ailevi ve iktisadi sebeplerin vakıf teşkilinde mühim amiller olduğunu da vurgulamıştır.[44] Vakıf kurma iştiyakını meşrulaştıran dini sebeplerden biri, iyi bilindiği üzere, Hz. Muhammed'in (sav) bir insanın ölümünden sonra amelinin insanların faydasına sunduğu yararlı bilgi, yetiştirdiği salih bir evlat ve insanların hizmetine sunduğu sadaka-i câriyesi sayesinde kesilmeyeceğine ve o insanın sevap kazanmaya devam edeceğine dair hadis-i şerifidir. Dört mezhep fakihlerinin büyük çoğunluğu, malın varislerin de faydası gözetilerek vakfedilmediği durumlarda, Hz. Muhammed'den rivayet edilen bir hadis-i şerife dayanarak mûsînin terekesinin en çok üçte birini sadaka-i cariyesi olarak muhtaçlara paylaştırılmasını vasiyet edebileceğine hükmetmişlerdir.[45] Bu anlayışın Osmanlı vakıf kültürüne teknik yönden önemli bir yansıması olmuştur. O da şudur ki, gerek vakfiye ve terekeler kayda geçirilirken gerek vasiyet edilen malın tespit ve paylaşımı yapılırken, vakfedilen veya vasiyet edilen malın toplam servet içindeki miktar ve oranına bakılmaksızın "sülüs-i mâl", "sülüs-i tereke" (ثلث مال, ثلث ترکه) gibi terkiplerle söz konusu mal üçte birlik kısma izafeten tanımlanır. Bu anlayışın bir neticesi olarak, İpekçi Ahmed Çelebi'nin muhtacîne paylaşılmasını vasiyet ettiği malın, terekenin girişinde "sülüs-i vesâyâ", bahsi geçen hüccette ise "sülüs-i mâl" ifadeleriyle tanımlandığı görülmektedir. Bu önemli duruma binaen, bundan sonra yapılacak çalışmalarda "sülüs tereke" meselesinin teferruatlı bir biçimde çalışılmasına ihtiyaç olduğunu belirtmek gerekir.

İpekçi Ahmed Çelebi'nin 25 Şa'bân 1121 [30 Ekim 1709] tarihli sülüs terekesinden anlaşıldığına göre, Ahmed Çelebi vefat etmeden önce malının üçte birinin dağıtılmasını vasiyet etmekle yetinmeyip, 14.800 kuruşa tekabül eden meblağın kimlere ve hangi vakıflara verilmesi gerektiğini bizzat kararlaştırmıştı. "Vesâyâ-yı mu'ayyene" olduğu açıkça belirtilen bu vasiyet yoluyla miras bırakılanların listesine bakıldığında, büyük çoğunluğun İpekçi Ahmed'in ev halkını teşkil eden köleleri olduğu görülmektedir. Buna göre, kendisinden çocuk sahibi olduğu ümmü'l-

42 Söz konusu hüccet için bkz. İŞSA, KŞS. 29, v. 72a-72b.

43 Vakıflar hakkında yapılan belli başlı çalışma için şu çalışmalarda zikredilen kaynaklar incelenebilir: Özcan 2005: 513-552; Yediyıldız 2012: 479-486. Ayrıca bkz. Atar 2020: 842-866. 18. yüzyıl Osmanlı Vakıfları hakkında kapsamlı bir çalışma örneği için bkz. Yediyıldız 2003.

44 Çizakça 2006: 23-24.

45 Arı 2012: 552-555.

veled cariyesi Rukiye aldığı 1.000 kuruşla başı çekmektedir. Bundan başka, İpekçi Ahmed'in hasta döşeğine düşmeden önce azat ettiğini anladığımız Handân adlı bir câriyesi ile tamamı hastalığı sırasında kölelikten azat edilen Belkıs, Şehbâ ve Gülbeyâz adlı üç kadın ve Hüseyin, 'Alî ve Hasan adlı üç erkek kölesine mirasından pay bıraktığını, böylece, yaşarken ev halkına kattığını kesin olarak bildiğimiz bu sekiz kölesinin hiçbirini mirasından mahrum bırakmadığını anlamaktayız. Kölelere verilmesi vasiyet edilen meblağa bakıldığında, bunun eşitlik prensibine göre dağıtılmadığı görülmektedir. Buna göre, ümmü'l-veledi Rukiye'ye 1.000, Gülbeyaz'a 400, Belkıs ve Şehbâ'ya birlikte 600, Hüseyin'e 650, 'Alî ve Hasan'a birlikte 650, Handan ve Hasan'a birlikte 700 kuruş verildiği görülmektedir. Handan'a verilen 700 kuruşa ortak edilen bu ikinci Hasan'ın "mu'tak" olduğu açıkça belirtilmediğinden Handan'ın kocası olabileceği sonucuna varılmıştır. Keza, "mu'taka" olduğu belirtilmeyen ancak "hatun" şeklinde anılan Belkıs isimli başka bir kadına da 400 kuruş vasiyet edilmiştir. İpekçi Ahmed'in vasiyet yoluyla miras bıraktığı kadınların adı geçenlerle sınırlı olmadığı, teyzesinin kızı olduğu belirtilen Hatice Hatun'a verilen 500 ve Gülbûy Hatun'a verilen 150 kuruşun kayıt altına alınmasıyla anlaşılmaktadır. Böylece, İpekçi Ahmed'in ölüm döşeğindeyken, sağlığında hizmetlerini gördüğü erkek ve kadın köleleri ile cemiyet hayatında ekonomik anlamda dezavantajlı bir pozisyonda olan kadın yakınlarına mirasından bir miktar vasiyet ederek gönüllerini ve hayır dualarını almak istediği sonucuna varabiliriz. Bunlara ilaveten, akrabasından Ahmed'e 500, hizmetkarı Ahmed'e 200, Mehmed Beşe adlı birine 300, dayısının yetim kalan çocuklarına 1.000 kuruş bırakarak onları mahrumiyetten alıkoymak istediği görülmektedir. Bütün bu isimler göz önüne alındığında, İpekçi Ahmed'in vasiyet bırakırken öncelikle kadın ve erkek kölelerini, hizmetini gördüğü kişileri, akrabasından olup muhtaç halde bulunanları gözettiği açıkça ortaya çıkmaktadır.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, İpekçi Ahmed Çelebi vasiyet ederken sadece yakınlarını ve akrabalarını gözetmemiş, umumun faydası için belli başlı bazı vakıflara da servetinin bir kısmını paylaştırmıştı. Buna göre, yaşadığı Kaliçeci Hasan Mahallesi'nde yeniden yapılacak olan çeşme için 4.000, Tokat şehrinde bulunan bir köprü için 1.500, kaldırım tamiri için 1.000 ve ipekçilerin bulunduğu Kazzâzlu Sûku'ndaki musluklar vakfı için 200 kuruş ayrılmasını bizzat vasiyet etmişti. Bu bağışları dikkate aldığımızda, İpekçi Ahmed'in umumun yararı için kurulan ve her biri farklı bir beledi hizmeti icra etmeye çalışan vakıflara katkıda bulunarak, toplumun umumi ihtiyaçlarını karşılamak ve böylece hayırseverliğini göstererek Allah'ın rızasını ve insanların hoşnutluğunu kazanmak istediğini söyleyebiliriz. Söz konusu vakıfların, İpekçi Ahmed'in İstanbul'da yaşadığı mahallede, muhtemelen memleketi olan Tokat'ta ve ipekçiler çarşısında olması da ayrıca dikkate şayandır. İpekçi Ahmed'in ölümünden sonra bağışta bulunulan vakıflar, kendisinin vasiyetiyle belirlenenlerle sınırlı değildir. Vasisi olan kayınpederi Hasan Çelebi b. 'Abdurrahmân aracılığıyla bağışta bulunulan vakıflara bakıldığında, Havâss-ı 'Aliyye kazâsında [Eyüp] bulunan bir köprüye 1.200, Üsküdar'da hazırlanmakta olan bir su kuyusu vakfına 250 ve yaşadığı mahallenin avarızına 150 kuruş bağışta bulunulduğu görülmektedir. Vakıflara bağışta bulunarak icra edilen bu hayırseverlik, İpekçi Ahmed'in içinde bulunduğu vakıf ağlarının en açık delilidir. Bu örnekler, onun sadece ölüm döşeğindeyken bu bağışları akletmediğini, yaşarken de bu ve benzeri birçok vakfa bağışta bulunmuş olduğuna işaret etmektedir. Bu ise, Osmanlı İmparatorluğu'nda varlıklı bir insanın hayırseverliğini bizzat vakıf kurarak göstermek zorunda olmadığını, yani kurulu olan vakıflara bağışta

bulunarak toplumsal faydayı ayakta tutabileceğini göstermesi bakımından anlamlıdır.

Hasan Çelebi b. ‘Abdurrahman’ın damadının vasiyetinden hareketle paylaştırdığı meblağ vakıflara yapılan bağışla sınırlı değildir. Genel bir sınıflandırma yapılacaksa, Hasan Çelebi eliyle yapılan bağışların vakıflara, fakir fukaraya ve ilim irfan ehline dağıtıldığını söyleyebiliriz. Fakir fukara söz konusu olduğunda yelpazenin son derece geniş olduğu, mahalle avarızı için yapılan 150 kuruşa ilaveten mahalle fukarası için 250, fukaraya iskat ve it‘âm için 250’şer, “akrabâsından Ahmed Çelebi nâm müstahaka” 250, “akrabâsından ‘Âbide Hatun’a ve kızları fakîrelere” 250, “Kürd Ahmed Efendi fukarâsına” 200, “fakîre Âmine ve Sâliha nâm hatunlara” 200, “hizmetkârı fukarâdan Mehmed’e” 150, adı belirtilmeyen süt kardeşine 150, “Belgradlı fakîrü’l-hâl Hüseyin Çelebi’ye” 100, “muhtâcînden ‘Abbâs ve Mustafâ Efendi’ye” 85, dilencilere 40, Musa adlı fakir ihtiyara 10, Kırımlı Fâtıma Hatun’a 9 kuruş verilmesinden anlaşılmaktadır. Bu paylaşımın en dikkat çekici yanı, İpekçi Ahmed’in yakınları ile hizmetkarına verilen meblağın daha yüksek olmasıdır. Hasan Çelebi’nin de damadı gibi akraba ve taallukatdan olan fakirlere daha yüksek bedeller vererek onları hoşnut tuttuğuna delil olan bu paylaşım, aynı zamanda İpekçi Ahmed’in sağlığında da akrabalarını ve ev işleri ile ticaretinde kendisine yardımcı olan insanları maddi anlamda desteklediğini göstermektedir. Aynı şekilde, çevrede bulunan muhtaç kadınların da sık sık desteklenmiş olabileceğini bu kayıttan hareketle iddia etmek mümkündür.

İlim irfan ehli söz konusu olduğunda da fakirlik, acziyet ve müstahaklığın onların desteklenmesi için birer sebep teşkil ettiği elimizdeki kayıttan anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, *Kur’an-ı Kerim* bedeli olarak otuz kişiye eşit şekilde paylaştırılmak üzere ayrılan 450 kuruş, “talebe-i ‘ulûm fukarâsına” ayrılan 180 kuruş, mahalle mektebindeki fakir çocuklar için ayrılan 50 kuruş, Mollâ Mehmed ile ‘Abdullâh Efendi’ye İbrâhîm Halebî’nin *Mültekâ el-Ebhûr* adlı eserinin bedeli için verilen 20’şer kuruş, İmam Ahmed Efendi ile müezzine verilen 63 kuruş, Dervîş ‘Alî ve ‘Abdullâh’a verilen 18 kuruş, “müstahakkînden Dervîş ‘Alî’ye” verilen 30 kuruş, Çömez Mollâ Mustafâ’ya verilen 25 kuruş vs bağışları saymak mümkündür. Bu ve kaydedilen diğer bağışlar, İpekçi Ahmed’in hayattayken çevresindeki fakir fukara dışında ilim irfan ehlini de gözettiğini, mahalle mektebi ile medreseye devam eden talebeye ve etraftaki dervişlere ve sair tasavvuf ehline ihtiyaçlarını karşılamaları için yardımlarda bulunduğunu göstermektedir. Bu sayede, sadece ilim irfan ehlinin devam ettiği mektep, medrese ve tekkelerin bağlı bulunduğu vakıfların değil, bunlara devam eden bireylerin de ihtiyaçları dikkate alınarak sık sık desteklenmiş oldukları anlaşılmaktadır.

İpekçi Ahmed Çelebi’nin içinde bulunduğu hayırseverlik bazlı toplumsal ağlar ile yardımseverliğe dayalı sosyal bağlantıları ortaya çıkarmak için iyi bir vesika olan “sülüs terekesi”, Osmanlı vakıf ve hukuk kültürü bağlamında yapılacak yeni çalışmalarda kullanılmaya müsait olan kaynak değeri yüksek bir belge niteliğindedir. Bu ve diğer “sülüs terekeler” ortaya çıkarıldıkça, servetinin üçte birini vasiyet eden şahısların hayırseverliğe dayalı sosyal bağlantılarını tespit edip yeni bir bakış açısıyla değerlendirmek kolaylaşacaktır. Böylece bu alanda yeni tartışmaların sürdürülmesi mümkün olacaktır. 18. yüzyılın ilk on beş yılında vefat eden eden servet sahibi Müslüman Osmanlılardan İpekçi Ahmed Çelebi dışında, Devletî Ahmed Efendi b. ‘Abdullah (ö. 1706) ile meşhur kazasker ‘Abdüllbâkî ‘Ârif Efendi’nin (ö. 1713) de vefatlarından önce servetlerinin üçte birini vakıf kurmak yoluyla değil de doğrudan muhtaçlara paylaştırmakla hayır

işinde değerlendirdiğini belirtmek gerekir.[46] Arşivlerde yapılacak detaylı çalışmaların yeni "sülüs tereke"leri meydana çıkarması muhtemeldir. Bu sayede Osmanlı vakıf literatürüne orijinal katkılarda bulunmak mümkün olacaktır.

SONUÇ

Bu çalışmada, terekesinden faydalanarak İpekçi Ahmed Çelebi'nin ticari ve sosyal bağlantılarını ortaya çıkarmak, iştigal ettiği iş kollarını tanıtmak ve Osmanlı – Hint dünyaları arasında sürdürülen ticaretteki muhtemel varlığına dikkat çekmek amaçlanmıştır. İpekçi Ahmed'in bizzat Hint dünyasıyla ticaret yürüttüğü eldeki kaynaklar ışığında kanıtlanamıyorsa da, terekesinin üçte birine varis olan amcasının oğlunun ticaret vechiyle Hint diyarında bulunmasının, İpekçi Ahmed ve ailesinin söz konusu coğrafyadaki ticari uğraşlarına işaret ettiği düşünülmüştür. Böylece, Osmanlı – Hint ticaretinde aktif olan başka bir çelebi ailesi ilim alemine tanıtılmıştır. İpekçi Ahmed Çelebi'nin ticari bağlantıları söz konusu olduğunda ise, sadece ipekçilikle değil, sarraflık ve bakırcılıkla da meşgul olduğu bu çalışmada detaylı bir şekilde gösterilmiştir. Bu sayede, 18. yüzyıl başlarında varlıklı bir Müslümanın gedik almadan sarraflık yapabildiği, sıcak paraya ihtiyaç duyan insanlara değişen faiz oranlarıyla krediler verdiği, yatırımını tek bir sektöre değil farklı sektörlere yaparak servetini büyüttüğü, sektör bazlı hareket ederek gayrımüslim esnaf ve tüccarla sıkı bağlantılar geliştirdiği delillendirilebilmiştir. Bu çalışma sayesinde, başta Yahudiler gelmek üzere, gayrımüslim tüccar ve esnafın varlıklı Müslümanlarla kurdukları kredi ilişkilerine ve farklı iş kollarındaki varlıklarına yeni deliller getirilmiştir. 18. yüzyıl başlarında İstanbul'da Yahudilerin ipekçilik sektöründe mühim roller üstlenmiş oldukları da bu çalışmada tartışılmıştır. Son olarak, bu çalışma bağlamında "sülüs tereke"lerin Osmanlı hukuk kültürüne orijinal katkılar sunabileceği gösterilmek istenmiştir. İpekçi Ahmed Çelebi'nin sülüs terekesinden hareketle, onun sağlığında dahil olduğu hayırseverlik ağlarının izleri sürülmüş, beledi hizmetler gören birçok vakıf dışında eğitim faaliyetleri yürüten vakıflara da katkılar sunduğu, etrafındaki fakir fukarayı ve ilim irfan ehlini gözetip desteklediği, ekonomik anlamda dezavantajlı durumda bulunan kadınları koruyup kolladığı iddia edilmiştir. Böylece, onun hayırseverlik üzerine kurulu sosyal bağlantıları ortaya çıkarılmıştır. Bağlarken bir kez daha belirtmek gerekir ki bütün bu tartışmalar eldeki yegane kaynak olan tereke üzerinden yapılmıştır. Yeni kaynaklar ortaya çıktıkça İpekçi Ahmed Çelebi'nin dahil olduğu ticaret ağları ile ticari ve sosyal bağlantıları hakkında daha gerçekçi ve kapsamlı tartışmalar yapmak mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

Araştırma ve İncelemeler

Arı, A. 2012. "Vasiyet" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 42: 552-555.

Atar, A. 2020. "Türkiye'de Para Vakıfları Konusunda Yapılan Çalışmalar ve Bunlar Hakkında Genel Bir Değerlendirme" *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi* 55/2: 842-866.

46 Devletî Ahmed Efendi'nin 118,200 akçe kıymetindeki sülüs terekesi için bkz. İŞSA, KŞS. 25, v. 20a. Abdülbâkî Ârif Efendi'nin terekesinin üçte birini vasiyet ettiğine dair malumat için bkz. Uzun 1988: 196.

Aydın, Hacı V. 2014. "Selanik'te 18. Yüzyılın İlk Yarısında Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri" *Tarih İncelemeleri Dergisi* 29: 87-106.

Aydın, Mehmet A. ve Hamidullah, Muhammed 2002. "Köle" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* XXVI: 237-246.

Akyıldız, A. 2009. "Sarraflık: Osmanlı Dönemi" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 26: 163-165.

Başarır, Ö. 2013. "Diyarbekir Voyvodası Mustafa Ağa'nın Terekesi Üzerine Bazı Düşünceler" *Bilig* 65: 23-46.

Bayram, S. 2019. "Evrenos-zâde Seyit Ahmet Tevfik Efendi'nin Terekesi" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/65: 177-184.

Bozkurt, F.h 2013. "Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları" *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/22: 193-229.

Bölükbaşı, Ömerül F. 2014. "İstanbul Sarrafları (1691-1835)" *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 30: 19-96.

Braude, B. 1991. "The Rise and Fall of Salonica Woollens, 1500-1650: Technology Transfer and Competition" *Mediterranean Historical Review* 6/2: 216-236.

Canbakal, H. "Barkan'dan Günümüze Tereke Çalışmaları", *Ömer Lütfi Barkan: Türk Tarihçiliğine Katkıları ve Etkileri Sempozyumu,* İstanbul 2011, https://research.sabanciuniv.edu/17249/1/CANBAKAL_BARKAN.pdf (04.01.2022).

Cezar, Y. 1998. "XVIII. Yüzyılda Eyüp'te Para ve Kredi Konuları Üzerine Gözlemler" *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam* (ed.) Tülay Artan, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul: 15-32.

Çizakça, M. 1995. "Cash Waqfs of Bursa, 1555-1823" *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 38/3: 313-354.

Çizakça, M. 1996. *A Comparative Evolution of Business Partnership: The Islamic World and Europe with Specific Reference to the Ottoman Archives*, Brill, Leiden.

Çizakça, M. 2006. "Osmanlı Dönemi Vakıflarının Tarihsel ve Ekonomik Boyutları" *Türkiye'de Hayırseverlik: Vatandaşlar, Vakıflar ve Sosyal Adalet*, TÜSEV, İstanbul: 19-31.

Das Gupta, A. 1967. "The Crisis at Surat, c. 1730-32" *Bengal: Past and Present* 86: 148-162.

Das Gupta, A. 1970. "The Merchants of Surat, c. 1700-50" *Elites in South Asia,* (ed.) E. Leach ve S. N. Mukherjee, Cambridge University Press, Cambridge: 201-222.

Das Gupta, A. 1979. *Indian Merchants and the Decline of Surat c. 1700-1750*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden.

Das Gupta, A. 1987. "A Note on the shipowning merchants of Surat, c. 1700", *Marchands et hommes d'affaires asiatiques dans l'Océan Indien et la Mer de Chine, 13-20 siècles*, (ed.) D. Lombard ve Jean Aubin, Editions de l'EHESS, Paris: 109-115.

Das Gupta, A. 1994. *Merchants of Maritime India, 1500-1800*, Variorum, Aldershot.

Döşemetaş, Ö. 2020. "Kastamonu Eşrâfından Hacı Mustafa Ağa bin Şaban Çelebi'nin Terekesi" *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 68: 377-398.

Faroqhi, S. 2006. "Declines and revivals in textile production" *The Cambridge History of Turkey: The Later Ottoman Empire 1603-1839*, (ed.) Suraiya N. Faroqhi, Cambridge University Press, Cambridge: 356-375.

Faroqhi, S. 2019. *The Ottoman and Mughal Empires: Social History in the Early Modern World*, I.B. Tauris, London.

Gedikli, F. 1998. *Osmanlı Şirket Kültürü: XVI.-XVII. Yüzyıllarda Mudârebe Uygulaması*, İz, İstanbul.

Genç, M. 1990. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi" *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara: 13-25.

Genç, M. 2007. "Osmanlılar: İktisadî ve Ticarî Yapı" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 33: 525-532.

Gökmen, E. 2014. "Manisa Mevlevîhânesi Şeyhi Mehmed Bahâeddin Efendi'nin Terekesi (1771)" *Sufi Araştırmaları* 9: 1-62.

Gürsoy, Çiğdem 2021. "İstanbul Yeniköy Mahkemesi Para Vakfı Kayıtları (1591-1883)" *Osmanlı Araştırmaları* 57: 171-202.

Hacker, Joseph R. 2018. "The Rise of Ottoman Jewry" *The Cambridge History of Judaism: The Early Modern World, 1500-1815*, VII, (ed.) Jonathan Karp ve Adam Sutcliffe, Cambridge University Press, Cambridge: 77-112.

Hussain, Ruquia K. 2005. *Armenian, Iranian, and Turkish Merchants in India, 1550-1800*, Aligarh Muslim University, (Unpublished PhD Thesis).

Hussain, Ruquia K. 2014. "The Turkish Merchants at Surat in Mughal Times" *Studies in History* 30/I: 43-54.

İnalcık, H. 1969. "Capital Formation in the Ottoman Empire" *The Journal of Economic History* 29/1: 97-140.

İnalcık, H. 1979-1980. "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü" *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Özel Sayı: 1-66.

İnalcık, H. 1993. *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları,* Eren, İstanbul.

İnalcık, H. 1994. "The India Trade" *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* 1, (ed.) Halil İnalcık ve Donald Quatert, Cambridge University Press, Cambridge: 315-363.

İnalcık, H. 2002. "İpek" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 22: 362-265.

Jamgoçyan, O. 2017. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık: Rumlar, Museviler, Frenkler, Ermeniler (1650-1850)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Jennings, Ronald C. 1973. "Loan and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri" *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 16: 168-216.

Kallek, C. 2005. "Mudârebe" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 30: 359-363.

Keleş, E. 2011. "Hayriye Tüccarı Elhac Mehmet Ağa'nın Terekesi" *Belgeler* 32/36: 67-104.

Khan, Mohammad A. 1979. "The Chalebi Merchants at Surat 16th-18th Centuries" *Indian History Congress* 40: 408-418.

Köse, Metin Z. 2016. "Galata'da Ermeni Sarraflar ve Kredi İlişkileri (1700-1720)" *Tarih Dergisi* 64: 73-99.

Kunt, M. 1977. "Derviş Mehmed Paşa, Vezir and Entrepreneur: A Study in Ottoman Political-Economic Theory and Practice" *Turcica* 9: 197-214.

Özbaran, S. 1993. "Expansion in Southern Seas" *Süleymân the Second and His Time*, (ed.) Halil İnalcık ve Cemal Kafadar, ISIS, İstanbul: 211-218.

Özcan, T. 2005. "Osmanlı Vakıf Hukuku Çalışmaları" *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5: 513-552.

Öztürk, Said 2001. "Kassâm" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 24: 579-582.

Pamuk, Ş. 2000. *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge.

Pamuk, Ş. 2002."Kuruş" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 26: 458-459.

Panzac, D. 1992. "International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire during the 18th Century" *International Journal of Middle East Studies* 24/2: 189-206.

Pedani-Fabris, Maria P. 1996. "Ottoman Diplomats in the West: The Sultan's Ambassadors to the Republic of Venice" *Tarih İncelemeleri Dergisi* 11: 187-202.

Sabev, O. 2013. "Osmanlı Toplumsal Tarihi İçin Değerli Kaynak Teşkil Eden Tereke ve Muhallefat Kayıtları" *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi, 21-23 Kasım 2012, Bildiriler* I, Arşiv Dairesi Başkanlığı, Ankara: 259-272.

Sevinç, T. 2011. "Nadirşah'ın 1738-1739 Hindistan Seferi ve Sonuçları" *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24: 13-35.

Sharma, M. 2014. “Idea of Money for Merchants of Gujarat in Sixteenth – Seventeenth Centuries” *Journal of Humanities and Social Science* 19/5 Ver. III: 15-20.

Sümer, F. 1988. “Ağa” *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 1: 451-452.

Tiryaki, K. 2020. “18. Yüzyılın İkinci Yarısında Ayıntab’da Bir Âlimin Terekesi: Fazılzâde Hacı Halil Efendi bin Hacı Ali Ağa” *Ayıntâb Araştırmaları Dergisi* 3/1: 35-63.

Uzun, Mustafa İ. 1988. “Abdülbâki Ârif Efendi” *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 1: 195-198.

Veinstein, G. 1999. “Commercial Relations between India and the Ottoman Empire (late fifteenth and late eighteenth centuries): a few notes and hypothesis” *Merchants, Companies, and Trade: Europe and Asia in the Early Modern Era*, (ed.) Sushil Chaudhury ve Michel Morineau, Cambridge University Press, Cambridge: 95-115.

Yavuz, N. 2000. “Borç-Alacak İllişkileri Çerçevesinde Besnî-zâde (Behisnî-zâde) Seyyid Mehmed Efendi’nin Terekesi” *Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu (22 Ekim 1999)*, (ed.) Yusuf Küçükdağ, Arsan Basın-Yayın, Gaziantep:67-75.

Yediyıldız, B. 2003. *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi: Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Yediyıldız, B. 2012. “Vakıf: Tarih” *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 42: 479-486.

Yılmaz, C. 2015. “Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi’nin Terekesi” *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII, 21-23 Kasım 2014*, 2, Dörtbudak Yayınları, İstanbul: 25-91.

İstanbul Müftülüğü Şer‘iyye Sicilleri Arşivi (İŞSA)

İSŞA, KŞS. Kısmet-i Askeriye Sicilleri 25.

İSŞA, KŞS. Kısmet-i Askeriye Sicilleri 29.

FİNANS KURUMLARI - BANKACILIK - YABANCI SERMAYE

29

EYTAM SANDIKLARININ PARA ARZI (1851-1926)

Mehmet Çanlı[*]

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde, Tanzimat ile başlayan batılılaşma hareketleri çerçevesinde yapılan idari teşkilatlanmadaki değişiklikler sonucunda 1851'de Emval-i Eytam Nezareti kurulmuştur.[1] Bu Nezaret, bir yıl sonra Şeyhülislamlığa bağlı olarak müdüriyet düzeyine düşürülmüştür. Kuruluş amacı, yetimlerin sosyal ve ekonomik haklarını korumak ve yetim mallarını finansal bir sistemde değerlendirerek esnaf, tüccar, çiftçi ve memura destek olmaktır. Bu amacı gerçekleştirmek amacıyla Nezarete (müdüriyete) bağlı olarak aynı tarihte eytam sandığı kurulmuştur.[2] 1874 yılında ise Şeyhülislamlık bünyesinde Meclis-i İdare-i Emval-i Eytam kurulmuştur. Bu meclis, bütün yetim idarelerinin ve sandıklarının denetimini ve yetim idarelerinden gelen kararların temyizini yapan bir üst kurum olarak görev yapmıştır.[3]

Eytam sandıklarını, eytam müdüriyetinden ve meclisinden ayrı tutmak mümkün değildir. İstanbul'da Şeyhülislamlığa bağlı olarak kurulan eytam müdüriyetinin uhdesinde bulunan eytam sandıkları her türlü işlemlerinden merkeze karşı sorumludur. Taşrada ise uygun görülen kazalarda eytam idaresi kadı başkanlığında müftü, eytam müdürü ve diğer bazı kişilerden oluşturulmuştur. Eytam sandıkları da bu idarenin bünyesinde faaliyet göstermiştir.

31 Aralık 1851 (7 Rebi'u'l-evvel 1268) tarihinde yayınlanan Eytam Nizamnamesi'ne bağlı olarak Eytam Sandığı Nizamnamesi yayınlanmıştır.[4] Sandığın adı, 1906 yılına kadar "Eytam Sandığı" şeklindeyken, bu tarihten itibaren "Eytam İdânât Sandığı" olarak değiştirilmiştir. 9 Ekim 1915 tarihinde ise Eytam Sandıkları Nizamnamesi'nde yapılan bir değişiklikle sandıkların ismi, Dersaadet Emval-i Eytam ve Beytü'l-Mal Müdüriyeti veya İdaresi şeklinde değiştirilmiştir.[5] Ancak eytam sandıklarının ismi genel olarak 1926'ya kadar Eytam İdanat Sandığı olarak anılmaya devam etmiştir.

* *Prof. Dr., Hitit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Çorum/Türkiye, mehmetcanli@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3623-5568.*

1 *Düstur*, I. Tertip, C. 1, 1289, s. 270-274.
2 *Düstur*, I. Tertip, C. 1, 1289, s. 276-277.
3 *Düstur*, I. Tertip, C. 3, 1329, s. 551.
4 *Düstur*, I. Tertip, C. 1, 1289, s. 276-277.
5 *Düstur*, II. Tertip, C. 7, 1941, s. 758-760.

Bu çalışmada eytam sandıklarının işleyişi üzerinde durulacaktır. Konu işlenirken "Eytam sandıklarının geliri nedir? Eytam sandıkları parayı nasıl değerlendirir? Eytam sandıklarından nasıl borç alınır? Eytam sandıklarında imzalanan borç senedi tanzimi nasıl yapılır? Eytam sandıklarında uygulanan faiz sistemi ve uygulamaları nasıl yapılır? Eytam sandıklarında uygulanan faiz oranları nedir? Eytam sandıklarında alınan vergi ve harçlar nelerdir?" gibi sorulara cevap aranmıştır.

1. EYTAM SANDIKLARI VE GELİRLERİ

Osmanlı Devleti'nde para vakıflarının işleyiş tarzına[6] uygun olarak 1851'de kurulan Eytam Nezareti (müdüriyeti) yetim, deli, yaşlı, kayıp, bakıma muhtaç ve bunak gibi yardıma muhtaç kişilerin sosyal ve ekonomik haklarını korumaktadır. Nezaret (müdüriyet), daha çok sorumluluk alanına giren kişilerin sosyal hakları ile ilgilenirken Müdüriyete bağlı olarak kurulan eytam sandıkları ise, bu kişilerin ekonomik hakları ile ilgilenmiştir.

Eytam sandıklarının gelir kaynağı; eytam idaresi ve sandıklarının sorumluluk alanına giren kişilerin ebeveynlerinden kalan ve kendilerine ait olan her türlü nakit para ve mücevherat, ile bağ, bahçe, tarla, ev, çiftlik ve vakıf gelirlerinden oluşmaktadır. Bu gelirlerden nakit ve mücevherat kısmı, sandıklara aktarılarak faizle işletilmektedir. Diğer gayrimenkuller ise vasiler tarafından işletilerek aylık veya yıllık gelirleri sandığa teslim edilmektedir.

Yetim ve yukarıda saydığımız diğer kişilerin ebeveyn ve mirasçılarından kalan altın, mücevherat ve kıymetli eşyaların hepsi, kıymet takdiri yaptırılarak nakit paraya çevrilmektedir.[7] Bu durum, yetimi ve ailesini mağdur etmiş, yetim yakınlarının ve vasilerinin mal kaçırmalarına sebebiyet vermiştir. Bu uygulama, yetime aileden yadigâr kalan kıymetli eşyaların da elden çıkmasına neden olmuştur.

2. EYTAM SANDIKLARININ PARAYI DEĞERLENDİRMESİ

Eytam sandıklarına teslim edilen paralar birkaç şekilde değerlendirilmiştir. Öncelikle esnaf, tüccar, memur ve ziraatla uğraşan kişilere faizle borç verilmiştir. Faiz kavramı, eytam sandıklarında tutulan idâne defterlerinde "rıbh" olarak geçmektedir. Sandıklardan para talep edilmediği takdirde, yetimin mağdur edilmemesi için sandıklardaki paralar, önceleri sarraflarca değerlendirilmiştir. Daha sonra yetim adına değerli kâğıt veya devlet tahvili alınmaya başlanmıştır. Tarihi süreç içerisinde sandıkta biriken paralar, ağırlıklı olarak devlet tarafından kullanılmıştır. Hazine, mali yönden sıkıntıya düştüğünde, sandıklarda biriken paralar, faiz karşılığında hazineye devredilmiştir. Bu duruma sıkça başvurulmuştur.[8]

Sandıklardaki paraların değerlendirilmesi konusunda eytam idaresi ve sandık nizamname ve zeyillerinde maddeler ve emirler bulunmaktadır. 1851 Eytam Nizamnamesi'ne göre, sandıklar-

6 Keleş 2001:189-207.
7 *Düstur*, I. Tertip, C. 1, 1289, s. 270-274.
8 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV) 216/14.1.1.1.

daki paralar ihtiyacı olan Müslim-Gayrimüslim veya kadın-erkek ayırımı yapmadan kefil ve ipotek gösteren herkese verilmiştir. Ancak, eytam sandıklarının nizamnamesi gereği sandık çalışanları ile yetim yakınları ve vasilerine para arzı yapmasına uzun bir süre izin verilmemiştir. I. Dünya Savaşı dönemde, 9 Ekim 1915 tarihinde çıkarılan bir kararname ile[9] daha önce sadece gayrimenkullerini ipotek göstererek para çekebilen devlet memurlarının maaşlarını ipotek göstermeleri karşılığında sandıktan para çekmelerine izin verilmiştir. Bu kararname ile yetim yakınları ve vasilerinin sandıklardan para çekmesine de izin verilmiştir.

1851 Eytam Nizamnamesi'nde "devlet tahvili veya iç borç şeklinde verilebilir" şeklinde herhangi bir madde olmamasına rağmen devlet, başlangıçtan itibaren sık sık eytam sandıklarından borç almıştır. Sandıklardan devlete borç verilmesi konusu ilk olarak 1906 Eytam Nizamnamesi'nde yer almıştır.

1870'ten sonra Osmanlı Devleti'nde bankaların ve eytam sandıkları dışındaki diğer sandıkların yaygınlaşması sonucunda, eytam nizamnamesinde de bir takım hukuki düzenlemelere gidilmiştir. Örneğin, 15 Şubat 1872 tarihli eytam sandıkları ile ilgili zeyil nizamnamede, sandıklardan paraların kimlere verileceği konusunda sınırlamalar getirilmiştir. Zeyil nizamnamenin on dördüncü maddesiyle sandıklardan tüccarlara verilecek paranın miktarı sınırlandırılmıştır.[10]

Tarihi süreçte eytam sandıklarının en büyük müşterisi devlet olmuştur. Bununla ilgili çarpıcı bir örnek, 1902 tarihli Şeyhülislamlık makamının hazırladığı bir rapordur. 1906 tarihli Eytam Nizamnamesi'nin hazırlık aşamasında Meclis-i Emvâl-i Eytâm'ın hazırlayıp 20 Nisan 1899 tarihinde Meşihat (Şeyhülislamlık) makamına sunduğu raporun[11] ekinde 1 Haziran 1902 tarihindeki İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'deki (Eyüp Sultan, Galata ve Üsküdar) eytam sandıklarında biriken paranın hesap cetveli de sunulmuştur. Bu cetvele göre, 1902 yılında İstanbul bölgesindeki sandıklarda toplam elli bir milyon altı yüz seksen bir bin dokuz yüz on kuruş (516.819.1 Osmanlı Lirasıdır.) bulunmaktadır. Bu paranın 22.513.813 kuruşu, vatandaşa verilen ve kasada mevcut paradır. 20.977.739 kuruşu, Devlet Konsolide, tahvil ve şimendifer tahvilatına yatırılmıştır. 6.140.817 kuruşu, hazineye borç olarak verilmiştir. 3.049.541 kuruşu ise eytam nizamnamesi gereği yetimlerin diğer sandıklarda bulundurduğu paradır. Cetvelde gösterilen rakamlardan anlaşılacağı üzere, sandığın en büyük müşterisi devlettir.

I. Dünya Savaşı'nın yoğun olarak devam ettiği 1915 yılında, eytam sandıklarından para talebinin fazla olmaması sebebiyle güvenlik ve herhangi bir usulsüzlüğün yaşanmaması için önlemler alınmıştır. Ziraat Bankası ile Şeyhülislamlık makamının 14 Mart 1915 tarihinde yaptığı sözleşme gereği yetim paralarının senelik %6 faiz ile bankada işletilmesine başlanmıştır.[12] Ancak, savaşın ilerleyen dönemlerinde birçok taşra eytam idaresi ve sandıkları buna karşı çıkarak eski usule göre işlem yapmaya devam etmiştir.

9 *Düstur*, II. Tertip, C. 7, 1941, s.758-760.
10 *Düstur*, I. Tertip, C.1, 1289, s. 280-281.
11 BOA, Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD) 2693/24.6.1 (9 Zilhicce sene 1316).
12 BOA, Babıali Evrak Odası Evrakı (BEO) 4651/348825.2.1.1. (6 Ağustos 1336-6 Ağustos 1920).

3. EYTAM SANDIKLARININ MÜŞTERİYE PARA ARZI

Eytam sandıklarının müşterisi devlet, esnaf, tüccar, çiftçi ve memurlardır. Bu bölümde esnaf, tüccar, çiftçi ve memurların sandıklardan faydalandırılması ele alınacaktır. Sandıktan borç alacak olan kişiler, önceleri yerel şer'i mahkemeye başvurmaktadır. Eytam idareleri ve sandıklarının taşrada yaygınlaştırılmasından sonra talipliler, eytam idaresine veya müdüriyetine müracaat etmeye başlamıştır.[13] Borç talebinde bulunan kişi, alacağı borca karşılık ipotek ve kefil göstermek zorundadır. İpotek, altın mücevherat olabileceği gibi, tarla veya herhangi bir gayrimenkul de olabilmektedir. İpoteğin, mutlaka borç alınacak paranın değerinde veya üzerinde olması gerekmektedir. Bununla ilgili eytam nizamnamelerinde ve zeyillerinde detaylı bilgiler bulunmaktadır.

Örneğin 1851 Eytam Nizamnamesi'ne göre alınacak ipotek, borç alınacak meblağın bir buçuk katı kadar olması gerekmektedir. İpotek olarak gösterilen malın, tahminciler tarafından kıymet takdiri yapılmaktadır. İpotek konusunda 1906 Eytam Nizamnamesi'nde daha sıkı önlemler alınmıştır. Daha önce borç olarak alınan paraya karşılık ipotek bir buçuk katı mal gösterilirken, 1906 Eytam Nizamnamesi'nde bu oran iki katına yükseltilmiştir. I. Dünya Savaşı ve sonrasında ise, bu oran üç katına kadar çıkarılmıştır. 1906 Eytam Nizamnamesine göre, ipotek olarak gösterilen malın kıymet takdirinin maliye ve belediyelerce yapılmasına karar verilmiştir.[14]

Sandıklardan para çekme şartlarından bir diğeri de kefil gösterilmesidir. Sandıklardan borç alacak kişi, alacağı borca karşı kefil göstermek zorundadır. Kefil olarak üç kişi gösterilmektedir. Kefil sayısı sonraki yıllarda ikiye düşürülmüştür. Kefillerin güvenilir olmasına dikkat edilmiştir. Gösterilen kefillerin, makam ve mevkilerine değil parayı ödeyebilecek maddi durumunun olup olmadığına bakılmıştır. 1906 Eytam Nizamnamesi öncesinde sandığın müşteri ile yapmış olduğu borç sözleşmesinde kefiller yer alırken, sonrasında kefiller sözleşmede yer almamıştır. Kefillerle ilgili ayrı bir kefalet sözleşmesi yapılarak sandıklarda saklanmıştır. Aynı şekilde eski borç sözleşmelerinde ipotek gösterilen mallar yer almazken, 1906 sonrasında ipotekler ve değerleri sözleşmelerde gösterilmeye başlanmıştır.

Kefil ve ipotek belgeleri hazırlandıktan sonra talipli, evraklarla birlikte yerel şer'i mahkemeye başvurmaktadır. Başvuru mahkemeden olumlu onaylandıktan sonra para, en geç 15 gün içerisinde eytam müdürünün huzurunda talipliye teslim edilmektedir. Borç verme ile ilgili bütün evraklar, borcun tamamen ödenmesine kadar sandıkta saklanmaktadır.[15] Para teslim edilmeden önce sandık ile talipli arasında borç sözleşmesi imzalanmaktadır.

Eytam sandığından bir kişiye borç olarak verilecek paranın miktarı konusunda herhangi bir sınırlama yoktur. Ancak 1851 Eytam Nizamnamesi'nde "sandıkta biriken paranın miktarı yirmi beş bin kuruştan fazla ise para, sarraflar kumpanyasına verilerek değerlendirilmesi yapılır" şeklinde bir ifade bulunmaktadır.[16] Yine bu nizamnamede, yetimin vasisi ve yakınlarının sandıktan para çekmesi yasaklanırken, 1906 Eytam Nizamnamesi'nde yetimin velisi ve vasisi konusunda bazı ayrıcalıklar getirilmiştir. 1906 Eytam Nizamnamesi'nin kırk dördüncü maddesinde sandıktan borç para alacak olan yetimin velisi

13 *Düstur*, I. Tertip, C.1, 1289, s. 276-277.
14 *Düstur*, I. Tertip, C. 8, 1943, s. 515-548.
15 *Düstur*, I. Tertip, C. 8, 1943, s. 515-548 (1906 Eytam Nizamnamesi, Madde 46).
16 *Düstur*, I. Tertip, C.1, 1289, s. 276-277.

ve vasisine beş bin kuruşa kadar kefilsiz para verilebileceği belirtmektedir. Bu kişilere ipotek ve kefil göstermesi karşılığında da en fazla on bin kuruşa kadar borç verilebileceği ifade edilmektedir.[17]

1851 ve 1906 Eytam Nizamnamelerine göre, borçlanma süresi en fazla üç yıldır. Bu süre, 9 Ekim 1915 tarihli bir kararname ile beş yıla çıkarılmıştır.[18] Ancak uygulamada beş yıllık vade tercih edilmemiştir. Bu sürede, yetimin yaş durumu göz önünde bulundurulmaktadır. Süre tekrar yenilebilmektedir. Borcun bitmesine bir ay kala eytam müdürlüğünce, borçluya bir ihtarname gönderilmektedir. İhtarnamede, kişinin borcu olduğu ve borcunu ödemesi gerektiği hatırlatılmaktadır. Aynı zamanda borçluya, borcunu ödeyip ödemeyeceği sorulmaktadır. Eğer kişi, borcunu ödemeyecek olursa, ipoteklerinin satılacağı kendisine bildirilmektedir. Borçlu, kayıp veya başka bir yere gitmiş ise borcun son ödenme tarihine kadar beklenmektedir. Eğer ödeme yapılmaz ise borçlunun ipoteği gazete ilanı ile satılmaktadır. Masrafları borçluya ait olmaktadır.[19] İpoteklerin satış işlemleri son ödeme tarihinden itibaren en geç bir ay sonrasında yapılmaktadır. 1915 tarihinden itibaren bu süre beklenmemiş ve hemen satışa sunulmuştur. İpotekler iki ay süresince üç defa satışa çıkarılmaktadır.[20] Ancak satışa çıkarılan rehinlere talip bulunmaz ise bu rehinler, eytam sandıklarına devredilmektedir. Borçlu, borcuna karşılık tekrar senet yenilemek isterse, borcunu tamamen ödemesi gerekmektedir.

Sandığa borcunu ödemeyen kişi ve kefillerine, ceza olarak hapis cezası verilmiştir.[21] İcra Kanunu'nda 7 Ağustos 1907 tarihinde yapılan bir değişiklikle eytam sandığına borcu olan kişilere hapis cezası getirilmiştir.[22] Borcunu ödemeyip hapis cezası alan kişilerin, bir daha sandıktan para çekmesi yasaklanmıştır. Sandıktan borç para alan kişi, eğer borcunu ödemeden vefat ederse, borcunun geri ödeme süresi beklenmeksizin terekesinden alınmıştır.

4. EYTAM SANDIKLARINDA İMZALANAN BORÇ SÖZLEŞMESİ (EYTAM TEMİNATLI İDANE DEFTERİ)

Eytam idaresi ve sandıklarında birçok defter tutulmaktadır. Bunlar *Yevmiye Defteri*,[23] İcmal Defteri,[24] *Yetim Gelir Gider Defteri* ve *Eytam Teminatlı İdane Defteri* gibi defterlerdir. Konumuzu ilgilendiren defter grubu idâne defterleridir. İdane kelimesi, borç-ikraz anlamına gelmektedir. Eytam Teminatlı İdane Defteri, idâne memuru tarafından tutulmaktadır. 1906 Eytam Nizamnamesi'nin otuz altıncı ve kırk altıncı maddelerine göre idâne kâtibi, idânelerin kaydedilmesi işleriyle görevlidir. İdane katibi, borçlu ve kefiller tarafından verilecek senetleri rehin alarak, gönderilmesi gereken yerlere gönderir, gelen ve giden evrakların takibini yapıp evrakları idâne memurlarına teslim ederdi. Defter, gerekli işlemler yapıldıktan sonra saklanırdı.[25]

17 *Düstur*, I. Tertip, C. 8, 1943, s. 515-548 (1906 Eytam Nizamnamesi, Madde 44).
18 *Düstur*, II. Tertip, C. 7, 1941, s. 761-762.
19 *Düstur*, I. Tertip, C. 8, 1943, s. 515-548 (1906 Eytam Nizamnamesi, Madde 50).
20 *Düstur*, I. Tertip, C. 8, 1943, s. 515-548 (1906 Eytam Nizamnamesi, Madde 51).
21 *Düstur*, I. Tertip, C. 8, 1943, s. 515-548 (1906 Eytam Nizamnamesi, Madde 52).
22 *Düstur*, I. Tertip, C. 7, 1941, s. 863-864.
23 *Düstur*, I. Tertip, C. 8, 1943, s. 515-548 (1906 Eytam Nizamnamesi, Madde 34).
24 *Düstur*, I. Tertip, C. 8, 1943, s. 515-548.
25 *Düstur*, I. Tertip, C. 8, 1943, s. 515-548 (1906 Eytam Nizamnamesi, Madde 46).

İmzalanan borç sözleşmelerinin toplandığı deftere "idâne defteri" adı verilmiştir. 1851-1906 yılları arasında sandıklardan borç alan kişilerle ilgili evrak veya borç senetleri, (idâne hüccetleri) şer'iye sicili defterlerinde karışık olarak düzenlenmiştir. Bu evraklar, düz metin şeklinde yazılmış olup, yazımı veya metni konusunda farklı yerel şer'i mahkemelerde standart bir metin bulunmamaktadır. 1906 Eytam Nizamnamesi ile borç senedi, kefalet senedi ve diğer birçok belgenin düzenlenmesi standart bir metin haline getirilmiştir. İdane defterleri, bazı bölgelerde matbu şeklinde bastırılırken, bazı bölgelerde de standart sözleşme metnine göre kâtipler tarafından yazılmıştır. Defterler, ortalama yüz-yüz elli sayfadan oluşmaktadır. Her sayfası onaylanmış ve her bir sayfa, bir borçluya tahsis edilmiştir. Borç senedi şeklinde düzenlenen sayfalar, tablo halinde gösterilmiştir.

Örneğin1922-24 yılları arasında tutulan Antalya Eytâm Sandığına Mahsûs İdâne Defteri, yüz sayfadan oluşmaktadır ve matbu olarak bastırılmıştır. Buna mukabil, 1920-26 yılları arasında tutulan 167 numaralı Çanakkale Eytam Sandığına Mahsus Teminatlı İdane Defteri[26] yüz otuz altı sayfadan oluşmaktadır. Bu defter, kâtipler tarafından yazılmıştır. Her iki defterde de sözleşme metni aynıdır.

Tablo halinde gösterilen her bir borç senedinin baş tarafında borçlunun kişisel bilgilerinin yanında borcu ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Tablonun birinci hanesinde sandıktan borç alan kişinin, ipoteği olan malın cinsini gösteren (bağ, bahçe, dükkân, ev, tarla, mağaza) kısım bulunmaktadır. İkinci hanede, borç alan kişinin yaşadığı semt, mahalle veya açık adresi olan sokak ve ev numarası gösterilmiştir. Daha sonra borç alan kişi veya kişilerin isimlerinin yazıldığı hane gelmektedir. Diğer hanelere sırasıyla baktığımızda, alınan borcun kaç yıllığına alındığını gösteren bir hane bulunmaktadır. Akabindeki hanede, kaç para borç alındığı ve buna karşın ne kadar faiz vereceği hesaplanarak toplam geri ödeyeceği para yazılmıştır. Rıbh-ı Mülzem adındaki hanede, eytam sandığına ödenecek paranın faiz tutarı gösterilmiştir. Bu hanede, iki rakam göze çarpmaktadır. Birincisi anaparanın gerçek faizidir. İkinci rakam ise, borçlunun beş yıl içerisinde sandıkla olan bütün işlemlerinde kullanılacak masraflar "ihtiyat" şeklinde alınan parayı göstermektedir. Bu para, faize eklenerek her ay tahsil edilmektedir.

Kıymet-i muhammine adı altındaki hanede, ipotek olarak gösterilen malların (dükkân, ev, bahçe, mağaza, tarla) parasal olarak o dönemdeki kıymetini gösterilmektedir. Kıymet takdiri, belediye ve maliye tarafından yapılmakta ve belgesi verilmektedir. Burada gösterilen gayri menkullerin rayiç bedelleri, her bölgenin ekonomik ve sosyal hayatını yansıtması bakımından önemli ipuçları vermektedir. Son hane ise ikrazat numarası adını taşımaktadır. Bu numara, ilk bakışta kronolojik bir sıra gibi algılansa da değildir. Bu hane, sandıktan borç olarak verilen paranın hangi yetimin malından verildiğini göstermektedir. Eytam idaresi veya sandıklarında, her yetimin malını gösteren bir defter veya kayıt bulunmaktadır. Bu defter veya kayıt numarası bu haneye yazılmıştır.

Borç senedinin ana metni, tablonun ortasında yer almaktadır. Ana metin standart bir metindir. İçerisinde borçlunun adı, adresi, kaç para aldığı, ne işle uğraştığı, gösterilen ipoteğin kıymet takdiri belgesini alıp almadığı ve hangi yetimin parasından borç almak istediği belirtilmiştir. Bununla birlikte hangi vasi ve eytam müdürü vasıtasıyla işlem yapılacağı, alacağı paradan kendisine

26 Ünal 2010.

ne kadar ödenebileceği ve kendisinin ne kadar geri ödeyeceği belirtilmiştir. Borcunu ödeyemez ise gösterilen ipotek ve ferağın satılacağını ve bunun için eytam müdürü, kadı ve müftüyü vekil tayin ettiğini, mahkeme durumunda mahkeme harçları ve vergilerini kendisinin ödeyeceğine dair belge imzaladığına dair bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler, standart metin içerisinde boşluklara el yazısı ile yazılmıştır.

Sözleşme metninin altında, iki ya da üç tane şahidin adı bulunmaktadır. Şahitler, taliplinin yakını olabildiği gibi, mahkemedeki görevliler de olabilmektedir. Şahitlerin adının yanında borçlunun adı, eytam müdürü ve kadı'nın (naib ya da kadıya vekil olan başkatip) adı ve imzaları, parmak izi veya mührü bulunmaktadır. Metnin altında boş kalan kısmında, alınan idâne harcı ile kaydiye harcı yazılmıştır. Bununla birlikte mahkeme-i şer'iye muamelatına mahsus ilmühaber pulu (damga pulu) bulunmaktadır. Bu pul, devletin adına alınan vergidir.

5. EYTAM İDANÂT SANDIKLARINDA UYGULANAN FAİZ SİSTEMİ VE UYGULAMALARI

Eytam sandıkları, para vakıflarının kuruluş mantığına ve işletim sistemine göre kurulmuştur. Bu mantıkta, paranın arzında faiz ifadesi yerine rıbh kelimesi kullanılmıştır. Bu durum sandıkların borçlu ile yaptığı sözleşme metninde açıkça görülmektedir. Sözleşmeye göre, sandıktan borç alan kişinin anaparayı, kendisine para teslim edildikten sonra altışar aylık eşit taksitlerle ödemesi gerekmektedir. Örneğin bir kişi, bir yıl vade ile para çekecekse anaparayı iki taksitte, iki yıl vade ile alacaksa dört taksitte, üç yıl vade ile alacaksa altı taksitte ödemektedir. Borçlu sözleşme metninde, ödemeyi bu şekilde yapacağını taahhüt etmektedir.

Faiz ve ihtiyatın ödeme işlemi, borcun alındığı tarihi takip eden aydan itibaren başlatılmaktadır. Eytam sandıklarından borç alan kişilerin aylık ödemelerinde aybaşı olarak 1881 yılından itibaren Rumi takvim yerine miladi takvim kabul edilmiştir.[27]

Faiz ve ihtiyat (masrafları) tutarının geri ödenmesi, anapara kaç yıl vade ile çekilmiş olursa olsun altmış aya veya beş seneye taksim edilmektedir. Borçlu, taksitlerden biri ödenmediği takdirde imzaladığı sözleşmede, ipotek olarak gösterdiği malların satılacağına dair taahhütte bulunmaktadır. Bunun için borçlu, ipotek malının satılmasına dair eytam müdürüne yetki vermektedir. Ayrıca sözleşmede, borcun bitimine kadar ipotek gösterdiği malı başkasına satamayacağı veya devredemeyeceğine dair taahhütte bulunmaktadır. Borçlu, sözleşme imzalarken herhangi bir doğal afet sonucunda bile olsa ipotek gösterilen mallarda bir zarar oluşursa, bu zararın masraflarının ihtiyat veya masraflar akçesi olarak belirlenen bir miktar paradan karşılanacağına dair taahhütte bulunmaktadır. İhtiyat akçesi şeklinde alınan para, borçluyu korumamaktadır Bilakis sandığın menfalarını korumaktadır. Bunun için borçlu eytam müdürünü, kadıyı ve müftüyü vekil tayin etmektedir. Sözleşme metninin sonunda, yukarıda taahhüt edilen şartlarda sözleşmenin kabul edildiğine dair genel bir ifade kullanılmıştır.

27 *Düstur*, I. Tertip, Zeyl C. 4, 1302, s. 187.

Eytam sandıklarında para arzı kaime (kâğıt para) ve para/kuruş üzerinden yapılmaktadır. Bu çerçevede yukarıdaki sözleşme metnini örneklemek gerekirse, eytam sandıklarından borç verilen paranın faiz uygulamasını şu şekilde izah edebiliriz. Örneğin, sandıktan bir yıllığına on beş bin kuruş borç alan bir kişi, ilk altı ayda borcun yarısını yani yedi bin beş yüz kuruşunu ödemektedir. Geri kalan yedi bin beş yüz kuruşunu da ikinci altı ayda teslim etmektedir. Çekmiş olduğu paranın faizini ise, sözleşmeyi imzaladığı tarihten itibaren aylık eşit taksitlerle altmış ayda veya beş yılda ödemektedir.

Örneğin borçlu, almış olduğu on beş bin kuruş için beş yıl boyunca anapara hariç her ay yüz on iki buçuk kuruş ödemektedir. Beş yıl içerisinde faiz ve ihtiyatı, 112.5*60=6750 kuruş tutmaktadır. Sandıktan on beş bin kuruş borç alan bir kişi geriye 21 750 kuruş ödemektedir. Sandıktan alınan on beş bin kuruşa karşılık bir yıllığına anapara faiz tutarı, 1350 kuruştur. Bu tutara göre, anaparanın yıllık faizi %9'dır. Bu tutar, sandığın 1922-24 tarihlerinde uyguladığı yıllık faiz oranıdır. Masraf olarak gösterilen 4500 kuruş ise, borcun bitimine kadar beş yılda harcanacak masraflar için ihtiyat parası şeklinde alınmıştır. Bu da anaparanın %36'sına tekabül etmektedir. Toplam faiz olarak görünen 6750 kuruş ise, anaparanın %45'ini ifade etmektedir.[28]

Sandıktan iki yıllığına yirmi bin kuruş alan bir kişinin anaparası, dört taksitle altışar aylık dilimler halinde 5000*4=20 000 kuruş olarak tahsil edilmektedir. Faizi ise, aylık 150 kuruştan 150*60=9000 kuruş olarak alınmaktadır. Borçlu, aldığı 20 000 kuruşa karşılık sandığa toplam 29 000 kuruş iade etmektedir. Sandığa ödeyeceği anaparanın faizi, 3600 kuruştur. Bu tutara göre, iki yıllık faiz oranı %18'dir. İhtiyat olarak gösterilen 5400 kuruş alınan anaparanın %27'sini oluşturmaktadır. Toplam faiz olarak görünen 9000 kuruş ise, anaparanın %45'ini ifade etmektedir.[29]

Yukarıda verilen örneklerde de görüldüğü gibi vade oranı kaç yıl olursa olsun, yıllık faiz oranı yüzde dokuzdur. İhtiyat veya masraflar için alınan paranın oranı bir yıllık vadede anaparada yıllık %36, iki yıllıkta %27 ve üç yıllıkta ise, %18'dir. Üç örnekten hareketle genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, anaparanın yetime verilecek olan faizi %9 olarak sabit kalmaktadır. İhtiyat olarak alınan para, sandığın kârıdır. Bu sebeple sandıklar tarafından, kâr payı yüksek olduğu için genel olarak bir yıllık vade tercih edilmiştir.

Verilen örnekler, eytam sandıklarının 1906 Nizamnamesi'ne göre yapılan bir uygulamadır. Yetimin eline geçen anaparanın gerçek faizi, arz-talep doğrultusunda yıllık yüzde dokuz ila on beş arasında değişmiştir. İhtiyat olarak alınan paranın oranı da sabit kalmamakta ve anaparanın faizi oranında değişmektedir. Örneğin sandık, ihtiyat olarak bir yıllık vadede %36, iki yıllık vadede %27, üç yıllık vadede ise %18 oranında para tahsil etmiştir. Yıllık %12 faiz üzerinden para arzı yapıldığında, ihtiyat olarak bir yıllık vadede sandığın kârı %48'e yükselmektedir. Bu durumda toplamda yıllık faiz oranı %60'a çıkmaktadır.[30]

28 Antalya Eytâm Sandığına Mahsûs İdâne Defteri (1338-1340), s. 5.
29 Antalya Eytâm Sandığına Mahsûs İdâne Defteri (1338-1340), s. 20.
30 Antalya Eytâm Sandığına Mahsûs İdâne Defteri (1338-1340), s. 88-100.

6. EYTAM SANDIKLARINDA UYGULANAN FAİZ ORANLARI

Sandıklarda uygulanan faiz oranları ile ilgili bilgileri, eytam sandığı nizamnamelerinde, iradelerde ve kararnamelerde bulmaktayız. Konuyla ilgili ilk bilgiler, 1851 Eytam Nizamnamesi'nde yer almıştır. 1851 Eytam Nizamnamesi'ne göre, sandıktan alınan paranın kesesinden altı kuruş on para faiz alınması kararlaştırılmıştır. Bu da yıllık %15'e tekabül etmektedir. Eğer bu şartlarda yetimin parası kullandırılamaz ve sandıkta kalır ise, paranın sandıkta bekletilmesi yerine, yetime menfaat temin etmek için kesesi beş kuruş faizle esnafa, tüccara, sarrafa vb. kişilere borç olarak verilebilmektedir. Bu da %12 faiz oranına tekabül etmektedir.[31]

Genel olarak eytam sandıklarında uygulanan faiz oranı, yıllık %15'tir. Bu oran, sandıkların kuruluşundan 1876'ya kadar devam etmiştir. 1876 yılında I. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra ortaya çıkan ekonomik kriz nedeniyle faiz oranı devletin müdahalesiyle üç yıl süre ile %9 olarak uygulanmıştır.[32]

1906 Eytam Nizamnamesi'nde faiz oranı ile ilgili kısa ve net bir madde bulunmaktadır. Nizamnamenin kırk üçüncü maddesinde, "*yetim mallarına uygulanacak nemalar halen mevcut olan genel borç nemalarına uygulanan tutar üzerinden yapılacaktır*" denilmektedir. Bu maddede ayrıca, faiz oranlarının mevcut durumda kararlaştırılmış veya gelecekte kararlaştırılacak miktara göre tespit edilmesi istenilmektedir.[33] Bu maddeye göre, faiz oranı arz-talebe göre belirlenmiştir.

Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerindeki şer'iye sicili defterlerindeki borç senetlerine veya idâne defterlerine bakıldığında sandıkların uyguladığı faiz oranı genelde %15 civarındadır. Para talebinin fazla olduğu dönemlerde bu oranın %16'ya kadar çıkmıştır. Talebin az olduğu dönemlerde ise %9 ila %10 civarındadır. Düşük faizle para arzı, daha çok Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele dönemlerinde yapılmıştır. Devletin sandıklardan aldığı borç paranın faiz oranı ise genel olarak her dönemde %12 olmuştur.

Eytam Sandıkları, I. Meşrutiyet döneminde büyük zarar etmiştir. Bu dönemde devam eden sosyal ve ekonomik sıkıntılara karşı alınan tedbirlere rağmen, eytam sandıklarının zararı gün geçtikçe artmıştır. Sandık yöneticilerinin usulsüzlük ve kayırmacılıkları da sandıkların zararını artmıştır. Bu sebeple Şeyhülislamlık idaresi, 1890 yılından itibaren sandıklarda denetimlerini sıklaştırmıştır. Taşra eytam sandıkları ile ilgili denetim raporlarından biri de Adana bölgesi ile ilgilidir. Adana Vilayetinin 10 Nisan 1906 tarihli raporunda, faiz ve paraların işletilmesi konusunda yapılan teklifler dikkat çekmektedir. Raporda, sandıklardaki paraların Ziraat Bankası'na yatırılması istenmiştir. Bu konuda detaylı bilgiler verilmiştir. Paraların Ziraat Bankası'na yatırılması halinde ülkenin ziraatının kalkınmasına yardımcı olacağı ifade edilmiştir. Bu dönemde Ziraat Bankası'nın yıllık faiz oranı %4'tür. Eytam Sandıklarında ise, yıllık faiz %12'dir. Faizin yüksek olması sebebiyle sandıklar tercih edilmemiştir. Konu ile ilgili vilayetin teklifi, bankanın sandıklardan parayı %4 faiz ile alıp %6 faiz ile vermesi şeklinde olmuştur. Vilayetin bu teklifi, başlangıçta kabul görmemiştir. Ancak 14 Mart 1914 tarihinde Şeyhülislamlık makamı ve Ziraat Bankası arasında yapılan bir sözleşme ile

31 *Düstur*, I. Tertip, C. 1, 1289, s. 270-274.
32 *Düstur*, I. Tertip, Zeyil C. 4, 1302, s. 187.
33 *Düstur*, I. Tertip, C. 8, 1943, s. 515-548 (1906 Eytam Nizamnamesi, Madde 43).

yıllık %6 faiz oranı kabul edilmiştir. Aynı zamanda bu sözleşme ile bütün sandıklara, elinde bulunan mevcut paraları Ziraat Bankası'na yatırma zorunluluğu getirilmiştir.[34]

1914 yılında böyle bir karar alınmış olmasına rağmen, I. Dünya Savaşı ve Mütareke döneminde, taşradaki sandık yöneticilerinin büyük bir kısmı paraları, Ziraat Bankası'na yatırmadığı gibi eski usul sandıktan faizle para satmaya devam etmiştir. Millî Mücadele'de ve sonrasında Ankara Hükümeti, eytam sandıklarına bir süre müdahale etmemiştir. Cumhuriyet döneminde eytam sandıkları, yıllık %9 ila %12 arasında para satmaya devam etmiştir.

7. EYTAM SANDIKLARINDA ALINAN HARÇLAR

Osmanlı Devleti, Tanzimat'la birlikte şer'i hukukun medeni hukuk kısmını ilmiye sınıfına bırakmıştır. Eytam İdaresi, Meclisi ve Eytam Sandıklarında çalışan görevliler de ilmiye sınıfından olduğu için, mahkeme ve sandıklarda işlem gören her türlü evraktan alınan harçlardan elde edilen gelirlerden belirli oranlarda taksim edilerek ücretlerini almıştır. Şer'i mahkemeler de eytam idaresi ve sandıklarında yetimlerle ilgili işlemlerden birçok harç almaktadır. Bunların ilki tereke yazımı ile başlamaktadır. Yetimlerle ilgili tereke yazımından başlayıp, sandıklarda para ve mallarının işletilmesine kadar olan her türlü işlemlerden harç alınmıştır. Alınan harçların bazıları şunlardır.: Tereke eşyasının satımından alınan harç, dellaliye harcı, idâne harcı, muhasebe harcı, faiz gelir makbuzlarından alınan harç, hazine borçları nemalarından alınan harç, ipoteklerin satımından alınan harç, mahkeme harcı ve kaydiye harcı. Bu harçların yanında bir de devletin aldığı vergi bulunmaktadır.

Harçların ne kadar olduğu konusunda nizamnamelerde pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Örneğin, 1851 Eytam Nizamnamesi'nde, kassam kâtipleri ve muhzırlar, idâne harcı olarak "Habbe-i vahide"[35] adı altında "kesede beş kuruş harç alır" denilmektedir. Bu harcın alınması, 1872 yılında yasaklanmışına rağmen 1906 Eytam Nizamnamesi ile harç alınması tekrar getirilmiştir. Yine 1906 Eytam Nizamnamesi'ne göre, yetimin emlak arazi ve akarından başka, satılacak tereke eşyasından binde 20 dellaliye harcı alınmasına karar verilmiştir.[36]

Mahkemelerde yazılan terekelerden masraflar çıktıktan sonra mirasçılar arasında taksim olunan paranın toplamından, vergi olarak kuruşta bir para vergi alınırdı. Eytam malından borç alınan paraya karşılık, taşınır malları rehin edildiğinde binde bir kuruş, taşradaki devlet arazisini işletenlerden binde beş kuruş, kefille borç alınırsa binde on kuruş vergi tahsil edilirdi. Borç yenilemesinde de aynı para kesilirdi. İdane kayıtları için kayıt parası olarak binde bir kuruş, kayıt silinmesi halinde para alınmazdı. Belediyece de yapılan işlemler karşılığında bir kuruş ilmühaber parası tahsil edilirdi.[37]

Veraset ispatı ilamı ve hüccetlerinde, miktara göre kuruşta yarım para harç kesilirdi. Yetimin üzerinde bulunan emlâkın satışı için, verilen izinnameden bin kuruş da beş kuruş harç alınırdı. Tereke ile ilgili her türlü evrakın ikinci nüshasından harç alınmazdı. Kâğıt parası olarak elli kuruş

34 BOA, BEO. 4651-348825-2-1.1 (6 Ağustos 1336-6 Ağustos 1920).
35 Sertoğlu 1986: 128.
36 *Düstur*, I. Tertip, C. 8, 1943, s. 515-548 (1906 Eytam Nizamnamesi, Madde 6).
37 *Düstur*, I. Tertip, C. 8, 1943, s. 515-548 (1906 Eytam Nizamnamesi, Madde 95, 96).

kesilirdi. Vasi tayini ve nafaka takdiri gibi işlemlerden para alınmayarak sadece kâğıt parası olarak beş kuruş, yazıcı için de anapara üzerinden bindelik bir ücret kaydiye harcı alınırdı.[14] Tereke yazımları için özel harç alınmazdı. Kâtipler, özel olarak olay mahalline giderlerse şehir içinde elli kuruş, şehir dışında uzaklığa göre yüz ila yüz elli kuruş özel harç tahsil edilirdi.[38]

Konu ile ilgili devlet, gayrimüslimlerin şer'i miras hukuku ile ilgili hükümlere uyması için özendirici teşvikler getirmiştir. Gayrimüslim tereke yazımından ücret alınmamıştır. Miras hukuku çerçevesinde gayrimüslimlerin tereke yazımlarında ve vasi atamalarında birçok kolaylıklar sağlamış olmasına rağmen, yükümlülüklerini yerine getirmeyen kişiler hakkında ağır cezalar getirilmiştir. Sandıkların diğer işlemlerinde ve alınan bütün harçları, gayrimüslimler de vermiştir.

Alınan bu harçlardan elde edilen gelirlerden çalışanlara belirli oranlarda maaşlar ödenmiştir. 1906 Eytam Nizamnamesine göre, alınan harçlar şu şekilde çalışanlara taksim edilmiştir. İstanbul'da, dellaliye'nin yirmi hisseden altı hissesi dellale, altı hissesi tereke kâtiplerine, iki hissesi muhzırlara, altı hissesi eytam müdüriyeti heyetine verilirdi.[39] İstanbul'da sandıklarda alınan harçların üçte biri eytam memurlarına, üçte biri görevlendirilen muvazzaf olmayan görevlilere taksim edilirdi. Muhasebe harcı ile idâne harcının üçte biri İstanbul'daki hâkimlere, üçte biri eytam müdüriyeti heyetine, diğer üçte biri de ikili birli hesabıyla tereke kâtiplerine, muhzırlara tahsis edilmiştir. Taşrada ise, muhasebe harcı ve idâne harcının üçte biri eytam müdürleri ve maiyetine, üçte biri mal sandığına teslim edilirdi. Vergi ve diğer mahkeme harçları birleştirilerek her aybaşında kâtip ve hademelerin maaşlarının ödenmesi sağlanmıştır.

SONUÇ

1851'de Eytam Nezareti'yle beraber kurulan eytam sandıklarının, 1926'ya kadar nizamnamesinde ve teşkilat yapısında birçok değişiklikler yapılmıştır. Yapılan değişiklikler, genel olarak usulsüzlüklerin ve yolsuzlukların engellenmesi amacıyla alınan önlemlerdir. Başlangıçta ilmiye sınıfının elinde bulunan eytam müdürlüklerine, sonraki yıllarda ilmiyeden olmayan kişiler atanmaya başlanmıştır. Devlet, bununla ilmiye sınıfında bir denge sağlamaya çalışmış ise de usulsüzlüklerle ilgili değişen bir şey olmamıştır.

Kuruluş amacı, dul yetim, deli ve bakıma muhtaç kişilerin sosyal ve ekonomik haklarını korumak ve değerlendirmek olan eytam idaresi ve sandıkları, yetimlerin daha çok parasal ya da ekonomik işleri ile ilgilenmiştir. Eytam idaresi, yetimlerin tereke yazımından başlayıp, bütün işlemlerinde öncelikle nakit para getirebilecek konulara öncelik vermiştir. Yetimlerin taşınabilir her türlü mal ve mücevherat gibi mirasları nakit paraya çevirerek sandığa aktarma yoluna gidilmiştir. Bu uygulama her ne kadar yetimin haklarını koruma adına yapıldıysa da eytam idaresi, tarihi süreç içerisinde sandık veya çalışanlara gelir elde etme yoluna gitmiştir. Bundan dolayı da her dönemde şikâyetlerin arkası kesilmemiştir.

38 *Düstur*, I. Tertip, C. 8, 1943, s. 515-548 (1906 Eytam Nizamnamesi, Madde 103, 104, 105, 106, 108).
39 *Düstur*, I. Tertip, C. 8, 1943, s. 515-548 (1906 Eytam Nizamnamesi, Madde 99).

Sandık nizamnamelerinde yetim paralarının değerlendirilmesi konusunda esnaf, tüccar ve ziraatın geliştirilmesi amacıyla kullanılması ifade edilirken, başlangıçtan itibaren sandıkların baş müşterisi devlet olmuştur. Hatırlanacağı üzere Osmanlı toplumunda özel mülkiyet hakkı Tanzimat'la birlikte getirilmişti. Bu hakkın yaygınlaşması uzun süre almıştır. Halk, vergi vermemek için özel mülkiyete sürekli uzak durmuştur. Sandıklardan para çekme kefil ve ipotek karşılığı yapıldığı için esnaf ve çiftçinin bundan faydalanması çok sınırlı kalmıştır. Bu ve buna benzer nedenlerden dolayı başlangıçtan itibaren sandıkların esnafa ve çiftçiye para satması düşük seviyede kalmıştır. Bunun doğal sonucu olarak da sandıkların baş müşterisi devlet olmuştur.

Sandıklarda uygulanan faiz sistemi günümüz sisteminden farklıdır. Uygulanan sisteme göre sandıklarda, öncelikle anaparanın tahsili söz konusudur. Anapara, kaç yıllığına verilirse verilsin geri ödenmesi altışar ay dilimler halinde tahsil edilmiştir. Faizi ise yine para, kaç yıllığına verilirse verilsin beş yıl içerisinde her ay taksitler halinde ödenmiştir. Eytam idaresi ve sandık nizamnamelerine göre faiz oranı, arz talep doğrusunda şekillenmiştir. Ancak genel uygulamalara bakıldığında sandıkların yıllık uyguladığı faiz oranı %15 olsa da yıllık %9 ila %15 arasında değişmiştir. Faizlerin düşük olduğu zamanlar, ülkenin siyasi, sosyal ve ekonomik sıkıntılarının olduğu dönemlerdir. Her ne kadar faiz oranı, arz talep dengesi çerçevesinde tespit edilse de sıkıntılı dönemlerde devlet, faiz oranına müdahale etmiştir. Sandıkların devlete verdiği borçta ise, her dönemde yıllık %12 oranında faiz uygulanmıştır.

Eytam sandıklarında işlem gören parasal ve faiz hesaplamalarında kâğıt/kaime para kullanılmıştır. Bankalarda ise hesaplamalar, altın lira üzerinden işlem yapılmış olup faiz oranı yıllık %4 olarak uygulanmıştır. Sürekli fiyat artışlarından dolayı paranın değeri düşmüştür. Eytam idaresi, sandıkların çıkarlarını korumak için paranın değerinin düşmesinden dolayı yıllık faiz oranının yanında borçludan, ihtiyat adı altında başka bir ücret de almıştır. Bu ücret, sandıkta kullanılacak masraflar şeklinde alınmakta ve faiz tutarından fazla tutmaktadır. Bu ücret, yetimlere yansıtılmamaktadır. Bu ücretle birlikte borçlu, sandığın uyguladığı normal faizin çok üstünde ortalama %45 ila %60 arasında faiz ödemiştir. Bu uygulama, sandıklardan para talebini azaltmıştır. Aynı şekilde sandıklar, kendi hakkını korumak amacıyla sandıklarda bekletilen paraları altın ve gümüşe çevirmiştir. Ancak yetime ödeme yapılırken normal faiz ve kaime üzerinden hesaplama yapılarak ödenmiştir.

KAYNAKÇA

Araştırma ve İncelemeler

Keleş, H. 2001. "Osmanlılarda 19. Yüzyıldaki Para Vakıflarının İşleyiş Tarzı ve İktisadî Sonuçları Üzerine Bir Çalışma-Karacabey (Mihaliç) Kazası Örneği" *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21/1: 189-207.

Sertoğlu, M. 1986. *Osmanlı Tarih Lügatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul.

Ünal, İ. 2010. *167 No'lu Çanakkale Eytam Sandığına Mahsus Teminatlı İdane Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (1920-1926),* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, BEO: Babıali Evrak Odası Evrakı 4651/348825.2.1.

BOA, ŞD: Şura-yı Devlet 2693/24.6.

BOA, MV: Meclis-i Vükelâ Mazbataları 216.14.1.1.

Düsturlar

Düstur, I. Tertip, C.1, Matbaa-i âmire, Dersaadet, 1289.

Düstur, I. Tertip, Zeyil C. 4, Matbaa-ı Osmaniye, Dersaadet, 1302.

Düstur, I. Tertip, C. 3, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1329.

Düstur, I. Tertip, C. 8, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara, 1943

Düstur, II. Tertip, C. 7, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara, 1941.

Şer'iyye Sicilleri

Antalya Eytâm Sandığına Mahsûs İdâne Defteri (1338-1340).

30

INSTITUTIONAL FINANCE INTERCONNECTED MARKETS AND TRANS-REGIONAL NETWORKS: THE POLITICAL ECONOMY OF OTTOMAN TOBACCO IN MACEDONIA AND THRACE (1880-1900)

Kaleb Herman Adney[*]

For the past decade, social and economic historians have presented the activities of the Régie Company, the monopoly holder over domestic tobacco from 1883 until 1925, as a force which significantly disrupted indigenous enterprise. Predominantly relying on the surveillance efforts of the company as evidence and the emergence of widespread smuggling networks in response, historians have argued that Régie policy embodied the expansion of the European financial system. It is indeed true that European financial entities came to play an outsized role in Ottoman financial policy especially in the wake of the Sublime Porte's 1875 declaration of bankruptcy and the subsequent establishment of the Ottoman Public Debt Administration in 1881. This paper will demonstrate, however, that the Régie Company's credit practices were limited in their coercive power within the context of a large-scale export economy and a robust local credit market dominated by elites in Salonica and Kavala. Regional merchants lent and borrowed from one another in a commodified credit market that allowed for the coexistence of institutional and non-institutional lending. As such, the Régie was a significant entity but was not adaptable as local commercial elites within the system of interlinked trans-regional markets so significant to the domination of the Macedonian and Thracian tobacco trade in the late nineteenth century.

Recognizing that the incorporation of the tobacco-producing regions of the Ottoman Empire into the global economy took place in distinct ways depending on the social and economic institutions common within each province, I argue that the most prominent merchants in the region were able to maintain a competitive edge over both the Régie Company and other merchants through their diverse portfolios which included institutional credit mechanisms, market networks, and political privileges from both the Austrian and Ottoman governments. Some even obtained privileges to export tobacco without being subjected to the Régie export policies. This situation was further complicated by the fact that the Régie made an effort to utilize local Ottoman labor for its own

[*] *PhD Candidate, UCLA, USA, kalebherman@g.ucla.edu.*

financial transactions with suppliers and in its surveillance efforts in order to avoid the appearance of a colonial economic project. In presenting this complex history as *both* the story of Ottoman incorporation into the international financial system *and* the expansion of interlinked markets at the regional level, I demonstrate that Ottoman commercial actors in Macedonia and Thrace had a significant degree of economic agency in spite of restrictions placed on their activities by bureaucrats in Istanbul and by bankers in Vienna, Berlin, and London.

INTRODUCTION: RECOVERING TRANS-REGIONAL COMMERCIAL NETWORKS IN THE HISTORY OF OTTOMAN TOBACCO

Historians of the Ottoman tobacco trade have often highlighted the ways that the policies of the Régie Company led to social upheaval and resistance after the company gained monopoly rights over the domestic tobacco industry. There are at least two significant historiographical trends worth noting. On the one hand, social historians have successfully demonstrated that the Régie played a major role in disrupting social relations throughout the empire due to clashes between its security forces, the *kolcular*, and smugglers who refused to comply with Régie policies. In urban centers such as Istanbul and Salonica and smaller cities such as Kavala and Samsun, social relations worsened between contracted wage earners and Régie supervisors and amongst workers themselves.[1]

Although the integration of the tobacco trade into the world economy had begun at least three decades prior to the establishment of the Régie Company, the company's role in the collection of tobacco revenues and in the domestic production of cigarettes drew tobacco cultivators and workers into an even more intimate relationship with the global economy. As Can Nacar and Emine Tutku Vardağlı have shown, the social response to this process was far from passive and often invoked the patronage of the state to its own ends. In addition to the ways that the domestic tobacco trade shaped social relations in significant ways, tobacco exportation also helped to shape the political economy of the Ottoman Balkans. As Filiz Dığıroğlu points out: "Within the total trade volume of Kavala, which increased annually, tobacco became the most important export commodity."[2] As such, it is shortsighted and potentially misleading to analyze domestic tobacco in the region exclusively without an accompanying discussion of the regional and international export trade in local tobacco.

Financial historians, on the other hand, have described the process whereby Ottoman public debt contributed to the integration of the Sublime Porte into international financial markets. Historians generally agree that this took place in terms that were disadvantageous to the empire over the long run; however, there are compelling reasons to think that the extension of European credit to the sultanate in its time of need was helpful towards some of its short-term developmental goals es-

1 On tobacco in the Ottoman Empire, see Dığıroğlu 2014, 2007; Nacar 2019, 2014a: 533-551, 2014b: 206-219, 2011; Quataert 1983: 13-40; Hadar 2007: 127-152; Boyar 2006: 193-200; Mikhalopoulos 2011; Arslan 2010: 235-284; Vyzikas 2010; Batman 2016; Akpınar 2002. On tobacco in the post-Ottoman period, see Carmona-Zabala 2018; Vizikas 1994; Ioannides 1998; Souitaris 2014; Starks 2018: 17-54; Neuburger 2013; Shechter 2006.

2 Dığıroğlu 2014: 230.

pecially insofar as it allowed continued access to financial markets. Both of these approaches have revealed a number of important ways that the Ottoman tobacco monopoly played a major role in the political economy of the late Ottoman Empire both on the local and imperial scale.[3]

It is true, as these studies argue, that violence and class conflict accompanied the expansion of the company within Ottoman domains and that international finance came to play an outsized role in the management of Ottoman public debt. However, both social histories of the company and financial histories of public debt have imprecisely accounted for the relationship between local and regional export networks and the Régie itself within the context of Macedonia and Thrace. The problems which have resulted from this imprecision are twofold. First, the Régie often appears within the historiography as a singular source of social tensions rather than as one of the many actors within an intra-societal struggle over the political economy of tobacco. Second, the Régie is often treated as a *deus ex machina* which was largely responsible for the development of the tobacco trade after its establishment in 1883. The sources on the tobacco trade in the Balkans do not support either of these assumptions. Instead, a number of sources pertaining to tobacco cultivation in Thrace and Macedonia highlight the centrality of Ottoman merchants' political and commercial networks in Central Europe on the one hand and the continued importance of local credit on the other hand. Trans-regional networks and interconnected markets, therefore, are important for understanding the ways that the Régie failed in its efforts to dominate the tobacco industry in the Balkans. In contrast, contextualizing Régie policy within broader economic developments in the Balkans demonstrates that trans-regional commercial networks dominated most of the growing tobacco export industry.

Although both of the historiographic trends outlined above have challenged the notion that European financial entities merely acted upon local actors without any Ottoman participation, the local and regional credit markets with which the Régie Company came face to face in the early years of its operations remain largely unexplored. In fact, some have even gone so far as to say that all local credit arrangements collapsed when the Régie began to provide loans to local tobacco merchants after 1884.[4] This seems feasible considering the fact that the Régie's advance payments were provided interest-free to local cultivators and merchants who needed them. However, for a variety of reasons, merchants continued to trade credit with one another by means of bills of exchange while finding innovative ways of employing Régie advances to their benefit.

It is clear from archival records that many merchants continued to advance credit to cash-strapped cultivators alongside the Régie. In 1888, for example, The British Consul in Salonica, John Elijah Blunt, wrote that in Drama "large sums were expended both by it (i.e. the Régie Company) and the competing tobacco merchants leading the cultivators to imagine that the development of their industry would improve their position. Unfortunately the contrary was the case."[5] Ultimately,

3 Notable examples of recent financial histories that deal with tobacco and the Ottoman Public Debt Administration are: Birdal 2010: 129-165; Tünçer 2015: 1-28 and 53-78. This does not negate the fact that growth, even in the tobacco sector, was unevenly applied across the provinces and unevenly experienced amongst various social groups; see Pamuk 2018: 1-89.

4 Birdal 2010: 136.

5 Blunt 1888: 8. In addition, as late as 1908 commercial elites like Hasan Akif Pasha continued to lend to other tobacco merchants such as Elias Eliades via the Banque d'Orient according to archival documents from the Historical Archives of Macedonia; see The Historical Archive of Macedonia (hereafter IAM), Banque d'Orient, Folder No. 116, Group

the specifics of how the Régie Company implemented its financial policies depended on the particularities of local context. In the case of Ottoman Kavala and the villages which provisioned its tobacco (i.e. Siroz, Drama, and Iskeçe, among others), export merchants played a hugely important role in the tobacco industry throughout the Régie period and even obtained dispensations from the Ottoman Public Debt Administration (OPDA) and the Sublime Porte to utilize their own warehouses without having to register their tobacco with the Régie prior to export. In addition, regional creditors challenged the potential for the Régie Company to dominate the credit market. This article, therefore, builds on recent works which highlight local agency in the Ottoman encounter with global finance while advancing our understanding of an aspect of OPDA and Régie policies which has been underexplored.

During its first decade of operations, the Régie Company was forced to come to terms with the fact that commercial networks in the Balkans — predominantly those which supplied Central European consumer markets — continued to play a central role in the tobacco trade. In fact, during this time these networks expanded beyond the Régie Company's capabilities. In the 1880s and 1890s, the two most important exporters of tobacco had significantly undermined Régie operations by maintaining and expanding robust market networks in Central Europe while dominating much of the Macedonian and Thracian tobacco supply. Equally important was the fact that merchants and clients who cooperated with the Régie were integrated into their own networks of credit and debt which often took priority over the goals of the Régie in the local context. This was as true for merchants who sought to exploit the newly established Régie to their own ends as it was for representatives of the Régie. In addition, the commercial elites who dominated the export industry were invested in trans-regional networks within the region while enjoying control over interconnected markets for raw agricultural goods, financial institutions, industry, and public works.

The Régie's absorption into the regional political economy over the first fifteen years of its existence demonstrates that it was neither the most significant company in the regional tobacco industry nor did it succeed in curtailing the exportation of tobacco from the region. In short, there were three distinct phases within the regional history of the Régie Company in the context of Macedonia and Thrace that are relevant to its performance within the local political economy. Firstly, from 1883 to 1893, the Régie pursued an aggressive approach towards exporters and sought to dominate as much of the regional tobacco industry as possible by accusing a number of export merchants of smuggling and by raising legal claims against them in local commercial courts. Secondly, from 1893 to 1903 the Régie Company played a significant role in routing tobacco from Macedonia and Thrace to Anatolia and in combating smugglers. However, during this time, it surrendered most of its aspirations for undermining the robust export trade which had become dominated in large part by Austro-Hungarian actors and their Ottoman partners who shipped tobacco abroad on ships belonging to the Austrian Lloyd Company. Thirdly, from 1903 to 1912, the Régie faced a difficult period owing to the twin forces of nationalist violence and labor activism. This article does not analyze this third and final phase of Régie operations in the Balkans. In spite of the ways that increased violence and political instability challenged the company, this was also its most lucrative period.

Code. 329; Pages 34 and 35: 6/19 September 1908 and 4/17 September 1908.

The simultaneous rise in company profits and the expansion of labor activism should come as no surprise.

1. THE LIMITS OF INTERNATIONAL FINANCIAL CONTROL - RÉGIE POLICY AND "COLLOQUIAL AGENCY" IN MACEDONIA AND THRACE

Upon its establishment, the Régie Company aspired to control the tobacco trade in the Ottoman domains and to increase its profitability for the sake of the financial entities that controlled it. These entities, namely the Imperial Ottoman Bank (operating out of Istanbul predominantly with British and French capital), Credit-Anstalt (based in Vienna), and the Bleichröder Group (based in Berlin), were all notable European banks with ambitious portfolios and, according to at least one German-language report from the time, a vested interest in the economic development of the Balkans.[6] As a domestic monopoly-holder within the Ottoman domains, however, the Régie was limited in its ability to curb the successes of Macedonia's most prominent exporters, namely the Allatini Brothers, Hassan Akif Pasha, Pierre Herzog, Petros Bulgarides, and (later on) Charles Spierer and his partner Juda Perahia, both of whom represented the Commercial Company of Salonica Ltd (incorporated by Lazaro Allatini in 1895).

As a number of historians have pointed out, tobacco merchants clashed with the Régie Company over its right to control the exportation of tobacco given that it's monopoly privileges were supposedly limited to the domestic trade.[7] However, the Régie Company pursued an aggressive policy during the first phase of its operations between 1883 and 1893 in which it sought to incorporate much of the export market into its orbit. During this time, although the Régie did not enjoy monopoly privileges over the export trade of tobacco, it did participate in the export market as one of many competitors. It was the only company, however, which was tasked with collecting revenues on the exports of its competitors. According to article 11 of its own codebook, *Cahier des Charges*, the company was responsible for collecting all contemporary tithes on exported tobaccos while simultaneously being "able to export tobacco like all others."[8]

6 Schwegel 1884: 65.
7 Birdal 2010: 132.
8 Société de la Régie Co-Intéressée des Tabacs de l'Empire Ottoman, *Cahier des Charges*, Imprimerie Osmanié, Constantinople 1884, p. 16.

Table 1. *A chart showing the quantities (in kilograms) of tobacco sold by the Régie Company and the capital gains accrued from these sales (in Ottoman Lira); under "exportation" the Régie's exports are only documentable until 1893 when the Turkish Regie Export Company was established.*

VENTE DES TABACS MANUFACTURÉS

Exercices	Vente de la Régie		Exportation
	kilos	liv. turq.	
1884-85	3.665.092	976.444	2.311
1885-86	5.380.305	1.404.303	16.331
1886-87	5.542.782	1.403.430	8.790
1887-88	5.940.730	1.570.104	12.630
1888-89	6.062.274	1.664.654	14.865
1889-90	5.484.722	1.637.169	15.357
1890-91	6.396.134	1.765.292	23.547
1891-92	7.280.381	1.939.672	33.012
1892-93	7.816.013	2.081.667	25.621
1893-94	7.139.462	2.199.488	9.461 (2)
1894-95	7.017.973	2.232.276	
1895-96	6.812.175	2.171.416	
1896-97	5.906.191	1.875.166	
1897-98	5.246.007	1.652.176	
1898-99	6.530.828	1.753.127	
1899-1900	7.870.628	1.948.213	
1900-1901	7.633.690	1.970.000	

(1) Les résultats de l'exercice 1900-1901 sont venus pleinement justifier nos pronostics (voir les tableaux).

(2) C'est au cours de cet exercice que fut créée la société « Turkish Regie Export ».

Source: Velay 1903: 515.

The establishment of a separate firm confusingly called the Turkish Regie Export Company, incorporated in London in 1893, made the Régie Company no longer a commercial participant in export markets.[9] It was thereby relegated to the domestic market apart from its role in the collection of export duties. Another way of thinking about this is that it became a regulator for exports but continued to try and maximize its profits within the domestic market including by limiting the total number of tobacco exporters. The Turkish Regie Export Company did not become a serious contender within the context of Macedonia and Thrace in light of the already well-established networks of export merchants there. The Régie Company's most notable commercial success in relation to foreign markets was its investment in shares of the third-party Tombac Company which imported

9 Société de la Régie Co-Intéressée des Tabacs de l'Empire Ottoman, *Rapport du Conseil d'Administration a l'Assemblée Générale Ordinaire du 17/29 Août 1894,* Typographie et Lithographie J. Pallamary, Constantinople 1894, p. 5.

Persian *tömbeki*, the moist tobacco used in hookah smoking, into the Ottoman Empire.[10] The Régie pursued a number of other policies designed to increase its control over the Ottoman tobacco supply and supplement its control over the production of cigarettes within the empire.[11]

One such policy was the Régie's attempt to gain control over a critical mass of the tobacco supply by purchasing unsold tobacco to be re-marketed. This was beneficial while the company was still gaining a foothold in the tobacco trade but it became a liability in the early twentieth century (especially after the 1902-1903 harvest) when merchants and cultivators accused the company of not fulfilling its supposed obligation to purchase excess tobacco.[12] It also required that export merchants bring their tobacco to Régie warehouses for inspection prior to exportation. These policies led to predictable clashes with merchants and cultivators alike but, by 1891, the Régie Company was also enjoying its highest net profits to date, demonstrating that it had come to play a significant role in the local tobacco trade in spite of its unpopularity and a palpable lack of market confidence amongst tobacco merchants. According to the British Consul-General Blunt, there had been a "continued falling-off in cultivation, caused by the severe and oppressive regulations of the Régie monopoly."[13] To what extent the company's increased net profits or its "oppressive regulations" reflected its actual control over the tobacco trade, however, was quite a different matter.

The first years of the Régie's operations were by no means an overnight success story. In October 1885, for example, the company issued the first of its annual fiscal reports in which it claimed a 186,635.93 Ottoman Lira deficit. The administrative council claimed that this failure to profit was the result of exorbitant costs associated with establishing infrastructure; the continuation of sales and consumption of non-Régie tobaccos "thanks to the large number of extant factories;" and the Egyptian-Greek tobacco-imports agreement which caused "a considerable reduction of the consumption of Turkish tobacco in Egypt" in favor of their Greek counterparts. The council was, however, optimistic that "the current year appears to be under more favorable auspices." The remainder of the decade would prove more difficult than expected for the company, which faced a number of challenges especially in the export-oriented context of Macedonia and Thrace.[14]

Even by other metrics, however, the Régie Company had a difficult time annexing the lion's share of Macedonian and Thracian tobacco in the early 1880s, which accounted for roughly 1/3 of the total tobacco produced within imperial domains. By one estimate, over 40,000 tobacco cultivators were active in the province of Selânik alone in 1882 and the tobacco produced therein were valued at nearly double the price per kilo as tobacco cultivated in Austria.[15] Between 1885 and 1895, the Régie purchased massive quantities of this relatively expensive tobacco from Macedonian

10 Birdal 2010: 138.

11 Charles Morawitz also discusses the Turkish Régie Export Company in 1902 and explains that the company was to pay a fee to the Régie Company which would increase annually from 4,000 LT in its first year to 10,000 LT in its fifth year and in subsequent years. He explains that the company was granted the right to produce higher quality cigarettes for sale within the empire starting in 1894. However, he also states that it never achieved its expected profits. See Morawitz 1902: 294-296.

12 Nacar 2019: 80-92.

13 Blunt 1888: 3.

14 Société de la Régie Co-Intéressée des Tabacs de l'Empire Ottoman, *Rapport du Conseil d'Administration a l'Assemblée Générale Ordinaire du 25 Septembre/7 Octobre 1885*, Constantinople 1885, pp. 7-8 and 11.

15 Schwegel 1884: 66-67.

and Thracian cultivators. During these years, it spent between 240,000 and 290,000 Ottoman Lira annually on "processing and surveillance;" it paid a yearly lump sum of 750,000 OL to the Ottoman sultanate as per the agreement made between OPDA, the Régie, and the Sublime Porte; and the company's expenditure on leaf tobacco itself ranged between 380,000 and 600,000 OL per year on average.[16] These expenditures make the capital gain of 104,876.74 OL reported by the Régie for 1894 seem relatively low.[17] More importantly, the Régie faced a number of difficulties in integrating into the regional political economy and disrupting the export networks and supply chains already operating within the Balkans.

Credit was vital to commercial activity in the southern Balkans during the nineteenth century and, as such, provides a window into the agency of commercial actors.[18] The Macedonian and Thracian economy relied heavily on credit mechanisms such as *poliçe*s and *bono*s as well as financial mechanisms used for advanced lending to cultivators like the *selem* contract and *havale*s in part because of limited institutional banking and a dearth of liquidity. The most important banks that established a presence in the region were the Ottoman Bank, which founded a local Salonica branch in 1864 and the Banque de Salonique founded in 1888 (by the Allatini family I might add).[19] To a lesser extent, Ziraat Bankası and Banque d'Orient played a role as well, especially after the turn of the century.

In spite of a tendency amongst historians of international finance to emphasize the major role that European financial entities played in integrating the region into the global economy, the commercial court records that deal with the Régie clearly demonstrate that local merchants played a major role in arbitrating this process as well and limiting the growth potential and surveillance operations of the company. Furthermore, the local perspective on the Régie's establishment offered within the proceedings of the commercial court shows two important aspects of the uneven integration of the Régie into the regional political economy. Firstly, Ottoman merchants employed a number of legal institutions to their advantage in order to challenge the Régie Company and maintain their right to cultivate, purchase, and export tobacco within the hinterlands of Salonica and Kavala. Secondly, merchants and bureaucrats alike understood the usefulness of the various financial instruments contemporaneously used throughout the region. In some cases, they took advantage of the way that credit had been commercialized to turn a profit on advance loans from the Régie.

It is crucially important to recognize that Régie employees and export merchants alike remained integrated into broader credit markets in spite of the Régie company's efforts to dominate the financial mechanisms and institutions relevant to tobacco production. In 1885, for example, a *kolcu başı* of the Régie Administration named Osman Ağa was implicated in a debt claim raised

16 Pech 1911: 35.

17 "Société de la Régie Co-Intéressée des Tabacs de l'Empire Ottoman", *Rapport du Conseil d'Administration 1894*, p. 5.

18 See Kokdaş 2017: 53-81; Ianeva 2006: 77-91; Frangakis-Syrett 2006: 122-127; Eldem 1999: 27-47.

19 Pech 1911: 137-140. Although John Karatzoglou has provided invaluable analysis of the Salonica branch of the Imperial Ottoman Bank between 1864 and 1890, his analysis does not extend to the accounts of the Allatinis themselves or to the commercial activities of either Solomon Allatini, the prominent tobacco exporter, or Hugo his nephew who was a member of the famous social club *Le Circle de Salonique* along with Mr. Alfred Loir who was chief accountant of the Ottoman Bank beginning in 1872 and branch director beginning in 1879 and who was also, unusually, an honorary administrator of the Bank de Salonique after its establishment in 1888. See Karatzoglou 2003: 1-10 and 20-21.

by a lumber merchant named Cafer Effendi. The Régie employee did not attend the session and, in an in-absentia ruling, was made legally responsible for the 1,640 kuruş owed to Cafer Effendi plus legal fees and interest from the moment that the loan contract's 90-day expiration date had passed some months prior. The fact that representatives of the Régie could be implicated in the local credit market and the broader political economy of both Macedonia and Thrace created obstacles to the company's model for expansion there.[20]

One important reason for the inefficiencies of the company was the fact that local purchasing agents hired by the Régie did not always operate with only the company's interests in mind. Instead, purchasing agents and cultivators alike were integrated into the local credit market and commercial society as agents in their own right. The case of Ioannis Anastasiades is enlightening in this regard.

In May of 1886 the Régie director resident in Istanbul, Frank Auboyneau, raised a claim against Çaprazoğlu Giagkos (Ioannis) Anastasiades in the Commercial Court of Drama in which he accused the latter of concealing transactions from the administration which had been carried out with the company purse. The original contract drawn up between Anastasiades and the Régie in June 1884 (i.e. shortly after the company was established) guaranteed him 20 *para*s per *kiyye* of tobacco up to 300,000 total *kiyye*s purchased at 30 *para*s or more. Apparently, the Régie Company had given some 116,000 Ottoman Lira to Anastasiades for the exclusive purpose of purchasing tobaccos from the villages and towns near Nevrokop (contemporary Gotse Delchev in Bulgaria), Siroz (Serres in Greece), and Drama (also in contemporary Greece). Earlier that year, Auboyneau had filed a *protesto* against Anastasiades. He had supposedly done so "as a precaution" since he had not received regular updates from Anastasiades about the status of his endeavors in the aforementioned villages. In response to the *protesto* being filed, Anastasiades allegedly made numerous excuses and eventually responded with only some of the requested documentation and some 8,000 Ottoman Lira unaccounted for.[21]

In spite of six full pages of documentation on this single case raised against Anastasiades, his use of the moneys that went missing remained unknown to the court personnel. However, a court case originally raised in 1884 demonstrates that Anastasiades had relied on intermediaries for obtaining tobacco through letters of credit. When these interlocutors did not hold up their end of the bargain, the Régie's credit was on the line, a risk that he apparently didn't mind taking. These cases indicate that even Régie actors did not properly carry out the company's policies.[22]

Disputes over export rights and the role of the Régie in collecting export duties and permission slips demonstrate a similar set of problems facing the company in its first decade of operations. For example, a case involving Lukas Grigoriades in the town of Drama reveals that local actors questioned the nature of the Régie since it was simultaneously responsible for collecting revenues while also being legally incorporated as a joint-stock company. The 1886 case was raised against Grigoriades for allegedly smuggling tobacco out of Drama for export to Germany. Grigoriades was

20 IAM, Selânik Ticaret Mahkemesi/Commercial Court of Selânik (hereafter STM), *İ*lam Sicili 1885-1886, Δ20.2.8, Case No. 73, (25 August 1885), 45-46.

21 IAM, STM, *İ*lam Sicili 1886-1887, Δ20.2.9, Case No. 11, (30 March 1887), 172-177.

22 IAM, STM, *İ*lam Sicili 1885-1886, Δ20.2.8, Case No. 67, (15 August 1885), 65-67.

represented by Emmanuel Salem whereas Haim Feraggi Effendi represented the Régie Company. Emmanuel Salem would go on to serve on the board of directors for the Banque de Salonique, which as mentioned above, was the bank most closely associated with the Allatini Brothers who partly funded its establishment in 1888. Salem also served on the board of directors for the Ottoman Mining Corporation of Kassandra, established in 1893 and on the board of directors of the Commercial Company of Salonica Ltd., both of which were founded by members of the Allatini family.[23]

In the case itself, the authority of the Régie to collect the customs duty from Grigoriades and other export merchants was called into question on account of it being a joint-stock company and not a government agency. Although the company accused Grigoriades of smuggling on account of his failure to submit proper documentation to the Régie administration, Grigoriades' lawyer Emmanuel Salem argued that this was inaccurate. Article 28 of the 1874 tobacco legislation had specified that the client shipping tobacco abroad would have six months between the time of purchase and the export date and that he would not need to pay a transportation fee (the *mururiyye*).[24] More importantly, even in cases when that six months had passed, the collecting agency was thought to be a customs agent and not the representative of a private company. This case was a breakthrough in some ways as it set legal precedent within the local context for the Régie Company to be considered as not only a commercial entity but also as an entity with political power. Indeed, its activities were conducted "with the participation of the Sublime Porte."[25]

Nevertheless, the fact that Macedonia and Thrace continued to provide foreign consumption markets, particularly those of Central Europe, with the lion's share of the local tobacco supply, ensured that some prominent commercial actors in the southern Balkans continued to enjoy relative autonomy from the dictates of the Régie Company. This was encouraged by the incorporation of the Herzog and Allatini companies in the 1890s and their continued expansion of clientele beyond the Austro-Hungarian monopoly. As shown above, even commercial agents who cooperated with the Régie still relied on their own networks of credit and supply chains making it difficult for the Régie to maintain control over local cultivation and production. In addition, merchants who continued to export tobacco from Salonica, Kavala, and the surrounding region actively opposed Régie policy by continuing to export tobacco while making use of political and economic networks that challenged the Régie's definitions of smuggling.

2. RESPONSES TO THE RÉGIE - THE POLITICAL ECONOMY OF PETITIONING AND SMUGGLING IN KAVALA

Throughout the region, the establishment of the Régie Company as both a creditor and a revenue collection agency were fraught from the start. In Kavala, this was certainly the case. Many of the merchants who operated out of Kavala during the 1880s entered into direct conflict with the

23 Pech 1911: 162 and 252.

24 Duhan Nizamnamesi. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.) 11, Group Code: 27, 1-13, 29 Zilhicce 1291.

25 "Devlet-i aliyye'nin dahi iştirakı," see IAM, STM, İlam Sicili 1886-1887, Δ20.2.9, Case No. 201, (30 January 1887), 125.

Régie over export rights and with the Ottoman central government over its financial policy and sovereign debt repayment plan. A number of Greek-speaking merchants played a key role in opposing the Régie during the early years of its operations in Macedonia and Thrace. They were the first generation in a decades-long conflict between local merchants and international finance which would continue until the Balkan Wars of 1912-1913. They were, however, also part of a broader intra-societal struggle wherein competition with regional commercial elites was a force of equal significance to their conflict with the Régie.

Petros Vulgarides (1842-1911) functioned as the Kavala representative for the French consul from at least 1876. Likewise, he represented the Russian consulate between 1868 and 1897. He was active not only in the tobacco trade but, according to a commercial court record from Salonica, he also traded barley and possibly other agricultural goods from the late 1870s. He had been preceded in his political post by his father-in-law Petros Vardas, who was also active in the Kavala tobacco trade and had moved from Salonica to Kavala in the early 1850s to export tobacco alongside the Allatini Brothers and Jack Abbot. His son, Konstantinos, who managed the Kavala branch of the Amsterdam-based company Tabacus (founded by M.Im Herzog in 1890), would replace his father in service to the French consulate after the latter's death in 1907. It is worth noting that the Herzog family, well-known magnates of the tobacco industry, established Tabacus in 1890 providing the young Konstantinos with a significant career opportunity. Vulgarides was, therefore, not only a French and Russian consular employee but also a long-standing and prominent members of the business community in Kavala.[26]

Another prominent member of the tobacco-exporting business community in Kavala was Kallistos Theofilides who was also known as the "baron" Theofilides. Theofilides was a tobacco merchant who exported tobacco to the Russian Empire throughout the 1880s and enjoyed Russian subjecthood. His extraterritorial privileges and prominence in the business community of Kavala provided him with access to market networks in the Russian domains and political protection in disputes with the Ottoman government and with the Régie Company. Both of these merchants had frequent conflicts with the Régie Company and led a sustained effort to challenge many of its most restrictive policies in the first decade of its operations.

On 5 September 1887, the Régie Company petitioned the Ottoman government to intervene in a dispute that had emerged between him (and by extension the Russian consulate) and the Régie. Both the dispute itself and the political response from the Russian and Ottoman governments shed light on the utility of extraterritoriality and the political nature of commercial activity in Kavala during the early years of European financial interference. By extension, the episode reveals more about the nature of the conflict between the Kavala business community and the prescripts of the central government's fiscal policies.

According to reports presented to the Ottoman government by the Régie, Theofilides had twice failed to submit a permission slip for tobacco exported to Saint Petersburg in 1884. On account of this failure, the Régie "seized the tobacco located at his Kavala shop in a legal manner and

26 Ritzaleos 2008: 18-25; Varda 2011: 63 and 77; on his involvement in the Barley trade, see IAM, STM, Δ20.2.5., Case No. 97, 25 6 February 1879 (Kanun-ı Sani 1294), 7; Vyzikas 2010: 37 and 67-69.

sealed the doors there." However, the Russian consular employees (presumably with Petros Vulgarides among them) apparently re-opened the doors allowing Theofilides to access his shop again. In response to this, the Régie Company reported the consulate's behavior to the Ministry of Foreign Affairs which requested that the doors be locked up again to prevent Theofilides from processing or exporting his merchandise.[27]

However, when the Régie raised an official legal case against Theofilides, the commercial court in Kavala pointedly rejected it because it was "contrary to the law," which presumably meant that it was not filed in accordance with one of the stipulations for submitting a case laid out in the *Principles of Commercial Proceedings (Usûl-i muhakame-yi ticaret*). The Régie memorandum sent to the Ministry of Foreign Affairs claimed that this was because two of the court's temporary members were local representatives of the Russian consulate. Whether this was the precise reason for the claimant being denied the legal procedure or whether this rejection was rooted in Theofilides' connections to other merchants actively opposed to the Régie remains unclear. In any case, the fact that the staff of the commercial court in Kavala and the Ministry of Foreign Affairs in Istanbul responded in completely different ways indicates a significant discrepancy between central fiscal policy and regional practice.[28]

Another document from 15 October 1887 provides even more details on the events in 1884 and the behavior of local officials and merchants towards the Régie. According to this letter from the Ministry of Foreign Affairs to the provincial government of Salonica, Theofilides was to ship a load of tobacco to Odessa. Whether or not this was the same tobacco that was ultimately destined for Saint Petersburg is unclear. He would first load the product onto a ship in the bay of Kavala with the help of some armed men (*müsellah adamlar istihdâmıyla*) and under the supervision of a Russian consular guard (*Rusya kavası*). Régie officials, upon hearing this news from an unspecified informant, sent some police officers (*zabıtadan adamlar*) to the port to confront Theofilides and the porters working on his behalf. However, by the time they arrived, the baron's men were finished loading the tobacco onto the ship. Since the document specifies that the loaded boat was a steamboat (*vapur*), this work would not be easily undone in spite of the Régie's wishes since smaller row boats or barges (*kayık*s or *limbe*s, respectively) would have already been retired after completing their trips between the shore and the steamboat itself, which sat in deeper waters some distance from the harbor. In fear of an outbreak of violence between the two parties, another police officer and three gendarmes came to the scene at which time the situation seems to have de-escalated.[29]

In another set of letters addressed to the Ministry of Foreign Affairs, the Régie accused Vulgarides of exporting 150,000 *okka*s of tobacco without having provided a permission slip (*şehadetname*) to the Régie Company in the late summer of 1888. The Régie claimed to have a right to this permission slip based on the 1875 *Tobacco Codebook* which was printed nearly a decade before the inauguration of the company but which was designed to regulate the rules on tobacco transportation, exportation, and customs collection. The Régie claimed that these exports were conducted

27 "*Teofilidi'nin Kavala'da kain mağazası durunundaki tütünler usul ve nizami dairesinde tabt-ı hacze aldırılarak mezkur-u mağazanın kapıları temhir olunduğu halde*" (BOA, Hariciye Nezareti Hukuk Kısmı Evrakı (HR.H.) 75/27.1-2, 5 September 1887).

28 "*Mugâyer-i nizâm olduğundan* and *mugâyeret-i nizâmiyyeye mebnî*" (BOA, HR.H. 84/75.1, 22 Eylül 1303 (4 October 1887).

29 "*Nizâ' ve ihtilâf olmadığı*"(BOA, DH.MKT. 1454, Group Code: 77, 3 Teşrinievvel 1303 (15 October 1887).

by "engaging in trickery" and dishonest behavior. Although the French Consulate in Salonica supposedly carried out a report on his behavior, it seems that he continued to sell tobacco for years to come as would members of his family such as his son Konstantinos and, later on, his nephew-in-law Evgenios Iordanos.[30]

When Vulgarides and Theofilides faced accusations in 1886 and 1887 of smuggling and trickery from the Régie, their response was not to deny these accusations. Instead, as we have seen, they employed their representative consulates and appealed to the good graces of their peers in Ottoman bureaucratic entities (such as the Kavala commercial court) to take an openly confrontational approach. They also cooperated with a number of other entrepreneurs in Kavala to petition the Ottoman government to intervene on their behalf and to restrict the interventions of the Régie Company.

In a petition from September 1886, Vulgarides and his companion tobacco merchants in Kavala, most of whom were affiliated with European consulates, complained about Régie policy and the sultanate's failure to help them secure the right to export tobacco. Indeed, their pointed critique requested economic salvation from the Sultan who alone could save "the many lives which moan under the yoke of such a Society [i.e. The Régie Company] which is clearly hostile to trade, to agriculture, and to the empire's entire population." Such rhetoric doubled as a critique of the Sultanate's financial policies which prioritized obligations to foreign creditors over the successes of local merchants.[31]

This point is demonstrated more clearly in a separate letter written six months later to the Grand Vizierate wherein Kavala's businessmen explicitly denounce the Sultan for his seeming passivity. After complaining that "We were, in fact, mistaken to address your excellency instead of avenging ourselves for inspector Schwartz's [a Régie inspector's] insult against our honor and dignity," the merchants continue: "Your excellency can not see the uprising on the horizon from a population defeated by the Régie" the misdeeds of which comprised a breach in the contract between the sultanate, OPDA, and the Régie Company. Whereas, the Grand Vizierate's response is not readily available, documentation from the subsequent two-year period suggests that the struggle between the signatories and the Régie administration (in particular the aforementioned inspector Schwartz) continued and that the Ottoman sultanate prioritized appeasing its creditors in spite of directly addressing the ongoing complaints from the region.[32]

In both letters, the majority of the signatories belonged to the Greek Orthodox community but some Jewish merchants also signed on including members of the Benveniste and Fernandez families. Greek Orthodox signatories also included Nestor Gianaclis who operated a significant operation trading tobacco between Kavala and Egypt and Petros Vulgarides' father-in-law Petros Vardas. As mentioned above, Vulgarides and others continued to challenge the Régie over their right to export tobacco to Europe throughout the 1880s.

By February 1888, Theofilides had received temporary permission from the Kavala Com-

30 "*İka'eylediği hile*" (BOA, HR.H. 21/83.1, 21 Eylül 1304 (13 September 1888).

31 BOA, Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO.) 2/ 530, 30 September 1886.

32 *Ibid.*

mercial Court to export tobacco again in spite of ongoing appeals from the Régie Company. Although Régie officials feared that this "would destroy the Régie's rights," Theofilides, Vulgarides, and others continued to face accusations of trickery and subterfuge. Until at least 1892 provincial officials in Salonica reported the complaints of Theofilides to the Ministry of Foreign Affairs. In these complaints the "continuation of Régie transactions which are contrary to the law" were the main subject matter. This indicates that Theofilides and many of his fellow tobacco merchants continued to openly challenge the jurisdictional rights of the Régie to restrict exportation well into the 1890s in explicit ways rather than merely by means of subterfuge.[33]

Direct challenges to Régie policy by merchants like these were an important reason that its policies were less successful than hoped for. Another factor which seems to have been even more important was the domination of certain export markets and trans-regional supply chains by elite Salonican merchants. The networks these commercial elites relied on were bolstered by diverse investment portfolios, political privileges, and access to interconnected markets (i.e. they operated within financial and entrepreneurial markets that were mutually supportive).

3. SHIPPED FROM KAVALA, INCORPORATED IN LONDON, AND SMOKED IN VIENNA - THE INTERCONNECTED MARKETS AND TRANS-REGIONAL NETWORKS OF AUSTRIAN SUPPLIERS

With the benefit of hindsight, Raphael Attias wrote in 1925 that the 1883 *Cahier des Charges*, or the privileges and responsibilities bestowed on the Régie Company upon its establishment, faced "numerous and important exemptions." To his mind, the most important of these was a dispensation given to the Commercial Company of Salonica Ltd. by the Ottoman sultanate in 1895 that allowed the Commercial Co. to store and process its tobacco in its own warehouses prior to export. This was in contrast to the Régie policy that mandated other export merchants to deliver their merchandise to Régie-owned storehouses for inspection according to the *Cahier de Charges*. The fact that the Commercial Co. did not do this, at least according to Attias, gave other export merchants the confidence they might otherwise have lacked to refuse to cooperate with the Régie Company's dictates as the administrator of all tobacco revenues in the empire. The Commercial Co. he specifies was not an insignificant economic actor. In fact, on average it had been purchasing around 3 million kilograms of leaf tobacco in Macedonia and Thrace per year according to his estimates.[34]

The Commercial Co. was indeed one of the most important export companies within the Macedonian and Thracian tobacco industry following its incorporation in London in 1895 by Lazaro Allatini. The company dominated much of the industry until well after the fall of the Ottoman Empire, especially in Salonica, Kavala, and Iskeçe. Key to its successes were the market networks it enjoyed access to in the Austro-Hungarian domains and the political privileges bestowed on it

33 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.) 1484/ 118, 11 February 1888, "Müvakkat icrâ ile tütünlerin sevk ve ihrâcına mahkemeden karâr verildiği…" and "Reji'nin hukûkunu pâyimal edeceği". see also BOA, Babıali Evrak Odası Evrakı (BEO.) 8579/115, 19 Teşrin-i sani 1308 (1 January 1892) "Reji'nin mugâyer-i nizâm mu'âmelâtının devamı".

34 Attias 1925: 43.

by both the Ottoman and the Austrian governments. The Allatini family which was the financial backbone of the company had a much longer affair with tobacco and had already cultivated such market networks and political privileges for decades prior to the establishment of either the Régie Company or the Commercial Co.

As early as 1856, if not earlier, the Allatini Brothers along with members of the Modiano family were exporting tobacco through the district of Sofia and into Austro-Hungarian domains.[35] Likewise, Solomon Allatini sold high-quality tobacco from Kavala and its hinterlands to clients in Istanbul throughout the 1860s.[36] A decade before the Ottoman sultanate ever declared bankruptcy, Solomon Allatini shipped large quantities of tobacco on Austrian steamships thereby preempting the incredible growth of both Austrian shipping and tobacco production in the region.[37] In both cases, Austrian markets were even more crucial to the success of local tobacco merchants than even Ottoman markets were. Viennese clients had been supplied since at least the eighteenth century with high-quality tobacco from the Hungarian territories of the Austro-Hungarian Empire by Greek-speaking Ottoman merchants.[38] By 1859, however, the amount of tobacco shipped from the ports of Salonica and Kavala to the Austrian domains (mainly to Trieste) had increased significantly as would tobacco transported to Austria via land routes in the Balkans.[39]

Figure 1. Ordinary Share Warrant for the Commercial Company of Salonica Limited, incorporated in 1895.



Source: The collection of the author.

35 BOA, HR.MKT. 60, Group Code: 193, 22 Şevval 1273.
36 BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.) 113/ 29, 12 June 1866 and Y.EE. 14/ 28, 17 July 1866.
37 BOA, Y.EE. 117/ 29, 3 July 1866
38 Papakonstantinou 2008: 141-143.
39 Arslan 2010: 265-268.

The Allatinis became well integrated into this commodity chain and made use of an industrial labor force in Austria that was quite advanced relative to that of Kavala and Salonica at mid-century. Of course, this would change in the 1870s and 1880s as Salonica, Kavala, and Xanthi all became hubs of factory labor as well. For the time being, however, the Allatinis made the most of their Austrian connections to build up a steady supply line of raw tobacco for the Viennese (and by extension western European) market, "some of which" according to an Austro-Hungarian report on Salonican trade from 1876, "is for the Austrian and Hungarian tobacco monopoly."[40]

The Allatini family was also active in the credit market throughout the 1860s and 1870s in the regions most noted for tobacco production. For this reason, even though usually the claims they raised over unpaid debts from cultivators in Yenice and other tobacco-producing towns do not mention tobacco explicitly, it is likely that tobacco was grown on the *çiftlik*s in question.[41]

In addition to extensive market networks and credit transactions, Solomon Allatini and eventually his nephews would enjoy political privileges that made it easier for them to dominate much of the tobacco industry both prior to the arrival of the Régie Company and after its establishment in 1883. In 1866, Jack Abbot complained that the Allatini family was unduly favored by the Ottoman government which allowed them the unique privilege of exporting their tobacco duty free and without molestation on the part of local *mültezim*s.[42] An 1863 international agreement between the Ottoman and Austrian governments had favored suppliers of the Austrian tobacco monopoly by offering them the right to export with little or no export duties. Solomon Allatini was one such supplier. Exporters of tobacco to Austrian domains, however, were still required to submit proper documentation and to pay export duties if they were not acting in conjunction with the Austrian monopoly. This is demonstrated quite dramatically by a dispute over unregistered tobacco between the Ottoman Ministry of Foreign Affairs and the Austrian Consulate in Kavala following the death of a certain tobacco exporter named Stavraki Effendi in that city.[43]

It was Jack Abbot's contention, however, that the 1862 Ottoman tobacco legislation should have allowed duty-free export rights to be enjoyed by other tobacco exporters as well not only to Austrian monopoly suppliers. His justification was that international treaties, especially that of Balta Liman (1839) had guaranteed English subjects every right bestowed on the most privileged of European subjects within the Ottoman domains. Although Abbot's interpretation of the relevant legislation and international treaties lacked important nuance, new legislation on tobacco from 1874 privileged Austrian exporters even more than the codes and treaties of times prior in that it continued to favor them while increasing its surveillance efforts on other exporters.[44]

The 1874 legislation sought to encourage registered tobacco cultivation and to inform cultivators and merchants of the commercial activities which were sanctioned by law. It made clear that the trade as a whole would enter a new phase of stricter and more systematic oversight. The

40 "Rauchtabaks, welche theils f*ü*r die *ö*sterreichische und ungarische tabakregie" See Mittheilungen der k. und k. *ö*sterreichisch-ungarischen Consulats-Beh*ö*rden, (1876), p. 334.

41 IAM, STM, *İ*lam Sicili 1874-1875, Δ20.2.4, Case No. 23, (29 April 1874), 18.

42 BOA, Y.EE. 112/ 29, 23 Zilkade 1282.

43 BOA, HR.H. 379/19, 7.9.1870 (Gregorian).

44 BOA, Y.EE. 112, Group Code: 29, 23 Zilkade 1282.

Grand Vizierate also went to great efforts to distribute this codebook widely, publishing 300 copies in Greek, 300 in Turkish, and 170 in Armenian before presumably sending them to provincial administrators who would publicize the expectations outlined therein to local and regional merchants. Central to the 1874 codebook was surveillance; cultivators and merchants were to provide estimates of how much land, how many tobacco plants (or rather rows of staked plants), and the number of dry-leaf bunches that they produced in a given planting season.[45]

In addition to the long-term investments that the Allatini Brothers had made in the tobacco trade between Austro-Hungarian domains and the Balkans from at least the 1850s, they were also well connected to the financial markets of Europe; they played a critical role within the local credit market; and they managed diversified portfolios within industry, mining, agriculture, and public works projects during the nineteenth century; not to mentioned their efforts to expand the Ottoman rail system into Bosnia and support Ottoman mobilization efforts by provisioning flour and wheat products from Salonica. Although the Allatini family was at the forefront of the most important industries in Ottoman Europe and it enjoyed a unique export advantage in the tobacco trade, this was not only because of Régie policies towards the family or towards the Commercial Co. but rather reflected their longstanding financial and commercial networks in Central Europe and in the Ottoman domains. Nevertheless, the Régie's willingness to allow them special treatment was a source of tension and confusion within the broader export community.[46]

A 1909 report written by Louis Rambert, the director of the Régie Company after 1901, confirms that widespread confusion and frustration over the Régie's export policies remained common amongst Macedonia and Thracian tobacco merchants and cultivators alike throughout the late nineteenth and early twentieth centuries. The report was in response to a public defamation campaign by the Drama Member of Parliament and former tobacco merchant Rıza Bey, who Rambert had referred to in his journal entry on 18 May 1901 as "an educated fat boy" who was "full of the best intentions."[47] In 1909, Rıza Bey, perhaps emboldened by a number of public discussions over the future of the Régie Company in the wake of the constitutional revolution, called on the Régie to fulfill its duties to the public good instead of prioritizing its own profitability. Clearly this was a misunderstanding of the aspirations of the Régie Company since its goal had always been to increase its profits. In any case, apart from Rıza Bey's claims that the Régie was required to advance interest-free loans and purchase unsold tobaccos, he also questioned its policy on export merchants and its seeming preference for the Commercial Company of Salonica Ltd. and the Herzog Company in Kavala, the two largest export companies and the preeminent suppliers of Austrian markets. According to Ebru Boyar, this was at least partly a reflection of the fact that Rıza Bey himself had a falling out with the Herzog Company with which he had been a partner until a 1902 dispute over prices.[48]

45 BOA, Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.) 37/ 476, 3 Cemâziyelevvel 1291.

46 On provisioning for the Ottoman garrisons, see Yosmaoğlu 2014: 42-43.

47 Rambert 1926: 121.

48 Rambert 1909: 29-44; Boyar 2006: 199. Rising prices led to an expansion of tobacco cultivation in 1902 and 1903 but, because of an alleged drop in the quality of the 1903 harvest and the elevated prices, merchants offered lower prices for that year's harvest. On this and the resulting labor strikes, see Nacar 2019: 80-92.

Table 2. *A chart of the duties charged according to the quality and type of tobacco sold from the 1874 Tobacco Codebook*

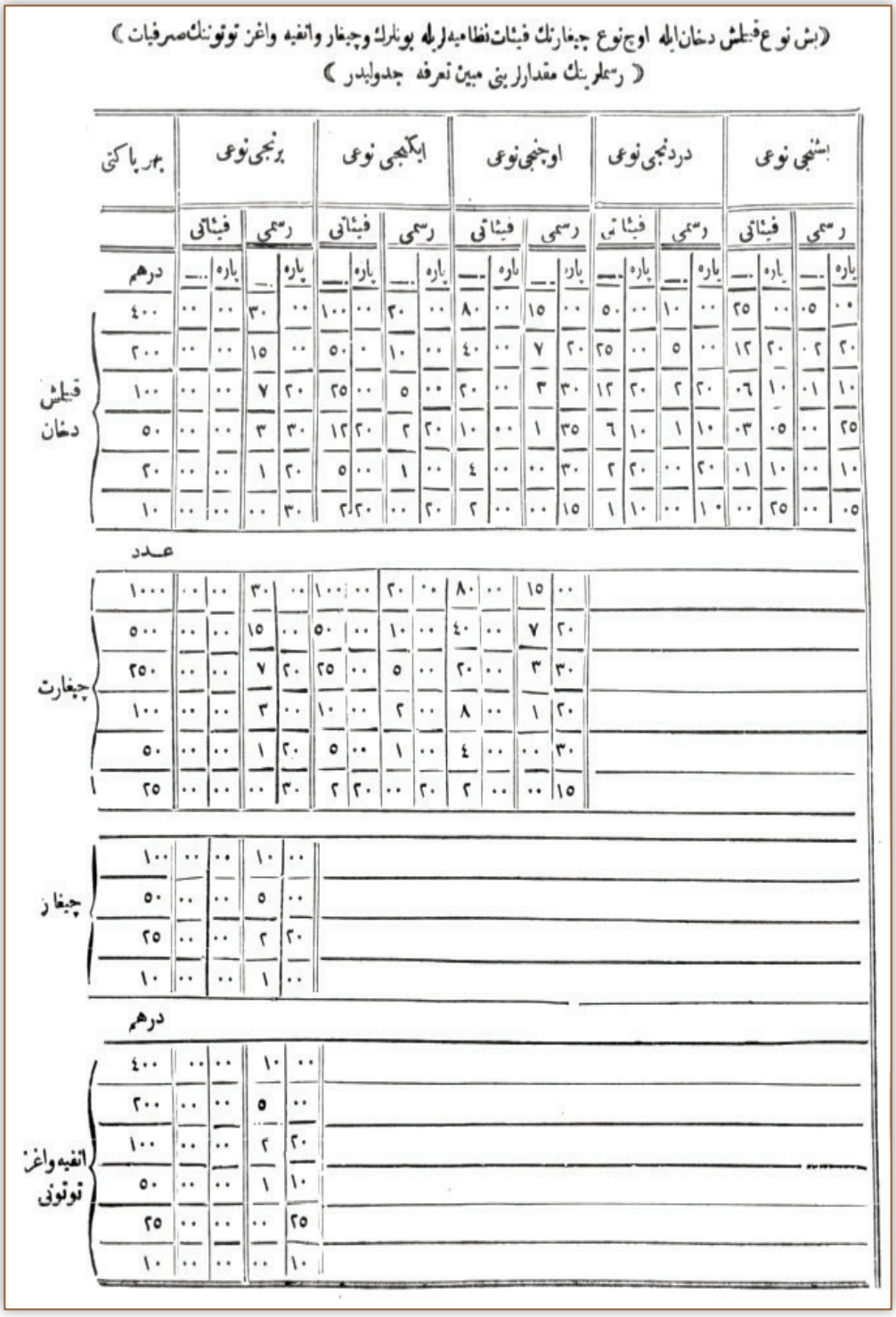

«بش نوع قیلش دخان ایله اوچ نوع چیغارتك فیئات نظامیه ایله بونلرك وچیغار واتفیه واغز توتونك صرفیات»
«رسملرینك مقدارلرینی مبین تعرفه جدولیدر»

بهر پاکتی	برنجی نوعی		ایکنجی نوعی		اوچنجی نوعی		دردنجی نوعی		بشنجی نوعی	
	فیئاتی		فیئاتی		فیئاتی		فیئاتی		فیئاتی	
	رسمی		رسمی		رسمی		رسمی		رسمی	
درهم	پاره ـــ	پاره ـــ	پاره ـــ	پاره ـــ	پاره ـــ	پاره ـــ	پاره ـــ	پاره ـــ	پاره ـــ	پاره ـــ
٤٠٠	٣٠ ٠٠	٠٠ ٠٠	١٠٠ ٠٠	٣٠ ٠٠	٨٠ ٠٠	١٥ ٠٠	٥٠ ٠٠	١٠ ٠٠	٢٥ ٠٠	٠٥ ٠٠
٢٠٠	١٥ ٠٠	٠٠ ٠٠	٥٠ ٠٠	١٠ ٠٠	٤٠ ٠٠	٧ ٢٠	٢٥ ٠٠	٥ ٠٠	١٢ ٢٠	٠٢ ٢٠
١٠٠	٧ ٢٠	٠٠ ٠٠	٢٥ ٠٠	٥ ٠٠	٢٠ ٠٠	٣ ٣٠	١٢ ٢٠	٢ ٢٠	٠٦ ١٠	٠١ ١٠
٥٠	٣ ٣٠	٠٠ ٠٠	١٢ ٢٠	٢ ٢٠	١٠ ٠٠	١ ٣٥	٦ ١٠	١ ١٠	٠٣ ٠٥	٠٠ ٢٥
٢٠	١ ٢٠	٠٠ ٠٠	٥ ٠٠	١ ٠٠	٤ ٠٠	٠٠ ٣٠	٢ ٢٠	٠٠ ٢٠	٠١ ١٠	٠٠ ١٠
١٠	٠٠ ٣٠	٠٠ ٠٠	٢٠ ٢٠	٠٠ ٢٠	٢ ٠٠	٠٠ ١٥	١ ١٠	٠٠ ١٠	٠٠ ٢٥	٠٠ ٠٥
عدد										
١٠٠٠	٣٠ ٠٠	٠٠ ٠٠	١٠٠ ٠٠	٣٠ ٠٠	٨٠ ٠٠	١٥ ٠٠				
٥٠٠	١٥ ٠٠	٠٠ ٠٠	٥٠ ٠٠	١٠ ٠٠	٤٠ ٠٠	٧ ٢٠				
٢٥٠	٧ ٢٠	٠٠ ٠٠	٢٥ ٠٠	٥ ٠٠	٢٠ ٠٠	٣ ٣٠				
١٠٠	٣ ٠٠	٠٠ ٠٠	١٠ ٠٠	٢ ٠٠	٨ ٠٠	١ ٢٠				
٥٠	١ ٢٠	٠٠ ٠٠	٥ ٠٠	١ ٠٠	٤ ٠٠	٠٠ ٣٠				
٢٥	٠٠ ٣٠	٠٠ ٠٠	٢ ٢٠	٠٠ ٢٠	٢ ٠٠	٠٠ ١٥				
چیغار										
١٠٠	١٠ ٠٠	٠٠ ٠٠								
٥٠	٥ ٠٠	٠٠ ٠٠								
٢٥	٢ ٢٠	٠٠ ٠٠								
١٠	١ ٠٠	٠٠ ٠٠								
درهم										
٤٠٠	١٠ ٠٠	٠٠ ٠٠								
٢٠٠	٥ ٠٠	٠٠ ٠٠								
١٠٠	٢ ٢٠	٠٠ ٠٠								
٥٠	١ ١٠	٠٠ ٠٠								
٢٥	٠٠ ٢٥	٠٠ ٠٠								
١٠	٠٠ ١٠	٠٠ ٠٠								

قیلش دخان

چیغارت

چیغار

اتفیه واغز توتونی

Source: BOA, Y.EE. 11/ 27, 23.

Rambert, for his part, explains that the claims raised by Rıza Bey were not reflective of the actual policies of the Régie on exports and that the issue of exportation was not regulated by Régie policy alone but also by Ottoman financial legislation. At the heart of the issue was the evaluation and inspection of tobacco destined for export. The Régie had granted the Commercial Co. And the Herzog firm the unique privilege to transport their tobacco directly to their own warehouses whereas other merchants we required to take their tobacco to Régie storehouses for inspection and for evaluating the export fees to be collected on it. According to Rambert, after the initial negotiations between the Ottoman Public Debt Administration and the Sublime Porte in 1882 about the specifications of Régie Company operations in the empire, the Ambassador of Austria-Hungary formally decried certain aspects of the agreement based on the Austro-Ottoman Treaty of Commerce. In June 1883, the Austrian embassy and the Régie Company agreed that the Austro-Hungarian monopoly would continue to receive and process its tobacco in its own warehouses as it had done from 1863 if not earlier. However, Régie agents like Ottoman representatives before 1883 would continue to receive, weigh, and evaluate tobaccos brought to these non-Régie warehouses in order to collect any and all relevant fees. According to Rambert, this is how the Régie had always dealt with brokers who supplied the Austro-Hungarian monopoly.[49]

Table 3. *A chart showing the fiscal performance of the Commercial Co. of Salonica Ltd. between 1896 and 1910*

EXERCICE	VENTES DE TABACS	PRODUIT
	Kilogr.	Ltq
1896—1897	3.099.921	397.580
1897—1898	3.210 904	315.334
1898—1899	3 342.682	356.521
1899—1900	3 792.922	426.781
1900—1901	4 180.800	430.372
1901—1902	5 059.796	520 042
1902—1903	6.181.813	679.908
1903—1904	4.176.443	515.694
1904—1905	7.150 562	552.816
1905—1906	5 231.744	434.090
1906—1907	4 234.479	421.097
1907—1908	3.712.681	367.505
1908—1909	3.121 002	407.175
1909—1910	3 962.605	521.581

Source: Pech 1911: 251.

49 *Ibid.*, pp. 36-38.

What changed, however, in relation to the Austro-Hungarian monopoly was that those who had supplied much of its Macedonian and Thracian tobacco had become incorporated in the interim rather than acting as mere commissioned brokers. Pierre Herzog, for his part, founded Herzog & Co. in 1890. The privileges bestowed on Solomon Allatini in the 1860s and 1870s seem to have been handed down to his nephew Lazaro Allatini and subsequently to the firm he incorporated in 1895: the Commercial Company of Salonica Ltd. The Commercial Co. itself allegedly took over the exclusive rights to sell "smoking tobacco, cigarettes, cigars, and snuff tobacco," in Kavala previously enjoyed by Banque de Salonique, which had itself been founded in 1888 with financial support from the Allatini Brothers along with institutional funding from a handful of Austrian and French banks.[50] The picture that emerges from this documentation is therefore less a story of Régie corruption per se (although of course there was a fair amount of that too) and more the image of commercial elites in Salonica (with the Allatini family at the forefront) maintaining significant trans-regional market networks, obtaining political and economic privileges from the Austrian and Ottoman governments, and investing in interrelated financial and commercial markets to create a massive and diverse portfolio. Here, I have only analyzed a few aspects of that portfolio.

Thus, to quote Rambert himself: "While remaining the primary suppliers of the Austro-Hungarian monopoly, they [Herzog and Commercial] also engaged in the trade of leaf tobacco with other clients; their business expanded."[51] Their business had in fact expanded so extensively that, by the 1890s, the situation had decisively shifted in their favor as opposed to Régie Company suppliers of the Ottoman domains. The British Consul Blunt in Salonica wrote in 1897 that the Austrian-Lloyd Company visited Kavala two times per week and shipped almost 260,000 British pounds worth of merchandise to Austria-Hungary, most of which was tobacco. Whereas, in 1894, 37% of the registered merchandise shipped from Kavala went to Austria-Hungary while nearly 28% went to Ottoman domains, in 1895 Austria-Hungary's role become even more outsized in Kavala's exports accounting for over 44% of total exported goods while the share of every other importer of goods including the Ottoman domains declined. In other words, the Austrian supply chain became the primary avenue by which tobacco left Macedonia. It did so by means of the trans-regional Austro-Ottoman commercial networks, primary amongst them being the Allatini Brothers.[52]

It seems increasingly important that historians account for the centrality of trans-regional networks and interconnected markets in economic development. This is especially so in cases where the administration of specific industries, such as tobacco in the late Ottoman Empire, is political and socially volatile. The argument made in this paper has been a preliminary attempt to frame economic development itself as an intra-societal struggle. This struggle took place between social actors representing the interests of the Régie, OPDA, and international finance in the provinces of the empire; local merchant communities such as that of Bulgarides in Kavala; and commercial elites with diverse commercial portfolios and unique political privileges like the Allatinis. Ultimately, central European supply chains and the political and economic privileges that protected their suppliers played a crucial role in the continued success of Salonican commercial elites within the Ottoman tobacco trade.

50 *Ibid.*, p. 137, 250.
51 Rambert 1909: 36.
52 Blunt 1897: 9-12.

BIBLIOGRAPHY

Reference Works

Akpınar, M.2002 "Reji uygulamalarına bir tepki: Tütün Kaçakçılığı" *Türkler*, (ed.) Hasan C. Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca. Yeni Türkiye, Ankara.

Arslan, İ. 2010. *Selanik'in Gölgesinde Bir Sancak: Drama (1864-1913)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.

Attias, R. 1925. *Le Monopole du Tabac en Bosnie et Herzégovine: Etude sur les Différents Modes d'Imposition du Tabac et plus Particulièrement dans ces Deux Provinces*, Imprimerie Jent, Geneva.

Batman, M. 2016. *Tobacco Smuggling in the Black Sea Region of the Ottoman Empire, 1883-1914*, Libra, İstanbul.

Birdal, M. 2010. *The Political Economy of Ottoman Public Debt: Insolvency and European Financial Control in the Late Nineteenth Century*, Taurus Academic Studies, London and New York.

Blunt, J.E. 1888. *Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Turkey. Report for the Year 1887 on the Trade of Salonica* (Annual Series No. 394), London.

Blunt, J.E. 1897. *Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Turkey. Report for the Year 1895 on the Trade of the Salonica Consular District* (Annual Series No. 1837), London.

Boyar, E. 2006. "Public Good and Private Exploitation: Criticism of the Tobacco Régie in 1909" *Oriente Moderno* (The Ottomans and Trade) Nuova Serie 25(86)/1: 193–200.

Carmona-Zabala, J. 2018. *State Expansion and Economic Integration: A Transnational History of Oriental Tobacco in Greece and Germany (1880-1941)*, University of San Diego (Unpublished Dissertation).

Dığıroğlu, F. 2007. *Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekü'l-Menfaa Reji Şirketi: Trabzon Reji İdaresi, 1883-1914*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul.

Dığıroğlu, F. 2014. "Selanik Ekonomisinde Unutulmuş Bir Alan: Tütün Üretimi, Ticareti ve Reji (1883-1912)" *Osmanlı Araştırmaları* 43: 227–272.

Eldem, E. 1999. "French Trade and Commercial Policy in the Levant in the Eighteenth Century" *Oriente Moderno* (The Ottoman Empire in the Eighteenth Century) Nuova Serie, 18 (79)/1: 27-47.

Frangakis-Syrett, E. 2006. "Market Networks and Ottoman-European Commerce, C. 1700-1825" *Oriente Moderno* (The Ottomans and Trade) Nuova Serie 25 (86)/1: 109-128.

Hadar, G. 2007. "Jewish Tobacco Workers in Salonika: Gender and Family in the Context of

Social and Ethnic Strife" *Women in the Ottoman Balkans: Gender, Culture and History* (ed.) Amila Buturovic, İrvin C. Schick, I. B. Tauris, London: 127–152.

Ianeva, S. 2006. "The Commercial Practices and Protoindustrial Activities of Haci Hristo Rachkov, a Bulgarian Trader at the end of the Eighteenth to the Beginning of the Nineteenth Century" *Oriente Moderno* (The Ottomans and Trade) Nuova Serie 25 (86)/1: 77-91.

Ioannides, Ioannis B. 1998. Το καπνικό στην Καβάλα: μαρτυρίες και στοιχεία από το καπνεμπόριο και την καπνεργασία, Municipality of Kavala, Kavala.

Karatzoglou, J. 2003. *The Imperial Ottoman Bank in Salonica, the First 25 Years: 1864-1890*, Ottoman Bank Archives and Research Centre, Istanbul.

Kokdaş, İ. 2017. "Land Ownership, Tax Farming and the Social Structure of Local Credit Market in the Ottoman Balkans, 1685-1855" *Financial History Review* 24/1: 53-81.

Mikhalopoulos, C. 2011. Η Ξάνθη του καπνού, Cultural Advancement Center of Thrace, Xanthi.

Morawitz, C. 1902. *Les Finances de la Turquie*, Guillaumin et Cie., Paris.

Nacar, C. 2011. "Tütün İşçileri, Tüccarlar ve Kırık Camlar: 1905 Kavala Grevi" *Toplumsal Tarih* 213: 38-42.

Nacar, C. 2014a. "Labor Activism and the State in the Ottoman Tobacco Industry" *International Journal of Middle East Studies,* 46/3: 533-551.

Nacar, C. 2014b. "The Régie Monopoly and Tobacco Workers in Late Ottoman Istanbul" *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 34/1: 206-219.

Nacar, C. 2019. *Labor and Power in the Late Ottoman Empire: Tobacco Workers, Managers, and the State (1872-1912)*, Palgrave Macmillan, Cham.

Neuburger, M. 2013. *Balkan Smoke: Tobacco and the Making of Modern Bulgaria*, Cornell University Press, Ithaca - London 2013.

Pamuk, Ş. 2018. *Uneven Centuries: Economic Development of Turkey since 1820*, Princeton University Press, Princeton - Oxford.

Papakonstantinou, K. 2008. "The Pondikas Merchant Family from Thessaloniki, CA. 1750-1800" *Merchants in the Ottoman Empire*, (ed.) Suraiya Faroqhi, Gilles Veinstein. Peeters, Paris: 133-149.

Pech, E. 1911. *Manuel des Sociétés Anonymes fonctionnant en Turquie*, Gérard Frères, Constantinople.

Quataert, D. 1983. *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: Reaction to European Economic Penetration*, New York University Press, New York.

Rambert, L. 1909. *Rapport du Directeur Général sur la séance de la Chambre des Députés du 7/20 Février 1909*, Imprimerie Gérard Frères, Galata.

Rambert, L. 1926. *Notes et impressions de Turquie: L'Empire Ottoman sous Abdul-Hamid II, 1895-1905*, Édition Atar, Geneva - Paris.

Ritzaleos, V. 2008. "Ē ypothesē tou evraiou pragmatognōmona kapnōn Razon: Syofantia aimatos kai diacheirisē kriseōn stēn Kavala tou 1894," *Chronika: Ekdosē tou Kentrikou Israēlitikou Symvouliou tēs Ellados* 213.

Schwegel, J. Freih von 1884. "Das Türkische Tabakmonopol" *Oesterreichische Monatsschrift für den Orient* 10: 66-67.

Shechter, R. 2006. *Smoking, Culture, and Economy in the Middle East: The Egyptian Tobacco Market, 1850-2000*, I.B. Taurus, London - New York.

Société de la Régie Co-Intéressée des Tabacs de l'Empire Ottoman, Cahier des Charges, Imprimerie Osmanié, Constantinople 1884.

Société de la Régie Co-Intéressée des Tabacs de l'Empire Ottoman, Rapport du Conseil d'Administration a l'Assemblée Générale Ordinaire du 25 Septembre/7 Octobre 1885, Constantinople 1885.

Société de la Régie Co-Intéressée des Tabacs de l'Empire Ottoman, Rapport du Conseil d'Administration a l'Assemblée Générale Ordinaire du 17/29 Août 1894, Typographie et Lithographie J. Pallamary, Constantinople 1894.

Souitaris, Anastasios E. 2014. Ο <<Μπασμάς>> καπνός του πρώτου γιακά: διαδρομές μνήμης, Metheksis, Thessaloniki.

Starks, T. 2018. *Smoking Under the Tsars: A History of Tobacco in Imperial Russia*, Cornell University Press, Ithaca.

Tünçer, Ali C. 2015. *Sovereign Debt and International Financial Control: The Middle East and the Balkans, 1870-1914*, Palgrave Macmillan, London.

Varda, C. 2011. Sta ichnē tēs oikogeneias Varda, (Unpublished Manuscript), Athens.

Velay, A. du. 1903. *Essai sur l'histoire financière de la Turquie depuis le règne du sultan Mahmoud II jusqu'à nos jours*, Arthur Rousseau, Paris.

Vizikas, I. 1994. Χρονικό των εργατικών αγώνων, Municipal Museum of Kavala, Kavala.

Vizikas, I. 2010. *Kavala, H Mekka tou Kapnou: Kavala 19ou-20ou aiōna oi anthrōpoi tou kapnou*, Institute of Social Movements and the History of Tobacco, Kavala.

Yosmaoğlu, İ. 2014. *Blood Ties: Religion, Violence, and the Politics of Nationhood in Ottoman Macedonia, 1878-1908*, Cornell University Press, New York.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, A.MKT.MHM. Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı 37/ 476.

BOA, BEO. Babıali Evrak Odası Evrakı 8579/115.

BOA, DH.MKT. Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi 1454.

BOA, DH.MKT. Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi 1484/118.

BOA, HR.H: Hariciye Nezareti Hukuk Kısmı Evrakı 21/83.1.

BOA, HR.H: Hariciye Nezareti Hukuk Kısmı Evrakı 379/19.

BOA, HR.H: Hariciye Nezareti Hukuk Kısmı Evrakı 84/75.1.

BOA, HR.H: Hariciye Nezareti Hukuk Kısmı Evrakı 75/27.1-2.

BOA, HR.MKT: Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi 60/193.

BOA, HR.TO. Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı 2/530.

BOA, Y.EE: Yıldız Esas Evrakı 11/ 27.1-13.

BOA, Y.EE: Yıldız Esas Evrakı 112/29.

BOA, Y.EE: Yıldız Esas Evrakı 112/29.

BOA, Y.EE: Yıldız Esas Evrakı 117/ 29.

BOA, Y.EE: Yıldız Esas Evrakı 14/ 28.

BOA, Y.EE: Yıldız Esas Evrakı 113/ 29.

The Historical Archive of Macedonia (IAM)

IAM, Banque d'Orient, Folder No. 116/ 329.

IAM, STM: Selânik Ticaret Mahkemesi *İ*lam Sicili 1885-1886, Δ20.2.8, Case No. 67.

IAM, STM: Selânik Ticaret Mahkemesi *İ*lam Sicili 1885-1886, Δ20.2.8, Case No. 67.

IAM, STM. Selânik Ticaret Mahkemesi *İ*lam Sicili 1885-1886, Δ20.2.8, Case No. 73.

IAM, STM, Selânik Ticaret Mahkemesi *İ*lam Sicili 1886-1887, Δ20.2.9, Case No. 11.

IAM, STM, Selânik Ticaret Mahkemesi *İ*lam Sicili 1886-1887, Δ20.2.9, Case No. 201.

IAM, STM, Selânik Ticaret Mahkemesi *İ*lam Sicili Δ20.2.5., Case No. 97,

IAM, STM, Selânik Ticaret Mahkemesi *İ*lam Sicili 1874-1875, Δ20.2.4, Case No. 23.

31

OSMANLI DEVLETİNDE FRANSIZ MADENCİLİK TEŞEBBÜSLERİ VE LAURIUM MADEN ŞİRKETİ: LA COMPAGNIE FRANÇAISE DES MINES DU LAURIUM (1875-1982)

Onur Çapar[*]

GİRİŞ

Osmanlı ekonomisi 19. yüzyıl ile tüm dünyada yaşanan trendlere uyarak dışa açıldığı ve ticari kapasitesinin arttığı bir dönem yaşadı. Geleneksel dönemde devletin ekonomik alanda tek belirleyici olduğu sistem hızla terk edilerek, yabancı sermaye ve parasal mali sistem diğer Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı ekonomisinde de egemen duruma gelmişti. Devlet bu dönemde gerçekleştirdiği reformlarla kaybedilen toprakları geri alma ve merkezi otoritesini güçlendirmeye çalışmıştır. Fakat ilerleyen dönemde mali alandaki eksikliklerin giderilmeden devletin hiçbir alanda hedeflenen seviyeye ulaşamayacağı anlaşılmıştı. Çünkü devlet bu dönemde Avrupa'daki gibi etkin bir vergi toplama sistemine sahip değildi.[1]

Devlet vergi toplayamadığı için doğal olarak Avrupa'daki gibi düzenli ordular kuramıyor ve yeterince ticari kapasiteyi artırıcı yatırımlar yapamıyordu. Bu dönemde devlet, yapılan ticari antlaşmalar ve merkez bankasının kurulması gibi uygulamalarla mali sistemini kuvvetlendirmeye çalışmıştı. Özellikle para sisteminin düzeltilmesi için piyasada dolaşımda bulunan kaimelerin toplatılması öncelikli hedef haline gelmiş böylelikle kambiyo sistemine düzen getirilmesi hedeflenmişti. Fakat devlet bu yükün altından kalkamadığı için öncelikle bu işi Galata bankerlerine havale etmiş ve onlarda piyasadaki paraları çekmeyi başaramadıkları için Avrupalı sermayedarların sayesinde ilk devlet bankası girişimi yapılmıştır.[2]

* *Dr.,T.B.M.M, Basın Yayın Halkla İlişkiler Başkanlığı Florya Atatürk Köşkü, İstanbul, onurcapar2@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5976-8845.*

1 Genç 2000: 89-91.

2 Billiotti 1909: 37; Eldem 1997: 27. Başlangıçta Osmanlı Devleti iki Galata bankeri Jacques Alléon ve Théodore Baltazzi ile anlaşarak 1 sterlinlik kuru 110 kuruşta tutmalarını istemişti. Bu iki banker 1842 yılında Banque de Constantinople (Dersaadet Bankası)'nın kurulmasını sağladı. Fakat bu bankanın yetersiz sermayesi piyasadaki kaime miktarının çekilmesine yetmediği için yabancı ortaklarında olduğu yeni bir banka konsorsiyumu kurulması fikrini güçlendirdi ve Dersaadet Bankası 1852 tarihinde tasfiye edildi (Autheman 2002: 18).

Avrupa ile ticari olarak eklemlenmeye örnek kırılma noktalarından biri İngilizlerle yapılan 1838 Baltalimanı ticaret antlaşmasıdır. Bu antlaşmayı takiben diğer Avrupalı devletlerle yapılan ikili ticaret antlaşmaları ile devlet gümrük tarifelerini artık Avrupa devletlerinin istediği gibi biçimlendirmişti. Bu durumun sonucunda Avrupa malları geleneksel üretim şekillerinde tahribatlar yaratmıştı.[3] Bir diğer kırılma noktası olarak 1853 yılında başlayan Kırım Savaşı ile devlet uzun zaman boyunca direndiği borç almama prensibini terk etmiş ve yüksek faizlerle borçlanmaya başlamıştı. Şüphesiz bu durum devletin Avrupa sermayesine eklemlenmesine hız vermişti. Bu dönemde devletin almış olduğu borçlara Avrupa sermayesi belli komisyonlar karşılığında aracı olmuş, devlet tahvilleri nominal değerlerin altında işlem görerek Osmanlı hazinesi istenilen meblağların çok altında borçlanmaya razı olmuştu. İlerleyen dönemde ise borçlarını borçla çeviren bir yapıya dönüşen Osmanlı hazinesi 1875 yılına gelindiğinde borçlarını ödeyemez duruma gelmişti.[4]

1881 yılında Düyun-ı Umûmiye'nin kuruluşu ile ise Avrupa sermayesinin Osmanlı ekonomisinde etkinliği oldukça artmış, devletin tüm gelir ve giderlerinin kontrolü bu idareye bırakılmıştı.[5] İlk borçlanmadan (1854) yılından Düyun-ı Umumi'nin kuruluşuna (1881) kadar geçen sürede yüksek faizle borçlanan Osmanlı maliyesi, Borç İdaresinin kuruluşu ile beraber daha makul düzeyde borçlanmaya başlamıştı. Bu dönemde Avrupa piyasalarında Osmanlı devletine yatırım yapılması konusunda daha iyimser bir hava hâkim olmuştur. Özellikle 1873 yılında Avrupa'da baş gösteren borsa krizleri aşıldıktan sonra Avrupa sermayesi Osmanlı devletine daha çok yatırım yapmaya başlamıştır.[6]

Bu aşamada öncelikle borç ilişkilerine dayanan sermaye girdisi direk yatırımlara dönüşmeye başlamış, Osmanlı devletinin gelişen bir ekonomi olduğu düşünülerek başta ulaşım alanında ülkenin dış pazarlara açılımını kolaylaştıracak yatırımlar hız kazanmaya başlamıştır. Başta demiryolu yatırımları olmak üzere liman ve rıhtım yapımı; tramvay, havagazı ile aydınlatma, su, elektrik gibi kent yatırımları; madencilik, banka ve sigorta yatırımları gibi birçok sektörde Avrupa sermayesi Osmanlı ülkesinde yatırımlar yapmışlardır. Şüphesiz bu sektörel yatırımlarla Avrupa sermayesinin amacı; çoğunluğu oluşturan borç transferi ile sermaye transferi yanında Osmanlı ekonomik sistemini bu gibi doğrudan yatırımlarla dönüştürmek, ekonomik alışkanlıkları ve ihtiyaçları değiştirerek kendi ülkelerine doğrudan kâr transferi yapmaktı.[7] Bu dönemde kurulan şirketler Osmanlı devleti ile yapmış oldukları imtiyaz anlaşmaları sayesinde risk faktörlerinin azaltılması konusunda usta pazarlıklar yapmışlardır. Ayrıca yapılan anlaşmalar sayesinde belli garantiler talep ederek maksimum kârlılık esasına dayalı şirketler kurarak işletmişlerdir. Şüphesiz yapılan bütün yatırımların devletin aleyhine olmadığı açıktır. Özellikle lojistik alanda yapılan yatırımlar Osmanlı ülkesinin ekonomik olarak gelişimini sağlamıştır. Ayrıca Avrupa'daki teknolojik gelişmelerin Osmanlı toplumunda hızla benimsenmesine ve birçok alanda kolay bir yaşam tarzının rağbet görmesine sebep olmuştur. Fa-

3 Batı kapitalizmiyle bütünleşmeyi Osmanlı tarihçileri üç farklı olaya bağlamaktadırlar. Bazı tarihçiler Batı'da oluşan "Fiyat Devrimi" sonucunda bütünleşmenin hızlandığını vurgularken, bazı yazarlar ise Sanayi Devrimi'nden sonra Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyılda etkileşiminin arttığı iddiasındadırlar. Bir diğer görüş ise Napolyon savaşları sonrası İngiliz Sanayi mallarının tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı piyasasını da hızlı bir şekilde ele geçirmesine bağlamaktadırlar (Toprak 1988: 193; Boratav 1988: 12).

4 Impert 1909: 141.

5 Quataert 1987: 20.

6 Pamuk 1994: 69-72.

7 Pamuk 1994: 69-72; Thobié 1985: 726.

kat bu gibi gelişmeler ilerleyen dönemde şirketler ile devlet arasında veya şirket ile tebaa arasında problemlerin yaşanmasına engel olamamıştır.[8]

1. OSMANLI DEVLETİ, YABANCI SERMAYE YATIRIMLARI VE FRANSIZ SERMAYESİ

Avrupalı yabancı sermaye 15. ve 16. yüzyıldan itibaren gelişmeye başlamıştır. Bu dönemde ticaret yollarının değişmesiyle birlikte artan ticari hareketlilik Avrupa özelinde sermaye birikimini sağlamıştır. Ayrıca Avrupalı devletler bu dönemde sermaye birikimi politikalarını önceleyerek, ihracata dayalı bir büyümeyi temel ekonomik felsefe olarak kabul etmişlerdir. Ayrıca oluşturdukları koloniler sayesinde kendi kendine yeten ekonomileri dönüştürmeleri pazar için üretim yapmalarını ve hammadde tedarikçisi olmalarını sağlamıştır. 17. ve 18. yüzyılla beraber deniz aşırı ticarette tekel oluşturan Avrupalı devletler buhar teknolojisi ve demiryollarının gelişimi ile hem lojistikte hem de üretimde hız kazanmışlardır. Bu dönemdeki gelişmeler sayesinde Avrupa ülkeleri hızla merkantilist politikaları terk ederek ellerinde bulunan üretim fazlası malları dış pazarlara ihraç etmeye başlamışlardır. Buna ilaveten merkez bankalarının kurulması gibi durumlar sermayenin daha kolay bir şekilde elde edilmesini ve yatırıma dönüşmesini sağlamıştır. Üretim kapasitesindeki artış sermaye talebindeki kolaylıklarla birleşince Avrupa devletleri öngörülür bir şekilde üçüncü dünya ülkeleri ile arayı açmış ve dünyadaki en büyük üretim üssü haline gelmişlerdir.[9]

Fransa özelinde sermaye gelişimi aynı koşullarda olsa da İngiltere ile olan ekonomik rekabet ana belirleyici faktör olmuştur. Venedik ve Cenevizlilerin Akdeniz'de olan etkinliği 16. yüzyıldan itibaren Fransa'nın tekeline girmiştir. Bunun yanında Fransızlar kurdukları etkin konsolosluk ağları ile bulundukları ülkelerde Fransız sermayedarların yönlendiricisi olmuşlardır.[10] Ayrıca 1800 yılında Avrupalı muadillerinden örnek alınarak kurulan merkez bankası (Banque de France) piyasayı yönlendirici tüm mekanizmaları elinde tutarak sermayenin gelişimini ve şirketleşmeyi desteklemiştir. Her ne kadar serbest piyasa koşulları benimsenmiş olsa da devlet sermayeyi yönlendiren ve belli bir aşamaya kadar koruyan bir görünüm arz etmiştir. Bu dönemde kurulan nakliyat şirketlerinin devlet tekelinde kurulması ve ilerleyen dönemde kredi mekanizmasının gelişmesi ile özel sektöre devredilmesi, devletin ekonomide bu dönemde ne denli güçlü olduğuna güzel bir örnektir.[11]

Yukarıda belirttiğimiz gibi Osmanlı Devleti özelinde Fransız yatırımlarını incelediğimizde Fransızların 1536 Kapitülasyon Antlaşması ve onu takip eden antlaşmalarla Osmanlı piyasasında diğer ülkelere nazaran bir ağırlığının olduğu söylenebilir. Bunun yanında Katolik cemaatinin koruyuculuğunu üstlenmesi ve buradaki cemaati bir nevi müşteri olarak görmesi Fransızların Osmanlı ülkesine ilgilerini devamlı canlı tutmuştur.[12]

8 Geyikdağı 2008: 102.
9 Issawi 1982: 20.
10 Koçu 1934: 402.
11 Ramon 1929: 20.
12 İnalcık 2000; Nebioğlu 1986: 13.

İngilizlerle olan rekabetin yanında 1870'li yıllardan itibaren Almanya'nın dünya sahnesine çıkması Fransızları borç ilişkilerinden ziyade direk yatırımlar konusunda daha hevesli olmaya yöneltmiştir. Bu dönemde 1860 yılından itibaren Fransızlar İngilizlerin yerini alarak tahvil ve bono piyasasına hâkim olmuşlardır. Ayrıca Düyun-ı Umûmiye, Osmanlı Bankası ve Tütün Rejisi gibi devlet kuruluşlarında Fransızların etkinlikleri hızla artmış ve yeni kurulacak şirketlere ortak olarak Fransız sermayesinin daha işlevsel olmasını sağlamışlardır.[13] 1890 yılından itibaren Delcassé'ın Dışişleri Bakanlığı döneminden itibaren Paul Cambon'un yerine Ernest Constant'ın İstanbul Büyükelçisi olması doğrudan yatırımlar konusunda Fransızların Alman sermayesi ile rekabetini artırmasını ve sadece Katoliklerin hamisi olma konusundaki pasif tavrını terk etmesini sağlamıştır. Ernest Constant başta Bağdat Demiryolu projesinde ve diğer projelerde Fransız çıkarlarını öncelemiştir. Böylece borç ilişkilerinde lider konumda olan Fransız sermayesini direk yatırımlar ve kâr transferi konusunda da diğer ülkelerden pasif durumda bırakmamayı amaçlamıştır.[14]

Fransızlar bu dönemde demiryolu yatırımlarında İngilizlerden İzmir-Kasaba Demiryolu imtiyazını satın alarak bu hattı Konya'ya kadar uzatma imtiyazı elde etmişlerdir. Daha sonra Mudanya-Bursa hattı devletin yarım bıraktığı bir hat olduğu için devletten alınarak yeniden inşa edilmiştir. Selanik-İstanbul hattı ise askeri amaçlarla yapılmış ve işletilmiştir. Bunun yanında Fransızlar doğal yayılma alanı gördükleri Suriye ve Lübnan'a demiryolu yatırımları yapmışlardır. Beyrut-Şam ve Yafa-Kudüs hatları bu dönemde inşa edilerek Fransızlar bu bölgedeki etkinliklerini artırmayı hedeflemişlerdir. Bunların yanında başta Dersaadet Limanı olmak üzere, İzmir, Selanik, Beyrut gibi ana ticari limanların yapımı ve işletmeleri Fransızlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Kent hizmetlerinde ise bu şehirlere su, havagazı, elektrik, tramvay yatırım şirketleri kurulmuştur. Bunların yanında unutulmaması gereken sektörlerden birisi deniz ulaşım sektörü ve Marius Michel tarafından faaliyete geçirilen Deniz Fenerleri İdaresi'dir. Bu şirketler ticari gelişimde özelikle Akdeniz'de bir Fransız ticari tekeli kurulmasında Fransızlara yardımcı olmuşlardır.[15]

Bunların yanında direk yatırım olarak banka teşekkülleriyle beraber oluşmaya başlayan sigorta sermayesi örnek verilebilir. Osmanlı Bankası dışında Comptoir d'Escombte, Crédit Lyonnais ve daha birçok Fransız bankası Osmanlı piyasasında şubeler açmışlardır. Bu bankalar aynı zamanda Fransız sigorta şirketlerinin poliçelerini satarak başta yangın olmak üzere kaza, hayat, tarım gibi birçok sektörde faaliyetlerde bulunmuşlardır. [16]

Asıl konumuzu ilgilendiren madencilik alanında ise Fransız sermayesi Zonguldak-Ereğli Maden Şirketi olmak üzere, Balya-Karaaydın, Karasu Madenleri gibi Anadolu'daki maden sahalarında yatırımlar yapmıştır. Bunun yanında Sélénitza Madenleri, Kessendre madenleri gibi Rumeli bölgesinde de birçok madenin işletmesini almışlardır. Bu madenler genelde kurşun, manganez, cıva gibi o dönemde sanayi üretimi için önemli olan madenlerdir. Bu madenlerin yanı sıra güney Anadolu'da Bereketli, Külek, Bulgardağı gibi yerlerde yatakların işletilmesi için fizibilite çalışması yapmışlar fakat bu girişimler maliyetler yüzünden faaliyete geçirilememişlerdir. Bunun yanında Fransızlar; Ege adaları ve Yunan coğrafyasında da birçok maden sahası ile ilgili araştırmalar yapmış

13 Mantran 1975: 104.
14 Ahmad 2006: 88.
15 Camcı ve Zafer 1994: 222; Thobié 2004: 43.
16 Kâhya 2010: 69-89; Kazgan ve Ateş 1999: 297-301.

ve bunlarla ilgili raporlar düzenlemişlerdir.[17] Konumuz olan Laurium şirketi ise üstteki madenler gibi kurşun, gümüş ve antimon içeren önemli bir maden olmasının yanında Anadolu'da kurulan diğer işletmeler için örnek teşkil etmiştir. Ayrıca Laurium Şirketi bu madenlerin kuruluşunda yer almış önemli bir madencilik teşebbüsüdür. Bu madenlerin işletilmesinde Osmanlı bankası ile sermaye ortaklığına giren şirket, Balya-Karaydın, Karasu, Kessendre ve Sélénitza gibi maden şirketlerinin kurulmasında öncü bir rol üstlenmiştir.

1.1. Laurium (Lavrion) Maden Şirketi

1.1.1. Roux & Cie Şirketi ve Yunanistan'daki Muhalefet

Laurium (Lavrion), Yunanistan'ın Doğu Attika Bölgesi'ne bağlı Lavreotiki belediyesinin merkezi olan köydür. Köy, Atina'nın güneydoğusunda yer almaktadır.[18] Bölgede madencilik faaliyetleri eskiçağlara dayanmaktadır. Özellikle bölgede gümüş madeninin varlığı ticari açıdan bölgenin gelişimine önemli katkılar sağlamıştır. Ayrıca madende çalıştırılmak üzere kullanılan köleler maden bölgesinin uzun bir süre kötü şöhretle anılmasına neden olmuştur. Bölgedeki madencilik faaliyetleri uzun bir zaman kesintiye uğradıktan sonra 19. yüzyılda tekrardan canlanmıştır.[19]

19. yüzyılda Laurium bölgesindeki çinko, bakır ve kurşun yataklarının işletilmesi Andreas Kordellas zamanında önem kazanmıştı. 1836 yılında İzmir'de doğan Kordellas, Freiberg Madencilik okulundan mezun olduktan sonra Liège Madencilik Akademisi'nde eğitimine devam etmiş ve maden mühendisi unvanı almıştır. 1860 yılında Yunanistan'a dönerek İçişleri Bakanlığında mineralog olarak çalışmaya başlamıştır. Bakanlıkta Ekonomi ve Maden ile ilgili kanunların hazırlanmasında görev almıştır. Aynı zamanda Laurium'a giderek eski maden bölgesinde incelemelerde bulunarak bir rapor hazırlamıştır. Kendisi ayrıca kurulacak Yunan şirketinde müdür olarak görev yapmıştır. Bu kişiyle beraber Atina Fransız Okulu, 1863- 1864 yılları arasında Sunium tapınağının bulunduğu bölgedeki madenlerin önemi ve yeniden fizibilite çalışmaları yapılması konusunda çalışmalar yapılmaktaydı. Dönemin gazete haberleri incelendiğinde geçmişte Attika bölgesi olarak bilinen Vari körfezinden ve Couroni yarımadasında bulunan maden bölgesinin potansiyelinin hala önemli olduğu ve sanayi için önemli hammaddeler içerdiği söylenmekteydi. Böylece Attila maden sahasında faaliyetler tekrar başladı.[20]

Bölgedeki potansiyel Fransızlar tarafından da bilindiğinden, 1869 yılında Charles Ledoux Laurium bölgesine giderek demiryolu inşası konusunda çalışmalar yapmaya başladı. Tek başına büyük bir fabrikanın çalışmasını sağlayacak bir demiryolu yapılması için çalışmalara başladı ve dar hat olarak inşa edilen buharla çalışan bir demiryolunu üç yıl içinde tamamlamayı başardı. Bu iş onun yaptığı ilk endüstriyel projeydi.[21]

Charles Ledoux 1869-1870 yıllara arasında bölgeye yapmış olduğu ziyaretlerde Laurium bölgesi için *Revue des deux Mondes*'a önemli bir makale yazmıştı. Söz konusu makalede bölgedeki

17 Pech 1911: 171; Thobié 1977.
18 19 Ardallion 1877: 75.
19 Cordellas 1869: 12.
20 Le Journal des débats, 4 Ağustos 1863, numara yok, s. 3.
21 Le Journal des débats, 16 Şubat 1872, No: 46, s. 2.

madenciliğin milattan önce 5. yüzyılda başladığı bu dönemde ilkel koşullarda açılan galerilerde köle çalıştırılması, dar galerilerdeki çalışma koşulları, kayaların parçalanma işlemleri ve taşımadaki ilkel yöntemler hakkında bilgi vermekteydi. 1800 yılına kadar işletilmeye devam edilen maden 50-60 yıllık bir süre âtıl olarak bırakılmıştı. Charles Ledoux'a ilave olarak 1863 yılında Fransız Hilarion Roux ve J.B. Sepieri madende gerekli araştırmaları yaparak madenin potansiyelini fark etmişlerdi. Laurium Şirketine yatırım yapma ise şu şekilde gelişmişti. Hilarion Roux çalışanı Jean Battista Serpieri'nin 1861'in ile 1863'ün yılları arasında onunla Lavrion madenleri hakkında konuştuğu ve ona bilgi verdiği varsayılmaktaydı. Freiberg'deki ünlü maden okulunda eğitim görmüş Kordellas'ın olumlu raporları; babası Joseph'in Sardunya'da yaptığı kimyasal testlerin sonuçları, Antiori, Heldreich ve Yunan denizcilerinden gelen raporlar bu yatırımın yapılmasında etkili olmuştu. Açıkça, Roux, Kartaca'dakilere çok benzeyen antik kalıntılarla çalışma ve böylece bilgi birikimini yeni bir bölgeye aktarma ve genişleyen pazar için mal kazanma fırsatını kaçırmamıştı. Serpieri'nin oğlu olan Sardunya'dan zengin ve deneyimli Enrico Serpieri ile iş birliği yapmak da özellikle de Serpieri 'nin oğlunun güvenilir ve bilgili bir çalışan olduğunu bildiği için çekici gelmişti.[22]

Roux ve Sepieri Yunan hükümetinden madenin işletilmesi konusunda 1867 yılında imtiyaz aldılar. Bu kişiler daha önceden İspanya ve Sardunya'da yapmış oldukları girişimlerle adlarından söz ettirmişlerdi. Maden sahasında yapmış oldukları çalışmalara göre maden 100 kilogramda 7-8 gram gümüş ve kurşun içeren bir yapıya sahipti. Ve yıllık 10000 ton üretim hacmine sahipti. Ayrıca limana olan yakınlık sayesinde ulaşım maliyetleri oldukça azdı.[23]

Bölgede kurulan ilk şirket Fransız ve İtalyan ortaklığıyla kurulan Hilarion Roux & Cie şirketiydi. (1865-1873) Bu girişimi Yunanistan'ın kurmuş olduğu Laurium (Lavrion) Metalürji Şirketi takip etmişti. (1873-1917). Bu dönemde Yunan hükümeti ile Hilarion Roux & Cie arasında maden imtiyazı dışında şirketin faaliyet alanları konusunda birçok problem çıkmıştı. Özellikle 1869-1873 yılları arasında bu problemlere madenin serveti hakkında borsada yapılan spekülasyonlar, şirketin iflası ve siyasi krizlerde eklenince Lavrion (Laurium) Olayı Avrupa kamuoyunu fazlaca meşgul etmişti. Yunan Hükümeti ilk kurulan şirket olan Roux & Cie Şirketini, Fransız taşımacılık şirketi olan Fraissinet şirketine izinsiz olarak bazı yerleri kiraladığı için karşı çıkmaktaydı. Ayrıca Fraissinet şirketi aracılığıyla kaçakçılık yapıldığı belirtilerek şirketin imtiyazı feshedilmek istendi. Şirket bu dönemde bölgede bazı asayiş problemleriyle karşılaştı. Özellikle şirket çalışanları haydutlar tarafından kaçırılarak şirketten fidye istenmeye başlanmıştı. İlerleyen dönemde madenin işleyişi konusunda şirket ile Yunan hükümeti arasında Yunanlılar daha fazla söz sahibi olmak istediğinden sorunlar baş göstermeye başladı.[24]

22 Julien-Hilarion Roux (1819-1898) 7 Mayıs 1819 tarihinde Marsilya'da iş adamı Joseph Hilarion Roux 'un ve karısı Elizabeth Roux 'un en büyük çocukları olarak dünyaya geldi. Babası 1834 yılında Fraissinet et Roux şirketini kurdu. 1840'larda Joseph-Hilarion Roux, en azından temsil ettiği Rothschild hanedanıyla yakın bağları nedeniyle, Marsilya bankerlerinin en önemlilerinden birisiydi. Roux, Rothschild'lerin ticaret evi için tahıl işlerini yürüttü ve demiryolu inşaatında (Lyon-Avignon, Avignon-Marsilya) yer aldı, aynı zamanda İspanya'da Rothshild'leri temsil etti ve Cezayir'de ticaretle ilgilendi. 1860'lı yıllarda ticari açıdan zenginleşen Hilarion Roux madencilik alanında faaliyet göstermeye başladı (Schönnarl 2020: 15-16).

23 Le Journal des débats, 28 Ocak 1872, numara yok, s. 3.

24 Le Temps, 27 Ocak 1872, No: 3943, s. 2.

Nitekim dönemin gazetelerinde Kral George madenin işletilmesi konusunda büyük güçler olan Fransa ve İtalya ile bir çatışma yaşadıklarını fakat bu çatışmanın kısa zamanda çözüme kavuşacağını beklediklerini belirtmekteydi. Çünkü bu dönemde Yunanlılar madenin kendi istedikleri koşullarda işletilmesi taraftarıydılar.[25] Şirket ise devlet ile yapmış olduğu imtiyaz antlaşmasına sadık kaldığını belirterek devletin taleplerini reddediyordu. Fakat devlet ve şirket arasındaki anlaşmazlık hemen çözülemedi. Yunan hükümeti Fransız ve İtalyanların işletme imtiyazını iptal etmek istedi. Bu durum diplomatik bir krize sebep oldu. Dönemin gazeteleri incelendiğinde geçmişte işletilen ve bugün hala oldukça zengin durumda bulunan Laurium (Lavrion) Madenlerinin Zaimis'in bakanlığı sırasında bir Fransız ve İtalyan şirketine ihale edildiği fakat Yunan parlamentosu tarafından bu karar onaylanmadığı belirtiliyordu. Yunanlılar, Fransız ve İtalyan hükümetlerinin baskılarına rağmen parlamentonun almış olduğu kararı gerekçe göstererek uzun süre çalışma izni vermediler. Ayrıca sorunun çözülmesi için bir uluslararası mahkemeye gitmeye de razı olmadılar. Bu durum basın tarafından Yunanlıların bu madenleri çıkarmalarının ve işletmelerinin maddi imkansızlıklar dolayısıyla zor olduğunu ve yabancı sermayeye güven vermesi gerektiği belirtilerek eleştirilmişti.[26]

Bu karar Yunanistan'a karşı Avrupa'da güvenin sarsıldığı haberleri yapılmasına neden olmuştu. Ayrıca İtalyanların bu imtiyazın iptali yüzünden Yunanistan'ı savaşla tehdit ettiği söylentileri basında dolaşmaya başlamıştı. Dönemin gazetelerine İtalyan hükümetinin Yunanistan'ın tahkime gitmesini reddetmesi yüzünden Yunanistan Dışişleri Bakanı Visconti Venos'tan izahat istendiğini belirtmekteydiler. Ayrıca İtalyanlar imtiyazın iptalinden dolayı bir savaş çıkarmayı düşünmedikleri fakat davanın sulh yoluyla çözülmesi ve Yunan hükümetinin iptalden vazgeçmesi konusunda iyimserliklerini koruduklarını belirtiliyordu. Bu aşamada İtalyanlar ılımlılık ve uzlaşma yolunu izleyeceklerdi ve İtalyan çıkarlarını koruma yönünde karar almışlardı.[27]

Fransızların da maden imtiyazının iptali yüzünden Yunanlılar ile arası bozulmuştu. Fransızlar durumun siyasi bir mesele haline gelmeden çözülmesi taraftarıydılar ve bu yönde Yunan hükümetine baskı yapıyorlardı. Ayrıca her iki ülkenin çıkarlarının korunması için yeni bir anlaşma zemini arıyorlardı.[28]

Bu arada Yunan hükümeti baskılara daha fazla dayanamayarak 1872 yılında Laurium Şirketi ile direk görüşmelere karar verdi.[29] Fakat bu baskılar Avrupa'da yaşayan Helenler arasında hoşnutsuzluğa neden olmuştu. Dönemin gazetelerinde başta Marsilya olmak üzere birçok yerde Laurium şirketinin yöneticilerinden MM. Baux[30] protesto edilmişti. Bu protestoların ana nedeni özellikle Yunanlılar tarafından alınan hisselerin geri ödenmesinin geciktirilmesiydi. Şirket ve hükümet arasındaki bu kriz hem diplomatik alanda hem de finansal alandan uzunca çözülemeyen bir problem olarak varlığını sürdürdü.[31]

25 Le Journal des débats, 6 Kasım 1871, No: 277, s. 4
26 Le Journal des débats, 11 Aralık 1871, No: 282, s. 1.
27 Le Journal des débats, 12 Aralık 1871, No: 283, s. 3.
28 Le Journal des débats, 16 Aralık 1871, No: 289, s. 2.
29 Le Journal des débats, 26 Ocak 1872, No: 29, s. 2.
30 Alphonse Baux (1821-1893): Marsilya'da tüccar ve deniz sigortacısı. Laurium Maden Şirketi yöneticisi.
31 Le Temps, 27 Ocak 1872, No: 3943, s. 2.

Bu arada Fransızlar krizi çözmek ve şirketin durumunu görüşmek üzere Atina'ya büyükelçi olarak atadıkları Jules Ferry'i gönderme kararı aldı. Ferry ilerleyen dönemde Fransa'da başbakanlık görevinde de bulundu. Böylece Fransızlar Laurium şirketi konusunda bir çözüm elde etmek için büyük elçilerine talimat vererek meselenin bir an önce çözülmesi için uğraş verdiler.[32]

Yunanistan'da muhalefetin özelleştirmeye karşı olması ve bazı bakanlıkların şirkete karşı şiddetli muhalefeti krizin kolay aşılamamasına neden oldu. Şirket bunun üzerine devletle bir mutabakata varmak zorunda kaldı. 1873 yılına gelindiğinde ise şirket net gelirinin %5,5'unu devlete vermeyi kabul ederek devlet ile madenin işletilmesi konusunda yeni bir antlaşma imzaladı.[33] Laurion (Laurium) olayı, 1873'te tüm hakların ve cüruf yataklarının satın alınması ve Roux & Cie grubunun tesislerinin Yunan finansörleri tarafından satın alınmasıyla çözüldü[34]. Roux & Cie şirketinden; Société des Usines Métallurgiques de Laurium (1873'te SUML) ve Compagnié Française des Mines de Laurium (1875'te CFML) yaratıldı.[35]

1.1.2. Compagnié Française des Mines de Laurium (CFML)

10 Nisan 1875 tarihinde Yunan meclisi Laurium Şirketi ile imzalanan yeni anlaşmayı onayladı. 28 Ağustos 1875'te Paris'te kurulan Compagnié Française des mines du Laurium kurşun, çinko, Attika'nın doğu kıyısı boyunca manganez cevherlerini işletme konusunda imtiyaz aldı.[36] Şirketin ilk hissedarları Yunanlılar: B. Serpieri ve üvey oğlu Fernard, G. Pachys, A. Syngros, A. Vlastos, G Koronios, Osmanlı Bankası adına yöneticiler: S. Skouloudi, A. Rikasis, L. Merkatis, A. Kordellas, I. Skaltsounis ve Melas'tı. Şirketin Fransız kurucuları arasında ise şu kişiler bulunmaktaydı. E. Dervieu, A. Baux, T. Cory, A. Dauprat, A. Outrey, H. Oppenheim, L. Gau, E. Rondel, Alfred Huet ve A. Geyler.[37] Bu arada Yunan devleti ile şirket arasında arabuluculuk yapan ve anlaşma yapılmasını sağlayan bankacı André Syngros'a Fransız hükümeti tarafından Légion d'Honneur verildi.[38]

Fransız şirketin kurucuları olan Huet ve Geyler, madenlerin işlenmesini metodik ve düzenli bir şekilde yönetti. Her şeyden önce, kuyuları modern makinelerle donattılar ve madendeki cihazlarının yenilenmesi için çalıştılar. Şirketin atölyelerinde yeni makineler kurdular. 1876 yılına kadar on iki kalsinasyon[39] fırını inşa ettiler. Bu fırınlar 4,58 m yüksekliğinde ve 2,50 m çapındaydılar. Daha sonra, zayıf minerallerin zenginleştirilmesi ve karışık minerallerin mekanik olarak ayrılması için iki çamaşırhane inşa ettiler. Bu çamaşırhanelerin araçları önceki kurulumlardan daha moderndi. Kırma ve tasnif cihazlarına ek olarak, Huet ve Geyler patentli filtre ızgara elekleri yapıldı. Bu elekler sadece kumlama ve madenlerin zenginleştirme işlemleri için yapılmaktaydı. Yapılan modern tesis, el işçiliği gerektirmeden mekanik olarak işletilmekteydi. İşletmenin çamaşırhanelerinde sadece

32 Le Journal des débats, 28 Mayıs 1872, No: 149, s. 1.
33 Le Journal des débats, 14 Ağustos1873, numara yok, s. 1.
34 14 Temmuz 1872 tarihinde Laurion Maden imtiyazı 16 milyon Frank bedelle geri alındı)Le Journal des débats, 21 Temmuz 1872, No: 281, s. 1).
35 Leda Papastefanaki : L'histoire méconnue des mines grecques https://www.grecehebdo.gr.
36 Le Journal des débats, 12 Nisan 1875, No: 99, s. 1.
37 Papastefanaki 2017: 293.
38 Le Figaro, 6 Ekim 1876, No: 280, s. 3.
39 Kalsinasyon bir maddenin nemini ve karbondioksit gibi uçucu maddelerini uzaklaştırmak için o maddeyi erime noktasının altında ısıtma (kavurma) işlemi.

makinelerin izlenmesi ve çalıştırılmasından sorumlu otuz işçi çalışıyordu. Şirketin endüstriyel tesisleri ayrıca onarım ve inşaat atölyeleri, dökümhane, kimyasal analiz laboratuvarı, ahırlar ve hangarları içermekteydi.[40]

Şirket modern metotlar ile yapmış üretim sonucunda hızlı bir şekilde ihracata başladı. Şirketin ilk genel kurul toplantısı 29 Haziran 1878 tarihinde yapıldı. Sunulan faaliyet raporlarına göre 1877 yılında gelirler metal piyasasındaki fiyat düşüşlerine rağmen oldukça iyi durumda olduğu belirtiliyordu. Bu zamana kadar maden alanında 27 kuyu açılmış 4 tane maden damarı bulunarak üretime geçilmişti. Ve bu girişim sonucunda 1000 kişiye istihdam sağlanmıştı. Ayrıca 1877 yılında 32.424 ton, 1876 yılında ise 17.853 ton cevher çıkarılmıştı. Elde edilen madenin işlendikten sonra %51,30'u çinko olarak (21.674 ton) Belçika, İngiltere ve Fransa'ya ihraç edilmişti. 1876 yılındaki net kâr ise 23.646 frank olmuştu. 1878 yılında ise ilk 6 aylık üretim aylık üretim bazında 1400 ton artmıştı. 1877 yılında yıllık üretim ise aylık 2500 ton olarak gerçekleşmişti. 1877'den itibaren CFML (Compagnié Française Mines Du Laurium), gümüş cevherinin yanı sıra kurşun, çinko, manganez veya kadmiyum gibi diğer metalleri de çıkardı. Kendi galerilerini havalandırmak için eski madenlerin eski kuyularını kullanmaya çalıştı. Ayrıca Laurion›da (özellikle çinko için) bir metalürji merkezi kurdu.[41] Ayrıca bu tarihlerde şirketin sahiplerinden Alfred Huet yapmış olduğu girişim sayesinde Fransız hükümeti tarafından altın madalya ile ödüllendirilmişti.[42]

Şirket piyasaya bu hızlı girişi sayesinde kısa zamanda hisseleri değer kazandı ve sermaye artırımına gitmeye karar verdi. Şirketin ikinci yönetim kurulu toplantısı 28 Haziran 1879 tarihinde yapılmasına karar verildi. Şirket kuruluşundan beri hisse başına 50 franklık bir temettü ödemesi yaptı. Bunun yanında yeni yönetim kurulu oluşturuldu ve MM. A. Peltier ve G. Dervieu yasal denetçiler olarak seçildiler. Yeni yönetim kuruluna Alfred Huet'in geçici olarak müdür olarak atanmasına karar verildi.[43] Şirket yapmış olduğu kârları da göz önüne alarak sermaye artışı yapmaya karar verdi. Şirketin 13.500.000 frank ve 27.000 olan hisse sermayesi 16.300.000 frank ve 32.600 hisseye yükseltilmişti.[44] Ayrıca 1 Eylül 1879 tarihinde şirketin hisse senetleri Avrupa borsalarında satılmaya başlandı. Ve 27.000 hisse satışa sunuldu. Bunun yanında şirketin 5600 hissesi hamiline yazılı olarak tamamı ödenmiş şekilde bulunuyordu.[45]

Şirketin 1880 yılında yapılan genel kurulunda ise yeni yönetim kurulu seçimi yapıldı. Başkan: Léon Gay; Sekreter: M. Ameédée Outrey, Müdür: Jean Baptiste Serpieri; Yöneticiler: Alfred Huet, Alphonse Baux, E. Cory, Édouard Dervieu, Eugene Dauprat, Hilarion Raux, Jean Babtiste Serpieri, Paul Pioerron de Mondésir; yönetim kurulu üyeleri olarak ta Amédée Outrey, Eu-

40 Çamaşırhaneler iki ayrı salondan oluşmaktadır. Çamaşırhanelerden birisi madenlerden gelen malzemeleri yıkamak içindir. Diğeri ise ilk yıkamadan karışık ürünler alındığında bunları ayrıştırmak için kurulmuştur. Ana çamaşırhane olarak bilinen birinci çamaşırhane, 1.215 m2 bir alanı kaplar, farklı bileşimdeki iki cevheri aynı anda işleyecek ve tesisin bir bölümünü işi kesintiye uğratmadan çalıştıracak şekilde simetrik olarak yerleştirilmiş cihazlardan oluşur. Toplanan ürünler doğrudan vagonlara düşer; zengin malzemeler mağazalara, atık kayalar düzenli depolama sahalarına ve karışık malzemeler ikincil çamaşırhaneye götürülmektedir. Aksesuar çamaşırhane adı verilen bu ikinci çamaşırhane 970 m2 bir alanı kaplar, ince öğütme işleminden sonra nihai ürünü çıkarır. Akıllı ray sistemi sayesinde her şey mekanik olarak çalışır, yürütmeyi daha hızlı ve üretimi daha ekonomik hale getirir (Morin ve Photiades, 2005: 328).

41 Le Journal des Finance, 3 Ağustos 1878, No: 31, s. 481.

42 Le Temps, 25 Ekim 1878, No: 6395, s. 2.

43 La Revue industrielle, 8 Ocak 1879, Numara yok, s. 4.

44 Le Temps, 14 Nisan 1879, No: 6567, s. 4.

45 Le Journal des Finance, 6 Eylül 1879, No: 36, s. 563.

gene Dauprat, Hilarion Raux seçildiler. Bir sonraki yıl yönetim kurulu toplantısında 1879 yılındaki hesaplar onaylandı ve metal fiyatlarındaki düşüşe rağmen şirketin 1879 yılı için net kâr zarar hesabına göre 2.232.489.32 franklık bir fazla verildi ve net kârı 1.982.489.32 frank olarak gerçekleşti. Ve 253.459.18 franklık bir meblağ da şirketin yedek akçesi olarak ayrılmasına karar verildi.[46]

1878 yılına kadar, Şirket'e ait ürünler Avrupa'nın Marsilya, Swensa ve Antwerp gibi önemli limanlarına ihraç ediliyordu. Şirketin sanayi kompleksinin yakınında işçi konutları, okullar, eczane, hastane inşa edilmişti. Böylece şirketin bulunduğu köy modern bir görünümüne kavuşmuştu.[47] Şirket faaliyetlerine devam ederken bazı olumsuz gelişmelerde yaşandı. 1880 senesinde Yunanistan'da seferberlik ilan edilmişti ve 131.000 kişi silah altına alınmıştı. Bu durum işgücü açısından işletmelerin önemli ölçüde zarar etmesine sebep olmuştu. Bu yıllarda maden şirketi kadın ve çocukları çalıştırdıkları için bu seferberlikten çok fazla etkilenmemişti. Fakat M. Serpieri bu dönemde İtalya'dan 200 madenci getirerek üretimin durmamasını sağlamıştı.[48]

1880 yılının ikinci döneminde kurşun üretimi 4.413 ton olarak gerçekleşmişti ve elde edilen gelir 2.083.541 drahmi idi. Şirketin üretim maliyetleri 1.785.684 drahmi ve net gelir ise 897.857 drahmi olarak gerçekleşmişti. Şirketin yıllara göre dağıtmış olduğu temettüler de şu şekilde gerçekleşmişti.

Tablo:1. *Şirketin Dağıtmış Olduğu Yıllık Temettü Miktarları*

Yıl	Temettü miktarı (Frank)
1873	8
1874	9,80
1875	9,80
1876	11
1877	8,50
1878	3,50
1879	7,50
1880	9
Toplam	57,30
Yıllık ortalama temettü ödemesi	7,16

Kaynak: Le Journal des finances, 5 Mart 1881, No: 10, s. 154.

Hükümet, şirketten çıkardığı madenden ton başına 25 franklık bir gelir elde etmekteydi. Bunun yanında Belçika ve Lüksemburg'ta yeni kurşun ve gümüş yataklarının bulunması üretimin bu bölgeye kayabileceği konusunda yorumlara neden olmaktaydı.[49] Şirketin bu gibi sıkıntılarının

46 Le Capitaliste, 7 Temmuz 1880, Numara yok, s. 672.
47 Gil Blas, 6 Temmuz 1880, No: 231, s. 1.
48 Le Temps, 2 Ekim 1880, No:7105, s. 2.
49 Le Figaro, 9 Mart 1881, No: 68, s. 6.

yanında başka problemler de ortaya çıktı. Yönetim kurulunda birtakım yolsuzluklar yapıldığı ve birkaç yüz bin franklık bir açık verildiği haberleri piyasalarda dolaşmaya başladı. Ayrıca şirket, 600'den fazla işçiyi haksız yere işten çıkarmış ve maaşlarını uzun süredir ödenememişti. Bu durum şirkete olan güvenin sarsılmasına neden oldu ve yönetim kurulu başkanı M. Serpieri istifa ettiği gibi söylentiler basında haber konusu olmuştu.[50] Fakat şirket dönemin gazeteleri ile temasa geçerek M. Serpieri'nin istifa etmediğini ve personeli artırmak, şirketin durumunu geliştirmek için çalışmalar yaptığı belirtti. Ayrıca gazetelerden yapılan yanlış haberler konusunda düzeltmeler yapılmasını istemişti.[51]

Şirket basında yapılan bu spekülasyonlara rağmen La Société des mines d'Escombrera şirketi ile birleşmek için Yunan hükümetinden izin istedi fakat bu birleşme kabul edilmemişti.[52] Devlet şirketin bu talebini reddetmesine rağmen şirketin maden yataklarındaki demiryolunun Atina'ya kadar uzatılması talebini kabul etti. Yeni demiryolu Ergatiria (Lavrion) dan Karatera, Kalives, Markopoulo, Koropis, Lioppessi ve Khalandri'den geçerek Atina'ya varacaktı.[53]

Bu dönemden sonra şirkette mali açıdan kayıplar yaşanmaya ve hisse başına düşen temettülerde azalmalar görülmeye başladı. Şirketin yıllara göre kurşun, çinko ve diğer madenlerden elde edilen brüt ürün gelirleri ve net kazançları şu şekildeydi.

Tablo: 2. *Şirketin Yıllara Göre Brüt ve Net Kazancı (Frank)*

Yıllar	Brüt Ürün	Net Gelir	Net Kazanç
1878	3.169.619	1.825.331	1.350.000
1879	4.012.508	2.232.489	1.561.000
1880	3.933.767	2.089.483	1.630.000
1881	3.466.857	1.671.283	1.141.100
1882	2.036.341	1.693.264	1.467.000
1883	1.984.919	875.855	815.000

Kaynak: Le Capitaliste, 29 Ekim 1884.

Şirketin 1881 yılından itibaren net gelirlerindeki azalmalar harcamalardaki önemli artışlara bağlanıyordu. Şirket 1879 yılında ton başına net 90 franklık kâr elde ederken, 1883'te 36 frank gibi bir kâr elde etmeye başlamıştı.[54]

Aynı dönemde şirketin çalışanları saldırıya uğramış ve şirketin bir miktar parasının çalındığı basında yer almıştı. Söz konusu haberde; Laurium Şirketi'nin kasiyeri ve iki işçisi Karatera civarında hay-

50 Le Temps, 13 Ekim1881, No. 7478, s. 4.
51 Le Temps, 16 Ekim 1881, No. 7481, s. 3.
52 Le Journal des finances, 19 Ağustos 1882, No: 38, s. 519.
53 Le Temps, 3 Ekim 1882, No: 7831, s. 1.
54 Le Capitaliste, 29 Ekim 1884, No: 44, s. 696.

dutlar tarafından saldırıya uğradığı ve üç çalışan öldürülerek 100.000 frank civarında bir para gasp edilmişti.[55] Yapılan tahkikat sonucunda 4'ü İtalyan 2'si Yunan olmak üzere 6 kişi yakalanıp tutuklanmıştı.[56]

Şirketin 1884 yılındaki genel kurulu 14 Haziran'da gerçekleşti. 1883'ten beri 106.630 tonluk üretim yapılmıştı. Bunun 53.727 tonluk kısmı çinko, 35.251 tonluk kısmı kurşun, 17.652 tonu ise diğer madenlerdi. Toplamda ise 1.911 ton gümüş işlenmişti. 1883 yılında yapılan sevkiyat toplamı ise 43.679.516 ton olarak gerçekleşmişti. Şirketin bu satışlardan gelirleri ise 1.984.919 frank olarak gerçekleşmişti. Ayrıca yapılan kâr-zarar hesaplarından sonra hisse başına 30 frank ödenmesine karar verildi.[57] Bu arada yönetim kurulu Saint-Étienne madencilik okulundan mezun olmuş olan Jules de Catelin'in başmühendis olarak atanmasına karar verdi.[58]

Jules de Catelin başmühendis olduktan sonra maden ile ilgili fizibilite çalışmalarını genişletti ve cevher ile ilgili daha kapsamlı raporlar hazırlamaya başladı. 1887 yılında Catelin'in sunduğu rapor M. Huet[59] tarafından yönetim kuruluna açıklanmıştı. Hazırlanan rapora göre maden sahası 4 bölümden oluşmaktaydı. Kuzeyde bulunan yataklarda manganez ve demir cevheri bulunmaktaydı. Merkezi bölge ise kurşun ve gümüş açısından en büyük rezervi oluşturmakta birlikte eskiden beri maden çıkarılan ana bölge konumunda idi. 3. Bölge ise Mercati adındaki bazı düzenli katmanların bulunduğu fakat maden üretimi açısından zayıf bir bölgeydi. 4. Bölge ise güney bölgesinde hala fizibilite çalışmalarının yapıldığı demirli kurşun bakımından zengin bir cevher bulunduran bir bölgeydi. Fabrika, demiryolları ile Laurium limanına, metal bir iskeleye, malzeme yükleme ve boşaltma tesislerine, cevher depolarına ve yakıta hizmet eden iki buharlı vinçle donatılmış özel bir yapıyla bağlıydı. [60]

1887 yılında şirketin kurucularından Alfred Huet vefat etti. Eski yönetimde olan Jules Rostand ve Baguenault de Puchesse yönetim kuruluna seçildiler.[61] 1888 yılına gelindiğinde Fransız Laurium Şirketi'nin müdürlüğüne Joseph Dorion atandı. Bu dönemde Orlions Dükü Prens Henry Laurium Maden bölgesini ziyaret etmek için Yunanistan'a gelmişti. Fakat Yunanistan'da iyi ağırlanmamış ve Yunan Kralı'nın bir yaveri ile maden sahasını ziyaret etme imkânı bulabilmişti. Bunun yanında maden sahasında protokolde birtakım krizler yaşanması şirketin müdürünün değiştirilmesine neden olmuştu. [62]

55 Le Temps, 17 Kasım 1884, No: 8603, s. 1.
56 Le Temps, 20 Kasım 1884, No: 8606, s. 2.
57 Le Journal des finances, 20 Aralık 1884, No: 51, s. 805.
58 Le Capitaliste, 8 Temmuz 1885, No: 27, s. 426.
59 19 Şubat 1878'de şirketin kuruculardan Alfred-Édouard Geyler akciğer hastalığından öldü. Bu kayıp, yoldaşı Alfred Huet'i emekli olmaya ve kendini Laurium cevherlerini incelemeye adamasına sebep oldu. 1879'da Laurium metalli yatakları üzerine ilk tezini sundu ve bir yıl sonra, ona İnşaat Mühendisleri Derneği'nden ikinci bir altın madalya kazandıran ikinci tezini sundu. Bu çalışma, kalamin yataklarının oluşumu ve görünümü hakkında şimdiye kadar yapılmış en dikkat çekici monografi olarak kabul edilmektedir. Zenginliği ve kalitesi dünyanın en önemlilerinden biri olan Laurium 'un güzel kalamin cevherlerini hakkındaki bilgiler şüphesiz Huet ve Geyler'in zahmetli araştırmaları sayesinde olmuştu. Alfred Huet, 5 Haziran 1887'de Paris'te öldü. Kuruluşunun ilk yılından itibaren İnşaat Mühendisleri Derneği'nin aktif bir üyesi, 1866-1868 yılları arasında komite üyesi olmuştu. Dernek adına 1866 ve 1880'de iki kez ödül almıştı. İki Mühendisin hikayesi 1887'de sona erdi. Ancak Compagnié Française au Laurium'un metalürjik faaliyeti neredeyse bir yüzyıl boyunca devam edecekti. Bk. http://archives-histoire.centraliens.net/pdf/revues/rev633.pdf.
60 L' Écho des mines et de la métallurgie, 3 Nisan 1887, No: 14, s. 647.
61 Le Matin, 19 Haziran 1887, No: 1215, s. 4.
62 L'Union Monarchie que du Finistre, 1 Ekim 1888, No: 44, s. 5.

1887 mali yılında şirketin yapmış olduğu tüm sevkiyatların toplamı 62.226 tondu. Bu sevkiyatın 2.779 tonu kurşun geriye kalan 59.487 tonluk kısmını ise diğer madenler oluşturmaktaydı. Bir önceki yılda yurt dışına sevk edilen cevher miktarı ise 47.972 ton olarak kayıtlara geçmişti ve bir önceki yıla göre 14.294 tonluk bir üretim artışı meydana gelmişti. Kurşun üretimi 1887 yılında bir önceki yıla göre 202 ton düşmüştü. Bu durum da şirketin yıllara göre brüt kazancına etki etmişti. 1886 yılında şirketin brüt kazancı 1.252.060 frank iken bir sonraki yıl bu miktar 1.151.485 frank'a geriledi.[63]

1888 yılında ise şirketin toplam üretimi 63.795 ton olarak gerçekleşti. Toplam üretimin 4.784 tonu kurşun geriye kalan 39.014 tonu ise diğer madenlerden oluşmaktaydı. [64] Şirketin 1889 yılında yapılan genel kurulunda hisse başına 35 franklık bir temettü ödemesi yapılması kararlaştırıldı. Bu ödemenin ilk taksiti ocak\temmuz dönemi için 15 frank olarak temmuz\aralık dönemi içinse 20 frank olarak ödenmesi kararlaştırıldı. Şirketin yönetim kuruluna Madam Hoskier ve Mösyö Serpieri yeniden seçildiler.[65] 1889 yılında şirketin kurşun üretimi 5074 ton olarak gerçekleşti. Ancak toplam üretim 63.795 tondan 54.468 tona gerilemişti. [66]

Şirket faaliyetlerine devam ederken Fransız basınında Yunan basınının şirket hakkında kara propagandalar yaptığı vurgulanıyordu. Örneğin; şirketin maden sahası içerisinde bulunan bir bölgenin daha önceden dedesine ihale edildiğini belirten bir Yunanlı, şirketin yeni çıkarmış olduğu madenlerden pay istiyordu. Bu durum Yunan medyasında sıkça yer alarak şirketin hisse senetlerinde düşüşlere neden olduğu vurgulanıyordu. Bu dönemde eski maden sahipleri yeni keşfedilen yataklarda hak talep etmekteydiler.[67]

Bunun yanında şirket, Serphos adasında bulunan demir cevheri hakkında araştırmalar yapmaya başlamıştı. Şirket çıkarmış olduğu manganez cevheri ile bu demir cevherinin Avrupa piyasalarında ticari açıdan iyi gelir getireceğini hesap etmekteydi. Bu amaçla Yunan hükümetiyle çıkarılan demir cevherinin işlenmesi konusunda görüşmelere başladılar. Bunun yanında şirket yönetim kurulu kararı ile bazı tahvillerini Tunus ve Mısır borç tahvilleriyle değiştirilmiş, ayrıca Rus demiryolu tahvilleri satın alınmıştı.[68] 1892 yılında çıkarılan maden şirketin en verimli olduğu yıl olarak tarihe geçmişti. Bu yıl içerisinde 52.792 ton çinko, 24.278 ton sülfür, 124.914 ton kurşun, 39.940 ton demir ve manganez cevheri toplamda ise 242.924 ton maden çıkarılmıştı[69]

Bu tarihlerde şirket, maden şirketleri için Şikago'da düzenlenen fuara katılarak cevher koleksiyonunu sergilemişti. Dönemin gazetelerinde Fransa'nın madencilik alanındaki prestijini artırmak için şirketin çalışmalarının önemi vurgulanmaktaydı. Gazetelere göre şirketin yardımlaşma fonu bu tarihte faaliyete geçmişti. Ayrıca şirketin yıldan yıla artan işçileri için toplu konutlar inşa edilmekteydi. Şirketin 1893 yılında 117 teknik ve idari personelinin yanında 3500 işçisi bulunmaktaydı. Tüm çalışanlar için maden sahasına yakın köyler olan Cypriano ve Camaressa'da konutlar

63 Le Journal de Finance, 4 Ağustos 1888, numara yok, s. 3.
64 Paris Capital, 16 Ekim 1889, No: 42, s. 4.
65 La Cote de la Bourse et de la Banque, 20 Haziran 1890, No: 4, s. 2.
66 La Cote de la Bourse et de la Banque, 2 Eylül 1890, No: 15, s. 6.
67 L'Écho des mines et de la métallurgie, 25 Eylül 1892, No: 38, s. 7.
68 L'Écho des mines et de la métallurgie, 11 Haziran 189, No: 240, s. 21.
69 L'Écho des mines et de la métallurgie, 30 Temmuz 1893, Numara yok, s. 27.

inşa edilmişti. Ayrıca şirket müdürü ve çalışanlar arasından seçilen 5 kişi şirketin yardım fonunu yönetiyorlardı. Yardım fonunun bütçesi maaş kesintilerinden, gönüllü bağışlardan ve şirketin ayırdığı bütçeden karşılanıyordu. Böylece çalışanların ihtiyaç duydukları zamanda tıbbi bakım sağlamak, dul ve yetimlere maaş bağlamak gibi sigorta işlemleri bu bütçeden karşılanıyordu. Ayrıca şirkete bağlı üç doktor iki hastanede şirket çalışanlarına hizmet vermekteydi. Bununla beraber Cypriano, Camaressa'da ve Therio'da şirket adına çalıştırılan eczaneler bulunmaktaydı.[70]

1896 yılına gelindiğinde şirketin bünyesinde İtalyan, Sırp, Osmanlı, Yunanlı ve Ermeni birçok işçi çalışmaktaydı. Maden bölgesinde ilk grevler bu yıllarda başladı. Bu greve ordu müdahale etmiş ve iki maden işçisi öldürülmüştü. Bu dönemde başka işçi ayaklanmalarını önlemek için bölgede kalıcı askeri birlikler yerleştirilmişti.[71]

1896'da karışık sülfit cevherlerinin işlenmesi için tasarlanmış daha modern ve daha donanımlı üçüncü bir çamaşırhane inşa edildi ve ilk iki çamaşırhane çalışmaya devam etti. 1910 yılına kadar madencilik başarıyla devam etti, ancak I. Dünya Savaşı'ndan sonra cevherler tükendi. 1930'larda, zayıf minerallerin zenginleştirilmesi için ana çamaşırhanede flotasyon[72] adı verilen yöntem benimsendi. Bu dönemde binalarda birçok değişimler meydana gelmiştir. İkinci çamaşırhane ürünler için depoya, üçüncüsü ise marangozluk ve elektrik istasyonuna dönüştürülmüştür. Bir yüzyılda yaklaşık 490.000 ton kurşun çıkarıldıktan sonra, madenler 1977'de kapatıldı.[73] 1982'de Fransız Şirketi faaliyeti kesin olarak durdurdu. On yıl sonra, Yunan devleti ve yerel makamlar ve Atina Ulusal Teknik Üniversitesi iş birliği içinde, şirketin eski endüstriyel binaların rehabilitasyonu için büyük bir proje yürütüldü. Ve tarihi anıt olarak sınıflandırılan alanın tamamı "Lavrion teknolojik ve kültürel parkı" haline getirildi.[74]

Şirketin Osmanlı piyasasındaki faaliyetleri 1890 yılından sonra Osmanlı'da kurulan maden şirketleri sayesinde başladı. Ayrıca Osmanlı Bankası'nın şirketin yönetiminde etkin olması diğer şirketlerle ilişki kurmasını kolaylaştırmıştı. Şirket 1875 yılında faaliyetlerine başladığı için daha sonra Osmanlı coğrafyasında kurulan şirketlerin kuruluşlarında yer aldı aynı zamanda bu şirketlerin Avrupa pazarında yer bulmasına yardımcı oldu. Örneğin; 1892 yılında imtiyazı alınan Balya-Karaaydın şirketinde kurucular arasında Jules de Catelin bulunuyordu. Kendisi daha önce Laurium şirketinde hissedarları arasında bulunan Catelin; şirketin Laurium şirketi ile bir nevi birleşmesini sağlamıştı. 1899 yılına gelindiğinde Laurium şirketinin 4500 hissesinin 3600 adeti Laurium şirketine aitti.[75]

Selanik Kessendre kazasında bulunan Kurşun ve çinko madenlerinin imtiyazı da 1891 yılında verilmiş ve şirketin kurucuları arasında İtalyan genel müdür MM. Ferdinand Serpieri ile birlikte hissedarlarından F. Misrachi, E. Fernandez, D.L Sgouta, Demosthene Eugenidi bulunmaktaydılar. Bu dönemde Kessendre madenlerinin Fransa ve İtalya gibi devletlere pazarlanması Laurium şirketi

70 L'Écho des mines et de la métallurgie, 12 Kasım 1893, No: 46, s. 20.
71 Karesi Gazetesi, 11 Haziran 1914.
72 Flotasyon veya yüzdürme yöntemi, üretilecek cevherin su sevme ve su sevmeme özelliklerini kullanarak sıvı içerisinde kabarcık oluşturarak suda yüzmesi veya batması ile diğer malzemelerden ayrılmasını sağlayan bir zenginleştirme yöntemidir.
73 Morin ve Photiades 2005: 329.
74 http://archives-histoire.centraliens.net/pdfs/revues/rev633.pdf.
75 Le Journal des Mines, 9 Temmuz 1899, Numara yok, s. 7.

tarafından gerçekleştirilmişti. Yine şirketin mühendislerinden L. Chevalier, Kessendre madenlerinin geliştirilmesi için yönetim kuruluna alınmıştı.[76]

Karasu madenlerinde ise 1909 yılından sonra Fransızlar tarafından işletme imtiyazı alınmıştı. Bu şirkette Laurium şirketinden Joseph Toussait Gaspand Rouzand mühendis olarak hizmet vermişti. Kendisi Ecole Nationale Supérieure des Mines 'den mezun olduktan sonra Laurium şirketinde araştırma şefi olmuş daha sonra Balya-Karaaydın, Kessendre madenlerinde çalışmıştı.[77]

SONUÇ

19. yüzyıl, Avrupa sermayesinin üçüncü dünya ülkelerine en fazla yatırım yapmış olduğu yüzyıldır. Daha önce sermaye birikimini sağlamış olan Avrupalı ülkeler 19. yüzyılda serbest piyasa ekonomisi koşullarını hızlıca benimseyerek tekelci kapitalizme yönelmişlerdir. Bu dönemde Avrupa ülkeleri öncelikle borç ilişkileri ile sermaye yatırımları yapmışlar ilerleyen aşamada doğrudan sermaye yatırımı yaparak diğer ülkelerin hammadde kaynaklarını ve diğer tarımsal metalarında tek söz sahibi olmaya çalışmışlardır. Fransızlar da diğer Avrupa ülkeleri gibi birçok sektörde doğrudan yatırımlar yapmışlardır. Bu yatırım sektörleri içerisinde yer alan maden yatırımlarında başta kurşun, gümüş, çinko gibi sanayi dalları için önemli madenler Fransızların ilgisini çekmiştir. Bu amaçla Osmanlı coğrafyası başta olmak üzere balkanlarda birçok işletme faaliyete geçirilmiştir. Yunanistan bölgesinde bulunan maden yatakları bölgeyi iyi bir şekilde araştıran Fransızların dikkatini çekmiştir. Laurium (Lavrion) bölgesinde kurulan ilk şirket Fransız ve İtalyan ortaklığında kurulmuş fakat Yunan hükümetinin bölgede daha etkin olmak istemesi yüzünden tam olarak faaliyete geçirilememiştir. Devlet ve şirket arasındaki çekişmenin ana nedeni devletin sanayi alanında ham maddeyi paylaşmak istememesi ve gelişen sanayi kollarına yatırım yapmak istemesi olabilir. Bunun yanında dönemin gazeteleri incelendiğinde şirketin piyasaya sürmüş olduğu hisselerin geri ödemesi konusunda problemler çıktığı bu durumun toplumsal olarak birtakım huzursuzluklara neden olduğu ortadadır. Yunan hükümeti bu aşamada milliyetçi bir tutum takınarak maden bölgesini devletleştirmeye çalışmıştır. Fakat Fransız ve İtalyan hükümetlerinin yapmış olduğu diplomatik baskılar sonucunda Yunan hükümeti ile mutabakat sağlanmış, Laurium bölgesinde hem Yunan hem de Fransızların kurdukları iki ayrı şirket faaliyetlere devam etmiştir. Fransızların kurdukları şirket özellikle modern tesisler inşa ederek üretimi önemli ölçüde artırmıştır. Bunun yanında maden bölgesine ve çevresine yapılan tesislerde bölgenin gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Fakat şirketin istihdam konusunda özellikle çocuk ve kadınların çalıştırması önemli bir handikap olarak gözükmedir. Ayrıca grevlerin sert müdahalelerle bastırılması işçi haklarının çok fazla gözetilmediğinin işaretidir. Bunların dışında şirketin finansal hesaplarına bakıldığında üretimdeki dalgalanmalara rağmen yıllık belli bir temettü dağıttığı ve kârlı bir şirket olduğu gözükmektedir. Bu durum özellikle şirketin farklı bölgelerde yatırım yapmasını ve tecrübesini başka şirketlerle paylaşmasını sağlamıştır.

Şirketin Osmanlı Devleti ile ilişkileri ise Osmanlı topraklarında kurulan maden şirketleri sayesinde olmuştur. Özellikle Osmanlı Devleti tarafından 1890 yılından sonra işletme imtiyazı verilen kurşun ve çinko, gümüş maden yataklarının işlenmesinde Laurium şirketinde çalışmış

76 L'Écho des mines de Métallurgie, 31 Aralık 1893, Numara yok, s. 5.
77 La Cote de la Bourse et de la Banque, 25 Temmuz 1906, numara yok, s. 4.

mühendisler görev almıştır. Ayrıca şirketin bazı hissedarlarının Balya-Karaaydın, Sélénitza, Kessendre ve Karasu gibi maden şirketlerinde görev aldıkları bilinmektedir. Bu durum da şirketin sadece Yunanistan'da faaliyette bulunmadığını ve Anadolu coğrafyasında da kurşun, gümüş ve diğer madenlerin işletilmesinde ve ihraç edilmesinde önemli rol oynadıklarını göstermektedir. Şirket o dönem hem Osmanlı coğrafyasında hem de Rumeli bölgesinde maden tekelini elinde bulundurmak isteyen Fransız sermayesini anlamamız için iyi bir örnektir.

KAYNAKÇA

Araştırma ve İncelemeler

Ahmad, F. 2006. *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, (çev) Sedat Cem Karadeli, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Ardallion, É. 1877. *Les Mines du Laurium dans l'antiquité*, Biblecol Fr. Athènes Rome.

Autheman, A. 2002. *Bank-ı Osmanî-i Şahane*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul.

Billiotti, A. 1909. *La Banque Impériale Ottoman*, Imprimerie Henri Jouve, Paris.

Boratav, K. 1988. *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985,* Gerçek Yayınevi, İstanbul.

Camcı, B. ve Zafer, C. (der.) 1994. *Türk Deniz Ticareti ve Türkiye Denizcilik İşletmeleri I*, Türkiye Denizcilik İşletmeleri Kültür Yayınları I, İstanbul.

Cordellas, A. 1869. *Le Larium*, Cayer, Marseilles.

Eldem, E. 1999. *135 yıllık Bir Hazine Osmanlı Bankası Arşivinde Tarihten İzler*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul.

Genç, M. 2000. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken, İstanbul.

Geyikdağı, V. N. 2008. *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, Hil Yayınları, İstanbul.

http://archives-histoire.centraliens.net/pdfs/revues/rev633.pdf. (12.10.2021)

Impert, P. 1909. *La Rénovation de L'empire Ottoman Affaires de Turquie*, Paris Librairıe Académique, Paris.

Issawi, G. 1982. *The Economic History of the Middle East and North Africa*, Columbia University Press, New York.

İnalcık, H. 2000. "İmtiyâzat" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 22: 245-252.

Kâhya, F. 2010. *Osmanlı Devleti'nde Sigortacılık*, Libra Yayıncılık, İstanbul.

Kazgan, H. ve Ateş, T. 1999. *Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi 1*, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası, Creative Yayıncılık, İstanbul.

Koçu, Reşat E. 1934. *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahedesi 23 Temmuz 1923*, Türkiye Matbaası, İstanbul.

Leda Papastefanaki: L'histoire méconnue des mines grecques https://www.grecehebdo.gr. (12.11.2021)

Mantran, R. 1975. *Histoire de La Turquie*, Press Universitaires de France, Paris.

Morin, D. ve Photiades, A. 2005. "Nouvelles recherches sur les mines antiques du Laurion (Grèce)" *Pallas* 67: 327-358.

Nebioğlu, O. 1986. *Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.

Pamuk, Ş. 1994. *Osmanlı Devleti'nde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913),* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Papastefanaki, L. 2017. *La veine de la terre. Les mines en Grèce XIXe-XXe siècles*, Vivliroma, Athènes.

Pech, E. 1911. *Manuel des Société Anonymes Fonctionnant en Turquie, C. V*. Gerard Frères, Constantinople.

Quataert, D. 1987. *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yaylımı ve Direniş (1881-1908),* (Çev. Sabri Tekay) Yurt Yayınları, Ankara.

Ramon, G. 1929. *Histoire de la Banque de France*, Bernard Grasset, Paris.

Schönnarl, K. 2020. *European Investments in Greece in the Nineteen Century: A Behavioural Approach to Financial History*, Routledge, London – New York.

Thobié, J. 1977. *Intérêts et Impérialisme Français dans L'empire Ottoman (1895-1914*), Université de Paris I Panthéon Sorbonne, Paris.

Thobié, J. 1985. "İktisadi Yapı Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye" *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi III*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Thobié, J. 2004. *L'administration Générale des Phares de L'Empire Ottoman et la Société Collas et Michel, 1860-1960: un siècle de coopération économique et financière entre la France, L'Empire Ottoman et les états successeurs*, L'Harmattan, Paris.

Toprak, Z. 1988. "İktisat Tarihi" *Türkiye Tarihi 1600-1908, III*, (Der. Sina Akşin), Cem Yayınevi, İstanbul.

Süreli Yayınlar

Gil Blas; *Karesi Gazetesi*; *Le Capitaliste*; *La Cote de la Bourse et de la Banque*; *L'Écho des mines de Métallurgie*; *Revue İndustrielle*; *Technique*; *Financière des Mine*; *Le Figaro*; *Journal des Mines*; *Le Journal des débats*; *Le Journal des finances*; *La Liberté*; *La Revue industrielle*; *Le Matin*; *Le Temps*; *L'Union Monarchie que du Finistre*; *Paris Capital*.

TAŞRADA İKTİSADÎ TİCARÎ ZİRAÎ HAYAT

32

İNGİLİZ BELGELERİNDE BURSA KENTİ'NİN SOSYAL VE EKONOMİK VAZİYETİ (1861-1864)

Emel Demir Görür[*]

GİRİŞ

Doğu ve Batı arasında bir geçiş güzergâhı olması hasebiyle Hitit, Lidya, Frigya, Roma, Bizans, Selçuklu, Osmanlı kültürlerinin izlerinin taşıyan Bursa,[1] 1326 yılından hemen sonra inşa faaliyetleriyle yeni bir çehre kazanmaya başlamıştır. Kente ahali nakledilmiş ve gelişmesi desteklenmiştir.[2] Bu faaliyetler neticesinde Bursa hem fiziki hem de nüfus açısından büyümüş ve kısa süre içinde Anadolu'nun en kalabalık kentlerinden biri haline gelmiştir.[3] 1339-1340 tarihlerinde kentte imaret, medrese, hamam ve kervansaraydan müteşekkil bir külliye inşa edilmiş, yeni semtler kurulmuştur.[4] Kent, 14. yüzyılın ortalarında uluslararası bir pazar konumuna yükselmiş, 15. yüzyıldan itibaren ipek ticareti ve sanayisinin büyük merkezlerinden biri sayılmıştır. 1400-1600 döneminde, İran ham ipeğinin başlıca uluslararası pazarı, hem de Asya'nın bütünü için en iyi kalite batı yünlülerinin antreposu olma özelliğini korumuştur.[5] Kent, Doğu ve Batı ticaretinin bağlantı noktası olduğunu kanıtlamış,[6] Osmanlı ekonomisi ve uzun mesafe ticareti açısından yükselen bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Kent, Avrupa ülkelerine mal satmak isteyen İran, Arabistan, Hindistan'dan gelen tüccarlarla, ipek ve baharat gibi Doğu mallarını satın alan Venedikli, Cenevizli ve Floransalı tüccarların buluşma noktası olmuştur.[7] Bursa, 15. yüzyılın sonu ile 16. yüzyılın başlarında dünya ticaretinin önemli bir pazarı olarak addedilmiştir.[8] Doğu-Batı ticaretinin en önemli merkezi olma konumunu 16. yüzyılın sonuna kadar sürdürmüştür. Kent zamanla eski öneminin yitirmişse de Sanayi Devrimi'yle birlikte Avrupalı Devletlerin hammadde ihtiyacı neticesinde Avrupalı tüccarların yeniden önem verdikleri merkez haline dönüşmüştür.[9] Kent, fiziki yapı ve nüfus açısından 17. yüzyılda gösterdiği gelişimi sonraki yüzyıllarda da sürdürmüştür.[10] Osmanlı ekonomisi de 18. yüzyılın

[*] *Araş. Gör. Dr., Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, Diyarbakır/Türkiye, emeldemirgorur@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1408-1377.*

1 Kaplanoğlu 1996: 5, 2006: 11.
2 İnalcık 1992: 446.
3 Karataş 2019: 58.
4 İnalcık 1992: 446.
5 İnalcık 2016: 271-290, 2020: 362.
6 Kağıtçıbaşı 2006: 68.
7 Dörtok Abacı 2006: 162.
8 Ergenç 2006: 4.
9 Kaplanoğlu 2006: 35.
10 İnalcık 1992: 447.

ilk yarısında hemen hemen bütün sektörleri içine alan bir gelişme göstermiştir. Büyük merkezlerde uzak pazarlar için üretim yapan sınai imalat genişlemiştir. Bursa gibi merkezlerde mevcut artizanal endüstri imalatı artmış ve yeni faaliyet dalları ortaya çıkmıştır.[11] Bursa, 19. yüzyıl boyunca Anadolu'nun ipek üretim merkezi olma özelliğini sürdürmüş, Tanzimat döneminde Edirne ve Anadolu'nun en büyük kentlerinden biri olan İzmir'den sonra nüfus bakımından üçüncü sırada yer almış, genel görünüşü ile eski bir şehir olma özelliğini korumuştur.[12]

Bursa Kenti'nin sosyo-ekonomik vaziyetinin ele alındığı bu çalışma tarihsel olarak 1861-1864 yılları ile sınırlandırılmıştır. Dokümanların külliyetli bilgiler içermesinden dolayı tarihsel olarak kısa bir dönemi incelemek konunun tüm ayrıntılarına inilmesini sağlamıştır. Bu tarih aralığının incelenmesinin nedeni kentin ekonomik yapısının yanında Osmanlı yenileşme hareketleri kapsamında kentin tarımsal modernleşme ve bayındırlık hizmetleri gibi çeşitli alanlarda geçirmiş olduğu dönüşümün mimarı Anadolu Sağ Kol Ciheti Müfettişi Ahmed Vefik Paşa'nın icraatlarının gözler önüne serilmek istenmesindendir.

Bu çalışma, İngiltere'nin Bursa Konsolosu Donald Sandison'un raporları çerçevesinde ele alınmıştır. Bu nedenle kısa da olsa İngiltere'nin Bursa Konsolosluğu'nun teşkili meselesine ve ilk konsolosunun kim olduğuna değinmek yerinde olacaktır. İngiltere, 1838 Baltalimanı Ticaret Konvansiyonu'ndan hemen sonra Bursa dâhil Anadolu'nun birçok noktasında yeni konsolosluk birimleri tesis etmiştir.[13] Bursa Konsolosluğu'na Bursa'nın ticari önemine binaen 1800'lü yılların başlarında İstanbul'a yerleşmiş, İngiliz Levant Şirketi'nin ayrıcalıklı tüccarı İskoç Donald Sandison, 20 Kasım 1838'de atanmıştır.[14] İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Palmerston, Bay Sandison'a görevinin ayrıntılarına dair bir mektup göndermiştir. Mektupta ticaret, denizcilik, tarım ve diğer istatistiklerle ilgili her türlü yararlı ve ilgi çekici bilgiyi toplayıp kendisine iletmesini bildirmiştir. Lord Palmerston, bu mektupla yeni konsolosa görev çerçevesini bildirmekle birlikte Levant'taki bir İngiliz konsolosunun misyonunu gözler önüne sermiştir.[15]

1. BURSA KENTİ'NDE YERLİ İMALAT VE TARIM

15. yüzyıldan sonra Bursa, hem Osmanlı Devleti'nin hem de dünyanın önemli bir iplik ve dokumacılık merkezi,[16] ipek ürünlerini dünyanın dört bir tarafına dağıtan[17] milletlerarası bir antrepo konumunda, istihsal hacmi geniş ve kalite itibariyle ipekli sanayiinin merkezi konumunda olmuştur.[18] Bursa'da yerli halk ambani, hakir, kutni, kadife, bürümcük, save, satranç kutni, çitari, çekme gibi ipekli kumaş türleri ile kefye, mendil, kravat, kemer, masa örtüsü, boyun atkısı vesaire gibi çeşitli eşyalar üretmiştir. İpekli kumaşların dışında Bursa'da bazı pamuklu kumaşlar da dokunmuş ve el-yüz havluları, peştemal ve bornoz üretilmiştir.[19] Kadifeleri, satenleri ve ipek kumaş-

11 Genç 2000: 210.
12 Çadırcı 1997: 368-369.
13 Kocabaşoğlu 2004: 58-59.
14 Zeytinli 2018: 32-33; The Foreign Office List 1865: 143.
15 Zeytinli 2018: 43.
16 Kaplanoğlu 1996: 20.
17 Kaplanoğlu 2006: 35.
18 İnalcık 1960a: 61.
19 Kanders 2008: 129.

larıyla meşhur olan kent, 1860'lı yıllarda ise yüzyılın başında ürettiği ürünün onda birini üretemez hale gelmiştir.[20] Ancak Bursa'da üretimin ve ihracatın en önemli dalını ipekli ürünler oluşturmaya devam etmiş, Bursa ve çevresinde 4.400 makaralı 88 filatür çalışmıştır. 1861 yılında bir önceki yıla kıyasla oldukça fazla üretim yapılmış, toplam ipek üretimi 766.000£[21] değerinde 3.000 balya[22] (660.000 libre)[23] kadar olmuştur. Filatürler, yeni sezonun altı ayından yılsonuna kadar, pazar ve tatil günleri haricinde toplamda 150 gün çalışmış, her makara günde yaklaşık 80 gram ürün vermiştir.[24] Bu rakamlar, İngiltere'nin Bursa Konsolosu Donald Sandison'un çeşitli kaynaklardan elde ettiği yaklaşık sonuçlardır. İzmit ve Bursa'ya bağlı diğer yerlerdeki üretilen miktarı da içermektedir. Üretim ipek böceğinde görülen hastalık nedeniyle azalış eğilimi göstermiştir.[25] İpekböceğinde görülen ve ipek böceğinin kozasını öremeden ölmesine neden olan karataban/pebrine hastalığı, 1850'lerde ilk olarak Fransa'da,[26] ardından İtalya'da, 1856 yılından itibaren de Osmanlı ülkesinde görülmüştür. Osmanlı ülkesinde hızla yayılan hastalık, koza ve ipek ticaretiyle, filatürleri olumsuz yönde etkilemiştir.[27] Bursa'da bazı kaynaklarda 1856 yılında[28] bazı kaynaklarda 1860'lı yıllarda görüldüğü yazılan karataban hastalığı, Bursa kenti ve çevresindeki ipek böceklerini kaplamıştır. Bu olumsuz gelişme ipekböcekçiliği yapanları zor duruma düşürmüş,[29] hastalık nedeniyle ipek üretimi azalmıştır.[30] Salgın, ipekçiliğe büyük bir darbe indirmiş,[31] 1861 yılında da devam etmiştir. Aynı yumurtaların dağıtıldığı farklı bölgelerdeki üretim miktarı, bazı yanlış uygulama ve hava koşulları nedeniyle farklılık göstermiştir. 1 dirhem[32] ipek böceği yumurtasından 6 ila 7 okka[33] yaş koza elde edilmiştir. Her 11 ila 11½ okka yaş kozadan, 1 okka ipek elde edilmiştir.[34] 1863 yılında 2.040.000 okka yaş koza üretilmiştir. Yaş kozanın okkası 27 ila 34 kuruş; kuru kozanın okkası 70 ila 90 kuruş arasında bir meblağa satılmıştır. Yılsonuna kadar ipek iplik üretimi Bursa ve çevresinde ortalama 105.000 okkaya, Mudanya'da 9.400 okkaya, Bilecik ve kalan diğer yerlerde 24.100 okkaya toplamda ise 148.500 okkaya ulaşmıştır. 1863 yılında toplamda 798.000£ değerinde ipek ipliği üretilmiştir. Bay Sandison, 1863 yılında Bursa ve çevresinde 2.662 makaralı 62 filatür; diğer yerlerde 1.960 makaralı 30 filatür, toplamda 4.622 makaralı 92 filatür bulunduğunu yazmıştır. Bu sayıya Bursa aşarı altındaki İzmit sahilindeki 8 filatürü de eklemiştir.[35]

20 Daily News, 17 November/Kasım 1862.

21 Bazı istisnalar olmakla birlikte İngiliz konsoloslarının hazırlamış olduğu raporlarının büyük bir kısmında rakamlar İngiliz Sterlini (£/l.) cinsinden verilmiştir. Şevket Pamuk, 1850-1914 yılları arasında Osmanlı ülkesinde 1 sterlinin 110 kuruşa tekabül ettiğini belirtmiştir. Bkz. Pamuk 2006: 1084. Konsolos Sandison'da 1863 yılında hazırladığı raporunda 1 sterlinin 110 kuruşa tekabül ettiğini belirtmiştir (Commercial Reports 1863: 457).

22 Konsolos Sandison'un verdiği bilgiler çerçevesinde Bursa'da bir balya yaklaşık 220 libreden yani 99,66 kilogramdan oluşmaktadır (Commercial Reports 1862: 350).

23 İngiliz ağırlık ölçü birimi olan libre, diğer adıyla pound, 453.5 grama, kilogram cinsinden yazacak olursak 0.453 kilograma denk gelmektedir (Zupko 1985: 192; The Public General 1878: 192).

24 Commercial Reports 1862: 347-357.

25 Commercial Reports 1862: 347-357.

26 Dörtok Abacı 2006: 164.

27 Taşlıgil 1996: 240-241.

28 Eldem 1994: 68-69.

29 Özendes 1999: 30.

30 Quataert 1984: 2.

31 Darkot 1997: 808.

32 Osmanlı dirheminin ağırlığı 3.086 gramdır (Hinz 1990: 6).

33 400 dirheme eşit olan 1 okka, 1.283 kilogramdır (İnalcık 1983: 341).

34 Commercial Reports 1862: 347-357.

35 Commercial Reports 1864: 428-435.

1861 yılında yerli imalat kapsamında dokuma tezgâhlarının sayısı azalmış, uzun elbiselerin dokunduğu dokuma tezgâhlarının sayısı 26'ya, havlu dokuma tezgâhlarının sayısı 60'a düşmüştür. Ürünlerin imalatı yıldan yıla azalış eğilimi göstermiştir. Sade ve işlemeli, altın ve gümüş tellerle işlemeli 2.700 adet ipek ve pamuklu elbise, ipek mendil, ipek şile bezi, her boyutta 10.000 çift banyo havlu, desensiz havlu, işlemeli havlu ve bornoz denilen sabahlıkların satışı yapılmıştır.[36]

Sultan Abdülaziz, 1862 yılı Nisan ayında Sadrazam Fuad Paşa, Kapudan Mehmed Ali Paşa, kurena ve memurlar ile birlikte Bursa'yı ziyaret etmiştir.[37] Ziyaret sırasında hane halkının hizmeti için, özellikle hamamda kullanılan giysiler ve ipek mendiller gibi önemli alımlar yapılmıştır. Bundan dolayı mahalli imalatçıların satışlarında biraz da olsa hareketlenme olmuştur. Ancak Bay Sandison, Bursa'da üretilen ipek ve pamuklu elbiselerinin modasının geçtiğini, eski giyim tarzının korunduğu yerlerde ise ürünlerin ucuz Avrupa taklitleriyle rekabet edemediklerini belirtmiştir.[38] Ancak Bursa ipek ipliğinin İtalya'nın üretebileceği kaliteden daha üstün olduğunu ifade ederek, raporlarında Londra'dan gelen önemli bir İtalyan ipek tüccarının "*makaraları mükemmel olduğu için Bursa ipeği benzersiz olan esnekliğe ve ince parlaklığa sahiptir ve saf beyaz olduğundan en güzel beyaz ipek kumaşlar üretilir, bunun yanında başka herhangi bir renk de alabilir*" sözlerine yer vermiştir.[39]

1863 yılında Kutni/Kutnu (Cutni)[40] adı verilen 7 yardası[41] 100 ila 220 kuruş arasında değişen 3.000 adet ipek ve pamuklu elbise üretilmiştir. Elbise yapımı için 20 ila 30 yarda arasında değişen 400 parça şile bezi üretilmiş, üretim 4 ½ ila 22 kuruş arasında değişen bir meblağa mal olmuştur. 30.000 çift el ve banyo havlusu, 300 pamuklu bornoz ve 420 düzine ipek mendil imal edilmiştir.[42]

Tablo 1. *1864 yılı Bursa Kenti'nde Kumaş Fiyatları*

Tür	Miktar	Değer (Para)
Düz şilebezi	Her parçası	5-8
Çiçekli şilebezi	Her parçası	12-16
İşlemeli	Her parçası	22-26
1.500 çift ipek mendil	Her parçası	20-35
6.000 peştemal (pamuk)	Her parçası	20-27
1.500 çift büyük havlu	Her parçası	16-30
4.000 çift küçük havlu	Her parçası	10-12
140 bornoz (ince kumaş)	Her parçası	60-65
140 bornoz (tok kumaş)	Her parçası	100-110

Kaynak: Commercial Reports 1865: 790.

36 Commercial Reports 1862: 347-357.
37 Ahmed Lûtfi Efendi 1988: 57.
38 Commercial Reports 1863: 452-458.
39 Commercial Reports 1865: 785-795.
40 Kutni, bir tür pamuklu ipek kumaştır (Uzunçarşılı 1954: 86). Çözgüsü ipek, atkısı pamuk kumaşlara da zamanla kutnu denilmiştir. Sık ve kalın bir kumaş türüdür (Aytaç 2015: 8).
41 1.094 yarda 1 metreye eşittir (Dowling 1872: 9).
42 Commercial Reports 1864: 428-435.

Pamuk ipliğinin 10 librelik demet fiyatı, 130 ila 186 kuruş arasında bir meblağa satılmıştır. Toplamda 800 librelik 300 balya ipek ipliği satılmıştır. İngiliz pamuklu ürünlerinin toplam satışı 204.000£'e ulaşmıştır. 1864 yılında hemen hemen aynı türdeki yabancı manüfaktürler, yalnızca toplamın beşte biri oranında ve aynı göreli fiyat düzeyinde satışları olmuştur. 1864 yılında yalnızca Alman malı kumaşlar, bir önceki yıla göre daha fazla satılmıştır. Her balyası 270£ değerinde olan toplam 5.400£ değerinde 20 balya satılmıştır.[43]

İpekböceğinde görülen salgın ipekçiliğe büyük bir darbe indirmiştir.[44] 1864 yılında, hastalık nedeniyle çok az üretim olmuştur. Yalnızca Geyve, Sakarya ve İzmit bölgesinde, yaklaşık 1.560.000 okka yaş koza üretilmiştir. Koza yetersizliği ve artan fiyatlardan dolayı filatürlerin yarısı çalışmayı durdurmuştur. Yaş kozanın okkası kalitesine göre 25 kuruştan 40 kuruşa, kuru kozanın okkası 90 kuruştan 110 kuruşa yükselmiştir.[45] İpekböceği yumurtasında görülen hastalık nedeniyle aynı yıl Japonya'dan ipek böceği yumurtası ithal edilmeye başlanmıştır.[46] İpek maliyetinin artmasıyla birlikte yerel ipek ve pamuk ürünlerinin satışları büyük ölçüde azalmıştır. "Kutni" adı verilen elbiseden sadece 460 parça hazırlanmıştır. Fiyatları işlemesine göre değişmiş, 110 ila 150 kuruş arasında bir meblağa satılmıştır. Bunların yanında 150 parça altın ve gümüş tellerle işlenmiş kutniler 36s[47] 6d[48] gibi bir fiyata satılmıştır. Kadın elbiseleri için 5.200 yarda kadar şile bezi satılmıştır.[49]

Bursa'da tahıl grubu, tarım ürünleri içerisindeki en büyük yeri oluşturmuştur.[50] İklim, yağış ve rüzgâr gibi çeşitli faktörler, ürün verimini ve fiyatını pek tabi etkilemiştir. 1861 yılı Bursa ve çevresinde tarımsal ürünlerin oldukça verimli olduğu bir yıl olmuştur. Mahsuldeki bolluk nedeniyle buğday ve mısır fiyatları düşmüştür. Kaliteli buğdayın fiyatı 38 kuruştan 26 kuruşa gerilemiştir. Aynı yıl hane kullanımı için küçük bir arsaya akre başına yaklaşık 140 kile mısır ekilmiş ve oldukça bol mahsul elde edilmiştir.[51] 1862 yılında ise kuraklık nedeniyle ekinler büyümemiş, aynı durum Anadolu'nun iç kesimleri içinde geçerli olmuştur. Konya yöresinden[52] kuartı[53] 33s ila 35s arasında değişen makul fiyatlarla buğday alınmıştır. Yılsonunda, 60.000 kilelik oldukça büyük bir stok elde kalmıştır.[54] Bursa ve çevresinde 1863 yılı bol mahsul elde edilmiştir. Kaliteli buğdayın kuartı 30s ila 33s, arpanın kuartı 15s ile 16s 9d arasında bir meblağa satılmıştır.[55] 1864 yılı, Bursa'da tahıl ürünlerinin yetersiz olduğu bir yıl olmuştur. Aynı kıtlık iç kesimlerde ve Emir Dağı civarında Yörüklerin

43 Commercial Reports1865: 785-795.
44 Darkot 1997: 808.
45 Commercial Reports 1865: 785-795.
46 Akkuş 2008: 5.
47 Shilling/şilin (s), İngiltere'de 1971 yılında yapılan düzenleme öncesinde kullanılan para birimlerinden biridir. Bu para biriminde 20 şilin, 1 sterlinine 12 penny (d) bir şiline, 240 penny, 1 sterline denk gelmektedir. The Victorian Web, https://victorianweb.org/economics/currency.html (11.04.2022).
48 Penny (d), İngiltere'de 1971 yılında yapılan düzenleme öncesinde kullanılan para birimlerinden biridir. 12 penny (d) bir şiline (s), 240 penny, 1 sterline denk gelmektedir. Bkz. The Victorian Web, https://victorianweb.org/economics/currency.html (11.04.2022).
49 Commercial Reports 1865: 790.
50 Kaplanoğlu 2006: 37.
51 Commercial Reports 1862: 347-357.
52 Commercial Reports 1863: 452-458.
53 4 kileye eşit ağırlık ölçü birimidir (Newman 1954: 145).
54 Commercial Reports 1863: 452-458.
55 Commercial Reports 1864: 428-435.

yetiştirdiği tahıl ürünleri için de geçerli olmuş, geniş tarlalarda bol miktarda buğday yetiştirilmiştir. Hiçbir bölgede bu kalitenin üzerine çıkılmamış, fiyatlar oldukça makul tutulmuştur. En kaliteli tahılın kuartı 32s ile 38s arasında bir meblağa satılmıştır.[56]

1861 yılında Karahisar'da yaklaşık 500.000 libreye tekabül eden 3.000[57] sepet[58] afyon yetiştirilmiştir. Okkası 190 ila 200 kuruş arasında bir meblağa satılmıştır.[59] 1862 yılında ise ancak 1.300 sepet afyon yetiştirilmiştir. 1863 yılında Karahisar ve çevresinden her biri yaklaşık 150 libre olan 1.800 sepet afyon yetiştirilmiştir. Okkası 210 ila 220 kuruş arasında bir meblağa satılmıştır.[60] 1864 yılında afyon üretimi yaklaşık 90.000 okkaya yükselmiş, ürün ihracat için İzmir'e sevk edilmiştir. Sandison, en kaliteli afyonun İzmit bölgesindeki Geyve ve Lefke (Osmaneli) çevresinde olduğunu, her birinin 165 librelik yılda 15 ila 20 sepet ürün verdiğini belirtmiştir.[61]

Patates üretimiyle ilgili daha önceki dönemlerde patateste görülen hastalık, 1861 yılında arındırılmış, iyi tohum gelecek sezon için muhafaza edilmiştir.[62] 1862 yılında patatesten oldukça bol mahsul elde edilmiştir. Patatesin okkası 20 ila 25 para ($^1/_2$ ila $^5/_8$ kuruş) arasında bir meblağa satılmıştır. Bay Sandison, Türklerin patatesi nasıl tüketeceklerini bilmedikleri için patatese olan talebin az olduğunu belirtmiştir.[63] 1863 yılında üretilen patatesler kuraklığa bağlı olarak genelde küçük kalmış, ancak kısa süre içinde alıcı bulmuştur.[64]

Üzümden yapılan rakı, Mudanya'nın önemli bir yerel ürünüydü. Ancak asmaları vuran oidium (külleme) tahribatından dolayı 1861 yılında hemen hemen hiç üretim olmamıştır.[65] 1862 yılında ise oidiumun tahribatı azalmakla birlikte şarap üretiminde önemli bir iyileşme yaşanmamıştır.[66] Asmalarda görülen oidium tahribatı Bursa ve kıyı kesimlerde üzüm üretimini önemli ölçüde azaltmıştır.[67] 1864 yılı bağbozumu, oidiumdan ziyade yağmurlardan dolayı tahribata uğramıştır. Oidium tahribatı ve yağmurlu havalar bağ bozumuna zarar vermiştir. 1864 yılında rakı yapımına uygun 1.000.000 okka üzüm elde edilmiştir. Bursa'da şarap yapımına uygun çok az üzüm piyasaya sürülmüştür. Uludağ'daki üzüm bağlarından elde edilen üzümlerle yapılan saf Bursa şarabı, birkaç yıl uygun koşullarda muhafaza edilmiş, ancak çok az bir kısmı ihraç edilmiştir. En kaliteli şarabın okkası 15 ila 17 kuruş arasında bir meblağa, düşük kalite şarabın okkası 5 kuruşa satılmıştır.[68]

1861 yılında zeytin hasadı oldukça az olmuştur. Uzun süreli kuraklıklar zeytinlerin erken-

56 Commercial Reports 1865: 785-795.
57 Commercial Reports 1862: 347-357.
58 Diğer pek çok ölçü biriminde olduğu gibi ağırlık ölçü birimi olan sepet ölçüsü de bölgelere ve ürünün cinsine göre farklılık göstermektedir (Taşkın 2005: 106). Konsolos Sandison'un verdiği bilgiler çerçevesinde ölçülen ürün ve bölge aynı olmasına rağmen sepet ölçüsünün farklılık gösterdiği görülmektedir. Bir örnekte bir sepet yaklaşık 150 libreden yani 67.95 kilogramdan oluşmakta iken, başka bir örnekte bir sepet 112 libreden yani 50.736 kilogramdan oluşmaktadır (Commercial Reports 1863: 432; Commercial Reports 1862: 347).
59 Commercial Reports 1862: 347-357.
60 Commercial Reports 1863: 452-458.
61 Commercial Reports 1865: 790.
62 Commercial Reports 1862: 347-357.
63 Commercial Reports 1863: 452-458.
64 Commercial Reports 1864: 428-435.
65 Commercial Reports 1862: 347-357.
66 Commercial Reports 1863: 452-458.
67 Commercial Reports 1864: 428-435.
68 Commercial Reports 1865: 785-795.

den toprağa düşmesine sebebiyet vermiştir. Mudanya'dan 2.000.000 okka, Gemlik'ten 1.550.000 okka, Bandırma'dan 1.410.000 okka toplam 4.960.000 okka (yaklaşık 6.200 ton) zeytin toplanmıştır. Zeytinlerin çoğu ihracat için salamura yapılmıştır. Salamura zeytinin Gemlik'teki fiyatı, okkası 3 kuruşa satılmış, az miktarda da zeytinyağı üretilmiştir. Ürünün niteliğine göre okkası 7 ila 13 kuruş arasında bir meblağa satılmıştır.[69] Çok önemli bir ihracat kalemi olan zeytin, 1862 yılında uzun süren sıcaklardan zarar görmüş, kıyı boyunca 3.000 ton zeytin toplanmıştır. Oldukça az verim alınan 1861 yılında dahi 6.200 ton zeytin toplanmıştı. Temel ürünü zeytin olan Gemlik'te 1862 yılında oldukça az verim elde edilmiştir. 7.000£ değerinde, miktar olarak 500.000 okka zeytin toplanmıştır.[70]

1863 yılında Gemlik'ten Erdek'e kadar uzanan sahil boyunca toplamda 7.600.000 okka zeytin toplanmış, verimli bir yıl olmuştur. Bölgenin zeytini daha ziyade salamura yapılarak satılmış, çok azı yağ için sıkılmıştır. Ağaçlardan zamanından önce düşen zeytinlerden yağ yapılmıştır. Yerel tüketimin haricinde çoğunluğu ihraç edilmiştir. Bölgede zeytin üretiminin en fazla olduğu yer olan Mudanya'da 1863 yılında yaşanan kuraklık nedeniyle zeytin, yeterli büyüklük ve sululuğa ulaşmamıştır.[71] 1864 yılında zeytinlerin toplanma zamanında sürekli yağan yağmurlar nedeniyle bol ürün elde edilememiştir. Tüm kıyı boyunca Erdek'e kadar 6.125.000 okka zeytin toplanmıştır. Yeşil durumdaki sağlam zeytinin okkası 1 $^{1}/_{4}$ ila 1 $^{5}/_{8}$ kuruş arasında bir meblağa satılmıştır. Salamura zeytinin okkası 1 kuruş 36 para ile 2 $^{1}/_{4}$ kuruşa satılmıştır. Hasar görmüş zeytinlerden yağ yapılmıştır. Genel kullanım için uygun olmayan yağlar yoksul insanlara satılmıştır. 1864 yılında, Gemlik'te yetiştirilen başta zeytin olmak üzere tarımsal ürünlerde iklim nedeniyle genel bir kıtlık yaşanmıştır. 1864 yılında 11.000£ değerinde 625.000 okka zeytin toplanmıştır. Bölge için önemli bir ihracat kalemi olan zeytinden elde edilen ürün, bir önceki yılın yaklaşık beşte biri kadar olmuştur.[72]

1861 yılında Bursa'ya yakın birkaç dönümlük alanda sorgum ekilmiştir. Kayda değer kalınlığa ve yüksekliğe ulaşan sorgum kamışı, tepede bol salkımlar halinde, darı benzeri bir tahıl vermiştir. Yetiştirilen sorgumun İngiltere'den getirilen bir makine ile preslenerek özü çıkarılmıştır. Çıkarılan öz, oldukça karlı bir şekilde satılmıştır. Sığırlar için çok besleyici olan sorgum, halkın masraflarının azalmasına da yardımcı olmuştur. Elde edilen bol verim nedeniyle 1862 yılında daha fazla yetiştirilmesi amaçlanmıştır.[73] Ancak 1862 yılında öngörüldüğü kadar fazla sorgum yetiştirilememiş ve fabrikada ürünün macuna dönüştürülmesi için yapılan işlemler başarılı olmamıştır. Yapılan kimyasal tahlilde, sorgumun bol miktarda sakarin maddesi içerdiği tespit edilmiştir. Uygun şekilde ve yeterli sermaye ile yürütülen bir girişim ile kâr elde edileceğine dair işaretler alınmıştır.[74] Daha sonraki dönemlerde sorgumun ekimi genişletilmiştir. Ancak kamışlarının ince ve yetersiz olmasından dolayı istenilen verim elde edilememiştir.[75]

Bölgede pamuk üretimi, Amerika'dan getirilen tohumlarla arttırılmaya çalışılmıştır. Ancak yeni teşebbüslerin, ekim sürecinin ve verimin takibi yapılmamıştır. Konsolos Sandison, pamuk eki-

69 Commercial Reports 1862: 347-357.
70 Commercial Reports 1863: 452-458.
71 Commercial Reports 1864: 428-435.
72 Commercial Reports 1865: 785-795.
73 Commercial Reports 1862: 347-357.
74 Commercial Reports 1863: 452-458.
75 Commercial Reports 1864: 428-435.

minin takibinin sağlanması ve arttırılması için vali ile görüşmüştür. Uygun tohum ve ekim metodunun tespit edilmesi için farklı bölgelerden delegeler çağırılmasını önermiştir. Konsolos, Manchester Derneği[76] ile iletişime geçerek, yetiştirilmek üzere tanıtıcı mahiyette daha fazla tohum tedarik etmelerini önermiştir. Bu vasıta ile pamuğun büyümesi için çok önemli olan bu bölgede, pamuk üretimi ile Manchester Derneği'nin pamuk tedarik alanını genişletmesi arzu edilmiştir. İngiliz ticari ve siyasi çıkarları için pek tabi bu tarz girişimlerde bulunulmuştur.[77] Zira Amerika'daki iç savaş, İngiliz pamuklu sanayi dokumasını hammadde krizine sokmuştu. Çünkü savaşın başladığı yıllarda İngiliz pamuklu dokuma sanayinin hammadde ihtiyacının yüzde 80'i Amerika'dan karşılanmaktaydı. Amerika'da savaş patlak verince dernek, Batı Anadolu'nun da aralarında bulunduğu birçok bölge ve ülkede hammadde arayışına girişmiş, hammadde ihtiyacını farklı bölgelerden karşılamaya çalışmıştır.[78] Dernek, pamuk yetiştirilmesini teşvik etmek amacıyla Bursa'ya pamuk tohumu göndermiş, dağıtımın İngiliz Konsolosu'nun nezaretinde yapılmasını istemiştir.[79] İngilizlerin Osmanlı Devleti'nde pamuk ziraatını geliştirmek için yaptıkları teşebbüsler etkili olmuştur. 27 Ocak 1862 tarihli irade ile pamuk ekimi teşvik edilmiştir.[80] 1862 yılında Babıâli tarafından uygun tohumlarla pamuk üretiminin teşvik edilmesi için çerçevesi çizilen düzenlemelere dair bilgiler Bursa'ya ulaşmıştır. Düzenlemeler kapsamında, civardaki Avrupalı bir çiftçinin gözetiminde yerel bir komisyonun oluşturulması da istenmiştir. Avrupalı çiftçinin, ithal edilecek pamuk tohumunun dağıtımı ve ekiminden de sorumlu olacağı bildirilmiştir. Konsolos Sandison, kaliteli ve bol pamuk elde edilmesi için sadece doğru tohum ve görev dağılımı yapılmasının yeterli olmayacağını, ekimin uygun bir şekilde yapılmasının çok önemli olduğunu ve bunun için de bazı kontrollerin gerekli olduğunu belirtmiştir. Ekimi yapılan New Orleans tohumundan iyi kozalar elde edilmişken, Amerika'dan getirilen tohumlardan İzmir bölgesinde iyi sonuçlar alınmamıştır. Çiftçiler, Amerikan tohumu yerine, yerli pamuk tohumlarına dönüş yapmaya başlamışlardır. Sandison, pamuk ekimi için çok uygun bir iklime sahip olan İzmir'de yanlış ekim metodu nedeniyle böyle bir sonucun ortaya çıktığını, bunun başka bir izahının olamayacağını belirtmiştir.[81]

1863 yılında Mısır'dan Türkiye'nin muhtelif yerlerine parasız olarak dağıtılmak üzere 226.843 okka pamuk tohumu getirtilmiştir. 3.000 okka tohum da Bursa'ya gönderilmiştir.[82] 1864 yılında pamuk üretimi, hava koşulları nedeniyle beklentilerin gerisinde kalmış, Balıkesir bölgesini de etkilemiştir. Ahmed Vefik Paşa, 1864 yılında Balıkesir'den 90.000 kental[83] mahsul alındığını bildirmiş, Bandırma'daki İngiliz Konsolosluk ajanı ise 30.000 balyadan oluşan 40.000 kental mahsul alındığını yazmıştır. Yöredeki mahsul, yorgan doldurma ve giyim eşyası vb. çeşitli yerel kullanımlar için satın alınmış, geri kalanı İstanbul üzerinden ihraç edilmiştir.

1864 yılında Balıkesir'de buharla çalışan çırçır makinesi kullanılmıştır. Makine işleri hızlandırmış ancak pamuğun lifini zedelemiştir. Bu sorunun giderilmesi için makinenin daha gelişmiş

76 Manchester Pamuk Tedarik Derneği ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Watts 1871; Damlıbağ 2014: 85-98.
77 Commercial Reports 1862: 347-357.
78 Damlıbağ 2011: 433-434.
79 The Morning Post, 27 September/Eylül 1862.
80 *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış* 1938: 128-129.
81 Commercial Reports 1863: 452-458.
82 *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış* 1938: 130-131.
83 Diğer pek çok ağırlık biriminde olduğu gibi kental (kintal-kantar) de bölgelere göre değişiklik göstermektedir. Genel kabul gören görüşe göre 1 kental 44 okkaya tekabül etmektedir (İnalcık 1960b: 137; Kallek 2001: 319).

bir modeli getirilmiş ve sorun giderilmiştir. Bay Sandison, İngiltere'den ithal edilen Macarthy çırçırları ile Balıkesir'de kullanılan çırçır makineleri kıyaslamıştır. Macarthy çırçırlarının bu makinelere kıyasla daha yavaş çalıştığını ancak kusursuz makinalar olduğunu ifade etmiştir. Balıkesir dışında Geyve'de de çırçır makinası kullanılmıştır. Geyve ve İzmit Paşalığındaki diğer mevkilerden elde edilen pamuk, İzmit Limanı'ndan İstanbul'a sevk edilmiştir. Yağmurlardan zarar gören ürünün toplanan miktarı yaklaşık 600 balya olmuştur.[84] Yüksek fiyatından dolayı Bursa'da dikkatler pamuğa çevrilmiştir. Ovada üretimine yönelik bazı denemeler yapılmış, ancak ihracata katkısı olmayacak kadar sınırlı miktarda pamuk yetiştirilmiştir. "Aidin" adıyla anılan Balıkesir kökenli yerli tohumlar ekilmiştir. Mısır'dan getirilen tohumların ekimi geciktiği için verim alınamamıştır. Balıkesir, pamuk ekimine daha elverişli olduğu için pamuk ekimine ayrılan araziler arttırılmıştır. Kütahya ve Karahisar Sancakları ve İzmir'e kadar olan bölgede pamuk ekimi yapılmıştır. Ahmed Vefik Paşa, bölgede endüstrinin ve gelirin birincil kaynağı olan tarımın gelişmesi için çaba sarf edeceğine dair söz vermiştir.[85] 1864 yılında New Orleans pamuk tohumu ekilmiştir. Diğer türlere göre üstünlüğü ve havanın tüm zayiatlarına karşı dayanıklılığı tespit edilmiştir. Bay Sandison, ne yerli tohumun ne de Mısır tohumunun fırtınalara karşı koyabilecek yapıda olduğunu, hatta su altında kalacak kadar ıslakken büyümediğini, işlenen arazinin çoğunun 1865 yılında pamukla, özellikle de New Orleans tohumu ile ekiminin yapılamasının planlandığını belirtmiştir.[86] Bölgede, özellikle Balıkesir'de pamuk ekilen tarlalar genişletilmiştir. Karahisar'da ekimi yapılan Mısır tohumundan oldukça fazla verim alınmıştır.[87] İstanbul'da bir İngiliz pamuk şirketinden satın alınan Sea Island tohumu Balıkesir'deki yetkililer tarafından çiftçilere dağıtılmıştır. Ancak tohum çürümüş olduğu için pamuk yetişmemiş, bu durum çok pahalıya mal olan emek kaybına neden olmuştur.

Manchester Derneği'nin Bursa'ya göndermiş olduğu tohumlardan çoğaltılan ve görevli olduğu sırada Ahmed Vefik Paşa tarafından ücretsiz olarak temin edilen New Orleans tohumunun ekimi yapılmıştır. Ekim yönteminde modern teknikler kullanılmamasına rağmen bol verim elde edilmiştir. Bay Sandison uygun toprak işleme yöntemleri ile iyi üretim yapılabileceğini, bölge pamuğunun Amerikan pamuğuyla rekabet edebileceğini ve pamuğun önde gelen kalıcı bir ürün haline gelebileceğini belirtmiştir. Aynı yıl tarımı geliştirecek aletlerin kullanılması için çeşitli girişimler, denemeler yapılmıştır. Kullanılan İngiliz sabanları ve tırmıklarının yanında harman ve hasat makineleri denenmiştir.[88]

2. BURSA KENTİ'NDE TİCARİ HAYAT

Bursa'nın dışa açılan, ihracat ve ithalat kapısı Gemlik, Mudanya ve Bandırma Limanlarıydı. Bursa ile İstanbul arasında düzenli seferlerin yapıldığı, vapurların İstanbul'a gidiş gelişlerinde durduğu istasyon olan Gemlik, bu limanlar arasında ön plana çıkmaktaydı.[89] 7 Yunan, 1 İtalyan, 2 Rus, 1 Fransız, 1 Eflak, 2 Sırp ve 8 Türk gemisinin yanı sıra çeşitli bayraklar altında 100 yelkenli gemi ve haftada iki kez İstanbul'a gidip gelen Arsenal Şirketi'nden 2 ve Bursa Şirketi'nden 2 vapur başkent

84 Commercial Reports 1865: 785-795.
85 Commercial Reports 1864: 428-435.
86 Commercial Reports 1865: 785-795.
87 Daily News, 8 January/Ocak 1864; The Standart, 8 January/Ocak 1864.
88 Commercial Reports 1865: 785-795.
89 Commercial Reports 1862: 347-357.

ile Gemlik arasında sefer düzenlemekteydi.[90] Bursa'nın mahreci olan Mudanya[91] ise buharlı gemilerin kullanılmaya başlanmasından sonra Bursa ile İstanbul arasındaki olağan deniz yolu olmaktan çıkmış, faaliyetlerinin çoğunu kaybetmiştir. Gemlik'e gidip gelen buharlı gemiler, yaz boyunca kısa bir süre için Mudanya Limanına yanaşmışlar, yaz sezonu haricinde hava sakin olduğunda limana uğramışlardır. Yerel trafik sağlam kürekli tekneler ve birkaç yelkenli kadırga ile yürütülmüştür. Bandırma ile İstanbul arasında ise sadece bir vapur, yıl boyunca haftada bir kez çalışmıştır. Bu limanlar üzerinden İngiltere, Yunanistan, Malta ve Fransa'ya doğrudan ihracat yapıldığı gibi İstanbul ve İzmir üzerinden dolaylı ihracat da yapılmıştır.[92]

Tablo 2. *1861 yılı Bandırma Limanı Üzerinden Yapılan İhracat*

Ürün	Varış yeri	Gemiler	Birim	Miktar	Değer (£)
Koza	Fransa (Marsilya)	Fransız Buharlıları	libre	53.000	14.700
Koza	İstanbul	Aktarma	libre	8.400	2.300
Yün	Fransa (Marsilya)	3 Fransız	libre	50.700	13.000
Arpa	İngiltere	3 İngiliz	kuart (quarter)	7.800	6.000
Yulaf	İngiltere	1 Fransız	kuart	2.400	1.440
Fasulye	İngiltere	1 İngiliz	kuart	1.200	1.400
Fasulye	Malta	1 Sisam	kuart	475	700
Buğday	Malta	1 Sisam	kuart	475	800
Keten tohumu	Fransa (Marsilya)	1 Fransız	kuart	1.700	4.100
Susam	Fransa (Marsilya)	2 Fransız	kuart	1.950	7.000
Tuzlu balık	Yunanistan	1 Yunan	kuart	…	60
Toplam			51.500£		

Kaynak: Commercial Reports 1862: 347-357.

Bu listeye ek olarak sevkiyata hazır 1.900 £ değerinde 1.800 kuart Mısır satın alınmıştır.

Tablo 3. *1861 Yılında Bandırma Limanı Üzerinden Osmanlı Limanlarına Yapılan Diğer Sevkiyat*

Ürün	Miktar	Değer (£)
İpek (İstanbul için)	15 balya	1.700
Afyon (İstanbul için)	2.240 libre ağırlığında 20 sepet	2.120

90 Commercial Reports 1865: 785-795.
91 Engin 2012: 163.
92 Commercial Reports 1862: 347-357.

Susam (İstanbul için)	2.500 kile[93]	1.080
Koyun ve Kuzu (İstanbul için)	120.000 baş	54.600
Yün (Tekirdağ ve İstanbul için)	56.000 libre (balya miktarı verilmemiş)	1.400
Fasulye (Kandiye için)	475 kuart	700
Zeytin (Galatz, İstanbul ve diğer Türk limanları için)	40.000 kile	7,000
Toplam	68.600£	

Kaynak: Commercial Reports 1862: 347-357.

1861 yılında Bandırma Limanı'ndan 54.600£ değerinde, değer olarak en fazla pahaya sahip küçükbaş hayvan sevkiyatı yapılmıştır.[94] 1862 yılında Bandırma Limanı üzerinden toplamda 34.586£ değerinde ihracat yapılmıştır. En fazla pahaya sahip olan ürün Fransa'nın Marsilya Limanı'na ihraç edilen yün olmuştur. Bu başlığa ilişkin bilgiler, dış limanlarla ilgili ticaret ve emtianın genel bir özetidir. 1862 yılında Bandırma'dan diğer Osmanlı limanlarına toplamda 26.810£ değerinde ürün sevk edilmiştir. En fazla pahaya sahip olan ürün 8.640£ değerinde keten tohumu olmuştur. İkinci sırada ise yine İstanbul'a sevk edilen 5.700£ değerinde ipek yer almıştır.[95]

Tablo 4. *1863 Yılı Bandırma Limanı Üzerinden Yapılan İhracat*

Ürün	Varış yeri	Gemiler	Birim	Miktar	Değer (£)
Koza	Fransa (Marsilya)	Fransız	libre	38.550	12.100
İpek iplik	Fransa (Marsilya)	Fransız	libre	800	1.060
Arpa	İngiltere	İngiliz	kile	17.000	1.550
Arpa	İtalya	İtalyan	kile	17.000	1.550
Buğday	İtalya ve Malta	İtalyan	kile	6.000	1.100
Yulaf	İtalya&Trieste	Grek	kile	28.000	2.300
Fasulye	Fransa (Marsilya) ve Malta	Grek ve Sisam	kile	13.000	1.650
Palamut	İngiltere İngiliz		ton	670	6.030
Yün	Fransa (Marsilya)	Fransız	libre	448.000	13.120
Pamuk	İstanbul	Nakliye	libre	192.000	15.000
Afyon	İstanbul	Nakliye	libre	8.280	7.840

93 Bursa ve civarında İstanbul kilesi kullanılmıştır. 1 İstanbul kilesi, 20 okka yani 25.6 kilogramdır (Öztürk 1994: 1722).
94 Commercial Reports 1862: 347-357.
95 Commercial Reports 1863: 452-458.

Toplam			63.300£		

Kaynak: Commercial Reports 1864: 428-435.

Tabloda yer alan en fazla değere sahip olan pamuk, Balıkesir'den tedarik edilmiştir.

Tablo 5. *1863 Yılı Bandırma Limanından İç Tüketim İçin Osmanlı Limanlarına Yapılan Sevkiyat*

Ürün	Varış yeri	Birim	Miktar	Değer (£)
Arpa	Çeşitli limanlara	kile	60.000	5.460
Buğday	Çeşitli limanlara	kile	69.000	18.320
Mısır	Çeşitli limanlara	kile	17.000	2.070
Fasulye	Çeşitli limanlara	kile	32.000	4.070
Palamut	Çeşitli limanlara	ton	110	1.000
Yulaf	İstanbul	kile	2.400	160
Susam	İstanbul	kile	9.550	5.220
İpek (ortalama makara)	İstanbul	libre	15.125	12.000
Koyun ve kuzu	İstanbul	baş	130.000	90.000
Bandırma, Erdek ve çevresinden şarap ve diğer alkollü içecekler	İstanbul	galon[96]	228.000	8.200
Toplam			146.500£	

Kaynak: Commercial Reports 1864: 428-435.

Yukarıda verilen ürünlerin dışında zeytin ve üzüm de iç tüketim için diğer Osmanlı Limanlarına sevk edilmiştir.[97]

1864 yılında Bandırma Limanı üzerinden yaklaşık 15.000£ değerinde Fransa'nın Marsilya Limanına yün ihraç edilmiştir. Yün, 1864 yılında en fazla pahaya sahip ihracat kalemini oluşturmuştur. 1864 yılında Bursa'dan toplamda 90.000 okka yün ihraç edilmiştir. İkinci sırada, İngiltere'ye ihraç edilen 11.000£ değerinde pamuk yer almıştır. 1864 yılı toplamında Bandırma Limanı üzerinden yapılan ihracatın toplam değeri 65.880£'e ulaşmıştır. 1864 yılında Bandırma Limanı'ndan Osmanlı Limanlarına toplamda 75.655£ değerinde; arpa (İskenderiye'ye), yulaf (İstanbul'a), fasulye (Yunan Adaları'na), şarap (İstanbul'a), düşük kalite ipek (İstanbul'a) koyun ve kuzu (İstanbul'a) sevk edilmiştir. Küçükbaş hayvanların büyük bir kısmı İngiliz gemileriyle geri kalanı ise tekneler ile nakledilmiştir. Zeytinler, salamura yapıldığı için yılsonundan sonra sevk edilmişler ve bu nedenle ihracat listesinde yer verilmemiştir.[98] Bandırma sahili ve civarındaki zeytin bahçelerin-

96 1 galon 4.543 litreye eşittir (Dowling 1872: 75).
97 Commercial Reports 1864: 428-435.
98 Commercial Reports 1865: 785-795.

den elde edilen tüm mahsulün beşte üçü yabani zeytin olmak üzere yaklaşık 1.359.000 kilogram zeytin toplanmıştır. Zeytinliklerin büyük bir kısmı yağmurdan zarar görmüştür. 1864 yılı kapsamında Bandırma'daki tahıl üretimi, haziran ayında esen kavurucu güney rüzgârları ve olgunlaşma sürecinde yağan şiddetli yağmurlar nedeniyle azalmıştır. Üretimle bağlantılı olarak tahıl ihracatı da azalmıştır. Tüm koza verimi yaklaşık 15.000 okka olmuştur. Asmalarda az da olsa *oidium* (külleme) görülmüştür. Kükürt serpilerek hastalığın önü alınmışsa da aşırı yağmurlar nedeniyle asmalar zarar görmüştür.[99]

Tablo 6. *1861 Yılında İstanbul ve Diğer Tüm Yerlerden Çeşitli Bayraklar Altında Bandırma Limanı'na Yapılan Dolaylı İthalat*

Ürün	Birim	Miktar	Değer (£)
İngiltere ve Kıta Avrupası'ndan beyaz ve baskılı pamuklu ürünler	---	---	11.400
Fransa ve Hollanda'dan şeker	ton	670	31.000
Batı Hindistan'dan kahve	ton	375	27.300
İngiltere'den demir	ton	830	8.200
Rusya'dan demir	ton	280	6.300
Fransa'dan kurşun saçma	ton	125	3.800
İngiltere'den kalay	ton	19	3.000
Doğu Hindistan ve İtalya'dan pirinç	torba[100]	2.000	4.000
Fransa'dan mum	kutu[101]	1.000	6.600
Kalamata'dan incir	ton	83	1.100
Yabancı malların toplam değeri 102.700£			

Kaynak: Commercial Reports 1862: 347-357.

En fazla pahaya sahip olan ürünler 31.000£ değerinde Fransa ve Hollanda'dan ithal edilen şeker ve 27.300£ değerinde Batı Hindistan'dan ithal edilen kahve olmuştur. Ayrıca 1861 yılında Osmanlı kentlerinden Bandırma Limanı'na toplamda 14.000£ değerinde; Ayvalık ve Kandiye'den 140 ton sabun ve 166 ton yağ, İzmir'den 110 ton kuru üzüm sevk edilmiştir. Bandırma, sabun ve yağ ihtiyacını Ayvalık ve Kandiye'den karşılamıştır.[102]

99 Commercial Reports 1865: 785-795.
100 Bir torba 2.3 kantar kadardır. Bu da yaklaşık 129 kilograma denk gelmektedir (Taşkın 2005: 115).
101 Kutu, standart kilenin 1/8'i (yaklaşık 3.200 kg) kadardır (İnalcık 2013: 251).
102 Commercial Reports 1862: 347-357.

1862 yılında İstanbul üzerinden Bandırma Limanı'na 17.000£ değerinde 440 ton şeker, 14.000£ değerinde 3.000 torba düşük kalite kahve, 7.000£ değerinde pamuklu ürün, 6.100£ değerinde 670 ton İngiltere'den demir, 4.800£ değerinde 220 ton Rusya'dan demir, 4.750£ değerinde 175 ton Fransa'dan kurşun saçma, 3.660£ değerinde 25 ton kalay (İngiliz), toplamda 57.310£ değerinde ürün dolaylı olarak ithal edilmiştir. 1862 yılında yapılan kahve ve şeker ithalatı, bir önceki yılın yaklaşık yarısı kadar olmuştur. Aynı yıl Kandiye'den 6.200£ değerinde 166 ton sabun ve 6.360£ değerinde 110 ton zeytinyağı alınmıştır. 1862 yılında Bandırma'nın sabun ve zeytinyağı ihtiyacını Kandiye karşılamıştır. Aynı yıl Bandırma'dan temin edilen tahıl miktarı bol olmadığı için 12.000 kilelik tahıl ürünü ihraç edilmiştir. Ancak ürünün sevkiyatı 1862 yılsonuna kadar gerçekleşmemiştir. 11.000 kile susam, 20.000 kile keten tohumu ve 4.000 kental yün Marsilya'ya ihraç edilmiştir. 33.000 okka ipek kozası üretilmiştir. İpek kozaları bir önceki yıla kıyasla yaklaşık yüzde 20 daha fazla üretilmişken ipek böceği yumurtalarının kalitesi daha düşük olmuştur.[103]

1863 yılında toplamda 57.100£ değerinde ürün ithal edilmiştir. Yerli ürünlerden 5.800£ değerinde 170 ton sabun; 10.500£ değerinde 228 ton yağ ithal edilmiştir. Toplamda 16.300£ değerinde yerli ürün alımı yapılmıştır.[104] 1864 yılında Bandırma'ya yapılan ithalatın ayrıntılarına bakıldığında, bir önceki yıla kıyasla tüketilen ürünlerin miktarı, fiyatı ve çeşidinin çok az değişikliğe uğradığı görülmektedir. Sadece ithal edilen pamuklu mamullerin fiyatında yüzde 10'luk bir düşüş yaşanmıştır.[105]

1861 yılında Gemlik'ten 265.000£ değerinde 980 balya ipek, 24.000£ değerinde 220 balya ipek atığı, 26.000£ değerinde 650 balya koza, 800£ değerinde 100 balya yün, toplamda ise 315.800£ değerinde ürün ihraç edilmiştir. Ürünler ihracat için İstanbul vapurlarına transit olarak yüklenmiştir. Bunlara ek olarak 7 Yunan, 1 Rus, 1 Sırp, 4 Osmanlı ve 2 Eflak olmak üzere toplam 15 gemi yük almıştır. Marsilya için gönderilecek kozaların ikinci kısmı Bandırma'dan yüklenmiştir. İzmir'de 252 ton krom yüklü 3 gemi İngiltere'ye ihraç edilmiştir. Tuna limanları ve Rusya için 9.900£ değerinde 800 ton salamura zeytin ve 3.350£ değerinde 80 ton zeytinyağı, toplamda ise 13.250£ değerinde ürün ihraç edilmiştir. Ayrıca küçük teknelerle İstanbul'a 9.300£ değerinde 920 ton salamura zeytin sevk edilmiştir.[106]

1862 yılında Gemlik'ten yapılan ihracata bakıldığında ürün çeşidinin (krom, mısır, salamura zeytin) bir önceki yıla kıyasla arttığı ancak toplam değerin değişmediği görülmektedir. İngiltere'ye gönderilen kromun büyük bir kısmı Yunan gemileri ile bir kısmı Osmanlı gemileri ile İzmir'e sevk edilmiştir. Bu ihracat kalemlerinin dışında İngiltere'ye küçük bir miktar terebentin, paçavra ve kemik ihracatı yapılmıştır. 1862 yılında diğer bölgelerin çoğunda olduğu gibi Gemlik'e de mısır ithal edilmemiştir. Aksine az bir miktar da olsa Gemlik'ten İstanbul'a mısır ihraç edilmiştir. Ayrıca 1862 yılında Gemlik'ten Tuna'ya 865 ton ağırlığında 11.200£ değerinde salamura zeytin, İstanbul'a 8.800£ değerinde 656 ton salamura zeytin ve yine İstanbul'a 52 ½ ton ağırlığında 2.300£ zeytinyağı, toplamda 22.300£ ürün sevk edilmiştir.[107] 1864 yılında geç yağan yağmurlar nedeniyle tuzlalar

103 Commercial Reports 1863: 452-458.
104 Commercial Reports 1864: 428-435.
105 Commercial Reports 1865: 785-795.
106 Commercial Reports 1862: 347-357.
107 Commercial Reports 1863: 452-458.

daha az üretken olmuştur. Bu durum hükümetin tuz fiyatlarını artırmasına neden olmuştur. Ardından 600.000 okka tuz, 5.260£'e satılmıştır.[108]

Tablo 7. *1864 Yılında Gemlik'ten İhraç Edilen Ürünler*

Yabancı Ülkelere			
Ürün	Miktar	Birim	Değer (£)
Pamuk (hemen hemen tamamı Fransa'ya)	1.050	balya	343.350
Pamuk (adi ve atık)	140	balya	770
Koza	400	balya	28.000
Krom (İngiltere'ye)	1.400	ton	7.000
Zeytin (Rusya'ya)	390	ton	4.250
Buğday	35.000	kile	6.870
Toplam	390.240		
Türk Limanlarına			
Ürün	Miktar	Birim	Değer (£)
Zeytin (Tuna Limanlarına) 476		ton 7.590	
Zeytin (Çeşitli Türk Limanlarına)	1.165	ton	18.025
Toplam	25.615		

Kaynak: Commercial Reports 1865: 785-795.

1861 yılında Gemlik'e 5,000£ değerinde pamuklu ürün (İngiliz), 4.200£ değerinde şeker, kahve, rum/rom ve pirinç (Cenova), 32.900£ değerinde toplamda 143.000 kile buğday ve arpa (Rusya, Tuna ve Rumeli) ithal edilmiştir. Ayrıca Midilli, Kandiye ve diğer yerlerden 17.850£ değerinde 360 ton sabun, 1 yük Marsilya'dan ve 1 yük Tokia'dan olmak üzere 450£ değerinde tuz alınmıştır. İç pazar için toplam alım 60.400£'e ulaşmıştır. 3 gemi tahıl, Tuna'dan Yunan gemileriyle ithal edilmiştir. Geri kalan tahıl İstanbul'dan 20 ila 30 tonluk küçük yelkenli gemilerle alınmış ve toplamda 200 ardışık sefer yapılmıştır. Bu seferler sırasında Gemlik'in salamura zeytini de İstanbul'a gönderilmiştir.[109]

1862 yılında Gemlik'e 7.500£ değerinde İngiliz pamuklu ürünleri, 4.700£ değerinde şeker, kahve, rom/rum gibi ürünler, toplamda 12.200£ değerinde ürün ithal edilmiştir. Bir önceki yıl ile kıyaslandığında Gemlik'e ithal edilen pamuklu ürünlerde yüzde 50, şeker, kahve, rom/rum ve benzeri ürünlerde yüzde 12'lik bir artış olmuştur. Balıkhane, 6.500-7.000£ civarında oldukça düşük bir getiri sağlamıştır. Tuzlalardan devlet tekeli ile 1.000£ ila 3.500£ arasında gelir elde edilmiş, okkası ½ kuruşa sabitlenmiştir.[110]

108 Commercial Reports 1865: 785-795.
109 Commercial Reports 1862: 347-357.
110 Commercial Reports 1863: 452-458.

1863 yılında buharlı gemiler ile Gemlik'ten İstanbul'a 497.500£ değerinde her biri 218 libre olan 1.724 balya ipek, 7.000£ değerinde 182 balya ipek atığı, 23.000£ değerinde 450 balya koza ihraç edilmiştir. 1 İngiliz, 9 Yunan, 1 Rus, 2 Eflak ve 7 Osmanlı gemileriyle İngiltere'ye gönderilmek üzere 18.000£ değerinde 2.500 ton krom, Rusya ve Tuna limanlarına gönderilmek üzere 13.500£ değerinde 800 ton salamura zeytin, toplamda ise 559.000£ değerinde ürün ihraç edilmiştir. Ayrıca İstanbul'a 56 ton salamura zeytin sevk edilmiştir. Küçük teknelerle yapılan diğer gönderiler listeye dâhil edilmemiştir. 1863 yılında muhtelif eşyaların yanı sıra yerel satış için 9.000£ değerinde 80 balya pamuklu ürün, 2.950£ değerinde 500 varil şeker, 2.500£ değerinde 490 torba düşük kalite kahve, 1.000£ değerinde 800 torba Cenova'dan pirinç, 760£ değerinde 200 varil rum/rom, 390£ değerinde 25 ton kükürt, toplamda 16.600 £ değerinde ürün ithal edilmiştir. Aynı yıl Kandiye ve diğer yerlerden 444.000 libre ağırlığında 11.400£ değerinde sabun; Kandiye'den 3.400£ değerinde 18.700 galon yağ; 2.000£ değerinde 375 ton tuz; toplamda 16.800£ değerinde ürün alınmıştır. Yörede tuz bulunmasına rağmen, yörenin tuzunun ince ve çabuk erimesinden dolayı zeytini salamura etmek için kullanılamamaktaydı. Bu nedenle İzmir Körfezi civarından tuz ithal edilmiştir.[111]

Tablo 8: *1864 Yılında Gemlik'e Yabancı Ülkelerden İthal Edilen Ürünler*

Ürün	Miktar	Değer (£)
Toz şeker	560 kile	3.850
Kahve	460 çuval=27 ½ ton	2.600
Rum/Rom	220 kile=10.000 galon	1.128
Sedef otu (Cenova'dan)	600 çuval=1.170 cwt[112]	1.210
Kükürt	---	1.570
Mamul ürünler	---	9.500
Toplam	---	19.858
1864 yılında Gemlik'e Kandiye, Midilli, Ayvalık ve diğer Türk limanlarından sevk edilen yerli ürünler		
Ürün	Miktar	Değer (£)
Sabun	3.500 çuval =355 ton	15.380
Zeytin Yağı	41.700 galon	8.790
Tuz	500 ton	4.780
Taze fasulye	125 ton	370
Toplam	29.320£	

Kaynak: Commercial Reports 1865: 785-795.

Zeytin ürünlerine bağlı olarak ekonomisini idame ettiren Mudanya'nın[113] ihraç edilen başlıca yerel ürünü salamura zeytindir. 1861 yılında 450 galon zeytinyağı üretilmiş, bunun yanında 572 milyon libre yeşil zeytin toplanmıştır.[114] Yağ ve salamura zeytin olarak ürünün tahmini değeri

111 Commercial Reports 1864: 428-435.
112 İngiliz ağırlık ölçü birimlerinden olan cwt, 50.802 kg'a denk gelmektedir (Zupko 1985: 336).
113 Commercial Reports 1863: 452-458.
114 Commercial Reports 1862: 347-357.

12.750£'e ulaşmıştır. 1862 yılında bir önceki yılın yaklaşık beşte biri kadar zeytin toplanmıştır. Bu nedenle zeytin ihracatı sınırlandırılmıştır.[115] 1863 yılında Mudanya'da yaşanan yoğun kuraklık nedeniyle mahsul üçte bir oranında azalmış, buna rağmen 4.000.000 okka üzerinde zeytin toplanmıştır. Okkası ortalama 1 ¾ kuruşa satılmıştır. Toplam değeri 63.600£'e ulaşmıştır. 9.200£ değerinde zeytin yağa dönüştürülmüştür.[116] 1864 yılında Mudanya'daki zeytinliklerden 2.500.000 okka zeytin elde edilmiştir, ancak toplama sırasında yağmurların geç yağması nedeniyle zeytinlerin büyük bir kısmı bozulmuş, bozulan zeytinlerden yağ üretilmiştir.[117]

Mudanya'da 1861 yılında ihracat için yaklaşık 19.000£ değerinde 16.500 libre yerel kozaların toplanmasından elde edilen ipek, İstanbul'a sevk edilmiştir. Mudanya'da bulunan 75 makaralı iki yerel filatür,[118] 1862 yılında 12.000£ değerinde 40 balya ipek üretmiş ve ürünler, Marsilya'ya ihraç edilmiştir. Yaş koza verimi, 1861'de olduğu gibi yaklaşık 84.000 libre olmuştur.[119] 1863 yılında iki yerel filatürden 34.500£ değerinde 120 balya filatür ipek ihraç edilmiştir. Satışa gönderilen mahsulün bir kısmının yanında 40.000 okka yaş koza satılmıştır.[120] 1864 yılında koza üretimi oldukça yetersiz olmuş, 12.000 okka yaş koza satılmıştır. Okkası 32 kuruşa satılmış, toplam değeri 3.500£ kadar olmuştur. Ancak bu rakam, satış için taşınan belirsiz bir miktar nedeniyle toplam koza üretimini vermemektedir. 1864 yılında yerel filatürlerden ve civardan satın alınan 8.640£ değerinde ipeğin tamamı Fransa'ya ihraç edilmiştir.[121]

1861 yılında Mudanya İngiliz pamuk imalatçıları 2.000£ değerinde kahve ve 2.400£ değerinde şeker, toplamda 4.400£ değerinde ürün ithal etmişlerdir.[122] 1863 yılında Mudanya'da pamuklu mamullerin tüketimi 2.800£'e, artan şeker ve kahve tüketimi ise 3.000£'e ulaşmıştır.[123]

Çalışmanın tarihsel sınırı göz önünde bulundurularak Bursa Kenti'nin ticari hareketliliği genel bir değerlendirmeye tabi tutulursa kentin daha önceki dönemlerde temel zenginliği ve geçim kaynağı ipek üretimi ve sanayii[124] iken dönem itibarıyla bu ürünlerin ithal edilmeye başlandığı net bir şekilde görülmektedir. Özellikle İngiliz iplikleri ve pamuklu ürünleri ithal edilen ürünlerin başında gelmiştir.[125] İngiliz ürünlerinin çoğu beyaz kumaşlardan (büyük bir kısmı uzun kumaş ve patiskalardan oluşmakta), geri kalanı baskılı patiska ve basmalardan oluşmuştur.[126] Ancak piyasadaki bu tarz kumaşlardan en kalitelileri yıkandıklarında boya vermedikleri ve renkleri birbirine karışmadığı için Fransız kumaşlarıydı. Fransız kumaşlarının fiyatları aynı tür İngiliz kumaşlarının yaklaşık iki katı kadar olduğu için satışları azdı. 1861 yılında genel olarak ithal ürünlerin satışlarında önemli ölçüde azalma olmuş, satışlar son beş yılın yaklaşık dörtte birine/üçte birine gerilemiştir. Bu azalmanın nedeni olarak; önceki kıt mahsullerden ötürü bölge halkının bakayada bekleyen ver-

115 Commercial Reports 1863: 452-458.
116 Commercial Reports 1864: 428-435.
117 Commercial Reports 1865: 785-795.
118 Commercial Reports 1862: 347-357.
119 Commercial Reports 1863: 452-458.
120 Commercial Reports 1864: 428-435.
121 Commercial Reports 1865: 785-795.
122 Commercial Reports 1862: 347-357.
123 Commercial Reports 1864: 428-435.
124 Kaplanoğlu 1996: 20; İnalcık 1960a: 61.
125 Commercial Reports 1862: 347-357.
126 Commercial Reports 1865: 785-795.

gi borçları, piyasada yeterli paranın olmaması, sığırlar arasında görülen salgın hastalıklar, kereste angaryası, mutat kredilerin durdurulması sıralanabilir. Para birimindeki diğer karışıklıklarla birlikte kaimenin değer kaybı ve cephanelik hizmeti için zorunlu çalışma, imalat ürünlerinin ticaretlerindeki azalmayı esas olarak üstlenmişlerdir.[127] Tüm olumsuzluklara rağmen, 1862 yılında ithalat için piyasada net bir iyileşme yaşanmış ve sonbaharda, önceki birkaç yılın durgunluğunun aksine hareketlenme olmuştur. İngiliz pamuklu ürünleri ve ipliklerinin satışında yüzde 20 ila 50 oranında bir artış meydana gelmiştir. Renklilerden ziyade beyaz kumaşlar ithal edilmiştir. Satışlar hızlı bir şekilde nakde dönüşmüştür.[128]

1863 yılı, Bursa ithalatı için önemli bir hareketlilik yılı olmuştur. Pamuk mamullerinin satışları yüzde 25, fiyatları da yüzde 25-30 oranında artmıştır. Ürünlerin kalitesi ise düşmüş, öncesine kıyasla parça başına ağırlık beşte bir ila üçte bir oranında azaltılmıştır. Daha az ipliğin kullanıldığı dayanıksız ürünler piyasaya sürülmüştür.[129] Kumaşlar çürük çıktığı için, bu tarz kumaşların itibarı azalmış, bu nedenle sınırlı sayıda ithalat yapılmıştır. Kumaşlardaki bu menfi durum sonrasında İstanbul'daki tüccarlar, sahtekârlıklara karşı fiyatı parçanın ağırlığına göre biçmeye başlamışlardır.[130] İngiliz pamuk ipliklerine daha önceki yıllarda olduğu gibi yoğun talep olmuş ve yılın sonuna kadar iplik ithalatında yüzde 50'lik bir artış yaşanmıştır. Kahve ve şeker fiyatlarında az da olsa bir artış olmuştur. Halkın alım gücü yükselmiştir.[131]

İhracat noktasında ise Bursa'daki filatür sahipleri stoklarını Londra ve Marsilya'ya ihraç etmişlerdir. 1861 yılı kapsamında Bursa'daki en büyük filatür stokunu Londra'ya göndermiştir. Bu filatür dışında kısmen yabancı, çoğunlukla Osmanlı uyruklu olan diğer filatür sahipleri, ipeklerini Marsilya'ya ihraç etmişlerdir. Filatür sahipleri sezonun başında ürünlerinin okkasını 395 kuruşa satışa çıkarmışlar, sonraki süreçte fiyatları 350 kuruşa düşürmüşlerdir. Yaş koza döneminde, kalitesine göre değişmekle birlikte 30 kuruştan 42 kuruşa değişen büyük satışlar yapılmıştır. Amerika'daki çatışmalar ardından oluşan kriz nedeniyle Fransa'da ipek fiyatları düşürülmüştür. Kuru koza rezervi azaltılarak, okkası 80 ila 110 kuruş arasında satılmıştır. Bursa'da ise fiyatlar yüksek olmasına rağmen Avrupa'da ipekböceklerinde görülen hastalık nedeniyle bölgenin ürünlerine talep fazla olmuştur.[132] 1862 yılında Gemlik ve Mudanya'dan 1.126 balya, İzmit'ten 580 balya, toplamda 511.800£ değerinde 375.320 libre ağırlığında 1.706 balya ipek sevkiyatı yapılmıştır. İhraç edilen kozalarla birlikte 413.320 libre ağırlığında 556.800£ değerinde ürün sevk edilmiştir. Bu rakamlar, iç tüketime ayrılan az bir miktar haricinde, 1862 yılı ürününü yansıtmaktadır. İpekböceklerini vuran kavurucu güney rüzgârları nedeniyle çok az ürün elde edilmiştir. Aslında en iyi cins ipekböcekleri kavurucu sıcaklar gelmeden işlemlerini tamamlamaktayken, yumurtaların enfekte olmasından dolayı süreç uzamış, nihai sonuç ise felaket olmuştur.

1862 yılında Lyon'dan gelen bir komisyoncu, filatür sahipleri ile kendisi tarafından tedarik edilecek kozalarla birlikte okkası 90 kuruşa ipek sarılması için büyük sözleşmeler yapmıştır. Ancak daha sonraki süreçte maliyetin, Fransız pazarındaki ipek fiyatına göre yüksek olduğu anlaşılmış, makaralama

127 Commercial Reports 1862: 347-357.
128 Commercial Reports 1863: 452-458.
129 Commercial Reports 1864: 428-435.
130 Commercial Reports 1865: 785-795.
131 Commercial Reports 1864: 428-435.
132 Commercial Reports 1862: 347-357.

ücreti yüzde 22 oranında düşürülmüştür. Düşürülen fiyat dahi makaracılar için makul olmuştur. İhracat piyasalarındaki dalgalanmalara rağmen koza stoklarını uygun bir şekilde temin edenler orta düzeyde kâr elde etmişler, aksine diğerleri ise önemli ölçüde maddi kayba uğramışlardır. Bu menfi gelişmelere rağmen filatür sayısı artmış, bazıları özel durumlardan dolayı çalışmalarını durdurmuştur. Filatürlerin sayısı yardımcı aparatlar dâhil 4.500 makaralı güçle 92'ye ulaşmıştır. Koza yetersizliği, fiyatların ortalamanın üzerine çıkmasına sebebiyet vermiştir.[133] 1864 yılında 45.000 okka kuru kozanın hemen hemen tamamı bölge limanlarından Fransa'ya ihraç edilmiştir. Ayrıca İzmit'ten de 14.800 okka kuru koza ihraç edilmiştir. Bölge limanlarından 1.120 balya, İzmit'ten 620 balya ipek ihraç edilmiştir. Toplam 569.000£ değerinde, 168 libre ağırlığında 1.740 balya ipek ihraç edilmiştir. 1864 yılında ipek ipliğinin fiyatı 410 kuruştan satılmaya başlanmış ve yılsonunda 470 kuruşa kadar yükselmiştir.[134]

3. MUHTELİF İSTATİSTİKLER

19. yüzyılda Bursa, sanayi atılımı gerçekleştirmiştir. Bursa'da filatür fabrikalarının kurulmasıyla birlikte iş gücü açığı ortaya çıkmış, kentin kadın nüfusu fabrikalar için yeterli gelmemeye başlamış, patronlar köylere giderek işçi aramışlardır.[135] 1839 yılında Bursa'da ilk ipek fabrikasının açılmasının ardından 1860'lı yılara kadar kentteki fabrika ve işçi sayısı, üretilen ipek miktarı artış göstermiştir.[136] İplik çekimi, evlerde tarımsal faaliyetlerin yanında yapılan bir iş olmaktan çıkmış, fabrikalarda yoğun bir şekilde, ücretli emek kullanımı ile gerçekleştirilen bir sanayi haline dönüşmüştür. Bazı kaynaklar, 1860'lı yıllardaki işçilerin iş güvenliğinin olduğunu, fabrikatörlerin ise deneyimsiz olmaları nedeniyle durumlarının gittikçe kötüleştiğini yazmaktadır. Hatta fabrikatörlerin aralarında işçi kapmaları nedeniyle oluşan rekabetten dolayı işçi ücretlerinin normalin üzerinde olduğu ileri sürülmektedir.[137] Dönemin İngiliz Konsolosu Bay Sandison da işçilere verilen ücretlerin fazla olduğunu belirtmiştir. Tüm filatürlerde çoğunlukla genç kız olmak üzere 2.600 kadın ve 200 erkek çalışmıştır. Aldıkları ücretlerle ailelerinin geçimine katkıda bulunmuşlardır.[138] İşçilerin yüzde doksanından fazlası genç kız ve kadın işçilerden oluşmuştur.[139] Filatürlerde özellikle Rum, Ermeni ve Musevi genç kız ve kadınlar çalışmışlardır. Az da olsa Müslüman kızlar da fülatürlerde çalışmıştır.[140]

Filatürlerde çalışan işçilerin maaşları 1862 yılında, ilk önce arttırılmış sonra yeniden düşürülmüştür.[141] 1864 yılında ipek fabrikasında çalışan genç kızlar kışın günlük 4 ila 4 ½ kuruş, üstleri kışın günlük 6 ila 7 kuruş arasında bir ücret almışlardır.[142] Bölgedeki 92 filatürünün tamamında 4.600 makaracı ve ustabaşı, yumakları bükerken 400 dolapçı/bükücü, kozaları toplarken 600 tasnifçi, kaba ipeği sararken 200 makaracı çalışmıştır. Bunların dışında 400 erkek amir, mühendis

133 Commercial Reports 1863: 452-458.
134 Commercial Reports 1865: 785-795.
135 Kaplanoğlu 2006: 56.
136 Dörtok Abacı 2005: 66.
137 Kaplanoğlu 2006: 56.
138 Commercial Reports 1862: 347-357.
139 Erder 1975: 97.
140 Kumaş 2011: 197; Darkot 1997: 808.
141 Commercial Reports 1863: 452-458.
142 Commercial Reports 1865: 785-795.

ve diğer işçiler bu kategoride yer almış, toplamda 6.200 kişi bu sektörde çalışmıştır. Bay Sandison 6.200 kişiden 3.700'ünün Bursa ve komşu köylerde çalışan nüfus olduğunu belirtmiştir.[143]

1861 yılında taşçı ve marangozların günlük yevmiyeleri 10 ila 15 kuruş, diğer mesleklerde çalışan işçilerin günlükleri 8 kuruş ve sıradan işçilerin günlükleri 5 ila 7 kuruş arasında değişiklik göstermiştir. Tarım işçilerinin ücretleri, usta sapancılar için ayda 120 ila 140 kuruş ve sıradan işçiler için 60 ila 80 kuruş olmuştur.[144] 1862 yılında tarım işçilerine verilen ücretlerde herhangi bir değişiklik olmamış, günlük 4 ila 5 kuruş arasında değişen yevmiye almışlardır. Yabani otları temizleyen kadınların aldıkları ücretlerde de herhangi bir değişiklik olmamış, günlük 2 ila 3 kuruş ücret almışlardır. Gündelik işçiler 5 ila 6 kuruş yevmiye almışlardır. Esnafın günlük kazancı, 7 ila 14 kuruş arasında değişmiştir.[145] 1863 yılında farklı meslek dallarındaki işçilerin ücretleri, bir önceki yıl ile kıyaslandığında ücretlerinde gözle görülür bir değişiklik olmadığı görülmektedir. Ayrı ayrı sayılan ipek fabrikalarındaki makaracıların yaz aylarındaki günlükleri 6 ila 8 kuruş, kış aylarındaki günlükleri ise 4 kuruşa; idarecilerin ücretleri 13 kuruştan 7 kuruşa düşürülmüştür.[146]

1864 yılı kapsamında tarım işçilerinin aldığı ücret sıradan işçiler için ayda 110 ila 120 kuruş, ek bakım ücreti ile birlikte 190 ila 200 kuruştu. Usta sapancılar ve İngiliz aletlerinin kullananlar ek ücret almışlardır. Yaz aylarında, pamukları balyalayan erkek işçiler günlük 8 ila 10 kuruş ve yabani ot temizleyen kadın işçiler günlük 4 ila 5 kuruş ücret almışlardır. Bu işle meşgul olan kadınların ücretleri önceki yıllara göre artış göstermiştir.

Marangoz, taşçı, demirci vb. işlerde çalışan esnaf günde 10 ila 12 kuruş arasında bir meblağ kazanmıştır. Diğer işçilerle birlikte nüfusun bu sınıfı, Ahmed Vefik Paşa'nın yürüttüğü bayındırlık işlerinde bizzat yer almışlar, nakit para ile iş yapmışlardır. Gemlik-Bursa yolunun yapım çalışmalarında avareler çalıştırılmıştır.[147]

1861 yılında Bursa pazarındaki erzak fiyatlarına bakıldığında; ekmek 2 ¼ ila 1 ¼ kuruş, kümes hayvanlarının her biri 5 ila 6 kuruş, hindi büyüklüğüne göre 15 ila 40 kuruş, koyun etinin okkası 4 ila 5 kuruş; sığır etinin okkası 2 ½ kuruş; tereyağının okkası 10 ila 12 kuruş arasında bir meblağa satılmıştır. 1861 yılında et ve tereyağının fiyatları düşmüştür.[148] 1862 yılında Bursa pazarında kaliteli ve ince unun okkası 1 ¾ ila 2 ¾ kuruş, kuzu etinin okkası 3 ½ ila 4 ½ kuruş, sığır etinin okkası 2 ¼ ila 2 ½ kuruş, kümes hayvanlarının her biri 4 ila 5 kuruş, tereyağının okkası 11 ila 18 kuruş, zeytinyağının okkası 7 ila 8 kuruş, yumurtanın okkası $^{6}/_{40}$ ila $^{12}/_{40}$ kuruştu.[149] 1863 yılında erzak fiyatlarında çok fazla bir değişiklik olmamakla birlikte, fiyatlarda az bir düşüş,[150] 1864 yılında ise artış yaşanmıştır.[151]

1861 yılında Bursa Sancağı'nın kaime borcunun 2.750.000 altın lira (25.000£) olduğu belir-

143 Commercial Reports 1864: 428-435.
144 Commercial Reports 1862: 347-357.
145 Commercial Reports 1863: 452-458.
146 Commercial Reports 1864: 428-435.
147 Commercial Reports 1865: 785-795
148 Commercial Reports 1862: 347-357.
149 Commercial Reports 1863: 452-458.
150 Commercial Reports 1864: 428-435.
151 Commercial Reports 1865: 785-795.

tilmiştir. Bununla birlikte, borcun dörtte birlik kısmının beşlik olarak ödenmesine izin verilmiştir.[152]. Mirés fiyaskosu[153] ile birlikte tefecilik daha da artmıştır. Nakit kıtlığı ve kredi sıkıntısı nedeniyle gayrimenkullerin satışları durmuştur. Az da olsa yapılan satışlar gerçek değerin çok çok altında gerçekleşmiştir.[154] Belgelerden 1861-1865 yıllarında Bursa'da ev kiralarının oldukça düşük,[155] genel manada Bursa kentinde hayatın ucuz olduğu anlaşılmaktadır.[156]

Tahsildarların topladığı vergiler çerçevesinde Bursa Sancağı'nın gelirlerine bakıldığında tüm gelirler ve kazançlar üzerinde verginin 4.000.000 kuruş; rüsumatın 536.000 kuruş; bedel-i askeriyenin 566.000 kuruş; toplam miktarın 5.102.000 kuruş olduğu görülmektedir. Bursa Sancağının 1861 yılı vergilerine bakıldığında tahıldan 4.600.000 kuruş aşar, zeytinden 450.000 kuruş aşar, 7.000.000 kuruş harir öşrü toplamda ise 12.205.000 kuruş[157] tahsis edilmiştir. Toplamın beşlikteki değeri 91.300£'e tekabül etmektedir. Bu tutardan 15.150£ değerinde Kütahya bölgesinde Bilecik'in harir öşrü ve de 3.250£ değerinde polis maaşları çıkarıldığında 72.900£ net bakiyenin kaldığı görülmektedir. Bilgiler, nüfus sayımı görevlilerince toplanmıştır. Bu veriden birkaç yıl önce Balıkesir ve İzmit de dâhil Süleyman Paşa'nın yönetimi altında tüm vilayetin brüt gelirinin 60 ½ milyon kuruş (500.000£) olduğu bilinmektedir.[158]

4. ANADOLU SAĞ KOL CİHETİ MÜFETTİŞİ AHMED VEFİK PAŞA VE FAALİYETLERİ

Ahmed Vefik, 1862 yılında Darülfünun'da Tarih Felsefesi hocalığı yaparken, aynı yıl Anadolu Sağ Kol Ciheti Müfettişliği'ne atanmıştır.[159] 4 Mayıs 1863 tarihinde İstanbul'dan ayrılan Ahmed Vefik'in teftiş sahası, Batı Anadolu'da Kocaeli'den İçel'e kadar olan bölgelerdeki merkezleri kapsamıştır. Ancak ihmal ve deprem nedeniyle harap vaziyette olan Hüdavendigar Vilayeti'nin imarı işi, Ahmed Vefik'in ileri görev bölgelerine gitmesini engellemiş,[160] çevre bölgelerde ayrıntılı teftişlerde bulunmuştur.[161] Ayrıntılı bir planlama yaparak hızlı bir şekilde işe başlayan Ahmed Vefik Paşa, kentin yeniden inşa edilmesinde ilk iş olarak vilâyetin büyük nüfuslu yerleşim yerlerini Bursa merkeze bağlayan ve yıllarca ihmal edilmiş olan yolların modern bir görünüme kavuşması için harekete geçmiştir. Avrupalı mühendislerin çizdiği planlar doğrultusunda, birçok nokta Bursa'ya bağlanarak, ulaşım kolaylaştırılmıştır. Uzun süredir ihmal edilen Bursa-Gemlik yolunun[162] yapım

152 Commercial Reports 1862: 347-357.
153 Meseleyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Al ve Akar 2007.
154 Commercial Reports 1862: 347-357.
155 Commercial Reports 1863: 452-458; Commercial Reports 1865: 785-795.
156 Commercial Reports 1865: 785-795.
157 Verilen miktarın toplamı 12.050.000 olacakken sehven 12.205.000 olarak yazılmıştır.
158 Commercial Reports 1862: 347-357.
159 Peker 2018: 27.
160 Akün 1989: 146.
161 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.) 272/72, 25 Safer 1280/ 11 Ağustos 1863.
162 1848 yılında Trabzon-Bağdat arasında şose yol yapılması kararı alınmıştı. Ancak bu önemli yolun yapımı çok harcama gerektirdiği, hazinenin bu yükün altından kalkamayacağı düşüncesiyle uygulama ertelenmişti. Bu büyük projenin ardından Gemlik'ten Bursa'ya giden yolun yapımına geçilmiştir. Ancak bu iş için bütçeden ayrılan para, işi üstlenen görevliler tarafından harcandığından bir süre sonra inşaat durmuştur. Hesapların incelenmesi, soruşturma uzun sürmüş ve sonuçsuz kalmıştır. Yolun yapımı konusunda ısrarlar devam etmiş, Kırım Savaşı öncesinde konu yeniden gündeme alınmıştır. Ancak savaşın araya girmesiyle önemli bir gelişme sağlanamamıştır (Çadırcı 1991: 154).

çalışmaları 1863 yılında dönemin Valisi Nafiz Paşa'nın yönetiminde yeniden başlamış, Ahmed Vefik Efendi'nin kontrolünde devam etmiştir. Konsolos Sandison, bu yolun tamamlanmasından sonra Gemlik'in önemli bir tatil yeri olacağını ve şehri güzelleştireceğini, tüm bunların yanında yıl boyunca hat üzerinde yapılacak olan iletişiminde ayrı bir kolaylık sağlayacağını belirtmiştir. Diğer bölgelerle iletişim hatlarını oluşturan şehrin dışındaki birkaç köprü onarılmış bazıları yeniden inşa edilmiştir ve kesişen akarsular kendi akışlarına uygun kanallarla birleştirilmiştir. Bursa-Gemlik yolu boyunca yapıların çoğu daha düzgün bir şekilde yeniden düzenlenmiştir. Aynı merkeze çeşitli yönlerden bağlı diğer düzenli sokaklar, Osman ve Orhan Gazi'nin türbelerini de içeren Hisar'ı kapsayan kısımda restorasyon çalışmaları yapılmıştır. Şehir yakınlarındaki kaplıcalara giden geniş yolların yapılması için çalışmalar başlatılmıştır. Depremlerde yıkılan eski yapıların yerine yeni yapılar yapılmış, kentin büyük ölçüde harabeye dönmüş ve ıssız bölümünde düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemeler yapılırken bazı evler ve dükkânlar yıkılmış, yerine yenileri yapılmış ya da yeniden düzenlenmiştir. Bazı köhne binaların bulunduğu yerler için açık alanlar ayrılmış ve diğer boş alanlar kısmen düzenlenmiş umumi bahçeler tahsis edilmiştir. Bursa Ulu Cami'nin minareleri ve içyapıdaki süslemeler restore edilmiştir. Depremlerden büyük ölçüde zarar gören Çelebi Sultan Mehmed Camii ile Sultan I. Mehmed'in türbesi restore edilmiştir. Tarihi hanlar onarılmıştır. Gureba Hastanesi'nin yapım çalışmaları devam etmiştir. Bay Sandison, mevcut ve öngörülen birçok çalışmanın tamamlanması için zamana ihtiyaç olduğunu, Ahmed Vefik Paşa tarafından yapılan düzenlemelerin Bursa'nın çehresini büyük ölçüde değiştirdiğini belirtmiştir. Paşa, tüm işsizlere iş sağlamak ve dilenciliği kontrol etmek için önlemler almıştır. Yerli imalatçıları desteklemek için İstanbul'daki rütbeli kişilerden çeşitli ipekli ürün siparişi almış, yerel imalatçıları teşvik etmiş, desteklemiştir. Bu alandaki tüm işçileri istihdamda tutabilmek için ücretleri nakit olarak ödemiştir. Ancak bu durum diğer iş kollarının işçi sıkıntısı çekmesine sebebiyet vermiştir.

Bay Sandison, Ahmed Vefik Paşa ile ilgili, "ilk başlarda ciddiyeti nedeniyle, bazıları tarafından otoriter bir satrap olarak nitelendirildi, şimdilerde ise daha çok takdir ediliyor ve kamu yararına çalışan hayırsever olarak kabul ediliyor." ifadelerine yer vermiş, kendisinden övgü dolu sözlerle bahsetmiştir. Paşa'yı sosyal ve resmi ilişkilerde kibar bir beyefendi olarak tanımlamıştır. Paşa'nın görevini içtenlikte yürüttüğünü, yaptığı icraatların ise imparatorluktaki başka bir şahsiyet tarafından muhtemelen hayata geçirilemeyeceğini belirtmiştir. Zira Paşa'nın çabalarıyla Bursa ile başkent arasında Bilecik ve İzmit üzerinden bir telgraf hattı çekilmiştir. Yine tamamen Paşa'nın nüfuzu ve himayesi ile özel bir vapur şirketi Bursa ile payitaht arasında sefer yapmaya başlamış, buhar iletişimindeki eksiklikler giderilmiştir. Bu gelişme, Bursalılar ve ticaretle ilgilenen İstanbul'daki tüccarlar tarafından memnuniyetle karşılanmıştır.[163] Paşa, Uludağ'ın eteklerinde geniş ve verimli bir ova olan Bursa Ovası'nın[164] büyük bir bölümünü kaplayan durgun su ve bataklıkların büyük bir kısmını kurutmuş, çok değerli arazileri böylelikle geri kazandırmıştır. İletişimi kolaylaştırmak için şehre yakın yolları yeniletmiş, eski köprüleri tamir ve bazı yeni köprüleri inşa ettirmiştir.[165]

Yangın ve deprem gibi afetlerle sürekli karşı karşıya kalan Bursa,[166] 1863 yılının Mart ve

163 Commercial Reports 1865: 163-165. (İlgili rapor 29 Haziran 1864 tarihinde yazılmıştır).
164 Kaplanoğlu 1996: 20.
165 Commercial Reports 1865: 163-165.
166 Cengiz 2008: s. 53.

Eylül aylarında iki büyük yangınla sarsılmıştır. 25 Mart 1863 tarihinde yaşanan yangın, gece bir saatlerinde çıkmış, yaklaşık 8 saat sürmüş ve 233 dükkân yanmıştır.[167] Vadinin doğusunda bulunan Ermeni mahallesinin önemli bir kısmı harap olmuştur.[168] Aynı yılın Eylül ayında Bursa Ermenilerinin çoğunluğunun yaşadığı Setbaşı'nda bir simitçi dükkânında yangın çıkmış, yangın lodos nedeniyle geniş alanlara yayılmıştır.[169] Ermeni mahallerinin büyük bir kısmı ve bazı Türk meskenleri, dükkânlar, kiliseler, camiler ve 600'den fazla ev yangında yok olmuştur. Yangından zarar gören Ermenilerin evleri yeniden inşa edilinceye kadar, Müslüman mahallelerinde ve meskenlerinde bizzat Konsolos Sandison'un ifadesiyle misafirperver bir şekilde ağırlanmışlardır.[170] Derhal yangın mahalline sevk edilmek üzere Mudanya İskelesi'ne çadır gönderilmiştir.[171] Yangın mahallinin boşaltılması, keşif ve tamiri için mühendis görevlendirilmiştir. Mağduriyetlerin giderilmesi için hızlı adımlar atılmıştır.[172]

1863 yılı Kasım ayında da Bursa depremle sarsılmış, bu depremden daha çok Gemlik etkilenmiştir. Gemlik Kazasında bulunan bazı evler ve Gemlik tersanesinin bazı kısımları zarar görmüştür.[173] Deprem ve yangınlardan sonra yeniden yapılacak yerler ve mekânlar genel yönetmeliğe göre düzenli bir prensipte, düz, genişletilmiş sokaklarla, araştırmalardan-incelemelerden hemen sonra planlandığı gibi yapılması kararlaştırılmıştır. Kentte çeşitli restorasyon faaliyetleri, Bursa'da imar faaliyetlerinde bulunan Ahmed Vefik Paşa tarafından üstlenilmiştir. Bu düzenlemeler içerisinde 1855 yılında meydana gelen depremde harap olan birçok caminin ve başlıca hanın onarımı da yer almıştır. Yukarıda bahsedilen birçok gelişmenin dışında çok dar bir alanda bulunan balık pazarı için uygun bir yer seçilerek, ilgili bölgeye nakledilmesi kararlaştırılmıştır. Yine dar bir alanda bulunan ipek ve koza pazarının daha geniş bir mahalde kurulmasına karar verilmiştir. Gemlik'te altı yıl süreyle depoda duran[174] ahşap buharlı firkateynin tamiri, Sultanın emriyle hızlandırılmış[175] ve 1863 yılı Temmuz ayında denize indirilmiştir. Bölgenin kıyıları boyunca ve esas olarak da Mudanya'da bulunan ve aldıkları Yunan pasaportları ile uzun yıllar ayrıcalıklardan yararlanan yerli Rumlar, Ahmed Vefik Paşa tarafından Babıâli'nin doğal tebaası gibi muamele görmüşlerdir. Ülkede kalabilmeleri ve mülklerini ellerinde tutabilmeleri için yabancı uyruklu olmaktan vazgeçmek zorunda kalmışlardır. Sayıları çok fazla olmayan Rus, Avusturya ve İran korumasını üstlenenler de aynı muameleye maruz kalmışlardır. İngiliz vatandaşı bir kişinin sahte pasaport ibraz ederek kayıt yaptırdığı tespit edilmiştir.[176] Ahmed Vefik Paşa'nın yönetiminde Bandırma'ya bir iskele yapılması için, Bandırma sakinleri arasında para toplanmıştır. İskele yapılması için çalışmalar başlamış ancak fırtınalı havalar nedeniyle kesintiye uğramıştır.

Ahmed Vefik Paşa'nın müfettişlik vazifesiyle üstlendiği işler, kendisine yardımcı olacak

167 Kaplanoğlu 2012: 124.
168 Commercial Reports 1865: 785-795.
169 Kaplanoğlu 2012: 124.
170 Commercial Reports 1864: 428-435.
171 BOA, A.MKT.MHM. 277/92, 8 Rabiülahir 1280/ 22 Eylül 1863.
172 BOA, A.MKT.MHM. 277/11, 12 Rabiülahir 1280/ 26 Eylül 1863; 277/100, 9 Rabiülahir 1280/ 23 Eylül 1863; 279/67, 22 Rabiülahir 1280/ 6 Ekim 1863.
173 BOA, Meclis-i Vala Evrakı (MVL.) 660/18, Lef 2, 26 Cemaziyelevvel 1280/ 8 Kasım 1863.
174 Commercial Reports 1864: 428-435.
175 Commercial Reports 1863: 452-458.
176 Commercial Reports 1864: 428-435.

etkin kimselerin eksikliği ve görevinden erken ayrılmasından dolayı yarım kalmıştır. Ancak Paşa, görev süresi dâhilinde yaptığı düzenlemeler ile kentin çehresini değiştirmiş, Bursa kent yönetiminde unutulmaz bir dönem yaşatmıştır. Kendisine özgü gayretle halkın her türlü şikâyetlerini dinlemiş, gerekli tahkikatları yaptırmış, üst düzey yetkilileri hesaba çekmiştir. Halkın talepleri ve anlaşmazlıklarla ilgili tüm dilekçeleri aynı titizlikle incelemiş, bölge sakinlerinden oluşan hakemler ile işbirliği içinde çalışmıştır. Bölgenin temizliği, düzeni ve hijyenini sağlamış, yapılması gereken işleri en acil olandan başlatarak belli bir nizam üzerine hareket etmiştir. Paşa, yolsuzluk yapan yetkilileri tespit etmiş, onları bu paraları ödemeye mecbur etmiştir. Ayrıca devlet hazinesine tahsis edilen büyük meblağların yanı sıra, kamu yararı için gerekli olan harcamaları karşılamak için bir rezerv oluşturmuş, köylülerin sırtında büyük bir yük olan tefeciliği ortadan kaldırmıştır. Paşa'nın ciddiyetini hisseden yetkililer, görev sorumlulukları altında olan ve sürüncemede kalmış işleri kısa sürede çözüme kavuşturmuşlardır.[177] Bay Sandison köylülerin, Paşa'ya çok şey borçlu olduklarını, zira kendilerini, doyumsuz tefecilerin pençelerinden, müdürlerin ve diğer zorbaların zulmünden kurtardığını belirtmiştir.[178] Ayrıca Paşa, bekleyen davaları da incelemiş, davaları uygun mahkemelere havale etmiş, bazı dava taraflarına para cezaları vererek davaları kapatmıştır. Bay Sandison, Paşa'ya çok fazla takdir yetkisi verilmesine rağmen, mutlak yetkisini kötüye kullanmadan hareket ettiğini, Müslüman ve Hıristiyanlara karşı tarafsızlığının herkes tarafından kabul edildiğini, en sert müdahaleleri de yetkilerini kötüye kullandıkları için dindaşlarına yaptığını yazmıştır. Ayrıca, Paşa'nın kendisinden sonra geleceklere iyi bir örnek oluşturduğunu, yaptığı işlerle, adaletsizliğe ve gaspa vurduğu zincirle bir gün hesap gününün geleceğini yeryüzündeki insanlara gösterdiğini vurgulamıştır. Çeşitli üst düzey yetkililerin görev sürelerinin belirsizliğine dem vurmuş, Paşa'nın buna rağmen çok fazla çaba sarf ettiğini, gücü ve mahareti dâhilinde ele aldığı hiçbir şeyi yarım bırakmamaya çalıştığını, tarafsızlığı ve dürüstlüğü için cezalandırıldığı, yaptıkları için suçlandığını ifade etmiş, devamında "Ahmed Vefik Efendi, kuşkusuz, zulme karşı dimdik durabilen, Avrupa'da bile ün yapmış seçkin bir adamdır" ifadelerine yer vermiştir.[179]

Ahmed Vefik Paşa'nın yaptığı geniş çaplı imar faaliyetlerinin yanında, çeşitli yolsuzluklara el koymasından dolayı menfaati bozulan bir kısmı memur ve eşraf, halktan bazı kimseleri kışkırtmıştır. Paşa'nın merkezdeki siyasi düşmanlarının da bunları desteklemesi neticesinde hakkında tahkikat açılmıştır. Bu sırada 2 Ekim 1864'te bütün müfettişlikler lağvedilmiş ve kendisine yeni vazife verilmemiştir.[180] Azline Âli Paşa'nın da tesiri olduğu belirtilmiştir.[181] Bay Sandison, Paşa'nın görevini kötüye kullanmak suçlamasıyla görevinden azledildiğini, kentten ayrılmasından sonra yapılan çalışmaların kısmen askıya alındığını yazmıştır.[182]

Ahmed Vefik Paşa, Sultan II. Abdülhamid döneminde Bursa Valiliği'ne atanmıştır (1879-1882). Daha önceki görev döneminde olduğu gibi kentin modern bir görünüme kavuşması için yoğun mesai harcamış; döneminde belediye, postane-telgrafhane, tiyatro, hastane gibi çeşitli binalar inşa ettirmiş, kent içi ulaşımı kolaylaştırmak için önemli caddeler açtırmıştır. Bu dönemde

177 Commercial Reports 1865: 785-795.
178 Commercial Reports 1865: 163-165.
179 Commercial Reports 1865: 785-795.
180 Akün 1989: 146.
181 Tansel 1964: 119.
182 Commercial Reports 1865: 163-165.

mekânsal değişikliklerin yanı sıra kentin kültürel hayatını da canlandırmış, kentin modern ve bayındır hale gelmesinde önemli katkılar sunmuştur.[183] Paşa, pamuk ekimine büyük destek vermiştir. İletişimi kolaylaştırmak için şehre yakın yolları ve köprüleri yeniletmiş, bazı yeni köprüler inşa ettirmiştir. Pek çok alanda olduğu gibi Tarımsal çıkarları koruma noktasında etkili adımlar atmıştır.[184] Dönemin Vakanüvisi Ahmed Lütfi Efendi de, Paşa'nın Bursa şehrinin imarı vazifesini hakkıyla yerine getirdiğini yazmıştır.[185] Bay Sandison, kentin sosyo-ekonomik yapısına dair kaleme aldığı hemen her raporunda yenileşmenin mimarı Ahmed Vefik Paşa ve faaliyetleriyle ilgili ayrıntılı bilgiler sunmuştur.[186] Bu raporların dışında Ahmed Vefik Paşa'nın icraatlarıyla ilgili müstakil bir rapor da kaleme almıştır.[187]

5. ÇERKEZ GÖÇÜ (1864)

Anadolu'da en çok göçmen iskân edilen yerlerden biri olan Bursa,[188] tarihi süreç içerisinde çok çeşitli göç akınlarına sahne olmuştur. Bu göçler sırasında çeşitli yerlerden, çeşitli millet ve topluluklar Bursa'ya yerleşmiştir. 15. yüzyılın başlarından itibaren Celali İsyanı sırasında Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden kaçanlar Bursa'ya yerleşmiş ve göçler neticesinde Bursa'nın nüfusu 1530-1573 yılları arasında iki katına çıkmıştır.[189]

19. yüzyıl bağlamında genel olarak Anadolu'ya göç eden nüfus içinde üç büyük unsur görülmektedir. Bunlardan biri Kafkasya'dan Rumeli'ye ve Anadolu'ya göç eden Çerkezlerdir. Çerkezler, yoğun olarak 1850'lerde 1860'larda göç etmişlerdir. Osmanlı yönetimleri gelen nüfusun kırsal alanlara yerleştirilerek tarım uğraşmalarını özendirmeye çalıştırmıştır. Hububat üretimine elverişli olan Bursa, göç eden nüfusun en fazla yerleştiği yerlerden biri olmuştur.[190] Kafkas göçmenleri olarak adlandırılan Çerkez, Gürcü, Dağıstanlı, Ahbaz ve Ahıska göçmenlerinin 1856 yılında başlayan göçleri sırasında Suriye, İç Anadolu, Doğu Anadolu ile önemli ölçüde Kafkas Göçmeni stratejik bölgelere yerleştirilmişlerdir.[191] 1862-1863 yıllarındaki Rus Kuvvetlerinin Kuban'ın iç kesimlerine saldırılarının yoğunlaşması sonrasında Çerkezler, güneye çekilmek zorunda kalmışlardır. Rus kaynaklarında 1858'den 1862 yılına kadar göç eden Çerkezlerin sayısı 80.000 kadar olduğu belirtilmiştir.[192] Göçler, 1862-1865 yılları arasında yoğunlaşmıştır. 1864 yılında Kuzey Kafkasya'yı işgal eden Rusya, Çerkezleri, Osmanlı ülkesine göç etmeye zorlamıştır.[193] 1864 yılı boyunca göç eden Çerkezlerin toplam sayısı 552.000'e ulaşmıştır.[194] 1864 yılı Haziran ayında Gemlik ve Mundanya'ya ayak basan Çerkez göçmenlerin sayısı toplamda 6.000'i aşmıştır. Göçmenlerin çoğunlukla hasta olduğu belirtilmiş, birçok ölüm vakası da meydana gelmiştir. Mudanya-Gemlik ve Bandırma üzerinden

183 Dörtok Abacı 2018: 5-6.
184 Commercial Reports 1865: 163-165.
185 Ahmed Lûtfî Efendi 1988: 105.
186 Commercial Reports 1864: 428-435; Commercial Reports 1865: 785-795.
187 Commercial Reports 1865: 163-165.
188 Demirel 2008: 31.
189 Cengiz 2008: 113; Kaplanoğlu 1996: 14.
190 Pamuk 2012: 12-13.
191 Kaplanoğlu 2014: 127.
192 Demirel 2008: 34.
193 Urhan 2021: 991.
194 Demirel 2008: 34.

Balıkesir'e göç edenlerin sayısı verilmemekle birlikte bir önceki örneğe kıyasla daha fazla olduğu belirtilmiştir. Bu tarihte Bursa'da imar faaliyetlerinde bulunan Ahmed Vefik Paşa, 300 ayrı köyde 2.200 ev inşa ettirmiş, göçmenlere toprak vermiş, ekim yapmaları için imkân sağlamıştır.

Göçlerle birlikte, Bursa halk sağlığı, tifüs ve çiçek hastalığı getiren göçmenlerin akınıyla büyük ölçüde tehlikeye girmiş ve göçmenlerin indiği Mudanya'da, Mudanyalı sakinleri arasında bazıları ölümcül olan birçok tifüs vakası görülmüştür. Gemlik'te de bu tür vakalar görülmekle birlikte, Mudanya'ya kıyasla daha az olmuştur. Muhacirlerin Kütahya'nın iç kısımlarına geçişlerinde, ilk başta Bursa'da geçici olarak kalmaları planlanmıştır. Ancak bu durum Doktor Temple'ın itirazlarıyla önlenmiştir. Bölgede genel sağlık durumu, tek istisna olarak belirtilen kısmi tifüs atakları ile devam etmiştir. Bay Sandison, yaklaşık 20-30 yıl önce kentteki pirinç tarlaları nedeniyle sıtmanın çok yaygın olduğunu ancak 1860'lı yıllarda Bursa'nın en sıhhatli yerlerden biri olduğunu belirtmiştir.[195]

SONUÇ

Sanayi Devrimi'nin 19. yüzyılda Avrupa'da artan etkisi ve endüstriyel gelişim, Osmanlı Devleti'nin siyasi, sosyo-ekonomik yapısını etkilemiştir. Osmanlı Devleti'nde ticaret yapan şirketler ve Avrupalı tacirler vasıtasıyla Avrupa menşeli mallar Osmanlı ülkesine akmış, Avrupalı mamul malların Osmanlı ülkesindeki hacmi gittikçe genişlemiştir. Mamul malların Osmanlı ülkesine akmasıyla Osmanlı üretim sektörü menfi manada etkilenmiştir. Ancak bunun yanında Avrupa'da meydana gelen yeni gelişmeler, makineler ve makinelerin üretim hacmi yakından takip ve tatbik edilmeye çalışılmıştır. Zira Fransa'da buharlı makinelerle kozadan ipek çekilmeye başlanmasından kısa bir sonra Bursa Kenti'nde ilk filatür açılmıştır. 1860'lı yıllarda Bursa ve çevresindeki filatür sayısı, 92'ye yükselmiştir. Bursa, Avrupa'nın arz-talep dengesi üzerine ipekli kumaş üretiminden ziyade ham ipek tedarik eden bir tedarikçi konuma geçmiştir. Filatürlerde üretilen ipek ipliği, Fransa özellikle Lyon'daki dokuma tezgâhları için üretilir hale gelmiş, filatürlerde işlenen ipeğin büyük bir kısmı Fransa'ya ihraç edilmiştir. Fransa'daki Lyon Kenti'nin limanı Marsilya ile Gemlik, Mudanya, Bandırma limanları arasında ipek ürünlerine dayalı ticari faaliyetlerde büyük bir canlılık yaşanmıştır. Bursa'dan en fazla Fransa'ya ipek, koza ve yün gibi ürünler ihraç edilmiştir. Fransa dışında İngiltere, İtalya, Yunanistan, Rusya gibi ülkelere ve diğer Osmanlı limanlarına koza, yün, susam, arpa, yulaf, mısır, fasulye, buğday, keten tohumu, ipek, atık ipek, ipek ipliği, palamut, afyon, pamuk, şarap-alkollü içecekler, zeytin, az miktarda zeytinyağı ve küçükbaş hayvan ihraç edilmiştir. Büyük bir kısmı İngiltere'den olmak üzere Fransa, Rusya, Yunanistan ve diğer Osmanlı limanlarından pamuklu ürünler, kahve, şeker, demir, kurşun saçma, kalay, sabun, cam, pirinç, incir, kükürt, sedef otu, iri tuz gibi çeşitli ürünler ithal edilmiştir. İthalatta dönem dönem dalgalanmalar yaşanmıştır. Gemlik özelinde, 1862 yılında ithal edilen pamuklu ürünler, bir önceki yıl ile kıyaslandığında yüzde 50; şeker, kahve, rom/rum ve benzeri ürünler de yüzde 12 oranında artmıştır. Bursa, ithalat ve ihracat noktasında özellikle Fransa ve İngiltere ile temasta olmuştur. Ancak ithal edilen mallar her zaman aynı kalitede olmamıştır. Özellikle ithal kumaşların gittikçe kalitesizleşmesi esnafı farklı arayışlara sevk etmiştir. Esnaf, fiyatı kumaşın uzunluğuna göre değil, ağırlığına göre biçmeye baş-

195 Commercial Report 1865: 785-795.

lamış, bu şekilde sahtekârlığın önünü almaya, maddi kayıplarını azaltmaya çalışmıştır.

Dönem itibariyle Bursa'da sorgum ve pamuk gibi yeni ürünlerin ekimi yapılmıştır. Özellikle pamuk ekimi, İngiltere'nin en önemli pamuk tedarik merkezi olan Amerika'da iç savaş çıkması nedeniyle İngilizlerce ücretsiz tohum tedariki ile teşvik edilmiştir. Babıâli tarafından uygun tohumdan elde edilen pamuk tarımının teşvik edilmesi için çeşitli düzenlemelerin çerçevesi çizilmiştir. Müfettiş Ahmed Vefik Paşa da bölgede endüstrinin ve gelirin birincil kaynağı olan tarımın gelişmesi için yoğun mesai harcamıştır. Yüksek fiyatından dolayı dikkatler pamuğa çevrilmiş, pamuk ekimine daha elverişli olan Balıkesir'de pamuk ekimine ayrılan araziler arttırılmıştır. Ekim, Amerika ve Mısır'dan getirilen tohumlarla arttırılmaya çalışılmış, ancak bazı bölgelerde, ithal tohumlardan iyi sonuçlar alınamaması nedeniyle çiftçiler yerli tohumlara dönüş yapmışlardır. Sorgum ekiminden ilk başlarda bol mahsul elde edilmiş, ürünün satışı çiftçiler için oldukça kârlı olmuştur. Ancak takip eden yıllarda, sorgum ekimi yeterli sermaye ile teşvik edilmemiştir.

Bursa'nın dönüşümü, imarı ile alakalı Anadolu Sağ Kol Ciheti Müfettişi Ahmed Vefik Paşa ile başlanılan süreçte Bursa, modernleşme anlamında büyük yol kat etmiştir. Hayatın her alanında kendini gösteren yenileşme hareketleri ile kent; tarımsal, mimari ve bayındırlık hizmetleri kapsamında yeniliklere açık, yenilikleri takip eden her anlamda modern bir kent görünümüne kavuşmuştur.

KAYNAKÇA

Araştırma ve İncelemeler

Ahmed Lûtfî Efendi 1988. *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, (haz.) M. Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Akkuş, M. 2008. "19. Yüzyılda Bursa'da İpek Ticaretini Geliştirmeye Yönelik Bir Kurum: Vapur Kumpanyası ve Nizamnamesi" *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 24: 1-20.

Akün, Ömer F. 1989. "Ahmed Vefik Paşa" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 2: 143-157.

Al, H., Akar, Şevket K. 2007. "Uluslararası Finans Politik Açısından 1860-61 Suriye Bunalımı ve Mirés Borçlanması" *Tarih Dergisi* 45: 77-122.

Aytaç, A. 2015. "Osmanlı Dönemi'nde Bursa İpekçiliği, Dokumacılık ve Bazı Arşiv Belgeleri" *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13: 1-11.

Çadırcı, M. 1991. "Tanzimat Dönemi Karayolu Yapımı" *Tarih Araştırmaları Dergisi* 15/26: 153-167.

Çadırcı, M. 1997. *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, (2. Baskı) Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Damlıbağ, F. 2011. "Batı Anadolu'da İhracat İçin Pamuk Üretimi (1860-1870)" *Sosyal Siyaset Konferansları* 60/1: 433-471.

Damlıbağ, F. 2014. "Manchester Pamuk Tedarik Birliği ve Osmanlı Devleti'ndeki Faaliyetleri (1857-1871)", *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu (12-13 Aralık 2013),* C. 1, Türk Tarih Kurumu, Ankara: 85-98.

Darkot, B. 1997. "Bursa" İslam Ansiklopedisi II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir: 806-810.

Demirel, M. 2008. "XIX. Yüzyılda Bursa'da Göçmen İskanı" *Bursa'nın Zenginliği Göçmenler*, (ed.) Zeynep Dörtok Abacı, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa: 31-50.

Dowling, Charles H. 1872. *A Series of Metric Tables, in which the British Standard Measures and Weights are compared with those of the Metric System at Present in Use on the Continent*, (Second Edition) Bradbury, Evans, and Co., Printers, Whitefriars, London.

Dörtok Abacı, Z. 2005. *Modernleşme Sürecinde Bursa Kenti'nin Mekansal ve Sosyal Değişimi (1860-1910)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Dörtok Abacı, Z. 2006. "İngiliz Konsolosluk Belgeleri Işığında Bursa Ekonomisi" *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11/2: 159-171.

Dörtok Abacı, Z. 2018. "II. Abdülhamid Döneminde Bursa'nın Mekânsal ve Kültürel Dönüşümü" *Bursa Günlüğü*, S. 2, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları: 4-13.

Eldem, V. 1994. *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Engin, V. 2012. "Tarih Boyunca Kadıköy, Adalar ve Haliç'te Deniz Ulaşımı", *Osmanlı'da Ulaşım, Kara-Deniz-Demiryolu*, (ed.) Vahdettin Engin, Ahmet Uçar, Osman Doğan. Çamlıca Yayınları, İstanbul: 153-167.

Erder, L. 1975. "Factory Districts in Bursa during the 1860's" *METU Journal of the Faculty of Architecture* 1/1: 85-99.

Genç, M. 2000. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, (14. Baskı) Ötüken, İstanbul.

Hinz, W. 1990. İslâm'da Ölçü Sistemleri, (çev.) Acar Sevim, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.

İnalcık, H. 1960a. "Bursa; XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar" *Belleten* 24/93: 45-102.

İnalcık, H. 1960b. "Bursa and The Commerce of the Levant" *Journal of Economic and Social History of the Orient* 3/2: 131-147.

İnalcık, H. 1983. "Introduction to Ottoman Metrology" *Turcica* 15: 311-348.

İnalcık, H. 1992. "Bursa" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 6: 445-449.

İnalcık, H. 2013. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, (çev). Ruşen Sezer, (18. Baskı) Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

İnalcık, H. 2016. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600,* (2. Baskı), C. 1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

İnalcık, H. 2020. "İpek" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 22: 362-365.

Kağıtçıbaşı, E. ve Yaşar, E. 2006. *Bursa'nın Ekonomik Tarihi (1326-1900),* Bursa Ticaret ve Sanayi Odası, Bursa.

Kallek, C. 2001. "Kantar" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 24: 317-320.

Kanders, V. I. 2008. *Kuruluşundan XIX. Yüzyıl Sonlarına Kadar Bursa*, (çev.) İbrahim Kelağa Ahmet), (2. Baskı) Gey Kitapevi, İstanbul.

Kaplanoğlu, R. 1996. *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*, Bursa Ticaret Borsası Kültür Yayınları, İstanbul.

Kaplanoğlu, R. 2006. *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa (1876-1926)*, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, İstanbul.

Kaplanoğlu, R. 2012. *Bursa Tarihi Kronolojisi*, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, İstanbul.

Kaplanoğlu, R. ve Kaplanoğlu, O. 2014. *Bursa'nın Göç Tarihi*, Nilüfer Belediyesi Yayınları, Bursa.

Karataş, Ali İ. 2019. *Bursa*, İlke Yayıncılık, İstanbul.

Kumaş, N. 2011. *II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Sosyal Hayat (1876-1909)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Newman, L. F. 1954. "Weights and Measures" *Transactions of the Folk-Lore Society* LXV/3-4: 1-148.

Özendes, E. 1999. *Osmanlı'nın İlk Başkenti Bursa*, Yem Yayın, İstanbul.

Öztürk, M. 1994. "Bursa'da Hububat Fiyatları (1775-1840)", *XI. Türk Tarih Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara: 1715-1736.

Pamuk, Ş. 2006. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Para 1326-1914" *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1600-1914, C. II*, (çev.) Serdar Alper, (ed.) Halil İnalcık, Donald Quataert, (2. Baskı) Eren Yayıncılık, İstanbul: 1055-1093.

Pamuk, Ş. 2012. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, (3. Baskı) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Cengiz, İ (ed) *Prusa'dan Günümüze Bursa, Medeniyetin İpek Şehri*, (4 baskı) Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 2008.

Peker, Ekrem H. 2018. "Bursa Valisi Ahmed Vefik Paşa ve 93. Muhacirlerinin Hüdâvendigâr Vilayeti'ne Yerleştirilmesi" *Bursa Günlüğü* 2, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları: 26-29.

Quataert, D. 1984. “Some Preliminary Observations on Silk and Carpet Workers in the Ottoman Empire, 1750-1914” *Turkish Studies Association Bulletin* 8/ 1: 1-5.

Tansel, F. A. 1964.“Ahmed Vefik Paşa (3 Haziran, 1823-2 Nisan, 1891)” *Belleten* 28/109: 117-139.

Taşkın, Ü. 2005. *Osmanlı Devleti’nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Taşlıgil, N. 1996. “Dünden Bugüne Bursa’da İpekböcekçiliği” *Marmara Coğrafya Dergisi* 1: 237-246.

The Foreign Office List: *Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1865*, Compiled by Edward Hertslet, (Twenty-sixty Publication).

The Public General Statutes Passed in The Forty-First & Forty-Second Years of the Reign of Her Majesty Queen Victoria 1878. George Edward Eyre and William Spottiswoode, Queen’s Printing Office, London.

Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış 1938 Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, Devlet Basımevi, İstanbul.

Urhan, Vahit C. 2021. “Kosova’ya Yapılan Çerkes Göçü ve İskânı (1864-1865)” *Belleten* 85/304: 991-1024.

Uzunçarşılı, İsmail H. 1954. “Onaltıncı Yüzyıl Ortalarında İslâmiyeti Kabul Etmiş Olan Bir Boğdan Voyvodası”, *Belleten* XVIII/69: 83-87.

The Victorian Web, https://victorianweb.org/economics/currency.html (11.04.2022).

Watts, I. 1871. *The Cotton Supply Association: Its Origin and Progress*, Tubbs & Brook, Manchester.

Zeytinli, E. 2018. “A British Merchant in Turkey: Freeman of the Levant Company and Consul, Donald Sandison at Bursa, 1795-1868” *Tarih Dergisi* 68/2: 31-56.

Zupko, Ronald E. 1985. *A Dictionary of Weights and Measures for the British Isles: The Middle Ages to the Twentieth Century*, American Philosophical Society, Philadelphia.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, A.MKT.MHM: Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı 272/72.

BOA, A.MKT.MHM: Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı 277/11; 277/92; 277/100.

BOA, A.MKT.MHM: Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı 279/67.

BOA, MVL: Meclis-i Vala Evrakı 660/18, Lef 2.

The National Archives(TNA)

Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls (Between January 1st and June 30th, 1862), Printed by Harrison and Sons, London 1862.

Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls (1863), Printed by Harrison and Sons, London 1863.

Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls (July 1st, 1863, and June 30th, 1864), Printed by Harrison and Sons, London 1864.

Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls, Printed by Harrison and Sons, London 1865.

Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls (June 1865), Printed by Harrison and Sons, London 1865.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi

http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90448---0023.jpg (30.12.2021).

http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90752---0020.jpg (30.12.2021).

http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90758---0022.jpg (30.12.2021).

http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90758---0023.jpg (30.12.2021).

http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90814---0028.jpg (30.12.2021).

http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/91278---0021.jpg (25.12.2021).

Gazeteler

Daily News, 17 November 1862.

Daily News, 8 January 1864.

The Morning Post, 27 September 1862.

The Standart, 8 January1864).

EKLER

Ek 1. Bursa Panoraması



Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi,

http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90814---0028.jpg (30.12.2021).

Ek 2. Ahmed Vefik Paşa



Kaynak: : İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi,

http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/91278---0021.jpg (25.12.2021).

Ek 3. Bursa Setbaşı Köprüsü

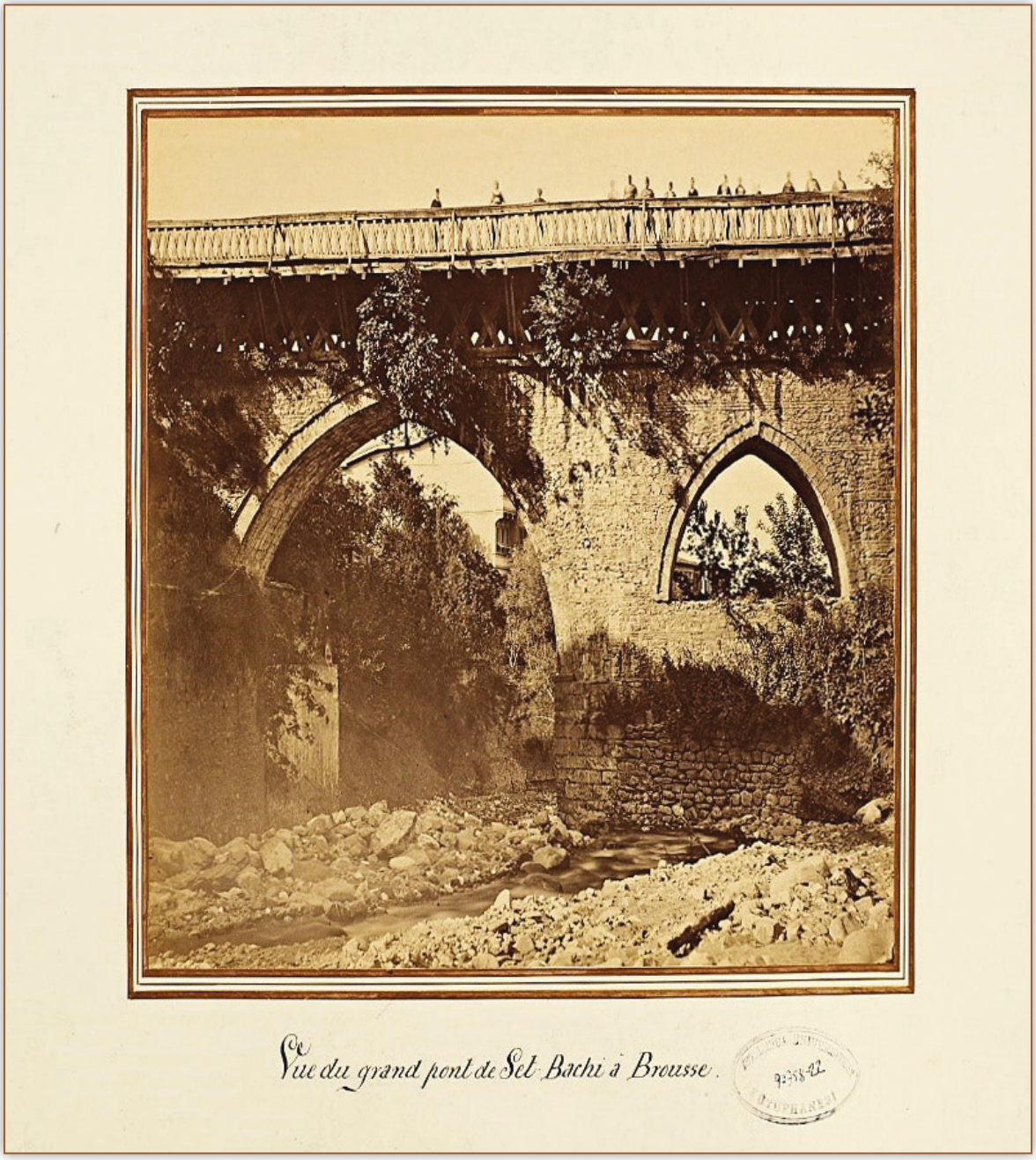

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi,
http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90758---0022.jpg (30.12.2021).

http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90758---0023.jpg (30.12.2021).

Ek 4. Bursa Yollarında Develer



Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90448---0023.jpg (30.12.2021).

Ek 5. Bursa Gureba Hastanesi



Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90752---0020.jpg (30.12.2021).

33

SİYASİ VE TOPLUMSAL DİNAMİKLER BAĞLAMINDA EDİRNE VİLAYETİNDE ZİRAÎ DÖNÜŞÜM (1867-1922)

Okan Ceylan[*]

GİRİŞ

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin geçirdiği siyasi, iktisadi ve toplumsal dönüşümün nedenlerini hem makro ölçekte 19. yüzyılın ilk çeyreğinde meydana gelen Fransız İhtilali ve Birinci Sanayi Devrimi'nde hem de mikro ölçekte Osmanlı Devleti'nin bulunduğu jeo-stratejik ve jeo-politik konumda aramak gerekir. Osmanlı'nın tarımsal ve ticari potansiyelleri ile öne çıkan vilayetlerinden biri Edirne'dir. Hatta Edirne, fethedildiği 1361'den 1922'ye dek 561 yıl boyunca imparatorluğun İstanbul'dan sonra Rumeli siyasetini tayin etmiş ikinci şehirdir. Dolayısıyla bu çalışma Osmanlı dönemi Edirne'sini incelemenin bir ölçüde imparatorluğun Balkan yarımadasını incelemek olduğu iddiasını taşımaktadır. Bu yüzden de sosyo-ekonomik açıdan bu çalışma Edirne Vilayetinin kurulduğu 1867'den Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar geçen yaklaşık yarım asırlık süre zarfında coğrafi, iktisadi ve toplumsal bağlamda Edirne Vilayetindeki zirai dönüşümünü incelemektedir. Konuya çok disiplinli bir açıdan yaklaşarak bu eserde öncelikle ilin tarihsel coğrafyası, Edirne Vilayetinin kuruluşu ve de bitkisel ve hayvansal üretim ile gelişen ticari faaliyetler ele alınmaktadır.

1. EDİRNE'NİN TARİHSEL COĞRAFYASI: SINIRLAR VE BALKANLAR

Coğrafi açıdan Balkan yarımadasının güneydoğusunda yer alan Edirne Arda ve Tunca Nehirlerinin Meriç'e döküldüğü yerde kurulmuştur.[1] Şemsettin Sami'nin Kamus'ul Alam'da Edirne'yi nehir boylarında geniş ovalara sahip, vadileri ve bayırları geniş bir vilayet olarak resmettiği görülmektedir.[2] Ayrıca, Ali Tevfik, 1913'te yayımlanan Memalik-i Osmaniye Coğrafyası adlı eserinde Edirne Vilayetinin Ergene Bölümü hariç genellikle dağlık bir yer olduğu ancak bunların yanı sıra

* *Dr. Öğretim Üyesi, Ege Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, İzmir/Türkiye, okan.ceylan@ege.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6867-6726.*

1 Gökbilgin 1994: 425; Meriç Nehri Meriç Heber Nehir Havzasında bulunan Çadırtepe'nin kuzeydoğusunda doğar ve kozdere bendinden itibaren doğuya doğru akar. Tartarpazarı ve Filibe'nin ortasından geçerek Kopsa ve Sazlıdere'nin sularını alır. Oradan da Rodop Dağları'ndan doğan Arda ve Tunca'nın sularını Karaağaç'ta alarak güneye doğru yönelir. Bir müddet sonra Dimetoka yönünden gelen Kızıldeli Nehrini ve Istrancalar (Yıldız Dağları) dan doğan Ergene'nin sularını da alarak Adalar Denizi'ne dökülür. Ayrıca, bkz. Özey 2002: 7-8.

2 Şemsettin Sami 1989: 808-811; Özey 2002: 6.

geniş ovaların ve hayvansal üretime uygun geniş meraların da bulunduğunu yazmaktadır. Ancak Meriç Nehri'nin Adalar Denizine döküldüğü aşağı çığırında yer alan Saroz Körfezi'nin iki yakasındaki ovalarda geniş bataklıkların sıtma tehlikesine neden olduğunu bilinmektedir.[3] Zirai açıdan Ergene Bölümü ve Tekirdağ civarı bitkisel üretime daha uygundur.[4]

Tarihi açıdan ise Edirne, 14. yüzyılın ortalarından itibaren Sultan I. Murat Devrinde Osmanlı topraklarına katılarak Rumeli'nin ve İstanbul'un fethinde askeri ve idari bir üst olmuştur. Bu tarihlerde iktisadi açıdan da bölgenin imarında, zirai ekonomisinde ve Türklerin bölgeye iskanında Lala Şahin Paşa'nın büyük katkıları bulunmaktadır. Örneğin, Lala Şahin Paşa hem Filibe dolaylarında çeltik tarımının başlamasında hem de Çirmen, Hasköy, Filibe, Zağra ve Ergene Bölümü gibi Edirne hinterlandına Türklerin iskanında etkili olmuştur.[5] Fatih Sultan Mehmet'in doğduğu Edirne, başkentin İstanbul'a taşındığı 1453 yılına kadar yaklaşık bir asır imparatorluğun başkenti olmuştur. Ayrıca, Edirne 19. yüzyıla kadar İstanbul ve Rumeli arasında önemli bir ticari kavşak ve tarımsal üretim bölgesidir.

19. yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlı dış politikasında imparatorluğun Balkanlar ve Akdeniz'de Rusya ile yaşadığı çıkar çatışmalarının neden olduğu savaşlar, isyanlar ve göçler öncelikle Edirne Vilayet (1867-1922) sınırlarının, bölgenin beşerî yapısının değişmesine ve ticari hinterlandının daralmasına neden olmuştur. Örneğin 1878 Osmanlı Rus Harbi (93 Harbi) ve 1912-1913 Balkan Savaşları'ndan evvel Edirne, Yanya, İşkodra, Selanik, Manastır ve İstanbul olmak üzere toplam yedi Rumeli şehrinin 169,000 km^2 yüzölçümü bulunurken savaşlardan sonra Edirne ve İstanbul dışında diğer vilayetler kaybedilmiş ve Rumeli'deki toplam yüzölçümü 25,369 km^2 ye kadar gerilemiştir.[6]

Harita 1: Sancakları Gösteren 1907 Osmanlı Haritası (Edirne Vilayeti)



3 Tevfik 1913: 192-193; Özey 2002: 9.
4 Candeğer 2020: 201.
5 Halaçoğlu 1992: 396-397; Gökbilgin 1994: 426; Kiel 1996a: 80.
6 Darkot 1964; Özey 2002: 5.

Kaynak: M. Eşref, M. Rüştü ve M. Nasrullah, *Memalik-i Mahruse-i Şahaneye Mahsus Mükemmel ve Mufassal Atlas*, Şirket-i Mürettebiye, İstanbul, 1909.

Edirne Vilayet sınırlarındaki değişim ülkenin siyasi sınır değişimi anlamına geldiğinden bu durumun tarihsel derinlikte hem dış politik hem de sosyo-ekonomik boyutları bulunmaktadır. Bu noktada Yunanistan ve Bulgaristan ile yaşanan politik gelişmeler ile Rusya ve İngiltere'nin rollerinin altı çizilmelidir. Bu minvalde Bulgarların Osmanlı Devleti'ne karşı ilk ayaklanmaları 1789 yılındaki Fransız Devrimi'nden yarım asır sonra 1841'de olmuştur. Bulgar milliyetçiliğinin doğuşunda, Rusya'nın kilise üzerinde Balkanlarda sürdürdüğü Ortodoksluk ve Panslavizm politikasının yanı sıra Osmanlı Devleti'nin Tanzimat'ın ruhuna uygun bir merkezileşme çabası tımar düzenin bozulmasıyla ortaya çıkan ağır vergi yükü ve Osmanlı bürokrasisi etkili olmuştur.[7] Nitekim, bu durum Rusların 1829 yılında Edirne'yi istilaları ve bölgedeki Müslümanları yerinden edip Hristiyan nüfusu yerleştirme politikalarının da bir devamı niteliğindedir.[8] Bulgarlar bu sefer 1849 yılında Osmanlı Devleti'ne ikinci kez isyan etseler de 1854 yılında meydana gelen Kırım Harbi'nde Avrupalı devletlerin Rusya karşısında Osmanlı Devleti'ne sağladıkları askeri ve siyasi destek Bulgar isyanını başarısız kılmıştır. 1856 yılındaki Islahat Fermanı ve 1863'te İstanbul'da açılan Robert Kolej gibi Amerikan misyoner okullarının canlandırdığı Bulgar kimliği ile çıkan üçüncü isyan da 1867 yılında Mithat Paşa tarafından bastırılmıştır. Son olarak 1875'te Rusçuk ve Filibe konsoloslarının da desteğiyle oluşan Bulgar İhtilal Cemiyetlerinin faaliyetleriyle Türklere karşı bir katliama dönüşen isyana Osmanlı Devleti'nin müdahalesi 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'ne neden olmuştur.[9]

Gerek Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla İngiltere'nin Akdeniz ve Hindistan politikasında Osmanlı'nın stratejik konumuna duyduğu ihtiyacın azalması gerekse 1875'te Bosna'da yaşanan Sırp köylü ayaklanmalarının ve aynı dönemde meydana gelen Bulgar ayaklanmalarının bir Müslüman Hristiyan çatışması gibi lanse edilmesinden dolayı İngiltere ve Fransa gibi büyük güçler Rusya karşısında Osmanlı'ya verdikleri desteği geri çekmişlerdir.[10] 93 Harbi 800,000 civarında Müslüman Türk'ün Rumeli'den Anadolu'ya göçü, yüz binlerce Türk'ün göç yollarında katliamı ve Rumeli topraklarının üçte birinin kaybedilmesi gibi büyük bir infiale neden olmuştur. 1878 Berlin Antlaşması'ndan sonra Bulgaristan, Sırbistan ve Romanya ise bağımsızlık sürecine girdiğinden Osmanlı Devleti hem coğrafi hem de demografik açılardan Asyalı bir imparatorluğa dönüşmüştür.[11] İmparatorluk içinde Müslüman ağırlıklı bir nüfus oluşmaya başlamıştır.[12] Bunun üzerine Tuna Nehri ile Balkanlar arasında özerk bir Bulgaristan kurulmuştur. Ayrıca, Edirne Vilayetine bağlı Filibe Sancağı ve bu sancağa bağlı Hasköy, Kızanlık, Ahi Çelebi, Kırcaali, İslimiye, Eski Zağra, Tatar pazarı ve Burgaz gibi yerleşimler de Şarki Rumeli Vilayeti 'ne bağlanmıştır.[13] Hatta Kırkkilise (Kırklareli) Sancağı Mart 1878 ile Temmuz 1878 arasında dört ay kadar Şarki Rumeli Vilayetine bağlanmış ve

7 Halaçoğlu 1992: 397.
8 Gökbilgin 1994: 427.
9 Halaçoğlu 1992: 398.
10 Taşcan 2021a: 180.
11 Zürcher 2000: 122-123.
12 Doğanay 2021: 9.
13 Halaçoğlu 1992: 398; Kıprovska ve Kiel 2019: 59-60; Koyuncu 2013: 180-181.

daha sonra Edirne Vilayetine iade edilmiştir.[14] Nitekim 1885'ten itibaren bu vilayet Bulgaristan'ın bir parçası olmuştur.[15] Bu idari bölünme Edirne Vilayetinin ilk toprak kaybıdır. 93 Harbinden sonra ikinci büyük trajedi ise 1912-1913 Balkan Savaşlarıdır. Ortaköy, Gümilcine, Eğridere, Darıdere, Koşukkavak, Paşmaklı, Nevrekop ve Batı Trakya'daki yerleşimlerin yanı sıra Edirne Vilayet merkezi de Ekim 1912- Temmuz 1913 tarihleri arasında Bulgarlar tarafından işgal edilmiş ancak İkinci Balkan Harbinde Edirne geri alınmıştır. Ancak, Dedeağaç ve Gümülcine Sancaklarının bulunduğu Batı Trakya'da 10,720 Rum ve 50,967 Bulgar'a karşılık 333,321 Türk olmasına rağmen bölge Cihan Harbi (1914-1918)'nin sonucunda Bulgarların imzaladığı 1919 yılındaki Neuilly Antlaşması ile Yunan idaresine geçmeye başlamıştır.[16] Edirne'nin son işgali ise Millî Mücadele Döneminde Yunan orduları tarafından Temmuz 1920-Kasım 1922 arasında olmuştur.[17]

Edirne, 19. yüzyılı bitiren ve 20. yüzyılı başlatan Balkan coğrafyasında yer aldığından Cihan Harbinin de bir provası olan Balkan Savaşları'ndaki imparatorluğun çözülüşünün ve ulus devletin inşa sürecinin sancılarını en ağır hisseden vilayetlerdendir.[18] Savaşların neticesinde Anadolu ve Rumeli arasındaki göçlerle Edirne nüfusu ağırlıklı olarak Müslüman Türklerden oluşmuş ve şehir kozmopolit yapısını kaybetmeye başlamıştır.[19] 7 Ekim 1912'den 25 Kasım 1922'ye kadar geçen 10 yıllık savaş sürecinde Edirne coğrafyası göçlere, istilalara, işgallere ve kıtlıklara maruz kalmıştır. Örneğin, Balkan Savaşları Edirne'yi çok ciddi bir iaşe ve ilaç sıkıntısının içine sokmuştur. Halk Bulgarların hakaretlerinden dolayı sokağa çıkmaya çekinmiş ve temel besin maddelerinin olmadığı şehirde açlıktan ağaç kabuklarını yiyen insanlar ve süpürge tohumundan yapılan ekmekler o günlerin Edirne'sinden kalan acı hatıralar olmuştur. O tarihlerde nakliye sıkıntısının olması ve yeterli üretimin yapılamaması bu sorunları daha da arttırmıştır. Öyle ki Bulgarlar ile varılan anlaşma sonucu demiryolları vasıtasıyla Bulgarların Çatalca'daki birliklerine gıda malzemeleri göndermelerine karşılık İstanbul'dan Edirne'ye tıbbi malzeme gönderilmesi kararlaştırılmışsa da bu bir çözüm olmamıştır.[20]

İnsanların yanı sıra, hayvanları besleyebilecek ot ya da yem bulunmadığından elden çıkarılan hayvanları alan aileler etlerini baharatlı sucuk ya da pastırma şeklinde yapıp saklamışlardır.[21] Cephe gerisinde kalan yaşlı, kadın ve çocuklar, tarımsal üretim sürecinde emekleriyle sosyo-ekonomik hayatta yer almışlardır. Savaş ortamında merkezi devlet otoritesinin boşluklarından türeyen eşkıyalık kırsaldaki toplumsal ve iktisadi yaşamda olumsuzluklara neden olmuştur.[22] 1876 yılında Edirne Bu yüzden savaşın idaresi, enflasyon, hayat pahalılığı ve karaborsacılıkla mücadele için üretim süreçlerinden tüketime, ürünlerin ticaretinden fiyatlara kadar tüm iktisadi ve ticari ilişkilerde Cihan Harbi yıllarında İttihat ve Terakki'nin Alman modeli milli İktisat politikası uygulanmıştır. Bu bir tür savaş ekonomisi olmakla birlikte yerli ve milli bir burjuva sınıfı inşa etmeyi de hedeflemiştir.[23]

14 Tuncel 2003: 479.
15 Halaçoğlu 1992: 398.
16 Halaçoğlu 1992: 398-399; Kuyucuklu 1992: 399.
17 Gökbilgin 1994: 428.
18 Toprak 2012: 42.
19 Candeğer 2020: 201.
20 Peremeci 1939: 34-35.
21 Wasti 2004: 66.
22 Candeğer 2020: 203.
23 Toprak 1995: 4-9.

Tüm bu çatışmaların sonunda Edirne tarımsal, ticari ve iktisadi hinterlandını kaybettiğinden[24] vilayetin 20. asırdaki gelişimi yavaşlamıştır. Örneğin, süpürgecilik sanatıyla ünlü olan şehirde süpürge ekim alanlarının çoğu Cihan Harbi sonrasında Batı Trakya'da kaldığından 1920'lerde süpürge teli ithal edilerek üretim sürdürülmüştür.[25] Bu bağlamda Edirne Vilayet coğrafyası bölgesel bir bütünlük arz etse de 1878-1922 arası dönemde savaşların neden olduğu toprak kayıplarından dolayı parçalı bir tarih yazımı ortaya koymaktadır.

2. 19. YÜZYILDA TOPLUM, EKONOMİ VE SİYASET ÜÇGENİNDE EDİRNE VİLAYETİ

Uluslararası gelişmelere bağlı olarak Edirne Vilayet Coğrafyasının tarihsel dönüşümünün yanı sıra 19. yüzyılda makro ölçekteki siyasal, iktisadi ve kültürel dönüşümde ise Tanzimat Dönemi (1839-1876) önemli bir kırılmadır. Tanzimat, Osmanlı tarihinde merkezileşmenin, bürokrasinin, hukuk devletinin ve ulus devlet paralelinde Osmanlıcılık ruhu ile milli bir kimlik bilincinin oluştuğu teknokrat bir evreye işaret etmektedir. Taşrada merkezi devlet otoritesini arttırmak, kamunun işleyişini hızlandırmak, vergi ve hukuk mekanizmasını güçlendirmek amacıyla 1864 yılında Vilayet Nizamnamesinden sonra ilk vilayet sistemi Mithat Paşa'nın valiliği idaresinde Silistre, Niş ve Vidin'den müteşekkil Tuna Vilayeti adıyla kurulmuştur. Bu idari örgütlenmeyi sırasıyla 1864 yılında Bosna Vilayeti ve 1867 yılında Edirne Vilayeti izlemiştir. Reyhan'a göre bu vilayetler diğer bir açıdan imparatorluk merkezinin taşrayla kurduğu geleneksel bağların yanı sıra yarı siyasi, yarı idari ve özerk bir yapının da işaretidir.[26] 1907-1908'de Avusturya Macaristan İmparatorluğu tarafından işgal edilen Bosna Vilayeti haricinde İmparatorluğun 19 vilayeti bulunmakta ve bunlardan Selanik, Manastır, Kosova, Yanya ve Edirne ise Rumeli bölgesinde yer almaktadır.[27]

1877-1878 Osmanlı Rus Harbi (93 Harbi)'ne kadar Edirne Vilayeti, merkez Edirne sancağının yanı sıra İslimye, Filibe, Gümilcine, Dedeağaç, Kırkkilise (Kırklareli), Tekfurdağ (Tekirdağ) ve Gelibolu sancaklarından oluşmaktadır. 93 Harbinde İslimiye ve Filibe kaybedilmiş ve Şarki Rumeli Vilayetinin bir parçası olmuştur.[28] İdari yapın yanı sıra, 1877 yılından önce 816,814 civarında olan Edirne nüfusu 93 Harbinden bir yıl sonra 1879 yılında 307,614'e gerilemiştir.[29] Edirne nüfusunun azalmasında salgınlara bağlı ölümler, göçler ve kaybedilen topraklar etkili olmuştur. Örneğin, işgal yıllarında Rus Ordularından yayılan lekeli humma yüzünden 13,000 kişi hayatını kaybetmiştir.[30] Benzer şekilde, çoğunluğu 93 Harbinde kaybedilen Filibe ve Hasköy gibi şehirlerden gelen göçlerle ve doğurganlıkla bu nüfus Balkan Savaşlarına kadar artış göstermiştir. Bu bağlamda 1897 yılında 986,446 kişi olan Edirne Vilayet nüfusu 1907 yılında 1,106,005'e yükselmiştir. Edirne nüfus bakımından II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı vilayetleri içerisinde Aydın, Hüdavendigar (Bursa), Konya, Kosova ve Sivas gibi vilayetlerden sonra 1,171,435 kişi ile 6. sırada yer almaktadır. İdari teşkilat bakımından ise Edirne Vilayeti 6 sancak, 26 kaza, 114 nahiye ve 2005 köy sayısı ile Kosova Vilayetinden sonra ikinci

24 Peremeci 1939: 318.
25 Koraltürk 1998: 296.
26 Gökbilgin 2005: 8; Reyhan 2015: 51-55; Kılıç 2005: 103.
27 David 1940: 96; Güran 1998: 77.
28 Taşcan 2021a: 182; Taşcan 2021b: 274-276.
29 Gürgen 2019: 2329.
30 Peremeci 1939: 33.

sırada yer almaktadır.[31] Ancak, Balkan Savaşlarının sonunda Edirne Vilayetinin nüfusunun 627,500 gerilediği görülmektedir.[32] Bu düşüşün temel nedeni savaşlardaki ölümler, Edirne'den göçler ve Batı Trakya'daki Gümülcine ve Dedeağaç Sancaklarının kaybedilmesidir. İmparatorluktan Cumhuriyete kalan nüfus açısından 1927 nüfus sayımı incelendiğinde ise İstanbul hariç eskiden Edirne Vilayet sınırlarına karşılık gelen Doğu Trakya nüfusu 417,721 kişi olarak tespit edilmiştir.[33]

Demografinin bir diğer boyutu da emek ve katma değerli üretimdir. Bu da imparatorluk maliyesi ve ekonomisiyle doğrudan ilgilidir. 19. yüzyılın son çeyreğinde Edirne, Osmanlı kamu maliyesi açısından İstanbul, Aydın, Selanik ve Beyrut gibi liman kentlerinden sonra beşinci sırada gelmektedir. Nitekim bu beş vilayetin kamu maliyesindeki payı yaklaşık %37'dir. Edirne Vilayetinin %4,38'lik payı ise tarımsal üretimden ve ticaretten gelmektedir.[34] Ziraatın vergilendirilmesi Osmanlı Devlet gelirlerinin en önemli kalemidir. Nitekim Cihan Harbi öncesinde imparatorluğun gayrisafi milli hasılasının yaklaşık yarısını tarımdan elde edilen gelirler oluşturmaktadır.[35]

Devlet denetiminin hat safhada hissedildiği ticari faaliyetlerde de ticari malların önemli bir bölümü zirai üretime dayanmaktadır.[36] Osmanlı Devleti'nin iktisadi yaşamında, üretim faaliyetlerinde ve maliyesinde tarımsal üretim merkezi bir role sahiptir. Bu yüzden Romalıların "colonus" ya da Bizanslıların "statis" adını verdikleri tarımsal üretimin en küçük birimini ifade eden sisteme Osmanlılar çift hane adını vermiştir. Bu sistem yeterli toprağa, çift hayvanına (bir çift öküz) ve bir karasaban olarak yeterli üretim aracına sahip olma durumunu ifade etmektedir.[37] Tımar sisteminin de bir parçası olan çift hane, Osmanlı tarımının temelini ve durağan yapısını oluşturmaktadır. İmparatorluk, Baltalimanı Ticaret Antlaşması ile 19. yüzyılın ortalarında dünya kapitalizmine eklemlense de emeğin kıt olması ve küçük üreticinin kolay vergilendirilebilir olmasından dolayı çift hane sistemi varlığını sürdürmüştür.[38] Hatta traktörün tarıma girişine dek bir çift öküz geleneksel tarımın en önemli üretim aracıdır. Ayrıca, kırsal alanlardaki küçük işletmelerde en önemli işgücü aile üyelerinin emeğidir.[39]

Tablo 1: *Edirne Vilayetinde Vergiler*

Vergiler	1870	1877	1903
Aş'ar	15,439,778	12,500,000	7,687,875
Toplam Gelir	32,690,528	30,130,296	19,774,432
Aş'arın oranı	%47,23	%41,49	%38,88

Kaynak: (ed.) Haluk Kayıcı 2013: 262.

31 Öztel 2011: 205-206.
32 Yaşar 2009: 198-199.
33 T.C Başvekalet Merkezi İstatistik Müdüriyet-i Umumiyesi 1928: 6.
34 Öztel 2011: 209-212; Kayıcı 2018: 314.
35 Quataert 1985: 1558.
36 Eldem 1994: 57; Kayıcı 2018: 310.
37 İnalcık 2009: 245-247; Kayıcı 2013: 247-248.
38 İnalcık 1998: 17-24.
39 İnalcık 2009: 245-247; Kayıcı 2013: 247-248.

Küçük üretim modelinin yaygınlığına karşın dış ticarette artan tarım ürünü talebini karşılamak için yaygınlaşan çiftlikler daha çok demiryolları ve limanlar sayesinde kapitalizme açılan Batı Anadolu, Trakya, Epir, Makedonya ve Arnavutluk'ta görülmüştür.[40] Bu bağlamda Edirne Ticaret Odası da 1883 yılında kurulmuştur.[41] Ancak iktisadi faaliyetlerin yürütülmesinde nakliyat en az üretim kadar büyük öneme sahiptir.

3. 19. YÜZYILDA EDİRNE VİLAYETİNDE ULAŞIM

Edirne'deki ticari faaliyetler vilayetin coğrafi konumu ile de yakından ilgilidir. Nitekim Edirne, İstanbul, Akdeniz ve Balkanlar arasında bir geçiş bölgesidir. Öncelikle 16. yüzyıldan 19. yüzyılın son çeyreğine kadar Enez Limanı üzerinden Filibe'ye Meriç Nehri vasıtasıyla nehir yolu taşımacılığı bulunmaktadır.[42] Ancak, Meriç Nehri'ndeki değirmen harkları ve Edirne -Filibe arasında nehrin yukarı çığırına yaklaşılmasından dolayı daha küçük vapur ya da kayıklar kullanılmıştır.[43] Bulgaristan'ın güneyi, Rodoplar, Batı Trakya ve İstanbul'a kadar uzanan Doğu Trakya Edirne'nin geniş iktisadi üretim hinterlandını oluştururken; Enez Limanı ve Dedeağaç Limanı üzerinden Adalar Denizi (Ege) Coğrafyası ve Güney Avrupa ile Gelibolu Limanı ve Tekirdağ Limanı üzerinden de Marmara Denizi Havzası ise Edirne'nin ticari hinterlandını oluşturmaktadır.[44]

Su yollarının yanı sıra, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren İstanbul'dan Edirne'ye oradan da Filibe üzerinden Balkanlara uzanan demiryolları bulunmaktadır.[45] İstanbul'dan başlayan ve Edirne üzerinden Filibe, Sofya, Niş, Priştina ve Saraybosna'dan geçerek Sisak'a kadar uzanan demiryolları ile Niş-Selanik hattı, Edirne- Dedeağaç hattı ve Filibe Burgas hattı toplam demiryolu uzunluğu 2,500 km'yi geçiyordu.[46] 1875'ten 1910'na dek Rumeli'deki demiryolu uzunluğu 1,132 km'den 2,553 km'ye ulaşırken; Anadolu'da ise aynı zaman aralığında 176 km'den 2,371 km'ye ulaşmıştır.[47] Ayrıca, Edirne, İstanbul ve Tekirdağ ile bağlantılı kara ve demiryolları sayesinde hem geniş bir ticari hinterlanda sahiptir hem de bölgesini Akdeniz dünyasıyla bütünleştirebilecek ticari ağın içerisinde bulunmaktadır. Ancak Rumeli Demiryollarının 1870'lerin ortasında açılmasıyla Edirne ve Svilengrad'tan Dedeağaç'a kadar Meriç Nehri'nin batısında nehre paralel olarak kuzey güney yönlü uzanan bir demiryolu inşa edildiğinden 16. yüzyıldan beri sürdürülen Meriç Nehri üzerindeki taşımacılık büyük oranda sona ermiştir.[48] Ancak, nehir taşımacılığı ve demiryolu nakliyatı Edirne Vilayetindeki üretim masraflarını büyük oranda düşürmüş ve ticari tarımın önünü açmıştır. Güran'ın yaptığı tespite göre kervan ticaretinde develerle yapılan ticarette daha az ticari mal daha pahalı fiyatlardan taşınmaktadır. Örneğin, kervan ticareti demiryollarından 24 kat, deniz

40 Veinstein 1998: 52.
41 Peremeci 1939: 350.
42 Gökbilgin 1994: 429.
43 Özey 2002: 8.
44 "Ticaret Odası Kongresi," *Edirne Postası*, 26 Şubat 1930.
45 Gökbilgin 1994: 429.
46 Hertner 2006: 8.
47 Güran 1998: 74.
48 Öztel 2011: 214.

yollarından ise 7 kat daha pahalıdır.[49] Ancak, Tarımsal üretim artık ürün sayesinde iktisadi ve ticari faaliyetlerin gerçekleştirilmesinde önemli bir katma değer yaratmaktadır.

Ayrıca, Edirne ve İstanbul arasında kervanların kullandığı bir karayolu ticareti de bulunmaktaydı. Verimli ovaları, su kaynakları ve coğrafi açıdan merkezi bir noktada bulunmasıyla Edirne, önemli bir ticaret ve tarım şehridir. İpek ve yün başta olmak üzere pirinç, susam, tütün, hayvan derisi, bal mumu kentin önemli ihracat ürünlerindendir.[50] Ayrıca Mısır'dan getirilen pirinç ve baharat ya da İzmir'den getirilen meyveler Tekirdağ Limanı üzerinden İstanbul'a nakledilmiştir.[51] İstanbul'un et, süt ve gıda ihtiyacının karşılanmasında Tekirdağ Sancağı önemli bir paya sahiptir.[52] Rumeli Demiryollarının inşasına dek bölgesinin tahıl iskelesi konumunda bulunan Tekirdağ Limanı Akdeniz ve Balkanlar arasındaki ticari faaliyetlerde önemli bir durak olmuştur. Ancak bu yoğun ticaret Balkan Savaşları ile kesintiye uğramıştır.[53] Filibe 1867-1878 yılları arasında Edirne'nin çeltik üretimiyle, tekstil endüstrisi ve ticareti ile bilinen bir sancağıdır.[54] Filibe'ye bağlı Hasköy kazası da Rodop Dağlarının kuzey eteklerinde bulunan bir ovanın üzerindedir. Bu yüzden Osmanlı kayıtlarında Uzuncaova adıyla da geçmektedir. Edirne Filibe yolu üzerinde bulunduğundan ticari açıdan gelişmiştir.[55] İstanbul Selanik demiryoluna yakın verimli bir ovada kurulan Gümülcine Sancağı Balkan Harbine kadar Edirne Vilayetinin önemli bir hinterlandı olmuştur.[56] Gümülcine sancağı Edirne'nin zirai ekonomisinde bal üretimi, tütün yetiştiriciliği ve ipekçilik ile adından söz ettirmiştir. Özellikle bu tarihlerde Gümülcine'ye bağlı İskeçe Kazası Yenice Köyü tütünleri bölgede meşhurdur.[57]

Kırklareli'nin kuzeydoğusunda yer alan Ahyolu (Ahtopol), Edirne Vilayetinin Karadeniz kıyısında yer alan limanlarındandır. Limana bağlı olarak İstanbul'a kereste, tuz, hatab ve gıda ürünü ticaretinin yanı sıra iç kısımlara doğru bölgede tarım ve hayvancılığın önemi artmaktadır. İstanbul'a gerçekleştirilen ticaretin 4'te 3'ü deniz yoluyla az bir kısmı da karayolu ile gerçekleştirilmektedir. Hatta, Ahyolu gerek İstanbul Vilayetinin gerekse Edirne Vilayetinin tuz ihtiyacını karşılayan bir kazadır.[58] Edirne Vilayetinin kuzeydoğusu dağlık olduğundan seyrek nüfusludur. Ancak Kırklareli'nin de içinde olduğu bölgenin hayvansal üretim potansiyeli yüksektir. Kırklareli Sancağındaki hayvansal üretimin pazarı İstanbul'dur.[59] Edirne Vilayetinin sancak ve kazalarındaki haftalık yerel pazarların yanı sıra bir haftadan bir aya kadar süren mevsimlik panayırlar yerel tarımsal ürünlerin satılmasında önemli mekanlardır.[60] Yerel pazarlar özelinde Dimetoka ve Uzunköprü pazarları ile panayırlar bazında Pehlivanköy, Kırkpınar ve Uzunköprü Panayırları ünlüdür.[61]

49 Güran 1998: 71.
50 Gökbilgin 1994: 429.
51 Ateş 2011: 361-362; Tuncel 2011: 362.
52 Doğanay 2021: 20.
53 Ateş 2011: 361-362; Tuncel 2011: 362.
54 Kiel 1996a: 80-81.
55 Şahin 1997: 390-391.
56 Kiel 1996b: 268.
57 Özey 2002: 30-34.
58 Akar 1991: 8-13.
59 Candeğer 2020: 200-201.
60 Kayıcı 2018: 311.
61 Kayıcı 2018: 344.

4. 19. YÜZYIL SON ÇEYREĞİNDE EDİRNE VİLAYETİNDE TARIMSAL YAPILAR

Ticari faaliyetlerin geri planında yer alan zirai üretim ve bu süreçteki dönüşüme bakıldığında Tanzimat'ın ilanından sonra artan ulus devlet bilinciyle istatistiki çalışmalar önem kazandığından 19. Yüzyılın ortalarında gerçekleştirilen bir araştırmada da Osmanlı tarım işletmelerinin 5'te 4'ünün 60 dekardan daha az olduğu görülmektedir.[62] Merkezi devlet otoritesinin güçlenmesini sağlayan verginin küçük işletmelerin kolayca temin edilebilmesinden dolayı Osmanlı Devleti daima bağımsız köylü üreticilerin varlığını desteklemiştir.[63] Ancak, bir çift öküz ve bir karasabana dayanan üretim modeli ve pazar mekanizmasının gelişmemesinden dolayı daha fazla artık ürün elde edilememiş ve kişi başına düşen gelir de sınırlı düzeyde kalmıştır.[64]

İktisadi açıdan ise hem Osmanlı tarımında hem de erken cumhuriyet dönemi iktisadında yapısal problemlerden biri ekilebilir toprakların genişliğine karşın kıt olan emek faktörüdür. Bu sorunu çözmenin yollarından biri ürünleri geç olgunlaşan kuzey bölgelerden güneye ücretli işgücü transferidir. Bu bağlamda Edirne Vilayetinin emek açığının karşılanmasında Tuna Vilayetlerinin önemli katkısı olmuş ve Edirne'deki ovalarda Niş ve Silistre'den gelen işçiler çalışmışlardır.[65] Benzer şekilde, Tekirdağ Sancağı kırsalındaki tahıl hasadının kaldırılması için Filibe, Dimetoka ve Uzunköprü'den ücretli işgücü gelmektedir.[66] Nitekim 19. Yüzyılın ortalarından itibaren dünya kapitalizmine eklemlenmenin bir sonucu olarak tarımsal gelişme ve ürün çeşitliliği üzerinde dış ticari taleplerin belirleyici olduğu görülmektedir.[67]

1907'de Edirne Vilayetinde ekili araziler, ekilebilir toprakların %10'nu kadardır.[68] Bu alanların %60'nı tahıllar, %10'nunu sanayi bitkileri %0,6'sını da baklagiller oluşmaktadır.[69] Ürün çeşitliliği bağlamında ise Edirne'de buğday, çeltik, arpa, çavdar, mısır ve yulaf gibi tahıllar başta olmak üzere susam, tütün, nohut, fasulye, keten, kenevir, burçak, gül yetiştiriciliği, anason, meyve, bostan ve üzüm yetiştiriciliği yaygındır.[70] Tarımsal ekim alanları, verimlilik ve üretim kapasitesi açısından Uzunköprü kazası önemli bir paya sahiptir.[71] Edirne'deki gül yetiştiriciliği sayesinde vilayette gül yağı üretilmektedir.[72] Hatta, Fransız tarihçi ve gazeteci M. A Ubicini Le Moniteur Universel adlı gazetede kaleme aldığı mektuplarında Edirne Vilayetindeki gül bahçelerinden ve gül yağı üretiminden bahsetmektedir.[73] Gül yetiştiriciliğinde Filibe, Eski Zağra, Karlova ve Kızanlık *Rosa Domescana Mill* çeşidi gül üretimiyle meşhurdur. Ancak, bu bölge 93 Harbiyle Şarki Rumeli Vilayetine bağlanmıştır.[74] Tarım alanları ve otlakların genişlikleri açısından ise orman alanları, meralar, bağ ve bahçeler ile tarlaların oranı sancaklar arasında değişmektedir. Örneğin bağlık alanlar Gelibolu Sancağında 84,549 dekar iken Kırklareli Sancağında 37,808 dekardır.[75]

62 Tabakoğlu 2000: 12; Kayıcı 2013: 247-248.
63 Keyder 2014: 21.
64 Pamuk 2015: 153-155.
65 Güran 1998: 67-68.
66 Taşcan 2021b: 298.
67 Quataert 1985: 1558.
68 Kayıcı 2013: 250-251.
69 Güran 1998: 78; Evci 2019: 470.
70 Kayıcı 2013: 250-251.
71 Kayıcı 2013: 258.
72 Texier 2002: 444.
73 *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, 1938: 97.
74 Evci 2019: 480.
75 Özey 2002: 21-27.

Resim 1: Edirne Ziraat Mektebi 1881-1884



Kaynak: "Edirne Ziraat Mektebi" 2019: 71.

Ziraatın gelişmesi kapsamında çağdaş tekniğin, bilimsel yeniliklerin ve nitelikli ziraat uzmanlarının yetişmesi için ilk eğitim kurumu 1848 yılında Mustafa Reşit Paşa tarafından İstanbul Yeşilköy yakınlarında bulunan Ayamama Çiftliğinde açılmıştır.[76] Bu okulun açılma nedenlerinden biri de İstanbul'da açılması planlanan basma fabrikasına iyi cins pamuk yetiştirmektir. Ancak öğrenci sayısının yetersizliğinden 1851'de kapatılmıştır.[77] Benzer şekilde, 1 Ağustos 1881 tarihinde II. Abdülhamit, Hamidiye Mektebinin bir şubesi olarak Edirne'nin Çukur çayırlığı mevkiinde Edirne Ziraat Mektebi ve Numune Çiftliği adıyla yeni kurumlar açılmıştır.[78] Burada görev yapan ziraat muallimlerinin görevi ise tarımsal mekanizasyonu, tohumlukları, tarımsal ticareti ve hayvancılığı geliştirmektir.[79] Bu mektebin öğrencileri savaşlarda yetim kalan çocuklarla muhacir ailelerin çocuklarıdır.[80] Ancak bu okul da öğretmen ve tesisat yetersizliği yüzünden 1884 yılında kapatılmıştır.[81] Ancak 19. Yüzyılda açılan ziraat mektepleri, çağdaş zirai tekniği halka ulaştırmada başarılı olamamış ve halk geleneksel tarım metotlarını uygulamaya devam etmiştir.[82]

Üretimin arttırılması hedefi kapsamında eğitim kurumlarından bir sonuç alınamayınca 19. asrın son çeyreğinde Edirne'de bulunan hem Osmanlı Bankasının hem de Ziraat Bankasının faaliyet göstermeye başladığı görülmektedir. Bankalar çiftçilerin topraklarını daha iyi işleyip daha yüksek verim elde etmeleri ve sonuç olarak daha çok vergi ödemeleri için kredi vermekten çekinmemişlerdir. Çiftçiler özellikle de üretimi arttıran zirai alet edevat alımında ve yüksek verimli

76 Kurt 2016: 161.
77 Evci 2019: 462.
78 Kayıcı 2013: 254.
79 Evci 2019: 463.
80 "Sanayi Mektebinin Islahı", *Edirne*, 23 Mayıs 1918.
81 T.C. Millî Eğitim Bakanlığı 2019: 71.
82 Candeğer 2020: 203.

tohumlukları teminde bu kredilere ihtiyaç duymuşlardır.[83] Hatta 1897'den 1908'e banka kredisi kullanan Edirneli çiftçi sayısı 6,400'den 18,400'e çıkarak üç kat artmıştır. Ancak, bankalar kredi tahsis etme şartı olarak sermaye sahibi olmayı, tarla tapusunu ve kefili şart koştukları için bu kredileri daha çok büyük ölçekli tarım işletmeleri kullanmışlardır.[84]

O dönemlerin ziraat aletleri saban, el orağı, tırpan, çapa, sürgü, pulluk, ot toplama tırmığı, ot bağlama mengenesi, harman makinesi, pirinç ayıklama makinesi ve karasabandır. Halk toprağı hem daha derin sürdüğü hem de daha çok araziyi işlediği için modern tarımın simgesi pulluğa rağbet etmiştir. Bu aletlerin ithalinde gümrük vergisi sıfırlandığından birçok Alman, Avusturyalı, İngiliz ve Amerikan tüccar bu dönemlerde Edirne'ye gelmiştir. Bu zirai makineleri özendirmenin bir diğer yolu da onların Edirne Vilayet Umum Meclisi'nde gelen delegelere sergilenmesidir. Nitekim bu kimseler genellikle girişimci tüccar veya büyük çiftçiler oldukları için bu makinelerin yaygınlaşmasında etkili olabilecekleri düşünülmüştür.[85] Ancak bu makinelerin ithalinde ve satışında daha çok Ziraat Bankası önemli bir rol oynamıştır.[86] Ayrıca, 1890'larda çiftçilerin gördüklerine daha çok rağbet etmelerinden dolayı numune tarlaları da kurulmuştur.[87] Bu makineler ithal edilse de halkın bunları verimli kullanma yetileri çoğunlukla birbirlerinden görerek olmuş ve iletişim ve ulaşım imkanlarının kısıtlı olduğu böyle bir ortamda modern tarım teknikleri köylere ulaştırılamamıştır.[88] Ancak bu tarımsal makineler Avrupa'daki hayvanların çekim gücüne göre üretildikleri için Osmanlı'daki koşum öküzleri ya da inekleri bunları çekmede sıkıntı yaşamıştır. Nitekim, İsviçre'de ineklerin ortalama ağırlıkları 500-600 kg iken Osmanlı'da 150 kilogramdır. Benzer şekilde İsviçre'de bir öküzün ortalama ağırlığı 1,000 kg iken Osmanlı'da ise 250 kilogramdır.[89]

Tablo 2: *1907 Yılı Edirne Vilayeti Tarımsal Bünye ve İstihsal Durumu*

Sancaklar	Dönüm	En Çok Tarım Alanına Sahip Kazalar	Arazi Oranı %	Çiftçi Hane Sayısı	Hanelerin Ortalama Ekim Alanı (Dönüm)
Edirne Merkez Sancağı	379,680	Uzunköprü -Kırcaali	%60	18,065	21
Kırklareli (Kırkkilise)	533,253	Lüleburgaz-Babaeski	%50	13,285	44
Tekirdağ (Tekfurdağ)	1,411,906	Hayrabolu -Çorlu	%50	12,386	49

83 Güran 1998: 85.
84 Güran 1998: 157-158.
85 Güran 1998: 85; Evci 2019: 490-492.
86 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Orman ve Maadin (İ.OM.) 5-1316/ZA-1; Keleş 2008: 56.
87 Quataert 1985: 1562.
88 Evci 2019: 495-496.
89 Güran 1998: 103; Evci 2019: 501-502.

Gümülcine	516,890	Gümülcine	%55	41,029	12
Gelibolu	237,837	Gelibolu	%50	15,077	15
Toplam	3,078,566	-	-	99.842	23

Not: Tekirdağ Sancağının Malkara ve Çorlu azalarına dair verilerle Dedeağaç Sancağının verileri bu tabloda bulunmamaktadır. Dolayısıyla Edirne Vilayetinin ekili arazi, çiftçi hanesi ve arazinin dağılımı bu yerleşimler hariç olarak ifade edilmektedir.

Kaynak: Evci 2019: 470-471.

Tabloya göre, en fazla ekim alanı Tekirdağ Sancağında bulunmaktayken en az ekim alanı ise Gelibolu Sancağındadır. Ergene Bölümündeki ovalar ve Meriç Vadisindeki sazlık ve bataklıkların haricindeki araziler önemli tarım alanları arasındadır. Bu bölgeler vilayetin daha düzlük alanlarıdır. Gümülcine Sancağı ise en fazla çiftçi hanesine sahiptir. Ancak 1907 yılında Orman Maadin ve Ziraat Nezareti İstatistik Dairesi verilerinde Dedeağaç Sancağı ile Tekirdağ'ın Hayrabolu ve Çorlu kazaları gibi yüksek tarım potansiyeline sahip yerleşimlere dair bilgilerin olmaması geçerli bir kanaatte bulunmaya engeldir. Ancak Edirne Vilayet topraklarının %54'ü 10 dekarın altındayken arazilerin %28'i 11-49 dekar arasındadır. Buna karşın, arazilerin %18'e yakını ise 50 dekarın üzerindedir. Ancak vilayet genelinde hane başı ortalama arazi 23 dekardır.[90]

İmparatorluk dahilindeki 2,200,000 çiftçi hanesinin 500,000'ni Rumeli'dedir. Dedeağaç ve Tekirdağ Sancaklarının verileri eksik olmasına rağmen 99,842 çiftçi hanesinin olduğu düşünülürse Edirne, ülke çiftçilerinin en az %5'ine Rumeli'deki çiftçilerin ise en az %20'sine sahiptir. Tevfik Güran, 1907 yılında Edirne Vilayetinde ekili alanı 4,400,000 dekar vermiştir. Böylece Aradaki 1,300,000 dekarlık fark tabloda gösterilmeyen Dedeağaç Sancağı ve Tekirdağ Sancağının bazı kazalarına ait tarım alanları olduğu anlaşılmaktadır. Ülke ortalamaları ile de kıyaslandığında ise 1907 yılında Edirne Vilayeti 16,675,900 olan ülke nüfusunun 1,154,300'ünü barındırmakta, ülke genelinde 68,100,000 dekar olan tarım alanların ortalama %7'si kadarı olan 4,400,000'ne ve ülke yüzölçümünün yaklaşık %6'sına sahiptir. Ayrıca, İmparatorluk dahilinde bulunan vilayetlerde ekili alanların toplam yüzölçümüne oranı ortalama %7,1 iken bu oran Edirne Vilayetinde %10,3 olmak kaydıyla tam 1,5 kat daha fazladır.[91] Buna karşın 1927 yılında bir ölçüde Edirne Vilayet sınırlarına karşılık gelen Doğu Trakya'da 51,856 çiftçi hanesi toplam arazinin %12'sinde tarım yapmakta olup hane başına düşen ortalama arazi miktarı ise 57 dekardır.[92]

Rumeli'deki tarım arazilerinin %88'i tahıllara, %2,4'ü baklagillere, %4,1'i sanayi bitkilerine ve %5,3'ü bağlara ayrılırken Edirne Vilayetindeki arazilerin %87'si tahıllara, %0,9'u baklagillere, %5,3'ü sanayi bitkilerine ve %6,6'sı da bağlara ayrılmıştır. Ürün guruplarındaki dağılım paralel olsa da Edirne'deki ekim alanları bazında sanayi bitkileri ve bağların Rumeli ortalamasının üzerinde olduğu buna karşın özellikle baklagillerin ortalamasından ise 2,5 kat az olduğu göze çarpmaktadır. Edirne Vilayetinde tahıllar bazında buğday, mısır, arpa ve çavdar öne çıkarken, endüstri

90 Güran 1998: 82; Evci 2019: 473.
91 Güran 1998: 1998: 65-82.
92 T.C Devlet İstatistik Enstitüsü 1970: 1-19.

bitkileri bazında ise tütün ve susam ön plandadır. Baklagiller de ise nohut ve fasulye yetiştiriciliği görülmektedir. Edirne'deki bağcılığın daha fazla olması nüfus yoğunluğu,[93] şarap ve hardaliye üretimi ile yakından ilgilidir.

19. yüzyılın sonunda Edirne Vilayetinin zirai üretiminde kuraklık, yağışlara bağlı yaşanan nehir taşkınlıkları ve don olayları gibi iklimsel faktörlerin yanı sıra 93 Harbi ve Balkan Savaşları gibi büyük trajedilerin neden olduğu yoksulluktan kaynaklı toprakların işlenememesi ve halkan bazı kimselerin giriştiği hırsızlık gibi beşerî sorunlar bulunmaktadır.[94] Nitekim, emek, sermaye ve toprak zirai üretimin temelidir.[95] Ancak, Edirne çiftçisi ne yeterli emeğe, ne yeterli sermayeye ne de bulunduğu bölgede kalıcı olabileceği fikrine sahiptir. 19. Yüzyılda Edirne'nin 1829-1922 arasında 4 kez istila edilmesi ve el değiştirmesinden dolayı halkta oluşan toplumsal göç psikolojisi ve yerinden edilme korkusu Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar da sürmüştür.[96] Örneğin, 93 Harbi tarımsal işgücüne, üretim araçlarına ve ekim alanlarına büyük zarar vermiştir. Bir taraftan yeni gelen göçmenlerin çeşitli köylere iskanı üzerinde durulurken diğer taraftan da bu insanların geçimlerini sağlayabilmeleri için tohumluktan tarım alet edevatlarına varıncaya kadar üretim ekonomisine katılmalarına dair bir dizi teşvik verilmiştir. Ayrıca, devlet ilk iş olarak gördüğü köylüyü topraklandırmada mülkiyetin çiftçinin elinde kalmasına da özen göstermiştir. Toprakların tapuları 10 yıl boyunca başka birine satılamaması karşılığında verilmiştir. Osmanlı klasik iktisat modelinde olduğu gibi halkın gıda ve iaşe ihtiyacı göz önüne alınarak Edirne Vilayeti dışına hububat ihracatı da yasaklanmıştır. Ancak bu politika, bölgedeki ticaretin ve vergi gelirlerinin düşmesine neden olmuştur.[97]

5. 1909-1927 ARASINDA EDİRNE VİLAYETİNİN TARIMSAL YAPILARI

Tablo 3: *1909-1927 arası dönemde Edirne Vilayeti Ekim Alanları (Dönüm) ve Üretim (Ton)*

Yıllar		**1909**		**1927**
Ürünler	**Ekim Alanı**	**Üretim**	**Ekim Alanı**	**Üretim**
Toplam	**1,952,500**[98]	**53,833**	**2,746,807**	**238,265**
Tahıllar	**696,040**	**42,811**	**2,573,251**	**190,278**
Buğday	460,000	21,665	1,272,196	75,350
Arpa	70,650	6,290	453,283	49,960
Yulaf	24,800	2,121	137,126	10,790
Çavdar	37,000	3,258	306,896	25,015
Kaplıca	18,600	954	110,955	8,535
Darı	9,040	440	17,397	740

93 Güran 1998: 76-80.
94 Evci 2019: 481-486.
95 Güran 1998: 64.
96 Burgaç 2013: 164; Ceylan 2021: 276.
97 Gürgen 2019: 2338-2340.
98 782,990 dekar bir alan tarla bitkilerinden oluşsa da 1,952,500 dönüm ekili alanın olması meyve ekili alanların ve bağarın da hesaba katılmasıyla oluşmuştur. Ayrıca, Edirne'de 195,250 dekar yerine hektar olduğunu düşünüyorum Belgede zira tahıl ekili alanlar tek başına toplam alandan büyük olamaz (*Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909-1913 ve 1914*. 1997: 28).

Mısır	71,000	7,460	272,766	18,713
Burçak	4,950	623	17,914	1,175
Pirinç	-	-	2,632	315
Baklagiller	**3,615**	**187**	**23,807**	**1,691**
Nohut	240	20	5,543	505
Fasulye	2,000	102	7,477	228
Bakla	525	8	5,827	409
Mercimek	550	29	2,101	75
Patates	300	28	701	335
Bezelye	-	-	73	14
Börülce	-	-	1,318	77
Fiğ	-	-	668	48
Endüstri Bitkileri	**33,800**	**1,037**	**149,749**	**23,200**
Pamuk	3,000	20-Lif	9,257	455
Keten	400	51-tohum	6,563	290
Susam	28,200	896	71,055	1,230
Tütün	2,200	70	29,268	1,741
Afyon	-	-	673	0,155 afyon sakızı 53 ton tohum
Şekerpancarı	-	-	25,947	17,386
Soğan			6,340	1,762
Sarımsak	-	-	629	159
Safran	-	-	17	0,048
Meyve	**-**	**5,514**	**-**	**-**
Kestane	-	15	-	-
Ceviz	-	38	-	-
Erik	-	33	-	-
Elma	-	30	-	-
Armut	-	33	-	-
Kayısı	-	271	-	-
Badem	-	40	-	-
Diğer		770	-	-
Bağlar (Üzüm)	49,535	4,284	-	-

Kaynak: (Haz.) Güran, 1997: 27-67; T.C Devlet İstatistik Enstitüsü 1970: 23-84.

Tablodan anlaşıldığı üzere 1909'dan 1927'ye Edirne'deki tarım alanları %60'tan fazla artış göstermiş ve bu alanların önemli bir bölümünü de tahıllar oluşturmuştur. 1909 yılında tahıl ekili

alanların %70'i ve buğdaya ayrılmışken 1927'de bu oran %50'ye gerilemiştir. Buna karşın toplam üretim içerisinde buğdayın payı her iki dönemde de %30-35 civarındadır. 1927'de buğday, arpa, çavdar ve mısır önde gelen tahıllarken 1909'dan 1927'ye en fazla yükseliş 9 kat artış ile çavdar ekiminde olmuştur. Çavdarı sırasıyla yulaf ve kaplıca gibi tahıllar takip etmiştir. Buğdayın yanı sıra mısırdaki artışın temelinde ise savaş döneminin etkisi büyüktür. İnsanlar savaşta kısa sürede yetişen, fazla emek gerektirmeyen ve besin değeri yüksek ürünleri tercih etmektedirler.[99] Çavdar ve mısırdaki artış buğdayın toplam tahıllar içindeki payını düşürmüştür.

İkinci olarak, Baklagillerin ekim alanı sınırlı olmakla birlikte 1909'dan 1927'ye 8 kat artış göstermiştir. En fazla artış 23 kat ile temel besin maddelerinden nohutta olmuştur. Nohut ekim alanlarını 10 kat artışla bakla takip etmiştir. Bu tarih aralığında geniş ekim alanlarına sahip bir diğer ürün ise fasulyedir. 1909'daki fasulye ekim alanları nohut ekim alanlarının 10 katına yakındır. 1927'de fasulye ekim alanları da 1909'a oranla daha sınırlı olsa da artmıştır. Ancak, fasulye her zaman Meriç Ovasında en fazla üretilen bakliyattır.[100]

Üçüncü olarak, endüstri bitkileri bazında ise Edirne Vilayetinin en önemli mahsulü susamdır. 1909'da 28,000 dekar ekim alanı ile susam, sanayi bitkilerinin %85'inini oluştururken 1927'de susam ekim alanları 3 kat artmış olmasına rağmen sanayi bitkileri içindeki oranı %50'ye gerilemiştir. Bunun en önemli nedeni ise 1923-24'te bölgeye gelen Lozan Mübadillerinin göç ettikleri Rumeli'den tütün tarımını bölgeye getirmeleri ile artan tütün üretimidir. Susam yağı bölge halkının 1950'lere dek mutfaklarda tercih ettiği yağdır. Tütün tarımı açısından Batı Trakya önemli bir bölgedir. Özellikle Rodop Dağlarının güneyinde ve Karasu Nehrinin doğusunda yer alan İskeçe kazası tütünü ve bağlarıyla ünlüdür.[101] Ayrıca, Kırcaali ve Cisr-i Mustafa Paşa da tütün tarımıyla ön plana çıkmaktadır.[102] Pamuk ise halkın kendi ihtiyaçları için ürettiği bir ürün olmuştur. 1860'larda 1870' de Amerikan İç Savaşı döneminde İngiltere'nin talebiyle bir süre üretilmiş ama yaygın ve kalıcı olmamıştır.[103] Osmanlı döneminde yaygın olmayıp 1920'lerde üretilen mahsuller ise haşhaş ve şekerpancarıdır. Bu ürünlerin gelişimi bölgede onları işleyen sanayilerin kuruluşu ile yakından ilişkilidir. Ayrıca meyve ekim alanlarının %90'nını da bağlar oluşturmaktadır.[104]

Meyvecilikte ise Edirne'nin karasal iklimine uygun kayısı ve erik gibi taş çekirdekli meyvelerle ceviz ve özellikle Osmanlı döneminden beri Edirne badem ezmesiyle ün yaptığından badem gibi sert kabuklu meyveler yetişmektedir. Edirne bağları ile de ünlü bir vilayettir. Bu yöre folklorunda türkülerine[105] ve gastronomi de pekmezden hardaliyeye kadar değişik gıda ürünlerine de yansımıştır. Bölgede Çavuşüzümü ve Karalahana adı verilen üzüm çeşitleri yetiştirilmiştir. Edirne Havsa, Ortaköy ve Uzunköprü, Kırcasalih ve Aslıhan'da civarından üretilen üzümlerden elde edilen

99 Ceylan 2015: 179-180.

100 *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909-1913 ve 1914*. 1997, s. 27-67; T.C Devlet İstatistik Enstitüsü, 1927: 23-84.

101 Kiel 2000: 554.

102 Kayıcı 2013: 256.

103 Evci 2019: 478-479.

104 *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909-1913 ve 1914*. 1997: 27-67.

105 "Edirne'nin Ardı da Bağlar", Muzaffer Sarısözen ve derleme heyeti tarafından 1947 yılında İhsan Köylü'den derlenen türkü Edirne Yöresine aittir. Benzer şekilde Kahramanlık türküsü olarak da addedilebilecek, "Edirne'nin Ardı da Sümbüllü Bağlar", adlı Türkü de Edirne Yöresine ait olup Ankara Devlet Konservatuarı tarafından derlenmiş ve Muzaffer Sarısözen tarafından notaya alınmıştır. (Kumru 2012: 154-155; Edirne'nin Ardı da Bağlar, http://www.turkuler.com/nota/ezgi_edirnenin_ardi_bayler.html (15.12.2021).

şaraplar Avrupa'ya ihraç edilmiştir. Kırcaali'de yetiştirilen üzümler ise yaş meyve olarak çevre kaza ve köylere satılmış veya pekmez yapımında kullanılmıştır.[106] Benzer bir durum Gelibolu Sancağı Şarköy Kazası için de geçerlidir.[107] Bağcılığın yanı sıra Dimetoka'da olduğu gibi Uzunköprü bostan yetiştiriciliği ile de ünlüdür. Örneğin, kavun yetiştiriciliğinde Ergene Ovasında yer alan Salarlı, Kurtbey, Karayayla ve Saatağacı (Valideyeri) ile öne çıkan köylerdir.[108]

5.1 Edirne Vilayetinde Hayvansal Üretim

Bitkisel üretimin yanı sıra bölge hayvansal üretim açısından da önemlidir. 1869 yılında Edirne Vilayetinde 589,850 adet büyükbaş hayvan varken 1902 yılında 332,120'ye gerilemiştir. Bu hayvanların %25'e yakını koşu mandası ve koşu öküzüdür. Ayrıca 1869'da 18,200 adet olan koşu beygiri sayısı da 1902'de 11,409'a gerilemiştir. Hayvan sayısındaki bu düşüşün nedeni sığır vebası salgını ve 93 Harbi döneminde hayvancılığın zarar görmesinden kaynaklanmaktadır.[109] 19. Yüzyılın geleneksel tarımının üretim koşulları içinde hayvancılıkla bitkisel üretim arasında bir paralellik bulunmaktadır. Manda, öküz ve at gibi büyükbaşlar tarlaların sürümünden harmandaki hasada kadar bir emek sağlarken koyun ve keçi gibi küçükbaşlar ise gübreleri sayesinde tarımsal verimliliğe katkı da bulunmuştur.[110] Ancak, tek elle kullanılan pulluk veya karasaban kullanıldığından topraklar iyi sürülememiştir.[111]

En fazla hayvan sayısı koyun ve keçi gibi küçükbaşlara aitken en az sayı ise domuzdadır. Çünkü domuz yetiştiriciliği daha çok Hristiyan aileler tarafından yapılmaktadır. Edirne Vilayetindeki çiftçiler tarla sürümlerinde sırasıyla en çok öküz, manda ve atları kullandıkları için koşum öküzlerinin sayısı daha yüksektir.[112] Ata oranla öküzün tarımda çift hayvanı olarak kullanılması daha hesaplıdır. Nitekim, Öküzün 7 ay boyunca saman ile beslenmesi ve ilkbahar ve yaz aylarında otlaması besin maliyetini düşürmektedir.[113] Edirne kırsalında evler genellikle ahırlarla aynı damın altındaydı. Kış aylarında bazı fakir aileler hayvanların olduğu ahırlarda barındıklarından salgın hastalıkların da önüne geçilemiyordu.[114] Arıcılık ise özellikle Dedeağaç ve Gümülcine Sancaklarında gelişmiştir. [115]

106 Kayıcı 2013: 253-259.
107 Özey 2002: 31.
108 Kayıcı 2013: 257-258.
109 Erk1959: 284; Kayıcı 2013: 265-270.
110 Akar 1991. 21.
111 Candeğer 2020: 204.
112 Evci 2019: 498-499.
113 Güran 1998: 86.
114 "Nüfus Meselesi 4", *Edirne,* 26 Aralık 1918.
115 Evci 2019: 498-499.

Tablo 4: *Edirne Vilayetinin Hayvan Varlığı*

Hayvanlar	1870	1897	1907	1909	1927
Koyun	1,622,000	1,800,840	1,878,822	1,795,703	591,701
Keçi	563,000	710,842	857,698	331,905	146,842
İnek	272,800	116,618	108,061	88,948	163,344
Çift Öküzü	163,000	115,236	137,319	76,079	66,114
Çift Mandası	28,700	15,223	59,063	65,146	32,053
At	-	14,831	-	28,054	4,145
Eşek	44,000	23,767	44,669	18,086	17,820
Katır	7,000	10,873	15,793	741	854
Domuz	72,000	57,239	64,223	54,651	-
Kümes Hayvanı	-	-	-	-	364,260
Arı Kovanı	62,000	-	-	21,433 (Kovan)	-
İpekböceği	-	-	-	11,306 (Kutu)	-

Kaynak: *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909-1913 ve 1914,* s.68-81; T.C Devlet İstatistik Enstitüsü, *1927 Tarım Sayımı*, s. 85-99; Evci 2019: 498-499.

Tabloya göre Edirne'de arıcılık ve ipekböcekçiliği gibi faaliyetler yoğun olarak yürütülmektedir. Bölgedeki iklim koşulları ve çayır meralar koyun ve keçi gibi hayvanların besiciliğine daha uygundur. Koyunların etinden, sütünden ve yapağından yararlanılmıştır. Örneğin Edirne Peynirinin hammaddesi koyun sütüdür. Ayrıca, zirai üretimde koyun gübresinden de yararlanılmıştır. Bu yüzden en fazla koyun yetiştiriciliği yaygındır. Büyükbaşlar gurubunda at, eşek ve katırlar ise yük hayvanı olarak kullanılmıştır. 1909'dan 1927'e geçişte savaş ve göçlerin olduğu bir ortamda vilayetin hayvan varlığı azalmıştır.

Meralar köy ve kasaba halkının ortak kullanım alanları olduğundan başka bir yerleşim yerinden ya da dışarıdan gelenlerin kullanımına izin verilmiyordu.[116] Arazi ve iklim koşullarına bağlı olarak Edirne Vilayetinde %90 oranda küçükbaş hayvancılık yaygındır.[117] Koyun ve keçilerin sütünden kaşar ve basma adı verilen peynirler ile etinden sığırdili pastırması üretilmiştir. Ayrıca hayvanların yününden ferace, şal, şayak, pantolon ve çorap dokunmuştur.[118] Edirne'deki koyunların çoğunluğu Kıvırcık, Karaman ve Dağlıç koyunları ile Tiftik ve Kıl keçisi yaygındır. 1869 yılında 3,295,000 adet küçükbaş sayısı 1902'de 2,693,960'e gerilemiştir.[119] Edirne hayvancılığının gelişiminde önemli bir yere sahip olan çayır ve meralar en çok Uzunköprü ve Dimetoka civarında toplanmıştır. 1839'dan beri Tekirdağ Sancağı, Hayrabolu kazası ve bu bölgeler merinos koyunu yetiştiriciliği için teşvik edilmiştir.[120]

116 Taşcan 2021a: 185.
117 Doğanay 2021: 19.
118 Kayıcı 2013: 263-264.
119 Kayıcı 2013: 268.
120 Evci 2019: 496-497.

Ticari açıdan ele alındığında, tıpkı Bursa ve Selanik Vilayetlerinde olduğu gibi Edirne ve çevresi 19. asırda yüksek miktarda ipek üretiyor ve bunun %60'ını Fransa ve İtalya'ya yüksek fiyattan ihraç ediyordu.[121] Hatta, o tarihlerde Japon tohumu ve yerli tohumlardan üretilen böcekler ipek üretiminde kullanılıyordu.[122] Edirne'ye bağlı Uzunköprü, Cisr-i Mustafa Paşa ve Dimetoka ve Sofulu civarındaki dut bahçeleri 93 Harbinde zarar gördüğünden iyi beslenemeyen böceklerin birçoğu ölmüş ve 1870'lerin sonunda yeteri kadar koza üretilememiştir.[123] 1881'den itibaren ise vergi gelirlerini ve ihracatı arttırmak isteyen Duyun-u Umumiye de Edirne'deki ipek üretimini desteklemiştir. Ancak savaştan ve hastalıklardan dut bahçeleri zarar gören birçok Dimetokalı köylünün dutlarını kesip bahçelerini tarlaya çevirmesi[124] üzerine 1890'larda Bursa'dan getirilen tohumlar ile Edirne'de ipekböcekçiliği yeniden canlandırılmaya çalışılmıştır.[125] Böylece 1870'lerin sonunda 230,000 kıyye olan koza üretimi 1898'de 523,405 kıyyeye yükselmiştir.[126] Dimetoka'da dut bahçelerinin yanı sıra sonbahar ve kış mevsimlerinde Meriç Nehri'nin taşması sonucunda Dimetoka'nın doğusunda bulunan Meriç Ovası sadece sıcak iklim nebatları olan sebzeler, bostanlar ile mısır ve fasulye üretilmiştir.[127] Bu ürün deseni Meriç Ovasında tarlaları bulunan diğer yerleşimler için de geçerlidir. Ancak, Balkan Savaşları ve Kurtuluş Savaşı yıllarında uygulanan yüksek vergiler ve bakımsızlıktan kaynaklı bitki hastalıkları bölgedeki bağcılığın ve ipekböcekçiliğinin üretimini ve piyasasını olumsuz yönde etkilemiştir.[128] Edirne Valiliği 1913 ve 1914 yıllarında Balkan Savaşları ve Cihan Harbi'nin neden olduğu tahribatı görebilmek adına üretim, icraat ve girişimleri talep ettiği raporlarda da savaşların tarımsal üretim düzeyi üzerindeki olumsuz etkisi görülmektedir.[129] Savaş döneminin ardından emval-i metrukeden kalan ipekböceği tohumları üretimin yoğun olduğu Kavaklı (Meriç) Kazası başta olmak üzere Edirne, Tekirdağ ve Gelibolu'daki üreticilere dağıtılmıştır.[130] Gerek bağ ve bahçelerin zarar görmesi gerekse bu işlerde uzman olan Hristiyanların bölgeden göçü bunda etkili olmuştur.[131] Balkan Harbinde ve Cihan Harbinde zarar gören dutlukların ihyası için 13,000 fidanının yanı sıra bağlardaki filokseradan oluşan kaybın önlenmesi içinde köklü Amerikan asma çubukları üreticilere dağıtılmıştır.[132]

Neticede Edirne Vilayetinin yüksek tarımsal üretim potansiyeli ve sahip olduğu geniş ticari ağlar vilayet genelinde tarıma dayalı el sanatlarının, zanaatların ve endüstriyel üretimi de geliştirmiştir. Bu bağlamda ipekçilik, dericilik, helvacılık, süpürgecilik, susam yağhaneleri, konserve fabrikası ve yün dokumacılığı ve peynirciliğin geliştiği görülmektedir.[133] Ancak bu sanatlar 93 Harbindeki Rus istilası sonucunda büyük oranda zarar görmüştür.[134] Buna rağmen Edirne peynirciliğinin gelişiminde önemli adımlardan biri de 1902-1912 yılları arasında Edirne Karaağaç, Uzunköprü ve

121 Evci 2019: 465.
122 Evci 2019: 478.
123 Kayıcı 2013: 252.
124 Quataert 1985: 1561; Evci 2019: 478.
125 Kayıcı 2013: 252.
126 Evci 2019: 478.
127 Kayıcı 2013: 257.
128 Evci 2019: 477.
129 BOA, HSD.HADB 7-17 R-10.03.1330; HSD.HADB 3-33, 09.03.1331.
130 "Ziraat Müdür Ziya Beyle Mülakat" *Paşaili,* 5 Nisan 1923.
131 Candeğer 2020: 208-213; Evci 2019: 477.
132 "Ziraat Müdür Ziya Beyle Mülakat" *Paşaili,* 9 Nisan 1923.
133 Öztel 2011: 212-216; Koraltürk 1998: 297.
134 Kayıcı 2013: 264.

Kırklareli'de buz fabrikaları olmuştur. Ancak bu fabrikaların kurucuları daha çok yerli azınlıklar ve yabancı girişimciler olmuştur.[135] Bu noktada Yahudi tüccarlar öne çıkmaktadır. Büyük ölçekli tarım işletmelerine sahip çiftçilerin çoğunluğu aynı zamanda zahirecidir. 33 ticaret firmasının 14'ü Yahudilere aittir. Edirne Vilayetindeki zahirecilik, mandıracılık ve manifaturacılık sektörlerinde Yahudi tüccarlar da görülmektedir.[136] Ayrıca Rumlara ait un fabrikaları ve ipek fabrikaları vardır. 19. yüzyıl sonunda Edirne Vilayeti genelinde fırınlardan, yağhanelere, değirmenlerden, kahvehanelere varıncaya kadar onlarca farklı sektöre ait 5,000 kadar dükkân ve işyeri bulunmaktadır.[137] Hatta, İttihat ve Terakki'nin Milli İktisat ve Cumhuriyetin aynı çizgide devam ettirdiği devletçilik kapsamındaki yerli ve milli bir burjuva sınıfı inşa projesi 1934 yılına kadar Trakya'da tam anlamıyla hayata geçirilememiştir.[138] Edirne Vilayetinin geçirdiği savaşlar bunun en önemli nedenlerdendir.[139]

SONUÇ

Edirne Vilayet coğrafyasının coğrafi, iktisadi ve ticari bütünlüğünün yanı sıra bir diğer önemli özelliği de çeşitliliktir. Bu çeşitlilik vilayetin topografyasında, tarımsal ürün deseninde, ticari ulaşım vasıtalarında kendisini göstermektedir. 14. yüzyılın ortalarından itibaren Türk hakimiyetine giren Edirne, 19. yüzyıl ortalarında doğal coğrafi ve iktisadi sınırlarına göre idari olarak Edirne Vilayeti kurulmuştur. Edirne Vilayeti bulunduğu konum itibarıyla dönemin uluslararası ortamında yaşanan dış müdahaleler, isyanlar ve savaşların neticesinde sınır değişikliklerine, göçlere ve ekonomik krizlere maruz kalmıştır. Bu durum bir yandan Edirne'nin demografik yapısındaki çok kültürlülük izlerini yok ederken diğer yandan da vilayetin iktisadi ve ticari hinterlandının daralmasına neden olmuştur. 20. yüzyılda ulus devlet anlayışının yükselişe geçtiği bir ortamda Edirne bu sürecin sancılarını mikro ölçekte yaşamış bir vilayettir. Bu bağlamda Edirne'nin kültürel, iktisadi ve siyasi kimliğine damga vuran ve kentin bilhassa zirai ekonomisi üzerinde tesir bırakan temel dinamikler sadece yarım asırlık süreçte art arda yaşanan 93 Harbi, Balkan Savaşları ve Kurtuluş Savaşıdır.

Bu kargaşa ortamı vilayette iskanı, üretimi ve güvenliği zorlaştırdığı gibi sermayenin sık sık el değiştirmesine de yol açmıştır. Normal şartlarda Edirne vilayet coğrafyası tarımsal yapılar, ticaret ve devlet yatırımları için oldukça elverişli olmasına rağmen savaşlar vilayetin geri kalmasına neden olmuştur. Edirne tarımında küçük üreticilik yaygın olup emek, sermaye, istikrar ve güven ortamı yetersizdir. Edirne'deki ürün deseni ve üretilen ürünlerin oransal dağılımı Rumeli'nin geneliyle paralel olsa da Edirne'de sanayi bitkileri, bağcılık ve ipekböcekçiliği çok öne çıkmaktadır. Hayvansal üretim de küçükbaş hayvansal üretim ve özellikle de koyun önemli bir yere sahiptir. Neticede Edirne Vilayetinin 19. yüzyılın son çeyreği ve 20. asrın ilk çeyreğinde deneyimlediği zirai, iktisadi ve toplumsal dönüşüm hem uluslararası gelişmelerin hem de iç politik gelişmelerin kesişim noktasındadır. Osmanlı Devleti'nin Rumeli'deki kaderi Edirne'nin kaderi olmuştur. 19. yüzyıl Edirne'si siyasi, iktisadi ve toplumsal açılardan Osmanlı tarihini anlayabilmek için iyi bir mikro ölçektir.

135 Kurt 2011: 91-92.
136 Koraltürk 1998: 297.
137 Kayıcı 2018: 328-340.
138 Ceylan 2021: 274.
139 Kayıcı 2018: 321.

KAYNAKÇA

Araştırma ve İncelemeler

Akar, Şevket K. 1991. *19 Yüzyılda Edirne Eyaletine Bağlı Ahyolu Kazasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Ateş, H. 2011. "Tekirdağ" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 40: 359-362.

Burgaç, M. 2013. *Türkiye'de Umumi Müfettişliklerin Kurulması ve Trakya Umumi Müfettişliği*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.

Candeğer, Ü. 2020. "İngiliz Yıllık Raporlarına Göre 1919 Yılında Osmanlı Devleti (Tarım, Sanayi ve Sosyal Hayata İlişkin Bir Değerlendirme)" *Yeni Türkiye* 26/111: 200-214.

Ceylan, O. 2015. *Transformation of Agricultural Structures Through the Government Policies in Edirne Province Between 1939 and 1960,* Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Ceylan, O. 2021. "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Edirne Serüveni: Türkiye Demokrasi Tarihinden Notlar" *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 42: 269-294.

Darkot, B. 1964. *Edirne (Coğrafi Giriş)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

David, Wade D. 1940. *European Diplomacy in the Near Eastern Question 1906-1909*, University of Illinois Press, Urbana.

Doğanay, P. 2021. "Edirne Vilayet Salnamelerine Göre 19. Yüzyıl Sonunda Çorlu Kazasında Sosyal ve Ekonomik Hayat" *İlmi Araştırmalar Dergisi* 13/1: 6-25.

Edirne'nin Ardı da Bağlar, http://www.turkuler.com/nota/ezgi_edirnenin_ardi_bayler.html (15.12.2021).

Eldem, V. 1994. *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Erk, N. 1959. "Türkiye'de Veteriner Hekimlik Öğretiminin Başlangıcı ve Bugüne Kadar Geçirdiği Safhalar Üzerine Yeni Araştırmalar II" *Ankara Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi Dergisi* 6/3-4: 281-287.

Eşref, M., Rüştü M., Nasrullah M. 1909. *Memalik-i Mahruse-i Şahaneye Mahsus Mükemmel ve Mufassal Atlas*, Şirket-i Mürettebiyye, İstanbul.

Evci, T. 2019. *Tanzimat Döneminde Edirne (1839-1908)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Gökbilgin, M. T. 1994. "Edirne" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 10: 425-431.

Gökbilgin, M. T. 2005."Mithat Paşa" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 30: 7-11.

Güran, T. 1997. (haz.) *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909-1913 ve 1914*, Tarihi İstatistikler Dizisi, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Güran, T. 1998. *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, Eren Yayıncılık, İstanbul.

Gürgen, Süheyla Y. 2019. "Bir Savaş Bir Vilayet: 93 Harbinden Sonra Edirne Vilayetinde Savaşın İzlerini Silmek Üzere Yapılan Düzenlemeler (1879-1882)" *History Studies* 11/61: 2325-2345.

Hertner, P. 2006. *The Balkan Railways, International Capital and Banking from the End of the 19th Century Until the Outbreak of the First World War*, Bulgarian National Bank, Sofia.

Halaçoğlu, Y.1992. "Bulgaristan" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 6: 396-399.

İnalcık, H. 1998. "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahibi ve Kiracılar" *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (ed.) Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul: 17-35.

İnalcık, H. 2009. *Devlet-i Aliye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Kayıcı, H. 2013. *Salnamelere Göre İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısıyla Edirne Sancağı*, Edirne Valiliği Kültür Yayınları, İstanbul.

Kayıcı, Haluk 2018. "19. Yüzyıl Sonlarında Edirne Sancağında Ticaret ve Sanayi" *Osmanlı Dönemi Balkan Ekonomisi,* (ed.) Zafer Gölen, Birol Çetin ve Abidin Temizer. Gece Kitaplığı, Ankara: 309-354.

Keleş, Â. 2008. *19. Yüzyılda Osmanlı Tarımının Modernleşmesi ve Tarımı Geliştirmek İçin Uygulanan Teşvik Politikaları*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Keyder, Ç. 2014. *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Kılıç, S. 2005. "1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa" *Tarih Araştırmaları Dergisi* XXIV/37: 99-111.

Kiprovska, M. ve Kiel, M. 2019. "Kırcaali" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 2: 59-62.

Kiel, M. 1996a. "Filibe" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 13: 79-82.

Kiel, M. 1996b. "Gümülcine" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 14: 268-270.

Kiel, M. 2000. "İskeçe" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 22: 553-555.

Koraltürk, M. 1998. "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Edirne'de Ticaret ve Sanayinin Etnik Kompozisyonu" *Edirne: Serhattaki Payıtaht,* (ed.) Emin N. İşli ve M. Sabri Koz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul: 295-303.

Koyuncu, A. 2013. "1877-1878 Osmanlı Rus Harbi Öncesinde Şarki Rumeli Nüfusu" *Avrasya Etüdleri* 19/44: 177-208.

Kumru, H. 2012. *Edirne Çevresi Halk Ezgilerinin Makam, Ritim ve Tip İncelemesi*, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Kurt, Burcu B. 2011. "Buz Temininde Sanayileşme ve Osmanlı İmparatorluğunda Kurulan Buz Fabrikaları" *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 30/30: 73-98.

Kurt, M. 2016. "Türkiye'de Modern Yönetimin Erken Dönemleri: Geç-Osmanlı Döneminde Fabrikalar, Sanayi Mektepleri ve Yabancı Uzmanlar" *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi* 45: 154-165.

Kuyucuklu, N. 1992. "Bulgaristan" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 6: 399-401.

Öztel, M. 2011. "Osmanlı Devleti'nde Sosyo-ekonomik Yapısıyla Öne Çıkan Vilayet ve Sancakların Kamu Maliyesindeki Yeri ve Önemi (1325-1327/1907-1909)" *Maliye Dergisi* 160: 204-227.

Özey, R. 2002. "19. Asırda Edirne Vilayeti Coğrafyası", *Marmara Coğrafya Dergisi* 6: 1-36.

Pamuk, Ş. 2015. *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Peremeci, Osman N. 1939. *Edirne Tarihi*, Edirne ve Yöresi Eski Eserleri Sevenler Kurumu, Edirne.

Quataert, D. 1985. "Osmanlı İmparatorluğunda Tarımsal Gelişme", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, (çev.) Ahmet Günlük, İletişim Yayınları 6: 1556-1562.

Reyhan, C. 2015. "1864-1871Vilayet Nizamnamelerinde İdare Meclisleri: Osmanlı Taşrasında Bir Örnek Yönetim Modelinin Kuruluş Sorunu" *1864 Vilayet Nizamnamesi*, (ed.) Erkal Tural ve Selim Çapar, (Türkiye ve Orta-Doğu Amme İdaresi Enstitüsü), Ankara: 51-68.

Sami, Ş. 1989. *Kamus'ul Alam* 2, Mihran Matbaası, İstanbul.

Şahin, İ. 1997. "Hasköy" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 16: 390-391.

Tabakoğlu, A. 2000. "Osmanlı İktisadî Yapısının Ana Hatları" *Yeni Türkiye (Osmanlı Özel Sayısı II)* 32: 331-345.

Taşcan, A. 2021a. "1876 Yılında Edirne Vilayeti'ndeki Asayiş Problemleri" *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 19/1: 179-193.

Taşcan, A. 2021b. "19. Yüzyıl Sonlarında Edirne Vilayetinin İdari, İktisadi ve Sosyal Tarihinden Bir Kesit (826 Numaralı Ayniyat Defteri Kayıtlarına Göre)" *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 10/1: 267-306.

T.C Başvekalet Merkezi İstatistik Müdüriyet-i Umumiyesi, *Umumi Nüfus Tahriri, Vilayet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibarıyla Türkiye Nüfusu*, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, Ankara, 1928.

T.C Devlet İstatistik Enstitüsü, *1927 Tarım Sayımı*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1970.

T.C Millî Eğitim Bakanlığı, *Geçmişten Günümüze Fotoğraflarla Mesleki ve Teknik Eğitim 11-21. yy*, MEB, Ankara, 2019.

Tevfik, A. 1913. *Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*, Artin Asaduryan Şirketi Mürettebiye Matbaası, İstanbul.

Texier, C. 2002. *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi* 3, (çev.) Ali Suat, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara.

Toprak, Z. 1995. *Milli İktisat – Milli Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Toprak, Z. 2012. "Balkan Harbi, İntikam ve Ötekileşme Süreci" *Toplumsal Tarih* 28: 42-53.

Tuncel, M. 2003. "Kırklareli" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 25: 479-481.

Tuncel, M. 2011. "Tekirdağ" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 40: 362-364.

Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938

Veinstein, G. 1998. "Çiftlik Tartışması Üzerine" *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (ed.) Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul: 36-56.

Yaşar, O. 2009. "Edirne İlinin Nüfus Hareketleri Bakımından İncelenmesi ve Son Dönemde Göçlere Katılanların Sosyo-ekonomik Nitelikleri" *Doğu Coğrafya Dergisi* 21: 195-220.

Wasti, Syed T. 2004. "The 1912-13 Balkan Wars and the Siege of Edirne" *Middle Eastern Studies* 40/4: 59-78.

Zürcher, Eric J. 2000. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (çev.) Yasemin S. Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, İOM: İrade Orman ve Maadin 5-1316/ZA-1.

BOA, HSD.HADB: Hariçten Satın Alınan Hacı Adil Bey Evrakı 7-17 R-10.03.1330.

BOA, HSD.HADB: Hariçten Satın Alınan Hacı Adil Bey Evrakı 3-33, 09.03.1331.

Gazeteler

Edirne. "Nüfus Meselesi 4", *Edirne,* 26 Aralık 1918.

Edirne. "Sanayi Mektebinin Islahı", 23 Mayıs 1918.

Edirne Postası. "Ticaret Odası Kongresi", 26 Şubat 1930.

Paşaili. "Ziraat Müdür Ziya Beyle Mülakat" 5 Nisan 1923.

Paşaili. "Ziraat Müdür Ziya Beyle Mülakat" 9 Nisan 1923.

34

İNGİLİZ KONSOLOSLUK BELGELERİNDE BAĞDAT VİLAYETİNDE TİCARET VE SİYASET (1875-1877)

Halil İbrahim Görür[*]

GİRİŞ

Dicle ve Fırat nehirleri arasında yer alan günümüz Irak toprakları bu coğrafi özelliğine atfen Araplarca, iki nehir arasındaki ülke manasında *Bilad-ü mabeyn'en-nehreyn* veya iki nehir arası anlamında *ma-beyn-en nehreyn* ya da *beyn'el nehreyn* olarak isimlendirilmiştir. Aynı topraklar Batılılar tarafından Yunancadan iktibasla yine iki nehir arası manasına gelen *Mezopotamya* olarak adlandırılmıştır.[1] Irak toprakları Bağdat ve Basra gibi iki kadim şehir ve Dicle-Fırat gibi iki kadim nehir etrafında şekillenmiş olup, vilayet merkezi olan Bağdat, Dicle Nehri'nin iki yakasında kaim bir şehirdir.[2] Bağdat Vilayeti, Doğusunda İran, Kuzeyinde Musul Vilayeti, Kuzeybatısında Zor Sancağı, Güneybatısında Şam çölleri, Güneydoğusunda ise Basra Vilayeti ve Körfezi ile çevrilidir.[3]

Bağdat Vilayeti'nde halkın temel geçim kaynağı tarım, hayvancılık ve ticaretti. Vilayet toprakları her çeşit tarım ürünün yetiştirilmesine elverişli olduğu gibi Fırat, Dicle, Diyale ve bu büyük nehirlerden ayrılan doğal ve yapay pek çok nehir ve kanallar vasıtasıyla da sulanmaya müsaitti. Ancak nehir sularının yetersiz olması vilayette kıtlığa sebebiyet verirken, çok fazla olması ise taşkın ve sel felaketlerine yol açıyordu. Taşkınlar sebebiyle tüm tarım arazileri birer bataklığa dönerken, şehir ve kasabalar büyük bir sel felaketine maruz kalmaktaydı. Nehir sularının ne az ne de fazla olduğu dönemlerde ise vilayette bolluk ve bereket görülmekteydi.[4]

Bağdat Vilayeti'nin başlıca tarım ürünleri buğday, arpa, pirinç, hurma, akdarı, kum darısı, pamuk, susam, börülce, bakla, nohut, mercimek, fasulye, burçak gibi halkın temel geçim kaynağı olan hububat türleri olduğu gibi, bazı bölgelerde tütün, tömbeki, ipek, afyon ve çok az da zeytin yetiştirilmekteydi. Hakeza vilayet dâhilinde her çeşit meyve ve sebzenin de yetiştirildiği görülmektedir. Nar, tatlı limon, üzüm, karpuz, kavun, ekşi limon, turunç, portakal, mandalina başta olmak üzere, incir, erik, zerdali, şeftali, beyaz ve karadut, elma, armut ve ayva çeşitleri bol miktarda

* *Araş. Gör. Dr., Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümü, Diyarbakır/Türkiye, Halilibrahimgorur@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5866-9909.*

1 Şemseddin Sami 2011: 1477; Marufoğlu 1998: 25; Saatçi 1996: 9; Memiş 2009: 98; Özhazar ve Elbinsoy 2017: 34.

2 Ahmed Rıfat 1299: 120; Ali Cevad 1313: 181.

3 Şemseddin Sami 1889: 1326; Ali Tevfik 1318: 341; Ali Cevad 1313: 183.

4 Eroğlu vd. 2012: 143-144; Mehmed Hurşit Paşa 1997: 53-54; The National Archives (TNA), Foreign Office (FO) 1919: 51-62.

yetişiyordu. Bamya, patlıcan, kabak, bakla, enginar, domates, salatalık, şalgam, havuç, ıspanak, semizotu, pırasa, soğan ve sarımsak sebze ve yeşillikler de vilayetin hemen hemen her yerinde yetiştirilmekteydi.[5]

Vilayettin hemen her tarafında yürütülen bir diğer ekonomik faaliyet ise hayvancılıktı. Deve ve at başta olmak üzere, koyun, keçi, katır, beyaz merkep, inek, manda gibi büyük ve küçükbaş hayvancılık vilayetin halkının önemli geçim kaynağıydı. Hakeza Dicle, Fırat ve Diyale nehirlerinde yürütülen balıkçılık da önemli bir ekonomik faaliyetti. Develer konar-göçerler için hem bir binek hayvanı hem de bir ticari nakil vasıtasıydı. Ayrıca bölgede çok tutulan bir kıyafet olan maşlahlar da yine deve yününden üretilmekteydi. Keza atlar da yine deve gibi binek aracı olarak bölgede yaygın bir şekilde kullanılmakla beraber, cins ve soylu Arap atları ticari emtia olarak çok daha kıymetliydiler. Bölgenin hemen her tarafında cins Arap atlarına rastlamak mümkün olmakla beraber bilhassa bedevi konar-göçer Şammar ve Aneze aşiretlerine ait cins ve asaletli atlara paha biçilememekteydi. Koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvancılık daha çok konar-göçer bedevi aşiretlerce yürütülmekte ise de yerli halk için de önemli bir geçim kaynağıydı. Büyük sürüler halinde beslenen koyun ve keçilerden elde edilen yün daha çok Avrupa'ya ihraç edilmekle birlikte, et, süt, yağ ve derileri bölge içinde kullanılmaktaydı.[6]

Bağdat Vilayeti'nde ileri seviyede olmasa da yerel ve bölgesel ihtiyaca yönelik imalathaneler de mevcuttu. Vilayetteki başlıca sanayi kolları demircilik, bakırcılık, kuyumculuk ve bakır tabak-çanak imalatından ibaretti. Marangozluk, oymacılık, mimarlık, kundura ve dericilik, debbağlık ve topraktan bardak, çanak, testi ve benzeri kap-kacak üretimi gözde mesleklerdi. Tekstil sanayi ise Bağdat'ın en itibarlı ve meşhur sanayi koluydu. Pamuk, yün ve ipekten üretilen ürünler, vilayet içi ihtiyacı karşıladıktan sonra ihraç edilecek kadar kaliteli ve talep gören mamullerdi. Bağdat merkezle beraber Necef, Kerbela ve Hille taraflarında kadınlar tarafından dokunan pamuk ve ipek ağabaniler, abalar, çarşaflar, başlık (kefiye) ve kuşaklar, ipek mendiller, çulhalar, pamuk entari ve yaşmaklar (camadani) önemli tekstil ürünleriydi. Hakeza keçe, kilim ve döşeme (cacim) tezgâh ve üretim haneleri ile birlikte hemen hemen vilayetin her yerinde görülen kumaş ve deri boyahaneleri de vilayetin önemli üretim ve sanayi kollarıydı.[7]

Bağdat Vilayeti'nin *ihraç kalemleri*; meyankökü, badem, hurma, mazı, kitre (beyaz sakız), bağırsak, tiftik, afyon, deri, buğday, arpa, yün, at, kısrak, beyaz merkep, inek, deve, ağabani (pamuk ve ipekten dokunan bir tür kumaş), pirinç, yağ, aba, zernik (kükürt ve sıçanotundan yapılan tüy dökücü bir karışım), börülce, mercimek, hanzal (acı hıyar-at hıyarı), eski bakır, kuş tüyü, atariye, darı, fasulye, susam, ipek, ipek kozası, tilki ve bazı gıda maddeleriydi.[8]

Vilayetin *ithal ettiği ürünler ise*; Mobilya, pamuklu kumaş, kahve, ilaç, pamuk ipliği, demir, çelik, kuru çiçek, zamk, çivit, keten kumaş, keten bez, sigara kâğıdı, şeker, kilim, işlenmiş iplikli

5 Eroğlu vd. 2012: 145; Hurşit Paşa 1997: 55-56; FO. Confidential No. 92: 75-82; British Library (BL). India Office Record (IOR) Military Department (L/MIL) 17/15/41/2, s. 176-182.

6 Cengiz Eroğlu vd. 2012: 145-146; Tan 2014: 239-247; Khan, 1984: 346-351; FO. Confidential No. 92: 83-85; BL. IOR/L/MIL/17/15/41/2: 182-188; Ed-Dûrî 1991: 429.

7 Eroğlu vd. 2012: 149-150; Hurşit Paşa 1997: 52-53; Forbes 1873: 150; FO. Confidential No. 92: 90-92; BL. IOR/L/MIL/17/15/41/2: 226-232.

8 Eroğlu vd. 2012: 153; FO. Confidential No. 92: 113-116; BL. IOR/L/MIL/17/15/41/2: 214-226; Çetinsaya, 2006: 14.

ve sırmalı kumaşlar, kadife, şal, halı, kefiye (başörtüsü), çay, kömür, kehribar, kibrit, kereste, şap, asit, çuha, fes, bilezik ve inci, madeni kutu, mum, bakır, mercan, kırmızı boya, tarçın, gümüş, kâfur, kalay, keten iplik, çinko, tabak-çanak, altın tel, kök boya, karanfil, zencefil, işlenmiş yün, civa, kâğıt ve mukavva, gaz yağı, nane şekeri, sabun, çini, cam, nohut, patates, kurşun, ip, sade pamuk, Hint kumaşı, Çin Kumaşı, tıbbi alet ve mücevherlerdi.[9] Bağdat Vilayeti'nin ihraç ve ithal ettiği malların türü ve sayısal değerleri göz önüne alındığında, vilayetin daha çok ithalata dayalı bir ekonomik yapısı olduğu görülecektir.

1. BAĞDAT VİLAYETİ'NİN 1875/76 YILI TİCARİ DURUMU

İngiltere'nin Hindistan Genel Valisi tarafından "Türk Arabistan'ı Siyasi Temsilcisi" (Political Agent in Turkish Arabia) unvanıyla Bağdat'a atanan Albay John Pigott Nixon,[10] 20 Aralık 1874'te Bağdat'a gelmiş ve bir gün sonra, 21 Aralık 1874'te Albay Charles Herbert'ten konsolosluk görevini devralmıştır.[11] Nixon'un ataması, İngiltere Kraliyet Komisyonu tarafından 18 Ocak 1875 tarihinde "İngiltere'nin Bağdat Başkonsolosu" (Consul General at Baghdad) unvanıyla onaylanmıştır.[12] Albay Nixon'un konsolosluk görevi, kendisinin 10 Mart 1875'te (H. 2 Safer 1292) Osmanlı makamlarınca da İngiltere'nin Bağdat Başkonsolosu olarak tanınmasının[13] ardından resmiyet kazanmıştır.

Albay Nixon tarafından 1875/76 yılı için kaleme alınan kapsamlı ticaret raporunda Bağdat Vilayeti'nin ticaret hacmi, ithalat-ihracat değerleri ülkeler ve ürünler bazında hazırlanmış tablolar halinde ortaya konulmuştur. Raporlarda maddi değerler İngiliz sterlini (£) cinsinden hesaplanmıştır.[14] Keza tablolarda miskal,[15] okka,[16] kantar[17] ve yard[18] gibi ağırlık ve uzunluk ölçü birimleri kullanılmış olup, bunların kilogram (kg) ve metre (m) değerleri tarafımızca hesaplanarak tablolara işlenmiştir. Nixon raporlarında, bütün ticari değerlendirmelerini İngiltere'nin menfaatlerini ve bölgesel çıkarlarını merkez alarak yapmış, İngiliz hükûmetini gerekli önlemleri alma noktasında uyarmıştır.

9 Eroğlu vd. 2012: 153; Yapp 1987: 10-20; FO. Confidential No. 92: 116-122; BL. IOR/L/MIL/17/15/41/2: 207-213.

10 Albay J. P. Nixon asker kökenli bir konsolostur. 12 Haziran 1841 tarihinde orduya girmiş, 24 Ocak 1845'te Teğmen, 12 Haziran 1856'da Yüzbaşı, 12 Haziran 1861'de Binbaşı, 12 Haziran 1867'de Yarbay ve 12 Haziran 1872'de Albay rütbesine terfi etmiş ve Doğu Hindistan Kumpanyasına ait askeri birliklerde görev yapmıştır. Bağdat'a atanmadan önce, 7 Nisan 1865'ten beri Hindistan'ın Rajasthan Eyaleti'nde Meywar'da İngiliz siyasi temsilcisi olarak görev yapmaktaydı (Hertslet 1876: 156; Hart, 1877: 39).

11 The National Archives (TNA.) Foreign Office (FO). 78/2352, No. 21, Charles Herbert'ten Dışişleri Bakanlığına/Londra, 21 Aralık 1874-Bağdat, s. 287; TNA. FO. 78/2352, No. 22, Albay J. P. Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 21 Aralık 1874-Bağdat, s. 289; TNA. FO. 195/1030, No. 72, Charles Herbert'ten Büyükelçi Henry Elliot'a/İstanbul, 21 Aralık 1874-Bağdat, s. 404; TNA. FO. 195/1030, No. 73, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 21 Aralık 1874-Bağdat, s. 405.

12 The London Gazette, 5 February 1875, Issue 24178, s. 475; The Edinburg Gazette, 9 February 1875, Issue 8553, s. 98; T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO.) 249-90; The Foreign Office List (1876), s. 12.

13 BOA, Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Düvel-i Ecnebi Defterleri (A.DVN.DVE.d.) 38/4, h. 106, s. 34.

14 1850-1914 yılları arasında Osmanlı ülkesinde bir İngiliz sterlini 110 kuruşa tekabül etmektedir (Pamuk: 2006: 1084).

15 Miskal'in genel değeri 4.25 gr. /Allan 1997: 373); Irak miskali ise 4.452 gr. (Hinz 1990: 6) Biz tablolarda Irak miskalini 4.45 gr olarak esas aldık.

16 Osmanlı Irak'ında iki çeşit okka kullanıldığı görülmektedir. Standart okka 400 dirhem = 1.282 kg iken, bölgeye mahsus ağır okka (2.5 okka) = 3.210 kg'dır (İssawi 1988: 478; Kallek 2007: 338-339; Pyle 1977: 117; İnalcık 1983: 311-348). Biz buradaki hesaplamalarda bölgeye mahsus ağır okkayı (3.2 kg) esas aldık.

17 Irak'ta kantar 270 kg. (İssawi 1988: 478).

18 1 yard = 0.914 m. (Dowling 1872: 23).

Albay Nixon, ticaret raporunu hem merkezi hükûmetin (Londra) Dışişleri Bakanlığı'na[19] hem de Hindistan Hükûmeti Dışişleri Sekreterliği'ne[20] takdim etmiştir.

1.1. Bağdat Vilayeti'nin 1875/76 Yılı İthalatı

Tablo 1. *Bağdat Vilayeti'nin 1875/76 Yılı İthalatı*

Ülke / Ticari Ürün	Miktar		Değer / Sterlin	Toplam Değer
İran'dan İthalat				
Halılar (farklı boyutlarda)	15,648	adet	5,395	
Taraklar (ahşap)	18,000	adet	38	
Pamuk	377,6	kg	6	
Kök Boya	7,843,	kg	64	
İlaçlar	10,832	kg	225	
Mazı	1,620	kg	15	
Bakkaliye	50,848	kg	485	
Deri	290	adet	11	**65,578 £**
Değirmen taşları	65	çift	15	
Parça mallar-eşyalar	8,630	çift	524	
Tohumlar	1440	kg	10	
Saçma	371,2	kg	4	
İpek çeşitleri	101,520	kg	15,997	
Tütün	3.025,440	kg	42,291	
Puro	36,857	kg	282	
Kalay/Teneke	9,450	kg	216	
Bahreyn'den İnciler	1,378,5	kg	-----	**639 £**
Hindistan'dan İthalat				
Çivit	50,998	kg	14,028	
Muga ipeği	2,211	kg	1,058	
Basılı mallar	-----		574	**16,752 £**
İpek eşyalar	2,640	kg	210	
Çay	8,636,8	kg	882	

19 TNA. FO. 78/2518, No. 1, Albay J. P. Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına/Londra, 20 Mart 1876-Bağdat, s.1-9.

20 TNA. FO. 78/2518, No. 35, Albay J. P. Nixon'dan Hindistan Hükûmeti Dışişleri Sekreteri T. H. Thurnton'a/Simla, 20 Mart 1876-Bağdat, s. 251-257.

Hindistan ve Avrupa'dan İthalat				
Basma kumaş ve diğer parça mallar	106,074	parça	33,781	**127,663 £**
Kumaş, gri ve açık renk	348,984	parça	56,526	
Kahve ve ilaç	312,195,2	kg	6,248	
Kırmızı boya	774,4	kg	123	
Bakır levha	173,622,4	kg	11,284	
Renkli pamuk eşarplar	22,504	parça	8,331	
İşlemeli Müslüman eşarpları	728	parça	351	
İşlemeli Müslüman kıyafetleri	318	parça	246	
Şeker	2,557,980	kg	10,265	
Kalay külçeler	61,830	kg	508	
İthalat Genel Toplam				**210, 632 £**

Kaynak: TNA. FO. 78/2518, No. 35, s. 252; TNA. FO. 78/2518, No. 1, s. 4.

Bağdat Vilayeti'nin 1875/76 yılı ithalat tablosuna bakıldığında, ithalatın büyük bir kısmının Hint-Avrupa ülkeleri,[21] İran ve Hindistan ile yürütüldüğü görülmektedir. Vilayetin öncelikli ithalat kalemleri arasında; Hint-Avrupa ülkelerinden basma ve renkli kumaşlar başta olmak üzere, bakır levhalar, şeker, pamuklular, kahve, tıbbi malzeme ve ilaçların, İran'dan tütün, ipek ve halı çeşitlerinin, Hindistan'dan ise çivit ve muga ipeği gelmektedir.

Albay Nixon, Bağdat Vilayeti'nin ticari seyrini yıllar bazında analiz etmek adına bir önceki mali yıla ait ithalat verilerini de ihtiva eden mukayeseli ithalat tabloları hazırlamıştır.

Tablo 2. *Bağdat Vilayeti'nin 1874/75 – 1875/76 Yılları Mukayeseli İthalatı*

Ülke / Ticari Ürün	**Resmi Yıl**		**Artma** £	**Azalma** £
	1874-75	**1875-76**		
İran'dan İthalat				
Çanta ve çadır parçaları	1,528	-----	-----	1,528
Halılar	28,498	5,395	-----	23,103
Taraklar	668	38	-----	630
Pamuk	65	6	-----	59

21 Hint-Avrupa ülkeleri ifadesiyle, Bağdat Vilayeti'ne doğrudan Hindistan'dan değil de ticaret kumpanyaları vasıtasıyla Avrupa'dan Hindistan'a ve sonra Bağdat'a gelen karma ürünler kastedilmektedir.

İlaçlar	-----	225	225	-----
Boya	-----	64	64	-----
Meyve (kuru)	2,112	-----	-----	2,112
Öd-safra	-----	15	15	-----
Tereyağı	101	-----	-----	101
Bakkallık	2,728	485	-----	2,243
Eldiven ve şapka-atkı	687	-----	-----	687
Deri	-----	11	11	-----
Değirmen taşı	775	15	-----	760
Çeşitli mallar	1,398	524	-----	874
Tohumlar	-----	10	10	-----
Ayakkabı ve terlik	218	-----	-----	218
İpek	77,655	15,997	-----	61,658
İpek ürünler	958	-----	-----	958
Saçma	320	4	-----	316
Çorap	427	-----	-----	427
Isfahan ve Şiraz tütünü	82,267 - 239	42,291	-----	40,215
Puro	513	282	-----	231
Teneke-kalay	-----	216	216	-----
Bal mumu-mum	234	-----	-----	234
Yünlü ürünler	507	-----	-----	507
Çeşitli eşyalar	3,266	-----	-----	3,266
Bahreyn'den İthalat				
İnciler	303	639	336	-----
Rusya'dan İthalat				
Çanak çömlek	159	-----	-----	159
Hindistan'dan İthalat				
Çivit	47,300	14,028	-----	33,272
Muga İpeği	1,421	1,058	-----	363
Baskılı ürün türleri	-----	574	574	-----
İpek ürünler	4,006	210	-----	3,796
Çay	1,122	882	-----	240

Hindistan ve Avrupa'dan İthalat				
Mum, balina yağı	2,363	-----	-----	2,363
Yelken-çadır bezi	497	-----	-----	497
Şapka-başlık	720	-----	-----	720
Perdelik – basma kumaş	39,184	33,781	-----	5,403
Kumaş (gri-beyazlatılmış)	68,006	56,526	-----	11,480
Kırmızı boya	-----	123	123	-----
Kahve ve ilaç	16,578	6,248	-----	10,330
Bakır levha	3,861	11,284	7,723	-----
Pamuk eşarp-örtü	9,115	8,331	-----	784
Çanak-çömlek	49	-----	-----	49
Hırdavat-nalbur	13,324	-----	-----	13,324
Kurşun	185	-----	-----	185
İşlemeli eşarp-örtü	-----	351	351	-----
İşlemeli örtü	-----	246	246	-----
Kurşun-kablo	9,551	-----	-----	9,551
Şeker	20,453	10,265	-----	10,188
Gömleklik	449	-----	-----	449
İpek ürünler	117	-----	-----	117
Kalay külçe	2,761	508	-----	2,253
Kalay plaka	1,012	-----	-----	1,012
Türban çeşitleri	200	-----	-----	200
İp-sicim	2,894	-----	-----	2,894
Değişik eşyalar	1,704	-----	-----	1,704
İthalat Genel Toplam	**452,498 £**	**210,632 £**	**9,594 £**	**251,460 £**

Kaynak: TNA. FO. 78/2518, No. 35, s. 253; TNA. FO. 78/2518, No. 1, s. 5-6.

Vilayetin 1874/75 – 1875/76 yılı mukayeseli ithalat tablosuna bakıldığında; bir önceki yıla kıyasla Bağdat Vilayeti'nin 1875/76 yılında ithalattaki toplam değer kaybı 251.460 sterlin olarak gerçekleşmiştir ki bu, vilayetin ithalatında çok büyük bir daralma olduğunu göstermektedir. Hint-Avrupa ülkelerinden yapılan ithalatta 1874/75 yılına göre 1875/76 yılında toplam 73.503 ster-

linlik bir düşüş göze çarpmak olup, bilhassa hırdavat-nalbur malzemeleri, kumaş çeşitleri, kahve-i-laç, şeker ve perdelik kumaşta bunu görmek mümkündür. İran'dan ithalatta ise bir önceki yıla göre 1875/76 yılında 140.127 sterlinlik büyük bir ithalat daralması olduğu ve bunun bilhassa tütün, ipek ve halı gibi lüks tüketim mallarının ithalatında gerçekleştiği keza tablodan anlaşılmaktadır. Hakeza Hindistan'dan yapılan ithalatta da bir önceki yıla göre 37.671 sterlinlik bir gerileme olup, bunun 33.272 sterlinlik kısmı tek başına çivit ithalatında yaşanmıştır.

1.2. Bağdat Vilayeti'nin 1875/76 Yılı İhracatı

Tablo 3. *Bağdat Vilayeti'nin 1875/76 Yılı İhracatı*

Ülke / Ticari Ürün	**Miktar**		**Değer / Sterlin**	**Toplam Değer**
İran'a İhracat				
Palto, Yün, Türban ve türleri	3,482	parça	340	**1.701 £**
Taraklar	4,156	parça	11	
Bakır,	384	kg	10	
Hurma	12,729,6	kg	35	
İlaçlar	10,380,8	kg	83	
Çakmaktaşı	16,933	düzine	48	
Post (İnek, Manda)	995	adet	257	
Kuzu derisi	22,969	adet	585	
Gömleklik Keten	151	parça	104	
Bakkam ağacı, toz kütük	11,497,6	kg	64	
Zift	19,936	kg	14	
Baskılı ürünler	393	parça	54	
Tohumlar	297,6	kg	12	
Ayakkabılar ve terlikler	355	çift	32	
Körük	-----		10	
Türban parçaları	17	çift	9	
Ahşap yapı malzemesi	300		12	
Çeşitli eşyalar	-----		21	
Rusya'ya İhracat				**11 £**
Kuzu derisi	612	adet	-----	

Hindistan ve Avrupa'ya İhracat				
Hurma	1,708,192	kg	3,180	**228,761 £**
Mısır tahılı	33,004,8	kg	123	
Nakışlı eşyalar	72	parça	64	
Meyve, kuru üzüm, badem v.s.	36,918,4	kg	671	
Mazı (Öd-safra)	565,347	kg	7,451	
Sakız, ağaç sakızı	30,665,6	kg	408	
Sinir, kuzu derisi	-----		3,398	
Gömleklik keten	65	parça	33	
Ezme	270,627	kg	252	
Eski bez, pırtı	8,576	kg	92	
Sarı zırnık (Orpiment)	13,504	kg	649	
Gümüş süsler	1,459,6	kg	22	
Ayakkabı v.s	494	çift	34	
Susam tohumu	300,070	kg	1,083	
Buğday	15,423,440	kg	26,661	
Yün	46,215,334	kg	184,634	
Çeşitli eşyalar	-----		6	
İhracat Genel Toplam				**230,473 £**

Kaynak: TNA. FO. 78/2518, No. 35, s. 252-253; TNA. FO. 78/2518, No. 1, s. 4-5.

Bağdat Vilayeti'nin 1875/76 yılı ihracat değerlerine bakıldığında; vilayetin toplam 230.473 sterlinlik bir ihracat gerçekleştirdiği ve bunun 228.761 sterlinlik kısmının Hint-Avrupa ülkeleriyle olduğu görülmektedir. Dolayısıyla ithalatta olduğu gibi ihracatta da Hint-Avrupa ülkeleri ilk sırada gelirken onları İran'ın takip ettiği tablodan anlaşılmaktadır. Hint-Avrupa'ya özellikle yün ihracatının (184.634 £) oldukça yüksek bir değere ulaştığı keza ilgili tabloda görülmektedir. Yünü takiben buğday, mazı, kuzu derisi, hurma ve susam tohumunun Hint-Avrupa ülkelerine ihracatta önde gelen ürünler olduğu göze çarpmaktadır. İran'a ise büyük değerlere sahip olmamakla birlikte kuzu derisi, yün-palto, türban türleri, post ve gömleklik ketenin Bağdat'ın önde gelen ihraç maddeleri olduğu görülmektedir.

Tablo 4. *Bağdat Vilayeti'nin1874/75 – 1875/76 Yılları Mukayeseli İhracatı*

Ülke / Ticari Ürün	Türk Resmi Yılı		Artma £	Azalma £
	1874-75	1875-76		
İran'a İhracat				
Perdelik baskılı kumaş	88	-----	-----	88
Taraklar	-----	11	11	-----
Bakır	-----	10	10	-----
Hurma	29	35	6	-----
İlaçlar	-----	83	83	-----
Çakmak taşı	-----	48	48	-----
İnek-manda derisi	-----	257	257	-----
Kuzu derisi	910	585	-----	355
Renkli koyun derisi	28	-----	-----	28
Gömleklik keten	638	104	-----	534
Bakkam ağacı, toz kütük	-----	64	64	-----
Çeşitli ürünler	33	-----	-----	33
Zift	-----	14	14	-----
Baskılı ürünler	-----	54	54	-----
Tohumlar	-----	12	12	-----
Ayakkabı ve terlik	114	32	-----	82
Körük	-----	10	10	-----
Türban çeşitleri	33	266	233	-----
Yün ürünler	303	83	-----	220
Ahşap	-----	12	12	-----
Çeşitli mallar	232	21	-----	211
Rusya'ya İhracat				
Kuzu derisi	196	11	-----	185
Hindistan ve Avrupa'ya İhracat				
Hurma	946	3,180	2,230	-----
Mısır tahılı	170	123	-----	47
İşlemeli ürünler	-----	64	64	-----
Meyve, kuru, kuru üzüm ve badem	191	671	480	-----

Öd-safra	3,282	7,451	4,169	-----
Sakız-sakız ağacı	-----	408	408	-----
Kuzu derisi-sinir	380	3,398	3,018	-----
Gömleklik keten	-----	33	33	-----
Ezme	-----	252	252	-----
Eski bez-pırtı	-----	92	92	-----
Sarı zırnık (opriment)	-----	649	649	-----
Çeşitli mallar	23	-----	-----	23
Gümüş süsler	-----	22	22	-----
Ayakkabı v.s	-----	34	34	-----
Susam tohumu	-----	1,083	1,083	-----
Buğday	25,413	26,661	1,248	-----
Yün	8,693	184,634	175,941	-----
Çeşitli eşyalar	4	6	2	-----
İhracat Genel Toplam	**41,736 £**	**230,473 £**	**190,543 £**	**1,806 £**

Kaynak: TNA. FO. 78/2518, No. 35, s. 254; TNA. FO. 78/2518, No. 1, s. 7.

Bağdat Vilayeti'nin 1875/76 yılı mukayeseli ihracat tablosuna baktığımızda ise Hindistan ve Avrupa'ya yapılan ihracatta genel eğilim artış yönünde olup özellikle yün ihracatı büyük bir artış göstermiştir. 1874/75 yılında yün 8.693 sterlinlik bir ihracat hacmine sahipken, 1875/76 yılında bu değer 184.634 sterline ulaşmıştır ki bu, 175.941 sterlinlik bir artış demektir. Yün ihracatını mazı, kuzu derisi, hurma, buğday ve susam tohumu takip etmiştir. İran'a ihracatta ise çok ciddi değerler olmamakla birlikte inek-manda derisi ve türban-eşarp çeşitlerinde artış görülürken, kuzu derisi ve gömleklik ketende 1874/75 yılına göre gerileme olduğu göze çarpmaktadır. Vilayetin toplam ihracatının 1874/75 yılına kıyasla (41.736 £), 1875/76 yılında 190.543 sterlinlik bir artış göstererek 230.473 sterlin hacmine ulaştığı keza mukayeseli tablodan anlaşılmaktadır.

Albay Nixon'un belirttiğine göre, 1874/75 yılına kıyasla 1875/76 yılı ithalat ve ihracat tablolarında İran ile ilgili değerlerde görülen ciddi düşüşte, İran Şahı'nın İranlı hacıların Bağdat Vilayeti'nde bulunan Necef, Kerbela ve Kazımiye'deki türbe ziyaretlerini yasaklamasının[22] büyük tesiri olmuştur.

22 İran Şahı Nasırüddin Şah'ın 1872'de İngilizlere verdiği ve "Reuter imtiyazı" olarak ta bilinen oldukça geniş kapsamlı imtiyazlar, gerek İran halkı gerekse ulema ve müçtehitler tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Halkın ve müçtehitlerin birlikte hareket etmesiyle İran'da büyük gösteriler düzenlenmiş ve söz konusu imtiyazlar, Nasırüddin Şah tarafından iptal edilmiştir (Karadeniz 2019: 232-235; Çolakoğlu 2019: 21-23; Kallek 2000 244; Üstün 2000: 402). İran halkı üzerinde oldukça etkin olan bilhassa Necef ve Kerbela'daki müçtehitlerin ve ulemanın nüfuzunu kırmak için olsa gerek Nasırüddin Şah buralarda bulunan türbelerin İranlılarca ziyaretini yasaklamıştır. Bu ziyaret yasağı vilayetin bilhassa İran ile olan ticareti üzerinde büyük bir daralma yaşanmasına sebep olmuştur.

Nixon, 1874/75 mali yılında Bağdat'a 452.498 sterlinlik bir ithalat gerçekleşmiş olmasına karşın 1875/76 yılında bu rakamın 210.632 sterline gerilediğine ve dolayısıyla ithalatta büyük bir düşüş (241.866 sterlinlik) yaşandığına işaretle, bunun özellikle İran ile olan ticaretteki gerilemeden kaynaklandığını belirtmektedir. Nixon, 1874/75 yılında İran'dan 205.208 sterlin değerinde ithalat yapılmışken, 1875/76 yılında bunun sadece 65.578 sterlin de kaldığını, toplam gerilemenin 139.630 sterlin olduğunu işaret etmektedir. Nixon, bu rakamların İran ticaretinin Rusya veya başka bir yöne kaydığının en kesin delilleri olduğunu ifade etmektedir[23].



Resim 1. Bağdat pazarı ve gümrük binası / Bağdat

Kaynak: BL. IOR/ Political and Secret Department (L/PS) /20/C260, p. 36.

Ancak, ithalatta yaşanan bu değer kaybının vilayetten yapılan ihracatla telafi edildiğini dile getiren Albay Nixon, 1874/75 yılında gerçekleşen 41.736 sterlinlik ihracata karşılık 1875/76 yılında toplam 230.472 sterlinlik bir ihracat hacmine (188.736 sterlinlik artış) ulaşıldığını dile getirmektedir. İhracattaki bu büyük artışın neredeyse tamamının sadece yün ticareti üzerinden gerçekleştiğini belirten Albay Nixon, yün ihracatındaki bu artışı Bağdat'a yün sıkıştırma makinalarının teminine ve buharlı gemilerin nehir nakliyesinde sağladıkları kolaylıklara bağlamaktadır. Nixon ayrıca, önceki yılların aksine yerli tüccarın da yabancı ülkelerle ticarete girişmesinin bunda büyük payı olduğuna dikkat çekmektedir.[24]

23 TNA. FO. 78/2518, No. 35, s. 251; TNA. FO. 78/2518, No. 1, s. 1.

24 Aynı yer.

2. BAĞDAT VİLAYETİ'NİN 1876/77 YILI TİCARİ DURUMU

Albay Nixon Bağdat Vilayeti'nin 1876/77 yılı ticari durumunu hazırlamış olduğu Bağdat Vilayeti ticaret raporu ile değerlendirmiştir.[25] Nixon raporunda ilk önce vilayetin ithalat ve ihracat değerlerini tablolar halinde ortaya koymuş, ardından da ithalat ve ihracatta görülen artış ve azalmaları hem genel anlamda hem de ürünler bazında açıklamıştır.

2.1. Bağdat Vilayeti'nin 1876/77 Yılı İthalatı

Tablo 5. *Bağdat Vilayeti'nin 1876/77 Yılı İthalatı*

Ülke / Ticari Ürünler	**Miktar**		**Değer £**
Hindistan ve Avrupa'dan İthalat	**-----**		**-----**
Kehribar tespih/boncuklar	288	kg	206
Pamuklu önlük	300	çift	42
Karyola (siyah ahşap)	64	adet	145
Bira	450	düzine	166
Betel cevizi/hurma	4,070	kg	37
Kitaplar – İbranice	1,757	adet	128
Tül	19,497	metre	680
Pirinç tel " levha " çivi-tırnak	320 5,049 320	kg kg kg	13 210 5
Kâfur	336	kg	44
Kandil-gaz yağı	21,878	kg	854
Çadır bezi-branda-tente	12,243	metre	334
Şapka-fes	6,684	düzine	4.734
At arabası-vagon	1	adet	42
Kakule	2,777,6	kg	420
Basma (basılı ürünler)	67,154	parça	35.071
Tarçın	1,708,8	kg	420
Sigara kağıdı	2,901	paket	241

25 Albay Nixon tarafından hazırlanmış olmasına rağmen bu rapora İngiltere'nin Bağdat Konsolosluğu defterlerinde rastlanmamıştır. Ancak araştırmalarımız neticesinde söz konusu rapor başka bir kaynakta tespit edilmek suretiyle burada değerlendirilmiştir. 1876/77 Yılı Bağdat Ticaret Raporu için bkz. FO. Commercial No. 18 (1877 Trade Reports) 1919: 1552-1562.

Geniş kumaş-bez	24,740	metre	5.995
Palto-ceket	48	adet	50
Kömür	305,370	kg	85
Kırmız-kırmızı boya-böceği	4,937,6	kg	758
Hindistan cevizi	8,900	adet	74
Kahve	138,368	kg	2.522
Pamuklu elbiseler (çizgili ve kareli)	3,590	parça	778
Bakır levha	216,176	kg	10. 133
Çatal bıçak takımı, çakı, makas v.s.	819	düzine	130
Şam işi yünlü kumaş	142	parça	266
Pamuklu kadife	13,086	metre	769
Çizgili-desenli pamuk	19,991	metre	825
Saç boyası	179,2	kg	70
Çanak-çömlek, toprak mamul	7,294	düzine	465
Düz ve baskılı pazen-fanila	7,695	metre	503
Pazen-Fanila gömlekler	13	düzine	25
İpekli pamuk	14,777	düzine	522
Zencefil “ konserve	92,332 77	kg kutu	1.201 57
Av tüfekleri	97	adet	202
Bakkallık malzeme	17,948,160	kg	13.733
Çuval-çuval bezi	13,334	çanta	510
Çivit	157,420,8	kg	20.087
Demir çubuk-sac-levha “ yuvarlak çubuk, çivi ve teller “ kasalar	118,260 211,950 8	kg kg adet	186 327 79
Sargı bezi-ince bezler	650	parça	217
Dantel (ipek ve pamuk)	1,478	parça	131
Lamba ve lamba şişeleri	1,481	parça	107
Uzun şal-elbise-tül (Lap-pets-Jamdani)	11,139	parça	5.245
Şal-atkı-eşarp	5,330	düzine	3.368

Boğaz pastili (nane şekerli)	384	kg	40
Bakkam ağacı (kızıl boya)	486,4	kg	9
Keten kumaş	1,230	metre	61
Mendiller	3,272	düzine	503
Basmalı yazma-türban	432,800	adet	7.353
Dikiş ve baskı makinaları	7	adet	36
Mermer levha-plakalar	10	adet	12
Merinos yünü-ipinden baskılı “ Siyah ve diğer renk “ Düz-sade “ Masa örtüsü	23,122 4,096 173,736 1,092	metre metre metre metre	1.180 264 55 18
Müslin kumaş giysi (ipekli) “ “ elbiselik (ipekli) “ “ altın iplikli “ “ işlemeli	1,773 12,600 616 11,698	parça metre metre parça	492 547 82 4.680
Muga ipeği	7,694	kg	2.994
Akasya sakızı- Hint helvası otu	1,164	kg	12
İğneler	13,000	adet	3
Kâğıt	1,086	tomar	165
Asma kilitler	172	düzine	38
Çerçici-seyyar satıcı malzemesi	----		974
Biber	60,787	kg	791
Kinin	407	şişe	101
Civa	726,4	kg	223
İpekli orlonlar (ipler)	56,524	metre	2.405
Eyer	35	adet	22
Amonyum klorür- nişadır	60,8	kg	9
Gömleklik (İnce) (Normal) (Mavi renk)	444 568,729 26,082	parça metre parça	340 25.810 5.495
Ayakkabı Avrupa “ için deri “ için çivi “ için lastik	897 576 2,160 320	parça kg kg metre	348 191 4 160

İpek/Çin Altın işlemeli Khareh (İran) düz ve figürlü “ Junfus ipeği	41 1,286 1,166 1,609	parça metre metre metre	89 300 121 146
İpek ve pamuk (chattara)	348	parça	435
Enfiye (Hint)	201	şişe	42
Enfiye kutusu	350	düzine	135
Çelik	120,690	kg	439
Şeker; Kesme-küp şeker (loaf sugar) “ Toz şeker “ Şekerleme	32,130 3,308,850 49,219	kg kg kg	258 22.913 769
Demir sülfat	2,096	kg	11
Demirhindi-Hint hurması	19,830	kg	303
Çay	15,158	kg	1.538
Kalay çubuklar	144,990	kg	3.496
Sicim-halat	41,558	kg	1.738
Kopya kâğıdı-kâğıt mendil	78	parça	211
Türban-örtü-sarık türleri	49	parça	61
Zerdeçal	42,252	kg	384
Pencere camı	138	kasa	135
İspanyol şarabı Konyak (brandy) Bordo (Bordeaux) şarabı	50 138 515	düzine düzine şişe	52 132 34
Kadın örtüleri (chader)	116	adet	314
Hindistan ve Avrupa’dan Toplam İthalat			**202,332 £**

Ülke / Ticari Ürünler	**Miktar**		**Değer £**
İran’dan İthalat	-----		-----
Kehribar teşbih-boncuk	121,6	kg	111
Tebriz yapımı aba-palto-pelerin	104	adet	52
Halılar (değişik ebatlarda)	23,268	adet	23.268
Porselen eşya (Rus)	393	düzine	196
Taraklar (ahşap)	81,200	adet	169
Bakır kap-kacak	17	adet	3

Pamuk Pamuk mamul (sade, baskılı, boyalı)	1,980 -----	kg	26 1.267
Meyveler (kuru)	99,750	kg	1.451
Mazı	7,616	kg	119
Sadeyağ	7,206	kg	112
Bakkallık ve eczalık (ilaçlar)	17,046	kg	312
Kitre sakızı	94,24	kg	2.249
Keten eşya (kalın-kaba)	40	parça	15
Kök boya	64,652	kg	589
Kudret helvası	1,920	kg	10
Değirmen taşları	301	çift	63
Çerçi	-----		682
Pirinç	85,296	kg	277
Safran	49,6	kg	27
Şallar (pürüzlü-dalgalı)	693	parça	259
Saçma (tüfek mermisi)	38,454	kg	500
İpek	97,363	kg	26.126
İpek ürünler	-----		2.701
Takke-bere (pamuk)	5.168	adet	34
Çoraplar	42,473	çift	1.061
Tütün (Isfahan)	1,192,035	kg	11.655
Sicim-ip (pamuk)	678,4	kg	21
Balmumu	2,115,2	kg	110
Şaraplar	1,062,4	kg	8
İran'dan Toplam İthalat			**73.473 £**
İthalat Genel Toplam			**275.805 £**

Kaynak: FO. Commercial No. 18, (1877 Trade Reports), s. 1554-1556.

Bağdat Vilayeti'nin 1876/77 yılı ithalat istatistiklerine baktığımızda Hint-Avrupa'dan 202.332 sterlin ve İran'dan 73.473 sterlin olmak üzere toplam 275.805 sterlinlik ithalatın gerçekleştiği görülmektedir. Keza vilayetin Hindistan ve Avrupa ile olan ticaretinin hem sayı ve çeşitlilik hem de değer olarak ön plana çıktığı ve önemli bir paya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Hint-Avrupa'dan ithalatta öne çıkan ürünler basmalar gömleklik kumaşlar şeker, çivit, bakkallık, bakır lev-

ha, basmalı yazma-türban, geniş kumaş-bez, müslin kumaş çeşitleri, uzun şal-elbise ve şapka-fes şeklinde sıralanmaktadır. İran'dan ithalatta ise ipek başta olmak üzere halı, tütün ve kitre sakızının önde gelen ürünler olduğu görülmektedir.

Tablo 6. *Bağdat Vilayeti'nin 1875/76 – 1876/77 Yılları Mukayeseli İthalatı*

Ticari Ürünler	**Türk Resmi Yılı**		**Artma** £	**Azalma** £
Hindistan'dan İthalat	**1875-76**	**1876-77**		
Karyola (siyah ahşap)	-----	145	145	-----
Betel cevizi	-----	37	37	-----
Kakule	-----	420	420	-----
Tarçın	-----	67	67	-----
Hindistan cevizi	-----	74	74	-----
Kahve ve ilaç	6.248	16.255	10.007	-----
Zencefil	-----	1.258	1.258	-----
Çivit	14.028	20.087	6.059	-----
Akasya sakızı-Hint helvası otu	------	12	12	-----
Muga ipeği	1.058	2.994	1.936	-----
Biber	-----	791	791	-----
Baskılı ürünler	574	-----	-----	574
İpek parça mallar	210	585	375	-----
Enfiye	-----	42	42	-----
Demirhindi	-----	303	303	-----
Çay	882	1.538	656	-----
Kopya kâğıdı-kâğıt mendil	-----	211	211	-----
Zerdeçal	-----	384	384	-----
Hindistan'dan Toplam İthalat[26]	**23.000 £**	**45.203 £**	**22.777 £**	**574 £**
Hindistan ve Avrupa'dan İthalat				
Kehribar teşbih-boncuklar	-----	206	206	-----

26 Mukayeseli tablolarda yer alan ara toplamlar, ülkelerden yapılan ithalatı genel toplamdan ayrı olarak görmek adına tarafımızca yapılmıştır. Albay Nixon tarafından hazırlanan orijinal tabloda ara toplamlar yer almamaktadır.

Bira	-----	166	166	-----
Kitaplar (İbranice)	-----	128	128	-----
Makine tülü	-----	680	680	-----
Pirinç tel, levha, çiviler	-----	228	228	-----
Kâfur	-----	44	44	-----
Kandil, kandil yağı	-----	854	854	-----
Çadır-yelken bezi	-----	334	334	-----
Fes, takke, şapka	-----	4.734	4.734	-----
At arabası, vagon, fayton	-----	42	42	-----
Basma kumaş-perdelik mallar	33.781	35.071	1.290	-----
Sigara kâğıdı	-----	241	241	-----
Kömür	-----	85	85	-----
Kırmızı boya-kırmız (böceği)	123	758	635	-----
Geniş kumaş-bez	-----	5.995	5.995	-----
Kumaş palto-mont	-----	50	50	-----
Pamuklu ürünler (önlük-elbise)	-----	1.134	1.134	-----
Şam yünlüsü	-----	266	266	-----
Pamuklu kadife	-----	769	769	-----
Delikli-burgulu pamuk kumaş	-----	825	825	-----
Saç boyası-boya	-----	70	70	-----
Bakır levha	11.284	10.133	-----	1.151
Çanak-çömlek, toprak kap	-----	465	465	-----
Fanilla (sade-baskılı v.s.)	-----	528	528	-----
Ghuz (pamuk-ipek dokumalar)	-----	522	522	-----
Ham mamul (mavi boyalı)	-----	5.495	5.495	-----
Hırdavat, ıvır-zıvır	-----	1.395	1.395	-----
Mendiller	-----	7.856	7.856	-----
Çuval-torba- çuval bezi	-----	510	510	-----
Demir çubuk, levha v.s.	-----	592	592	-----

Sargı bezi, ince pamuklu bez	-----	217	217	-----
Lambalar ve lamba şişeleri	-----	107	107	-----
Ceket yakası, çivi, yay, çekler	-----	5.245	5.245	-----
Uzun şal-eşarplar	8.331	3.368	-----	4.963
Danteller-oyalar (ipek-pamuk)	-----	131	131	-----
Keten	-----	61	61	-----
Merinos mamuller	-----	1.517	1.517	-----
Müslin elbise-elbiselik	597	5.801	5.204	-----
Kağıt	-----	165	165	-----
Kinin	-----	101	101	-----
Civa	-----	222	222	-----
Orlonlar (ipekli)	-----	2.405	2.405	-----
Gömleklik (beyaz uzun)	56.526	26.150	-----	30.376
Ayakkabılar (Avrupa)	-----	703	703	-----
İpek mamuller	-----	567	567	-----
Enfiye kutuları	-----	135	135	-----
Çelik	-----	439	439	-----
Şeker (kesme-toz-kristal)	10.265	23.940	13.675	-----
Kalay çubuklar	508	3.496	2.988	-----
Sicim-ip	-----	1.738	1.738	-----
Pencere camı	-----	135	135	-----
Şaraplar	-----	218	218	-----
Öteberi-çeşitli eşyalar	-----	92	92	-----
Hint-Avrupa'dan Toplam İthalat	**121.415 £**	**157.129 £**	**72.204 £**	**37.064 £**
İran'dan İthalat	**1875/76**	**1876/77**	**Artma**	**Azalma**
Kehribar tespihler	-----	111	111	-----
Aba (Tebriz işi)	-----	52	52	-----
Halılar	5.395	23.268	17.873	-----
Taraklar (ağaç-ahşap)	38	169	131	-----

Pamuklu ürünler Sade-baskılı “ Boyalı	6 524	26 1.267	20 743	-----
Boya	64	-----	-----	64
Kuru meyveler	-----	1.451	1.451	-----
Mazı	15	119	104	-----
Saf yağ / Hint yağı	-----	112	112	-----
Bakkaliye ve ilaçlar	710	312	-----	398
Kitre-keven sakızı	-----	2.249	2.249	-----
Deri	11	-----	-----	11
Kaba keten mal-kumaş	-----	15	15	-----
Kök boya	-----	589	589	-----
Kudret helvası	-----	10	10	-----
Değirmen taşı	15	63	48	-----
Çerçici-seyyar satış malzemesi	-----	682	682	-----
Pirinç	-----	277	277	-----
Safran	-----	27	27	-----
Tohumlar	10	-----	-----	10
Şal-atkı (Kirman işi)	-----	259	259	-----
Saçma-mermi	4	500	496	-----
İpek İpek ürünleri	15.997 -----	26.126 2.701	10.129 2.701	-----
Şapkalar (pamuk)	-----	34	34	-----
Çoraplar (pamuk)	-----	1.061	1.061	-----
Kalay	216	-----	-----	216
Isfahan tütünü	42.573	11.655	-----	30.918
Balmumu	-----	110	110	-----
Şaraplar	-----	8	8	-----
Çeşitli eşyalar-ıvır zıvır	-----	24	24	-----
Yünlü kumaşlar				
İran’dan Toplam İthalat	**65.578 £**	**73.277 £**[27]	**39.316 £**	**31.617 £**

27 Albay Nixon ithalat ile ilgili verdiği ana tabloda İran’dan ithal edilen malların değerini toplamda 73.473 sterlin olarak vermişken, karşılaştırmalı ithalat tablosunda İran’ın ithalat değerini 73.277 sterlin olarak vermiştir. Yani 196 sterlinlik bir hesap hatası görülmektedir. Tabloyu incelediğimizde bu hatanın ithalat tablosunda yer almalarına karşın (porselenler

Bahreyn'den İthalat				
İnciler	639	-----	-----	639
Rusya'dan İthalat				
Çanak-çömlek	-----	196	196	-----
İthalat Genel Toplam	**210.632 £**	**275.805 £**	**134.493 £**	**69.320 £**

Kaynak: FO. Commercial No. 18, (1877 Trade Reports), s. 1558-1560.

Bağdat Vilayeti'nin mukayeseli ithalat istatistikleri tablosuna baktığımızda, vilayetin bir önceki yıla kıyasla 1876/77 yılı toplam ithalatında 65.173 sterlinlik bir artış olduğu görülmektedir. Hakeza vilayetin Hint-Avrupa ülkeleriyle olan ticaretinin yine önde olduğu, İran ve Hindistan'ın ikinci ve üçüncü sırada yer aldıkları tablodan anlaşılmaktadır. Önceki yıla kıyasla 1876/77 yılında gerçekleşen 65.173 sterlinlik toplam ithalat artışı içerisinde Hint-Avrupa mamullerinin ilk sırada, Hindistan mamullerinin ikinci sırada ve İran'ın sterlinlik artış payı ile üçüncü sırada yer aldığı görülmektedir. Bir önceki yıla göre ithalatta değer kazanan Hint-Avrupa menşeli ürünler şeker başta olmak üzere, kahve-ilaç, mendiller, çivit, geniş kumaş-bez, müslin elbise, fes-şapka, kalay çubuklar ve ipekli orlonlar iken, değer kaybeden ürünlerin gömleklikler, uzun şal-eşarplar ve bakır levha olduğu görülmektedir. Doğrudan Hindistan'dan ithal edilen ürünlerde ise özellikle kahve-ilaç, çivit, muga ipeği ve zencefil ithalatının arttığı buna karşın sadece baskılı ürünlerin azaldığı görülmektedir.

Bir önceki yıla kıyasla İran'dan ithalatta özellikle halılar, ipek ve ipekli ürünler, kitre ve çoraplar talep görürken, bilhassa Isfahan tütününün ithalatında büyük bir düşüş (30.918 £) olmuştur. Albay Nixon bu düşüşü İran tütününün Osmanlı topraklarından geçerken maruz kaldığı ağır vergiye bağlamakta ve tütünün batıya geçiş için Muhammere limanına yöneldiğini ileri sürmektedir.

2.2. Bağdat Vilayeti'nin 1876/77 Yılı İhracatı

Tablo 7. *Bağdat Vilayeti'nin 1876/77 Yılı İhracatı*

Ticari Ürünler	**Miktar**		**Değer £**
Hindistan ve Avrupa'ya ihracat	**-----**		**------**
Hurma çeşitleri	5,315,740	kg	10.382
Kuru meyveler	93,606	kg	1.007
Mazı (mavi)	1,161,270	kg	10.644

196 sterlin, sicim-ip 21 sterlin ve taraklar 3 sterlin toplam 220 sterlin) karşılaştırılmalı tabloda bu ürünlere yer verilmediği görülmektedir. Dahası ithalat tablosunda yer almamasına karşın karşılaştırmalı ithalat tablosunda (çeşitli eşyalar 24 sterlin) bir ürüne yer verilmiştir. Gerekli düzeltmeler yapıldığında İran'dan yapılan ithalat değerinin, ana ithalat tablosunda verildiği gibi, 73.473 sterlin olduğu görülecektir.

Arpa	101,710	kg	4.238
Buğday	312,528	kg	39.066
Kuzu derisi	27,127	adet	723
Bağırsak	110,700	adet	161
Kitre-keven sakızı	25,017	kg	391
Susam tohumu	116,825	kg	1.886
Yün	12,699,180	kg	101.907
Halılar	654	adet	245
Bakliyat püresi	8,800	kg	5
İpek (Resht-İran)	1,017,6	kg	397
Çeşitli eşyalar	-----		34
Hindistan ve Avrupa'ya Toplam İhracat			**171.086 £**
İran'a İhracat	-----		-----
Palto, pelerin	482	adet	266
Tarçın	403,2	kg	16
Bakır levha	2,592	kg	121
Eski bakır	960	kg	25
Pamuklu gömleklik Mavi boyalı pamuklu Pamuklu gri kıyafet Gömleklik (ince-güzel) Desenli-baskılı pamuklu	26,531, 65,797 197,161 200 804	kg parça kg parça parça	2.143 16.956 9.755 91 191
Çanak-çömlek, toprak eşya	14	düzine	4
Zencefil	10,729	kg	148
Bakkallık ve eczalık (ilaçlar)	2,688	kg	200
İnek derisi	788	adet	101
Çivit	16,467	kg	4.674
Kuzu derisi	19,340	adet	483
Uzun şallar	100	parça	60
Gömleklik keten	13	parça	6
Bakkam ağacı (dövülmüş-toz)	21,212	kg	331
Biber	7,449	kg	97
Zift	7,340	kg	5
Civa	160	kg	15

Yorgan yüzü-nevresim (baskılı)	1,020	adet	85
Pirinç kehribar (Amberboo)	8,704	kg	39
Amonyak tuzu-Nişadır-Amonyak	678,4	kg	10
Kaşmir şallar	20	adet	333
Şeker, Şekerleme v.s.	1,546,830	kg	848
Kalay çubuklar	8,370	kg	201
Türban çeşitleri	48	adet	21
Sicim-ip (pamuk)	1,945,6	kg	63
Çeşitli eşyalar	-----		5
İran'a Toplam İhracat			**37.339 £**
İhracat Genel Toplam			**208.435 £**[28]

Kaynak: FO. Commercial No. 18, (1877 Trade Reports), s. 1556-1558.

Bağdat Vilayeti'nin 1876/77 yılı ihracat istatistiklerine bakıldığında, vilayetin toplam ihracatı 208.435 sterlin olarak gerçekleşmiş olup, bu ihracatın yaklaşık yarısının (101.907£) tek başına yün ihracatına dayandığı ve yünün de özellikle Hint-Avrupa ülkelerine ihraç edildiği tablodan anlaşılmaktadır. Toplam ihracatın 171.086 sterlini Hint-Avrupa ülkeleriyle, 37.339 sterlini ise İran'a ile gerçekleşmiştir. Dolayısıyla ithalatta olduğu gibi ihracatta da Hint-Avrupa ülkelerinin ön planda olduğu görülmektedir. Hint-Avrupa ülkelerine ihraç edilen ürünler arasında önceliği yün (101.907 £), buğday (39.066 £), mazı (10.644 £) ve hurma (10.382 £) alırken, İran'a ihraç edilen ürünler arasında ise pamuklular (toplam 29.136 £) ve çivit ihracının (4.674 £) önde geldiği görülmektedir.

Tablo 8. *Bağdat Vilayeti'nin 1875/76 – 1876/77 Yılları Mukayeseli İhracatı*

Ticari Ürünler	**Türk Resmi Yılı**		**Artma** £	**Azalma** £
Hindistan ve Avrupa'ya İhracat	**1875-76**	**1876-77**		
Arpa	-----	4.238	4.238	-----
Halılar	-----	245	245	-----
Mısır	123	-----	-----	123
Hurma çeşitleri	3.180	10.382	7.202	-----
Nakışlı-işlemeli mallar	64	-----	-----	64
Kuru meyveler, üzüm v.s.	671	1.007	336	-----
Mazı (mavi)	7.451	10.644	3.193	-----

28 Toplam ihracat Nixon tarafından 208.435 sterlin olarak hesaplanmışsa da tablodaki veriler toplandığında 10 sterlinlik bir hata olduğu ve toplam ihracatın 208.425 sterlin olduğu görülecektir.

Kitre-keven sakızı	408	391	-----	17
Bağırsak-Kuzu derisi	3.398	884	-----	2.514
Gömleklik keten	33	-----	-----	33
Baklagil püresi	252	5	-----	247
Susam tohumu	1.083	1.886	803	-----
Eski paçavra-bez	92	-----	-----	92
Sarı zırnık-orpiment	649	-----	-----	649
Ayakkabı	34	-----	-----	34
Gümüş süs-takı v.s.	22	-----	-----	22
İpek (Resht'den-İran)	-----	397	397	-----
Buğday	26.661	39.066	12.395	-----
Yün	184.634	101.907	-----	82.727
Çeşitli eşyalar	17	34	17	-----
Hindistan ve Avrupa'ya Toplam İhracat	**228.772£**[29]	**171.086 £**	**28.826 £**	**86.522 £**
İran'a İhracat				
Tarçın	-----	16	16	-----
Abbas pelerin-palto	83	266	183	-----
Taraklar-fırça	11	-----	-----	11
Bakır levha	-----	121	121	-----
Eski bakır	10	25	15	-----
Hurma	35	-----	-----	35
Çakmaktaşı	48	-----	-----	48
İnek derisi	257	101	-----	156
Pamuklu Gömleklik Mavi boyalı Ham ürün-gri kumaş İnce-iyi gömleklik Basılı basma ve kareli	----- ----- ----- ----- 54	2.143 16.956 9.755 91 191	2.143 16.956 9.755 91 137	----- ----- ----- ----- -----
Bakkallık ve eczalık	83	200	117	-----
Zencefil	-----	148	148	-----
Çivit	-----	4.674	4.674	-----

29 Bağdat Vilayeti'nin ihracat tablosunda ihracat genel toplam 228.761 £ olarak not edilmiş iken, mukayeseli ihracat tablosunda genel toplamın 228.772 £ olarak kaydedildiği, yani 11 sterlinlik bir hesap hatası olduğu göze çarpmaktadır. Bu hesap hatası, ihracat tablosunda 6 sterlin olarak gösterilen "çeşitli eşyalar" maddesinin mukayeseli ihracat tablosunda 17 sterlin olarak gösterilmesinden kaynaklanmaktadır.

Kuzu derisi	585	483	-----	102
Uzun şallar-örtüler (pamuk)	-----	60	60	-----
Keten (gömleklik)	104	6	-----	98
Bakkam ağacı-kızıl boya (toz)	64	331	267	-----
Biber	-----	97	97	-----
Zift	14	5	-----	9
Civa	-----	15	15	-----
Nevresim (baskılı)	-----	85	85	-----
Pirinç	-----	39	39	-----
Amonyak tuzu-nişadır	-----	10	10	-----
Tohum çeşitleri	12	-----	-----	12
Ayakkabı ve terlikler	32	46	14	-----
Şallar (kaşmir)	-----	333	333	-----
Şeker Kesme-küp Yumuşak Şekerleme-bonbon	----- ----- -----	276 299 273	276 299 273	----- ----- -----
Kalay çubuklar	-----	201	201	-----
Ağaç kavı-kuru odun	10	-----	-----	10
Türban çeşitleri (Hindistan)	266	21	-----	245
Sicim-İpler	------	63	63	-----
Kereste-inşaat malzemeleri	12	-----	-----	12
Çeşitli eşyalar	21	9	-----	12
İran'a Toplam İhracat	**1.701 £**	**37.339 £**	**36.388 £**	**750 £**
İhracat Genel Toplam	**230.473 £**	**208.445 £**[30]	**65.224 £**	**87.272 £**

Kaynak: FO. Commercial No. 18, (1877 Trade Reports), s. 1560-1562.

Bağdat Vilayeti'nin mukayeseli ihracat tablosuna bakıldığında, 1875/76 yılında 230.473 sterlin ihracat hacmine ulaşan vilayetin 1876/77 yılında 208.445 sterlinde kaldığı ve dolayısıyla ihracatta 22.048 sterlinlik bir gerileme olduğu görülmektedir. Bilhassa Hint-Avrupa ülkelerine yapılan ihracatta 57.696 sterlinlik bir gerileme olduğu dikkat çekmektedir ki, bunda özellikle yün ihracatında görülen 84.727 sterlinlik düşüş etkili olmuştur. Vilayetin İran'a ihracatında ise önceki yıla kıyasla 35.638 sterlinlik bir artış olmuştur. Buna rağmen Hint-Avrupa ülkelerine ihracatta yaşanan düşüş nedeniyle vilayetin toplam ihracatının bir önceki yıla kıyasla 22.048 sterlin gerilediği tablodan anlaşılmaktadır.

Bağdat Vilayeti'nin 1876/77 yılı ihracatına ürünler bazında bakıldığında ise bir önceki yıla kıyasla Hint-Avrupa ülkelerine ihracatta öne çıkan ürünler buğday, hurma, arpa ve mazı iken, değer kaybeden

30 1876/77 yılı Bağdat Vilayeti toplam ihracatı Nixon tarafından 208.445 sterlin olarak hesaplanmışsa da tablodaki verileri topladığımızda 20 sterlinlik bir yanlış hesaplama olduğu ve toplam ihraçtın 208.425 sterlin olduğu görülmektedir.

ürünler ise yün ve kuzu derisi olmuştur. Özellikle vilayetin yün ihracatında büyük bir düşüş (82.727£) göze çarpmaktadır. İran'a ihracatta ise pamuklular (toplam 29.082 £) ve çivit değer kazanmıştır.

Bağdat Vilayeti'nin 1875/76 ve 1876/77 yıllarına ait ticari durumuna toplam değerler üzerinden bakıldığında, 1875/76 yılına nazaran 1876/77 yılında vilayetin genel olarak ithalatı artarken (65.173 £), ihracatının azaldığı (22.028 £) görülmektedir. 1875/76 yılında Hint-Avrupa ülkelerinden toplam 144.415 sterlinlik ithalat gerçekleşirken 1876/77 yılında bu değer 202.332 sterline ulaşmıştır ki, bu 57.917 sterlinlik bir artış olduğu göstermektedir.

Resim 2. Bağdat pazarı



Kaynak: BL. IOR/L/PS/20/C260, p. 37.

Aynı dönemde vilayetin Hint-Avrupa ülkelerine ihracatı, 1875/76 yılındaki 228.772 sterlinlik değerinden 1876/77 yılında 171.086 sterline düşmüştür. Yani 57.686 sterlinlik bir ihracat gerilemesi olmuştur.

Bağdat Vilayeti'nin İran ile olan ticaretinde ise hem ithalat hem de ihracatında bir önceki yıla kıyasla artış olmuştur. 1875/76 yılında İran'dan 65.578 sterlinlik ithalat gerçekleşmişken 1876/77 yılında bu değer 7.699 sterlinlik artışla 73.277 sterline çıkmıştır. İhracattaki artış ise daha yüksektir. 1875/76 yılında İran'a sadece 1.701 sterlin değerinde bir ihracat gerçekleşmişken 1876/77 yılında bu rakam 35.638 sterlinlik bir artışla 37.339 sterline ulaşmıştır. Sonuç olarak, 1875/76 yılında ihracat değerleri yüksek olan Bağdat Vilayeti'nin 1876/77 yılında ithalat değerlerinin yükseldiği görülmektedir. Albay Nixon tarafından 1879 yılında hazırlanan aşağıdaki tablo da bu durumu doğrulamaktadır.

Tablo 9. *Bağdat Vilayeti'nin 1874-1877 Yılları İthalat ve İhracat Bilançosu*

Ülkeler	Yıl / Ticaret Hacmi		
	1874/75	1875/76	1876/77
İngiltere, Hindistan ve İran'dan İthalat	425.498 £	210.632 £	275.805 £
İngiltere, Hindistan ve İran'a İhracat	41.756 £	230.473 £	208.425 £

Kaynak: TNA. FO. 195/1243, No. 67 Ek-1, Albay Nixon'dan Henry Layard'a, 12 Haziran 1879-Bağdat, s. 175.

Albay Nixon, İran Şahı'nın 1874 yılında kendi vatandaşlarının Irak topraklarındaki Şii türbeleri ziyaretlerini yasaklamasının ardından yasağı takip eden iki yıl boyunca Bağdat ticaretinin bundan büyük zarar gördüğünü belirtmektedir. Necef, Kerbela ve Kazımiye gibi Şiiler için mukaddes mabetlerin yer aldığı beldelerin Bağdat'ta olduğuna işaretle Nixon, İranlı hacıların yıl boyunca kitleler halinde buralara akın ettiğini ve dini ibadetin yanı sıra bu ziyaretlerden elbette büyük ticari kazanımların da olduğunu ifade etmektedir. Şah'ın türbeleri ziyareti yasaklamasının vilayetin bilhassa ithalatında görülen düşüşte büyük payı olduğuna dikkat çekmektedir.

Nixon, Bağdat'ın İran ile olan ticaretinin düzene sokulması için Büyükelçiliğin kendisine verdiği talimatlar doğrultusunda Bağdat Valisi ile çeşitli kereler mülakatta bulunduğunu ve Vali Paşa'nın İran ile olan ticareti canlandırmak için elinden geleni yapacağına dair kendisine söz verdiğini belirtmektedir. Zaten Vali Paşa'nın İranlılara karşı oldukça nazik ve hoş görülü olduğunu ve bu hususta Şah'ın da teşekkür ve takdirini kazandığını dile getiren Nixon, iki ülke arasındaki ticaretin özellikle karantina istasyonlarındaki keyfi uygulamalar ve örneğin Isfahan tütünü üzerinden alınan % 75'lik vergi gibi ağır gümrük bedelleri sebebiyle zarar gördüğünü ve gerilediğini dile getirmektedir.[31]

Şii hacılara getirilen yasağın vilayetin ticaretini olumsuz etkilediği gibi elbette İngiliz ticaretine de zarar verdiğine dikkat çeken Nixon, yasağın hala yürürlükte olduğunu ve devam etmesi halinde Bağdat ile İran arasındaki ticaretin beklenen ölçüde gelişemeyeceğini ifade etmektedir.

Nixon çözüm önerisi olarak ise, İranlı yetkililer nezdinde yürütülecek girişimler, protesto ve tepkilerle bu yasağın sonlandırılabileceğine işaret etmektedir.[32]

3. BAĞDAT'TA TİCARİ-İDARİ KISITLAMALAR VE İNGİLİZ TEPKİLERİ

Osmanlı tebaasının sıhhatini ve yaşamını idame ettirecek iaşesini temin etmeyi merkez alarak vilayet idaresince hayata geçirilmeye çalışılan her türlü ticari-idari tedbir ve karar, meseleye özellikle ve sadece ticaret merkezli yaklaşan vilayetteki İngiliz ticaret firmalarınca daima şikâyet konusu olmuştur. Keza, tüccarların ve İngiliz ticari menfaatlerinin tesiriyle meseleyi ele alan bölgedeki İngiliz siyasi temsilcilerinin de zaman zaman soğukkanlılıklarını kaybederek oldukça makul gerekçelere dayanan ticari-idari yasaklara tepki gösterdikleri ve tüccarların sözcülüğünü üstlendikleri görülmektedir.

31 TNA. FO. 78/2518, No. 35, Albay J. P. Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına/Londra ve Hindistan Hükûmeti Dışişleri Sekreterliğine/Simla, 20 Mart 1876-Bağdat, s. 251; TNA. FO. 78/2518, No. 1, Albay J. P. Nixon'dan Dışişleri Bakanı Earl of Derby'ye/Londra, 20 Mart 1876-Bağdat, s. 1; TNA. FO. 195/1243, No. 67 Ek-1, s. 175.

32 TNA. FO. 195/1243, No. 67 Ek-1, s. 175.

3.1. Dâhili Karantina Uygulamaları ve Ticari Tepkiler

Albay Nixon tarafından Büyükelçi Henry Elliot'a gönderilen 25 Nisan 1875 tarihli bir telgrafta, İstanbul Sağlık Kurulu[33] tarafından Kızıldeniz'in bütün limanlarından Basra'ya gelen gemilerin ve hakeza Halep, Şam ve Kifri'de de karayolu kervanlarının on beş gün süreyle karantinaya tabi tutulmaları kararı alındığının Bağdat karantina idaresince kendilerine bildirildiği dile getirilmektedir[34]. Sağlık Kurulu'nun bu kararından yaklaşık bir ay sonra 22 Mayıs'ta Bağdat Valisi tarafından İngiliz Konsolosluğuna gönderilen bir yazıda, veba salgını dolayısıyla Bağdat'ın kordon altına alındığı, Diyala, Kazımiye ve Khor'da karantina uygulaması başlatıldığı ve bütün yolcuların, gemi ve teknelerin karantinaya alınacağı dile getirilerek bu keyfiyetin İngiliz vatandaşlarına tebliği istenmekteydi.[35] Basra bölgesindeki gelişmeler ve gemilere uygulanacak karantina ile ilgili Dışişleri Bakanlığı'nın bilgi talep etmesi üzerine[36] Albay Nixon, Dr. Colvill'in Mezopotamya'da birkaç veba vakası tespit ettiğini, Bağdat'ın karantina altında olduğunu ve Basra Körfezi'nden ayrılan ve buraya gelen gemilerin karantinaya tabi tutulacağını bildirmiştir.[37]

Bağdat Vilayeti'ndeki İngiliz Konsolosluğu'nun 1875-1877 yıllarında vilayette görülen veba salgınlarıyla yakinen alakadar olmasının iki temel sebebi vardır. Birincisi, konsolosluk doktoru Binbaşı William Henry Colvill'in defaatle belirttiği üzere Hindistan'ı sıhhi açıdan korumak ki,[38] bunda da amaç yine İngiltere'nin Hindistan'daki ticari-siyasi menfaatleri gereğidir.[39] İkincisi ise elbette Bağdat ve Basra vilayetleri de dâhil İngiltere'nin Körfez bölgesindeki ticari kazanımlarını korumak ve devamını sağlamaktır. Vilayet dâhilindeki karantina uygulamalarına gösterilen tepkiler bu iki temel gerekçe üzerinden değerlendirilmelidir. Bu cümleden olarak, Bağdat Vilayeti'nde veba sebebiyle hayata geçirilen kara ve nehir karantinalarının İngiliz tüccarı ve konsolosluğunca eleştirildiğine şahit olmaktayız. Bu noktada Albay Nixon'un ticarete büyük zarar verdiği gerekçesiyle özellikle dâhili karantinalara tepki gösterdiği ve kaldırılmaları için Büyükelçilik nezdinde girişimlerde bulunduğunu görmekteyiz.

3.1.1. Karantina Aidatı Meselesi ve Lynch Kumpanyası'nın İtirazı

İngilizlerin dâhili karantina hususundaki ilk tepkileri ihtisab vergisi[40] adıyla karantina istasyonlarında alınan aidata yönelik olmuştur. Söz konusu vergiyi ödememekte direnen Lynch Kumpanyasına ait bir gemideki yüne Osmanlı idarecilerinin vergi uygulaması gereği Dileym'de el koy-

33 Osmanlı'daki karşılığı Meclîs-i Umûr-ı Sıhhiye, Meclîs-i Sıhhiye veya Sıhhiye İdaresi'dir.

34 TNA. FO. 195/1076, Telgraf no. 9416, Albay Nixon'dan İngiliz Büyükelçiliğine, 28 Nisan 1875-Bağdat, s. 75; Söz konusu telgrafın posta gönderisi için bkz. TNA. FO. 195/1076, No. 10, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 28 Nisan 1875-Bağdat, s. 90.

35 TNA. FO. 195/1076, No. 20, Bağdat Genel Valisinden Majestelerinin Genel Konsolosuna, 22 Mayıs 1875-Bağdat, s. 150.

36 TNA. FO. 195/1076, No. 17 Ek-4, Dışişleri Bakanlığı'ndan Albay Nixon'a, 28 Mayıs 1875-Bağdat, s. 154.

37 TNA. FO. 195/1076, No. 17 Ek-2, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 29 Mayıs 1875-Bağdat, s. 155; TNA. FO. 195/1076, No. 15, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 29 Mayıs 1875-Bağdat, s. 139.

38 "*(…) my object in studying the development of plague here was simply for the protection of India*" (TNA. FO. 881/2893 (Confidential), No. 2 Ek-1, Doktor Binbaşı William Henry Colvill'den Albay Nixon'a, 16 Mart 1876-Bağdat, s. 2; TNA. FO. 78/2518, Dr. Binbaşı Colvill'den Albay Nixon'a, 16 Mart 1876-Bağdat, s. 75; Benzer ifadeler için bkz. TNA. FO. 195/1076, No. 20 Ek-2, Dr. Binbaşı Colvill'den Albay Nixon'a, 5 Haziran 1875-Bağdat, s. 184; TNA. FO. 881/2686 (Confidential), No. 1, Dr. Colvill'den Albay Nixon'a, 5 Haziran 1875-Bağdat, s. 7).

39 "*We shall have the sickness much increased next year, I would suggest that our Government should adopt some active measures to protect our interests in India*" (TNA. FO. 881/2893 (Confidential), No. 1, Albay Nixon'dan Earl of Derby'ye, 31 Mayıs 1876-Bağdat, s.1).

40 Kazıcı 1998: 143-145; Tabakoğlu 2007: 584; İhtisab vergisi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Kazıcı 1987.

ması bu çekişmenin başlangıcını teşkil etmektedir.[41] Özellikle bölgede yün ticareti yapan Lynch Kumpanyası idarecileri taşımış oldukları yünlerden balya başına alınan on kuruşluk karantina aidatına karşı çıkmışlar ve Albay Nixon'a şikâyetlerini iletmişlerdir.[42] Nixon bu aidatın yasal olduğunu belirtmesine rağmen[43] Lynch idarecilerinin itirazlarını devam ettirmeleri üzerine[44] Nixon, şimdilik kendilerinden talep edilen aidatı protesto ederek ödemelerini tavsiye etmiş ve meselenin çözümüne bundan sonra bakılabileceğini bildirmiştir.[45] Ancak kumpanya yetkilileri bu teklife yanaşmamış ve aidatı ödemeyi reddetmişlerdir.[46]

Albay Nixon'da kumpanya idarecilerinin karantina aidatını ödemeyi reddettiklerini büyükelçiliğe bildirmiş ve aidatın yasal olup olmadığını sormuştur.[47] Hakeza Nixon bu uygulamanın yasal olup olmadığını Vali Seyit Mehmet Redif Paşa'dan da sormuştur.[48] Kendisine hem valilik hem de il sağlık komisyonu tarafından verilen cevapta bu verginin-aidatın yeni sıhhi düzenlemeler kapsamında belirlenen karantina ücretleri gereği ve yasal olduğu ifade edilmiş[49] ve bunun belgesi de konsolosluğa sunulmuştur.[50] Ancak Albay Nixon meselenin büyümemesi için Vali Paşa ile olan dostane ilişkilerini de kullanarak Dileym'de el konulan Lynch Kumpanyasına ait yünlerin serbest bırakılmasını rica etmiş[51] ve yapılan yazışmaların ardından yün serbest bırakılmıştır.[52]

Bu süreçte henüz bir cevap alınmadığı için aidatın yasal olup olmadığı meselesi Albay Nixon tarafından büyükelçiliğe tekrar tekrar sorulmuş,[53] Büyükelçilik önce meselenin incelendiğini[54] ve ardından da yün balyası başına talep edilen on kuruşluk karantina aidatının yasal olduğunu, yani ödenmesi gerektiğini ifade etmiştir.[55] Ancak Lynch Kumpanyası'nın itirazlarını devam ettirmesi üzerine[56] Albay Nixon, Büyükelçi'nin dezenfekte edilmiş yün için balya başı on kuruşluk ödeme yapmaları gerektiğini açıkça vurguladığını dile getirerek bu meseleyi uzatmak istememiştir.[57]

41 TNA FO. 195/1076, No. 29 Ek-1, Stephen Lynch Kumpanyası'ndan Albay Nixon'a, 9 Haziran 1875-Bağdat, s. 260.

42 TNA. FO. 195/1076, No. 27 Ek-1, S. Lynch Kump.'ndan Albay Nixon'a, 9 Haziran 1875-Bağdat, s. 216; TNA. FO. 195/1076, No. 29 Ek-1, S. Lynch Kump.'ndan Albay Nixon'a, 9 Haziran 1875-Bağdat, s. 260; TNA. FO. 195/1076, No. 27 Ek-5, S. Lynch Kump.'ndan Albay Nixon'a, 14 Haziran 1875-Bağdat, s. 220.

43 TNA. FO. 195/1076, No. 77, Albay Nixon'dan S. Lynch Kumpanyasına, 9 Haziran 1875-Bağdat, s. 217.

44 TNA. FO. 195/1076, No. 27 Ek-3, S. Lynch Kump.'ndan Albay Nixon'a, 10 Haziran 1875-Bağdat, s. 218.

45 TNA. FO. 195/1076, No. 78, Albay Nixon'dan S. Lynch Kump.'na, 14 Haziran 1875-Bağdat, s. 221.a

46 TNA FO. 195/1076, No. 27 Ek-7, S. Lynch Kump.'ndan Albay Nixon'a, 15 Haziran 1875-Bağdat, s. 222.

47 TNA. FO. 195/1076, Telgraf no. 471, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 15 Haziran 1875-Bağdat, s. 129; TNA. FO. 195/1076, No. 27 Ek-8, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 15 Haziran 1875-Bağdat, s. 223.

48 TNA. FO. 195/1076, No. 32, Albay Nixon'dan Genel Vali Hazretleri Seyit Mehmet Redif Paşa'ya, 10 Haziran 1875-Bağdat, s. 219; TNA. FO. 195/1076, No. 29 Ek-2, Albay Nixon'dan Seyit Mehmet Redif Paşa'ya, 10 Haziran 1875-Bağdat, s. 261.

49 TNA. FO. 195/1076, No. 80 Ek-1, Ek-2, Bağdat Valisi Mehmet Redif Paşa'dan Majestelerinin Genel Konsolosuna, 15 Haziran 1875-Bağdat, s. 225-226.

50 TNA. FO. 195/1076, No. 92 Ek-1, Ek-2, Bağdat Vali Vekili Hüseyin Fevzi'den Majestelerinin Genel Konsolosuna, 21 Haziran 1875-Bağdat, s. 233-234.

51 TNA. FO. 195/1076, No. 31, Albay Nixon'dan Genel Vali Hazretleri Mehmet Redif Paşa'ya, 10 Haziran 1875-Bağdat, s. 261.

52 TNA. FO. 195/1076, No. 146, Vali Mehmet Redif Paşa'dan Dileym Kaymakamlığına, 16 Haziran 1875-Bağdat, s. 265; TNA. FO. 195/1076, No. 125, Vali Mehmet Redif Paşa'dan Majestelerinin Genel Konsolosuna, 16 Haziran 1875-Bağdat, s. 264; TNA. FO. 195/1076, No. 34, Albay Nixon'dan Vali Hazretleri Mehmet Redif Paşa'ya, 16 Haziran 1875-Bağdat, s. 267; TNA. FO. 195/1076, No. 83, Albay Nixon'dan S. Lynch Kump.'na, 17 Haziran 1875-Bağdat, s. 266.

53 TNA. FO. 195/1076, Telgraf No. 471, s. 129; TNA. FO. 195/1076, No. 21, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 19 Haziran 1875-Bağdat, s. 202; TNA. FO. 195/1076, Telgraf No. 506, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 20 Haziran 1875-Bağdat, s. 134; TNA. FO. 195/1076, No. 27, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 28 Haziran 1875-Bağdat, s. 214; TNA. FO. 195/1076, No. 29, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 29 Haziran 1875-Bağdat, s. 258-259.

54 TNA. FO. 195/1076, No. 88, Albay Nixon'dan S. Lynch Kump.'na, 22 Haziran 1875-Bağdat, s. 231.

55 TNA. FO. 195/1076, No. 93, Albay Nixon'dan S. Lynch Kump.'na, 24 Haziran 1875-Bağdat, s. 235.

56 TNA. FO. 195/1076, No. 93 Ek-1, S. Lynch Kump.'dan Albay Nixon'a, 24 Haziran 1875-Bağdat, s. 236.

57 TNA. FO. 195/1076, No. 94, Albay Nixon'dan S. Lynch Kump.'na, 24 Haziran 1875-Bağdat, s. 237.

Bu durum karşısında kumpanya idarecilerinin karantina aidatını ödedikleri ancak bunun hukuksuz olduğunu iddia ederek meseleyi başka bir noktaya taşıdıkları görülmektedir. Onların iddiasına göre, söz konusu aidat karantina istasyonlarında bekletilen yünün "dezenfekte" edilmesine karşılık talep edildiği halde yünler gerektiği şekilde dezenfekte edilmemektedir. Dolayısıyla da bu aidat yasal değildir ve kendilerinden alınan karantina aidatları iade edilmelidir.[58] Lynch Kumpanyası yetkilileri yünlerinin karantina istasyonunda herhangi bir dezenfekteye tabi tutulmadığını ispat eden belgeleri de Albay Nixon'a sunarak,[59] bu meselede haklı olduklarını ve bu süre zarfında yün balyası başına ödemiş oldukları 10 kuruşluk dezenfekte aidatının kendilerine iadesini talep etmişlerdir.[60]

Albay Nixon, Lynch kumpanyasına ait yünlere karantina istasyonunda herhangi bir dezenfekte yapılmadığının ispat edildiğini ve kumpanya idarecilerinin aidat iadesi taleplerinde haklı olduklarını büyükelçiliğe bildirmiştir. Ancak Nixon, karantina memurlarının veba endişesiyle yün balyalarına temastan kaçınmış olabileceklerini ve sadece yünü karantina süresince istasyonda tutmakla yetinmiş olduklarını belirterek, dolayısıyla burada bir yasal boşluğun olduğunu ve İstanbul Sağlık Kurulu'nun (Meclîs-i Umûr-ı Sıhhiye) bir genelge ile buna açıklık getirmesi gerektiğini dile getirmektedir.[61]

Konuyla ilgili Lynch Kumpasına yaptığı değerlendirmede ise Albay Nixon, yünlerin karantina istasyonunda uygun bir dezenfekteye tabi tutulmadığının kesinleştiğine, ancak yünü yirmi gün boyunca karantinada tutmanın Türk yetkililerce vergi talebi için yasal ve yeterli bir dezenfekte süreci sayabileceğine dikkat çekmektedir.[62] Nixon bu durumda, doğal olarak dezenfekte aidatının da yasal olacağına işaret etmektedir. Devam eden yazışmalarda yün balyalarından alınan verginin kumpanya idaresine geri ödenip ödenmediğine dair başka belgeye rastlanmamış olmakla birlikte, 1876 yılı bahar aylarında veba vakalarının yeniden artmasıyla başlayan karantina uygulamalarında bu mesele yeniden alevlenmiş ancak tamamen farklı bir şekilde neticelenmiştir. Albay Nixon tarafından Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen bir belgede, 1 Nisan'da Fırat ve Dicle nehirlerinin birleştiği Kurna'da veba sebebiyle karantina başlatıldığı ve çok sıkı tedbirler alındığı belirtilmektedir.[63] Hakeza bir başka belgede, Bağdat'tan ihraç edilecek yünün Kurna'da dezenfekte edileceği ve dolayısıyla Süveyş'te yeniden dezenfekteye tabi tutulmasına gerek kalmadığı bildirilmektedir.[64]

Büyükelçiliğe arz edilen bir başka belgede ise, Lynch Kumpanyasına ait yünlerin dezenfekte edilmesi ve karantina ücreti meselesinde hakem olarak görevlendirilen Dr. D. C. Willingen ve Dr. W. H. Colvill'in, salgın bölgesinden toplanıp ihraç edilecek yünlerin Basra'dan ayrılmadan önce kesinlikle dezenfekte edilmesi yönünde görüş bildirdiklerini ifade eden Nixon, fakat karantina memurlarının salgın sebebiyle yüne temas etmekten çekindikleri için gerektiği gibi bir dezenfektenin yapılmadığını ileri sürmektedir.[65]

58 TNA. FO. 195/1076, No. 27 Ek-21, S. Lynch Kump.'ndan Albay Nixon'a, 24 Haziran 1875-Bağdat, s. 236; TNA. FO. 195/1076, No. 27, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 28 Haziran 1875-Bağdat, s. 214; TNA. FO. 195/1076, No. 39 Ek-1, S. Lynch Kump.'ndan Albay Nixon'a, 11 Aralık 1875-Bağdat, s. 366-367; TNA. FO. 195/1076, No. 39, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 13 Aralık 1875-Bağdat, s. 364.

59 TNA. FO. 195/1076, No. 39 Ek-2, s. 368; TNA. FO. 195/1076, No. 39 Ek-3, s. 370; TNA. FO. 195/1076, No. 40 Ek-1, S. Lynch Kump.'ndan Albay Nixon'a, 13 Aralık 1875-Bağdat, s. 374; TNA. FO. 195/1076, No. 40, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 14 Aralık 1875-Bağdat, s. 372.

60 TNA. FO. 195/1076, No. 39 Ek-1, S. Lynch Kump.'ndan Albay Nixon'a, 11 Aralık 1875-Bağdat, s. 367.

61 TNA. FO. 195/1076, No. 39, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 13 Aralık 1875-Bağdat, s. 364-365.

62 TNA. FO. 195/1076, No. 40, Albay Nixon'dan S. Lynch Kump.'na, 14 Aralık 1875-Bağdat, s. 376.

63 TNA. FO. 78/2518, No. 12, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 3 Nisan 1876-Bağdat, s. 51.

64 TNA. FO. 78/2518, No. 13, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 5 Nisan 1876-Bağdat, s. 53.

65 TNA. FO. 195/1076, No. 13, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 12 Nisan 1876-Bağdat, s. 436-437.



Resim 3. Lynch Kumpanyası ofisi ve Basra Yardımcı Konsolosluğu / Basra

Kaynak: BL. IOR/L/PS/20/C260, p. 25.

Dışişleri Bakanlığı'nın salgın bölgesi ve civarından toplanan hastalıklı yünlerin ihracına müsaade edilmeden önce herhangi bir işlem yapılıp yapılmadığını sorması üzerine[66] Albay Nixon, Kurna'daki karantina istasyonuna giderek bizzat incelemelerde bulunmuştur. Karantina müfettişi Dr. Colmar ile de görüşen Nixon müfettişin kendisine, istasyona gelen yünlerin dezenfektesi için sıkı önlemler almaya çalıştıklarını ancak karantina ücreti sebebiyle insanların istasyon ve çevresinde huzursuzluk çıkardıkları için gerektiği gibi bir dezenfekte gerçekleştirmekte zorlandıklarını söylediğini bildirmektedir. Şu halde beklenilen seviyede bir dezenfektenin gerçekleşmesinin zor olduğunu belirten Nixon, İngiltere'ye varan yünün ciddi bir şekilde dezenfekte edilmesi gerektiğini ifade etmektedir.[67] Bu yazışmalardan da anlaşılacağı üzere vilayette görevli İngiliz memurları İngiltere'nin sıhhi bekası için hem yünün Basra'dan ayrılmadan dezenfekte edilmesini hem de karantina aidatının doğurduğu sıkıntılardan şikayetle kaldırılmasını sağlamaya çalışmaktadırlar. Ancak İstanbul Sağlık Kurulu almış olduğu bir kararla İngilizlerin bu beklentisini boşa çıkarmıştır. Kurul Başkanı Monşer Bartoletti tarafından Bağdat Karantina Müdürü Monşer Paduani'ye gönderilen bir belgede, salgın bölgelerinden gelen yünün burada dezenfekte edilmesinin tamamen saçmalık olduğu ve yünün burada dezenfekte edilmeyeceği belirtilerek, geminin sağlık raporuna da bu şekilde işlenmesi istenmiştir. Bartoletti, "yün, gönderildiği ülkenin yasalarına göre dezenfekte edilir veya edilmez" ifadesini kullanmıştır.[68] Monşer Paduani'de bu yeni gelişmeyi Albay Nixon'a bildirmiştir.[69]

Sağlık Kurulu'nun kararı Albay Nixon tarafından Dışişleri Bakanlığına arz edilerek, Bağ-

66 TNA. FO. 78/2518, No. 13, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 13 Mayıs 1876-Bağdat, s. 58.
67 Aynı belge, s. 59; TNA. FO. 78/2518, No. 16, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 13 Mayıs 1876-Bağdat, s. 62.
68 TNA. FO. 78/2518, No. 18 Ek-2, Bartoletti'den Monşer Paduani'ye, 11 Mayıs 1876-Bağdat, s. 69.
69 TNA. FO. 78/2518, No. 18 Ek-1, A. Paduani'den Albay Nixon'a, 17 Mayıs 1876-Bağdat, s. 68.

dat'tan İngiltere'ye gelecek hammaddenin teftiş ve dezenfekte edilmesine devam etmek zorunda oldukları bildirilmiştir.[70] Neticede karantina uygulamaları gereği Bağdat Vilayeti sınırlarında bütün insan, hayvan ve diğer ticari emtia taşıyan gemiler, kara yolu kervanları ve elbette Lynch Kumpanyasına ait yünler karantina istasyonuna girmek zorundadır. Yün balyaları üzerinden alınan balya başı on kuruşluk dezenfekte aidatı artık yün dezenfekte edilmeyeceği için muhtemelen alınmayacaktır, ki devam eden yazışmalarda bu hususta ikinci bir belgeye rastlanmamıştır. Ayrıca İngiliz Konsolosluğu'nun ve konsoloslukta görevli tıbbi uzmanların yünü Basra'dan ayrılmadan önce, yani Osmanlı topraklarında dezenfekte ettirme çabaları da Bartoletti'nin talimatıyla sonuçsuz kalmıştır.

3.1.2. Konsolosluk ve Yün Tüccarının Tepkisi

22 Şubat 1876'da Bağdat Vilayeti'nde başlatılan karantina ve sağlık kordonu önlemlerine dair[71] Albay Nixon tarafından Dışişleri Bakanlığına ve Büyükelçiliğe sunulan bir belgede yer alan ifadeler, aslında İngiliz konsolosluğunun vilayetteki dâhili karantina ve sağlık kordonlarına karşı tepkilerinin asıl sebebini ortaya koymaktadır. Albay Nixon, *uygulanacak herhangi bir sağlık kordonunun salgın karşısında tamamen işe yaramaz olması bir yana, insanlar ondan sakınacakları için, ticareti alt üst edeceğini* dile getirmekteydi.[72] Kısacası Nixon, karantina ve sağlık kordonları sebebiyle gündelik hayatın akışında kesinti olacağını ve dolayısıyla ticaretin bundan zarar göreceğini ifade etmektedir.

İngiliz Konsolosluğunun benzer bir tepkisi, 22 Temmuz 1876'da Bağdat karantina idaresinin İstanbul Sağlık Kurulu'nun emri doğrultusunda, İran sınırındaki sağlık koşulları gerekçe gösterilerek, İran limanı Buşehr'den Basra'ya gelen yolcu ve gemilere on beş günlük karantina başlatmasıyla ortaya çıkmıştır.[73] Albay Nixon, Buşehr İngiliz siyasi temsilcisinin orada sağlık koşullarının iyi olduğu ve herhangi bir veba vakası görülmediği malumatına atfen,[74] Sağlık Kurulu'nun böyle bir uygulama için hiçbir müspet gerekçesi olmadığını ileri sürmektedir.[75] Bağdat Karantina Müdürü Monşer Paduani ile iletişime geçen Albay Nixon, Buşehr ve civarının oldukça sağlıklı olduğuna dair oradaki temsilciden bilgi aldığını ve dolayısıyla *Basra – Buşehr arasındaki karantinanın Hindistan ile körfez arasındaki tüm ticareti kesintiye uğratacağını* işaret ederek, Paduani'den İstanbul Sağlık Kurulu ile iletişime geçerek bu kısıtlamaya son verilmesi için aracı olmasını rica etmiştir.[76] Hakeza Basra Yardımcı Konsolosu Robertson ile de iletişime geçen Albay Nixon, Muhammere, Wais ve Shuster'de karantinanın İranlı yetkililerce çoktan kaldırılmış olduğunu öğrenmiş[77] ve bu

70 TNA. FO. 78/2518, No. 17, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 17 Mayıs 1876-Bağdat, s. 64; TNA. FO. 78/2518, No. 17 Ek-1, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 17 Mayıs 1876-Bağdat, s. 65; TNA. FO. 78/2518, No. 18, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 17 Mayıs 1876-Bağdat, s. 66.

71 TNA. FO. 95/1076, No. 6, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 22 Şubat 1876-Bağdat, s. 397.

72 TNA. FO. 195/1076, No. 5, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 22 Şubat 1876-Bağdat, s. 401; TNA. FO. 195/1076, No. 7 Ek-1, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 23 Şubat 1876-Bağdat, s. 399-401; TNA. FO. 78/2518, No. 5, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 22 Şubat 1876-Bağdat, s. 32.

73 TNA. FO 195/1076, No. 36, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 22 Temmuz 1876-Bağdat, s. 505; TNA. FO. 78/2518, No. 36 Ek-1 ve Ek-2, Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 22 Temmuz 1876-Bağdat, s. 178-181.

74 TNA. FO. 195/1076, No. 72 Ek-1, Buşehr Siyasi Temsilcisinden Bağdat Siyasi Temsilcisine, 22 Temmuz 1876-Buşehr, s. 512; TNA. FO. 78/2518, No. 72 Ek-1, Buşehr Siyasi Temsilcisinden Bağdat Siyasi Temsilcisine 22 Temmuz 1876-Buşehr, s. 185.

75 TNA. FO 195/1076, No. 37, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 25 Temmuz 1876-Bağdat, s. 509; TNA. FO. 78/2518, No. 37, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 25 Temmuz 1876-Bağdat, s. 182.

76 TNA. FO. 195/1076, No. 72, Albay Nixon'dan Monşer A. Paduani'ye, 23 Temmuz 1876-Bağdat, s. 511; TNA. FO. 78/2518, No. 37 Ek-1, Albay Nixon'dan Monşer A. Paduani'ye, 23 Temmuz 1876-Bağdat, s. 184.

77 TNA. FO. 195/1076, No. 37 Ek-2, Robertson'dan/Basra Nixon'a, 24 Temmuz 1876-Bağdat, s. 514.

bilgiyi de Sağlık Kuruluna iletilmek ricasıyla Paduani ile paylaşmıştır.[78] Bu arada Dışişleri Bakanlığı tarafından Henry Elliot'a gönderildiği anlaşılan 27 Temmuz 1876 tarihli bir telgrafta, İran sınır ve sahillerinde veba salgınının sona ermesine rağmen İstanbul Sağlık Kurulu'nun Buşehr'den Basra'ya gelecek gemilere karantina uygulamasının güçlü bir şekilde protesto edilmesini istemiştir.[79]

Bu süreçte Nixon Bağdat karantina idaresi nezdinde tekrar girişimde bulunarak, Buşehr'den gelenlerin karantinadan muaf tutulmasını ve *bu kısıtlamanın ticarete büyük zararı olduğu* için sona erdirilmesini ısrarla rica etmiştir.[80] Dışişleri Bakanlığına sunduğu 9 Ağustos 1876 tarihli bir raporda Nixon, dâhili karantinanın İngiltere'nin körfez bölgesindeki ticaretine verdiği zarar daha açık bir dille ifade edilmiştir. Nixon *dâhili karantinanın ticarete verdiği zararı inkar edilemez* olarak nitelerken, *İran ile Bağdat arasındaki ticaretin kesilmesini de dâhili karantina uygulamalarına* bağlamaktadır.[81] Daha önceleri İranlıların Bağdat kanalıyla bölgeye akan İngiliz mallarını kullandıklarını ancak son zamanlarda İran'ın Rusya'dan gelen mallarla beslendiğini belirten Nixon, bunun sebebini İstanbul Sağlık Kurulu üzerindeki Rus tesirine ve karantina memurlarının İngiliz çıkarlarına yönelik pervasız saldırılarına bağlamıştır.[82]

İngiltere'nin Bağdat Konsolosluğu dâhili karantinalara tepki göstermiş ve İngiltere'nin körfez bölgesindeki ticaretinin karantina sebebiyle uğradığı zarar üzerinden meseleyi ele almıştır. Ancak bir de işin bizzat içinde olan tacirlerin karantina tepkileri söz konusudur ki, bunu da yine konsolosluk yazışmalarından takip etmek mümkündür. Albay Nixon tarafından Dışişleri Bakanlığına sunulan belgelerde, eskiden yün balyalarının sıkıştırılmadan gevşek bir şekilde ihraç edildiği ancak yeni düzenlemeler gereği yünün sıkıştırılmasının zorunlu olduğuna değinilerek, bunun yün tüccarı için büyük bir sıkıntı yarattığı ifade edilmektedir. Vilayetin tamamında iki-üç adet yün sıkma makinası olduğuna değinen Nixon, büyük bir yığılmanın olduğunu ve bu yüzden yün ticaretinin durma noktasına geldiğini ileri sürmektedir.[83] Albay Nixon'un bu gönderisinden kısa bir süre sonra konsolosluğa, Bağdat'ta yün ticareti yapan tacirler tarafından ve onların imzalarıyla bir dilekçe verilmiştir. Yün tacirleri, *Bağdat ve Basra'da uygulanan ve ticarete büyük bir engel ve zararı olan dâhili karantinaların ve hakeza Aden, Karaçi ve Hindistan'ın diğer limanlarında uygulanan uluslararası karantinaların kaldırılmasını* rica etmektedirler.[84] Söz konusu liman ve kentlerde bazen haftalarca veba vakasına rastlanmadığı gibi yünlerin birkaç ay boyunca kendi depolarında açık bir vaziyette beklediğini ve kendilerinin de yünlerle sürekli temas halinde olduklarını belirten yün tüccarı, yüzlerce erkek, kadın ve çocuğun aylarca bu yünleri topladıklarını, temizlediklerini, sınıflayıp balyaladıklarını ancak içlerinden hiçbirinin vebaya yakalanmadığını dile getirerek, bu durumun yünlerinin karantinaya tabi tutulmayacak kadar temiz olduğunun kanıtı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bağdat Vilayeti'nde her şeyin güvende olduğunu ve karantinaya son verilmesi gerektiğini dile getiren tacirler, Nixon'dan bu dilekçenin birer kopyasını İstanbul'daki yetkililere ve Hindistan hükûmetine kendileri adına iletmelerini rica etmişlerdir.[85]

78 TNA. FO. 195/1076, No. 78, Albay Nixon'dan Monşer A. Paduani'ye, 25 Temmuz 1876-Bağdat, s. 515.

79 Lord Derby'nin notu, TNA. FO. 78/2518, No. 37 Ek-3, s. 187.

80 "*I again beg to urge that arrivals from Bushire at Basra may not be subjected to quarantine, as it greatly interferes with commerce*" (TNA. FO. 195/1076, No. 82, Albay Nixon'dan Bağdat Karantina Müfettişi Gregory Nortabet'e, 31 Temmuz 1876-Bağdat, s. 522).

81 TNA. FO. 195/1076, No. 45, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 9 Ağustos 1876-Bağdat, s. 539.

82 Aynı belge, s. 540.

83 TNA. FO. 78/2518, No. 15 ve No. 16, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 13 Mayıs 1876-Bağdat, s. 58-62.

84 TNA. FO. 78/2518, No. 35 Ek-1, Bağdat yün tüccarlarından Albay Nixon'a, 10 Temmuz 1876-Bağdat, s. 172-173.

85 *Aynı yer.*

Albay Nixon yün tüccarının vermiş olduğu bu dilekçeyi önce konsolosluk doktoru Henry Colvill'e sunarak onun görüşüne başvurmuştur. Dr. Colvill, tacirlerin dâhili karantinanın ticarete verdiği zarara işaretle tepkilerini ve kaldırılması yönündeki taleplerini kesinlikle haklı bulmuş ve kendisinin de öteden beri bunun için çabaladığını dile getirmiştir.[86] Ancak Dr. Colvill, tüccarların uluslararası sularda uygulanan karantinaların da kaldırılması yönündeki taleplerine ise kesinlikle karşı çıkmıştır. Bağdat yün tüccarının kendilerini bölgesel ölçekte önemli görebileceklerini ancak onların ötesinde korunması gereken kocaman bir dünya olduğunu belirterek, İstanbul Sağlık Kurulu ve Hindistan hükûmetinin karantinaları Bağdat yün tüccarını zarara sokmak için hayata geçirmediklerini, süresine de kaldırılmasına da ancak onların karar verebileceğini ifade etmiştir.[87] Ayrıca, geçen yıl yün tüccarının bu konuda uyarıldığı için gerekli önlemleri almış olmaları gerektiğine dikkat çeken Dr. Colvill, bu saatten sonra ne Londra'daki ne İstanbul'daki sağlık kurullarının ve ne de Hindistan hükûmetinin karantina komisyonu üyelerinin sadece kendi kazançlarını düşünen birkaç tüccarın dilekçesini asla dikkate almayacaklarını ve alınmaması gerektiğini dile getirmiştir. Colvill son olarak, birkaç kişinin biraz daha para kazanmasını sağlamak için insan hayatını riske atıp veba gibi bir tehdidi görmezden gelmenin bir suç olduğunu belirtmiştir.[88]

Albay Nixon hem Bağdatlı tüccarların karantinaların kaldırılması ricasıyla verdikleri dilekçeyi hem de Dr. Colvill'in söz konusu dilekçeye dair değerlendirmelerini kendisi herhangi bir yorumda bulunmaksızın Dışişleri Bakanlığına iletmiştir.[89] Bu yazışmalardan bir gün sonra, 22 Temmuz'da Albay Nixon tarafından Dışişleri Bakanlığına arz edilen başka bir belgede, vebanın yaz ortaları itibariyle etkisini tamamen kaybettiği için Bağdat Vilayeti'nde dâhili karantina süresinin on beş günden beş güne indirildiği, fakat İran sınır vilayetlerindeki sıhhi durumun güvenilir olmadığı gerekçesiyle Hanekin, Shuster ve Buşehr'den kara veya deniz yoluyla Bağdat Vilayeti'ne ve Basra'ya gelecek olan yaya ve gemilerin insan ve emtianın on beş gün süreyle karantinaya tabi tutulacağı bildirilmiştir.[90]

3.2 At İhracatı Yasağı ve Bağdat Konsolosluğu'nun Yasağı Kaldırma Çabaları

Osmanlı Irak'ı (Bağdat, Basra, Musul) ile Hindistan arasındaki ticari alış-verişin önemli unsurlarından birisi de hiç şüphesiz Arap atı idi. Basra Körfezi üzerinden Hindistan'a yönelen bu ticaretin geçmişi çok daha eski olmakla beraber özellikle 17. yüzyıldan itibaren İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası vasıtasıyla bu ticaret ciddi bir gelişme kaydetmişti.[91] Hakeza, 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Dicle-Fırat nehirleri üzerindeki taşımacılığın gelişmesi ve kara-içi suyollarının daha düzenli kullanımı bölgeden Hindistan'a yapılan her türlü emtianın naklini kolaylaştırdığı gibi at ihracatının da hız kazanmasına yol açmıştır.[92] Bağdat Vilayeti sınırları içerisinde özellikle Musul'un safkan Arap atı yetiştiriciliğinin merkezi olduğu görülmektedir.[93] Musul Vilayet Salnamelerinde,

86 TNA. FO. 78/2518, No. 35 Ek-2, Dr. Binbaşı W. H. Colvill'den Albay J. P. Nixon'a, 19 Temmuz 1876-Bağdat, s. 174-175.

87 Aynı yer.

88 Aynı belge, s. 175.

89 TNA. FO. 78/2518, No. 34, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 20 Temmuz 1876-Bağdat, s. 168; TNA. FO. 78/2518, No. 35, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 21 Temmuz 1876-Bağdat, s. 170.

90 TNA. FO. 78/2518, No. 36, Albay Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 22 Temmuz 1876-Bağdat, s. 178; TNA. FO. 78/2518, No. 36 Ek-2, Bartoletti'den Bay Paduani'ye, 19 Temmuz 1876-Pera, s. 181; TNA. FO. 78/2518, No. 36 Ek-2, A. Paduani'den Albay Nixon'a, 20 Temmuz 1876-Bağdat, s. 180.

91 Khan 1984: 346-351.

92 Tan 2014: 240.

93 Akıncı 1917: 24-29.

dünyanın en cins atlarının Irak'ta, bu cins atların da en asil ve soylu olanlarının ise Musul'un bedevi aşiretlerinin elinde olduğu ifade edilmiştir.[94] At yetiştiriciliği bilhassa bölgenin göçebe aşiretleri için önemli ticari faaliyetlerden birisiydi. Aneze ve Şammar aşireti bedevilerine ait Arap tayları ise bölgedeki en cins atlardı.[95]

Yüzyıllardır tecrit edilmiş çöl şartlarında yetiştirildiğinden asaletini muhafaza etmiş olan soylu ve dayanıklı Arap atlarının özellikle iki nedenden ötürü büyük talep gördükleri anlaşılmaktadır. Birinci sebep ticaridir. Zira bu atlar Mısır, Beyrut, Bağdat ve Bombay'da yapılan geleneksel at yarışları için favori cinslerdi ve ayrıca ırki değerlerini muhafaza ettikleri için soylu bir hediye olarak da çok kıymetliydiler. Cambazlar tarafından bedevilerden toplanan taylar bölgedeki at tüccarlarına satılır, sahiplerince beslenip eğitilen taylar önce Bağdat yarışlarına katılır ve burada dereceye girenler bir üst kategori olan Bombay yarışlarına katılmak üzere Basra'dan Hindistan'a ihraç edilirdi. Taylar bedevilerden neredeyse yok pahasına elde edildiği için bu ticaretten en büyük payı aracı tüccarlar elde etmekteydi. Arap atlarının en önde gelen müşterileri ise varlıklı Bombay tüccarlarıydı.[96]

Arap atlarını değerli kılan ikinci gerekçe ise askeriydi. Zira bu atlar Osmanlı, Hindistan ve İngiltere ordu birliklerinde kullanılmak üzere büyük talep görmekteydi.[97] Hindistan'ın yerel idarecileri kendi süvari birlikleri için bu atlara ihtiyaç duydukları gibi Hindistan'daki İngiliz sömürge idaresi de özellikle süvari birliklerinin at ihtiyacını Irak başta olmak üzere İran, Afganistan, Türkistan ve diğer Asya ülkelerinden temin etmekteydi.[98]



Resim 4. At pazarı Byculla / Bombay

Kaynak: BL. W 5827, p. 300c.

94 Eroğlu vd. 2012: 127.
95 Hurşit Paşa 1997: 43; Eroğlu vd. 2012: 145; Tan 2014: 240-242.
96 Kurt 2015: 54; Tan 2014: 240-242.
97 Kurt 2015: 54.
98 Gommans 1994: 234-240; İstavri 1908: 232.

Bağdat ve Basra bölgesinde yetiştirilen taylar Sûkü'ş-Şüyûh, Basra, Muhammere ve Kuveyt vasıtasıyla Hindistan ve İngiltere'ye ihraç ediliyordu. Bilhassa Basra ve Kuveyt at ihracatının yapıldığı en önemli limanlardı.[99] Bağdat Vilayeti'nden Hindistan'a yıllık iki-üç bin iyi cins Arap atının ihraç edildiği görülmektedir.[100] Ancak kaçak yollarla sürdürülen at ihracatının bunun çok daha ötesinde olduğu tahmin edilmektedir.[101]

Bilhassa 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Irak'ının nehir yolu bağlantılarının gelişimi bölgeyi uluslararası ticaretin kârlı merkezlerinden biri haline getirdiği gibi Arap atının da kolaylıkla dünya pazarlarına açılmasını sağlamıştır. Ancak bu durum, hem safkan cinslerin muhafazası hem de Osmanlı Devleti'nin askeri amaçlar için ihtiyaç duyduğu at miktarının temininde güçlükler yaşanmasına sebep olmuştur. Bu yüzden 1850'lerden itibaren Osmanlı hükûmetinin Irak başta olmak üzere, Suriye ve Halep'ten Hindistan'a at ihracatına kısıtlama getirmeye çalıştığı görülmektedir.[102] Osmanlı idaresi bir taraftan safkan Arap atı ırkını korumaya çalışırken diğer taraftan da söz konusu bölgelerdeki bedevi kabilelerin önemli bir geçim kaynağı olan at ticaretinden onları mahrum etmemenin yollarını bulmaya ve dengeyi korumaya çalışmıştır. Bu doğrultuda 1854[103] ve 1873[104] yıllarında çıkarılan at ihracatı yasakları sadece safkan Arap atı numunelerini kapsamıştır. Böylece damızlık safkan Arap atları korunurken bu vasfa haiz olmayan ancak bedeviler için gelir kapısı olan diğer atların ticaretine müsaade edilmek suretiyle onların geçim kaynakları da teminat altına alınmıştır. Ancak bu kısmi yasaklamayla safkan ırkların muhafazası sağlanamamış veya istenilen sonuç elde edilememiş olacak ki, 1877/78 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında söz konusu at ihracatı yasağının kapsamı genişletilmek suretiyle sadece safkan damızlıklar değil her tür Arap atının ihracatına yasak getirilmiştir.[105]

Osmanlı merkez ve vilayet idaresinin Arap atı ihracatına uyguladığı bu yasaklar İngiltere'nin Bağdat Konsolosluğu belgelerine de yansımıştır. Albay Nixon bu yasağın kaldırılması için çaba sarf etmiş ve bilhassa İstanbul Büyükelçiliği üzerinden bir siyaset takip ederek bunu gerçekleştirmeye çalışmıştır. Nixon bunu yaparken daha çok, Osmanlı Devleti'nin bu yasak sebebiyle büyük bir gümrük gelirinden mahrum olduğu ve hakeza ihracat yasağı sebebiyle Arap atı yetiştiriciliğinin de gerilediği noktasına vurgu yapmıştır. Nixon tarafından Büyükelçiliğe arz edilen bir belgede,[106] Hindistan'a at ihracatı yasağının kaldırılması için Bâbıâli ile temasa geçilmesi önerilmektedir. Buna gerekçe olarak ise bu yasak dolayısıyla Hindistan at pazarının kapandığı ve Arap atı yetiştiriciliğinin de buna bağlı olarak gerilediği ve ayrıca, hem Hindistan hem de Türk hükûmetlerinin büyük bir gümrük gelirinden mahrum olduğu ileri sürülmektedir. Bu işte Türklerin kaybının daha fazla olduğunu belirten Nixon, yasak dolayısıyla bedevi Arapların hem alım gücünün hem de hükûmetin başka ürünler için koyduğu vergileri karşılama gücünün düştüğünü ve dolayısıyla hükûmetin hem vergi hem de gümrük gelirlerini kaybettiğini ifade etmektedir.

99 Kurt 2015: 54, 59; Tan 2014: 242.

100 Eroğlu 2012: 127, 409; Tan 2014: 242-243; Halaçoğlu 1991: 29.

101 Tan 2014: 242-243.

102 Tan 2014: 243. Türkler tarafından büyük önem atfedilen atların çok önceden beri askeri strateji gereği ithalatının serbest ancak ihracatının tamamen yasak veya belli kriterlere bağlı olduğu görülmektedir. Damızlık at cinslerinin ihracatı söz konusu bile değilken, diğer türlerin ihracatı ise ancak kısırlaştırılmak şartıyla serbest bırakılmıştır (Halaçoğlu 1991: 29).

103 BOA, (HR.TO.) 495/37.

104 BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayet (A.MKT.UM.) 165/48.

105 BOA, Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.) 2272/43.

106 TNA. FO. 195/1076, No. 12, Albay J. P. Nixon'dan Henry Elliot'a, 3 Mayıs 1875-Bağdat, s. 102.

Nixon ayrıca, bir çöl ülkesi olan Bağdat'ta bedevilerin tayları beslemek için çok zorlandıklarını ve cins bir Arap tayının pazara çıkmadan önce çok iyi beslenmesi gerektiğini bunun ise hayli masraflı olduğunu belirterek, yasağın devamı halinde kimsenin bu masraflı işe kalkışmayacağını ve dolayısıyla gelecekte iç ihtiyacın karşılanması hariç daha fazla at üretilmeyeceğini ileri sürmektedir.[107]

At ihracatı yasağıyla sadece Nixon'un değil, Hindistan hükûmetinin de ilgilendiği ve meseleyi askeri açıdan ele aldığı görülmektedir. Bombay hükûmeti askeri departmanı tarafından Nixon'a gönderilen bir belgede, Türk hükûmetinin at ihracatı yasağını kaldırma ihtimali sorulduğu gibi, yasak kaldırılmasa bile damızlık ve askeri ihtiyaçların karşılanması için belli bir sayıda birinci sınıf Arap atının ruhsatlı bir acente tarafından ihracına izin verilip verilmeyeceğini araştırması istenmiştir.[108] Kısacası Hindistan hükûmeti Nixon'dan, Türk yetkililere ihracatın sınırlı bir sayıda ve ruhsatlı bir acente vasıtasıyla da olsa yürütülmesi için izin verilmesi önerisini sunmasını istemektedir. Ayrıca belgede ticarete değinilmeksizin askeri ihtiyaca vurgu yapılması ve belgenin Hindistan hükûmeti askeri departmanınca hazırlanması ilgili hükûmetin at ihracatı yasağını hangi açıdan değerlendirdiğinin de göstergesidir.[109]

Albay Nixon tarafından Büyükelçiliğe arz edilen bir başka belgede,[110] Hindistan hükûmetinin yukarıdaki talebinin vilayet idaresince reddedildiği ve böylece büyük bir gelirin kaybedildiği belirtilerek, Muhammere Şeyhi'nin atların Arap topraklarından İran'a geçmesini sağlayarak büyük bir kazanç elde ettiği dile getirilmektedir. İran'ın kazandığı ölçüde Türklerin kaybettiğine değinen Nixon, iyi bir düzenleme ile her yıl büyük bir gelir elde edileceğini ancak buradaki memurların Babıâli'nin emirleri dışına çıkamadıkları için bunun vilayette çözümünün mümkün olmadığını dile getirmektedir. Büyükelçi'den at ihracatı yasağının kaldırılması için nüfuzunu kullanmasını rica eden Albay Nixon, bunu sadece Türkiye'nin büyük bir gelir kaybı yaşamasını istemediği için yaptığını belirtmektedir. Oysa aynı belgede Nixon, Bâbıâli'den kendisi için temin edilecek bir imtiyaz fermanıyla Bağdat Vilayeti'nden Hindistan'a ihraç edilecek 15 adet damızlık at için yetkilendirilmesini rica etmektedir.[111] Anlaşılan o ki, Bağdat'tan Hindistan'a akan at ticaretinin geliri Nixon'u da etkilemiştir.

At ihracatı yasağına dair kendisine Büyükelçilikten resmi herhangi bir açıklama yapılmamasına rağmen Albay Nixon'un bu hususta ısrarını sürdüğü görülmektedir. Dışişleri Bakanlığı'na[112] ve Hindistan hükûmetine[113] sunmuş olduğu 1876 yılı ticaret raporunda da at ihracatı yasağına değinen Albay Nixon, daha önceki gönderilerinde olduğu gibi bu yasağın Türk hükûmetini yıllık büyük bir gümrük gelirinden mahrum ettiğini, Arap atı yetiştiriciliğini gerilettiğini ve aynı zamanda Hindistan'daki damızlık at ticaretine de büyük bir zarar verdiğini belirtmiştir. Türk hükûmetinin yasağına rağmen at ihracatının elbette durmadığına ve İran'ın Muhammere limanı üzerinden illegal yollarla devam ettiğine değinen Nixon, Bâbıâli nezdinde yapılacak güzel bir sunumun yasağın kaldırılmasını sağlayabileceğini, zira Türkiye'nin böylesine büyük bir geliri kaybetmeyi göze alamayacağını ifade etmiştir.

---

107 Aynı yer.

108 TNA. FO. 195/1076, No. 269/1875, Bombay Hükûmeti Askeri Departmanından Albay Nixon'a, 6 Nisan 1875-Bombay, s. 104.

109 İstavri'ye göre de İngilizlerin bu ticaretten asıl maksatları bölgede konuşlu İngiliz süvari birliklerinin at ihtiyacını gidermekti (İstavri 1908: 232).

110 TNA. FO. 195/1076, No. 4, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 26 Ocak 1876-Bağdat, s. 391.

111 Aynı yer.

112 TNA. FO. 78/2518, No. 1, Albay J. P. Nixon'dan Dışişleri Bakanlığına, 20 Mart 1876-Bağdat, s. 2.

113 TNA. FO. 78/2518, No. 35, Albay Nixon'dan Hindistan Hükûmeti Dışişleri Departmanına, 20 Mart 1876-Bağdat, s. 251.

Albay Nixon at ihracatı yasağının kaldırılması için son defa büyükelçiliğe birbiri ardına iki ileti daha gönderdiği görülmektedir.114 Türkiye'ye büyük kayıp veren bu yasağın kaldırılması için Büyükelçiliğe, yapılabilecek herhangi bir şey olup olmadığını sormaktadır. Ancak kendisine daha önce olduğu gibi bu hususta herhangi bir cevap verilmemiştir. Albay Nixon'un Bağdat Vilayeti'nden Hindistan'a at ihracatı yasağının kaldırılması yönündeki tüm çabasına rağmen bunu başaramadığı görülmektedir. Zira 1877/78 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında söz konusu at ihracatı yasağının kapsamı Osmanlı hükûmeti tarafından daha da genişletilerek, sadece safkan damızlıkların değil her tür Arap atının ihracatına yasak getirilmiştir.115 Bu ise şüphesiz Nixon'un bu yöndeki tüm çabasını kesin olarak akim bırakmıştır. Bu konudaki tüm gönderilerinde özellikle Türkiye'nin kaybedeceği gümrük vergisine vurgu yapan Albay Nixon'un bu hususta samimi olduğu ise şüphelidir. Çünkü bir İngiliz konsolosunun Türk hükûmetinin kaybedeceği gümrük vergisi için bu denli endişelenmesi mantığa uygun gelmemektedir. Ancak, yasağın kalkması halinde atların Hindistan'a sevkiyatını organize etmek suretiyle bu işten ek bir gelir sağlamayı planladığı116 veya Hindistan'daki İngiliz askeri varlığının ihtiyacı gereği bu hususta ısrar ettiği ve asıl maksatlarını gizlemek için bu yönlü bir dil kullandığı akla gelmektedir.

SONUÇ

Ticaret ve siyaset birbirinin ardılı olan, birbirini tamamlayan ve destekleyen iki mefhumdur. Bilhassa devletlerarası ilişkilerde bunu görmek mümkündür. Bir yerdeki siyasi varlığınız veya tesiriniz oradaki ticari varlığınızla eşdeğerdir. Ticareten ne kadar aktif ve etkin bir role sahip iseniz siyaseten de bir o kadar tesir etme gücünüz var demektir. Osmanlı-İngiliz ilişkileri özelinde baktığımızda da bilhassa bunun böyle olduğuna şahit olmaktayız. 16. yüzyıl sonlarından başlamak üzere iki devlet arasındaki ilişkiler yüzyıllar boyu ticaret-siyaset başatında devam etmiş ve iç içe gelişmiştir. Osmanlı Sultanı III. Murat'tan İngilizler adına ticaret yapma iznini almayı başaran William Harborne, Levant Kumpanyası'nın bir temsilcisi olarak bir tacirdi ve resmi-diplomatik herhangi bir etikete sahip değildi. Daha sonra aynı Harborne, bu defa İngiliz Kraliyeti'nin Osmanlı ülkesindeki ilk siyasi temsilcisi sıfatıyla Londra'dan İstanbul'a "büyükelçi" olarak dönmüş ve 1583 tarihli ilk İngiliz imtiyazlarının resmiyet kazanmasını sağlamıştır. Dolayısıyla iki devlet arasındaki resmi münasebetler Londralı tacirler vasıtasıyla ve ticaret temelinde başlamış, ticareti müteakiben siyaset ve siyasi ilişkiler çerçevesinde gelişmiştir. İlk başlarda Osmanlı Sultanı'nın bir lütfu olarak İngilizlere bahşedilen ticari imtiyazlar (kapitülasyonlar), zamanla siyasi-diplomatik ilişkilerle elde edilir olmuş ve siyasi şartlar çerçevesinde genişletilmiştir. Hele ki Osmanlı Devleti gibi kapitüler bir devlet söz konusu olduğunda ticaret-siyaset ilişkisini daha açık görmek mümkündür. İmtiyazların icrasında yaşanan sıkıntıların çözümü noktasında siyaset devreye girmiş ve böylece ticaret-siyaset ahbaplığı doğmuş, büyümüş ve gelişmiştir. Ticari kazanımlar elde edilen yeni imtiyazlarla genişlerken, imtiyazların icrasından kaynaklanan sıkıntılar siyasi müdahale ve manevra sahasını genişletmiştir. Siyasi müdahale gücünün artmasına bağlı olarak bu defa ticari ayrıcalıklar genişlemiş veya genişletilmiştir.

114 TNA. FO. 195/1188, No. 56, Albay Nixon'dan Austen H. Layard'a, 4 Kasım 1878-Bağdat, s. 480; TNA. FO. 195/1188, Telgraf No. 4298, Nixon'dan Layard'a, 5 Kasım 1878-Bağdat, s. 418.

115 BOA, ŞD. 2272/43.

116 Zira gönderilerinden birisinde Albay Nixon Büyükelçi Henry Elliot'tan kendisine bu hususta Bâbıâli'den bir izin fermanı temin edilmesini rica etmiştir (TNA. FO. 195/1076, No. 4, Albay Nixon'dan Henry Elliot'a, 26 Ocak 1876-Bağdat, s. 391).

Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin esasını oluşturan bu genel çerçevenin yerel ölçekteki örneğini Bağdat Vilayeti'nde görmek mümkündür. Çalışmamızda da açıkça görüldüğü üzere İngiltere'nin Bağdat Başkonsolosu Albay John Pigott Nixon, Dışişleri Bakanlığı'nın talebi üzerine vilayetin ithalat-ihracat değerlerini ihtiva eden yıllık ticaret raporları hazırlamış ve ilgili bakanlığa sunmuştur. Böylece konsolos ülkesinin ticari menfaatleri gereği üzerine düşen ticari görevi yerine getirmiş ve görevli olduğu vilayetin ticari durumuna dair ayrıntılı istatistiki bilgileri, yorum ve değerlendirmelerini ülkesinin ilgili birimlerine iletmiştir.

Ancak bunun yanında konsolos, İngiliz ticari menfaatlerinin aleyhine gelişen durumlara dair de bilgi vererek, bakanlığı ve İngiliz hükûmetini uyarmış ve onları gerekli önlemleri almaya davet etmiştir. Örneğin İran Şahı'nın Bağdat Vilayeti'nde bulunan ve Şiilerce mukaddes olan Atebât-ı Aliye türbelerine yapılan ziyaretleri yasaklaması üzerine vilayetin İran ile olan ticareti gerilemiş ve elbette vilayetteki İngiliz ticareti de bundan zarar görmüştür. Daha da kötüsü, İranlıların türbe ziyaretleri sırasında Bağdat Vilayeti'nden satın aldıkları İngiliz mallarına ziyaret yasağı sebebiyle ulaşamadıkları için İran ticaretinin Rusya'ya kaymaya başlamasıdır. Bu durum konsolosluğun dikkatinden kaçmamıştır. Albay Nixon vilayetin İran ile olan ticaretini yeniden düzene koymak için harekete geçmiş ve Bağdat Valisi ile görüşerek, İranlılara gerekli kolaylığın sağlanması için söz almıştır.

Bununla da yetinmeyen Nixon, vilayetin İran ile olan ticaretini neredeyse durma noktasına getiren ve elbette İngiliz ticaretine de büyük zararı dokunan Şah'ın vatandaşlarına koyduğu türbe ziyareti yasağının kaldırılması için harekete geçmiştir. İstanbul Büyükelçiliğine durumu arz eden Nixon, İran resmi makamları nezdinde yürütülecek girişimler, protesto ve tepkilerle bu yasağın sonlandırılması önerisinde bulunmuştur.

Konsolosluk tarafından ticari kaygılarla yapılan bir başka siyasi girişim ise, 1875-1877 yıllarında Bağdat Vilayeti'nde görülen veba salgınları sebebiyle İstanbul Sağlık Kurulu ve vilayet idaresince hayata geçirilen dâhili karantina uygulamalarının kaldırılmasına yöneliktir. İngiliz siyasi temsilciliği, bilhassa ticarete zarar verdiği gerekçesiyle Büyükelçilik, Dışişleri Bakanlığı ve Bağdat Vilayet idaresi nezdinde girişimlerde bulunarak, dâhili karantinaların kaldırılması için siyasi çığırtkanlık yapmıştır. Albay Nixon, bu konuda resmi makamlar üzerindeki tesirini arttırmak için olsa gerek, konsolosluk doktoru W. H. Colvill ve vilayette ticaret yapan Lynch Kumpanyası yetkilileri ve keza yün tacirlerini de meseleye dâhil etmiştir. Nixon, bilhassa ticarete zarar vermekten başka bir işe yaramadığı ve hatta salgının yayılmasına sebep olduğu algısı yaratarak dâhili karantinaların kaldırılmasına çalışmıştır.

Benzer bir diğer girişim, Osmanlı merkez ve vilayet idaresinin makul gerekçelerle hayata geçirdiği safkan Arap atı ihracatı yasağının kaldırılmasına yönelik olmuştur. Nixon bu hususta, Dışişleri Bakanlığı, vilayet idaresi ve birkaç defa da Büyükelçilik nezdinde girişimlerde bulunmuştur. Bunu yaparken de ilgili makamların dikkatini çekmek ve istediği neticeyi elde etmek için kendince makul gerekçeler ileri sürmüştür. Osmanlı makamlarını ikna etme noktasında Nixon, bilhassa bu yasak sebebiyle Osmanlı hükûmetinin büyük bir gümrük gelirinden mahrum olduğu ve hakeza safkan Arap atı yetiştiriciliğinin bitme noktasına geldiği argümanlarını kullanmıştır. Bâbıâli'nin ikna edilmesi noktasında Büyükelçiliğe müracaat eden Nixon, Büyükelçiliğin ikna edilmesi ve harekete geçirilmesi için ise Dışişleri Bakanlığı'na müracaat etmiştir. Ancak yukarıda da açıkça görüldüğü üzere Nixon, bir taraftan Hindistan'daki İngiliz sömürge birliklerinin at ihtiyacını karşılamak, diğer

taraftan da gayri yasal yollarla Bağdat'tan Hindistan'a akan Arap atı ticaretini yasallaştırmak ve tabi bu arada kendisi de bu ticaretten pay almak derdindedir.

KAYNAKÇA

Araştırma ve İncelemeler

Ahmed Rıfat, *Lugat-i Tarihiyye ve Coğrafiyye,* C. II, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1299.

Akıncı, İhsan A. 1917. *Osmanlı Atları*, Matbaa-i Amire, İstanbul.

Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1313.

Ali Tevfik, *Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*, 2. Baskı Kasbar Matbaası, İstanbul 1318.

Allan, J. 1997 "Miskal" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, VIII: 373.

İstavri, Baytar 1908. "Arap Atı" *Mecmua-i Fünûn-i Baytariye*, Sene I, 8: 230-238.

Çetinsaya, G. 2006. *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*, Taylor & Francis Group, London & New York.

Çolakoğlu, S. 2019. *Nasırüddin Şah Dönemi (1848-1896) ve Tütün İmtiyazı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Dowling, Charles H. 1872. *Tables for Comparing British and Metric Measures & Weights*, (Second Edition), Lockwood and Co., London.

Eroğlu, C., Babuçoğlu, M., Özdil, O. 2012. *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat,* Ortadoğu Stratejik Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.

Eroğlu, C. 2012. *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara.

Ed-Dûrî, A. 1991. "Bağdat" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 4: 437-441.

Forbes, Alexander G.1873. *The Empires and Cities of Asia,* Virtue and Co., London.

Gommans, J. 1994. "The Horse Trade in Eighteenth-Century South Asia" *Journal of the Economic and Social History of Oriental* 37/3: 228-250.

Halaçoğlu, Y. 1991. "At-İslami Devir" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 4: 28-31.

Hinz, W. 1990. İslam'da Ölçü Sistemleri, (çev.) Sevim Acar, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.

İnalcık, H. 1983. "Introduction to Ottoman Metrology" *Turcica* 15: 311-348.

İssawi, C. 1988. *The Fertile Crescent 1800-1914*, Oxford University Press, New York - Oxford.

Karadeniz, Y. 2019. "İran'da Nasırüddin Şah ve Muzafferüddin Şah Dönemlerinde İngiltere ve Rusya'ya Verilen İmtiyazlar (1848-1906)" *Asia Minor Studies* 7/2: 231-243.

Kazıcı, Z. 1987. *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi*, Kültür Basın Yayın Birliği, İstanbul.

Kallek, C. 2000. "İmtiyâzât" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 22: 242-245.

Kallek, C. 2007. "Okka" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 33: 338-339.

Kazıcı, Z. 1998. "Hisbe-Osmanlı Devleti" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 18: 143-145.

Khan, Iftikhar A. 1984. "The İmport of Persian Horses in India 13-17th Centuries" *Proceedings of the Indian History Congress* 45: 346-351.

Kurt, B. 2015. *Osmanlı Basra'sında Devlet ve Toplum 1908-1914*, Küre Yayınları, İstanbul.

Marufoğlu, S. 1998. *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914)*, Eren Yayıncılık, İstanbul.

Mehmed Hurşit Paşa 1997. *Seyâhatnâme-i Hudûd,* (çev.) Alaattin Eser, Simurg Yayınları, İstanbul.

Memiş, E. 2009. "Eskiçağlarda Irak-Anadolu İlişkileri" *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Uluslararası IV. Orta Doğu Semineri:* 97-108.

Pamuk, Ş. 2006. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Para 1326-1914" *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1600-1914* II, (çev.) Serdar Alper, (ed.) Halil İnalcık, Donald Quataert, (2. Baskı) Eren Yayıncılık, İstanbul:1055-1093.

Pyle, Nancy S. 1977. "Ottoman Okka Weights" *Belleten* 41/161: 115-123.

Saatçi, S. 1996. *Tarihi Gelişimi İçinde Irak'ta Türk Varlığı*, Tarihi Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul.

Özhazar, İ., Elbinsoy, İ. 2017. *Modern Dönem İslam Ülkeleri* III, Tire Kitap, İstanbul.

Şemseddin Sami 1889. "Bağdad", *Kâmûsû'l-A'lâm*, C. II, Mihran Matbaası, İstanbul.

Şemseddin Sami 2011. *Kâmûs-ı Türkî*, (5. Baskı) Kapı Yayınları, İstanbul.

Tabakoğlu, A. 2007. "Resim" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 34: 582-584.

Tan, S. 2014. "XIX. Yüzyılda Osmanlı-Hindistan Ticaretine Bir Örnek: At İhracatı" *Mediterranean Journal of Humanities* 4/2: 239-247.

Üstün, İsmail S. 2000. "İran, Safeviler'den Günümüze Kadar" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 22: 400-404.

Yapp, Malcolm E. 1987. *The Making of the Modern Near East 1792-1923,* Longman, London & New York.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, A.DVN.DVE.d: Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Düvel-i Ecnebi Defterleri 038/4.

BOA, A.MKT.UM: Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayet 165/48.

BOA, HR. TO: Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı 249-90.

BOA, HR. TO: Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı 495/37.

BOA, ŞD: Şura-yı Devlet Evrakı 2272/43.

The National Archive (TNA)

TNA, FO: Foreign Office 78/2352, No. 21, No. 22.

TNA, FO: Foreign Office 78/2518, No. 1, No. 5, No. 12, No. 13, No. 15, No. 16, No. 17, No. 17 Ek-1, No. 18, No. 18 Ek-1, No. 18 Ek-2, No. 34, No. 35. No. 35 Ek-1, No. 35 Ek-2, No. 36, No. 36 Ek-1 No. 36 Ek-2, No. 37, No. 37 Ek-1, No. 37 Ek-3, No. 72 Ek-1.

TNA, FO: Foreign Office 195/1030, No. 72, No. 73.

TNA, FO: Foreign Office 195/1243, No. 67 Ek-1.

TNA, FO: Foreign Office 195/1076, No. 4, No. 5, No. 6, No. 7 Ek-1, No. 12, No. 13, No. 15, No. 17 Ek-2, No. 17 Ek-4, No. 20, No. 20 Ek-2, No. 21, No. 27, No. 27 Ek-1, No. 27 Ek-3, No. 27 Ek-5, No. 27 Ek-7, No. 27 Ek-8, No. 27 Ek-21, No. 29, No. 29 Ek-1, No. 29 Ek-2, No. 31, No. 32, No. 34, No. 36, No. 37, No. 37 Ek-2, No. 39, No. 39 Ek-1, No. 39 Ek-2, No. 39 Ek-3, No. 40, No. 40 Ek-1, No. 45, No. 72, No. 72 Ek-1, No. 77, No. 78, No. 80 Ek-1, Ek-2, No. 82, No. 83, No. 88, No. 92 Ek-1, Ek-2, No. 93, No. 93 Ek-1, No. 94, No. 125, No. 146, No. 269/1875;

TNA, FO: Foreign Office 195/1076, Telgraf No. 471, Telgraf No. 506, Telgraf No. 9416;

TNA, FO: Foreign Office 195/1188, No. 56; 195/1188, Telgraf No. 4298;

TNA, FO: Foreign Office 195/1243, No. 67 Ek-1;

TNA, FO: Foreign Office 881/2686 (Confidential), No. 1;

TNA, FO: Foreign Office 881/2893 (Confidential), No. 1, No. 2 Ek-1;

TNA, FO: Foreign Office Confidential No. 92;

TNA, FO: Foreign Office Commercial No. 18, (1877 Trade Reports).

British Library (BL)

BL, IOR/L/MIL: India Office Record Military Department 17/15/41/2.

BL, IOR/L/PS: India Office Record Political and Secret Department 20/C260.

BL, W 5827.

Süreli Yayınlar ve Gazeteler

Henry George Hart, *The New Annual Army List, Militia List and India Civil Service List for 1877,* Vol. 38, Published by John Murray, London 1877.

The Foreign Office List, Compiled by Eward Hertslet, 48th Publication, Harrison 59 Pall Mall, London 1876.

The London Gazette, 5 February 1875, Issue 24178.

The Edinburg Gazette, 9 February 1875, Issue 8553.

MEHMET GENÇ
anısına

OSMANLI
İKTİSAT TARİHİ ÇALIŞMALARI
- I -

Güngören Belediyesi ve Marmara Üniversitesi işbirliğiyle gerçekleştirilmiş olan sempozyumda, yerli ve yabancı birçok bilim insanı Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik tarihine dair makaleler sunmuşlardır. Sunulan bu makaleler, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik sistemi ve ticaret ilişkileri hakkında yeni bilgiler sağlamada önemli bir katkı sunmaktadır.
Sempozyum sonucunda ortaya çıkan yeni bilgilerin yaygınlaşması ve gelecek nesillere aktarılması önemlidir. Bu sebeple, sempozyumda sunulan makaleler, kitap formatına dönüştürülerek yayınlanmıştır. Böylece, araştırmacılar, öğrenciler ve ilgilenen herkes bu önemli çalışmalardan faydalanabilecek ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik tarihine dair daha kapsamlı bir bilgiye ulaşabilecektir.

ISBN 978-605-72807-1-8